

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

*

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

1900

TIZENKETTEDIK ÉVFOLYAM.

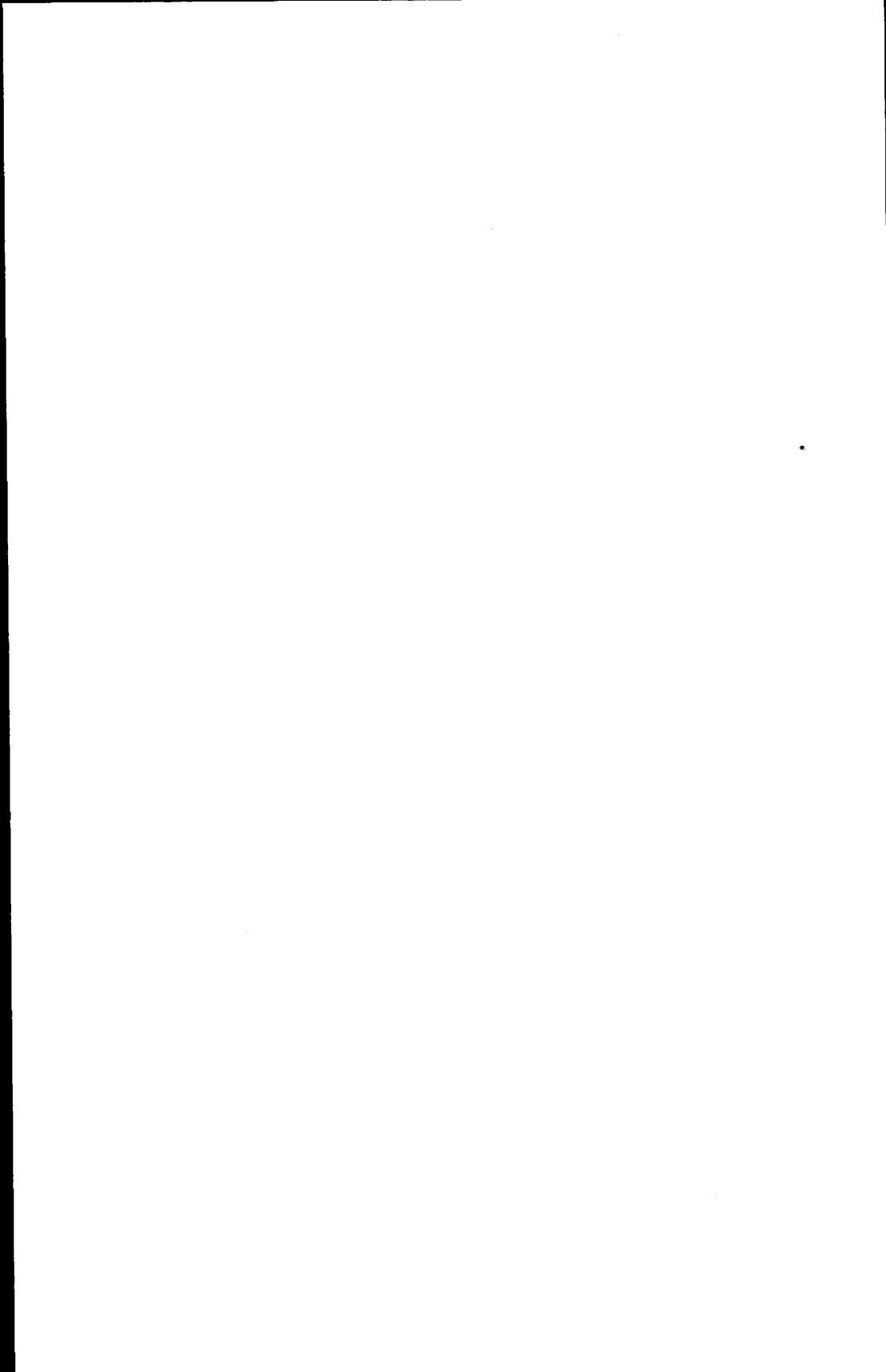
I—X. FÜZET.

A VIII. FÜZET A POZSONYI GYŰLÉS EMLÉKKÖNYVE.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1900

TARTALOMJEGYZÉK.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lap
A művészet és a vallás egymáshoz való viszonyáról. <i>Dr. Székely György</i> 1.	73
Krisztusról. I. Isten üdvterve. II. Krisztus személye, III. Krisztus munkája. <i>Dr. Erdős József</i> 11., 100.,	182
Socialista ifjúsági irodalom és theologiai regények. <i>Várnai Sándor</i>	26
Mire van szükségünk? <i>Mayer Endre</i>	91
Protestáns napilap érdekében. <i>Dr. Váradi Zsigmond</i>	153
Néhány pogány imádság. <i>Dr. Tüdös István</i>	175
Az evangélium hatása a nemzetekre. <i>Szöts Farkas</i>	233
A vallás eredő forrása. <i>Stromp László</i>	250
Protestantismus és romanismus gyümölcsei. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	270
Egyetemi protestáns theologiai fakultás. <i>Szöts Farkas</i>	313
Irott énekgyűjtemények a XVII. századból. <i>Barla Jenő</i>	325
Az apostolok. <i>Raffay Sándor</i>	345
Protestánsok egyházi megerősítése. <i>Szöts Farkas</i>	393
Az első keresztyének socialismusa. <i>Raffay Sándor</i>	405
Luther liturgikája. (Három közlemény.) <i>Hörk József</i> 421., 483.,	584
Névleges és valódi keresztyénség. <i>Szöts Farkas</i>	475
A reformáció befolyása az erdélyi románokra. <i>Dr. Márk Ferencz</i>	497
Protestánsok egyházi tömörülése. <i>Szöts Farkas</i> 537.	617
A helmisszió fogalma, jelentősége stb. <i>Dr. Márk Ferencz</i>	550
Comenius sárospataki beköszöntője. <i>Stromp László</i>	560
Krisztus a nőként, a nők Krisztusért. <i>Farkas József</i>	633
Kálvin élete és irodalmi munkássága. <i>Rác Lajos</i>	640

II. Tárcza.

Nagyari József prédikációja 1686-ból. <i>Szádeczky Béla</i> 41.,	117
Baranyai egyházi élet a XVIII. században. <i>Morvay Fer.</i> 196., 441.,	505
Egy nagy konvertita a történelem világánál. <i>V. S.</i>	279
Ismeretlen prot. egyházi rendtartás a XVI. századból. <i>Havrán D.</i>	357
Alvinczi Péter könyvtáráról. <i>Révész Kálmán</i>	551
Bod Péter levele Cserey Mihályhoz. <i>Sámuel Aladár</i>	661

III. Egyházi szemle.

Külföldi egyházi élet p-y. 50., 131., 209., 287., 266., 452., 516, 592.,	663
--	-----

IV. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom.

Pauer Imre: Az etikai determinismus elmélete. <i>Sz. M.</i>	58
Kovács Sándor: Keresztyén imádságok könyv. <i>Sz. F.</i>	60
Arany Gusztáv: Egyházi beszédek. <i>Péter Mihály</i>	62
Schneller-Czékus László: A Szentföld. <i>V. F.</i>	141
Raffay Sándor: A logos eredete, tartalma stb. <i>Sz.</i>	142
Fejes István: Előmunkálatok az új Énekeskönyvhöz. <i>Sz. F.</i>	144
Gál Péter: Liturgiai apróságok. <i>Ss.</i>	219
Vásárhelyi Zsigmond: Példák a héber költészet termékeiből. <i>V. F.</i>	221

	Lap
Novák Lajos: Református Temetési Énektár. <i>S—s.</i>	223
Geréb József: A rómaiak története. <i>F.</i>	225
Dr. Masznyik Endre: A schmalkaldi czikkek. <i>Sz. F.</i>	297
Tóvölgyi Titusz: Egy új reformáció küszöbén. <i>Sz—s.</i>	300
Bodnár Zsigmond: A népfajok sorsa és más kérdések. <i>V. F.</i>	304
Schneller István: Az «university extension» mozgalom. <i>Hörk J.</i>	375
Bereczky Sándor: Keresztény egyháztörténet. <i>V. F.</i>	385
Borovszky Samu: A népvándorlás kora. <i>Sz—s.</i>	462
Schneller István: Paedagogiai dolgozatok. <i>Sz. F.</i>	464
Pecz Vilmos: Ókori Lexikon —s—s.	467
Szabadi Béla: G. Giacomo M. Búcsúszava a pápához. <i>Sz. F.</i>	526
Szuhay Benedek: Az egyházlátogatás. <i>Sz. F.</i>	601
Hetesy Viktor: Gyászbeszéd, imák, siribeszéd. <i>S—s.</i>	603
Csíky Lajos: Az imádkozó nő. <i>V. F.</i>	605
Szádeczky Béla: Péter apostol élete és tanai. <i>F.</i>	607
Szana Tamás: Száz év a magyar művészet történetéből. <i>V. F.</i>	673
Nagy Károly: Erdélyi egyházker. értekezlet Emlékkönyve. <i>Sz. F.</i>	675
Szolnoky Gerzson: Halotti imádságok.	679

b) Külföldi irodalom.

Paulsen, Fr.: Kant als Philosoph des Protestantismus. <i>L—s.</i>	69
Berger, A.: Ursachen und Ziele der Reformation. —z—s	67
Achelis: Praktische Theologie. <i>Sz. M.</i>	69
Nippold: Schriften zur inneren Gesch. des Katholicismus. <i>Sz. M.</i>	141
Weber: Die Wissenschaften und Künste der Gegenwart. <i>Sz. M.</i>	149
Dehninger: Christenthum und moderne Weltanschauung. <i>Sz. M.</i>	151
Rau: Die Ethik Jesu. <i>Dr. T. I.</i>	227
Dorner: Grundriss der Dogmengeschichte. <i>Sz. M.</i>	228
Ziegler, Th.: Glauben und Wissen. —z—s.	308
Furrer, K.: Katholicismus und Protestantismus. <i>R. L.</i>	309
Jüllicher: Die Gleichmissreden Jesu. <i>Dr. T. I.</i>	311
Smith, R.: Die Religion der Semiten. <i>Dr. T. I.</i>	387
Koetsveld: Die Frau in der Bibel. <i>Dr. T. I.</i>	389
Dalman: Die Worte Jesu. <i>Dr. T. I.</i>	390
Clamen: Die christliche Lehre von der Sünde. <i>Sz. M.</i>	468
Cremer: Die paulinische Rechtfertigungslehre. <i>Sz. M.</i>	471
Wernle, Paul: Die synoptische Frage. <i>Raffay Sándor</i>	528
Müller, Max: Das Pferdebürla. <i>Rácz Lajos</i>	532
Riehl, A.: Giordano Bruno. <i>Rácz Lajos</i>	535
Kratz, H.: Das Johanneische Christenthum. <i>Raffay Sándor</i>	609
Stange: Einleitung in die Ethik. <i>Szlávik Mátyás</i>	612
Nippold: Schriften zur inneren Geschichte d. Katholicismus.	684

A pozsonyi Emlékkönyv tartalma.

1. Imádság. <i>Dr. Bartók György</i>	1
2. Egyházi beszéd. <i>Dr. Masznyik Endre</i>	6
3. Elnöki megnyitóbeszéd <i>Gyurácz Ferencz</i>	18
4. Üdvözlő beszéd. <i>Dr. Baltik Frigyes</i>	23
5. Üdvözlő beszéd. <i>Günther M. Vilmos</i>	26
6. Elnöki beszéd. <i>Hegedüs Sándor</i>	28
7. Titkári jelentés. <i>Szöts Farkas</i>	33
8. Az egyesületi tevékenység szükségessége. <i>Ritoók Zsigmond</i>	41
9. Bél Mátyás <i>Markusovszky Sámuel</i>	59

A MŰVÉSZET ÉS A VALLÁS EGYMÁSHOZ VALÓ VISZONYÁRÓL.

(Első közlemény.)

Mióta az emberiségnek művészete és vallása van, a kettő között mindig volt hol erősebb, hol lazább kapcsolat. Természetes, hogy az emberiség primitív, őstörténelmi kultúrájában a vallásos tevékenység megelőzte a művészetet; mihelyest azonban ez utóbbi élénkebbé és gazdagabbá válik, azonnal áthatja a társadalmi életnek egész körét s megjelenik a vallás szolgálatában is. S a művészet szívesen tűri ezen alárendelést s egyes korokban, mint a görögöknél és a keresztyén középkorban, a művészet egészben véve vallásos jellegű. Ugyanazon érzéseket, gondolatokat, képeket, elbeszéléseket juttatja kifejezésre vagy ábrázolja, a melyek az illető vallásnak is a tartalmát képezik. Ez a benső kapcsolat a XVI. században a renaissance hatására lazul ugyan, a mennyiben a művészet függetleníti magát a vallástól, de végkép nem szűnt meg ma sem. A művészet e függetlenítés által szélesebb körűvé válik, gazdagszik tartalomban, mert nemcsak Istenről, az angyalokról, Krisztusról, az ember hitéről, bűnösségéről és megváltásáról szól, hanem világi érzéseket, gondolatokat is zeng; a közönséges, mindennapi életnek jelenségeit, az embert és a természet képeit többoldalúlag ábrázolja. Sokszor Isten nélkül. Ettől kezdve az egyházi vagy ú. n. monumentális művészet lépést tart, párhuzamosan fejlődik az életképi művészettel s a természet ábrázolásával. Csak korunk naturalizmusnak nevezett művészeti elmélete és gyakorlata akar szakítani a századok sőt ezredek folyamán kifejlődött benső kapcsolattal. Míg a múlt század végén a romanticizmusnak hatására az ú. n.

nazarenusok egyedül a régebbi olaszokat követvén, csak a vallásos tárgyakat tartották érdemesnek az ábrázolásra: addig a naturalisták ki akarnák zárni a vallásos érzést, gondolatokat és képeket a művészet köréből. Mert ezek kevésbé figyelhetők meg, nem foghatók kézzel, bajosabban elemezhetők. Ez a hibás elmélet aztán a monumentalis azaz a vallásos művészet hanyatlását vonta maga után épen napjainkban. Pedig a művész, a költő rendkívül sokat veszít az által, ha nem inspirálja őt a vallási és erkölcsi eszmény, ha az embernek vallási érzései és gondolatai hidegen hagyják szívéét. A művészet tartalmi körének megszorítása volna az, ha nem meritene a vallásos eszmék, érzelmek tárházából is, a melyek egészen ideális jellegűek. A mi kiváló aesthetikusunk és műtörténitirónk, Henszlmann is azt mondja, hogy ha végig tekintjük a művészetek történetét, azt látjuk, mikép azoknak felébredésében mindenkor a főrugó a nemzetiség és a vallás volt. Különösen nagy jelentősége van a vallásos és művészi érzések ápolásának korunkban, mely úgy is hajlik az anyagelviségnek, a rideg utilitarismusnak, az érzékiségnek és egoismusnak sivár álláspontjai felé. Nézetünk szerint az emberiség lealacsonyodásához fog vezetni az, ha a művészet is megszűnik az eszményt, az ideált ápolni szívéünkben.

I.

A vallás és a művészet hatása közötti elméleti kapcsolat abban van, hogy úgy a vallásos érzés, mint a művészi érzés felül állanak a közvetlen életszükségleten, a létért való mindennapi folytonos küzdelmen: azaz *érdeknélküliek*. Hétköznapokon mindnyájan többé-kevésbé nehéz munkát végezzünk, vállainkat az élet vagy a család fentartásának, a jövő élethivatásra való előkészületnek nehéz gondjai vagy a férfikor és a hivatás viharai, nehéz küzdelmei nyomják alá: valódi ünnepnapjai lelkünknek azok az órák, mikor Istennek tiszteletében veszünk részt a templomban vagy emelkedett szellemű műalkotásokat szemlélünk a művészet csarnokaiban vagy a múzsák berkeiben. Lelkünk ekkor magasabb régiókba emel-

kedik az örök világosság forrásához Istenhez, vagy azon eszmékhez, melyekben földi lételünknek alapjait, irányítóit, erőink fentartóit, hitünk és meggyőződésünk biztosítékait érezzük és tudjuk.¹ E magasabb légkörben lelkünk megtisztul, megenyhül, kibékül; megszabadul a kicsinyes mindennapi gondoktól, egoistikus törekvésektől; felzaklatott érzéseink, szenvedélyeink megszeliődnek s kimondhatatlan öröm szállja meg szívünket. Jobbnak érezzük magunkat, mint különben. Mint valami olvasztó tégelyben „szétválni kezd lelkünkben sztn, salak.“ Azaz a léleknek eddig öntudatlanabb, homályosabb háttéréből felszínre kerül mindaz, a mi jó. Azért mondhatjuk Kölcseyvel, hogy „semmi sincs, a mi a lelket annyira fölemelhetné, következésképp a mindennapi élet küzdelmeiben s a szenvedélyek örök ostromában hozzáragadt szennytől annyira megtisztíthatná, mint az Istenség nagy gondolatával való foglalkozás“: azaz mint a vallásos érzés és tegyük hozzá: az igazi esztétikai érzés. Azok az örömök, melyeket a vallás és művészet nyújt az azok iránt fogékony lelkeknek, teljesen mentek a birásnak vágyától, a kívánság fulánkjától. Ezek az érzelmek annyira betöltik a lelket, hogy semmi csalódás, hogy semmiféle keserű utóíz nem marad hátra, mint a többi érzelmeknél. A mi után az ember vágyott, t. i. hogy nemes, emelkedett érzelmek töltsék be lelkét, azt el is éri, mert nem is vágyott egyébre.

Még erősebben szemünkbe tűnik a benső kapcsolat a két érzés között, ha a vallásos érzést egy speciális esztétikai érzéssel, a fenség érzésével vetjük egybe. Ha elemezzük e két érzést, látjuk, hogy ezek a lélekben hasonló természetű gondolatok, ingerek hatására fakadnak s tipikus voltukban ugyanazon phasisokon mennek át. Mindkettőt valami nagy, erős, tökéletesnek képzezte kelti fel, mely eszünkbe juttatja saját kicsinységünket, gyöngeségünket és gyarlóságunkat. Mindkettőnél az ebből eredő deprimáló érzelmet követi a fölemelkedés, a megnyugvás kedves érzelme. Mi is lehetne fensége-sebb, mint Istennek, a végtelen ész, erő és akarat-, a végtelen

¹ V. ö. Beöthy Zsolt: A tragikum 6. lap.

jóság, igazságnak és szeretetnek gondolata; mi fölemelőbb, megnyugtatóbb, mint az, ha hozzá fölemelkedhetünk?! Innen van az, hogy voltak olyan gondolkozók, kik azt állították, hogy a valódi szépség mint a tökéletességgel azonos csak a legfelsőbb lényben foglaltatik, (Winkelmann) hogy tehát a művészeknek, ha a fenségre törekszenek, csakis *Istent* kellene ábrázolniok.

Elemezzük csak kissé a vallásos érzést. A vallásos érzést is bizonyos okok, alkalmak keltik fel, mint minden más szellemi jelenséget.

Nagy elemi csapások, melyek ellen magunkat megvédeni nincs elég erőnk; a halál okozta ama fájdalom, mikor azokat ragadja el tőlünk, kik szívünkhöz oly közel állottak, kikben minden szeretetünk és reményünk összpontosult; problémák, melyeket észszel fölérni embernek nem adatott; erkölcsi eszmények, melyeket nem tudunk megközelíteni; súlyos testi és lelki szenvedések, melyeket nem odázhatunk el: ime az alkalmak, melyek lesujtanak bennünket, érezzük tehetlenségünket, erőtlenségünket, elhagyatottságunkat, gyarlóságunkat, végességünket, különösen pedig egy felsőbb hatalomtól, erőtől való abszolút függésünket. „Saját véges erőnkkel, hatalmunkkal nem sokra megyünk, — hisz majd elvesztünk — ez a hangulatunk, ha a világ nem törődve velünk, napirendre tér felettünk, ha a természet folyása, a sors kereke kiméletlenül s minket fel sem véve, halad el mellettünk vagy keresztül gázol rajtunk, ha erőnknek, tehetségeinknek, tudásunknak és akaratusunknak határához jutottunk.“

Végességünknek, abszolút függésünknek ezen érzelme az egyik, de nem egyedüli eleme a vallásos érzésnek. Az abszolút függés érzelme épen általánossága miatt nagyon nyomasztó és fojtó volna, ha nem kapcsolódnék hozzá a vágy, az epedés, mely saját végeességünkön kívül esőre utal bennünket; mely arra késztet, hogy fölemelkedjünk a végtelen lényhez, ki végtelen hatalmával rajtunk segíthet, nekünk szárnyakat adhat, melyekkel magasabb légkörbe emelkedhetünk, hol az élet örvényei nem sodorhatnak el, a sors csapásai nem érhetnek; ő tőle várjuk tehát a megváltást és szabadulást az élet bajai.

csapásai és szenvedései között, az örök életet és azt, hogy ha „szeretteinket elvesztettük itt, majd feltaláljuk ott“. Nemcsak félünk tőle, hanem fel is emelkedünk hozzá. A félelem és kötöttség szűk légköréből kifelé vágyunk a tisztelet, szeretet, a szabadság légkörébe: a kisszerű után vágyunk a nagyszerűre. A végtelen hatalom tehát nemcsak sujt és meg-aláz, hanem föl is emel és gyönyörrel tölt el bennünket. Megajándékoz az élet javaival, a csapást és szenvedést is javunkra fordítja, örök kegyelmével vétkeinket, gyarlóságunkat is megbocsátja, mindent lát és tud. Érző szív után eped az ember. a mely a közönyös, fel sem vevő természet, a kérlelhetlen sors, az ellenséges és igazságtalan emberek között könyörülne rajta, őt vigasztalásban, részvétben, igazságban és szeretetben részeltetné. Ez a vágy a másik eleme a vallásos érzésnek, a melyet épen semmiségünk és végességünk érzetének pillanatában érezünk. A deprimáló érzésből a fölemelő érzésbe, a szorongattatás állapotából a fölmagasztaltatás állapotába, a kedvetlenségéből a kedvbe csapunk át és ezen kettőség kifejezésre is jut minden vallásban a *vétek* és *kegyelem*, a pokol és az ég, a kárhozat és üdvösség ellentétes fogalmaiban. Lelkünkbe fogadjuk Istennek képét, a végtelen eszméjét s magunkat is vele rokonnak a végtelennek érezzük, mert a mit a szív felfogott, azt sajátjának mondhatja.

Ugyanezen elemek, érzések alkotják a fenségest is. A fenségés is a nagyságon és erőn alapszik, s hatása is ugyanaz. Van benne is bizonyos rendkívüli, mystikus elem.

A vallásos és művészi érzésnek általában egy másik kapcsolatát mutatja az, a mi az előbbiekből önkényt következik ugyan, de a mit külön is ki kell emelnünk. Ez az, hogy mindkettő tisztítja lelkünket, de javítja is, jobbá, neme-sebbé teszi. A vallás közvetlenebbül és nagyobb mértékben, a művészet legalább közvetve. Az ember erkölcsiségére gyakorolt hatás az a többiek között, melynél fogva a vallást a művészettel összekapcsolhatjuk. A vallásnak erkölcsnemesítő hatását tapasztalhatjuk úgy a multban, mint a jelenben. A hittudósok és sokan a bölcsészek közül elméletileg is azt tartják, hogy egyik a másik nélkül el nem lehet, nincs a

vallástól független erkölcsiség s ha ilyet alkotnak, az a levegőben lóg. Mások a gyakorlati életben annyira összekötik e két fogalmat, hogy mindig egymással kapcsolatban emlegetik, mint vallás-erkölcsiséget. Én ugyan a független erkölcsnek vagyok híve és lehetőnek tartom a vallástól teljesen független erkölcsiséget, mindamellett is ki tagadhatná a vallásnak moralizáló hatását? Ezt érzik és fejezik ki a költők is minden minden theoriától. Így Berzsenyi a *Fohászkodás* című örökbecsű költeményében. Mikor lelke megtelik a hatalmas Isten szemléletével, megalázza magát a Mindenható előtt, de egyúttal föl is emelkedik hozzá s erős elhatározás fogamzik lelkében arra nézve, hogy betölti földi rendeltetését s a jobb nemesb lelkek útján fog haladni, a mennyire erejétől telik. Továbbá azt is tapasztaljuk, hogy az uralkodó vallásnak hanyatlása mindig erkölesi sülyedést vont maga után, még akkor is, ha mint az ó-kor polytheismusa az ember erkölcsiségével keveset törődött. A művészetről nem állíthatjuk ugyan azt, hogy annak virágzása és az erkölcsök virágzása mindig összeestek volna, de vajjon állíthatjuk-e azt is egészen biztosan, hogy a legvallásosabb korok voltak egyúttal a legerkölsőbbek?! Sok nagy művésznél meg azt tapasztaljuk, hogy felette áll kora erkölesi sülyedtségének, bár azt fel nem tartóztathatja. Ezért van jogunk állítani, hogy a művészet a többi s a sok között szintén egyike az erkölnemesítő tényezőknek. Az érzéstelenségnek, a közönynek, a cynismusnak jégburkát töri meg s idealis fölhevülésekhez, föllelkesülésekhez szoktat. Elősegíti a szeretet országának terjedését az emberek között.

Az első rokonság, kapcsolat a vallás és művészet között a pszichologiai volt, ez utóbbi az ethikai. Van még egy harmadik rokon vonás is a vallás és művészetek hatásában, ezt nevezhetjük *socialis*-nak. Ugyanis úgy a művészet, mint a vallás erősen fejlesztik és ápolják az emberi és társadalmi együvértartozás érzését, elősegítik egy-egy nemzet, felekezet, vagy társadalom tagjainak egybeolvadását. Bizonyos mértékben demokratikus szelleműek. Egy-egy nemzet körében a művészet és a vallás az a legjobb kapocs, mely a különféle társadalmi osztályokat összeforrasztja s merev elkülönülésüket lehetet-

lenné teszi. E végből azonban úgy a művészetnek, mint a vallásnak speciálisan nemzetinek kell lenni.¹ A művészetnek épügy, mint a vallásnak áldásaiban mindenki egyformán részeseülhet. Szépen fejezik ki ezt a gondolatot a művésztetre nézve Home angol aesthetikus. a vallásra nézve Tompa. „Azoknak az elkülönítéseknek az emberek között, a melyeket a születés, állás, foglalkozás vagy érdek okoznak — bármily szükségesek más különben, az a káros következményük van, hogy ugyanazon állam tagjai, polgárai között az összeköttetést gyöngítik. Ezt a káros hatást ellensúlyozza némileg az, hogy a nép összes osztályainak meg van engedve a belépés nyilvános színi előadásokhoz és olyan szórakoztató élvezetekhez, a melyekben legjobban nagyobb társaságokban gyönyörködhetünk. Ezek az összejövetelek, a hol mindnyájan részt vesznek a közös gyönyörúségekben, nagyon is elősegítik a társas hajlamok fennmaradását és kifejlődését. Az egyes a művészi együttérzés által az egészszszel hozatik vonatkozásba.“ (Home Elements of criticism III. köt. 390., 91 lap német ford.)

A mit Home a színházról, ugyan azt mondja Tompa a templomról: „A világ eltávolítja, az Isten háza együvé vezet az embereket. Külön célok felé futunk s javak után epedünk; más más úton reméljük a boldogságot, melynek nyugtalan keresése közben. ha összeütközünk felebarátainkkal: gyakran elég gyarlók vagyunk letapodni reményeinket s romlásukon építeni fel saját szerencsénket. Az Isten házába egy gondolattal egy közös czélból jövünk; ennek javaiért nem irigykedünk egymásra; *a szent hajlék békében egyesít fedele alatt gazdagot és szegényt, hatalmast és gyámoltalant*, boldogot és szenvedőt. Ime a gyenge és nyomorék, a rongyokkal fedett koldus egyesíti imáját a hatalmaséval, az előkelőével; egy itt csak, a ki fő egy hangban és jelentéssel hallik a közös és magasztos megszólítás: *Mi Atyánk!* A világban gyakran idegenek. sőt ellenségek állnak szemközt egymással; atyafiak

¹ Némelyek a Kálvin vallását tekintik a speciális magyar vallásnak. Tényleg a helvét hitv. egyház tett legtöbbet a nemzeti önállóság és függetlenség érdekében.

testvérek, Istennek gyermekei vannak ott“, (Tompa Olajág. Elmékedések és imák.)

Ime mennyiféle rokon vonás, kapcsolat köti össze elméletileg is a vallást a művészettel. Csak kiegészítésképen, mellékesen utalunk arra a kapcsolatra is, mely a *gyakorlati életben is* a vallás és a zene között specialiter létezik. A vallás bizonyos értelemben rászorult a zenére, mint az érzés kifejezőjére s innen van, hogy egyetlen felekezeti sem nélkülözheti a templomi zenét. Igen, mert a vallásos érzésben is van valami mysticismus, valami öntudatlan, megfoghatatlan épűgy, mint a zenében. A zene is öntudatlan lelki életűnknek leg-homályosabb érzéseit, izgalmait juttatja kifejezésre s ezért jól esik, általa a lélek megkönnyebbül. Azon képzetek sem lehetnek egészen világosak, tiszták és határozottak, melyek a vallásos érzést kísérik. Mert a vallás is épűgy, mint a zene inkább szívűnkhez, mint értelműnkhez szól. „Kereshetjűk Istent eszűnkkel, de megtalálni őt csak a szív által lehet“, mondja Eötvös is. Ezt a kapcsolatot a vallás és zene között sejtette és elismerte a protestáns vallásnak lánglelkű megalapítója Luther is, ez a genie, a ki méltán sorolható az emberiség legnagyobb herosai, prófétái közé. Mert bár a reformatio a művészetek többi ágát, különösen a képeket nem tűrte meg a templomokban, de az éneket Luther is meghagyta, sőt sürgette, hogy a gyűlekezeti közös éneklés az isteni tiszteletnek lényeges, elengedhetetlen részévé tétessék. S maga járt elől jó példával egyházi énekek szerzésében. Az a tény meg hatalmasan mutatja Luther műérzékét, felvilágosodott szellemét, hogy a színházat Shakspeare előtt ötven évvel pártfogásába vette csupán azt kötvén ki, hogy ne csináljunk a templomból színházat s mindkét intézménynek adjuk meg külön rendeltetését, hivatását, függetlenségét.¹

II.

Azonban nemcsak a vallásos és művészi érzés, a templom és a színház között észlelhetűnk bizonyos kapcsolatot.

¹ (V. ö. Heinrich G. Német irodalomtörténet II. kötet.)

hanem a vallás papjainak, prófétáinak és a művészet apostolainak, felkentjeinek lelkületében, jellemében is. Ez a rokonság a vallásos eszmék, gondolatok természetéből, mint a vallásnak tartalmából és a művészetben kifejezésre jutó eszmék természetéből, közösségükből, rokonságükből önkényt következik. — A vallásos eszmék épügy, mint a költőiek nem meríthetők közvetlenül a tapasztalásból, az érzéki észrevevésből. Legalább nem egy észrevételből, hanem az észrevételeknek tapasztalatoknak hosszú sorából. Eszme alatt a művészetben is azt értjük, a mit a művész nem a külső tárgyból vesz, hanem abba lelkéből beletesz, belegondol vagy beleérez. Az eszmék, úgy a vallásiak, mint a művésziek, a teremtő, alkotó lélekben fogamzanak meg, alakulnak ki. Ezek nem kézzelfoghatók, nem olyan exact természetűek, mint például természettudományi ismereteink, azért kettőt tételeznek fel azok részéről, kik azokat alkotják vagy a kik azokat lelkükbe fogadják. Először, hogy az ember képes legyen a prózai, rideg valóság fölé emelkedni, másodsor képes legyen jobban hinni vagy lelkét bizonyos illúziókba ringatni. A lélek magasabb hevületére, ihletére van szükség, bizonyos enthusiasmusra, hogy ezen eszméknek némileg birtokába juthassunk, azokat felfogjuk vagy legalább sejtve érezzük. Erre a kapcsolatra már Plátó követője Plotinos is rámutatott. Azt mondja, hogy a költő, a próféta és a philosophus csak kiinduló pontjukra és utaikra nézve különböznek. A költő és a próféta a rajongás által jutnak fel az eszmék magaslatára az életnek ihletettebb ritkább perceiben, mikor képesek az érzéki benyomások zavaró hatását távol tartani. Az erény, kegyesség, vallásosság által, vagy a szerelem erejénél fogva feljuthatunk mi is arra a csúcra, hol félrevonhatjuk a fátyolt, mely mögé az Istenség rejtezett. A rajongásnak ezen állapotába ringathatjuk magunkat a zene, a vallás és a tudomány által. A tudomány, a philosophia útja nehezebb, mint a vallás és művészeté, de az eredmény ugyanaz: az eszméknek közvetlen szemlélete. Így Plotinos.

A valósághoz, az anyagi világhoz ridegen tapadó materialista lélek nem képes az eszmék magaslatára felemelkedni.

A vallásnak épügy, mint a művészetnek lényegéhez tartozik az idealismus, a lélek hevülete, bizonyos illusió, azért azok csak ilyen idealis légkörben virágozhatnak és hozhatnak gazdagabb termést.

Plotinos után mások is kifejezik ezt a kapcsolatot a bölcsész, próféta és költő között. A szellemes francia író *Faguet* is azt mondja: Mi a költőt prófétának, bölcsésznek tekintjük. Mások a bölcsészeket tekintik költőknek. Így Montesquieu szemében Plató, Malebranche, Montaigne és Shaftesbury a világ legnagyobb négy költője. Oly nézet — mondja erre *Faguet* — melyben van valami igaz is; de a mely mindenestre igen meglepő. Bizonyára úgy értendő ez, hogy philosophusok közt, az eszmék teremtői és felidézői közt található a legnagyobb költők a Montesquieu szemében“. (*Faguet*: A XVIII. század ford. Haraszti Gy. 201. l.) Mindez utal a kapcsolatra, a mely a költők, próféták és bölcsészek lelkülete között van és azt fejezi ki, hogy a legmagasabb életigazságokat, mint lelkünknek és cselekedeteinknek szabályozóit eddigelé nem annyira az exakt tudományok szolgálatták. mint inkább az emberiségnek e látnokai.

Dr. Székely György.

K R I S Z T U S R Ó L

I.

Isten üdvterve.

Pál apostol Róm. 16, 25-ben nyomatékosan szól annak a titoknak kinyilatkoztatásáról, a mely örök időtől kezdve el volt hallgatva, de a mely immár az örökkévaló Isten rendelése szerint a prófétai iratok útján, a hit iránt való engedelmesség czéljából, egyetemlegesen köztudomásúvá lett. Itt az apostol nyilván azt az üdvtényt hangsúlyozza, a mely szerint Isten még a világ teremtése előtt elvégezte, miként az emberiséget rendeltetése czéljához vezérli, hogy magasztaljuk az Ő dicsőségét mi, kik eleve reménylettünk Krisztusban (Efész. 1, 12.). Látni való tehát, miszerint Isten üdvtervének czélja nem csupán abban rejlik, hogy kegyelmét és szeretetét a mindenségre s közelebbről az emberiségre kiáraszsa, s ezen az úton a bűn miatt tőle elszakadt halandókat ismét magához vonzza, — a mi különben szintén benfoglaltatik a megváltás munkájában; — hanem igenis a végezel nem más, mint az ő szent nevének dicsősége. És valóban úgy a világ kormányzásának, mint az emberiség boldogságra vezérlésének maradandóbb, nagyobb, szilárdabb biztosítéka nem is képzelhető, mint a melyet nyújt Istennek kizárólagos, feltétlen uralma, mely szerint összes tényeit illetőleg, mind a kezdeményezés, mind a végrehajtás egyes-egyedül az Ő akaratától függ. Ő az első, a teremtett világ az utolsó, s úgy a mindenség teremtésekor, mint a kegyelem országának fundamentoma letételekor egyaránt azt igazolja, hogy saját maga czéljára teremtett mindent (Péld. 16, 4.). E bibliai igazság első hallásra a deterministák komor világnézetét kelthetné fel lelkünkben, s munkátlanságra, közönyösségre, sivár, meddő lemondásra utalhatna bennünket, mert a felőlünk, s rólunk eleve megállapított isteni titkos végzésnek mivolta el van rejtve előlünk: ámde behatóbb megfontolás után a legboldogítóbb vigasztalás fakad e tudományból, mely megerősíti azt a tapasztalati tényt, hogy e világon min-

den jelenség és mozzanat az örökkévaló, igaz, bölcs és szent Istennek, a mi szerető mennyei Atyánknak tudtával és akaratával történik.

Ha most már az üdvterv indokát és megvalósítását vesszük figyelembe, ott látjuk magunk előtt egyfelől az Ádám-ban elkárhozott emberiséget, másfelől a világidvezítő Jézus Krisztust oly módon, hogy az életét és üdvét elveszített ember mindezt újból visszanyeri, mint örökséget Krisztusban (Eféz. 1, 10—12.). Ezt a boldogító igazságot tárja fel és hirdeti több rendbeli vonatkozással kapcsolatban Pál apostol, a mikor p. o. Ádámot az eljövendő Messiás előképének nevezi (Róm. 5, 14.), azt magyarázván meg ezzel, hogy a bűn és halál miatt erőtlenné, kárhozatra méltóvá lett typus helyét jogosan foglalta el. s annak rendeltetési körébe szükségképen lépett be az előképileg jelzett, valóban igaz és tökéletes ember, *Jézus*. Majd párhuzamos tételben, az első Ádám-mal szemközt, szól a második Ádám-ról; amaz földi, emez mennyei, amaz az emberiség történelmének kezdőpontjánál az egyetemes ember-világ előképe, emez az új teremtetés által örök életre hívott választottak képviselője (I. Korinth. 15. 47.); amaz halálba s kárhozatba sodorta magával együtt összes utódait, emez életre s dicsőségre vezérli övéit. Hasonló ehhez a párhuzamos elő-terjesztéshez az a képileges rajz, a melylyel az apostol Ádám és Éva, illetőleg a férj és feleség házassági frigyében Krisztusnak a hívőkhöz való viszonyát tünteti föl, természetesen nem élettani, de lelki értelemben, hogy t. i. miként Évát az Ádám testéből hívta létre Isten, aképen a hívő keresztyének lelki élete Krisztustól ered, a ki Lelkének ereje által hiveit saját testébe beoltja, felveszi, hogy belőle szívják az életerőt, s benne és általa éljenek (Eféz. 5, 30—32.). Mindezzel azt a vigasztaló evangéliomot hirdeti az apostol, mely szerint a bűn-eset következtében beállott válság nem lehet maradandó, sőt ennek végleges megszüntetése céljából Isten már eleve döntőleg határozott.

Ennek az örök üdvtervnek a megvalósítása és így az első teremtetés analogiája szerint történő új teremtetés elvégzése céljából küldé el Isten e földre a bűnesetkor tett ígérétehez képest örök Fiát, az Úr Jézus Krisztust.

Hogy vajjon Krisztusnak küldetése kivétel nélkül az egyetemes emberiség megváltása végett történt-e, avagy az ő halálának érdeméből és üdvhasznáiból egyesek ki vannak-e zárva, arra nézve úgy az egyetemes keresztyén egyház kebelében, mint közelebről magában a protestáns egyházban is eltérő hitágazatok jutottak érvényre s e kérdésnek bibliai

megoldása kétségkívül az elsőrendű hittani tételek egyikét képezi. Történelmileg úgy áll a dolog, hogy e kérdést dogmatikailag elsőbben is Augustinus (+430) fejtette ki, s igazolta a biblia alapján. Szerinte az üdvtervnek két mozzanata különböztetendő meg, úgymint a kiválasztás, mely szerint Isten a bűnös emberiség zöméből némelyeket az örök életre rendelt, ez a *praedestinatio*; másokat ellenben bűneik méltó büntetéséül az örök kárhozatnak engedett át, ez a *reprobatio*, azaz elvetés. Az így körvonalozott üdvterv azonban már korán több rendbeli ellenmondást keltett és heves tollharczot idézett elő, s Augustinus felfogását még a nyugati egyházban is annyira elnyomta a semipelagianismus, hogy a *praedestinatianus keresztényennek* még a neve is átkozott volt. Példa rá Gottschalk, orbaisi szerzetes, a ki az isteni üdvtervnek Augustinus szellemében való tanításáért ostoroztatást, kínvallatást szenvedett, s börtönben mult ki (868). A *reformatio* hírhős előhírnökei, Wikliffe és Savonarola szintén az augustinismus mélyeséges alapeszméit látták a biblia által igazoltnak, s a protestáns egyház vezérférfiai kezdetben egyértelműleg a feltétlen isteni elővégzés tanát vallották. Így. p. o. Luther, Erasmus ellenében „*de servo arbitrio*“ című munkájában és Melancthon „*Loci*“-jának első kiadásában határozottan hirdetik Istennek korlátlan, szabad ténykedési jogát úgy az üdv adományozására, mint a kárhozattal való büntetésre nézve. Kálvin bonczoló, elemező s rendszerező elméjének sikerült e kérdést teljesen megvilágítani (*Institutio* III, 21—24 cz.), s az ő nyomán a református hitvallástételi iratok a „*Consensus Genevensis*“-tól (1552) a dordrechti zsinati végzéseikig (1618) kivétel nélkül a feltétlen isteni elővégzés védelmére keltek. Ez az állásfoglalás teljesen bibliai, s még az eltérő nézetű systematikuskok is egyértelműleg elismerik, miként e hitágazat evangéliumi reformált egyházi fogalmazásának megdönthetetlen alapja és erőssége a bibliai kijelentés vonatkozó tételeiben, s rendszeres logikai következetességében rejlik.

A mi a biblia idevonatkozó helyeit illeti, első renden is Pál apostol bizonyágtételére hivatkozunk, mely szerint Istennek üdvvégzése, miként az Ő egész lénye és akaratanak minden nyilvánulása öröktől fogva való (Róm. 8, 28.). Istennek emez eleve tett intézkedése (*prothesise*) az az alap, a melyen az üdvrendnek minden előfeltétele, nevezetesen az eleveismerés és eleverendelés nyugszik. Az eleveismerés azonban nem pusztá elevetudás, hanem oly üdvtevény, a mely szerint Isten az övéit a bűnösök nagy tömegéből elkülönítette, a midőn örök tanácsa szerint azokat mintegy megjegyezte és

ily módon kiválasztotta, a nélkül, hogy ebben emberi részről bárminemű legkisebb akaratelhatározás észlelhető volna. Ezt az eljárást fejezi ki a világosabb értelmű „kiválasztás“. Már ez a mozzanat is igazolja, hogy az eleveismerés üdvténye nem vonatkozhatik kivétel nélkül mindenekre és hogy ebből az eleverendelés szükségképen következik. Az eleveismerés ugyanis nem csupán szemlélődő, hanem valóságos és életet keltő tény, a mely az Isten által akart és kitűzött üdvézelra irányul. Ezzel, az erkölcsileg tökéletesbülését egyáltalán nem akadályozó, sőt feltételező ténynyel szoros kapcsolatban van az eleverendelés, melynek czélja az, hogy az eleve ismert hívők Krisztus képére és hasonlatosságára megújhódjanak (29 v.), vagyis az Ő örök dicsőségének részesei, országának tudatos polgárai és így hozzá hasonló üdvtulajdonosok legyenek. A kik között Krisztus az elsőszülött. És így ezen isteni intézkedésnek czélzata és hatálya kiterjed mindazokra, a kiket Isten az Ő akaratának jótetszése szerint a Jézus Krisztus által idvességre rendelt (Eféz. 1, 5. 9. 10. 11. II. Timóth. 1, 9.), a kiket már a világ megalapítása előtt öröktől fogva ismert és kiválasztott (Eféz. 1, 4. II. Thess. 2, 13.), a kiket az élet könyvébe beirt (Apok. 3, 5.). a kikre, mint országának örököseire oly igen gondot visel, hogy tőle soha el nem szakadnak, büntől iszonyodnak (I. Ján. 3, 6—9; 5, 18.) s örök életet nem Pelagius elmélete módjára, azaz nem úgyvélt jó cselekedeteik jutalma gyanánt, hanem egyes-egyedül Isten irgalmától remélik és várják. (Titus 3, 5.). Bármily lesújtólag hangozzék is tehát az öngazságukkal, érdemeikkel kérkedők előtt, de egészen természetes, hogy az isteni üdvterv és üdvégzés keretéből bárminemű emberi közreműködés ki van zárva, mert egyáltalában nem cselekedetekből, de az elhívó Isten irgalmából van az idvesség (Róm. 9, 11. 15. 16. 18.) ingyen ajándékképen, hogy senki se kérkedjék (Eféz. 2. 8. 9.).

A dogmatikusok eleitől fogva heves harcot vívtak a felett, hogy vajjon ez az üdvégzés egytetemes vagy részleges jellegű és hatályú-e? Az már minden bizonyítgatás nélkül is világos, hogy a hol üdvre választás van, ott lenni kell elvetésnek is, és a szentírás határozottan tanítja, hogy Istennek üdvégzéséből nem következik szükségképen az, hogy kivétel nélkül, minden egyes ember elnyerje az örök boldogságot. E kérdést csakis a vonatkozó bibliai helyek figyelembe vételével oldhatjuk meg kielégítőleg. Ott van előttünk a legkiválóbb tételek egyike II. Péter 3, 9.: Az Úr „nem akarja, hogy némelek elveszzenek, hanem, hogy mindenek megtérésre jussanak“. E vers szavait sokan, a részleges jellegű és hatályú

praedestinatio ellen hozzák fel érv gyanánt, a mi ellenében mi azzal felelünk, hogy itt a „mindenek“ kifejezés jelentőségét nagyon is korlátozza az előző és pedig kritikailag igazolt eme szó: „titeket“. Isten igenis hosszútűrő, s nem akarja azt, hogy az emberek bűneik miatt elkárhozzanak, sőt inkább, hogy megtérjenek. De mivel nem mindenek hallják meg az ő hívogató szavát, s a kik hallják, azok sem mindnyájan sietnek elébe fiúi bizodalommal, sőt sokan konok szívvel vonakodnak hozzá járulni: ennélfogva csak azokat fogadja magához, a kik már eleve választott tulajdonai voltak, s mint ilyenek, az ő országának céljával megegyező életet folytatnak. Egyébiránt itt az apostol nem is szól a kárhozatra rendelt bűnösök elvetésére vonatkozó titokzatos isteni végzésről, csupán csak arról világosítja fel a hívőket, miként Istennek az evangéliomban kijelentett akarata az, hogy a hívők el ne veszszenek, sőt a bűn csábításai elől hozzá meneküljenek, megtérjenek, a mely tény azonban tisztán és egyedül Isten munkája (Jerém. 31, 8; Síralm. 5, 2; II. Timóth. 2. 25.).

Fontos tétel I. Timóth. 2, 4: „A ki (t. i. Isten) minden embernek akarja a megtartatását és az igazság megismerésére eljutását.“ Ez apostoli nyilatkozat értékét egyáltalában nem szabad alászállítanunk azzal az eljárással, hogy azt mondjuk, miszerint itt nem az egyes emberekről, hanem az emberek nemzetségeiről van szó. Annyi kétségtelen, hogy e tételben Pál apostol minden emberről szól és pedig úgy mint a kiknek megtartatását és az igazság megismerésére eljutását Isten akarja. De, mert a Krisztus megjelenése előtt letűnt idők folyamán is nemcsak egyesek, de egész népek a saját magok útján haladtak, sőt a kikhez az idvesség fejedelme leszállott, azok közül is a legtöbben hitetlen és gonosz szívvel megverték őt: ebből világos, hogy Isten akarata ellenére, noha az ő tudtával, számosan elesnek, kárhozatra jutnak, mint a mely végső romlás bizonyos osztályrészők gyanánt készen is van számukra.

Hasonló módon kell gondolkoznunk János 3, 16 eme tételéről: „Úgy szerette Isten a világot“. Itt a „világ“ alatt értendő a bűnbeesett emberiség azon fogalmi meghatározás szerint, melyet annak Jézus és János apostol adott. Ez pedig eltér attól a farizeusi felfogástól, mely az emberiség legnagyobb részét Isten theokratiai kormányzásából kizártnak, s az idvességet csakis az Ábrahám ivadékait megillető kiváltságnak tartotta. Jézus épen ezeket, a farizeusoktól megvetett és örök kárhozatra szánt bűnösöket tünteti fel itt a váltáság tárgyai gyanánt azzal a nyomatékkal, mely szerint az üdv egyedüli

megszerzésének eszköze a hit, kizárólagos alapoka az Istennek szeretete, és kiváló becse a romolhatatlanság. Ám Istennek a bűnös világ iránt való szeretete nincs ellentétben az ő bűnt büntető igazságával, a mely kárhozattal sújtja a meg nem térő gonoszokat. Itt sincs tehát kizárva a megváltás ténye mellett a kárhozatra jutás gondolata.

Ez analógia szerint értelmezendő I. Ján. 2, 2. Róm. 11, 32 is. Mindenütt azt látjuk, hogy az üdvégzés feltétele a Jézus Krisztusban való hit, a mely nélkül lehetetlen Isten elé járulni (Zsid. 11, 6.); nyomról-nyomra azt az igazságot halljuk, hogy a megváltás ténye nem valami elvont, avagy általános elv, hanem szoros kapcsolatban van Krisztus személyével, a ki mind a földi, mind a mennyei valóságoknak feje (Eféz. 1, 10.), a dicsőségre rendelt hívők idvességének szerzője (Zsid. 2, 10.), a ki által az Úr akarata jószerencsés lesz (Ézs. 53, 10).

Isten emez üdvtervének vezérlő gondolatait kutatva, annak megállapításánál két fő tökéletességének nyilvánulását szemléljük. E két tökéletes isteni tulajdonság az irgalom és igazságosság. Már a világ teremtése előtt ugyanis eltökélte Isten, hogy övéit, kik a jónak akarására erőtelenek s annak cselekvésére teljesen képtelenek lesznek, megszabadítja szent Fia által a bűn, halál és kárhozat örvényéből. E szabadítási ténye a mi irántunk való szeretetének feltétlen záloga, egyzersmind az istentelenek és a harag állapotában levők váltóságának bizonyos kezessége, a mely bárminemű emberi áldozatkészséget mérhetetlenül felülmul (Róm. 5, 6. 8. 10.). Pál apostol az örök szeretet eme csodálatos megnyilatkozásában a legtitkosabb tények egyikét ismeri el, mert emberileg ő sem képes igazolni azt a végtelen irgalmasságot, melylyel Isten a már kárhozatra érdemes ember világ iránt viseltetett, mikor a hozzá végképen méltatlan bűnösök váltságára eleve a legnagyobb áldozatot hozta meg, szent Fiának halálra rendelése által. Természetes azonban, hogy Isten szeretete, irgalmassága, nem a bűnös ember önzése szerint minősítendő, a mennyiben ez a szeretet nem abban áll, hogy a bűnöket elnézze, büntetés nélkül hagyja és így a szellemerköleszi világ tökéletesbülését késleltesse, sőt megakadályozza, mely esetben az ő szeretete az emberek előtt nem volna egyéb, mint merő gyengeség, gyarlóság: sőt inkább abban határozódik, hogy eszközt és módot rendelt a bűntől való megszabadulásra a nélkül, hogy igazságosságán a legkisebb csorba is esett volna. Mivel ugyanis Isten *egy*, ennél fogva egyik tulajdonsága a másikat nem korlátozhatja, és így irgalmasságával szemközt nem tagadhatja meg igazságosságát sem, e kettő egymással összefér, s min-

denik a maga idejében és a maga módja szerint nyer kifejezést. Midőn p. o. a bűnt halállal sújtja, ezzel meggátolja azt, hogy a bűn örökké tartson; viszont midőn az ártatlan kezest a bűnösökért halálra adja, ezzel az igazságos tényével egy-szersmind irgalmasságot is gyakorol. Ezekből az is világos, hogy az üdvterv megváltási mozzanata nem vonatkozhatik egyetemlegesen az összes emberiségre, ha szinte elismerjük, hogy Krisztus egyszeri tökéletes áldozata minderre teljesen elégséges volt volna; ámde kicsoda emelhet vádat az ellen, hogy Isten az övéit választotta az üdvre (Róm. 8, 33.), vagy hogy Jézus az ő népét szabadítja meg a bűntől (Máté 1. 21.) és az ő testének azaz az anyaszentegyháznak megtartója (Eféz. 5, 23.) és hogy nem a világért könyörög az Atyához, hanem azokért, a kiket neki adott az Atya (Ján. 17, 9)? Ezek és az ezekkel egyenlő jelentőségű bibliai helyek irányítják figyelmünket az elvetés (reprobatio) gondolatára, s az ebből bibliai érvek támogatásával kifejlődött egyházi tanra.

A midőn nevezetesen Isten az ő örök, igazságos és változhatatlan végzése szerint elhatározta, hogy az emberiséget létre hívja, s annak a bűnbe és halálba való jutását meg nem gátolja, de engesztelő áldozatul szent Fiát testben elküldi, s némelyeket szent Lelke és ígéje által a közbenjáró érdeméért igaz hitre és megtérésre vezérel s ez által őket szent Fiáért igaznak tekinti, dicsőségre feltámasztja, s örök élettel megajándékozza, — a mely kegyelmi tényei együttvéve alkotják a praedestinatio bibliai fogalmát — (*Ursinus*): ugyanekkor elrendelte azt is, hogy némelyek az ő igazságos ítélete szerint a bűnben és a halálban maradjanak és örök kárhozatra juszanak; ez a reprobatio. Mindkét ténye által igazolja az ő dicsőségét, a mennyiben a megváltottak iránt végtelen irgalmasságot tanusít, viszont az elkárhozottak felett igazságot gyakorol, és így amaz előbbi tényéből szükségképen következik emez utóbbi. Az elvetésről szóló eme titokzatos egyházi tan lényege e szerint negative abban áll, hogy Isten az üdvre választás tényének eszközlése alkalmával az emberiség egy részét figyelmen kívül hagyta, mellőzte, positive pedig abban, hogy noha mindnyájan természet szerint megérdemelnök, mégis legfőbb felségjogánál fogva csak némelyek irányában gyakorolja szigorát, a többieket ellenben jóságával ajándékozza meg (Róm. 11, 22.). Távolról sem úgy kell azonban gondolkoznunk, mintha az elvetés Istennek önkényes, zsarnok uralmi ténye volna, vagy hogy egyes embereket és egész népeket ő vert volna meg már eleve konoksággal, hitetlenséggel s kárhoyattal. Épen nem; az örök kárhozat Ádám első bűnének

büntetése, a mely az ő összes ivadékaira is kiható érvénnyel bír, úgy hogy Ádám bűnesete miatt egyetlen egy ember sem támaszthat igényt ahhoz, hogy természeti képességei vagy érdeme alapján örök életet nyerjen Istentől; ez merőben ingyen kegyelem az Úr Jézus által. Ha pedig valaki azt az ellenvetést tenné, miszerint az időben történő bűnnek nemcsak ideig, de örökké tartó büntetéssel való megtorlása felettébb szigorú és rettenetes: annak azt válaszoljuk, hogy a büntetés mérvé és foka megállapításánál nemcsak a törvényellenes cselekvény mivolta, hanem a körülmények és viszonyok is figyelembe veendőek. Már pedig az első bűnt az örökkévalóságra teremtett ember követte el az örökkévaló Isten ellen és így ez az első bűn egymagában örök kárhozatot érdemel. Azért mondja Pál apostol, hogy a harag edényei, nevezetesen a bűnösök, kik különben tudatossággal, lelki képességekkel és szabadsággal felruházott teremtmények, már mind készen vannak a kárhozatra (Róm. 9, 22), s nem szükséges, hogy Isten őket kárhozatra jutni engedje, sőt romlásuk oka egyedül önmagukban rejlik; míg viszont a kik iránt Isten az ő dicsőségének gazdagságát megbizonyította, azokat, mint irgalmassága edényeit eleve dicsőségre készítette el (23. v). Ha hát ő, tökéletes mindenhatóságánál, irgalmasságánál és igazságosságánál fogva akként intézkedett, hogy az ellene elkövetett bűn büntetésének kimondásakor a kárhozatra méltó egyetemes emberiség zöméből némelyeket idvességre kiválasztott, míg ugyanakkor másokat a megérdemelt büntetéstől meg nem kimélt, ugyan kicsoda merészelné vele perbe szállani?

Ezek meggondolása után valóban csodálatos kegyelemre mutat az a béketűrés és lankadatlan gondoskodás, melyet Isten a romlásra megérett bűnösök iránt még tanúsít nemzedékről nemzedékre, a mint e felől kétségtelen bizonyítékokat szolgáltat a történelem, a tapasztalat és az élet.

Áttérve ez isteni üdvterv bibliai történelmi igazolására, azt látjuk, miszerint már az édenkerti üdvigéret (Gen. 3, 15.) a mellett tanuskodik, hogy Isten az emberiség megváltására irányuló intézkedésénél nem önkényesen és nem ötletszerűleg, sőt irgalmassága és igazsága szerint járt el, a mikor az aszszonynak magváról tett kijelentésével a kegyelmi szövetség közvetítőjének földre szállását biztosította s ő érette és általa a bűnös világ megújhdását kimondotta. E szerint az üdv lényege és elnyerési feltétele kezdettől fogva mindvégig ugyanaz; úgy hogy annak csupán idői folyamatáról, de nem egyszer-mind tökéletesbüléséről és végleges befejezettségéről is lehet szó. Ezt az időbeli, és így csak alaki különbséget a régi sys-

tematikusok így fejezték ki: credere in Christum exhibendum, a mivel az ő, és credere in Christum exhibitum, a mivel az újszövetségi oekonomia mivoltát jelezték. Ez más szavakkal azt teszi, hogy a míg Isten üdvtervének lényegét és czélját az emberiség irott okmányokból még nem ismerte, tehát hosszú évezredekken keresztül, elégséges volt a lelkek táplálására az a hit, hogy az édenkerti ősevangéliomot Isten beváltja; sőt akkor is, a mikor már a szájhagyományképen firól-fíra szállott kijelentésnek írásba foglalásával, meg az örök Ige testben megjelenésével és az ő megdicsőülése után az evangéliomnak hirdetésével felettebb csodálatos mérvben feltárult az isteni idvezítő kegyelem, akkor is nem volt más az üdvösség útja és feltétele, hanem ha egyedül az Idvezítőben való hit. Kezdetől mind a végig egy az Isten népe, egy a kegyelmi szövetség, egy a hit, egy a lélek, egy a közbenjáró, egy a czél. Az örökkévalóságnak hosszú pályavonalán mindig és mindenütt Isten az, a ki az emberiség hajójának kormánya mellett áll, a ki soha meg nem fárad, el nem szunnyad, sőt munkálkodik szünetlenül. mert terve, czélja van E terv, e czél nem más, mint a bűnös világ megváltása. Hogy mégis az üdv történelem bizonyossága szerint némelyek számára örök élet, mások részére ellenben örök kárhozat van fentartva, ennek indoka kétségtelenül az első bűn, a melynek érdemlett büntetése egyetemlegesen az örök romlás. Az üdvre elhivottak és választottak számra nézve mindig aránytalanul kevesebben voltak és vannak, mint azok, a kikre kárhozat vár; mert az idvességről szóló evangéliomot nem mindenek hallják meg (Róm. 10, 16.), sőt a kik hallják, azok sem mindnyájan engedelmeskednek az igének. Isten az ő mindentudóságánál fogva bizonyára már eleve ismerte ezeket az engedetleneket, s látta, hogy ők az örök üdvvezél elérésére s a kegyelem által nyújtott üdvjavak elfogadására merőben képtelenek s érdemetlenek, mert a sötétség fejedelméhez szegődve elrettentő példakul elesnek, menthetetlenül elvesznek. Annak okáért lelki országának örökös polgáraiul eleve kiválasztott egyeseket, mint a minők valának Seth, Nőé, Ábrahám, Izsák, Jákób, Dávid. Zorobábel, meg a többiek s a minő volt a legelső kiválasztott, az ő szolgája, lelkének kedveltje: az Úr Jézus (Ésaiás 42, 1.). Ezeknek a választottaknak élete s egész lénye bizonyítja, hogy a mily nagy irgalmasságot tanúsít Isten az üdv örökösei iránt, ép oly kevéssé igazságtalan vagy túlszigorú az elvetettek iránt. Az ő mulasztása vagy hibája miatt senki sem kárhozik el. Az elvetés tényének oka mindig és mindenütt a hitetlenekben található fel; mert Isten még az ő haragjára

érdemes bűnösök iránt is a legnagyobb béketűréssel viseltetik (Róm. 9, 23.), s nevelői gondoskodását nem vont a nem is vonja meg tőlük soha. Ott van példaként elibénk állítva maga a választott nép számtalan kiváltságaival, előjogaival, üdvőténelmi előnyeivel, s azt látjuk, hogy eme jótétemények mellett is Izrael, mint nép, saját hitetlensége, engedetlensége s szándékos gonoszsága következtében romlásba jut és csak a maradék, a választott hívők kised serege nyeri el az üdvöt. Hogy mindez miért? azt élénk színekkel s megdönthetetlen érvekkel bizonyítja be Pál apostol (Róm. 9—11. rész). Azért t. i., mert Izrael *mint nép*, nem hitből, hanem csak a törvény cselekedeteiből, és így nem az Isten ígérete iránt való bizodalomból, sőt egyedül saját igazságából akarta megtalálni az igazságot és életet. Ekként lett rájuk nézve az általok önzőleg félremagyarázott törvény ítéletté és átokká, s minden fáradozásuk kárhózzátá. És íme Isten mégis hosszútűréssel vár reájuk, időt enged megtérésükre, s felőlük édes atyailag intézkedett, mert Ő hű, s mindvégig ugyanaz marad.

Mivel tehát Isten eleve úgy rendelte, hogy az üdvöt egyedül az ő szent Fiában, az Úr Jézus Krisztusban keressék és találják meg a hűnösök, s egyedül a hitből származó igazságból álljon az örök élet és boldogság: ugyan lehet-e és van-e még bárminemű értéke és célja az öinigazságnak, a cselekedetek hatályának, az egetverő rimánkodásoknak, vagy szánandó lelki gyötrődéseknek? Épen nem! Isten örök üdvégszésének célja az ő ingyen kegyelmének dicsősége, a mely ellenében minden gáncs és emberi okoskodás dőre. hiü törekvés.

Ezzel kapcsolatban felelnünk kell arra a kérdésre is, ha vajjon a választottak nem veszthetik-e el az üdvöt? Ha vajjon oly szilárdan fogva tartja-e őket az isteni kegyelem, hogy a bűn, világ és testiség ostromai nekik nem árthatnak? E pontra nézve a tapasztalat és az élet azt igazolja, hogy az elvetettek és választottak külső életnyilvánulásaiából gyakran alig, sőt legtöbbször épen nem lehet megállapítani az eltérést vagy különbséget. A megtérést negélyező elvetettek élete és hite p. o. rendszerint annyira azonosnak látszik a választottakéhoz, hogy egy halandó sem merészeltet itélőleg nyilatkozni a felett, vajjon kicsoda a választott s kicsoda az elvetett. Itt a döntő szó kétségkívül kizárólag a mindentudó, és a szívek s vesék rejtekeit is tökéletesen ismerő Istent illetheti meg. Mind a mellett a biblia történelmi példákkal igazolja, hogy az elvetettek tényleg mindig idegenek tekintik magukra nézve lsten atyai jó akaratát, elfordulnak tőle, s színlelt

hitők utóvégre is megszegyenül. Egyebek között utalunk Bálámra (Lev. 22—24. rész), Abitófélre (II. Sám. 16, 23; 17, 1—4. 23. v.) és általában a hamis profétákra. a kik Istennek véghetetlen irgalmassága és igazsága felől meg voltak ugyan győződve, s látszólag hirdették is azt, mind a mellett háládatlan, hűtelen s irgalomra érdemetlen bűnösöknek bizonyultak. Aztán ott van Iskariotes kiválóan tanulságos alakja. Ez az ember. kit Jézus maga választott apostolává (Márk. 3, 13. 19; Luk 6, 12. 16.), s a többi tanítvánnyal együtt küldött el az evangéliomnak hirdetésére (Máté 10.), a ki az Úr közvetlen környezetében, a kegyelem és üdvösség gyönyörűséges voltáról saját tapasztalata alapján is tudomást szerezhetett, a ki az Isten országának csodálatos rendét és célját is ismerni kezdte, mindezen üdvjavak birtokában s az Úr közelében is elesett, s még a mindenható kegyelem sem menthette meg őt a megtérésre. Nem menthette pedig meg azért, mert ezek az emberek saját erejükre támaszkodva, s a bűn törvénye által megfogatva megvetették a kegyelmet (Gal. 2, 21.) s ha szinte a hívők között éltek is, de nem voltak közülök valók (I. Ján. 2, 19). Saját veszedelmökre keresztre feszítették, megtapodták Istennek egyszülöttét, megháborították Istennek szent Lelkét, miért is kárhoztatásuk már eleve bizonyos volt. Olyanok az elvetettek, mint az a szántóföld, mely beiszsza gyakorta a reá hullott esőt, de haszonra való fű helyett töviseket és bojtörjásokat terem és így a vége kikerülhetetlenül a szárnalmas pusztulás (Zsid. 6, 4—8.). Ezek és az ezekhez hasonló számtalan példák megdönthetetlenül igazolják, hogy az elvetettek kárhoztatásáért Istent kérdőre vonni merő bolondság; azt pedig még csak feltételezni is, hogy Isten az elvetettek halálát önkényesen rendelte el, s abban kedvét leli, valóságos örülség. Másíthatatlanul megmondotta, s a mit megmondott be is teljesíti: „Nem akarom a hitetlennek halálát, hanem, hogy a hitetlen az ő utáról megtérjen és éljen. (Ezék. 23, 10.). De viszont más oldalról úgy egyéni, mint egyetemes értelemben igaz az a profétai mondás: „Temagad vesztetted el magadat Izráel“ (Hózs. 13, 9.)

Am a két protestáns testvéregyház vezérlő alakjai, valamint a hitvallástételi iratok kezdetben egyértelműleg vallották és hirdették ezt a bibliai tant, mely szerint az ember az üdvösség elnyerésére nézve semminemű igénynyel vagy érdemmel nem bír, mert az üdv ingyen isteni kegyelem a Jézus Krisztus által; abban is egyet értettek, hogy némelyek üdvre, mások kárhozatra jutnak: de már arra a kérdésre nézve, hogy vajjon a praedestinatio nem csupán az üdvre való örök

kiválasztást (az electiot), de egyszersmind az elvetést (a reprobatiot) is magába foglalja e, vagyis, hogy Isten nemesak kizárólag az idevezülendőkre, de az elkárhozottakra vonatkozólag is eleve határozott-e? lényegesen eltértek egymástól.

A lutheránus egyház az 1580-ban kelt Formula Concordiae tizenegyedik cikkelyében a református egyháznak Kálvin által körvonalozott tanfelfogásával ellentétben kimondotta az egyetemes, noha szerinte feltételes praedestinatio elvét, melynek alapján az isteni mindentudóság, és az isteni eleveredelés között azt a megkülönböztetést teszi, hogy az eleve tudás a jókra és a gonoszokra egyaránt kiterjed, de nem oka a gonosznak, sem annak, hogy egyesek kárhozatba jutnak, a mit kiki önönmagának tulajdoníthat; a praedestinatio, vagyis az örök kiválasztás ellenben csakis a jókra vonatkozik és ez az ő üdvre jutásuk oka. Eszmeileg Isten mindenkit boldogságra rendelt és hogy az egyes ember magát a kárhozat örvényébe sodortatja, az tisztán reális jelenség. Jóllehet ez az enyhébb és szelídebb tannézet tetszetősebb s látszólag megnyugtatóbb a kedélyekre nézve, mindamellett az egyháznak az eredendő bűnnel szoros kapcsolatban levő és bibliailag gáncs-talan tanrendszerébe nem illeszthető be.

Mivel nevezetesen a Formula Concordiae szerint az ember az eredendő bűn következtében a jóra merőben képtelen. s olyan mint a rakoncátlan állat, vagy mint valami kemény kődarab, vagy fatuskó, sőt annál is rosszabb: ebből folyólag teljesen ki van zárva az, hogy képes lehessen Krisztus érdemének bármi módon való elsajátítására; de egyszersmind lehetetlen az is, hogy bárminemű szabadsága lehessen a tekintetben, hogy Isten ígéjének engedelmeskedjék avagy önkényesen ellenszegüljön az evangéliomnak. A Formula Concordiae-ben kifejezett eme hitfelekezeti felfogás idő multán sokféle módosításon ment át, s a lutheránus systematikusok megpróbálták a praesentia és praedestinatio közt tett megkülönböztetést tudományosan is tisztázni, de siker nélkül; mert nem tudták maig sem igazolni azt, mi módon képzelhető a hit egyfelől úgy, mint az örök kiválasztás föltétele, másfelől meg mint annak eredménye; ezenkívül nyílt kérdés maradt az is, hogy Isten örök mindentudóságát és akaratát hogyan lehet függővé tenni az időbeli s pusztán emberi jellegű önkényes feltételektől.

Természetes, hogy a mily kevésbé lehet e dogmai vitát bölcselmileg eldönteni, ép oly eredménytelen az a törekvés is, a mely egyoldalú ethikai elméletezés vagy épen a Krisztus előtti kor vallási hiedelme s öngazulási vágyódása alapján kísérli meg a megoldást. Az előbbi úton haladt Hunnius

(Miklós 1585—1643.), wittenbergi theol. professor (Diaskepsis theologica de fundamentali . . . Wittenberg 1626.), a ki a Formula Concordiae ellenére az ember akarata érvényesítésének oly nagy jelentőséget tulajdonított, hogy a bűn elenyésztetését és a megtérést majdnem teljesen egyéni törekvések eredményének tekintette. Philippi († 1883. rostocki tanár) pedig az ő dogmatikájában azt tanítja, hogy az ember az isteni kegyelmet el is fogadhatja, vissza is utasíthatja és Isten épen azon az alapon választotta ki övéit az üdvre, mert előre látta kinek-kinek a hitét. Merő képtelenség azt még csak gondolni is, mondja Franck, erlangeni professor, hogy Isten az embert akarata ellenére hívővé változtassa át, a mennyiben az ember egyénisége csakis öntevékenység útján juthat el a megváltásra. Így gondolkozik az újabbkori unionista systematikuskok legtöbbször, kiknek alaptévedésök épen ez az öntevékenységi elmélet. Viszont a pelagianismus és augustinismus közt igyekszik rést nyitni Hase, a ki utalva azokra a kiengesztelési áldozatokra s önmegváltási törekvésekre, melyeket a Krisztus előtti embervilág történelme feltűntet, ennek alapján úgy vélekedik, hogy bár az ember semmit sem tehet az Istennel való kibékülésre nézve, mindamelllett a neki felajánlott kegyelem el vagy el nem fogadása tekintetében teljesen szabad. Mindezek a teoriák az üdvöt emberi közreműködéstől, synergismustól teszik függővé, holott Pál apostol határozottan tanítja, miszerint a Krisztus országába való felvétel és az örök üdv épenséggel nem érhető el emberi akarat vagy igyekezet közvetítésével, hanem egyedül és kizárólag Isten irgalmából (Róm. 9, 16.); mert Isten a kin akar, azon könyörül, a kit pedig akar, azt megkeményíti (18. v.).

Kapcsolatban megemlítjük a tridenti zsinatnak e kérdésre vonatkozó határozmányát is, mely szerint a megtérés kezdetbelileg emberi közreműködés kizárásával történő isteni tény, de már fejlődési folyamatán hozzá kell járulnia az ember akaratának is, a mely akaratnak a megjobbulásnál hatékony szerepe van. E szerint a szabad akarat itt sem nem actus, sem nem habitus, hanem potentia activa, a mely együttesen működik az isteni kegyelemmel.

Legélesebben van kifejezve a pelagiusi tanfelfogás a socinianusok rendszerében, mely szerint a kegyelem Istennek inkább külső intézkedéseiben nyilvánul, mindamelllett annak a kedély-életre való oly mérvű benső hatásokat is tulajdonítanak, hogy segélye nélkül a tökéletesbülést lehetetlennek tartják. A kegyelemre épen azért szorul rá az ember, mert a gyakori vétkezések miatt az akarat elerőtlenül és tehetetlenné válik.

Látni való tehát, hogy a legtöbb keresztyén és keresztyén színezetű hitvallás igyekezik megmenteni az idvezülés tényével kapcsolatosan az ember akaratszabadságát a nélkül azonban, hogy ez a kísérlet a biblia tanítása ellenében sikerült volna. Az ev. ref. egyház tanfelfogása az egyesek és tudósok helyeslő vagy gáncsoló véleményét figyelmen kívül hagyja, de Isten titkos üdvvégzésének nyíltan való hirdetésétől nem tartózkodik, s bibliai theologiai szempontból és logikailag megdönthetetlen. Nem tanítja sem azt, hogy Isten az egyesek hitének előre látása alapján eszközölte az üdvre választást. sem azt el nem ismeri, hogy az isteni kegyelem fél munkát végez az ember akaratának közreműködése nélkül (a hogy a római catholicismus hirdeti), de a szabad akarattal való pelagiusi egyezkedést sem tartja bibliai tannak (mint a socinianusok), hanem azt vallja, miszerint Isten az ő szabad tetszése szerint merő kegyelemből minden emberi tekintet nélkül örök idő előtt elrendelte, hogy kiket akar idvezíteni a Krisztusban (Eféz. 3, 11.). És bár Isten tudja, hogy kik az övéi és néhol említés van téve a választottak kevés számáról: mindazonáltal jót kell reménylenünk mindenek felől és senkit sem szabad vakmerően az elvetettek közé számlálnunk (Fil. 1, 3—7; Luk. 13, 23. 24.). A ki hisz és Krisztusban él, az kiválasztott. mert Isten a hitet kizárólag választottainak ajánlékozza. (Titus 1, 1.)

Ez a hit és ez a tudomány teljesen kielégíti mind vizsgálódási vágyunkat, mind lelki szükségleteinket s e mellett meg van az a dicsekedésünk és vigasztalásunk, hogy egyedül Isten nevét dicsőítjük, s hitünknek szilárd alapjául Isten változatlan üdvvégzését tekintjük. Mindazt, a mi e hit körén kívül esik s a mire a gondolkozás, a tapasztalat és az élet feleletet adni nem képes, sőt a miről még a kijelentés okmányai sem nyújtanak teljes tájékozást, mindazt megoldva látjuk a testté lett örök igében, a történelmi *Krisztus személyében*.*

* *Irodalom.*

Kálvin, Instit. Lugd. Bat. 1654. lib. III., 21—24.

Böhl Ed., Dogmatik. Amsterdam 1887. §§. 26., 52—54., 75., 76.,

Maresius, Systema theologicum. Gron. 1673., loc. IV. cf. VIII.

Wolleb, Christ. theol. compendium. Debrecini 1634. lib. I. capp. IV., XX, XXI.

Turretinus Franc., Compendium theologiae. . . conscriptum a Leon.

Rütsenno. Franequerae 1703., loc V., VI. X.

Bretschneider. System. Entwicklung. . . III. Aufl. Leipz. 1825. §. 112.

Niemeyer, Collectio confessionum in eccl. ref. public. Lips. 1840.

A dogmatörténelmi fejlődés menetét lásd *Gieseler*-nek, Redepenning

által (Bonn 1855.) kiadott „Dogmengeschichte“-jében és *Hagenbach*-nak „Lehrbuch der Dogmengeschichte“ c. munkájában (III. kiadás Lipse 1853).

Összehasonlítandók továbbá: J. A. *Lamping*, Pauli de praedest. doctrinam exponens (1860)

E. F. K. *Müller*, Symbolik. Erl. u. Leipz. 1896. §. 38., 51. 53.

C. W. *Krummacher*, das Dogma von der Gnadenwahl. Duisburg 1856. Willibald *Beyschlag*, die paulinische Theodicee Röm. IX—XI. Ein Beitrag zur biblischen Theologie. Halle a. S. 1868. II. Aufl. 1896. P. *Lobstein*, az Encyclopédie des sciences religieuses X. kötetében, a 707—729 lapokon közölt „Prédestination“ tanulmánya és az abban V. pont alatt felsorolt, nagobbára antiprædestinatianus írók munkái, valamint az újabbkori nevezetesebb kommentárok és bibliai theologiai művek vonatkozó szakaszai, a melyeket is főleg a szakszerű fejtegetésnél, minden tekintetben figyelembe szoktunk venni.

Dr. Erdős József.

NÉMET SZOCZIALISTA IFJÚSÁGI IRODALOM ÉS ANGOL THEOLOGIAI REGÉNYEK.

A politikai és társadalmi eszmék mai intenzív harcában az irodalom egyes műfajai mindinkább kénytelenek foglalkozni azokkal a nagy kulturkérdésekkel, melyek az emberek nagy tömegeit mozgatják, vágyaiknak és törekvéseiknek irányt szabnak s a közélet feladatai megoldásának munkájában, a közös meggyőződések és érdekek különfélesége szempontjából föltételezett erőtömörülésekre szolgálnak indokul. Sajátságos, hogy az elbeszélő irodalom két, egymástól legtávolabb eső válfaja, a regény és az ifjúsági irodalom az, a mely a didaktikai elemek befogadására különösen alkalmas művészi természete folytán leghamarább utat engedett azoknak a moralizáló irányzatoknak, melyek egyfelől a szoczialista reformnak, másfelől a vallási eszményeknek a gyakorlati életre s annak cselekvőségére való kihatásában keresik emberi erkölcsiségünk alapproblemáját. De míg ez utóbbi irányzat irodalmi jogosultságát senki meg nem támadhatja, addig a szoczialistikus eszmék becsempészése a gyermekirodalomba már többé nem egyszerű irodalmi kérdés, de komoly paedagogiai baj.

Foglalkozunk először is ez utóbbiakkal, melyekhez bő anyagot szolgáltatnak az utóbbi évek alatt nagyobbára a stuttgarti Dietz-féle könyvkiadó cég kiadásában megjelent karácsonyi olvasmányok, mint p. o. „Képeskönyv kis és nagy gyermekek számára“ (1893., 94. és 95.) s melyeket a francia Charles Tetard is követett Párisban, 1893-ban megjelent „Contes populaires“ című gyűjteményében.

De csak a német Reichstag 1897. febr. 6-iki ülésén hallottuk először, hogy a szoczialismus egy esküdt ellensége, Stumm nagyiparos¹ nyilvánosan is felhívta a közfigyelmet egy, a szoczialista pártsajtó által ajánlott mesés könyvre, mely többek közt azt a tant hirdeti, hogy a *szegényeknek a lopás meg van engedve*. Bebel maga sietett a szószékre, hogy az illető gyermekmesék szerzőjét desavualja, s kijelentse, hogy az egész munka tisztán privat speculatio gyümölcse.

A dolog ezzel hivatalos elintézést nyert, a német szociáldemokrata-párt nyíltan megtagadott minden közösséget az üzleti speculatio e szerencsétlen fogásával. De azt nem akadályozhatta meg mégse, hogy az ártatlan gyermekek lelkét megméltelyező tanítások széles körökbe be ne hatoljanak s ezer és ezer gyermek gondolkozását ne idomítsák és szoktassák hozzá ahhoz a fonák erkölcsi és életfelfogáshoz, mely a szocialista paedagogia ilyenmő termékeiből kiárad.

Ez a morál tisztán az osztályharcz, a proletárság társadalmi hivatása gondolatán alapszik, s az engedelmesség és önmegtagadás erényeit mint rabszolga-erényeket számüzi erkölcsi jellemünknék világából. Hogyan s mily úton hajtja végre a szocialista gyermekirodalom ezt a durva szentségtörést a családi nevelés építő munkájában, mindjárt látni fogjuk.

Hagyján még a képeket; ezekben csak itt-ott találhatunk nyílt szocialista célzásokat, habár egész symbolismusuk könnyen magyarázható ily irányban. Egyik egy rikító színű sárkányt ábrázol, melyet egy lobogó hajú germán harczos nehéz kalapácsával készül agyonütni: Thor isten és Midgard kígyó harcza van jelképezve benne s a hozzá való szöveg előadja, hogy minden vallás a jövő reményét a paradicsomba, az átalakult világ felett uralkodó igaz Istennek kormányzásába veti. Már pedig a collectivista tan egyik erőssége épen az, hogy megfelel az emberiség ez ösztönszerű vágyának s ekkép bizonyos fokig helyettesíti a régi vallásos hitet azoknál, kik nem találnak többé vigaszt a keresztyén hit ígéreteiben.

Nyiltabb már a szocialistikus vonatkozás egy más rajzban, mely a „Rablók támadása“ czimét viseli. A középkor rablólovagjai fosztogatnak itt becsületes kalmárokat, kiket balsorsuk a lovagvárak tájékára visz. A magyarázatban egy jó családapa igyekszik megértetni gyermekeivel, hogy a rablólovagok ugyan eltűntek a német völgyekből, de mesterségöknek örökösei akadtak s a nép kizsákmányolói ugyanoly módon tartják fenn életüket.

Ismét egy harmadik kép virágos kertben röpködő lepke üzésében kifáradt nagy buldoggot ábrázol, a melyben nem nehéz fölismerni a porosz rendőrség jelképezését a szocialista párt elleni eredménytelen hajszájában. Végre megint egy színnyomatban jó családanyát látunk, a ki azzal foglalkozik, hogy a patakban mosdatja két fiát. Az idősebbik ríva fakad és ellenkezik, a fiatalabb csendesesen várja a szappanozást. De mindkettőnek keresztül kell esnie a nagy vasárnapi mosdatáson. Csakhogy míg a gyermekek okulást merítenek a képből az engedelmességre, addig a szülők tréfás vonatkozást

vesznek észre benne a „nagy mosás“ napjára, a mikor az idősebb „bourgeoisie“-nak példát fog kelleni venni ifjabb öcséséről, hogy hidegvérrel tűrje a kapitalista társadalom Augias istállójának megtisztítását.

De vannak sokkal kevésbé leplezett és félreérthetlen ezélmások is a szociálista elméletek jövőjére vonatkozólag a magyarázó szövegekben. Egy vén tengerész például beszél a gyermekeknek távoli hajózásairól. Lefesti előttük azoknak a szerencsétlen vad törzseknek a sorsát, melyeket a civilizált nemzetek elnyomtak, kizsákmányoltak és korrumpáltak. Eszébe jut itt egy anekdota, mely e népek erkölcsi színvonaláról tesz tanúságot. Egy nap samoai benszülöttek egy európai hajóraj bombázása alá kerültek, mely azért jött, hogy elnyomja a köztük kitört lázadást. Ámde hirtelen vihar kerekedett s feldöntötte egyikét azoknak az érc-kolosszusoknak, melyek ép az előbb okádták gyilkos tüzeiket a lefegyverzett benszülöttek ellen. A hajó darabokra tört, mire a négerek életök veszélyeztetésével vetették magokat a hullámok közé, hogy megmentsek a hajótörötteket. Ki ne látná e rousseau-i kép föllevenítésében a marxismus egyik legfontosabb tételét, hogy a természet gyermekeinél a lélek nagysága ösztönszerű, míg a gyarmati háború, mely őket megtizedeli, valóságos bűn?

Odébb egy vidám vásári sokadalomban kis savoyard tánczoltatja majmát a bámészok sorai közt, hogy néhány fillért szerezzen. De nem bírja magát megértetni az idegenekkel, hogy megmagyarázza nyomorát. Szerencsére ép egy fiatal munkás van jelen, ki vándorlásai közben a gyermek hazájában is megfordult s érti nyelvét. Kikérdezi a kis fiút s aztán előadást tart hallgatóságának Szavoja tartományáról. Elmondja, mennyire sajnálatos a hegylakók hátramaradottsága, a kiket elszigeteltségük és korlátoltságuk ellenségévé tesz azoknak is, a kik a felszabadulást hirdetik nekik. Elbeszéli, mily szegény a vidéke, mily nyomorultak lakói s pedig a collectivismus rendszere alatt ez a föld is elég volna, hogy bőségben engedje élni azokat, kik most mindennapi kenyerüket sem bírlák benne megkeresni.

A „hamburgi kolera“ ama pusztulás képét varázsolja elénk, melynek a város 1892-ben színhelye volt. A szegény munkásnegyedek ép oly egészségtelenek, maradtak benne, mint a középkorban voltak, hemzsegnék a koldusoktól és szegényektől. Ennélfogva különösen hálás talaja az ázsai vész ragályának. Egy szegény munkás átengedi magát emlékeinek s elbeszéli figyelő gyermekeinek a szívszaggató jeleneteket, melyek a nagy epidemiákkal járnak. Mindennapos a gyász ugyan-

egy családban, a szülők elválnak gyermekeiktől, az árvák nyomorra jutnak. Elbeszélését kiszinezi a szocziálista lapokból eltanult förmedvényekkel, mert büszke arra, hogy ő is a párthoz tartozik, mint a mesékben szereplő munkások mind. Felpanaszolja, hogy bezzeg a gazdagok kikerülhetik a ragályt, mert elmenekülhetnek a vész színhelyéről s mert egészségesebb viszonyok közt élnek. De még tovább megy az elbeszélő s fejtegetései kapcsán alkalmat talál arra is magának, hogy a nyolcz órai munkaidőt prédikálja, mely véget vetne minden inségnek és nélkülözésnek. Mindezt annak ellenére, hogy maga a szocziáldemokrata-párt legorthodoxabb vezére. Babel is beismerte újabban, hogy a nyolcz órai munkaidőtől hasztalan várják a foglalkozásnélküliség csökkenését.

Mindezekben a szocziálista propaganda még csak szarvait mutogatja, de nemsokára egész meztelenségében lép fel s nyíltan tör céljaira, ledobva az allegoria mezét s a mellékes példázgatásokat. Itt van egy mese, melynek czíme: „*A piros virágok*“. Egy polgári gyermekről van benne szó, a kit atyja büntetésképen az utcára dob ki. A gyermek bolyongva jár-kél, míg egyszer csak egy nagy kertbe jut, mely tele van szép piros virágokkal. De ezek a virágok élnek és nem nehéz bennök a szocziálista-párt követői jelképezését látni, ők is ismerik a rossz gyerek csinyeit s fenyegetőleg csoportosulnak köréje, míg a vén kertész nevökben ilyen intelmet tart a fiúcskához: „Gondold meg kedvesem, hogy atyád csak a véletlennek köszönheti, hogy gazdag s nem szükség neki dolgoznia. És értsd meg, hogy jobban megfelelné az észnek és a természet törvényeinek, hogy mindenki dolgozzék kivétel nélkül. Helyesnek találod-e gyermekem, hogy a nagy többség, a munkások tömege nehéz munkában kínlódjék, míg a gazdagok bővelkednek az örömben és henyelésben? Nem, ez nem jól van így. De nincs is messze a nap, a melyen minden fenekestől meg fog változni, s a mikor minden ember megkapja részét a boldogságból. Akkor, kis fiam nem lesz több szerencsétlen; nem lesznek éhen haló gyermekek, mint ma. Gondolj minderre, s ha felnősz, tedd meg te is a magadét, hogy igazságot szolgáltatass a szegényeknek, hogy ne szenvedjenek tovább“.

Ennek megfelelő a könyv bevezetése is, mely a válúton töprengő Herkules mythosának változatát mutatja be, mintegy alpmottó gyanánt, de sajátoságos szűkkörű alkalmazásával az élet nagy és általános erkölcsi igazságainak, mindent csak az osztályellentétek harczára vonatkoztatva. A morális szempont egészen megszükül ebben a korlátolt horizontban,

az etnikai gondolat összezsugorodik, leglényegesebb organumát veszti el, s merőben formális farizeizmussá süllyed. Herkulest a kép 14 éves serdülő fiúnak tünteti fel, a ki szegényesen öltözve tétováz a két ösvény keresztezésénél. Balfelől egy báli ruhás, csipkéekkel, ékszerekkel megrakott némbor csábítja, de a kinek mosolya torz, s ruhája uszályában kígyó rejtőzik. Az út, melyre mutat, piruló gyümölcsökkel s mérges virágokkal kínálkozik: a gazdagság és fényűzés útja. Jobbról ellenben komoly arcú szőke fiatal lány ül, fehér ruhában, kezében orsóval. Ujjával egy meredek útra mutat, mely kopár hegyvidékbe vezet el, fenyvesek között. Ez példázza a munkát és szegénységet.

„Légy alázatos a hatalmasokkal szemben, mondja az első nő — légy kimélytelen az ügyefogyottakhoz s eléred azt, hogy mások munkáját élvezhesd.“

„Szabad ember vagy, szól a másik, csak magadra kell támaszkodnod, vedd meg a hatalmasok kegyét. Jutalmad az, hogy hasznos tagja léssz a collectivitásnak és erődöt ennek javára fordíthatod.“

Lehetetlen volna e meséktől minden poetikus hatást elvitatni, különösen a fejletlen gyermeki képzelődésre. Vannak bennök megkapó fordulatok, melyek az élet igazságai mély átérzését sejtetik. Ilyen a kis Félix története, a ki a szellemtől azt a kegyet kéri és nyeri ki, hogy tekintetével minden rézpénzdarabot aranynya változtathasson. De bőségben, orgiában töltött évek után egy végzetes cselekménye folytán börtönbe jut, barátai, hizelgői elhagyják s ő egyetlen fillér nélkül találja magát az utcán. Tudja jól, hogy egyetlen fillérnyi könyöradomány megint gazdaggá tehetné, de senki sem nyújtja ki kezét feléje, utoljára is éhségtől gyötörve rogy össze s a szegény emberek részvéte menti meg.

Amde mily szánalmas surrogatuma a százados hagyományok megszentelt öntudatának, élő szelleme eleven inspirációjának, a dobzódó Félix előtt megjelenő „Megváltó“ alakjában a krisztusi istenember helyett egy szoczialista apostolt szerepeltetni, tökéletes bibliai allűrökkel, a kinek neve: „Szavazat“, s a ki e szavakkal apostrophálja Félixet:

„Kimerült rabszolgák munkája az, a mi képessé tesz arra, hogy ezekben a biborruhákbán pompázz. Hiába lázadsz fel a tudomány és tapasztalat ellen. A dolgok holnap másként fognak menni. Mert én felnyitottam az elnyomottak és kitagadottak szemét. Fölismerték ők nyomoruknak okait; a tiednél nagyobb hatalom maholnap le fogja tépni lánczaikat.“

És mily erkölcsi paralogismus, miután Félix másodsor

sem gyógyul ki az arany iránti szeretetéből s most már csalódva a hizelgő élősdiékben, kik eddig környezeték, elvonulva éli napjait, mint fukar zsigori — mily erkölcsi megtévelyedés, ismételjük — keményszívűségének az a büntetése, melyet nagyobb nyomaték okáért képben is bemutat a könyv, hogy végre az ellene felbőszült tömeg nevetve fosztja ki kincseiből Félixet. A költői igazságszolgáltatásnak ilyen felfogása ellenkezik a jó és igazról táplált fogalmainkkal. A szocializmus paedagogiája csak nem akarja a céllal szentesíteni az eszközöket, mint akármilyen jezsuita körmönfont morálja? S még ha csak a céllal szentesítné az eszközöket; de egyenesen a bosszú és káröröm által akarja igazolni az erkölcsi túlkapaszkodásokat. Lelkiismeretünket mélyen sértő, durva kiforgatása ez nemesebb emberi lényünknek s az ezzel járó kötelességekről alkotott fogalmainknak. Az éhező, kit önfentartása kényszerít egy darab kenyér ellopására, számíthat irgalmunkra, de semmi éhség nem mentheti a kasszabetörést. A nép követelheti a termelés és ellátás eszközeinek politikai célból hatalmába kerítését, de az arany maga nem oly motivuma az emberi indulatoknak, mely rokonszenzűnkre lenne méltó. Ha a szocializmus erkölcsi eszméink kategorikus világát ily alárendelt relativitási viszonyba hozza az emberi intézmények kritikájával, akkor minden jogát elvesztette arra, hogy ethikai világnézetnek tekinthessük, s ha a lemondás és önmegtágadás nemesebb erényei iránt nem bír érzékkel, akkor lemondott arról is, hogy embereket kormányozhasson s az emberek és önmagok kormányzására hivatott generációkat nevelhessen.

A mellett a szocialista gyermekirodalom egyes termékei általános példázatok csak, melyek hidegen hagyják a gyermeki kedélyt, mert üres, tartalmatlan abstractiókból hiányzik a hús és vér megfoghatósága. Az elátkozott kastély pihenő tündérért — kinek neve az „Emberiség boldogsága“, mert királylányokról természetesen nincs szó ezekben az ultra-demagóg ízű mesékben, sem kalandra kész vállalkozó királyfiakról — megmentője, a ki a „Nyomor“ fia s a „Szegénység“ testvére, a „Hatalom“ kardjával szabadítja ki a „Viszály“ sárkányának, s a „Babona“ és „Együgyűség“ óriásainak körmei közül, miután előbb a „Tudás“ serlegéből merített hozzá erőt. Egy keleti mesében, melynek címe „Az üldözött igazság“, a szultán két leánya „Igazság“ és „Hazugság“ nevet visel. A „Hazugság“ a nép verejtékes fillérei kicsikarásával rendezi atyja tiszteletére a ragyogó ünnepélyeket, kinek hizelgése miatt kitüntettet kedvenceze, holott a szegény, megvetett „Igazság“ hiába igyekszik atyja szeméit fölnyitni a nép nyomora előtt;

jutalma csak az, hogy elűzik, sőt halálra ítélik. De a kivégzés elől menekülve, falura vonul szeretett parasztjai közé, a kiket sikerül csakhamar fellázítania, s a nép fölkelése véget vet aztán a zsarnok kényür és leánya, a „Hazugság“ uralmának.

Csaknem hasonló a tárgya „Mahmud szultán végé“-nek is, mely azonkívül erős philippikát rejt magában a militarismus ellen is. Mahmud szultán beteg fiának egészségét egy szent életű dervis szerint csak a nép egyhangú imája adhatja vissza. De a nép vonakodik zsarnoka fiának megtenni ezt a szolgálatot — a mi ismét elég bizarr és legkevésbé sem keresztyéni felfogása az emberszeretet magasztos tanának. Ennek következtében forradalom tör ki, s gyilkos harcz közepette az elkeseredett nép már-már betör a testőröktől védett palotába, mikor közbelép az „Emberiség szelleme“ s a katonákhoz fordulva ily beszédet tart:

„Nyissátok ki szemeiteket, ti vakok! Nem látjátok, hogy legközelebbi véreitek állnak veletek szemben? Atyáitok, fivéreitek, kiket megtört a nyomor. Nem látjátok nővéreitek, anyáitok sápadt arczát? Volna-e szívetek a véretekben való vér, a húsotokból való hús ellen támadni? Óh, dobjátok el fegyvereiteket s álljatok e szegény emberek mellé“

A figyelmeztetésnek van is hatása; a katonaság átcsap a fölkelőkhez s egyesült erővel megfosztják trónjától a szultánt s számkivetik egy félreeső szigetre, a hol nemsokára saját udvaronczaivá válnak hóhéraivá. Elég szép és leleményes fordulat, mely a vértelen forradalom dícsőítésével elutasítja magától a bakó szerepét s ráhárítja ezt a megdőlt zsarnokság bérenceire.

Természetesen nem hiányzik e mesékből a collectivista Eldorado magasztalása sem, a jövő társadalmának ideális festése, a Marx előtti szocialismus naiv és gyermekes utopiája Campanella Napvarosa, Cabot Icariája, Hertzka „Freiland“-ja ma már ugyan a legfanatikusabb szocialisták előtt sem jönnek komoly számba, de arra elég alkalmasak, hogy mulattató és szívképző gyermek-olvasmányokul szolgáljanak. S a szocialista gyermekirodalom ki is használja e phantastikus themát, mint p. o. „A gazdag Péter és a szegény Kolos“ meséjében, a kik ugyanegy órában születnek s együtt mennek az élet útjára. De míg Péter aranyos hintóban, cselédektől környezve teszi meg az utat, addig Kolos egy levágott füttykössel indul neki. Így jutnak el a csoda-országba, a melynek mocsárgázlójában kígyók sziszegnek (a Bismarck-féle sajtónak az adózó nép filléreiből táplált „reptiliái“), a közepén

hatalmas folvam hömpölyög, az „idő folyója“. Kolos ezt átúszsza, hála munkában edzett erős karjainak s boldog nép között találja magát, mely a collectivismus törvényei alatt élve, nem ismeri a társadalmi egyenlőtlenségek által okozott szenvedéseket. Ellenben Péter ki akarja kerülni a mocsaras gázlót, hidat épített föléje. mialatt táplálni kénytelen nagy költséggel a falánk hullók hadát, csakhogy békében hagyják, majd száraz lábbal a folyóhoz érve, pompás hajóra száll, s kiadja az evezőknek a parancsot, hogy „*az ár ellen!*“ — a mi tudvalevőleg ismét a kapitalistáknak tulajdonított újabb jelszó. De hiába, hajótörést szenved, az ár a partra dobja pompás bárkájának aranyozott roncsait, s csak Kolos hősiessége menti ki a hullámokból, hogy szárazra tegye az ígélet földén, melynek ettől fogva ő is hasznos tagja lesz.

A „Boldogok völgye“ s „A gonosz boszorkány“ is ebbe a genre-be tartozik. Amott egy szegény árva bolyongása van festve a Tündérországhban, a hol nincs hatalom, nincs hadsereg, sem börtönök, mindent a gépek dolgoznak, mindenütt virág, illat, madárdal. Boldog napokat tölt itt a szegény árva, míg eszébe nem jut, hogy visszamenjen az emberek közé, prédikálni minderről a nem sejtett s nem ismert boldogságról. Hiába beszélnek le barátai: „Nézd, ez a gyümölcs nem érett még, kívánhatod-e, hogy azonnal biborszínt s zamatos ízt kapjon? Így jársz az emberek között is“. De a fiú nem hisz nekik, visszatér a földre, tanít, hirdeti az ígét s mint a jó ügy meg nem értett mártyrja hal meg. A tömeg, mely nem hisz neki, megkövezi apostolát. Emitt a „gonosz boszorkány“ a kapitalista társadalmat jelképezi, ki ép úgy szívja vérét a szegényeknek, gyermekeknek, asszonyoknak, férfiaknak, öregeknek, ép úgy szenvedni hagyja a jókat és kapzsian halmozza kincseit egymásra. Van benne a proletárok betegségében, tüdővészben meghalt gyermek, foglalkozásának áldozata, hideg padlásszoba, szegény özvegyanya, pogácsából épült tündércastély, beszélő holló, minden, a mi a gyermeki elme képzelődésére hathat.

Nem szólunk néhány dialogizált értekezésről, melyekben sovány mese takar egy-egy meglehetősen élére állított gondolatot. A „Balgá gyermekben“ a kis Jancsi nem érti, hogy ugyanaz az iskolamester, a ki az ötödik parancsolatot magyarázta oly szépen: „ne ölj“ — hogyan magasztalhatja a következő órán oly áradozó szavakkal a hódító királyokat, kik annyi vért ontottak. Egy nap falujában egy megszőkött politikai bűnöst üldöznek s Jancsi kit a véletlen elébe vezet, a nélkül, hogy tudná, mit tesz az a „politikai bűntettes“, ösztönszerűleg pártfogásába veszi, öltönyt cseréltet vele s elő-

segíti szökését ismeretlen ösvényeken át egy szabadabb hazába. A szökevény egy szocialista meggyőződésű híres szobrász, a ki később a gyermeket is pártfogásába veszi, s nagy szobrászszá képezi ki. A „Pütkösi kirándulás” kissé szárazan fejtegeti a szocialista pártban a tagok közt uralkodó szolidaritás érzetét, mely hasonlít az őskeresztyén egyház tagjai összetartásához, s melynek köszönheti egy szerencsétlenül járt kiránduló, hogy a halálból megmenekült, „szemben a bourgeois” társadalom közönyös érzéketlenségével. Végül az „Innen és túl” a szocialismus nemzetközi feladatait domborítja ki két fiatal játszó pajtás, Franz Zimmermann és François Charpentier beszélgetéseiben, kik a francia-német határon lakva, nem értik, mért tanítják őket kölcsönösen a családban, az iskolában egymás gyűlöletére, holott ők egymásnak semmit sem vétettek, egymást szeretik, becsülik. Hatásosan és ügyesen van velök szembeállítva a gazdag gyáros, kinek innen és túl a határon gyárjai vannak, pénzét mindkét országból egyformán szerzi s ha két fekete lótól vont hintójába beleül kényesen, nem sokat törődik a nemzetek viszálykodásával, a fajok mesterségesen táplált gyűlöletével, csak zsebe lássa hasznát.

Ime a német szocialista ifjúsági irodalom némely újabb és ügyesebb termékének iránya és eszmemenete. Van közöttük olyan is, mint a „Nyolczas szám titka”, mely a három nyolczas aenigmáját akarja már korán a gyermek szívébe vésní, hogy ha felnő, ne szünjön meg ő is a nyolcz órai munkát, nyolcz órai szórakozást, nyolcz órai alvást követelni, bár e reformok czélszerűsége tekintetében magok a szocialisták közt sincs még meg az egyetértés, mint jeleztük, sőt az angol munkások egy része egyenesen ellenök foglal állást.

Konstatálnnk kell, hogy ez újabb gyermekirodalmi specialitás föllendülésétől maga a józan szocialista sajtó sincs valami nagyon elragadtatva s lapjok, a „Neue Zeit” igen okos szavakban utasítja vissza a szocialista ifjúsági írók sajtóságos elkalandozását, visszaterelve őket az antik demokracziák életéhez, a hajdankori Germánia hagyományaihoz, bevallva, hogy a szocialista mozgalom elvei nem a kicsinyek világában való propagandára valók.

A társadalmi problema mellett a vallási problema is, mint irányeszmé jelentkezik azon irodalmi programmban, mely az angol regényirodalom újabb iskolájának némely úttörői előtt lebeg. A biológiai módszer túlságba vitt szörszálhasogatásai, az experimentális regény meddő demonstrációi természetszerűleg támasztották fel nálók azt a visszahatást, mely

a metaphysikai háttér mélyebb távlatába igyekszik állítani a cselekvényt, s intellektualis életök törvényeivel indokolni meg alakjaik érényeit és hibáit.

Nemesak a regényirodalomban, de más irodalmi termékekben, mint p. o. levelezésekben, önéletiratokban is, — hogy csak Ruskin és Rossetti újabb levelezéseit említsük — meg lehetőszen hódít újabb időben Angliában az exegesis, a homiletika, a hittérítés. Papok, lelkészek, rabbinusok stb. képezik a főalakjait annak az irodalomnak, melyet az a kis írói csoport, melynek Matthew Arnold volt az irodalmi dictatora, s Ruskin az aesthetikai pápája — egyre újabb tehetségekkel szaporít. Ezek közé sorakozott legutóbbi időben Humphrey Ward asszony és George Moore is.

Ward asszony pedánsabb, szárazabb, vagy mondjuk ki egyenesen, kevésbé művészi lélek az ő irodalmi vetélytársánál. Katholicismusa csupa theologiai fejtegetés, mintha nem is léteznék rá nézve e kultusz annyi csillogó külsősége, érzékekre ható decoratív és emotionalis eleme, mysticismusa. Szürke okoskodások akadémius thésiseibe burkolja alakjai eleven élete hiányát s humora is inkább groteszk, egy-egy legyeket fogdosó abbé jellemzésében merül ki, a kedélyélet finomabb árnyékatai visszaadására való magasabb hivatottság nélkül.

Pezsgőbb és igazabb világot tárnak élénk Georgé Moore alakjai az ő liturgikus regényei keretében. Nagyvilági hölgyek, sujtásos urak, elegáns és szellemesen társalgó abbék változnak bennök a római ritus tarka és érzéki látványosságai élethű festésével. Az emberi lélek komplikáltabb viszonyai felfogása, természete ellentétes vonásainak egy magasabb erkölcsi és művészi egységbe való összeforrasztása, a való élet közvetlenebb inspiratójával hatnak ránk, mint Ward asszony abstract hábjai. Evelyn Inez például az asszonyi jellem legkülönbözőbb és legellentmondóbb tulajdonságainak egyénített összetétele, ki épen úgy a század gyermeke, mint az Isten utáni vágyódás megszemélyesítése, ép úgy érzi a magába szállt csendes szemlélődés, mint az élvsóvár világiasság ösztönét s a kettőből mintázódik ki plastikusan igaz emberi alakja.

„Halbeck of Banisdale“ — ez a czíme a Ward asszony legújabb irányregényének, mely katechizáló iránya ellenére roppant hatást keltett az angol olvasó közönségben. Halbeck egy elméleti rajongó, a ki minden vagyont a papoknak és apácáknak hagyja s mikor hitbuzgalma összeütközésbe jön

emberi érzelmeivel, melyeket Laura iránt érez, elhatározása úgy oldja meg lelki kételyeit, hogy nem veszi nőül azt, a kit szíve egész erejével szeret, ha csak nem tér át a katolikus vallásra. Laura is szereti Halbecket, de inkább megöli magát, mivel nem imádkozhatik úgy, mint ő. A psychologia minden törvényét halomra dönti itt Ward asszony, mert hogyan lehet elég lelki ereje egy regényhősnőnek meghalni azért, a kit szeret, ha nincs elég ereje élni érte, daczára vallási meggyőződéseik eltérésének. A felekezetiesség ily döntő erkölcsi motívumul való elfogadását csak a hitgyűlölség századai sötét elfogultságával lehetne némileg megindokolni, a hol az ellentétek a politikai és társadalmi élet minden érintkezési körére kihatnak és nemzedékről nemzedékre szálló családi viszálykodások és előítéletek mély medrét ásták meg, de tisztán dogmatikus tekintetek, tisztán intellectuális momentumok ily elhatározásokra nem szolgáltatathatnak lélektanilag megokolt alapot.

Anglia északi vidékének egy ősi kastélyában elvonultan élve mutatja be az írónő hőségét, Halbecket, miután huga pénzért nőül ment egy felkapaszkodott szerencsefihoz. Egy leány van, Fountain Laura, egy megrögzött agnosticista. Mikor aztán Fountainné beteges, elszegényedve visszatér fivére kastélyába, Halbeck beleszeret Laurába. De az emberi szenvedélyek pathetikus nyelve helyett theologiai érvelések, a szentháromságáról folyó tudós vitatkozások elé vezet Ward asszony, ezek töltenek meg egész oldalokat regényében ott, a hol a meseszövéis fordulatos fejlesztését várnók az alakjai lelki állapotából folyó cselekvés által.

Szerencsésebb Ward asszony a mellékalakok festésében és a leírásokban, melyekben éles megfigyelés nyilatkozik meg, így Laurának Mason asszony és Hubert fia iránti gyöngéd kiméletében, a ki szintén imádja, s a kit meglátogat a gyárban, melynek felügyelője. Ekkor jön a katasztrófa, egy árván maradt kis leány személyében, a kinek ápolása buzgalmától elragadtatva Laura lekésik a vonatról s minthogy már beesteledett, nem marad előtte más választás, mint vagy kitenni magát Hubert póriás és alkoholikus italok által feltűzelt szerelmének, a ki kész őt szekerén hazavinni, vagy pedig egyedül vágni neki az éjszakának. Az utóbbit választja.

„Elindul — írja Ward asszony — a nélkül, hogy az utat tudná, tétovázik, könyeit elfojtva lépdel, kerítésekbe botlik. Képzelete fantomokat rajzol elébe, Hubert árnyékát véli látni, a mint utoléri és nyomon követi. Egymásba rótt építőállványok gerendái mögé búvik. Kendőjében didereg, és a nedves hideg ellenére, mely környezi, elalszik végre. Pedig

három mértföldnyire, mielőtt Banisdale-t elérné, a nap már megaranyozza a fák lombzatát s visszaadja a bátorságot Laura szívébe, s mire hat órát üt, kimerülten rogy össze a kastély rácsozata előtt.“

Kitünő genre-kép a fukar, fanatikus vén pórnök, Mason asszony is, a ki senkire sem nézhet, a nélkül, hogy egész litániákat ne vagdaljon fejéhez az ammonitákról és amalekitákról.

Már George Moore nagyobb művészi tökélyvel tudja egyveztetni a theologizáló irányzatot az élet költői festése kívánalmaival, s nem csupán controversista és evangélista, mint Ward asszony. Első kötete, a „Mere Accidents“, melyet nyomon követett „Esther Waters“, „A modern lover“ és „A Mummer's wife“, George Moorenak az angol realista regényirodalom legelső munkásai közt biztosított helyet; míg legújabb műve már az impressionalismusnak is hódol s bizonyos vallásos erotismus levegőjében tetszelegve ver hidat Cythere és a sekrestyék világa közt.

Könyvének hősnője, Evelyne Inez egy brit „Consuelo“, a ki alkalmat ad rá az írónak, hogy az egyházi ritus elzsibbasztó szertartásszerűségei közt sétáltassa meg libertinusi tollát a katholicismus érzéki és érzékfölötti vallásának zenei és szépművészeti mámorában. Egyúttal ürügyül szolgál a szerzőnek arra is, hogy elmondja nézeteit a katolikus vallásról, a gyónásról, melyet a leghathatósabb reactivának tekint a test sensualismusa ellen, a formai egyenlőség uralmáról, melyről többek közt ezt mondja: „Az élet drámája ugyanaz a pápánál és a czipésznél. Mindezt bámulatosan intézi Róma, oly színpadiasság kifejtésével az egyházi pompában, hogy még a bölcselő is elveszti benne fejét“.

A jó Inezt, a szent József-kolostor orgonistáját annyira leköti partitúrája, hogy nem hallja azokat a sohajtásokat, melyeket leánya tehetségei és bájai ébresztenek körülötte. Nagy meglepetéssel hallja Bartolótól, hogy Evelyne egy szép mylorddal, Lord Owen Astierrel kötött ismeretséget, kinek milliói biztosítani fogják Inez kisasszony hangjának a magasabb iskolai képzést s azután kétségkívül a párisi opera ragyogó pályáját.

Mint atyja igazi leánya, Evelyne is jobban érdeklődik művészte, mint udvarlói iránt. Szerelmeskedései inkább csak szellemi gymnastikák, egy művészte szempontjából értékesíthető tanulmánykör, melynek határait őrizkedik túllépni, tudva azt, hogy a művésznél gyakran a játék is lelke kiegészítő

részévé válik, s az előadás izgalmai, ha átnyulnak a mindennapi életbe, a tehetségnek ártó kalandokba sodorják.

Szenvedélyes véralkatánál fogva, mely ép oly hirtelen lobbanékony a szerelemben, mint az áhitatban, Evelynnek elég egy gavallér „monsignore“ önző kedveskedése s néhány apácatestvér hízeglő érdeklődése, hogy egy világfájdalmas pillanatában öltözőjét a czellával cserélje fel — *ad majorem Dei gloriam*. Bármily hidegek a kolostor falai, de nem érzéketlenek a világi dicsőség iránt, mely egy fényes összeköttetésből sugárzik vissza rájuk. A „testvérek“ kényeztetése, hódoló ünneplése diadallá varázsolja Evelyné lez lemondását a világról. Igaz, hogy eleinte csak rövid visszavonulásról van szó, de a kérdőjel, melylyel a regény végződik, gyauítani engedi, hogy Evelyné vissza fog még térni apáczáihoz.

Egyike a legmegkapóbb jeleneteknek, mikor a kolostorban Johanna Mária testvér, egy rajongó zenebarát, a ki még sohasem hallott világi zenét, elbűvölve hallgatja Evelyné a körülötte sorakozó fiatal testvérek közepette. A sziürke fátylak egész felhót képeznek; a művésznő lelke szinte lángra gyúl a dalban s a kis apácák szünetlen óh! és ah! kitöréseit csak a novitiusok zavara mérsékli, kik megdöbbenve tapasztalják, mily hürokat érint lelkökben ez a szenvedélyes hang.

Lassanként mind beljebb csalogatva e mozdulatlan tó vizébe, melyben minden apácza egy-egy csukott nenupharbimbót jelképez, Evelynében a színpad mámora a mystikus incantatióknak enged helyet. Isteni vágyaktól részegül meg, és kegyes ájtatoskodásokban merül ki. Mindezt azzal a sejtelmes és sokatmondó frázissal fejezi be George Moore, hogy Evelynben mielőtt még a mysticismus győzedelmeskedett volna a múzsán, előbb a múzsza diadalmaskodott a nőn. Ez a lelki problema szolgáltatja a kulcsot Moore egész regényéhez: a művészet és vallás által megtisztuló női lélek rajzához.

Ha a modern angol regény theologiai irányzatát észleljük Ward asszonynál, bigottan ájtatos aesthetizáló szellemét látjuk érvényesülni Georges Moore-nál. viszont Gissing annak humanitarius tendenciáit képviseli s moralizáló céljait állítja előtérbe. De nem elégszik meg azzal, mint Dickens, hogy jelezze a bajt s az emberi és társadalmi igazságtalanságok megtorló géniuszának alakját öltse magára, ő az őszintén és mélyen átértett testvériség hangján szól a szívhez. Elvonultatja szemek előtt a világ minden nyomorát, a kopottan főséges bohéme-ket, kiknek örök typusát Biffenben tárja elénk, a naiv és önismeretnélküli hősbén, a ki éhségét Aeschylus verseivel küzdi le, s miután a regény, melyen húsz évig

dolgozott, megbukott, patkányméreggel zsebében, a zöldelő fák alatt, az „Afrikai nő“ Selicájának utolsó pillanatait éli végig.

Senki sem mulja felül az újabb regényirodalomban Gissinget az élet tragikumai festésében. Öblös hangú demagógok, a társadalom elzüllöttjei, szerelemtől megtisztult hetaerák — az emberi nyomor egész hadserege vonul fel előttünk Gissing tolla nyomán. Nincs a kornak az a beteg-ége, melyet ép oly közelről ne tanulmányozott volna, mint a kapaszkodó látszatnak idegölő tépelődéseit, melyek a mindenki által sejtett nyomor eltakarására irányuló megfeszített munka boldogtalan áldozataival töltik meg a tébolydákat.

Jönnek azután az alkoholismustól tönkretett férjek és családapák, a kétségbeesés betegei, kiknek megtörte lelkét a családfentartás gondja s vadul szomjazzák a feledést. Városról-városra vándorló családanyák, férjvadász lányok, kik mindent föltesznek egy koczkára, míg atyjok verejtékes homlokát kétes üzleteken törí egy-egy félreeső iroda piszkos barlangjában. Mikor aztán egy nap a sir vagy a börtön árnyéka ráborul apjok meggörnyedt, fáradt testére, az élet fürgetege elnyeli őket is s ifjúságok levert szirmait kegyetlenül beletapossa az utcák sarába.

Gissinget olvasva, Daudet jut eszünkbe, épen úgy, mint Daudet-t olvasva Dickens. De ez csak a philanthropikus világnézet közössége mindhármok közt, melyet különbözőképen módosít az egyéni temperamentum szemüvege. Gissing nem rendelkezik Dickens költői humorával, sem Daudet finom pszichológiai érzékével, teremtő genie-jével. De mindkettőnél mélyebben, vigasztalanabban hatol bele a bűn erkölcsi szemétkébe, a nyomor fertőző penészébe. Legjobb regényében, a „New Grub Street“-ben nemcsak Biffen alakja a legmeghatóbb bohème-typus, a kit az irodalom ismer, de mesteri rajz a londoni utcák szennye, iszapja is, melynek milieu-jébe állítja hősét Ritkán veti az erkölcsi harmoniának egy békítő sugarát a társadalom elbukottjainak komor vergődéseire, ritkán övezi kivívott diadal gloriájával a nyomor szenvedőinek győzelmesen feltörő alakjait, mint p. o. egy piaczi Magdolna rajzában, a ki a szerelme nagyságából merített önbecsérzet tántoríthatlan erejével túrt megpróbáltatások hosszú sorozatán át végre megtalálja önmagában a támaszt, mely kiemeli a salakból, a melybe gyermekkorra óta odadobva volt.

Egy fiatal, ideális lelkű író szerepeltet Gissing így egy eltiprott női lélek megváltójaként. Ida, a lány, huszonöt éves korában talál rá s a nemes gondolkozású ifjú mindent elkövet, hogy a lány lelkébe elhintse az erkölcsi megtisztulás magvait.

Es fogékony talajra is lel Idánál. Szerencsétlenségre a társadalmi kötelek, melyek Waymark-ot — így hívják az ifjú embert — a magasabb osztályokhoz fűzik, megint szétválasztják őket s Waymark ép akkor értesíti Idát házasságáról mikor ez már a kötelesség útjára készül térni. A csapás le-sújtó, de az elhagyott nőnek most már elég ereje van, hogy mindennel dacoljon. A szerencse véletlenül mosolyog is rá, váratlan vagyon birtokába juttatja, s Ida hősiezen megy sorsa elébe. Bármily fájdalmas a szakítás, elfogadja s ezentúl a szegények gyámoltására adja magát. Évek mulnak el a válás után, a mikor a két elvált szerető újra találkozik; Waymark házassági terve füstbe ment s most már semmi sem állja útját, hogy egymáséi legyenek.

Az evangélium erőteljes szózata csendül meg az angol regényirodalom ez újabb alkotásaiban, melyek szakítva a szubjectiv világfelfogások affektált hangjával, a verismus hatásvadászó meztelenségeivel, a pszichologiai regény mesterkélthéziseivel, ama mély örök forráshoz kalauzolják el ismét lelkeinket, melyből társadalmi öntudatunknak merítenie kell, hogy nagy emberi eszményeit megközelíthesse. A modern hitélet problémái, mint látszik, nem veszítették el hatásukat a lelkekre egy oly országban, melynek politikai és szocialis intézményei a vallásos eszmék élő hagyományaitól vannak át-meg áthatva, csak újabb és rejtettebb oldalait tárják fel egyéni létünk vonatkozásainak a transcendentális élet igazságaihoz s ezzel az ephemer benyomások muló világából énünk magasabb ismeretéhez vezetnek

- Várnai Sándor.

T Á R C Z A.

NAGYARI JÓZSEF PRÉDIKÁCZIÓJA 1686-BAN.

(Első közlemeny.)

A XVII. század 80-as éveiben Erdélyország nagy változás küszöbén állott. Kara Musztafa nagyvezér u. i. 1683-ban nagy vereséget szenvedett Bécs falai alatt. Ez a vereség egyzersmind a török-uralom lehanyatlásának kezdete volt s mintegy új korszakot jelöl Magyarország, de újat a már több, mint másfél század óta önnálló életet élt Erdélyország történetében is.

I. Apafi Mihály Erdély fejedelme kénytelen-kelletlen, mint már az előző két esztendőben, 1683-ban is, Magyarországra vezette seregét és most Győr alatt táborozva hátvédül szolgált a Bécsset ostromló töröknek.

Erdély sorsát intéző politikusok, különösen pedig az eszes, ügyes Teleki Mihály, Apafi nagybefolyású minisztere, nem akart készületlenül maradni a várható változásokkal szemben s már az 1683-iki mérkőzés előtt megfogamzott agyában a gondolat, hogy a bécsi udvar Erdély iránt való jóindulatát megnyerni a politikai eszélyesség kívánja. Vajda László volt megbízva ezzel a feladattal, ki, mint Apafi követe, még ez évben (1683.) megjelenik a bécsi udvarban. Vajdának nem kerülhetett nagy fáradságába az óhajtott jóindulatot kieszközölni; mert Erdély már geográfiai helyzeténél fogva is mintegy hivatta volt rá, hogy a török kiszorítására irányult nagyszerű vállalatban kiváló szolgálatot tegyen; így a bécsi udvar részéről is kívánatos volt az Erdélylyel való barátságos viszony.

Erdély tehát Vajda László küldetésével önmaga tette meg az első lépést az iránt, hogy a török védürsága helyett a német fenhatóságát fogadja el s a bécsi udvar nem is késett, hogy ezt minél előbb foganatosítsa. Már az 1685. év tavaszán

megjelent Erdélyben Dunod jezsuita,¹ kinek, mint a bécsi udvar teljhatalmú követének, az volt küldetése, hogy Erdélyt a török hatalom alól kivonja s az osztrák ház fenhatósága alá terelje vissza. E végből „egész nyalábbal hozta magával a szerződés-tervezeteket.“²

A Dunod-féle tervezet azonban Erdély erős ellenzésével találkozott s a bécsi követ fáradozásainak ez idő szerint legfeljebb annyi eredménye lett, hogy a kerczesorai titkos szerződés által sikerült megnyernie Teleki Mihályt ügye pártfogójául. Mind hiába. Erdély akkori politikai helyzete mellett senki sem gondolhatott a Dunod-féle terv elfogadására; még azok sem tarthatták az időt alkalmasnak a politikai irányváltoztatásra, a kik elvileg barátjai voltak a némethez való csatlakozásnak. Szinte természetesen tehát, hogy az 1685. okt. 24-én megnyílt fejérvári országgyűlés elvetette Dunod javaslatát, a ki ez őszön már másodszor jött Erdélybe alkudozni.

A bosszus császári követ kimondotta a rejtélyes, fenyegető szavakat: „akár akarjátok, akár nem, pártfogásába vesz titeket Ó Felsőge.“ És e mondás nem volt pusztában elhangzó beszéd, mert bár Vajda Lászlót már a fejérvári gyűlés előtt Bécsbe küldték, hogy a megkezdett ügyben tárgyalásokat folytasson, Marchesio hadnagy jóformán még a fejérvári gyűlés szetoszlása előtt hírül vitte a császár akaratát, hogy Veterani tábornok négy lovas és egy gyalogezreddel Mármarosban fogja tölteni a telet. A hírt a valóság követte s ez időtől kezdve az alkudozások mintegy fegyveres fedezet mellett történtek.

Elképzelhetjük, hogy a bécsi udvarnak ezen fellépése erős visszatetszést keltett Erdélyben s hogy bárminő szép ürügyekkel fedezgették is a fegyveres közeledés tényét, az erőszakos fellépést elpalástolni nem lehetett. Az alku azért szakadatlanul folyt. Az „Alvinczi Péter oklevéltára“³ kötetiben az okleveleknek egész halmaza van közzétéve, melyek az ez időben történt alkudozásoknak, a megszállásnak: „a két malomkő közé szorult Erdély“ vergődésének történetét élénken világítják meg.

Haller János, Peresznyei Zsigmond, Miles Mátyás (Szebenből) és Inezédi Mihály személyében újabb követek mennek Bécsbe alkudozni a császári megbizottakkal a kötendő „di-

¹ Maga a 24 pontból álló szerződés-tervezet még 1684-ről van datálva. Lásd Szász Károly: Sylloge tractatum 3—9. ll.

² Lásd: Szilágyi Sándornak „A német uralkodás kezdete Erdélyben“ cz. értekezését Magy. Tud. Akad. Értesítője IV. 192—195.

³ Lásd: Monumenta Hung. hist. I. osztály XIV—XV. és XXVII. k. (Alvinczi Péter okmánytára I.—III. k.)

ploma“ felett.¹ A dolog azonban lassan haladt, mert oda fent akadályokat gördítettek a kiegyezés elébe. Erdélyben pedig ezalatt a német sereg megszállása következik el. A folyamatban lévő tárgyalás nem állhatta ennek útját s ha az elmúlt télen csak Máramaros vidékéről értesültek „táborozás miatt szenvedett pusztításokról és zaklatásokról, nemsokára, még az 1686. tavaszán színről-szinre, az ország belsejében tapasztalhatják azt. Scherfenberg tábornok volt ez alkalommal megbízva a megszállás foganatosításával. A márczius 24-én kelt ajánló-levél,² melyet Lipót császár Apafi fejedelemhez írt, azzal indokolta meg Scherfenberg erdélyi küldetését, hogy híre jár, hogy a török és tatár Erdélyre készül törni s a küldött császári katonaság ennek akarja útját állani. A megszállásra lehetett találni elég ürügyet, de az igazi ok kétségen kívül Erdély visszacsatolásának siettetése volt.

Az udvar ilyen fellépésével szemben Erdély fegyveres ellentállásra komolyan alig gondolhatott. A Bethlen Miklós által leírt katonákkal, kik közül nem hiányzott a vak, a siket, a csonka-bonka, nem sokra lehetett menni.³

Maga a fejedelem udvarával s a tanácsurakkal még a mult év november havában Szeben erős falai közé húzódott vissza a fenyegető veszedelmek elől. Innen ment ki Teleki a tanácsurakkal s biztosokkal együtt 1686 tavaszán Kolozsvárra, honnan a közellévő Karaffával könnyebben tanácskozhattak „a téli quartély és több necessariumok felett.“ De a midőn Scherfenberg közeledésének hírért vették, „oly gyorsan, mintha az ördög bútt volna bele, Szebenbe szaladt reputatioja és bagáziája nagy kárával.“

Erdély ez időtől kezdve „passiva resistentia“-ra volt kárhoztatva. És ebben nem is volt hiány. A föld népe, a mely legközvetlenebbül érezte a megszállás nehéz terhét, elhagyta a falvakat s erdőkben vonult meg; maga a fejedelem pedig személyes találkozásról és alkudozásokról hallani sem akart, hiába hangoztatta a generális, hogy ő nem ellensége. hanem oltalmazója az országnak.⁴ Scherfenberg az ország közvéleménye előtt, mint ellenség lépett be az országba.

A „passiva resistentia“-t ez idő szerint Erdélynek nemcsak önérzete, de politikája is követelte. Önérzetét méltán sért-

¹ Lásd a követeknek adott instructiot és a többi magokkal vitt leveleket Alvinezi okm. III. k. 12 s köv. ll.

² Lásd: U. o. I. k. 81–83. ll.

³ Lásd: gr. Bethlen Miklós önéletírása II. köt. 24 (Magy. történelmi Emlékek III. k.).

⁴ Lásd a fejedelemnek írt leveleit Alvinezi okm. I. k.

hette az, hogy a míg Bécsben alkudozás folyt a „diploma“ felett, fegyveres erő szállja meg az országot; a politikai kényszer pedig abban rejlett, hogy a törökkel is számolnia kellett Erdély politikusainak. „Ki tudja még, a kardot ki teszi utólszor az hüvelybe.“

A török ez idő szerint Aradnál táborozott; a tatár sereg is alig tíz mértföldre Beszterczétől. Ily nehéz viszonyok között ért véget 1686. jún. 8-án a diploma felett folytatott alkudozás. Tárgyalásuk eredménye az ugyanazon napon kelt alkulevél, mely 21 pontot foglal magában s Haller-féle, vagy bécsi egyezség név alatt ismeretes.¹ Ez sem vitte a dolgot megoldáshoz. A Dunod-féle tervezetnél jóval előnyösebbek voltak ugyan pontjai, de a 19. pontot, a mely kétharmad részben német őrség bevitelét kötötte ki Kolozsvár és Déva várában, semmiképen sem fogadhatták el az erdélyiek. Ez ellen már a tárgyalások befejezése után mindjárt, még Bécsben protestált az erdélyi követség s a protestatióról magának bizonyoságlevelet is kért. Ezt megkapta de a diploma-egység pontjait Scherfenberg tábornoknak küldték el, hogy ő szerezzen annak érvényt az említett várak átadásának feltétlen kikötése mellett. Így aztán, ha ez ideig nem sikerült Scherfenbergnek alkura lépni, ezután sem lehetett rá több remény. A várak átengedésének kívánsága tulhajtott követelés volt az udvar részéről, a mit politikai okokból nem adhatott meg Erdély. A tábornok megkísérelte ugyan az egyességet. A fejedelmi udvar sem zárkózott el a tanácskozás elől. Követség követéséget ért alkudozni Scherfenberggel. „Engem négyszer küldöttek követségbe hozzá — írja Bethlen Miklós — egyszer Bálintit Zsigmonddal Szamosfalvához, másodsor Mikes Pállal Árpáshoz, harmadsor Dániel Mihálylyal Sajókereszturhoz, negyedsor Téglás János brassai polgármesterrel Apahidához.“²

De hiábavaló volt a sok járás-kelés, üzenetváltás; maradt minden a régiben.

Scherfenberg ily körülmények között erőszakkal akart tenni próbát. Szeben városa alá vezeti seregét és *júl. 8-án* Szebentől nem messze Gyulafi László mezei hadát megvereti Veterani generális által.

Elképzelhető, hogy Scherfenberg erőszakos fellépése csak izgatottabbá tette a kedélyeket Szeben falai között. Nem lehet kételkednünk, hogy a megfélemlítés politikájával a tábornok nem egynek meglágyította szívét. Különben is voltak a főurak

¹ Lásd. Szász K. Sylloge tract. 11—17 ll.

² Lásd: gr. Bethlen M. önéletírása II. 28. l.

között olyanok, kik szívvvel-lélekkel a „diploma“ mellett foglaltak állást. Ezek között láttuk már Teleki Mihályt, a ki a Dunod-féle titkos szerződés óta erősen le volt kötelezve a bécsi udvarnak. Újabban birodalmi grófságot is nyert, de ezt egyelőre eltitkolta. Még nem látta elérkezettnek az időt, hogy a német mellett nyiltan állást foglaljon.

Egészen más színe van a Bethlen Miklós fellépésének. Ő nyilt kártyákkal játszik és kezdettől fogva a diploma mellett foglal állást.

Ily különféle áramlatok hullámai tartották izgatottságban Erdély irányadó köreit, a midőn az említett júl. 8-iki vereséget követő vasárnapon júl. 14-én *Nagyari József*¹, I. Apafi Mihály udvari papja nagyhatású „fulminans“ prédikációt tart a Szebenben lévő főrendek előtt. Nagyari ezen beszéde teljesen beleillik a kor hangulatába és politikai erős vonatkozásánál fogva nemcsak egyháztörténeti, hanem politikai történeti fontossággal is bír s mint egyházi beszéd szónoklati szempontból is megérdemli figyelmünket.

A beszéd nem tévesztette el a kívánt hatást s oly mély nyomokat hagyott emlékezetben, hogy az egykorú memoire-írók nemcsak megemlézésre tartották érdemesnek, hanem Cserei Mihály „historiájá“-ban főbb vonásaiban a beszéd vázlatát is közli.

Mielőtt azonban magát a beszédet annak az Erdélyi Múzeum-Egylet kéziratárában lévő két másolata után teljes szövegében közölnök, álljon itt néhány adat a kitünő udvari prédikátor életére és jellemére vonatkozólag az egykorú és későbbi feljegyzések alapján.

*

Nagyari József, az udvari pap, Benedeknek volt fia, ki szintén pap volt Borosjenőn, hol — Bod Péter szerint² — abban az időben „igen szép reformatata ecclesia vala.“ Egy theologiai munkája is maradt ránk ily czímmel: „Igaz vallású keresztyén“, mely munka Váradon jelent meg 1651-ben Lukács deák költségén s „a hitről igen szép rendes könyvecske.“³

József, a későbbi fejedelmi pap tehát — a mint e néhány adatról következtethetünk — már a szülői házból vihette magával az egyház és tudomány iránt való szeretetet.

¹ Nagy-Ar község ma is van Szatmármegyében.

² Lásd Bod Péter: Magyar Athenas 188 l.

³ Nagyari Benedeket Szabó Károly „Régi Magyar Könyvtár“-ában nagyváradi papnak írja, mert az is volt.

Hogy hol végezte iskoláit, adatok hiányában nem tudjuk. De hogy később 26—27 éves korában külföldi egyetemeken — nevezetesen Leydenben és Utrechtben — tanult. kitűnik az ottani egyetemeken 1676-ban és 1677-ben nyomtatott s ránk maradt latin nyelvű munkáiból.¹ Külföldről visszatérve, nemsokára — már az 1679. esztendőben — a fejedelem udvari papjává lőn, mint az ez évben püspökké választott Tofeus utóda. kinek Nagyari veje volt az egykorú Cserei feljegyzése szerint.² Hermányi Diencs József 1751-ben az erdélyi püspökök életéről írva, néhány adatot közöl Nagyariról is, a fejedelem udvari papjáról. Többek között érdekesen írja le, miként tetszett meg a püspöknek s miként lett ő Tofeus veje. „Mikor ez a drága jó ember — írja Hermányi³ — s abban az időben (talán most is, ha élne) incomparabilis pap, a fejedelem udvarában a papsághoz fogott, előbb predikált s úgy megtetszett a többek között Tofeus püspöknek, hogy házához menvén s a házban alá s fel sétálván egy nehányszor úgy szólítja meg a maga feleségét: Feleség! feleség! papocska ám ez! adjuk nekie Sárát s adta volt is Sárát Nagyarinak.“⁴

A fejedelem mellett tizenhat esztendeig viselt papságot (II. Apafinál töltött idejét is beleszámítva) és a mint Bod Péter írja „Magyar Athenas“-ában: 1694-ben halt meg 45 éves korában. Halálának éveül egy másik egykorú s így leg-hitelesebb forrás II. Apafi Mihálynak még kiadatlan diariuma szintén az 1694-et jegyzi fel. Ez év február 13. napjához u. i. ezt írta naplójába: „Megbetegedvén amaz nagy Isten ajándékával bíró udvari praedicatorunk, T. Nagyari József uram, 18. estve 10 óraker meghala. Szolgált az udvarban 16 esztendeig, szegény fejedelemnek minden tábori expe-

¹ A következő három theologiai munkája maradt ránk: 1. *Disputatio theologica de ἐμπόρισμῳ, seu inflammatione sacrificiorum per ignem coelestem.* Leyden 1676. 2. *Disputatio theologica περὶ τῆς ἀσθενείας καὶ ἀδυναμίας τοῦ σαρκός* etc. Leyden 1677. 3. *Disputatio theologica περὶ τοῦ δικαιώματος τοῦ Θεοῦ*, seu de jure dei legislatoris. Utrecht 1677. Az első két értekezését Wittich Kristóf theol. és phil. dr., a leydeni egyetem rendes profeszora, az utolsót pedig Burmann Ferencz theol. dr. az utrechtí egyetem rendes tanára s az ecclesia lelkipásztora elé terjesztette. (Lásd: Szabó K. Régi M. K. 2759. 2823. szám alatt.)

² Lásd: Cserei Mihály históriája (Ujabb Nemzeti Könyvtár I. folyam) 162. has.

³ Lásd: Erd. Muz.-Egylet kéziratára gr. Kemény József-féle collectio major manuscr. hist. Tom XXII.

⁴ Nagyari felesége Tofeus Mária volt, a püspök négy leánya közül a legidősebb. (Lásd: Konez József: Tofeus Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete cz. munkáját az erdélyi Prot. Közlöny 1893. évf. és külön lenyomatban is 54 l.)

ditiójában jelen volt.“ A márcz. 7-iki datumhoz még ezt jegyezte fel: „Temettük el szegény Nagyarit az fogarasi temetőbe *Ölyvesi* uram teste mellé.“¹

Nagyari nagy tudományát, tehetségét s főleg kiváló szónoki képességét forrásaink egyhangúlag megerősítik. Ellenállhatatlan, hatalmas szónok volt ő, miként ipa Tofeus püspök. Cserei ezt írja róla: „Vala a fejedelemnek udvari papja Nagyarit József, nagy tudományú s buzgó lelkű ember, a ki könnyen Ilyés próféta mellé beállhatott volna és mint Jeremiás próféta Sedéchiás király mellett, úgy győtri vala magát szüntelen Apafi Mihály mellett, a kit épen mint Sedechiast tanácsurai. úgy ötet is Teleki ott hordozá, a hol akará.“ Ezután következik a jún. 14-iki beszéd vázlatos leírása, mivel kapcsolatosan még ezt írja Cserei Nagyariról: „Ennek az istenfélő papnak hallottam azután is oly praedicationióit, kik ugyan meghasogatták a jólelkű embereknek szívét és a ki annak könyörgésén buzgóságra, praedicationióján igaz megtérésre nem indult, bár soha ne is ment templomba; de azzal Teleki semmit nem gondola. Különb en oly világtól abstractus ember volt, hogy két ferintot meg nem tudott volna olvasni sem köntösét sem ételét nem curálta, erővel vitte ki a feleségre ebédre is a tanulóházból. Egy temetés felett hús aranyat adtanak vala neki, beveti a zsebében, lyukas lévén, a mint az úton ment, a fejedelem étékfogója kisérván szállására, elhullogatott egynéhányat benne, az étékfogó felszedi. A szállására menvén mondja a feleségének: valami sáraranyak vadvan a zsebemben, vedd ki, lássad mit csinálsz vele. A felesége megolvastván tizenkettőnek találja, kérdi az urától, ha annyi volt, mondja: én nem tudom mennyi; az étékfogó megnevetvén magát, előadja a nyolcz elhullott aranyat s várja már a pap ha egyet ad belőle, annak nem volt affélére gondja. Az étékfogó mond: Uram, bár nekem is ad vala kegyelmed benne, mert megérdemleném. Mondja a pap: Vegyen kelmed benne, a mennyit akar, én nem kapok rajtok. Úgy ad a felesége egyet az étékfogónak belőle.“²

Bod Péter így jellemzi Nagyarit: „Ez olyan nagy Illyés lelkével bíró ember volt, hogy a ki ennek prédikálására meg nem tért, könyörgésére könyv-hullatásra nem indult, megvetett embernek tartott.“

¹ A diarium másolata megvan az Erdélyi Muz.-Egylet kéziratárában, l. A. 26. a. jelzettel.

² Cserei M. hist. 160—162 hasáb. Cserei kiadásában s úgyszintén Bethlen önéletírásában is Magyarit olvasunk Nagyarit helyett. Kétségtelen, hogy ez a kiadók hibás olvasásából származott.

Nagyon jellemzőek Hermányi nyilatkozatai is Magyarira vonatkozólag. Ő ezeket írja róla: „Éz olyan buzgó könnyhullatásokat tészzen vala, hogy a pogány törökök is azt látván arra fakadtanak ki, hogyha ezt az embert az Isten meg nem hallgatja, senkit meg nem hallgat; kiváltképen látván, hogy az ifjú Apafinak mint van az austriai F. Udvarral s az erdélyi udvarokkal dolga, mint hagyja az ország magát hamis hitben. abból mi következnek a ref. ecclesiára, kifakadt könyörgésében a fejedelem hallattára ilyen szókra in cultu publico: Uram Isten nincsen fejedelmünk! gyermekfejedelmet adtál nekünk, azomban a szakálán hullott le a könyve. Ekkor mondotta volt el ama fulminans prédikációt is országgyűlésiben, *ex Jerem. 38.*, mely nálam is megvagyon s melyért sokan féltették, hogy Teleki Mihály megöleti, de nem lett az, sőt az napon Teleki ebédre hívta maga a veredicus concionatort. Teleki elesvén Töres váránál, ugyan Nagyari József is parentalt felette, mely praedicationját én is olvastam. Minthogy pedig az a Nagyari épen incomparabilis pap volt, vissza is élt a fejedelmi udvar az ő promptitudójával és jámborságával és olykor harangozáskor izent textust, a melyről mindjárt predikáljon, melyre hirtelen elmékedvén a palástját a nagy sietség miatt az aljánál fogva vette nyakába s úgy tanált kiindulni bázából, a mint a fíjától hallottam. Németi Sámuel kolozsvári drága professor írt ennek egy igen szép epitafiumot, mely kinyomtatott s tartom én is s bizony méltó megolvasni.“¹

Bod P. végül még ezt írja Nagyariról: „Forognak még emlékezetben némely prédikációi. Igen nagy kár, hogy a mit nyomtatás alá készített volt is. a következő háborús időben úgy maradtak, némelyek pedig Etzeboliusok kezére akadtanak. Magyar Ambrosius vagy Tillitson volt ez, avagy csak könyveiben lehetett volna megelevenedni.“²

Mindenképen nagy kár, hogy Nagyari magyar nyelven írt dolgozataiból, prédikációiból alig maradt fel valami. Pedig ő, mint kiváló szónok s udvari pap, sok és nevezetes alkalmammal tarthatott beszédeket, prédikációkat, könyörgéseket.

Az itt közlendő beszéd volt kétségtelenül, már az alkalmnál fogva is, legemlékezetesebb prédikációja Magyarinak. melyről jóformán minden író, ki Nagyarival foglalkozik, említést tesz, pontosan jelölve meg a beszéd textusát is.

Ezen kívül I. Apafi Mihály fejedelem is hivatkozik egy

¹ Kár, hogy ez nem maradt ránk; Szabó K. Régi M. K.-ban legalább nines említés.

² Bod P. i. m. 188 lap. és Benkő Transsylvania.

prédikációjára, melyet 1687-ben Ebesfalván tartott a fejedelem-asszony temetésén.¹ Id. Czegei Vass György pedig II. Apafi Mihály 1684. szept. 18-án történt inaugurációjának részletes leírását adva említi, hogy a templomi szertartás alatt „Nagyari uram urunk ő nagysága udvari papja igen igen szép áhítatos, akkori üdökhöz illendő s alkalmas könyörgést tölt énekeltetvén először a hetvenötödik zsoltárból egynéhány verseteket.”² De hogy ez alkalommal Nagyari nemcsak „könyörgést tölt”, bizonyítja az a másik prédikációja, melynek másolata szintén az Erdélyi Múzeum-Egylet kéziratárában maradt fenn ezzel a címmel: „Méltóságos ifjú Apafi Mihály választott fejedelem inauguratiojakor tölt tanítás Nagyari József uram által Fejervárt a templomban 1684 17 szeptembris.”³

Természetes és ránk nézve örvendetes, hogy azon beszédei maradtak fenn inkább, a melyek legnevezetesebbek voltak, mert ezeket legtöbbször másolták le. Ép oly természetes tehát az is, hogy Nagyari leghíresebb beszédje az Erd. Múzeum-Egylet kéziratárában két másolatban is fenmaradt;⁴ minél fogva abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy a két kézirat szövegét összevetve, ellenőrizhettem a másolásból előállani szokott hiányokat.

A két kézirat egészben véve tartalmilag ugyanaz; de a kifejezésben sok helyt különbség van a két szöveg között. A kiadás alapjául a régibb és gondosabb szöveget (mely a gr. Kemény-féle gyűjteményben maradt fenn) tartottam meg s a másikat csak néhány helyt használtam, a hol vele jobb értelmet kellett megállapítani s ez esetleg többet közölt a Kemény-féle gyűjtemény példányánál.

¹ Lásd naplójánk másolatát Erd. Muz.-Egylet kéziratára IV. E. 12 szám alatt ily címmel: *Vehiculum vitae serenissimi ae celsissimi principis Transilvaniae et Siculorum comitis Michaelis Apafi.*

² Lásd: Czegei Vass György naplója. 38. l. (Mon. Hung. hist. II. osztály XXXV. k.)

³ Lásd: a gr. Kemény-féle collectio manuscriptorum hist. minor. Tom. XXXI.

⁴ Ugyancsak a Kemény coll. manuscr. hist. minor, Tom. XXXI. és Miscellanea VI. E. 34. jegygyel.

(Vége köv.)

Szádeczky Béla.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Ugyan lehet-e fontosabb dolog a halandó emberre nézve, kinek élete mátol a holnapig terjed, mint annak a tudása, vajjon a XX. évszázad 1900-ban, vagy 1901-ben kezdődik-e? Bizonyára így gondolkozott a német császár, mikor a pápával egyetértőleg igyekezett ezen, az emberiség boldogulására nézve oly roppant mértékben döntő (?) hatású kérdést elintézni. A haagai békekonferencia: az semmi ehhez az ügyhöz képest. Bizonyára az általános boldogulás épen úgy elő fog haladni a XX. század kezdőpontjának megállapításával, mint haladt volt egykoron a Gergely-féle kalendárium-reform által. Sőt akkor a pápások megelőzvé a protestánsokat, ezek rövidséget szenvedtek, a mi mostan az új *seculum declaratiójával* egyenlített ki.

A lényegtelen dolgoknak praeponderantiáját az életben mi sem mutatja jobban, mint az új század kezdőpontja felett folytatott viták és tusakodások. Mintha bizony nem fontosabb lenne minden másnál az a kérdés, a melyet kinek-kinek önmagához kell intézni: megszületett-e nekem, megszületett-e bennem a Krisztus? Ha nem érzem, ha nem élem át a Krisztusban megszületett üdvösséget, akkor jobb, ha „*post urbem conditam*“ számolok, mert megmenekszem a szemrehányástól. biztosabb alapon számolok és még többet számolok.

A XX. század kezdete megállapításának egy nagyszerű alkotás esett ideig-óráiglan, — legalább reméljük, hogy nem örökre — áldozatául: a római evangélikus német Luther-templom. Régi terv már ennek a megépítése; közel az ideje, hogy százados jubileumát megülheti, mert 82 év óta van a felszínen. Valami 5—6 év előtt, a német evangélikusok nagy-lekesültsége mellett, újra mozgalom indult meg ez irányban. Bizottság szerveztetett Terlinden lelkész elnöklété alatt, hogy

a Rómában nagy számmal élő német evangélikusok lelki szükségleteinek kielégítése céljából végre valahára létesüljön már a régi terv és a hívek ne legyenek kénytelenek a német követség szűk kápolnájában szorongani. A mozgalomnak jól megvetették az alapját. Engedélyt kértek és nyertek a porosz egyházi főconsistoriumtól is, sőt a főconsistorium kollektát is engedélyezett és rendelt ezen célra, mert nyíltan kifejezte, hogy német evangélikus gyülekezet szervezése és evangélikus templom építése Rómában szükséges. Az 1897. évben a porosz közzsinat is szót emelt a templom érdekében. A következő év szept. 19-én dr. Lang követségi lelkész pedig kijelenti, hogy a berlini külügyminiszteri hivatal nyilatkozata szerint a római evang. gyülekezet megalkotása elé gördült nehézségek eloszlottak s a templomépítéssel együtt a gyülekezet szervezése biztosítva van. E kijelentés után 14 nappal dr. Lang meg is vette a kellő telket, míg 6 héttel később a templom építésére s a gyülekezet megalkotására az engedély Berlinből megtagadtatott.

A Rómában élő evangélikusok azonban a császárnak és a pápának az új évszázad kezdetét illetőleg létrejött megállapodását nem tekintik elég fontosnak arra, hogy gyülekezet alapítási és templomépítési terveiktől elújítsanak. Ha eddig a porosz követséggel és a porosz főconsistoriummal karöltve kívántak működni, most arra határozták el magukat, hogy ha másképen nem: akkor független gyülekezet alakjában fognak tömörülni és Terlinden lelkész ezen szándékukat nyilvánosságra is hozta s egyben felszólította az evangélikus Németországot, hogy templomépítési céljukban legyenek támogatók.

Minthogy a hangulat a római német evangélikusok iránt otthon Németországban kedvező, tervüket valószínűleg megvalósítják. azonban az már minden bizonnyal csak a XX. században fog bekövetkezni.

Különben, hogy a XX. század kezdetét illetőleg Németországon sincs egyértelmű megállapodás, azt a különböző államegyházak idevonatkozó határozatai mutatják legjobban. Ugyanis Poroszország a császár után haladván, főconsistoriuma elrendelte, hogy a lelkészek az évzáró istentiszteletet a lehető ünnepélyességgel tartásuk meg. Január 1-én, kora reggel a tornyokból chorál-zengésekkel kell az új századot köszönteni. Az ez napi textus Zsid. 13, 8.: „A Jézus Krisztus tegnap és ma ugyanaz volt, mindörökké is ugyanaz leszen“; míg az istentiszteletet lehetőleg a „Te Deum“ zárja be. A württembergi főconsistorium kijelenti, hogy nem érzi magát hivatott-

nak annak eldöntésére, vajjon az új század 1900. jan. 1-én, vagy 1901. jan. 1-én kezdődik-e, de tekintettel az év század számának változására s a meglehetősen elterjedt nézetre, mely már 1900-ban a XX. század kezdetét látja: a lelkészek újévi beszédeikben legyenek tekintettel arra a körülményre s ahhoz alkalmazzák magukat. Azaz se hús, se hal. A mecklenburgi főegyházi tanács, hivatkozással arra, hogy a XIX. század kezdetét 1801-ben ülték meg hivatalosan az egyházban, a XX. század kezdetét 1901-re teszi s majd, akkor fog utasításokat adni az ünnepélyes istentiszteletre. A szászországi egyházi főhatóság egyszerűen mellőzte az intézkedéseket az új évszázad kezdetére vonatkozólag s csak rövidesen s mintegy melleleg adott kifejezést azon nézetének, hogy az új *seculum* majd jövőre következik el.

Rómában pedig a szent év folyik. A pápa megkopogtatta az olasz püspöki kar adta kalapácsal a szent Péter templomnak befalazott jubiláris kapuját, mire a serény kőmivesek járhatóvá tették az üdvösség küszöbét a világnak. A lateráni, meg a többi templomok és kápolnák szent kapuinak megnyitásánál bicornokok segédkeztek, de azért onnan is csak úgy árad az üdvösség, mintha a Krisztus földi helytartója személyesen végezte volna a symbolikus megnyitást.

Minket Róma kevésbé érdekel, mint a róm. katholikuskokat, de azért az utóbbiak közt is igen-igen sokan gondolkoznak ma is úgy, mint 1525-ben, a mikor egy jó kath. lélek így nyilatkozott meg: „a jubileumodat vidd Rómába, a pénzünket meg hadd itt“. Hanem annál inkább kellene, hogy érdekeljen bennünket a magyar „szent év“ t. i. István első királyunk megkoronáztatásának 900 éves évfordulója. A magyar királyságnak jubileuma ez. de fájdalom, alighanem pápista jubileum marad. No de hagyjuk! Ez nem *külföldi* egyházi élet.

A jubiláris évről szólva, maradjunk egy kicsit a pápánál. „Mit mondott a pápa?\": olvastuk a napokban az apró hírt egy politikai lapunkban. Egy magyar püspöknek ezeket mondotta: „Nézz meg jól fiam, nem vagyok én olyan törődött aggastyán. Erősnek érzem magamat a kormányzásra és még sokat akarok dolgozni egyházunk javáért“ stb. A 90 éves aggastyán eme szavai igazán meghatók s ha a beszélő háta megett nem a világ békéje állana, lehetetlen volna fel nem lelkesülni az energia eme megnyilatkozására. De mit szóljunk ahhoz, hogy XIII. Leónak Istentől adott hosszú életéhez a legbadarabb kommentárokat fűzik. Ime már néhány éve annak, hogy maga Leó pápa dicsekedett vele „*ex cathedra*“, hogy egy ifjú apácza felajánlotta Istennek és a pápának az ő életét ha

ez által a pápa évei meghosszabbodnak. A pápa szívesen fogadta a kegyességnek eme nagymérvű megnyilatkozását, mire a virágzó egészségű apácza egyszerre és hirtelen meghalt, mintha Isten életét csakugyan elvette és a pápáéhoz toldotta volna, ellenben a pápa színt megifjodva viselte terhes állása roppant gondjait újabb éveken át.

Hasonló eset történt mostanában, az idén, hogy tíz ifjú leány önkényt fogadalmat tett, hogy mindannyian lemondanak Isten előtt életöknek egy-egy esztendejéről, csakhogy a jó Isten a pápát 100 éves koráig éltesse. A lemondási fogadalmat egy jezsuita által ünnepélyes szerződéses okiratba foglalták és ő szentségének átadták, ki ezt kegyesen elfogadta. A lányok lelkesült naivsága és a szerződést író jezsuita közbenjárása igen jól összeillenek az „önkényes“ lemondás illusztrálásánál, de hogyan egyeztethető össze a Krisztus helytartójának eljárása, melylyel ezen élet áldozatokat szívesen fogadta, magának a Mesternek a cselekedetével, a ki kész volt a maga életét sokakért a keresztfán feláldozni.

A jubileumi évnek visszhangját várjuk mostanában *Ausztriából*, hol a „Los von Rom“ jelszó eddig is tekintélyes hódításokat tett. Mostanában telik egy éve, hogy Schönerer és társai a híres „Los von Rom“ gyűlést tartották és Schönerer az év második felében azt ígérte, hogy a 10,000-rel erre a jubileumra fog kirukkolni. November 16-án tette közzé addigi jegyzékét, a mely szerint október végéig 7751-en jelentkeztek nála kilépés végett. Egyúttal közölte a jelentkezők tartományi illetőségét is, a mely szerint Csehországból 158 helyről 4817-en, Alsó-Ausztriából 28 helyről 1373-an, Steierországból 35 helyről 930-an, Morvaországból 33 helyről 198-an, Salzburgból 8 helyről 72-en, Karinthiából 11 helyről 95-en, Felső-Ausztriából 11 helyről 67-en, Tirolból 7 helyről 77-en, Sziléziából 7 helyről 18-an, különböző helyekről összesen még 100-an jelentkeztek.

A mozgalom, bár Schönerer listájának fontosságáról még eddig mit sem szólhatunk, elég nagy fontosságú már csak azon oknál fogva is, mert folyton tartó. Újabban a Müürz-völgyében is erősen terjed és számos család tért át az evang. egyházba. A mozgalom főapostolai akaratlanul is a róm. kath. plébánosok, kik fékevesztett türelmetlenségökkel, úgyszólván, átűzik a jobb gondolkozósiakat az ellentáborba. A lehető leggyakoribbak azon esetek, midőn a vegyesházasságban élt házastársak, az elhalt protestáns fél tisztességes eltemetésének megakadályozása miatt, hátat fordítanak a pápás egyháznak. P. o. November 27-én halt meg Wartbergben egy öreg prot.

iparos, kinek egész családja katolikus volt. A plébános a család minden könyörgése daczára sem engedte meg a harangok meghúzását, mire a temetés után az agg özvegy és férjes leánya a legközelebbi vasárnap az evang. egyházba léptek át, hol az öreg asszony az oltár előtt eme szavakra fakadt, hogy egyházát, melynek 60 évig volt tagja azért cseréli föl a másikkal, mert ez nemcsak prédikálja, hanem gyakorolja is a szeretetet. Rendes szokásuk a plébánosoknak, hogy az elhalt protestáns részére a temetőnek az öngyilkosok számára tartott szegletében jelölnek ki sirhelyet. Steierországban. Hartbergben, egy evang. kereskedőt, minden hatósági segélykérés után is ottan kellett sirba helyezni. Ellenben Csehországban, Teschnitzben, midőn a cseh róm. kath. plébános az öngyilkosok osztályában jelölt ki helyet az erdész elhunyt, schweizi származású protestáns nejének, a férj a kerületi kapitánysághoz fordult s ez nemcsak elrendelte, a helyi előljárással egyetértőleg, hogy a községi temetőben a rendes helyre temetésék a halott, hanem, mivel a plébános által felizgatott nép részéről tettelegességtől s botránnytól is lehetett tartani, csendőrséget is rendelt ki s így a megboldogult a szuronyok fedezete alatt adatott át az anyaföldnek. A férjre ez az eset oly hatással volt, hogy neje sirjánál megfogadta, hogy az evang. egyházba lép át, gyermekeivel együtt, melyet nem sokára végre is hajtott s a komotani evangélikus lelkész által vétetett át.

Bruckban, Steierországban, dr. Weinberger főprépost a végből kereste meg nov. 3-án a városi előljárásságot, hogy ez az aposztata Yerknek, ki pápás paphól ó-katolikus lett, ne engedje át szentségtörő istentiszteleti czélokra a városi tanács-termet, mivel ennek halálos bűnös törekvései által a vallásos zavar, a kath. egyház gyalázása s a papok ócsárlása fog bekövetkezni, már pedig az aposztata dr. Yerk üzelmeinek egyszer véget kell vetni. Azonban a felszólításnak nem lett valami nagy hatása, mivel a polgármester, hivatkozva a vallások egyenjogúságát előíró törvényre s a vallás szabad gyakorlatára, elutasította a főprépost kívánságait.

A Tirolban megalakult „Hutten Ulrik szövetség“, melynek elnökévé az insbrucki kereskedelmi akadémia egyik professzora Niggel Antal választatott, különösen kedvelt tárgy az ultramontán és néppárti lapok előtt. A keresztyén socialis „Post“ kemény felhívást intézett a tartománygyűlés klerikális többségéhez, hogy egy ily intézettől, melynek a tanára a Hutten Ulrik szövetség élén áll, vonja meg a tartomány anyagi támogatását, az évi rendes subventiót, hacsak a tartományi köz-

oktatási tanács felügyelete és fenhatósága alá nem helyeztetik az intézet. Midőn Niggl tanár, egészségi okokból, lemondott az elnökségről, az ultramontán sajtó diadalt zengett, mert meghátrálást látott a dologban, mely az „egészségi okok“ köpenyébe rejtőzködött. Azonban Niggl nyilvánosan czáfolta meg az öröm alaptalan voltát, midőn hirlapilag kijelentette, hogy „őt a fekete sereg semminemű támadása nem fogja érzelmeiben és cselekvési irányában befolyásolni“. A most említett, Lueger-féle klerikális lap mindenképen igyekszik gúnyt űzni a Hutten-szövetkezetből, s többek között valódi pápás modorban azt mondja, hogy a Hutten-szövetség diákok között a hitszakadárságnak szervezése és előmozdítására alakulván, nevét attól a férfitől vette, ki köztudomásúlag erkölestelen, kicsapongó életmódja következtében venericus betegségben pusztult el stb. A felelet nem is késett soká, midőn hamarosan nyilvánosságra hozták a szövetség részéről, hogy Hutten, ki betegségét maga is kiverselte, ugyanazon bajban halt meg, mint — II. Gyula pápa.

Említettük már, hogy az állami közigazgatási hatóságok mily készségesen nyújtanak segédkezet az evangélikus mozgalom elnyomásához és azt is jeleztük, hogy minő censurát gyakorolnak több százesztendő s művek felett. November hónapban három könyvkereskedésben tartottak hatóság házkutatást efféle munkák miatt, s ennek eredményeképen egy könyvárast nyolcz napi elzárásra s 50 frt pénzbüntetésre ítélték, a másik kettőt 25—25 frtra büntették. Ez is az idők jele, melyet igen érdekesen lehet összevetni a „Sárospataki Lapok“ „sajtórendőri kihágásával“, habár nálunk a „jog, törvény és igazság“ talmija csillog.

De azért: „mégis mozog!“ Teplitzben november 26-án 160 személy lépett be az evang. egyházba, kiket deczember 17-én további 48 követett. Maga a hivatalos egyház is kénytelen már az új gyarapodás szervezésének kérdésével foglalkozni, habár elgondolhatjuk, hogy minő kényes helyzete van ennek az állam által fizetett s annak teljesen alája rendelt osztrák evang. egyháznak. November 21-én a német-cseh esperesség Ausssigban értekezletet tartott, hogy egyöntetű megállapodásra jussanak a mozgalommal szemben. Közös véleménye volt az egybegyűlt lelkészeknek, hogy a diasporában rendes istentiszteletet kell tartani; az evangélikus családi esték szaporítandók; a vallásoktatás ügyére kiterjedtebb gondot kell fordítani s vallásoktatókat nagyobb számmal alkalmazni; a gyermekistentiszteletek tartása multhatlanul szükséges; a helyi sajtó-organumokat lehetőleg föl kell használni alkalmas tár-

gyak közlésére; az egyházközségi hatóságokban új élet kelendő; s a diaspora számára alkalmas vallásos iratokról kell gondoskodni; mert némely összehevenyészett röpirat többet értett eddig, mint használt ott. Ezen tanácskozás, mint a hivatalos körök megmozdulása érdemel figyelmet, bár a hivatalosok mozgását meglehetősen leköti az állami kormányzat szelleme, mely a mi 1848 előtti állapotainkra emlékeztet némiképen, a mikor a helytartó-tanács, a „flagellum haereticorum“ suhogtatta felettünk intimatumait.

Az osztrák vallásügyi mozgalmak közül még egy tanulságos dolgot kell felhoznunk, t. i. hogy a klerikális párt az egész vonalon erőteljes actiót indított újabb időben a felekezeti oktatás mellett s az állami ellen. Általános jelenség ez az ultramontanizmus hadviselésében, és épen nekünk, magyar protestánsoknak, kik némely vidékeken derűre-borúra államosítjuk iskoláinkat, intó szózat, mely megtanít arra, hogy mit kockáztatunk ma arra az esetre, ha nálunk is valamely konzervatív-katholikus irányzat talál uralomra jutni. A XIX. század végének a fejlődése pedig arra mutat, hogy ilyen meglepetés nincs kizárva a XX-ikban.

Francczia református testvéreinket, kik két külön egyházban elkülönítve élnek, újból foglalkoztatja az egyesülés gondolata. A positiv irányúak, az államegyházból kilépve, szabad egyházban élnek, melynek élén a „synode officieus“ áll. A reformpártiak, vagyis liberálisok, kik az államegyházat alkotják, a „Délégation libéral“-ban bírják főegyházi hatóságukat. Egy központi tanácsot, „Conseil central cleéitif“, akarnak a kettő fölé helyezni, s mivel az állam amazokat hivatalos hatóságul elismerni nem akarja, ezzel akarnának kísérletet tenni. Kétségtelen, hogy a református egyház azáltal, ha t. i. egyesülnének s az állam a közös tanácsot egyházi főhatóságul hivatalosan elismerné, igen tekintélyes erőhöz jutna, a mire, szemben a túlerős ellenséggel, égető szükség is volna. Azonban ügylátszik, hogy maga az állam, a katholicizmusra tekintettel s félve a protestánsok pártfoglalásának gyanújától, nem valami szívesen venné ezen közös egyházi hatóság felállítását. De nemcsak az állam idegenkedik ezen új szervtől, hanem a positiv irányú reformátusok is, kik egyházuknak a hitvallás épségének erején nyugvó sikereit féltik a liberálisokkal való szervezeti egyességtől. Mindkét részről igyekeztek ugyan Lyonba egy hivatalos zsinatot összehozni, azonban a hitvallás kérdése miatt, mely már jóelőre fenyegető árnyékként telepedett a közeledő felek közé, a zsinat helyett a régebbi conférence fraternelle tartatott meg, mely a két külön egyházat az evan-

géliumi szellemű munkában egyesíti. Azonban eddig ezen conférence csak ideiglenes, illetőleg időszakai jellegű volt Most novemberben, a Lyonban tartott ülés alkalmával, egy „Commission d'action“ czímű bizottságot is létesítettek közös egyetértéssel, hogy ennek a vezetése mellett küzdjenek együttes erővel az alkoholizmus, az erkölcstelenség, a rossz sajtó, az atheizmus és a jezsuitizmus, ezen régi ellenségek ellen. Az eredményt a jövő fogja megmutatni. A francia reformátusok között használatos közmondás szerint a francia reformátusok ugyan két egyházat, de egy családot alkotnak, kiknek ereiben ugyanazon hugonotta vér foly, ha elméletben nem tudnak is egyetérteni.

A francia katolicizmus körében a jó pásztorról nevezett irgalmas nénék ügye most a nap eseményei között a legfontosabb, kikről már említettük, hogy püspökük ellenök Rómában följelentést tett. Most a jelentés szövege is napfényre került, melyből kitűnik, hogy roppant fényűző életet élnek a jó nénék, kik egy félmilliónál többet fordítottak építkezésekre egy pár év alatt, míg a gondjaikra bízott árva leányokat minden segély nélkül taszítják ki az életbe. A püspök jelentése szerint, mely még 1894-ből való, de csak most lett ismeretes, a nénék a leányokat roppantul dolgoztatták, úgy hogy főleg a 12 éven alúli gyermekek érdekében a világi hatóság is nem egyszer közbelépett. És hogy az irgalmas szív minő náluk, az szintén kitűnik a püspök jelentéséből, mely szerint a nénék, kiknek az árvaház üzlet és kereskedés volt, csak hogy minél több pénzre tegyenek szert, a félvilági hölgyek számára dolgoztatták a szerencsétlen árvákat, s míg maguk töméntelen pénzt zsebeltek, a leányokat, a mint idejök kített, szélnek eresztették.

A mint a lapok útján a hatóságok tudomást szereztek az ügyek felől, szigorú vizsgálatot indítottak, a melynek következtében az avignoni, touloni, grenoblei és albi törvényszékek az ottani „jópásztor“-nénéket az árva gyermekekkel való rossz bánás miatt, különböző pénz- és szabadságbüntetéssel sújtották. A kormány összegyűjtötte az egész anyagot és a kamarák elé jelentést tett ez ügyben. Mint hírlik, a jópásztor-nőknek kiutasítása áll küszöbön a szent év tiszteletére.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Az ethikai determinismus elmélete. Irta *dr. Pauer Imre*. A M. Tud. Akadémia által a „Gorove“-díjjal kitüntetett pályamunka. II. kiadás. Budapest (Hornyánszky V.), 1899. 185 lap. Ára 3 korona.

Szegényes magyar philosophiai irodalmunknak kiváló terméke e mű, a melyet immár második kiadásban vesz a szives olvasó. Első kiadása 1890-ben jelent meg. Tárnya az ethikanak egyik legfontosabb kérdése, valósággal a problémák problémája, a melyet a tudós szerző ritka bölcsellettörténeti ismerettel és élénk elvi kritikai érzékkel fejteget. Úgy érveinek meggyőző ereje, mint élénk és szép előadása kedves és felette tanulságos olvasmánynyá teszik «az ethikai determinismus elméletét».

Lényegében a mű második kiadásában sem változott. Megtartja az első kiadás beosztását, s csak itt-ott (különösen a II. fejezetben) jobban rendezte a gondolatait és világosabb és magyarosabb formát adott a fejtegetéseinek. Alapos történeti áttekintés után 17 fejezetben tárgyalja a nehéz kérdést s egy befejezésben foglalja össze fejtegetéseinek eredményét. *Öreg János* empirikus determinismusával szemben szerző az *ethikai*. determinismus híve, vagyis präcisebb ethikai értelmezést adott *Wundt* ú. n. *psychologiai* determinismusának. Tudományos hitvallása ennek a következetes és eredményét tekintve minden ízében ethikai determinismusnak a következő: A moralitás és immoralitás szorosan össze van növe egész substantiánkkal, egyéni, fizikai és szellemi organisationkkal és mélyen benn gyökerezik az emberi társadalmi viszonyok szülte tényezők, az állami, családi, egyházi intézmények és egyes physikai befolyások által, habár hosszabb idő alatt, de mégis módosítható organisatióban. E tényezők közbejöttével alakul és fejlődik a karakter, mint a moralitás egyik alapfeltétele, a minthogy ők szolgáltatják az indító okokat, motivumokat is, a moralitás másik alapföltételét, melyek a karaktert tette ingerlik. Minden erkölcsi cselekedet pedig az ily módon ethikailag determinált (a karakter és motivum determinatioja alatt álló) akarat

eredménye. Ez alapon sem az indeterminismusnak, mely korlátlan szabad akaratról beszél, sem a lényegében azonos syncretismusnak, sem pedig a physical determinismusnak, mely az akaratot a mechanice ható physical kényszerokok nyúge alá hajtja, nincsen igaza az akarat kérdésében, hanem csak az ethikai determinismusnak, a melynek rendszerébe a valódi moralitás, az erkölcsi felelősség és beszámítás, az erény és véték s az erkölcsi törvény és kötelesség fogalmai egészen természetesen beilleszthetők. Ez alapon cselekedetünk erkölcsi értékének legbiztosabb mértékét Schopenhauer «részvét»-ével és Öreg J. determináns utilitarismusával szemben Pauer Imre a keresztyén felebaráti szeretet indokához közel álló önzetlenségben, mint a valódi moralitás legjellemzőbb alapvonásában látja. Mert hát «az erkölcsiségnek mindenesetre nagyobb szolgálatot teszünk azzal, ha alapját az emberi megmáshíthatlan természetben, támaszait a társadalmi tényezők egész sorozatában keressük és találjuk fel, mintha indeterministicus alapon egész erkölcsi életünket, pusztán a levegőben függő szabad akarat önkényes műve gyanánt tekintjük».

Az ethikai problémák megoldásában mindenesetre a mérsékelt vagyis az ethikai determinismusé a döntő szó az emberi természetet és charactersajátságait félreismerő individualisticus indeterminismus-sal szemben. Hiszen *keresztyén-ethikai tanítás szerint* is a valódi szabadság, az istenfianak szabadsága a legnagyobb függés, sőt megkötöttség.

Csak a bűn és az erkölcsi felelősség tényét nem tudja eléggé megmagyarázni a determinismusnak még ethikai alakja sem. Így nem tudok egyetérteni Pauer Imre ama fejtegetéseivel, a melyek szerint «a lelkiismeret a nevelés által létesített produktum», vagy «az erkölcsi törvény fogalma mesterségesen csinált fogalom» (120—121. l.), s épen nem fogadhatom el a Kant ethikájáról szóló bírálati megjegyzéseit.

Tartalmas művét a keresztyén ethikusok szives figyelmébe is melegen ajánlom Nagy szakismerettel mélyen tudott behatolni nehéz, de tanulságos problémájába. Fejtegetései meggyőzők, előadása vonzó, ítéletei biztosak, felfogása szabadelvű. Olyan philosophiai mű, a melyből minden művelt ember tanulhat. Kár, hogy az ethikai főprobléma ily alapos és meggyőző tárgyalásába nem tudta jobban beilleszteni a specifikus keresztyén álláspontot, a melyet Pál apostol és Luther «a keresztyén ember szabadságának» mondott. Pauer Imre a legtartalmasabb s a világosan és meggyőzően író és tanító hazai philosophusok közé tartozik, a kinek «Athenaeuma» valóságos találkozó helye a legkülönbözőbb táborhoz tartozó komoly hazai tudósoknak. Köszönettel adózunk neki műve második kiadásának közrebocsátásáért. A külsőleg is csinosan kiállított mű *Hornyanánszky Sz. M.*

Keresztyén Imádságos Könyv. Az evangélium népe számára régi jeles szerzők műveiből szerkesztette *Kovács Sándor*. Pozsony, 1899. Kiadta és nyomatta Balassa-Gyarmaton a Könyvnyomda-részvénytársaság, 176 lap, ára vászonkötésben 1 korona, díszes angol vászonkötésben 3 korona, díszes bőr-kötésben pergamentpapíron 5 korona.

Életrevaló gondolat megvalósítása ez a magán-imakönyv, mely régi jeles szerzők java imádságainak gyűjteménye. Életrevaló, mert egy hitben erős, kegyességben kipróbált kor vallásos lelkülete szólal meg imádságaiban. Az pedig kétségtelen tény, hogy a mult század rationalismusával és a XIX. század scepticismusával szaturált lelkek erőtlenebb hittel és csekélyebb buzgósággal tudnak imádkozni, mint az üldözési korszak edzett hitű, hatalmas lelkű fiai. A «Keresztyén imádságos könyv» pedig ennek a hiterős kornak egészséges imatermékeiből van szerkesztve. Elismerés és dicséret illeti meg a «Keresztyén imádságos könyv» szerkesztőjét azért, hogy a régi jeles szerzők ez imádságait összegyűjtötte és a feledés tengerébe alámerülni nem engedte.

Az egykor általánosan kedvelt «Arany Lánca» (Lőcse, 1696.), «Paradicsom-kert» (Kolozsvár, 1698.), «Engesztelő áldozat» (Halle, 1709.), «Százlevelű Rózsa» (1729.), «Magyar Lelki Óra» (Wittenberg, 1731—32.), «Arany Csésze» (Győr, 1779.) című imádságos könyvekből szedte össze szerző ez imákat. Ismerve jó ízlését, felteszszük, hogy a legjavát válogatta ki a régi magyar áhitatossági irodalomnak, mely, a mint a felsorolt imakönyvek címei is mutatják, külterjileg sem volt olyan szegény, mint a legújabb kor után gondolná az ember; belterjesség tekintetében pedig határozottan följebb állott a legújabb kor hitbuzgalmi irodalmának. Csak össze kell hasonlítani a Kovács-féle gyűjtemény darabjait, pl. a Fördös, Dobos, Szivós magánimakönyveivel, azonnal szembetűnik a keresztyén hit-, kegyesség- és erőbeli különbség a régiek előnyére s az újabbkoriak hátrányára.

Kovács imagyűjteménye azonban nem pusztá összeválogatása a régi imakönyvek jobb darabjainak, hanem, a mint látjuk, alapos átírása és átdolgozása azoknak. Ezt két dologból következtetem, mert a szerkesztő nem mondja meg, hogy miként végezte átsimító és átíró munkáját. Következtetem pedig először abból, hogy a régi imairók ismeretes terjengősségének és darabosságának nyoma sincs e kiválogatott imádságokban; és következtetem az irány és nyelvezet meglehetősen egyenletességéből, a mi a sok szerző mellett csak úgy lehetséges, hogy a szerkesztő a különböző nyelvezeteket alaposan átöntötte. Ám azért ez imádságokban nem valamely modern lelkű és modern nyelvű író szólal meg, hanem mindenütt az a zamatos, bibliás nyelvű keresztyén hívő, a milyennek a XVII—XVIII. század

kegyes lekipásztorait ismerjük. Ez a szerencsés átírás, mely a régi magyar imádságos nyelv minden jó tulajdonságát meg tudta tartani és annak csak elavult, lapos, terjengős és darabos kinövéseit hagyta el, nemcsak jó ízlésére, hanem egyszersmind nagy írói ügyességére mutat a tapintatos szerkesztőnek.

Az imádságok hat részben külön tárgykör szerint vannak csoportosítva, melyeket megelőz az Apostoli Hitvallás, az Úr-ima és egy szép fohász a buzgó imádkozás ajándékáért, s befejez a függelékben egy nemzeti ünnepi hálaadás és néhány emlékvers. Az I-ső rész Reggeltől estvéig czimen két hétre való reggeli imákat, néhány reggeli éneket és rövid reggeli fohászokodásokat tartalmaz; továbbá étel előtt és étel után mondandó imákat, két hétre való esti imádságot, néhány estvéli éneket s végül néhány rövid esti fohászt tartalmaz. A II-ik részben az Ünnepi imádságok foglalnak helyet, még pedig előbb a közönséges vasárnapiak, néhány énekkel megszerezve, azután az egyházi évkör minden ünnepére való imádságok, ezek között egy a reformáció ünnepére is. A III-ik rész «A töredelem órái» czím alatt a bűnbánati imáknak van szánva. A IV-ik rész «Bölcsőtől a sirig» vezet az életkor és viszonyok különböző fajtáin. Az V-ik «Az élet változásai» czím alatt közöl különféle alkalmi imádságokat, s végre a VI-ik a betegágy számára nyújt változatos tartalmú imákat és fohászokat.

S ebben az elég változatos keretben, melyet a prózában írt imák mellett mindenütt verses énekek élénkítenek, szebbnél-szebb eszme- és érzéskörben mozgó imádságok olvashatók. Fröteljes, kentes, hitbuzgó, lélekben és nyelvben bibliás, valódi evangéliumi imádságok, melyek nem esnek a modern imák ismert nagyobb hibáinak egyikébe se. Nem száraz okoskodások és bölcselmi reflexiók, melyek a szívet üresen hagyják és a hitbuzgóságot nem növelik; nem is költői és oratori szólások gyűjteménye, melyek tetszetősen csengnek-bongnak, néha ritmusosan csendülnek, de aztán csak «csengő érc és pengő cimbalom». Nem. Ezek valóságos evangéliumi keresztyén imádságok, melyekből kegyesség, áhitat, hitbuzgóság, építő erő, fölmagasztosultság, vigasztalás, kiengesztelődés és ihlet költözik a lélekbe.

Kovács Sándor, a pozsonyi theologiai akadémia ifjú tanára, jó munkát végzett, bölcs dolgot művelt ezeknek az imáknak ily módon való összeszerkesztésével, a kiadó könyvnyomda-társaság pedig hasznos, magának és az egyházi irodalomnak is hasznos munkát végzett e derék könyv közrebocsátásával. E mellett ki kell emelnünk a könyv rendkívül csinos kiállítását, szép nyomását és olcsóra szabott árát: oly tulajdonságok, melyek nagy kelendőséget biztosítanak a becses irodalmi műnek, mely valódi gyöngye a magyar protestáns áhitatosági irodalomnak.

Sz F.

Egyházi beszédek. Írta: *Arany Gusztáv*, péczeli ev. ref. lelkész. Második kiadás. Kecskeméten. Nyomatott Tóth László könyvnyomdájában 1899. Ára 2 kor. 40 fillér.

A fiatal szerző munkájának megjelenését következőleg indokolja Farkas József theologiai tanár: «Az istentiszteleten megjelenők nemcsak maguk hallgatták szívesen s igaz lelki épüléssel az általa elmondott gyakorlatias irányú egyházi beszédeket, de szerették volna azokat családjuknak az isteni tiszteleten meg nem jelenhetett tagjaival is közölni. Ez okból a gyülekezetnek hol egyik, hol másik tagja kereste fel az ifjú szónokot, hogy ezt és ezt a beszédet írja vagy irassa le részére, szívesen felajánlván e célra a szükséges költséget.» Az író azonban, hogy maradandóbban juttassa birtokába a közönségnek beszédeit, inkább kiadta azokat. Érdekes és nálunk szokatlan jelenség, hogy e beszédek egy fél év alatt immár II-dik kiadásban láttak napvilágot. A könyvben van összesen 18 beszéd, melyek közül 8 közönséges, a többi 10 alkalmi és ünnepi.

Farkas József a könyvhöz írt előszavában e beszédeket «gyakorlatias irányúaknak» nevezi és azt mondja, hogy szerző «komolyan veszi hivatását, mert a templomi szószéket úgy tekinti, mint a melyből hirdetni kell az evangéliumot s a keresztyén vallás örök igazságait, de a melyből egyszersmind éber figyelemmel kell kísérni a gyülekezetnek valláserkölcsei életét, a melyből erősebben rá kell mutatni az időnként felmerülő bajokra, az új viszonyok és idők hatása alatt a társadalomból beszívárgó bűnös szokásokra» stb.

Ezt valóban mi is úgy találtuk. Majdnem mindenik beszéde bizonyosságot tesz arról, hogy a szerző komolyan szemügyre veszi a körülte hullámzó életet, látja a korunkban lábrakapott hibákat és bajokat, bűnöket, lelkiismeretes gonddal keresi azoknak az okait és orvosszereit és a legtöbbször eltalálja úgy a bajok okait, mint az azokra alkalmazandó orvosszereket. Az egyházi és társadalmi életben gyökeret vert számos siralmas állapot, mint a köztelhertől való huzódás, sőt az ezeknél sokkal veszedelmesebb bajok, mikor vallásunk egyenes megvetésben részesül épen saját hívei részéről a reversalisok adása és azon tények által, melyek lépten-nyomon tapasztalhatók, hogy az egyszerű kálvini vallást épen egyszerűsége miatt kezdik némelyek megutálni s utánozni különféle szokások behozatala által a pápistás egyházat, ezer és még annyi számtalan baj közül egy sem kerül ki figyelmét, s mindeniket az evangélium igéivel megérdemlett ostorozásban részelteti.

S ez mindenestre dicsérendő és követendő lelkipásztori eljárás. Igehirdetésünk eredménytelenségének ugyanis a legtöbbször az az oka, hogy habár az evangéliom alapján valók is azok, de a legtöbbnek jellemvonása az erőtelen általánosság, a fakó szürkeség, az elvont tárgyalási mód. A lelkész elrebegi az igéket, elmélkedik oly

kérdésekről, melyek épen eszébe jutnak, de ritkán olyanokról, melyek égető feleletet várnak. Körülötte új társadalmi alakulások mennek végbe, megokolt, vagy oktalan vágyak lépnek előtérbe, rázkódásokkal, panaszszal, sebekkel, — a közönség várja, hogy azokra az evangéliom alapján feleletet kap, de mert nem nyer, az ige szavai hatástalanul enyésznek el nála.

Jézustól nem ilyet tanultunk, az ő igéit mindig a körülmények és az alkalom szülték. Ez, s aztán a szószerző magasabb helyzete, mely szimbolizálja is, hogy minden bajt észrevegyünk, és a változó idők, sürgetik ily irány követésére a lelkészeket. Szemünket nyitva tartani, minden bajt meglátni, minden bajra orvosságot keresni és találni az evangéliomban, és azt alkalmazni, ebben áll a mi feladatunk és biztos győzedelmünk is, mert az ige Istennek hatalma.

E tekintetben tehát helyes irányban halad a szerző. De beszédeinek szerkezeti oldaláról nem szólhatunk ily kedvezőleg. E 18 beszéd között alig van 4—5, melyben a szónoklattan általánosan elfogadott elvei figyelembe vétettek volna; a többiben a szerző e szabályokkal hadilábon áll. Az I. ujévi XC. Zsolt. 13, 14, 15. verse alapján, arról értekezik az első részben, hogy milyennek találta ő az elmúlt év egyházi és társadalmi életét, s a másodikban pedig, hogy milyennek szeretné látni. Szónoki szabály szerinti jó beszéd. De már a II., III., IV.-ről mely három összefüggő beszéd gyanánt iratott, semmi jót sem mondhatunk. Az első ugyanis bajaink eredetéről beszél, Lukács III.: 9. v. alapján ily felosztással I. a család nem helyes alapokon nyugszik, II. a család hibásan végzi feladatát, a nevelést illetőleg; jól felfogva tehát e két rész alig zárja ki egymást. De ha magában e beszéd megállna is, a II. és III. már csak szószaporítás, s sajtáságos, hogy a szerző nem veszi észre, miszerint ez utóbbiakban melyeknek egyike bajaink orvosszeréről, másika a gyógyítás módjával foglalkozik, — bár főtétele újat ígérni látszik — nem mond semmi újat, azonkívül a mit az első beszédben elmondott; és még sajtáságosabb, hogy szerző nem veszi észre, hogy a két utóbbiban pozitív formában szól arról, a mit előbb már negative tárgyalt. Ez tehát helytelen tárgyalási mód. Az V. böjti Ján. XVI. 20. v. alapján, böjti gondolatok nélkül. Inkább közönségesnek használható több sikerrel. A VI. Máté VIII. 19—22. v. alapján szól a Krisztus követéséről. Felosztásának első része az alapige első fele, második része a másik fele: Formailag teljesen eltévesztett beszéd. Bibliai magyarázatnak azonban jó, mivel úgy sem tesz egyebet, mint a szöveget megmagyarázza, hogy t. i. mit kell érteni az első és második felelet alatt. A VII. nagy-pénteki Luk. XXIII. 48. verse alapján arról szól, hogy mit beszél a nagy-pénteki jelenet, legalább látszólag ezt a főtételt tűzi ki és az első helyesen is ad arra feleletet, leírván, hogy milyen hatást gyakorolt a népre Jézusnak

keresztben viselkedése, de a második már csak azt fejtegeti, hogy mi reánk is ezt gyakorolná. A VIII. husvéti Luk. XXIV. 1—3. v. Főtétel: Mit hirdet a Jézus sírjától elvételét kő. I. Jézus feltámadását s feltámadásában az új szöäetség diadalát. II. Az eszmék és örök igazságok halhatatlanságát. III. Minden valódi élet győzelmét, minden csüggedő halál felett. Mint látszik, szerkezetileg is teljesen jó beszéd, még szebb és felemelőbb a tartalma. A IX. tavaszi, az énekek éneke II: 11—12. v. alapján. Felosztása: I. Miért tölti el szívünket nagy örömmel a tavasz. II. Vonjunk párhuzamot a természeti és lelkivilág tavasza közt, III. Minő érzelmeket kelt bennünk a természeti és lelkivilág tavasza. Hibás a beszéd, mert először nem teljesen szövegszerű, továbbá mert az első részben majdnem azokat ismétli, melyeket a bevezetésben elmondott I. Kár e különben tartalmas beszédért. A X. sem szövegszerű. A Ján. XII. 35. verse alapján azon főtételt tűzi ki, hogy «haladunk a sötétség felé.» E szövegből egészen más gondolat; volna kihámozható. Aztán a felosztás ez: I. kimutatja, hogy haladunk a sötétség felé, tehát maga a főtétel is az első rész, a II. rész pedig, midőn azon eszközökről szól, melyek a sötétségnek oduikba visszaüzésére alkalmasak, nem azon főtételt bizonyítja, hogy haladunk a sötétség felé, — kijavíthatlan rozoga alkotás. A XI. pünkösti a Csel. II.: 14. verse alapján, formailag jó, tartalmilag is lelkes szép beszéd. A XII. Ján. IV.: 24. versét veszi fel s ezen tételt tűzi ki: Isten tisztelete. De már az első részben, az Isten imádás helyéről szól, csak a második az imádás módjáról. Látható, hogy a szöveg nem jogosítja fel az Isten imádás helyéről elmélkedni. A XIII. közönséges I Péter II.: 9. versét választván alapigéül: a keresztyén ember királyi papságáról értekezik, mely áll: I. a lelkész munkájának továbbvitelében, II. a jó példaadásban. E beszéd minden tekintetben dicséretére válik szerzőjének. A XIV. aratási, felvevén alapul Gal. VI.: 7. versét. Csodálom, hogy juthatott a szerző arra, hogy ezen textus alapján *a rossz* aratásról elmélkedjék, melyekben I. a magvető nem oka a silány aratásnak, II. a melyekben hibás a magvető abban, hogy szomorú aratásnak néz elébe. Mivel az egész beszéd csak abban hibázik, hogy a szerző nem a beszédnek megfelelő textust alkalmazott. ha egy más alkalmas alapige helyettesitené a mostanit, erről is azt mondanánk, a mit az előbbiről. A XV. Ján. VIII. 7. versét veszi fel textusul s *az ítélkezésről* szól, az első részben azt bizonyítván, hogy nem kell sietni a vádoló szóval, csak az ítélhet a ki maga is ártatlan; II. nem a büntetés, de a büntudat felélesztése javít. Ez is a jobb beszédek közül való, s mint látszik, a szónoki mű szabályainak megtartásában is elég szerencsés. A XVI. Reformatio emlékűnnepi beszéd, Ján. VIII. 31, 32. verse alapján, mely textus nyomán a beszéd I. része fel akarja mutatni hallgatói szolgálta voltát,

melybe azért estek, mert eltértek az igazságtól, a II. pedig az igazságot ismerteti. Távolról sem szövegszerű beszéd, de még hibásabb abban, hogy e beszédben a már több helyen látott tárgyalási módot alkalmazza, midőn a II. részben, hogy úgy mondjuk positive elmélkedik arról, a miről az I. negative elmélkedett. Hogy feltüntessük ezt a helytelen eljárást, rámutatunk arra, hogy az igazságtól eltérést abban látja, hogy hívei Nagy-pénteken böjtölnek, urvacsora vétele előtt nem esznek; s temetéseknel pompát fejtenek ki, a temetőkön gyertyát gyújtanak halottaik sirja felett, aztán szól a türelemről és békéről, mint a közöny hamis jelszavairól, s végül a II. részben, a hol már az igazságot akarja megismertetni, ismét sorba veszi mind ezeket és kimutatni igyekszik, hogy ez helytelen szokás, s ezt nevezi ő a II. résznek. A XVII. is, mely karácsonyi elhibázott alkotás. A Luk. VII. 20—22. vers szerint a ker. János tanítványai kérdésére adott Jézusi felelet nyomán, azon kérdéstről mint főtételről kíván elmélkedni — «Te vagy-e, a ki eljövendő voltát?» S erre azt feleli, hogy igen, mert ő I. a főorvos, II. a főpásztor. Látnivaló, hogy a textus alapján itt Jézusról, mint jó pásztorról sem lehet beszélni. A XVIII. beszéd ó-év utolsó napján elmondott. Alapigéül a 143. Zsolt. 5—6. versét választotta. Az I. rész szól az ó-évtől helytelenül bucsuzóktól, a II. arra tanít, mikép kell az ó-évtől helyesen bucsuzni. Nemcsak, hogy nem szövegszerű az egész beszéd, hanem itt is úgy tesz mint számos beszédénél, mert azt hiszi itt is, hogy a II. rész úgy áll elő, hogy ha elsorolja az ellenkező oldalát annak, a mit az I. részben letárgyalt.

Mint az itt felsorolt példákból kitéjük, e beszédek közül csak kevés az, melyben az író az egyházi szónoklat szabályait figyelembe vette. A legtöbbször a textust csak odaveti az egyházi beszéd homlokára, mintha egy épület diszitménye volna, holott annak erőssége, fundamentuma kell, hogy legyen, melyen az egész mű felépül és áll. Véleményünk szerint, az ily hibák lerontják a különben gondolatokban gazdag egyházi beszéd értékét. Véleményünk röviden tehát az, hogy szerző köteté, bár az ismertetésünk I. részében említett tulajdonságaiért dicséretet is érdemel, de szerkezeti hibái miatt a kritikát kevésbé állja ki. De ezzel nem akarjuk a szerzőnek kedvét venni, sőt inkább buzdítjuk, mert a ki oly éles szemmel figyeli az életet és a kinek oly talpraesett gondolatai vannak, mint szerzőnek; a ki továbbá rendelkezik azzal is, hogy gondolatait szép nyelven, közvetlenül fejezze ki, sőt a ki az egyházi szónoklattal szabályai szerint is alkotott már most is egy pár jó beszédet, attól joggal lehet várni, hogy jövőben ha e téren nagyobb tanulmányokat tesz, minden tekintetben sikerült műveket fog alkotni.

K.-Azar.

Péter Mihály.

b) Külföldi irodalom.

Paulsen Friedrich: Kant als Philosoph des Protestantismus. Berlin, 1899. Seite 40. Mk 0'60.

E folyóirat 1898. évi folyamának 9—10. füzeteiben «*Római álláspont és modern philosophia*» cím alatt ismertetem Paulsen Frigyes berlini egyetemi tanárnak, a kiváló philosophiai írónak alapos tanulmányát egy római szellemű bölcészettörténeti műről; láttuk, hogy e mű a modern bölcészet feje: *Kant* ellen intézte legsúlyosabb támadásait; szerinte autonomismusa volt legnagyobb bűne Kantnak, legnagyobb hibája bölcészetének. Paulsen a vizsgálódás szabadságára feltékeny philosophus teljes lelkesedésével, a protestáns világnézet igazságától áthatott gondolkodó teljes meggyőződésével verte vissza Willmann támadásait, s igazolta Kantnak és a protestáns világfelfogásnak teljes jogosultságát. A mit ama kritikai tanulmányában csak rövidebben érintett, t. i. a *Kant philosophiája és protestantismus világfelfogása* közt levő közeli rokonság, megegyezés kimutatását, azt rendszeresen igyekszik föntcímzett füzetében kifejteni. Indító okul szolgált erre Willmann érintett támadásain kívül főkép az a körülmény, hogy a prot. világban ma nemcsak a bölcészet, hanem a theológia is Kant bölcészete után kezd igazodni, míg a pápás philosophia aquinoi Tamás körül csoportosul.

Paulsen kimutatja, hogy Kant bölcészete a lutheri protestantismus egyenes hajtása; mindkettőnek közös az alapja, mindkettő irrationalista, azaz a vallást egyedül a hitre alapítja, s az ész bizonyítékait elveti, mert szerintök az ész az empiriai valóságon nem mehet túl. Miként a reformatio a vallásos hitet megszabadította a speculatiótól, az iskolák és iskolatudósok sophisticus művészeiteitől és visszatért a régi evangéliumhoz, Jézus keresztyénségéhez. — épúgy igyekezett Kant a gondolkodást megszabadítani, a hitet ismét tanrendszerré átvátoztatott dogmatismustól, a mely, mint scholasticus bölcészet, a hitet és tudást egységes rendszerbe akarta összefoglalni, a hitnek észalapot akart adni. Kant álláspontja e bölcészettel szemben 3 pontban fejezhető ki: 1. a felvilágosodás hiveivel együtt ő is vallja az *ész autonomiáját*, a mely egyedül dönt az igaz és jó kérdésében; 2. *anti-dogmatikus*, szinte lehetne mondani: *anti-intellectualista*, mert szerinte a speculativ ész nem képes a vallásos hitet érvényes bizonyítékokkal támogatni; 3. a leghatározottabban védi a *gyakorlati* (erkölcsi) *észhit* lehetőségét és szükségszerűségét. Mind eme pontokban Kant teljes világosságra hozta azt, a mi az eredeti protestantizmusban mint alaptörékvés benne volt, de a mi idők folytán benne némileg elhomályo-

sult. Paulsen leghensőbb meggyőződése, hogy Kant állásfoglalása mind a három pontban számunkra, lényegében véve, feladhatatlan igazság. A mi az elsőt, az ész autonómiáját illeti, a protestantizmus Magna Chartaja, hogy én bensőleg csak eszem és lelkiismeretem által vagyok kötve és semmi rajtam kívül levő emberi hatalom által; nem véletlen dolog, hogy a tudományos ismeretnek csaknem minden tágitása és mélyítése, melyet az újkor a mai napig felmutathat, nem pápás, hanem protestáns vagy eretnek földön keletkezett. A második pont, az anti-intellektuális felfogás, vagyis a speculativ metaphysicáról való lemondás némi módosításra szorul; igaz ugyan, hogy a világnézet megalkotása nem a pusztá ész, hanem egész lényünknek — az akaratót, a gyakorlati ész is beleértve — a feladata; értelmünk sohasé lesz képes határozottan megállapítani, hogy a világfolyás annak megvalósítására irányul, a mit mi legfőbb jónak vagy értéknek tekintünk, a valóság nagyon kevésbé felel meg eszményi követeléseinknek. De abban mi tovább fogunk menni Kantnál, hogy nem utasítjuk el magunktól me-reven a magánvaló (Ding an sich) megismerését; mi lehetségesnek tartjuk, hogy a tudománytól feltárt természeti és szellemi világra tekintve, végső, összefoglaló gondolatokat alkottunk a dolgok lényegéről és összefüggéséről. A XIX. században több ily kísérletet láttunk már s ezek mind két pontban csúcsosodnak ki: 1. az objectiv idealizmusban, s 2. a monizmusban.

A mű utolsó fejezete az aquinói Tamás és Kant, vagy végeredményében a római és protestáns elv közti küzdelem jövő kilátásairól szól. Remek vonásokkal fejté itt ki a római felfogás s általában a pápás egyház mai előtérben állásának okait, jellemzi eszmétlen, tartalmatlan, jelszavak után kapkodó korunkat, s megjósolja a szabad eszméknek, a protestantizmusnak s a Kanti bölcészetnek újabb diadalra jutását. Szeretném, ha e fejtegetéseit minden gondolkodó protestáns elolvasná s fölhasználná protestáns öntudata, emelésére és erősítésére, mert ennél alaposabban és ékeesebb tollal e kérdéseket régen nem tárgyalták. A műnek sem ára, sem terjedelme nem akadályoz meg ebben senkit.

L—s.

I. Dr. Arnold Berger: Ursachen und Ziele der deutschen Reformation. Leipzig, 1899. — II. D. G. Kawerau: Der Einfluss der Reformation auf das religiöse und sittliche Leben Deutschlands. Leipzig, 1899.

E két értekezés, főleg az utóbbi, sok tekintetben azonos nyomokon halad Balogh Ferencz «A reformatio és a magyar nemzeti szellem egy-másra hatása» című közgyűlési előadásával. Mindkettőt az evangéliumi szövetség berlini fiók-egyesületében olvasták fel szerzőik; az elsőt január 13-án, a másodikat márczius 6-án; az előbbi szerzője Berger, bonni egyetemi magántanár, Luther legújabb nagyszabású életrajzának (Martin Luther in kulturgeschichtlicher Darstellung) írója, az utóbbi Kawerau orosz-

egyetemi tanár. Mindkét füzet az evangéliumi szövetség lipcei könyvkereskedésében jelent meg s ára 50—50 fillér; az előbbi terjedelme 39. az utóbbié 18 lap. Mindkét előadás, mint címökből kitetszik, főként apologetikai természetű; tárgyuk és irányuk megválasztására ama rendszeres, kiméletlen és igazságtalan támadások indították szerzőiket, melyeket a pápás történetírók — élükön Janssennel — Németországban Luther személye és műve: a német reformatio kisebbitésére, sárbarántására indítottak.

Berger szerint három áramlat egyesült a reformatio művének létrehozására s gyors elterjesztésére: először *német nemzeti szellem*, mert a középkori keresztényiség a német szellemtől idegen intézmény, a római világbirodalom folytatása volt; másodsor a *asketa világfelfogás elvetése*, mint a Németország hatalmas föllendülése folytán támadt világi műveltség folyamánya: s végül, mint a leghatalmasabb tényező, *a vallás és egyház közti erős összeütközés*. Luther széttépte az egyházat, mint világi intézményt: az egyháznak való engedelmesség helyett Isten tisztelétét, szeretetét, az isteni akaratnak teljesítését tűzte ki az ember elé legfőbb czélul; kimutatta, hogy a római katolikus egyház- és vallásfogalom egyaránt *téves*, téves tartalma, valamint összes indokai szerint, s Isten akaratának meghamisítása folytán jött létre. Ezáltal a reformatio egy új vallási világfelfogásnak, a keresztényiség új korszakának lön kiinduláspontjává. Németország a reformatióval elszakadt az idegen, római papi egyháztól, elszakadt az askesistől és szerzetességtől s a romanismus ceremoniaiától. Luther egyfelől az egyénhez fordult, kinek számára lelkiismereti szabadságot követelt; másfelől a társadalomhoz, melyet fölszabadított a történeti hagyományok rettenetes nyomása alól; utat nyitva a világi műveltség számára, megtanította azt arra, hogy erejét és jövőjét a *nemzeti* gondolatban keresse; ő a vallást összhangzásba hozta a világi élettel.

Kawerau előadásában azt vizsgálja, hogy mit tett a lutheri reformatio vallásos gondolatainak és erkölcsi követelményeinek megvalósítására, szóval a német nép vallásos és erkölcsi nevelésére? Hivatkozik ez iránt a XVI. századi egyházi rendtartásokra, a katechizmusokra, a nagyszámú újonnan felállított nép- és középiskolákra, a gyakorlati theologiai irodalomra, a házi isteni tiszteletre, a biblia elterjedésére, a vallásos irányú elbeszélő-irodalomra, a drámai művekre és a vallásos költészetre. Ezek alapján határozottan kinyilvánítja, hogy soha azelőtt nem tettek annyit a nép vallásos ismerete és erkölcsi művelése, egy új vallásos világnézet fölépítése és a néplelkiismeret nevelése, valamint új, jámbor erkölcs teremtése érdekében. A reformatio énekköltészete, összehasonlítva a középkor latin énekköltészetével, a legvilágosabban mutatja, hogy mit nyert a nép a reformatióban: s ha összehasonlítjuk a reformatio előtti és reformatio utáni egyházi életet, látni fogjuk, hogy az előbbiben a *törvény*, a *parancs*, az utóbbiban a *lelkiismeret* uralkodik. A reformatio jobb, magasabb életeszemlyre tanította meg az emberiséget.

Achelis: **Praktische Theologie**. Dritte neubearbeitete Auflage. Freiburg I. Br. (Mohr). 1899. 308 lap. Ara fűzve 6. kötve 7 márka.

E mű annak a Mohr-féle akad. theol. vállalatnak egyik kiadványa, mely «Grundriss der theol. Wissenschaften» czím alatt a legilletékesebb szakferfiak tollából theologiai tan- és kézikönyveket állít elő, s a melynek nem egy jeles termékét ismertettük már a «Protestáns Szemle» hasábjain. E Mohr-féle theol. irodalmi vállalat közrebocsátotta már *Heinrici* encyklopaediáját, *Cornill* és *Julicher* ó-, illetve új-szövetségi bevezetését, *Guthe* Izrael történetét, *Müller* és *Möller* egyháztörténetét, *Harnack* nagyobb és kisebb dogmatörténetét, *Benzinger* héber archaeológiáját, *Hoffmann* új-szövetségi kortörténetét és bevezetését, *Krüger* őskeresztyén irodalomtörténetét és *Pfeper* egyházi statisztikáját. A továbbiak rövid időn kerülnek sajtó alá.

Achelis jelzett műve kivonatos kiadása két-kötetes nagyobb gyakorlati theológiájának. Könyve vezérfonalul kíván szolgálni az akadémiai előadásokhoz s a gyakorlati theologia behatóbb tanulmányozásához, hogy egyrészt elejét vegye az elv- és czélnélküli praktikizmusnak, másrészt az eredménytelen experimentálásnak az egyház szolgálatában.

A «bevezetésben» leírja a gyakorlati theologia elnevezését, fogalom-meghatározását és felosztását. Az irodalomból idézi *Schleiermacher*, *Gaupp*, *Nitzsch*, *Otto*, *Zetschwitz*, *Harnack*, *Osterzee*, *Knooke*, *Struss*, *Achelis* és *Hering* gyakorlati theol. műveit, *Zöckler* Handbuch-ját s a *Zeitschrift für prakt. Theologie* című folyóiratot. A gyakorlati theologia korántsem «eine Anleitung zum Geschäftsbetrieb des geistlichen Amtes», sőt inkább leírja «die nothwendigen Lebensbethätigungen der Kirche Jesu Christi, damit sie sich erhalte und vollende, d. h. erbaut» (1. §.). *Schleiermacher* mellett *Nitzsch*-et tartja a gyakorlati theologia reformátorának, ki magából az egyházból vezelte le a gyakorlati egyházi cselekvések normáját és czélját. Az egyház *egységes*, *szentséges* és *egyetemes* jellegét alapul véve, a *Schleiermacher-Nitzsch-Ehrenfeuchter* irányában a gyakorlati theologia következő részekre osztható: 1. Az egyházzól és annak hivatalairól szóló tan; 2. az egyház egységének megvalósulása, vagyis a cultusról szóló tan, és pedig *a*) liturgika, *b*) a gyülekezeti istentisztelet elmélete; 3. Az egyház szentségének megvalósulásáról szóló tan, és pedig *a*) az ige szolgálata a hitközösségben, mint homiletika, katechetika és poimenika; *b*) a szeretetközösség szolgálata, vagy a belmisszió; 4. az egyház egyetemességének megvalósulásáról szóló tan, és pedig mint pogánymisszió és zsidómisszió; és végül 5. az egyházkormányzat tana, vagyis az egyházjogtan. És tényleg *Achelis* e schémája alá egészen helyesen foglalható a gyakorlati theologia egész tananyaga.

Achelis gyakorlati theológiájának I. része tehát «az egyházzól és annak hivatalairól szóló tannal» (4—23. §) foglalkozik. Itt közelebről tárgyalja — s azt a gyakorlati theologia cselekvéseinek további tárgyalása

mintegy bevezetésképen szükségessé is teszi — az egyház új-szövetségi, római kath. és evang. fogalommeghatározását. Majd magára a lelkési hivatalra s a többi egyházi hivatalok ismertetésére tér át. Gazdag irodalmából idézi *Höfding*, *Harless*, *Köstlin*, *Löhe*, *Vilmar* műveit. A hivatal fogalmát az új-szövetség charismatikus értelmében a diakóniával fejezi ki, mely aztán a középkorban egyházzpolitikailag lett értelmezve. A «geistliches Amt» elnevezése Luthertől ered, s a consistoriumi nyelvhasználat a «Pfarramt» fogalmára vonatkoztatta. «Statuaris» alakban értelmezte *Löhe*, *Vilmar* és *Stahl*, — functiói a potestas ordinis és jurisdictionis. Kötve van az írás és a hitvalláshoz, de nem juridikai, hanem vallásos-erkölcsi tekintetben. Ide tartozik a trinitárius jellegű Apostolicum is, a melynek megtagadása *Nitzsch* szerint «verwirft das Fundament der christlichen Lehre». Az evang. egyház «alapvető okiratai» az Augustana és az Apologia, míg a ref. egyházban «háttérbe szorul a symbolikumok tekintélye az Írás mellett». A hivatalbalépés az ordinatio útján történik, a miért is Achelis ellene van az ú. n. laikus prédikátoroknak.

A mű II.-része «*az egyház egysége megvalósulásának tanával*», vagyis «*a cultus tanával*» foglalkozik (24—51. §.), és pedig közelebbről ismerteti itt behatóan és nagy egyháztörténeti apparatussal a cultus terét és idejét, az önállóan és önállótlanul föllépő liturgiai formákat és functiókat s a gyülekezeti istentiszteletet. A liturgika irodalmából idézi *Kliephoth*, *Halt*, *Hering* és *Rietschel* műveit. A cultus terén alaposan ismerteti a basilikai, byzanci, román és gothikus stylt. A cultus idejénél a vasárnap és az egyházi év kérdését tárgyalja szerző. A liturgiai formáknak lényegüket és céljukat tekintve, az egyetemesség, a rendszeres ünnepiesség az ismertető jele, a melyeknek szolgálatában áll a művészet. Különös részletességgel tárgyalja aztán az egyházi ének és énekes-könyv ügyét, s itt úgy tárgyi, mint zenei tekintetben igen üdvös utasításokat ad és pedig folytonos szemmel tartásával a lutheri s a ref. egyháziasság relativ különbözőségének. E rész utolsó fejezete «a gyülekezeti istentisztelet elméletét» nyújtja. Irodalmából idézi *Ehrenfeuchter*, *Kliephoth*, *Schöberlein*, *Köstlin*, *Gottschick*, *Grünberg*, *Hans* és *Spitta* műveit. Jól mondja, hogy «az egyházfogalom különfeleségén alapul a cultus különbözősége az evang. és evang.-ellenes egyházakban». Utóbbiakban a gyülekezet helyére az üdvintézet és a közvetítő papság lép, míg az evang. egyházban a lelkési hivatal Krisztus rendelése szerint «mandatáriusa a gyülekezetnek». A gyülekezeti istentisztelet célja az, hogy a Krisztus gyülekezetének egész élete hitből és szeretetből eredő élet legyen, vagyis valódi istentisztelet a szónak evang. értelmében véve.

A III. rész «*az egyház, szentségének megvalósulása*» tanával (52—130. §.) foglalkozik. Ez viszont lehet: a) «*Dienst am Wort zur Glaubensgemeinschaft*» a homiletikában, katechetikában és poimenikában, vagy pedig b) «*Dienst am Werk zur Liebesgemeinschaft*» a koinonikában, a hová szerző «a belmissziót» sorozza. A *homiletika* irodalmából idézi

Tholuck, Schweizer, Vinet, Henke, Bassermann, Palmer, Christlieb és Stockmeyer i. v. műveit. A homiletika «ist Theorie der Gemeindepredigt», mivel a prédikáció az evang. cultus központja és fődarabja. A homiletika történetének ismertetése után egyenkint felel ezekre a kérdésekre: 1. ki prédikál? 2. mit prédikál? és 3. mint prédikál? E három kategória alá foglalja össze a homiletika egész tananyagát. A *katechetika* főbb fejezetei: a katechumenátus, a katecheta s a katechuménok, a káté és a katechésis. Különösen a kátéről szóló rész rendkívül tanulságos. A *poimenika* vagy lelkipásztorkodástan irodalmából idézi *Vinet, Palmer, Schweizer, Löhe, Steinmeyer, Wucherer és Köstlin* i. v. műveit. E theologiai studium fogalmának és tárgyának meghatározásában eltérnek az írók egymástól. Szabatosabb a poimenika, mint a pastoralthologia elnevezése. Itt tárgyalja közelebbről az egyházi általános és különös cura pastoralis lényegét és útjait, leírja magát a lelkipásztort s a lelkipásztori gondozás különféle útjait és módjait, a hol szerző tért nyit a lelkész socialis feladatainak körvonalozására is. Mélység, alaposág s a képességek és viszonyok kimerítő ismerete jellemzi műve részét. A specialis cura pastoralis tárgyát, az embert, *Nitzsch* után így határozza meg: «der leidende, der sündigende und der irrende Mensch». A *belmisszió* fogalmát és jogosultságát szintén az egyház fogalmából vezeti le. «Krisztus gyülekezete nem csupán a hit, hanem együtt a szeretet közössége. Az ige szolgálata a hitközösségen a lelkési hivatal, a szeretetközösség szolgálata az egyeseken az egész gyülekezet tiszte és feladata.» A *belmisszió* irodalmából idézi *Oldenberg, Schäfer, Öttingen, Riggerbach, Hering, Uhlhom és Wurster* i. v. műveit. A *belmisszió* a XVI. századdal kezdődik. Luther szerint a szegények, betegek és nyomorultak «sind unseres Herren Gottes Hoffgesind». Korszakalkotó a XIX. században *Wichern* működése, és pedig a forradalmi 1848-ban tartott wittenbergi Kirchentag «ist die eigentliche Geburt der inneren Mission». Annak mai műveit mesterileg rajzolja a szerző Németországban és Angliában. Az 1890. ev. socialis kongresszus adott *Kaftan* berlini tanár indítványára bő programot. A *belmisszió* legkiválóbb organumai az egyház egysége szolgálatában a Gusztáv-Adolf-egyesület, az Evang. Bund és az Evang. Allianz.

A IV. rész tárgya «*az egyház egyetemességének megvalósulása a pogány- és a zsidómisszióban*» (131—135. §.). Előbbinek legalaposabb ismerjője *Warneck*; legtöbbet fáradnak e téren az angolok, skótok, a németek, a svájcziaiak, az amerikaiak, a hollandusok és a dánok. Körülbelül 2 és félmillió evang. keresztyén van a pogányságban. Az angol társulatok évi bevételé 16 millió, a németeké 4 millió márka. Az angoloknál kereskedés és gyarmatosítás követi a missziót; a német missziót tisztán vallási motívumok vezetik. A zsidómisszió sok nehézséggel jár. Szül. subjectuma a lelkész; különös zsidó missionáriusok csak kivételes esetekben alkalmazhatók. A conversiók száma csekély. A zsidómisszió bece inkább a motívumokban keresendő.

Az utolsó rész «*az egyházkormányzat tanával, vagyis az egyházjogtannal* (136—146. §.) foglalkozik. Elvi részében az egyházkormányzat szükségességét és feladatait, történeti részében pedig a német ref. és luth. egyház kormányzatát ismerteti. A többi nemzeti egyházak jogalkotásaira nincs figyelemmel. Meglehetősen kifejtett irodalmából idézi *Richter, Friedberg, Schultz, Meyer, Hinschius, Frank, Köhler* és *Sohm* i. v. műveit. Kár, hogy e ponton kizárólag a német egyházjogi állapotokra és irodalomra van tekintettel. Pedig egyebekben talán túlságos sok irodalom-történeti anyag van itt egy «Grundriss» keretén belül összehordva.

A műnek használatát rendkívül megkönnyíti «a név- és tárgymutató». Belőle úgy az elvi, mint a gyakorlati kérdések tekintetében igen sokat tanulhatunk. Gyakorló lelkészeink szives figyelmébe különösen ajánlhatom ezt a művet.

Sz. M

A MŰVÉSZET ÉS A VALLÁS EGYMÁSHOZ VALÓ VISZONYÁRÓL.

(Befejező közlemény.)

III.

Harmadik kérdésül merülhet fel tárgyunkra vonatkozólag az, hogy az egyes vallási világnézetek mennyiben kedveznek a művészetnek, mennyiben alkalmasak arra, hogy annak elemei, képei helyet foglaljanak a művészet tartalmában?! Vagyis a három fő, a görög, a zsidó és a keresztyén vallásos világnézet között melyik a legművészbibb?!

A görögök vallásos világnézete egyrészt polytheismus, másrészt pantheismus. A természet különféle erőit istenítik s az isteneket magokhoz teljesen hasonló lényeknek, egyéneknek képzelik. Az istenek csak kiválóbb, erőteljesebb, hatalmasabb emberek voltak. Így jelennek meg a költők képzeletében. Homéros hősei a saját honfitársainak tiszteletetkeltő ősei, ezeknek ősei pedig magok az istenek. Az embernek a maga Isteneivel való ezen benső baráti viszonyát juttatja kifejezésre a görög templom a maga derültségével, nyíltságával, meghitt idylliességével. A művészetnek, különösen a szobrászatnak az lett a célja, hogy az isteneket látható alakban ábrázolja. Az istenek nem a természet fölött, hanem a természet ölen, az Olympuson élnek. Innen a görögöknek derült világnézete, az a kettős harmonia, mely felfogásukban egyrészt az érzéki és szellemi, másrészt a természet és Isten között van. A világot egy nagy műremeknek tekintették, melyet a legtökéletesebb művész alkotott. Maguk az istenek is alá vannak vetve a természet törvényeinek. Azért a görögök szerették a természetet és az életet. Szóval vallásos világnézetük rendkívül

kedvezett a művészetnek, hogy az tulajdonképen nem is volt egyéb, mint a világnak és az isteneknek aesthetikai felfogása.

A zsidó vallás már egy Istent hívő és egészen más, mint a görög. Jáhve fölötte áll a természetnek, fényes ülőszéke az ég, a föld csak zsámolya; az egyes tárgyak és a világ kezének alkotásai. A világ, a természet inkább csak tárgy az ő kezében, melylyel kedve szerint bánhat, melyet elronthat és újra teremthet. A pantheistikus felfogással ellentétben Istennek lénye nem hatja át a világot és a természetet. Vagyis a harmonia Isten és a világ, a természet között felbomlik; Istennek és a világnak egysége helyet ad a dualistikus felfogásnak. Ezért a zsidó vallás idegenkedik Istennek művészi ábrázolásától, teljesen elvont. Istent csak képzelni lehet, de ábrázolni nem. A zsidó vallásban nincs semmi érzeki, a zsidó irtózik a bálványimádástól; egy hatalmas láthatatlan szellemet vesz körül, mint imádatának, hódolatának és rettegettségének tárgyát. A mint Istent óriási úr választja el a természet-től, épúgy az embert is, mint természeti teremtményt Istentől. Az ember sohasem lehet Istenhez hasonlóvá, nem egyesülhet vele a túlvilágban sem, mert a zsidó vallásból hiányzik a halhatatlanság hite. A zsidó vallás az embert már pessimistiscusan fogja fel, gyöngének, erőtlennek, kinek szüksége van mindig és mindenben a hatalmas Istenre, mert az ő támogatása nélkül menthetetlenül elvész, prédájául esik a bűnnek, a rossznak.

Ezen felfogásból ered aztán az a körülmény, hogy míg a zsidóknak van hatalmas lyrai költészetük, addig nincs képzőművészetük és drámájuk. Ez természetesnek tűnik fel, mert a költészet a művészeteknek legelvontabb, legkevesbbé érzeki faja. A zsidó vallás merev ellentétbe jutott a görögök vallásával akkor, a mikor a hitből minden érzeki elemet, mindennemű kézzelfogható, látható bálványt száműzött.

És hogy állunk e tekintetben a keresztyén vallásos világnézettel?! Tudjuk, hogy Istennek és a nagy természetnek dualistikus felfogása a zsidó vallásból átment a keresztyén világnézetbe is. Isten megközelíthetetlen magasságban lakozik felettünk, ő a legtökéletesebb szellem.

De épen ezért a keresztyén érzi, hogy közvetítőre van szükség közte és az egy élő Isten között s ez az ő egyszülött fia: Jézus Krisztus. Jézus emberré lesz, hogy megváltsa az embert bűneitől, hogy győzelemre juttassa az embert a gonosszal, a bűnnel, a sátánnal való harcában. Az ő lényében a végtelen isteni természet párosul a véges emberi természettel. Ő nemcsak szellem, hanem test is. Hús és vér mint mindnyájan, bár a legtökéletesebb ember, mert legjobban le tudja győzni az érzékiséget, a testet.

És ez állapítja meg a nagy különbséget a zsidó és a keresztyén világnézet között aesthetikai szempontból. Ez utóbbiban már van érzéki vagy érzékelhető elem, ott van magának Jézusnak élő személyisége, viselkedése, cselekedetei, életének eseményei, élettörténete. Miután Jézus ember volt, őt le is lehet festeni, őt lehet ábrázolni legalább az ecset által. Kezdetben rútnak ábrázolják. Mert a görögök harmóniája a test és lélek között szintén felbomlik, mennél gyöngébb, kiaszottabb a test, annál erősebb lehet a lélek.

Sajátságos, hogy aztán később mily erős lábra kap a keresztyén hit körében az érzéki elem, ha nem is művészileg. A hitnek látható és kézzelfogható symbolumai lesznek az imádatnak tárgyai. A mint Symonds mondja: „Az ókor bezárulása és az újnak kezdete között lefolyt időben a keresztyén hit csupán jelképekhez és anyagi tárgyakhoz fűződött, melyek alig valának jobbak a bálványoknál. A szent ostya, az ereklye, a csodatévő szentség: titokzatos hatalommal felruházott dolgok valának s a középkor tömegeinél beteges vágyat és fanatikus áhitatot idéztek elő. A hívők ily kézzelfogható tárgyakhoz kötötték a láthatatlan Istenségről való fogalmukat. Jeruzsálem földje, a szent sír, a loretoi ház, szent Veronika kendője imádatukat a végtelenig felesigázta. Mint Tamás, ők sem érték be a hittel: nekik érinteniök és tapintaniök kellett hitők tárgyát. Azonban egyidejűleg e látszólagosan ellentétes követelméllyel az érzékileg észlelhető dolgok után, mint melyeket az érzékfölötti erő nyilatkozatai, a dogma szüksége egyre hatalmasabban nyilvánult és a mysticismus, a szellemi rajongás egy új világát tárta fel az ábrándos lélek előtt.

Rajongók, kik szenvedélylyel csókolták a szent kereszt egy forgácsát, alig találtak volna buzgalmuk számára kielégítést oly képekben, melyeket lángeszű ember festett. Egy csodás gyógyerő hírében álló idomtalan fabálvány sokkal inkább elbájolta a zarándokot, mint az oly szobor, mely csak szépsége és élethűsége által tűnhetett fel. Mindnyájan tudjuk hogy: „Wunderthätige Bilder sind meist nur schlechte Gemälde.“ (Symonds „A Renaissance Olaszországban“.)

Továbbá a keresztyén középkori ember a világot a sötétség országának nézte s tekintetét az égre fordította. Azt tartotta, a mit Aquinói Tamás, hogy ez a világ nem a legjobb, mert a világ teremtésénél Isten értelme és akarata között nem volt meg az összhang. Isten más, jobb világot is teremthetett volna. A világ, a természet nem szükségképeni kifolyása Isten akaratának. Azért a középkori ember megvetette a természetet. Innen van, hogy a középkorban csak az építészet fejlődött gazdagabban, mely bizonyos tekintetben elvont, a mennyiben annál a természet valóságos utánzása háttérbe szorul. A középkori ember a természetnek csak azon tárgyait méltatta némi figyelemre, melyeket az égieknek, a hitnek symbolumaként lehetett felfogni. Innen kapott lábra a symbolikus irány a festészetben. A fősúlyt a vallásos tartalomnak, az eszmének vagy érzésnek minél szembeszökőbb, hatásosabb kidomborítására fektették, mint azt még Fiesole éneklő angyalainál is látjuk s a természetnek valóságos ábrázolása, hű feltüntetése teljesen mellőztetett. A képirók nem a természet után, hanem emlékezetből festettek.

Mégis a keresztyénségnek már volt a középkorban is olyan a milyen képzőművészete, s mikor a renaissance föléledésének hatására a XVI. században a természet hű ábrázolása, utánzása helyet foglal a művészetekben: a keresztyén eszméknek és a kifejezésnek mélysége, a tartalomnak magasztossága az alak szépségével párosul. Az így megifjult s igazi nyomokon járó művészet már a keresztyén hagyományra támaszkodhatik.

Mindebből kitűnik az, hogy a vallás és művészet között elméletileg is benső kapcsolat van, melynél fogva egyik sem

nélkülözheti a másikat, a nélkül, hogy hatásából ne veszítene. A művészet sem nélkülözheti a vallásos eszméket, érzéseket tartalmának szűkebb körre való szorítása nélkül. A szellemi élet területén a vallás és művészet külön független helyet foglalnak el, területeik nem fedik ugyan egymást; mégis egymásba nyulnak s belföltételeikre nézve is rokonságban állanak egymáshoz. Így lévén a dolog, nem csodálkozhatunk azon, hogy a legnagyobb költők oly szívesen merítették a vallásos eszmék, érzések és gondolatok tárházából. Azért a mondottak igazolásul és kiegészítéseül forduljunk végül egy közelfekvő példához, hazai költőink közül Tompához és vizsgáljuk, mennyiben hatja át az ő költészetét a vallásos elem, miképen jut ez utóbbi kifejezésre az ő művészetében?!

IV.

Tompa költészetéről sokan és sokfélét írtak már s költészetének egyik-másik oldalát, elemeit kiemelték és megvilágították. Szinte meglepőnek tűnik fel, hogy idáig nem akadt senki, a ki az ő vallásos költeményeivel részletesebben foglalkozott volna, a ki ezeket elemezte volna, a ki rámutatott volna külön ama magasztos vallásos érzésekre, gondolatokra, arra a mélységes hitre, melyeknek Tompa költeményei bő forrását képezik.

A művelődés számos felkent bajnokánál észlelhetjük azt a körülményt, hogy egyszerű polgári családból származván, műveltségük első elemeit, lelkük első táplálékát a biblia képezi. Tompa mellett például csak Aranyt és a nagy német bölcsészt Kantot említem. Szülőik egyszerű vallásossága, erős hite, nem hagyja érintetlenül fogékony lelküket, a gyermekkorban fakadt vallásos érzést, hitet az élet tapasztalatai, viharai, megpróbáltatásai sem irthatják ki s az végig kíséri életük pályáját a bölcsőtől a koporsóig.

Különösen Tompánál. Élete minden eseményénél, élete minden alakulásánál búban és örömben ott találjuk a vallásos érzést, majd mint uralkodó elemet, majd mint más érzelmeknek megnyugtató kísérlőjét. Mint pap nemcsak mások bölcső-

jénél és koporsójánál jelenik meg ajkán a vallás vigasztaló szavaival, hanem a saját életének mozzanatai is felköltik egész természetesen lelkében a hitet, a vallásos érzést és gondolatokat, a sorsukat vezérlő Mindenható atyai kezének képzetét. Azért folynak nemcsak a költőnek, hanem a papnak is az ajkáról oly természetesen, egyszerűen és őszintén az igék, a szavak, mert lelke igaz érzésének hordozói, ez érzés tüzeiben megszületett gondolatainak tolmácsai.

Életpályája is külsőleg nagyon egyszerű, nagyobb bonyoldalmak nélküli, mint a legtöbb egyszerű falusi emberé szokott lenni általában. Életében drámai összeütközéseket, érdekes lélektani problémákat hiába keresünk. Mégis ez az élet *belsőleg* igen gazdag élményekben, gondolatokban. Ha a külső világ nem nyújt Tompának tárgyat, eseményt, ott van saját belső világa. Mint a buvár leszáll szívének mélyébe s onnan hozza fel drága gyöngyként a legszebb gondolatokat, a legmagasztosabb érzelmeket. Saját családi élete, papi hivatala, nemzetének sorsa, ezeknek eseményei: a természet szemlélete, annak tüneményei szolgáltatják neki az élményeket s az ezek által lelkében fölkeltett érzéseket juttatja kifejezésre költeményeiben. És nem is az utolsó helyet foglalják el azon költeményei, melyekben a pap is megnyilatkozik, melyeknek tartalmát a papi hivatalból vett képek, benyomások, gondolatok és érzések teszik. *Méltán mondhatta, hogy két jó barátja van. a lant és a biblia*, mert mindkettő egyformán szívéhez volt nőve, mindkettőt igazán és mélyen szerette. Ezek voltak reá nézve sokszor elviselhetetlenek látszó fájdalmában az enyhülésnek, vigasztalásnak és megnyugvásnak kiapadhatatlan forrásai, ezekből merítette a lélek italát, s ilyenné tette ő azokat nemcsak híveire nézve, hanem mindnyájunkra, kik költészetében és bibliamagyarázataiban, egyházi beszédeiben gyönyörködünk. Valóban Tompánál a papi és költői tevékenység szép harmóniába olvad, a papi tevékenység segíti, táplálja a költőt és viszont.

De volt Tompának egy harmadik barátja is: *a nagy természet*. Bámulatos az ő nagy természetszeretete. S ez könnyen támaszthatná bennünk azt a gondolatot, hogy pantheista

költővel van dolgunk, a ki a természetet isteníti, étellel és lélekkel ruházza fel. De e tekintetben is hű marad azon keresztyén theista világnézethez, melynek tanait, mint sáros-pataki theologus szívta magába. A természetet nem önmagában tekinti, nem önállóan fogja fel, hanem csak mint eszközt, a melynek képeire, jelenségeire szüksége van, hogy azok által lelkének érzéseit tolmácsolja, kifejezésre juttassa.

Vallásos tartalmú költeményei költészetének jó részét képezik. Nem tekintve most bibliai tárgyú epikai költeményeit, ezeket, mint lyraiakat, három csoportba oszthatjuk. Vannak olyan lyrai genreképei, melyekhez az élményt, a benyomást a papi hivatal gyakorlata közben szerezte s ezekben lyrai és leíró elemek váltakoznak. Második csoportba sorolom azon költeményeit, melyekben a vallásos érzés képezi az uralkodó elemet s a melyek tisztán lyrai természetűek, zsoldárszerű énekek. A harmadik csoportba végül azokat, melyekben a családi életben ért csapások Tompa szívét Istenhez emelik, melyekben tehát a vallásos érzés és gondolat csak a családi érzésnek, a szeretet érzésének kísérőjéül jelenik meg.

Az első csoportba tartozik némileg a Bónis Pogány Karolinához írott költői levele, melyben annyi szeretettel, oly szépen rajzolja a papi hivatás magasztosságát, az igazi lelkipásztornak életét.

Az én pályám szép, ámbár nem ragyog,
Én az egyszerű nép őre vagyok!
Enyém jó s balsorsának fele,
Örülök, sírok résztvevőn vele:
S az elhagyott népet, mi isteni
Növelni, oktatni, deríteni . . .

Nemcsak pályája és a falusi idylli élet, hanem az egyszerű nép iránti szeretete is kifejezésre jut e költeményében.

Vagy mennyi érzéssel, szeretettel, mély bensőséggel festi le Mihály gazdát, a vén *harangozót*. Az a mélabús, borongós fájó hangulat, mely különben is annyira jellemzi Tompa egész költészetét, ellenállhatatlan hatásúvá teszi e szép költeményt. A vén harangozó egyszersmind a temető őre, a sírok élő vén

fejfája, tudja, hol ki nyugszik s megmutatja bizton. A költemény szerkezete, és compositioja is kitünő és kerek egész. A pap és a harangozó együtt mennek ki sétálni a temető kertbe. Lelkükön átvonul a sok szomorú temetés között a nevezetesebbeknek emlékezete, mikor a szép Julcsát, mikor az özvegyet, mikor a nagyasszonyt stb. temették. S a költemény azzal a méla akorddal végződik, hogy hogy lesz majd, mikor az öreg harangozót fogják temetni :

Ott ássuk meg a sírt fáradt tetemének
És belé bocsátjuk ékes szent beszéddel ;
Kedves éneke lesz a halotti ének,
Mit oly buzgón mondott sok álmatlan éjjel.

A harang szólását ha hallhatná kelmed
Vén gondviselőjét hogy siratja! s annak,
A ki annyi fáradt vándort lefektetett :
Buzgón kíván a nép csendes nyugodalmat !

Különben is a temető, mint az enyészet helye épúgy illik kedélyéhez, akárcsak az ősz. Szeret épúgy az őszön elmerengeni, mint a temetőn járkálni. Ezeknek szemlélete fakasztja lelkében ama fájó édes-bús hangulatokat.

Egy másik költeményében, a „Temetői hangok“-ban a siremlékeket szólaltatja meg, sorba a márványszobrot, az egyszerű fa fejfát; a vasemléket, az akáczejfát, a fenyő keresztet, a gránitszobrot, a melyeknek fáj azon ellentét, mely az ő anyagjuk, jellemük s a földben porló ember jelleme között van. Alapgondolata e költeményeknek, hogy az a *bántó disharmonia*, a mely az életben az emberek igazi érdeme és külső életsorsa között van, a hol hazugsággal, képmutatással, sőt bűnnel is lehet sikereket elérni, még a temetőben sem szűnik meg. Ime a bántó disharmonia, a fájó ellentétek : a temetőben az öngyilkos sirhalma felett békés olajfa hajtja levelét, gunyolva a bent fekvő életét ; a fehér liliomnak szűz virága kéjhölgy sirhalma felett díszlik. Az éhínségben meghalt sírján vadbúza ; a bölcsnek sírján szamártövis tenyész.

Kit a halál itt por közé vetett :
 Tagadott Istent, örök életet ;
 S ime a feltámadást tagadó
 Síriján, kihajt a leszúrt fűzkaró! stb.

Az ember hitványságának, élete hazugságának pessimistikus gondolata nyer kifejezést e költeményekben. A márványszobor következőleg jellemzi annak életét, kinek emlékét kelletlen-kénytelen őrizni :

Annak, kit itten rejt a síri bolt,
 Midőn szennyes pályája futva volt,
 Föle érdemjelül helyeztenek,
 Bámulván a szájtató néptömeg ;
 S a *bérelt* szónok, minden jobb kebelt
 Méltán bántó dicsérő szót emelt ;
 S kit a bűn orgazdának ösmere,
 Nadálynak a veriték embere,
 Ki marta mint eb, a becsületet,
 Kitől a szűz igazság reszketett,
 Az eskürontó, vérgyilkos, kaján :
 Üdvösséget nyert szentelen szaván ! . . .
 A sír pedig gondolkodott s a föld :
 Ha befogadja-é ölébe őt ? . . .

Mennyire az életből veszi Tompa benyomásait, gondolatait, ebből is láthatjuk. Vagy nem tapasztaljuk-e mi is napról-napra némely egyházi szónoknál, hogy a „de mortuis nil nisi aut bene“ elvét tulságba vive, olyan érdemeket is ráraaknak az elhunytira, melyekkel az életében egyáltalán nem dicsekedhetett. Vajjon a halotti beszédeknek dicsérő és dicsőítő hangja, sokszor álpathosa nem ingerelt-e sokszor gúnyos mosolyra bennünket is?! Bizony Tompának gúnyos kifakadásai, észleletei a valóságon alapszanak, megdöbbenően igazak s miután a „Temetői hangok“ is egyike legelső verseinek, ezekre sem illik *Tolnay*nak az az ítélete, hogy Tompa első költeményeiben semmi természetesség nincs, hogy ezekben még egyetlen igaz jelenetet sem tud felmutatni a való életből (v. ö. Budapesti Szemle 1878. 55. sz.)

Remek költeménye *A gyűllekezetben* című. Egy vásár-

napi istentisztelet leírásának keretébe egy imaszerű fohász, egy zsoltár van beillesztve, mely három versszakból állva, a költemény középső részét képezi. Csodáljuk, hogy ezt a remek zsoltárkölteményt az egészről kiszakítva még eddig nem találjuk ref. énekeskönyvünk előmunkálatai között, azért e helyen is felhívjuk reá a szerkesztők figyelmét. Erő párosul ebben tömörséggel, a gondolatok és érzések mélysége a kifejezések bibliai zamatával.

Milyen szép példa a zsoltárok átdolgozására nézve a következő részlet :

Uram, fogjad kezünk! s mi bátran
Állunk setétben, roppanásban . . .
Hegyek, ha tengerbe dőlnek,
S ingása lesz az égnek földnek!

(V. ö. ref. énekes könyvünkben a 46. zsoltárral.)

Rokon tartalmú ezzel a *Feddőzés* című költeménye, csak szerkezetére nézve különbözik. A papköltő feddi embertársát, a miért nem tér be az Isten házába.

Jőj be, jőj be! itt van a nyáj kit legeltet
Maga az ur kies mezők s vizek mellett;
Holott édes szó hallatszik, tiszta fény süt,
Jobb itt egy nap, hogy — nem ezer nap egyébütt!

Arra inti továbbá, hogy vesse ki szívéből a rút gyűlöletek füstölgő üszkét, mert a ki nem tud megbocsátani az ellene vétkezőknek, annak a kérését Isten nem hallgatja meg. E költemény is gazdag nemcsak költői képekben, hasonlatokban, hanem plastikus, erőteljes kifejezésekben is. (P. o. *A gyűlölség kétélű kard, gyilkos fegyver. A gyűlölség élő féreg, öröklő seb a lélekben* stb.) Alapszümje az, hogy a templom a béke, a megbocsátás, a kiengesztelődés hajléka, a hol indultaink lecsillapodnak, megszeliődülnek.

De Tompa miut pap nemcsak templomkerülőt látott, hanem bizonyosan szemtanúja volt annak is, mikor a feleségét gyászoló férj nejének koporsója mellett a szent beszéd

alatt elaludt. Ezt a jelenetet a *(Nyászoló férj)* című gunyoros költeményében örökítette meg.

E csoportba tartozó költeményeinek egyik leghatalmasabbika, igazi gyöngy a maga nemében a „Haldokló mellett“ című terjedelmesebb költeménye. Egy a vallásos érzést színelelő, a templomot szokásból és a világra való tekintetből látogató, de különben hitetlen ember kínos haldoklásának képét rajzolja nagy erővel és nagy hatással. Az éles megfigyelés, a plastikus leírás, a gondolat tartalom gazdagsága, az érzés közvetlensége és mélysége teszik a költeményt a maga nemében szinte páratlanná. Mily remek expositio, hangulat-keltés :

Beteghez hívtak. Késő est vala,
Csillagtalán, mélységes néma éj;
Félelmebb így mozdulatlanul,
Mint a midőn ég és föld háborog.
A szivre nagy, zordon teher nyomult:
A semminek kietlen érzete.

Költőileg megrajzolván a keretet, lelkipásztori teendőjéhez képest szavaival és valláserkölesi tanításával balzsamot csepegtet a kinoktól gyötört haldokló lelkére. Mintegy a lelki megnyugvás és öröm által akarja enyhíteni a haldoklónak testi kínjait. A haldoklóhoz intézett beszédében három gondolat jut kifejezésre: Meg kell nyugodnunk Isten akaratán s eme fohászszal hunyni be szemünk: Atyám, kezedbe tészem lelkemet!

Azután az élet, a világ búval-bajjal tele, majd üres és kietlenné válik és magunk óhajtjuk a halált. „Jól is van így! A porba tér mi por, a hallhatatlan: Istenhez siet“. Azért az élettől való megválás nem lehet olyan rossz. A titok zára felnyillik, Istent közvetlenül szemlélhetjük halálunk után! Mert „Mi a halál! új élet útja az:

Holott tartóst nyerünk törékenyért,
S bibort öltünk a szennyes rongy helyett!

Ime, mily szépen költőileg fejezi ki Tompa a halhatatlanság keresztyén dogmáját!

A haldokló azonban nem hisz, mindezt mesének tartja, mert onnan a túlvilágról még nem jött meg senki és ő csak a kézzelfoghatóban hisz. Komédiát játszott egész életén át, szerepe az volt: hogy gonosz létére igaznak látszassék. S a lelkiismeret sosem háborgatta. Halála még sem nyugodt, ha máskor nem is, most lelke zaklatott, nyugtalan, lelkiismerete háborog s végre is megadva magát, görcsösen ragaszkodik a vallás emberének segítségéhez. Maradni akarna, de mennie kell. S itt következik az agoniának mesteri leírása, mely akármelyik physiologus és orvos kritikáját is kiállja, annyira hű és éles megfigyelésen alapszik.

Ime a költemény középső része! S mily gyönyörű a végső versszak!

A jelenet mélyen hatott reám
 S némán ülven az éji csendben ott,
 Szél-lebbenést gondoltam érzeni;
 Színes felhőt látott lehunytt szemem
 S egy kéznek ujját a felhő között.
 Elmémre sok, nagy gondolat toltult:
 Élet s halál . . . lélek s test . . . öntudat
 Meg nem haló, fulánkos férgei . . .
 Örök bíró . . . ítélet s fizetés.

Ime a költemény, mely művészi szerkezetére nézve is kiváló. Magát mint hívő keresztyént szembe állítja a hitetlen materialistával s azt látszik alapeszmeként bizonyítani, hogy a rövidlátó embereken kívül van még más bíró is, ez lelkiismeretünk, mely előbb, vagy utóbb, de megszólal, ha egyébkor nem is, a haldoklás kínos percezeiben. Isten hintette el az ítélesnek magvait szivünkbe: s ez saját lelkiismeretünk. A hit, lelkiismeret, halhatatlanság, élet, halál, örök bíró: mindez nem üres beszéd, hanem pszichológiai valóság. Nagy gondolatok ezek, melyeket nem odázhatunk el, ha nem is fejthetjük meg azokat kézzelfoghatólag, mert önkénytelenül is elménkre tölulnak.

Egészen más kapcsolatban egy remekül rajzolt táj és genrekép keretében érinti Tompa a halhatatlanság gondolatát a „Tornáczomon“ című kitünő költeményében. A hanvai

parókia hegyoldalban épült s ennek tornáczáról szemléli költőnk a szép Sajó völgynek nyájas, nyílt arczát. a réten széna-gyűjtéssel foglalkozó népet. Azután változik a kép, este lesz, a költő szobájába vonul, s elmélkedik azokon a nagy problémákon, melyeket „Haldokló mellett“ című költeményében is felvetett. Felzaklatott érzése kelti fel e gondolatokat, a halhatatlanság gondolatát, mely mint vágy, remény és sejtetem él költőnk szívében.

. . . Csillag gyúl a felhőkben távol
Fellobbanó fénye lelkünkig világol:
Szeretni . . . remélni!

Ugyancsak ez alapeszme jut kifejezésre más árnyalattal már kapcsolatban, a *Küzdés* Estve című költeményében is. A küzdésben hitét a kétség, e barna denevér ostromolja. Azért a fákat hívja fel bizonyossággal:

Oh fák, szóljatok! ti vén apostolok,
Kiterjesztett karokkal, barna-zöld palástban
Mondjátok: igaz-e, a mit e szív érez,
Óhajtozva érez, jobb pillantatában? . . .

Saját földi életének, a világnak megvetése nyilvánul az Estve című pessimistikus felfogású és sötét hangulatú költeményében. Akkor írta ezt Tompa, mikor már testi kinok is gyötörték s éjjelenként nem tudott aludni. Alapeszméjét az utolsó versszak fejezi ki:

És ha lesz: a siri álmódásban,
Földi létem bús képét ne lássam!
Legyek én is itt fenn elfeledt.
A mennyország boldogsága tiszta,
Mégis onnan ide látva vissza:
Megzavarná égi üdvemet!

Vannak Tompának olyan vallásos költeményei, melyekben már nincs, vagy kevesebb az egyéni vonatkozás, melyek azért inkább általánosságban fejezik ki a vallásos érzést, mint a templomi használatra, gyülekezeti éneklésre szánt

egyházi énekek, dalok szokták. Ide sorolom a Harangszó, Reggel és Este című költeményeit.

A harmadik csoportba tartozó költeményei között (Pünköszt reggelén, Május első napján, Utolsó verseim stb.) legtipikusabbak ránk nézve a „Siremlék“ és az „Isten akarátja“ című költeményei. Rokonok, a mennyiben mindkettőben fiát siratja a költő s mindkettőben a halhatatlanság gondolata nyugtatja meg, csillapítja le. Ő és felesége az élő siremlékek elhunyt fiának sírhalmán. Az utóbbi Tompának a magasztos gondolatokban és a mélységes érzelmekben gazdag költeményeinek egyike, a mely compositió tekintetében is igazán a művészet magas fokán áll. Az a mély fájdalom diktálta e költeménynek tartalmát képező gondolatokat, melyet Tompa második fiának elvesztése felett érzett, kiben családi végreményét látta meghiusulni. Egy erős belső lelki küzdelemnek, az ész és szív harcának szülötte ez a vers. Tompa mint pap eszével igyekszik szívét megnyugtatni, a vallással Isten akarátjával magát megvigasztalni, a mi csak nehéz küzdelem, tusakodás árán és csak részben sikerül neki. Legalább úgy érezzük.

De elemezzük e költeményt kissé részletesebben, valóban megérdemli azt. Nyolcz egyenként nyolcz sorból álló versszak teszi az egészet, s az egész terjedelmes költeményt erős, mély érzés és emelkedettség hatja át. Schol a bágyadtság, az erőltetésnek, vagy a feleslegességnek nyoma.

A természetben épűgy, mint az ember vagy az emberiség életében általános körforgást, keletkezést és elmulást, születést és halált észlelünk. Keletkezés, változás és elmulás: ezt az örök törvényt észleljük úgy a természet, mint az ember életében. Az eleatáknak ezen általános gondolatával kezdi Tompa költeményét. S mindez az Úrnak akarata. S ezzel hiába daczol az ember, iszonyú fájdalomában hiába fog vád alá ég és földet méltatlannak hitt szenvedése miatt, hiába daczol habbal és örvénnyel, mert az ur akarata kemény, hideg kőszirt és nem mehet tovább. Kifürkészhetetlen Isten akarata, a lét és levés titka.

E két versszak, mely általánosságban mozog, képezi az

expositiot. A következő első versszakban említi a maga specialis esetét, a melyből megtudjuk, hogy „fiát siratja ez a bölcselkedő.“ „Miért is végződtek oly kevéssel évei?!“ veti fel ismét a kérdést:

Míg kérdezem, fanyar-leczkén tanít az ész . . .
Születtünk, meghalunk! ezt könnyű érteni . . .
Azon megnyugodni nehéz, igen nehéz.

Ime az ész és sziv harcza, melyet előbb is említettünk. A negyedik versszak, bár magában szintén szép, nem viszi előbbre a költeményt gondolatmenetét s érzés tekintetében is bágyadtabb a többinél. Ebben Tompának már a reflexiókhoz való túlságos hajlama nyilvánul, mely itt is árt művészetének.

Annál hatalmasabb, erőteljesebb az ötödik strófa. Keble eddig rejtegetett, fojtogatott tüzének szabad folyást enged és egyéni fájdalma mintegy az emberiség általános nyomorának, kínjának fájdalmává szélesedik. Mintegy vádolni látszik Istent, hogy bár ő a létet úgy adá, hogy boldogok legyünk, mégis ezernyi köny s nyomor van a földön. Uram nem érthetem a te akaratod! Ebben jut fájdalma tetőpontra, ez az ő fájdalomának mintegy paroxizmusa, mely pap létére Istent vádolóvá teszi.

A hatodik strófával a szenvedély kezd csillapodni, a költemény hangulata szelidebb, a költő fájdalma enyhébb lesz. Bármint panaszkodik is, minden hasztalan! Hisz a földet már megfutotta, sebére mindenütt keresett gyógyírt, kereste a munkában, a természetben, az élvezetekben, társas szórakozásokban s eme sok kerengés után jutott oda vissza, hogy csak az gyógyíthatja meg, a ki megsebezte: Isten. S mint minden a földön, úgy az ő fájdalma is elmulik. Csak segítse Isten, hogy elbírija viselni azt, a mi érte és érni fogja s ne kérdezze kitől van az s miért?!

S a költő nyugodtabb lelki állapotához mennyire illik a külső természet jelensége. Mig így háborgott költőnk a temetőn a holdvilág lement és harmat száll a fűre és virágokra.

A honnan áldással száll e lágy permeteg:
Az én lelkekre is szálljon le béke, csend!

S nemcsak óhajtja és kéri a megnyugvást lelkileg, hanem azt külsőleg, physiologiaiailag is elősegíti, a mennyiben forró homlokát a sír hús gypére nyugtatja. S ez a reális vonás mennyire valószínűvé, igazzá, mélylyé teszi Tompa fájalmát s mennyire hatásossá költeményét!! A halhatatlanság vágyával, reményével zárja be e költeményt is, mint kiengesztelő, megnyugtató akorddal:

Ha elvesztettem itt, majd feltalálom ott . . .
Legyen hát Uram, te szent akaratod!!

Valóban e költemény vetekedik erőre és mélységre nézve a régi latin hymnusokkal, a világirodalom legszebb vallásos és bölcséleti ódáival s nálunk aesthetikai értékére nézve csak Berzsenyi *Foháskodása* fogható hozzá.

Ime ezek Tompának nevezetesebb és értékesebb vallásos költeményei. Látjuk ezekből, hogy míg Petőfi közvetlenül fejezi ki érzelmeit szavakban, Tompa közvetve többnyire az azok által felkeltett gondolatokban, reflexiókban. A két költőnek különböző egyénisége van. Petőfi közvetlenebb, talán művészbibb, Tompa szemlélődő és gondolkozó költő. Mindez igen szép Tompánál — mondhatja az olvasó — s az ő valásbölcselmi oktatásai jól illenek a paphoz, de inkább kathedrara valók s talán kevésbé illenek a költőhöz, kinek mégis legfőbb feladata az, hogy bennünket gyönyörködtessen, mulattasson. Vajjon azért a vallás-erkölcsi tendentia, tanítás nem veszélyezteti-e a költői hatást Tompánál, nem válik-e talán rideggé, prózaivá?!

Eére nézve nem felelhetnénk meg szabatosabban, szebben, mint Arany János, a Tompa költészetéről írott bírálatában. (Koszorú 1863.) „Ha a reflexio — mondja ő — nem költői forrásból ered, mint többnyire a rossz tanköltőknél, ha a philosophiai gondolat nem bírja magát a *szép törvényei szerint* érvényesíteni; ha csupán eszmélő fejre, de üres szívre mutat; ha a képzelődés nem bírja szárnyain a gondolatot: akkor bizony vád a költőre, hogy meddő reflexiónál feljebb emelkedni nem tud. De ha mindezek megfordítva vannak: úgy

a reflexióra való hajlam mit sem von le a költő dicséretéből. Ki mondja azt, hogy ódai költésnek, mely pedig a legmagasabb szárnyalatú nem, árt a reflexio: azaz életigazságok, bölcs gondolatok lelkesült előadása?! Am tekintsük a legnagyobb ódaköltőket, Pindartól Horáczon által Berzsenyiig! Hiszen, hogy példát említsek, az utóbbinak a Magyarokhoz intézett lelkes ódája nem általános reflexiókon végződik-e? Ki ódaköltőt csupán azért kárhoztat, mert reflexiókat sző be, nyilván nem tudja, mit beszél. S Tompa elmékedései a tárgyból, az ódai hangulatból természetesen fakadnak s igen kevés lenne azok száma, melyekről azt mondhatnók, hogy ez nincs helyén, köznap, fagyos. Mindez Tompa költészetének oly eszmei tartalmasságot kölcsönöz, melyet csak azok gáncsolhatnak, kik a lyrát csupa dallá, hanggá szeretnék hígítani, hogy úgyszólván szavak nélkül zengjen, mint a *fütty*. E túlságos zeneiség, ha igazolható is énekre szánt dalban: bizonyára nincs joga, hogy a lyra többi neméből kiszorítsa e gondolatot.“

Eddig Arany. Mik legyenek azonban a szépnek ama törvényei, melyekhez a gondolatnak alkalmazkodnia kell? Erre nézve két törvényt állapíthatunk meg s ezeket Beöthy Zsolt a valószerű felfogás és a valószerű kifejezés törvényeinek nevezte el. Az előbbi azt jelenti, hogy a költészet az eszmeit a tisztán gondolatit nem mint egyszerűen megismert igazságot, hanem úgyszólván mint átéltet, mint egy-egy pálya tanulságát, mint valamely sajátságos helyzet természetes nyilatkozását, szóval mint az ábrázolt alak egyéniségére nézve jellemzőt fejezi ki. S vajjon a mint láttuk — Tompa reflexiói, gondolatai a Haldokló mellett — nem egy sajátságos helyzetnek szülöttei-e, a mely helyzetet költőnk valóban átélt?! S ezek a gondolatok nem jellemzők-e egyrészt a hitetlen materialista haldoklóra nézve, másrészt reá, mint lelkipásztorra nézve?!

A második törvény meg azt jelenti, hogy a gondolatnak mindig az egyéni érzésből kell fakadni és sajátos egyéni kifejezés mezében kell megjelenie. Azért a költő nem vehet át mástól ridegen gondolatokat, azoknak már husává és vérévé

kellett válniok, hogy azokat teljesen sajátjának mondhasssa. S vajjon nem azt tapasztaljuk-e, hogy Tompa vallásos költészetében minden gondolat magán hordja az ő egyéni érzésvilágának, specialis kifejezési módjának nyomait. Hogy ő Horatius szerint nemcsak gyönyörködtet, hanem fel is emel, eszmélődésre sarkal; innen van, hogy a pap sohasem nyomja el nála a költőt, hanem a kettő békésen megfér egymás mellett: segítik, emelik és támogatják egymást.

Dr. Székely György.

MIRE VAN SZÜKSÉGÜNK?

Egyházunkban hazaszerte végigzúg a nagy feljajdulás, hogy pusztulunk s veszünk; a statisztikai kimutatások számokkal igazolják, mekkora a mi veszteségünk évente, hogy szinte előre ki lehetne számítani, hány év múlva pusztul el hazánkban az utolsó evangélikus egyház. Aggodalom s reménytelenség, lemondás egy jobb jövőről s lehangoltság vesz rajtunk erőt, mintha már semmi ellentálló képesség, semmi munkakedv és semmi hit nem hatná át sziveinket.

Valahányszor hallok a feljajduló panaszhangokat, eszembe jutnak Krisztusnak tanítványai, a kik a Genezáreth taván való áthajózáskor hasonló kétségbeeséssel kiáltottak segítség után, a midőn a tó felkorbácsolt hullámai már-már elnyeléssel fenyegették s isteni mesterök, Jézus nyugodtan pihente ki napi fáradalmait. S vajjon miért estek kétségbe? Miért jajgattak, hisz velők volt a Messiás? Maga Jézus adja meg rá a feleletet. Mert midőn az elmerüléstől való félelmökben felköltik, az első szó, a melyet nekik szemrehányó hangon mond, az: Oh ti kicsinyhitűek! Oh ti gyáva, félénk lelkek, a kik az első megpróbáltatásban elveszítitek bizalmatokat az Isten, a Messiás iránt s azt gondoljátok, hogy mindjárt elmerülnötök kell. Gondolkozzunk csak kissé s hasonlítsuk össze magunkat e kishitű tanítványokkal, vajjon nem ilyen-e a mi jajgatásunk is? Nem szólnak-e mi hozzánk is Krisztusnak ezen szavai: Oh kicsinyhitűek?

Egy különbség van közöttünk s Krisztus ezen tanítványai között és ez a különbség abban található, hogy míg ők a hirtelen támadt veszélyben rögtön Urokhhoz fordultak s ő a veszélyt azonnal elfordította tőlük, addig mi még nem jutottunk odáig, még mindig nem látjuk, hol kell keresniük segítséget s általában mit kell tennünk, hogy bajunkon, egyházunk sorsán segítve legyünk.

Kicsinyhitűek vagyunk! Elvesztettük a saját jövőnkben való bizalmunkat s midőn a veszedelmet látjuk és azt tapasztaljuk, hogy egyházunk hajója süllyed, elveszítjük fejünket s

kapkodva semmit sem teszünk, legfeljebb egymást hibáztatjuk, biztatjuk s munkára serkentjük. *Legelső tehát, a mire szükségünk van, a bizalom visszatérése sziveinkbe*, hogy dicső fényes multunk után, mely sok végtelen nagy szenvedések és üldözések közepette is ránk hagyta a protestantismus örökségét, igyekezzünk megbecsülni s megtartani, a mit kaptunk s a mink van. Ha őseink sokkal nehezebb viszonyok között tudtak bizni egyházunk jövőjében s e bizalomból erőt, bátorságot s kitartást merítettek, vajjon mi belőlünk miért halna ki e bizalom? Midőn lépten-nyomon azt tapasztaljuk, hogy a reformáció elvei diadalmaskodnak a tudomány, társadalom s állam minden rétegeiben s a mit őseink karddal kezükben s vérök ontásával voltak kénytelenek kiküzdeni s megvédeni, az most nemcsak törvényileg, hanem a társadalmi közfelfogás által biztosítva van; midőn azt látjuk, hogy ép azok az államok lettek vezetői az emberiség haladásának, a melyekben a *protestantismus elvei diadalmaskodtak*, ellenben azok pusztulnak, melyekben a jezsuitismus romboló keresztyénellenes tanai alapjaiban mérgezték meg a társadalmat s csúfos babona és előítélet elnyom minden jóra való törekvést s a hol még procezsziókat képesek rendezni annak a nagy veszedelemnek elhárítása végett, a mely egy prot. templomnak felavatásával jár; *midőn ekként elveink diadalmát látjuk mindenfelé: vajjon egyedül hazánkban kellene a protestantismus ügye felett kétségbe esnünk s egyedül itt kellene az igazságnak meghátrálnia az állszenteskedés s a ceremóniák özönével szemben!* Hát én abban nem hiszek! Sokkal több bizalmam van az *igazság erejében és örökkévalóságában*, semhogy erre következtetni s gondolni mernék! S ha mégis bekövetkeznék, úgy magunkat kell okolnunk, önmagunkat kell felelősségre vonnunk, hogy hűtelenek lettünk apáink önfeláldozó hithűségéhez. Biznunk nemcsak *lehet*, hanem *kell is*, ha nem akarunk *elvtagadók* s martyromságot szenvedett ősapáink érdemetlen utódjai lenni.

Bizalmunk azonban csak akkor lehet, ha van igaz keresztyén hitünk.

Röpke, de csodás erejű szó a hit, a melyet széltiben majd komolyan, majd könnyedén használunk s a mely majd véres háborúk előidézője, majd a legnagyobb boldogság megnyitója volt. Az egyik semmit sem ad reá, mert hideg szive nem érzi áldó melegét, a másik mindenét kész feláldozni, mert boldogságát képezi. „Mert szívünknek drága kincs a hit, tűrni és remélni megtanít“. Ez a hit az, a melyről Pál apostol azt mondja, hogy hegyeket mozdít el, mely lemond minden érdemszerüségről s mindenütt s mindenben Istennek bűnbo-

csátó kegyelmét látja, mely az ember megigazitásában az egyedüli emberi tulajdonság s tényező. *Ez a hit az, mely a máglyák tüzeiben is az Istent magasztalja s dicshimnuszokat zengedez a mennyek jóságos Urának.* Ez a hit az, mely az Istenfia szájából ekként hangzik: „uram bocsásd meg nékiek, mert nem tudják, mit cselekesznek“. *Ez a hit az, a mely minden embernek szívében mint élő csira létezik, a melyet fejleszteni lehet,* gondosan ápolni kell s mely végül jó gyümölcsöket terem 100-szorosan, 60-szorosan, 30-szorosan, kinél-kinél Istentől nyert talentumai szerint.

Ez a hit elhalványult s pusztulóban van nálunk s következményeit látjuk a közönyösségben, az elhidegülésben s egyházunkból való kilépésben. Különösen azonban abban mutatkozik, hogy hiányzik belőlünk az önértet s bizonyos nembánomság uralkodik bennünk; pedig már a jelenések könyvében olvassuk: „a laodiczeabeliek gyülekezete angyalának pedig írđ meg: Ezt mondja az Amen, amaz hív és igaz bizonyosság az Isten teremtésének kezdete: Tudom a te dolgaidat, hogy sem hideg nem vagy, sem hév; vajha hideg volnál vagy hév! *Annakokáért, mivelhogg lágymeleg* vagy, sem hideg, sem meleg, kidoblak tégedet az én számból“.

Vissza kell térnünk arra az alapra, melyen egyházunk s az egész keresztyénség áll s mely az egyetlen fundamentum: a Jézus Krisztushoz; vissza kell térnünk a bibliához, mely ő reá készít elő, ő hozzá vezet, róla szól s hozzá való hűségében kitartásra tanít, vigasztal a szenvedésben, felemel, ha leszűttünk s erőt ad küzdelmeinkben. Ezt az ócska bibliát, mely sokszor a papirkosárba vagy tűzbe került, melyet pedig sokan éltök legfőbb vezérlőjének tekintenek s melyért őseink sokszor vérpadon vértettek el, ismét elő kell hozni s őt megillető helyet kell neki adni nemcsak a polczon, hanem *sziveinkben is.* Igen bizony! Elő teveled öreg, drága könyvünk! Világítsd meg elménket tiszta, hamisítatlan valláserkölcsi igazsággal, nemesítsd meg sziveinket az életből s a történelemből, e nagy mesterektől vett példáiddal s tégy minket olyanokká, hogy emberi hivatásunkat megértve úgy éljünk, mint te előirod. Mert minő most a sorsa? Tekintsünk kissé körül miveltebb családaink, gazdagabb polgártársaink lakásaiban s szalonjaiban. Im ott látjuk egyes kiváló klasszikus írők munkáit fényesebbnél fényesebb s drágábbnál drágább kiadásokban, melyeknél művészet, tudás és ügyesség remekelt: ott találjuk hazánk kiváló íróit, a mi kedves, lelkes Petőfinket, a szelid s aranylelkű Arany Jánost, Madách Ember tragédiáját és más kiváló írókat; ott vannak Shakespeare, Schiller, Goethe, Milton

vagy Dante s más szellemóriások művei! Olykor bizonyára olvassák is őket. S ez rendén van, mert a művelt léleknek nemcsak anyagi, hanem szellemi kincsekre is van szüksége; táplálék után sóvárog nemcsak a test, hanem a lélek is. Ámde hányszor tapasztaljuk, hogy a biblia is ott van a klasszikusok között a maga egyszerű fekete köntösében? S hányszor veszik elő a családtagok, hogy belőle olvassanak s erőt merítsenek a köznapi küzdelmek könnyebb elviselésére? Falainkon ott díszlenek a szebbnél szebb képek, gyönyörű szobrok; de bizony ritkán találkozunk egy-egy vallásos tárgyú képpel s az Arany, Petőfi, Goethe, Mozart vagy Bethoven képei mellett bizony nem igen látjuk sem Krisztus, sem apostolainak, sem pedig a reformátoroknak szobrait; pedig Thorwaldsen híres áldó Krisztusa mindenképen szolgálhat egy-egy szobának díszére s e mellett a vallásos áhítat és komolyság emelésére. Hogy félre ne értsenek, kijelentem, hogy eszem ágában sincs azt kívánni, hogy pápás atyánkfiai módjára szent képekkel aggaszuk tele szobáinkat s korántsem akarom azt mondani, hogy a vallás ily külsőségekben állana s ha ezeket beszereztük, templomba járunk s bizonyos ájtatoskodási gyakorlatokat végezzünk, hogy akkor már hívők is vagyunk. Nem! A felhozott példákából csak következtetni akarok a külsőből a belső lelki életre. A vallás, a hit lelkiünk tulajdonsága, tehát valami belső, szellemi kincs az embernek, a mely azonban külsőleg nyilvánulni akar, ép úgy, mint szívünk minden érzelme hat életünkre s külső alakban, cselekedetekben, szokásban, modorban és viselkedésünkben jut kifejezésre. Így tehát e példákkal azt akarom mondani, hogy a ki igaz vallásos lélekkel és hittel bír, az szereti a szentírást, az olvas is benne, kitünteti s oly helyet biztosít neki, a mely külsőleg is mutatja, hogy a könyv kedvenc olvasmányát képezi.

Tovább megyek; a ki e könyvet megszerette, folytonos olvasgatásában annak éltető erőit magába szívta s ekként *hitét* erősítette, az arra is fog törekedni, hogy e könyvet másokkal is megismertesse, megkedveltesse s olvastassa. Az anya maga köré gyűjti gyermekeit, olvas egy-egy nekik megfelelő szakaszkat, utal annak tanulságos és szép voltára s így csepegteti be szívükbe annak valláserkölesi igazságait. Ezt tovább fejlesztve s kiterjesztve a család összes tagjaira, íme létesítettük a már sok helyütt divatját mult házi istentiszteletet. Ne gondoljuk azonban, hogy ez már mindenütt kiment a divatból. A nyugat műveltebb államaiban, a hol a vallásosságra nagyobb súlyt helyeznek, még mindig szokásos s megtartották, mert nem akarják megfosztani magukat e nagy áldástól.

Csodálatos nép vagyunk mi magyarok! Külföldi viselet, modor, divat, kényelem, ismeret, tudás, művészet: egyszóval minden, a mit tudomány, művészet és ipar teremt az emberi elmének kiművelésére s a jólét és kényelem előteremtésére, az mind hűséges utánczókra, magasztalókra és terjesztőkre talál bennünk. Egyedül a valláserkölcsei élet igazságai és a tiszta erkölcsiség követése elől zárkózunk el. S míg azt tapasztaljuk, hogy politikai lapokat, szépirodalmi műveket s talán kiki a szakjába vágó tudományos műveket megszerzi és olvassa, addig a vallásos irányú s erkölcsöt nemesítő művekre, a melyek egy ideális világba emelnek föl, a hitet erősítik, az erkölcsiséget tisztítják és ekként az anyagias gondolkozású és bűnös világ kísértései és támadásai ellen edzik és védelmezik a lelket, alig jut eszünkbe figyelmet fordítani. Míg azt tapasztaljuk, hogy a hosszú, végtelen folytatásokban megjelenő rémregényeknek mindig akadnak buzgó olvasói, a kik egész öntudatlanul szedik magukba az erkölcsi életet megsemmisítő mérget: addig a valláserkölcsei tartalmú, hitet erősítő és komolyabb irányú művek alig találunk olvasókra. Ennek megvilágítására elég csupán azt felhoznom, hogy míg a könyvkereskedők kirakatai telve vannak mindennemű művekkel, nem ritkán az erkölcsiséget nyíltan, képekben is támadó iratokkal: addig valláserkölcsei irányút még a háttérben eldugva sem látunk. *Csodálkozunk* azután, hogy a nép egyházának hátat fordítva, vallástalanná lesz és erkölcsileg napról-napra jobban pusztul s hóbortos eszméknek hódol; hogy *a legjobb családok gyermekei* is, a kiket tiszta erkölcsiségben, gondosan nevelnek, engedetlen, rosszerkölcsei gyermekekké fejlődnek, és hogy a családi tűzhely megszűnik azon vonzó és nemes tettekre hevítő kedves hely lenni, a melyet még nem régeből oly nagyon magasztaltak atyáink s melyet még mi is örömmel emlegetünk s édes emlékezéssel, gyermeki boldogsággal kívánunk vissza. A kávéházak füstös levegője s a jövővel nem törődő élvezethajhászás terjed köztünk és szedi áldozatait, mert sok tekintetben *meglazultak* a családi kötelékek, melyek az apát, anyát és gyermekeket igaz szeretettel egymáshoz fűzik és uralkodóvá lett az önző érdekhajhászat s a ferdén vett önállóságra törekvés. Ha ezzel összemérjük a közműveltségben való haladásunkat, bizonyára drágán fizettük azt meg, s meg kell vallanunk, hogy sokkal nagyobb mértékben hódítottak közöttünk a kulturának yisszásságai, mintsem annak fénye.

Hogy mennyire hátra vagyunk a népies valláserkölcsei irányú iratok terjesztésében és olvasásában, kitűnik abból, hogy míg pl. Berlinben vasárnaponként legalább 100,000 pr-

dikációt osztanak ki a templomba nem menő nép között, s hogy egyes vallásos irányú lapokat Berlinben, Stuttgartban, Bremában, Hamburgban s Némethon más nagyvárosaiban egyenkint több mint százezer példányokban adnak ki, s hogy alig van számottevő városka, a melynek nem lenne ily irányú helyi lapja: addig mi nálunk a *Protestáns Irodalmi Társaság*, a *Luther-társaság* és a *külföldi vallásos iratokat terjesztő társulat* kiadványai évente alig 25—30,000 példányban kelnek el. Még a francziamegtizedelt protestantismus is, melynek száma körülbelül $\frac{1}{2}$ millió, tízszer annyit tesz e téren a vallásos és erkölcsi életnek emelése végett, mint a sokkalta erősebb magyarországi protestantismus. Pedig a mi népünk tud, szeret és akar olvasni, csak vezetni s buzdítani kell, mert vagy nem akar olvasmányáért pénzt adni, vagy nem tudja, hogy mit kelljen olvasnia.

Ne gondoljuk, hogy ez talán csak a köznépnek, az elhagyott napszamosok és munkásoknak érdeke; nem, ez mindnyájunknak érdeke vallásfelekezeti és nemzeti különbség nélkül; közérdeke hazánkuak és egyházunknak egyaránt.

De ez még egy más térre vezet, a melyet szives engedelmökökkel legalább néhány rövid szóval jelezni akarok. E tér egyházunknak és elveinek a társadalomban való érvényesülése.

Ha hazánk társadalmi viszonyait vizsgáljuk, a legkülönbözőbb jellegű áramlatok között, a melyek nemzetiségi, gazdasági, socialistikus, vallásfelekezeti és másnemű irányzatokat követnek és egy sajátserű kaleidoskop képpé tömörülnek: csupán egy hatalmas s a társadalomban minden más irányzatot és törekvést elnyomó hatalommal találkozunk és ez a római katholicismus erős szervezete, a mely nemcsak a papi hatalomban nyilatkozik, hanem főleg azokban a különböző címek és nevek alatt létező egyesületekben s intézményekben, a melyek a pápás egyházat oly nagyon jellemzik. Alig képzelhető egy-egy vallásos cél, a melynek megvalósítására nem alakultak volna egyesületek. Mária-egyesület, Mártha-egyesület, oltáregylet, legényegyletek, dalárdák, Szent-Antal-egyesületek, Szent-István-, Szent László-, Szent-Bonifáczius, Aquinói Tamás-egyesületek stb. stb. mind megannyi vára a különben is legkülönfélébb fajtájú szerzetek által istápoltt római keresztységnek. Századunknak azon jelszavát, hogy az egyesülésben, a tömörülésben van az erő, tán senki sem értette meg annyira, mint a római kath. egyház. És joggal teszi, ha látja, hogy terjedésének és erősülésének hasznára válik.

Van is eredménye! Minden téren óriási haladásokat tesz hazánkban. Társadalmi életünk és államiságunk egész jellege

római katolikus; nemzeti ünnepeknél, mintha nem is léteznék; egyes kiválóbb szerepléseknél még ott is, a hol talán a protestánsok többségben vannak, a pópás egyházé s papjái az elsőség.

Az így szervezett hatalommal szemben a protestánsok egymással vitatkozva, egymás ellen harczolva, majdnem tehetetlenül állanak; pedig a mennyiben nagy kisebbségben vagyunk, sokkal inkább kellene tömörülnünk, miut a nálunk hatalmasabb ellenfeleinknek.

Kiváló tehetségű s nagytudományú protestáns férfiakban nincs hiányunk, a kik a társadalomban kiváló állást foglalnak el s vezérszerepet visznek; előkelő s gazdag hitsorsosaink, a kik az ily természetű társadalmi vezetésre anyagi és szellemi függetlenségöknél fogva mintegy praedestinálva vannak, elég nagy számmal vannak, s mégis édes keveset tesznek azért, hogy egyházunk *a társadalmi életben számottevő legyen s már külső megnyilatkozásában vonzó és hódító erőként lépjen fel.* Egyházunk csupán a templomainkban és gyűléseinkben léteznek; ott tehát, a hol Isten tiszteletére jövünk össze és saját belső ügyeinkről tanácskozunk. Híveink az egyház áldó szeretetét legnagyobb-részt nem ismerik. Az a szellem, a mely azt parancsolja, hogy szeretetből egymás terhét hordozzuk, még nem hódított meg bennünket. Szegényeinket, elhagyatott és beteg egyháztagjainkat és az ú. n. holt tagokat nem ismerjük, velük keveset törődünk s ezért lassan-lassan elhidegülnek s átmennek oda, a hol segítséget, szeretetet s több melet találnak.

Külső országokban élő hitfeleink — akár a németek, akár az angolok, amerikaiak, vagy a hollandok, francziák — kis egyházai óriási összegeket áldoznak arra, hogy a pogányok között az evangéliumot terje-zszzék; mi pedig itt hazánkban saját erőnkéből még saját szükségleteinket sem tudjuk fedezni s idegen segítségért folyamodunk. Ugyanott az evang. társadalom annyiféle alakban s annyiféle intézményben gondoskodik az egyház különböző korú, nemű, foglalkozású s bajban szenvedő tagjairól s annyiféle egyesületet alkotott már, hogy bölcsőjétől a sirig követi az egyest s érzeteti vele gondoskodó szeretetét. Hogy mennyire s miként gondozzák árváikat, elzülésnek induló gyermekeket, egyházi szegényeiket, betegeiket, arról nem akarok szólni, mert ez minálunk is sokkalta ismertesebb, semhogy ennek különös hangsúlyozására szükség volna.

Nagyon jól tudom, hogy hazánkban nem versenyezhetünk a hatalmas prot. külfölddel s ily mértékben nem létesíthetünk szeretetműveket. Nem is azt hangoztatom, hogy őket mindenben utánozzuk; viszonyaink mások s gyenge erőnkkel erre nem is

vállalkozhatnánk. Azt sem állítom, hogy mi semmit sem teszünk, mintha a szeretet munkája ismeretlen lenne előttünk. Ellenkezőleg mi nagyon sokat áldozunk mindennemű jótékony célokra. A soknemű jótékony egyesületek gyűjtő-ívei s a kéregetés számtalan neme igen ismeretes a mi hitfeleink előtt is. Mindazáltal a mi szeretetmunkánk és jótékonyágunk ellen igen erős kifogásaim vannak.

Mi áldozunk, sokat áldozunk ugyan, de a mi áldozatunk sokszor annyit tesz, mintha nem is áldoztunk volna. Sokszor azt se tudjuk, hogy vajjon az a jótékony cél, melyre segítyt kérnek, létezik-e és segélyünkre van-e szüksége? Sok esetben meg adományunkkal csak könnyelműsége, tétlenségre szoktatjuk a szegényt! Nem ritkán még olyanokat is támogatunk, a kiknek a támogatásra semmi szükségök, a kik jót nevetnek hiszékenységünkön. Arról nem is szólok, hogy érdemtelenekeket, hálátlanokat segítünk, a kik jótékonyágunkkal visszaélnék, s olyanokat mellőzünk, a kik segélyre szorulnak s azt megérdemlik.

Ez okból a jótékonyágot okosabban s bizonyos szervezéssel kellene gyakorolni, hogy ott tegyünk jót, a hol valóban jót tehetünk, a hol arra valódi szükség van s jótékonyágunkkal vissza nem élnek. Törekednünk kell arra, hogy a segélyezés nevelő hatású legyen, a segélyezett becsülje meg, a mit kapott s szeretettel és tisztelettel gondoljon mindig a segélyzőkre. Minden egyes egyháznak kellene gondoskodnia elsöben a saját szegényeiröl, betegeiröl, árváiröl s mindennemű szükségben levő tagjairöl. Akkor kitünnék, hogy kik azok, a kikröl gondoskodni kell s minö áldozatot kívánnak tölünk.

Nagyobb célok elérése végett — mint árvaházak, menházak stb. fentartása — mindenesetre szerves tömörülésre, egyesülésre van szükségünk. Végrevalahára tudatára kell ébrednünk annak, hogy egymás terhének hordozása másképp nem lehetséges, mint szerves egyesülés útján. Egyesületek ellenében jól szervezett egyesületek léphetnek fel sikerrel. S itt különösen a művelt evang. nőkhöz fordulok. A művelt, jómódú nők leginkább vannak hivatva arra, hogy az egyház szegényeinek, árváinak gondozása s nevelése, elhagyatott s beteg szegény anyák és atyák gyógykezelése, síró és éhezö gyermekeik eltartása végett egyesületekké tömörüljenek s ambíciójukat képezze az ily feladatoknak örömmel való teljesítése. Ha a német császárné, a ki kitünö anyja és háziasszony, élére állt Berlinben egy evang. templomépítési egyesületnek, hogy Berlinben minél több evang. Istenházát építsenek s tényleg már több templomot sikerült fölépítenie, s fölhívást bocsát

ki a német nőkhöz, hogy tömörüljenek az egyházban a szeretet munkájának végzésére: azt hiszem, a mi művelt s minden jó iránt fogékony hölgyeink nem kevésbé állhatnak ily ügy szolgálatába, s egy kis időt és pénzösszeget áldozhatnak az Úrnak ily szent oltárán. Van elég mód arra, hogy ezt nehézség nélkül megtehessek! Nőink vallásosságában, szívök tevékeny szeretetében van egyházunk jövő sorsa. Tőlük függ, hogy előbbre haladunk vagy hanyatlunk-e? A család vallásossága, a gyermekek tiszta erkölcsisége képezi a társadalmi, egyházi és állami élet alapfeltételét. A családban uralkodó szellemért első sorban a nők felelősek. Ha ők nem gondozzák a családi tűzhelyet, akkor vajjon ki teheti azt? Azért hozzájuk fordul az egyház is, a midőn a gyermekek vallásos neveléséről, hitben megtartásáról van szó; tőlük várja a szeretet gyakorlását az egyház társadalma terén.

A szükség nálunk igen nagy, az erők egyesítése s tömörítése még szünetel; de a hol megkezdték, nagy sikerrel jár. Csak egy példát hozok fel. Budapesten a ref. Nagypénteki Társaság rövid 5—6 évi létezése alatt annyira megerősödött, hogy már közel 100,000 frt tőkével rendelkezik s immár menházat épített züllésnek indult gyermekek mentésére. Ugyancsak Budapesten a Lorántffy Zsuzsánna-egyesület a mellett, hogy tagjaival és diakonisszáival betegeket és szegényeket látogattat, 12 árva gyermeket neveltet, 85 szegény családot állandóan segít, közel harmadfél-ezer gyermek hitét erősíti a vasárnapi iskolákban és több mint kétszáz művelt és hitbuzgó nőt foglalkoztat keresztyén hit- és szeretet-munkák gyakorlásával. S mind ez a buzgó vallásos nők műve!

Tovább nem folytatom. Törekvésem az volt, hogy felhívjam a figyelmet arra, a mi a mi evangéliumi egyházainkban a legszükségesebb, s ez: *megújulás hitben, szeretetben és remény-ségben az Ur Jézus Krisztus által.*

Mayer Endre,
theol. tanár.

K R I S Z T U S R Ó L.

II.

Krisztus személye.

A mit az örök ige, a végetlen szellemiség, a saját lényét kinyilatkoztató isteni elv mivoltáról a bölcsélet, a tudomány és a vallás, az emberi gondolkodás legősibb kezdetétől fogva, mind e mai napig feltárni és megmagyarázni megkísérlett, azt utólérhetetlen hűséggel és meggyőzően eme szavakban fejezi ki János apostol: „az Ige test lett és lakozott miközöttünk és mi láttuk az ő dicsőségét úgy, mint az Atya egyszülöttének dicsőségét, telve kegyelemmel és igazsággal“ (Ev. 1, 14.). Pál apostol meg ekként vet fényt e titokzatos üdvtényre: „Isten elküldé a saját Fiát bűn testének hasonlatosságában és a bűnért kárhoztatta a bűnt a testben“ (Róm. 8, 3.). Ezek és az ezekkel azonos tartalmú szentirati bizonyosságok azt hirdetik, hogy a bűneset következtében kárhozatra érdemes embervilág megváltása végett Isten a legnagyobb áldozatot hozta meg akkor, a midőn örök üdvterve szerint, az édenkertben tett ígéretéhez (Gen. 3, 15.) képest az idő teljességében elbocsátá e földre örök Fiát testben. A Trinitas öröklétű személyének, az idői léthez kötött eme múltó alakban, nevezetesen testben való megjelenése azzal a czállal történt, hogy a bűnért ugyanazon emberi természet lakoljon meg, a mely Istennel meg-hasonlásba jött. ellene feltámadt, s szent Felségét megszent-ségtelenítette. Ez a test pedig nem az Isten által szentségben és igazságban teremtett első ember külső megjelenési formája többé, hanem az az érzéki lételemünk, a mely Ádám bűne következtében halál és kárhozat martaléka lőn. Mert a bűn voltaképen nem tartozott az első ember természetéhez és így nem is ebből eredett mint forrásból, a mint a manichaeismus tanította; sőt épen az Ádám bünténye folytán lett az egyete-mes emberiség természete bűnössé. Egészen következetes és igazságos tehát az az isteni rendelkezés, mely szerint a bűnért az az emberi természet bűnhődjék, a mely a bűnt elkövette.

Ezt a bűnhödést pedig csakis olyan lény szenvedheti el, a mely valóságos emberi természettel bír. Ézért kellett az örök igének az időben azzá lennie, a mi előbb nem volt; ezért kellett halhatatlan örök létezését felcserélnie testi léttel, a nélkül, hogy ezáltal megszűnt volna az lenni, a ki öröktől fogva volt. Ebből világos, hogy a mi Idvezítőnk nem képzelt alak, a kit a közönséges emberektől csupán valami természetfeletti értelmi fölény különböztetne meg; sem nem félig isteni, félig emberi lény, úgy hogy mondhatnók azt is: Isten született, Isten meghalt; azt is: az ember felmagasztaltatott Istennek jobbjá felől: de igenis valóságos ember, a ki ugyanazon létfeltételek alatt jár és kél e földön, mint más ember; vagyis az Idvezítő az elkárhozott ember alakjában, de a büntől és kárhozattól teljesen ment lényeggel jelent meg a végett, hogy a kárhozat alá vetett embert a kárhozható ítéllettől megszabadítsa.

Itt felmerülhet az a kérdés, miért nem úgy jelent meg az örök ige, mint eszme, vagy mint valami természetfeletti különleges lény, p. o. mint angyal? miért kellett neki nőtől születni s a törvény alá rendeltetve megoldani feladatát? A felelet igen egyszerű; mindez azért történt így, mert különben nem nyújthatott volna kezességet és helyettesítő elégtételt a bűnös emberekért, a kik bizonyára nem képzelt lények, sem nem angyalok, hanem testből és vérből való gyarló halandók. És ha bárki hitetlenül azt állítja, hogy Jézus nem az ígért igazi Messiás, akkor azt is el kell ismernie, hogy mi még mindig bűneinkben vagyunk, s várnunk kell az ígéret beteljesülésére, az Idvezítő eljövetelére; ellenben ha őt elismerjük annak, a kinek a szentírás, valamint saját bizonyágtételei, élete és csodái igazolják, akkor ő valósággal elhárította azokat az akadályokat, a melyek a bűn miatt elzárták előlünk az Istenhez vezető utat; akkor ő méltó joggal igényelhetette az elkárhozott tömegből kiválasztott híveinek számára a bűnbocsánatot s örök életet, úgy, hogy a mi az ő tulajdona, az a miénk, hívőké is.

Am ha egyfelől igazolva látjuk, miként az Isten igazsága által követelt tökéletes elégtétel teljesítése céljából az Idvezítőnek valóságos igaz embernek kellett lennie, másfelől indokolnunk kell azt is, miként az ember és Isten között közbenjáró lénynek egyszersmind Istennek is kellett lennie. Ez következik nyilván és elsőrenden is abból, hogy az a lény, a ki Istennek a bűn miatt felgerjedett méltó haragját kien-gesztelni képes és a bűnösöknek a halál és kárhozat hatalmából való kiszabadítására elégséges hatalommal bír, az nem lehet mulandóság alá vetett ember, hanem igenis mindenható-

sággal felruházott „erős Isten“, mint a hogy őt a próféta nevezi (Ézs. 9, 6.); továbbá, a ki másokat meg akar szabadítani a halálból, annak a saját élete felett feltétlen szabad rendelkezési joggal kell bírnia, hogy azt áldozatul adhassa; már pedig Krisztus az egyedüli, a ki elmondhatta magáról: „Nekem van hatalmam az én életemet letenni, és van hatalmam viszont felvenni azt“ (Ján. 10, 18.). Végül, ha szükséges, a minthogy elengedhetetlen követelmény az, miszerint a közbenjáró által szerzett igazság és élet a bűnösnek üdvére váljék, akkor a közbenjárónak mindezt közölnie kell a halál és kárhozat alá vetett emberrel, a mit egyedül Isten tehet. Csakis Isten lehet Idvezítő, és örökké tartó kegyelem elnyerésére kizárólag isteni lény képes. Krisztus tehát azért, hogy emberré lett, a mi előbb nem vala, egyáltalában nem vált meg isteni tökéletességétől, sőt kegyelmét és igazságát épen abban ründökölteti, hogy isteni természetének változatlansága mellett gyarló emberi alakban jelenik meg a bűnösök váltáságára. Miképen azonban testiképen nem az Ádám képre és hasonlatosságára született, mint a hogy Ádám összes ivadékai születnek, hanem természetfeletti, isteni hatalom által, saját el-tökélése szerint nyerte testi létét, mint asszonymak magva szűz Máriától: akképen ellene is állhatott a bűn minden kísértésének s nincs szüksége, mint nekünk szükségünk van Idvezítőre. Ő ugyanis a bűn hatalma ellenében szent, ártatlan, szeplőtelen maradt, mert nem élt, de meghalt a bűnnek és élt Istennek testi léte első pillanatától mindaddig, mígnen kilehelte lelkét (Fil. 2, 8, 9; Zsid. 10, 5—10.). Ilyen eszményi, ilyen szent, ilyen, hogy úgy mondjam, Istenhez méltó úton haladva teljesítette bé Atyjának örök akarátát, s lett örök váltáság oka övéire nézve (Zsid. 2, 17—18.). Szóval a mi Urunkban, Idvezítőnkben, az isteni és emberi természet teljes, harmonikus összműködését szemléljük, csodáljuk és valljuk, a miről még inkább meggyőz bennünket e két természetnek és ezek egyesülésének bibliai taglalása és igazolása.

Hogy nevezetesen a mi Urunk nem mint bölcsészeti fogalom, sem nem mint példányszerű erkölcsi eszménykép tűnt fel az emberiség történelme folyamán, hanem mint ama megígért Messiás, azt az egész új-szövetségi kánon meggyőzően hirdeti és tanítja. Az ó-szövetségi profétiák alapján a dicsőséggel és tisztességgel megkoronázott Fiúnak fel kellett öltenie a megváltásra rászoruló bűnös halandók létezési alakját, azaz test és vér részesévé, valóságos emberfiává kellett lennie, hogy elszenvedhesse a bűn büntetését, a halált, s ezen az áron megszabadíthassa mindazokat, a kik teljes életökben a bűn szol-

gasága alatt nyögnek, nevezetesen az emberiséget (Zsid. 2, 14—15.). Ezt a titokzatos tényt természetesen nem lehet megvilágítanunk a való létből, meg a szellemvilág jelenségeiből kölcsönzött vonatkozásokkal, avagy példákkal, mivel ez páratlanul álló tény; de az evangéliomi és apostoli bizonyosságok egytől-egyig meggyőznek bennünket afelől hogy Krisztus, személyes léttel bíró valóságos igaz ember volt annyira, hogy Pál apostol minden tartózkodás nélkül embernek nevezi I. Tim. 2, 5-ben. Jézus is, az ő idvezítői hivatásának jelzése céljából igen gyakran nevezi magát „ember fiá“-nak (Máté 8, 20; 11, 19; 26, 24; Márk 10, 45; Luk. 19, 10; Ján. 3, 13) azon értelemben, a melyet e dánieli eredetű jelzésnek a hívők tulajdonítottak már az ő földi megjelenése előtt (Dán. 7, 13). De bár minden tekintetben hasonlatossá lett az emberekhez, s testben járt-kelt e világon (I. Ján. 4, 2), mégis egyedüli és párja nélkül való az emberek fiai között, mert ő a mennyből szállott alá (Ján. 3, 13), s eredeti lényére nézve oly dicsőséggel bír, a mely noha földi működése idején csak szűkebb körben ismerhető fel (13, 31), de halála után annál nyilvánvalóbbá lett szerte e világon (12, 23). Mint ki az emberek bűnének elhordozása miatt lett testté, nem születhetett s nem is született azon természeti eredet szerint, mint Ádám után minden ember, hanem az ő evangéliomi ígérethez képest egy szűz és pedig a Dávid törzsből származott immár egyetlen és utolsó örökösödő leány, Mária az a kizárólagos emberi tényező, a ki Jézussal a földi lélet és életet közli, azaz őt világra hozza. (Gal. 4, 4). Az angyal kijelentése szerint Mária a szent Lélek hatása következtében, tehát természetfeletti módon fogantatásban (Máté 1, 18—23; v. ö. Luk. 1, 35), azért hivatik a tőle született szent is Isten Fiának. Arról azonban, hogy a szent Lélek szűz Máriának testét, vérét a fogantatás előtt megtisztította, megszentelte és az eredendő bűn hatályossága alól kivette, miért is ő a közönséges nőktől megkülönböztetett szent szűznek volna tekintendő, a mint a római katolikus egyház tanítja, a szent írás egyáltalában nem szól egy igét sem; megelégszik annak közlésével, hogy a mi Idvezítőknnek testképen szűztől kellett születnie, hogy beteljesedjék a próféta által előre megmondott ígélet (Ézs. 7, 14). És így, mivel Jézus szűz Máriától nem csupán született, de valósággal az ő testéből és véréből *lett* (Gal. 4, 4), annakokáért valóságos ember és genealogiáját tekintve Dávid fia, Ábrahám fia (Máté 1, 1; Róm. 1, 3.). Am mint halandó, bűnös nőtől született ember, az Ádám esete következtében kiáradott bűn beszámítása alól ő sincs kivéve; éreznie kell, mint nekünk mindnyájunknak, a kárhozható ítélet

súlyát, a halál rettegéseit, mintha ő maga is vétkezett volna. Csakhogy az örök ige testté levésének ténye az ő önkéntes, önfeláldozó szeretetének és irgalmasságának bizonyosága, mert minden kényszerítő ráhatás nélkül szabadon tökélte el magát arra, hogy a törvény átkát magára veszi, s bűnért való engesztelő áldozatul keresztthalált szenved mi helyettünk, mi érettünk (II. Kor. 5, 21; Gal. 3, 13.). E czélból küldötte el őt az Atya (Ján. 7, 29.), a kinél volt öröktől fogva; ezért jött ő el e földi világba, ámbár nem innen alól való, hanem onnan felül való volt (23. v.). Messiási missiója közvetlenül az Isten akarátának teljesítésére, s ehhez képest az emberiségnek idvezítésére irányult, a mely munkája feltámadásában érte el célját (6, 39, 40.).

Történelmi létének következtében, mint minden ember fia, alá van vetve a törvénynek, a mi szintén valóságos emberi természete mellett bizonyít. Nyilván mondja, hogy nem azért jött, hogy neki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon és adja életét váltságul sokakért (Máté 20, 28.). Cselekedeteinek zsinórmértéke, Atyjának tökéletes akarata, a törvény, mely elébe szabja, mit kell tennie (Ján. 14, 31.), szenvednie (10, 17. 18; 18, 11.); miért is még a legszorgosabb indító okok láttára is várnia kell az időpontra, melyet számára kijelölt az Atya, hogy cselekedje, a mi reá van bízva (2, 4; 7, 8.). Sőt a tekintetben is, hogy mit, miként és mikor szóljon, mindig Atyja parancsától függ (12, 49, 50.), s csak azokat mondja, a miket Atyjától hallott (5, 30; 8, 26. 28.), noha örök léténél fogva Isten lényét és célját tökéletesen ösmeri. Ki ura a törvénynek, törvény alá vetette magát (Gal. 4, 4.). hogy Istennek szolgálja legyen (Ézs. 42, 1.) s még a körülmetélkedési és tisztulási törvényeket is betöltte (Luk. 2, 21. 22.); igazi emberi fejlődését egy pillanatig sem akadályozza az, hogy öröktől fogva az Atyánál volt. Távolság hiú dicsekedéstől, megalázta magát egészen a porig; a koldusok és hűnösök tömegével együtt jelenik meg, hogy megkeresztelkedjék a Jordánban keresztelő János előtt; engedelmes volt Atyja iránt mind a keresztnek haláláig.

Emberi voltának igazolásául hivatkozunk még a sátán által történt megkísértetésére (Máté 4; Luk. 4.), a mely felett diadalmasan győzedelmeskedett, mert hitével és engedelmes-ségével szilárdan kitartott Isten akarata mellett, nem úgy mint Ádám; utalunk kiváltképen szenvedéseire, melyek folyamán bizonyára nem mint Istent, de mint valóságos, és pedig mint gyötrődő, tusakodó embert szemléljük őt magunk előtt (Máté 26, 37—46.), a mint vívódik s buzgóságosan imádkozik égi

bátorításért. s verítéke olyan, akár a vérnek földre hulló cseppjei (Luk. 22, 43. 44.), Saját tapasztalatából mondhatta tanítványainak: „a test erőtelen“ (Máté 26, 41.). De épen a sátán kísértéseinek, a halál töreinek és a pokol köteleinek rettentgetései közepett dicsőül meg ez az embernek fia, a mint az emberiség összes álnokságainak s kárhoztatásának súlyát magára véve, nyugodt, tiszta, szent öntudattal tűri el a gúnyos szidalmazásokat a Gecsemáné kertben. s a mi bűneink érdemlett büntetéséül a legmegvetettebb kinhalált szenvedti el a Golgotha keresztnél, helyettünk, érettünk. Ez a mi egyedüli és legfőbb vigasztalásunk, a mely nélkül kietlen, reménytelen, czéltalan volna egész létünk. Mély igazságot tolmácsol tehát a Zsidókhoz írt levél szerzője (2, 10.), midőn azt hirdeti, hogy Isten az ő végcéljának megvalósítása indokából önmagához teljesen illő és méltó dolgot cselekedett akkor, midőn az ő testben elbocsátott örök Fiát szenvedések után felmagasztalta s a test erőtlensége ellenére, a halállal és a pokol fejedelmével megvívott harczon keresztül örökre megdicsőítette. Ebben van a mi váltáságunknak a biztosítéka.

Viszont más oldalról Krisztus isteni voltát, istenségét. a keresztyénségnek, mint az Isten országa jelképes megvalósulásának 2000 éves történelme már egymagában véve tényleg igazolja, még ha erre nézve más bizonyítékaink nem volnának is. Ha kérdésbe tesszük, vagy egyszerűen tagadjuk azt, hogy ő minden isteni tökéletességgel bíró örök személyes lény, akkor nem tekinthetjük másnak, mint legfeljebb eszményi példányképnek, de nem Idvezítőknek, a kit tisztelet, imádás illet meg; akkor ő más vallásalapítóktól, p. o. Buddhától, Zoroastertől semmiben sem különbözik, s mi bűneinkben maradunk, halál, kárhozat martalékai leszünk. Mit használhat nekünk az a Krisztus, a kiben Isten igéje avagy Lelke pusztán mint elv működik; vagy a kiben Isten csak tudalmilag, mondjuk képzeletileg hatott, munkálkodott; vagy a ki épen olyan Isten Fia, a milyenné képességeink kifejtése révén mi mindnyájan felküzdhetjük magunkat? A Krisztus nevében Istenhez intézett könyörgéseink csalfa ábránddá, élete, csodái, megdicsőülése regés, mesés szóbeszéddé, a hozzá fűződő kultusz a legdörébb, pogányias hiedelem szülte játékká silányul, ha ő csakis vértanu, hős, erkölcsi ideál. reformátor, lángész, vagy ezekhez hasonló jelenség volt. Ám a kijelentés örök igaz okmányai alapján nem így, s nem ilyenek ösmerjük mi Krisztust. Nem ismétljük e helyütt az ó- és újszövetségi kánon azon számtalan bizonyítékait, melyek az örök Fiúnak, mint a Trinitás egyik személyének istenségét és önálló személyi létét igazol-

ják; nem részletezzük azt sem, mily teljes mérvben megvannak a mi Urunkban mindazok az erények, tökéletességek, a melyek egyedül Isten tulajdonai, csakis tényeire. ezek közül is váltságmunkájára, áldozatának örökhatályú érdemére mutatunk rá, a mi meggyőz minket a felől, hogy a mi Idvezítőnk nemcsak valóságos igaz ember, de egyszersmind igaz Isten is.

A világ Messiása, Idvezítője már eszmeileg s logikailag feltételezi azt, hogy a bűnösök szabadítójának, örököletre vezérlőjének eo ipso isteni hatalommal kell bírnia, mert egy halandó sem válthatja meg atyjafiát s nem adhat érte váltságdíjat Istennek (Zsolt. 49, 8.), csak a Mindenható mentheti ki lelkünket a pokol torkából. Az ó-embert új teremtménnyé változtatni (Gal. 6, 15.), a bűnt kárhoytatni, elenyésztetni (Róm. 8, 3), a sátánt, a bűn és sötétség fejedelmét megköthözve lehetetlené tenni (Máté 12, 29.), a világ bűnét elhordozni (Ján. 1, 29.), a halált megsemmisíteni (Ézs. 25, 8; Zsid. 2, 14.), a törvény ellenünk való összes követeléseit keresztfára szegezni (Kol. 2, 14.), helyettünk az átkot elhordozni (Gal. 3, 13.), számunkra az istenfűságot, az Isten országa polgárjogát biztosítani (4, 4. 5.), ugyan kicsoda más volna képes, mint a ki valóságos Isten? Épen azért, a mennyire tiltakozunk azon socinianusi feltevés ellen, hogy Krisztus pusztá ember, s mi egy keresztre feszített embert imádunk, épen úgy valljuk Krisztusnak Istennel azonos létét és lényét, a mi nem azt jelenti, mintha benne az Isten személyétől különbözű isteni állomány jelent volna meg e földön, hiszen ez merőben pogány képzet, hanem azt jelenti, miszerint Krisztus külön isteni személy, s a szentháromság egy örök Istennel azonos lény. Ezt a titkot János apostol azzal világítja meg, hogy utal Jézusnak, az Isten Fiának az Atyánál való örök létére; rámutat arra a bensű, közvetlen viszonyra, a melyben soha senki nem lehetett, s nem is volt az Atyával Krisztuson kívül. Ó látta az Atyát eleve (Ján. 6, 46.), azt szólja, a mit az Atyánál látott (8, 38.), és így örökléte kizárja azt, hogy neki még lennie kellett, mert p. o. Ábrahám történelmi fellépésével ellentétben ő már történelemelőtti időben, sőt eleve örök dicsőségben élt, s az Atya szerette őt a világ megalapítása előtt (17, 24.). Ez a hit-titok lebeg a szigorú monotheista Pál apostol szemei előtt is, midőn Krisztust az Isten képének (II. Kor. 4, 4—6.) és mindenekfelett imádandó Istennek vallja (Róm. 9, 5.).

Noha azonban Krisztusnak emberi természetét testben megjelenéséből és életéből, isteni természetét meg az Irás bizonyosságaiból, csodáiból s főleg halála után bekövetkezett

megdicsőüléséből meggyőzően igazolva látjuk, mindazáltal alig elképzelhető, s titokzatos jelenségnek tűnik fel még a hívő előtt is az: mi módon egyesülhetett Krisztusban a két természet akképen, hogy sem az emberi az istenit, sem az isteni az emberit nem korlátozta, sőt e kettő kölcsönhatása az ő egységes személyében tökéletes kifejezésre talált. E megfoghatatlan titok szemléltetésére nézve abból indulunk ki, hogy Krisztusnál az ő személyét alkotó életelem voltaképpen a logos, s ebben, t. i. a logosban van az emberi természet, viszont a szűz Máriától világra jött emberi természettel az isteni természetű logos, egységes, azonos lényynyé lőn.

E két természet együttes nyilvánulásának kimagyarázása és felfoghatása végett hivatkozunk például Ján. 3, 13-ra, a hol is Idvezítőnk mint szolgálai alakban szemlélhető embernek fia egyszersmind az égben lakozó örök lény gyanánt nyilatkoztatja ki magát Nikodémus előtt, így szólván: „Senki sem ment fel a mennybe, hanem csak az, a ki alászállott a mennyből, az embernek fia, ki a mennyben vagon“. Ez azt teszi, hogy ő egyedüli, párja nélkül való lény a földön, mivel eredetileg soha, senki sem volt a mennyben, csakis ő, a kinek történelmi megjelenése, örök eleve létezését épenséggel nem zavarja meg, mert a kit szeméiddel látsz, mint embernek fiát, az egyszersmind az örök logos. Továbbá a kereszten függve, a legmélyebb megaláztatás állapotában így szólt a gonosztevőhöz: „Bizony mondom neked, ma velem lészesz a paradicsomban“ (Luk. 23, 43.), a mely nyilatkozatával isteni kegyelmességéről, irgalmasságáról nyujt biztosítékot, a mi azt mutatja, hogy benne az isteni fenség és dicsőség még az átok elhordozása közben sem szenvedett csorbát. Ugyanaz, a ki a prófétai jóslat szerint (Ézs. 53.) a legmegvetettebb volt az emberek között, teljes tudatossággal mondja magáról (Ján. 14, 9): „A ki engemet lát, látja az Atyát“, a mivel ki van fejezve az, hogy az Atya és Fiú működése egységes, mert az Atya ténye a Fiúban és a Fiú ténye az Atyában lesz nyilvánvalóvá, s mihelyt a hívők Krisztust az Atyához való örök viszonyában megösmérik, azonnal látják az Atyát is. Semminemű ószövetségi theophaniára tehát nincs szükség többé, mert a legtökéletesebb theophania Istennek önkinyilatkoztatása, ön-előterjesztése a Fiúban van, a kiből Isten valóra váltja, s célhoz vezérli legszentebb üdvtervét, a miből következik, hogy a ki Krisztust nem ismeri el az Atya tökéletes kijelentésének, az nem ösmerheti meg magát az Atyát sem (8, 19.). Ebből megérthetjük azt is, hogy a testté lett örök logos az Atyához való viszonyában ugyanaz maradt akkor is, a midőn a mi

bűneink súlyát hordozta, s helyettünk és érettünk a törvényt az utolsó vonásig betöltötte.

Fenséges módon nyilvánul Jézusban az emberi gyengeséggel kapcsolatban az isteni hatalom a háborgó tengeren, a hol a törődöttség miatt oly mély álomba merült, hogy még a vihar tombolása sem ébresztette fel. És ime a másik pillanatban parancsszavával lecsendesíti a rakoncátlan hullámokat mindenek ámulatára (Máté 8, 23—27.). Vagy midőn mint ember megjelenik a kételkedőktől és hitetlenektől körülvéve Lázár koporsójánál és őt feltámasztja (Ján. 11.), meg mikor a vakon születettet meggyógyította (9. r.), a bűnös nőnek bűneit megbocsátotta (8. r.), a vizet borrrá változtatta (2. r), nemde mindannyiszor az emberi természettel legbensőbb egyesülésben működött nála és általa az örök isteni természet? Így értendő az, a mit az Írás Krisztusnak az Atya akaratától való függésére vonatkozólag mond, a mikor azt tanítja, hogy: „Engedelmes volt mind halálig, még pedig a keresztnék haláláig“ (Fil. 2, 8.); továbbá: „Megtanulta azokból, a miket szenvedett, az engedelmséget“ (Zsid. 5, 8.). Mindezen hűségi és fiúi ténye által igazolta azt, hogy ő az Istennel egyenlőképen való létezését nem tartotta ragadományának (Fil. 2, 6.), azaz, bár mennyei örök lény létére eleve Isten alakjában volt, isteni dicsőséggel, isteni lelki lényének megfelelő megjelenési formával birt: mégsem tekintette olybá ezen isteni méltóságát, mintha azt önzően és önkényesen magához kellene ragadnia, hogy aztán így Istent megillető tisztességben és imáadásban részesüljön az emberek részéről; sőt annyira megüresíté magát, hogy Isten alakja helyett szolga alakját vette fel, miáltal az Atya akarata iránt való alárendeltségi, azaz engedelmségi viszonyba lépett, és emberekhez hasonlóvá lett (7. v.); ezenfelül még ez önmegüresítés és megalázkodás miatt egész életfolyamatában olyannak találtatott, mint minden ember (8. v.). Az önmegtagadás e bámulatos csodáját a mi Idvezítőnk az elkárhozottak iránt érzett örök szeretetéből gyakorolta, mihez képest hivatásának megfelelőleg szünetlenül le tud mondani mindenhatóságáról, mindenütt jelenvalóságáról és mindentudóságáról, valahányszor és a mikor csak e tökéletességeinek érvényesítésére szükség nincs, holott mindezeknek a tulajdonainak földön jártában is teljes birtokában volt. Ám éppen azért, mert földön való megjelenése saját önkéntes megalázkodása alapján történt, egészen természetszerűleg szállott vissza ismét az égbe (Eféz. 4, 10.), örök létezésének helyére, a hol Isten őt a szó abszolút értelmében Urrá dicsőítette a mindenség felett (Fil. 2, 9—11.). Itt is, a mennyekben, a fel-

támadásakor megdicsőült testi létalakjában még állandóan magán viseli történelmi közbenjáróságának a jelét. a mennyiben az a felmagasztalt Krisztus, a ki a láthatatlan Istennek a képe (II. Kor. 4, 4; Kol. 1, 15.), s a ki Pál apostolnak, megdicsőült teste mennyei fényében jelent meg, s úgy tárta fel láthatóan a láthatatlan Isten lényét, mondom ez a Krisztus az ő feltétlen uralmával betölti az egész univetsumot (Eféz. 1, 23). mindenkben ő a minden (Kol. 3, 11.), a miként a világezzél elérésekor egyedül Isten minden mindenkben (I. Kor. 15, 28). Ő benne van és létezik minden, s a világezzél, az üdvterv általa és benne valósul meg (Eféz. 1, 10.). Annál megfoghatatlanabb titok tehát még a hívőre nézve is, hogy a mi Urunk örök isteni dicsőségéből miként szállhatott alá a bűn, nyomor, átok, kárhozat e földi szinterére. Am bármily mélységes is ez a mysterium, mi hiszszük, mert látjuk és tudjuk, hogy az Ige testté lett.

Dogmatörténelmi szempontból igen jelentékeny e hit-tételre nézve Athanasiusnak, az orthodoxia atyjának (326—373) az apollináristák ellen írt kétkötetes nagy apologetikai művében és az arianusok ellen írt öt beszédében kifejtett nézete, mely szerint a biblia alapján Krisztus valóságos emberi voltát és valóságos istenségét védelmezi és igazolja olyképen, hogy e két természet összeegyítését avagy átalakulását határozottan tagadja, viszont ennek tökéletes egyesülését hirdeti és vallja. Az ő tanfelfogásához csatlakoztak a nyugoti egyház oszlopos emberei: Ambrosius, Augustinus s Nagy Leo (római püspök † 461.), a ki a monophysita versengések közepett, az egészséges bibliai tan megállapítása érdekében nagy befolyást gyakorolt arra, hogy a chalcedoni egyetemes zsinaton (451.) az evangéliomi keresztyénség által ma is vallott hitgazság szentesítést nyert. A református egyház hitvallástételi iratai e tanfogalomra vonatkozólag híven csatlakoztak ahhoz, a mit az incarnatio kérdésében az első egyetemes zsinatok, t. i. niceaeai (325.), konstantinápolyi (381.), efézsusi (431.) és chalcedoni (451.) az Athanasius symbolumával egyetemben hit-tételbe befoglaltak, egyszersmind megvetnek minden ezekkel ellenkező tévelygéseket (Helvetica posterior 11. cikk, Heidelbergi káté 48; Confessio Gallicana 15; Belgica Confessio 19.). A Formula Concordiae a 8. cikkelyben szól e tanról. Ezeket, a hitű atyák által körvonalozott tanbeli meghatározásokat a systematikusok átalakígtatták s így jött létre a communio naturarum és communicatio idiomatum nevezet alatt ismeretes elmélet, a mely a protestáns testvéregyház kebelében is elkülönülést idézett elő.

Mivel már az isteni és emberi természet egyesülése Krisztusban, nem természeti mozzanat, mintha t. i. ezáltal egy harmadik állomány jőne létre; sem nem mystikus, mint p. o. lehetne az a viszony, melybe az ember lép Istennel hit által; de nem is olyan külsőleges jellegű, mint a minő például a barátok, polgárok, hitsorsosok között áll fenn, sem nem tisztán fogalmi jellegű, mint szűkebb és tágabb körű fogalom; sőt inkább ez egyesülés valódi és természetfeletti: ebből következik, hogy az isteni és emberi tulajdonságok egy ugyanazon személyre vonatkoznak, s egészen helyesen mondja az Írás mind azt, hogy: „Az Ige Isten vala“ (Ján. 1, 1.), mind azt, hogy: „Az embernek fia adatik a pogányok kezébe“ (Luk. 18, 32.). Ellenben már ha ezt olvassuk: „Az embernek fia, ki a mennyben vagyon“ (Ján. 3, 13.), vagy: „Ti az életnek fejedelmét megöltétek“ (Csel. 3, 15.), itt ezek a nyilatkozatok azon különböző vonatkozások szerint értendők, a mint azok ugyanazon egy személyre, t. i. Krisztusra ráillenek. S mikor mi e két természetről elkülönítetten beszélünk, nem mondhatjuk, hogy az emberi természet, vagyis az ember ül a mindenható Atya Isten jobbán; sőt inkább ez üdvítitek lényege az, hogy az örök Ige emberi természet szerint, mint Isten leg-tökéletesebb kijelentése ember, és viszont a testben megjelent logos isteni természete szerint Isten; azaz mikor az Idvezítőt, mint emberi személyt szemeinkkel szemléljük, benne mindig a valóságos igaz embert, és a mikor őt a tökéletes kinyilatkoztatás igazságának valljuk, ugyanakkor benne a mennyei Atyát ösmerjük meg. Ez a *genus idiomaticum*.

A *communicatio idiomatum* másik neme a *systematicum* által úgynevezett *genus apotelesmaticum*, mely szerint az Idvezítő az ő váltságányát (*apotelesma*) emberi és isteni természetének tökéletes egyesülése mellett hajtotta végre oly módon, hogy emberi természetére nézve szenvedett és isteni természete által, szenvedése és kiengesztelési ténye közepett, nyilván bebizonyította természetfeletti és világoralmi hatalmát, azaz Istenségét. Csodáiban s magasztos cselekedeteiben is ott látjuk az erkölcsileg küzdő emberi természetet, s túlfelől világmegváltói istenségét, úgy hogy idvezítői munkája egészben vépe épen úgy isteni, mint emberi mű.

A lutheri egyház által vallott harmadik neme a *communicatio idiomatumnak* a *genus majestaticum sive auchematicum*, mely szerint az isteni természet tulajdonságai az emberi természettel valósággal egyesülnek oly módon, hogy a hol Krisztus az ő mindenütt jelenvalóságánál fogva isteni természetére nézve jelen van, ott emberi természetére nézve is jelen

van. Ezt a nézetet a Formula Concordiae szerzői Luther nyomán az úrvacsorai tanfogalom kifejtése fonalán és pedig abból a vitázó indokból állapították meg, hogy igazolják, miszerint Krisztus teste mindenütt és így az úrvacsorai kenyérben is jelen van. Ezt a Zwingli ellenében nem is bibliai hitelvi szempontból, hanem tisztán hitvitázó czélzattal felszínre hozott felfogást a reformált egyház kezdettől fogva elvetette, azt tanítván, hogy Krisztus emberi természetére nézve, tehát testiképen, nincs többé a földön, mert azzal a megdicsőült testtel, a melylyel föltámadott, s még 40 napig földön járt, felszállott a mennyekbe; ámde istenségére, felséges voltára, kegyelmére és Lelkére nézve sohasem távozik el tőlünk. És ily módon a Krisztusban levő két természet nem választatik el egymástól, mert a mennyiben az istenség megfoghatatlan és mindenütt jelenvaló, ebből következik, hogy ez, t. i. az isteni természet, az általa magára vett emberi természetén kívül is és nem kevésbé abban benne is létezik és személyileg vele egyesülve marad. Szóval emberi természetére nézve Krisztus nem lehet és nincs is többé e földön (Máté 26, 11; Ján. 16. 28; 17. 24; Zsid. 8, 4.); de kegyelmével (Ján. 14, 23.), Lelkével (Ján. 14, 18; Máté 18, 20; Gal. 4, 6.), isteni hatalmával (Fil. 4, 13; I. Ján. 2, 14; 5, 4.) velünk marad örökkön örökké (Máté 28, 20.).

Az emberi és isteni természetnek Krisztus személyében való tökéletes egyesülése szoros kapcsolatban van az ő kettős állapotával, mely is megalázkodásában és felmagasztaltatásában nyilvánul. Megalázkodása önkéntes, szabad és irántunk eleve táplált szeretetének bizonyossága és Isten üdvégzése szerint örök tény, a mely abban szemlélhető és ösmerhető fel, hogy ő *test* lett (Zsid. 10. 5—10.), és ezzel szolgálai alakot öltött magára s minden tekintetben olyan lőn, mint más ember (Fil. 2, 6—11.). Mint második Ádám jelent meg e földön, hogy a bűnt, kárhozatot, halált, melyet az első ember behozott e világba, eltörölje, s helyébe igazságot, üdvöt és életet szerezzen híveinek. E végből hozzá illendően Isten minden igazságát betöltötte (Máté 3, 15.), s a megkísértetések próbatüztében, az élet legnagyobb viszonyai közt is Atyjában vetett erős hitével győzedelmeskedett (I. Ján. 3. 5.) és egész életével, szenvedéseivel, halálával a mi bűneinkért végérvényes engesztelő áldozatot nyújtott Istennek. Legmélyebb megalázkodásának és önmegtágadásának e ténye azonban, az ő megdicsőülésének ténye is egyszersmind, mert azáltal, hogy éretünk anyától születve e földön megjelent, emberi szükségleteknek (Máté 11, 19: 8, 24.) nélkülözéseknek (Máté 4, 2; 21, 18; Ján. 4, 6.), aggodalmaknak (Máté 26, 37. 38; Luk.

19. 41.), sőt a halálnak is (Máté 27, 50; Ján. 19. 33. 34.) alávetve magát, mindazáltal mindig és mindenütt bünnélkül valónak, szentnek, igaznak bizonyult (Zsid. 4, 15; 7, 26.): épen ez által volt képes a mi tökéletességre jutásunkat munkálni s isteni természetének a halál felett való diadalával számunkra örök életet biztosítani. Most már csakugyan megismertük azt az üdvtényt, hogy miképen a bűn uralkodott a halálban, azonképen uralkodik a kegyelem is igazság által az örök életre a mi Urunk, Jézus Krisztus által (Róm. 5, 21.). Az Úr váltságahalála e szerint engesztelő és helyettesítő áldozat (I. Pét. 1, 19.), s olyan örökérvényű elégtétel, mely egy-szermindenkorra kibékítette Istent a világgal, s megszerezte nekünk az Atyához való járulhatás fiúi jogát (3. 18.). Miként egész élete áldás volt a földre nézve (Csel. 10, 38.), úgy halála is a legnagyobb áldásnak, a megváltottak örök üdvének lón forrásává. Ő a megalázkodott emberfia tette a lelki izráelt a törvény által kilátásba helyezett javaknak részesévé (13, 39.), igazi örök váltságot szerezvén ártatlan vére által (Ef. 1.).

Épen ezért a mindvégig alázatos és fiúi hű engedelmes-ségéért felmagasztalta őt Isten és olyan nevet adott neki, a mely minden névnek felette van. hogy a Jézus nevében minden térd meghajoljon, és minden nyelv vallja, hogy Jézus Krisztus Úr (Fil. 2, 9—11.).

A felmagasztaltatás állapota az írás szerint Krisztusnak feltámadásával kezdődik s mennybeszállásával, és az Atya jobbán való ülésével fejeződik be. Váltságmunkájának tökéletes érvényéről, és üdvhatályáról csakis az nyujthat biztos kezességet és zálogot, hogy a sírból új életre kelt, megerősítésül az evangéliom azon kijelentésének, hogy miképen az első emberben mindenek meghaltak, akképen a második Ádám-ban mindenek életet nyertek és így az Úr feltámadása új életnek forrása s idvességünknek kétségtelen kezessége (Csel. 13, 30; 17, 3. 31; I. Kor. 15, 4—8; Fil. 3, 21; II. Tim. 2. 8.). Az Úr ezen valóságos feltámadásáról szóló tanubizonyságok közül hivatkozunk kiválóan Pál apostol vallomástételére, mely szerint ő positive hirdet Krisztus valóságos feltámadását (I. Kor. 15. 14—26.), még pedig nem olyan értelemben, mintha lelki, szellemi feltámadásról, avagy folytatlagos erkölcsi élet-ről akarna szólni, hanem úgy, a mint tudta és mint volt róla győződve, hogy t. i. Krisztus ugyanazzal a testtel támadott föl, a mely megfeszítettett és élettelenül a koporsóban volt; csakhogy ez a test immár minden gyarlóságtól és halandóságtól ment, azaz *medicsőült test* volt (Ján. 20, 27; Róm. 6. 9; Jel. 1, 18.). Péter apostol is apologetai hangon s meggyőző

erővel tesz vallást, mint szemtanu az Úr feltámadásáról (Csel. 1, 22; I. Pét. 1. 3; 3. 21.), teljes határozottsággal hirdetvén, hogy az Úr feltámadása nem valami ábrándkép, hanem szemmel látott valóságos tény (Csel. 10, 40. 41.), a melyben a szentháromság egy örök Isten mind a három személyének nyilvánkoztatása fenséges módon igazolva van; ugyanis Jézust Isten támasztá fel a halálból (Csel. 2, 32; Róm. 6, 4; Zsid. 13, 20.); istenségének ereje által mint Fiú feltámadott (Ján. 2, 19; 10, 18.) és a Szentlélek az ő isteni hatalmát az életre keltés tényében behozta (Ján. 6, 63; Róm. 8, 10.). Ám az Úr feltámadásából a hívők bárminemű viszontagságok közepett és a halál láttára is azt a boldogító vigasztalást és üdvözlést meríthetik, hogy ő a koporsóból való kiszállásával győzedelmeskedett a halál felett s a kereszthalál által szerzett igazságnak részeseivé tett minket; így hát nem maradunk bűneinkben, mert a jóságos Atya szent Fia érdeméért megbocsát; továbbá mi is az ő ereje által új életre kelünk, már itt e földi életben újjászületünk, Idvezítőnkkel hit által egyesülünk s végre egykoron bizonyosan feltámadunk s tökéletességre jutandunk (Ján. 11. 25. 26.).

Az Úr feltámadásával kivívtat örök voltát és hatályát biztosítja az ő mennybeszállása; a mit úgy kell értenünk, hogy megdicsőült testével tanítványainak szemeláttára e földről örök dicsőségének lakhelyébe, a mennyekbe ment fel (Márk 16, 19; Luk. 24. 51; Csel. 1, 9. 10.) és a mi üdvönlőnkre mint kezesünk, szószólónk, közbenjárónk ott él és uralkodik az Atya jobbján. És a mely megdicsőült testtel mennybe ment, azzal jó el is (Csel. 1, 11.), a miként megjelent István vértanunak (Csel. 7, 55.) és az üldöző Saulnak (22, 14; I. Kor. 15, 8.).

Ime Krisztus megalázkodása ekként szolgál nekünk vigasztalásunkra és felmagasztaltatása üdvösségünkre (Róm. 6, 4.). Szolgai alakban való állapotáról bizvást és bátorosan tekintünk megdicsőült alakjára, tudván, hogy ha szinte ide alatt együtt szenvedünk is vele, egykoron részesei leszünk az ő örök dicsőségének oda fenn (8, 17—19.).

Függelékül megemlékezünk a „pokolba alászállás“ tan-
cikkelyéről, a melyet egyes keresztyén felekezetek I. Pét. 3, 19. alapján iktattak be hitrendszerükbe. Az apostoli hitvallásban is megvan ez a tétel: „(J. Kr.) szálla alá poklokra“. Megfigyelésre méltó minden esetre, hogy Péter apostol az Úr megalázkodása és felmagasztaltatása állapotát kapcsolatosan ezekben a tényekben tünteti fel: Krisztus szenvedett, megöletett (18. v.), alászállott a pokolba (19. vers), feltá-

madott (21. v.), felment a mennyekbe és ül az Isten jobbján (22. v.).

A mi közelebről és kiváltképen az Úrnak a pokolba való alászállását illeti, az erről szóló tannézet merőben téves exegesis eredménye. Ugyanis a keleti és nyugoti egyház tanítói, Péter apostol első levelének szóban forgó tételére hivatkozva, úgy vélekedtek, hogy az általa említett „börtönben levő lelkek“ alatt az alvilágban, mint valami közbenső helyen vezeklő bűnös lelkek értendőek. Már Irenaeus, Tertullian és Nagy Geregely műveiben kifejezve találjuk azt a később Anselm, Aquinoi Tamás és mások által felújított vélekedést, mely szerint Krisztus az alvilágban az ószövetségi kegyeseknek, kiváltképen pedig a pátriáráknak hirdette volna az evangéliomot. E nézet támogatása végett hivatkozni szoktak az apokrifus iratokra, főleg az evangélium Nicodemi-ra (Cap. 17—28.), mely Jézusnak az alvilágban való tartózkodását mesés színekkel ecseteli; továbbá a syr fordításra, mely a *φολαγγί*-nak ezt a jelentést kölcsönzi: alvilág. Első tekintetre átláthatjuk, hogy ez a vélekedés merőben téves, a mennyiben azoknak a hívő ősapáknak, Énohk, Ábrahám, Ilyés és a többieknek lelkei az írás tanubizonysága szerint a halál után közvetlenül Istenhez tértek vissza, s egyáltalában nem voltak bárminemű fogvatartásra, vagy a limbus patrum-ban való várakozásra kárhoytatva.

A keleti egyházi atyák meg, mint alexandriai Kelemen Origenes, Eusebius, Athanasius, Theophilaktus, Péter I. levelének e tételéből azt igyekeztek kimagyarázni, hogy Krisztus, miután a halála és feltámadása közt eső időközben az alvilágba alászállott, ott a fogságban levő hitetlen lelkeknek hirdette az evangéliomot, és a kik közülök megtértek, azok Krisztussal együtt az alvilágból győzedelmesen felszállottak a dicsőség országába; a többiek ellenben az örök kárhoyzat elszenvedésére bilincsekbe verve fogva maradtak. E felfogás szerint Krisztusnak alvilági igehirdetése megtartó és kárhoyzató tartalmú volt volna, melyben a megtérőknek üdvöt, a hitetleneknek ellenben örök halált hirdettet volna. Ámde az írásnak egyetlen egy tétele sem támogatja azt a hiedelmet, mintha az elhaltaknak lelkei számára a túlvilági életben még lehetséges volna a megtérés, sőt inkább úgy van a dolog, hogy a lélek e földi élet után azonnal Istenhez tér, a ki adta volt azt. Ezen bibliai tan alapján Augustinus is azt tanította, hogy a szóban forgó helyen az elhunytaknak a pokolban tartózkodó lelkeiről nincs szó.

Ezt a tételt egyébiránt a reformátorok szintén eltérőleg

magyarázták. Luther pl. „a fogságban levő lelkek“ alatt értette a Noé korabeli hitetleneket, a kik az özönvíz beálltakor még az utolsó pillanatban megtértek, s ezekhez szállott volna le Krisztus az alvilágba, mialatt teste a sírban nyugodott. Kálvin szerint a fogságban levő lelkek alatt értendő azoknak a szellemei, a kik a Gen. 6, 3-ban kitűzött 120 esztendő alatt éltek, a midőn az Isten hosszútűrése várákozott, hogy a hitetlenek megtérjenek. Zwingli pedig az apostoli hitvallás eme tételét: „szálla alá poklokra“ körülírásnak tartja, melyvel az apostoli atyák azt jelezték, hogy Krisztus valósággal meghalt. Míg azonban a régi lutheránus dogmatikusok Krisztusnak felmagasztaltatási állapotát a poklokra leszállás úgy vélt tényétől számítják és így Krisztusnak a pokolban történt helyi tartózkodását is vallják: addig a református hittani és vallási iratok kivétel nélkül az Írás alapján az Úr felmagasztaltatását az ő feltámasztásával kezdődő ténynek tekintik, s a pokolra alászállást egyáltalában nem betű szerint vett értelemben fogják fel. Azt azonban mind a református, mind a lutheránus dogmatika tagadja, mintha a sírontúli megtérés lehetőségéről szóló téves tanfelfogás az írásból indokolható volna. Szerintünk az apostol „a fogságban levő lelkek“ kifejezést képileges értelemben használja, a mint ez a jelzés a bibliában csakugyan több helyütt átvitt jelentésben fordul elő (Ézs. 42, 7; 49, 9; 61, 1.). Péter apostol ugyanis olvasóinak lelki tekintete elé varázsolja a Noé pátriarcha korát, a midőn az emberek lelkei elhajoltak az élő Istentől, s ennek következtében a bűn fogságába jutottak. Ám nem valami szószerint vett büntönfogságba, p. o. a pokol vagy alvilág tömlöczébe, hanem olyan megkötöttségi állapotba, melyben Isten 120 esztendeig várt a megtérésükre, míg aztán elérkezett rájuk nézve az ítélet napja. Ilyen állapotban voltak a hitetlenek Péter apostol idejében is, a mikor Isten béketűréssel várta, hogy megtérjenek. És miként ama hajdankorban, úgy most is a lelki fogságból való megszabadulásnak egyetlen egy utja van: az evangéliom. A megváltás ez örömhírét adta tudtul a saját korabeli hitetleneknek Noé, a kiben, mint az Úr prófétájában Krisztusnak Lelke működött (I. Pét. 1, 11.). Ezt jelenti *προβουθεΐς* a multa vonatkozására és halálának üdvhatályáról, a kárhozatra rendelt bűnösök lelkiképen szintügy értesültek, mint az üdv birtokosai, a hívők, a mely értesülés az evangéliom ható erejét igazolja, de Krisztusnak alvilági jelenlétét épenséggel nem feltételezi. Krisztus, ki egykor Noé által szólott, szól most is az ő evangéliomában a zsidó- és pogányvilághoz, hivatgatva mindeneket a meg-

térésre, jóllehet miként akkor, úgy most is kevesen vannak, a kik megértik az ő hívó szózatát (v. ö. *Zezschwitz*, Petri apostoli de Christi ad inferos descensu sententia. Lipsiae 1857. *Sudhoff*, Theologisches Handbuch. Frankfurt 1862. *Prot. egyh. és isk. lap* 1886. évf. I—III. sz. és IX. sz.) A nélkül, hogy úgysis meddő kimenetelű vitába bocsátkoznánk azon ellentétek felett, melyek e kérdésre vonatkozólag egyfelől a róm. kath. és lutherán egyház, másfelől a református dogmatika között kiegyenlítően fenforognak, csak végeredményileg jelezzük, miszerint a ref. egyház a pokolra alászállásról szóló hitagaztati tételt vonatkoztatja mindennemű lelki rettetgetés, tusakodás, haláltól és sirtól való kínos aggodalom elhordozására és úgy értelmezi ezt a czikkelyt, miszerint Krisztus, csupán a testi halál elszenvetésével nem fejezte volna be váltságművét; le kellett tehát szállania az Isten titokzatos, megfoghatatlan ítéleteinek mélységeire, a fájdalmak, küzdelmek, tusák amaz alvilágába, a melyben vannak az átok alatt nyögő bűnösök, a kik mint ilyenek halnak meg, és szállanak le a sírba.

E tudományból azt a vigasztalást meríti a hívő kereszttyén, hogy Krisztus az ő kibeszélhetetlen aggodalma, fájdalmi és rémitő kínjai által, a melyeket lelkére nézve is úgy előbb, mint a keresztfán elszenvedett, — megszabadította minden övét a pokoli gyötrelmekről és jajjoktól. És ha ezt megértettük, a szórszálhasogató elemzések és hitviták mellőzésével derült, nyugodt lélekkel tekintünk fel az égbe, a hová előfutár gyanánt elment érettünk Jézus azzal az evangéliumi és bizonyosan valóra való igérettel: „Elmegyek, hogy helyet készítssek számotokra“ (Ján. 14, 2).*

* *Irodalom.*

Böhl Ed, Von der Incarnation des göttlichen Wortes. Wien 1884.

Schumann Ad. Christus oder die Lehre des Alten und Neuen Testaments von der Person des Erlösers. Hamburg 1852. két kötet.

Wichelhaus, Akademische Vorlesungen über bibl. Dogmatik. Halle 1875.

Dicsőfi József, Evangéliumi elmélkedések. Debrecen, 1893.

Ezenkívül a „Prot. Szemle“ folyó 1900. évi januári füzetében, a 24. és 25. lapon felsorolt hittani művek vonatkozó szakaszai.

Dr. Erdős József.

T Á R C Z A.

NAGYARI JÓZSEF PRÉDIKÁCIÓJA 1686-BAN.

(Befejező közlemény.)

Textus : Jeremiás XXXVIII. r. 22. v. :

Imé minden asszonynépek, kik megmaradtanak vala a Juda királyának házában, kivetnek a babilonai királynak fejedelmeihez és jóllehet azok megmondják, hogy ezek megcsaltak téged és erőt vettek te rajtad a te szolgáid és azért akadtak meý a te lábaid a sárban és visszafordultanak.

Ezek a Jeremiás szavai. Profétál itt a királynak Zedékiásnak és utána lévő uraknak az posteritas előtt leendő szomorú emlékezetéről, azért hogy magok gorombasága, gonoszsága miatt elvesztették az országot, a kinek megmaradására való igyenes út szemek előtt vala.

Historia szerint való alkalmatossága :

Az egyiptombéli király Jozsiás idejében felkél, réamegyen az assiriusra, hihető Zsidóországon akart által menni (mivelhogy Egyiptus és Assirius között vala). Mi lészen? Az Józsiás eleiben kiszáll, mint Assiriusnak federatusa. az harczon elvesz Józsiás, Zsidóországot az assiriustól elszakasztja az egyiptombéli király. Ez alkalmatossággal látván ilyen győzedelmét, szerencsáját az egyiptombéli királynak, a zsidók elszakadnak az assiriustól, az Józsiás fiai egy néhány ízben elszakadnak tőle, elpártolnak. Eljő az assirius nagy haddal, megveri az egyiptombéli királyt, Judeában királyt tészén, valami kevés ideig hűséget mutat, azután csakugyan elszakad ; Joachimra jó az assirius, vagy babilonius, megfogja, megöleti, el sem temettetik, az ebek eszik meg. vagy hová lött, elég az, hogy számár temetése lött, az Jeremiás próféciája szerént. Az Jekoniást helyében teszi királynak, az is elszakad tőle ; feljő az ellen is, megbünteti igen, visszatér hűségére, három esztendő

alatt az adót megadja. Azután másodszer is elszakad, akkor is réájő az babilonai király, megszállja Jeruzsálemet, az király jóllehet igen nehezen Jeremiás intésére kimegyen az babilonai király eleiben, elviteti fogságba, de mind élete megmarad s mind pediglen az ország s az város Jeruzsálem. Mindezekkel az szomorú példákkal semmit is nem tanulván Zedekiás az uraknak tanácsából, az kik mind az egyiptumbéli királyhoz szítottak, alattomban elszakad ő is azon királytól, a kinek jó akaratjából lött királylyá. Mi lesz mindezekből? Eljő az Nabugodonozor, az király nagy haddal, az egyiptombéli királyt megveri, Jeruzsálemet megszállja, két egész esztendeig vittatja, extremításra jutottak mindenek. Jeremiás eléggé javolja, menjen ki az királyhoz, gratiát talál fejének, az ország is megmarad, az város is, de haszontalan. Jeremiást jó tanácsáért, mint árulót megföggják, tömlöczbe vetik, sok ideig ott nyomorog, megvészik a várost, az üdő alatt megföggják az királyt a babilonai király eleibe viszik, öt fiait szeme láttára megölik, levágják, az urakat majd nyoleczvanig lekonzolják, Zedekiásnak az szemét kitolják, az ártatlan népet, léányokat, gyermekeket rabságra viszik, az uraknak sok szép léányit s az királynét is, az várost s az templomot megégetik, a ki soha még tüzet nem szenvedett volt. Ebben az siralmas nyomorúságban, fogságban lévén az asszonynépek s az léánygyermekek úgy hozzatnak itt bé a próféta által keserves panaszzokkal így szólván: *Megsáltak tégedet és erőt vöttek rajtad az Urak, az megmaradásra való utat elhadtad, oly sárban, fertőben, szövevényben ugrottál, az melyből se te, se semmi maradékaid lábokat ki nem vonhatták.*

Panaszolkodó s átkozódó szók ezek a király ellen, mintha mondanák: Az urak hamisak voltak. az egyiptombéli királyhoz szítottak mind alattomban, az babilonai királytól elszakadtanak, az király goromba volt, együgyű volt, megengedte magát csalni, a mely miatt oly sárba, fertőbe ugrottak, a melyből se ők, se mü lábainkat ki nem vóhatjuk. A dolognak mivolta szerint ez az alkalmatossága: *Az Isten haragját gyulasztó, hazájának szántszándékkal veszedelmét munkálkodó emberek, haza fiait azt érdemlik, hogy ha nyomorúságban élnek, mindenekről megcsúfoltassanak, senki felőlök jót ne szóljan, sőt haláluk után mind Isten s mind emberek előtt, még az magok gyermekei előtt is átkozott legyen emlékezetek.* Ihon itt magok a léánygyermekek szidják s átkozzák az asszonyi rendek a királyt, hogy goromba volt és az urak gonoszok voltak, az miatt esett rajtok az nagy nyomorúság. Hígyjétek meg emberek, hogy most senki nem mér ellenetek szólani, mert úgy

tetszik, hogy menykövek hullanak az kezetek, szavatakat után, mikor pedig megharagusztak, azonban mindent cselekesztek. a mit akartak, de bizony holtotok után minden száj megszólal ellenetek, a ki most térdet hajt az szolgálótok közül nagy reverentiával azt mondja: Kegyelmes Ur, Kegyelmes Asszony, mint Jezabelnek s Achábnak; Tekéntetes Ur, Tekéntetes Asszony, Méltóságos Ur ő kegyelme, az Asszony őnagysága. Meglehet úgy viselhetitek magatokat, holtatok után azt fogják mondani a mit Jehu Jezabel felől: *Eredj, nézzétek meg amaz átkozottat*, a ki bálványozásával bűnbe ejtette az Isten népét, az Izráélt. De nem csak az szolgálótok, de maga az, ki kebletekben nyugszik, az magatok felesége azt fogja mondani, a mit Abigaél az ura felől: *a neve is bolond, muga is bolond volt*. Bolondsága miatt vesztette el mind magát, mind minket. De nem csak ez, de az magatok ágyékából származott gyermekeitek azt szégyenelni fogják, hogy tii töletek származtak, mert újjal fogják mutatni őket: ez — úgymond — amaz országvesztő áruló embernek fia, leánya; magok mikor fognak rólatok emlékezni szidnak. átkoznak benneteket s azt fogják felöletek mondani, a mit a leánygyermekek és az asszony-népek in textu

Az Báthori Sigmond példájával emlékezzetek meg, mennyi sok nemesvérű igaz haza fiai nagy oszlop emberek származtak abból az nemes familiából. Ez az egy kiválék közülök, addig vágya német, olasz, hasadozott, gombos köntösre, plundrára, cardinalis veres galléros subára, háromszor elcsereberélé ezt az országot; veszté, rontá a napnyugoti gratiáért, fávörért, háromszor hütös urától, az töröktől elszakadván, az mely miatt valaki ma emliti, ir felöle; minden historicus szidja átkozza, mint *pestem patriae et probrum suae gentis*. Ha a jó lelkiismeret nem visel benneteket, bárcsak holtotok után való emlékezetektől irtózzatok meg, mert oly historiát fognak felöletek írni, hogy valaki megoldvassa, megcsendül a füle belé, a mi nagyobb, az okát is meg fogják akkor írni, mi vitt benneteket arra, hogy hazátokat elveszessétek s annak veszedelmére ügyekeztek és voxoltatok.

Summa szerint ez van benne: Az emberek istentelen életek az oka, hogy holtok után megbűzhödik az ő emlékezetek.

Részei: 1. Rosz emlékezetek az posteritas előtt. — 2. Oka, mert oly sárban ugrattanak, melyből stb. *Magyarázat* szerint vagyón itt *először* az királynak az babiloniai birodalomtól való elszakadása, hitszegése, holott az tette volt királylyá, az alatt sokáig uralkodott békességben, az urak is meg híztak alatta.

Másodszor az egyiptombéli királyhoz való hajlása. Nagyot nyert benne, a fajármot elcserélte vasjáromért. Szép kis kereskedés, szép uralkodás! *Harmadszor*. Ennek szomorú consequentiája, oly sárba ugrott bé, a kiből lábait se maga, se maradéka ki nem vonhatja. *Negyedszer*. Ennek ismét más keserű gyümölcse, megrothadt emlékezeti az posteritasnak szájában, még a gyermekei előtt is; Isten s emberek előtt átkozott volt emlékezeti, büdös. (Péld. könyve.)

Mindezeket világosabban láthatjuk Zedekiás személyében. Lássuk azért ki volt Zedekiás? 1-mo *Amaz utolsó jó királynak az Józsiásnak legrosszabb királyfia*. Ennek a királynak három vagy négy fia volt; mindenik rossz volt. Nagy jó reménységgel szülte őket, nevelgette; kit *Isten jóságának* nevezett benne, mint Joákázt, kit *Isten ajándékának*, mint Mathaniást, kit *Isten erejének, hatalmának*, a ki az országot megerősíti (érthette az Messiás országát is rajta), mint Eliákimot vagy Joákimot, kit *Isten igazságának* nevezett benne, mint Zedekiás istentelen királyt. Mi lött gyümölcse reménségének? Az, hogy atyjok virtusától mind elfajultak, mint Hecuba üszögöt szült Trója megégésére: Juda országának veszedelmére szülte ezeket az üszögöket. Adta volna Isten bár soha ne születtek volna, mert fel sem nevelhette őket, éretlen halállal meghalván, maga pedig Jósias hadd élt volna, az veszedelem olyan hamar el nem jött volna, de ez volt Isten tanácsa, hogy ő a veszedelem alól kiragadtassék. Másodszor ez Isten tanácsa, hogy mikor Isten veszedelmet akar hozni az földre, oly emberek élnek atyjok után, a kik csak az Isten haragját gyulasztják, hazájok veszedelmét munkálkodják. Elmégyen a fecske a gólya, eljön utánok a tél, elmennek a jó emberek, eljő az veszedelem. Mikor egy tisztességes, egészen megőszült püspök embernek azt vetették volna szemére, hogy megeste az hó a fejét, azt felelte: megolvad a hó nemsokára, de bizony nagy sár lészen belőle. Micsodás? Ilyen a micsodát itt emleget a próféta.

2-do. *Ez az király állhatatlan, levis természetű ember volt*. Ha az prófétával volt, azzal tartotta, ha urak közzé ment, azzal tartotta. Néha elbűtt, suttogott az prófétával, kevés idő mulva az uraknak kezekben adta; néha megfogatta, néha megszabadította, minden jóra ígérte az prófétának magát, azonban semmit is nem teljesített. Nagy boldogtalansága volt Jeremiásnak, hogy jó alkalmatos természetű királylyal nem volt dolga, mert ha lött volna, ki nek hátát megvetni, kihez támaszkodni, abban az elfordult népben is többre is mehetett volna, a mint hogy sokra ment Josiás idejében, a míg ő élt. Vajki

sokat térszen, ki légyen az király, s ki légyen az papja. Boldog Ezékiás, hogy Ésaías a papja, de bizony Ésaías is boldog, hogy Ezékiás a királya, mert ha Zedékiás idejében élt volna, bár Ésaías lött volna is, abban a szép reformatioban annyira nem mehetett volna.

3-tio. *Hipocrita ember volt*, az Isten mellől sem akart teljességgel elállani, az Isten szavát sem akarta fogadni; a prófétának is akart volna engedelmeskedni, az maga kívánságán s ductusán is akart járni, nem is akart amaz deorum contemptor lenni, atheus, hanem religiosus kíván láttatni, de az kegyességnek szoros útján nem akart járni; becsülte a prófétát inkább, hogysen az urak, de egészen szavát sem akarta fogadni; cselekedett valamit Istenért, de többet magáért; az lelkére kénszeríté a prófétát adjon tanácsot, mit cselekedjék: megfogadja s az uraknak ki sem adja, azomban ugyancsak meg nem fogadja. Egyszer megszabadította a tömlöczből Jeremiást, azt gondolta osztán, hogy ezzel minden dolgai expedialhatja Istennél és az prófétával megbékélhet. Ilyen szokások van az hipokratáknak. egy kicsint cselekednek Istenért, azzal mindent expiálni akarnak, azért osztán minden jót várnak; Dávidot rajzolnak és Góliátot akarnak festeni belőle, csak szúrhasák ki a mások szemét valamivel, ez minden szándékok.

4-to. *Magistratusi autoritással teljességgel élni nem tudó ember, gyermeki levitással volt*. Mikor az urak kérék a prófétát tőle, hadd öljék meg, azt felelte: Ahon van, akár hova tegyétek; mert én az urak ellen nem tehetek semmit is. Így tőn amaz boldogtalan Saul is, mikor Sámuel próféta feddené, hogy a barmoknak kövérit meghagyta, azt feleli: *Mert féltem a néptől*. Azért tött Isten benneteket királyokká, fejedelmekké, hogy az néptől féljete? Nem azért hát, hogy a nép féljen tőletek. Hol van a királyi pálcza, fegyver, a kit Isten kezetekben adott? Azt mondja szent Pál: nem héjában kötött Isten fegyvert oldaltokra, hanem hogy azzal a gonoszokat rémitsétek, a népet igazgassátok. Nem azért, választott, hogy vázok légyete. hogy vakok, sietetek légyete. hanem, hogy autoritativus emberek légyete. lássatok a magatok szemével is, halljatok a magatok fülével is; a mit az urak tanácsolnak jót az közönséges megmaradásra, azt megfogadjátok. megbecsüljétek, elkövessétek; ha rosztat voxolnak, ne fogadjátok, sőt az ellenkező voxot, ha nem jó elrontsátok. hogy nem gondoljátok meg, hogy az uraknak is bőrökben jár, de bizony tū nektek inkább bőrötökben jár.

5-to. *Istenéhez, Urához hűségtelességben, hűti hagyott, hűtiszegő ember volt ez*. Az Istennek adott hűtit megszegte, a népet

bálványozásra vitte, a kiből sok munkával az atyja Josiás az népet kitisztította. Az babilonai királynak adott hűtit megszegte, ellene rebellált, pártot ütött, az atyafiainak szomorú példájával nem gondolt, semmit sem tanult; tudta mint bánt az atyafiaival az rebellióért a babilonai király, mégis nem tudott semmit is rajtok tanulni; azon sárban ugrott, a kiben azok, melyre nézve jóllehet Isten megparancsolta vala Mózes által: *az népnek fejedelmének gonoszt ne mondjunk*, mégis Ezékieltől azt izeni Isten neki: Eredj, ne gondolj koronájával, méltóságával, mondd meg neki: *Te hamis hűtű, hűtszegő fejedelem, miért szegted meg az babilonai királynak adott hűtödet; az nekem adott hűtöt szegted meg, mikor az ő néki adott hűtöt megszegted, mert ő én réám és az én nevemben esketett meg tégedet, nem az ő bálványira, hanem az Izráel Istenére.*

Ha kérded, mi vitte erre az Zedékiást, hogy szakadjanak el? Felelet. 1. Mert akkor az egyiptomi király az assirius ellen győzedelmeskedett, melyre nézve Zsidóországba mindjárt belékapott, mint ma van Erdélynek dolga; királyokat tött, azokat akarta, hogy ő tőle függjenek, ő neki adózzanak; azt gondolták, hogy már az babilonai királyt egyszerűen eltapodta az egyiptomi király, hogy többé soha fel nem kelhet. Azonban megfordula a szerencse, győzedelmeskedett a babilonai király, Siriát Zsidóországot is visszavötte, az rebellis királyoknak érdemek szerint megfizetett; meg is érdemlették, mert mi ideig sem laktak ők az egyiptomi birodalom alatt, az babilonai király birtoka alatt penig mely sokáig laktanak békességben. 2. Ettől volt, mert az urak mind Egyiptomhoz szítottak, mind az Nilusból ittak volt, egy-egy krokodilus lakott benne. Hihető, mint afféle dolog szokott lenni, addig jártak alá s fel Egyiptomban, hol egyszer, hol másszor, hol egy s hol más követségeket viselvén, ott fascináltak őket, ott corrum-pálták, ott csábitották el, melyre nézve úgy látszanak ebből a szóból, *erőt vettek rajtad a te békességednek emberei*, hogy akarátja ellen vitték a királyt arra, hogy az assiriustól elszakadjon, de nem mert az urak ellen szólani, vagy hogy mint itt a léánygyermekek mondják, *elcsábitottak és megcsaltak.*

6-to. *Veszedelmes üdőben élő ember volt*, oly üdőben, a mikor csak csapongott az ország kettő között, hol az assirius, hol az egyiptombéli királyhoz adta, kötölközte magát, egyikhez sem volt igazán hív; ez penig veszedelmes dolog. 23 esztendő alatt három vagy négy királyt vittek elfogva, a mely hallatlan volt az előtt. Utolsó veszedelemre hanyotlott volt az ország, mert Joakim rebelliójával feljövén az assirius, igen megromlék az ország, azután feljövén másodszer az Jekóniás

rebelliójával, akkor annálinkább megromlék s elpusztúla s azután Zedékiás idejében is harmadszor kénszerítettvén feljöni az babilonius, akkor osztán egészen elpusztúla, mind az ország s az város, az templom oda lőnek. Addig gerjeszték ezek az emberek az babiloniai királyt, addig irritálák, bosszanták, hogy egyszer osztán elunván annyiszor s ellenek expeditiot tenni végképen elpusztítja őket, nem volt osztán soha többé Judeában király. Addig hordják az korsót az kútra, egyszer eltörik.

7-mo. *Szomorú kimenetelű ember volt ez.* Addig nem fogadott szót, eljött az Nabugodnozor, megvévé az várost. az királyt megfogta, fiait előtte megölette, az urakat előtte levágta, azután szemeit kitolatta. azután osztán megölette, vagy hová tütte, nincs emlékezet többé felőle. Ezt a szomorú casust könnyen elkerülheti, ha vagy egy mértföldnyire az királyhoz kimégyen vala Jerémiás intése szerint. De így szoktak az emberek nagyot vesztetni, az mikor kicsiny alkalmatossággal nagyot nyerhetnének. Így jára a mi nemzetünkben az szegény ifjú Rákóczi György, ki is ha Nándor-Fejérvárrá eleiben mégyen vala az fővezérnek, (a mely könnyen meglehetett volna, mivel az maga fiát küldte volna zálognak) ebben az sok romlásban nem volnánk, a kiben ma vagyunk; ezt az szomorú casust siratják már ebben a leczkében az Judeanak léányi.

Tanúság.

Az Isten beszédének közönséges megútálása, minden rendeknek közönséges megveszések Isten ítéletiből azt hozza magával, hogy eltévesztse az ország és annak igazgatói azt az utat, a melyen világos megmaradások lehetne, ezt eltévesztvén oly sárban és szövevényben ugorgyanak. a melyből akármelyik lábokat mozgassák soha ki nem húzhatják se magok se maradékok. Ilyen szomorú állapotban ki egyet, ki mást okoz, ki egyre, ki másra vét, de minden bizonynyal elhiggye minden, az ki oka lészen, mind ez életben siralmas gyümölcsét vészi mind Isten s mind emberek előtt az ő emlékezeti. Hogy közönségesen Jerémiás idejében megveszett volt minden rend, megtetszik ebből: mert elküldte volt Isten Jerémiást mind az községhez, mind az főemberekhez, de senki az ő szavát nem fogadta, sőt Jerem. 37. v. 1. azt írja a szentlélek, hogy az Jerémiás megmondván Isten követségét se király, se az szolgálai közzül senki, se az község meg nem fogadta, sőt közönséges akarathból azt izenték Istennek (Jer. 44. v. 16.): az szót a melyet szoltál nekünk az Úr nevében, nem akarjuk tőled hallani, meg nem fogadjuk. hanem kétség nélkül azt cselekeszszük, valami kiszármazott

a mi szánkból. Mi lött gyümölcse az Isten előtt való rebellió-nak? Az, hogy földi urak ellen is rebelláltak s elhagyták azt az utat, melyben állott az ő megmaradások, mivelhogy az babilonai királyt, ki alatt békességben éltek, elhagyták, ebből kiugorván ugrottak oly sárban, azaz egyiptomi igában, a melyből lábokat ki nem vonhatták. Mi lött gyümölcse ezeknek? Az, hogy megadták az árát mind az király gorombaságának, mind az urak hamisságának, elveszték magokat is, az országot is; rabságra vitték a szegény asszonyi és léányi rendeket is, a kik a fogságban mindörökké átkozták királyokat.

Oka a tanúságnak ez, mert minden országnak megmutatta Isten a maga megmaradására való utat, csak akarja látni, mire való amaz Krónikás királyok és Sámuel könyvei? Hiszem jobb volna addig a szent Pál leveleit olvasni, ha ki akarja tudni ez, hogy le van itt írva királyoknak politikájok, hogy hogy igazgassák a királyok az országot és a főrendek, találtok ott példát mindenre, csak akarjatok. Ithon mely kétséges dolgok vagyon ma, mely végetlen sok a tanácskozá-sotok. Csak ebből a Zedékiás históriájából concludálhattatok volna, mit csináljatok régen, ha akartatok volna, mert bizony oly világosan le van írva, mintha ma élt volna a mi üdönk-ben Jeremiás. Ha akkor volt assirius, ma is van, ha volt egyiptus ma is van, ha akkor az assirius megromlott az egyiptombéli fegyver által, úgy van ma is, ha akkor győze-delmes volt egyiptus s abban felfuvalkodván el akarta sza-kasztani Zsidóországot az babiloniustól és abban királyt tenni, a kit szeretett, úgy van ma is, ha akkor habzottak a kettő között király és urak, úgy van ma is. Micsoda kimenetelek volt akkor az álhatatlanságért, vagy világos rebellióért az királynak és az népnek s az uraknak: adja Isten szerelmes fiáért ne légyen az tü végetek. Akkor haragudtak ezért a szóért az prófétára, bizony elhiszem léznek olyanok, a kik én tölem sem vészik ezt jó neven. Ezt az utat Zedékiás nem akarta látni, szántszándékkal behunyta a szemét, hogy ne lássa, mely miatt az Isten külső testi szemeit is kitolatta, ugyan légyen vak, ha vak akar lenni.

Azt kérhetnéd azért s méltán is: *melyik út hát az, a melyen megmaradhatunk*, ha egészen nem is csak valami rész-ből? Felelet. I-mo: *Az kegyességnek és isteni félelemnek útja.* Légyetek istenfélők és féljétek Istenteket, mert ha a pogányok között is *nullus deorum contemptor fuit unquam felix*, a mint Plutarchos megjegyezte, hát az evangelium világánál élő embe-berek között hogy volna boldog az, a ki az Istent s az reli-giót semmiben hajtja. Ez vesztette el egyik Zedékiást és az

urakat, sem az Istent, sem az Istennek prófétáját, sem annak szavát nem becsülték. *Akárminsoda vallás és superstitio legyen is, a ki abban buzog, vallását szereti, az zelus, az buzgóság magában ugyan csak jó, mert Istenéért buzog, a ki buzog.*

2-do. *Jó lelkiismeretnek útján megmaradhatunk mi.* Nem vagytok tü oly ostobák, hogy ne tudnátok micsoda a jó, és az gonosz az haza javára; Isten jóvoltából elég eszes tanácsos emberek vagytok; hát a mi jót láttok amaz privatus affectusért, indulatért mit mulatjátok el? Miért cselekesztek lelketek ismereti ellen való dolgokat? Ím tudom én egynémelyiteknek micsoda lúg észí a nyakát: lész oly üdő még, hogy a szemetekre is lobbantam.

3-tio. *Istenhez való hűségnek útja.* Úgy uralkodjatok s úgy igazgassátok dolgotokat, hogy a ti országtokban hadd uralkodhassék az Krisztus az ő evangéliumával; mert ha nem, bizony tü sem uralkodtok, az hol Krisztus székinék helye nem lesz, bizony a tiéteknek sem lesz.

4-to. *Uratokhoz való hűségnek útja.* A kinek egyszer hitet adtatok, megtartsátok, az hit mellől, melyet egyszer adtatok, el ne álljatok, mert *via perfidiae*, hűtszegésnek útján soha senki sem boldogult, sőt veszett mind pogány, mind keresztyén. Ihon az római imperiumot hozom elé, annak kezdetiben hárman valának, a kik hűtszegéssel hágának fel az uralkodásra: egyik Romulus, az másik Hannibál, az harmadik maga Julius császár, a kinek ez vala szava járása: *Si jus violandum est, regnandi causa est violandum.* Mi lón jutalmok? Az, hogy egyiket a római tanácsházban apróra vagdalák, a másikat számkivetésben üzék, ott mérget ivék s meghala; az harmadikat huszonhárom sebbel elvagdalák s megölék az Pompejus oszlopa mellett. Ilyen gyümölcsei vadnak a hűtszegésnek. De ha más nemzet előtt ez mind bolondság volna is, a mi nemzetünk előtt nem kelene annak lenni, mert a mi nemzetünket vette fel Isten szomorú például, hogy az hitszegésnek jutalmát más nemzeteknek megmutassa a mi példánkba. A historikusok a mi nemzetünknek szomorú példájával, a mely Várnánál lött, irtóztaták más nemzeteket az hitszegéstől, mégis mi az magunk példáján nem tudunk tanulni. Ezeknek oka, mert az hitet nem annyira embereknek adjuk, mint Istennek, mert a mi Istenünk nevére esketnek meg a pogányok is bennünket (Ezék. 17, v. 18.).

5-to. *Tökéletes áthatatosságnak útja.* Emberek! az neutralitás felől így gondolkodjatok. 1. A mely országnak Isten azt engedi, adja igen szép dolog, a mint Dávidnak, hogy neutralista légyen Saul és a filisteusok között; midőn Saul ellen hadakoznának, Isten rendkívül hívá vissza a táborból, holott

maga ingyen sem remélette, sőt tudván azt, hogy az neutralitás veszedelmes dolog, nagy szive fájdalomával elméne Akis királylyal az hadba az maga nemzetsége ellen is. Ezt Dávidnak adta vala Isten egyszer, ti néktek pedig az Isten ezt teljességgel nem adta. Josiástól meglehetett volna a neutralitás Egyiptus és Assirius között, ha akkor hadban ki nem szállott volna, de az fiai idejében teljességgel lehetetlen volt, mert már akkor az ország az maga talpán meg nem állhatott, hanem az másén állott. Nem az Józsiás idejében van az ti országotok, hanem az ő fainak idejebéli állapotja van ti országotoknak az megerőtlenedésre nézve. 2. Ez felől az állapot felől úgy értsetek, úgy értenek mindenek, hogy *media via nulla via*, a középút nem út. (Citat. Tac. lib. 12, Claudianum Georg Scorinber. ner. Lib. 4. Cap. 34. pag. 436 Item lib. 5. Cap. 5. 65.) *Media via neque amicos parat, neque inimicos tollit.* (Geor. fol. 23. de repub. referente Richardo de axiomatibus pag. 534.) 1. Azért a ki egyikén sem mindeniknek ellensége. 2 Ha megbékéllenek, az ő romlására békéllenek meg. 3. Mindeneknek példái lésznek. Példánk erre a Jabes-Gileádbeliek (Birák k. 21.), kik el nem menének az hadba az benjamiták ellen. Mi lön belőle? Hazajöve az tizenegy nemzetség győzedelemmel s az Jabes-Gileádbelieket feleségeikkel s gyermekeikkel együtt levágák. Úgy járanak az epirusbeliek is Görögországban, mikor az achajabeliek és az aetoliabeliek hadakoznának egymás ellen, mindeniknek külön-külön irogattanak, hogy ti veletek tartunk amazok ellen és amazokkal, emezek ellen. Mi lön haszna? Amazok megbékéllenek, előhordák egymásnak az titkos leveleket, melyeket az epirusbeliek küldöttek mindkét felé. az miatt elveszének (Bodinus. lib. I. de repub.). Mefisbosen is roszúl jár vala az neutralitás miatt, ha sánta nem léssen vala s a szolgája el nem szökött volna, azért hogy se Dávidot, se Absolont nem követte. A rómaiaknál az ilyen csapongó állhatatlan embert két fenálló élőfa ágai közzé kötötték, az ágakat felbocsátották, úgy hasították kétfelé. Azért ne gondoljatok, hogy csak tü vagytok oly ravaszok, oly okosok. hogy mindenik félt megcsaljátok. úgy, hogy egyik fél is eszébe ne végye? Nincs oly titok, a mely világosságra nem jó. Ezt a sok titkolódzást az Isten is útálja, az emberek is. Az tirusbeliek, mikor az görögök megverték az persákat, még sem állottak el az persáktól azt izenvén a görögöknek, nem lehet, hogy a persiai birodalomtól elszakadjanak, a mely alatt 200 esztendeig laktanak. (Midőn Kemény János és Apafi Mihány fejedelem között Erdély felett villongás volna. amannak Leopoldus, ennek pedig patrocínálván a török Kemény

János Teleki Mihályt Besztercze feladásának kérésére bocsátja, de a tanács ilyen feleletet adott: Mi boldogtalan lakosok a Kemény János hűsége mellett a török ellen harczolván, városi népünk közzül sokat elvesztettünk, tartományunkat elégették, a megmaradott nép is alig nyert magának gratiat, azért, ha ismét rebellálnánk a török ellen, mind egy lábíg el kellene vesznünk. Verjétek meg tehát elsőbben a törököt s mi is magunkat birodalmatok alá bocsátjuk.)¹

6-to. *Egyenességnek útja.* Ne igyekezzetek örökké egymásra. ne gyűlölködjetek. Amaz két ember Szápolyai János és Sánta Báthori veszekedéssel veszttette el a mi nemzetünket, az hasítottá ketté egyik részét a német alá, másik részét a török alá vetette. Így van ma is az dolog, így léssen, ha Isten nem könyörül rajtunk.

Haszna e tanuságnak.

1. Csodálhatjuk mi ennek a mi országunknak annyi sok időktől fogván való mngmaradását az két hatalmasság között, az Saskeselyű és Egyiptum között. Háromszor, vagy feljebb négyszer rebellált Judaországa az assiriusustól, az negyedik, vagy harmadikba elvesztette, de te Erdélyországa hányszor rebelláltál a te hütös urad ellen,² a kinek hütöt adtál, a kinek szárnya alatt első János királytól fogva békességben lakoztál, csak egy fejedelmed idejében is háromszor rebelláltál, hogy hogy vagon hát, hogy még ez két hatalmasságnak tíze meg nem emésztt? Az Istennek csodálatos gondviselése által. Akartál elveszni, de az Isten nem akarta engedni. Legközelebb most hiszem véssz vala el, ha valaha vesztél szántsándékkal. De az Isten ugyan csak még eddig nem engedte. Kényszeritelek az élő Istenre és a mi Urunk Jézus Krisztusra, mondjátok meg, mi jót vettetek valaha Egyiptumból, hogy ennyire szomjúhooztok a Nilus vizét? Hányszor szabadított meg más hatalmasság kezéből? Mikor alatta voltál is, mond meg micsoda szabadsága való lelkednek s testednek alatta? Micsoda privilegiumokkal bírtatok inkább mint most? Mikor voltatok gazdagabbak, értékesebbek, nagyobb urak mint most? Hogy nem mentek inkább Silonban, Magyarországnban? a Dunán túl való földre, ott lakozó méltóságos nagy rendekhez az katolikusokat sem vévén ki (mint hogy egyéb nin-

¹ A zárójelben lévő rész a Kemény-féle gyűjtemény példányában nincsen meg.

² T. i. a török ellen.

csen is már ott).¹ Mondjátok meg, ti éltetek-é itt Erdélyben az assiriust alatti nagyobb szabadságban, békeességben mint azok? Igaz ítéletű nagy Isten tartoztassad a te orozád előtt az ítéletet, ne siessen az hálaadatlan gonosz hazára.

2. *Hasznos Intés.* Intelek az élő Istenre 1. gondoljátok meg, hogy az középút nem út. 2. Az elveszésre nincs átalabb út ennél, a melyet tii megmaradásra valónak gondoltok. 3. Nem hívott Isten titeket szabadságra, csak adóznatok kell ti néktek vagy egynek, vagy másnak, csak jármat kell tii néktek visel-nétek, vagy fajármot vagy vasjármat, hogy aláztatos ország légyen ez, arra hívott Isten. Ezekias rebellála az assiriust ellen, nem cselekedte egészen jól, maga vallást téssen róla, de ha szintén jól cselekedte volna is, ez példa nem tii réátok illik; mert őtet Isten szabadságra hívta, mert ő maga talpán megállhatott, inkább mint tii. De ő sem élt egészen szabadságban, mert ha azt kereste, miért hát hogy Egyiptushoz csatlotta magát, sokkal nagyobb pogány bálványozó néphez, hogy sem az assiriust, mely miatt Senachéribet ellene felhozá isten s kicsinben, hogy el nem vesze. 4. Ha titeket Isten szabadságra hívott volna, mint az helvétusokat, az belgákat, az kik az jármat kivették az nyakokból, támasztott volna az Isten helvé-czius embereket tii köztötek, a kik az szabadítást kezdehnek, de tii köztötek egyet sem láttam még olyant, mint a Birák idejében cselekedett Isten. *Másodszor.* Tanácsot adott volna Isten ti néktek erre, de még eddig úgy tapasztaltam, mennél több eszet tulajdonítottok magatoknak, annál nagyobbat botlottatok. A ki legokosabbnak állította magát, az ugratott legnagyobb sárban, mint az rubeniták. Judic, Cap. 5.

Féltelek azért én titöket ezektől 1. mint az Josias fia az mely után meg akartak maradni, azon vesztek el. 2. Addig gerjesztitek az assiriust az Josias fiaival, hogy már sok ízben fáradozt ide nagy haddal, egyszer bizony egészen deleál, eltöröl mind az királyt, mind az urakat. 3. Számot kell még tii néktek az babilonai király előtt adnotok. Azért ha a pap tanácsa beférne, de ha ez nem az Jeremiásé ez volna:

1. Istenteket féljétek. 2. Jó lelkiismeretből voxoljátok. 3. Állhatatosok légyetek. 4. Istenhez uratokhoz állhatatosok légyetek. 5. Ne gerjeszszétek mind örökké ezt a napkeleti hatalmasságot. Soha az zsidó népnek nemzetségnek annyi

¹ Nagyari ezeket tapasztalathol mondhatta, mert a fejedelem mindhárom magyarországi expedicioján jelen volt. Az 1863. expeditoból maradt fel néhány levél, melyet Nagyari győri táborából váltott vallásvédelem ügyében a komáromi pappal Csuzi Cseh Jakabbal. (Közölte Konez József az erdély „Prot. Közlöny“ 1894. évf. 410 l.)

rebellióját sem Isten, sem emberi hatalmasság el nem szenvedte, mint a tieteket. Addig hordjátok az korsót a kútra, egyszer eltörik; addig jár a lud a jégre, egyszer elesik. 6. Voxoljátok az hazának jóvára. 7. Aegyiptumhoz mi haszna hogy biztok, mert nádszál. 8. A míg Magyarország megvala, két szeme vala ennek az nemzetnek, már csak egy van. Miért hagyjátok ezt a félszemeteket is kitolatni? Ha Samson oly kívánsággal kívánt bosszút állani az két szeméért, hát ti az egy szemetekért? Hol vagyon régi, magyar nemes vér? Megholt Mátyás király elkölt az igazság. Megholt Bethlen Gábor, elkölt az martialis virtus. Csak lehorgattunk már az földre, s az legrosszabbik is azt mondja már, feküdj le, hadd menjek által az hátadon. Ha egyéb nem visel benneteket, viseljen holtatok után való rüt átok, átkozott emlékezetetek az posteritás előtt, az micsodás volt Zedekiásnak, még csak a leánygyermek előtt is. Most szidjátok átkozzátok Bethlen Gábort, Rákóczi Györgyöt, hogy az országot elvesztették, de bizony jobban megérdemlitek tü mint azok; mert Rákóczi György más országát pusztította, tü az magatokét. Bethlen Gábor ennek a hazának kezét, lábát vagdalta el, mikor Lippát oda adta, de tü a szívét adtátok oda az idegen nemzetségnek.

Mikor Lajos király az urakkal együtt elveszett, Szulimán császár eleiben vitette az uraknak fejeket, az többi között meglátván az Salanki (inkább a Tomoriét) kopasz ősz fejét, megveregeté ott pálczával s azt mondotta: Te rossz ember, az te gonoszságod vesztette el ezt a goromba gyermek királyt. Én nem nevezek senkit, de félő, hogy így ne járjatok.

Summa summarum.

1. Légyetek hívek Istentekhez. 2. Uratokhoz. A Krisztus azt mondja: *Adjátok meg, a császárnak a mi a császáré és a mi az Istené az Istennek.* Ha ezt nem cselekszitek, a mit Ezékiel által Isten izent Zedekiasnak és az uraknak, azt izeni Isten ezen predicatio által tü nektek: *Te hütszegő, vagy hamis hütű fejedelem, tü hütszegő vagy hamishütű urak.* Ha pedig hívek léstek Uralokhoz Istentekhez, *in omnem eventum* bizátok magatokat Istenre, Isten dolgaitokat jó kimenetellel megáldja: Élni fog a tü lelketek, ha kimentek az babiloniai király eleiben, ha külsőképen kárt vallowok is. Ezt fogadta Jekoniás és élt, nem fogadta a fia Zedekiás, el is veszett. Az Isten szerelmes fiáért lelketeket igazgassa minden jóra. Ámen.

Nagyarinak itt közölt erősen politikai vonatkozású beszéde nagy hatást keltett és sokáig maradt emlékezetben az utódoknál is. Meggyőzni és a török felé hajlítani mégsem tudott mindenkit. Erdélynek ez idő szerint legtöbbet tapasztalt s legműveltebb fia, Bethlen Miklós, hajlíthatatlan maradt azután is. Nagyari ezért egyszer harmadmagával saját szállásán is meglátogatta Bethlen Miklóst, hogy őt saját politikai meggyőződésének nyerve meg. Ezt a látogatást Bethlen Miklós így írja le: „Egyszer Horti István püspök, Pataki István professor és Nagyari József udvari predikátor küldve-e vagy csak maguktól hozzám jövének a szállásomra s mondják: szomorúan és csodálkozva hallották, hogy én ilyen, amolyan etc. református ember azt javallom (melyről már eleget írtam). Én mondtam: bizony szinte azért javallom, hogy református ember vagyok és az ecclesiát, hazát féltem . . . és külön Nagyarira fordúlván: kegyelmed ez előtt harmad nappal predikála *ex Jer. 38: 22.* Adja Isten, én és kegyelmed próféták ne legyünk *juxta illum textum et precedentes versus; de nem iól applicalá kegyelmed minap a Nohach és Jabes Giliadbeliek szemét Kolozsvár és Dévára.* Szánom én kegyelmedet, a dolgokat nem tudja és olyannal néha nagy kárt téssen, . . . Adja Isten sirva ne beszéljetez még én velem a dologról.“

Ily ellenkező politikai vélemények között várják Erdélyországnak irányadó férfiai a közel jövő eseményeit, melyeknek legnagyobbika: Buda várának visszafoglalása. még az 1686. év folyamán bekövetkezett. Ezzel a két versengő hatalmasság között az egyensúly megbillent és a budavári győzelem még a legerősebb törökpártiakat is meggyőzte a felől, hogy Erdélyben a politikai irányváltoztatás elkerülhetetlenné vált.

Bevezetéssel ellátta s közli:

Szádeczky Béla.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Az a vajadás, melyet a hazai róm. katolikusok autonómiájának megszülemése körül tapasztalunk, egyik legsajátosabb tüneménye a kül- és belföldi, protestáns és róm. kath. egyházi életnek. Mert a hol félelvek és félrendszerek vannak, mindenütt ott látjuk az alkotási vágy mellett azt a kinlódást, mely a természet törvényeinél fogva megakadályozza az egészséges élet keletkezését. Ellenben a hol határozott irányok, positiv alapokon, öntudatos czél felé törnek: ott a siker is szembe tűnő, még ha ellentétes törekvések akadályozzák is annak létesülését.

Hirt adtunk volt már több izben azokról a ritualista mozgalmakból, a melyek az angol állam egyházat olyan izgalmomba hozták. Említettük a canterbury-i és yorki érseknek a tömjén s gyertya használatára vonatkozólag hozott se hideg se meleg döntését. Ennek a határozatlanságnak ott jár a nyomában a fejtelenség is. A lelkészek egy része engedelmeskedett az érseknek döntésének minden ellenkezés nélkül. Mások tiltakoztak a felső helyről jövő nyomás ellen, de azért felhagytak a pópás szokásokkal. Valami 30 lelkész azonban kereken megtagadta az engedelmisséget s kétségbe vonja az érseknek és püspököknek azon jogát, hogy a keresztyénség (értsd: római keresztyénség) évezredes gyakorlatával ellenkező kötelező szabályokat hozhatnának, minthogy felfogásuk szerint a püspököknek ilyen dolgokban csak tanácsoló szavuk van. Lord Halifax és társai örvendenek ezen resistentiának s kiadták a jelszót, hogy a világiak álljanak szilárdan papjaik mellett. Minthogy pedig a püspökök nem akarnak a ritualismusnak, oleső martyromság osztogatásával, kezére jární, azért úgy látszik, hogy a dolog egyelőre föggőben marad részökről.

A yorki érsek nem régiben egy pásztorlevelet adott ki,

a melyben megemlíti, hogy az egyházba némely pap által behozott újítások épenséggel nem voltak ismeretlenek a püspöki kar előtt; kétségtelen — úgy mond — hogy ezen régi szokásoknak megújítása számos embernél tetszésre talált, de a papok és hívek nagy többségére nyugtalanítólag hatott. A püspökök azt hitték, hogy csak muló jelenségekkel van dolguk, azért hallgattak eleinte, de midőn az ellenkezőről győződtek meg, megkísérlék közös erővel a nehézségek eloszlatását. Ennek eredménye a két érsek döntése, a melyet mint valódi döntést kell tekiuteni és nem mint egyszerű véleményt, azért annak engedelmeskedni is kell. Az engedetlenség ellen a püspökök nem szándékoznak egyházi bíróság útján fellépni, de nem is fognak senkit megakadályozni az ilyen lépés megtételében. Ő — az érsek — Pál apostolnak a 2. Thess. 3-ik részben adott utasítása szerint kíván eljárni. Az engedetlenség magukat ezen tényük által híveiktől és püspöküktől izolálták, tehát irányokban nem lehet oly bizalommal és jóindulattal viseltetni, mint azok iránt, kik engedelmeskedtek.

A yorki érsek szerint a tulajdonképeni vitás kérdés nem a körül forog, hogy a tömjén s a körmeneti gyertya használható-e, hanem hogy van-e joga a lelkésznek arra, hogy saját tetszéséből, felhatalmazás nélkül bevigyen az egyházba olyan szokásokat, a melyeket a római kath. egyház hagyományai által igazolva lát. De van az engedelmesség és a tekintély kérdésénél még fontosabb mozzanat is a dologban, nevezetesen hogy a lelkészek és világiak egy részénél az istentisztelet, különösen az urvacsora külsőségeinek túlfeljesztése egyenesen olyan törekvést és irányzatot foglal magában, mely a középkornak volt a jellemző vonása. Kétségtelenül ez a ritualisták törekvése: vissza a középkorba, vissza a pápasághoz. De vajjon elegendő-e egyszerűen ennek a ténynek a konstataciója és nem lenne a püspöki karnak kötelessége és nem állana-e módjában azt a kötelességet teljesíteni, hogy az evangéliumnak ügye mellett több erélyvel, határozottan lépjen fel?

Tehát a szigorú ritualista lelkészek száma mintegy 30-at tesz ki, kik nem engedelmeskednek a felső klérusnak. Áttérés a római egyházba még nem történt. legalább ilyenről nincs semmi hír. De eléggé jellemzi a helyzetet az is, hogy a pápa, ki az angol-bur háború kezdetén eleinte a burok pártján volt, ezekkel rokonszenvezett, mostan magasabb politikából, az angolokat ajándékozta meg rokonszenvével, hogy Vaughan biboros működését annál inkább előmozdítsa. Igazán elmondhatják az angolok: Timeo Danaos. . . .

Azonban nekünk nincs okunk féltetni az angol protestantismust. A nép, a társadalom fejlettsége, erős protestáns öntudata meg tudja védeni az evangéliumot a pápás hatások ellen. Lehetnek és vannak ott is egyének, épen úgy, mint nálunk, kik a se hús, se hal elmélet hívei, kik — ad notam a mi hasonló embereink — erősen protestánsok a protestánsok gyűlésein és mégis vitatják, hogy micsoda óriási nemzeti erőgyarapodás volna abból, ha a római katholicismusnak 500 milliónyi értékű vagyonát a római kath. autonomia kezelésébe adná és saját ellenőrzése alól fölszabadítaná az állam. . . . Maga az angol társadalom nem oly közönyös a rituálistákkal szemben, mint az anglikán klérus. Vissza a középkorba!? Vissza Rómához!? E hang megmozdította azokat is, kik eddig nem igen szerepeltek a szóban forgó küzdelemben; de a kik a legjobban érzik, hogy mit veszít az ember, ha a protestantismus igazságot és szabadságot lehelő légköréből a római járomba tér vissza . . . megmozdította az angol protestáns nőket. Ha a férfiaknál csak a szellemi, a gondolat, az érzelem szabadságáról van szó: a nők legdrágább kincsükben, a becsületben is érintve vannak a gyóntatószék újból való felállítása által.

A ritualismusnak ellenhatása gyanánt, „az angol egyház református hitének megvédésére alakult nő-szövetség“ már működik a reformatio legdrágább, megbecsülhetlen áldásainak megvédése és fentartása érdekében. Az angol protestáns nőkhöz intézett felhívást a szövetség elnökén, Lady Wimborne-on kívül számos kitünőség s az előkelő világ több tagja írta alá. Ez magában véve alig biztosíték arra, hogy az angol magas egyház nem esik oly könnyen a pápa zsákjába, mint a pápa hiszi, mert lát az eddigi tapasztalatok szerint épen a nők voltak azok, kik a pápistaság érzékcsiklandoztató cultusától könnyen megnyerettek, és épen az aristokrata nők voltak azok mindenfelé, a kik vetekedve toltak a Mária-cultus szolgálatába, jeléül annak, hogy nem értették, nem érezték azt a szabadságot, a melyet az evangéliumban bírtak. Az angol protestáns társadalom positiv hite erősebb garancia az anglikán egyház szabadságának fentartására, mint a magas klérus taktikázása, se meleg, se hideg viselkedése.

Természetesen össze sem hasonlíthatjuk a franciaországi viszonyokat az angolországiakkal a vallási, az egyházi kérdések terén, mert a protestánsok és pápisták számaránya a két államban megfordított arányban áll. De azért ha tudjuk, hogy Jules Grevy óta állandó jelszó Franciaországban: „la clericalisme l'ennemi“; ha tudjuk, hogy ez nem üres felkapott frázis, hanem a respublica fennállásának egyik varázsigéje;

ha tudjuk, hogy az a maroknyi protestantismus Franciaország-nak éltető kovásza: mégis szólhatunk itten is a fenti kérdésről.

A mint Bodleynak nagy feltűnést és Franciaországban is nagy elismerést keltett munkája — „Franciaország“ — igazolja, a francia nép szóvivő elemei a pápás egyháznak elkeseredett ellenségei, s bár névleg római katolikusok, azért ezt a vallást, sőt mivel rajta kívül mást nem igen ismernek, magát a vallást, a keresztyénséget valósággal üldözik. A concordatum azért fennáll s ennek a védelme alatt a pápás egyház terjeszkedik. Ma már a jezsuiták vezetése alatt álló szabad tanintézetek növendékei száma túlhaladta az atheista állami intézetek növendékeinek számát. A harc a clericalismus és az atheista republica között mind világosabb lesz az utóbbira nézve, mivel félbe-szerbe szedett rendszer alapján áll. Az államfőnek nem szabad nyilvánosan Isten nevét sem kiejteni, nem szabad templomban megjelenni, de azért a concordatummal nem bírnak szakítani, mert hát a keleti politikában szüksége van az államnak a szentszék támogatására. Viszont a szentatyának mindennemű serege azon munkálkodik, hogy a republica fundamentumát aláassa, de azért ezt a sirja felé gardirozott köztársaságot ő szentsége nemcsak elismeri, sőt — azt mondja — szereti és tetszése jeleivel halmozza el.

Ismeretes a mi napi lapjainkból is, hogy az assumptionista atyák pöre minő rengeteg kavarodást idézett elő a francia képviselőházban. Kisült, hogy az az államilag el nem ismert rend szinte elsőrendű belföldi nagyhatalmassággá nőtte ki magát. Milliókra menő vagyont szerzett össze, lapot alapított és ezzel a híres „La Croix“ czimű ujsággal már-már uralkodni kezdett a közvéleményen. Ők voltak a Dreyfuss-ügy diabolusai, ők voltak a hadsereg szövetségesei, ők vezették a zsidók és a protestánsok elleni hajszát, ők támogatták az antisemita Guerint, ők voltak a nationalisták pucscsának a háta mögött, ők választatták meg a nacionalista képviselőket, nem sajnálván a drága költséget. . . . Mikor mindez kisült, vagyonuk elkoboztatott, a rend a francia földről kitiltatott. . . . De azért a concordatum áll, pedig ha valahol, itt igaz az: ex uno disce omnes.

A francia, mert nem ismer más vallást, mint a pápista hitet, ha ezt megútálta, atheista lesz. Ez ellen a ballépés ellen tekintélyes férfiak lépnek sorompóba, kik igyekeznek a közvélemény figyelmét a protestantismusra felhívni. Így p. o. a korábbi miniszter, Yves Guyot, a „Siècle“ igazgatója egy meleg hangú felhívásban fordult honfitársaihoz ugyanezen lapban. A nagy közönség — úgymond — érzi a szükségét annak,

hogy bizonyos vallási kötelek által kötéssék. De hát a művelt népek számára csak a katolikus vallás létezik-e egyedül? Hát Loyson Jácint egy jeles cikkében nem mutatta-e ki épen a „Siècle“-ben, hogy a katolikus népek hanyatlóban vannak? Ha az ember összehasonlítja a katolikus államok helyzetét a protestánsokéval, akkor elkerülhetetlen a következtetés, hogy Franciaország elvész, ha katolikus marad és mindent megnyer, ha protestánsná lesz. A protestantizmusnak nincsen szűkkeblű syllabusa, a melyhez az embernek kötnie kell magát; ellenben ő minden alakulathoz illeszkedik és minden értelmiségnek megfelelő. A ki azt kérdezi, hogy mit lehetne a katolicizmus helyére állítani? annak egyszerűen azt feleljük: a protestantizmust. Ha a katolicizmus jelen szervezetét összetörve, a vallások versenyét helyreállítjuk, minden habozás nélkül ki kell jelentenünk, hogy ez a protestantizmus javára történik, és hogy számítunk a protestantizmusra, hogy Franciaországot a romanizmus karmaiból kiszabadítsuk. A protestánsok közül kerültek ki a köztársaság legelszántabb hősei, kik a december 2-iki államesíny ellen harcoltak. A katolicizmus az ő torz-szülötteivel, lourdesi csodáival, szentszív cultusával nem menne semmire sem azoknál, kiket az őket mindenfelől körülvevő tudományosság szellője érintett s a kiknek vallásos szükségleteik vannak. A protestantizmus előttük nyitva áll és nem követel tőlük képtelen áldozatot.

Mint a „Voltaire“ írja, Yves Guyot-nak ezen újságcikke egy kiváló egyéniségre, kinek nevét meg nem nevezheti, oly hatást tett, hogy rögtön protestánsná lett, s remélni lehet, hogy rövid időn számosan fogják követni.

Hollandiának két református egyháza, t. i. az államegyházat alkotó „Hervormde Kerk“ és a szabadegyház gyanánt élő „Gereformeerde Kerk“ példája szintén elég világosan bizonyítja nekünk, hogy vallásos és egyházi élet virágzásáról csakis erős, szilárd alapokon lehet szó, de a légben függő és széllel változó fundamentumok nem amaz igazi fundamentum, mely egykor vettetet volt.

A „Hervormde Kerk“, mely még manapság is a racionalizmus vizein evez s melynek vezetése az ú. n. modernesek kezében van, hovatovább veszít súlyában és jelentőségében. A múlt év augusztus havában tartott zsinatán engedélyt adott minden lelkésznek arra, hogy bármely gyülekezetben az illetékes lelkész megkérdezése nélkül és bármely helyiségben szabadon keresztelhetnek. És ez azért történt így, mivel némely modern gondolkozású egyén így kerülhetett ki, hogy pozitív hitvallási alapon álló lelképásztornának szolgálatát ne kelljen

igénybevennie. Hogy ez mennyire szolgál a gyülekezetek békéjének és épségének fentartására, arról nem is kell tovább beszélnünk.

Minthogy a „Hervormde Kerk“-ben tulajdonképen teljes tanszabadság van, azaz a lelkipásztor igehirdetésében teljesen szabad, azonban az egyházi törvények szerint mégis köteles tiszteletben tartani az egyházi tant; ebből természetesen sok visszasság származik és tulajdonképen az egyházat egyedül a külső szervezet, tehát egy élettelen abroncs tartja össze. Az említett zsinaton fölvetetett az a kérdés is, hogy az egyházi tannak ezen köteles tiszteletben tartása miképen és meddig terjedőleg értelmezendő. Természetesen a modern theologusok előtt egyházi tan már nem létezik, mert a feltétlen subjectivismus, a melynek hódolnak, csak Péter vagy Pál, Schweizer vagy Lang stb. tanítását, nézetét ismeri jónak, tartja követendőnek. Csakhogy másoldalról a modern urakban nincs meg az a bátorság, hogy hivatalosan az egyházi hivatalos tan ellen forduljanak, azt félretegyék, hanem egyszerűen abban állapodtak meg, hogy a zsinatnak nincs joga a tanbeli kérdéseket fejtegetni.

Az államegyház eddig Hollandiában nem ismert egyházi adózást, de most ezt is behozták abban a formában, hogy minden új egyháztag jövőre évi 25 centet fizessen. Ezen rendelkezés, habár csak az új tagokra szól s habár 20—22 krajczárnyi terhet állapít is meg, a legélesebb támadásban részesül, nem az összeg, nem az egyházak szükségéhez való járulás miatt, hanem a köteles adózás formája okából. Ha kell áldozni az egyházért, a hollandus kész és képes is erre, de a többség felfogása szerint ezen áldozatnak önkényesnek és nem be- vagy felhajtható adónak, quasi egyleti tagsági díjnak kell lennie.

A hollandi államegyház szabadelvű és positiv körei között fennálló ellentétések jellemzésére sajátos világosságot vet az, hogy az üresedésbe jött lelkészi hivatalok teendőinek ellátására hivatott környékbeli lelkészeket, ha ezek positiv hitűek, a liberális irányú helyi egyháztanács nem egyszer kizárja a templomból, habár az egyházi törvények szerint azoknak kötelességük volna az istentiszteletet és más egyéb egyházi teendőket az ily üresedésben levő egyházközségben végezni. Így történt ez p. o. nemrégén Nourdenben, hol a presbyterium egyszerűen becsukatta a templomot, nehogy a positiv, vagyis „óhitű“ beszolgáló lelkész megmételje a jámbor felvilágosodottakat. Egy más alkalommal pedig a Leenwarden hatóság azért tagadta meg a városi parknak egy positivekből álló egy-

házi zenekör céljaira való átengedését, mivel ezek ünnepségöket imádsággal akarták megkezdeni.

A hollandi államegyházban a lelkészi állomások betöltése roppant nehézségekkel jár, mivel nincs elég theologus. 1897/98-ban 390 ifjú hallgatott a három egyetemen, de ezek száma 1898/99-re 47-tel megfogyott s ez évben ismét apadás van. Érdekes fölemlíteni, hogy Útrechtben majd kétannyi theologus hallgat, mint Leydenben és Gröningenben együtt és itten teljesen igaz az, hogy a liberális lelkésznek a temploma, a liberális fakultásnak a padjai kongnak az ürességtől.

A hollandi szabadegyháznak a „Gereformeerde Kerk“-nek Gröningenben volt a mult évi zsinata, melyen a kampeni theologiai tanintézetnek s a szabadegyetemek egymáshoz való viszonya rendeztetett. A lekipásztor-képzés egységesítése forgott szóban, a melyet némelyek úgy akartak megoldani, hogy a Vrye Universiteit theologiai fakultása szüntetessék be s legyen az egységes képzés az egy intézetben, t. i. a kampeniben való képzés. Azonban ezen változtatás nem történt meg, mivel egyfelől az egyetemet sem akarták megcsoukitani: másfelől biztos reménység van arra nézve, hogy az anyagilag gyenge lábon álló kampeni intézet is meg fog erősödni a hívek áldozatkészsége folytán.

Az említett zsinat rendezte a missió-ügyet is, a mely rendezésben egyik jellemző vonás, hogy minden egyes misszionáriust valamely egyházközség állít be és tart el anyagilag; így p. o. a közép-jávai missionárius egyúttal utrechti lelkész is. Azonban még nincsen rendezve az egyes presbyteriumok és az egyházi főhatóság kölcsönös viszonya a missio, illetőleg missionáriusok tekintetében; a mi pedig igen fontos dolog.

Schweizban a zürichi zsinat megállapította a vallásoktatáshoz használandó szemléltető képek első sorozatát, melyek a Tiberias-tengert, a Karmel-hegyet, a hegyi beszéd színhelyét, a Holt-tengert és a Sinai hegyet színezett képekben 78×100 cm. nagyságban ábrázolják. Utasított a zsinati tanács, hogy a vasárnap és ünnepnapok megünneplése tekintetében tegyen javaslatokat. A templomoknak az istentisztelet idején kívül is nyitvatartása tekintetében beadott indítvány nem fogadtatott el. Intézkedés történt az iránt is, hogy az új zürichi iskolatörvényre való tekintettel, mely az ismétlő-iskolázást újra rendezi, a vallástanítás is megfelelő új szabályozást nyerjen.

Amerikából egy pár érdekes apróságot kell itten följegyeznünk, a melyek egyike-másika nagyon is magán hordja az amerikaias ízt. Így p. o. egyik városnak egy templománál nőket alkalmaztak templomszolgáknak, s mivel az újítás roppant

vonzerőt gyakorolt és az illető templom állandóan zsúfolásig megtelt, azért a helyi egyháztanács elhatározta, hogy az újítás az összes templomokba bevétessék. A múlt év novemberében New-Yorkban a Szent-Kristóf-rend protestáns szerzetfelének újjászervezéséről folytak tanácskozások és megállapították, hogy férfiak és nők, bármely protestáns denominációhoz tartozzanak is, fogházak, kórházak, menházak, iszákosok menhelyébe hivatalnokokul és egyéb alkalmazottakul a rend kebelébe fölvehetnek. Azaz a Szent-Kristóf-rend diakonusok- és diakonissákhoz hasonló tevékenység kifejtésére gyűjt tagokat és így némi tekintetben azonos munkát folytat, mint a „Rauhe-Haus“. A nem-, nemzetiség- és faji különbség nélkül fölvehető tagoknak ki kell jelenteniök, hogy magukat a Krisztus szolgálatára akarják szentelni s házassági ígéret által ninesenek kötve; ezenkívül alá kell írniök egy hitvallást és egy nyilatkozatot, hogy engedelmességet fogadnak és a nekik kijelölt munkakörben foglalatatosok lesznek! Megkivántatik az egészséges testalkat, elemi iskolai képzettség és öt olyan jónevű személy ajánlata, kik a belépni szándékozót legalább három év óta ismerik. A fölvelt tag hat hónapig novicius, a melynek eltelte után kiléphet, ellenkező esetben az igazgató-testvér rendelkezése alatt áll. Három év múlva „szabad testvérré“ lesz s akár előbbi helyén maradhat, akár más, hasonló czélú intézethez léphet át. A rend tagjai ruházatáról, élelméről, lakásáról, könyvéről gyógyíttatásáról életfogytig gondoskodik és mintegy 12 frtnyi havi zsebpénzt is ad nekik. A rend teljesen önkényes adományokból él.

Abból az alkalomból, hogy a diákszövetség világkongresszusa a múlt hónapban Londonban gyűlésezett, fölemlítjük itten, hogy a diákszövetség Észak-Amerikának egyik leghatalmasabb szövetsége. Körülbelül 22 éve mult, a mikor az észak-amerikai keresztyén diákok szövetsége szervezkedett s ma tagjainak számával minden hasonló intézményt felülmúl. Mintegy 600 különböző felsőbb iskolában vannak a szövetségnek fiókjai s a tagok száma 33—34,000 között áll. Ezen diákszövetség eltér a németországitól annyiban, hogy feladata nem csupán a kölcsonös építés és a keresztyén hitben való erősödés, hanem ezenkívül az ifjakat illető egyházközsegeik szorgalmas munkás tagjaivá és az egyházi élet munkásaivá is ki akarja képezni. A különböző tanintézetek között 260 philologiai intézet, még több tanítóképző, 50 orvosi iskola és sok más egyéb szakiskola van képviselve, sőt még katonai akadémiákban is alakultak fiók-egyletek. Ezek munkásságának lehet köszönni, hogy az egyház iránt érdeklődő, egyházas szellemű művelt világiak

száma, mely pár évtizeddel ezelőtt aggsztóan csekély volt, ma már örvendetes gyarapodást mutat. Míg ezelőtt 20 évvel a felsőbb tanulóknak mintegy 90 százaléka az egyházon kívül s azzal nem törődve élt, ma már ezen százalék 40-re szállott alá.

Az Ausztriában folyamatban levő protestáns vallási mozgalom hovatovább mélyebb és eredményesebb lesz. Oly helyeken, melyek eddig érintetlenül maradtak e mozgalomtól, számos áttérések történnék. Újabban istentisztelet rendeztetett be Morva-Trübau, Német-Landsberg, Voitsberg községekben, Saazban, Trebnitzben, Graz-Stainzban és Rottenmannban lelkészi állások alapítottak. Turnban a múlt év december 17-én szentelték fel az első protestáns templomot, mely keletkezését a „Los von Rom“ mozgalomnak köszöni. A protestantismus hódít nemcsak a két Ausztriában, Cseh- és Morvaországban, hanem Steierben, Krajnában, Karinthiában és Tirolban is.

Míg egyes vidékeken a római papság észretért és hangok hallatszottak, a melyek a szlávok közé ékelt németek részére külön kath. templom, lelkész és gyülekezet szervezését ajánlja: addig más helyeken a szláv lelkészek mindent elkövetnek a német katolikusok zavarására. Egyik legjelesebb ily személyiség dr. Brynych königgrätzi püspök, ki cseh klerikális érzelmeit röpiratokban és pásztorlevelekben fejtegeti, a mi még a delegációban is szóvá tétetett.

De nemcsak a németek vannak kedvezőleg hangolva a protestantismus iránt, hanem a szlávok között is emelkednek hangok, melyek Huss Jánosnak a dicsőségét, mint reformátorét hangoztatják. Így Iška, ki egyideig Bernben, mint ó-katolikus működött, most hazájába visszatérve, a radikális csehek között csinál ó-katolikus propagandát. Egy „Narodni Katolik“ (a nemzeti katolikus) című folyóiratot ad ki, melynek czímlapján Hussnak az arczképe van, s a melynek czélja egy nemzeti katolikus egyház alapítása.

Egy másik cseh tudós, a prágai egyetem tanára, Masaryk, a cseh ifjúsághoz intézett beszédében erősen hangsúlyozta az egyetem régi traditióit. „Nem hihetem — úgy mond, — hogy volna olyan cseh ifjú, a ki nem tudná, hogy Huss János ezen egyetemen már 400 évvel ezelőtt a gondolat szabadsága mellett küzdött. Nem akarom a mai demonstratiókat az akkori reformmozgalmakkal összekötetésbe hozni, habár most is a sötétségnek ama hatalmai ellen folyik a harc, a melyek ellen ő fellépett volt.“ — A „Reichspost“ erős hangon kél ki az ellen, hogy egy állami és katolikus egyetem tanára, a katolikus Ausztriában Hussnak a római egyház elleni harcát a sötétség hatalmai elleni harcnak nevezte.

A szlovének között Laibachban indult meg a protestantismus felé való közeledés, hol az evangélikus templomban egy evangélikus lelkész tartott istentiszteletet és a szlovének zsufolásig megtölték a templomot. A hallgatók szlovén új-testamentumot és vallásos iratokat kértek és két szlovén származású pópás pap bejelentette az evangélikus egyházba való belépését.

Schönerer, ki a múlt év elején a 10,000-es actiót megindította, január 15-én kilépett a r. kath. egyházból. A 10,000 nyilatkozat nem jött össze. Január 10-én még 8740 volt a jelentkezők száma. Különben, hogy Schönererék részéről mennyire a politika játszotta inkább a szerepet, mint a vallás, bizonyítja Schönerer ama kijelentése is, hogy „ő lutheránussá lesz, mert Bismarck is az volt.“

Hogy a róm. katolikusok és a polgári hatóságok miképen viselik magukat, azt most itten nem részletezhetjük kellőképen, habár a mi viszonyaink közt jó lenne tanulságnak okáért az ottani előre ad notam venni. De egyet megemlíünk, t. i. hogy a felekezeti egyenjogúságot szabályozó törvények ellen törnek s a „Reichspost“ 289. száma ezzel a felkiáltással végez egy czikket: „Félre az interconfessionális schwindlivel; nekünk keresztény (!) törvények kellenek!“

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A **Szent Föld**. Képek az ígélet földéről a Szentírás magyarázataihoz. Irta *Schneller Lajos* betlehemi evang. lelkész, a 10-dik kiadás után magyarra fordította *Czékus László* abaujszántói ág. h. ev. lelkész. Budapest, 1899., Hornyánszky Viktor nyomása; nagy 8-ad rétbén 296 lap, ára kötve 4 korona.

Szegényes egyházi irodalmunk talán a bibliai tudományok terén a legszegényebb. Nincsenek sem tudományos, sem népszerű bibliai kommentárjaink; nincsenek bibliai bevezetés-tanaink; nincs bibliai encyklopaediánk, archeológiánk és kortörténetünk sem. Már pedig az egészséges protestáns irodalom a biblián épül föl s a hol nem a biblián fundáltatik, ott nem termékeny és nem életerős egyházi élet, nem alapos és nem építő az igehirdetés se. A hol meg erőteljes és gazdag az egyházi irodalom, ott ez az egészséges állapot mindig a biblia helyes ismeretéből és buzgóbb szeretetéből fakad. Egészséges keresztyénség és erőteljes egyházi irodalom: ez mindig és mindenütt az Istenigéjének szemzése és hajtása. Ha tehát ujlást, ébredést, egyházi lendülést akarunk hazánkban, akkor első és legfőbb kötelességünk az legyen, hogy szeressük, tanulmányozzuk, népszerűsítsük az Istenigéjét, mert egyedül csak abból várható a várva-várt vallás-erkölcsi ujjaszületés.

Schneller «Szent Föld»-je nagyon alkalmas segédeszköz a biblia világának és erőinek, kincseinek és áldásainak megkedveltetésére és népszerűsítésére. Ez a könyv, melynek szerzője éveken át lakta és tanulmányozta a Szent Földet, rendkívül érdekes, eleven és tanulságos képeket nyújt a Szentírás magyarázatához. E képek a biblia összes mezőit felölelik. Vannak itt képek a Szenttéörténethez, a régészethez, a néprajzhoz, a földrajzhoz, a helyrajzhoz és a bibliai társadalmi viszonyok megvilágításához. Igen szép p. o. az a képcsoport, mely a könyv elején az Úr születéséhez és az, a mely a könyv végén az Úr szenvedésének történetéhez szolgáltat illusztrációt. A biblia-olvasók, laikusok és theologusok, sokszor még tanulmányozás és képzelés által sem tudják magokat beletalálni a

bibliai népek szokásaiba. Schneller, mint a festő, ki a hely színén végzi tanulmányait, úgy illusztrálja az Írás történeteit, hasonlatait és számos homályos vonatkozását. Az alap, melyről ezt teszi, a palesztinai mai népszokások gondos megfigyelése. S ez elég megbízható alap, mert a keleti népszokások évezredek óta alig változtak valamit.

A könyv tehát a Schneller megfigyelései alapján nyugvó magyarázatok, felvilágosítások és rajzok a Szentíráshoz. Amint maga a szerző mondja: A mit a házakban, a vásárokon és számos utazásaimban Palesztina népétől ellestem, azt nyujtom én itt az olvasónak. A mennyire lehetséges volt, vezérfonalként a Jézus életét igyekeztem szem előtt tartani. Gyermekkorának és szenvedéseinek története mellett az Úr életének egyéb eseményeit és a bibliának más történeteit is tanulságosan világítja meg a tanult s éles megfigyelésű szerző. A könyv végén néhány utazás leírása olvasható, melyek a fontosabb bibliai vidékeket, mint a Jordán és a Holt-tenger környékét, a Genezareti tó vidékét, a Páran pusztáját stb. ismertetik.

A könyv határozottan becses munka, valóságos kulcs és kalauz a Szentírás megértéséhez és megkedveltetéséhez. Tárgyalási módja a könnyed, eleven, rajzoló, népszerűsítő modor, melyen jótékonyan ömlik el a Szentírás meleg szeretete. A mű becsét mutatja kelandósége, mely abban a tényben is kifejezést nyert, hogy az eredeti már a 10-dik kiadásban forog közkézen.

A magyar fordítás elég gondos, bár minden idegenszerűséget nem tudott levetkőzni a szorgalmas fordító, a ki böles dolgot művelt, mikor épen a Protestáns Szemle ajánlatára a tanulságos munkát hazai nyelvünkre átültette. Melegen ajánljuk a biblia barátjainak s a biblia hivatásos magyarázóinak figyelmébe ezt a derék s valóban hézagpótló munkát.

V. F.

A logos eredete, tartalma és jelentősége a Jánosi iratokban. Irta *Raffay Sándor*, pozsonyi evang. theologiai tanár. Pozsony, 1900. Nagy 8-adrétben. 206 lap, ára 3 korona. Megrendelhető a szerzőnél.

Ezt az érdekes és helyes módszer szerint kitünően szerkesztett művet szerzője a theologiai tanári vizsgálatjára készítette. A szerző tehát még fiatal ember, de gyakorlott író, alapos tudós és mindenek felett hívő keresztyén ember. A maga lábán jár, a ki nem fölkapott mesterek szavára esküszik, hanem tárgyába belemélyedve, mindent lelkiismeretesen megvizsgál, s a mi jó és igaz, a mellett szilárdan megáll.

Mindenekelőtt örömmel vesszük tudomásul azt, hogy szerző nem követi a Baur-féle túlzó kritikai iskolát, a melynek virágkora

különben Németországon is lejárt, hanem azok közé tartozik, a kik «igen komoly okok alapján és lelkiismeretes mérlegelés után» azt vallják, hogy a «János evangéliuma egységes egész, kezdettől végig ugyanazon kéz munkája, s hogy a jánosi iratok apostoli eredete nemcsak lehetséges, hanem egyenesen kétségtelen» (36. l.). Őszintén megvallva, ez nagyon jóleső hang nekünk, a kiknek a baurismus rombolásai sohasem voltak kedvünkre, s a kik szerint, például Masznyiknak sem válik dicséretére, hogy nemcsak az 1885. évi székfoglalójában, hanem «Pál apostol élete» czimű művében is a Baur-féle kritikai hinárba keveredett, Mi a tudomány, az egyháziasság és a hit hármasszempontjából is sokkal egészségesebbnek és termékenyebbnek tartjuk a Raffay irányát, mely épít, fölemel és termékenyít.

Maga a könyv egy rövid bevezetés után először a kérdés történetével (5—37. l.), azután az I. fejezetben a logos tan görögbölcseleti, Philó-féle, héber theologiai, ó- és új-szövetségi alakjaival (38—76. l.) ismerteti meg. Majd a II. fejezetben a jánosi iratok, nevezetesen az apokalypsis, a levél és az evangélium logosát ismeretli és magyarázza behatólag. A III. fejezet a logos tartalmáról és jelentőségéről szól. Végül a IV. fejezetből a jánosi logosnak a kor-képzetekhez, nevezetesen a philonismushoz és a héber theologia kijelentés-közvetítő képzeteihez való viszonyát ismerjük meg.

Ebben a keretben teljesen tárgyilagos alapon, valódi történetkritikai módszerrel egészen helyes eredményekre jut szerző a maga fejtegetéseiben. Így a bevezető részben nagy szorgalommal kutatja fel a kérdésnek nagy kiterjedésű irodalmát és igazságos méltatásban részesít minden nyilatkozatot, vivmányt és tévedést, melyeket a jánosi kérdésben eddig összeírtak. (E tekintetben kár, hogy a Zahn-féle idevágó műveket nem méltatja szerző.) A fontosabb eredmények, melyeket szerző műve alapján a logos kérdésében megállapított, a következők.

A logos eredetének kérdése nem azonos a jánosi iratok hitelességének kérdésével (7. l.). A János-féle iratok apostoli eredete nemcsak lehetséges, hanem egyenesen kétségtelen (36. l.). A János logosa és a Philó-féle logos merőben külön két dolog. A kettőnek a rokonsága csupán csak a puszta névre szorítkozik. Philó logosa általános világeszme, Jánosé a Messiás. Philónál az ensarkosis (a megtestesülés) lehetetlen, Jánosnál ez a földolog. Philó dualismusa határozottan ko-mologiai, Jánosé egyenesen valláserkölcsi és üdvrendi. A János-féle iratok logosa tehát nem a korbölcselettel, hanem az ó-szövetséggel áll eszmei összefüggésben. A logos az ó-szövetségben, mint Isten üdvkijelentése, lényegileg a dabar, thora, chokma kifejezésekben, képviselője szerint az Isten angyalában és a messiásban tényleg megtalálható, s ezt görög nyelven a logos szó fejezi ki

(204. l.). A János logosa pedig «Istennek az emberek üdvét, életét munkáló örök igéje; nem puszta eszme, hanem élő személyben testet öltve, valósággal e világba lépett, hogy legyen az embereknek világgossága és élete, Istenhez vezérlő, vele összefűző üdvözítője» (151. l.). Ezért a János evangéliuma és első levele nem a dokéták ellen, hanem az ellen a zsidós irányzat ellen iratott, a mely nem fogadta el Jézust Messiásnak (124. l.).

Ezek az eredmények, a melyeket szerző mindenütt a leggondosabb kritika útján állapít meg, határozottan azt a szellemet vissztükrözik, a mely a legújabb theológiában Európa-szerte észlelhető s ekként jellemezhető: visszatérés az evangéliumhoz. Nagyon örülhet az evangéliumi keresztyénség minden igaz barátja annak, hogy ez az evangéliumi szellem most már a bibliai kritikában is kezd erőre vergődni és hogy ennek a szellemnek a magyar protestáns theológiákon is vannak már szakavatott derék képviselői.

Köszönet szerzőnek a jeles munkájáért, melyet mind egészséges szelleme, mind helyes és valóban tudományos módszere, mind egyszerű és világos irányára való tekintetből melegen ajánlunk a theologiai irodalom barátainak rokonszenves figyelmébe. Sz.

Előmunkálatok a magyarországi református egyház megújítandó Énekeskönyvéhez. VI. füzet, kiadta *Fejes István*, az egyetemes énekügyi bizottság elnöke. Sátoralja-Ujhely, 1899. kis 8-ad réthen 96 lap.

Pár hónap mulva épen tíz esztendeje, hogy a közegyház és a konvent kezdeményezésére az egyetemes énekügyi bizottság megindította az Énekeskönyv revízióját. A revízió a bizottság buzgó elnökének, Fejes István s.-ujhelyi lelkésznek tevékenysége folytán eleinte gyorsan ment. 1890-ben két füzet, 1891-ben három füzet revideált zsolnárt, átírt dicséretet és egészen új éneket bocsátott ki a bizottság tevékeny elnöke. De azután, talán a kritika részéről történt kedvezőtlen fogadtatás miatt, nyolc egész esztendeig szünetelt a munka, a míg végre néhány hónappal ezelőtt ismét megjelent a fenti füzet, mely 26 revideált zsolnárt, 19 átjavított dicséretet és 33 új énekdarabot foglal magában.

A korábbi füzetek darabjait nagyon vegyes érzelmekkel fogadta a kritika. Egyik rész s ez volt a tekintélyesebb párt, sajnálta, hogy a revízió a Szenczi-féle zsolnároknak nemcsak ódon zamatját törli le, hanem azok tartalmán is lényegesen változtat, a zsidós vonatkozások elhagyásának czime alatt. Azt tapasztalta ugyanis, hogy a *gyökeresen* módosított zsolnárokban és dicséretekben kevés a vallásos ihlet, nem elég meleg az áhitat, s ezért egyenesen kimondotta, hogy inkább maradjon az öreg Énekeskönyv a maga hibáival, mint hogy olyan újítást csináljunk, a mely nem képes a református kö-

zönség helyeslését és szeretetét megnyerni. E tisztos vallásos conservatismussal szembe helyezkedett a merészebb újitók kisebb csapatja, mely szintén nem nagyon lelkesedett az öt első füzet ridegebb darabjaiért; de ellenkező szempontból azért emelt kifogást a revízió ellen, mert azt nem találta elég gyökeresnek, tartalomban és alakban nem látta elég modernnek, habár elismerte, hogy kivált az V-dik füzetben mégis csak akad egy-egy figyelemreméltó és az új Énekeskönyvbe való átdolgozás.

A conservatívek és a radikálisok e közös elégedetlensége okozta talán azt az évekig tartott csendességet és szünetet, mely a VI-dik füzet megjelenését megelőzte; bár az is bele játszhatott a dologba, hogy időközben a második zsinat, az új egyházpolitikai törvények és a kongrua ügye más irányban kötötték le az egyházi közönség érdeklődését.

Végig lapozván a most megjelent VI.-ik füzetet s összevetvén azt a korábbi öttel, mindenek előtt kijelentem azt, hogy ennek a darabjai általában véve inkább megközelítik az ének-reviziónak azt az eszményét, melyet a közszükség szem előtt tartott, mikor a régi Énekeskönyv javítását czélul tűzte. Ez a czél pedig csak az lehetett, hogy az Énekeskönyvnek kedvelt és általában használt darabjai, úgy a zsoltárokból mint a dicséretekből, úgy szólván *érdemleges változtatás nélkül* megmaradjanak, csak simitást, csak styláris változtatást kell rajtuk itt-ott végezni, a hol azt az értelem vagy a költészeti és a zenei rythmus multhatatlanul megkívánja. Ezt a conservatív óvatosságot nemcsak népünknek a régihez való ragaszkodása, korunknak az ősök iránt való kegyeletes tisztelete, hanem az a kétségtelen vallásos momentum is megköveteli, hogy a mi atyáink vallásos bensősége és kegyessége egészben véve erőteljesebb és belterjesebb volt, mint korunk átlagos vallásossága. E határozottabb conservatismussal más oldalról szépen megfér a revízió ama másik elve, hogy azokat a zsoltárokat és dicséreteket, a melyeket templomainkban ritkán vagy épen nem énekelünk, bátran ki lehet hagyni és újabb és jobb énekekkel fel lehet cserélni. Hogy például illusztráljak, semmi szükség nincs arra, hogy gyökeresen átirjuk, átdolgozzuk az oly erőteljes és közkedveltségű zsoltárokat, mint a «Tebenned biztunk», «Mint a szép hives patakra», «Óh seregeknek Istene», «Az Úr énnékem őriző pásztorom», «Szívemet hozzád emelem», «A Sionnak hegyén Úristen», stb., vagy hogy lényegesen módosítsuk és változtassuk az oly hatalmas és fenséges dicséreteket mint «Jövel Szent Lélek Úr Isten», «Jézus, ki a sirban valál», «Szent Lélek, végy környül bennünket», «Krisztus Urunknak áldott születésén», «Im bejöttünk nagy örömmel», «Uram a te igéd nekem», «Istenre bizom magamat», «Lelkünk hozzád kívánczozik», «Uram téged tisztelünk», «Óh könyörgést meghallgató», «Én Istenem»,

«Ne szállj perbe én velem», «Uram bűneim sokasága», stb. stb. Ellenben semmi szükség sincs arra, hogy a ritkán vagy soha se énekelt darabokkal az Énekeskönyvet terheljük és előállítását költségesebbé tegyük. A közkeveltségű zsoltároknak és dicséreteknek lehetőleg teljesen változatlan meghagyását az említett vallás-psychologiai és kegyeleti okokon kívül az a czélszerűségi és gyakorlati tekintet is megköveteli, hogy így könnyebben be lehet vinni templomainkba az újított Énekeskönyvet. Az egészen új Énekestől a nép természet-szerűleg idegenkedni fog; de ha kedvelt énekeit az új Énekeskönyvben is megtalálja, akkor a régi megszokott énekek kedvéért lassanként az újakat is megszokja. És ez a gyakorlati szempont nagyon fontos mozzanat az énekügy reformjában. Egyházi történetünkben tudjuk, hogy mily erős küzdelmébe került őseinknek, míg e század elején a mostani Énekeskönyvvel a régieket kiszorították. Karhatalmat, erőszakot is kellett itt-ott használni az újítás foganatosítása végett.

Az előmunkálatok VI. füzete, ismétlem, a zsoltárok és dicséreték javításában valamivel conservatívabb, mint az előző füzetek; de szerintem még ez sem eléggé conservatív. Annyit igazít, annyit módosít a legtöbb darabon, hogy alig ismer rá az ember a régre. Ez a minden áron való javítás pedig felesleges, sőt hátrányos dolog.

Vannak azonban helyesen igazított darabjai is e VI-dik füzetnek. Így például a CV., CIX. zsoltár a 1., 7., 13., 49., 61., 67., 68. stb. dicséreték azzal az óvatossággal és kimérettel vannak javítva, a minőt én sürgetek. Ellenben túlradicálisnak tartom a XIX., a CXXXV., a CXLIH. stb. zsoltár átirásait, melyek magokban véve elég szépek, de nem a Szenczi-féle zsoltárok revíziói, hanem modern átirások, testben és lélekben egyaránt. Én az ily gyökeres átirásokat nem helyeslem s az ügy sikere érdekében teljességgel nem tartom tanácsosnak, hogy kedvelt régi darabjainkat így kiforgassuk ódon zamatjuktól és erejüktől. Hasonló véleményben vagyok az Erdélyi Énekeskönyvből átvett (30. és 35.) darabokra nézve is: szebbek és jobbak azok a magok régi köntöseben, mint így átöltöztetve.

Az egészen új darabok is vegyes érzelmeket keltenek bennem. Van bennök itt-ott vallásos hév és költői lendület; de kevés, a melyik hittel tölti meg, buzgóságra hevíti és ihlettel telíti a lelket. Legjobbak köztük a vasárnapi ének (84. zsoltár dall.) és az első reformációi ének.

Én elvileg helyeslem az Énekeskönyv revízióját; de ismétlen kérem, az ügy sikere érdekében kérem a revizorokat, hogy szép zsoltárainkon és jó dicséreteinken a lehető legkevesebbet változtassanak, hogy a nem használt zsoltárokat és dicséreteket hagyják ki a különben is tulvaskos Énekeskönyvből, s hogy új ének gyanánt csak igazán classicus szépségű darabokat tegyenek be a gyűjteménybe.

Sz. F.

b) Külföldi irodalom.

Nippold: **Schriften zur inneren Geschichte der Katholicismus**. I. Band. Aus dem letzten Jahrzehnt vor dem Vatikan Konzil. Jena, 1899. 566 lap. Ára 10 márka.

Nippold tanár, *Hase* nagyhrű jénai egyháztörténeti tanszékének örököse az újabb és legújabb egyháztörténet terén előkelő helyet vívott ki magának az irodalomban. Több kiadást ért négykötetes XIX. századbeli egyháztörténete angol nyelven is megjelent, s különösen «a XIX. század katholicismusának története» cz. műve, mely legelőször 1883-ban jelent meg, nagy föltűnést keltett mindenfelé. Így «a békepápa», «a vatikáni zsinat» és «a német és svájci ó-katholicismus» cz. fejezeteit mi magyarok is siettünk átültetni a «Prot. Egyházi és Iskolai Lap» és a «Sárospataki Lapok» hasábjain.

A legújabb egyháztörténet köréből meríti e legújabb műve is a maga tárgyát. Pedig ugyancsak nehéz dolog ám elfogulatlan egyházi történetet írni arról a korról, a melyben a szerző maga is él, s azokról a személyiségekről, a kikkel *Nippold* közvetlenül is érintkezett. De épen ebben rejlik *Nippold* vonzó és élénk történetírásának a jellemző sajátága, hogy objektív ítéletét és mely pragmatikus betekintését meg tudja tartani a saját korában szereplő egyénekkal és eseményekkel szemben is. E tekintetben «Handbuch der neuesten Kirchengeschichte» és «Welche Wegen führen nach Rom» cz. műve páratlanul áll az egyháztörténet legújabb irodalmában. A nagy Bunsenről szóló klasszikus életrajza is méltán sorozható a legjobb biográfiák közé.

Nippold tanár ismertetés alatt álló műve a vatikáni zsinat előtti évtizedből (1860—1870.) merítette a maga tárgyát, a melynek egyes részletei a Getzer-féle Prot. Monatsblätter. a Schenkel-féle Kirchl. Zeitschrift s a Treitschke-féle Preuss. Jahrbücher hasábjain' láttak már korábban napvilágot. Ezeken felül alkalmi felolvasásokkal, útleírásokkal, vitairatokkal és előjáró beszédekkel van itt dolgunk, a melyek a legújabb katholicismus benső fejlődésének a történetét tárgyalják a szerzőnél megszokott eleven és szemléltető alakban. Egyes értekezései és tanulmányai kronologikus sorrendben tárgyalják a kérdéseket, s így igen fontos forrásszerű anyagot tartalmaznak a későbbi egyházi történetírásra is.

Az egyháztörténeli tárgyú értekezések élén áll «a jansenisták a XIX. században» cz. értekezés. Az utrechti ó-kath. egyházközség fejlődését kutatja itt a szorgalmas szerző a legrégebb időktől kezdve egészen napjainkig. Tudvalevőleg azokkal már a XVII. században is találkozunk, mint a kik Augustinus kegyelemtana mellett küzdenek a pápás jezsuita jócselekedeteken alapuló műkegyességgel s a római egyháziasság általános

elvilágiasodásával szemben. S a midőn a hivatalos római egyház őket elítélte, velők az augustinismus szorult ki a pápás egyháziasság köréből. A részletekig terjedő nagy történelmi tudással és mély vallásos érzéssel világitja meg Nippold e reformmozgalmat a maga összes fázisaiban.

Inkább polemikus tárgyúak: «a hitvallás változtatása a XIX. században» és «a jezsuita-rend 1814-i helyreállítása óta a jelenkorig» című értekezések. Idevágó történelmi fejtegetéseinek ma eminens értékük van, mivel a centumpártnak, Németország mai leghatalmasabb politikai pártjának alighanem sikerülni fog a jezsuiták visszatérését kieszközölni. mely eddigelé csakis a «Bundesrath» ellentállásán tört meg. S ha a vatikáni zsinat, s a kanosszai egyházpolitika mellett még ez is megtörténik, ezzel Döllinger találó szavával élve csakugyan a sorvasztás magvát oltják bele az ifjú német prot. birodalomba.

«Az ú. n. porosz egyházi vitának különböző stádiumai» cz. értekezés Bunsen hátramaradt iratai alapján készült, és igen ügyesen tünteti föl annak a nagy horderejű vitának elkeseredést okozó belső és külső körülményeit. Érintve van már e kérdés a Bunsenről szóló életrajzban is, a hol szerző kimutatja, hogy még az a nagy férfiú is igen tévedett a római egyház és szereplő politikai egyéniségeinek megítélésében. Niebuhr és Bunsen akarata ellenére is sokat ártottak politikai egyházi szereplésükkel a német protestantismus ügyének. Ez a tanulmány egyike a legvonzóbbaknak és legalaposabbaknak az egész egyháztörténelmi gyűjteményben.

Az egyháztörténelmi tudás iránt érdeklődő olvasó «Az alsó rajnai ultramontanismus» cz. értekezés olvasásánál fájdalommal fog értesülni arról, hogy ott a protestantismus statisztikailag apadóban. a politikai jellegű ultramontanismus ellenben emelkedőben van. Különösen meleg közvetlenséggel van megírva szerző születése helyének, Emmerich városának hanyatlása. Ugyancsak az ultramontanismus hódításával foglalkoznak a «Passaglia és az olasz Passaglianismus» s a «Steierországban» cz. értekezés. Utóbbiban közelebbről ismerteti Tranz József kath. katejének valóban ideális katholicismusát, a melyre a mai pápás tanmód rá sem ismerne. Az ilyen katholicismus ma már Róma kebelében egyszerűen lehetetlen, s csak azt igazolja, hogy Róma következetesen halad lefelé az evang. igazság s a bibliai kereszténység alapjáról. Becses egyháztörténelmi értekezés az «egy husvéti ünnep Jeruzsálemben» s «az ó-katholikus reformmozgalom előtörténetéből» cz. értekezés is. Előbbiben mesteri rajzát adja a keleti vallásos életnek századunk közepe táján, míg utóbbiban az ó-kath. mozgalomra vonatkozó előtörténelmi adatokat gyűjtötte össze, a melyek Schulte művének is becses történelmi anyagául szolgáltak.

A többi értekezések inkább helyi érdekűek és kortörténelmi jelentőségűek. De azért mégis becses adalékok a katholicismus belső történelmi fejlődésének a megértéséhez. Ilyenek p. o. a «Ketteler püspökkel való kontroversiájáról» és «a nassau tartomány egyház és iskolája autonómia-

járól» szólók. Németország egyházi és politikai viszonyainak a kimerítő rajzával foglalkozik, továbbá «az 1868. adventi egyházpolitikai szemle» cz. értekezés, mely megható és hangulatkeltő képeket nyújt az 1860—1870-ig terjedő mozgalmas korszaknak főbb eseményeiről, és belső genetikai szempontból is érdekesen világítja meg századunk közepe után a német katolicismus belső fejlődésének a történetét. Oly tükörképek ezek, a melyekből a mi korunk is okulhatna és tanulhatna az egyházpolitikai kérdések megítélése tekintetében.

Kár, hogy Nippold a maga polemikájának az élet a protestantismus ellen is fordította. Így a XIII. és XIV. értekezésben megtámadja Hegel. Hengstenberg és Knak szigorúan luth. felekezeti konservativismusát és pedig a polemika oly hangján és modorában, mely némileg megzavarja művében az egységet és az összhangot. Erősebb itt a polemika rajza, mint az ultramontanismus ellen, sőt szerző még attól az állítástól sem riadt vissza, hogy a lutheri orthodox-protestantismusnak az ultramontanissal való lényegi rokonságát vitassa. Annyi bizonyos, hogy abban a táborban az egyes theologusoknál (Vilmar, Kliephot, Löhe és mások) az egyház, a sakramentom és a papi hivatal tanának sok túlzásaival van dolgunk, s hogy itt az egyház történetileg kifejtett hittudata igen gyakran az evangéliumi hittudat helyére lép. De azért mégsem találjuk helyénvalónak a modern katolicismus belső fejlődésével foglalkozó történeti műben a protestánsellenes polemizálásnak ily nagy térfoglalását. Ezek az értekezések csak lazán függenek össze a többiekkel, nem kis kárára történeti műve genetikai szerves egységének. Szinte sajnáljuk, hogy művének e részleteiről ily lehangoló módon kell nyilatkoznunk.

Kiváncsian várjuk azonban Nippold művének második kötetét, mely a vatikáni zsinat és az azt követő évek eseményeivel fog foglalkozni. Mint műve 309. lapján írja, e kötetének «Abseits vom Kulturkampf» lesz a címe.

Sz. M.

Weber: Die Wissenschaften und die Künste der Gegenwart in ihrer Stellung zum biblischen Christenthum. Zusammenhängende Einzelbilder von verschiedenen Verfassern. Gütersloh (C. Bertelsmann) 1898. 411 lap. 1/2 5-20 márka.

Az «Evang. Bund» s a keresztyén népelet ápolása és fejlesztése körül kiválóan érdemesült ismert nevű szerző néhány évvel azelőtt megírta Németország vallásos-erkölcsi és socialis fejlődésének utolsó 35 évi történetét, s teljesen tájékozva van az újabb tudományos és művészeti mozgalmaknak összes ágaiban. Essay-k gyűjteményéről van itt szó, a melyek a jelenkori tudományok és művészetek köréből vannak merítve a positiv keresztyénséghez való viszonyukban. A tárgyalt kérdések rendkívül érdekesek és tanulságosak s az egyes tudományokat és művészeteket bizonyos összefüggésben tárgyalják a szerzők. Így mindenekelőtt «a természettudományok mai állása» cz. értekezés *Dennert* tollából ügyes apo-

logiája a teremtés történetének, védelmezve annak vallásos igazságát az ú. n. modern történettudománnyal szemben.

Weber szépen tárgyalja a modern jog- és államtudományt s különösen hozzáfűzött jegyzetei igen sok tanuiságos tananyagot foglalnak magukban. *Nathusius* tanár «nemzetgazdaságtana» és «bölcseleti etikája» a műnek legszebb részlete. Hisz' szerző az egyház socialis munkásságának egyik legalaposabb ismerője és avatott tollú írója, s egészséges keresztyn optimistikus modorban tárgyalja a jövőnek bölcseleti etikáját.

Ugyanazt mondhatjuk *Weber* «paedagogikájáról» is, a melyet minden soraiban a ker. humanismus szelleme hat át. Tartalmas értekezés *Lemme* dolgozata «a vallásphilosophiáról», mely Kantból kiindulva Siebeckig, tehát a legújabb időkig tárgyalja annak fejlődését, kritikailag méltatja és tisztázza a vallás lényegéről szóló fejtegetéseket, figyelemmel kíséri a legújabb hittani rendszereket Schleiermachtetől Ritschl moráltheológiájáig s behatóan és objektive méltatja a Ritschlianismust s az ó-testamentomra vonatkozó legújabb kritikai kérdéseket. Csak természetesen találjuk, hogy ez értekezés sok előismeretet feltételez, a mi azonban Németországban a művelt laikusok körében nem épen a legritkább kivételek közé tartozik. Ily tudományos kérdéseknek a művelt laikusok számára való fejtegetése csak szolgálja a vallásos egyházas élet ápolása és fejlesztése szent ügyét. E nemben e gyűjtemény a legjobbak közé tartozik az újabb irodalomban.

A kötet második része a művészetek köréből van merítve. S itt mindjárt az első értekezésben *Josephson Soest* számos műmellékletek kíséretében az egyházi műépítészet történetét mutatja be olvasóinak. Behatóan ismerteti annak főbb korait, különböző stíljait s korunk prot. egyházi műépítészetét főbb monumentumaiban. *Eisenträger* ismerteti korunk festészetét, *Nelle* az egyházi zenészetet. *Kinzel* a jelenkori epikai és lyrai költészetet, a regényt, novellát, dalt stb., *Röhr* a drámai költészetet s az utolsó évtizedek kiválóbb drámai íróját, mely utóbbiak között a Luthert és Melanchthont dicsőítő Devrient-Herrig-Trümpelmann-féle ünnepi játékok is szerepelnek. Végül *Stuhlmann* korunk szónoki művészetét s *Henning* a színészetet ismerteti. Itt kissé különösnek találok a «positiv» és a «liberális» szónoklatok közötti megkülönböztetést, s ugyancsak erős, sőt igazságtalan ítéletet mond *Stuhlmann* «napjaink gonosz bibliai kritikájáról». A szónoki művészet keretébe bibliai kritikai kérdések mégsem tarthatnak.

A műnek egyes értekezései között úgy tárgyi, mint alaki tekintetben nagy az aránytalanság. A legtöbb azonban céljának teljesen megfelel. Ilyen tájékoztató természetű művekre mindig van szükség az általános műveltség terjesztése szempontjából. Kár, hogy egy tárgy- és névmutató nincs csatolva e változatos tartalmú és diszes kiállítású műhöz, mely nagyon is megérdemli, hogy a legszelebb körökben olvassák és tanulmányozzák.

Sz. M.

Oehninger: Christenthum und moderne Weltanschauung. Studien und Kritiken. Gütersloh (C. Bertelsmann), 1899. 127 l. Ára kötve 2 márka.

E mű a kereszténységnek és a modern világnézetnek egymáshoz való viszonyát fejtegeti. A keresztény vallásos világnézettel tényleg szemben áll ma egy keresztényellenes áramlat az egész vonalon. Mult századi bölcséleti jellegét levetve korunk köztudatába ment át s külső gyakorlati következményeiben a socialis élet terén nyilvánul. Itt mitsem használ a tekintélyre való hivatkozás. Személyes meggyőződésünk egész erejével ismernünk kell a keresztény vallásos erkölcsi világnézet s a keresztényellenes áramlatok egymást kizáró ellentéteit, mert Goethe szerint a világtörténet legnagyobb témája a hit és a hitellenség közötti küzdelem.

A kereszténység nem ellensége a műveltségnek s nem ellentéte a kulturának, hanem csak a hamis, felszínes műveltségnek. A valódi emberi műveltségnek teljessége épen a keresztény műveltség, mely minden igaz emberit megszentelve s az istenországa szolgálatába hajtva a felebarátok üdvére és saját személyes rendeltetésünk elérésére vezet. A keresztény ember az igaz ember s a kereszténység az emberiségnek teljessége, eszményi fogalmának megtestesülése.

Szerző positiv keresztény állásponton írta meg «tanulmányait és kritikáit», a melyek erős meggyőződésüknél fogva vonzólag hatnak az olvasóra. Így mindjárt első tanulmányában azt a kérdést fejtegeti, hogy «*Das Christenthum ein Ärgerniss*». Kierkegaard-dal egyezőleg vallja, hogy a kereszténység az önmegtágadás, az önfeláldozás és a kereszt vallása. A confessorok, a hitvallók annak valódi képviselői. Izgalmat és nyugtalanságot kelt ez a hívő kedélyekben. Krisztus követése a kereszt és a szomorúság útja elméleti és gyakorlati tekintetben egyaránt. Van valami «botrányos a Jézus megjelenésében és az ő tanában». Fizikai és pszichikai gyengeség jellemzi az ő követőit, s hogy a kereszt lényege a kereszténységnek, mutatja annak egész története. Annak oka az isteni és a világi elem közötti disharmoniában keresendő, mely viszont záloga az örök élet reményének. Tagadhatatlan, hogy szerzőnek fejtegetésein bizonyos világfájdalmas pessimistikus vonás vonul végig.

A «*Trugschlüsse moderner Moral*» cz. tanulmány Gizycki berlini tanárnak ismeretes eudámonista ízű morálphilosophiáját ismerteti, mely az erkölcsiség megítélő mértékét az általános jólét lehető előmozdításában látja. Ujabbán különféleképen definiálták az erkölcsinek a fogalmát. Így Rothe és Schleiermacher az erkölcsinek célját a természetnek az ész által való legyőzésében, Malthus socialethikája ellenben a testi erő és egészség ápolásában és fejlesztésében látja. A mai modern embernek nem tetszik a 10 parancsolat kategorikus jellege, s nem a kötelességszerű engedelmesség, hanem az uralom és az élvezet az ő morálphilosophiai principiuma. Így Gizycki szerint is az engedelmisség «gyermekies állapot», a melynek heteronomiájából az autonomiára kell vezetnie minden egészsé-

ges ethikai fejlődésnek. Ezzel szemben a keresztyén erkölcsnek tárgya és sanctiója a személyes Isten, mint erkölcsi őskép és őshatalom, kinek törvénye az embernek erkölcsi tudatában gyökerező immanens törvénye. Tárnya tehát a keresztyén erkölcsiségnek kettős: alárendelés az isteni törvény iránt és annak betöltése. Csakis e felfogással egyeztethető össze az akarat szabadsága, a felelősség s a büntetés lényege és fogalma. A ker. ethikának állást kell foglalnia a modern eudämonista morál elveivel az egész vonalon.

A *Glossen zu Herrmanns »Verkehr mit Gott«* cz. tanulmány hasonlóan igen értékes kritikai dolgozat. Herrmann marburgi theol. tanár idézett munkája a legújabb rendszeres theol. irodalomnak egyik legmaradandóbb alkotása s Ritschl iskolájának egyik legérettebb gyümölcse. Krisztus személyisége s a keresztyén hit lényegébe talán a legmélyebben sikerült behatolnia. Komoly meggyőződéssel vitatja azt az igazságot, hogy a keresztyén hit sohasem valamely tanra, hanem mindenkor üdvtörténeti tényekre vonatkozik a Krisztushoz, s hogy ez a hit nem elméleti processus, hanem személyes bizalom, vagyis a reformátorok szerint notitia, assensus és fiducia egyaránt. Ez a hit üdvözít és szabaddá teszi, s másrészt viszont ez a hit lekötélez bennünket az isteni kijelentés tekintélyével. E ponton mélyebben van átgondolva a ker. hit lényege Ritschl iskolájában. mint az ú. n. modern liberális theologusoknál. Ez a hit aztán személyes erkölcsi viszonyt feltételez az Isten és az ember között. Méltán mondja tehát ismertetőnk, hogy Ritschlnek és Hermannak a keresztyén hit lényegére vonatkozó mély és alapos fejtegetései miatt sok egyháziatlan professorainkkal szemben «helye van istenorországában».

A «*separatistákról*» szóló értekezés is sok üdvös gondolatot foglal magában. Erős igehirdetés, a lelkek evangéliumi gondozása és élénk közösségi érzet ellensége a separatismusnak az egész vonalon. A valódi ker. hitbéli meggyőződés s a helyes erkölcsi viselkedés itt is unitásra vezet az emberek között. «*Christum treiben*» az igazi titka a valódi keresztyéniségnek Luther szerint.

Végül az utolsó tanulmány vallási és bölcséleti alapon az egyéni halhatatlanság kérdését fejtegeti az örök élettel kapcsolatban.

Szerzőnek positiv evangéliomi álláspontja a mű erőssége. Apologé-
tikai szempontból sok gondolata sikerrel értékesíthető a keresztyénség
szolgálatában a modern világnézethez való viszonyában. E mű is bizony-
ságot tehet arról, hogy a keresztyénség oly isteni életerő és hatalom, a
melyet lelki életünk elferdülése s az egyéni és társas élet ferdülése nélkül
sehol és sohasem nélkülözhetünk.

Sz. M.

PROTESTÁNS NAPILAP ÉRDEKÉBEN.

Főtiszteletű értekezlet! A tiszántúli ev. ref. egyházkerület egyházi értekezlete által 1898. szept. 7-én egy protestáns magyar politikai napilap kiadásának kérdésében kiküldött albizottság tagjai közé mély tisztelettel alólirott is beválasztatván, a bizottság igen tisztelt előadója által indítványozott javaslatot magamévá nem tehettem s külön véleményemet és megokolását elnök Úr Ó Méltóságának felhívása folytán a következőkben bátorkodom előterjeszteni.

Álláspontom ez: országos politikai protestáns lapok alapítása a magyar protestáns egyháznak elsőrangú szükséglete.

Az egyetemes átalakulás természeti törvénye alól sem egyén, sem szervezet, sem állam, sem vallás magát ki nem vonhatja. Ez átalakulás nemcsak a létező szervezetekre kötelező: törvénye kihat a világnézet minden irányára. az egyes korszakok szükségleteire, de sőt az eme szükségleteket kielégítő eszközökre is. Troubadourokra, exorcizálókra ma már nincsen szüksége a kornak: az ember és az emberi szervezetek szükségletei megváltoztak. Gyakran megmarad a régi szükséglet, azonban változik annak kielégítési módja. Napjainkban is fennáll a szabad vizsgálódás alapján álló embereknek az a szellemi szükséglete, a mely 1517-ben Luthert tételeinek „azon kor szokása szerint . . . az udvari templom ajtajára“ való kifüggesztésére birta. A szükséglet az volt, hogy a tiszta Istenhit megvédelmeztessék egy újkori pogányságba sülyedés elől és hogy teremtsék egy menedéket nyújtó sziget ama számosaknak, kik a képtelenségek és bálványimádás oltárain áldozni nem tudtak, de nem is akartak az emberi lélek fenséges méltóságának eme megalázása elől a hitetlenség örvényébe bukni. A sziget létesült, a protestan-

tismus a tiszta Istenhitet fentartotta és csak mély sajnálattal látja, hogy miként merül el a kereszténység nagyobbik fele egyfelől a szentek tisztelete, koholt vagy képzelt csodák bámulása, az egyházfő csalódhatatlanságának dogmája és az újabban oly óriási mérvet öltő Mária-kultusz sokszoros veszélyeibe, másfelől értelmisége épen ezek folytán miképen lesz mindig közömbösebb a hitélet legtisztább elemei iránt is.

De van valami, a mi ennél a szociológiai hittörténeti fejlődésnél sokkal szomorúbb: a *protestáns szellem és a protestantismus hanyatlása*. Sokan tagadják, mások, mint pl. Ritoók Zsigmond úr, egyházunk eme kimagasló alakja is, bevallják, de azt csak viszonylagosnak tekintik. A tagadás haszontalan: a hanyatlást a statisztika, a vegyesházasságok megegyezéseinek egyházunk ellen kiütése, a ref. felekezeti iskolák feladásának hosszú, gyászos sora, egész egyházközségek eloláhosodása s a lelkesi és tanítói pályák fokozatos néptelenedése kézzelfoghatóvá teszik.

A hanyatlásnak csak viszonylagos mértékben fenforgása pedig már a hanyatlás beismerése és olyasféle szépítgetés, mint mikor a megvénhedett nő, ránczait még feltünőbbé tevő festéket alkalmaz. Nem való, hogy így beszélni megvetendő pessimismus és gyáva kishitűség. Az igazság ellenkezőleg úgy áll: Még sohasem gyógyítottak ki beteget a nélkül, hogy mindenekelőtt a betegséget be nem ismerték volna.

A társadalom betegsége ugyanaz, csakhogy nagyobbfokú, mint Luther idejében volt. Nincs szükség már hűnbocsátó levelekre: azok nélkül is milliomok tódulnak ki a legszegényebb államokból Péter *fillérei* neve alatt. S maga a hűnbocsátás rendszeresítve van: huszonötévenként meg-megújul. Az egész világ Róma és szerzetesei adózója lett s az egyre növekvő egyházi vagyon párhuzamosan gyarapodik az egyházi szellemnek a lelkekre való befolyásával. Mysterium és mysticismus lettek és lesznek mindinkább az uralkodó planéták s mert a protestantismus sem ezt, sem dús anyagi javakat nem adhat kegyeltjeinek, de sőt mindig ő kér anyagi áldozatot: befolyása a világ sorsára már ez ellenséges tényezők összehatásának súlya alatt is mindinkább csökkenik.

Megmaradt tehát, sőt fokozódott a szükséglet, hogy Luther tételei ismét kifüggesztessenek. De nincs meg többé az udvari templom ajtaja. Akkor minden ember, a ki a városban élt, rendesen elment megnézni, mi van a templom ajtaján. Nem lévén kitalálva a módja, hogy az új hír és az új tan kereshesse meg az embert: az emberek mentek a hír és tan helyébe. Másfél évezerral még azelőtt ez a templomajtó ily minőségben nem működött: a pogányvilágban szerepét az agora és a forum szószéke töltötte be. A ki új hirt tudott, a ki új tant akart előadni, egyszerűen fellépett a szószékre és elmondta. Ha jól beszélt, hallgatói szaporodtak. Ha rosszul, ott hagyták. A szükséglet tehát akkor is meg volt: eszköze volt más. Luther óta az egyetemes átváltozás törvénye érintetlenül hagyta a szükségletet, de újra megváltoztatta a kielégítés módját és eszközét. Guttenberg miatt az emberek elszoktak attól, hogy ők menjenek keresni, a mit tudniok nemcsak szükséges, hanem tudni kívánnak is és reá szoktak, hogy a tudás menjen ő hozzájuk. *A szószék és a templomajtó örökébe a sajtó lépett.* Ez a modern fórum, az agora legújabb kiadása az udvari templom ajtajának szerepét is viszi: hatása körét lehet kicsinyelni, de hatása alól magunkat kivonnunk lehetetlen.

Két belső oka van a protestantismus újabbkori hanyatlásának. Első, hogy a vallás, mely a szabad kutatás alapján állott elő, sokat szenvedett a szabad kutatás és az ahhoz fűződő várakozás túlhajtása folytán is. Hitünk, mint 1517 után, úgy ma is a legtisztább, a legfelvilágosultabb és épen azért a legeszményibb vallás. De míg a forradalom szülte világnézet új korában fent, a tudomány s a tiszta Istenhit fenkölt magaslatain már-már Luther és Kálvin hite is soknak tünt fel s míg a XVI. század egyetemes közvéleménye sóvárogva fordult a papismus lelki rabszolgaságától a presbyterium szabadságához s az Isten hatalmát önmagának követelő hierarchiától magához az Istenséghez: azalatt ma, a XIX. század végén az emberiség a szabad gondolkodás történelmi hullámhegyéről a reakció egy mély hullámvölgyébe jutott le. A XVI. és XVII. század világa az új bittől, mint a vallási renaissancetól várta az egyetemes emberi boldogságot. E boldogság reményében

történik minden kis és nagy dolog ezen a földtekén s ez az egyetemes boldogság nem következett be. A világ nem kutatta, hogy miért. Nem vizsgálta, hogy az új hit-e ennek a sikertelenségnek az oka, vagy egészen más földi körülmények, minő pl. az európai militarismus, meg a felvilágosultság nem elég tökéletes foka. Szem elől tévesztette, hogy sohasem volt még renaissance, mely a maga célját teljesen elérte volna és hogy minden renaissance, a vallásbeliek is, céljukat csak megközelíteni képesek. Megszüntek örvendezni azon, hogy a protestans renaissance, Jézus szellemi művének eme második fejezete, az emberi lelket mily magasra emelte fel és ráadták magukat a búskomorságra a miatt, hogy az Eldorádó még mindig távol maradt. A reménysegeknek túlhajtásából származó eme csalódásban a világ két részre vált: az egyik rész elszakadt minden hittől és azt mondja, hogy egyikben sincs boldogság: ezek a vallástalanok. A másik rész elégedetlen lévén a megérthető Istenhittel, visszafordult a mysticismus és mysteriumos ingoványokhoz s ott keresi a boldogító Istenséget. a hol azt a rejtelmesség és jelképessegek megett elbúva, még létezőnek véli: e tábor tagjai a modern vakhitűek s a római absolutistikus vallás legbuzgóbb zászlóvivői. E két nagy párt közt a protestantismus fenmaradt ugyan az értelem hitének alpesi magaslatain és most is ugyanazt a tiszta levegőt szívja, a melyet nagy alapítói, Jézus, Luther és Kálvin kimutattak, de a mondott okoknál fogva gyengülni érezi azt a vonzerejét, melylyel a nagy néposztályokat magánál fentartotta.

Másik ok és ez vezet kérdésünk tulajdonképi kulcsához, hogy a protestáns hit eredeti szervezete kitünő volt, mert a *hitet és a nagy néposztályokat állandóan szerves összeköttetésbe hozta. de ez összeköttetést a fejlődés rendje meglazította. Az alapítók lángesze felismerte, hogy szemben Rómának a hitet és hívőt mereven elválasztó, még a szent könyvet is tőle elzáró s az istentiszteletet is neki érthetlenné tevő rendszerétől, a protestantismusnak a hitet és hívőt szorosán össze kell forrasztania. Egy abszolút hierarchia rendszere jó lehet oly vallásnál, melyben a gondolkodás tilalmas, a feltétlen hit a leg-*

főbb parancs. („Mit tesz ker. kath. módon hinni? Keresztyén katolikus módon hinni annyit tesz, mindent igaznak tartani, mit Isten kinyilatkoztatott és az *anyaszentegyház által, hogy higgyük, előnkbe ad*“). Kis katechizmus katolikus gyermekek számára. 1. §.) Ellenben a protestáns hit első rangú érdeke volt, hogy a hívő érdeklődése a hitélet iránt folytonosan élesztések és távol tartassék tőle minden látszata is annak, hogy valamely lelki kényszer útján akarják hitét fentartani, vagy hitének egyes tételeit tőle nem függő, felsőbbnek kijelentett akarattal megváltoztatni. Innen a presbyteri önkormányzat elve, innen annak rendkívüli bensősége és népszerűsége a protestáns élet első két századában.

A világ azonban nem állott meg a protestantizmus megállapításával. Tovább haladt. Az egyetemes átváltozás természeti törvénye érintetlenül hagyta ugyan hitünk tisztaságát és ez által az emberi méltóság szempontjából legelső rangját, de megváltoztatta a hit körül az életet. Az egyházi önkormányzat hatásának belterjességét ez átváltozás több irányban csökkentette. Mindenekelőtt csökkenté azzal, hogy egy addig nem képzelt társadalmi élet létesült. Az egyleti szervezet alakjában a társadalom addig ismeretlen villanydelejes erői mozdultak meg. Ettől fogva minden addigi közület önálló hatása aránylag csekélyebb lett, mert az egyesnek erejét többféle célú, irányú és tartalmi társadalmi működés hatásának tette ki. Hozzájárult azután az exact tudományok, az irodalom és művészet kifejlődése, mely a vallásos protestáns egyéneket nagy mértékben kerítette hatalmába, míg a római egyház anyagának ez elvonása ellen a tudomány és irodalom indexre vetésével, a színművészet kárhóztatásával s a művészetek vallásos célokba szegődtetése által, főleg a nagy néposztályokat tekintve, elég sikeresen állt ellent. Legfontosabb volt azonban a modern gazdasági átalakulás, mely az ingó tőke jelentőségét sokszorosan hatványozta és egyfelől a pauperizmus terjedését még napjainkban is okozza, másfelől a lelkeket minden eddig ismert korszak világnézeténél hatalmasabb mértékben hajtja a birvágyszünetévének, minden erőt az illető egyénre nézve legtöbbször meddő módon kiszípolozó polypkarjai közé.

Ezek a körülmények nagyban hozzájárultak, hogy a hívő a hitéletre kevesebb időt szentel, mint annakelőtte; a gondolatvilágát, mindnyájunk eme külön mikrokozmosát, a presbyteri gyűlés és prédikáció hallgatás ma kisebb mértékben köti le és kevésbé elégti ki. Fent a magasabb irodalmi és tudományos kérdések s a nagy társadalmi és politikai szervezetek, lenn pedig a szociális kérdések nemzették ama syréneket, melyek a „Példabeszédek“-től és az „Apostolok cselekedetei“-től fogva oly sokszor foglalják le az újkor rohanva haladó, sajnos, rohanva is élő és merem mondani, minden szeretett haladásunk mellett is sok előző nemzedéknél boldogtalanabb emberét.

További lényeges átalakulás az a társadalmi fejlődés, melyet közönségesen a központosítás nevével illetnek, de a mely valósággal az emberi cselekvőség általános alapelvének a középkorival ellentétes megváltozása. A középkorban ugyanis minden súly a részeken volt. (Czéhek, hanza városok, vármegyék.) Nemesak a politikai életet jellemzi a részek nagy önállósága az egészszzel szemben és az egészben is, hanem a társadalmi, gazdasági és ipari tevékenység is mind központfutó irányt követett. Az újkoré az érdem és hiba, hogy az emberi cselekvőség valamennyi ágazatát központosította s minden fajtájú tevékenység legjobb erőit a központokban halmozta össze. Érdem volt ez annyiban, mert kifelé minden közület annál erélyesebben érvényesíti a maga akaratát, mennél központibb a szervezete. A hol központ egyáltalán nincs, ott a részek akaratáról beszélni lehet, de ez akaratok egyesítéséről és egyesítve érvényesítéséről álmodni is képtelenség. Viszont e központosítás annyiban mutatkozik hibának, a menyiben a létesített központok a részeket befelé, előbb erőelvönás útján, azután pedig a felhalmozott erőknek mindegyik rész akaratánál erősebb volta alapján meggyengítették: a részek egyformán vesztek tökéletes munkában és külső tekintélyben. Legfontosabb problémáink egyikét képezi modern bonyolult társadalmi szervezetünkben az, hogy a központosítás előnyeit és hátrányait egy helyes középút felállításával kiegyeztessük és minden szervezetet oly központi működéssel lássunk el, mely elég erős legyen a részek akaratát egységes akaratá

formálni és kifelé érvényesíteni, de ne legyen elég erős a részek életműködésének és függetlenségének elnyomására. Azonban bárminő érdekes is e kérdés, mint tárgyunkat meghaladó, félre tehetjük. Úgyde azt mégis jól figyelembe kell vennünk, hogy a középkorból az újkor első részére átmaradt központfutó világszervezetben a protestáns presbyterium rendszere ama korszak irányelvének s a XVI. és XVII. század cselekvési módjának eszményileg teljesen megfelelt: ellenben a modern újkor mindent központosító cselekvési módjának és irányelvének már nem teljesen felel meg. Annak idején megfelelő volt, mert a társadalmi és politikai decentralizáció idején az egyházi élet is jól működött a decentralizált részekben. Ma azonban az összes társadalmi élet mindenfelé, kivált pedig Magyarhonban egy politikai székhely gyűjtőpontján van cenztralizálva. Mindama esetekben már most, a midőn az egyházi élet kifelé akar valamely módon érvényesülni, e törekvése meg van bénítva, mert az ő szervezete egészen más helyeken, más módokon, széttagolva s csak a részekre hat: magára a központra, központi szervek hiányában, vagy legalább azok gyengesége mellett, hatni nem képes. Igaz, hogy a protestáns egyházak egy oly magasfokú központosítása, a minőt pl. a magyar vármegyei önkormányzat a parlamenti rendszer következtében folytán elszenvedett. azzal a veszéllyel járna, hogy egy ellenséges időszakban a közegházunkat szétrombolni akaró felső erő a központot sújtva az egész egyházat sújtaná. E veszély azonban nem indokolhatja, hogy az egyház szétmállását mi magunk akarjuk. Már pedig ezt jelentené az oly irányzat, mely az új idők szellemének megfelelő központi szervek létesítését ellenezné. Általános elvi és különös egyházi indokokból a legerélyesebben tiltakoznunk kellene oly egyházi központosítás ellen, mely a presbyteriumok önállóságát kisebbitené. Ha azonban azt akarjuk, hogy protestáns szellemünk és szabad világfelfogásunk a nemzeti szervezetre való jogos befolyását érvényesíthesse, akkor nem szabad eme szervezet gyűjtőpontjaitól távol maradnunk, hanem saját organismusunk megfelelő kiképzésével kell gondoskodnunk arról, hogy nála a protestáns önkormányzatok akarata és véle-

ménye, szükséglete és álláspontja állandóan kifejezésre jusson. Midőn az igazságszolgáltatás, a közigazgatás és a politikai élet kizárólag a kerületi székhelyeken és a vármegyék székházaiban lakott, a világi és egyházi élet szükséges kölcsönhatása az egyházmegyék és egyházkerületek szervezete által kifogástalanul működött. Akkor a gazdasági élet tisztán egyéni működések összessége volt, Buda pedig a bécsi leiratok egyszerű átvevője és sok esetben „tisztelettel félretévője“. Ma Budapest az ország egész politikai, igazságszolgáltatási, irodalmi és gazdasági életének szive, melybe az egész nemzeti test minden vérkeringése összefut és a melyből minden rész az éltető nedvet nyeri. Csak és egyesegyedül a mi egyházi szervezetünk nem vette még észre e lényeges átalakulást és azt, hogy ezáltal az ő és a nemzet szakere egymástól mily messze haladnak, emez a hatványozott haladás szélesen kicsápázott országútján, amaz a régen megszokott rend begyepesedő ösvényein.

Nehogy azt vesse valaki ez észrevételek ellen, hogy elméletiek lévén, gyakorlati jelentőségük nincsen, vagy ha igen, csekély van. Ily ellenvetés lehetőségét egy pozitív és egy negatív bizonyítással óhajtanám kizárni. Emezt saját egyházunk életének sok jogos, de ki nem elégitett igénye, amazt a római egyházhoz sorakozott katolikus testvéreink hitéletének megfigyelése szolgáltatja.

Mindenki tudja, bizonyítani valóban fölösleges, hogy a kath. hierarchia római szervezete a legtökéletesebb központosítás, mely valaha létezett. Az arabok hitbuzgalmának Mekka felé fordulása valódi naivitás amaz öntudatos függőséghez képest, mely a római egyház hiveit, kivált pedig papjait Rómához köti. A legfegyelmettebb hadsereg tisztjének a központ szellemében és utasításai szerint végzett munkája egyszerű kontárkodás ama precíz, összhangzásban tökéletes működéshez viszonyítva, melylyel pl. a jezsuiták Rómának szellemét a legműveltebb nyugaton és a legvadabb keleten érvényesítik. Mialatt Róma a szabad gondolkozók kicsiny, de lelkes hadát, mint bűnös internacionalistákat is vádolja, befeketíti és üldözi, azalatt hatalmas központi szervezete a világnak eddigelé

legnagyobb nemzetközi működését fejti ki. Míg a szabad gondolkozókat országunkban is vakmerően rágalmazzák a püspöki székekből, hogy hazát nem ismernek, azalatt a katolikus egyház hierarchiája tényleg mellőz minden hazafiúi szempontot és pl. elnyomván a római egyház papjában a magyar hazafit, ellene szegül a magyar egyházak magyar liturgiájának. Mentésgül, nem vád gyanánt legyen felhozva, hogy ily dolgok nem azért történnek, mintha a római katolikus lelkész szívében nem dobogna nemzetének s az édes anyaföldnek eleven szeretete, hanem történnek azért, mert a római egyház központosított szervezete mellett sem az egyes lelkész, sem egy egész nemzetnek lelkészi kara nem bír azzal a szabadsággal és erővel, melylyel saját egyéni és nemzeti érzelmeit a római központ nemzetközi akarata ellenére bármi csekély részben is kifejezésre juttathatná. E függési viszonynak a XIX. században addig nem ismert fokozása, sőt a vatikáni zsinatnak a pápa véleményét az egyetemes egyház nézete felé is emelése legjobban mutatja, hogy a római egyház mily teljes mértékben ismerte fel az új idők központosító irányzatát és az idők változásához való alkalmazkodás gyakorlati előnyeit. Minthogy ily teljes függés lelki rabszolgaságot teremt, remélhető, hogy abból a világ a szabad gondolkozás egy újabb világgyőzelmé esetén az eddiginél nagyobb tömegekben fog kiszabadulni. De ily győzelem időszakának egyelőre még hajnala sem pirkad, reménye is távoli. Addig pedig okvetlenül szükséges volna, hogy a lelki szolgaságot terjesztő eme világrészközi központosítás ellenében a lelki szabadság ügyének hazafias felvilágosultságtól, meg a tiszta jézusi tanoktól áthatott nemzeti központjai támadnának.

Egyebekben is jól utána járt a római egyház az új idők ama lényeges elváltozásainak, melyeket halvány vonásokkal fentebb jelezni óhajtottam. Az egyesületi élet fellendülésére kath. körök, kath. legényegyletek, kath. jótékony intézetek, vagy a nem kath. jellegű intézeteknek kath. felekezeti jellegűvé átformálásával felelt. Jól észrevette azt a társadalmi elkedvetlenedést is, mely a protestáns és a tudományos renaissance-ok nyomán beállott, mihelyt az egyetemes boldogság

csodatétele után sóvárgó emberiség kénytelen volt belátni, hogy ezt a célt sem egyik, sem másik renaissance meg nem adhatja. Hiven ősrégi hierarchikus diplomáciaijához, nem azt felelte ez elkedvetlenedésre a római egyház, hogy a hitélet legnagyobb renaissance-a Jézus nevéhez fűződik és az egyetemes boldogságot az sem adta meg. Nem is azt mondja, a mit a bölselem tanít, hogy nem is ily boldogságra, hanem csak az arra való törekvésre van teremtve az emberiség. Ily megnyugtatók, vagy a renaissance áldásainak elismerése és lehető fokozása helyett a római egyház az érintett elkedvetlenedést is saját céljaira aknáztá ki. Ugyanazzal a taktikával, a melylyel szolgálatába szegődttette a művészeti renaissance nagy festőit, hogy nem a való természet igaz fenségét, hanem a meg nem történt csodák történetét és a csak víziókban létező dolgokat és lényegeket fessék meg, ugyanazzal a módszerrel szolgálatába fogadta az emberi és társadalmi csüggedést is. Az eljárás egyszerű volt. Minthogy a gyermek is mindig az ellenkezőjét kéri annak, a mire ráunt s minthogy jól belátták, hogy az emberiség a maga nagy tömegeiben még ma is gyermekkorát éli: úgy bántak vele, mint gyermekkel. Mivel a csüggedést az okozta, hogy szabad vallás és szabad tudomány nem hozták le a menyországot a földre: a római központ egész szervezete egyszerre tartotta a világ minden pontján az emberiség elébe, hogy boldogságát csakis a földöntúliakban keresse s elhitették vele, hogy a pokolból jöttek mindazok, kik őt a szabad vallás és szabad tudomány áldásaiban akarták részesíteni. Egyszóval újra a mysticismus lett a jelszó s az elfordulás a felvilágosultság minden művétől, emberétől és hajlékától. A trieri szent kabát, a keresztyén vérrel pászkát sütő zsidó ellen kikoholt új vérvádak, a felekezeti türelmetlenség, a csodák és szentek folytonos s a modern nagyipar mintájára gyárilag úzótt szaporítása, Mária megjelenése a lourdesi forrásnál 1858-ban és a gyógyíthatlan vagy más fajtájú betegek végtelen tömegeinek eme némely bajoknál gyógyerejű forráshoz csődítése, az európai hajsza a szabadkőműveseknek kizárólag a felvilágosodás szolgálatában álló maroknyi társasága ellen, a Miss Vaughan-féle ördöggel

levelezés szomorúan mulatságos históriája, a domonikánusok és más szerzetek kegyetlenkedései a Fülöp-szigeteken és Kubában, mely kegyetlenségek e földrészeknek a spanyol járom alól felszabadítását eredményezték, az antiszemitizmusnak világszerte mesterséges tenyésztése, mely nemzette a Dreyfus-ügyet s melyet Zola híres nyílt levele után a pápa hiába akart Faure Félixhez küldött ama utasításával eltakarni, hogy Zolát ne üldözze, a jezsuiták új szaporítása és Magyarországba ellenállás nélkül új bevonulása (1853-tól kezdve Nagyszombat, Pozsony, Szatmár, Kalocsa, Budapest és folyamathán B.-Gyula városokban), Németországban az ezért vívott óriási küzdelem, „a katolikus ember csak katolikusra szavazhat“ elvnek községi és törvényhatósági választásoknál a katolikus körök útján máris érvényesítése stb., mind eme egyházi irányúnak különböző symptomái. Valóban mi, kik sem a trieri, sem a brunóci csodákban nem hiszünk, kénytelenek vagyunk a mindenség Alkotója által engedélyezett csodának ismerni el azt, hogy ily évszázadokon át következetes ostrom daczára a szabad vallás és szabad tudomány mentsvárai teljesen romba nem dűledeztek és nemzetünknel is csak gyengülés, nem tönkremenés következett be.

Azonban e felhozottaknál is erősebben adja a pozitív bizonyítékot a római egyház ama magatartása, melylyel a szabad sajtó ügyét felkarolta. A római egyház kezdetben idegenkedett a szabad sajtótól. Csakhamar felismerte azonban az emberiség életének ez új jövevényében a modern élet nagy összekötő kapcsát és az újkori agitálás félelmes eszközét. Valóban a sajtó, mint millió láthatlan kapocs köti össze az egyébként elszigetelésig szétválasztott embereket s a régibb századok agitativ ténykedései valódi kis tavaszi szellők a modern társadalom ama nagy szociális népmozgalmaihoz képest, melyeket a sajtó létesített. Az egész művelt világ az eszmeharez egy állandó csatavonalában áll s e gigászi küzdelem legméltóbb, legnagyobb arányú fegyvere is, harcmezője is a sajtó. Ezért cserélte fel a római egyház csakhamar előbbi idegenkedését a jövevénynek keblére fogadásával. A vatikáni sajtó mintájára az egész világon ultramontán sajtó támadt.

csaknem varázsütésre. Az ultramontán nézeteket ezer és ezer, a reakziót szolgáló hirlap naponta a világ ezer nyelvén szórja, hirdeti, kiáltja az emberiség különböző nemzeteihez. A nyelv különbözik, de a hang ugyanaz. Ézsau és a tál lencse hitregéje megújul: a pokolba nem jutás igérvényének tál lencséjeért a világ felett uralkodást akarják megvásárolni. A mit az agóra és a fórum az ókorban s a mit a templom kapuja Luther idejében szerény mértékben képviseltek: a közvélemény kiképzésének színhelyét és eszközét, azt a szerepet a szerénység minden ismérve nélkül, sokszor a bántó praeponderantia mértékéig kezébe vette az újságírás. Egy forum minden hirlap, sok százezer hallgatóval. Egy templomajtó ez. de egyszerre százezren olvassák hirdetett igéit. A római egyház rátette a kezét erre a hatalmas fegyverre, a véleményterjesztés eme mesebeli Maxim ágyujára és él vele. Nemcsak az országos központokon létesített és tart fenn nagy összegekkel támogatott hirlapokat, de minden főpapi székhelyen is iparkodik olyanokat létesíteni és áldozatok árán fenntartani. A protestantismus nálunk még nem vette észre sem előbbi eszközeinek divatból kimenését, sem az új eszköz éltető fontosságát.

De bár az ellenféltől tanulni a klasszikus gondolkozás is okosnak vallotta, nézzünk pozitív példák után saját tűzhelyünkön. Itt van előttem *Ritók Zsigmond* úrnak már érintett cikksorozata: „*Nézetek az ev. ref. egyház helyzetéről és teendőinkről*“. Megjelent a „*Debreczeni Protestáns Lap*“ hasábjain, mely lapunk kitűnően felel meg kerületünk egyházi érdekű hirlapigényeinek, de természeténél, megjelenési módjánál és rendeltetésénél fogva egy országos napilap feladatait természetesen nem szolgálhatja. E cikksorozat nemcsak szerzőjének kiválóságánál fogva, hanem sokkal inkább tartalmának igazsága és indítványainak égető szükségessége miatt arra lenne hivatva, hogy minden magyar protestáns ember beható figyelemben részesítse. tartalma felett gondolkozzék és igyekezzék a benne kifejtett indítványokat minden tőle telhető erővel saját körében megvalósítani. Észre is vették azt a kath. országos napilapok. Hétről-hétre megjegyzésekkel kísérve ismertették és buzdították kath. testvéreiket, lennének oly

buzgók egyházuk dolgai iránt, minő a református ügy mellett *Ritoók* Zsigmond. Egyházkerületünkön kívül e cikksorozatról alig egynéhányan vettek tudomást, kerületünkben sem keltett nagyobb visszhangot. Bizonyos, hogy a kath. napilapok eme tárgyalásai folytán többet beszéltek róla kath. testvéreink, mint saját egyházainkban hitsorsosaink. De Ritoók úr többet nem tehetett: nem létezett oly organum, mely előkelő gondolkozása értékes eredményét egyszerre az egész magyar közönség közkinésévé tette volna. Önmagunk kárhoztatjuk magunkat elszigetelésre, magunk rejtőzünk a kerületi rendszer vékája alá a mi legszebb világosságainkkal, még a hirlapi életben is. Természetes, hogy ily helyzetben a legkimagaslóbb prot. szellemek elszigetelődnek és az egész prot. egyházra hatásuk lehetetlenné van téve.

De a hatás a részekre is a legcsekélyebb. Létező lapjaink ugyanis, a mellett, hogy a kerületi rendszer kifejezői, inkább egyházi jellegűek. Bizonyynal ők maguk sem hiszik, hogy ily mai szerkesztésmód mellett hivatva volnának a protestáns közönség egész tömegében elterjedni. Ehhez az volna szükséges, hogy a nagy tömegeket érdeklő kérdésekről beszéljenek és a nagy tömegek hangján szólaljanak meg. Korántsem akar ez szemrehányás lenni, mert világos, hogy ha ezt tennék, mai céljukat nem töltenék be. Igy azonban szélesebb elterjedésük és belterjes hatásuk képzelhetlen.

Menjünk egy gyakorlati példára. A „*Nézetek*“ tanítónő-képzők felállítását sürgetik. Az egész magyar protestantismus bizonyynal képes volna egy pár év alatt egy ily intézetet létesíteni. Később ismét az egész megalkothatná a másodikat. Húsz év alatt az egyetemes egyház legalább öt ily alkotást hozhatna létre. Az öt rész külön egyet sem bír megalkotni. Tiszántúli kerületünk több év nagy erőfeszítésével annyira bírt jutni, hogy Váradon egy leány-internátust létesített, szegény tanítók és papok árváinak ingyen vagy olcsón felnevelésére. Már az eme intézmény támogatását kérő konventi kérvényt a magyar pénzügyér elutasította, kimondván, hogy állami sorsjáték jövedelméből csak jótékonycélú intézmény kaphat. Megadta ellenben oly nagyváradi jótékonycélú egy-

letnek, melyből a kath. felekezeti szellem a protestáns befolyást és a protestánsok segélyezését egyszerre toltta ki.

Vonakodunk elhinni a mindennel megelégedők ellenlábas, mert mindent túlsötéten látó csoportjának, hogy a felekezeti szellem műve amaz elutasítás is és sokkal inkább hajlandók vagyunk azt állítani, hogy a prot. központi szervezet hiánya és prot. sajtó nem létezése a valódi ok. Amaz is, emez is képes lett volna megadni a helyes információt a részben, hogy a támogatni kért alkotás sokkal jótékonyabb, mint sok nőegyletnek inkább az egyének hiúságát, mint a valódi emberi nyomort kiszolgáló asztalai Kerületünk most kezdte meg a küzdést ez internátusnak tanítónőképző intézettel kiegészítése iránt. Világos, hogy az egész magyar protestantismust kellene segítségre hívnunk és nincs oly hely, a melyen ezt az egyetemet találhatnánk. Nincs eszköz és mód arra, hogy egész egyházunknak elmagyarázhatnánk, mily fontos a terv az *egész* magyar protestantismus szempontjából és mennyire *jogunk van* így valamennyi résznek áldozatkészségét felhívni. A r. kath. napisajtó Péter-füllér és hasonló gyűjtései közismeretesek: nincs oly organum, mely nálunk ily gyűjtést kezdhessen, ily adakozást rendszeresen buzdítson. Pedig egy gyűjtőívet az emberek félredobnak, — a mindennap ismétlődő felhívás egy kedvező pillanatban végre is a szivbe oson.

De nem anyagi hatások azok, melyekért ily prot. nemzeti sajtó létezését a legelevenebben kívánni kell. Miként fent láttuk, ma már a hívő és a hit új összekötő kapcsokat igényelnek. A római egyház ilyenek nélkül inkább meglehetne, mert nála a hit fejlődése a hívőtől független. Mi a régi kapcsokkal, melyek a presbyteri szervezetben s a nép nyelvén való istentiszteletben állnak, már nem érhetjük be. A lelkész a szószéken hirdeti a szegény és gazdag egyenlőségét az Isten előtt, a gazdag kötelességeit a szegények s a hatalmasokét az elnyomottak iránt. Ez ma is szép, de már nem elég. Nyissuk ki füleinket és szemeinket: a nagy néposztályok egy visszássá vált társadalmi szervezet súlya alatt ezer sebből véreznek. Látni való, hogy e sebek egyikét sem gyógyítja be a legszebb szent beszéd sem. Ismét, mint akkor, közel kell hozni a hitet

a hívőhöz, a hitéletet a hívő életéhez. Nemcsak a hívő köteles a hit padjaihoz jönni, a hit is köteles a hívő szívébe behatolni. Foglalkoznunk kell protestáns hitsorsosaink minden bajával. Nem szabad becsuknunk előtte sem füleinket, sem ajtónkat. Azt mondván neki, hogy földi bajaival nem foglalkozunk, elküldtük őt magunktól egész lelkével együtt. E célból mindenekelőtt sajtóra és legalább egy országos néplapra van szükségünk, mely a protestáns magyar nép minden baját a köztudat felszínére hozza és a gyógyítás módszereit megbeszélje. Ezt a római kath. egyház is teszi a maga kisebb lapjaival, pedig jól tudja, hogy ő lényegileg nem segíthet, mert minden lényeges változtatás a mai társadalmi és állami szervezeten az ő hátrányára szolgálna. A magyar birtokrendszer, a parasztság eme sokrétű csapása, a viszályok örök melegágya, más bajok mesterséges és nagyszabású tenyésztő-telepe. ez a minden nemzetgazdasági elvet és minden gyakorlati gondolkozást egyformán kicsúfoló szörnyszülött sohasem lesz megtörhető a kath. főpapság leghevesebb ellenállása nélkül. Az adórendszer, mely ma lefelé progressív, mert az adó aránylag annál nagyobb, mennél kisebb a jövedelem: sohasem lesz felfelé progressívvé tehető a magyar főurak és főpapok tettetésével. A tudomány népszerűsítése sohasem lesz kedves eszméje annak a római irányzatnak, a mely harezban áll a tudománnyal s azzal nem a kiegyezést keresi, hanem jobb ügyhöz méltó buzgalommal az Indexet írja. És mégis, mindezek mellett is naponta látjuk, hogyan karolja fel a római kath. egyház a nép bajait az ő lapjaiban. Ha korteskedésből teszi is, de megteszi. S habár lényegesen segíteni nem akar és nem akarhat, legalább a lényegteleneken törekszik hívői javára javítani. Az eredmény az, a mit ők a kath. hitélet feléledésének szeretnek nevezni. Minket mindez irányokban csakis vádasként érhetnek. Semmit sem teszünk a népért, semmit sem foglalkozunk vele. Ne csodáljuk, ha az eredmény az, a mit mi a hitélet iránt való közöny terjedésének szeretünk elnevezni.

Ne mondja senki, hogy hitélet és világi bajok nem tartoznak össze. A hitélet a hívő földi életének egy integráns része. Az egész történelem során mindig foglalkozott a lelkész

a nép szenvedésével. Ama sötét századokban, melyekben a vér állandóan patakként folyt. hogy néha áradásba dagadjon és a melyekben az egyház maga is ölt: a templom volt a menhely, melyről sem király, sem főpap nem szakíthatta le a hozzá menekült üldözött embert.

Milord Buckingham, hogyha gyöngye szóm
 York herezeget kivíjja az anyától.
 Úgy várjanak rá itt: de hogy ha nem hajt
 Szelfid szavamra: mentsen Isten attól,
 Hogy sértsem a megáldott menedék
 Szent szabadalmait! Ily nagy bünt ezen
 Egész országért el nem követek.*

(Szigligeti Ede fordítása.)

S a főúri nyersség pusztító korában is a pap állott a dőlyfős várúr s az elnyomott jobbágy közé, hol kérve, hol ijesztve amazt, bátorítva és földöntúli reményekkel biztatva csüggedő elkeseredésében emezt. Az egyház tehát, az újabb kor változott bajaiában a nép mellé állva, csak folytatná azt, a mit már oly régen elkezdett volt s az eszközök és bajok megváltozása korántsem menti fel ama kötelesség alól, melyekre eredetileg is vállalkozék.

Mindeme tételek igazságát úgylátszik, kiküldött albizottságunk előadói és többségi véleménye is érezi. Ugyanis azt mondja. hogy „elvileg hivei vagyunk az indítványnak, mert érdekeink oly szükséges és fontos védelmét és képviseletét csak egy oly napilap eszközölhetné, mely a prot. öntudat és szabadelvű világfelfogás által van áthatva s mely a magyar protestantismust a magyar közművelődés, állami és nemzeti élet egyik forrásául s alaptényezőjéül tekinti“. Továbbá a

* My lord of Buckingham, if my Veak oratory
 Can from his mother win the duke of York,
 Anon expect him here: But if she be obdurate
 To mild entreaties: God in heaven forbid
 We should infringe the holy privilege
 Of blessed sanctuary! not for all this land
 Would I be guilty of the great a sin.“

(Bouchier biboros. Shakespeare III. Richárd. III. felv. I. szin.)

protestáns sajtó feladatának tekinti, hogy „örként álljon egy házunk ama viszonyai rendezésénél, melyek politikai vonatkozásúak s ott a haza és egyház közös üdvének munkálására törekedjék, az előítéleteket eloszlassa, intsen és óvjon, a hol erre szükség van“. A mely szép kijelentésekhez csak azt kell hozzátenni, hogy valamely egyház viszonyai az állami és nemzeti életre viszonyítva mindig és mindenben politikai vonatkozásúak is és így önként nyomul előtérbe a kérdés, hogy ily sarktétele kimondván, mely okok gátolják amaz *elvileg* helyeselt indítvány gyakorlati megvalósítását.

Ily okok gyanánt *elsőben is a félelem* hozatik fel. Siessünk kijelenteni, hogy félelemből a helyesnek ítélt cselekvéstől visszaretenni gyávaság. De az adott esetben a félelem indokolatlan is, mert a félők attól félnek, hogy a prot. lap „valamely párt lapjává és eszközévé válnék“. Ez a veszély nem fenyeget, mert a prot. egyház által létrehozott, általa erkölcsileg, szellemileg és anyagilag támogatott lap kizárólag a prot. érdekek és szellem részére alapítván, politikai pártokon kívül állása sarktétel lévén, teljességgel lehetetlen, hogy pártlappá alakuljon. Ehhez a szerkesztőség oly hűtlensége volna szükséges, minőre a magyar újságírás történetében példa nincs. De még ez sem volna elég, hanem kellene, hogy azok a tényezők, melyek az ellenőrzésre és gyámolításra hivatva lennének: kötelességeiket egyáltalán ne teljesítsék. Vagy pedig kellene, hogy a magyar protestantismus a maga egészében egy politikai párton legyen és az egész egyház ilyen szelleme a lapot észrevétlenül és akaratlanul ama politikai párt szellemében alakítsa át. Akkor pedig az a veszély — nem is olyan nagy.

Második indoka az ellenzésnek, hogy „ily lap alapítását és vezetését a hivatalos egyház kezébe nem veheti“. Igaz. De igenis kezébe veheti az alapítást az egyházkerületek által e czélra Budapestre kiküldött bizottság. A vezetését pedig senki se kívánja a hivatalos egyházra bízni. Az egyházak amaz alapító bizottságának volna feladata a szerkesztő egyéneket megtalálni és azután a szerkesztésnek protestáns, párton kívüli, szabad gondolkozású jellegére állandóan felügyelni. A magyar

protestáns egyházakra csak az a feladat hárulna át, hogy a gyermeket, melynek életet adtak, megerősödéséig atyai szeretetből, megerősödése után atyai várakozásból minden irányban támogassák. A magánkezdeményezést nem várhatjuk. Egyetlen magán ember sem kezdheti ezt az ügyet, mert senki sem tudhatja előre, hogy az egyházak támogatását meg fogja-e kapni. Bizonyos, hogy ily támogatás a legjobb esetben is sokkal csekélyebb mértékű volna, mintha az ügy magából a protestáns egyházak egyeteméből indulna ki. S azonfelül magánember által létesített lap mindig ama magánembertől függene; ez esetben azután inkább lehetne tartani attól, hogy a lap az azt megalapító egyénnel él, vagy bukik, avagy átmegy a protestáns pártonkívüli irányból pl. egy ellenzéki párt vak eszközévé.

Harmadik indok, a melynek köpenye alatt a nemakarás meghúzódik: a tőkehiány. „Versenyképes prot. napilap alapítását csak úgy tartjuk lehetőnek, a mint a lapok ma általában keletkeznek, ha t. i. egy 200—250.000 frt alaptőkével rendelkező társulat venné kezébe az ügyet“. Csakhogy ez indok először is téves állítást tartalmaz: nem való, hogy a lapok ma általában így keletkeznek. A nagy alaptőkével megindult hirlapok, melyeknek mondani valójuk nem volt, csufosan megbuktak (Országos Hirlap); alaptőke nélkül kezdett, de lelkesen szerkesztett hirlapok felvirágoztak (Rákosi és Csukási: Budapesti Hirlap, Vészi József és társai: Budapesti Napló). Másodszor a prot. lapnak versenytől kevésbé kellene tartania, mint más hirlapnak: iránya magában állana. De bár oly nagy alaptőke felesleges, legyen bárminő nagy tőke is szükséges, ha a lapra szükség van, nem szabad visszariadni az áldozat nagyságától, sem a megalapítás nehézségeitől. Neki kell kezdeni. „Kezdj buzgón s már sokra menél, halad a ki megindult“, mondta a költő. Sajnos volna, ha igéje és az alkotás tettereje egyházunk tagjainál egyformán csak múlt idők emléke volna. Szó sincs róla: a tőke nem ártana. De nem baj, ha nem jön össze 200.000 frt. Sokkal kevesebb is elég. És ennél sokkal fontosabb a magyar prot. egyházak lelkesülése a cél iránt. A ki ezt a lelkesülést létrehozza,

minden alaptökénél biztosabb alapot teremtett a protestáns lap számára.

Komolyabb ellenvetés volna mind eme itt tárgyaltaknál, a melyet az előadói vélemény nem említ. hogy t. i. ugrás nincs a természetben és hogy mai helyzetünkben egyszerre országos prot. napilapot alapítani ugrás volna. A kezdet nehézségeit e körülmény mindenesetre fokozza. További nehézséget képez. hogy a fent előadottak szerint nem is egy, hanem két prot. országos lapra volna szükség: egyre, a mely az egész magyar protestáns értelmiséget összekapcsolná és a magyar protestáns ügynek a kor színvonalán álló politikai és társadalmi szalonja volna és egy néplapra, mely egyházunk ügyeit és a nagy néposztályok bajait s általában a nemzeti élet dolgait népies modorban tárgyalva, újra úgy kötné össze a hívót a hittel s prot. népünket a prot. értelmiséggel, mint összekötni elég alkalma volt a XVI. és XVII. században a presbytérium s a templomi szószék. E két organum lenne idővel a magyar prot. hitélet ama szellemi középpontja, mely a szervezeti központ hiányát pótolná s naponta hirdetvén a tiszta Istenhitet, küzdene a modern pogányság, a szásrétű babona s az előítéletek felszítása ellen. S e két organumnak egyszerre kellene megindúlnia, mert a feladat, melyen két irányban dolgoznának, egységes és mert a munkában egymást támogatnák, egymás terhét könnyítenék. Maga Budapest elég gazdag prot. tollforgató emberekben ahhoz, hogy két ily napi újságot szerkesztő és ellenőrző bizottságok előállíthatók legyenek. Mégis a kezdet sokoldalú nehézségei s az út elején ellankadás aggodalma azt súgják, hogy célszerűbb volna a hirlapokat előbb heti folyóiratok alakjában indítani meg és fokozatosan szaporítani a megjelenések számát, a külső támogatással arányban álló módon. Eddigi heti lapjaink előfizetőinek csekély számára senki se utaljon, mert ezeknek sem országos, sem társadalmi és politikai tartalmuk nincsen és tisztán egyházi lapok, melyek a nagy közönség s főleg a prot. olvasó igényeit ki nem elégítik. Ellenben a tapasztalat azt mutatja, hogy Magyarországon minden oly lap megél, mely erőteljesen követeli a haladást a nemzetnek, az igazságot mindeneknek s a szabad-

ságot a mindeneknél is többnek : a gondolatnak és a léleknek. Vajjon melyik az a lap, ki az az író, a mely és a ki hangosabban szólhat mindezekért, mint egy pártoktól független protestáns lap és annak munkatársa?! Hiszen a gondolat-szabadságért bár meghalni tudtak már az ókorban is, de azt kifejezetten követelni csak mitőlünk tanulta meg a világ.

Mit mondjunk ennek tudatában amaz ellenünk is felhangzott másik félelemre, hogy „a kath. ultramontanizmus ellen prot. ultramontanizmust akarunk állítani.“ Úgy látszik, gazdagok vagyunk a félelemben, mert oly szörnytől is rettegünk, mely soha nem létezhetik. Protestáns szellem és ultramontánság egymást mindenképen kizárja. Ha pedig ezt a kifejezést csak szójátszás okáért használják és prot. ultramontánság alatt prot. túlzást kell értenek, hát akkor sem ijedünk meg. A túlzás a szabadság, az igazság és a haladás szolgáltatásban sohasem oly veszélyes, mint mindezek szolgálatából kiállani. Lám, az ultramontánság nem fél a túlzástól : vajjon okos dolog-e nem állítani őrszemet a támadott bástyákra azért, mert a kiállított őrszem tüzes fiú, még esetleg túlozni fog? Legyünk nyugodtak : túlzások mindig előfordulhatnak, de megfékezi azokat az élet, az ellenfél ereje és saját táboraink mérsékeltbb elemeinek öntudatos higgadsága. Bizzunk csak benne : mi sem fogunk az égbe nőni s az ettől való félelem nem lehet komoly akadálya annak, hogy egyházunk életfáját ápolni ne siessünk.

De bizzunk magunkban is és ez a legfontosabb. Mert a mit az ellenzők ki nem mondanak, nem akarásuk igazi indoka úgy sejtem ez : félnek, hogy a feladat erőinket meghaladja. Látják az egyház és a prot. szellem hanyatlását. Előttük áll egyházaink gyengülése. A kitérések szaporodása. A hozzánk áttérések ritkasága. A nazarénusok, baptisták, felekezetenküliek rovasunkra erősödése. A hívők és egyházak szegényedése s a szegénység okozta erőtlenedés. Az állami befolyás növekedése, a társadalmi gondolkodásnak a szabad gondolkozás delejes tengelyétől elhajlása s az aggodalom, hogy nemsokára az állami élet iránya is hozzá és lehajlik a társadalom visszaeső irányaihoz. A hitélet gyengülése is elvonul

lelki szemeik előtt s látják, miként marad távol a prot. ügytől egyik jeles erő a másik után, közönyből az, csüggedésből emez. A patkányok szaladnak a bajóról, melyről balga kishitűségükben azt hiszik, hogy már sülyed, nem egy nemes lélek pedig időelőtti kétségbeeséssel, szomorú elszántsággal várja a végzetet. S a kevés is, a ki a küzdőtéren van, nem érti meg egymást: politikai ellenszenv, személyes hangulatok még jobban zilálják az amúgy is viharok közé jutott hajó legénységét. Mert az alkotás ereje elveszőben: az alkotás képességét hisszük elveszítettnek. Kevés áldozatkészséget látván, a célokkal és szükségletekkel arányban nem állót, nem az áldozatkészség növelésére gondolunk, hanem inkább hajlók vagyunk a célokról és szükségletekről lemondani. Marasmus ez, veszélyes és nagyobb betegség egyházunk minden némileg fent vázolni próbált egyéb bajainál. Ez, csak ez teszi érthetővé, hogy legkiválóbb irástudóink „elvileg hívei“ a prot. napilap alapítását kérő indítványnak, de gyakorlatban nem kívánják megvalósítani. Érthetővé teszi, ki is menti, de nem indokolja. Az ő elvi kijelentéseik és a fent előadott indokok alapján legyen szabad e sorok írójának magyar protestáns szíve egész melegével, agyának minden gondolkozó sejtje sugallatára a személyileg előtte ismeretlen, de óhajáról ítélve testvérenek ismert Bartha Mór úrnak indítványát a maga részéről, habár egymagában állólag is, elfogadni és a mélyen tisztelt egyházi értekezletnek elfogadásra s a fent érintett módzatok értelmében kivitelre ajánlani. — Kétségtelen, a feladat nem könnyű. Valamennyi egyházkerület megnyerése, általuk központi bizottság választatása, alkalmas szerkesztőség szervezése, azután a néplap és magasabb színvonalú heti szemle szerkesztése és elterjesztése: ezen alapon prot. napilapok alapjainak lerakása és fokról-fokra kiépítése: mindez nem csekélység s nem is egy nap műve. Épen azért azonban ne várjuk az egyestől, a mit az összesség számára is nehéz munkának tartunk. Való igaz: a súlyos feladatnak megkezdésére nem kedvez az idő, elmúlt a forradalmi idők nyári lázrohama, melyben az egyén mindent odaadott a közért, és beállt az ellenhatás, melyben a lázban kigyengült egyén mindent a köztől vár. Mintha a

halált látná maga előtt: néma kétségbeesése elfordul a földi munkától és a földöntúli rejtelmekbe vész. Nem melegíti fel többé az embert, mint előbb, a szabad vallás és a szabad tudomány: jobban hajlik a mystikus esodákhöz. Ősz van, a tél közelg. Lelkek a lelkeket nem melegítik: csak az egyéni önérdek tűzhelyén pislog a farakás. Egy-egy szobácskát fel is hevít, de az egyetemes levegő körülöttünk hideg marad.

Ily nehéz időben kimenjünk-e a hideg levegőre, a hideg emberekhez, kifüggeszteni újra és újra, nap mint nap után, ezer és ezer számra a modern életnek nagy vártemplom kapujára, az újkori fórumszékre, a sajtó útján Lutherünk és Kálvinunk jézusi ígét?

Ne mondjon feleletet semmi földönjáró!

Messziről, a végtelen évezredek és még végtelenebb világtávolságok beláthatatlan örök ködéből, ahová emberi szem nem fog belátni tisztán sohasem: onnan felel nekünk érthetően, félremagyarázhatlan határozottsággal, kérelhetlen parancsoló útmutatással, keresztül a világűr ürességén és hideg levegőnk hangvivő rétegén átható hangon a Próféta, felel eképen:

„A ki a hideg miatt rest lévén, nem szánt: koldul aratás-kor, de semmit nem talál.“ (Példabeszédek könyve XX. 4.)

Dr. Váradi Zsigmond.

NEHÁNY POGÁNY IMÁDSÁG.

Vallástörténelmi kérdésekkel foglalkozom, érdeklődésem természetszerűleg fordult a régi népek imádságai felé. főleg abból a szempontból, vajjon fellelhető-e azokban csak egy vonás is abból, a mit protestáns keresztyén állásponton az imádság elengedhetlen kellékének tartunk. Ezt az érdeklődést fokozta az összehasonlító vallástudomány nagy mesterének, Müller Miksának a glasgowi egyetemen az ú. n. Gifford-előadások keretében tartott előadásainak gyűjteménye, a mely angol nyelven 1893-ban, engedélyezett német fordításban pedig 1895-ben jelent meg ily czímen: Theosophie oder psychologische Religion.¹ Fokozta pedig annyiban, a mennyiben e munka 12-ik oldalán „Régi imádságok“ czím alatt az 1892-ben tartott felolvasások bevezetésében épen arról van szó, hogy a régi, általában ú. n. pogány népek imádságai a keresztyén szellemű imádságokhoz viszonyítva minőknek tarthatók s egyúttal 10 imádságot közöl Müller, mintegy példa s bizonyosság gyanánt, az ő álláspontja mellett.

Az alább közlendő² imádságok innen vannak véve abban a reménységben, hogy közlésükkel szolgálatot teszek főleg azoknak, a kiknek nem áll módjukban Müller Miksa említett könyvét átolvasni, vagy legalább átlapozni.

Mielőtt azonban a jelzett imádságokat bemutatnám, közlöm Müller Miksának a nézetét, a mely ezeknek a megbírálásában nyilatkozott meg. Müller jelzett munkája 22-ik lapján így végzi be a 10 imádság ismertetését: „Megvallom, szívem hevesebben dobog abban az örömben, a mely a felett támad, hogy Kelet szent könyveiben ilyen nyilatkozatokra találtam. Mintha pillanatnyi fényár terjedne el a föld legsötétebb völgyei fölött. Tapasztaljuk, hogy egyetlen emberi lélek sincs magára hagyatva, hogy nincs a tévhitnek olyan sűrű felhője,

¹ Leipzig. Übersetzt von Dr. Moritz Winternitz. 580 l.

² Nem 10, azért, mert egy a Koránból való, a melynek magyar fordítása közkezen forog, egy pedig, a Zoroaster fele költemény, nem imádság jellegű.

a melyen az örök igazság sugarai át ne törnének. Az ilyen pillanatok a valláskutatók legnagyobb jutalmai, ezek mintegy a valódi kijelentés pillanatai, a melyek nyilvánvalóvá teszik azt a tényt, hogy Isten egyetlenegy gyermekét sem hagyja magára, ha őt keresi, érzi . . .“

E nyilatkozatot úgy kell vennünk, mint a melyben Müller Miksa annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy a pogány imádságokból is kicsillan az igazság fénye, a sóvárgás, a vágy, egyesülni azzal a lényvel, a kit imád a pogány imádkozó. Hogy helyes-e ez a meggyőződés, jogosult-e ez a felvétel, bárki is megítélheti az imádságokból, a melyeknek tartalma nyomán nyilatkozik így a valláskutatás terén olyan nagy szolgálatokat teljesített Müller Miksa.

Az imádságok a következők :

Egyiptomi imádság.

Üdv neked, a ki teremtője vagy minden lénynek, ura a törvénynek, atya az isteneknek, teremtője az embereknek, alkotója az állatoknak, ura a füveknek, a melyeket a mezei illatok táplálására teremtész! üdv neked, a ki egyetlen vagy a kihez nincs hasonló, a ki egyedül vagy király, egyetlen az istenek között, a kinek sok neved, megszámlálhatatlan sok neved van!

Hozzád járulok óh istenek ura, a ki kezdettől fogva vagy, mint örök isten, a ki teremtéd mindazt, a mi van. Neved oltalmazzon engemet s hosszabbítsa meg élttem pályáját, hogy jó sokáig éljek, hadd foglalja el majdan helyemet a fiam, hadd legyen az én érdemem az ő érdeme s az övéié s mint ez szokott lenni a kegyesnél, a ki gyönyörködik az ő urának hajlékában!

Mert ki vagy te óh atyám, Amon!¹ Vajjon megfélemedezhetik-e az atya az ő fiáról? Bizony szomorú sors vár arra, a ki szembeszáll akarattoddal, ellenben áldott, a ki ismer tégedet, mert szeretetteljes szívből származnak a te jóselekedeteid. Hozzád kiáltok óh atyám, Amon! Óh nézz reám a népek sokaságában, a melyeket nem ismerek, minden faj egyesült ellenem s én csak egymagam vagyok, senki sincs mellettem. Harcosaim elhagytak, bár sokan valának. egyetlen lovas sem látható körültem, s ha hívom őket, nincs, a ki meghallja hangomat. De én hiszem, hogy te Amon több

¹ Amon Thebe istene volt, a kit a papok a főistenekkel tettek egyenrangúvá, úgy, hogy a görögök Zeusnak nevezték.

vagy nekem, mint millió harczos, több, mint százezer lovas, több mint tizezer testvér és fiú, ha mind összeseregelnének is. Sok, sok ember munkája sem ér semmit, mert csak Amon a hatalmas!

Akkád imádság.

Istenem, a ki ura vagy az imádságnak, hadd szóljon hozzád az én imádságom! Istennóm! a ki úrnője vagy az esedezésnek, hadd szóljon hozzád esedező könyörgésem! Oh Mato! a ki ura vagy a hegyeknek, hadd szálljon hozzád az én imádságom! Oh Guborra! a ki úrnője vagy a paradicsomnak, hadd szálljon hozzád az én imádságom! Uram, Eridu! a ki ura vagy az égnek és a földnek, hadd szálljon hozzád esedező könyörgésem! Oh Merodach! a ki ura vagy Tintirnek¹ hadd szálljon hozzád az én imádságom! Oh nője az ég és föld fejedelmi sarjának, hadd szálljon hozzád az én esedező könyörgésem! Oh Isten lelkének követe, a ki a jót hirdeted, hadd szálljon hozzád az én imádságom! Oh Uras! hadd szóljon hozzád az én buzgó könyörgésem! Oh urnő, a ki az ellenséges nyelvet megkötöd, hadd szálljon hozzád az én imádságom! Oh felséges, nagy istennő, úrnóm, Nana! hadd szálljon hozzád az én uuzgó könyörgésem! Hadd mondjam: tekints le rám kegyelmesen; hadd mondjam: fordulj hozzám kegyelemmel; hadd mondjam: nyugodjék meg szíved; hadd mondjam: legyen nyugalma testednek; hadd mondjam: örvendezzen szíved. mint az édes anyáé, a ki gyermeket szül, mint az édes anya örül, a ki gyermeket szül s az atya, a ki gyermeket nemzett: úgy örülj te is!

Babiloni imádság.

Óh Istenem! a ki indulatoskodol ellenem, fogadd el buzgó esedezésemet! Óh istennóm! a ki haragra gerjedtél ellenem, fogadd el könyörgésemet! Fogadd el könyörgésemet, hadd legyen nyugalma testednek! Óh Uram, a ki hosszútűrő s könyörülő vagy, hadd engesztelődjék meg szíved! Ama napon, a mikor elpusztulok, halálra válva magyarázd meg óh istenem az álmoképet! Oh istennóm nézz le rám s fogadd el könyörgésemet! Hadd legyen bűnöm megbocsátva, tünjék el vétkem nyomtalanul. Ne nyomjon az iga, s a láncztól is hadd szabaduljak meg. Hadd hordja el a hét szél sóhajaimat

¹ Babylon.

szerte-szét! Hadd szabaduljak meg gonoszságomtól, a melyet madár vigyen el az ég felé. hadd vigye el balsorsomat a hal a víz folyása szerint, vagy a mező szárnyasa. a folyó víz pedig tisztítson meg engem! Hadd ragyogjak, mint az arany álarcz! Hadd legyenek előttem olyan drága, mint az üveg kehely! Égesd el gonoszságomat; kösd össze életemet, erősítsd meg az oltárt, a melyre képedet állítam! Hadd szabaduljak meg bűnemtől s hadd legyenek a tiéd! Világosíts meg s engedd, hogy szép álmodj! Hadd legyen az álom, a melyet álmodom; kedvező, s álomálmodásom váljék valóra! Változtasd álmodomát áldássá! Oh hadd nyugodjék meg fejemen Makhir, az álom Isten! Igen! óh hadd lépjek be E-Sagilba, az istenek palotájába, az élet templomába! A kegyellemmel teljes. a boldogságot osztogató, a megszentelő kezű Merodáchra bízom magamat! Oh hadd növeljem nagyságodat, hadd magasztaljam istenségedet! Oh hadd tiszteljék városom férfúi a te hatalmas cselekedeteidet! . . .

Indus imádság¹

Óh Varuna! engedd meg, hogy ne lépjek még be a hangzó hajlékba, irgalmazz, irgalmazz óh mindenható! Ha reszketve belépek oda, mint szél hajtotta felhő, irgalmazz. óh irgalmazz mindenható! Mert erő nélkül szűkölködöm, óh erős és fényes isten! ezért van rossz állapotom; irgalmazz, óh irgalmazz mindenható! Szomjúság gyötör, bár víz közepén álljak: irgalmazz, óh irgalmazz mindenható! Ha megtámadjuk óh Varuna! az égi sereget, ha meggondolatlanságból megsértjük a törvényt: ne kárhoztass, óh isten, bűnünkért akkor sem!

Indus imádság.²

Óh Varuna! áldj meg minket, szolgálatodban foglalatostkodókat! mert mindig rád gondolunk, téged dicsőítünk, napról-napra köszöntve, mint a tűz, a melyet az oltáron gyújtunk, ha a hajnalpír feltetszik! Oh hadd álljunk gondviselésed alatt, Varuna! a ki vezérünk, nagy hősrünk s dicsőítetünk vagy! És ti Aditinek legvívóhatalmas fia, ti istenek, fogadjatok kegyelmesen barátaitokul! Aditya az úr küldötte ezeket a folyókat, a melyek Varuna törvényének engednek! Nem fáradnak, nem is pihennek, hanem mint a madarak, gyorsan

¹ A Rig-Veda VII. 89. ből.

² A Rig-Veda II. 28. ből.

repülnek mindenfelé. Oh vedd le rólam a bűnt, ezt a bilincset, s törvényed forrását fogjuk kívánni. óh Varuna. Óh ne szüntsd meg élted, míg énekemet zengem! A munkás kéz ne törjék le idő előtt!... Óh űzd el tőlem e rémületet, Varuna! Irgalmazz, óh igazságos király! Szabadíts meg bűnöntől, mint borjút kötelétől! Ha távol vagyok tőled, pillanatra sem vagyok ura pillantásimnak!.. Óh ne sebesíts meg a fegyverekkel, Varuna! a melyek parancsszóra megsebzik a gonoszokat! Óh ne menjek oda, a hol a világosság sötétségbe borúl! Szórd szét elleneinket, hogy életre keljünk! Énekelünk neked, óh Varuna! énekelünk most is s énekelni fogunk a jövőben is dicsőségéről, óh hatalmas! Mert rajtad, mint kősziklán, nyugszik rendületlenül mindenünk! Óh távoztass el tőlem minden bűnt s ne engedd, óh királyom! hogy mások bűneiért szenvedjek! Még nem sokszor kelt fel a nap: Óh Varuna! hadd éljünk!...

Persa imádság.

Áldott az s áldott mindenki, a kinek a saját hatalma által uralkodó Ahura-Mazda az örökkévaló kettős erőt, az egészséget és a halhatatlanságot ajándékozta. Ezért a jóért esedezem hozzád! Oh adj szerencsét, adj igaz jókat, adj jó szellemet a kegyesség angyalai által!

Hiszem, hogy te vagy a legjobb az összes létezők között, a világ világosságának forrása! Mindenkinek binnie kell benned, mint a világosság forrásában, benned, óh Mazda! a ki a legjóságosabb szellem vagy! Te teremtesz mindent mindenkor a mi jó, a jó szellemed ereje által, s te ígértél nekünk hosszú életet! Hinni akarom, hogy te vagy, óh Mazda, a hatalmas jóltevő! Mert kezdeddel, a mely segítséggel teljes, te adsz mindent, a mi jó, úgy az igazaknak, mint a hamisaknak a jó dolgokat erősítő tűz melegét is felhasználva! Ebből kaptam én is a jó szellem erejét!... Hiszek is benned, óh Ahura-Mazda, mint minden jó adójában! mert benned láttam a teremtettségben az életnek ős-okát, mert te adtál a rosszaknak rosszat, a jóknak jót, mint megjutalmazója a cselekedetnek és beszédnek. Hinni akarok benned, óh Ahura, a világ utolsó korszakában is! Benned hittem eddig is óh Mazda! jóltevő szellemem! a ki gazdagsággal s jó szellemeddel jöttél hozzám, hogy vándorlásaink sokáig tartsanak!

A chinai császár imádsága.

Reád függesztem tekintetem gondolataim közben, óh titokteljesen működő teremtő! Mily állandó a kiterjesztett felhőség, a hol lakozol!... Szolgád vagyok, de csak olyan vagyok, mint a nádszál, vagy a fűzfa! Szívem csak, mint a hangyáé: és mégis enyém a te kegyelmes végzésed, a mely e birodalom uralmát reám bízta. Mélyen érzem tudatlanságom és vakságom s félek, hogy méltatlannak bizonyulok nagy kegyelmed jeleire! Azért megfigyelek minden szabályt s tételt, arra törekedvén, hogy, bár jelentéktelen vagyok, törvényszerű kötelességemet teljesítsem!... Egészen elszakadva innen: égi palotára tekintek! Óh jőjj az oltárhoz a te pompás kocsidon! Mint szolgád, földre borulok, félelemmel eltelve várván kegyelmed teljességét! Összes tisztségeim íme mellettem vannak felhalmozva, hogy téged örvendezve tiszteljenek. Az összes szellemek, kelettől nyugatig, megtöltve a levegőt: kísérek téged, mint védőjüket. Én, a te szolgád, leborulok előtted, hogy találkozzam veled s félelemmel eltelve várom, óh isten, jöttödét! Oh szállj le, fogadd el ajándékainkat, hallgass meg minket, míg tisztelünk téged, téged, a kinek jósága kiapadhatatlan!... Leszálltál óh isten, hogy meghallgass minket, hiszen úgy tekintesz reánk, mint egy atya! Én, a te egyszerű s homályban tapogatózó gyermeked, nem tudom a kötelességtudás érzetét kifejezni! Köszönöm, hogy nyilatkozatomat elfogadtad! Tiszteletteljes a te nagy neved! Tiszteletteljesen mutatjuk be neked e drágaköveket s terjesztjük szét e selyemkelméket s mint a tavasznak örvendező fecskék: dicsőítjük szereteted teljességét!

Új indus imádság,

Isten teremtette mindazt, a mi mindig volt teremtvé! Isten fogja teremteni mindazt, a minek mindig teremtvé kell lennie! Isten teremti mindazt, a mi mindig van! Azért kicsoda aggódik közületek?... Dadu ezt mondja: te vagy óh isten! forrása minden dolognak, a mi teremtetett s tőled ered minden, a minek teremtnie kell. Te vagy az alkotója s oka mindennek. Rajtad kívül nincs senki más!... Ó az én istenem, a ki mindent tökéletesen teremt! Gondolkozzál felőle, a kinek kezében van az élet és a halál!... Ó az én istenem, a ki teremtette az eget, a földet, a poklot és a közép-helyet, a ki az egész teremtettségnek kezdete és vége s a ki gondot visel mindenre. Én hiszem, hogy az isten teremté az embert s hogy tőle van minden. Ó az én barátom! Vajha az istenbe

vetett hit jellemezné gondolatotokat, beszédeteket s cselekedeteket! A ki az istennek szolgál, nem bízik senkiben másban. Ha szívetek érzi az istent még a lehetetlent is lehetővé tehetitek. Azonban kevesen vannak, a kik az isten útjait keresik. A ki tudja, hogy a hivatása bűnnélküliség: e hivatásban boldog lesz, ha istennel tart! Oh te balgatag! az isten nincs távol tőled! Sőt közel van hozzád! Te tudatlan vagy, ő ellenben tud mindent s óvatos az ajándékadásban. A mit az isten akar: az mindig biztosan megtörténik! Azért gond és aggódás ne zavarjon: csak hallgass! A balszerencse is jó, ha az isten akaratából van és céltalan dolog a testet kinozni. Isten nélkül a gazdagság gyönyörűségei is hiábavalók. A ki nem hisz istenben: állhatatlan lelkű, s gondban él, bár gazdagságban úszik, — az isten pedig megmérhetetlen! Az isten az én ruhám és lakásom, ő az én uralkodóm, testem s lelkem! Isten mindig oltalmazza és ápolja teremtményeit, mint az édesanya ápolja s szenvedéstől óvja gyermekét. Oh isten! a ki igazság vagy, adj nekem megelégedést, szeretetet, odaadást és hitet! Szolgád, Dadu, könyörög igaz türelemért s hogy előtted kedves legyen!

* * *

Csak pár szót a közölt imádságokhoz!

Elfogulatlanul szólva, kétségkívül úgy találjuk, hogy ez imádságokban meg-megcsendül valami abból a mélységes érzésből, a melyet vallásos érzésnek nevezünk, — fel-felcsillan, mint valami parányi fényszikra, valami abból a melegségből, a mely az emberi kebelt keresztény értelemben áthatja az istenismeret és tisztelet folytán. Ámde az érzésből felcsendülő hang, a kebel melegségéből kiszálló szikra: még nem imádság. Így vagyunk az itt közlöttekkel is. Nyomok, fejlődési pontok azok s semmi egyebek a vallásos fejlődés s haladás nyomán, távol attól, hogy tartalmilag magasbecsűt rejtenének magukban. Természetesen a vallás-kutatónak gyönyörűsége telik bennök s vele együtt mi bennünk is kelhet legalább olyan gondolat, hogy tényleg a fokozatos fejlődéssel számolni tartozunk a vallásos élet terén is.

Dr. Tüdös István.

K R I S Z T U S R Ó L.

III.

Krisztus munkája.

A világ és emberiség történelmének központja, a természeti lét kezdete és célja, a szellemi és erkölcsi élet gyökere és koronája úgy a tapasztalat, a tudomány és vallás, mint hitünk egyező tanúbizonysága szerint kétségkívül nem más, mint egyedül a mi Urunk, Jézus Krisztus. Már jelentőségteljes nevei is ezt jelzik, p. o. „Jézus.“ Az ősz izráel népe fiai között gyakori volt e tulajdonnév használata. Így nevezetesen Mózes utódát, a Nun fiát, ki a választott népet a pusztaságból az ígért Kanaánba vezette, tudvalevőleg Jósuának hívták (Csel. 7, 45.). A zsidó irodalomban kiváló helyet foglal el az a becses gyűjtemény, a melyet Kr. e. 200 táján Sirach nevű jeruzsálemi zsidó fia Sirach. tulajdonképen Jézus állított össze és a már rég elveszett eredeti héber szövegből hasonló nevű unokája fordított le görögre (Kr. e. 130 körül). Ez a liber Ecclesiasticus. Az Úr nemzetségi törzsének egyik ősalakja, Eliézer fia, szintén Jézus nevet viselte (Luk. 3, 29.). Pál apostol hasonlóképen említést tesz egy zsidóból lett Jézus nevű keresztyén hívőről, kinek mellékneve Justus volt (Kol. 4, 11.). Az eredeti héber Jehôsua nevet s különböző változatait az ő szövegség görög fordítói állandóan Ἰησοῦς-nak fordították. a Vulgata pedig Josua-nak ; jelentése == a Jehova segedelem, azaz segítő, megtartó, boldogító, idvezítő Isten. Ez a név a legmélységesebb jelentésében kizárólag az Isten örök Fiára. a mi Urunkra illik rá, mert ő az a lelki vezér, az életnek ama fejedelme, a ki Isten népét a bűn és kárhozat földéről a tökéletes szabadság és boldogság hazájába, a mennyekbe vezérli. Ebben a névben tehát ki van fejezve az a vigasztaló igazság, mely szerint Istennek Fia, a történelmi személyben e földön élt és működött Jézus, a bűnös emberiségről az át-

kot és kárhozatot elvette s érdeméért Isten az ellene elkövetett bűnt megbocsátotta és övéinek azt az életet, melyet Szentlelke által itt alant már előízében élvezni enged, egykor tökéletes mérvben kegyelemből megadja. Ezért mondja Péter apostol: „Nincsen senkiben másban idvesség, mert nincs is semmi más név az ég alatt adva az emberek között, a mely által kellene nekünk megtartatnunk, hanem ha egyedül a Jézus neve“ (Csel. 4, 12.), a mely néven nevezte Ő is önmagát a feltámadás után (22, 8).

Másik jelentőségteljes neve Idvezítőnknek *Krisztus*. Ez a név a héber Mâshiachnak felel meg és Χριστός tehát jelzi az Úr tisztét. Már Dániel próféta jövendölt róla mint föl-kentről, fejedelemről (9, 25—26.) és születésekor az angyalok Úr Krisztusnak nevezték (Luk. 2, 11.), s tanítványai is első ízben Messiásnak, Krisztusnak ismerték el őt (János 1, 42.). A zsidó főtanács előtt önmaga is esküvel vallja magát Krisztusnak (Máté 26. 63.) és Pál apostol szintén azt a bizonyosságot tette róla, hogy ez ama Krisztus (Csel. 9, 22.).

Az ószövetségi szentírás szerint a prófétákat (p. o. Elizeust I. Kir. 19, 16. v. ö. Zsolt. 105. 15.) főpapokat (p. o. Áront és fiait II. Móz. 30, 30. v. ö. III. Móz. 8, 12) és királyokat (p. o. Sault I. Sám. 10, 1; Dávidot I. Sám. 16, 1. 3. 13; Salamont I. Kir. 1, 39.) a fejökre öntött olajjal, mint a szellemi és erkölcsi talentumok külső jegyével avatták föl hivatásuk végezésére, azt ábrázolván ki ezzel a cselekménnyel hogy miként az olaj a test tagjait hajlékonyná. edzetté, erőssé teszi, akként Isten is az ő elhívott szolgálait tisztök teljesíthetése céljából a kellő képességgel és szükséges kegyelmi ajándékokkal felruházza. Az olaj egyébiránt a szent hajdankorban a Szentlélek symboluma is volt. Ám Krisztust nem halandó ember, nem is jelképesen csak olajjal. de közvetlenül az örökké való Isten és pedig Szentlelkével kente fel az elébe tűzött hármastisztnek betöltésére (Máté 3, 17.), nevezetesen a végett, hogy α) mint legfőbb prófétánk tanítóink, Istennek a mi váltságunk felől való titkos végzését és akaratát tökéletesen kinyilatkoztassa; β) mint egyedüli főpapunk, testének egyszери áldozatával minket megváltson s könyörgésével az Atya színe előtt szüntelenül közben járjon, és γ) mint örök királyunk igéjével és Lelkével bennünket kormányozzon és a megszerzett váltságban védelmezzen és megtartsa (Heid. káté 31. k.) Lássuk tehát közelebbről, hogy Idvezítőnk a bűn miatt reá haramlott eme hármastiszt hivatását, Isten örök üdvözéljának tökéletesen megfelelőleg, miképen töltötte és tölti bé?

Krisztus a mi igaz prófétánk, abban az értelemben a mint felőle Mózes és a próféták iratai eleve szólottak és a mint e jövendölések saját maga is tényleg igazolta. Életével, tanításával, csodatételeivel annyira meggyőzte a hívő sokaságot is az iránta táplált váradalmak beteljesülése felől, hogy egy ízben közel 5000-en szívvel-lelékkel ekként tettek vallást róla: „Bizony ez ama próféta, a ki eljövendő vala e világra!” (Ján. 6, 14.). Valóban ő benne szemlélte a hívő Izrael azt a prófétát, a kit Isten a választott nép kebeléből támasztott lelki tanítóul, a kinek ajkára adta az Ő igéit, hogy megbeszéljen a föld népének mindent, a mit az Atya parancsolt neki (Deut. 18, 15—18. v. ö. Ján. 5, 30 ; 8, 26—28.).

Ha figyelembe vesszük azt, miszerint az ószövetségi próféták a népnek közvetlenül Istentől elhívott, és a Szentlélek által vezérelt tanítói, vigasztalói, szellem erkölcsi tekintetben példányképei és az ígért megváltóról szóló örömhír tolmácsai valának: bizonyára teljesen méltán nevezzük Krisztust a szó kizárólagos értelmében a mi legfőbb prófétánknak és tanítónknak, a kihez képest még a legkiválóbb tekintélyű ószövetségi próféták is mindnyájan csak tűnékeny árnyképek valának. Mert miként Mózes, úgy a próféták is elismerték és hirdették, miszerint az, a kiről ők bizonyosságot tettek (Csel. 10, 43.), a ki mint a lelki Izrael valóságos prófétája, a Lélek teljességéből tökéletesen szól, a kit Isten világosságul ad a népeknek a végett, hogy üdve a föld legszélső határáig elterjedjen (Ézs. 49, 6), a ki küldetésének megerősítésül jeleket és csodákat tészon: az nagyobb náloknál, mivelhogy rajta nyugszik meg az Úrnak Lelke (Ézs. 11. 1.) Erre való tekintetből Pál apostol is mély imádattal borul le az egyedül bölcs próféta, Krisztus előtt, a ki azt a titkot, mely elrejtve volt a világkorszakok és nemzetségek óta, most, t. i. az idő teljességében nyilvánvalóvá tette az ő szenteinek (Kol. 1, 26.). Továbbá a mit a próféták csak részlegesen, fogyatékosan, fátyolon keresztül tudhattak a lelkek elé rajzolni, a mennyiben az igazság el volt rejtve tekintetük elől (Dán. 12, 9.), a mit ők epekedve vágyakoztak látni, de színről-színre nem szemlélhettek (Máté 13, 17.), mindazt Krisztus tökéletesen kijelentette, megmutatta nekünk (Ján. 1, 8; 15, 15.). Végül az összes ó-szövetségi igaz próféták, a kik az idvesség felől tudakozódtak s nyomozódtak, egytől-egyig Krisztusnak lelke által képesítve és indítatva szólottak (I. Pét. 1, 11.), a mi kétségtelenül igazolja, hogy ő hasonlíthatatlanul nagyobb náluknál.

Istentől nyert prófétai tisztét pedig teljesítette és betöl-

tötte Krisztus elsőben is tanítása által, a midőn hallgatói szívébe bevéste az általa lélekben és igazságban megmagyarázott törvénykijelentést s hirdette az Isten örök országának lényegét, megvalósulását, elérkeztét. Profétai pályájának első mozzanatától kezdve az a tudat vezérelte, hogy hivatása e világon nem más, mint a törvény és proféták mondásainak hű hirdetése és valóságos betöltése. E szerint egyáltalában nem valami új életelvet, előbb ismeretlen tudományt, sőt ellenkezőleg az ó-szövetségi iratokban már okmányilag meg erősített és változatlanul érvényes isteni akaratot hirdette a mi Urunk, miért is nyíltan kárhoztatta és tartózkodás nélkül ostorozta azokat a visszás és téves elveket, felfogásokat és tanítványokat, a melyek a törvény tartalma és célja felől részint elfogultság és pártszenvedély, részint particuláris egyoldalúság és hagyományos hamis értelmezés következtében felburjánzottak, elharapóztak, s már-már minden igazi istenfélmet és vallási buzgóságot meghiusítottak. Izráel népének szent kánonát Krisztus mindig úgy tekintette, mint menyeyi Atyjának kinyilatkoztatását, melyben saját énjét és tisztét látta feltüntetve, s a melyhez sem hozzá nem adott, sem belőle nem vett el csak egy befűt avagy vonást sem. Profétai missziójának ezt a célját hasonlíthatatlan módon kifejezésre juttatta nyilvános fellépésének már a kezdetén, fenséges hegyi beszédében (Máté 5—7.), a melyből láthatta, hallhatta, megérthette kiki, hogy az ó-szövetségi kijelentés által előkészített theokratia immár valóság, igazság lett Ő benne. E remek tanításának úgy tartalmi mélysége, gondolatainak örök igaz volta, előadásának elragadó bája, mint minden időkre érvényes, vezérlő és irányító hatalma oly páratlan és mintaszerű, hogy ezt a bibliai írók is alig, a későbbkori egyházi atyák, szónokok és szellemi munkások meg épen nem érték utól. Innen tudjuk és látjuk, miszerint Idvezítőnk soha egy igét sem szólott Mózes és a törvény, vagy a proféták és az ő jövendöléseik ellenére, sőt inkább épen ezek védelmére mutatta fel az emberiség előtt Isten változhatatlan kijelentésének és országának lényegét, igazságát, hangsúlyozván minden parancsolat összefoglalataként az Isten és felebarátaink iránt való szeretetet. (Máté 22. 36—40.). Méltán tekintheti tehát ezt a beszédet az egész keresztyén hittudomány az Isten ország arany bullája gyanánt, melynek minden igéje élet és igazság. (V. ö. Prot. Szemle 1897. évf. 5., 7., 8. füz.)

Idvezítőnk profétai tanításának másik lényeges mozzanata az Isten országáról szóló evangéliom hirdetése. Ide vonatkozó böles oktatásait nagyobbára példázatok, parabolák

útján közölte tanítványaival s a sokasággal. Kiválóan mélységes gondolatok rejlenek a Máté evangélioma 13. fejezetében olvasható 7 fenséges parabolában, a melyek közül a vető magról (13, 3. kk.), a jó gabona és a konkolyról (13, 24. kk.) szóló két tanítás a mennyek országának extensiv terjedéséről a többi öt pedig a terjedésnek módjáról szól, míg már judeai működésének utolsó időszakából eredő prófétai jövendölésében (Máté 24. r.) azt tárja fel övéi előtt, hogy miképen jó el Isten országa az utolsó időknek végén. Ezen kijelentéseiből tisztán láthatjuk, hogy az ő lelki országa bárminemű ellenhatások és ostromok ellenére is, folyton-folyvást terjedő, és a megvalósulás céljához közeledő isteni üdvintézmény, mely a maga idejében tökéletes befejezésre jut, a miről kétségtelen kezességet nyújt Krisztus történelmi személye és szent Lelke által működő, s egykoron a világ felett győzedelmeskedő örök evangélioma.

Életével szintén azt igazolta, hogy ő valóságos próféta. Sohasem a saját, avagy az emberek akaratát, de mindig és mindenekben annak akaratát cselekedte, a ki őt elbocsátotta (Ján. 4, 34.). Bizvást hivatkozhatott magára, mint a ki az Istenhez vezető út, az igazság, a feltámadás és az élet (Ján. 14, 6; 11, 25), amaz igazi szőlőtő (15, 1.), a jó pásztor (10, 11—12.), a juhoknak amaz ajtaja (10, 7—9.), a világnak világossága (8, 12.), a kit ha követünk, nem járunk a sötétben, s a kiből ha hiszünk, másokra nézve is életnek forrásul szolgálunk (7, 38.). Az ő parancsolatai nem nehezek (I. Ján. 5, 3.), mert a beszédek, melyeket ő szól, lélek és élet (Ján. 7, 63.), Földi pályafutásával példányképet hagyott hátra számunkra, hogy nyomdokait kövessük (I. Pét. 2, 21.), több rendbeli tényeivel pedig meggyőzte e világot a felől, hogy ő Istentől küldött igazi próféta.

De mert Idvezítőnk az ő prófétai tisztét megdicsőülése után is folytatja Szentlelkének csodás ereje által : ebből következik, hogy Krisztuson kívül sohasem lehet nekünk más messterünk és tanítónk (Máté 23, 8.), mert egyedül ő a mi bölcseségünk (I. Kor. 1, 30.) és viszont mi az evangéliomnak őt helyettesítő hirdetői tartozunk lenni (II. Kor. 5, 20.).

Nevezetes jelenség, hogy a prófétaságnak bibliai szellemű intézménye az első keresztyén gyülekezetekben virágzott, sőt Bullinger Henrik Zürichben az anabaptisták üzelmeinek ellensúlyozásául a tiszta evangéliomi tudomány hirdetése céljából rendszeresítette a prófétaság intézményét (V. ö. Pestalozzi, Bullinger élete. Elberfeld 1858).

Am a milyen kizárólagos értelemben tartjuk Krisztust legfőbb igazi prófétáknak és tanítónknak, épen olyan kiváló mérvben nevezzük őt egyedüli *főpapunknak*. E nagyfontosságú tétel megvilágosítása indokából párhuzamos előterjesztésben meg kell jelenítenünk egyfelől az ó-szövetségi papság és főpapok tisztét, másfelől Krisztus főpapságát és áldozatát; aztán a kettő közt levő különbség felmutatása mellett igazolnunk kell az Úr főpapi áldozatának célját és abszolút érdekét, tökéletes érvényű üdvhatását.

Elsőbben is szólunk tehát az ó-szövetségi papok tisztéről, a mely főként abban határozódott, hogy úgy az egyesek, mint az egész nép bűneiért engesztelő áldozatokat teljesítsenek és a népet Isten színe előtt képviseljék s ez által a hozzá való járulást lehetővé tegyék. A bűnért való emez elégtétel egyetemes szükségességének tudata már az ó-világ pogány népeinek mondáiban és vallási gyakorlatában szintén kifejezésre talált, a mit az emberáldozatok borzalmas ténye, sőt még királyok első szülött fiainak is elhamvasztása számalmasan igazol (II. Kir. 3, 27; 16, 3.). Ennek az általánosan érzett lelki szükségletnek a kielégítésére szolgált Izráel népénél a mózesi törvényben megállapított és szabályozott (természetesen csak jelképes) *áldozás*, melynek a Bezaleél és Aholiáb által készített szent sátorban való bemutatására a lévíták, főként pedig Áron és az ő nemzetsége voltak hivatva (IV. Móz. 8, 16—18.). Az igazi mennyei szentélynek külső kiabrázolásául szolgáló eme helyen, később pedig a Sionon épült hasonló jellegű templomban nap mint nap folyt az engesztelő áldozati vér, s szállott ég felé a hálaáldozat tömjén füstje, célozva a jövőre s az idő teljességében bemutatandó amaz egyszeri, végérvényes, tökéletes áldozatra, mely örökre lemosta a kárhözatra érdemes ember világ bűneit. A lévítai rend eme rendeltetése a főpap személyében és tisztében érte el befejezettségét, tetőfokát; a mennyiben egyedül ő volt felruházva azzal a kiváltságos joggal, mely szerint évenként egyszer a hetedik (tisri) hónap 10-én, mint az engesztelés napján bémehessen a szentek szentébe, hogy a tiszta állati vérrrel előbb a saját maga, azután a nép bűneiért áldozatot teljesítsen (Exod. 30, 10. Lev. 16; Zsid. 9, 6—10.). A főpap személyében közeledett Izráel 12 nemzetsége Jehova színe elé, minek jelképezésére szolgált az arannyal gazdagon átszótt és 12 drágakővel ékített mellrevaló, a melyre rá volt illesztve az úrim és thummim (világosság és jog), jelezve azt, hogy ő világosságban jár és Izráel fiainak ítéletét hordozza szíven az Úr előtt szűn telen (Exod. 28, 15—30.). Kötelessége volt ezenkívül a nép

megáldása, az e célra megállapított szöveg szerint (Num. 6, 22—27.).

Mindez azonban csak árnya a valóságnak. jelképe a jövőnek, kiábrázolása a lényegnek, érzékelhető megjelenítése az érzék feletti lelki igazságnak, a mely ténynyé lőn a mi örök főpapunkban, Krisztusban. Igen, mert az ároni papságra és az áldozatokra vonatkozó szabályzatok az evangéliom kijelentése következtében teljesen semmiseknek nyilvánított érvénytelen intézmények (Zsid. 7, 18—19.), a mint ezt a Zsidókhöz írt levél szerzője, világos, kapcsolatos és meggyőző előadásban tárja fel előttünk. E szerint ugyanis a papi intézmény célja csupán a mennyei dolgok példázolatainak és árnyékainak való külső szolgálattételben s az áldozatok bemutatásában határozódott. Csakhogy sem a papság, sem az áldozati intézmény nem volt képes arra, hogy a bűnnek erejét elvegye. Istent kiengesztelje, s a tökéletességre jutást, nevezetesen az idvességet létrehozza (Zsid. 8, 7.) Ennek oka egyszerűen az volt, mert a törvénynek a lévítai papságról szóló szabályzata (7. 18.) testi leszármazástól tette függővé a papságot, s ez által merőben testi parancsolatnak, vagyis olyan ingatag, változó rendelkezésnek bizonyult, a melynek örök érvényű hatálya eo ipso nem lehetett. Aztán meg maguk az Áron rendéből való főpapok is egytől-egyig bűnös, halandó emberek valának. környül véve minden gyarlósággal, a kiknek elébb a saját bűneikért kellett áldozni, s mulandó voltuknál fogva egymást váltogatták a szolgálat teljesítésében, a miből nyilvánvaló, hogy ily minőségükben változhatatlan üdvjavak megszerzésére egészen képtelenek voltak. Figyelembe veendő továbbá az is, hogy ők kézzel csinált sátorban és hajlékban, azaz az igazi szentélynek csakis az előkép nyomán készült hasonmásában végezték a szolgálatot (9, 11. 24.), tehát már az a hely, a melyen a szertartási szabályzatnak eleget kívántak tenni, ebből a látható világból való volt, s lelkeikkel is úgy ők, mint a nép ezen a muló sátoron csüngöttek, a helyett, hogy a mennyei örök szentélyre irányozták volna tekintetüket (9. 1.). A lévítai papok ezen jellege és jelleme magyarázza meg azt a tényt, hogy ők a bűn miatt megzavart viszonyt Isten és ember között nem voltak képesek helyreállítani.

A papság által teljesített áldozatok a bűn miatt háborgó lelkek megnyugtatására s a megbántott Isten kiengesztelésére szintén erőtelenek s elégtelenek voltak. Mert ezek által sem az áldozást végző papság, sem az ezek közvetítésével Istenhez közeledni óhajtó nép nem nyert igazi bűnbocsánatot s nem juthatott el a tökéletességre (9, 9.), a mit igazol az a tény.

hogy ugyanazon áldozatokat időről-időre megkellett újítani. (10. 1.). Már pedig ha az áldozó, az ő áldozata érdeméért valósággal megtisztult volna a bűntudattól s a lelkiismeret mardosásától: akkor rá nézve egészen felesleges volt volna az újabb áldozat. E mellett azt is tudnunk kell, a mit az ó-szövetségi irás hangsúlyozottan hirdet, miként az állati áldozat árán egyáltalában nem szerezhető meg a bűnbocsánat, mert a bikák és bakok vére nem moshatja el a bűnöket (10. 4. 11.). Minden ilyen és e nemű áldozat csakis arra való volt, hogy jelezze a testnek megtisztulását, azaz a lévitai külső szertartás foganatosságát. Amde mindez, az érzelem és öntudat megtisztítására, azaz magasabb, igazi szentség eszközlésére elégtelen, mert képtelen volt. És így a bűn kiengeszteléseért nyújtott lévitai áldozat és szolgálat nem egyéb, mint időleges értékű testi rendszabály (*δικαιώματα σαρκός*, 9. 10.), a mely útalt arra a tökéletes és örök érvényű áldozatra, a melyet teljesített a jövődő üdvjavaknak főpapja Jézus Krisztus saját véráldozata által (9. 11—12.).

Krisztus tehát nemcsak új s az előzőnél jobb szövetségnek a közbenjárója (8. 6 ; 9. 15.), de egyszersmind hűséges főpap az Isten iránt való dolgokban (2. 17; 3. 1.) a ki övéinek, azaz szavára hallgató nyájának hűséges őriző pásztora, (13. 20.) és mindeneknek örökös tulajdonosa is lévén (1. 2.), minden tekintetben képes és kész arra, hogy bőségesen részeltesse hiveit a messiási üdvigéret áldásaiban. Ennek nyilvánvaló zálogául már itt alatt érezteti segedelmét azokkal, a kik megpróbáltatásokkal küzdenek (2. 17—18.).

Mivel pedig minden főpapnak, ki az emberek ügyét képviseli Isten előtt, az emberek közül valónak kellett lennie, hogy tisztének teljesítése által embertársainak javára lehessen (5. 1—2.) ennélfogva Jézus is, noha Istennek a Fia, mind a mellett rövid időre kisebb lón az angyaloknál (2. 9.) és a megváltásra rászoruló bűnös halandók létezési alakjában, mint Embernek fia jelent meg (2. 17.), összes gyarlóságainkat magára vette, minden tekintetben megkísértetett, épen úgy mint mi (4. 15.) sőt keresztet is szenvedett (12. 2. 3.), s mindezt azért, hogy mint szent, ártatlan és szeplőtelen főpap (7. 26.) az Atyától nyert messiási megbízatását híven betölthesse.

És valósággal be is töltötte, első sorban és kiválóan az által, mert ő tökéletes főpap. Míg ugyanis az ároni főpapok önmaguk is bűnös, gyarló és így megváltásra rászoruló halandók valának, a kiknek áldozata csakis a testi megtisztulás jelzéséül szolgálhatott, addig Krisztus. Fiú létére nem csak megtanulta és tényleg be is bizonyította az engedelmes-

séget (5. 8; 10, 7. 9.), s nemcsak hű volt a reá bizottakban (2, 17; 3, 2.), hanem örökké való lélek által teljesített ártatlan véradozatánál fogva hasonlíthatatlanul felette áll nemcsak az ároni főpapoknak, de még az összes ó-világi kegyeseknek is; mert tudjuk, hogy rajta a bűn soha egy pillanatig sem győzedelmeskedett, sőt inkább ő diadalmaskodott a bűn s halál minden hatalmán, mint örök idvességet szerző tökéletes főpap (5, 9.)

Másodsorban pedig az által töltötte be hivatását az Úr, mivel ő Isten által felkent főpap (5, 6. 10.) Ez azt teszi, hogy az Úr főpapsága már eredetét és lényegét tekintve is sokkal fenségesebb, mint a minő az ároni főpapok hivatala volt. Mert habár ezek az Isten törvénye alapján, az Áron rendje szerint nyerték is a papi tisztséget (5, 4.), mégis mérhetlen távolságban mögötte maradnak Krisztusnak. Krisztust nevezetesen nem a Lévi nemzetségéből és így nem is az Áron rendje szerint, hanem a papi előjogokkal fel nem ruházott Juda törzsből és pedig a Melchisedek rendje szerint közvetlenül Isten maga nyilvánította főpappá (5, 5; 6. 10.). És ez a különbség a főpapság jellege és jelleme szempontjából rendkívül nagy horderejű ám. Mert tovább menve az ellentétek igazolásában azt látjuk, miszerint az ároni főpapok egytől-egyig váltakozó és elenyésző rendelkezés alapján nyerték a papságot, s a mint lettek, azon módon meg is szüntek papok lenni egyik a másik után; a mi Urunk ellenben „enyészhetetlen életnek ereje szerint“ lett főpappá (7, 11—17.), a kinek főpapságát Isten önön saját esküszavával szerezte, míg az ároni főpapság isteni esküszó nélkül jött létre (7, 20.).

Végül az által valósíthatta meg Krisztus az ő főpapi tisztét tökéletes mérvben, mert ő örök főpap. Azok az ó-szövetségi papok egymást váltogatták a hivatalban, mivel halandók valának. Ezt az időről-időre tapasztalt fogyatkozást is teljesen eloszlatta az Úr főpapsága, a mely, miként a Melchisedek tiszte, — változhatatlan, örök (7, 17. 24.). E szerint a szövetség is, a melynek ő záloga, keze, szintén jobb az ó-szövetségnél, mely utóbbi épen ezért töröltetett el.

Ha tehát Krisztus papsága örök tartamú, akkor ő a leg-tökéletesebben meg is védelmezheti azokat, a kik általa járulnak Isten elé. Ebből látható, miként az Úr főpapi működése egyszersmind közbenjárói tiszt is, a mely mint ilyen, abban határozódik, hogy könyörgésével az Atya előtt szünetlenül képvisel bennünket, szót emel mellettünk és érettünk, s lelki áldozatunkkal is egyedül általa járulhatunk Isten szent színe elé.

A mi Krisztus főpapi áldozatát és ennek üdvhatályát illeti. arról szintén a Zsidókhöz írt levél a mily részletesen. épen olyan meggyőzőleg szól. Szerző idevonatkozó előadásának különleges jelleget kölcsönöz az az eljárás. mely szerint úgyszólván tételről-tételre párhuzamba állítja azokat az ellentéteket, a melyek Krisztus főpapi áldozatát az ó-szövetségi bűnáldozatoktól nemcsak megkülönböztetik, de ezeknek feltétlenül felibe is helyezik.

Már alaki tekintetben nagy a különbség az ó-szövetségi főpapi áldozat és Krisztus áldozata között. Az ároni főpap nevezetesen (de csakis ő), évenként egyszer, a hetedik hónap tizedikén, mint az engesztelés napján, bement a szentek szentébe idegen vérrel, hogy teljesítse a nép bűnének kiengeszteléséért az áldozatot (9, 6. 7. 25.). Ez a szentek szente azonban csak kézzel csinált alkotmány s Isten mennyei lakóhelyének pusztán kiábrázolása (8. 5; 9, 23.). a mely a bűnös lelket ép oly kevésbé tudta megszentelni, mint a hogy nem törölteti el a bűnt az állati áldozati vér, a mely a Messiás drágalátos ártatlan vérenek csakis halvány jelképe volt. Ellenben a mi főpapunk nem olyan szentélybe ment bé, a mely az igazi mennyei szentélynek csakis az előkép nyomán készült hasonmása. hanem bement egyenesen a mennyekbe, a hol él és uralkodik az Atya örök dicsőségben (9, 11, 24.). Továbbá Jézus nem idegen vérrel, de saját vére által (9, 12.) egyetlen egyszer ment bé a valódi mennyei szentélybe és soha többé az áldozat ismétlése végett vissza nem tért s nem is tér, mert áldozata örökre kihatólag véglegesen elégtételt szolgáltatott Isten előtt a bűnért (25—28. v.) És Krisztusnak ezen önfeláldozása épenséggel nem ellenkezik Isten igazságával, sőt ez a tény teljesen méltó O hozzá. Mert Krisztus nem válthatta volna meg másként az emberiséget. ha csak el nem szenvedti a bűn büntetését a halált. a mely ténye által mint hű főpap kiengesztelte Istent a bűnös emberiség iránt (2, 10. 17; 10, 10.). Másfelől pedig ezen tökéletes engesztelő áldozata által a mi főpapunk új-szövetségnek közbenjárója (9, 15) és ártatlan vére, a melyben megszenteltettünk, az a szövetségi vér (10, 29.), melynek büntőlő örök hatályánál fogva, úgy is mint összes megváltottainak nagy pástora, ül az Atyának jobbán örökkön örökké (10, 12.).

Az Úr főpapi áldozatának célja szintén különbözik az ó-szövetségi főpapi áldozásnak a céljától Nevezetesen az Úr által közvetített új-szövetség nem egyéb, mint az ő végrendelete; ez tehát másképen jogerőssé nem válhatott, hanem csakis Jézusnak, mint végrendelezőnek halála által. És így

az Úr áldozati halála a legfőbb szövetségi czél megvalósulásának elengedhetetlenül szükséges előfeltétele volt.

De az Úr főpapi áldozatának azért is szükségképen meg kellett történni, mert különben a bűn miatt megfertéztetett mennyei igaz szentély tisztátalan maradt volna. A mennybeli szentek szentének kézzel csinált látható példázolatát ugyanis a főpap véráldozat útján tisztította meg (9. 22—23.), annak jelzése gyanánt, hogy az ég és föld Ura nem lakozhatik bűnnel bemoeszkolt házbau. Ámde azt az igazi, mennyei szentélyt, a hol az első eset következtében az eredetileg igen jó rend és tökéletes összhang változást szenvedett, ezt a helyet azoknál a jelképes áldozatoknál sokkal jobb és különb áldozat tisztíthatta meg. És ezt a jobb, különb áldozatot teljesítette Krisztus ártatlan vérével, melylyel megszentelte az egeket, a hová mint főpap bement örök szövetségnek vérében.

A mi meg Krisztus főpapi áldozatának abszolút érdemét illeti, ehhez képest az ő szövetségi összes engesztelő áldozati intézmények ható ereje csupán halvány, tűnő árnyként tekinthető. Nevezetesen az ó-szövetségi áldozatokkal a törvény nem érte el azt a célt, hogy a bűn miatt szorongatott lelkek idvességre jussanak, a mely eredménytelenségnek indoka viszont az, mert azok a pusztán tipikus szertartások merőben képtelenek voltak a bűn eltörlésére (10. 1—4). Ellenben Krisztus bünt, tisztító áldozati szent vérével egyszer s mindenkorra megszentelte népét (10. 10. 29.), úgy hogy választottai az Ő vére által szentek s egyszersmind tökéletesek lettek, azaz minden büntől megtisztultak, minek következtében bizodalommal járulhatnak a kegyelem trónjához Isten színe elé s Krisztus által oly áldozatokat is teljesíthetnek, a melyekben gyönyörködik Isten (13. 15. v. ö. 12, 18.). Miképen pedig Krisztus személye, aképen váltságműve is változhatatlan, örök. Sőt váltsághalálának visszaható ereje is van, a mennyiben az, még az ó-szövetség időszakában elkövetett bűnököt is elmossa. De e mellett megmarad az Isten igazságos ítélete azokon, a kik Krisztus evangélioma áldásainak megösmérese és élvezése után szántsándékosan, tudva ellenszegülnek a kegyelemnek. Az ilyenek számára nincs bűnbocsánat, mert tetteikkel még gonoszabban megbántják az Úr Lelkét, mint a minő módon vétkeztek azok, a kikre az ó-szövetségi törvény halálos ítéletet rótt (6. 4—8. v. ö. 10, 28—31.).

Mint mennyei dicsőségébe visszatért örök főpap (9, 12), a ki a Felség trónjának jobbán ül (8. 1.) szakadatlanul érzeti áldó kegyelmét híveivel. Ezen mennyei főpapsága egy-

szerzwind királyi méltóság is (7. 25; 9. 24; 10. 12.). Eltávolította azt a függönyt, mely a népre nézve a szentek szentébe való bemenést lehetetlenné tette (10, 19), s előljárónk gyanánt belépve az égbe, most már nyitva van előttünk az Isten trónjához vezető út (4, 16.), a melyen bizvást közeledhetünk igaz szívvel, hitnek teljességében az Atyához (10, 22.); sőt mi több, minden keresztyén hívó már itt alant tapasztalja hogy ő Isten véghetetlen irgalmasságából Krisztus által az örök Jeruzsálemnek polgára s az idvezültek gyülekezetének bivatott tagja. (12. 22 - 24).

Záradékul még pár szót Krisztus királyi tisztéről, mely abban határozódik, hogy igéjével és Lelkével kormányozza s az általa szerzett váltságban oltalmazza és megtartja választott övéit Idvezítőnknek emez örök uralkodása felől bizonyítékul szolgált már a szent hajdankorban Izrael népének az a vallási tudalma, mely szerint a Messiás fejedelmi bittel s vezéri pálczával jó el (Gen. 49, 10.). mint a kit az Örökkévaló önmaga ken fel (Zsolt. 2. 6.) t. i. Szentlelkével, a mit a földön uralkodó királyokról az olajjal való felkenés jelképes ténye ábrázol ki (Zsolt. 45, 8.). E reménykedéshez képest csakugyan már megalázkodásának állapotában királyként jelenik meg Krisztus (Luk. 1, 33.), a ki előtt a napkeleti bölesek arera borulnak (Máté 2, 2.), s a kinek királyi méltóságát később a nép szintén elismerte (Ján. 6, 15), sőt a ki még bilincsei közepett is azt a bizonytságot teszi magáról, hogy Ő király (18, 37.). Országá azonban nem e világból való (18. 36.), s annak fennmaradása nem muló feltételektől függ, sőt inkább kizárólag olyan lelki intézmény az, melyben minden tény és jelenség az Isten akarata szerint történik Krisztus igazgatása alatt. Királyi joga és hatalma nyilván kitűnt földön jártában, szolgálai alakban történt pályafutása közben is, a midőn p. o. lecsendesíté a tengeri vihart (Márk 4, 39.), vagy a mikor megbocsátá a bűnöket, s annak igazolásául, hogy erre hatalma van, csodát is tett (2, 5—12.); aztán mikor az árus és vásáros népet kiűzé a templomból (Máté 21. 10—13.), a mely tényeivel meggyőzően jelezte azt, hogy uralma alá vettetett a mindenség (regnum naturae) s kegyelmessége kiterjed az egész világra (regnum gratiae), és választott híveit egykoron örök dicsőségre fogja vezérelni (regnum gloriae). Mindamellet főként megdicsőülése állapotában szemlélhető s tapasztalható örök királyi tisztének, áldó, boldogító hatása; a mennyiben mennybeszálása alkalmával az Atya jobbján elfoglalta mozdíthatatlan országának trónját (Ef. 1, 20—22.), kinyilatkoztatta királyságának kormányzását (Máté 28. 18.) és szünetlenül végezi királyi

tisztét mind az időknek végéig. Országának határait tisztán és egyedül lelki, szellemi eszközök és fegyverek alkalmazása által terjeszti, a melyek is az evangéliom, a sákramentomok és az Isten törvénye szerint gyakorolt fegyelem. Mindazok tehát, a kik Krisztus nevére megkeresztelkedtek, benne hisznek, s idvességüket rajta kívül senki másban nem keresik. azok teljesen meggyőződve lehetnek a felől, hogy ők Krisztus országának már itt a földi lét tartama alatt választott és örökös tagjai, a kiket az Úr, a világ, a testiség és minden lelki ellenség hatalmából kiszabadított és diadalmasan elvezérel mind a halhatatlanság végecéljához, az örök boldogsághoz.

Mivel ezek szerint a kegyelem lelki országának, vagy az ezzel azonos fogalmu Isten országának egyedüli királya Krisztus, ennél fogva annak tagjai felett semminemű jogot és hatalmat nem bitorolhat egy földi halandó sem; viszont másfelől határozottan téves az anabaptistáknak és egyéb Chiliasztáknak az a hiú váradalma, mely az Apocalypsis 20. r. 2—7. v. félremagyarázása következtében állott elő, hogy t. i. Krisztus az utolsó ítélet előtt leszáll a földre és 1000 esztendeig fennmaradó, boldog földi országot alapít. Merőben üres ábránd ez, minden józan gondolkozású keresztyén ember szerint, ha figyelembe vesszük, hogy Krisztusnak a lelki országban gyakorolt országlása és győzedelme az evangéliom hatalma által tökéletesen biztosítva van s a mit az apokalypsis jóslatszerű előterjesztésekben elibénk tár, az voltaképen megannyi tény, a melylyel ellentétben minden olyas zsidó hagyomány, a melyszerint némelyek még mindig epedve várják az eljövendő Messiást, nem egyéb, mint csalfa délibáb.

Összefoglalva az Úr hármassal tisztéről elmondott igazságokat, valóban boldogító vigasztalást nyújt lelkünknek az a tudat, mely szerint a mi legfőbb prófétánk a váltságunkra vonatkozó titkos isteni végzést és akaratot teljes tökéletesen kinyilatkoztatta, s magasztos tanítói tisztének betöltésével a boldogság honába vezető utat megmutatta nekünk híveinek; továbbá, mint egyedüli főpapunk, szent testének egyszeri áldozatával minket megváltott, s könyörgésével az Atya előtt szüntelenül közbenjár érettünk, végül mint örök király, igéjével és lelkével igazgat, és a számunkra szerzett boldogságnak részeseiül magához veendő bennünket.

Ekként érezzük már e földön az örök élet örömét, a benső emberben oly módon, hogy Krisztus prófétai működése következtében elménk, értelmünk, szellemi valónk megvilágosodik, és ennek folytán tisztán, józanon, igazán látjuk Isten

nagyságos csodáit; aztán lelkiismeretünk az Úr főpapi áldozata érdemeért bűneink láttára is megnyugvást talál, és akaratunk az Úr királyi kormányzása alatt nem akar egyebet, mint a mit az Úr akar. Ebből folyik aztán a hívő keresztyén méltósága és hivatása is, a mely abban határozódik, hogy minden keresztyén, szíve szerint vallást tegyen Krisztusról és életét szent hálaáldozatul Istennek szentelje s szabad lelkiismerettel küzdjön, a bűn, a Sátán minden ostroma ellen ide alant, hogy egykor odafent elválaszthatatlanul Istennel legyen örökkön örökké.

Debreczen.

Dr. Erdős József.

T Á R C Z A.

BARANYAI EGYHÁZI ÉLET A XVIII-İK SZÁZADBAN.

1. A vaiszlói lelkész és hívek zaklatása 1758-ban.

A XVIII. századból igen kevés adat jutott még nyilvánosságra Felső-Baranyából. Földváry László Adalékok című munkájából inkább az tetszik ki, hogy itt alig volt egyházi élet, s a némileg kiemelt Dámány Andráson kívül, tudatlan és erkölestelen emberek foglalták el a papi székeket. Természetesnek látszik ez a nézet, a mennyiben a superintendentia elé felebbezés útján rendszeren csak a fegyelmi ügyek kerültek s nem egyszermind a jeles és derék lelkészek ügye is, amilyen volt Pápai Textoris (Takács) János vaiszlói pap, ki Magyarország legelső papi székében is megállotta volna helyét, s úgy látszik, abban az időben, mikor Pécsre, Bródra és Eszékre hamar elvitték a lánczra vert protestáns papokat, az isteni gondviselés küldte ezt az eszes, tanult s mindenekfelett bátor embert, hogy a legveszedelmesebb napokban bástya-falul emelje oda magát a gőgös hatalom és saját testvérei közé. Mielőtt vele tovább foglalkoznám, egy kis történeti előzményt lássunk.

1744-ben szerezte a Tractus első jegyzőkönyvét Dámány András, ki 1741-ben lett seniorrá, s abba gondosan összeírta minden praedicator és mester Sallariumát s ez megbecsülhetetlen értékű régiség.

Utódja. Utódjja. Vtsei Gergely 1758-ban azzal kezdi s teszi nevezetessé esperességét, hogy szintén könyvet köttet, melynek czime: „PROTOCOLLUM Ecclesiarum Reformatarum Tractus Superioris Baroviensis In quo res menorbiliores & Annuatim factae Ministrorum dislocationes notantur. Comparatum per Gregorium Wetsei. pro tunc Senior Fratrum Anno 1758“.

Micsoda kincses kamrája lehetne az épségben megmaradt könyv szegény egyháztörténeti kútfőinknek, ha valamennyi notarius úgy át lett volna hatva a kötelesség nemes érzésé-

től, mint *Pápai* és *Karantsi* János, a kiknek följegyzéseit kívánom a közönség számára hozzáférhetővé tenni.

Maga a jegyzőkönyv 1751-ig megy vissza, s Dámány András Seniorrá választásán kezdődik, ki azonban az egyházak visitatiojától a vármegye — vagy a mi mindegy — a pécsi püspök által tiltatott.

Ez időben a f-baranyai egyházakról ez a feljegyzés: „35 ecclesia van olyan, melynek rendes ministere van: *Siklós* város, most a Senior székhelye, Nagy-Harsány, Gyüd, Nagy-Tótfalu, Kis-Harsány, Magyar-Peterd, Bisse. Terehegy, Szava, Viszló, Katádfa, Dancsháza, Okorág, Kémes, Rád, Szerdahely, Ipaesfa, Palkonya. Ezek mind Battyáni Károly birtokán. Nagyfalu, Kakits, Sellye, Kis-Tsán Battyáni Lajos, ez időszereint való nádor alatt vannak. Ujj-Mindszent, Metske, Vétsei báró birtokához tartoznak. Nagy-Váty, Nagy-Peterd, Botyka Eszterházi Imre gróf birtoka. Piskó, Hirits, Bogdása a tiszteendő pécsi Káptalané Vaiszló, Sámód a budai apácák birtoka. Gordiza, Maty, Haraszti, Ód földesurául Galanthai Eszterházi Józsefet ismeri. Igazabban tehát: 36 a. egyház.

Ez anyaegyházakhoz tartozik 31 egyházacska (Ecclesiolae) vagy — mint közönségesen nevezik: filia. Névszerint: Kis-Tótfalu, Tsarnota, Garé, Bogád, Rónádfa, Büdösfá, Szent-Erzsébet, Ráczkeresztúr, Kis-Peterd, Marotsa, Iványi, Vertike, Fok, Markotza, Oszró, Nagy-Tsán, Lusok, Kemse, Szent-Márton, Vejti, Hidvég, Aderjás, Tsepel, Szaportza, Tésenfa. Piski, Tzún. Koros, Kovátshida. Tsehi, Szabolcs „*quae omnes suas agnoscunt Matres*“.

Végül 6 Levitica: Belvárd, Turony, Harkány, Betzefa, Zaláta, Bessentzi.

E szerint, 1741-ben csak 36 anyaegyház volt (ma 65). 31 l-egyház, (ma 11) s 6 oly értelemben vett levitica, mint a mely más anyaegyházhoz nem tartozott (most egy sincs). Így hát 73 egyházzól számol az egykori jegyzőkönyv, míg ma 76-ot számolunk. A nem említett 3 egyház: Beremend. Monosokor, Páprád (ma is filiák). Ezenkívül kifejedte a jegyző Márfát (akkor Viszló filiája, ma anya e.), ellenben filiáként említi Oszrót, mely ma még társegyház.

1743—4. évről feljegyezve találjuk, hogy a Generális Insurrectio alkalmából a református papok, főleg Berényi Zsigmond püspök erős sürgetésére 1000 frtot fizettek be a hadi pénztárba, mely számukhoz mérve elég summa.

1746-ban a siklói oratoriumot Fribaisz Adám alispán és Vásonyi Pál provisor erőszakosan lerombolják. S a fel-

jegyző megjegyzi: Szórol-szóra teljesült, a mit a Zsoltáros a 74., Zs. 4–5. verseiben énekel.

1747-ben a bogdásai és vaiszlói oratoriumok foglaltak el a pápisták által. Az január 1-én, ez pedig 2-án és pedig Berényi Zsigmond főispán és püspök, Fribaisz Ádám alispán. Fonyó Sándor fő-Vikárius által, s köztük volt még a rossz lelkű Gigoris György prépost is. — (Satis malo conscientiae vir). — Ugyanaz a kéz 1757-ről így folytatja a feljegyzést:

„Anno 1757 (a lefolyt 10 évi időközről csak 1751-ről van egy rövidke feljegyzés) Georgius Klimo Episcopus Quinque Ecclesiensis Ministros hic et ibi locorum convocatos, inprimis in Arce Siklosiensi dje 26. Maji visitavit. Quaestiones non tantum de Baptismo, verum etiam rebus aliis, formavit et proposuit, multos sonnis et verbis dicteriis Apostolico viro indignis eosdem Ministros tractavit, de vestim quoque eosdem judicavit. Dicens: Quam estis vos omnes lepidi“. Itt új feljegyzés kezdődik e szavakkal: Continuatio neo Scribae Joh. T. Pápai.

Itt kezdődik tulajdonképen amaz érdekes szellemi párbaj leírása, melyet bő kivonatban, nagyobb részint szószerint adunk a következőkben:

Szeptember 22-én, tizenegy óra körül Sellye városából Vajiszló községbe érkezett (t. i. Klimó püspök :) hét, lovas-katonák formájára öltöztetett futárral, saját hintóján, Ország nevű ujonnan kinevezett ifjú Canonok kíséretében. Vidovits Antal uradalmi számitartó a maga házába szállásolta el, honnan ebéd előtt üdülés céljából a kertbe ment. A honnan előkelő papi és úri kíséretével midőn visszajött volna. Pápai Textoris János vajiszlai református praedicator (ki már negyed izben állt szemben ő Excellenciájával) Tiszt. Fogarasi Gábor kénesi praedikátorral az udvaron elébe sietett és „jó napot kívánva“ következő beszédet monda:

„Magasztalja a mi lelkünk az Urat, az irgalomnak Atyját és a minden vigasztalásnak Istenét, ki alkalmat nyújtott nekünk“ stb. Így kezdődik egy, az ornata syntaxis legszebb virágaival felékesített üdvözlő beszéd, melyben a püspököt úgy is üdvözli, mint három vármegye (Tolna, Baranya és Valpo) kinevezett főispánját. Magasztalja érdemeit, bölcsességét s többek között a „béke fejedelméhez“ hasonlítja, mivel három vármegye benne bízó népét békével igazgatja, sőt a viszálykodókat is (Danián Andrást Hojtsi úrral) kibékítette. Magasztalja mint főpapot is, hogy az út fáradaimaival nem törődve, a szónok által református szellemben körülírt kereszt-

ség sacramentomának helyes kiszolgáltatása felől tart vizsgálatot. Végül tiszteletet ad a főpapnak s áldással végzi s Amennel zárja beszédét.

Klimo püspök, ügylátszik, nem valami kellemesen volt érintve a tudós pap virágos beszéde által, mert csak néhány szóval felelt a vaiszlói prédikátornak: „Az újjászületés feredőjéről négy óra után foglak titeket és más ideérkezőket (a környékbeli prédikátorokat érthette) megvizsgálni.“

Erre Pápai prédikátor engesztelőleg mondja:

„Legalázatosabban kérjük bocsánatát, ha ezúttal alkalmatlankodtunk Excellentiának.“

Klimo püspök, ebéd után, két plébánost, a vaiszlói Beke Sándort és Fekete György bogdárait küldötte a prédikátor házához, hogy az ott levő prédikátorokat a visitatióra meghívják. A kik — ekkor már négyen — megértvén ő Exciája izenetét, minden késedelem nélkül színe elé, az uradalmi lakásba mentek. Meghallgatván a prédikátorok rövid üdvözlését, mindjárt így szólt hozzájuk:

Püspök: Mi végett jöttetek?

Pap: Mivel ő Excellentiája hivatott, tisztelendő plébánosai által.

Püspök ő exciája így szólt: Hova való az a kis öreg? (Ez T. Kajári István volt, a ki 30 évig prédikátoroskodott egyfolytában, azonban második éve már vacantiában lévén, a *hiricsi* egyházba vitetett Pákozdi Mihály helyébe, kit a közlebb mult évben (pápista személyek előtt mondott következő szavaiért: *Először:* Nem volt annak józan esze, a ki a porosz pénzt eltiltotta. *Másodszor:* Ő a boldogságos szűz Máriát isteni tisztelettel nem tiszteli.) Tek. Baranya vármegye katonák által huézoltatott Pécsre, a hol, mint mondják, négy évi fogságra ítéltetett, onnan négy hó mulva Eszékre.

A *vaiszlói préd.* felel: Hiricsről való.

Püspök: Ki hívta meg, és ki ordinálta őt?

Vaiszlói préd.: Az Ecclesia hívta, Tiszt. Senior úr ordinálta és én iktattam be (applicavi).

Püspök: Szép emberek! (Lepidi!) A királyi rendelet ellenére hogy mertétek őt Hiricsre rendelni.

Pap: Mi ő királyi felségének ilyen parancsolatját nem ismerjük.

Püspök: Mit tudtok arról, a mit újjászületés feredőjének mondottál?

Pap: Az sacramentum, vagyis látható újtestamentomi jegy, magának az Úr Krisztusnak parancsolatjából a Szentháromság nevébe.

A tulajdonképi visitatio, úgylátszik, csak ez egy kérdésből állott. Ugyanis a feljegyzés így folytatja:

Kimenvén az udvarra, könyörögvén, a legalázatosabban kértük ő Exciáját, engedje meg, hogy én Hidvég filiamba isteni tisztelet tartására kimehessek, az eddig megtartott kegyes szokás szerint.

Füspök, így felel: Nem engedem, egyáltalán nem fogom megengedni, mert az ellenkezik a királyi parancsolattal.

Pap: En olyan királyi parancsolatot nem láttam.

Püspök: Nem is való, hogy a királyi rendeletek minden faluba leküldessenek.

Pap: Épen nem lenne helytelen velünk lelkészekkel, s velünk együtt másokkal is közölni.

Püspök: Mikor a Tettes vármegye tisztviselői mondják, higgye el.

Pap: Ebben harmadszor (tertio) nem hihetek nekik.

Püspök: Ha nem hisz nekik, jőjjön be Pécsre, a hol sokat fog látni és hallani.

Pap: Mikor ő Exciája parancsolja, bemegyek és meghallom.

Püspök a gyülekezet imaházába (borreum) kíséretével együtt belépve, a hozzá legközelebb levő prédikátornak mondá: ezt az oratóriumot az ajtótól egész az utcáig, mint a fákról meglátszik, kibővítették (auxistis).

Pap: Igaz, de még most se fér bele nyomorúságosan ruházott népünk. Miért is alázatosan kérjük Excellentiádat arra a kegyességre, hogy könyörüljön rajtunk és engedje még kibővitenünk s kicsinosítanunk, a mint Tekint. Siskovits Pál plenipotentiarius religiosus és Stupitzki János urak megengedték.

Püspök: Sőt ezt is sajnálom, hogy hozzáragasztottátok.

Pap: Emlékezzék Excellentiád Krisztus urunk ama szavaira (Mát. VII. 12.): Valamit akartok, hogy cselekedjenek az emberek ti veletek, azont cselekedjétek ti is azokkal, a mely szavak azt teszik: a mit magadnak akarsz, azt tedd másnak. Ha ő excellentiája lenne övével ilyen nyomorúságban, mint én a jelen esetben, ez igék szerint óhajtaná, hogy a hatalmasabb emberek azt tegyék vele, mint a mit mi kérünk és könyörgünk alázatosan, méltóztassék azért velünk ugyan-azt tenni.

Füspök: Hiába hozza fel azokat az igéket, nem használ semmit. Mivel nekem nincs hatalmam arra, hogy uektek templomépítésre engedélyt vagy a templomépítésre telket adjak, vagy azt elvegyem. A király joga.

Pap: Milyen ez a Méltóságtok igazsága! Egyik püspök-

nek hatalma van a templomunkat elvenni, a másíknak pedig arra sincs szabadsága, hogy az építést megengedje?

Püspök: Nincs arra joga a püspöknek, hogy templomokat lerontsa.

Pap: Mégis az Excellentiád elődje, Berényi Zsigmond a mi vaiszlói templomunkat elfoglalta.

Püspök: Nem a püspök, hanem a királyné vette el templomokat.

Pap: Ha mint püspöknek nincs arra joga, hogy nekünk oratorium építésre engedélyt adjon, van joga arra mint földesúrnak. Mivel a mi földesasszonyaink (a budai apácák) teljes hatalmat adtak arra nézve, hogy Excellentiádat ez iránt úgy kérjük, mint földesurunkat.

Püspök: Még a földesurnak sincs joga arra, hogy nektek oratorium építésére engedélyt adjon. Ez fejedelmi jog.

Pap: Sőt inkább, joga van. Mert a közelebbi években, a felső megyékben, sok templom, a földesurak hatalmából, alapjából újonnan épített.

Püspök: Meg fogják látni az oly földesurak, számot adnak róla, ha ugyan tehetik, a kik oratorium emelbetése czéljából nektek belsőséget adtak. Mert ő felsége a ti vallások gyakorlatlásának folytatására a prédikátoroknak szabadságot csak magánházakban engedett.

Pap: Méltóztassék ő Excellentiájának, mint apostoli férfiúnak az isteni ige fenségére gondolni, nem érdemli-e az a diszes helyiséget? ugyanazért, az isteni ige méltóságáért engedje meg nekünk ezt az imaházat, akár csak sárral kisimítani, mert a rongyos ruházatú nép, e rideg helyiségben, velem együtt sokat szenved.

Püspök: Nem engedem meg, sőt azért is haragszom, hogy meghosszabbítottatok. Annál több érdemek lesz Isten előtt (így gúnyolódik), ha őt e zord helyiségben tisztelitek. Nincsen-e itt a faluban szépen ékesített templom (az elvett ref. templom helyett épített róm. kath. templomra czéloz), járjatok oda!

Érezve, hogy e téren messze ment, s hogy ez a pap, kinek minden mondásra volt megfelelő válasza, a nép előtt erre is megfelelő, hirtelen másra fordítja a beszédet:

— Hol szokott keresztelni?

Pap: Saját házamban, mivel az alkalmasabb hely.

Püspök (ismét egyébre fordítva a beszédet):

— Mikor készültek azok a padok?

Pap: Egyik előbb, másik később, mint színök is mutatja.

Püspök: Ezek csakugyan nem valami nagyszerű dolgok.

Pap: Kérjük ő excellentiáját, engedje meg, hogy ez

ajtóra, mely mindig és mindenkinek nyitva van, deszkatablát illesztünk, hogy be lehessen zárni.

Püspök: Nem engedem, mert ez nektek nem *articularis* helyetek.

Pap: Sőt *articularis* helyünk van, mind itt Vaiszlón, mind más falvainkban, különösen a hol prédikátorok vannak.

Püspök: Lássa, nem tudja, mit mond.

Pap: Méltóztassék hát ő exciája megtanítani rá, hogy mi az az „*articularis*“ hely?

Püspök: Megmondtam már, *articularis* helynek csak azokat mondhatjuk, melyek 1681-ben Leopold király által a 26. t.-czikkbe beirattak, mint pl. Vas megyében: Dömök, Felső-Eőr, Sopron megyében: Vadosfa, Nemeskér, a pozsonyiban: Rete stb. De a magok mai ecclesiái nincsenek beírva. Tehát látja-e, hogy nem *articularis* helyek?

Pap: Ugyanaz a Nagy Leopold, Magyarország királya, ugyanabban a 26. t.-cz.-ben mondja: „*In aliis vero comitatibus si quidem de praesenti essent in actuali usu, omnium fere templorum ibidem habitorum, ideo eadem pro actualibus eorundem Possessoribus (i. e. Protestantibus nobis) usuanda relicta sunt.*“ És a mi ecclesiáink is, itt Baranya vármegyében be vannak írva, és becikkelyezettek, mivel már akkor reformátusok voltak.

Püspök: Abban a 26. törvény-czikken nincs említés téve Baranyamegyéről.

Pap: Sőt inkább van, — ezekben a szavaiban: „*In omnibus regni comitatibus.*“ Baranya vármegye pedig Magyarországhban levő vármegye.

Püspök: Baranya vármegye akkor a török birtokában volt.

Pap: Azért az nem szűnt meg Magyarország vármegyéje lenni.

Püspök: Nem jöttem feleselni!

Pap: Alázatosan kérem, méltóztassék ő exciája meghallgatni, hogy egyetlen okot tegyek még hozzá, mellyel megbizonyítom, hogy az általunk birtokolt magyarországi ecclesiák *articularis* helyek. Tudniillik, boldog emlékezetű VI. Károly, Magyarország királya 1721-ben *articulariter* mondta: „*In negotione Religionis cuncta, in eo, quo immediate ante et sub tempus Commissionis Pestiensis stata sunt, maneant.*“ Tehát *articularis*.

Püspök: Abból nem következik.

Pap: Sőt inkább következik, mivel a mi mai ecclesiáink már akkor abban az állapotban voltak, a melyben ma vannak, és a mely templomok vagy parochialis épületek attól

az időtől fogva ebben az országban egyházunktól elvették, a legkegyelmesebb királyi szándék és akarata ellenére történtek azok.

Püspök: Az imaházból kimenve, így szólítja meg lelkészünket:

„Hány év óta szolgál már Vaiszlóban?” mire az felel:

Pap: „Tizenegy év óta, most van a tizenkettedik éve.”

Püspök: „Mikor megy már el Vaiszlóból?”

Pap: „Mikor Istennek és előljáróimnak tetszeni fog.”

Püspök: „Ha sokáig itt lakik, kárt okoz magának, mivel itt a hallgatók engedetlenek, fáradsága díját nem fizetik, most is 300 frttal vannak hátralékban.”

Iap: „Hiszen nem béresük, pásztoruk vagyok.”

Eddig latinul folyt a párbeszéd, most a püspök a néphez fordulva, magyar nyelven, így beszélt:

Püspök: „Szegények! (Baranyában ez volt a jobbagység általános megszólításmódja abban az időben, az urak részéről) ne járjatok ez alávaló helybe, vagy istállóba, hanem menjetek ama szép templomba, melyet építettetek (a gazdag klerus a nyomorult nép épített templomot tette a térítés székhelyére) nem vétetett az el ti tőletek (dehogyanem, 10 évvel előbb), ott hallgassátok az Isten igéjét, legyetek pápisták, mint az atyáitok is voltak, ne kövessétek ezt az új vallást, melyet csak Kalvin kezdett, mert a mi új, semmi se jó az; ha pedig ebben a vallásban megmaradtok, elkarhóztok, itt is szegények vagytok, a más világon is azok lesztek.”

Ügylátszik, hogy a püspök ékesszólása és tekintélye eszközeivel s erejével akart hatni az egybesereglett jámbor népre s egész térítő prédikációt tartott, melynek a lelkes csakis vezérfonalait vethette papírra. Ilyen tekintélyes ajkáról jövő térítő beszéd az oly jobbagy nép között, mely — mint itt Baranyában — az Urat csak hatalma híreből ismeri s egész újság előtte, mintha a királyt látná, mikor saját uraságát, a híres püspököt, főispánját szegényes falujában színről színre láthatja; mikor az senkit le nem rántat a lábáról, se fejszét nem fog, mint Siklóson a dühös alispán, hogy azt felemelje az Úr sz. Sátora ellen, mely ugyan előbb pajta (a hogy itt a *csürt* nevezik) névre hallgatott, — nem nevezi ebeknek őket, mint tíz évvel azelőtt Berényi püspök a csak két éve elkészült templomukat előttük erőszakkal feltörette s benne misét szolgáltatván, elfoglalta (Földváry: Adal. 346. l.). Ellenben, sajnálkozik rajtuk s szép szavakkal édesgeti őket magához s a pap félhetett, hogy a kigyói okosság talán célját érheti, ha bátran ellene nem áll.

Honnan származott ez a derék lelki vitéz, nem tudjuk. Minden valószínűség szerint Pápáról, miután családi neve Takács. Jeles ifjúnak kellett lennie, ki iskoláit Debreczenben végezvén, külföldi egyetemre, Franequerába ment; a temploma elfoglalásával veszélyeztetett Vaiszlóra kétségtelenül azért rendelték 1746-ban. Már a következő évben elveszik a templomot, melynek történetét az ő eleven előadása nyomán hivatalos akta örökítette meg. A püspökkel szemben most, majd a stóla-ügyben a félelmes consistorium előtt, azután a vármegye előtt megáll mint egy bajnok, magát megfélemlíteni nem engedi, a vetett cselfogásokat leleplezi, magát a törvény és királyi rendeletek védpaizsával fedezi, miket jobban ismer és ért, mint azok, kikhez intézvék, s helyes magyarázatát elvitatni nem engedi. Majd a dolyfős plébánost méltósággal utasítja vissza korlátai közé. Tudomány, választékos beszéd, gyors felfogás s megfelelő bátorság mindenütt győztesse teszik, mit kortársai is méltányolnak s a 11 éves pap már meglehetősen idő óta jegyzője a szent társaságnak, mert már a püspök is így ismeri őt. Környékbeli paptársainak szószólója, védelmezője. S teszi ezt az ügyért, megfosztva templomaitól, kikergetve parochiájából, egy polgárháznál vonva meg magát, s egy hasított ágakkal befont pajtában vagy csűrben, melynek hézagait betapasztani, vagy ajtószárnyat csimáltatni rá nem engedi a kegyelmes úr, fázva, közbe tán éhezve is, úgy emelkedik ki előttünk, mint egy hitvalló. Csakis ily ember feleltetett a nagyhatalmú kegyelmes úrnak a „Szegénység“ előtt ilyen kemény bizonyossággal:

Pap: „Az Istennek erős fundamentuma megáll, melynek pecséte ez: tudja az Úr, kik legyenek az övéi. és távozzék el a hamisságtól minden, valaki nevezi a Krisztusnak nevét.“

Püspök: Tudja azt, az is a ti fundamentomotok; de egy az üdvözítő hit, és az azon kívül levők, kifogom az együgyűeket (ez biztatás a „szegényeknek“), de a tudósabb predikátorok, mint maga is, mivel notarius is, nem üdvözülnek.“

Pap: „Az *enyim* az az üdvözítő hit, és üdvözülök, a másét sem vettem el erővel.“

Püspök: „Mikor kezdődött a ti hitetek?“

Pap: „Ama Proto-evangeliumban: az asszonyi állatnak magva megrontja a kigyónak fejét.“

Püspök: „Igen, ti tartjátok az ó-testamentomi írást, holott az az új-testamentomban eltöröltetett.“

Pap: „Nem épen; mert ugyanis: miképen az ó-testamentomban nem szabad volt 1. idegen istent tartani a Jehován kívül; 2. képeket csinálni; 3. az Úr nevét hiában felvenni;

kellett szombatot szentelni, atyát, anyát tisztelni stb.. — úgy ma, az új-testamentomban is igaz parancsolatok ezek. S hozzá teszi már latinul: Ergo. Non est pleni abolitum “

A püspök is latinul folytatja a nép előtt már veszedelmes vitát a biblia két főrészének tekintélye felől; mondván:

Püspök: „Azok *erkölcsi* törvények. s valamint az ész nem változott, úgy ez *erkölcsi* törvények sem változtak.“

Pap: „Bizonyára, de az ő testamentomban irottak az új-testamentomban sem töröltettek el, hanem csak a Mózes-féle szertartásos intézmények.“

Püspök: „Ez igaz.“ S bezárva a vitát, a mint a feljegyzés folytatja: „A jelenlevő Kösségre fordult s azt mondotta egy Simon András nevű embernek: hány esztendő vagy már te? Felelt: mintegy ötven. S. Exc: Mikor leszesz már pápista, hogy üdvözülj? Felelt S. And. „Nem leszek én soha is nagyságos uram, abban a vallásban maradok, a melyben születtem, hiszem az én Jézusomat, hogy üdvözülök.“

Püspök: „Ez a praedikátor nem jól tanít titeket. megcsal magával együtt.“

Pap: „Ha a szent Proféták. Apostolok, és Evangyélisták jól tanítottak: én is jól tanítok.“ A püspök, mintha a közbeszólás nem is történt volna, tovább folytatja:

Püspök: „Jobban tanít, szegények, a plébános, tudjátok, hazafia. jó ember.“

Pap: „Ha idegen nyelvvel jobb, mint anyai nyelvvel tanítani.“

Püspök: „Minálunk ugyan diáknyelvvel szokás a misét mondani, de tótul is megengedett.“

Pap: „De úgy már hasznosabb lenne a szegény embereknek, mivel egy szót sem tudnak tótul.“

Püspök: „A misében vétetik a Christus tulajdon teste és vére, azt meglátni és imádni elég, értetik is a beszéd.“

Pap: „Ez az egyik dolog, melyet én felétek csudálok, hogy az ilyen széles elméjű, másokat is bölcsességgel meghaladó férfiak, a mit megrágnak fogaikkal és meg észnek gyomrokkal, azt, mint igaz Istent imádják.“

Püspök: „Úgy hitte azt, minden a Keresztény Anyaszentegyházban Calvinus előtt, ha olvasott ekklesiai historiát, mondjon egy embert vagy Doctort, a ki különben értett vagy tanított volna.“

Pap: „A sok közül ilyen volt Paschasius (Abbas Corbicensis, qui dixit Christum vorari fas dentibus non est. Qui floruit circa Annorum Christi 880).“

Püspök: „Talis fuit Joh. Berengarius.“ Ezzel ki akarta igazítani Pápai, ki épen a transsubstantiatio tanának megalapítójára hivatkozott, s azért hozta fel Berengárt. kinek tanát elkárhoztatták. Ám Pápai épen nem jött zavarba, hanem kapva az alkalmon, szintén latin nyelven, így felel:

Pap: „Tehát Calvinus előtt is voltak Doctorok, a kik az Úrvaacsora felől úgy vélekedtek, mint mi.“

Püspök (mutatván a predikátorra, szól vala a Kösségnek így): „Ne hallgassátok ezt a Calvinus Jánost, mert ő csak Calvinusé.“

Pap: „Kálvinus János nékem nem Istenem, nem Megváltóm, nevében sem keresztelkedtem, olyan plébánus volt, mint a jelenvalók közül akármelyik, tudós ember volt, melyet akárki le tagadhat, én Istené vagyok.“

Püspök: „Ennek az ámitónak ne higyjetek, legyetek pápistákká.“

Erre így fordít a Kösség közzül egy Vátzi István nevű Polgár: „Kegyelmes Urunk, ha az én vallásomon levő predikátor tiz, hűsz, vagy harmincz mondaná is, hogy nem igaz az én hitem és vallásom, mégse hinném, mert én magam is olvasom a Szentírást, és tudom kibem hiszek és mit vallok.“

A nemes hitvallásra a püspöknek több szava nem volt. Meggyőződött arról, hogy ilyen pásztor juhainak eltérítéséhez reménye nem lehet, ugyanazért, mint az egykorú feljegyzés folytatja: S. Excellentia semmit erre nem szólván, kijött az oratorium udvarából.

A püspök tehát a református egyház legszerényebb óhaj-tását sem teljesítette, még csak azt sem engedte meg, hogy a patics-falat sárral bemázolják, vagy hogy a pajtára zárható kaput csináltassanak. A mit Pápai nem is állhatott meg szó nélkül, mert így folytatja — latin — feljegyzésében:

Ő excellentiája minden kíséretével együtt kijövén az utcára, a predikátor így kiáltott fel: „Még is nagy nyomorúság ez! Valami tőlünk telik, mi mindent megteszünk Méltóságtok javára, tisztességére, mindazáltal irányunkban semmi kegyelem. Ugyanazon egy Istent valljuk atyánkul, mégis a keresztyén testvéreinktől Istenünk atyánkért semmit nem nyerhetünk.“

Erre a keserű panaszra Koller Mihály szolgabíró adja meg a kevély, elutasító választ e szavakban: Oh! predikátor uram, nem minden ember üdvözüil, a ki ezt kiáltja: Mi Atyánk!.. Siet Pápai az evangyeliomi választ megadni:

„Ugy van! Hanem a ki cselekszi a mennyei Atyának akarátját. Mely Isten és felebarátaink szeretete.“ — Erre a

püspök felel neki: „Nem az volt maga tegnap, a ki ma.“
Mire Pápai így felel:

„Celebratissima dignita S. Exctae fecit me talem, qualis fui.“

„Hiszen én nem vagyok engesztelhetetlen ember — mondja a püspök, — magáról azonban azt hallom, hogy az én plébánosaimat megveti.“

A mely vádat Pápai így hárítja el:

„Megengedem, hogy hallani méltóztatott, de ne tessék elhinni, mivel nem igaz.“ Mire a püspök bucsúzásul ennyit mond:

„Maneant in pace!“, a mi saját plébánosainak is szolt.

Mire Pápai szerencsés utat s Isten oltalmát kívánja ő Excellentiájának, a ki eltávozván Vaiszlóból, Kisasszonyfára ment.

Eddig tart az egykorú feljegyzés, mely a közvetlenség varázsával idézi vissza az elmúlt szomorú idők keserves emlékeit. De nem jól mondtam. Valami felemelő érzés száll az ember szívébe az ilyen történet olvasásánál. A hitnek, vallásos buzgóságnak, a református öntudatnak s attól egészen áthatott léleknek itt e Dráva-menti kis faluban a budai apácák földesurasága alatt nyögő egyszerű jobbágyokban s lelkes pásztorában olyan mértékét látjuk itt megnyilatkozni, a melynek századrésze is áldás lenne ma az üldözések megszűntével, a proklamált vallásszabadság korszakában. Most egynehány fillér egyházi adóért megváltoztatják a vallást akárhányan, akkor a legmagasabb helyről jövő csábításnak csodálatra méltó bátorsággal nemesak ellene áll a püspök által kiszemelt egy pár paraszt, de még hitvallást is tesz melyet ő maga meritett az élet könyvéből, s melyen, mint rendíthetetlen fundamentumon, megállna még akkor is, ha pásztorai hűtlenül elhagynák is. Ez a bibliát értelemmel olvasó szegény jobbágy kulturai tekintetből is classicus bizonyítéka a reformatio áldásainak. Azt mutatja, hogy a baranyai — sokat (bár méltatlanul) ócsárolt — predikátorok, teljes érzetében voltak magasztos hivatásuknak s a nép oktatását szent kötelesség gyanánt tekintették. Eltekintve, hogy a nagyobb ecclesiákban végzett theologusok működtek, mint rectorok, feljegyezve találjuk, hogy a kisebb ecclesiákban már 1745-ben ludi magistereket kezdtek alkalmazni, s hol ezek nem voltak, ott a lelkész vezette az elemi oktatást.

Az üldözések korán mindez, mint fénysugár, ragyog keresztül.

Visszatérve történetünkre, ügylátszik, hogy a történetdőknek ez csak kezdete volt. A püspök szerette volna, ha

legalább ott, hol a klérus vott a földesúr, szép szerével eszközölhette volna a térítést s szerezhette volna liveket a csak imént kinevezett vaiszlói és bogdásai plébánosoknak. Ez a terve meghiusulván, nem habozott a kényszerítés útjára lépni s e czélból úgy káptalanja, mint engedelmes szolgája, a vármegye s alárendelt plébánosai által minden lehetőt elkövetett és sok keserű órát szerzett történetünk hősenek, ki azt szép renddel bejegyezgette a Traktus protokollumába. Bárcsak a többiek is megtették volna, hogy a sötét korszak megvilágítva állhatna előttünk s ne lenne olyan felette hézagos multunk gyászos, de fénysugarakkal is átszótt története.

Morvay Ferencz.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

A magyar róm. kath. püspöki kar a napokban konferenciázott, hogy mikor vezessék a zarándoklatot Rómába, mert Lascelle szentté avatása alkalmával, a mi május közepén lesz, 20,000 francia zarándok fog Rómába menni, a kiknek fogadása a szent atyát előreláthatólag igen kimerítendő, tehát közvetlen előtte, vagy utána nem mehet a magyar zarándoklat, mert hiszen a jubileumi éven kívül még egy nagyfontosságú alkalmat is meg akar ragadni, t. i. hogy az idén 900 éve annak, mikor II. Sylvester István királyunknak koronát adott s ezzel a magyar királyság alapjait megvetette. Méltó tehát, hogy a magyar zarándoklat is felettébb ünnepélyes legyen s vele a szent atya is érdemileg foglalkozhassék.

Nincs semmi kifogásunk az ellen, hogy róm. katolikus honfitársaink a kettős ünnepséget kiváló fényvel kívánják megünnepelni. Az elsőre mi is azt mondjuk, mit egy honfitársunk mondott ezelőtt 375 évvel: „Jubileumodat vidd Rómába, a pénzünket pedig hagyd itt“; de a másodikhoz már sok közünk vagyon. II. Sylvester odaadta ugyan a koronát, ha nem is ama „czudar papi koholmány“ kíséretében, a mely a Regnum Mariamumnak ma is apocryph alapja, de hogy a magyar királyság a 900-ik évfordulóját megérhette, abban legfőbb érdeme épen annak a magyar geniusznak van, a melyet közel négyszáz év óta mi, magyar protestánsok, és egyedül mi képviselünk s letéteményül birunk. II. Sylvester koronája csak annyiban vált áldássá erre a hazára, a mennyiben a magyar szellemmel összeforrott s magyar szent koronává lett. De a mennyiben az a pápa-adta korona, a mennyiben ilyennek tekintetett és tekintetik: hazánknak mindenhai pusztulásával egyértelmű. Csodálatos tüneménye hazánk ezeréves történetének, hogy a curialis vagy klerikális felfogásnak túltengése, a magyar szent korona pápai erede-

tének feltűnő módon előtérbe helyezése: nálunk mindig az alkotmány, a közszabadság, a szellem szárnyalásának aláhanyatlásával járt karöltve; mintha a Regnum Marianum emelkedése a nemzeti geniusnak átka volna.

De nincs is különben! Ott van a bejelentett 20.000 francia zarándoknak, általuk épen oly hön szeretett hazája, mint a hogy mi szeretjük a mienket. A gyilkos hugenotta-harczok között, az üldözöttek által megvetett szellemi és gazdasági házison épült nagygyá. azok által lett hatalmassá, kiket oly kegyetlenül kiüldözött kebeléből. És a mint elfogyott az üldözöttek által összehordott értelmi s vagyoni tőke, bekövetkezett a nagy bukás, mely az egyház elsőszülött leányát oly kegyetlenül tönkre tette s a legkeresztyénibb király trónját földre döntötte. De a nemzet sokat tanult e szerencsétlenségből, bár nem annyit, mint kellett volna. Belátta, hogy család bukás áldozata lett. Az az egyház, mely miatt legdrágább értékeitől magát megfosztotta, előtte elvesztette nevét s csak látszólag, csak számításból tart fenn vele némi összeköttetést. mert tudja, hogy a kölcsönös „kéz a kézben“ haladás végleges vesztét jelentené: Szent Remigius olajos palaczkja Aachenben örök időkre összetört és azt Lourdesnak minden csodája sem forraszthatja össze.

A kik jobban szeretik hazájukat, mint ama 20.000, a kik a jubileumi éven túl hazájok fennmaradásán is aggódó sejtelmekkel csüggnék: belátták, hogy népük sorsa attól függ, vajjon tudnak-e menekülni az alól a lidércnyomás alól, mely minden nagyratörésüknek útjában áll.

Ha éles érdek-ellentétek állanak egymással szemben, akkor nem lehet csodálkoznunk a végletekbe menő eltéréseken. Az ultramontán klerikalizmus, mely alattomosan behálózta egész Franciaországot, megteremtette a hitellenséget. A gyanushitűektől még a szentséget is megtagadó Beaumont utódaival az „utálatos“-nak eltiprását követelő Voltaire utódai állnak szemben.

Az assumptionisták lezajlott pere után kilátás nyílt arra, hogy egy csomó szerzet-rend kiutasítatik Franciaországból. De hát a szerzetesek a pápaság szeme-fénye. Bántalmazásuk kész kultur-harcz volna. Már pedig most, a párisi világkiállítás idején ugyan hogy volna az elgondolható, hogy a nemzeti nagy dicsőség élvezetét ilyenekkel megzavarják. A szerzetesek kiutasítása így elmaradt.

De hát vannak még más fontos positiók is, melyeken a pápaság eláradó befolyásával szemben felveheti a harcot a köztársaság, a melyek szintén igen érzékenyen sujthatják a

római curiát, de nem oly delikát természetűek, mint a monachusok. Ott van a tanügy, mely a concordatum hatása alapján csaknem a pápás egyház martaléka lett. Az állam vallástalan középiskolái kongnak az ürességtől s a bajon az által kíván segíteni a Waldeck-Rousseau cabinet, hogy senkit sem akar állami hivatalba bocsátani, a ki állami középiskolában legalább 3 évig nem tanult. Nem az állami intézetek ürességét akarják ezzel megszüntetni, hanem „róm. kath.“ honpolgárok helyére „francia“ honpolgárokat kívánnak az állam ügyei vitelére állítani.

Ez a törvényjavaslat már benyújtott a kamarának s benyújtása nagy elkedvetlenedést idézett elő a vatikáni körökben. Hiszen mostan az ország középiskolai tanulóinak kétharmadrésze a hitlű „szabad“ egyházi középiskolákban végez s lesz belőlük jó klerikális nyárspolgár. De mi fog történni, ha a gondos vetésbe három év alatt a szabadkőművesség konkolya behelintetik. Már pedig azok az ifjak, vagy legalább tekintélyes részük, készültségük, tanultságuk alapján az államnyújtotta kenyéren kívánnak élni. Ugy hirdik, hogy ha a kamara és a senátus a jelzett törvényjavaslatot elfogadják, a vatikán a concordatum megsértését fogja benne látni és tiltakozni fog a kedves szerzetesek vezetése alatt álló intézetek ellen intézett ezen sakkhúzással szemben.

Ugyancsak az assumptionisták pere szolgáltatott alkalmat a kormánynak arra is, hogy a világi papok megrendszabályozásához jobban hozzálasson. Egyes püspököknek s papoknak tiltakozása, mely az érintett per következtében a kormány ellen irányult, arra indította a kormányt, hogy az illetők javadalmát letiltsa. Ez magában nem volt elég sikeres eszköz és erősebbhez kellett volna nyulni. A büntetőtörvény 204. §-a ezen célból azt rendeli, hogy az illetők, kik szóval vagy írásban a hatóságok, ezek törvényes intézkedései ellen támadnak, az országból száműzessenek. Csakhogy ezen büntetés túlszigorú lévén, alkalmazásba nem vétetett. Most a minisztertanács egy oly törvényjavaslattal foglalkozik, mely a száműzés helyébe fogságbüntetést tesz, mely fogházbüntetés két héttől két évig terjedhet.

Ha ezen javaslat is a kamara elé terjesztetik, el lehetünk készülve arra, hogy a 20,000 francia zarándok még fájdalmasabb panaszokat fog hallatni a katolikusok üldözéséről, mint nálunk Ugron Gábor hangoztatott. És nem lehetetlen, hogy a jubilánsok a culturharez csatakiáltásával térnek haza, Egy francia culturharez pedig hamarabb véget érne, mint a német. A kormánynak támaszát csak az atheisták vagy

szebben szólva, a felvilágosultak támogatnak. A vakbit és babona egyfelől, hitetlenség a másik oldalon. És a francia kormány még mindig nem szánta reá magát arra, hogy a concordatum felfüggesztésével a protestánsok eddigi sikeres terjeszkedésének szárnyakat adjon. A „Los von Rom“ mozgalom szép arányokban halad Franciaországban is és bár a kormány nem foglal el vele szemben oly ellenséges magatartást, mint Ausztriában történtek ez, de azért nem is támogatja. Yves Guyot híres mondása, hogy t. i. Franciaország mindent elveszthet, ha katolikus marad és mindent megnyerhet, ha protestáns lesz: a kormányt még nem érintette, de a nemzetben látható mozgalmat idézett elő. Talán ennek sikerei a jövő eseményeit is másképen irányítják.

A legújabb időben mind erősebbé lesz a protestantismus terjedése s vele szemben egyre idegesebb a katolicismus is. Ez utóbbit mutatja p. o. az is, hogy egy clermonti kath. lap szerkesztője, Ferrand, egy prot. lelkészt, Perrot azzal vádolta, hogy porosz kémkedést űz. Az ügy a bíróság elé került, s a klerikális szerkesztő 125 frt büntetés és 300 frt kártérítésre ítéltetett rágalmazásért. Az előbbire bizonyosság az, hogy mindenfelől prot. lelkész után tudakozódnak, ilyet keresnek. Némely vidéken a protestánsok száma megötszöröződött és egész falvak lesznek protestánsok, mint pl. Mandranges, Corrège deportamentben, vagy p. o. Girondeban Belleford, hol a polgármester a protestánsok lett gyülekezet számára a templomot is átadta. A központi protestáns bizottmány évenként körülbelül 1000 áttértet vesz át. Az evangélium utáni vágy főleg azon a vidékeken a legerősebb, melyek egykor protestánsok voltak, így Rochefort és la Rochelle környékén. Pápás papok is folyton térnek át. A mult heteken is néhány feltűnést keltő áttérési eset történt.

Ha a francia kormány a neki így kínálkozó alkalmat megragadná, nagyobb sikerrel tekinthetne a klerikálisok ellen irányuló actiója elé, melyben sokan csak azért nem támogatják, mivel a hitetlenség borzalmas következményeitől, a forradalom iszonyaitól félnek, nem ismervén más vallást, mint a gyűlölt klerikalismust, de a melyet a semminél mégis jobbnak tartanak.

Hogy hova juttatja a klerikalismus, a pápás keresztyénység az államokat, erre nézve két rövid példát idézünk csupán, de a melyek minden hosszú beszédnél ékeesebben szólnak. Belgiumban, hol most a klerikális párt ül a kormányon, az ország 6 millió lakosából 30.000 protestáns, a többi katolikus. Ennek a közel 6 millió katolikusnak a lelki gondo-

zását 6000 pap és 1784 kolostorban elhelyezett 30.000 szerzetes és apáca végzi. Összehasonlítás kedvéért idejegyezzük, hogy Magyarországon, Horvát- és Szlavonországok nélkül, az 1898. évi adatok szerint több mint 7 millió róm. kath. hívőre 2771 plébános, 1621 káplán, 5546 szerzetes és apáca esett. A másik szomorú adat Spanyolországból való, hol a folyó évi költségvetésben a klerus és zárdák szükségleteire 25 millió forint van felvéve, míg a közoktatás szükségleteire csupán 7 és fél millió forint jut. Spanyolország népessége pedig valamivel több, mint a magyar birodalomé, de katolikus.

Egy másik katolikus államban, Portugáliában, kedvezőbbek lettek a viszonyok a protestánsokra nézve. Eddig ugyanis az állami törvények a protestánsokat még a hadsereg kötelékéből is kirekesztették, de azoknak érvénye most felfüggesztetett. Nem különben azon törvényekéi is, melyek a protestáns istentiszteletek nyilvánosságát tiltották. A protestáns iskolái tömve vannak s az állami iskolalátogatóság egy protestáns iskolát jelölt ki, mint legkitünőbbet az ország összes iskolái közül. Számos fiatal ember a protestáns lelkészi pályára törekszik. Különösen a középosztály érdeklődik az evangelium iránt. Azonban az említett törvények nincsenek eltörölve, hanem csak felfüggesztve s így ha holmi portugál „zöld püspökök“ jutnak túlsúlyra, bizony megtörténhetik, hogy azokat újra előszedik és érvényre emelik.

Németországban a katolikusok erősen készülődnek a római zarándoklatra. A központi bizottmány által kiadott csatlakozásra felhívó felszólítás úgy jellemzi ezt a bucsut, mint a mely annak szolgálna bizonyosságául, hogy a német pápisták által átélt nehéz idők teljességgel nem csökkentették az egyházhoz való ragaszkodásukat. sőt inkább növelték azt. A jövőre nézve pedig, amaz elnyomatással szemben, melynek esetleg ki lesznek téve, fegyverkezniök, magukat felvérteznök szükséges, a mire a legalkalmasabb épen a szent helyeken végzendő imádság s az általa való erőgyűjtés. De ez a búcsú zarándoklás arra is szolgál, hogy Krisztus helytartóját, ki két évtized óta nagy bölcsességgel kormányozza az egyház hajóját, az üdvösségnek ezen nagy esztendejében. élete alkonyán, sokféle keserű szorongatásai közepette oda adó hűségök felől biztosítsák, szeretetök zálogát lábaihoz letegyék és szeretetadományaikkal segélyére siessenek.

Tehát a szent atyát is szorongatják, a német katolikusokat is üldözik. Az egész világ a katolikusok panaszaitól viszhangzik. Pedig nincsenek másoknak oly sok égi protecto-
raik, mint nekik. Különös, hogy a Szent Antalok, Józsefek,

stb. kik iskolás gyermekeken és rablógyilkosokon egyaránt segítenek egy kis felajánlott adományért, az anyaszentegyházon nem tudnak segíteni. Avagy talán csak nem akarnak, mert ha akarnának, bizony az égben könnyen nagy zavarodás állhatna elő . . .

Ne tessék gondolni, hogy ez gúnyolódás, izetlenség. Nem! Ez püspöki approbációval hitelesített igazság, a minek igazolásául egy, a pilseni püspökség könyvnyomdájában megjelent kalendariumnak a következő maszlagos czikke szolgál. Ime a historia.

Pilsen környékén élt egy híres rablógyilkos, Jenatscheck volt a neve. Meghalt a gonosz, és tudván, hogy rossz életet folytatott, lelke a pokol felé ballagott. Zörget a kárhozat helyének ajtaján, de onnan iszonyat hangja kél: Távozz innen; itt nincs helyed, nincs az oly ember számára, ki gyalázatos tettei daczára is egész életében a szent József tisztelője volt. Menj csak az égbe! Elindul a szegény Jenatscheck az égbe, de a mennyország kapuján szent Péter gúnyos mosolygása fogadja. Fiam! te loptál, raboltál, gyilkoltál. Hát mit keressz itt? Eredj a pokolba! Onnan jövök — szólott Jenatscheck lelke — de onnan ide küldtek, mert itt nekem egy hatalmas barátom van. Péter csodálkozik. A lélek megnevezi szent Józsefet. Várj egy kissé, mindjárt kihívom. Most a breviáriumot olvassa, és addig nem akarom zavarni. Nemsokára jön szent József és viszi Jenatscheck lelkét az Isten elé. Az Úr nem akarja befogadni a rablógyilkost. József felpattan. Mi lesz most már ő vele, oda minden tekintélye a hívők előtt, ha pártfogása nem használ semmit. Akkor neki itt nincs semmi keresni valója és megy baza. Veszi szerszámait, de egyszerre csak mi történik? Mária, ki Isten trónja mellett az első helyen ül, leteszi 12 csillagtól fénylő koronáját, összeszed néhány pólyát, melyet Bethlehemben használt, összecsomagolja s utra készül. Erre megharsan egy hatalmas hang: Én is megyek anyámmal! És a Jézus Krisztus leszáll Isten trónjáról s megy szüleivel. Nagy mozgalom támad az égben. Péter leteszi a kulcsokat, mert a hova mestere megy, ő is követi, utána az apostolok, szentek, püspökök, papok, jámbor szüzek és minden ó és újtestamentomi kegyesek, martirok, remeték. Az egész ég megbomlott s talán a jó Isten egyedül maradt volna, ha Jenatschecket kegyelmébe be nem fogadja. Most már a szentek is mind visszatértek az égbe, bizonyosságul szent József nagy hatalmának.

Ime, ilyen eszközökkel dolgozik a klerikalismus a szegény együgyű nép körében, melynek hiszékenységet, hiányos

képzettségét, politikai emelkedése lépesőfokául használja fel, csinálván néppártot, keresztény (!) szociális pártot stb. melynek kebelében van egyedül a „kereszténység“ s azonkívül a „fehér pogányok“.

De ezek a fehér pogányok azért gyarapodnak, erősbüdnének. A „Los von Rom“ mozgalom Csehországban az 1899. év folyamán 2794 áttérést eredményezett. Az osztrák tartományok többi részéből még nincsenek ilyen adataink, de azok is megfelelőek fognak lenni. Pedig a rendőri hatóság erőteljesen működik a protestánsok ellen, mivel a Körber féle új miniszterium melynek szintén megvan a maga „jog, törvény, és igazság“ jeliséje a „pártatlanságban“, épen nem mutatkozik ezen a téren pártatlannak. Egy németországi ifjú lelkészt ismét kiutasítottak Ausztriából, a censura működik, s a közigazgatási hatóságok a „keresztény néppárt“-nak inkább esz-közei, mint a jogrendnek.

Németországban Sziléziában az utolsó tíz év alatt a protestánsok 40.000 lelket nyertek a katolikusoktól áttérés folytán, míg szintén ezen az úton csak 4400 veszett el a papismus karjaiban.

A protestáns államok életéből, Hollandiáról álljon itt a legutóbbi egyházi statisztika, az állam hivatalos adatai nyomán. Hollandia 5 milliónyi lakosságából mintegy $\frac{2}{5}$ rész katolikus, kik 1062 gyülekezetben 2568 pap vezetése alatt élnek. A református egyház 2.200.000 lélekből áll, 1605 lelkészszel és 1347 templommal. A lutheri egyházban van 88.000 hívő 71 lelkészszel. A jansenista ó-katolikusok 27 pap vezetése mellett 7000 lelket tesznek ki. A remonstransok száma 14.000 a wallon egyházé 10.000, a baptistáké és memnonitáké 53.000 lélek.

Németországban a hannoveri egyházi viszály, mely Weingart. osnabrückeri lelkésznek, hitvallás elleni álláspontjáért történt letételéből keletkezett, s mely az összes németországi liberális protestáns köröket oly nagy izgalomba hozta, első felvonásában befejezéshez jutott. A januárius hó utolsó napjain tartott hannoveri tartományi zsinaton az orthodox lutheránusok kemény támadásnak voltak kitéve, főleg a hainholzi lelkész, Chappuzeon részéről, ki 102 lelkésztársa nevében egy a főkonsistorium ellen irányuló beadványt terjesztett elő s a Krisztus testi feltámadása ellen vitázott. D. Ullhorn kijelentette, hogy Weingart nem a Krisztus feltámadása tanának tagadása, hanem a hitvallás elvetése miatt tétetett le és nem a feltámadás mikéntjére nézve volt köztük a differentia, hanem

egyenesen a valóságára nézve. A zsinat végeztével gr. Wedel javaslatát fogadta el, a mely szerint a zsinat helyesli, hogy oly egyének, kik a hitvallással nyílt és határozott meghasonlásban vannak, lelkészi állásra ne alkalmaztassanak, illetőleg onnan eltávolítottassanak. Ezen javaslat ellen csupán hárman szavaztak és még az ellenzék vezérszónoka is kijelentette, hogy tárgyilag helyesnek tartja az indítványt és csak azért nem szavazhat mellette, mert Weingart konkrét esetétől, melyet nem tart az indítvány alá érthetőnek, nem tud jelenben eltekinteni. Minthogy a porosz kultuszminiszter a osnabrückernek 11,000 aláírással ellátott kérvényét, melyben Weingart mellett folyamodnak, megjegyzés nélkül visszaküldötte, s mint-hogy a zsinat is helybenhagyta Weingart elítéltetését, mostan az osnabrücker azon fáradoznak, hogy a lutheránus egyház hivatalos kötelékéből ki- s az unióba belépjenek. Ez az ügynek a második felvonása, mely még csak készülő félben áll.

Ezen Weingart-féle esetből kifolyólag most nagyfokú idegesség vesz erőt a liberális körökön. A pozitív irányúaknak előnyomulását látjuk minden vonalon és épen ezért, minden nem tetsző dolog miatt erősen ki kitörnek.

Ilyen okból irányzatosnak tartják gróf Wedelnek a hannoverai tartományi zsinaton tett s elfogadott ama javaslatát, mely szerint minden újonnan szervezett lelkészi állást első ízben az egyházi hatóság töltsön be. Hogy nem is épen minden ok nélkül keresnek benne célzatosságot, mutatja a zsinati bizottságnak ama nézete is, hogy minden oly lelkészi állást, mely fegyelmi ítélet miatt üresedett meg, az egyetemi hatóságnak kellene betölteni. Ezen nézet azonban nem lett határozattá.

Hasonlóképen kellemetlenül érinti a liberálisokat az is, hogy a bonni egyetemre, az ó-testamentomi tanszékre a kultuszminiszterium, a rostocki professort König Eduárd Frigyet hívta meg. Elsőben is az egyetem szabadságának a megsértését látják benne, mivel az egyetem megkérdezése nélkül hívta meg a miniszter Königet. Egy másik sérelem az, hogy a bonni egyetem az egyesült protestáns egyházhoz, az unióhoz tartozik, míg König szigorú lutheránus, épen úgy, mint eddigi egyeteme. Ee a legnagyobb sérelem az, hogy bár König kitünő héber nyelvtudós, egy pompás héber grammatikát írt s ezen a téren határozott érdemei vannak: azonban a történelmi kérdések tekintetében nem áll a kor színvonalán. Természetesen ez annyit jelent, hogy nem dobta még sutba az ó-testamentom szentírás jellegét. Mert hogy a történelmi kérdésekben nem állana a kor színvonalán, azt bajos elhinni, mikor

számos idevonatkozó munkáiban a Wellhausen-féle eredményeket vallja magáénak. És míg egyik liberális lap tagadja, hogy szívfonalon álló tudós volna, addig a másik liberális lap beismeri, hogy izrael története terén kitiünő kutatónak bizonyult. Hanem ott van a bibi. hogy minden wellhausenai eredmények daczára is hívó theologus, ki előtt a kijelentés nem mese, hanem valóság és üdvösség forrása. Azaz — mint mondják — nagyon csodálatos kijelentésfogalma van, azt vallván, hogy a próféták a kijelentést érzeki szerveiknek, látásuk és hallásuk segélyével vették, hogy p. o. Ezekiel próféta csakgyan látta a Jehova szekerét stb. Kétségtelen. hogy ilyen theologus éppenséggel nem áll a kor színvonalán, még ha a historiában Wellhausent követi is.

Egy másik kedvetlenséget keltő esemény a bajorországi főconsistoriumnak az a rendelete, mely az egyházlátogatást szabályozza. Ugyanis ezen szabályzat, mely fő és rendkívüli egyházlátogatást ír a dékánok elé, megkivánja, hogy a főlátogatás mindig vasárnap vagy ünnepnapon történjék s a dékán a templomi istentiszteleten jelen legyen. A rendkívüli egyházlátogatás vasárnap délután vagy köznap is történhetik, de a dékánnak kötelessége a vallásoktatás mikéntjéről meggyőződést szerezni. Továbbá a dékán megnézi s lezárja az egyházközség pénztári s egyéb hivatalos könyveit. matrikuláit, tudakozódik az egyház helyi tanácsánál a vallás erkölcsi élet állapotáról; sőt — horrendum dictu — még a lelkész egyházi beszédeiről, ezek vázlatairól, a lelkész könyvtáráról s tanulmányáról is tudomást kell szerezni a lelkésszel folytatott beszélgetéseiben. Jegyzőkönyvet kell felvenni, s ezt a dékán s a lelkész által aláírva a főconsistoriumhoz kell betérjeszteni. Ez valószínűleg elég, — mondja egy liberális egyházi ujság — hogy a lelkészt rendben tartsák . . . Az egyház érdeke, az evangélium hirdetése, a vallásoktatás fontossága: mindez semmi a liberális urak előtt, hanem „a tudomány legújabb vívmányai“, ezek a kérdések, ezek mentik meg a protestantizmust . . .

Minden út Rómába viszen! Tehát térjünk vissza oda mi is. Mert a római német protestáns gyülekezet sorsa azóta, hogy legutóbb róla hírt adtunk, némi változáson ment keresztül.

Nem kicsiny jubiláris öröm támadhatott a pápa környezetében, a mikor a pápás egyház nagy egységét manifestálni hivatott szent évben az örökké egymás között is torzsalkodó protestánsoknak maroknyi német gyülekezete úgy összegabalyodott Rómában, hogy kettészakadt. A német követség közül egy külön gyülekezet alakult, melylyel szemben egy másik

független gyülekezet alakult. A különbözős ok az építendő templom kérdése volt.

No de az öröm nem tartott sokáig a pápások között, mert ma már a szakadás megszűnt. Mindkét fél: az új független gyülekezet is, a porosz főconsistorium is belátta, hogy csak ellenfeleik diadalát növelik, nekik szereznek örömet, ellenben a római német evang. templom ügyét nem viszik egy hajszállal sem előbb. Az új gyülekezet kijelentette, hogy a porosz egyházhoz kíván csatlakozni s a főconsistorium igen előzékenyen fogadta e nyilatkozatot. A megindult tárgyalások során a különös félreértések elsimultak, a szétvált gyülekezet összeolvadt s az egység örömnepét ünnepli, akár csak a vatikán.

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Liturgiai apróságok egyházszerzetési beszédekben. Közrebocsátja mátészalkai *Gál Péter*, az Úrnak a sárközi reformált egyházban méltatlan szolgája. Szatmár, 1899., nagy nyolczad-rétben, 196 lap, ára 3 korona, kapható szerzőnél Sárközőn, u. p. Sárközüjlak (Szatmármegye).

Szerény igényű egyházszerzetési dolgozatok, egy falusi lelkész gerleáldozata, a kinek hogy megélhetett legyen, a szó szoros értelmében kellett teljesítenie Pál apostol mentegőtödzését: Senkinek kenyerét ingyen nem ettük, hanem munkálkodván ti közöttetek, a mi kezeinkkel cselekedtük azt, a mi jó.» «Azon szerény helyzet gerleáldozata, a melynek mindenekelőtt körül kell vennie magát tiszta éggel, tiszta léggel. A maga és az Isten-háza táját baromcsapásból édenné kell nemes oltványokkal, szőlőkkel dicsőíteni s így hatni a durva érzelmek nemesítésére. Művelni a földjét; helyettesíteni gyermekeinek, hogy azok el ne veszzenek, a nevelésében, tanításában gimnáziumi hat osztályon keresztül egy egész tanári kart . . . Mindenek felett pedig megmagyarázni egy *egész életnek* lemondásban, türelemben, áldozatban, szenvedésben *munkás cselekvőségével* azt, a mit Nikodémus megérteni nem birt: *Szükség ti nektek újonnan születnetek*; és a mit Pál apostol bebizonyított, hogy az Istennek kegyelme nem volt hiába való ő benne, ő reá nézve.»

Már az «Előszó»-nak ez a szerény, de nemes hangja és a szegény falusi lelkésznek az az emelkedett lelkülete és gondolkozásmódja, melyet a megélhetés gondjaival való küzdelem nem tört össze, sőt inkább fölemel, megerősít és munkás hitté érlel: már a hitnek napjainkban eme ritka erkölcsi ereje is jó benyomást tesz e dolgozatok figyelmes olvasójára. Az életgondoktól *megkérgesült lelkek* manapság a szószéken is *ritkán tartják meg a hitet*, olyan erőben és olyan tisztaságban, mint a miő a «Liturgiai apróságok» szerzőjénél tapasztalható. Az is egészséges, hiterős lélekre vall, hogy első és főforrásául az Isten igéjét vallja, és őszintén beismeri, hogy

erős befolyását érezte Szász Károly püspök «Csendes Órák» című fordított művének, a melylyel Szász K. többet tett körünkben a keresztyén gondolkodás mélyítésére, mint világirodalmi nagyobbszerű közvetítései által».

Ez a bibliai «tisztá ég és tiszta lég», melylyel Gál magát körülveszi, melyet liturgiai beszédei és imádságai kilehellnek: ez a könyvnek erős fényoldala és nagy erőssége. Erős bibliai hit, szilárd evangéliumi erő, a tiszta igének ellenállhatatlan ereje nyilatkozik meg *A*) a kereszteleési, *B*) a konfirmációi, *C*) az úrvacsorai, *D*) az esketési és *E*) a temetési beszédekben és imádságokban, melyek a sűrű nyomású könyv tartalmát képezik. A bibliai eszmevilág üdítő áramlata, édes melegsége csapja meg lelkünket, mely felüdül, termékenyül, épül ez éltető erő hatása alatt.

Ámde e jó hatások mellett csaknem szüntelen bántja a lelkünket a nyelvezetnek, az irálynak különös darabossága és egyenetlensége. Gálnak egészen sajátos irálya van, melyet helyenként nagy szónoki erő, bibliai kenet és költői szinesség jellemez; de a mely általánosságban véve tele van csiszolatlansággal, döcögősséggel, fonák szórenddel. rosszul alkalmazott jelzőkkel, sőt itt-ott nyakatekert mondatokkal, izléstelen czikornyákkal és a fejük tetejére állított szavakkal. Ez az alaki gyarlóság nagy hibája a szép és jó tartalmú szertartási beszéd-gyűjteménynek.

A liturgiális beszédek legtöbbször liturgiális imádságot fűz a szerző. Ezeket az imádságokat is az az evangéliumi mélység, erő, bensőség és kenetesség jellemzi, melyeket a beszédeknél kiemeltünk. Sajátos jelenség azonban, hogy míg a beszédeknél csaknem általános a nyelvezet döcögős egyenetlensége, addig az imádságokban ez az alaki hiba ritkábban fordul elő, egy néhány régi keletű s ügylatszik, nem saját készítésű ima (különösen az úrvacsorai imák) pedig épen a stylus ódonszerű zamatosságával és erejével tűnik ki a szokásos tuczat imákkal szemben.

Ezek szerint mi a Gál szertartási beszédeit még a jelzett alaki gyarlóságai mellett is tartalmi előnyeik miatt értékes dolgozatoknak tartjuk. Hitbuzgóság és evangéliumi erő áradoz bennök s mi ezt többre becsljük, mint az erőtelen dogmatikus sablonokat és a racionalista szintelenségeket. Sőt használatba vételüket is merjük ajánlani lelkész társainknak, de arra komolyan figyelmeztetjük őket, hogy öltöztesék egy kissé csinosabb ruhába e beszédeket, mert ez a pongyolóság nem való a templomi szószékbe; s még azt is megjegyezzük, hogy kivált az úrvacsorai beszédeket rövidítsék meg, mert az ily hosszúra nyújtott agenda nem építi, de lankasztja és fárasztja az áhítatosságot.

S ezzel egyben szerző számára is van egy tanácsunk, a melynek jövőre jó hasznát veheti. Azt írja az előszóban, hogy templomi

és temetési beszédei vannak, a melyek «szabad levegőért zörgetik az íróasztala fiókjait». Saját érdekében kérjük a tiszteletre méltó szerzőt, ne adja addig nyomdába a dolgozatait, a míg valamely jó stylistá barátja át nem simítja a kéziratait. Higgye el, hogy ügyes írályi simítással irodalmilag értékesebbek lesznek, kelendőség tekintetében pedig sokat nyernek a dolgozatai.

Sz.

Példák a héber költészet termékeiből. Átdolgozta és bevezette *Vásárhelyi Zsigmond*, az új-bánovczei ev. ref. egyház lelkipásztora. Debreczen, 1900. László Albert könyvkereskedése. Nagy 8-ad rétbén 78 lap, ára 1 kor. 20 fillér.

Vásárhelyi Zsigmondot tudományosan képzett lelkésznek, tudós theologusnak ismeri az egyházi közönség. Jó nyelvész, jó exegéta, jó stylistá. Ez a kis füzeté is bizonyítja a tanultságát.

A fenti czim alatt tulajdonképen néhány zoltár-átírást ad; de előbb a héber poesisről nyújt pár tudományosan ismertető szót. A héber költészetet Kinzler nyomán következőleg jellemzi: «A héber költészet nem oly gazdag és nem oly sokoldalú, mint pl. a görögöké, de magasztos egyszerűségében, természetességében és kristálytisza világosságában felülmúlja azt . . . Itt a tartalom magasságának ereje és érzete túlemelik a formákon, jóval felül a művészet pipereszein. Itt a költemény nem egyéb, mint az ihletnek visszhangja, válasz a magasztos jelenésre» (6. l.) A héber költészet továbbá nagyon bölcsészeti jellegű. Ámde ez a bölcsészet nem a vallással megnasonlott lelkek kétkedése. Épen ellenkezőleg. «Azok a bölcselők, a kik a Példabeszédekben, némely Zsoltárookban, Jób könyvében és a Prédikátorban hallatják szavukat, épen a vallásúfolók ellen és azok ellenében állnak sorompóba, a kik szabad-élvű álláspontjuk színe alatt hamis tudományt plántálnak a kijelentett igazság helyébe s vallásbeli közömbösséget oltanak a nép szellemébe. A héber bölcséletet vallás-erkölcsstani tervszerűség, következetesség és czélszerűség jellemzi» (3. l.).

Tovább menve, szerző a héber ritmus kérdését tárgyalja, melyet az úgynevezett parallelismusban vagy a gondolatrimben állapít meg. A parallelismusnak Lowth és De Wette ismeretes felosztása alapján, de attól némileg eltérve, Vásárhelyi három alakját különbözteti meg. Első az *egyező eszmék* parallelismusa, az úgynevezett synonym parallelismus, a lelkes, de egyszerű előadás nyelve, a költői őserő legegyszerűbb, legőszintébb megszólalása, melyre az ó-szövegségi írókon kívül a classicus görög költészet is elég példát nyújt. Pl. *A te utaidat mutasd meg Úram, a te ösvényeidre taníts meg engem* (Zsolt. 25. 4.). Második az *ellentétes eszmék* parallelismusa, mely a szellemes előadás hordozója, a zseniális gondolatok tolmácsa s a nagy és merész elmék nyelve. Pl. *Az ő szá-*

jokban békesség vagyon, de a *szívökben* gonoszság (Zsolt. 28. 3.) Jézus beszédei tele vannak az ellentétes eszmék parallelismusával, Homer, Goethe, Shakspeare, nálunk Csokonai, Arany és Madách tömredék ily parallelismust használnak a műveikben. A parallelismus harmadik alakját Vásárhelyi (De Wette synthesisével szemben) az *eszme-fokozat* parallelismusának nevezi s azt tartja róla, hogy a lelkese-désteljes, mély érzésű előterjesztés tolmácsa, miként némely zsoltárok mutatják, de sokszor csupán a fejlett művészi érzék és izlés nyilvánulása, főként az újabb írók műveiben. Pl. *Perelj* Uram a velem perlőkkel és *harczolj* a velem harcolókkal (Zsolt. 35. 1.).

A gondolatírmnek e három alakban való megjelenése azonban nem pusztá héber irodalmi specialitas, hanem a költészet egész területén előforduló jelenség. Am azért a héber irodalomban sokkal szembeötlőbb és gyakoribb, mint a többiekben, még pedig azért, mert a héber költői műnek nem volt más öltözete, mint csupán csak a parallelismus. míg másutt a költemény felcziczomázta magát mértékkel, szótagrimmel és más ily külső ékességekkel.

A héber költészetnek e találó, tehát igaz és helyesen indokolt jellemzése után szerző a zsoltárokból vett átdolgozásait mutatja be, de előbb elmondja az átdolgozásban követett vezér elveit. Először is igen helyesen azt emeli ki, hogy az átdolgozás teljességgel nem mehet addig, hogy az átdolgozott darabok úgynevezett keresztyn jelleget kapjanak, mert akkor már semmi se volna bennök az eredetiből. Azután azt tartotta szem előtt, hogy a tartalomból legalább az alapeszme átjőjön, a forma pedig s kivált a parallelismus megmaradjon, sőt itt-ott teljesebben kiépíttessék. Végül a nyelvezetben tömörségre, rövidsége és egyszerűsége törekedett, mellőzte tehát a hosszabb kifejezést s a modern szólamot.

Átdolgozásait két csoportba osztva mutatja be. Az oly darabokat, melyeket akár tartalmi szempontból, akár az átdolgozás sikere tekintetében kevesebbre tartja, apróbb betűkkel nyomatta ki Ilyenek az I., III., XV., XXIII., XXVIII. zsoltárok. A nagyobb betűkkel nyomtatott darabok pedig a XXXII., XLVI., L., LXII., LXV., LXXIX. és a XC. zsoltár. Mutatványul ide iktatjuk a XLVI. zsoltár átdolgozását:

XLVI. Zsoltár.

*Az Isten a mi reménységünk,
Mión reánk tör ellenségünk
Nem reszketünk mi félelmetül,
Ha e föld robajjal megrendül;
Ha óriás ormok felett
A tengerár lomhán lebeg.
S habozó özönvizek alatt
A kősziklák elporlanak.*

Élő viz körzi itt a várost
 Szent csarnokát, a magasságot;
 Szívében Isten, hát nem rendül,
 Az Úr táborát jár napkeletrül.
 Volt népriadás, vészlárma,
 Ő szolt . . . s csend lett a világba
 Erős a seregek Ura,
 Jákob vezére, pásztora.

Jertek, ő műveit lássátok!
 Őt hirdetik puszták, romlások.
 Háboru zugván földrül földre, —
 A hadat s fegyvert összetörte;
 Székérmáglyát lobbantva lángra
 Szólt: én vagyok a föld királya,
 Népek fölött magasságos,
 Világok fölött nagyságos!

Köztünk a seregek Ura,
 Jákob vezére, pásztora.

Nekünk úgy tetszik, hogy a Vásárhelyi zsoltár-átírásaiban a tartalmi és alaki hűség mellett van eszmei fenség, költői erő és kifejezésbeli szinesség.

Az értékes dolgozatra, mely a folyamatban levő zsoltár-revizió szempontjából egyszersem actualis természetű is, nyomtatékosan és meleg ajánlattal fölhívjuk prot. közönségünk figyelmét.

V. F.

Református Temetési Énektár. Szerkesztette *Novák Lajos* theol. tanár és főiskolai lelkész. Sárospatak, 1900. Trócsányi Bertalan bizománya, kis 8-ad rétbén 74 lap, ára 1 kor. 40 fillér.

Temetési szertartásunk bensőbbé, meghatóbbá tétele: ez volt az Énektár közrebocsátásával a szerző célja. Ezt mondja az Előszóban. Valóban indokolt és szükséges törekvés. Éneklésünk általában, templomi éneklésünk különösen sokat hanyatlott az újabb időben. Nincs benne meg se a kívánatos egység, se a kellő áhitatosság, se a szükséges jó izlés. Temetési éneklésünkben a hány vidék, csaknem annyi a szokás mind az énekszöveg, mind a dallam, mind az éneklési modor tekintetében. Ez a korláttalan particularismus és localismus immár oda fajult, hogy a különböző vidékről összesereglett temetési közönség alig tud együtt énekelni, mert nem ismeri vagy a szöveget, vagy a dallamot vagy a jóformán megyénként elütő éneklési módot. A helyi szokásnak az egyetemesség rovására tulhajtott eme kultusza pedig elvileg is ellenkezik a protestáns istentisztelet amaz alaptörvényével, hogy az istentiszteletben lehetőleg az egész gyülekezet részt vegyen.

Ezért elismerés és dicséret illeti szerzőt, hogy Énektára kiadásával a temetési éneklés egyöntetűvé tételére kísérletet tesz. Vajha felkarolnák lelki pásztoraink és egyházmegyéink ezt az ügyet és az Énektár használatba vételével a református hívő közönség körében a felette szükséges összetartozás és lelki egység érzetét e téren is ápolnák és előmozdítanák. Ezt kérni és remélni annyival is inkább jogosult, mert a kézalatti Énektár alkalmas is, érdemes is arra, hogy országszerte elterjedjen.

Az Énektár szerkesztésében szerző üdvös reform eszmét valószínűsített meg, a mi határozottan nagyot fog javítani az eddigi temetési énekeink szerkezetén és tartalmán. Ezt az üdvös újítást a szerkesztő az Előszóban ekként fejezi ki: «A szerkesztésben elvem volt még, hogy a temetési énekben nem a halott búcsúzik, nem az énekvezér búcsúztat, hanem ha már búcsuzni kell, *mi* búcsúzunk a halottól. Mert nem állítom én, hogy a halott beszélgetése nem költői, de tagadhatatlan tény az, hogy éppen ez a *fogás* volt a legtöbb izléstelenségnek és hazugságnak szülőanyja a mi temetési énekeinkben.» E teljesen helyes és okosan indokolt vezérelvet szerző következetesen keresztül is viszi a közreadott Énektárjában.

Az új Énektár szöveg és dallamgyűjteménye aránylag kicsi, de nem kevés: az «általános» részben vagy 15—20 dallam és 40—50 szöveg; az «alkalmazott» részben valamivel kevesebb dallam és szöveg. Ezt az elvét is helyeseljük a szerkesztőnek, mert határozottan igaz az, hogy kevés, de jó énekre van szükségünk. Az iskola és az élet egyaránt arra a tapasztalatra vezet, hogy még a nagy templomi Énekeskönyvnek több százra menő szövegeből s közel kétszáz dallamából is csak 40—50 szöveget ismer és 25—30 dallamot használ a legtöbb gyülekezet, és csak az úgynevezett «jó énekesek» tudják a többieket; temetési énekeink között pedig csak 8—10 van olyan, a melyet országszerte használ és kedvel az éneklő közönség. Igaz és helyes tehát az az elv, hogy nem sok, hanem kevés, de *jó* énekre van szükségünk, mert csak akkor érhető el az a fontos cél, hogy temetéseinknél is lehetőleg az egész gyülekezet énekeljen.

Novák Énektára, egy pár zsoltáron s több régi éneken kívül, Losonczy Lászlótól, Szász Károlytól, az Ivánka-féle Karénektárból, Fejes Istvántól, F. Varga Lajostól és különösen magától a szerkesztőtől vett énekeket tartalmaz. A fölvevett énekeket két részbe és a függelékebe csoportosítja. Az «általános rész» a templomban, a háznál, az úton, a sírnál mondandó és a záró énekül használandó énekeket foglalja magába, az «alkalmazott rész»-ben a gyermekek, ifjak, családfők, öregek felett mondandók vannak összegyűjtve, a függelékben néhány még különösebb esetre szóló gyászének található. Ez a gyűjtemény külső kerete, melyből az is látható, hogy

Novák mikor az *általános* tartalmú énekek mellé több *alkalmazott* temetkezési éneket is fölvet, akkor a hangsúlyozott elvi szempont mellett azt a gyakorlati tekintetet sem hagyta figyelmen kívül, hogy visszahatást szülne még népünkél az az eljárás, ha az alkalmazott énekek rögtönös elhagyásával átmenet nélkül egyszerre vezetnők, sőt szoritanók őt tisztán általános tartalmú temetési énekek használatára. Ez az óvatos conservativismus szintén helyén van a néppel szemben, a mely köztudomású, hogy mily makacsul ragaszkodik szokásaihoz, és hogy vallásában éppen nem szereti az újítást.

Ezért helyeseljük azt az eléggé conservatív eljárást is, melyet szerző pl. a XC. és a CII. zsoltárokon végzett, melyek az Ének-tárban látható rövidítéssel és csinosítással kerek és formás temetési énekekké váltak.

Az egyes ének-szövegek részletes bírálatába, valamint az ének-dallamok méltatásába nem bocsátkozhatunk, mert nem vagyunk az énekügyben szakértők. Ebből a szempontból zeneértők vannak hivatva szakértő kritikát mondani a gyűjteményről. Mi e helyen csak fel akarjuk hívni a közönség érdeklődését, figyelmét a protestáns egyházi énekügynek legelhanyagoltabb ágában, a temetési ének terén megjelent és szerintünk egészséges elvek szerint szerkesztett Ének-tárra. A kis gyűjtemény külsőleg is csinosan és czélszerű alakban van kiállítva.

S—s.

A rómaiak története. A *Nagy Képes Világtörténet III-ik kötete.* A legújabb kutatások nyomán írta *Geréb József*. Számos képpel, műmelléklettel és térképpel. Kiadják a Franklin-társulat és a Révai-testvérek Budapesten. Nagy 8-ad rétbén 680 lap, ára csinos félbőr-kötésben 8 frt.

Irodalmi viszonyaink erőteljes fejlődésére mutat az a figyelemre méltó jelenség, hogy az utóbbi néhány év alatt úgy a természettudományok, mint a történeti tudományok terén egymást érik a népszerűsítő nagy művek. A Természettudományi Társulat nagy diszkiadványait nem említve, csak az Athenaeum is két nagy történeti díszművel, a Beöthy-féle Magyar Irodalomtörténettel és a Szilágyi Sándor szerkesztette Magyar Nemzet történetével gazdagította tudomány-népszerűsítő irodalmunkat. Most a Franklin-társulat a Révai-testvérekkel kezét fogva *Marczali Henrik* szerkesztésében egymásután bocsátja ki a Nagy Képes Világtörténet díszes és testes köteteit.

A Nagy Képes Világtörténet a nagy közönségnek szánt népszerűsítő mű, és nem a szaktudósok számára írt munka. Az ilyen természetű munkánál első sorban nem azt kell nézni, hogy vajjon önálló forrástanulmányon alapszik-e és hogy a szerzőnek önálló gondolatai alapján van-e kidolgozva a munka, hanem azt, hogy a

tudomány mai állását híven ismerteti-e meg a nagy közönséggel? Ebből a szempontból tekintve, el kell ismernünk, hogy a Nagy Képes Világtörténet eddig megjelent és az ókori népek történetét ismertető kötetei jó szolgálatot tesznek a nagy közönségnek, mert habár a görögök történetét ismertető II-ik kötetéről kimutatták szakkritika, hogy az jobbadán fordítás, de egyszersmind azt is bebizonyította, hogy az e nemből írt legjobb német munkák jó fordítása. E tekintetben legfőleg a szerző eljárása esik megrovás alá, hogy eredeti szerzemény gyanánt hozta forgalomba az idegenből fordított munkáját.

A «rómaiak történet»-nek szerzője, *Geréb* József, főgimnáziumi tanár, úgy látszik tanult a kollegája kárán, mert a munkájához írott előszóban hűségesen beszámol a külföldi művekkel, amelyekből merített. Ő sem önálló kutató és nem önálló, saját rendszerű feldolgozó, hanem elejétől végig másodkézből merít. *Niebuhr*t, *Mommsen*t és némileg *Ranke*t, az önálló kutatás e nagy virtuozait vallja mestereinek, a kik mellett még *Merival* munkáit forgatta haszonnal. Ennek alapján kimondja azt a vezető elvet, hogy a kutatás Róma történetének öt első századára vonatkozólag csak negatív eredményt ért el. Összegyűjtötte és összehasonlította a mesés hagyományokat, kimutatta az ellenmondásokat és következetlenségeket: elemezte és bírálta a történeti nyomokat s megvitatta a fölmerülő problémákat. Tényleges épületet emelni azonban nem tudott.

Ezért a rómaiaknak, ennek a hatalmas hódító népnek a samnit háborúig ma is csak mondai története van. *Geréb* is csak ilyet ír, de a mondai hagyományok történeti hitelességét *Ranke* modorában kellő értékükre szállítja le. Az egész történetet öt korszakra osztva ismerteti. Legbővebben az a korszak van a kötetben tárgyalva, melyben a köztársaság bukása, a világtörténet e nagy tragédiája folyt le. Nincs más kor, mely oly gazdagon tárná föl az emberi lelket.

A tárgyalás szép nyugodt. Folyékony magyaros nyelven beszéli el az eseményeket, élénken tudja jellemezni a szereplő személyeket, de e mellett nagy gondot fordít a római nép belső történetének, kulturális intézményeinek, tudományának, iparának, művészetének, vallásának és erkölceinek kor- és tárgy-hű ismertetésére. Szóval a *Geréb* műve sikerült ismertető vagy népszerűsítő munka, mely a legkitünőbb mesterek után híven tükrözteti vissza a római történeti ismeretek mai állását a nagy közönség számára és mint ilyen tagadhatatlanul nagy szolgálatot tesz, mind a világtörténelmi nagy művekben szegényes irodalmunknak, mind a művelt olvasó közönségnek. Végül kiemelendő az áldozatra kész kiadók érdeme is, a kik a könyv szép kiállításában és gazdag illusztrálásában sem fáradsággal, sem költséggel nem takarékoskodtak. *F.*

b) Külföldi irodalom.

Rau: Die Ethik Jesu. Ihr Ursprung und ihre Bedeutung vom Standpunkte des Menschentums. Giessen (Emil Rot). 1899. 221 lap. Ára 450 márka.

Az emberiség szempontjából veszi e munka írója tárgyalás alá a Jézus vallás-erkölcsi tervét a maga eredetében s jelentőségében, a nélkül, hogy épen ezt a magas czélt csak meg is közelítené. Hogy az eredetét kutassa, első sorban a zsidó teremtés-tannal s Jehova-hittel foglalkozik, történeti s lélektani szempontból próbálván meg az összeegyeztetést. Erről szól az I. fejezet. Majd a II-ik fejezetben a Jézus etikájának a pogány idealismusban gyökerező elemeit tünteti fel részint a Plató, tehát tisztán görög felfogási, részint a Philó bölcsészetében, tehát zsidó-görög világnézeti körben. Hanem a kielégítő történeti alapot még ezekben sem találja meg, épen azért a harmadik fejezetben a «Krisztus előtti keresztyénekről, az essenusokról s a terapeutákról» szól, állítván az ide tartozó 4. §-ban, hogy «nem Krisztus volt az első, a ki keresztyén erkölcsiséggel dicsekedett». A következő fejezetben a házasságot, az utolsóban pedig a «hegyi beszéd» erkölcsi eszméit tárgyalja, belevonva ez utóbbiba oda nem tartozó dolgokat is, főleg pedig ú. n. «megrovási kalandot» mindazok ellen, a kik nincsenek az íróval egy véleményen.

Az író vallás-erkölcsi álláspontját mindjárt a munka kezdetén kétségbevonhatlan világításban mutatja be ez a nyilatkozat: «A vallás álláspontja megfelel az emberiség életében az ember gyermek-korának», a melyben tagadhatlanul az az elv nyer kifejezést, hogy a vallásosság, a vallás-erkölcsiség gyermekes, a melynél még a hitnek sincs tiszteletreméltó szerepe, mert az író szerint a hitnek csupán a képzelet a közege s így valódi tartalma egyáltalán nem lehet. Hogy hová vág ezzel a nyilatkozattal, kiviláglik ebből a tételből: tudományos ismeret csak a valódi gondolkozás útján állhat elő, a mivel a hit, a vallás és a való élet, meg a tudomány közötti nagy ellentétet akarja érzékelteni, természetesen a hit s a vallás hátrányára. Ez a fonák nézet nyer kifejezést a bibliai teremtés-tan kritikájában is, a mely a bibliai előadást tisztán utilitariusnak tekinti s attól a költőiséget is megtagadja. Ilyen alapon jön aztán létre magára az erkölcsiségre s vallásosságra nézve ez a nyilatkozata: «erkölcs és vallás egyáltalán nem járnak együtt s nem is tartoznak együvé», megtoldva ezzel a független moralista tétellel: «az erkölcsiség magasabb fokú, mint a vallásosság». Az első fejezetnek eme pontjai, a melyek körül csoportosulnak a többiek, világosan elárulják ismételten is a szerző álláspontját, a melynek a tárgyat illetőleg nincs aztán egyéb fogyatkozása, csupán az, hogy

a Krisztus valláserkölcsei felfogására való átmenetet egyáltalán nem tudja kézzelfoghatóvá tenni, hanem ebben a sajátságos nyilatkozatban adja azt: «A keresztyén ember a földhöz paskolt, ezer sebből vérző, jajgató, önmagában, a földben s a valóságban csalódott, kétségbeesett zsidó», a mit bizony én soha, de soha sem ismerek el s azt hiszem egyetlen keresztyén felebarátom sem. Valamint nem azt sem, a mi a munka II. fejezetében a Plató felfogása kapcsán nyer kifejezést, t. i. hogy a keresztyénség tulajdonképen nem egyéb, mint «népszerűsített pogány tudományos metaphysica», — nem, mert ha ezt elismerném, meg kellene tagadnom azt a meggyőződésemet, hogy a keresztyén valláserkölcsei eszmék a legfenségesebbek s nem egyszerűen popularisatiók.

Az essénusokról s társaikról írott részlet tartalma ebben az állításban domborodik ki: «az essénusokat egyenesen keresztyéneknek kell tartanunk», a mit Zellerrel is igazolna, de Zeller ezt sohasem^o állította, nem is állíthatta, mert a külsőséget nem tarthatta keresztyénségnek. Jellemző az író felfogására e részletben az a nézet, a melylyel legalább részben igazságot szolgáltat Nietzsche eme nyilatkozatának: «Jézus politikai betörő volt, már a milyen politikai betörő lehetett egy lehetetlen politikai közösségben. Erről tanuskodik a kereszt-felirat». Az e fajta felfogástól meg kell tagadnunk a valláserkölcsei jellegét. A házasságot tárgyaló fejezetben elismerésre méltó pont az írónak az a kegyessége, a melylyel dicsérettel adózik a keresztyén monogamia iránt.

Protestáns keresztyén öntudatom határozottan tiltakozik szerzőnek az ellen a felfogása ellen, a melyben, a Jézus hegyi-beszédéről szólva, ez a tétel szerepel: «a Jézus erkölcsi eszméiben a lényeg az, hogy ő az ember benső személyiségét összetöri». Épen a személyiséget, az egyéniséget hangsúlyozzuk mi protestánsok s így mi nem értjük meg a Jézus erkölcsi eszméit? talán az egészzet hangsúlyozó r. kath. egyházi elv az igazi keresztyén elv? A reformáció óta a miénk mellett nyilatkozott az elfogulatlan közvélemény, mert a Krisztus igazsága a mi igazságunk.

Nagyon csalódtam e könyvben, a melynek címe sokat ígért, jobban mondva, a melytől címe után sokat vártam. Tartalmatlan épen a Jézus valláserkölcsei eszméinek jelentősége szempontjából. A mit ad, az többnyire megbotránkozást szül, ellentmondást támaszt. A megbotránkozató állítások során nem érdektelen a Kálvin egy vonalba helyezése Torquemadával. Ebből láthatni írónknak tisztult valláserkölcsei felfogását, a mely nem válik tisztességére!

Dr. T. I.

Dorner: Grundriss der Dogmengeschichte. Entwicklungsgeschichte der christlichen Lehrbildungen. Berlin (G. Reimar), 1899. 648 lap. Ára 10 márka.

Lázás munkásság észlelhető legújabbban a dogmatörténet irodalmában. Ennek a legifjabb theol. tudományágnak a művelésében egymásután követték *Hagenbach* és *Thomasius* művét az utolsó évtizedben *Harnack*,

Loofs, *Seeberg* és a minap *Dorner* testes kötetei. A Ritschl theológiája által újabban fölelevenített történeti módszer főleg a dogmatörténet irodalmában termi meg érett gyümölcsseit.

Művében *Dorner* «a keresztyén tan fejlődésmenetét» kutatja a maga egészében és részeiben, még pedig oly módon, hogy «minden egyes fejlődési stádiumot a maga sajátos kortörténeti feltételezettségében lehetőleg objektíve igyekszik megérteni». Ennyiben a historiai kutatás a spekulatív theologia feladatát könnyíti meg, mely aztán összehasonlító vallási és pszichológiai úton fejti meg a keresztyénség lényegét. A keresztyén tanalkotások története képezi tehát az alapot, a melyen aztán a keresztyénség maradandó lényege fölépül.

A bevezetésben (1—30. l.) ismerteti *Dorner* a dogmatörténet irodalomtörténetét, fogalom-meghatározását, encyklopädiai állását, módszerét és historiai anyagának beosztását. A rengeteg történeti anyagot (30—618. l.) öt fejezetben tárgyalja, és pedig az apostoli atyák és az apologéták korát, a christologiai-trinitárius dogma kifejlődését, a középkori nyugati egyház tanfejlődését, s a reformatio tanfejlődését napjainkig. «Záró fejezeteiben» (619—632. l.) összefoglalja a rendkívül érdekes és tanulságos eredményeket, a melyekre nézve sok új szempontról fogunk *Dorner* művéből értesülhetni. Végül egy igen ügyesen és alaposan összeállított «tárgy- és névmutató» (632—648. l.) méltó befejezése a testes kötetnek.

Jól mondja szerző, hogy a historiai érzék kifejlődése teremtette meg a dogmatörténetet, a melyet mint olyat sem az őskeresztyén, sem pedig a középkori egyház nem ismert. A dogma állandóságának («Stetigkeiten d. D.») fictióját a reformatio törte meg, mely azonban később (különösen az ó-prot. orthodoxiátan) inkább polemikai és dogmatikai, mintsem vallásos történeti irányban tárgyaltatott. A pietismus és a rationalismus indifferens vagy száraz pragmatikus állást foglalt el a dogmával szemben. A dogma szükségképi törvényszerű kifejlődésének az eszméjét *Baur* alkalmazta először a mi studiumunkra. Követte őt *Nietzsch*, *Biedermann*, *Dorner* (a dogmatikus), *Lipsius*, s a modern orthodoxia részén *Schmid*, *Kahnis* s főleg *Thomasius* és napjainkban *Seeberg*, — baloldaltól pedig a dogma felosztása irányában *Strauss* a maga «Leben Jesu»-jában. *Thomasius* és még inkább *Seeberg* «az egyházi dogmatismusnak és a történeti fejlődés elvének összeegyeztetésére törekedett a maga művében, a mit méltán «pythiai orákulum»-nak deklarál *Dorner*. Az újabb időnek «legjelentékenyebb dogmatörténete és elsőrangú irodalomtörténeti jelensége» *Harnack* műve, ki geniális érzéssel tudott elmélyedni a nagy egyházi tanítók alkotásaiba. Kanthoz csatlakozva különbséget tesz az elméleti megismerés és a gyakorlati érték-ítéletek között. Ez alapon Krisztushoz tér vissza, és a keresztyénséget Ritschl nyomán kizárólag a zsidósággal való összefüggésében «kijelentésnek és istenországa-alapításnak» értelmezi, a hellén befolyást pedig károsnak nyilvánítja a keresztyénségre nézve. Mert hát *Harnack* szerint a későbbi fejlődés a reformatioig s a reformatio óta

a dogma tekintetében csak hanyatlást jelez. «A dogma a görög egyházban megmerevült, a rómaiban háttérbe szorult s a protestantismusban feloszlott»; a dogmatörténet éppen ennek a felosztató történeti processusnak az előadása. Mert hát Jézus egyszerű igehirdetésére kell visszatérnünk. Mint látjuk, Harnack megszorítja a dogmatörténet fogalmát, és annak tárgyát kizárólag az egyházi dogmaalkotásra szorítja.

Dorner tágabb keretet ad a mi studiumunknak, a midőn azt általában a keresztyén tanalkotás történetének definiálja, a melynek a dogmák története csak egyik, nem is éppen legjelentékenyebb részét képezi. A «dogmák története» helyére «a keresztyén tan történetének» kell lépnie, a melyben «a dogma csak a vallási ismeretprocessusnak egyik stádiumát» képviseli. A kiváló egyházi tanítók tanrendszereinek összefüggő előadásából aztán önkényt következik tudományunk módszere, encyklopádiai állása és historiai tananyagának helyes beosztása.

Kezdetével a dogmatörténet belényulik a keresztyén őskorba, vagyis az új-szövetségi theológiát feltételezi. A keresztyénségnek a római-görög kulturvilággal való ellentéte vezetett az egyház első dogmaalkotó tevékenységére, s itt az apologéták előtt az a feladat állott, hogy a keresztyén vallást az abszolút vallásnak, s a ker. üdvismeretet egységes világnézetnek tüntessék föl. A hit és az ismeret tárgyát képező egyházi tanalkotás így a háromsági tan és a christologia kifejlődésére vezetett, a melynek processusa időrendileg véve tart Athanasiustól Damaskusi Jánosig. E korszakról mondja *Harnack*, hogy a hellenismus a keresztyénséget megrontotta, lévén szerinte a dogma «ein Werk des griechischen Geistes auf dem Boden des Evangelium». Ezzel szemben a nyugaton nem az elméleti, hanem a praktikus (római) szellem az uralkodó. A római karakter befolyása a ker. tanalkotásnál inkább az akaratra, mint az ismeretre irányult, s a személyiség keleti szabadságával szemben a közösség, az ég számára nevelő egyház intézeti jellege és érdeke lép előtérbe. A rationalis faktort a hierarchiai egyháziasság és a mystika váltja fel. E törekvés vezetett a hűn és a kegyelem dogmájára, s a középkori egyházfoglalomnak, mint hierarchiai sakramentomi üdvintézetnek kifejlődésére.

Végül a keresztyén tanfejlődésnek utolsó stádiuma a reformatioval kezdődik, a melynek központja a személyes üdvbizonyosságban, a ker. ember evang. szabadságában van, s a mely az üdvtapasztalatnak s a természetes életfeltételeket követő ethikának synthesisét a legkökeletesebben hajtotta végre. A hitvallások betűjéhez ragaszkodó ó-prot. hittani rendszer azonban megint a merev egyházi tanalakra fektette a fősúlyt. mignem a pietismuson és a rationalismuson át az újabb és legújabb theologia a tanfejlődés oly újabb formáját készítette elő, mely a ker. vallás fundamentomait minden oldalról, tehát spekulatív, psychologiai és historiai alapon felkutatta, és eredményeinek megfelelőleg a keresztyénség lényegének és elvi alapjainak meghatározására törekedett. Hogy ez a processus aztán az egyházilag formulázott dogma egyházi tanalakjának

több tekintetben háttérbe szorulását eredményezte, a csalódhatatlanság jellegét nem ismerő prot. egyházfoglalomból önként következik. S itt szerző behatóan ismerteti a protestantismus tanfejlődését a lutheri s a reform. typus szerint egészen a jelenkorig, mindenütt kiemelve az újabb theologia vívmányait a ker. vallásos alapigazságok positiv kiépítésében és megfelelő rendszerezésében. Ez is bizonyítja, hogy nem lehet a dogmatörténetet 1577-tel, illetve a ref. egyházban 1618-czal bezárni, a mint azt Thoma-sius tette.

A ker. tanfejlődés története azt mutatja, hogy a keresztyénségben igen erős volt a megismerés ösztöne, mely Origenesnél a ker. világnézetnek egységes formulázására vezetett. Majd az egyházi formájú tanal-kotás vette kezdetét, s megindult a dogmaalkotás processusa az egész vonalon. S miután a keleten és a nyugaton a főbb dogmák a görög és a római szellem befolyása alatt elkészültek, summákat írtak azokról a scholastikusok, hitvallásaiba szorította azokat a protestantismus és rend-szeres formát ad azoknak az ó-prot. scholastika. Csak a protestantismus legújabb fejlődése fekteti a fősúlyt magának a keresztyénségnek mélyebb felfogására s a dogmától független egységes ker. világnézetnek megalko-tására a mely szerint több a keresztyénség, mint pusztán csak egyházi tan. A valódi ismeretet és vallási meggyőződést kielégítő egységes vilá-gnézet az, mely a keresztyénség lényege és tartalmában találja kutatása legfőbb célját. A keresztyénség lényegében gyökerező ismeretvágyat nem szabad egyházilag-dogmailag meszorítani, sőt inkább a keresztyénségnek. mint egyetlen igazságnak földerítésére kell törekednie a theológiának az egész vonalon. S mégis a különféle egyházi tanrendszerek térképére tekintve, azt kell mondanunk, hogy ez egyházi tanalakok mindegyikében a közös keresztyén elvnek egy-egy lényeges darabja jut kifejezésre. Nem egyebek azok, mint az egységes keresztyén elvnek különféle nyilvánulási formái, a melyek több-kevesebb jogosultsággal nyertek egyházi tanalakat. Így igaza van a *görög* egyháznak, hogy a keresztyénség istenismeretre törekszik, s hogy elméleti skepsissel csak nyomorúságos volna az ő léte és hivatása a földön. S igaza van az akaratot s a keresztyén közösséget hangsúlyozó keresztyén elv *római* formájának abban, hogy a keresztyén-ség az akarat lényeges meghatározására s az istenországa közösségében való realizálására törekszik az egész vonalon. S végül a személyes üdv-bizonyosságot s a természetes emberi etikát hangsúlyozó *protestantismus* teljes joggal hangsúlyozta a közvetlen Isten-közösség személyes erkölcsi jelentőségét.

S végül a ker. tanfejlődésnek egy újabb formája is van a *modern* protestantismusban. Az egyházi gyámság alól felszabadult tudomány a keresztyénség lényegének pszichológiai, historiai és speculativ felkutatására s a ker. hittartalom valódi megértésére törekszik és pedig a vallástörté-nettel és bölcselettel, az ismeretelmélettel és metaphysikával, s a psycho-logiával és philos. etikával való szerves összefüggésében. E tekintetben

a legújabb theológiának rendkívül sokat köszönhet a keresztyénség. Neki köszönhető ugyanis, hogy a ker. hit elve a naivitás s a közvetlenség állapotából a tudatos önismeret állapotába emeltetett, s ez lényeges *haladás* a keresztyén tanfejlődés történetében. A keresztyénséget a maga valóságában megismerni egyik lényeges feladata a modern prot. theológiának és pedig azzal a görög egyházzal szemben, mely orthodox tantörvényt s azzal a római egyházzal szemben, a mely hierarchiai törvényszerű sakramentomi üdvintézetet csinált a keresztyénségből. A protestantismus érdeme az, hogy a keresztyén elvet a személyiség leghensőbb tudatába helyezte át, s ezáltal a ker. érületnek a természetes emberi életet átalakító ethikai megvalósulására vezetett. Csak a protestantismusban vált igazán lehetővé a keresztyénség, mint a ker. ember evang. szabadságának a vallása, a mi egyúttal az ismeretvágynak szabad kifejlődését is maga után vonja.

S még egy szempontot hangsúlyoz Dorner. A keresztyén elv főbb dogmai formái a különböző népek individualitásának a befolyása alatt állanak. A görög egyház hívei túlnyomólag a görög és szláv törzsek, a rómaié a latin fajok, s a protestánsé a germán népcsaládok. Mindegyiknek vannak jogosult individuális mozzanatai a ker. elv dogmai felfogásában. Az egységes keresztyén elv e különböző tanfelfogásainak lehető objektív megértése, e tanfejlődésben a haladásnak felismerése s az egyéni leg jogosultnak elfogulatlan kiemelése képezi a dogmatörténetnek, mint a ker. tanfejlődés történetének megoldandó feladatát.

Dorner e kiváló nagy művére külön is felhívjuk a szakkörök szíves figyelmét.

Sz. M.

AZ EVANGELIUM HATÁSA A NEMZETEKRE.

Azokról a hatásokról kívánok egyet-mást elmondani, a melyeket az evangelium gyakorol a népekre. Előre bocsátom, hogy evangelium alatt nem az újtestamentom ily című könyveit értem; nem is a tudósok által e névre keresztelt elméleteket és tanrendszereket. Ezek csak írásos és történeti keretei az Isten evangeliumának. Az evangeliumot abban az értelemben veszem, a melyre Jézus ezélezott Bethaniában, a mikor az ő beszédét szent ábítattal hallgató Máriához, illetőleg a körülötte szorgoskodó Márthához így szólott: „Mártha, Mártha, szorgalmatos vagy és sokra igyekezel; *de egy a szükséges dolog.* Mária pedig a jobb részt választotta, mely el nem vétetik tőle“ (Luk. 10: 41—42). Az evangelium ez a jobb rész, ez az egy szükséges dolog. Az az isteni erő és hatalom, melyet Pál apostol mesterileg ekként határozott meg: „Az evangelium Istennek hatalma minden hívő üdvösségére“ (Róm. 1: 16.).

Az evangeliumról, erről az üdvözítő isteni erőről, Jézus Krisztus azt tanítja, hogy a kik azt élő hittel lelkökbe fogadják, azok a világ világossága és a föld sava. Ebben a két irányban vizsgálván az evangelium hatását, a történelem és a tapasztalat azt bizonyítja, hogy:

1. *a nemzetek az evangeliumnak köszönhetik művelődésük világosságát.*

Mindnyájan tudjuk, hogy Jézus Krisztus evangeliumát magas értelmi műveltség, hatalmas cultura előzte meg a mesés Egyiptom, a classicus Hellas s a világverő Róma gazdag civilisatiojában; de azt is tudjuk, hogy ez a méltán magasztalt cultura a szó teljes értelmében romba dőlt a názáreti Jézus evangeliuma előtt. Jézus egyszerű tanítványai legyőzték

a külsőleg művelt óvilágot. Miért, hogyan volt ez lehetséges? Talán a nyers erő hatalmi fegyvereivel? Oh nem. A történetírás úgy magyarázza ezt a csudálatos tényt, hogy a kimerült, hamvadozó emberi világosságot elhomályosította az isteni világosság teljesebb fénye, s hogy az erkölceiben megvénhedt óvilágot erkölcsileg megújította az isteni erőből fakadt keresztyénség. Nekem leginkább tetszik az a biológiai modern magyarázat, mely azt mondja, hogy az evangelium, mint isteni oltó erő, mint nemesebb életelem az életnemesítés nagy törvényét követve, midőn Jézus által az emberek lelkébe beplántáltatott, azt lassanként beoltotta, megnemesítette, miként a nemes oltó-rügy beoltja a vadócokat vagy a telivér nemes állatfaj megnemesíti a maga silányabb fajtáját. Ám magyarázzuk bármiként a jelzett csudálatos jelenséget, elvitázhatlan igaz az a történeti tény, hogy Egyiptom, Hellas és Róma bölcsesége elhomályosult a názáreti Jézus evangéliuma előtt, melyet eleinte botránynak vagy bolondságnak tartott a hitetlen világ, de Pál apostol óta Isten hatalmának tapasztal a hívő keresztyén lélek.

Az evangélium megjelenése óta közel kétezer év mult el, s e hosszú idő alatt még inkább megbizonyosodott az evangélium erejének isteni felsőbbbsége. Népek jöttek, népek tűntek el a történet színterén. Ám a mely népek befogadták az evangéliumot, azok az emberiség vezérnépei lettek az értelmi, erkölcsi és anyagi művelődés minden ágában; és a mely népek elzárkóztak az evangélium elől, azok vagy messze elmaradtak Jézus követői mögött, vagy végleg letűntek a történet színpadáról. Csak egy futó pillantást kell vetnünk az öt földrész térképére és az emberiség mai műveltségi állapotára: azonnal meggyőződhetünk a keresztyén cultura hasonlíthatatlan felsőbbbségéről. Avagy Khinának, Indiának s a Buddha-követőknek a keresztyénségénél részben évezredekkel régebb civilizatioja bármi tekintetben fölé-e a keresztyén népek civilizatiojával? s a részben újabb keletű mohamedán cultura megközelíti-e a keresztyén culturát? Hát nem tény-e, hogy immár az egész föld kerekégén a keresztyén népek a világ urai, s ők a világ világossága?

Bizony, bizony igazat mondott az isteni Mester, mikor az evangéliumot a világ világosságának nevezte.

De ez nem az egyedüli igazság, a melyre az evangélium kulturhatását illetőleg a nemzetek története oktat. Megtanít ez arra is, hogy *minél hívebb követője valamely nemzet a Jézus evangéliumának, annál magasabb értelmi világosságra emeli őt az evangélium* hatalma, míg a se hév se hideg keresztyének, vagy a melyek az evangélium örök világossága helyett földi és emberi muló fényt követnek, értelmi műveltségökben mulhatlanul aláhanyatlanak.

Nem hivatkozom itt arra, hogy a középkori elfajult keresztyénség, mely az evangéliumot szándékosan elzárta a hívők elől, mennyire alásülyesztette az akkori népek értelmi színvonalát, a miért az elfogulatlan történetírás a középkort méltán nevezi a sötétség századainak. Arra sem terjeszkedem ki, hogy a sok tekintetben kiváló tudományos és művészeti renaissance a reformáció előtt miért nem volt képes a nemzetek nagy tömegét az értelmi sötétség egyiptomi földjéről a világosság igéretföldjére kivezetni. Csak azokra a közművelődési tényekre kívánok nagy vonásokban rámutatni, a melyek a három utóbbi század óta lefolytak. A jelenkor legelső történetíróját, az angol *Macaulayt* idézem tanúul, a ki ezt írja erre vonatkozólag:

„A három utolsó század alatt Rómának földolga volt megakasztani az emberi értelem fejlődését, s ha a keresztyén világ általában a tudás, a szabadság, a jóllét terén előmenetelt tett, az Róma ellenére és hatalmával ellenkező irányban történt. Róma uralma alatt Európának legkiesebb, legtermékenyebb tartományai alásülyedtek a szegénységbe, a politikai szolgaságba és az értelmi tompultságba. Ellenben a természetlenség és műveletlenség miatt hajdan közbeszéd tárgyául szolgált protestáns országokat az értelmesség és szorgalom kertekké varázsolta. s e nemzetek a hősöknek, államférfiaknak, bölcsészeknek és költőknek hosszú névsorával dicsekedhetnek. A ki tudja, hogy természetnél fogva milyen volt Olaszország és Skótország a reformáció előtt, s most összehasonlítja pl. Róma környékét Edinburg környékével, az képes lesz megítélni az evangélium

hatását. A monarchiák között egykor első helyet foglalt Spanyolországuk a hanyatlás legalsó fokára, s Hollandiának fölemelkedése, természeti hátrányainak daczára, olyan állapotra, a minőt egy kis ország valaha elérhetett, ugyanezt a jelenséget mutatja. A ki Németország egyik pópás fejedelemségéből egy másik protestáns fejedelemségébe, vagy Svájc pópás kantonából protestáns kantonába, vagy Irland pópás megyéjéből protestáns megyéjébe megy át (s itt hozzá tehetjük, hogy a ki Magyarországon teszi meg ezt az összehasonlítást akár közsegenként), az tapasztalni fogja, hogy a műveltség, szorgalom és jóllét alacsonyabb fokáról a magasabbra jut. Ugyanez érvényesül túl az Óceánon is. A protestáns Egyesült-Államok jóval fölülmulják a római katolikus Mexikót, Perut, Braziliát; Kanada pópás lakosai tunyaságukban elmaradtak, míg körülöttök a protestáns szárazföld pezseg a tevékenységtől és a vállalkozástól.⁴

Az angol történésznek e tanulságos észleléseit megerősíti a belga állambölcsész, *Laveley* Emil, a ki egyenesen ki mondja és részletesen bebizonyítja, hogy az evangeliumhoz visszatért „reformáció kedvezőbb a népek haladására, mint a romanismus. Mikor azt látjuk, hogy a latin eredetű protestánsok túlszárnyalják a pópás germán népeket; midőn ugyanazon országban ugyanazon nyelvű és eredetű népcsoportban azt észleljük, hogy az evangelium hívei gyorsabban és szabályosabban haladnak előre, mint a pápa hívei: akkor az összevágó tényekkel szemben nagyon nehéz eltagadni, hogy *a vallás és nem a vér képezi egyes nemzetek rendkívüli fölvirágzásának okát*. Mert a reformáció azoknak az országoknak, a melyek azt elfogadták, oly erőt adott, a minőt a történelem alig képes megmagyarázni. Bebizonyított tény, hogy a protestáns népek magasabb értelmi színvonalon állanak, mint a római katolikusok.”¹

Az értelmi műveltség legjellemzőbb ismertető jelei, a tudomány, az irodalom és az iskola. S a legújabb kor tör-

¹ *Laveley* Emil: A kath. népek jövőjéről. Ford. dr. Bartha Béla. Debreczen, 1893.

ténete megdönthetetlenül bizonyítja, hogy az evangéliumos népek e tekintetben is fölébe kerekedtek azoknak a nemzeteknek, a melyek a reformácziót nem fogadták be, mert az evangélium életadó ereje mindenütt gyors virágzásra juttatta a tudományt, az irodalmat és az iskolát. Luther és Kálvin, az evangéliumi megújulás apostolai, koruknak és nemzetüknek egyszersmind legnagyobb írói és tanítói is. Köztudomású, hogy az új német irodalmat Luther teremtette meg a maga biblia-fordításával. fenséges énekeivel és hatalmas prózájával, Melancthon pedig, kit Németország tanítómesterének (praeceptor Germaniae) nevez a történelem, az iskolának hatalmas reformátora. „Soha és senki egy irodalomért annyit nem tett, mint Luther a németekért“, — mondja Schiller. És van-e francia ember, a ki lemondana arról a fényről és dicsőségről, a melyet Kálvin Keresztyén Tanítása s biblia-kommentárjai, vagy Béza és Marot zsoltárai a francia irodalomra derítettek? S kell-e művelt magyar ember előtt bizonyítgatni, hogy a reformáczió elterjedésével hazánkban is mily gyors virágzásra emelte az evangélium az irodalom és az iskola ügyét? Mindenki tudja, hogy hazánkban pár évtized alatt 30 könyvnyomdát, 130 középiskolát és a legutolsó faluba is népiskolát állított az evangéliumi renaissance. Ma is a tudományos fölfedezésekben, az irodalom gazdagságában és az iskolázás fejlettségében az evangéliumnak hódoló protestáns nemzetek állnak legelől. Ki vonja kétségbe, hogy a tudományos hegemonia ma a protestáns Németország és Angolország kezében van? S nem tény-e, hogy még a nem-protestáns országokban is, mint pl. hazánkban, az evangélium hívei a tudományos és irodalmi nagyságok között nagyobb arányban szerepelnek, mint a többségben levő más hitfelekezetűek? A modern magyar irodalom megteremtői: a Kazinczyak, Berzsenyiek, Csonakyak, a Petőfiek, Tompák, Aranyok, Kossuthok és Jókaiak avagy nem az evangélium követői közül valók-e?

Az evangéliumi műveltség felsőbbtségét a statisztika adatai is bizonyítják. A népek általános műveltségének legbizonyosabb fokmérője az írni-olvasni tudás, a nép általános iskolázottsága. A bizonyításnál mellőzöm azt a művelődéstör-

téneti tényt, hogy az általános népoktatást hazánkban úgy, mint külföldön az evangéliumi egyházak honosították meg, melyeknél szállóige lett az ismeretes elv, hogy az iskola az egyház veteményes kertje. Csak a jelenre szorítokozom. Íme a protestáns Poroszországban, Szászországban, Württembergben, Svédországban és a prot. Svájcban és Dániában egyáltalában nincs, Angolországban, Egyesült-Államokban alig van olyan ember, a ki írni és olvasni nem tud. Ellenben a nem evangéliumi keresztyén országokban, ha a lakosság vegyes vallású, akkor csak a felerésze tud írni és olvasni, mint Franciaországban, Irlandban, Ausztriában és Magyarországon; a lakosságnak csak egyharmad része ír és olvas Olaszországban, Belgiumban és Oroszországban; a tisztán pápás országokban pedig oly gyarló a nép értelmi műveltsége, hogy pl. Spanyolországban minden száz ember közül csak 20, Portugalliában csak 15 tud írni és olvasni. Úgy látszik, hogy az evangélium elől elzárkózott népekre csakugyan ráillenek az angol *Carlyle* eme szavai: „Ezek az országok a reformációval elvetették az igazságot, a mikor az önként kínálkozott és most az igazság nem ismer reájok.“ „Két századdal ezelőtt, mondja *Laveleye*, a felsőbbség kétségtelenül a róm. kath. államoké volt, a többiek csak másodrendű hatalmasságok voltak; de ma már a protestáns országoké a hegemonia.“

Azt hiszem, ezek a tények és adatok kétségtelenül bizonyítják, hogy az evangélium a világ világossága, s hogy minél hivebben követi valamely nemzet az evangéliumot, ennek a világossága annál magasabb értelmi színvonalra emeli őt.

2. Ámde az evangélium a nemzeteknek nemcsak *értelmi világossága*, hanem *erkölcsi sója is*, vagy mint Jézus tanítja: *az evangélium a föld savja*. A bizonyítást itt is gyakorlatilag, a történelemre és a tapasztalatra támaszkodva végzem, hogy gyümölcseikről ismerjük meg a bibliás és nem-bibliás népeket.

Az evangéliumot valló bibliás népek erkölcsi színvonala magasabb, mint a nem bibliás népeké.

Első tény, hogy az evangéliumi népek *erkölcsi eszméi tisztábbak*, mint a többi népeké. Ezt irodalmi műveik bizonyítják. Olvassuk csak pl. a francia szépirodalmi műveket, nézzük

meg a divatos francia színdarabokat. alapeszméjük mindig egy és ugyanaz: házasságtörés, a maga legkülönbözőbb változataiban. Az evangéliumban hívő népeknél nem így van. Ezeknél az evangélium erkölcsi komolysága és tisztasága gátat vet a ledér szellemnek, s oly szigort ültet helyébe, a mely talán túlzottnak látszik, de páratlan erkölcsi szilárdságot és edzettséget kölesönöz az egyénnek. Vagy nézzük meg a XVIII. századbéli felvilágosítók műveit. „Majdnem minden francia írónak, a ki az emberi szellem felszabadításán dolgozott, meg van a maga immorális kinyomata. Vajjon a Voltaire, Rousseau, Diderot, Beranger összes műveit aggodalom nélkül oda lehet-e adni, nem fiatal leány, hanem akár fiatal ember kezébe is?” (Laveleye). Ez a jelenség szorosán összefügg azzal a forrással, a melyből az egyének és a népek a magok erkölcsi erőit merítik. Az evangéliumos népek Krisztus és az ő evangéliuma tiszta forrásából merítenek: Luther. Kálvin. Knox vezette őket oda, mikor meggyőzte őket arról, hogy csak az Isten-emberben van szeplőtelen életszentség, mi emberek mindnyájan gyarlók vagyunk. A római írók ellenben vagy az egyházra vagy az egyház ellen fordult észre, s így mindkét esetben gyarló emberi erőre támaszkodnak. A szigorú pópás írók tiszteletben tartják az erkölcsiséget, de a szolgaságot prédikálják; példa rá Bossuet, Fenelon, Racine. A felvilágosult kath. írók rajonganak a szabadságért, de nem tisztelik sem a keresztyén hitet, sem az erkölcsiséget. Voltaire-tól, Rousseautól nem tanácsos erkölcsiséget tanulni; a Jézus-adta evangéliomi életviz teljesen kiszáradt lelkökből és könyveikből.

Az evangéliomból táplálkozó morál és az evangéliomi törzsről leszakadt morál typicus különbsége jellegzetesen kidomborul a forradalmi hősök jellemeiben. Hasonlítsuk össze pl. az angol és amerikai, meg a francia szabadsághősök erkölcsiségét. „Az előbbieket mindnyájan kifogástalan erkölcsűek, földnélküli kegyességűek s elveiket majdnem túlhajtott szigorúság jellemzi. A francia forradalmárok erkölcsisége, néhány rajongót leszámítva, mint Saint-Just és Robespierre, nagyon kétes és laza. Mirabeau, ez a valódi lángész, bámulatos szónok,

eladja magát az udvarnak, trágár könyveket ír és az erkölcsi romlottságot a végletekig viszi. Állítsátok szembe velök azokat a zordon puritánokat, a kik Anglia és Amerika földén megalkották a szabad államokat, — roppant nagy leend az ellentét . . . Államalkotáshoz nagyobb szervezőerő a Penn Vilmos, Washington és Franklin ev. keresztyénsége, mint a Vergniau Robespierre és Mirabeau bölcsészete“ (Laveleye).

Az evangéliumi erkölcsiség nemesebb volta az *erkölcsi indokok* tekintetében is szembeötlő. Taine az erre vonatkozó észrevételét így fejezi ki: „Franciaországban az erkölcsi elv az önértetre, Angliában a kötelesség eszméjére van alapítva“. Laveleye a néphez és hadsereghez intézett kiáltványokat hasonlítja össze. Napoleon Egyiptomban így szól a katonáihoz: „A piramisok magaslatáról negyven évszázad tekint le reátok“; Németországon pedig ekként: „Katonák, ha visszatértek családi tűzhelyeitekhez, elmondhatjátok: voltam Jénánál, voltam Austerlitznél“. Ellenben az angol Nelson Trafalgárnál egyszerűen így szólt a katonáihoz: „Számítok, rá hogy mindenki megteszi a kötelességét;“ s a németalföldi és amerikai szabadságharcz emberei mindig Isten törvényére, a kötelességre és a hazára hivatkoznak. Kétségtelen, hogy az Isten akaratja és az arra támaszkodó kötelesség-érzet sokkal biztosabb erkölcsi rugók, mint az emberi büszkeség és az emberi önértet, a melyekre evang. keresztyén ember nem sokat ad, mert nagyon is ingtag és változékony erkölcsi alapoknak ismeri.

Az a nemesítés, melyet az evangélium a nemzetek életére gyakorolt, az *egyéni erkölcsiség* reformjával kezdődött. A reformáció a nép kezébe adta a bibliát és arra nevelte az embert, hogy az Istenigéjét ne csak a hitének, de a cselekedeteinek is zsinórmértékévé tegye; hitelvvé tette, hogy Jézus és az ige útján, közbenjáró papság nélkül, minden hívő közvetlen érintkezésbe, lelki közösségbe lép az istenséggel; köztudattá érlelte azt mélyreható bibliai elvet, hogy az Isten üdvözítő erejét, az úgynevezett isteni kegyelmet ki-ki maga képes és maga köteles szabad meggyőződés útján elsajátítani. Az ember csak az isteni kegyelemből (*sola gratia*) és csak hit által (*sola fide*) üdvözülhet. Ez a sarkalatos hitelv az erkölcsi

alapelveket is gyökeresen megváltoztatta. A római egyház morálja részint szerzetesi világgyűlölő morál (ascetismus), mely zárdákba vonul, veszni hagyja a profán világot s csak barátoknak és apáczáknak való; részint pogányos világi morál (pelagianismus), mely belemerül a világba s azt féktelenül csak élvezi, de megnemesíteni és megszentelni se nem tudja, se nem akarja. Typusait ma is megtalálhatjuk egyfelől a szenteskedő zárda-életben, másfelől a felvilágosult r. katholicismus világias és ledér-életmódjában. Nem szükség bizonyítani, hogy ez a természetellenes erkölcsiség ösvénye, és az erkölcsi elfajulás országútja. De a mint az evangelium közvetlen érintkezésbe jutott a lelkekkel, a kegyelem útján bevitte az emberekbe az Istenhez való közelség nemesítő erejét és a hit által beléjük esepgettette az egyéni felelősség jellemképző hatalmas érzetét. Az isteni kegyelem által megnyitotta az isteni létezés kristálytiszta és kiapadhatatlan erkölcsi kútforrását, s a kegyelembe való hit által megteremtette az emberben az egyéni felelősség, az önállóság és az erkölcsi szabadság alapvető erényeit. Ezért az evangeliumos népek moráljában typicussá vált a puritán egyszerűség, az erkölcsi szigor, a mély kötelességérzet, a szigorú felelősség és az erősen kidomborodó egyéni önállóság, a miért némelyek kissé keménynek és néha zordonnak tartják a protestáns erkölcsi jellemet. Ámde ne feledjük, hogy épen ez a puritán rigorismus szülte a protestantizmusnak legnemesebb erényeit: a háziasságot, családi tisztaságot, takarékoságot, mértékletességet, szorgalmatosságot, kötelességérzetet, elvhűséget, igazmondást, igazságosságot stb. Az igaz, hogy ezekben a családi erkölcsökben és nyárspolgári erényekben kevés a romanticismus, nem sok a „schöngesterei“ se és a feltűnést hajszoló „secessio“ is távol esik tőlük; de ne feledjük, hogy ezek a patriarchalis erények alkotják az élet valódi erkölcsi tartalmát, ezek teszik a föld savát, a lélek kovászát és az élet igaz boldogságát.

De még fontosabb az az erkölcsi nemesítés, a melyet az evangelium az úgynevezett *közéleti morálnak* nyújtott. Az evangelium az embert dicső feladatra hívja a világgal és köz-élettel szemben. Nem azt tanítja, mint a szerzetesmorál (asce-

tismus, acosmismus), hogy kerüld, vedd meg, semmisítsd meg a testet és a világot. A testmegvetés és világgýűlölet nem az evangélium erkölcsi parancsa. Nem is azt prédikálja, mint a pogányos világiasság (pelagianismus, cosmismus), hogy merűlj a világbba, mulass, élvezz s egyébbel ne törődjél. Ez a világias ledérség még kevésbbé az evangélium sajátja. Az evangélium azt a dicső elvet hirdeti, hogy *Jézus követőinek: Jézus isteni erőivel meg kell győzni a világot*, hogy e világ az Isten országává nemesűljön. A Jézus Krisztus erőivel megjavítani, megnemesíteni és megszentelni az ember világot: ez az a magasztos feladat, melyet az evangélium a Jézus követői elé tűz. Ezért az evangéliumi szellem rendkívűl terjeszkedő, hámulatosan tevékeny, valóságos reformátori jellegű és apostoli természetű. Nem éri be azzal, hogy csak a hívő egyén maga bírja a megváltó üdvigazságot és a megszentelő erkölcsi erőköt, hanem másokkal is közölni, másoknak is sajátjává akarja tenni. Az ő szemében a család és az iskola, az egyház és az állam, a társadalom és az irodalom, a tudomány és a művészet: mind-mind erkölcsi tényezői és alkatrészei az Istenországának. Képmutatónak és hazugnak tartja azt a tant, mely csak a templomban és a paptól követel kegyességet és szentséget, a világi életmód és a nem-pap ember lehet bármily hitetlen és ledér; elveti azt a hamis morált, a mely az egyházat szentnek deklarálja, s ezzel szemben a családot, az államot, a tudományt, a társadalmat stb. profánnak bélyegzi és könnyű szívvvel engedi, hogy bennök az erkölestelenség uralkodjék. Nem, nem. Az Isten evangéliuma nem így tanít és az igaz keresztyén ember nem így hisz és nem így cselekszik. A keresztyén embernek minden szent, a miben az Isten lelke él, hat és működik; mindenűtt Istenországa van, a hol az Isten neve megszenteltetik és az ő akaratja teljesítettik. És semmi sem szent, se templom, se pap, se egyház, sőt még a pápa sem, ha és a mennyiben nem az Istennek szentséges ereje hatja át őket. Mert az Isten szentséges lelke nincs se helyhez, se időhöz, se személyhez kötve; s mégis mindenűtt ott van, a hol tiszta szívvvel és engedelmes lélekkel befogadják és elsajátítják.

Különösen *nagyra növeli az evangelium a népek magán- és közszabadságát*, a mi egészen természetes, mert az evangelium Istennek hatalma, már pedig a hol az Úr lelke van, ott van a szabadság. Az evangelium szabadságteremtő szellemét ellenmondás nélkül hirdetik az összes történetírók (legnagyobb nyomatékkal az angol Macaulay, Froude, Carlyle, a francia Paul Janet, Taine és Laveley, a német Ranke stb.) és kivétel nélkül bizonyítja minden evangéliumi nép története.

A XVI. század az evangéliummal három nagy eszmét vitt be a népek tudatába: a vallási, a lelkiismereti és a politikai szabadság eszméjét. — mondja Paul Janet. S tegyük hozzá, hogy a modern államélet eme alapelvei legelőször a protestáns államokban valósultak meg, nevezetesen Hollandiában és az amerikai gyarmatokban. Németország szabadsága alapját Luther vetette meg. A Plymuthba kivándorolt puritánokat nem ok nélkül nevezték el „a lelkiismeret telepeseinek“. Ranke, a nagy német történész nem ok nélkül mondja, hogy „Amerika virtualis megalapítója Kálvin János“, a mit az angol Bancroft is nyomatékkal hangsúlyoz. Laveley is kiemeli, hogy a politikai szabadság, a lelkiismereti szabadság és a népfőlség elve logikailag a reformációból származik. A reformáció, a hol csak meggyökerezett, mindenütt szívós energiával követelte a természetjogokat: a szabadságot, a vallási türelmet, a jogegyenlőséget és a népfőlséget. Ezek az elvek alkotják a modern közszabadságok alapját. S az evangéliumi protestánsok ezeknek mindenütt ékesszóló védői és lelkes apostolai voltak. Montesquieu, Voltaire és társaik a protestánsoktól kölcsönözött eszmékkal csinálták meg a francia forradalmat. És emeljük ki, a miről sokan megfelejtkeznek, hogy azokat a szabad eszméket *először és sikeresen* a protestáns országokban valósították meg. Legelőbb Hollandiában, azután Angliában és legteljesebben Észak-Amerikában, a hol Williams Roger már 1633-ban nem csupán vallási türelmet hirdet, hanem tökéletes jogegyenlőséget biztosít minden hitvallásnak, s ennek a nagy elvnek alapján megalapítja államát, Rhode Islandot, a mely harmadfél száz év óta politikai zavargások és forradalom nélkül él és virágzik.

Hangsúlyozom, hogy az evangéliumi szabadságnak az a különleges sajátsága van, hogy „politikai zavargások és forradalom nélkül“ egyenletes és folytonos haladást biztosít a nemzeteknek. Mennyi üldöztetést, mennyi szenvedést kellett az első protestánsoknak a vallási szabadságból folyó politikai szabadságok megvalósításáért kiállani! Két évszázadon át hirdette nemcsak a jezsuitizmus, de a befolyása alatt állt jogtudomány is, hogy a protestantizmus politikailag egyjelentésű a forradalommal, hogy a kik elvetik a pápa uralmát, azok csak időre és alkalomra lesnek, hogy a királyokat is elűzzék. Európa története azonban ennek ép az ellenkezőjét bizonyítja. Elismert tény, hogy a széleskörű szabadságon, a népképviselői és önkormányzati szervezkedést ev. protestáns államokban rend, béke, egyenletes és folytonos haladás uralkodik, a melyet az első elrendezkedés forrongásai után többé nem zavarnak meg politikai forradalmak. Ellenben az evangéliumhoz vissza nem tért nemzetek körében, minden 20—30 év alatt támad egy-egy forradalom; mert mint Laveley magyarázza, a „római politikai morál vagy zsarnokságra, vagy anarchiára, vagy fölváltva mindkettőre vezet“. Bizonyítékul elég, ha Franciaország, Spanyolország, Olaszország és Belgium példájára hivatkozom, a mely országokban teljességgel nem tud meggyökerezni a békés fejlődést biztosító szabadság. Helyesen mondja Froude, a jeles angol történész, hogy „a szabadság azokban az országokban, melyek a reformációt elvetették, többé soha sem mutatkozott tiszta vallásos színben; ha visszatért, forradalmi szellemben tért vissza, mint minden vallás tagadása“. Az evangéliumi szellemben meg nem tisztult féktelen szabadság határtalan önbizalmában elveszti az erkölcsi egyensúlyt, sem égi, sem földi hatalmat maga fölött el nem ismer, és Voltaire szavával a földi és égi királyra egyaránt oda kiáltja: „Tapossátok el a becestelent!“ vagy Ravailac módjára gyilkos tört ragad fölkezt fejedelme ellen. E tények magyarázata igen egyszerű. Az evangéliumos nemzetek az evangélium tiszta vallás-erkölcsi tartalmából annyi mérséklő erőt vesznek magukba, hogy szabadságuk szabadossággá, függetlenségük féktelenségévé soha sem fajul. Az evangéliumban

és az isteni kegyelemben való élő hit eleven ereje féket vet a háborgó és lázongó lélek vad kitöréseinek. Innen az az érdekes jelenség, hogy a holland, angol és amerikai forradalmárok soha sem sértik a keresztyén hitet és a jó erkölcsöket, sőt a puritánok a bibliával kezökben menydörögnek és harcolnak a földi zsarnokok ellen.

Az evangéliumnak a fentebbiekben csak vázlatosan feltüntetett értelmi és erkölcsi emelő hatását a népek életére mostanság már a római kath. írók is elismerik. G. Garrison francia író a *Revue des Deux Mondes* egyik évfolyamában részletesen bebizonítja, hogy a modern állambölcsészetnek és államrendnek az a vezérlő elve, hogy a kormányzat van a népért és nem a nép a kormányzatért, egyenesen az evangéliumi protestantismus folyománya, azé a protestantismusé, mely a hit és erkölcs dolgában is az evangélium által megnemesített szabad egyéniség elvét hangsúlyozza. Ausztriában és Franciaországban nagy hullámokat vert és nem csekély sikerű mozgalom vanfolyamatban, melynek „Los von Rom“ a jelszava, s melynek nemzetiségi és politikai színezete mögött erős vallásos gyökere is van, mely felismerve az evangélium nyújtotta nagy szellemi és erkölcsi áldásokat, szemünk előtt ezrenként téríti vissza a lelkeket a százados emberi tévelyek által degenerált vallásból Jézus Krisztus tiszta evangéliumához. Ives Guyot a napokban mondta ki, hogy Franciaország mindent elveszthet, ha a pápáé marad és mindent megnyerhet, ha az evangéliumhoz tér: s e mondás a francia nemzet lelkében mély nyomokat kezd vágni. Ott is számottevő a „Los von Rom“ mozgalom. De talán semmi se imponál inkább a jelenkori gondolkozó emberiségnek, mint az a napjainkban mind gyakrabban hangoztatott tapasztalat, hogy *az evangéliumhoz hű népek kivált a legutóbbi században szellemileg úgy, mint anyagilag rohamosan haladnak, hatalmasok lettek, nagyra nőttek, míg azok a nemzetek, melyek az evangéliumot be nem vették, föltartóztathatlanul hanyatlának mind a szellemiekben, mind az anyagiakban.*

Az evangéliumos nemzetek nagyobb haladását a statisztika is igazolja. Kétségszöndhatatlan számszerű adatokkal be van bizonyítva, hogy az evangéliumban hívő protestáns

népek szaporodási képessége és terjeszkedő ereje — Magyarország kivételével — világszerte nagyobb, mint a többi keresztyén népeké. Csak a végszámokat idézem. Egy évszázad lefolyása alatt az evangéliumi protestáns népek száma meg-négyszereződött, a római katolikusok száma ugyanezen idő alatt már csak háromszorosra emelkedett, míg a gör. keleti vallás hívei ma csak kétszer annyian vannak, mint száz évvel ezelőtt. A földnek másfélezer millió lakosa között ma ötszáz és egy néhány millióra becsülik a keresztyének számát és ezek közül 210 millióra a római katolikusokét, 170 millióra az evangéliumi protestánsokét és 120 millióra a görög keletieket, s a keresztyén felekezetek számaránya évről-évre a bibliás keresztyének előnyére és az evangéliumtól idegenkedő nemzetek hátrányára alakul. Ennek a jelenségnek az a magyarázata, hogy az evangéliumos népek saját belkörü propagatív erejük mellett buzgón művelik a belső és külső missiót s ezzel párhuzamosan nagy arányokban gyarmatosítanak. Példa erre Angolország és az Egyesült-Államok, Hollandia és Németország, a mely országoknak nagy szabású külmisziók mellett világraszóló gyarmataik vannak a föld minden részén. Ellenben az evangéliummal keveset törődő nemzetek, pl. Francia és Olaszország, Portugália és Spanyolország, bár régebben az első gyarmatországok voltak, de ma e tekintetben is messze elmaradtak a misszionálásban és colonsiálásban első helyre emelkedett angolszász és germán protestáns népek mögött.

Ezt a kétségbevonhatatlan történeti és tapasztalati igazságot a sok protestáns író mellett *Bougaud* E. francia kath. püspök * is kénytelen elismerni. „Terítsétek ki a térképet, vizsgáljátok figyelemmel, hogy e század kezdete óta mily változások történtek az emberi nemnek a földgömbön való elhelyezkedésében. Két hatalmas, de nyelvre, vallásra, szokásokra és törvényekre nézve egyszőrű vetélytárs. Anglia és az Egyesült-Államok, Európát kivéve, a földgömb többi részét kezökben tartják, vagy jobban mondva rajta egyedül uralkodnak“,

* „A keresztyénség és korunk“ cz. művében.

s a román faj régi dicsőségének maholnap csak emléke fog szerepelni. „E tényekkel szemben, folytatja az elkeseredett francia, hogyne jutna eszünkbe, hogy hajdan így szólhatánk: ime, fajunk és nyelvünk minden más faj és nyelv fölé kerekedett s az európai polgárosodás a mi emlőinkön nőtt fel. Ma megfordult a koczka s a világnak legalább is két része, Amerika és Ausztrália az angol-szász fajhoz tartozik“. Már pedig éppen a világot előzőnlő eme faj, e vérre, vallásra, erkölcsre nézve egy nemzet, a földnek legbibliásabb, legvallásosabb nemzete. Egyik kezében a bibliát, a másikkban a tudomány fáklyáját tartva, a templomi tanításokra és a műhelyekbe egyenlő szorgalommal járva, a vallás szent oltárára és az anyagi jólét érdekében egyformán nagy áldozatokat hozva, ez a bámulatos nép kitartó munkájával az anyagi világot átalakítja és az evangéliumi erkölesi törvények megtartása fölött egyenlő állhatatossággal őrökdi. Angliában, Amerikában s általában a protestáns országokban az evangéliumot minden tanult ember a mai polgárosodás alapfeltételének, a közjólét forrásának és a szabadság talpkövének tartja. Ott minden gondolkozó ember jól tudja, hogy hiába igyekeznék családjában és nemzetében a munkaszerezetet, tiszta erkölcsöket s az ezekből kifolyó jólétet megalapítani, ha előbb nem gondoskodnék arról, hogy az evangéliumnak a felnőttekben élő isteni erőt a gyermekek lelkébe minden nemzedék gondosan beplántálja és szilárdul meggyökereztesse. Míg a hitelenség által megbénított Francia- és Olaszország s a bigottizmus által eltompított Spanyolország és Belgium erkölesi és anyagi ereje belső sorvadásban emésztődik föl, addig Anglia, Németország és Észak-Amerika vallásos misszióinak és tudományos intézményeinek, de ugyanakkor iparának, kereskedelmének és gyarmatosainak pezsgő vállalatai által bámulatba ejti a világot.

Mindezeket látván, önkénytelenül fölmerülnek lelkünkben e fontos tanulságok: Az evangélium emeli föl a nemzeteket, Isten ereje alkotja a népeket. A legbibliásabb nemzetek mindig a legszabadabbak, a legerősebbek, a legtisztábbak és a legnagyobbak lesznek. Ha nagygyá akarsz tenni egy nemzetet, első, hogy a lelkét oltsd be az evangélium isteni erejé-

vel. Akkor az evangelium ott is az lesz, a minek az Úr Jézus Krisztus mondotta: a világ világossága és a föld sava.

Befejezésül próbáljuk meg magunkra, saját egyházunkra és nemzetünkre alkalmazni a történelem és a tapasztalat nyújtotta eme tanulságokat.

Fentebb csak érintettem, de itt nyomatékosabban rá kell mutatnom arra a szomorú tényre, hogy míg a protestantismus világszerte nagy arányokban halad, terjeszkedik, hódít s terjeszkedésében minden más vallást fölülmul, addig a hazai protestantismus számtalan sebből vérzik. fogy, sorvad. Pl. a lutheránusok százaléka következőleg száll: 1869-ben az egész magyar birodalomban a lakosságnak 8·07, 1880-ban 8·06, 1890-ben 7·78, 1898-ban 6·85 %-a volt lutheránus; a kálvinisták %-a 1869-ben 14·86, 1880-ban 14·71, 1890-ben 14·59, 1898-ban 12·65. Ellenben a róm. kath. felekezet százaléka 1869-től 1898-ig 45·59-ről 51·25-re, a zsidóké pedig 3·99-ről 4·40 %-ra emelkedett. *A magyar protestantismus számbeli hanyatlása az utolsó harmincz év óta nemcsak folytonos, hanem rohamosan fokozódó, elannyira, hogy csak az 1898-iki egy esztendőben a lutheránus egyház a reversalis és áttérés folytán 1457 lelket, a kálvinista egyház pedig ugyanezekből az okokból összesen 4185 lelket veszített. Az evangeliumi hiterőnek mily borzasztó meggyengülése az, hogy a magyar protestáns egyházban minden évben 5642 ember hagyja oda azt a vallást, a mely a történelem kétségtelen tanítása szerint a világ világossága és a föld sava. Itt mélyen fekvő nagy baj van, a melyet orvosolni szent kötelesség.*

Az egyedüli, de mindent befoglaló gyógyszer az evangelium elhanyagolt erőinek gondos bevitele, szorgalmas átplántálása a lelkekbe. *Az evangelisatio.* A Krisztusban való élő hit felébresztése és megszilárdítása. Az evangelium gondosabb érvényesítése az egyházban, a templomokban, a családokban, az iskolákban. Az evangelium erőinek következetesebb alkalmazása az irodalomban, a tudományokban, a társadalomban és a közélet minden szervében. Ha a külföldi hittestvéreknek a nagyobb evangeliumi hitbuzgóságban, az intenzívebb keresztyén életben van az az erejük, a mely őket culturájokban és

erkölcsi életökben, sőt anyagi haladásukban és terjeszkedésükben is a más vallásúak fölé emelte: karoljuk föl meg végre valahára mi is azt az újjászülő és megnemesítő erőt: a Jézus Krisztus tiszta evangéliumát.

Az idők gonoszak, de nem reménytelenek. A nagy tömegek téfelen álmosága és szomorú sorvadása mellett egy kis buzgólkodó sereget látnak szemeim, a mely Istenbe vetett hittel s mind több-több reménységgel imádkozik és dolgozik a Krisztus magyarországi anyaszentegyháza regenerálásán. Itt a hitet ébresztgeti az evangélium erőivel, ott a keresztyén szeretet-munkát szervezi lelkes női csapatok energicus munkájával; egy helyt a sajtó útján mutatja föl az egyház vérző sebeit, másutt felolvasó és buzdító összejövetelekben eszméltet, tájékoztat, irányoz és termékenyít, sőt részben már a napisajtóba is bevitte a protestáns kérdéseket. A vallási és egyházi ébredés szellője fuvall át a magán- és a közélet levegőjén. Egyházirodalmi és egyháztársadalmi tömörülés folyamata van napirenden. Egyházon belől és egyházon kívül csaknem állandóan szőnyegen forognak az egyházi kérdések. Igaz, hogy a napi politika és a felekezeti szenvedély a megindult ébredés szellőjével még sok port és más tisztátalan elemet is kavart föl; de az ébredező hithűség és a mutatkozó evangéliumi erő megtisztítja a megújhodás levegőjét. Azért hát ne csüggedjünk. Csak buzgón imádkozzunk és kitartóan dolgozzunk a Krisztussal, akkor Magyarországon is megbizonyul a jézusi ígéret: ti vagytok a világ világossága és a föld sava.

Szöts Farkas.

A VALLÁS EREDŐ FORRÁSA.*

I.

Évezredekén át kutatta, kereste a tudomány a Nilus forrásait. Ez a rejtélyes folyam, a mely megáradva Egyiptomot a világ gabonaráktárává termékenyítette, elapadva pedig a néma pyramisok környékét egy nagy temetővé avatta. titokzatosabb volt, mint a sphinx, a melynek képét hullámait ringatják. Még csak a mi vállalkozó korunknak sikerült ama források titkát megfejteni.

Mi is egy mély folyónak a partjára lépünk most, a mely kezdettől fogva végigzúg az emberiségén, hogy eredő forrását keressük. S e folyó a vallás. A vallás, a melynek duzzadó áradása az embereket egykor bátrakká és szelidekké, erősekké és gyengédekké, életvidorakká és az életmegvetőivé tette; mely a művészeteket teremtette, a szellemeket megtermékenyítette, a népeket erkölcsösekké nevelte; s a melynek apadása most, erre a mi nemzedékünkre az elaggulás s a terméketlenség bélyegét nyomja. Hasztalan itt az uralkodók magasából hangzó szó, hogy „a vallást fenn kell tartani a nép érdekében“: hasztalan mindaddig, a míg nem sikerül szelleméletünk e mély, ez örök folyamának a forrásait újból megnyitnunk a tudomány és az emberiség számára. De honnan erednek e források?

E kérdés ugyan érdek nélkül való azok szemében, a kik a vallásban nem látnak egyebet, mint a tanulatlan tömeg alacsony babonáját, avagy uralomra vágyó papok furfangos kohlományát; mythologiai képzeteket. a melyek a tiszta hit-

* Jelen közlemény átdolgozása azon tanulmánynak, melyet Hermes E. halberstadti „Oberdomprädiger“ a Beyschlag-féle kitűnően szerkesztett „Deutsch-Evang. Blätter“ f. évi 1-ső füzetében közreboesátott. Szerző felfogásával nem értek ugyan mindenütt egyet. főleg a mi azon tételét nézi, mintha a vallásos fejlődés útja az elsatnyulás volna s mintha a tapasztalati vallástudomány a vallás lényegének s eredő forrásának kérdésében nem nyujtana kellő támpontokat; tekintve azonban a tanulmány magvas és eszméletű voltát, a kiadó szives engedelméből, sietek azt a „Prot. SzeMLE“ t. olvasóival megismertetni. remélem sokaknak épülésére s okulására. S. L.

fogalmak előtt párologva eltűnnek; avagy a néplélek álomképzelődéseit, a melyek derültebbek avagy borúsabbak lehetnek. Ámde mindez csak maradi lelkek elavult felfogása, a mely csupán a félműveltség homályos köreiből tartja magát; a nélkül, hogy megdönteni képes volna a tényt, a melynek komoly valóságát minden könnyelműen felidézett s csak kínos vergődéssel befejezett culturharez bizonyítja, hogy t. i. itt egy hatalmas, az egész emberiségnek s az emberiség egészének életén áthullámzó folyóról van szó, a mely elsöpör minden gátat és korlátot, mely folyását akadályozni akarná s a mely hatalmas és fenséges, még zavaros, eliszaposodott állapotában is! A kritika felelemezte e folyam vizét s lombikjában gázként elpárologtatta azt; a philosophia viszont a maga metaphysicai csatornáiba vezette át annak főereit; maguk a vallás hivatott őrei sokszor könnyel és vérrel töltötték meg e folyam ágyát s tették ez által büzhödtté s egészségtelenné vizét: és ez a folyam mégis újból és újból friss erőben és tisztaságban tört elő a maga kimeríthetetlen forrásaiból. Lénye, valója kiirathatatlan s ezért magyarázatot követel még attól is, a ki folyásának zúgását csak kelleetlenül hallgatja s előle füleit basztalan bedugni igyekszik. S még a ki kételylyel és gúnynyal kezdte is, kénytelen e zúgás hallatára legalább is az „ismeretlennel“¹ végzeni s ennek oltáránál áldozni.

Csukott szemmel, bedugott füllel persze e jelenség nyitjára sohasem jutunk el. A ki maga e folyam árjába le nem merült, távolról sem sejti annak fenséges hatalmát. Fel nem fogja, hogy mily szertelen naivság kell ahhoz, hogy valaki a vallást pusztán számító papok csinálmányának minősítse. Mivel sem volna ez okosabb, mint hogy ha valaki nagy fontos képpel azt állítaná, hogy az egész csendes óceánt nubiai halászok amügy vödörszámra hordották össze, hogy legyen hol halásznokok. Ugyan honnan lennének a világ összes halászhai, ha előbb élővizek nem lettek volna? És hogyan volna a papirend egyáltalán elgondolható, ha nem lett volna előbb vallás, a mely azt létre szólította? Igaz, a papság a Legszentebbel gyakran visszaélt s kizsákmányolta a vallás élővizét: ámde azt állítani, mintha az élővizet ők hordották volna össze vödörszámra, vajmi rövidlátás és kicsinyes ítélet! A képzelet is, e varázsló teremtés, igaz, sokszor többet foglalkozott a vallással, semmint erre jogosítva lett volna; a népeknek hitregői tanúskodnak arról, mint játszottak a gyermekkorban lévő népek e hatalmas folyó partjain, felfogva

¹ Czelzás a pessimista Hartmann „Unbewusste“-jára.

annak habzó hullámain s lábaikkal felkavarva kristályvizét: de hogy a folyót magát e népek gyermekded játszi képzelete teremtette volna, azt állítani józan gondolkozással senki sem meri.

Rideg értelemmel amúgy messze távolról nézni a víz hullámzó folyását, nem méltó a Szellem folyamához. A vallás *nem gondolat*, hanem *élettapasztalat*. A ki azt maga meg nem élte, azon beszéd, okoskodás, tépelődés mitsem lendít, de a tudomány bármely összehasonlítása sem: rejtély marad az előtte, hétszer lepcséltelt titok. Erre vonatkozólag szépen mondja modern korunk egyik leghírnevesebb jogásza.¹ hogy azt, ki itt a forrásterületbe hatol, egy új világ fogja körül, a hol jurista szemekkel mitsem képes látni s jurista kezekkel mitsem képes elérni. A keresztyénség származása föld. érzékek és világfelett való. Nem érted meg soha, hacsak magad nem ittál a varázskehelyből, a melynek tartalma a lélek szomját oltja. Igyál, s meglásd, új világot fedezesz fel, a mely eddig ismeretlen volt előtted, a szelleminek világát, a mely holtozataival befedi s besugározza a földinek világát.“

Honnan e fény sugaras világ a por gyermekeinél? Ez a kérdés mindeddig korai volt. Hiányzottak a tudományos támasztékai. A népisme még vajmi hiányos volt, a különböző vallások ismerete vajmi fogyatékos. Az Izráel szent iratai, az evangélium, az apostolok levelei; e mellett egy kis világosság Homér napjából Hellasz isteneinek egén; egy-két röpke hír az izlam öldökléseiről s az óceáni emberevőkről. Körülbelül ez volt minden. A XIX. század második felében azonban nagy változás állott be. Az ethnológia elhatott a legsötétebb Afrikába is, fel egészen a Nilus rejtett forrásáig; s az összehasonlító vallástörténet megtanulta olvasni a legősibb nemzedékek vallásos gondolatait. Mennyire tágult a látókörünk, a mióta egész királyi könyvtárakat emeltek ki az Eufrát rommezőin, agyaglapokra feljegyezve s a Nilus völgyén a rejtett titokról papyrustekercseket hoztak napvilágra, a melyekből leolvassuk mint érzett, mint imádkozott az ember 5000 évvel ezelőtt!! A Ganges hullámai mellől, a hol tán őseink bölceje nyugodott, tisztán és érthetően hangzanak át sok-sok évezerral előttünk élt nemzedékek himnuszai, ama mély, fájdalmas világnezet akkordjai, a melyek sok mai meghasonlott lélekre új evangélium erejével hatnak s a melyeket képesek vagyunk bizton visszakövetni egészen a legelembb kezdetükig. És a Védák e mélyértelmű s melancholikus hangjai mellett ott

¹ Sohm R. „Kirchenrecht.“ I., X.

csendül felénk Irán fensíkjairól a Zend-Avesta gyakorlati energikus tanítása Ahura-Mazda régi bölcseségéről s igéjéről. Ott olvassuk a mennyei birodalom csodás „King“-jeinek és „Schu“-jainak nagy bölcseségét s a Tao nagy titkait, melyek évezreken át a chinai nép ezer és ezer millióinak adtak lelki örömet és boldogságot. S misszionáriusaink s kutatóink ezernyi ezer tudósítása révén a legközvetlenebb érintkezésben vagyunk a világ összes részeinek legrejtettebb vallásos titkival. Anyagunk, hála Istennek, van bőven az összehasonlításra. Hát értelmüket vajjon felfogjuk-e?

Egy kis baj az, hogy az utazók tudósításaiban, s a vallástörténeti összehasonlításban sok tévedésre, sok üres törmelékre akadunk. Mert bizony a vallás az emberi szív leggyengédebb birtoka és csak gyöngéd kezekkel lehet annak rejtett kincséhez férni. A mi a különféle vallásos szokásokban és mondásokban valóban vallásos, az nem mindig olyan kézenfekvő dolog. Azt, a mi az áldozópapot a mészárosától megkülönbözteti, csak az képes tisztán kiérezni, a kinek lelkétől az áldozat alapját képező vallásos érzület sem idegen. A vallás való lényegét csak az érti meg, a kinek kedélyében ugyanazon érzelmi húr rezdül meg: más egyéb csak a külső burkon rágódik. Hozzá a természeti állapotban lévő vad népek rendszerint abban, a mi legbensőbb lényük közlésére vonatkozik, igen bizalmatlanok és tartózkodók: s nyelvüket azoknak az oly apodiktikus bizonyossággal fellépő utazóknak aligha sikerült mindig megoldani. Hát még mikor az ujságírók félműveltsége mint tudományos igazságokat találja ki a maga innenonnan összeszedett bölcsességét a hiszékeny s megtéveszthető közönség számára, a mely aztán annál gyorsabban kész az ítélettel! Hiszen még különben igazán érdemes tudósoknál, az ethnographia elismert mestereinél is olykor a legképtelenebb állításokkal találkozunk: mint pl. Tylornál a ki „a kultura kezdetei“ cz munkájában a legnaivabb hiszékenységgel beszél, hogy Halle a/S. városában egészen az 1843. évi hidépítésig az a néphit uralkodott, hogy a híd pillérei csak akkor lesznek szilárdak és tartósak, ha egy gyermeket elevenen beléjük építenek. Vajjon ily körülmények között mily megbízhatók lehetnek az óceáni szigetlakók vallásos életére vonatkozó tudósítások?! Sokkal biztosabb kútfők lesznek hát végül is e kérdésnél az árja védák és az ó-szövetség zsoltárai s bizonynyal jelentősebbek is.¹ Persze, hogy a mai nemzedéket

¹ Szerzőnk felfogását itt sem osztjuk teljesen. Mert ha a vallás *eredő orrásaira* akarunk visszamenni, bizony akkor az ember *legprimitívebb*

jobban csábítja az, a mi az ujság ingerével s a távolság verőfényében kínálkozik számára. mint az, a mi közel fekszik s rég ismeretes. Miként a történészek a még napfényt nem látott okiratokat hajhászszák s az irodalomkutatók elhagyott zugokban hőseiknek mosójegyzékeit hajszolják: úgy tárgyalja sokszor az összehasonlító vallástörténet is pl. a babyloniai varázsszöveget s az attikai leányoknak Artemis Brauronia tiszteltetére rendezett medvetánczát, mintha ily dolgokban a vallás szívere lüktetne. Ezt Chantepie de la Saussaye joggal róttá meg már az első vallástörténelmi kongresszuson, Stockholmban. Az a mosóruhajegyzék, a mely Goethe kezéből származott, sohasem pótolhatja az ő Faustját: azok az afrikai medicinemberek ép oly kevéssé állíthatók Izrael prófétaival avagy a görög tragédiáirókkal egy sorba „A mi a görögöket görögökké teszi, az nem az, a mi bennök a bushmanekkel és az ausztráliai vadakkal közös, hanem épen az, a mi őket ezektől elválasztja. S az ó-szövetség értéke sem a babonában rejlik, a mely bizonynyal Izraelben is buján tenyészett, hanem azon magasabb prófétikus hitben, a melyet tartalmaz“. Ha a különbséget szem elől tévesztjük, vallástörténelmi megfigyelésünk bizony elsekélyül.

Tehát az anyag felhasználásában elővigyázat és óvatosság! E mellett azonban, mint a költő mondja:² nem szabad kicsinylőleg lenéznünk azon vallásos szokásokra s kultuszformulákra, a melyekkel az ember e földi körből magasabb sphaerákba vágyik és törekszik. Minden nép új és új vonásokban tanúskodik a vallás mindenüttjelenvalóságáról. S nem találtatott eddig nép a földön, a melynek vallása nem lett volna!

Puszta elfogultság volt az, a midőn egyes tudósok és utazók oly népekre véltek bukkanni, a melyeknél az istentiszteletnek semmiféle nyomaira nem akadtak. Sőt John Lubbock ez elfogultság által vezetettve „Történelőtli idők“ cz. munkájában egyenesen össze is állította a „vallástalan népek“ névsorát. A mint azonban Afrika legrejtettebb részei mindinkább feltárultak a tudományos kutatás előtt, bizony csak ki kellett törölnie a sorozatból egyik nevet a másik után. „Az

vallásos állapotáig kell visszakutatnunk s bizony a védák és a zsoltárok előtt már hosszú pszichológiai fejlődésről van szó árjáknál, hébereknél egyaránt. Szerzőnk egyébként e — tanulmányi tendenciájából eredő — tételét közvetlenül a további tárgyalásban meglehetősen mitgálja. S. L.

² „Verachte keinen Brauch und keine Flehgeberde,
Womit ein armer Mensch emporingt von der Erde“.

ethnographia nem ismer vallás nélkül való népeket: ez azon tudományos eredmény, a melyre Ratzel-lal a népisme eljutott („Völkerkunde“ I. 31.). A vallást a tudomány mint az emberiség egyetemes és lényeges ismertető jelét elismerte.¹

Honnan van az, kérdezzük immár kettős nyomatékmal, honnan van az, hogy a vallás ily mindenható erővel és hatalommal tör át az embervilág összes korszakain és zónáin?

Hogyan, mikép juthatott egyáltalán az ember egy láthatatlan, világok felett uralkodó hatalomnak képzetére: az Isten eszméjére?

II.

A kérdést inkább gyanításokkal próbálták különbözőképen megfejteni:

Első ily gyanítás a Rigvéda (X. 129.) azon gondolata, hogy az istenek a teremtesen innen származnak, más szóval: az emberi képzelet teremtményei. S a Rigvéda böleselőinek e gondolatát visszhangoztatják jeles költők és gondolkozók. Az ember költői képzelete — így okoskodnak — a legjobbat, a mi az emberben él, gigantikus módon megnagyítva a felhők fölé emelte.

„Míg a phantázia a kikutathatlan dolgok képzeteit kifelé megtestesíti. a költő kalamusa alakokkal ruhazza fel őket.“²

E magyarázasmód ősrégi. Már a görögök legrégibb történetírója így szól: „Honnan erednek az egyes istenek, s vajjon mindig voltak-e, s vajjon milyen az alakuk. azt még csak úgyszólván tegnap óta tudjuk. Mert Hesiodus és Homeros azok első sorban, a kik a görögöknek az istenek nemzetiségét adták, az isteneket nevekkel ellátták, őket méltóság s művészetek szerint osztályozták s alakjaikat megjelölték“. A mit itt Herodotos két költőnek tulajdonít, azt a mai tudomány egyre vonatkoztatja, Homerosra t. i., a ki társát nemcsak kor szerint előzi meg. A költő génusza első gyűjtötte össze s foglalta egységes egészbe a görög szellem addig szétszórt vallási kincseit: vajjon az istenek is az ő teremtményei-e?³ Alakjuk szerint tán — igen; de az isten-eszmét ezt az „unknown

¹ Ehni: „Ursprung und Wesen der Religion.“ Theol. Studien und Kritiken, 1898. IV.

² „As imaginations bodies forth
The forms of things unknown, the poet's pen
Turns them to shapes.“ (Shakespeare.)

³ Chamberlain: „Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts.“ I, 68.

thing“-et, e kikutathatlan dolgot, a melyről épen itt szó van, már készen találta a hallgatói s a maga saját lelkében. Különben vajmi kétséges, vajjon képzeletének tarka világa hitre s rokonszenves fogadtatásra találhatott volna-e. És mily mélyen gyökerezőnek kellett lenni amaz isten-eszmének az emberi szivekben, hogy azt még ily fantasztikus átöltöztetés (vagy tán kivetkeztetés) sem volt képes hatalmától megfosztani?!

„Primus in orbe deos fecit timor“ — íme így hangzik a probléma *második*, ezúttal római magyarázó kísérlete. Az első istennel a földet a félelem ajándékozta meg.

A természet elementáris erői, a melyek az embert mint férget a porba sujtják, a harna fergeteg, a cikázó villám, az üvöltő orkán, a mennydörgés bümbölése, a felkorbácsolt hullámok, a pusztító tűz — mindezek a megrémült embert nemcsak a föld barlangjaiba, de az imádságra és istenfélelemre is rávezették. Az a remegő imádkozással párosult fáradalmas áldozat, a melyet az ősember e félelmetes hatalmaságoknak hozott, csakhogy szilaj haragukat kiengesztelje, miközben őket mind szellemibb magaslatra emelte: íme az minden kultusz kezdete, minden vallás gyökere. Rettetés, félelem gyümölcse az.

Am mi azon szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az „istenfélelem“ egyik legrégebb s leghitelesebb képviselőjét megleshetjük, mily hangulat uralkodott az ő lelkén a természet borzalmaival szemben. A Horeb magaslatán ott áll Elia, miközben feje fölött a legszörnyűbb természeti jelenségek vonulnak el, de ezek egyike sem hirdeti néki Istennek közellétét, a kit keres. Nem a viharban, nem a földrengésben, nem a tűzben jelen meg néki Isten; hanem a midőn a minden athmosphäricus phänomenonok legszelidebbje, a melyről csak a finomabb érzék vesz tudomást, az a gyöngéd, halk mennyei fuvallat érinti arczát, akkor elrejti arczát és leborul. Nem, pusztá félelem még nem szült prófétát. S mennél mélyebb és tökéletesebb lesz a vallás, annyal inkább küszöböli ki magából a félelmet. Különben is e félelem maga soha meg nem tanítana imádkozni: csak bénít, csüggeszt az, holott az ima hangulata épen ellenkező érzelem, a vigasztaló, az emelő reménység.

Egy *harmadik* magyarázó kísérlet, mely a modern értelemről fakadt, az ősembert a gyermekkel hasonlítja össze. A gyermek összeszidja a követ, a melyen felbotlott; megveri a fát, a melybe beleütötte magát, mintha kő és fa támadása szándékos lett volna. Az élettelen dolgokkal mint lélekített lényekkel bánik, a természeti tárgyakra a maga még teljesen

érzéki lelkének állapotát alkalmazza. Ilyen a természeti ősállapotban lévő ember világnézete is. Körötte és a természetben minden lélekitett, minden él. Nap, hold és csillagok, fák és folyamok néki személyes lények. Ez a mindennek lélekitése, az ú. n. animismus tehát tulajdonkép a gyökere s ősfarmája minden vallásnak, a minthogy e tényt még ma is a kultúra nélkül való népeknél tapasztalhatni. Ebből fejlődtek volna ki aztán az emelkedő kultúrával a különféle magasabb vallásfokokozatok, elsőbben is a mythologiai. A mint az ember ok és hatás között különbséget tenni megtanult, az élettelen okot személyes létesítő okká, a hatást pedig lélekitett okozattá. fiúvá vagy leánynya alakította át. Nem a nap az, a mely a növényzetet kiszáritja, hanem Baal, a ki a saját gyermekeit felfalja; nem az ég termékenyíti meg a földet, de Uranos Gaeát; nem a langyos szellő olvasztja meg a hegyek jegét, hanem Wuatan az, a ki megöli a télóriást. A vallás mithologiaivá lett, hanem hogy vajjon emelkedő, avagy hanyatló fokozatban-e: az kérdés.

Hát az bizonyos, hogy az ősembert csak nagy gyermeknek gondolhatjuk. De várj csak, míg egy gyermek harmincz évessé lesz: vajjon akkor is ököllet megy-e neki az útjában álló fának? A mikor már megtanulta útját jobban megválasztani s a viruló fát, a melynek lombjátora alatt fáradt lelke édes pihenőre talál, gondos szeretettel ápolni; avagy ha kipusztítani akarja, romboló eszközeivel, fűrészzsel, baltával nekivágni: a meglelkesített fácskák meséin pedig jót mosolyogni.

Felfelé-e vagy lefelé? A haladás avagy az elsatnyulás irányában történt-e az ember vallásos fejlődése? Az afrikai aranymezők négerénél ép úgy megtaláljuk a tudatot, mint Amerika indiánjánál, hogy van egy világteremtő hatalom, az ég ura Nyogmo, a „nagy szellem“, ámde ez őshagyományon alapuló tudat eltorzult a durva fetisimadásban, erejét elveszté, csonka tönkké lett a sivó pusztavidéken. Minthogy ismerve a nagy szellemet (Istent), „nem mint Istent dicsőíték vagy hálálták, hanem hitvány gondolatokba merültek és balgatag szívüket sötétség fogta be“¹ — mondja a pogányok nagy apostola, a ki pedig ismerte jól a népeket. Valóban az apostol szerint a pogány népek vallásos fejlődése „lefelé „haladt, elsatnyulás volt.

A Leward-szigetek polynesiái lakója így tanítja gyermekeit: „Taarroa volt, az ürben lakott; ég, föld, ember még nem

¹ Róm. 1, 21. dr. Masznyik Endre fordításában. Pál lev. IV. k. 60. l.

létezett; Taarroa kiáltott, de senki, semmi sem válaszolt neki, ő maga létében lőn a mindenség.“ Nos ily magasztos kijelentésnek valami magasabb forrásának kell lenni, mint az életelen tárgyak gyermekes lélekítése, az animismus, mely annak megmagyarázására elégtelen.

Negyedik régebb idő óta divatos magyarázó kísérlet a vallás eredő forrásának kutatásánál a fetisizmus ősvallásának felvétele. A fetis (a portugál Fetisso szó után, mely ismét a facere = tenni, cselekedni, átvitt értelemben valakivel valamit tenni vagyis kuruzsolni, varázsolni szóra megy vissza. A tudományos nyelvhasználatban de Brosse honosította meg 1760-ban „du culte des dieux Fetiches“ cz. művében) valamely különös varázserővel bíró tárgy, a melyet a vad ember lélekítettnek gondol, tehát amolyan anyagisten: egy különös alakú kő például, vagy egy az előző éj álmában látott fa; a benini négereknél az illető árnyéka, mely testét a csendes sivatagon oly kísérteties némasággal követi; valamely művészen kifaragott és papi kezek által megáldott groteszk alak; avagy különféle természeti alakok szeszélyes összekombinálása egy csodás alakká, a mely a lelket titkos borzalommal tölti el. E fetis a legalázatosabb tisztelet tárgya, a míg tisztelőjének vágyait segíti; ellenkező esetben ő lesz kegyvesztes, eldobják, megverik, szétzúzzák, elégetik, megsemmisítik. Ez a fetisizmus, a vallásnak igazi karrikaturája. Nincs az a fetisimádó törzs, a mely a legfőbb lényt fetissé tenné, ellenkezőleg még a legbuzgóbb fetisimádók, a nyugotafrikai négerek szerint is Nyogmo, a nagy szellem az, ki a fetis szellemeket teremtette s rájuk az emberek sorsának intézését bízta. A hit, hogy az emberek Istent elvesztették, hogy ő elfordult, eltávozott tőlük, létesítette tehát azon vágyat, hogy legalább az alsóbb rendű hatalmasságokat használják segítségül, melyek nem egyebek, mint a pantheisticus módon gondolt istenség legvégső kisugározásai. A fetisizmus nem egyéb, mint egy ősi tisztább s magasabb vallásnak eltorzulása, a milyen pl. a szentképek imádása a róm. kath. egyházban. Mindazon kísérletek, a melyekkel valamely történeti kultuszveszélyt a fetisimádásból, mint pl. a görögök vallását a fafetisek, az egyiptomi vallást pedig az állatfetisek kultuszából igyekeztek levezetni, manapság már hiábavalóknak bizonyultak. Minden vallásban, a vad népekéiben is, a fetisizmus: elsatnyulás, visszafejlődés, eltorzulás. Az meg bizony nagy hiba volna, ha életjelenségeket eltorzult formáikból akarnánk megérteni. Épen megfordítva, még csak a magasabb alapján érthető meg az alacsonyabb, a kifejlett életből az embryo-szerű. Ugyan

ki akarná az elsatnyult törpe fenyőt ott a havasokon az Abies ősalakjává tenni? Kicsoda látná az őrültekek házának elsatnyult lakójában az ember typusát? Avagy csak az összehasonlító vallástudomány területén volna érvényben a kivételes törvény, a mely a természettudomány egyetlen ágában sem bír jogsultsággal, hogy a vallás alapmegjelenési formáját annak egyik elfajult jelenségében, egy torz babonahitben keressük?

Az épen most megbeszélt elméletnek egyik kinövése és egyúttal a vallás eredetét megmagyarázni törekvő *ötödik* kísérlet, a totemizmus. újabb időben igen felkapott s divatos jelszavá léft. Az éjszak-amerikai törzseknél azt találták, hogy különféle állatjegyek alatt csoportosultak. Egyik törzsnek például ismertető jele volt a kígyó, másiké a bivaly. Az állat, a mely a törzs czimerét is képezte, egyúttal e törzs ősenek (indiánul — „totem“) tekintetett; ezért szentnek tartották, reá nem vadásztak, meg nem ölték. E jelenséget most már egyes tudósok egybevetették az ősi Egyiptom állatkultuszával, a hol t. i. magas műveltség mellett is megvolt a felfogás, hogy a tehenet, mely a Nilushól emelkedett ki, megölni nem szabad, sőt azt mint a termékenység symbolumát eszményítették. Felelevenítették az arany-borjú történetét s annak még magában Israelben is alig kiirthatott kultuszát. Emlékezetébe hozták a világnak, hogy pl. a kígyó mily kiváló tiszteletben részesült egykor minden népek részéről. Rámutattak a lókoponyákra, a melyek a régi germán templomokat ékesítették. Nincsenek messze attól, hogy az összes vallások állatkultuszát, sőt magát az ősi anyajust is a totemizmusra vezessék vissza.

Kétségtelen, hogy az állatkultusz egyik ősi formája a pogány vallásoknak; de kérdés vajjon tényleg egyúttal magának a vallásnak is ősalapja-e? Vajjon Wuotán lovait imádták-e maga Wuotán, e viharisten előtt? Négyszáz évvel Krisztus előtt Anaxandrides, a görög komédia-író így gúnyolja ki az egyiptomiakat. „Sohasem lehetnék én a ti pajtástok, mert elüt egészen a virtusunk. Ti imádjátok az ökröt, én meg azt az isteneknek áldozom; ti az ángoluát hatalmas istennek tartjátok, nekem meg inyenczfalat az; ti a kutyát különös isteni tiszteletben részesítitek, én meg elverem jól, ha húslopáson érem; ti sírtok, ha egy beteg macskát láttok, én meg vígan agyonütöm és lenyúzom a bőrét“. Így szólt a görög satyraíró Kr. e. 400 évvel. De mi ismerjük már manapság az ősegyptomi vallás fejlődését. Olvastuk azt a feliratot, a mely legalább 3000 esztendővel Kr. e. lett kőbe vésve s a melyen ez áll: „Isten az egy, az egyetlen, a mása nélkül való, a ki mindent

teremtett s a ki maga nem teremtettet soha". S egy későbbi korszak, még az Ábrahám előtti időkből, a mely pedig már az egy isten nevét több isten névére bontotta fel, egy papyruson a következő szép hymnust hagyta reánk : „Üdv neked Ammon, minden lények teremtője, minden istenek atyja, emberek alkotója, a világrend ura, ki a mezők állatainak eledelét elkészíted, ki egyetlen vagy más nélkül, kinek neveid számtalanok, végükre mehetetlenek!" Még csak egy harmadik periódusban, a kultúra legnagyobb lejtőjén kezdtek az egyes isteneknek szentelt állatokat, az istenek kísérőit, velök egyenlő mértékben tisztelni és imádni. Mert igaz, a vallás minden kultúra anyja, de a leány gyakran megmérgezi a saját édes anyját. Az állatkultusz nem volt az első, hanem igenis egy későbbi rossz csere. „A romolthatatlan Istennek az ő dicsőségét romlandó ember, meg madár, meg barom és csuszó-mászó állat képével felcserélték“.¹

De hát talán az ősök kultusza, tán ez lesz a vallás eredő forrása, mondják ismét sokan s ezzel a *hatodik* magyarázó kísérlethez jutottunk el. Elvégre ezeket az ősöket nem szükséges okvetlen az állatvilágban keresnünk. Meg aztán ez az ősök kultusza nem uralkodik-e még manapság is a világ legnagyobb birodalmában, Chinában? S bárha csak pusztá tarka papirszeletkéik is azok, a melyekkel a hívő chinai őseinek áldoz, a gyermeki kegyelet bizonyára kezdettől fogva elegyes volt a rettegéssel, hogy ha áldozatát meg nem hozná, az ősök eltávozott lelkei haragos bosszúval lengenek körül házukat. Avagy nem tisztelték-e China falain is a regék útján emberfeletti nagyságra emelt törzsfőket az érzéken felül emelkedő imádattal? Carlyle Tamás egész komolyan állítja, hogy az ős germán Odhin-isten nem más, mint a germán törzs első hőse, kit a késő unokák istenné emeltek. És vajjon a templom eredetileg nem lehetett hősök sírja? S a római egyház által nyilvános imádás tárgyaképen kitett szentek ereklyéiben nem éledhetett-e fel a régi pogány ősök kultusza? Vajjon nem lehetett-e a vallás ősfarmája ez istenített emberek kultusza?

E felfogás érdekében szívesen hivatkoznak a görög istenek emberi alakjaira. Úgyde itt is mire tanítanak bennünket az újabb ásatások? Arra, hogy a régi görögvilág a képimádást nem ismerte. A mykenai korban ugyan a jámbor kegyelet a megholtakhoz kis terrakotta alakokat helyezett a sírba, sirató asszonyok képeit, hogy fájdalmas gyászukkal a megholtat az alvilágba elkisérjék: ámde ha ez asszony-

¹ Róm. 1, 23. fent i. h.

alakokat azon a mykenei gyűrűn nézzük, a melyen imádkoznak: üres trón előtt leborulva teszik azt.

Üres isteni trón: jól megjegyezzük e jelenséget! Egy teljesen üres trón, a melyről a delphi-i és argosi templomokban többször említés történik, de mindig és mindenütt csak egyről, kiemelkedő fenségben. Ilyen trónt, a melyre halandónak lépni nem szabad, vitt magával Xerxes is Görögország elleni hadjáratában, a napistennek trónja volt az. Ezen kísérté ő az ő perzsa népét csatákban győzelmeken át, láthatatlanul trónolva ennek táborá közepén. S ki ne ismerné ama másik, népével együtt vándorló isteni trónt — az ó-szövetségi szövetség-ládát? a melyről a hordórudakat soha eltávolítani nem volt szabad, — és jaj volt annak a halandónak, a ki Istennek e királyi székét érinteni merté volna. Az Örökkévaló, a ki előbb e Símai csúcsán trónolt, most népét így kísérté sivatagokon s veszedelmeken keresztül. S e trón mellé, a szentek szentének titokzatos homályába, jaj lett volna, ha ki még egy másik trónt állít fel.

Mielőtt a népek vándorútra indultak, láthatatlan uralkodóikat, a világ törvényhozóit és bírót hegyek magaslatain, felhők régiójában keresték. Még manapság ott láthatók Sipylos, Chalke sziklába vágott felséges trónusai s ki tudja, vajjon a német „Heiligenberg“, „Godesberg“ stb. nevek nem ily régi kultuszhelyek emlékeztető maradványai-e? A hol azonban ily hegyek nem voltak, a mérhetlen síkságokon a vallásos kegyelet cyklopsi munkával és erőmegfeszítéssel követ köre halmozott, hogy így egy toronyszerű szentélyt emeljen, művészi trónt az istenségnek. Ismeretes Bel tornyának története Babelben. S még csak ha a nép későbbi fejlődési stádiumában addigi lakóhelyét bármi okból elhagyni volt kénytelen, állt be annak a szüksége, hogy Istene, a láthatatlanul közellevő vele hordozható trónuson vándoroljon. Végleges megtelepedésnél aztán e trónusból oltár iett, a szentség új középpontja. Ez oltár legrégebb formája, a mint azt ősrégi vázákön láthatni, még nem sima asztallap, hanem egy magas ülésnek s egy asztalszerű lapnak sajátos összekombinálása, lépcsőszerű alapépítményen. A legfelső lépcső állandóan üresen maradt a láthatatlan istenség számára. Az ő lábai körében lobogtak fel az áldozó tüzek, lábai zsámolyához menekültek a szorongatottak s megterheltek, segédelmet és enyhülést keresve. E kezdetleges oltáralakból alkotta meg később lassan a teremtő fantázia azon oltárokat, a melyeken a láthatatlannak trónushelyét az oltárkép foglalta el. A kezdet azonban a láthatatlan imádása s nem emberistenítés volt. Az árja népek leg-

régibb vallásos könyvében, a Rigvédában, nem is találni csak egyetlen egy példáját sem annak, hogy egy ember Istennek méltóságára emeltetett volna.

Az ősrégi vallásokban, a melyeknek emléke az emberiség bölcsőkorához legközelebb eső időkből maradtak reánk, nem is találjuk soha, hogy földi lény a mindenüttjelenvalónak méltóságára emelkedett, illetőleg annak képeül és symbolumául használtatott volna, de igenis e szerep az Égé volt. Így van ez még ma is Chinában, a mennyei birodalomban. Így volt ez az ósárja hymnusok szerint hajdanában az Indus és Ganges partjain. Djaus pitar (a görögöknél Zeus pater, latinul deus, germán Ziu) maga az ég. Mellette fellép ugyan Varuna is, a mindeneket „beborító“, ámde a Varuna (görög uranosz) ismét nem egyéb, mint az égbolt, felhőborította állapotában. Az összes mythologiai nevek nem egyebek mint tulajdonságai, megjelenési formái az egy isteni lénynek; később aztán tulajdonnevekké válva önálló személyiségek költött a'akjává lettek. Henotheismus ez, mint Müller Miksa az egy égistennek e különféle jelek alatt való tisztelét nevezi.

Csak képzeljük be magunkat az ősidők nemzedékeinek helyzetébe. Lelkiismeretük mint titokzatos hatalom rejtöz bensőjükben, — szellemük még csak mint apró kis szikra pislog elméjük méhében; viszont érzékiségük túltengőben, képzelő erejük gyors fellobbanóban: csoda-e, ha a lelkiismeretükben megnyilatkozó titokzatos istenit valamelyes érzékileg látható alakban szemlélni óhajtották? A fényes ég maga volt a mindent éltető hatalom, a mindent átható örök mindenüttjelenvalóság, a mindent áttekintő bölcsesség — naiv képzeletök előtt. Helytelen dolog volt-e ez? Bizonyynal nem! Sőt egyenesen szükségyszerű volt. A mi azonban később ebből fakadt, a mint az önzés, vagyis a bűn az embereket Istentől bensőleg elszakította s őket a materiális világnak, a természet rémületeinek könyörtelenül kiszolgáltatta: a vallásnak ezt az elsatnyulását s elfajulását nem állíthatjuk oda, mint azon ősi forrást, a melyből eredett! . .

III.

A theoriák, a melyekkel eddig foglalkoztunk s a melyek a vallást a teremtésen innenről, az emberi képzelethől származtatják, nem felelnek meg feladatuknak s a kérdés lényegére nézve feleletet adni nem képesek. Mindegyik a maga helyén termékenyítő szempontul szolgálhat ugyan a fejlődésben való összefüggés felismerésére, hanem a nagy kérdést:

miért imádja az ember a láthatatlan istenséget? megoldani a tapasztalati vallástörténet nem képes.

De hát van-e egyéb megnyugtató magyarázatunk? Óh igen és pedig igen közel; minden ember ott hordozza a saját lelkében. Csakhogy ne véljük, mintha maga eszelte volna azt ki. Egy ilyen pusztá gondolatbeli dolog ugyan hogyan volna képes, még ha mindjárt Istennek nevezzük is, azt a minden fogalmat túlhaladó csodai hatalmat gyakorolni test, lélek és szellem fölött s megfékezni a tomboló indulatokat és a fel-lázadt népszenvédelyt?

Ezért nincs különös jelentőségük azon a dolgozó-szoba olajától illatozó teoriáknak sem, a melyek a vallásnak a magas művelődés epocháiban való állandó érvényesülését igazolják ugyan, azonban annak az emberiség gyermekkorában való fellépését már megértetni nem tudják. Egyik ily theoria az értelmes ember *causalitási* kényszere, a melynél fogva az emberi ész, vizsgálva a dolgok folyását és rendjét, szükségszerűleg egy végső ok sejtelmére s felvételére jut el, a melyet Istennel azonosít. A másik theoria szerint az Isten létének felvételére az embert az *önfentartás ösztöne* kényszeríti. Való létünkben, személyiségünkben meg akarjuk magunkat oltalmazni a természeti erők hatalmas nyomása s vonzása közben, ámde az ember mint érzeki lény, maga sokkal mélyebbre be van a természeti környezetébe hálózva, semhogy abból kimenekülni képes volna. Elmerül benne, összetörik a túlerővel szemben. És mégis nagyobbnak érezi magát a brutális világnál, a mely őt nyomja s eltiporja, érzi, hogy személyes élete értékben túlemelkedik azon hatalmakon, a melyekkel megmérkőznie nincs elegendő ereje. Az öntudat és erő e tragikus konfliktusában, az önfentartó ösztön és az elemek hatalmának e szörnyű küzdelmében az elemek urához menekül, az örök szellemhez, a melytől való függésben keresi szükségszerűen szabadságát s azon erőt, a melylyel mint erkölcsi személyiség egy egész világgal szemben felveszi s megállhatja a harcöt. Érzi, hogy az őt megillető uralmat e világ felett csak Istennel foglalhatja el, csak vele lehet egész ember, csak az ő szárnyai alatt őrizheti meg, gondolkozásának minden élesége melletti derült életkedvét.

Hát biz ez igen mély és szép gondolat s a forráshoz, a melyet keresünk, közelebb is vezet bennünket. Hanem mégis olyan ize van a dolognak, mintha e szerint az ember istenét maga teremtené magának, mankóul nyomorék maga számára. Ámde egy olyan Isten, a ki csak a mi vágyunkban élne, egy ilyen képzelt támasz, ugyan mi is volna valójában? Ugyan

hogyan magyarázhatjuk meg magunknak a vallások jelenségeit, s hatalmas behatásait az életre ily képzelt isten segítségével? Úgy van, a mi bensőnkben csörgödez az a titkos forrás, halljuk is, ha olykor csend és béke lesz körülöttünk és magunkban is. Ámde e forrás kútfeje az örökkévalóság méhe, a hová gondolkozásunk, felfogásunk el nem ér. Van valami mi bennünk, a mely mennybolt magasán áll minden ohajtásunk és akaratunk fölött, a legbiztosabb, a legkétségbevonhatlanabb tulajdonunk: *lelkiismeretünk*.

Csodálatos egy szó! Önmagunk legbiztosabb tudata, a melyben az ember, még a legegyszerűbb ember is, nyomban mintegy megkettőzve jelen meg önmagának, a legélesebb megvilágításban áll maga-magával szemben, cselekedeteinek meglepő tudatában, állapotának azon nyomban való felismerésében és pedig nem valamelyes szándékolt reflexio, hanem egy villámszerű, kikerülhetlen világosság alapján, a melyben önmagát igazi alakjában s lényegében szemléli.¹ S ez önszemlélés alatt tulajdonkép nem a mi saját szemünk azok, a melyek-
kel látunk, hanem egy valaki más s tőlünk mégsem idegen lénynek szeméi, a melyeken áttekintve felismerjük a saját szellemvalónkat: egy megvesztegethetlen birónak napfényvilágosságú szeméi azok. Ezért a görög és a latin nyelvben a lelkiismeret *συνείδησις* conscientia (s német Gewissen) neve, a mely szó együtt való tudását jelenti magunk-magunknak. Igen, a mi összes legrejtettebb gondolatainknak és cselekedeteinknek velünk együtt tudója az a benső titkos hatalom, a mely mintegy a vállaink fölött néz a mi saját szemekkel együtt összes dolgainkra, ütve, büntetve, irányítva; s teszi ezt örökazonos és kérlelhetlen komolysággal, hajthatatlan jogérzéssel és teszi ezt teljes függetlenségben vágyainktól s tekintet nélkül minden mi kifogásainkra s védekezésünkre. Vajjon kicsoda ez a velünk mindent együtt tudó hatalom, a mely oly közel áll hozzánk, mint szívünk dobogása s mégis oly messze, távolban, oly megközelíthetlenül souverain magaságban, mint a világrend fejedelme?

„Már kora ifjúkorom óta tapasztaltam magamban — mondja Sokrates — azt a hangot, a mely felém hangzik, a mely, mihelyt valamibe fogtam, hangosan felemelte szavát, hogy megóvjon, de soha valamire nem sarkalt.“ Valami isteni-
nek — *δαίμόνιον* τὸ — mondotta ezt a nagy görög bölcs.

¹ Erre s a következőkre nézve lásd Ehni „Ursprung u. Entwicklung d. Religion“ cz. tanulmányát a „Theol. Studien u. Kritiken“ 1898. évf. 596 s. k. l.

Epiktetos e geniust így jellemzi: „Mindenki mellé rendelt Isten egy oltalmazót, egy védő dāmont, hogy óvja őt minden életkörülményeiben, és pedig oly védőszellemet, a mely sohasem aluszik, sohasem téveszthető meg. Vajjon rábizhatott volna-e jobb oltalmazóra! Ha tehát ajtóitokat bezárójátok s sötétség lesz körületek, sohse mondjátok, hogy magatok vagytok; mert Isten veletek van s jó dāmonotok. A mikor még gyermekek voltunk, szüleink nevelőkre biztak bennünket, a kik mindenütt vigyáztak reánk, hogy kárunk ne essék. Hogy férfiak lettünk, Isten e lelkünkben fogant védőszellem gondviselésére bízott bennünket“.

E hangok a klasszikus ókor művelt világából hallatszanak felénk. És a természeti állapotban lévő vadnépek? Az aranymezők néger lakója a „Kla“ szót hármás értelemben használja. Első jelentésében az ember szelleme az, azután az egyesek védő géniusza és végül az a benső titokzatos hang, a mely, igaz, a rosszra is csábít éssarkal (s az esetben a Kla hímnemű szó), de egyúttal a rossztól óv s visszatart (s ez esetben a szó nőnemű, akár a görög *συνείδησις*, a latin *conscientia* avagy az ó magas német *Gewizzeni*). A mikor az ember, és legyen bár ez a legbölcsebb görög avagy a legvadabb néger, a maga bensejébe elmerül, rögtön észreveszi, hogy nincs egészen magára, hanem hogy enjével egy másik én áll szemben, egy oly hatalom, a mely vele szemben a feltétlen auctoritás majestatikus fenségével lép fel. E tekintélylyel szemben nincs kifogás, nincs védekezés, nincs népszokás, nincs fejedelmi döntés. Ha Antigonét a lelkiismerete kényszeríti, hogy testvérével szemben a szeretet utolsó kötelességét teljesítse, nincs az a halálos büntetés, a mely a gyöngye szűzet abban megakaszszza. Ha a világi büntető igazságszolgáltatás elől elmenekült gonosztevőben, a föld bármely rejtett zugában, a megsértett lelkiismeret fenséges ítélőszava megszólal, visszatér a boldogtalan a messze tengerentúlról, mintha a fúriák úznék, hogy fejét a törvény kezébe letegye. Ki teszi ezt? A saját énje? Hiszen ennek hatalmában van! Avagy tán az erkölcs egy benne lopva rejtve maradt csirája? A nevelés? Megfontolt északok? Okos tanácsok? Aligha! De igenis az a categoricus imperativus, mint Kant nevezi, a mely feltétlen megadást követel, és kerüljön bár ez szívünk vérébe, boldogságunkba, életünkbe.

Vaj micsoda souverain hatalom ez?

„Yama, Vivasrat fia, az Isten, a ki a te szivedben lakozik“ — mondja egy ó-ind ige. Yama a holtak ítélő birája. Az élők szívében — a holtak birája!

Paramatman-nak, az „ellen-én“-nek nevezték a Ganges-

vidék ősi bölcsei az Istenséget. Kérdezték: mi az, a mi a jelenségvilág tűnő változatában megmarad? S erre azt felelték: két polus; egyik az Én (atman), a mely ugyanazonos a virágzó ifjúságban, a halál árnyékában és a szerencse verőfényében, és ez a kis Atman az emberszívben, a mikrokosmosban; a másik az Ellen-én (paramatman) az Univerumban, a makrokosmosban, az általános keletkezés és mulás végtelen folyamatában, a mely láthatlanul hat mindenben, a kisatman, az emberi énben is. Ez im az a világosság, a mely „minden embert megvilágít.“ A szentírás azt mondja: „És az Élet világossága lett az embereknek“. Íme most már tudjuk, honnan ama villámszerű világosság bensőnkben. Isten, a nagy Param-atman, az a nagy Én nyilatkozik abban meg. A lelkiismeret első önkijelentési helye. Mielőtt még az első templom a földön felépült volna, az Örökkévaló már megnyilatkozott régen a por gyermekei előtt abban az ő maga által épített templomban, sziveikben. A lelkiismeret mélyen minden az érzéki periphelriába tartozó tapasztalat mögött mélyen ott fészkel az ember bensejében, mint azon cenztrális pont, a honnan a lét örök alapja fénylik elő. Az emberiség összes viszontagságai, a kultura összes haladása és vívmányai mögött az az a mélyen fekvő örök pont, a honnan Isten az emberbe világosságot áraszt, hozzá beszél, sorsába belenyul, nem amúgy mechanikusan, oda kívülről, de organikusan, mélyen belülről, szent tiszteletbentartásával az ember szabad akaratának. Az emberi szellem e küszöbén megáll maga az isteni mindenhatóság, szabadságunkra hagyva, de egyúttal ki is hiva akaratunk elhatározását. Csakhogy ez a küszöb, a melyen Isten hozzánk belép, nem onnan kívülről, az érzéki világból, hanem belülről a lélek legbensőbb kamrájából nyílik, a mely egyúttal Istennek is előszobája s a honnan hangzik hozzánk *az isteni kijelentés*: „Ne véld, hogy kényed-kedved szerint önmagadat teheted életednek legmagasabb céljává, te kicsiny én; még csak ha a nagy Énnel egyezel, a mely a te éned is akar lenni s tényleg az is, csak akkor lesz tiéd a béke, az öröm és a boldogság“.

Itt állunk hát azon sziklánál, a melyből az élő forrás fakad. A lelkiismeretben maga az Örökkévaló hat a por gyermekeire, úgy hogy ezek magukat e hatás alól ki sem vonhatják, közellétének szent borzalmától nem menekülhetnek. Szellemének titokteljes fenekére, önmagának teljes megismerésére az ember nem juthat addig, a míg a lényét átható istenséggel élő, benső közösségre nem jut. Az az egyáltalános függésérzelem, a melyet Schleiermacher rendszerének élére

állított. egyúttal Isten a mi bensőnkben való örök titokteljes jelenlétének érzelve is. Ez a benső elmerülés Istenbe, az Istentől való benső eltöltöttség, ez minden vallás kezdete. A vallás „*Isten élete az emberben*” és ennek következtében az *ember élete Istenben*“.

„A lelkiismeret a vallás székhelye“, mondjuk Vinettel (Essai sur la manifestation des convictions religieuses) s még csak azt teszszük hozzá, hogy „a keresztyénség a legnagyobb potentiára emelt lelkismeret“.

Igen, a vallás eredő forrása a lelkiismeret. s lényege szerint nem egyéb az, mint Isten élete az emberben és viszont. Ha ez nem volna így, ugyan mi értelme volna ama sovárgó vágyódásnak, ama szomjazó epekedésnek, a mely az Istentől elszakadt lelkeket a vele való élő közösség után eltölti, a mint ezt a zsoltárok oly fenségesen megható módon rajzolják; s ama esdeklő törekvés, mely Lactantius szerint az Istennel újból való egyesülés után az embert elfogja, vagyis maga a vallás mi volna egyéb, mint egy megfoghatatlan tény, betöltetlen várakozás?!

Ama nagy, szent Éntől elváltan ez a kis önző én ugyan nyugtalan és meghasonlott volna. Egy mély, egy fájdalmasan panaszos sóhaj vonul át a népek énekein, a mely ezt mondja: ég és föld között nem úgy van a dolog, a mint lennie kellene; a nagy világ s az emberszív közepén mély hasadék tátong. Egy összetört trombita — ime ez a symboluma, több élet-eszménye millióknak, a kik Buddha sivár tanát követik: „minden lét nyomorúság; a ki békét akar, ölje meg lelkének összes vágyait s óhajait s legyen érzéketlen némává, mint egy összetört trombita“. Igen, egy összetört hangszer, a melynek többé még csak a sóhajtást, a nyögést sem szabad ismernie, a melyet az isteni hang lehellelte nem hat át (per-sonat): az élő személyiség holt tagadása. Amaz Istent és embert elválasztó hasadéknak gyógyító-szeréről ott a szív közepén Buddha nem tud semmit. Az elveszett fiú — elzüllik itt teljesen.

Ámde ez így nem maradhat. A Fiú, ki az Atyával egy, eljött, hogy felkeresse azt, a ki elveszett; szívében az Istennek országa; hatalmas és képes arra, hogy az embert Istennek ismét kibékítse, Istennek képét az emberi lelkeken ismét felragyogtassa, s a megszabadított, megszentelt, élő személyiségekben, mint élő hangszerekben Istennek lelkét újból felhangoztassa. Istennek tökéletes kijelentése ő — a Megváltó.

Istennek kijelentéséből kezdődött a vallás, melyet az egyes emberek lelkük mélyén tapasztaltak. Minden egyes ember ugyanazon egy oltárt fedez fel a maga szívében: egyazon

Isten az, a ki mindegyikben hatott és hat. Egyazon szellemi közösség élete az, a mely minden egyesben, fogékonyságának mérve szerint megvalósul. Ugyane szellem nyilatkozik meg ama nagy, Isten számára mindig nyílt és fogékony lelkekben, a prófétákban és vallásalapítókban, csak hogy nagyobb, teljesebb mértékben, mindenekre kiható módon. Olyanok ők — mondja Sabatier A. — mint egy fénysugárból a világtörténeten keresztül húzódó barázda. „Az a hang, a mely az ő lelkükből kiárad, megrezdül a rokonlelkekben s mindenütt ugyanoly hangot és hangulatot teremt.“ Így válik az eredetileg individualis kijelentés végre universális vallássá. Az Istennek tökéletes kijelentése azonban, az ő egyetlen Immanuelje („Isten velünk“) útján, az emberiségnek az Isten országát teremti meg. A győzelem, melyet Jézus Krisztus szerzett, a mi üdvünkre szolgál s a végtelenségig ismétlődik minden lélekben, a mely kész ő vele egyesülni, hogy az ő életéből éljen. (Sabatier: *Esquisse d'une philosophie de religion etc.*).

Egy ősegyiptomi monda szerint a szent éjszakák egyikén egy harmatesöpp esik alá halkan a Nilusba, mely aztán megárad s csodás áldással árasztja el a folyó völgyét. Tehát az egyiptomi ember nem a földi forrásokból magyarázza egyedül a reá áradó áldást, de az Égnek adományát látja abban. Nos a mi ott csak kegyes gondolatnak költői kifejezése, ez itt tényleges való. A vallás nem az emberi szellem *productuma*, folyamát nem csupán az ember legrejtettebb bensejéből eredő források táplálják, a mely pedig szintén szent talaj. Hanem közvetlen kijelentés az mindig, a hányszor igazán életteli módon buzog, szent éjszakán onnan Felülről alászálló. Soha senki Isten nem látta, hanem az egyszülött Fiú, a ki az Atya keblén van, jelentette ki őt nekünk. A mit lelkiismeret és ész borzongva sejtett, azt ő világosság és élet túlaradó gazdagságú folyamává tette számunkra.

Azt kérdeztük: hol a vallás eredő forrása? Az Istennek kijelentése az! Innen jött a kezdet, a folytatás aztán az emberé, a ki a magát kijelentő Istenhez áll. „Kezdetben vala az Ige“ . . .

Nincs hit, a hol előbb Isten maga nem beszélt; s nincs Istenige, csak az, melyet a hit a lélek mélyén hall. . .¹ Minden isteni kijelentésnek mint individuális tapasztalatnak, lelkiismeretünkben bensőleg átélve kell ismétlődnie és folytatódnia.

¹ „Nulla fides, si non primum Deus ipse loquitur. Nullaque verba Dei, nisi quae in penetralibus audit Ipse fides.“

Az igazsághoz amúgy külső kölesönképen nem juthatni el. Azt mondja Luther: „Így beszélnek: igen, de hát hogyan tudjuk meg, hogy mi az Isten igéje és hogy mi igaz és mi nem? A pápától s a zsinatoktól, kell azt megtudnunk . . . Ám hagyd csak őket, határozzanak és tanítsanak, a mit akarnak, de én azt mondom, hogy arra bizodalmatat nem építheted, abból lelkedet meg nem nyugtathatod. Magadnak kell itt tisztába jönnöd; a te nyakadról, a te életedről van itt szó! Isten igéjének a te szivedben kell viszhangra lelnie, különben szárazon maradsz!”

A vallás vagy isteni erő, vagy emberi gyengeség. A hit vagy isteni adomány, vagy üres szófiabeszéd.

Cavour mondta egyszer, hogy irigyli azt az embert, a ki a század végét megéli. Mert az a legmagasztosabbat fogja látni: az emberiség vallásának létrejöttét. Nos mi vagyunk a megirigyeltek: de hol van hát az új vallás?

A régi Isten, a ki ős időkben sokféleképen beszélt atyáinknak a próféták által, hozzánk pedig az idők teljességében szólott a Fiú által, ő ma is az élő forrás s az ő világossága mellett látjuk meg mi a világosságot.

Stromp László.

PROTESTANTISMUS ÉS ROMANISMUS GYÜMÖLCSEI.

Pfleiderer mondja egyik felolvasásában, hogy a romanizmus és a protestantizmus egyházi ellentéte egyike a legkorszerűbb kérdéseknek. Mert alapvető, mélyreható és döntő érvényű elvi ellentét az, a mely a két egyház hitrendszerében és erkölcsi életnézletében kifejezésre jutott. Nem lehet ily elvi ellentétet külső történeti különbségekre visszavezetni, mint a milyen p. o. a déli és éjszaki éghajlat a román vagy germán faji jelleg; a pszichológiai individualitás, a képzelem és értelem, az érzés vagy akarat különbségére sem lehet alapítani; — s végül az sem vezet célhoz, ha ez elvi ellentétet a tekintély vagy a kritika, az engedelmesség és a szabadság általános kategóriái alá foglaljuk, a melyek e különbséget megvilágítják ugyan, de annak belső lényegét épen nem érintik. *A keresztyénség lényegének ellentétes felfogásán alapszik ez a két ellentétes rendszer.*

Újabbán különféle definitiókkal tettek kísérletet a romanizmus és a protestantizmus közötti elvi ellentét megfejtésére. Legismertebb *Schleiermacher* híres definitiója, a mely szerint a római katholicizmus, vagy mondjuk a rövidség okáért: a romanizmus az egyes embernek a Krisztushoz való viszonyát az egyházhoz való viszonyától, a protestantizmus ellenben a hívőnek az egyházhoz való viszonyát a *Krisztushoz* való viszonyától teszi függővé. A római keresztyén embernek tehát első és legfőbb az egyház, a protestánsnak ellenben a Krisztus. Azonban a prot. embernél is a Krisztushoz való viszony az egyházi közösséghez való tartozása által van feltételezve. De míg ő nála az egyházon a Krisztussal való személyes közvetlen közösségi viszony a fődolog, addig a pápás keresztyén, ha egyházzól beszél, mindig a külső hierarchiai egyházszerkezeti közösséget érti. A két esetben tehát különböző értelemben vett egyházzól van szó.

Hasonló ehhez *Möhlernek*, a hírneves symbolikus és századunk kath. theológiája megújítójának definitiója, mely így hangzik: a kath. ember elsőnek tekinti a *látható*, a prot.

ellenben a *láthatatlan* egyházat. Ebben a definitióban is van egy kis része az igazságnak. Nálunk prot. keresztyéneknél a lelki közösség az első s csak ennek folyománya a külső szervezeti közösség jelentősége. S mégis egészben véve tévesnek kell jelezniük Möhler definitióját. Mert a római egyház nem ismer láthatatlan egyházat, hanem csakis külső jogi hierarchiai szervezetű közösséget, mely ép oly látható és érzéki, mint a bármelyik földi királyság. És viszont nálunk is az ú. n. láthatatlan egyházhoz való tartozás a látható kegyelemeszközök közösségéhez van kötve.

Twisten. Schleiermacher utódja a berlini tanszéken, Irenäus lyoni püspök ama tételét, a mely szerint: „a hol az egyház, ott lakozik az Isten lelke, s a hol az Isten lelke lakozik, ott van egyház és annak minden kegyelme“ — felében Róma és Wittenberg között osztotta meg. Irenäus tétele a maga kettősségében bizonyára igaz. De itt minden attól függ, vajjon az Isten lelke uralkodik-e az egyházban? s elég-e az egyház valódiságának bizonyítására a külső jogi egyház?

Talán találóbb *Martensen*, a szellemes dán theologus ama nézete, a mely szerint a római rendszer a keresztyén-ség külső garanciának (apostolság, püspökség) a rendszere; a protestáns rendszer pedig a lényeges keresztyén elvek rendszere. Más szavakkal kifejezve: a romanismus a régi római juridikai szellemnek megfelelőleg a formális jogira fekteti a fősúlyt, a minélfogva nem más, mint keresztyén mezben a régi imperiumnak a megújulása. A protestantismus ellenben a bensőben személyesen átélt vallási bizonyosságnak a rendszere.

Ritschl a romanismus és protestantismus közötti elvi ellentétet így formulázta: *a)* a romanismus életideálja a szerzetesi világmegvetés s az askesis; a protestantismusé ellenben az Istenben és az ő gondviselésében vetett bizalom alapján az imádsággal járó lelkiismeretes hivatáshűség; *b)* a romanismusban a vallási közösség azonos a szervezett hierarchiai jogi egyházzal, míg a protestantismusban az egyházi közösség csak eszköze a vallásnak; *c)* a romanismus csak a neki alárendelt államot tartja isteni intézménynek, a protestantismus ellenben önálló erkölcsi jelentőséget tulajdonít az államnak; *d)* a romanismus üdvössége a *contemplatio*, a protestantismusé ellenben az élet akadályainak leküzdése az Istenben vetett bizalom és imádság útján.

Mint látjuk, e definitiók mindegyikében van némi igazság. A minek fölhasználásával a történelem és a kultura szemüvegén át fogjuk a következőkben vizsgálni a római és a protestáns világnézet elvi ellentétét.

Gyümölcsseikről ismeritek meg őket mondja az Ur. A Megváltó eme szavának tágabb értelme az, hogy valamely vallásfelekezetnek az igazsága és tárgyi értéke attól függ, hogy milyen gyümölcsöket terem a vallása a népek és nemzetek életében.

A római egyház változhatatlan rendszerben maga szabja meg a hit igazságait. Feltétlen engedelmességet követel papjaitól és híveitől. Az elmét és a lelkiismeretet csalódhatatlan dogmák béklyóiba veri. Nos, a vallásos elmének és lelkiismeretnek e rendszeres lenyűgözése egyrészt merev dogmatismusra és a keresztyénséget szellemi tartalmától megfosztó élettelen bigotteriára (p. o. a lourdesi csudák és a Taxil Leó-féle kijelentések) vezet, másrészt pedig lélekölő materializmussal és lelketlen hitetlenséggel végződik, melynek a radikális skepticizmus a végfejeménye. A mellett e két szélsőség között egy csomó indifferens embert nevel, a kik a vallásra semmit sem adnak s az egyházat politikai hatalomnak tekintve, önző pártpolitikai célokra használják vagy pedig könyörtelenül támadják. — Vallási tekintetben bigottság vagy hitetlenség szélsőségei között vergődik minden elvhű pápista nemzet; kulturális téren pedig lesüllyed, visszafejlődik, miként azt az olaszok, spanyolok, portugallok stb. példája mutatja.

Spanyol- és Olaszországban 100 ember közül csak 10—15 érti az írás és olvasás mesterségét, pedig itt a hamisíthatlan romanizmus classikus földjén vagyunk. A középkori romanizmus egykori büszkeségei, az egyetemek a mai romanizmusra nézve a botránkozás köveivé váltak. Az azokon nyilvánuló szabadabb szellemtől fél a mai pápás világnézet, azért átkozza el a kutatás szabadságát, a melylyel pedig áll vagy esik a tudomány. De miután a mai kultúrtársadalomban gyakorlati okokból többé nem nélkülözhetjük az egyetemi oktatást, azért siet Róma is „a szabad kath. egyetemek“ létesítésével. Ez a szabadság az állami befolyással szemben abban áll, hogy mindenben a püspökök és a római kuria befolyásának és gyámságos vezetésének legyenek alávetve. S hogy minő volna a tudomány művelése a „szabad kath. egyetemeken“, az a modern eszmevilágot és türelmet elátkozó pápai *Syllabus* hirhedt tételeiből könnyen elképzelhető. Következétesen pápás volt tehát a Münchenben 1863-ban ülésező kath. tudósoknak ama határozata: „Lelkiismereti kötelesség, hogy az összes tudományos vizsgálódásokban magunkat az egyház csatlakozhatlan dogmatikus tekintélyének alá vessük“. Ez az a szellem, a mely egykor máglyára vitte az olasz Brunót, és kínpróbákkal fölfedezésének visszavonására kényszerítette Gali-

leit. Csudálhatjuk-e ezek után, hogy a pápás népek kulturája terjedelem és intenzitás tekintetében messze mögötte áll a prot. népek kulturvilágának és rendszerének?

S milyen a pápás erkölcsiség? Minden, csak emberies és természetszerű nem. Mechanikus, külső és törvényszerű az minden ízében. A klerikusok s mindenekfölött a szerzetesek és apácák a valódi keresztyének, a „laikusok“ csak másodrendű keresztyének, kizárólagos objectumai a papok tevékenységének. Az egyéni és világi életnek itt önálló erkölcsi jelentősége nincsen s a keresztyéniséget kizárólag a klerus képviseli. Moralitás helyett külső legalitas uralkodik az élet összes viszonyaiban.

De nézzük a romanismus „gyümölcseit“ a *polgári* és *társadalmi* élet gyakorlati terén. Volt idő, a midőn nagyon magasztalták a pápás tekintélyelvét, mint „a trón és az oltár“ solidaritásának az elvét. De mit mond hozzá a történelem? Megengedjük, hogy *azok* az államok, a melyek a XVI. és a XVII. században a protestantismus elnyomására a pápás egyházzal szöveterkeztek, az állami hatalmi eszközök központosítása folytán előnyben voltak a többi népek felett. Így Spanyolország a XVI. században a leghatalmasabb állam volt; Ausztria nagyhatalom volt a XVII. században a protestantismusnak elnyomatásában, s Franciaországban a bourbon dynastia a pápás egyházzal való szövetségében ugyancsak érezette félelmetes hatalmát a szegény hugenottákkal. De mi lett e nagy pápás államok dicsőségéből? Spanyolország harczedett seregeit tönkeltette a kis németalföldi protestáns nép, a melynek ev. hitén és szabadságszereteten kívül alig volt más fegyvere; az egykori büszke Spanyolország tehetséges népe ma siralmas rommá vált a jezsuiták és az inquisitorok uralma alatt, s a napjainkban lefolyt spanyol-amerikai háború kitörülte azt a nagyhatalmak sorából. Ausztria a protestantismus ellen folytatott küzdelmeivel elvágta nemzeti fejlődésének az útját s ezzel alapját vetette meg azoknak a politikai zűrzavaroknak, a melyek maig is tépik jobb sorsra érdemes államéletét. S végül XIV. Lajos hierarchiai absolutismusa, mely a hugenották elnyomatásával megtörte a francia nép lelkiismeretét, a forradalom isteni ítéletének esett áldozatul, s azóta is a forradalom sorvasztó szele sivit végig Európa és Délamerika pápás népein. S érdekes, hogy az a romanismus, mely a fejedelmek absolutistikus kormányaival szöveterkezett, mihelyt érdekei úgy kívánták, a forradalommal való szöveterkezéstől sem riadt vissza. Az ír, lengyel, belga, spanyol és délamerikai fölkelésekben erősen érdekelve volt a klerus, s századunk közepén

ejtette ki Münchenben a pápai nuntius a hirhedt szót: „rajtunk csak a forradalom segíthet“. Nem csudálkozhatunk tehát azon, ha ma az ultramontanok nyíltan vagy titokban a socialdemokráciával kérkednek, s a mi őket összetartja, az a nemzeti állam elleni gyűlöletük. Socialismus és ultramontanismus oly nemzetközi hatalom, mely mindkettő tagadja a nép- és az államélet Istentől rendelt természetszerű létét és rendeltetését, s míg az egyik a forradalom, a másik az inquisitio eszközeit hangoztatja. A nemzetközi pápás egyházrendszer elvi ellentétben áll a souverain nemzeti állammal, a melynek IX. Pius hirhedt Syllabusa, civilisatiójával, souverain törvényhozásával, tolerantiájával és paritásos jogegyenlőségével egyetemben hadat üzent. Hogy ez állásponton a keresztyénség eszméjének, a világ krisztianizálásának teljes megvalósulása az immanens fejlődés útján teljesen lehetetlen, az nem szorul bővebb magyarázatra.

De értjük a pápás egyházrendszer elvi ellentétét az állammal szemben. Hisz a modern állam a protestantismus szülöttje, mert a szabadságnak és a törvénynek lényegét tevő harmonikus egyesülése egyúttal a protestantismusnak is erkölcsi elvét képezi; azét a protestantismusét, mely azáltal emeli valódi szabadságra a személyiséget, hogy annak lelkiismeretét az isteni világrendhez s annak örök erőihez köti. Azért a protestantismus egyrészt hitelileg megerősíti a felsőbbség tekintélyét, a midőn azt az isteni világrend eszközének tekinti; és másrészt elvszerűleg szentesíti a polgárok személyes szabadságát, a midőn azt az értelmet és a lelkiismeretet az ember elidegeníthetlen szentségének nyilvánítja s arra alapítja a polgári törvények iránti engedelmisséget. S míg egy VII. Gergely és III. Inceze pápa, kikben a római rendszer a legjellegzetesebben domborul ki, kényök-kedvök szerint letették a császárokat és királyokat, és azok uralmát nem az isteni renden, hanem „ördögi igényeken“ alapulónak deklarálták; addig Luther visszaadta a felsőbbségnek, mint az isteni világrend eszközének a méltóságát és lelkiismereti kötelességgé tette az összes keresztyéneknek, papoknak és laikusoknak a polgári engedelmisséget. De ugyancsak Luther ismételtén hangsúlyozta, hogy a fejedelmek nem az önkény, hanem a szolgálat képviselői. S a történelem e ponton is igazi világítéletnek bizonyult, s diadalra juttatta a modern állameszmét. A „L'état c'est moi“ elve szerint uralkodó XIV. Lajos minden fény és pompa mellett is rabszolgákká tette a francziákat, kik aztán egy évszázad mulva az isteni és az emberi világrendet felforgató forradalomban kerestek menedéket, és maig is a jakobinismus és a caesarismus ellentétei között vergődnek. Ellen-

ben a magát az állam első szolgájának tekintő prot. *Nagy Frigyes* a szabad polgárok felett uralkodó Hohenzollernház protestáns császári uralmának vetette meg az alapját, mely a reformatiónak egyik legnagyobb áldását épen a népek és nemzetek ama polgári szabadságában látja, a mely iránt a nemzetközi pápás egyház mindenkor közönyösen viselkedett. Azért hirdeti a protestantismus anyanyelven az Isten igéjét, s ezért látja a kulturának egyik hatalmas bástyáját a nemzeti önállóságban. Egy Luther bibliafordítása megteremtette a német nemzeti irodalmat, útját egyengette a nemzeti művelődésnek s diadalra juttatta a népies nyelv uralmát. Az internationalis romanismus ellenben kulturelles egyformaságot s nemzetietlen kormányformákat létesített a nép- és államélet összes rétegeiben.

Így hát szemmel láthatólag tanítja a historia, hogy a *protestantismus a személyiség vallási szabadságával együtt megteremtette a népek és nemzetek polgári szabadságát és nemzeti önállóságát*, s a historia eme tanulságait magyar hazánk multja is fényesen igazolja. Regenerálta az államok erkölcsi életrendjét és intézményeit, s ennyiben a sociális optimismus képviselője a pápás pessimismussal szemben.

De a politikai szabadság önmagában csak üres forma, a melynek csak a társadalom erkölcsi deréksége, a család egészséges erkölcsi fegyelme és a hivatásszerű élet igazságossága és munkássága kölcsönöz tartalmat. E tekintetben is jótékonyan hatott a protestantismus az erkölcsi népnevelés terén s nagykorúságra emelte a népeket és nemzeteket. Így aztán megvalósította a legfőbb emberi ideált egyéni és társas oldaláról egyaránt, a mennyiben csak erkölcsi eszközökkel él a maga céljainak megvalósításában. Hasonlítsuk csak össze p. o. *Laveleye* statisztikája nyomán a prot és a pápás országok sociális állapotait, és azonnal ráismerünk a két ellentétes világnézet jól megérlelt „gyümölcseire“. A protestantismus igazi lényegét és benső intencióját tekintve a vallásos-erkölcsi, világi, állami és társadalmi keresztyénség, szemben azzal a supranaturális, nemzetközi és állam- és társadalomellenes katholicismussal, a melynek degenarálás, elaléltság, stabilismus, sőt pessimismus vagy forradalom a végső következménye. Egészséges társadalmi életet csak a protestantismus alkotott, a melynek az igében, a munkában és a művelődésben rendelkezésre állanak az erkölcsi eszközök a társas bajok enyhítésére s a társas feladatok megvalósítására.

De hát a házasság s a családi életnek csak a pápás világban van sákrámentomi jellege és természetfeletti ereje, —

mondják sokan a tulsó táborból. Ép azért Luthert erkölcstelen érzéki embernek mondják, ki a házasságot természetfeletti jellegétől megfosztva, tisztán természetes polgári viszonynak deklarálta, sőt itt-ott kora nyelvén szólva, erősebb kifejezéssel is illette a nemi dolgokat. Nézzünk a szemébe e vádnak! Eltekintve Luther családi életének mintaszerű tisztaságától és szépségétől, azt kérdezzük: hol becsülik meg ma jobban a házasság szentségét, a kath. vagy a prot. országokban-e? A román népcsaládok költészete megadja erre a feleletet. Azok drámái és regényirodalma arczpirulás nélkül ma alig olvashatók. Az érzéki szerelem rajza itt már több a naturalismusnál. S míg a kath. házasság a maga szentséges jellegét az egyházi sákrámentom által nyeri, addig a mi házasságunk szentséges ereje a *lelkismeretet megkötő hűségben* van, mint a melylyel áll vagy esik a házasság lényege. A mellett a katolikusok szerint mégis csak kisebb szentségű állapot a házasság a szerzetesek és apácák „tökéletes“ szentségével szemben, míg ellenben nálunk a hűség etikai ereje által természetiségében is megnevesítve szentséges állapot és oly nagybecsű erényeszköz a házasság, mely minden nemesebb társadalmi rendnek az alapja. Melyik részen található tehát a házasság nagyobb megbecsülése s a józan erkölcs és fegyelem jobb biztosítóka?

De tovább menve: a kolostor lakói a kath. ember előtt azért is magasabb szentséggel bíró, jobb keresztyének a közönséges embernél, mivel a mennyei dolgokra való kizárólagos törekvésükben nemcsak házasságról, hanem még a földi hivatásról is lemondanak. A földi hivatásszerű munka náluk protán valami, a melyre legfeljebb, mint a házasságra, a természetes életfentartás céljából van szükség, mely azonban a magasabb erkölcsi ideálra nézve nemcsak, hogy nem előnyös, sőt határozottan káros. Ezzel szemben a reformatio, mint hatalmas vallásos-etikai-sociális mozgalom az állam és a házasság mellett a hivatásszerű munkának is visszaadta tisztességét és méltóságát, a melynél fogva az rák nézve nem az isteni rendeltetéstől bennünket visszatartó elkerülhetlen baj, sőt inkább a munkában nyilatkozik meg a mi rendeltetészerű feladatunk, s ez az, a mi életünknek erkölcsi értéket és tartalmat kölcsönöz. Nem is csupán eszköz a munka az egyesek önös szükségleteinek kielégítésére, sőt inkább szolgálat az a mi felebarátainkon s a társadalom jólétén, s ennyiben az istentisztelet egyik neme, a melylyel kiki a maga helyén és a maga módja és tehetségei szerint szolgálja az Istenországát legfőbb javát.

Alig vagyunk képesek felfogni, mily óriási jelentősége van az emberek társas életére nézve a *munka mint hivatás-hűség és istentisztelet* prot. értelmezésének. Ez adta meg a prot. népeknek azt az ösztönt és elhatározást arra a bámulatos szorgalomra, a melynek ma a kultúra összes vívmányait s az egész társadalmi élet haladását köszönhetjük. Természetes, hogy letűnő századunk egész kulturrendszerében kath. népeinknek is van részük, és pedig annál nagyobb mértékben, minél közelebbi viszonyban állanak országokként és vidékeként a prot. lakossággal. De a hol izoláltan állanak, mint p. o. Olasz- és Spanyolországban s Délamerikában, ott a jólét és a kultúra terén is föltűnő hanyatlás észlelhető. S az természetes valami, mivel a szerzetesség kontemplatív természetű kényelme a társadalom többi rétegeire is kihat s csak közepes buzgalomra vezet a munkánál. Ott, a hol az erkölcsi kötelesség s a munka erkölcsi és sociális értéke iránti érzék laza vagy hiányos, ott hiányzik az energia s az életrealitás is annak teljesítésében s ott aztán a kulturális eredmény is messze mögötte marad a munkának örvendő prot. népek kulturájának. S ha a munkának eredménye a kötelességérzet s a munkakedv arányától függ általában véve, úgy függ az különösen a vezető osztályok magasabb szellemi munkálatainál is. A hivatalnoknál, tanítónál, orvosnál vagy jogásznál nagy különbség az, vajjon munkáját az előirt szabály szerinti közönséges béres módjára, vagy pedig a közönség jóléte iránti teljes felelőssége tudatában végezte-e, a mire azonban csak az lehet képes, a kinél *lelküismereti dolog a hivatásszerű munka*. A munkának ily fel fogására akarja nevelni az embereket a protestantismus. *Bismarck* egy alkalommal az *államférfi prot. jellegének* deklarálta azt, hogy minden egyes cselekvősegeért a teljes felelősséget önmagára vállalja, míg ezzel szemben pápás kath. eljárás az, abszolutiót keresni a fejedelemtől vagy a parlamentnél.

Valóban találó megkülönböztetés ez, mely minden egyes hivatásszerű munkára alkalmazható. Az a prot. ember, a ki a legfőbb vallásos dologban szokva van a szabadsághoz, öntevékenységhez és önfelelőséghez, a maga karakterét polgári cselekvéseiben is igyekszik megvalósítani, míg ezzel szemben a pápás egyházi tekintély járszalagjához kötött kath. keresztyén a polgári életben is kevés önálló kezdeményező elhatározást, önbírálatot és felelősséget fog mutatni. Hogy melyik a kettő közül szolgálja jobban az emberi közösség javát, azt a historiai tapasztalat igazolja, mely mindenütt a prot. népek folytonos haladását s a kath. népek növekvő hanyatlását mutatja kulturrendszerünk összes ágaiban.

Íme egy rövid áttekintés a katolikus és prot. világnézet különböző „gyümölcsseiről“ a kultura terén. A maga ellentétében tüntettük fel a két világnézetet, s kulturális hatásában ismertettük a historia világánál annak ható erejét. Fejtegetéseink csak igazolják azt, hogy a prot. keresztyénség a legfőbb vallási ideál, s a prot. értelemben vett életközösség mintája és legfőbb célja az emberi társadalomnak. Egyedül a protestantismus az, mely megadja az utat és módot az emberi együttélés és együttműködés sociális problémájának a megoldására. Optimistikus jelszavunk, reményünk és büszkeségünk tehát csak az lehet, hogy *a protestantismusé a jövő!*

Valóban igaza van Goethe-nek, a költők nagy fejedelmének, a midőn azt mondja: „Mi nem is tudjuk, hogy mi mindent köszönhetünk Luthernek és a reformatiónak. Megszabadultunk a szellemi bornirtság bilincseitől, s képesekké lettünk az eredeti forráshoz való visszatérésre s a keresztyénségnek a maga tisztaságában való felfogására és megértésére. Ismét van erőnk és bátorságunk, hogy szilárdan megálljunk a jó Isten földén, s istenadta emberi természetünkben jól találjuk magunkat. Haladjon bár továbbra is a szellemi kultura, emelkedjenek a természettudományok mindinkább és inkább terjedelemben és mélységben, s táguljon az emberi szellem látó köre bármilyen irányban: a keresztyénség magasztos erkölcsi kulturáját, a mint az az evangéliumokból csillámlik és világlik, nem fogják meghaladni sohasem. De mennél derekasabban haladunk mi protestánsok előre a nemes fejlődés útján, annál gyorsabban fognak követni hennünket a katolikusok. Mibelyt korunk mindinkább terjedő felvilágosodása által érintve és áthatva érzik magukat, akarva, nem akarva utánunk *kell* haladniok. És eljő az idő, a midőn *egyek* leszünk!“

E jövő felekezeti békének és egyetértő munkásságnak a keresztyénség terén legyenek e sorok is szentelve.

Eperjes.

Dr. Szlávik Mátyás.

T Á R C Z A.

EGY NAGY CONVERTITA A TÖRTÉNELEM VILÁGÁNÁL.*

Megkapóan érdekes és plasztikus alakban adja meg a történelem vésője utolsó simítását Svédország és Norvégia római nagykövetének a flórenczi Azzolino-család levéltárában folytatott kutatásai eredménye, melyeknek tárgya voltaképen annak a viszonynak földerítése, mely Gusztáv Adolf katalizált leányát Azzolino római bibornok kortársához fűzte, kerete azonban magába foglalja az „Észak Minervája“ epithetonnal jelzett királyi hölgy egész életét. Az Azzolino bibornokkal való viszony természete felől e levelezések megjelenése után többé nem lehet kétség. Elárulják azt nemcsak Krisztina svéd királynő nem egy levelének szenvedélyes kitörései, suttogásszerű vallo-másai, de elárulják magának a bibornoknak önkénytelenül el-ejtett célzásai is.

Gusztáv Adolf szive nem volt az ideális szerelemre te-remtve; felesége csak durva kényének eszköze, de a házastársi viszony mélyebb és nemesebb átérzése idegen az ő büszke és harcziás jellemétől. A brandenburgi hercegnő persze csak igénytelen szépséget, középszerű értelmiséget, beteges, gyöngé idegrendszer hozhatott neki cserébe a svéd király nagy és hősies híréért. Jellemöknek ez a nagy eltérése, a férj komor, zárkózott fölénye azonban nem csökkentette, sőt melegebbé és ragaszkodóbbá tette a külső előnyökkel kevésbé megáldott hitves vonalmát férje iránt, mely a király halálakor a fájdalom egész kétségbeesésében nyilvánult. Ha szó szerint szabad vennünk Krisztina önéletrati följegyzéseit, férje iránti határ-talan szerelme még leányához való érzelmeit is háttérbe szo-rította. „Nem szenvedhettem, mert lány és rüt voltam“ — írja

* Christine de Suède et le cardinal Azzolino. Lettres inédites [1666--1668.] Par le baron de Bildt. Paris 1899.

Krisztina. De a mint Gusztáv Adolf meghalt, szüksége volt rá mintegy, hogy vigasztalhatlan veszteségének gyermekét is osztályosává tegye. Bezárkózott vele a gyászszal bevont termekbe s ott sírt és jajongott, bohóczeitől és törpeitől környezve, a hős férj ezüst foglalatba zárt szive fölött.

A lány, kiről szó van, 1626. decz. 18-án született s kezdetben fiúnak vélték, úgy hogy tévedésből a királynak egy trónörökös születését jelentették. Rendkívül fontos tény ez Krisztina későbbi fejlődése tekintetéből, mely lassanként erős férfihangnak, beszédében és öltözködésében a férfiaság affektálásának adott tért. Hozzájárult ehhez, hogy Gusztáv Adolf maga is leányának teljesen férfias nevelésére adott utasítást. Krisztinának ily hatások alatt legyőzhetetlen ellenszenve támadt minden nőesség iránt, öltözetben és szokásban. Hajfrizurát soha nem hordott, bőrét nem ápolta, sem testét, a tisztaság legegyszerűbb követelményei szemmeltartásán kívül. Gyűlölte a hosszú ruhát, csak rövid szoknyát viselt, különösen falun. A kézimunkákban sem ment semmire, de annál nagyobb buzgalommal tanulta a nyelveket és testgyakorlatokat, hat órán át reggel és hat órán át este. Ellenben keveset evett, még kevesebbet aludt, s két-három napig el tudott lenni víz nélkül.

Így fejlődött, serdült hajadonná a svéd Minerva, a „Pallas Nordica“, a mely néven dagályos költeményekben annyiszor dicsőítették. Tizenhét éves korában szive is megszólalt — először életében — s ábrándjainak obligát tárgya ki volna más, mint a kis unokafivér, egykori játszótársai, Mária Euphrosina és Eleonóra hercegnők fivére, Károly Gusztáv, különben egy tömzsi, kövér és rút siheder s nem is valami erényhős, a ki a jó sört mindennél többre becsüli. Kezét ígérte neki, de az első, a ki kiábrándult, maga Krisztina volt, s hogy kárpótolja őt a szakításért, melyet maga idézett elő, cserébe lemondott javára a koronáról.

Igazság szerint nem ez volt az egyetlen ok, a mely Krisztinát a trón elhagyására bírta. Megunta az uralkodás apró gondjait s lelkének titkos hajlamai mindennél erősebben vonták őt a katolikus vallás mysteriumai felé, melyeknek hagyományai ott nyitak előtte a pápaság évezredes székhelyén, Rómában. Ide vágódott a művészet nagy emlékei klasszikus földjére. s miután titkon előkészítette lemondását s rendbe hozta vagyoni viszonyait, s a lutheránus egyházból való kitérését, Brüsszelen át elindult Rómába.

Fényes diadalút volt ez, több mint kétszáz személyre rúgó kíséretével együtt, városról városra, a merre csak elvonult. Innsbruckban Ferdinánd Károly főherceg vendége

volt s az „utolsó lovag“, Miksa császár sírjánál, térden állva tette le a *professio fidei*-t. Majd Trieszten, Mantuán, Bolognán át Pesaroba érkezett, a hol a később életére oly végzetes befolyást gyakorló Santinelli testvérekkel ismerkedett meg. A nemes, de elszegényedett családból való ifjak egy balletben lejött *canario* nevű, akkor divatos tánczokkal igézték meg szívét. Bemutattatta magának a két testvért, kiknek társalgása megtetszett neki s ajánlatot tett, hogy kísérik Rómába. Ők lettek a királynő római kis udvartartásának is, a Farnese palotában legbefolyásosabb tényezői. Ez a kegyencz uralom már az első időkben Krisztina érzékeny megsarczolására vezetett. A rendszeres fosztogatás, melyet ellene indítottak, sokban hozzájárult vagyoni állapota ziláltságához, s később főlovászmestere, Monaldeschi, véres meggyilkoltatására vezette.

Alig érkezett meg Krisztina és kísérete Rómába, alig rendezkedett be a Farnese palotában, méltatlan kegyenczei nyílt játékházat akartak ott alapítani. Példájokra a cselédség lelopkodta a takarók bojtjait, a függönyöket és koci-redőnyöket; fölégették az ajtókat, hogy melegedjenek mellettök; egy nap egy ezüst gyertyatartót helyettesítettek réz gyertyatartóval; Santinelliék még a ruhákat, ingeket is megdezsmálták. Fölhasználva a királynőnek a francia udvarnál tett látogatását, Santinelli a Krisztina gyémántjai kiváltására kapott pénzt elsikkasztotta, edényeit, tárgyait és tálaít eladta vagy rajtkot a királynő czímerét a magáéval helyettesítette. Még himzéseit is elégette, hogy a beléje varrt arany és ezüst szálakat értékesítse.

Tudott-e Monaldeschi főlovászmester mindez üzelmekről? Úgy látszik, hogy igen, de a helyett, hogy őszintén és egyeneslelkűen fölfedezett volna mindent Krisztinának, kerülő utakon akarta a két Santinellit cselészövényeinek feláldozni. Ez azonban nem sikerült s midőn vetélytársai bevádolásához oly módon akart bizonyítékokat szerezni, hogy már a királynő levéltitkát sem kímélte s a kémkedés gyanuját méltán vonhatta magára, Krisztina 1657. nov. 10-én Fontainebleau-ban elfogatta és megölette.

Lehetek Krisztina fölgerjedt bosszújának más okai is: fontos állami érdekek elárulása, a királynőnek megrágalmazása Azzolino bibornokkal való viszonyával, sőt a regényírás a szerelem motívumát is bizonyos előszeretettel szőtte bele a véres drámába; de históriai bizonyítékok erre nem léteznek. Ellenben maga Krisztina souverain jogai teljes tudatával vállalta el a felelősséget cselekedetéért, melyet különösen a francia udvar, hol akkor a királynő látogatáson volt, mint a

vendégjog nyílt megsértését hibáztatott. Büszke góggel válszolt Mazarin bibornoknak e tárgyban megbízott által tett szemrehányásaira: „mi északiak egy kissé vadak és nem nagyon félénknek vagyunk; bocsásson meg tehát, hogy megbízottja nem érte el az óhajtott sikert. Higgye el, mindenre képes vagyok önért, *kivéve azt, hogy féljek*. Sokkal kevesebb fáradságomba kerül megfojtani az embereket, mint tartani attól; s ha Monaldeschivel nem tettem volna azt már meg, bizonyára nem feküdném ma le addig, míg meg nem tenném.”

A mily bepillantást engednek e markáns szavak Krisztina daemoni lelkületébe, ép oly gyámoltalanság benyomását teszi az a bizalom, melylyel tovább is kitüntette méltatlan kegyenczét, Santinellit, őt bizva meg folytonos pénzzavaraiban ékszerei, csecsebecsei, sőt arany koszorúkkal behintett hermelines királyi palástjának is zálogba tételével. Szemei akkor sem nyíltak fel, mikor hamis nyugtákat terjesztett eléje aláírás végett s színházi előadás ürügye alatt kicsalta tőle Párisban vásárolt fehérműit, ruháit, hogy zálogba tegye vagy eladja.

Károly Gusztáv svéd király halála, s az öt éves kis XI. Károly örökösödési ügyének rendezése 1660-ban újra Svédországba szolitották Krisztinát, de visszatérve Rómába, a régi könnyelmű és fényűző élet újra kezdődött. A Riariopalota fényes lakosztályaiba költözött most át, ott rendeztette be remek képtárát, melynek nagyobb része Rudolf császár prágai gyűjteményéből eredt, azon időből, mikor a svédek a várost rohammal vették be, s később Odescalchi herceg tulajdonába ment át, majd tőle az orleansi herceghez került; ide helyeztette el a Vichy-ház pompás falszönyegeit is. Az a négy évi időszak, melyet ezúttal töltött Rómában, élete legszebb emlékei közé tartozott. Krisztina épen nem vetett féket mulatni vágyó, élveteg hajlamainak. Az 1666-iki karnevál alatt, mely különösen vidám volt, a Riario-palotában operai előadások, melodramák váltották fel egymást, melyekhez Azzolino bibornok írt prologust. Azonkívül a királynő a San Marco terén is házat bérelt s két erkélyt emeltetett hozzá, a honnan vendégei, a bibornokok és főpapok társaságában nézte végig a felvonuló álarczosokat. Mindez sok alkalmat adott a mendemondákra és megbotránkozásokra, úgy hogy a hírneves jezsuita, Zucchi atya, bőjti szent beszédeiben meglehetősen kiméletlenséggel tette kritika tárgyává Krisztina magaviseletét s élesen menydörgött a „hamis prófétán“ s a „botránkoztató papok“ ellen.

De igazságtalanság volna hozzá nem tennünk, hogy Krisztinának mindez nem vonta el érdeklődését a művészetek és tudományok ápolásától sem. A hírneves bolognai csillagász-

szal, Cassinival állandó érintkezésbe lépett, az egyház tilalma ellenére, melylyel a bölcsek kövének kutatóit sujtotta. Laboratoriumot rendezett be palotájában az alchimiai kutatásokra, melyeknél hűséges szövetségeseül nyerte meg Azzolino bibornokot is, Gaber, Lully Raymond, Albertus Magnus és másoknak könyvtárában föllelhető munkái és kéziratái útmutatása mellett. „Stilleriá“-jának — így nevezték labororiumát — 1669. évi kiadásai egyedül 432 tallerra rúgtak, de ez összegbe nincs beleszámítva a gazdag tiszteletdíj, melyet egyes alchímistáknak fizetett. mint p. o. a szolgálatába vett Bandierának, a kiről végrendeletében is megemlékezett. Vagy a kalandor Borri-nak, a kivel a Glauber által állítólág fölfedezett, de gondosan eltitkolt s a bölcsek kövének még erősebb hatású *alcahest* folyadék föltalálásán fáradozott, mindaddig, míg a szélhámós olaszt le nem leplezték előtte mint korhely csavargót, a ki az igazságszolgáltatás bosszuló karjai elől menekült a szerzetesi kámszába s Mihály arkangyal különös pártfogásával dicsekedett, a kitől nemcsak az aranycsinálás módját tanulta meg, hanem egyéb titkok kifürkészését is, p. o. hogy mik történnek VI. Sándor conclavejában. Később Borri egy titkos vallási szektát is alapított, melynek theosophikus kiindulási pontja az volt, hogy a vízőzön alatt Vesta, a ki nem más volt, mint Noé felesége, Oromáz Szalamander, a tűz fejedelme csábításainak engedve, neki két fiat szült: Zoroasztert, a ki tizenkét századig élt és Egéria nyμφát. Maga magát Prokrisztusnak nevezte, a ki a Miatyánk azon passusa alapján volt eljövendő, mely így hangzik: jőjjön el a te országod!

A szent inkvizíció által tűzhalálra ítélt s „in effigie“ meg is égetett Borri-n kívül. (a ki különben később még módot talált II. János György szász választófejedelem, továbbá Rudolf braunschweig-wolfenbütteli herczeg kegyeibe is beférkőzni.) Krisztina különös kitüntetésben részesített bizonyos Majorquin nevű boszorkánymestert, a kivel Giulio Celi révén ismerkedett meg s a ki egy vasedénnyel ragadta el fantáziáját, melyben valami porrá tört cinóbert vagy higanyt gyöngye tűznél hevített, elzárva egy ideig nyílását, azután elpárologtatva füstjét, a mely műveletet háromszor ismételte. Ugyanő egy kis üvegcsét adott át Krisztinának, melybe saját szavai szerint hatféle fém mercuriuma volt zárva; továbbá valami megfagyasztott testet, melyből arany tükröt akart készíteni, a mely széttörve és mercuriummal keverve, valódi bölcsesség-követ produkál. Krisztina kölcsön vett fel pénzt, hogy e sarlatánnak adja.

Az Anglia és Dánia között kitört háború folytán a svéd országgyűlés rendkívüli egybehívása 1666-ban, Krisztinát másod-

izben kényszerítette, hogy római időzését megszakítva, hazájába siessen vissza. Harminczegy napi utazás után érkezett meg Hamburgba, mely akkor központja volt az észak-német fejedelmek találkozásának. A martialis királynő itt egész fejedelmi fényűzéssel rendezkedett be; hatlovas hintót vásárolt, fekete szegélyű sárga livréet csináltatott cselédségének és sorban fogadta a mecklenburgi herceget, a hessen-homburgi őrgróf, a laenburgi herceget és felesége látogatását, míg a hamburgi őrgrófot, Vilmos Kristófot azzal mentette ki udvarmestere, hogy gazdája sokat ivott s így nem tiszteleghet személyesen.

Hamburgi időzéséről, honnan a tárgyalásokat Svédországgal folytatta. Így ír maga Krisztina Azzolinonak: „Időmet részint ügyeim intézésével, részint a látogatóimmal való társalgással töltöm, a kik közül számosan jönnek mindkét nemből. Azután sakkot, *staffettát*, piquet-et játszom, s mivel rendkívüli szerencsém van e játékokban, s nincs annyi pénzem, hogy szándékosan veszítsek, tehát nem játszunk pénzben.“ Megtanulta a *bassettá-t* és a *trenta uno-t* is, a mai harminczegyed. De ünnepekben sem volt hiány s messze hire futott annak a jelmezes bálnak, melyet 1667 farsangján rendezett a királynő s melynek tárgya Armida elbűvölt palotája volt Tasso alakjaival. A jámbor hamburgiak azt hitték, hogy a fényes bál csak ürügy, mely arra szolgál, hogy Krisztina az alatt a várost elfoglalja. S valóban a mulatságra kitűzött vasárnap, a nép ellátta magát fegyverrel, lánczot húzott az utcákon, s az ágyukat a városnak szegeztette. Szerencsére az egész csak álhir volt; az ünnepélyt akadálytalanul megtarthatták. A díszes lakománál a helyeket sorshúzás útján jelölte ki az etiketre rendkívül kényes Krisztina.

A másnap jelmezes estélyen a hölgyek nyμφáknak, tündéreknek öltözve jelentek meg. Maga a királynő ékszer nélkül, de elragadó kosztümben haladt egy lánczravert rabszolgamenet élén. A nép kívül majd áttörte a kordont, hogy behatolhasson a termekbe s Krisztinának magának kellett felvigyáznia, hogy a meghívottak helyeikhez jussanak. Kilencz órán át tartott a jelmezmulatság, utána négy órán át tartó bankett következett, melyen a lovagok római hősöknek öltözve, pánczélosan vettek részt. Lakoma után a királynő két nagy tükröt, melyekért négyezer tallért adott, sorsoltatott ki a jelenlevők közt s miután ő maga lón a nyertes, ajándékba átengedte Wrangel grófnőnek. Bál fejezte be a mulatságot, teljes öt órán át, melyen Krisztina is nagy kedvvel tánczolt.

Más alkalommal a királynő a hessen-homburgi herceget lakodalma kedvéért adott nagy ebédet, melyen negyvennyolcz

fogás volt, és nyolcz konfetti-pyramis. Ezeket a konfettiket a lakoma végével kiosztották a zenészek közt és földre szórták, hogy a jelenlevő nézők fölvegyék. A maradékot meg épen az ablakon dobálták ki.

De Krisztina mulatsága ez alkalommal már nem volt oly zavartalan. Erős fogfájás gyötörte, mely ellen orvosa, Macchiotti pióczát rendelt. De a királynőnek ösztönszerű idegenkedése volt e gyógymód iránt, akárhányszor elhívatta a borbélyt, megvárakoztatta s a végén mégis hazaküldte. Általában Krisztina egészsége hamburgi tartózkodása alatt mindjobban kezdett ingadozni. Gyakori főfájása volt, torokfájással és álmatlansággal kísérve, a mit annak tulajdonított, hogy csak vizet ivott, ez pedig Hamburgban igen rossz volt. De életmódja is könnyelmű és meggondolatlan volt, úgy szólva soha se ment ki s a napot olvasva töltötte fűtetlen szobában, úgy hogy látogatói is kerültek, nem bírva ki a hajdonföntartózkodást a hideg szobában.

Képzeltető, mily veszedelmes lehetett az ily életmód egy oly szigorú télen, a milyen az 1667-diki volt Hamburgban. Krisztina maga írja, hogy ujjai majdnem megfagytak, a mint a tollat fogta s a tentatartót folyton a tűzhez kellett tartania, hogy be ne fagyjon. De nemcsak a hideg, a hőmérsék rohamos változása is káros befolyással volt a királynő szervezetére. Panaszkodik, hogy negyven nap szakadt szüntelenül az eső s hogy ugyanegy héten kellett az olasz föld hőséjét és Svédország fagyát elszenvednie. Két hónapon át alig egyszer látta a napot. „A nedvesség — úgymond — oly nagy, hogy ágytakaróim úgy át vannak ázva, mintha harmatnak lettek volna kitéve.“

Hozzájárult a jeges víz iránti előszeretete, a minek hiányában, önmaga talált föl bizonyos sörféléit, a melylyel szomját csillapítsa. Később ezt kúra okából tejjel cserélte fel, melyből első nap tíz palaczkkal megivott! Majd megint ábrával, pézsmával és cukorral kevert vízről tesz említést, melyet kitiünőnek talál. Mindehhez hozzá kell vennünk kora babonás képzeteit, melyeket ő is teljes mértékben osztott bizonyos szerek gyógyító hatásáról. Orvosától Rómából két unczia vipera-port rendel láza ellen. Viszont a pápának saját maga által készítettett kenőcsöt küld apoplecticus, paralytikus bajok és epilepszia ellen. a melyet maga is mindig magával hord egy zsebbeli dobozzal, s a melyet a hamburgiak is minden reggel használnak halántékuk és orrlýukaik bekenésére a rossz levegő ellen. Halálsejtemem is gyakran elfogja, s tart a csillagzatok

rossz konstellációjától, mely már kétszer támadta meg életét a \square -ban levő \odot által.

De még megérhette, hogy harmadszor is visszatérhetett szeretett Rómájába, melyet többé nem is hagyott el. Ott halt meg 1689. ápril 19-én a Riario palotában s a Szent-Péter templomába temették. Azzolino bibornok még azon évben követte a sírba.

Ilyennek domborodik ki ez érdekes nő emléke bizalmas levélváltásaiból, melyek csak most, kétszáz év múlva láthattak napvilágot. Igazi női ellenképe volt ő a XVII. század nagy condottierinek, a harmincz éves háború hőseinek, telve ellenmondásokkal és rendkívüliségekkel, melyeket szellemi és testi szervezete egyaránt nagy és groteszk körvonalakban árult el. Forró szív és forró érzékiség találkoztak lényében az északi lélek ködös mysticismusával, mint hogy ha a dél pálmája és észak fenyője ölelkezett volna egyéniségében, hogy egyikét hozzák létre a nervosis nagy betegeinek, a kikről a történelem emlékezik. Erre vezethető vissza vallásváltoztatása is, mely a nagy protestáns fejedelem, Gusztáv Adolf leányából a római hierarchia szolgálatában engedelmes és vakbuzgó esz-közt csinált, a ki kész volt inkább lemondani a tényleges uralkodásról, semhogy a protestáns svédek eszméihez és szokásaihoz kelljen alkalmazkodnia.

I. S.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

A külföldi egyházi életről írunk mindig e rovatban, de nem tehetünk róla, hogy míg a határokon kívül kellene a spectatori tisztet teljesítenünk, fél szemünk mindig csak a hazai egyházi s felekezeti viszonyokon nyugszik.

Már négy és fél év óta bizonyos idegesség fogja el a mi protestáns egyházainkat, a minek okát hol bizonyos aggressiv törekvések kétségtelen jeleiben, hol pedig egy új helyzettel szemben való készületlenség érzetében látják. A kettő pedig teljesen összevág. Az új helyzet: az egyházpolitikai törvények által provocált agresszió a róm. kath. egyház részéről a liberális eszmék, tehát a liberális kormánypolitika s a mindenmű liberális eszmék szülőanyja, a protestantismus ellen. Mi erre az agresszióra nem voltunk elkészülve. Minden egyebet, p. o. felekezetenküliség, baptismus, felekezeti kényszer eltörlése stb. könnyen elviseltünk volna, mert ezen eszmék és irányok lassú fejlődésével parallel haladt volna a mi egyházi életünk intensívebb kifőrmálódása is. De egy minden pillanatban harcra kész, jól szervezett óriási organismus váratlan mozgósítása annyira megzavart bennünket, hogy zavarunkban, mint Kronos fiait, a protestantismus is megenné saját liberalismusa szülőtteit. És ugyan mit használna vele magának? A leghatalmasabb, az elkerüli a neki szánt sorsot... Retrograd eszmék nem illenek hozzánk, hanem igenis be kell vallanunk, hogy az egyház életereje, az evangéliumi vallásosság forrása apadt ki nálunk s ezek felfakasztásához kell fogunk. A protestáns egyház az evangéliumi positiv alapokon nyugvó hitélet nélkül lucus a non lucendo.

Az újabb évszázadba meglehetősen kedvezőtlen auspiciumok mellett lépünk át. Ellenfeleink politikailag szervezkednek, társadalmilag rendezve vannak, a Péter sziklája az ő hitök. Nekünk politikához semmi közünk, — legalább a pro-

testantismusnak nincs, — társadalmilag ellenben rengeteg feladatunk volna, de mulasztásaink a feladatok nagyságával érnek fel. A mi hitünket illeti: némi részben amaz egyetlen fundamentumon áll, a melyen kívül más nem vetetett, de némi részben Baur és más újabb messiások modern evangeliumát követjük, vagy még ezt sem . . . semmit sem . . .

A Szent-István társulat palotáján a pápa lobogója lengett legközelébb, az a lobogó, mely egy praetendált souverainitásnak a symboluma az egész hithű katolikus egyházban. A magyar országgyűlés képviselőházában ellenben a protestantismus a néppárt vezérének jóindulatú támogatásában részesült. Pápai zászló alatt az eretnekeknek is javára: ugyan ki ülne fel ennek a báránybőrnek.

Ime ott áll előttünk egész Nyugat-Európa, mely kétségtelessé teszi, hogy mi a mai társadalmi fejlődés képe s mi vár reánk is. Az államhatalom mindenütt küzd az állami feladatok megoldásáért. Többé-kevésbé azon szabadelvű eszmék a vezérelvei, a melyekkel a protestantismus ajándékozta meg a civilisált világot. De a mód, melyen az állami organismus functionál, a parlamentáris gépezet központi hajtóereje, idegen elemek által inficiáltatott. A hatalomról leszorított, a protestáns eszmék által megbuktatott római mindenhatóság felhasználja a parlamentáris alkotmány előnyeit, hogy az államban döntő tényezővé legyen, hogy az államok belpolitikájában uralomra jutva, végre a külpolitikában létesítse újból a pápa világi souverainitását, megalkossa az egyházi államot s az egyházi állam fejedelme az egyes államok parlamentjeiben uralkodó, vagy legalább is feltétlen figyelembe részesítendő katolikus színezetű politikai pártjai által újból megnyerje a világ feletti uralmat, melylyel bírt VII. Gergelytől X. Leoig.

Hogy mit jelent a politikailag szervezkedett katholicismus uralma valamely államban: arra feles példával szolgálhatunk.

Bajorországban, mely tudvalevőleg kétharmad részben katolikus s egyharmadában protestáns, legközelébb megállapított, hogy minő ünnepek azok, melyeken az állami épületek ünnepélyes zászlódiszt öltsenek. A specíficus nemzeti ünnepek mellett ott van az Úrnapja is, ez a merőben pápista ünnep, melynek jelentősége a tridentini zsinat szerint az eretnesség felett való győzedelemmel áll kapcsolatban. Az állam, mely törvényeinél fogva interconfessionális és a mely, akár csak a miénk, a vallásfelekezetek közötti egyenlőséget és viszonyosságot írta alaptörvényei közé, épen úgy felekezeti álláspontra helyezkedett ezen kormányrendelettel, akár csak

a miénk az „erdélyi püspök“ kötelező czimzéssel s a minis-terileg decretált különböző ünnepekkel. Hiszen vannak egyes vidékek Bajorországban is, a melyek túlnyomólag protestáns lakossággal bírnak, hol az állami tanintézetek tanári személyzete. tanulói protestánsok és itt is kítűzessék-e a protestánsokat gyalázó, gúnyoló zászló?

Sőt még többre is képes a klerikális szellem, mely előtt minden a pápa. Ugyancsak Bajorországban elrendeltetett, hogy a tanárok minősítési táblázatában ki kell tüntetni azt is, hogy az illető tanár neje minő vallású és gyermekei mely vallásban fognak neveltetni. És ezen botrányos állami felekezetestkedést még megtoldja az indokolás, t. i. hogy ez azért szükséges, hogy azon tanárok, kiknek gyermekei evangélikus vallásban nevelendők, ne neveztesse ki túlnyomóan róm. kath. vallású vidék tanintézeteihez, hogy így a botrányozás elkerültesse. De viszont, hogy róm. kath. vallásban nevelendő gyermekekkel bíró prot. tanár prot. tanintézethez ne neveztesse ki; erről már szó sincs. Épen az a nóta, mint nálunk a század elején a vegyes házasságoknál, melyek, mivel a házasság a pápista félre szentség, protestáns lelkész előtt nem köthetők. Hogy a protestánsok lelkiismereti szabadságát és vallásos érzületét sem szabad háborgatni: erről a jó pápista urak feleslegesnek tartják gondoskodni, mert hát a katolikus és az a-katolikus ember két különböző kvalitású egyéniség, amaz a tökéletes, a szent s ez örüljön, ha ideig-óráig eltűnnek.

Mindenki előtt ismeretes a németországi ú. n. centrum-pártnak az a szereplése, mely előtt egyetlen egy cél lebeg, a mely cél a magyarországi néppárt nyelvén „revisió“-nak lehetne fordítani, a mely tulajdonképen a róm. kath. egyházi érdekeknek az állami s a protestáns elvek felett való diadalra juttatása. Nem lévén compact többség sem a német birodalmi gyűlésen, sem Poroszországban, ez a párt az igazság istennőjének helyét foglalja el s a mérleget egyensúlyozza. Szövetkezik bárkivel, bármi célra, csak megkapja az egyházi sápot. Bismarckot is Canossába tudta kergetni és akkori politikáját ma is hűségesen megőrzi.

Már elég jó ideje van a birodalmi gyűlés programján az ú. n. flotta.javaslat. Meg is bukott már, de újra kísérleteznek vele. Megbuktatták a conservativek, a centrum és a sociáldemokraták. De a centrum kész megszavazni. Igen szívesen megteszi a császárnak és a kormánynak ezt a szolgálatot. Az ára? Nos az ára a jezsuitákat kitiltó törvénynek a visszavonása. Ha megadja a kormány, akkor lesz flotta, akkor Németország felveheti a versenyt Angliával, akkor Németor-

szág lehet a világ első hatalmassága. Akarja-e ezt a császár? Kevés az ára: néhány ezer jezsuitának a betelepédése, a kik pedig merő hasznára válnának az államnak, mint a vallásosság, a tudomány, a társadalmi rend őrei, a kikre tehát égető szükség is van a társadalom felforgatására irányuló elemekkel szemben. Így ír, így dicséri portékáját az ultramontánok Germániája. Tessék. Csak két krajczár az ára!

A német császár pedig egyre ápolja a jó viszonyt a római Curiával. Kedves követeket nevez ki. A cultusminister képviselője mostan a kölni érsek beiktatásakor a császárra és a pápára együttesen üritette poharát. A pápát, „kinek tisztel alakjára — mint magát a tósztózó kifejezé — mi mindnyájan mély tisztelettel tekintünk“ a szelidség, bölcsesség, igazságosság és az önfeláldozó tevékenység mintaképének nevezi s irányában a feltétlen bizalomnak adott kifejezést. — Így beszél a kormány képviselője. Maga a császár szerencsekívánataival keresi fel minden alkalommal az agg egyházfőt és a pápa is szivélyes hangon viszonzozza az üdvözeteket... És az eredmény? A centrum nem kapja meg a császár által kívánt utasítást. A flotta-javaslat megszavazásának csak a jezsuiták visszahívása az ára.

Ha jezsuiták nincsenek, nem ér semmit a pápás egyház szabadsága. Nincsenek szerzetrendjeik elég számmal. Folyton panaszkodnak a centrum-pártiak, hogy a kormány a szerzetesrendek letelepedése elé akadályokat gördít. Hogy nem igazat állítanak és hogy ezt önmaguk is magukra sütik és a kormány is bebizonyítja: az mit sem tesz. Finis sanctificat media. A porosz képviselőházban egy centrum-párti képviselővel szemben bebizonyította a kultusminister, hogy míg 1887-ben Poroszországban csak 890 zárda volt, addig 1899 végén a zárdák száma szinte megkétszereződött, mert 1530 zárda van 19,700 szerzetes- és apáczalakóval. Sőt maga az ultramontán Germánia elárulta volt előzetesen, midőn 1899. febr. 10-én, a pápai hivatalos adatok alapján kimutatást közölt „a katolikus egyházzal és szolgálóiról“. E szerint Németországnak területén 206 rendi telepen 4116 szerzetes és 32,731 apácza működik. A betegápoló apáczák 14 különböző szerzetrendet képviselnek s számuk 1791 telepen 18,598. A mi mindenesetre elegendő czáfolat arra, hogy a szerzetesek letelepedése meg volna nehezítve.

Hogy a német pápisták szinte biztosra veszik a jezsuiták visszahívását, annak bizonyosságául szolgál az is, hogy újabb jezsuita intézeteket állítanak fel, természetesen a külföldön. Erre vonatkozólag így ír a német „Magyar Állam“: Valóban

szánalmas dolog, hogy daczára az összes katolikus sajtó, a főtisztelendő püspöki kar és a centrum több ízben kifejezett sürgető kívánságának, a német jezsuiták még mindig száműzve vannak hazájukból. De a kormány irányadó körei meg lehetnek győződve a felől, hogy az a jelszó, hogy nem kell előzékenynek lenni, az elkedvetlenedés keserű érzetét kelti fel a német katolikusság körében s a centrumnak a kormányhoz való viszonya tartósságára nézve kedvezőtlen befolyást gyakorol. Azonban a jezsuiták a külföldön továbbra is ápolják a német életet, a német tudományosságot (!?) Az észak-amerikai egyesült államokban, Braziliában, Chilében s hátsó Indiában levő tanintézetek kétségtelenül nagyobb szolgálatot tettek a németiség megtartására és emelésére, mint az a német haditengerészet, melynek jelentőségét gf. Bülow a birodalmi gyűlésen oly élénk színekkel rajzolta. A rend már meglevő virágzó kollégiumaihoz az őszön egy újabb intézet fog csatlakozni a szomszédos Holland barátságos földén. Ez Sittardban rendeztetik be, bentlakásra, 600 márka, ellátási díjfizetés mellett... Minthogy a feldkirchi jezsuita-intézet az észak-németek számára kissé távol fekszik, már régóta forró óhaja volt a szülőknek, kik gyermekeiket a jezsuiták kipróbált kezeire kívánják bízni, hogy közelebb itt az északon alapíttassék ilyen intézet. Az intézet alapítása iránti készségért mindenestre a jezsuitákat illeti a köszönet; de hogy még most, a XX. században is idegen földön kell bujdosniok, kézzelfoghatólag igazolja azt, hogy a jezsuitákat a szociáldemokraták és anarchistáknál alább becsülik, mert hiszen ezek saját hazájukban terjeszthetik eszméiket. Vajjon lehet-e ezt a minden paritást arculcsapó állapotot továbbra is fentartani? — Így beszél a Germánia s íme itt áll előttünk egy katolikus alapokon szervezett politikai pártnak egyedül üdvözítő programja.

A centrum minden politikája a szerzetes-rendeknek az emelésére és gyarapítására irányul, mint már a fentebbiekből is láttuk. Németország egy másik államában, a bádeni nagyhercegségben is a felett folyt legutóbb egy éles vita, melyben a centumpárti katolikusoknak hű szövetségesei, akár csak a birodalmi gyűlésen a szociáldemokraták voltak, kik az általános szabadság és egyenlőség ürügye alatt igyekeznek a kormányoknak kellemetlenségeket csinálni.

Bádenben ugyanis 1860. évi törvény 11. §-a megengedi ugyan a szerzetes-rendeknek betelepődését, de azt a kormány engedélyéhez köti. Minthogy pedig a szerzetes rendeknek nagyszámú települése, a szerzetesek számának korlátlan növekedése, gazdaságilag, társadalmilag és erkölcsileg egyaránt káros,

azért a kormány némi megszorítással kezelte e törvényt. Daczára ennek elnézte mégis, hogy egyes szerzet-rendek, p. o. az irgalmas nénék s az angol kisasszonyok minden előzetes engedély nélkül letelepedhessenek. Az eredmény az volt, hogy evészközben megjött az étvágy s a centrupártiak azt kívánták, hogy a rendek letelepedése ne legyen külön engedélyhez kötve.

Már régebben próbálgatták idevonatkozólag a kormány-intézkedések föloldani a szerzetes-rendeket, de sikertelenül. A mult év folyamán végre a második kamarában, vagyis a képviselőházban meg is nyerték az említett úton a többséget, azonban az első kamara elvetette a javaslatot. Az idén újból előállottak javaslatukkal s a második kamara február 15-iki ülésén 8 szótöbbséggel ismét keresztül vitték indítványukat. Azonban most sem voltak szerencsésebbek, mint első ízben, mivel az első kamara márcz. 10-iki ülésében még maguk a róm. katolikusok is elleneztek azt a törvényjavaslatot, melyet a második kamara felterjesztett és a mely a kormány kezéből minden korlátoló jogot elvont volna a szerzetes-beteplé-lésekkel szemben. Gróf Helmstatt, a katolikusok vezére. ellene nyilatkozván a második kamara javaslatának, oly indítványt terjesztett be, a mely szerint a kormány megkerestetnék az iránt, hogy a szerzetesek letelepedésére nézve kezeibe törvény által letett engedélyadás jogával éljen a jövőben. A szavazás eredménye az volt, hogy a második kamara javaslatát egyhangúlag elvetették, a gróf Helmstatt által beadott indítvány is csak öt szavazatot kapott s így elesett.

A pápás politikai pártéletből egy esinós kis história került a napokban Belgiumban napfényre, melyből megláthatni, hogy minő eszközökkel dolgozik ebben a szerencsétlen országban az uralmon levő ultramontán kormánypárt. Ugyanis Bethune báró. ki ultramontán képviselő s Woeste miniszterrel együtt, kinek leghatalmasabb támasza, Alost várost képviseli. A legutóbbi községi választások után egy nagyszabású politikai család derült ki róla. Mint polgármester-helyettes 167 szerzetest, kik nem is laknak Alostban, felvétellett a választók névjegyzékébe és annak rendje s módja szerint le is szavaztatta őket. Az eredmény az volt, hogy a klerikális lista 50 szavazattal győzött, de a család is napfényre jött. Erre a genti államügyészség, beható vizsgálat után, bünyfenyítő feljelentést tett a választói névjegyzék meghamisítása miatt gróf Bethune ellen. Csakhogy a klerikális gróf képviselő lévén, az ügyészség a parlamenthez volt kénytelen folyamodni kiadatása végett, a mit azonban a parlament megtagadott s így mintegy szen-

tesítette, hogy klerikálisoknak a választásoknál a csalás megengedett dolog.

Ilyen lelkiismeretesség mellett, a minővel a klerikalizmus a politikában dolgozik, nem lehet csodálkoznunk a felett sem, ha a kulturális életben is megfelelő eredményekkel találkozunk. Csak a multkor mutattuk ki, hogy Belgiumot 30,000 mindkét nemű szerzetes boldogítja, tehát minden kétszáz lélekre esik a cultura ezen jeles hordozóiból egy. ki feltétlenül a művelődés szolgálatában áll. És mégis ennek az ipar s kereskedelmi tekintetben oly kiváló helyet elfoglaló belga népségnek műveltségi viszonyát a legegyszerűbb téren, t. i. az írás és olvasási képesség tekintetében szomorúan világítja meg az a statisztika, hogy a 6.000.000-nyi lakosságból, több mint egy millió felnőtt egyén (tehát nem egyszerűen 6 éven felüli) sem írni, sem olvasni nem tud.

A klerikális pártpolitikának szépvirágát több ízben említettük már itt fel ezen szemlében a francia földről. Az assumptionisták pöre egész szélességében, hosszában s mélységében feltárta azt az aknamunkát, melyet a francia köztársaság ellen az ultramontanizmus folytatott. Nem érdektelen itt megemlítenünk, hogy az assumptionista congregatio egy afféle szabadon tenyésző vállalkozás volt, a minőt egyes pápista buzgó atyák nagy számmal szoktak alapítani s a mely vállalkozás aztán, ha kiváló sikeres tevékenységet fejt ki a szentszék érdekében, utólagosan a pápai jóváhagyást is meg szokta nyerni. Az assumptionista congregatio nemcsak hogy a francia kormány által nem volt elismerve, de még eddig a szentszék approbatioját sem nyerte meg. Valami 50 évvel ezelőtt alapított Dél-Franciaországban s most, hogy feloszlatott, 400 lapja volt. Sokan csodálkoztak a felett, hogy daczára a szegénységi szerzetesi fogadalomnak, hogyan tehetett ez a congregatio olyan roppant vagyona szert. Utólag ez is kisült. Páduai szent Antal révén. A congregatio nagy tisztelője volt páduai szent Antalnak s ezt azzal mutatta ki, hogy városokon, vidéken a szent képeit kiállította s melléjük egy-egy levélgyűjtő szekrényt tett, melyekbe az együgyű hiszékeny nép a maga kívánságait és siklusait bedobálta. A népnek ezen újmódi kizsárolása lassanként, egy félszázad alatt, milliókhoz juttatta a congregatiót s így vetette magát a rend a napi sajtóra, mely téren a „La Croix“ című ujsága a legelterjedtebb politikai lapokkal vetekedett. A sajtóval irányították a szent Antalt tisztelő nép körében a községi és képviselői választásokat mindaddig, míg végre a bőr lefeszett és a reverenda alól kitűnt a lólab.

A francia kormánynak eljárása ezen pápai és kormány-engedelem nélkül szűkölködő politikai frondeur congregatioval szemben teljesen jogosult volt. De aunnál éktelenebb düh fogta el a leálczázott klerikálisokat. Az aixi érsek Gouthe Soulard és mintegy 67 püspöktársa keményen nekitámadtak a kormánynak. Az érsek tolvajnak nevezte a ministerelnököt s ennek hozzá intézett levelét szemtelenségnek. A javadalmukra elrendelt zárlat nem zavarta meg a buzgó püspök urakat, mert a különböző kisebb s nagyobb klerikális ujságok oly eredményű gyűjtést rendeztek részükre, hogy gondtalanul megvárhatják, míg a diplomatia elsimitgatja az egyenetlenségeket.

A kormány a Vatikánnál tiltakozását jelentette be a francia főpapság azon eljárása ellen, mely a kormány tekintélyének aláásására alkalmas s arra az esetre, ha a pápa erőiesen fel nem lép, a vatikáni francia követ visszahívásával fenyegetőzött. Persze fenyegetőzni könnyebb, mint meg is tenni. Pedig a pápa, daczára, hogy egy nem engedélyezett congregatióról van szó, az assumptionistákkal, azaz a francia főpapsággal rokonszenvezik. Sehogy sem hajlandó megtenni, hogy az aixi érseket és a valencei püspököt, kiknek megrendszabályozását a kormány ismételten sürgette, visszavonulásra kényszerítse. Bár nagy súlyt helyez is a Vatikán a francia republikával fennálló barátságos viszonyának a fentartására, de mégis szereti megvárni a kormánytól, hogy ne ragaszkodjék mereven oly követelések fentartásához, a melyeket a Vatikán nem teljesíthet.

Az assumptionisták aknamunkája s a Vatikán politikájában ismétlődik az a taktika, melyet a római catholicismus oly sikerrel alkalmazott mindig a multban s ezelőtt néhány héttel ellenünk, magyarországi protestánsok ellen is kijátszott egyik álcázott ujságában. A legjellemzőbb esetre hivatkozunk a multból, a mely a maga szörnyűségében is képes a tervszerű eljárás legfinomabb vonásait is feltüntetni. A lengyelországi protestánsok kiírtására vezetett ez az eset. Röviden a következő: Thornban 1724-ben, egy pápista processio alkalmával a jezsuita növendékek verekedést kezdtek a protestánsokkal s néhány ifjút erőszakkal zárdájukba hurezoltak. Erre a protestánsok megrohanták és szétrombolták a kolostort. Ez szentségtörés volt s a következménye Rösner polgármester s más 9 polgár lefejeztetése s a protestáns vallás szabadságának eltörlése lett. Azaz provocálólág lép fel az ultramontanismus, s midőn erre reagálnak, békebontást kiált s engesztelhetlen harcot kezd, melyben ha győz, az ellenfelet „a pokolba küldi“ („Acheronta movebo“).

Míg a francia kormány a vatikáni követség visszahívásával fenyeget, addig Németország az ellenkező úton halad, nevezetesen tervbe van véve, hogy Németország számára egy nunciatura állíttassék fel. Eddig Münchenben, Bajorország részére volt csak nunciatura, most ezt ki akarják bővíteni úgy, hogy egész Németországra kiterjedjen a hatásköre. Jellemző, hogy e tervet épen az ultramontánok titkolják leginkább, mert attól tartanak, hogy a protestáns közvélemény felzúdulása megzavarhatná legszebb álmaikat. Pedig alig van mitől tartaniok, mert a protestánsok látják már, hogy a nagy politika minden és ennek sikereiért kész a kormány Canossába is el-eljárni. Keserű humorral jegyzi meg egy egyházi lap a fenti hírré, hogy legalább nem kell jövőre a német államférfiaknak a canossai út miatt Olaszországba menni.

Az ultramontán szellemnek a kormányzatban megnyilatkozására érdekes eset az is, hogy dr. Gerbert biebrichi lelkészt, ki a mult évi nürnbergi „Ev. Bund“ gyűlésén egy beszédet tartott, ezen beszéde miatt, az ultramontánok nagy felzúdulása és követelődzése folytán kereset alá fogták. Gerbert ugyanis a nevezett gyűlésen a német császárról szólva többek között azt mondta, hogy ha azok a hazafiak, kik a német császárt otthon szidalmazzák, Németország körül levő idegen államokat megtekintenek s azok fejedelmeit a császárral összehasonlítták, bizonyára elnémulnának. „Itt nálunk Németországban — úgymond — szilárdság és erő, a külállamokban ingadozás és pusztulás látható; itt nálunk egy férfi áll, és ott kint az idegenben néhol egy-egy oly erőtelen egyéniség, mint az üres, kifuvott tojásbéj.“ Ezen, német patriotismustól dagadó szavakat az ultramontán zsurnalisztika kissé elferdítve adta elő, mintha Herbert szavai így hangzottak volna: „Nézétek csak a mi császárunkat s állítsátok mellé a többi fejedelmeket; ezek olyanok, mint a kifuvott tojásbéj.“ Persze az ultramontán sajtóban a többi fejedelmek a német katolikus fejedelmek voltak és így a felségsértés fényes esetét látták a beszédben. Nem is nyugodott addig a bithű katolikus keresztyén sajtó, míg odáig nem nagyította a dolgot, hogy az „Ev. Bund“-dal való leszámolás óráját ütni is hallotta. A bajor miniszterium végre megígérte a törvényes eljárást, és Gerbert felségsértés miatt pörbe fogatott. A tárgyaláson aztán kisült, hogy az ultramontán hecc szerzője a „Nürnbergi Volkszeitung“, melynek referense a nyomda egyik betűszedője volt a gyűlésen és ez a korlátolt ember sebtiben azt irta a referátába, a mi fegyelmetlen gondolkozását megérintette. Kérdőre vonatván, némi összefüggés nélküli raptumot tudott elő-

mutatni referáda gyanánt, mely a beszéd hiteles szövegével összevetetvé az egész ultramontán fészkelődés neveltséges voltát napfényre hozta. Természetesen a bíróság beszüntette dr. Gerbert ellen az eljárást, de azért már a méltatlan meghuzoltatást nem lehetett jóvá tenni. Ennyit mégis elértek az ultramontán hecclovagok.

Az elmondottakban feltüntetett néhány kép, a melyek a klerikális politika tegőjabb eseményeiből vétettek, minden magyarázatnál élénkebb színekben tüntetik fel előttünk protestáns eszméinknek az állami, a törvényhozási, kormányzási téren, a társadalom mezején bekövetkezhető veszélyét abban az esetben, ha a klerikalizmus hazánkban is számottevő politikai pártot képes szervezni. De ezek a veszedelmek bennünket csak közvetve érintenek, mivel első sorban a modern állam ellen irányulnak. A közvetett veszélyt pedig, ha meg nem szüntethetjük is, de jelentőségét csökkenthetjük, ha egyházunkat az egyszer megvetetett fundamentumon oly erővel építjük fel, hogy az egyháznak minden tagja, nagy és kicsiny, hatalmas és szegény egyaránt abban a Jézus Krisztusban keresi és találja meg a maga üdvösségét, a ki megfeszítettet, de a halálból feltámadott, a kiből hittek a mi atyáink, s a kiből vetett hitök tartotta meg anyaszentegyházunkat a gályák, a Kolonicsok, a flagellum haereticorum stb. korában.

A küzdelem politikai része legyen az államé. Az védekezik liberális polgárainak támogatásával úgy, a hogy tud s a veszély ereje kívánja. Épen most a legutóbbi napokban, a francia törvényszék a jezsuitákat törvényen kívül állóknak (exlex) jelentette ki. kik az állam jogsegélyére igényt nem tarthatnak, mivel települési engedélyük nincs. A mit egy átutazó idegentől nem tagad meg egy állam sem, azt megtagadja a francia, a francia jezsuitáktól. És ugyan miért? . . . Az ultramontán hatalmi politika szítóinak s fűszközeinek, a jezsuitáknak machinatiói folytán millióknak ártatlanul s igazok nélkül kiomlott vére s könyve reá a felelet.

p - f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A Smalkaldi Czikkek vagyis Luther hitvallása Melanchton kapcsolt értekezésével. Magyarra fordította. bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. *Maszyik Endre* theol. akadémiai igazgató-tanár Pozsony, 1900. nagy 8-ad rétbén 85 lap, ára 60 kr. Megrendelhető a fordítónál Pozsonyban.

Protestáns hitvallásainknak nemzeti nyelvű kiadása és népszerűsítése az egyházi életnek első rendű szükséglete. Minden egyházi hitből él. A hierarkikus egyház a papsága hitéből, a demokratikus (evangeliumi) egyház a hivei hitbuzgóságából, a minnek a közhitvallások egyfelől nyilvános kifejezői, másfelől irányjelzői, útmutatói és élesztői. Innen az a gondosság, figyelem és buzgóság, a melyet hitbuzgó őseink, kálvinisták a Helvét Hitvallásra és Heidelbergi Kátéra, lutheránusok az Ágostai Hitvallásra és a Luther-kátékra mindenha fordítottak. Sajátságos jelenség azonban, hogy míg az Ágostai Hitvallás és a Luther-katé a magyar lutheránusoknál számos régiebb és újabb kiadásban úgyszólván közkézen forog, addig a többi lutheránus hitvallások s közelebbről a «Smalkaldi Czikkek» mind eddig nem voltak meg magyar fordításban.

Az egyházi irodalomnak e nagy hézagát pótolja — legalább részben — Maszyik igazgatónak fent jelzett füzete, a mely dr. Baltik püspök indítványára a dunáninnyi lutheránus egyházkerületnek ama böles és a többi egyházkerületek által is megszívlelendő határozatából született meg, hogy ezentúl évenként 300 frtot áldoz egyházi irodalmi czélokra. Sajnos egy tünete a magyar egyházi életnek, hogy vallási irodalmunk ügyét egész a legújabb időkig utolsó ügynek tekintették. Egyházi gyűléseinken mindenről beszélünk, mindenre áldozunk, csak az irodalom ügye nem jó szóba. Irodalmi czélokra nincsen pénzünk. Az örvendetes kivételek azonban, Istennek hála, kezdenek szaporodni. Ime Dunamellék közel másfél ezer frtot áldozott a Földváry-féle egyháztörténeti Adalékokra; Erdély

ezekre menő költséggel most dolgoztatja ki egyházkerülete történetét; Tiszáninnen a lelkészi könyvtárak hatósági szervezésével tett messzekiható intézkedést a tudományos egyházi irodalom támogatására. Szóval ébredünk, eszmélünk, tette buzdultunk e tekintetben is.

Maga a kézalatti füzet Bevezetésből, a Luther-féle Czikkekből és a Melanchton-féle Értekezésből áll, erőteljes és szép magyar nyelven.

A Bevezetés először a Czikkek keletkezését mondja el. Hogy a Mantuaba tervezett egyetemes zsinat alkalmából a prot. rendek smalkaldi gyűlésén keletkeztek 1537. február 15-én, a mikor a Luther-készítette hitczikkeket és Melanchtonnak a pápai hatalomról szóló értekezését a jelenvolt rendek és theologusok mindnyájan elfogadták, aláírták és a zsinat elé szánták; de a zsinat nem tartván meg, később a köztudat hozzájárulása és a «Formula Concordiae»-ba való felvételésök által a Smalkaldi Czikkek a lutheránus egyház közhitvallási irataivá váltak.

A Smalkaldi Czikkek két részből állnak. Első részök a Luther tollából származott tulajdonképeni Czikkek, illetve Hitczikkek. Másik felök a Melanchton írta Értekezés a pápa hatalmáról és felsőségéről, továbbá a püspökök hatalmáról és biráskodásáról szól. Mindkét rész ugyanazon szellemben tartott hatalmas polemikus irat, de a két reformátor egyéniségét híven tükröztető modorban. Luther munkája csupa tűz és szenvedély, mely egyenesen, élesen, hímezetlen modorban vágja az ellenfél szeme közé az evangéliumi hitgizságot. Nagy hiterejével ma is gyújtó hatású. Nem azt keresi, a mi egyesít, hanem az elvi eltéréseket tünteti ki minden egyes hitcikknél. Világosan és classicus tömörséggel hirdeti az evangéliumi hit örök igazságait és keményen ostromozza azokat a pápista találmányokat, a melyek nem az evangéliumból, hanem pap-uralmi és egyház-hatalmi érdekből keletkeztek, mint a mise, a papi hatalom («ez az a sárkányfark, a mely a bálványimádás rengeteg piszkát és szeméjét termeli»), szentek segítségül hívása, pápaság, gyónás, oltári szentég, kolostori fogadalmak stb. stb.

Melanchton értekezése első felében a pápa hatalmáról és felsőségéről, másodikban a püspökök hatalmáról és biráskodásáról szól. Ez is polemikus irat, de a Melanchton szellemében „svaviter in modo, fortiter in re“ megszerkesztve. Megdönthetetlen bibliai, egyháztörténeti és logikai erősségekkel bizonyítja be, hogy a pápaság nem isteni, hanem csak emberi intézmény, mely csak bitorolja az isteni látjogot és létalapot. Ezért a pápának nincs joga az államok ügyeibe beleavatkozni s a lelkiekben sem tartozunk a pápaságnak engedelmeskedni, mert a lelkiismeretnek egyedül az Isten az ura. A püspökök hatalmáról és biráskodásáról szóló részben pedig azt

mutatja ki a szerző, hogy isteni jog szerint nincs különbség a püspökök és a papok között, a tényleges különbség csupán emberi rend miatt vagyon. Következésképp a püspököknél is csak jogbitorlás az a gyakorlat, hogy csupán csak ők ordinálhatnak és csak ők bíraskodhatnak mind a nép, mind az alsó papság fölött. Ez a lelki zsarnokság a leggyalázatosabb visszaéléseket szülte a pápa egyházában. Ily lelki zsarnokságnak és erkölcsi bitorlásnak nincs helye a Jézus Krisztus egyházában; tudják meg a pápás püspökök, hogy rablásukért Isten előtt számot kell adniok».

E hatalmas polemikus iratoknak kétségtelen, hogy már tartalmi súlyoknál fogva is nagy jelentőségűek volt s van ma is. Jelentőségek súlypontja az egész anyagot átható alapelvekben van. Luther cikkei az evangéliumi örök igazságoknak classicus megnyilatkozása. Melanchton Értekezése pedig a pápaságnak, az isteni igazság köpenyébe bújt eme történeti hazugságnak meggyőző leleplezése. Ezért egészen természetes követelménye volt az evang. hittudatnak, hogy a Smalkaldi Cikkeket 1580-ban a közhitvallási iratok közé egyhangulag felvettette és mai napig egyik legtekintélyesebb *symbolicus* könyveként tiszteli.

A Smalkaldi Cikkeknek kritikai szempontból teljesen megbízható szövegek mai napig sincs. Annyi kétségtelen, hogy a Luther cikkeinek eredeti szövege német s a Melanchton értekezésének eredeti szövege latin volt. Ámde a Luther-cikkeknek tulajdonképpen háromféle német szövege van. 1. Luther eredeti kéziratának szövege; 2. Spalatin másolt szövege és 3. Luther szövegének 1538. évi nyomtatott kiadása, a melyek között vagy 125 helyen lényeges eltérések is vannak. Dr. Masznyik a magyar fordítás alapjául azt a kritikailag kombinált szöveget vette, a melyet Zangemeister Luther születésének negyedszázados emlékünnepe alkalmából a Luther-féle eredeti kézirat és az 1538. évi nyomtatott szöveg (*editio princeps*) alapján Heidelbergben 1886-ban kiadott. A Melanchton-féle értekezésnek latin eredetije nincs meg; a későbbi latin kiadások rosszak; a Dietrich-féle egykorú német fordítás, melyet különben a smalkaldi gyűlésen is hivatalos szöveg gyanánt használtak, elég jó. Ezért Masznyik ennek alapján készítette a magyar fordítást.

A Masznyik magyar fordítása mind a Cikkekknél, mind az Értekezésnél magyaros, folyékony és erőteljes. A sikerült fordítás híven tükrözteti Luther erőteljes prózáját és Melanchton nyugodt és sima értekező stylusát. Élvezettel olvassa az ember mind a szöveget, mind a hozzá csatolt felvilágosító jegyzeteket. E munkájával Masznyik kettős hézagot tölt be egyházi irodalmunkban. Első magyar fordítását adja a lutheri egyház egyik legtekintélyesebb hitvallási iratának. Ez az egyik. Derék fordításával és talpra esett Bevezetésével kedvet ad a hitvallási irodalommal való foglalkozáshoz, a mi

a jelenkorban, mikor a felekezeti öntudat helyes ápolása ismét elvés tervszerűen megindult, úgy tudományos irodalmi, mint gyakorlati egyházi szempontból egyaránt hasznos és talán szükséges is.

Sz. F.

Egy új reformáció küszöbén, vagyis a XX-ik század mint a r. kath. egyház életének utolsó évszázada. A közerkültség és a spiritizmus moráljának szempontjából írta *Tóvölgyi Titusz*. Budapest, 1900, nagy 8-ad rétbén 221 lap, ára 4 kor. Kapható a szerzőnél Budapesten (Rottenbiller u.)

Cavour szavai mintha beteljesülnének. A századvég nagy vallási forrongásban van. Sok szó esik manapság a vallásról. Irodalom, napi sajtó, tudomány és társadalom állandóan szőnyegen tartja a hit és hitelenség nagy problémáját. A néhol gúnyos és néha kicsinylő tárgyalás mellett mind gyakoribb a vallási kérdések iránt való komoly és rokonszenves érdeklődés.

A kézalatti könyv meg éppen különleges vallási termék. Egy veterán beszélyíró írta, a ki telivér spiritiszta és a hierarchicus egyháznak esküdt ellensége. Egész reformátori lévvél ostromolja a római egyház nagy hypocrisisét és tömérdek erkölcsi fonákságait, de egyszersmind lelkes apológiát ír az evangéliumi keresztyénség mellett. Könyvének írására külső indokul a római egyház részéről a spiritizmus ellen intézett támadások szolgáltak; belső indítékul meg a római egyháznak végzetes tévedése és az az iszonyú mélység szolgált, a melyben mindig alább és alább sülyed. Kötelességszerű kiáltvány és figyelmeztetés akar lenni ez a könyv és semmi egyéb.

Tóvölgyi először a spiritizmusról tesz hitvallást, a következő szavakkal. «Az a tan, a melyet a spiritizmus hirdet, a krisztusi tanok ősi forrásából, a bibliából csergedezik». A spiritizmus «hiszi és bebizonyítja Isten létezését és Krisztusnak, mint az ő fiának valóságát; tanainak igazságát és azoknak egyedül üdvözítő voltát». És ez a spiritizmus nem bántja a pozitív vallásokat, sőt megerősíti és hebizonyítja azok igazságát; de egész erővel küzd azokkal a pogányos, erkölestelen és tisztán papuralmi intézmények ellen, a melyekbe a római egyház teljesen belemerült.

Ezért fogott szerző tollat a római egyház rengeteg tévedése és visszaélései ellen. Bizonyításának eszmenete a következő.

A római egyház nem a Krisztus, hanem a pogányság nyomdokain halad (VII.). A róm. kath. emberiség nagy csalódásban tévelyeg, mert csak névleg keresztyén, de tényleg pogány (41. l.) Pogányságának egyik bizonyítéka az, hogy a vallást üzleti célra használja, hogy pénzért árulja az üdvösséget, mint az egyiptomi papok (IX.). «A római egyház ezt az alternatívát állítja föl: Fizetsz? üdvö-

zülz. Nem fizetsz ? Elkárhozol». (44. l.) Pogányságára vall a papi rend és az áldozárság, a papság üdvözítő hatalmáról gyártott képzet, a pápák szentségéről kovácsolt hitcikk, a papság szentelő erejéről való babona és mindazok a képzetek, a melyek a papokat, rendi jog szerint, a világiak fölé emelik. «Abban a várban, a melyet a római egyház állítólag a Krisztus által jelzett kőszirtre épített a Krisztus cselekedeteiből és példáiból, az apostolok cselekedeteiből és példáiból egyetlen egy darab kő sincs ; hanem összehordták azt mindenféle pogány terrenumról, összefoglalták zsinati határozatok malterjével, teleírták Krisztusi mondatokkal és fölbokrézták a kereszttel. Ennél egyéb Krisztustól és az ő apostolaitól a róm. kath. egyházban semmi sincs!» (57. l.) «Nincs az a jezsuitismus a föld kerekéségén, a mely meg birná czáfolni azt a tényt, hogy a római kath. egyház pogány alapokon nyugszik. Nincs az a jezsuitismus a föld kerekéségén, a mely képes lenne megczáfolni azt a tényt, hogy a római kath. egyház nem a Jézus Krisztus egyháza». (68. l.)

Miután szerző 13 fejezeten át vallástörténeti összehasonlításokból kimutatja, hogy a római egyház pogány eszmékből építette föl hitrendszerét és erkölcsi gyakorlatát, a 14-ik fejezeten kezdve azt fejtegeti, hogy a «római egyház a Krisztus példájából és cselekedeteiből alig vett át valamit, ellenben Mózes törvényeit nagy részben megtartotta és a Krisztus tanainak annyira fölébe emelte, hogy Krisztus küldetésének célját majdnem teljesen megsemmisítette» (69. l.). A zsidó vallásból vette át a szertartásosságot (XV.), a sok külső czafrangot, a vallási kegyetlenséget és üldözést (XVII.), s mindazokat az intézményeket, a melyek «az egyház hatalmát növelték ; de a mi az egyszerűséget, a szerénységet, az önmegtagadást, felebaráti szeretetet, igazságosságot stb., szóval a Krisztus tanának az alaptételeit képezi, azt csak farizeusi módon utánozta, de át nem vette a római kath. egyház». (89. l.)

Eddig a könyv *első része*, mely a pogány, zsidó és a római kath. vallás között megvont párhuzam révén arra az eredményre jut, hogy a római kath. egyház intézményeiben és gyakorlati életében több a pogány és a zsidó elem, mint a jézusi és evangéliumi igazság.

A következő *második rész* «a pápák, mint pogányok» czím alatt azt mutatja ki, magok a r. k. egyház fejedelmei is pogány és zsidó módon s nem a Jézus Krisztus szellemében éltek és cselekedtek. Itt az a módszere, hogy Weber Gyula történetíróval olvasztja a pápák fejére azokat az ismeretes hajmeresztő bűnöket, a melyek homlokegyenest ellenkeznek a pápák «szentséges» czímével és azzal az állítólagos kiváltságokkal, hogy ők Krisztus helytartói és Péter apostol utódai. Ezeket az erkölcsi ocsmányságokat egészen méltó felháborodással akként közli a szerző, hogy a pápák erkölcs-

telen viselkedéseivel mindenütt szembe állítja Jézus és az apostolok kegyes és szent életét. Véggövetkeztetése az, hogy *korunk erkölcsi süllyedése a római egyház számlájára irandó*. «A legerkölcstelenebb példakkal, kapzsisággal, nagyravágyással, dölyffel, a bűnöknek pénzért való megbocsátásával, asszonyok csábításával, vallásgyűlölettel, szivtelenséggel és kegyetlenséggel az egyház járt elől, már több mint másfélezer év óta... Az egyház végzett, az egyház lejárt magát. Eljutott bűneinek vérral telt kádjához, melybe az új idők Tamyrise, mint egykor a Cyrus fejét, az egyház fejét fogja symbolice bedobni, mondván: «Telj meg vérral, melyet szomjuhoztál» (157. l.)

A könyv *harmadik része* a római kath. egyház elfajult vallásosságát mutatja be. Vallásosság tekintetében «a római egyháznak szemrehányásra nincs joga. Azt a czerimoniát, a mit az egyház végez, azért a pénzért elvégezték volna, akár ha Kinából hozattunk volna is embereket. Más egyebet pedig nem tapasztaltunk eddig, mint azt, hogy pénzért megbocsátották még a bűnt is; de ingyen sem a keresztség, sem a házasság, sem a haldoklók szentségét nem adták meg senkinek. Más szóval: ha fizetett, barátjukul fogadták még az ördögöt is; ha nem fizetett, az ördögnek engedték át az angyalt is. Az egyház szerint tehát a vallásosság ebből a dogmából áll: Fizess! Ha fizetsz, vallásos vagy, ha nem fizetsz, vallástalan vagy» (165 l.)

Ámde még nincs minden elveszve. Térjen vissza az egyház a Krisztus nyomdokaiba. Az egyház megtérése még mindent helyre hozhat. «Az egyház megtérése oly fordulatot adna az erkölcsi javulásnak, hogy azt gyarló észszel el se lehet gondolni. Mindenek és mindenek megváltoznának. A jézusi erények visszatérése ujjászületés processusába tenné át a keresztyénséget, új életerővel, új életkedvvel és ellenállhatatlan hódító hatalommal!» (170. l.) De így hiábavaló minden. Az emberiség föl van ébredve már, hát mindent lát, tud mindent. Hiába borultok le a pápák előtt, hiába nevezitek szent-ségeseknek, csalódhatatlanoknak, hiába teszitek szentekké: annál rosszabb! Ha melleteket vernétek és beismernétek, hogy bűnös emberek vagytok pápáitokkal együtt, megbocsátaná bűneiteket Isten és ember egyaránt. A ki megtér, üdvözü!

A megtérés: visszatérés Jézus Krisztus nyomdokaiba. Szakítás a római egyház pogányos és erkölcstelen intézményeivel, a mire nézve, szerző szerint, első lépés a papnötlenség eltörlése (XXXIII. fej.). Az a követelés is megsértése az Istennek, hogy «a római pápát Isten helytartója gyanánt ismerjük el. Isten minket úgy segít: *nem tehetjük!*» (204. l.) Erről a tévhitről is le kell mondania a római egyháznak. Végül tisztuljon meg erkölcsileg. Ha a krisztusi morál terjesztője akar lenni, kezdje önmagán. Ne csak

hirdesse. de végezze is! Ne csak a templomban, ne csak a prédikáló székből legyen pap, hanem az életben is! Ne csináljon a templomból színpadot, hogy ott játssza a szentet, a magánéletben pedig a bűnök terén jár elől: hanem mikor a társadalmat a szószékből büncieért, erkölcsstelenségeiért, istentelenségeiért korholja, az anyaszentegyházra mutatva így kiállthassunk föl: *Vegyetek példát tőlünk!*» (214. l.) «Igen, kezdje az egyház a morált önmagán! Ne hibáztasson, ne korholjon, ne szidjon senkit, a míg saját magára mint példára rá nem mutathat. . . Hasonlítsan az egyház Krisztushoz és az ő apostolaihoz, a kik a jó példakkal maguk jártak elől.» (215. l.)

Ez az új reformációzt sürgető hiterős és magas ethikai szellemben tartott könyv veleje. Könnyű belátni, hogy a polemikus részben elmondottak lényegileg ugyanazok, a melyeket az evangéliumi protestantizmus évszázadok óta vall és életében gyakorol. Az is köztudomású, hogy a hol az emberek ezeket a jézusi vallási és erkölcsi nemesítő erőket igazán magokba vették, ott mindenütt értelmi s anyagi haladás, erkölcsi tisztaság és földi boldogság költözik a földre. Isten gyermekeivé lesznek az emberek, Istenországává nemesül a világ. Tóvölgyi könyvének a degenerált keresztyénségre vonatkozó polemikus fejtegetései és a jézusi keresztyénség regeneráló erejéről tett erőteljes nyilatkozatai szerintünk is mind igazak és ámenek. A történelem és a tapasztalat megdönthetetlen bizonyágai tanuskodnak mellettök. Az új reformáció sürgetése tehát a római egyházzal szemben jogosult is, szükséges is, valamint az is kétségtelen igazság, hogy a reformáló erő Jézusban és az ő örök evangéliumában van. E tekintetben teljesen egyetértünk a szerzővel, a kinek hiterélyét és erkölcsi bátorságát nagy méltánnyalással és őszinte elismeréssel emeljük ki. Mert a mai klerikális hypocrisissal teljes világban nem kis dolog a római egyház hibáinak, vétkeinek és bűneinek ily leplezetlen, nyílt és kiméletlen föltárása.

Van azonban ennek a könyvnek egy oly lényeges mozzanata, mely fonalként vonul át rajta, melyhez szerző minden lépten-nyomon visszatér, mely a mi szemünkben legalább, jelentékenyen zavarja és gyengíti a munka hatását. Ez a vörös fonál a spiritizmus, a melynek szerző szinte rajongó híve és apostola. Mi nem osztozunk a spiritizsra ábrándokban. Tudjuk, hogy a komoly spiritizmus az Isten létezésének bebizonyításán fáradozik. Ez helyes törekvés benne. De azt is tudjuk, hogy a spiritizmus a megholtak szellemével és a testnélküli értelmes lényekkel hisz és tart érintkezést, a mi körül sok rajongás, sőt szédelgés is tapasztalható. Nos hát épen ez a véges lelkekkel való érintkezés a spiritizmus achillesi sarka. A hívő keresztyént az választja el a spiritistától, hogy ő csak Istennek, Krisztusnak és a Szentléleknek mint *végetlen és mindenütt jelen-*

való szellemeknek erejében s a velök való érintkezésben (inspiratio, suggestio, revelatio, incarnatio stb.) hisz, míg a spiritista a helyhez kötött véges emberi lélekkel való érintkezés lehetőségét is vallja. Ez a különbség pedig elvi, lényeges és mélyreható, a mely a hívő keresztyént abba a helyzetbe jutattja, hogy Jézus kinyilatkoztatása (az evangélium) alapján a tiszta hit és erkölcsi igazságot mindig birhatja; ellenben a spiritiszta könnyen abba a tévedésbe merül, a melyet a római egyház eljárásában maga is méltán hibáztat, hogy t. i. az isteni örök igazság helyett az istenített emberi sejtelmek, vágyak és képzelmek bolygó fénye után futkos. Mert a pápai csalódhatatlanság (vagy korábban a zsinatok infallibilitása) és a meghaltak lelkeinek spiritiszta megnyilatkozása lélektanilag és metafizikailag teljesen egy húron pendül. Mind a kettő lényegében véve a végesség végetlenítése, az ember istenítése.

Azt azonban el kell ismernünk, hogy a Tövölgyi spiritizmusában van némi keresztyén íz és tendencia. «A spiritizmus, mondja szerző, teljes meggyőződéssel vallja, táplálja és követi azt a hitet, hogy a Krisztus tanai szóról-szóra betartandók, írásban úgy mint cselekedetben, mert ezek az egyedüli igaz nyomok ahhoz, hogy a mennyek országába vezessenek» (9. l.) «Mint spiritiszta, mint Krisztus tanainak tetteiben is követője, szívemhez ölelek minden embert, még a legnagyobb ellenségemet is» (9. l.). «Felettünk lebeg mint vezető, a Krisztus szelleme, az apostolok szelleme és minden jó szellem» (209. l.) «A spiritizmus arról akarja meggyőzni a világot, hogy van Isten. Erre a meggyőződésre nagy szüksége van a világnak, hogy Isten létezésének bizonyosságából újabb erőt merítsen; a Krisztus nyomdokaiba visszatérjen és a krisztusi tanok lobogóját tűzze föl a pogány templomok csúcsaira is» (209. l.)

Íme, ez a tartalma és intentioja az «Új reformáció küszöbén» című munkának. Érdekes terméke a mai vallási forrongásnak. Tele undorral az elfajult keresztyénség iránt, tele szomjusággal az igaz krisztusi vallás után, tele rajongó hévvel a spiritizmus iránt, a melyben megtalálni hiszi az igazságra vezérlő vallási kalauzt.

Sz—s.

A népfajok sorsa és más kérdések. Irta *Bodnár Zsigmond*. Budapest, 1900., Eggenberger-féle könyvkereskedés. Nagy 8-ad rétbén 224 lap, ára 3 kor.

Ismeretes szerzőnek az erkölcsi törvényről közel tíz év óta nagy buzgósággal hirdetett «felfedezése». Ennek veleje az, hogy az ember egyszer egységben látja a szép, jó és igaz eszméjét: ez az idealismus kora; máskor megkezdődik a három eszme egységének lazulása s az alkotó részek nyomulnak előtérbe: ez a realismus kora. Az idealismus korában mindenütt a tekintély uralma jelent-

kezik: az egyházban növekszik a papi, az államban a fejedelmi, a családban az atyai befolyás; emelkedik a nemesség és a hadsereg tisztelete; gyöngülnek a nemzetiségi és más széthúzó törekvések; gyarapszik a vallás-erkölcsi élet; hanyatlik a politikai élet; a családban háziasabb, szerényebb lesz a nő, engedelmesebb a gyermek; a művészetben és irodalomban gyengül a realisticus és naturalisticus s növekszik a romanticus és secessios irány; a közgazdaságban növekszik az agrarismus és hanyatlik a bözés mercantilismus. Viszont a realismus korában a három eszme egysége lazulni kezd s az emberek a részek jogaiért küzdenek: az egyházban a hívek, az államban az alattvalók, a családban a nő és a gyermekek érdekében foly a küzdelem. Egyházban, államban, családban, tudományban és irodalomban meghanyatlik a tekintély elve és megnövekszik az alkotó részek s különösen az egyének szabadsága. Az egyéni és testületi jogok kiszélesülnek az államban; a hasznossági, kényelmi és élvezeti tekintetek uralkodók lesznek a társadalomban; gyarapszik a socialista gondolkodás, virágzik az ipar és a kereskedelem nő az anyagi jólét, terjed a közművelődés; de viszont bomlásnak indul az erkölcsi, vallási és családi élet, szertelen lesz a pénzhajhászat és az élvezetvágy, elharapózik az idegesség, az elégtelenség, a lázongás.

Ez az erkölcsi törvény lényege. Folytonos hullámmás az idealismus és a realismus között, a melyek felváltva üzik egymást a történet folyamán.

Bodnár Zsigmond mióta azt hiszi, hogy az eszme-erők egymást 'elváltó vonzerejében az erkölcsi törvényt fölfedezte, évről-évre vaskos könyveket bocsát ki, a melyekben az állítólagos erkölcsi törvényt a köz- és magán-élet, a tudomány, irodalom, művészet, a politika, vallás, közgazdaság stb. különböző jelenségeire nagy buzgósággal és apostoli szívóssággal folyvást alkalmazza. Fent jelzett könyvében is az erkölcsi törvényt alkalmazza a népfajok sorsára és más kérdésekre.

A népfajok sorsának sokat vitatott kérdésében szerző nem osztozik sem a modern sociológusok biológiai magyarázatában, sem az ethicusok és theologusok vallás-erkölcsi elméletében. Szerzőt sem a külső természeti viszonyokból, sem a szellemi és vallási erőkből merített magyarázatok nem elégítik ki. Állítólagos fölfedezésének vezérnyomán haladva, először is elfogadja azt a kérdéses nézetet, hogy valamely népfaj jellemének alapvonásait politikai, vallási, geográfiai stb. befolyások nem igen szokták megváltoztatni. Azután kimondja azt a vezérelvet, hogy a népfajok sorsát az eredeti és nagyjában változhatlan alapvonások és az erkölcsi törvénynek ideális és realis hullámverései döntik el. Az összefoglaló, ideális jellemű népfajok, minők a spanyol, az olasz, a francia, a lengyel, a ma-

gyar stb az idealis eszme-áramlat idejében virágoznak. Ellenben a realis jellemű, gyakorlatias irányú népfajoknak, mint a zsidó, a a német, az angol, az orosz stb. a realismus idejében áll a világ, a mikor csuda módon fellendülnek, rohamosan szaporodnak, ellenállhatatlanul hódítanak. Ez a kettős ok a kulcsa szerző szerint annak a sokféleként magyarázott nagy világtörténeti ténynek, hogy az erősen realisticus XIX. században a harmonicus jellemű és nagyon realis angol, német, orosz és zsidó népfaj úgyszólván a szeimeink láttára annyira elhatalmasodott s az emberiség életében jelenleg náluk van a szellemi és anyagi hegemonia. Viszont ez az oka annak, hogy az összefoglaló, idealis jellemű, spanyol, olasz, francia, lengyel, ír stb. népfajok míg a határozottan idealisticus XVII. és XVIII. századokban nagy szellemi és anyagi virágzásban éltek, addig a XIX. század vaskos realismusának légkörében folytonosan sorvadnak, hanyatlának és részben egész a kipusztulás széléig alászállottak. De fejtse csak ki erő és bel-terjesebben a világszerte megindult idealismus eszme-áramlata a maga emelő szárnyait, ismét az idealis jellemű népfajok kerülnek fölül s a most Európa-szerte divatos angolosság helyett «rövid idő alatt megint a francia lesz a csodálat tárgya» (25. l.). Az idealismus teljes érvényesülésével a most uralkodó germán-angol népfajok helyére ismét az új-latin fajok (francia, olasz, spanyol stb.) uralma lép, a melyeket csak a jelenkor uralkodó realismusa szorított háttérbe.

Íme, ilyen szellemben magyarázgatja Bodnár a maga tudományos szemüvegén nézve a népfajok sorsát és viszontagságait.

Ugyancsak az idealismus-realismus erkölcsi törvényét látja érvényesülni a történelem törvényszerűségében (V. fej.); ebből magyarázza ki az irodalmi romanticismus virágzását az idealis jellemű XVIII. században és teljes kihalását a realisticus XIX. század vége felé (VI. fej.); ezt a legsajátabb törvényt tekinti ama csodálatos hatás kulcsának is, a melyet a réalista Petőfi lánglelkű költészete (VII. fej.) a XIX. század reális világnézetű magyarjaira gyakorolt; ebből érthető meg a secessio (IX. fej.) legújabb divatja is a műizlés terén, mert «a secessio idealismus a művészet mezején, határozott jele a művészeti idealismus ébredésének és kétségtelen bizonyítéka a művészeti realismus hanyatlásának; az erkölcsi világnak ebből a törvényéből fejt meg szerző a forradalom első ratioját is (XII. fej.), a mely nem egyéb, mint az idealismus és a realismus erőszakos összecsapása; ebből véli szerző megokolhatónak mind a vallásos és erkölcsi ébredésnek Európa-szerte tapasztalható jeleit, minden különösen a róm. kath. reactionak erős lendületét a keresztyén világ részében; ugyanezt a törvényt látja megnyilatkozni az erkölcsi realismus, a philosophiai moral hanyatlásában és viszont az idealis keresztyén moral erősödésében (XVI. fej.), mely két rendszer között

találón vonja meg a határvonalat: «az idealista Istenben szereti felebarátjait, a realista önmagában és önmagáért szereti embertársait»; ezt a törvényt látja érvényesülni gazdasági téren a mercantilismus hanyatlásában és az agrarismus (XVII. fej.) fölülkerekedésében, mert az idealismus gazdasági téren: agrarismus vagyis a gazda tekintélyének s erkölcsi és anyagi jóllétének biztosítása.

Bodnár fejtegetéseiben nagyon sok az érdekes észrevétel, nagy kiterjedésű a tudás és következetes a vezérelvnek, az ő «felfedezésének az élet összes erkölcsi vonatkozásaiban való alkalmazása. Csakhogy a felfedezés helyessége nagyon kérdéses, a mint azt a szerző korábbi könyveiben körülményesen kimutattuk. De azért a könyv tanulságai elvitathatlanok. Sokat tanulhat belőle a bölcsező, a történész, az aestheticus. Annak is érdemes elolvasni e könyvet, a ki mint jó magunk, nem fogadja el szerzőnek az idealismus és realismus hullámszásának hypothesisét. Mert kritikai szemmel és értelemmel olvasva, nagyon sokat lehet tanulni, eszmélődni és épülni az ilyen magvas fejtegetésekből.

V. F.

b) Külföldi irodalom.

Th. Ziegler: Glauben und Wissen. Strassburg, 1899. Mk. 0.80.

Ziegler Theobald, a strassburgi egyetem philos. tanára, szivesen fordul vizsgálódásaival vallásos és erkölcsi kérdések felé. Egyik legkiválóbb műve az erkölcsstan történetét tárgyalja, 1893-ban *Religion und Religionen* cím alatt adta ki Frankfurtban tartott vallásbölcészeti előadásait, egy másik tanulmánya *Die sociale Frage eine sittliche Frage* címet visel. Rektori székfoglalója tárgyát, a mult év május havában, ismét a vallásbölcészet köréből merítette, az ősrégi problémát, melynek megoldásán philosophusok és theologusok annyit törtek fejöket, mely a Kant bölcészetének is egyik sarkalatos pontját képezi: a *hit és tudás* egymáshoz való viszonyát fejtegetvén. Fejtegetései a fölvetett kérdés megnyugtató megoldását nyújtják; álláspontja, melyet a philosophus és theologus egyaránt elfogadhat, azon sarkallik: adjátok meg Istennek, a mi Istené, és a császárnak, a mi a császáré! — vagyis a jelen kérdésre alkalmazva: *a philosophiának nem szabad s nem lehet a vallást félreszorítania, s a vallásnak sem szabad a bölcészetet szabad vizsgálódásaiban akadályoznia!* Ziegler szerint a bölcészetnek nem hivatása vallást teremteni, hanem azt csupán megérteni. A vallásban az érzelem a fődolog, míg a gondolkodás és képzet csak másodrangú tényezők; a hit tárgyai láthatatlanok, épen azért nem tudhatók s nem bizonyíthatók. A tudomány is fölemelkedhetik egy láthatatlan lény fogalmához, s a tudással ellentétben akkor itt is csak hitről van szó, — de míg a tudományos hit mindig *kétséggel, bizonytalansággal* van összekötve, a vallásos hit *minden kétségnek fölötte áll.* A tudomány sohase pihen, sohase áll meg, a hit ellenben nyugodtan pihen megszerzett birtokán; a hit nem egyes emberé, hanem a közösségé; hitünk velünk születik, azt mintegy magunkhoz tartozónak tekintjük, a tudást kiki magának szerzi meg s kiki más-más mértékben. Az összeütközés hit és tudás közt onnan támad, hogy minden vallás korának gyermeke s így tanaiba, hitrendszerébe korának bölcészeti és történeti felfogását beleilleszti; conservatív természeténél fogva e másodrangú vagy közönyös alkotó részeket is egyforma feltékenységgel őrzi, holott az előre haladó tudomány azokat már rég módosította vagy másokkal helyettesítette. Amaz feltékeny, emez haladására elbizakodott; amaz a mellékesek kiigazítására irányuló törekvést is a vallás ellen intézett támadásnak tekinti, emez az elavult épületek miatt magát a vallást is könnyen hajlandó elavult dolognak tekinteni. A tudományos theologia feladata ez összeütközésben a vallást a kulturával kibékíteni, az

elavult s főképp történelmileg tarthatatlanná vált tudás-elemeket a vallásból kiválasztani, s a történeti és természettudományi vizsgálódások eredménye alapján a vallásos világfelfogást átalakítani, modernizálni. De az így létesített béke se tarthat sokáig, mert a tudomány egyre halad s a vallás el-elmarad tőle. E küzdelemben a vallásbölcsészetre az a tiszta hárul, hogy a vallás tüneményeit — a vallásos élet minden alakjában — megértesse, s azok eredetét az emberben kimutassa; ezzel a vallás és tudomány közt folyó harcot, ha nem is szüntetheti meg, de annak élet veszi, megtanítja a küzdő feleket a türelemre, egymás megbecsülésére, megtanítja őket ama közös gondolatban való egyesülésre: csak az igazság tehet bennünket szabadokká, s csak a szabadság tehet bennünket igazakká.

— z — s.

Dr. Konrad Furrer: Katholizismus und Protestantismus in acht Vorträgen dargestellt. III. Aufl. Zürich, 1899. Mk. 2.

Furrer Konrád zürichi ref. lelkész neve eléggé ismerős a magyar prot. olvasóközönség előtt azokból a könnyed, világos, apologetikai jellegű értekezésekből, melyeket az utóbbi években Ruskay Gyula jánosi lelkész fordított magyarra s közölt részint a Sárospataki Lapokban, részint a Prot. Egyh. és Isk. Lapban, részint a Prot. Szemlében (lásd 1896. évf. 639—649. l. «Leélte-e már magát a ker. vallás?» s 1897. évf. 28—38. l. «Felelős-e a ker. vallás a népek botlásaiért?»). Azok az értekezések eredetileg felolvasások voltak, melyeket szerzőjük Zürichben tartott s utóbb önálló kötetben is közrebocsátott (Vorträge über religiöse Tagesfragen).

Az elmúlt télen ismét tartott Furrer Zürichben, minden rendű és rangú hallgatóság előtt, szabad előadásokat vallásos kérdésekről, és pedig ezúttal a *római katholicismus* és a *protestantismus* közt fenforgó fontosabb eltérések, elvi különbségek megvilágítását tűzte ki maga elé célul. Előadásai a következő témák körül forogtak: 1. A kath. és protestáns hit alapjai. 2. Az egyház feje. 3. Mária és Isten irlalma. 4. A kath. áldozár és a prot. lelkész. 5. Mise és úrvacsora. 6. Zárda és világi élet. 7. Mit kell tennünk, hogy üdvözüljünk? 8. A meghalás és a túlvilág. — Előadásaira Furrer a katolikusokat is meghívta, mert ő egészen békés, engesztelő czélt óhajtott azokkal elérni, azt t. i., hogy egyfelől a katolikusokat, kiknek történetíróik, papjaik a prot. hitelvekről, vallási tételekről csak torzképet rajzolnak, kik előtt a protestánsokat többnyire gyűlölködő, hitetlen eretnekeknek tüntetik föl, megismertesse a prot. vallásos és világfelfogás igazi indító okaival, igazi vezérelveivel, — s másfelől, tekintettel arra, hogy az 1848-ban Schweizban is proclamált teljes vallásszabadság folytán Zürichben is egyre szaporodnak a katolikusok, s a két felekezet hívei egymással mind gyakoribb érintkezésbe, közösségbe jutnak, a protestánsoknak is elfogulatlan képet rajzoljon a kath. vallás alaptételeiről, a kath. felfogás motívumairól, hogy így a békés együttélést, egymásnak

megértését elősegítse. Sajnos, előadásaival nem érte el teljesen célját, a katolikusok nem nagyon látogatták előadásait, s utóbb a lapokban meg is támadták őt azokért. Előadásait, egy egyetemi hallgató gyorsírói följegyzései alapján, május havában, külön kötetben is kiadta; azok oly kaposák lettek, hogy decemberben már a harmadik kiadás járta.

A könyv 150 lapra terjed, az egyes előadások terjedelme 16—22 oldal közt váltakozik. Az előadásokat a jézusi szeretet, a protestáns felvilágosodás s a svájci szabadság szelleme lengi át. Furrer tiszteli a katolikusok vallásos meggyőződését; ő nem akarja őket megérteni, se nem kisebbiti, becsmérli az ő hitöket, felfogásukat, ő testvéreit, felebarátjait látja a katolikusokban is, s elismeri mindenik kérdésnél a kath. felfogás relativ jogosultságát is, annyival inkább, mert történeti és pszichologiai alapa helyezkedik, s a zsidó és más keleti népek vallásából, s az általános emberi természetből vezeti le egyik-másik hitük, felfogásuk eredetét, kiindulási pontját, — szóval ő, mint valláshölcsész, nem önkényes emberi találmányoknak, csinálmányoknak tekinti azokat, hanem megtalálja s feltünteti azok alapját, eredetét, részint a vallástörténetben, részint az emberi természetben. Míg így egyfelől kath. álláspontra helyezkedve, magát az ő felfogásukba beleélve, elfogulatlanul teljes méltánylattal adja elő vallásos és világnézetüket, — másfelől ezzel mindjárt mindenütt szembe állítja a prot. felfogást is; kifejti, hogy mi miért nem fogadhatjuk el azt az álláspontot, melyen kath. testvéreink állanak, mi okok vezérelnek minket ama kérdésnél vallott felfogásunkban, mik arra nézve a mi alapelveink!

Furrer szembeállításai nagyon érdekesek, nagyon finomak, s ha egyes nagy művek alaposabban kifejtik és megokolják is az ellentétes felfogásokat, — előadása mindazok által, kiknek nincs idejük ama nagyobb köteteket forgatni, haszonnal olvasható. Ő nem akarja, mint említém, sérteni a katolikusokat, de néha egyes állításai mégis oly fényes világításba helyezik a prot. álláspontot, hogy ezzel szemben a katolikus önkénytelenül homályosnak tűnik fel; így például, midőn «A kath. áldozár és a prot. lelkész» című előadásban azt mondja, hogy a catholicismus főelve az *abszolút engedelmesség*, míg mi protestánsok a *szabadságra* apellálunk s azzal érjük el célunkat, — s az előbbivel hozza kapcsolatba a román népek kétségtelenül észlelhető hanyatlását.

De Furrer előadásait nemcsak a mély ismeret, az egyház- és vallástörténet kérdéseiben való otthonosság, a széles philosophiai alap teszi ajánlatos olvasmányyná, hanem ugyanoly mértékben megragadja bennök az embert a vonzó, közvetlen előadás, a könnyed, világos nyelvezet, a jézusi szellemtől áthatott, felséges hittel telt vallásos lélek megnyilatkozása is. Kivánatos volna, ha az előbbi előadások hivatott fordítója lassan-lassan ezeket is átültetné nyelvünkre s valahogy módját ejtené kiadásuknak. Az Irod. Társaság «Házi Kincstár» című vállalatába nagyon beillenének!

R. L.

Jülicher: Die Gleichnisreden Jesu. I—II. Theil. Freiburg. Mohr. 1899.

A marburgi egyetem professorának fenti műve, a melynek előrésze még 1886-ban jelent meg, most pedig II-ik kiadást ért, a II-ik része pedig mult évben jelent meg, azzal a nagyfontosságú kérdéssel foglalkozik, vajjon a Jézus példázatai eredetiek-e s mi azoknak a céljuk? E két kérdés tárgyalása van az első részben, a mely 328 oldalra terjed, míg a másodikban sorra veszi a példázatokat s azokat főleg szöveg-kritikai szempontból veszi vizsgálat alá.

A mi a két nagy kérdést illeti, t. i. hogy eredetiek s hitelesek-e a Jézus példázatai s mi azoknak a céljuk: erre a következő feleletet adja: *a példázatok eredetisége s hitelessége ellen felhozott érvek az én szememben épen az eredetiség s hitelesség mellett szólnak. A parabolák hitelessége mellett van Koetsveldre hivatkozom, mert áll az, hogy az ilyen eredeti és méltóságos beszéd-mód csak egy geniének lehetett a tulajdona s egyáltalán nem létesíthették azokat a példázatokat az eletrajz-írók.*

Czél tekintetében az író így körvonalozza állás-pontját: *a példázatok Jézus lelkének, eszméinek, érzelmeinek megismerhetésére irányulnak, hogy világosságot teremtsenek a sötétségben ülőknek.*

E két nagy kérdés mellett sokszorosán érdekes az értékre, a becsre vonatkozó fejtegetés is, a melynek során az író rámutat arra, hogy a példázatok becse épen abban áll ma is, hogy azok *az életből merítvék s olyan világosak és hívek, hogy alig vehetni észre, hogy képek.*

Tartalmas az a jellemzés, a mely az evangyelistákról szól, a kik feljegyezték a példázatokat, — rámutatván az író arra a körülményre, hogy az egyik evangyélista többet jegyzett fel, mint a másik.

Nem kis fontosságú a műnek az a részlete, a mely a példázatok magyarázatának a történetét adja elő, a melyben a legrégebb időtől fogva az újabb korig mindazokról szó van, kik e példázatokat tárgyalták. Gazdag anyag-halmaz ez, a melynek összehúzása nagy fáradtsággal ment végbe, a mint hogy az egész munka óriási szorgalomnak, nagy olvasottságnak, széleskörű ismeretnek az eredménye s bizonyossága, a melyben minden kérdésre vonatkozólag elő vannak adva az idő folyamán keletkezett nézetek és felfogások, még pedig nem csupán egyszerű felemlítésben, hanem egyuttal kritikai megjegyzéssel is kísérvé, úgy, hogy az olvasó teljes tájékozódást nyer a kérdés egész történelme felől. Egyebek között Salmeron jezsuitának arról a felfogásáról is, a melyet a Jézus példázatainak nagy számáról nyilvánított, nem kevesebb, mint 20 okot sorolva fel abból a czélból, hogy a sok példázat lételet igazolja s első helyen ezt mondotta: azért mondott Jézus annyi példázatot, mert *ez szokásban volt a bölcs embereknél* s mert *ezt a próféták megjövendölték*.

Végül hadd álljon itt a példázatok beosztására vonatkozó felvétele: három csoportot vesz fel a következőleg: I. csoport *hasonlatok*. 1. a fügefa

mint előhírnök; 2. a szolgák munkája; 3. a játszógyermek; 4. a kérő fiú; 5. a mester és a tanítvány; 6. a vakok, mint vakvezérek; 7. az igazi tisztátalanság; 8. a só; 9. a gyertya a gyertyatartóban; 10. a hegyen épült város; 11. az elrejtettnek leleplezése; 12. a szem mint, a test tüköre; 13. a kettős szolgálat; 14. a fa és az ő gyümölcse; 15. a jó írástudó; 16. a holt-test és a sas-keselyű; 17. a tolvaj; 18. az igaz és hamis sáfár; 19. a későn hazaérkező gazda; 20. az önmagát orvosló orvos; 31. az orvos és a betegek; 22. a vőlegény; 23. a régi ruha, a régi tömlő s a régi bor; [24. torony-építés és a háború; 25. Belzebub; 26. a bíróhoz való járulás; a rang-sor a vendégségnél s az igazi vendégek; 28. a gyermekek és a kutyák. — II. csoport: *parabolák*: 1. házépítés kősziklán vagy homokon; 2 a kérő barát; 3. az özvegy és a hamis bíró; 4. a kölcsönadó és az adósok; 5. a kegyetlen szolga; 6. az elveszett juh és pénz; 7. az elveszett fiú; 8. a két nem hasonló testvér; 9. a gonosz szőlő munkások; 10. az illetéktelen vendégek; 11. a terméketlen fügefafa; 12. a 10 szűz; 12. egyenlő fizetés a különböző munkáért; 14. a talentumok; 15. a hamis sáfár 16. a megvető; 17. a magától növekedő vetés; 18. a konkoly a búza között; 19. a hal-haló; 20. a mustár-mag és a kovász; 21. az elrejtett kincs és a drága-kő. — III. csoport: *példabeszédszerű elbeszélések*: 1. az irgalmas szamaritánus; 2. a fariseus és publikánus; 3. a bolond gazdag; 4. a gazdag és a Lázár.

Dr. T. I.

EGYETEMI PROTESTÁNS THEOLOGIAI FAKULTÁS.

A kálvinisták legutóbbi konventje a lutheránus testvéregyház egyetemes gyűlésének átirata és a protestáns közös ügyek együttes bizottságának jegyzőkönyve alapján az egyetemi protestáns theologiai fakultás kérdését minden vonatkozásaiban való megfontolás és beható véleményezés végett kiadta az egyházkerületek közgyűléseinek. Ezzel a hivatalos ténynyel ez a régi és fontos kérdés az akadémikus eszmecsere köréből a hivatalos és gyakorlati tárgyalás terére lépett.

Azt hiszem, hogy a protestáns közérdeknek tesztek szolgálatot, ha ezt a kérdést történeti előzményeiben, állami és egyházi vonatkozásaiban, valamint a gyakorlati megoldás tekintetéből röviden megvilágítom.

A protestáns lelkészképzésnek egyetemre vitele nem mai keletű kérdés. Újabb alakjában¹ is több harmincz esztendősnél. *Báró Eötvös József* kultuszminiszter vetette föl először 1869-ben, a mikor erre nézve *Török Pál*, *Székács József*, *Ballagi Mór* s több más előkelő protestáns ember előzetes megkérdezésével az egyetemi protestáns theologiai fakultás tervét részletesen elkészítette és azt törvényjavaslat alakjában a képviselőházhoz be is terjesztette. A javaslat lényege

¹ Legelső alakjában *Vay* József septemvir vetette föl 1796-ban. *Vay* „protestáns universitas“-t tervezett, mely a kálvinistáknak és lutheránusoknak olyan egyesült főiskolája lett volna, a milyent hosszas tervezgetés után a jelen században a „*Bécsi theologiai fakultás*“-ban az osztrák protestánsoknak szervezett az állam. Az volt vele célja, hogy az osztrák és a magyar theologiai ifjúságot a Német- és Angol-orosz egyetemek látogatásától elvonja. Lásd *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1896. évf. 449. l.

az, hogy az állam a maga költségén a két protestáns egyház részére a dogmatikumokban és liturgikumokban parallel tan-székekkel, de egyebekben közös theologiai fakultást szervez és tart fenn a budapesti egyetemen; a fakultás megfelelő szigorlat mellett theologiai doktorátust ad, tanárait a kormány nevezi ki és fizeti, a mely a protestáns fakultást a róm. kath. hittani karral minden tekintetben egyenjogúnak nyilvánítja. Megjegyzem, hogy az Eötvös-féle javaslat a görög-keleti egyháznak is szánt theologiai fakultást.

A hatalmas kulturpolitikai eszmét teljes rokonszenvenvel fogadták a protestáns körök és az egyházi sajtó több cikkben melegen pártolta, mint a protestáns egyház kulturális egyenjogusításának és az 1848. évi XX. t.-cikk részleges megvalósításának intézményi bizonyítékát. E mellett a protestáns lelkészképzés tudományos és társadalmi emelését is várták az egyetemi fakultástól. Ám azért a szép terv mégis dugába dőlt, az érdekelt egyházakon kívül fekvő politikai és részben tudományos ellenzés miatt. Az akkori balközép vezéremberei az egyházi autonomia szempontjából, a klerikálisok felekezeti féltékenységből, a napi sajtó közegei az akkor divatos radicalismus szempontjából elleneztek a javaslatot. A társadalmi és a tudományos radicalismus, az a napi sajtóban, ez a budapesti egyetem bölcsészeti karának memorandumában, azzal a félszeg argumentummal rontott neki a javaslatnak, hogy a theologia nem tudomány, tehát nincs is helye az egyetemen, az „universitas scientiarum“-ban, annyira nincs, hogy még a római katolikus fakultást is meg kellene szüntetni. Ez a több oldalról jött támadás annyira elvette a tervező kedvét, hogy Eötvös a javaslatot nem is tárgyalta a képviselőházban, az egyetemi theologiai fakultás eszméjét pedig annyira népszerűtlenné tette, hogy mikor a törvényhozás pár évvel később Kolozsvártn új egyetemet állított, ez mindennemű theologiai kar nélkül, csonkán szerveztetett.

A millennium évében azonban ismét életre kelt az eszme. *Berzeviczy Albert* támasztotta föl a millenáris tanügyi kongresszuson tartott előadói beszédében s azután külön röpiratban is. Az államnak, mondja *Berzeviczy*, gondjának kellene

lenni arra, hogy mindenik keresztyén egyház lelkésze megtalálja, ha keresi, a hivatásabeli legmagasabb kiképzést az állam saját egyetemlein, vagyis „minden felekezet számára hittani karokat kellene egyeteminken berendezni”.¹ Berzeviczy ezt különösen abból a kulturpolitikai és nemzeterősítő okból sürgeti, hogy a nemzetiségi egyházak az egyetemi lelkészképzésből magyar nemzeti és kulturális erősbülést nyerjenek. A felélesztett eszme dr. Wlassics Gyula kultuszminiszter figyelmét is megragadta és róla úgy választási programbeszédében, mint képviselőházi felszólalásaiban több ízben nagy elismeréssel és melegséggel nyilatkozott. „Nagy fontosságúnak tartom a papképzés kérdését . . . Módot kell nyújtani minden bevett vallásnak, hogy papjaik a legfelsőbb, az egyetemi képzésben is részesülhessenek . . . Nem kétlem, hogy az egyházi főhatóságok első sorban hordozzák szívéükön, hogy minél vallásosabb, de egyúttal minél műveltebb lelkészek hirdessék a vallás tanait, mert csak így lehet a pap igazán lelkipásztor, atyja és tanácsadója híveinek; és csak így veszi is körül nemcsak híveinek, de mindenkinek tisztelete és becsülése”.²

A közoktatás vezetői részéről felújított eszme protestáns egyházi körökben is mindig rokonszenves volt. Zsilinszky Mihály bányakerületi felügyelő székfoglaló beszédében 1898-ban nagy nyomatékkal hangsúlyozta az egyetemi theologiai fakultás szervezésének szükséges voltát. Zelenka Pál, tiszakerületi püspök, köriratban hívta fel a protestáns egyházkerületek figyelmét s az 1899-ik évben a lutheránus egyház úgyszólván tervszerűleg és minden illetékes forumon nemcsak maga foglalt állást az egyesült protestáns fakultás mellett, hanem az egyetemes gyűléséből hivatalos megkeresésben a kálvinista testvér-egyház konventjét is fölkérte, hogy e kérdésben nyilatkozzék, a minek a konvent akként kívánt megfelelni, hogy az egyetemi protestáns theologiai fakultás nagy-

¹ Lásd Prot. Egyh. és Isk. Lap 1896. évf. 436. l. Berzeviczy előadói beszéde.

² Wlassics esáktornyai program-beszédéből. Idézve a Prot. Egyh. és Isk. Lap 1896. évf. 704. lapján.

fontosságú kérdését minden oldalú vonatkozásában való megfontolás és véleményezés végett kiadta az egyházkerületeknek.

A kérdésnek az egyházon kívül és belül megkezdett szellőztetésével kapcsolatban az egyházi sajtóban is párhuzamosan folyt és folyik az eszme érlelése. A budapesti protestáns lap 1869., majd 1896., 1898., 1899. és a jelen évi folyamában több ízben és mindig pártolólág nyilatkozott a kérdéstről s egyik cikkében (*Zoványi Jenőtől* 1898-ban) a berendezés módjára nézve is részletes tervet közölt. Az erdélyi protestáns lapban *Pokoly József*, az evangélikusban *Mayer Endre*, a debreczeni protestáns lapban *dr. Bacsoni Lajos* szóltak a tervhez, mindannyian pártolólág s csak a berendezés módját illetőleg van közöttük némi eltérés. A tervnek csupán a merev felekezetiességeről ismeretes „Evangélikus Egyházi Szemle“ nem barátja. Az egyházi sajtó pártoló nyilatkozatai kivétel nélkül megegyeznek abban, hogy *a protestáns állami fakultás szervezését mind a magyar állam, mind a magyar protestantismus jól felfogott érdeke sürgeti.*

Ebből a kettős szempontból foglaltam én is már évekkel ezelőtt határozottan állást az egyetemi protestáns fakultás mellett, a mely állásfoglalás indokait röviden a következőkben foglalhatom össze.

Az egyetemi protestáns theologiai fakultás előnyös kulturális intézmény lenne az állam szempontjából.

Egyházjogilag külső intézményben is kifejezésre juttatná azt az államkormányzat részéről újabb időben sokszor hangoztatott közjogi elvet, hogy a magyar állam nem felekezeti állam, nem ismer el uralkodó egyházat, hanem egyenlő mértékkel mér a keresztyén egyházaknak. Mert kétségtelen tény, hogy a magyar keresztyén egyházak között mind e mai napig oly államjogi visszasságok, oly kiáltó jogi és társadalmi aránytalanságok állanak fenn, a melyeknek előállása a történeti viszonyokból érthető ugyan, de fentartásuk a változott viszonyok között teljesen indokolatlan és megváltoztatásukat már az 1848. évi törvényhozás kimondotta. Tény, hogy hazánkban ma is van „uralkodó“ vallás, a mely az „államvallás“ közepkori elméletéből kifolyólag a többi vallások rovására nagy-

számú államjogi, vagyoni és társadalmi előjogokat és kiváltságokat élvez. Az egyházpolitikai radicalismus ez előjogok teljes megszüntetését, az állami eredetű vagyon secularisatióját, szóval az állam és egyház teljes szétválasztását sürgeti. Mi nem vagyunk hívei ennek a radicalis egyházpolitikának, mert az ily gyökeres reform veszedelmes rázkódtatásokba sodorhatná a nemzetet. De az 1848. évi XX. t.-czikk szellemében határozottan követeljük, hogy a többi mellőzött keresztényen egyházak az uralkodó római katolikus egyházzal tényleg egyenjogusíttassanak és a most fennálló óriási erő és vagyonbeli aránytalanságok s jogi egyenlőtlenségek megszüntetessenek. S hol van alkalmasabb kulturális pont arra, hogy az állam az eddig mellőzött protestáns egyházakat a római mellé emelje, mint az, a mely módot nyújt arra, hogy a protestánsok lelkészei is részesülhessenek a legfelsőbb, az egyetemi képzés áldásaiban? Nem akarunk sérelmi politikát űzni, nem kívánjuk római katolikus egyháztársunkat szerzett jogaiban e téren sem háborgatni; de azt már az egyházpolitikai törvényekben is többször hangoztatott viszonyosság és jogegyenlőség nevében is határozottan igényelhetjük, hogy ha az állam az egyik egyháznak theologiai fakultást tart fenn a maga egyetemén, akkor mérjen egyenlő mértékkel s állítson a két protestáns egyháznak is theologiai fakultást a budapesti egyetemen.

Megtoldhatjuk még indokainkat a legutóbbi idők egyházpolitikai gyakorlatából vett erősségekkel. A protestáns lelkész-képzésnek az egyetembe való bevitelével folytatná és újabb kulturális ponton is életbe léptetné a magyar államkormányzat azt a méltányos egyházsegítő rendszert, a melyet 1883-ban a középiskolák segélyezésével megkezdett, 1894-ben a tanítói, 1898-ban a lelkészi fizetések állami kiegészítéséről szóló törvényekben tovább fejlesztett. Ez a rendszer általán véve mind a nemzeti kultúra fejlesztésének szempontjából, mind a magyar faj szellemi erősítésének fontos tekintetéből egészséges politikának bizonyult. Folytatná és újabb erősséggel látná el az állam azt a bölcs kulturpolitikát, a mely szakítva a nemzetiségek dédelgetésének sikertelen politikájával, a tiszta ma-

gyar faj kulturális emelésére veti erejét, hogy a magyarságra mint sajátkézi nemzetfentartó elemre helyezkedjék a hazai kultúra súlypontja. A ki foglalkozott valaha néppszichológiával, jól tudja, hogy az egyszerű ember a kultúra általános elemeit is szívesebben fogadja, ha vallása keretében és a saját lelkészei terjesztik elébe. Ezért a lelkészek tudományos képzésének s az ezzel járó nagy kulturális érdekeknek a magyar nemzeti kultúra szempontjából is helyet kell biztosítani az egyetemen; mert nagy előnyére válnék a magyar kulturális életnek az a szellemi erősödés, a mely a protestáns lelkészek egyetemi képzettségéből a magyar protestáns nép életébe úgyszólván állandólag szétáradna.

De az egyetemi lelkészképzéstől az *egyház részére* is csak jót várhatni. Az egyetemi képzés szélesebb látókört, magasabb tudományos színvonalat biztosít a leendő lelkipásztornak, s a hallgató a többi fakultások hallgatóival való érintkezés által jobb társadalmi műveltséget és nagyobb ügyességet szerezhet, a mire határozottan nagy szüksége van a mi papságunknak. Továbbá az egyetemi tudományos környezet és a többi tanárokkal való érintkezés emelőleg és ösztönzőleg hat magára a tanárra is, a kinek anyagi helyzetét és társadalmi állását is jelentékenyen emelné az egyetemi tanárság. De legtöbbet nyerne az egyetemi fakultás által maga a theologiai tudomány, a melynek előadó tanáraitól jobb anyagi helyzetökből, de tudományos ambíciójukból kifolyólag is, méltán megvárhatják az egyházak, hogy az egyházi irodalomnak és a theologiai tudományoknak hivatásszerű művelői legyenek, a mely jogosult igénynek a mostani akadémiáknak silányul javadalmazott, elszigetelt állású és a megélhetés gondjai között vergődő tanárai a legjobb igyekezet mellett is csak nagyon hiányosan és úgyszólván kivételesen felelhetnek meg. Az a tíz-tizenkét jól dotált egyetemi theologiai tanár teljes erejét a lelkészképzésnek és a theologiai tudományok irodalmi művelésének szentelhetné, a miből kiszámíthatatlan szellemi áldás háramlanék a magyar protestantizmusra. És hogy ez nem üres feltevés és nemcsak hiú reménykedés, azt fényesen bizonyítja a németországi, angolországi, hollandiai, svájci és

franciaországi protestáns egyházak példája, a melyeknek magas színvonalú egyházi irodalmuk első sorban az egyetemi theologiai tanároknak köszönhető, a mi még a csekély lélekszámú, alig félmillió francia református egyháznál is oly jelentékeny, hogy minket, hétszerte népesebb magyar protestáns egyházat úgy külterjileg, mint belső értékében tiszszeresen fölülmul. Sőt a jól szervezett egyetemi theologiai fakultás üdvös hatást gyakorolna a meglevő theologiai akadémiákra is, nemes versenyre ösztönözné azokat, annnyival is inkább, mert nemcsak kezdetben, de bizonyára mindvégig éppen a theologiai akadémiák szolgáltatnák az egyetemi fakultásnak a legjobb tanerőket, a legavatottabb tudósokat.

Mindezeknél fogva mi teljes bizalommal reméljük, hogy a protestáns és közelebbről a református közegyház most, a mikor a kérdéstről minden vonatkozásában nyilatkoznia kell, egyértelmű pártoló nyilatkozatával készséggel elő fogja mozdítani ennek az egyházi és theologiai tudományos szempontból egyaránt nagyfontosságú tervnek megvalósítását

Tovább menve, szólanunk kell röviden a *berendezés módzatairól* is, mert a kérdésnek ez is lényeges oldala.

A mi gondolatunk az, hogy állíttassék a két protestáns egyház számára legalább egy *közös protestáns theologiai fakultás*, a melyen a többi tanszékek közössége mellett a szorosán vett confessionalis tanszékekre külön kálvinista és külön lutheránus tanerők állíttassanak be. Indokul felhozhatjuk, hogy a két protestáns egyháznak közös a hitelvi alapja, homogen a theologijája, egyező az államjogi helyzete, közös a történelmi multja, közös a jelene, közös e hazában a társadalmi és közművelődési hivatása. Ez okoknál fogva, valamint azért is, mert a közös fakultás nemcsak a hittestvéri érzületet növelné a két egyház között, hanem a hazai protestantismusnak nagyobb társadalmi súlyt és erőt kölcsönözné, mi határozottan a közös protestáns theologiai fakultás mellett foglalunk állást. E szerint a bibliai, történelmi, vallásbölcészeti és egyházjogi tanszakok számára közös tanszékek szervezhetők; de a dogmatikai és a gyakorlati theologianak, minthogy ezekben a kál-

vinista és a lutheránus felekezeti sajtóságok a legjellegzetesebben kidomborodnak, mindenesetre külön kálvinista és külön lutheránus tanszékek állítandók.

Elvi fontosságú továbbá, hogy a protestáns theologiai fakultás a meglévő theologiai akadémiák sérelme nélkül szerveztessék. A theologiai akadémiák autonóm egyházi intézmények, a melyeket szerzett jogaikban háborgatni semmi tekintetben nem tanácsos, arra pedig teljességgel gondolni sem szabad, hogy a lelkészképzés a felekezeti akadémiák megszüntetésével egészen államosíttassék. Az egyetemi fakultással csak az legyen a cél, hogy a protestáns egyházaknak mód és alkalom nyujtassék arra, hogy lelkészeik egyetemi képzésben részesülhessenek. Például szolgálhat e tekintetben a budapesti egyetem római katolikus theologiai fakultása, a mely maga teljesen állami intézet, a mely theologiai doctoratust és licenciatust kizárólagos joggal csak maga osztogathat; de mellette mindenik püspöki egyházmegye tarthat fenn s tényleg tart is a mi theologiai akadémiáinknak megfelelő lelkészi szemináriumot.

Még fontosabb azonban az a kérdés, hogy minő viszonyba helyezkedjék az egyetemi theologiai fakultás a theologiai akadémiákhoz? *Pokoly József* és *Bacsoni Lajos* fentemlített cikkelyeikben az egyetemi fakultást egyenlő színvonalú és egyenlő rangú intézetnek kívánják a theologiai akadémiákkal; ez esetben a fakultás mintegy társintézete lenne az akadémiáknak. *Zoványi Jenő* azt a módozatot ajánlja, hogy az összes theologiai akadémiák szorítsák össze három évesre a theologiai tanfolyamot és kötelezzék minden növendéküket arra, hogy egy évet az egyetemi fakultáson töltsenek; ebben az esetben „a theologiai akadémiáknak mintegy betetőzését, negyedik évét alkotná a fakultás“. Végül egy harmadik módozat az lehetne, hogy miként a római katolikus fakultásra az egyes püspökök, úgy ennek megfelelőleg a protestánsra a protestáns egyházkerületek küldenének néhány kiválóbb ifjút, pl. a tanfolyam mindenik évfolyamára egyházkerületenként kettőt-hármat. Nézetünk szerint a fakultás és az akadémiák hatáskörére nézve két döntő alapelv minden kétségen fölül

áll. Először az, hogy a tudományos theologiai fokok (doct-ratus, licenciatus) megadására kizárólag az egyetemi fakultás illetékes. Másodszor az, hogy az egyházkerületek feltétlenül fentartsák a maguk számára a lelkészképzés jogát. Ha ezeket a természetes és bővebb indokolásra teljességgel nem szoruló elveket szigorúan szem előtt tartjuk, akkor a hatásköröknek Pokoly—Baczoni ajánlotta módja önmagától elesik, mert a tudományos fokokat osztó fakultás és a gyakorlati képzést nyújtó akadémiák egyenjogú és egyenrangú intézetek a theologiai szakon csak úgy nem lehetnek, mint nem azok pl. a jogi szakon, a hol szintén csak az egyetem ad tudorságot, az akadémiák pedig csak a képezítő vizsgálatokat végezhetik.

Ezért mi az említett módozatok közül a két utóbbinak bármelyikéhez hozzá tudnánk járulni, de a legtöbb rokonszenvünk ahhoz a harmadikhoz van, a melyet a római kath. egyház is gyakorol ; mert ez egyfelől mindenik protestáns egyházkerületnek módot és alkalmat nyújt arra, hogy tehetségesebb papnövéndékeit egyetemi képzésben részesítse ; másfelől pedig azt is biztosítja, hogy ha a magok theol. akadémiáit a fakultás mellett fenn akarják tartani, ezt az elnéptelenedés veszélye nélküli megtehetik.

A berendezés módjára nézve az is lényeges kérdés, hogy az egyetemi fakultásra minő befolyást gyakoroljon az egyház? Ahhoz szó sem fér, hogy mivel a fakultást az állam szervezi és tartja fenn, a fölötte való rendelkezésnek, tehát a tanárok kinevezésének a joga is az államot illeti. De az is kétségtelen, hogy az egyháznak fontos érdeke, hogy az egyetemi fakultáson működő theologiai tanároknak az egyházzal való hitelvi közössége és szigorú hithűsége lehetőleg biztosíttassék. Ennélfogva mulhatlanul szükséges, hogy az érdekelt egyházaknak a tanárok kinevezésére bizonyos befolyás biztosíttassék. Ez a befolyás azonban csak kijelölő természetű lehet. Az egyház pl. hármat kijelöl és a kormány közülök egyet kineveztet. De miként gyakorolja az egyház a kijelölő jogot? Püspökei által, mint a római kath. egyházban? Ez nem felel meg a prot. egyház paritásos természetének. Konventjei által?

Ezt a konvent nem igényelheti, mert ő nem tudós testület, s a tudományos minősítettség elbírálására csak úgy nem illetékes, mint pl. nem illetékes az országgyűlés az egyetemi tanárok kijelölésére vagy ajánlására. Az egyetemi theologiai tanárok kinevezésére legilletékesebben a theologiai fakultás gyakorolhat befolyást, a mit a fakultás megalakulhatásáig a theolog. akadémiák tanári testületei helyettesíthetnek.

A fakultás tanárainak számát 10-nél kevesebbre teljességgel nem lehet tenni. 1. az ó-szövetségi, 2. az új-szövetségi tárgyakra, 3. a keresztyén egyháztörténetre, 4. a keresztyén theologia történetére (a dogmák történetével), 5. a magyar protestantismus történetére (esetleg a prot. egyházjogtannal), 6. a rendszeres theológiára (symbolicaval), 7. a lutheránus rendszeres theológiára (symbolicaval), 8. a vallásbölcészetre (vallások történetével), 9. a református gyakorlati theológiára, 10. a lutheránus gyakorlati theológiára. — E mellett a gyakorlati szemináriumokról és a special collegiumokról is okvetlen gondoskodni kell.

A tanuló ifjúságról való gondoskodásról sem szabad megfeledkezniünk. A fentebbi módozatok szerint szervezendő fakultás esetleg fakultások mellé mulhatatlanul *theologiai internátusokat* is kell szervezni. Fakultást, esetleg fakultásokat mondánk. Igen, mert ha egy fakultást akarunk, azt minden áron Budapesten kell szerveztetni; ha kettőt, akkor Budapesten és Kolozsvárott. Ha csak egy fakultás szervezhető, akkor annak azért kell a székesfővárosban lennie, mert a róm. kath. fakultás is Budapesten van; mert a protestantismus zöme inkább Budapest felé gravitál; mert a lelkészképzés előnyére való tudományos kulturális és társadalmi tényezők sokkal inkább megvannak Budapesten, mint Kolozsvárt; mert a gyakorlati egyháziasság megfigyeltetésére és az egyházi munkákban való tényleges részvevésre Budapest fejlettebb egyházi életében mind a kálvinista, mind a lutheránus részről sokkal több és jobb mód és alkalom van, mint bárhol az országban.

A *theologiai internátusok*, összekapcsolva a szintén szükséges *tanári internátusokkal*, kálvinista és lutheránus részről

külön-külön szervezendők. A leendő lelkészek és tanárok confessionális jelleme ezekben alakítható ki a legsikeresebben. Az internátusok fenntartásához természetesen miud a két egyház egyházkerületei megfelelő arányban járulnának. A míg tehát az egyetemi fakultás a tudományos képzést nyújtaná, addig a theologiai internátusok az egyházas nevelést adnák a leendő lelkipásztoroknak. Természetes dolog, hogy ezeknek az internátusoknak valódi lakályos theologiai Otthonoknak kellene lenniök : egészséges lakó és dolgozó szobákkal, olvasó, szórakozó termekkel, alkalmas tápintézzettel, megfelelő oratoriummal ellátva és bentlakó tanári felügyelővel az élőkön, hogy az a theologiai Otthon egy valódi ev. keresztyén család minden tulajdonságával birjon és a fogékony lelkű fiatalságot a józan kegyességben, az erkölcsi tisztaságban és a társadalmi műveltségben oly színvonalra emelje, hogy a művelt keresztyén társadalomnak minden jogos igényét kielégíthesse. Mert elvitathatlan tény, hogy mostani lelkészképzésünk mind a tudományosság, mind a keresztyén kegyesség és erkölcsi tisztaság, mind a társadalmi műveltség tekintetében, általában is, de különösen egyes vidéki intézetekben, még mindig nagyon sok fogyatkozást mutat.

Ime, ekként gondoljuk mi a protestáns theologiai fakultás egyetemi szervezését. Nyugodtan, minden aggodalom nélkül fogadnánk megvalósítását, mert attól akár állami, akár egyházi szempontból tekintjük, csak jót remélünk. Teljességgel nem osztozunk a kálvinista konvent egyik elnökének ajakiról elhangzott amaz aggodalomban, mely az egyetemi fakultás szervezésétől abból az indokból fél, mert ez által a theol. akadémiák elnéptelenednek. Mi jeleztük a fentebbiekben, hogy az esetleges elnéptelenedést miként lehet meggátolni. Legyünk rajta, hogy ha megvalósításra kerül a dolog, a szervezés bölcsen, a létező akadémiák sérelme nélkül történjék. A kérdés ellen elvi szempontból nem lehet megállható kifogást támasztani. A protestáns papság egyetemi képzését Európa-szerte áldásos intézménynek ismeri úgy a tudományos, mint az egyházi közvélemény. Nálunk sem fog az hátrányos lenni, ha jól szervezzük ; ez pedig első sorban a két protestáns egy-

ház. vezérférfaitól függ. A lutheránus testvérek egyhangulag és minden illetékes egyházi forumon pártolólag fogadták az eszmét; most rajtunk kálvinistákon van a sor, hogy megmutassuk, akarjuk-e papságunkat az egyetemi lelkészképzés elfogadásával a tudományosságban, evangéliumi kegyességben és társadalmi műveltségben arra a színvonalra emelni, a melyet a nyugat-európai protestáns papság elfoglal. Az egyetemi theol. fakultáshoz való jogunk az 1848. évi törvények és a legújabb kori egyházpolitikai irány alapján minden kétségen fölül áll. Tudományos és egyháztársadalmi előnye az egyetemi theol. fakultásnak szintén nem szenved semmi kétséget. Külön anyagi áldozatába nem kerül a protestantismusnak. Rajta kell tehát lennünk, hogy az illetékes tényezők meg is valósítsák a nagy horderejű tervet. A megvalósuláshoz most, a mikor az ultramontán reactio még nem hatalmasodott el, s a kormányzati politika szélében hangoztatja a mindenik egyház iránt való jó indulatát, még elég alapos a remény. A jelek szerint később nehezebben fog menni a magyar protestantismus e téren való egyenjogusítása. Ezért nekünk nem szabad tétlenül tovább néznünk ezt a felekezeti közti mellőztetést. Nekünk követelnünk kell e jog megvalósítását attól a magyar államtól, a mely a legújabbkori egyházpolitikai tapasztalatokból is meggyőződhetett arról, hogy a hazafias, a kulturális és a szabadelvű törekvésekben a magyar nemzetnek a legtermészetesebb és leghívebb szövetségese most is, mint mindenkor a magyar protestantismus. Ezért én határozottan pártolom az eszmét és minden illetékes tényezőnek munkás szeretetébe melegen ajánlom.

Szóts Farkas.

ÍROTT ÉNEKGYŰJTEMÉNYEK (KODEXEK) A XVII. SZÁZADBÓL.

Somogy déli felén terül el az egyházközségekben népes belső-somogyi ev. ref. egyházmegye. E vidék reformációja a hitjavítás legelső századára, a XVI. századra esik. A Sztárai Mihály által Tolna-, Baranya- és Somogy megyék területén kifejlesztett reformatori buzgalom 120 egyházat nyert meg a protestantismusnak. Maga Sztárai dicsekedve említi Tuknai Miklós nevű barátjához 1551. június 10-én intézett levelében, hogy „hét éve mult már, hogy én Isten akaratából a török uralma alatt álló Alsó-Baranyában — mint első és egyedüli — Laskó városában, mely egy magyar mérföldre esik Eszéktől, az Úr igéjét hirdetni kezdtem és már innen és túl a Dunán és Dráván a többi testvérekkel s a szentlélek segélyével 120 egyházat építettem“.¹ Majd Szegedi Kis István reformatori működése végleg szilárd alapra fektette e vidéken a Sztárai nyomdokain megindult hitjavítás ügyét. A három megye reformált egyházakkal megrakott területe felső- és alsó-baranyai superindencia néven volt ismert² és Sztárai felügyelete és püspöki vezetése alatt egységes egyházi területet képezett 1558-ig. Szegedi Kis Istvánnak azonban ez évben a baranyai Laskóról a somogyi Kálmáncsára (régii okmányokban Kálmáncsehi) költözésével kettévált a különben is nagy kiterjedésű superindencia: felső- és alsó-baranyai egyházvidékre. Ez utóbbinak, mely a Mecsek hegységtől Somogy nyugoti határszéleig terjedt ki, volt első püspöke székhelyével Kálmáncsán Szegedi Kis István.³

A somogyi egyházak közül Kálmáncsa és a vele szomszédos Nagydombsza régi írott énekeskönyvükben a reformáció életfejlődésének zsenge korából a protestáns gyülekezeti élet-

¹ A levelet közli *Nagy Sándor* az Egyetemes Philologiai Közlöny 1883. évfolyamában 794. l. Sztárai Mihály élete című dolgozatában.

² *Lampe-Ember*. Historia Eceles. Hungar. Utrecht. 1728. pag. 661.

³ *Földvály L.* Szegedi Kis István élete stb. Budapest 1893. 128 l. V. ö. Régi Magyar Költők Tára V. 309. l. és VI. 277. l.

nek kedves ereklyéit őrizték meg. A *kálmáncsai kódex* 1864-ig a kálmáncsai ev. ref. egyház birtokában volt, a mikor ez egyház ajándékából akkori buzgó lelkésze, Körmeny Sándor úrnak kezdeményezésére a csurgói főgimnázium könyvtárába került. A *nagydobszai kódex* ma is a nagydobszai egyház tulajdona. Ez utóbbit szerencsés voltam Barla Sz. János lelkész úr szíves közreműködése folytán tanulmány végett hosszabb ideig kezeimhez nyerhetni.

E somogyi énekemlékek triászából való még a *csurgói kódex* néven ismert énekeskönyv, a mely szintén a csurgói főgimnázium birtokában van. Nevét nem épen jogos alapon nyerte. E kódex nevezetesen nem csurgói eredetű, az egyházmegye valamelyik egyházából került oda Czibor Mór tanár könyvtárnoksága idejében 1860—70 közt. Ezt a kálmáncsai-val együtt a csurgói főgimnáziumi könyvtárban vettem tanulmány alá.

Alábbi tanulmányban e három régi írott énekgyűjtemény alakí és tartalmi sajátosságait fogom bemutatni s ezek nyomán szólni fogok a protestáns gradual (kódex) irodalomnak egyházi énekköltészetünkre gyakorolt hatásáról

* * *

A XVI. és XVII. századokban a protestáns énekköltészeti termékek nyomtatott és írott énekeskönyvekben — ez utóbbiakat ma már kódexekül tekintjük — láttak napvilágot. A XVI. század első felében hatalmas életerővel megindult reformáció gyorsan terjedve s hódítva egymásután teremtett a magyar haza különböző vidékein protestáns egyházakat, ezekben üde, virágzó hitéletet. Ez egyedül a szentírásból táplálkozó vallásos szellem lett anyja a protestáns egyházi énekköltészetnek, mely virágzásának korát a XVI. században élte. A következő század folyamán a r. katholicismus által támasztott visszahatás feltartóztatja hódító erejét e vallási reform mozgalomnak, sőt annak felibe kerül. Ez időtől fogva mintha csak szárnya szegetett volna a protestáns énekköltészet Múzsájának. elnémul, csak a visszahatás hullámaintól kevésbé érintett Erdélyben a Bethlen és Rákóczyak oltalma alatt adhat magáról életjelt az Öreg Gradual kiadásában (1636), míg itthon a magyar haza földén az elnyomatás keservei között sirja-panaszolkodja ki nyomorúságának bántalmait.¹

¹ Kiss F. Kurucz költészet protestáns szempontból. *Protestáns Szemle* 1894. évfolyam 665—692. l. Dr. Horváth Cyrill. A régi magyar irodalom története. Budapest, 1899. I. k. 639. 640. l.

A magyar protestáns egyházi lyra a XVI. század folyamán, megszólamlásának legelső időszakában, az önálló eredeti protestáns termelésen kívül részint idegen, a már virágzásban levő német forrásból táplálkozott, részint a már készen talált latin r. katolikus egyházi énekköltészetből merített. Ha végig tekintünk XVI. századbéli protestáns egyházi lyrikusaink során,¹ úgy találjuk, hogy azok közül nem egynek énekei Luther, Weis Mihály, Kleist, a francia Marot Kelemen és más egykorú külföldi énekszerzők darabjai után készültek. Így „Az Istennek szent angyala“ kezdetű karácsonyi ének, melyet az első versszak elhagyásával énekelnek a katolikusok is, a 37. püNKöSDI ének eredetije: Lutheréi. A buzgó református Skaricza Máté, Szegedi Kis István tanítványa, ki „Stephani Szegedini vita“ című munkájában² a felekezeti önérzet hangján emlegeti Genf reformációját, lelkületére Béza hatását, Luther ismert énekét „Eine feste Burg ist unser Gott“ — fordítja magyarra.

Erős várunk nekünk az Isten,
És fegyverünk ellenség ellen,
Meggzabadít veszedelemtül,
Kik ránk jönnek most minden felől.
Az mi régi ellenségünk háborgat minket,
Erővel, fegyverrel és csalárdsággal
És minden nagy hatalmassággal.³

Egyházi énekköltészetünk azonban a XVI. században a német forrás mellett r. katolikus latin forrásból is sokat kölcsönzött. Épen a hitjavítás rohamosan gyors fejlődése adja magyarázatát azon ténynek, hogy a század első felében vidékenként nagy számmal alakult protestáns gyülekezetekben, addig is, míg a sajátos protestáns közelebről a református kultusz kialakul a maga szigorú egyszerűségével, lelki áldozatával, a papok, mint az istentisztelet végezői, az előttök közvetlenül ismert r. katolikus forrásból liturgialis részeket és énekeket vesznek kölcsön. Tudvalevő, hogy legelső reformátoraink közül nem egy, mint Dévay, Kálmánesehi Sánta Márton

¹ L. énekirodalmi munkásságukat kiadva a *Szilády Áron* szerkesztésében megjelent Régi Magyar Költők Tára II., IV., V., VI. kötetiben.

² Megjelent *Szegedi Kis István* Theologiae Sincerae Loci Communes de Deo et Homine című műve ötödik kiadásában. Bazel, 1608.

³ Az ének felfedezhető *Szegedi Gergely* 1569. évi (Debreczen) kiadású énekeskönyve 35. l. és *Gönczi György* énekeskönyvében (1592. 1620. Debreczen.) Ez utóbbi kiadásai közül a másodikat használtam, mely Kálmán Farkas gyomai lelkész tulajdona. 34 l.

előbb mint r. katolikus papok a latin liturgiának állottak szolgálatában, természetesnek találjuk tehát, hogy vesznek át onnan. Általában a hitjavítás azon bajnokai, kiket itthon a hazában az új irányzat nagy hirtelenséggel egy-egy csapásra nyert meg önnönmagának, kik mint hazai egyének a külföldi világosító focusokat: Wittenberget, Heidelberget vagy Bázelt nem kereshették fel, a kialakulás legkezdetén, más idegen forrást nem ismerve, r. katolikus istentiszteleti formákhoz ragaszkodtak. Így történhetett meg, hogy XVI. századbeli énekeskönyveink egy része, a graduálok általában s az írott kódexek, így az ismertetés alatt levő három kódex is: jórészben r. katolikus eredetű latin hymnusok gyűjteményei.

E században a protestáns liturgia külalakjában őrzi még a r. katolikus formát, litániák, responsoriák, passiók, benedictiók stb. ép úgy helyet találnak nálunk, mint a latin istentiszteletben. Az istentisztelet kiszolgáltatásának alkalmi jórészben r. katolikus ünnepnapok, mint a vízkereszt, bőjti napok, a szentháromság vasárnapja, úrnapja. Valóban nem kevés idő telt el, míg a protestáns, közelebből református kultusz kialakul a maga egyszerűségével, tisztaságával.

Tartalmi tekintetben érdekes a különbség az eredeti protestáns énekdarabok és a r. katolikus hymnusok átdolgozásai közt. Amazok szerzői leginkább a biblia nyomán indulnak, az ének tárgyát rendszerint az Írásból merítik; átdolgozzák a bibliai zsoltárok szövegét, az Írás örökbecsű költészetének vallásos ihletét plántálják át felekezeti szellemben és czélzattal. Sokan közülök, mint Sztárai és Szegedi Gergely, sajátos nemzeti szellemben szerencsésen fordítanak és átdolgoznak. Több alkotásban kifejezést nyer a felekezeti irányzat és felfogás, a dogmai sajátosságok. Sokszor mintha épen e czélnek kívánának szolgálni a szerzők, hogy az énekek lennének kifejezői és terjesztői az új irányzat dogmai álláspontjának.

Minémű legyen az kenyér formája.
Avagy állatja, az bornak formája?
Minemű asztalszék kő legyen vagy fa?
Hitünk nem forgatja.

Az vacsorának hasznát, végét nézzük,
Mint életünknek és igasságunknak.
Legyen szent jegye egyesülésünknek,
Hittel ezt forgatjuk.

Miként egyesül az fő az tagokkal,
Mint az szőlőtő az szőlővesszőkkel,
Szinte így Krisztus egyesül lelkünkkel,
Lelke miatt hittel.

(Szegedi Gerg. 1569. évi kiad énekeskönyv 126. l.)

Sokszor a polemia hangja csendül meg az énekekben. Úgy a protestáns, mint a r. katolikus felfogás saját hittani álláspontját tartja igaznak. A mieink általában azzal dicsekszenek, hogy álláspontunk a biblia talapzatán nyugoszik, az ellentétes irányzat pedig emberies felfogásnak hódol.

Nagy hitelenségben mindazok élnek,
Az kik Rómából pápától függnek,
Mind bálványistent azok tisztelnek,
Kik az Krisztusban meg nem épülnek.

Pápa hatalma az míg regnálna,
Őrdög országa meggazdagula,
E széles világ vakságban juta,
Krisztus Jézustól mert elszakada.

Az bibliának nem vala hire,
Az breviárnak nagy sok kenyere,
Mind az papokat ezzel éltette.
Az Krisztus Jézust egy sem hirdette. (Ugyanott 5. l.)

Majd meg a gúny és maró szatira találunk kifejezésre. Gúnyolják a protestánsok a váradai „kövér nyakú“ papokat, kiknek zsolozsmáik, misemondásuk és kiáltásuk Isten előtt meghallgattatásra nem találunk. Egyik fél pogánynak mondja a másikat, megvetéssel emlegeti a „Krisztus szerzeteseit“ s a „pápaságnak tévelygéseit“.

Ha nemzeti vonatkozásokat szőnek a szövegbe, az ellenfelek keserű szemrehányással illetik egymást. A r. katolikusok felfogása szerint a nemzet azért bünhődik, mert elhagyta az ősoktól reá maradt régi hitét; a protestánsok szerint pedig a r. katolikus bálványozás, tudatlan vakhítőség oka a nemzeti csapásoknak, így közelebbről a török igának.

A r. katolikus forrásból kölesönzött darabokban általában nincs nyoma a dogmatizálásnak, vagy a polémiának, sőt hiányzik a tanítás is. Az isteni mindenhatóság iránt táplált tisztelet, az Istenbe vetett bizodalom, vagy a hála és könyörgés hangja az uralkodó elem. Nem csodálkozhatunk azon, hogy e vonásoktól mentek a r. katolikus darabok; a középkori kereszténység egész a reformációig, kisebb horderejű támadásokat nem említve, békés nyugalomban élhette napjait, veszélyek nem tornyosultak egén. A vallási csend és béke napjaiban az egyház egyetemét, a hívek vallásos buzgóságát nem zavarták külső támadások, következésképen egyház és hívők részéről nem volt szükség a felekezeti hitelvek hangoztatására, vagy polemikus küzdelemre. Még a tanítás elemeit is nélkülözi a

r. katolikus éneklés, különben a romanizmus ma sem ad istenitiszteletében helyet annak.

Az átdolgozók és fordítók általában követik az eredeti latin szöveget, a tartalom ez után épül fel. Gonddal ügyelnek azonban arra, hogy r. katolikus felfogásbeli sajátságok, mint a szentek és martýrok magasztalása, a Mária tisztelet, vagy felekezeti dogmái álláspont be ne csúszsék az énekek szövegébe. Protestáns szellemben és felfogáshoz mérten nyer kifejezést egy-egy megénekelt vallásos tény, szenttörténeti esemény, vagy hitfelekezeti álláspont. A kálmáncsai kódex első énekdarabját, mely „A Christusnak emberré létéről, Istenségéről és mindenható voltáról való dícséret, melyben könyörög az anyaszentegyház a közbenjáró Úrnak, hogy ótalmazza a lelki ellenségnek kegyetlenségétől és hatalmától“: énekelhette a protestáns gyülekezet ép úgy, mint a r. katolikus. A nagydobszai kódex 85. lapján található himnusból a bűnbevalló részt felekezeti különbség nélkül veheti ajakára bármely gyülekezet.

Mert jól látjuk érdemünket,
Jól ismerjük elvesztünket.
Érezzük mi sok bűnünket,
Nem viselhetjük terhünket.

Elárattunk vétkeinkben,
Sokasoltunk bűneinkben,
Mind elvesztünk sebeinkben,
Nyomorultunk életünkben.

Nincsen nekünk segedelmünk,
Sehol nincsen bátorságunk,
Egyedül vagy Te oltalmunk,
Sebeinkből gyógyulásunk.

Kódexeink himnusainak r. katolikus eredetét nyilván bizonyítja az alábbi összehasonlítás. A r. katolikus breviariumbeli himnuszok közül részint fordításban, részint szabadabb átdolgozásban a kódexekben meg vannak a következők. Az összehasonlításban a kódexek helyneveinek kezdő betűjét fogom használni a kódexek jelzésére, e szerint *N*-nel a nagydobszai, *K*-val a kálmáncsai, *Cs*-vel a csurgói kódexeket írom.

Veni sancte spiritus.

Jövel szentlélek Uristen, bánatinkban vigasztalj meg. *K. N. Cs.*
Jövel szentlélek Uristen, ki Atyával vagy egy Isten. *K. N. Cs.*

Veni redemptor gentium.

Jövel népek Megváltója, szűznek nemes szép virága. *K. N. Cs.*
Jövel népek Megváltója, mutasd meg szűznek születését. *K. N. Cs.*

- A solis ortus cardine. Nap támadástul fogva. *N. K.*
 Verbum superne prodiens. Mennyből az Ige kijöve. *K. N. Cs.*
5. Conditor alme siderum. Csillagoknak teremtője. *K., N. Cs.*
 Deus creator omnium. Mindeneknek teremtője. *K. N. Cs.*
 Pange lingua gloriosi. Jer hirdessük mi Urunknak.
 Festum nunc celebre. Mostani ékes ünnepnap. *N. Cs. K.*
 (Ez utóbbiban hármas alakban.)
- Jesus nostra redemptio. Jézus Krisztus mi Megváltónk. *N.*
10. Te deum laudamus. Téged Isten dicsérünk. *N. Cs.*
 Hymnum dicamus domino. Dicsérjük mindnyájan az Uristent. *N. K. Cs.*
 Herodes hostis impie. Gonosz kegyetlen Heródes. *K. N. Cs.*

Terjedelmesebb összehasonlítást nem is kívántam adni, a 12 himnus egybevetése nyilvánvalóan állításom mellett bizonyít.

A XVI. és XVII. századbeli *protestáns énekeskönyv-kiadványok* használati czéljuk szerint *graduálok* (karénekes) és *cantionülék* (hymnusgyűjtemények). Geleji Katona az Öreg Gradualhoz írt ajánló szövegében szintén e megkülönböztetését teszi a protestáns énekeskönyveknek. Tegyük összehasonlítást gradual és cantionale közt! A gradual papi és gyülekezeti együttes használatra szánt énekgyűjtemény, melyben a gyülekezeti éneklésre szánt hymnusokon kívül más istentiszteleti alkatrészek, mint litániák, passiók, responsoriák, prósák, lamentációk stb. befoglaltattak, mondhatjuk, a gyülekezet papjának volt az istentisztelet vezetésében liturgialis könyve. Ezek a legtöbb esetben írottak, alakjuk folio. A cantionale a gyülekezeti tagok közhasználatú kézi énekes könyve, melyből otthon és a templomi istentisztelet alkalmával énekelgettek a hívők. Ez czéljának megfelelőleg rendszerint kisebb alakú, nyolczadrét. *Gradual* Huszár Gál énekes könyve: *A keresztyéni gyülekezetekben való isteni dicséreték és imádságok. Komjátí. 1574.*, vagy ezt megelőzőleg Kálmáncsehi Sánta Mártoné, melynek tartalmáról Szilvás Újfalvi Imre 1602. évi (a Gönczi György-féle halotti énekeskönyv előszavában) feljegyzése nyomán tudjuk, hogy „a reggeli énekeket, melyeket primáknak hívunk, magyarra fordította a Psalmusokkal egyetemben. Vannak ebben Hymnusok. Antiphoniák, Responsoriumok, Versiculi seu Collectae et Benedictiones.“ *Cantionale* Szegedi Gergely *Énekes könyve* (Debreczen 1569.), melyet az akadémia 1893-ban facsimil kiadásban újított meg és az ezt megelőző 1562. évi debreczeni énekeskönyv, melyről szinte Szilvás Újfalvi 1602. évi feljegyzéséből értesülünk, továbbá a Gönczi György-féle énekesek. (Debreczen 1592., 1620.)

E kódexek graduálok. A bevezető részekben foglalt hymnusok gyülekezeti használatra szánt énekek, melyeket a

pap, vagy kántor előmondása után együtténekelt a templomi gyülekezetet. A litániák és responsoriák papot és gyülekezetet felváltva foglalkoztattak. A benedictiók áldásszerű jókívánata a pap ajkáról hangzott el, a versiculusokat a nép énekelte. A zsoltárok külalakjuk pongyolasága után következtetve hit-beli táplálkozásra, felolvasásra voltak szánva.

Úgy látszik, hogy a birtokos gyülekezeteknek eleinte, legalább a XVII. század első felében ez írott graduálokön kívül, alig volt más énekeskönyvük. A cantionalék, e kézi énekeskönyvek nem egy könnyen voltak beszerezhetőek, meg a nyomdai nehézségek miatt csak kevés példányban nyomtatnak, mint a fennmaradt példányok csekély száma igazolja. Olvasni nem igen tudván a gyülekezeti tagok, magok nem is használhatták a nyomtatott énekeskönyveket, hanem mint ma is vidékenkint falusi gyülekezetekben szokásos, előmondás vagy diktálás után énekelgették a himnusokat. Ott ugyan, hol inkább beszerezhetőek voltak, használták magok a hívők is kézi énekeskönyvül a közistentiszteletben a cantionalékat, mint az 1592. évben Debreczenben megjelent Gönczi féle énekeskönyv czíme bizonyítja: „Keresztyéni énekek, Melyek az Gradual mellett s a nélkül is az hol azzal nem élhetnek az magyar nemzetben *reformáltatott Ekklesiákban szoktanak mondatni*“. E régi protestáns liturgiában sok volt a kölcsönzött elem a katolikusból, a himnusok, litániák és responsoriák szakaszai éneklésén kívül a hívők általában passivitásra szorítva; az istentiszteleti alkatrészek, az ünnepnapok elnevezései latin nyelvűek.

Ezek előrebocsátása után nézzük a három kódex külsőleges vonásait s azok tartalmát!

I. A kálmáncsai kódex bekötött folians. Bekötési tábláján belől ez olvasható: „Az Kálmáncselyi R. Szent Eklezsiájé ez a könyv. Anno Domini 1644 die 10. 8 bris.“ Írása igen szép kivitelű, góth betűkkel; legszebb a három kódex közt, pár helyt különösen szépek az initialék. Egy kéz írása majdnem az egész, szörványosan van benne más kézirat. Így a 20. és 21. himnus és az utánok következő litánia nem a bevezető rész másolójától ered; újból más kéznek írása az ezután következő prózai könyörgés. A többi rész a bevezető részlet másolójára vall. A kottázott énekek négy vonalsorra vannak írva. A foliók száma 169.

A kódex íratási ideje a szövegben több helyen meg van jelölve. Így a 6. himnus initialeájában az 1623. évszámot találjuk beírva. A Litania maior alatt az 1622. évszám. Az 53. lapon a prózai könyörgés alatt e szavak: „Anno Domini

Salvatoris nostri Jesu Christi 1626.“ A 322. lapon a tertium responsorium alatt az 1622. évszám olvasható. Ezek szerint a kódex részletei más és más években íratlak össze, az egész a XVII. század huszas éveiből való.

Tartalmaz 74 különböző alkalmú *hymnust*, pár *litániát*, négy *responsoriát*, *versiculusokat* (versiculi quotidiani, in adventu domini, in serie epiphaniarum. in die quadragesimali, in die ascensionis, in die pentecostis 136—143. l.), *benedictiókat* (benedictiones seu conclusiones concinnorum: In die adventu domini, in die nativitatis, in serie epiphaniarum, in die paschatis, in die ascensionis, in die pentecostis stb. 143—145 l.), *antiphonákat* (in adventu domini, in die natalis, in die epiphaniarum stb.) és 57 prózában foglalt *zsoltárt*. A kódexet behatóan ismertette Kálmán Farkas a Czelder M. Figyelő 1879. évfolyamában 572—577. l.

A három kódex tartalmi rokonságát a tanulmány alábbi részében részletesen igazolva, az ismertetés folyamán hosszabbban a kálmáncsai kódex tartalmának bemutatásánál időzöm, rokon, sőt majdnem ugyanazon tartalmi sajátságokat kellene elmondanom a másik két gyűjteményről is. A kódexben legelől foglalnak helyet az *adventi énekek*, melyeknek tárgya a Krisztus eljövetelének várása, az ahoz való keresztyéni készülődés. Át van hatva a keresztyén világ a tudattól, hogy ő az igazi Megváltó, nincs más kit várunk; egyedül ő benne van idvességünk (Csel. 4., 22.), nincsen nekünk „több szószólónk, mennyországban több gyámolunk“. (2 hymn.) E gondolatot bibliai vonásokkal átszőve, egyik hymnus ekkép éneкли a Krisztus megváltói alakját:

Te vagy Jákob lajtorjája,
Nálunk Atyádnak záloga,
Utunk minekünk hozzaja:
Angyaloknak vigassága.

Noé bárkája ajtója,
Mennyszágnak szent kapuja.
Bűnünknek oly áldozatja,
Kit jó szemmel lát az Atya.

Te Moisesnek oltára,
Mindönöknek nagy oltalma,
Bűnösöknek szószólója,
Kit jó szemmel lát az Atya.

A Szentlélek segítségül hívása is kifejezést nyer sokszor a karácsonyhoz való lelki készülletben, hiszen a hívők serege csakis isteni kegyelemre támaszkodva nyerhet erőt a Krisztus

születése ünnepének illő megüléséhez. A hat adventi himnusz azonos a csurgói és nagydobszai gyűjtemények ugyane tárgyú darabjaival.

A karácsonyi vigasságot, Krisztus születésének tényét éneklik a nagyszámú *karácsonyi énekek*. Mindegyikben meg van énekelve az a keresztyén tudat, hogy megváltói fontosságú a Jézus világra jövétele, az isteni örök szeretet záloga az ő elküldetése (Ján. 3, 16, 17.). Keresztyéni öröm és vigaság szólalnak meg ez énekekben, a szerzők hálattelt szívvel emlegetik a karácsonyi történet emlékezetét.

A *vízkereszt ünnepre való három himnuszban* a Krisztus születésének előzményei: a keleti bölcsek és pásztorok tisztelete Jézus előtt, majd Heródes kegyetlenkedése van előadva. E darabok közül a „Gonosz kegyetlen Heródes, Mit félsz született Jézustól” kezdetű 1813-ig, most használt énekeskönyvünk kiadásáig ismert volt. Valamint a megünnepelt cselekmény alkalmi momentuma a Jézusnak Keresztelő Jánostól megkereszteltetése, e tény megéneklésében hág tetőpontra a lyrai előadás cselekménye.

Krisztus a szent keresztséggel.
Megkereszteltetik vízzel,
De minket drága vérével,
Tisztít s így szent Atyja kedvel.

E darabok után következik (dallama kottázva) 16 oldalon az „Uram irgalmazz nekünk” kezdetű *Litania maior*. A litániának e helyen, tehát nem specialis alkalmi darabok közt közlése azt látszik bizonyítani, mit különben hangja. s általános vonatkozású tartalma is igazol, hogy ezt általában ünnepnapokon, talán mint ma is a r. katolikus kultuszban szokásos, ünnep délutánonként énekelte a gyülekezet; lehet, hogy ezen alkalmi istenítiszteletet e litánia töltötte be. A terjedelmes darab tárgya, az isteni mindenhatóság hármas személyének, Atyának, Fiúnak és Szentléleknek segítségül hívása. Különösen előtérbe lép a tartalomban a krisztusi közbenjárás kikérése, ki világmegváltói tiszténél fogva hivatva van segíteni e föld bűnös gyermekein. A dogmai tartalmú szakaszok végén, melyeket a pap és kántor felváltva énekelt, következnek a karénekek, melyek majd „Irgalmazz nekünk”. „Irgalmazz mi nekünk. kegyelmes Úristen”, „Oltalmazz Úristen”, „Tégedet kérünk Úristen, hallgass meg most minket” szavakban könyörögnek az isteni segedelemért. Sajátságos igazán, hogy istenítiszteletünkben állandó elem gyanánt foglalt helyet e litánia, mult századbéli énekeskönyveink is felvették, bár mint Szath-

máry József is kifejezi értékés énektörténeti tanulmányában, inkább a megszokás és a mult emléke iránt nyilvánuló kegyelet adott helyet e litániának.¹

Lehet, hogy e litánia záró része volt a közvetlen utána következő prózai könyörgés, melyet eredeti ortographiájában közlök szószerint.

„Az mi életünknek közepötte, haláltul környül vétettünk. Kit mi kerestünk segedelmiül, ki minket vigasztaljon, csak Tégödet Uram (találtunk), ki mi bűneinkért igazán most mi reánk megharagudtál. Szent áldott Uristen, szent erős Uristen, szent idvezítő irgalmas Urunk! Oh örök Isten, ne hadj minket bűneinkért gonoszul elvesznenünk, de mi halálunknak idején légy minekünk nagy segedelmünk! Irgalmazz nekünk! Anno Domini Salvatoris nostri Jesu Christi 1626.“

Majd négy *bőjti ének* következik („Istennek szent igéjéből“. „Hallgassuk figyelmetösen“, „Dicsérjük mindnyájan az Uristent“, „Mennynek, földnek teremtőjét“), több közülök régi kiadású énekeskönyveink darabjaival közös. Utánok a nagy számban közlött *husvéti énekek*, egyiknek a felirata: „Alius ad vesperas“. E felirat szerint tehát husvét estéjére szolgált ez ének; valószínűleg a husvét előestéjén istenitiszteletre gyűlt össze a gyülekezet s énekelte ez éneket. Nyilván r. katolikus maradvány volt istenitiszteleletünkben. Majd *áldozásütörtöki* (in die ascensionis) és *pünködsdi* (in die pentecostis) énekek rekesztik be az ünnepi hymnusok sorát.

„Az Istennek teremtéséről minden napra magan-magan való hymnusok“ czímmel foglal helyet nyolcz ének, melyek régebbi énekeskönyveinkben „Az Istennek teremtéskori hat napokon lett dolgairól“ czímen vannak felvéve. A teremtés történetének hat napi cselekményét foglalják magokban e hymnusok olyformán, hogy mindegyik napra a teremtés történetéből a megfelelő napi esemény van előadva. A nyolcz alkalmi darab (kettő vasárnapi) inkább házi, vagy magános istenitiszteletre volt szánva, ezt látszik bizonyítani a felirat, meg az a körülmény, hogy a kódexben közvetlen utánok „A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek“ czímmel nagyobb számban vannak közönséges énekdarabok.

Commendatio amoris Dei erga Nos czímmel közlött két hymnus tárgya betegségben, vagy csapások esetén az Istenhez fohászkodás.

¹ Szathmáry József. A ref. templomi énekeskönyv története. Prot. Szemle 1892. évfolyam. 327. l.

Ezzel végeztünk is a kálmáncsai kódex hymnusgyűjteményével, mely után a megjelölt lapokon responsoriák, versiculusok, benedictiók és antiphonák következnek. Ezek mélyebb nyomokat nem hagyván egyházi énekköltészetünk múltján, rövidre foglalt ismertetésemben ezeket bővebben nem tárgyalom.

Csupán a kódex *zsoltárfordításairól* akarok még megemlékezni. Sajátságos, hogy a közlött zsoltárok próza szövegek, így gyülekezeti éneklésre semmi körülmények közt nem szolgálhattak, inkább olvasásra, magyarázatra, hitbeli erősítésre. A szövegek a Károli-féle fordításhoz nem húznak; érdemes volna közelebbről tudnunk, hogy vajjon melyik XVI. századbeli fordítással rokonok? Közlöm a 67. zsoltár szövegét.

„Könyörüljön mi rajtunk az Isten és megáldjon minket! Világosítsa meg az ő tekintetét mi rajtunk és bajjal kerüljön el minket, hogy megismerhessük e földön az ő útait, minden nemzetségekben az ő idvezítését. Vallást tegyenek Tenéköd minden nemzetségek, vallást tegyönek Tenéköd Uristen a te népeid! Örüljenek és örvendezzenek az idegen népek, mert Te itéled Uristen a te népedet igazságban, és az idegeneket igazgatod e földön. Kegyelmes legyön mi hozzánk az Uristen, az mi Istenünk, hogy ez föld adja meg az ő gyümölcsét!“

II. A **nagydobszai kódex** bekötött negyedréttű könyv, a cím- és kezdő lapok hiányzanak belőle. A bekötési lap belső felén e feljegyzés olvasható: „A Dobszai Ekklesiának ezenn régi időkből való Énekes könyvét ebbe a Formába Weidinger Alajos pécsi könyvkötő kötötte be az 1834-ik esztendőben. Előbbi elszakadt borítékján elől ez a jegyzés állott: Sum per Johannem Dobsza renovatus. Anno Domini 1643.“ Tóth Ferencz szerint (*Prot. Ekkles. Historiája. 387. l.*) az 1643. évi renoválás vagy bekötés már harmadízbeli volt a kódexen. A másolás benne a mai rondírással emlékeztet.

Kálmán Farkas a kódexről írt ismertetésében (*Prot. Egyh. és Isk. Lap 1881. évfoly.*) a kódex íratásának négy időszakát veszi fel és eszerint csoportosítja a tartalmat. Valóban, a kódex különböző részei különböző időbeli bejegyzések. Évszám csak a legvégső lapokon található, e részek másolását a bíró az 1690. és 1696. években végezte. Az alább következő tartalmi összehasonlítás nyomán közelebbről meghatározhatjuk a kódex egyes részeinek keletkezési időpontját. A kódex több helyt kottázott, a kottázás négy vonalsoros, kivétel a 229—259. lapokon Máté evangyeliomának 27. fejezete nyomán készült passió, mely öt vonalsoros. A foliók száma 168. A régi ma-

gyar irodalmi emlékek jeles buvára, Szilády Áron akadémikus lapszámozta a kódexet.

Tartalmaz 68 *hymnust*, 1 *litániát* (Litania maior 31—38. l.), *responsoriákat* (101—105. l.), *benedictiókat* (105—108. l.), *antiphonákat* (122—140. l.) és 35 prózai *zsoltárszöveget*. E darabok czímbeli megjelölésében is egyez a kódex a kálmáncaival. Hiányos a szöveg a 116. laptól a 122. lapig. A zsoltárok után prózában foglalt *cantiók* következnek, egyik Canticum Sanctorum felirattal Ambrosiustól. Az apostoli hitforma *Symbolum Apostolicum* czímmel van közölve abban a szövegben, mely a legelső protestáns énekeskönyv (1536.), a Gálszécsi István-féle töredékben található. Szentlaki István műve a 229—259. lapokon foglalt *passió*. A kódex második fele (261—366. l.), mely bennünket, mint alább látni fogjuk, kevésbé érdekel: hymnusgyűjtemény.

III. A **csurgói kódex** negyedréti fűzött könyv 64 foliával; régi bekötésű táblája megsemmisült. Két kéz írása az egész, latin írott betűkkel. Az első kéz bejegyzése az 53. folióig terjed, a másodiké az 13-tól végig. Ismertette még nem volt. Keletkezési idejére tájékozást nyújtanak a benne előforduló évszámok. Így a 45. folión a De adventu Domini feliratú ének alatt Anno 1639 X-bris áll. (A december szó decemje X-vel írva.) Ugyane szavak a 44. folió alján. A 20. folión az initialénak üresen maradt helyét, mely ki lett vágva, beragasztja egy későbbi kéz, a ragaszték-papíroson e feljegyzés olvasható: „Anno 1767. esztendőben lett Mesterré Liber János. Patria Labodiensis.“ Ha e feljegyzés megmondaná, hogy hol lett mesterré (tanítóvá) a lábodi (Somogym.) származású Liber János: megtudnánk a kódex iratásának helyét is. A kódex több helyt csonkított.

Első felében tartalmaz 65 *hymnust*; ezek közt foglal helyet a *Litania maior*, majd egy karácsonyi hosszabb *cantió*, mely közös a másik két kódexsel (K. 23—27. l.; N. 16—19. l.), szövege nem valami rhytmusos, úgy látszik, dallama is egyhangú volt. *Congratulatio* czímen vannak közölve különböző alkalmakra rövid, egy strófás énekek, melyeknek az volt szerepük, mint ma az invocatióknak, azokat a hymnusok előtt szenttiszelet kezdő részétül énekelte a gyülekezet. Ezek közül most használt énekeskönyvünkben meg vannak az „Ez esztendőt megáldjad“ és „E husvét innepében, Dicsérjük Istent szívvel“ kezdetű újévi és husvétii invocatiók (5., 29.). A husvétii hymnusok közül egyik, mint 26. ének futja pályáját; felirata: De resurrectione D. N. J. (Domini Nostri Jesus). E. R. Petse. E felirat a XVII. század egyik egyházi lyrikusára,

Petse(l)i Király Imrére vall, mint szerzőre.¹ Ugyancsak az ő neve alatt van közölve az ismert 63. karácsonyi ének: De Nativitate Domini Em. R. Peczelei, és utána egy karácsonyi ének: De adventu Domini. P. I. R. Eadem anno 1639. X-bris felirattal. Ez énekgyűjtemény tartalma különben nem mutat oly közeli rokonságot az előbbi két kódexhez, mint azok egymásközt. Végül 16 *zsoltár* foglal helyet. Az 53. laptól a kódex végéig terjedő bejegyzések különböző alkalmú *hymnuszok* és *cantiók*, érdekes köztük alkalmi voltánál fogva is a „*Szent Gergely napjára való ének*.” Ezt mint érdekes alkalmi darabot egész terjedelmében bemutatom. Nyilván régi beosztás szerint az új iskolai félév kezdetekor Gergely-napkor (márczius 12.) az iskolás gyermekeknek iskolába feladásuk alkalmával szolgált alkalmi énekül. Néptünk ajakán maradtak fenn a régi időből ily alkalmi darabok. Kálmán Farkas a kálmáncsai kódex ismertetése kapcsán említi, hogy 1854-ben a Pápához nem messze eső Gyimóthon hallott egy öreg graduál után énekelni egy kiváló szép szentivánéji cantiót. A somogyi református nép ajakán ma is él a „Csorda pásztorok midőn Bethlehemben, Csordát őriztek éjjel a mezőben” kezdetű régi római katolikus egyházi ének, a bethlehemeseknek kedvelt énekök. (*L. Cantus Catholici ex editione Szelepcsiana Nagyszombat. 1738. 41. l.*) Íme a Gergely-napi cantió.

Szent Gergely doktornak híres tanétónak az ő napján,
 Régi szokás szerént mönyjünk Isten szerént scholába!
 Lám az madarak is hadd szaporodjanak, majd megjönnek,
 Az szép kikeletkor sok szép énekszóval zengedeznek.
 Mert illetén helyben, mint virágos kertben nevedeknek:
 Ifjak, gyermekek, jó fiak Jézus által.
 Ily helyeken királyok, urfiak, császárok tanítatnak,
 Az szegény árváknak elhagyott fiak is oktattatnak.
 Ti is ezenképen jertek el nagy szépen az szent helyre,
 Holott szép tudományt, vegyetek adományt idvességre.
 Nem jó tudatlanul felnőni parasztul e világba,
 Mert így emberségre nem mehet nagy tisztre ez országban.
 Jertek el mivelünk, mert értetek jöttünk jó gyermekek,
 Mönyjünk scholába, Istennek házába, ott nőjjetek!

* * *

Ha a három kódex tartalmát egybevetjük, úgy az énekdarabok szövegében, mint azok tárgyi elrendezésében, egymásutánjában meglepő rokonság fog mutatkozni. Tegyük e cél-

¹ Az irodalomtörténetben a szerzőt Péczeli Király Imre néven szoktuk említeni. L. nevének megállapítására vonatkozólag *Kálmán F.* cikkét a Debr. Prot. Lap1883. évfolyam. 247 l.

ből összehasonlítás a kódexek között! Az összehasonlításnál fonatul a kezeim közt hosszabb ideig levő nagydobszai énekeskönyvet veszem fel, ezzel hasonlítom össze a másik két kódex tartalmát. Mivel a nagydobszai és kálmáncsai kódexek lapszámova vannak, ezek egyes helyeire lapszám szerint hivatkozom, míg a csurgóinál annak jegyzése szerint a foliókat jelzem.

Mint említettem *N.* elől hiányos; bevezető része, az első hat himnus *Cs.* bevezető részével azonos. Ez alapon feltehető, hogy *N.* egyetlen hiányzó foliója is ugyanazon tartalmú volt, mint *Cs.*-ben a kezelő folió. E feltevés nyomán kezdem a nagydobszai gyűjteményt az alább első helyre sorolt himnussal. Íme *N.* első 10 himnusa!

- Uj világosság jelenék. *N.* hiányzó folióján. *K.* 15. l. *Cs.* 1. f. a.
 Áldott Izraelnek Ura. *N.* 1. 2. l. *K.* 5—8 l. *Cs.* 1 f. a—b.
 Atya Istennek igéje. *N.* 2—3. l. *K.* 17—18. l. *Cs.* 2. f. a.
 Mennyből az ige kijöve. *N.* 3—4. l. *K.* 14—15. l. *Cs.* 2 f. a—b.
 5. Az Idvezítőt regenten. *N.* 4—6. l. *K.* 18—20. l. *Cs.* 2. f. b.
 Mindeneknek teremtője. *N.* 6—8. l. *K.* 3—5. l. *Cs.* 3. f. a.
 Csillagoknak teremtője. *N.* 8—9. l. *K.* 20—21. l. *Cs.* 3 f. b.
 Mi keresztyének tenéked. *N.* 9—10. l.
 Jövel népeknek megváltója } *N.* 10—11. l. *K.* 8. l. *Cs.* 5 f. a—b.
 Mutasd meg szűznek születését }
10. Az Atyának országából. *N.* 13—14. l. *K.* 21—23. l. *Cs.* 4. f. a.

Az összehasonlítás tekintve, nyilvánvaló a darabok elhelyezésében mutatkozó rokonság a nagydobszai és csurgói kódexek közt. Az első hét himnus sorrendje egy a két gyűjtemény közt, elütő a sorrend a kálmáncsainál. E két kódex közt a feltűnő tartalmi rokonság mutatkozik másutt is, így *N.* 47—64. l. pár himnus kivételével egyez *Cs.* 19. *f) b)*—24. *f) b)* részével. E két egyező helyen a himnuszok sorrendje a következő: Hallgass meg minket Uristen. Örvendezzen már ez világ. Oh kegyelmes Jézus Krisztus. Jer hirdessük mi Urunknak. Örvendezünk keresztyének. Mostan az idők eljöttek. Minden mi szenvedésinknek ideji már eljöttek. Fénylik a nap fényességgel. Keresztyéneknek serege. Szenteknek te vagy Krisztus ékessége.

Ez összehasonlítás nyomán bátran állíthatjuk, hogy e két kódex közül az egyik a másiknak némi változtatással eszközlött másolása. Lehetséges az is, hogy az egyikről több másolás készült s egy ily másolásnak átírata az itjabbik. Melyik azonban a két kódex közül az idősebb, melynek nyomán a másolás történetett? Megjegyzem, hogy az énekdarabok elhelyezésében mutatkozó rokonság *Cs.* és *N.* első fele

(1—205. l.) közt mutatkozik csupán, *N.* e felének hymnusait Kálmán F. az első időszak termékei közé sorozta; ezenkívül az énekdarabokat tekintve, rokonság van *Cs.* és *N.* 205—260. l. közt, a nélkül azonban, hogy e rokonság az elrendezésben is mutatkoznék; e részletet Kálmán F. a harmadik időszak termékének tartja. E vonásokból arra következtethetünk, hogy *N.* 1—260. l. terjedő része — tehát az első és harmadik időszak termékei — a legrégebb bejegyzések, míg a második és negyedik időszak bejegyzései (261—336 l.) hozzánk jóval közelebb állók, mint a végső lapok évszámai (1690., 1696) mutatják a csurgói kódex íratása után származtak. Ezek után könnyen feleletet adhatunk az előbbi nyílt kérdésre; a nagydobszai kódex régibb eredetét, idősebb voltát első tekintetre láthatjuk, hiszen a csurgói vesz fel olyan darabokat is, melyek először a Geleji Katona-féle Öreg Graduálban (1636.) láttak napvilágot, így lehet, hogy onnan másoltattak; meg aztán P. Király Imre szerzősége, ki a XVII. század első felének volt lyrikusa, meg az 1639. évszám nyilván a XVII. század első felére vallanak, mint íratási időpontra. Ezt megelőzőleg íratott a nagydobszai gyűjtemény első fele, melynek darabjai a reformáció életteljődésének előbbi időszakában vagy a XVI. század végén, vagy a XVII. század legelején r. katolikus forrásból vették.

Igyekezünk azonban közelebről megállapítani *N.* első felének (1—260. l.) íratási idejét! Ha a kódexet Huszár Gál Komjátiban 1574. évben megjelent graduáljával egybe hasonlítjuk, az egybevetés után azonnal látható lesz a tartalmi rokonság a kódex és ez énekeskönyv között. (Ez énekes egyetlen példányban az eperjesi ev. lyceum birtokában van meg, Szathmáry J. ismertetése nyomán (*Prot. Szemle 1892. évf. 449—453.*) teszem meg a tartalmi összehasonlítást.) Huszár G. énekeskönyvében az elől álló reggeli hymnusok a következők, melyek pár kivételével Hymni quotidiani ad mutatinas preces címmel meg vannak *N.*-ben ugyanazon sorrendben.

Immáron a nap feljövén. *N.* 80—81. l.

Immár mostan óh Szentlélek. *N.* 81. l.

Igaz bíró nagy Uristen. *N.* 81. l.

Állatoknak megtartója. *N.* 82. l.

5. Látod Isten szíveinket. *N.* 83 l.

Óh mennyei mi szent Atyánk. *N.* 85—87 l.

Mi keresztyének Tenéked. *N.* 9—10. l.

Felséges Isten mennynek, földnek Úra. *N.* 71—72. l.

E széles földnek nagy bölcs teremője. *N.* 74—75 l.

Nagyhatalmú felséges Uristen.

Magas mennynek szentséges Istene.

Huszár G. gyűjteményének adventi és karácsonyi énekei közül több szintén meg van a nagydobszai kódexben. Mindeneknek teremtője. *N.* 6—8. l.; Mindenek megtartója. *N.* 43—44. l.; Zakariás éneke. *N.* 179—180. l.; Jövel népek megváltója. *N.* 23. l.; Jövel Szentlélek Uristen, Bánatinkban vigasztalj meg. *N.* 67. l.; Jövel Szentlélek Uristen, Ki Atyával vagy egy Isten. *N.* 67—68. l.; Mennyből az ige lejöve. *N.* 3—4. l. stb.

Ezekután alapos feltevésünk, hogy a nagydobszai kódex másolója anyaga megválasztásánál Huszár G. énekeskönyvét (1574.) már ismerte, abból vett át, így *N.* első fele (1—260. l.) 1574. és 1639. közt másoltatott. Ez utóbbi évszámot, mint a csurgói kódex íratásának időpontját vettem, melyről említettük, hogy ifjabb a nagydobszainál és ennek a nyomán lőn másolva. Hogy e félszázados időtartam mely pontján íratott a kódex e részlete? . . . e kérdésre az egyháztörténet világánál adhatunk választ és alig tévedünk, ha azt állítjuk, hogy akkor, midőn már Somogy dél vidékén, így Kálmánesa környékén is nemcsak megszilárdult az új hitirányzat, hanem kialakult — bár katolikus isteniszteleti nyomon — a protestáns kultusz, melynek eleitől fogva állandó eleme volt az isteni mindenhatóság-nak az ének szavával dicsőítése. Ez pedig csak Szegedi Kis István alapvető munkásságának teljes befejezésével, az ő nyomdokait követő lelkes utódok közreműködése folytán a XVII. század hajnalán történhetett. Így vagy a XVI. század legvégére, vagy a XVIII. század első évtizedeire tehetjük a nagydobszai kódex első felének íratását, míg a kódex másik fele (260—336. l.) a XVII. század közepe, sőt záró része a benne levő évszám (1690., 1696.) szerint a század végéről való.

Ha Huszár G. énekeskönyve volt a nyomtatott forrás a kódexhez, kérdésbe tehetjük, hogy Huszár G. honnan vette 1574-ben megjelent énekeskönyve anyagát: a himnusokat, litániákat, responsoriákat, versiculusokat? és a kódexek másolói a Huszár Gáltól kölcsönzött anyagon kívül honnan merítették? E kérdésre megféleltünk már a kódexek tartalma és a r. katolikus breviariumbeli himnusok összehasonlítása alkalmával, midőn konstatáltuk a himnusok javarészének katolikus eredetét.

A kódexek egybevetése a nagydobszai gyűjtemény íratási időpontjának meghatározásán kívül csekély fontossággal bírna magában, ha végül reá nem mutatnék arra a hatásra, melyet a protestáns kódex vagy gradual-irodalom az ev. ref. egyház XVII. és XVIII. századbéli egyházi énekgyűjteményére gyakorolt. Az Öreg Gradual (Gyulafejérvár 1636.) és az utána napvilágot látott ev. ref. énekeskönyvek szerkesztői írott

kódexekből, gradualokból vették az anyagot általában. Az az önálló énekirodalmi munkásság, mely a r. katolikus szövegek átplántálása mellett oly eleven volt, Geleji Katona szóképével élve, a reformáció első üszökében: eltűnik a XVII. és a következő század énekirodalmi teréről. Általános a bénultság; írók, költők nem igen lépnek elő önálló művekkel, kiadványokkal, r. katolikus forrásból dolgoznak, sokszor majdnem szolgailag fordítanak. Oly önálló énekszerzők, mint a XVI. században Sztárai és Szegedi Gergely, kiknek darabjait nem kisebb tekintély, mint Szenczi Molnár Albert, a zsoltárok szerzője dicséri meg zsoltárai előszavában, vagy csak mint e század kisebb jelentőségű egyházi poetái is: nem mutatkoznak; e téren általános a zsbabadság. Geleji Katona nyíltan bevallja, hogy elődje, Keserői Dajka János, a Gradual szerkesztésében latin exemplárok és írott magyar graduálok nyomán dolgozott. „Az himnuszokat igen szép magyarsággal (mert jeles magyar ember vala) egygyvező végződésű rhytmuszokra (mivel az énekszerzésben is volt módja) a deák exemplárok szerint megigazítá, a mellyek pedig deákul nem találtathattak, azokat a keresztyéni hitnek és vallásnak ráamájára szabá és az nótákhoz alkalmaztatott ékes versekre formálá, mint az ki olvassa s az előttiekkel összeveti, könnyen megismerheti az keze szennyét rajtok. Ez annak az istenfélő jámbornak ezen az graduálokon való derekasabb munkája. Ezután ismét az, hogy az innen amonnan városokról, még onnan kívülről Magyarországról bekeregetett Gradualokban az miénknek hiját kipótolta és kitöltötte.“ (*Óreg Gradual. Ajánló szózat.*) Majd midőn Dajka halála után a szerkesztés munkája reá marad, ő maga is e nyomokat követi. „Legelsőben is pedig az írott graduált mind megolvassván és mind az értelmét sok helyeken megjobbitám s mind az írásnak vétségét az mint leheté corrigálám, mint az mely értelmes ember az nyomtattatott exemplarokat az írotttal összeveti, világosan eszébe veheti, mert én itt az kihányt fogyatkozásokat lajstromba nem akarom szedni.“ (*Ugyanott.*)

Az Óreg Gradual kiadása után megjelent énekeskönyvek, mint az 1648-iki Váradon, 1651. ugyanott, 1652. Lőcsén, 1654. ugyanott, 1662. Kassán, 1675. Lőcsén, 1680. Kolozsvár, 1682. Lőcsén. 1690. ugyanott. 1691. ugyanott, 1694. ugyanott, 1697. Debreczen, 1690. Lőcsén, 1700. Debreczen, 1714. Lőcsén, 1713. Komáromban, 1720. Lőcsén. 1723. Debreczenben, 1758. Pozsonyban stb. kiadványok egész 1813-ig felhasználják a kódexek és graduálok anyagát. Ha közvetlenül 1813 előtt a Királyhágón innen négy református superintendens terü-

letén bevett énekeskönyveket (a kezeim közt levők: a Margitai István által Debreczenben 1778. nyomtatott és Wéber Simon által Pozsonyban 1792. évi kiadású) tekintjük meg, ezek tartalma is közvetlen rokonságot mutat az ismertetés alatt levő három kódex-szel. Beosztásuk jórésztben egyez velök, az énekdarabok közül nem egyet találunk, melyek meg vannak a kódexekben.

A jelen századig a graduál-irodalom dominált református templomi énekköltészetünkben, míg végre az 1804. évi tiszántúli egyházkerületi gyűlésen megpendült mozgalom, mely az énekeskönyv revízióját és átdolgozását volt hivatva munkálni, helyes irányba terelte egyházi énekköltészetünk ügyét. A jelen századbéli újraeledés, mely egyaránt mutatkozott nemzeti és társadalmi életünkben s jóltevő életfuvalomként gyakorolt hatást világi irodalmunkra, eredeti irányt s önálló fejlődést biztosított a református egyházi lyrának. A most használt református templomi énekeskönyv szerkesztői megtartották a régi multból a mi eredeti protestáns termelés, ellenben mellőzték a r. katolikus sajtóságokat. Az akkori egyházi közélet kiválóbb alakjai, lelkészek és tanárok, sőt világi egyének is kikben poétai ér, e téren való munkásságra kedv és hajlandóság mutatkozik, önszerzette darabokkal gazdagítják az énekeskönyv dicséretgyűjteményét. Valóban, miként egyházi közéletünkben a jelen század az újraeledés és önálló felekezeti fejlődés időszaka, e vonásokat mutatja ez időből egyházi énekköltészetünk fejlődése is.

*

Orömmel választottam tárgyul, szivesen foglalkoztam az ev. ref. egyházi énekirodalom e régi emlékeivel, a három kódex-szel. A régi mult ereklyéihez nyultam énektörténeti tanulmányomban, ezek emlékezetét és ezeknek egyházi énektudományunk történetében a szerepkörét kívántam bemutatni. A mult történelmi vizsgálata hasznos útbaigazítást szolgálhat a jelenre. E tudaton kívül e téren munkálódásra buzdított az a körülmény, hogy ev. ref. egyházunk épen a jelenben új énekeskönyv szerkesztésén fáradozik, így munkám alkalmoszerű is. Ily munkálatnál pedig szükséges, hogy kellő figyelemben részesüljenek a régi emlékek s azokból a megfelelőbbek — ha módosítással is — beillesztessenek az új énekeskönyvbe

Tanulmányomban őszintén, felekezeti elfogultság nélkül mutattam reá azon tényre, hogy egyházi énekköltészetünk fejlődése legkezdetén az eredeti protestáns termelés mellett r. katolikus forrásból is táplálkozott. Hiba volna tagadni a valót, mit különben a fokozatos fejlődés processusa is érthetővé tesz.

De jóleső tudat gyanánt konkludáltam azon tényre, hogy a XIX. század legelső évtizedében megújuló egyházi énekköltészetünk, most használt énekeskönyvünk egybeszerkesztésének munkálata anyaga megválasztásában mellőzte a régi graduálokat, kódexeket, ezekből egyáltalán nem merített. Régi énekeink című cikkemben (*Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1899. évf. 46. sz.*) meg arról szólottam, hogy mily üde, életerős volt a XVI. században a r. katolikus nyomokon felburjánzó graduál-irodalom mellett az eredeti protestáns énekköltészet és hogy 1813-ban a régiék jó érteke az új énekeskönyv egybeszerkesztése alkalmával több darabot megtartott a XVI. századbeli protestáns lyrikusok alkotásai közül. Bizony kár volna e régi ereklyéken csak egy vonást is változtatni, vagy közülök egyet is elhagyni! Régi eredeti protestáns emlékek, nyelv- és költői styluminták azok!

Az egyetemes énekügyi bizottság, mint egyházi lapjaink tudósításából olvasom, helyes nyomokon jár, midőn kellő méltánylásban szándékozik részesíteni a régi multat, a XVI. századbeli egyházi énekirodalmat, felhasználván az új énekeskönyvhöz a régi énekek szövegét és dallamát. Bár nem vagyok zenész, azt hiszem, kedves egyházas melódiákat nyujtanának a graduálok és kódexek is.

Egyházi énekköltészetünk multja megvilágításának érdekén kívül munkára ösztönzött még az a körülmény, hogy magam is osztom, benső meggyőződés gyanánt érlelem a régi irodalmi emlékek kiváló ismertetőjének, Szilády Áron református lelkes szavainak igazságát: Megérdemli e tárgy a vele való foglalkozást. E régi emlékek közül „mindenik darabnak meg van a maga története és néha egy ének monographiája más kérdésre is ad feleletet. Többet, gyakrabban kellene velök foglalkoznunk. A felekezetek egyháztörténelme, a hazai általános és míveltségtörténet, a nyelv- és irodalomtörténet egyaránt hasznot húzna belőle. Nagyobb érdeklődés még több lappangó kincsét hozhatna napfényre“. (*Sz. Gergelről s Énekeskönyvéről. Sz. G. 1569. évi énekeskönyve facsimil kiadásának függeléke. XVI. l.*) Adja Isten, hogy legyen e téren általános érdeklődés, ennek eredményeként közelebbről az ev. ref. egyházi életben találna kellő méltánylásra régi egyházi énekköltészetünk!

Kisujszállás.

Barla Jenő.

AZ APOSTOLOK.

Ujabb időben már nálunk is, de különösen külföldön aránytalanul többen foglalkoznak az egyest és a társadalmat érdeklő kérdésekkel, mint annak előtte. A kor szelleme hozza magával, hogy még a társadalmi kérdéseket is az egyesek szempontjából mérlegelik, s minden közösség létjogát és értékét első sorban a szerint ítélik meg, hogy a társas élet keretén belül mennyire képes az egyéni élet boldogságának, örömeinek fokozására közrehatni.

Nem csoda, sőt csak természetes, ha a közösségek egyik legfőbb, legjelentősebb, a tökéletesség, az eszmény igényével fellépő alakulása, a keresztyénség szintén szóba jön s nem ritkán kemény és szigorú megítélés tárgyát képezi. S ez természetes is, mert a történelmi életfolyamatban a közreható tényezők szelleme, iránya, célja, eredményei és minden munkája annál szigorúbb elbírálás alá esik, mennél nagyobb igénnyel lép a tettek mezejére.

A keresztyénséget illető ítéletek és vádak egyik legérdekesebbje az a napokban hozzám került beszéd, melyet 1892. dec. 18-án Greitz melletti A. Adelhaidban tartott értekezleten, Faber tschirmai lelkésznek a keresztyénségnek társadalmi nagy kérdések megoldására mindenkor gyakorolt befolyásáról szóló felolvasására, Leven, a Gerában megjelenő Reussische Tribüne cz. lap szerkesztője válaszként elmondott.

Faber érvelésével szemben Leven a keresztyénség 2000 éves fennállásának hosszú idejére rámutatva, azt a vádat emelte a keresztyénség ellen, hogy az a társadalom problémáinak megoldására egyáltalán képtelen, de nem is hivatott, mert azt az ideált, melynek birtokában állítja magát, még sehol meg nem valósította s az egyest és a társadalmat boldogító eszméket csak hirdeti, hangoztatja, de azok megvalósítása érdekében a szép szavak hangoztatásánál többen egyáltalán nem tesz. Meg nem szüntette a nyomort, de annál

inkább igyekszik azt gloriával körülvenni, mintha bizony a szegénység és nélkülözés érdem volna. A társadalomból ép e társadalmi bajoknak orvoslására eredetileg a közösség részére gyűjtött vagyont önkényűleg elvonta a társadalomtól s mint holtkezűi vagyont nem a közösség, hanem a folyton kiváltságokra törekvő hivatalos egyház hatalmának és befolyásának emelésére fordítja. A testvériség és egyenlőség örök szép eszméit a társadalmi életben nemcsak hogy nem valósítja, de sőt még a maga kebelén is osztályokra különül el. S a mit ő maga lényegének tekint, a szeretet, a béke nem a szívében, csak az ajakán él, míg tetteit legtöbbször a gyűlölködés, irigység, türelmetlenség, kizárólagosság irányítja s hatja át. A keresztyénség tehát egyáltalán nincs és nem is lehet az emberiség életének nemesítésére és boldogítására befolyással, de sőt a hatalmasokkal szövetségbe, a szegények közösségéből lassanként a csillogó, fénylő, kapitalista előkelők, főrendek, kiváltságosak közösségét fejlesztette ki.

Súlyos vádak ezek a Leven vádjai. De nem állanak egyedül. Napjainkban igen sokszor hallunk hasonló vádakot. Hogy a keresztyénség egyáltalán nem teremtett új világot e földön, mert hiszen ma csakúgy uralkodik e világon a bűn, a hitetlenség, az erkölcstelenség, önzés, szeretetlenség és mindaz a tenger rossz. a mi az ember földi életét megmérgezi és elkeseríti. Sőt éppen a keresztyénség körében is felekezeteket, azokon belül meg ismét pártokat találunk, a melyek egymás ellen a szeretet és atyafiságos jóindulat minden legkisebb szikrája nélkül élet-halál harcot folytatnak, mintha nem is tudnák, hogy a keresztyénség igazsága csak egy s ez az egy is szeretetre tanít.

Mennél inkább hangoztatják, hogy a keresztyénség a világtörténet forduló pontja, annál élesebben hangzik az ellenvetés: miben áll hát a gyökeres átalakulás, melyet a keresztyénség létesített, hol az új világ, a mely a keresztyén eszmék diadalát, hatalmát, dicsőségét hirdeti? Avagy talán a multnak minden ú. n. dicsősége csak mondva csinált kegyes legenda, s a keresztyénségnek a hatása kezdettől fogva mind e mai napig mindenkor csak a fejlődéssel természetesen előállott javulásra szorítkozik, a mely nélküle is ép úgy bekövetkezett volna? Avagy a keresztyénségnek, ha — ám legyen — volt is a multban hatása, megbénult volna minden ereje, megrokkant a hatalma, elveszett a vonzó dicsősége?

A vádak igen súlyosak és komolyak, azért sem azok útján nem járhatunk, a kik egyszerűen elfogadják és visszahangoztatják, sem azokén, a kik közönyösen vagy kicsinylő

lenézással és szánó mosolylyal kísérve szóra sem érdemesítik, hanem komolyan veszszük és bátran a szemébe nézve, jelen alkalommal azt a kérdést igyekszünk rövidesen megvilágítani, hogy vajjon csakugyan támadt-e és mennyiben támadt a keresztyénség nyomán új világ?

Ezredéves multnak ködös távola választ el a keresztyénség születésétől és zsenge korától. És e messze multban minden alszik, csendes, szóttalan. Elnémultak az igehirdető ajkak, lezárultak a lelkesedéstől csillogó szemek, megszűntek dobogni az igazság tudatától izzó hő szívek. Kik egymással a világalom felett élet-halál tusát vívtak, pogányok, zsidók és keresztyének alusznak mind csendes sírok ölen. Ha képzeletünk szárnyain küzdelmeik véres szinterére elzarándokolunk, néma emlékeknél egyebet bizony nem találunk.

De elég ez nekünk. Ha az emberek elnémulnak, a kövek beszélnek s mi értjük beszédüket, hallgatjuk a mesét, mit az eszmék harcairól regélnek.

Mert nem emberek küzködtek ott egymással, hanem eszmék. Az emberek az eszmék szolgálatában pusztá eszközök csak. Azok kidűlnek, elnémulnak, elvesznek, de áll az eszme és él és küzd tovább. Küzd gyakran évezredeken át s a szakadatlan harcban emberek millióit dönti le a sírba, mignem végre is diadalra jut, ha életre képes, ha van igazsága. Mert az eszmék küzdelmében nem a szám, nem az erő, hanem egyedül csak az igazság képes diadalt kivívni. Ezért, hogy ha néha letiporja is az erő az igazságot, megsemmíteni soha se képes, mert az erő ellankad, el is hal, de az igazság, mert eszme, örök.

A keresztyénség a maga isteni igazságaival, örök eszméivel harcba szállott, hogy győzzön a régi világ avult és hitele vesztett igazságain. Ezért mondotta meg már a Mester az ő tanítványainak, hogy nem békességet, hanem harcot és fegyvert hozott ő e világra. Harcot, mely a régi szellemet az egyesből és a társadalomból kiírta. (Máté 10, 34. II. Tán. 4, 8.)

S mert új eszméket hozott, azért mondjuk, hogy a keresztyénség a világtörténet legnagyobb eseménye, hogy a keresztyénség nyomán támadt az emberiség életének legnagyobb és legfontosabb átalakulása.

Ez átalakulás nem évek, hanem évszázadok gyümölcse, ma is tartó s a messze jövőre kiható folyamat, — és mégis azt mondhatjuk, hogy a keresztyénség már bölcsőjében új világ a földön, olyan változás, melynek nemesítő hatása már a kezdet kezdetén megtetszik. Láthatjuk ezt nemcsak az isteni Mester lelkében és e csodás lélek minden egyes nyilatkozásá-

ban, hanem különösen abban a kis társadalomban, melyet maga köré gyűjtött, a tanítványok körében is.

Ha a keresztyénség magasztos eszméinek a tényleges életre gyakorolt erejét, hatalmát, irányát és hatását meg akarjuk ismerni, akkor azoknak a szegény, együgyű embereknek vonzó körét kell felkeresnünk, a kiket apostolok néven ismerünk és látunk ott a keresztyénség élő ideálja, a Jézus körül, magasztos embert és világot átalakító isteni eszmék szeretetében és szolgálatában.

Jézus tanítványai külső életének folyásáról történet és legenda sok érdekeset beszél el nekünk. Hagyjuk most a legenda költészetét s próbáljuk megfesteni az apostolokban a keresztyénség örök nagy hatását, átalakító erejét, új világot teremtő dicsőséges hatalmát.

Mert az apostolok a világtörténelem egyik legfontosabb fordulóján állva azok az úttörők, kik az új világnézetnek az első csapatát vágják, ők az a kapocs, mely a régi és az új világot összeköti, a híd, melyen át egyik a másikkal közlekedik; az apostolok lelke az a tükör, melyben a korszellem átalakulásának, az irányító eszmék váltakozásának nagyszerű folyamatát szemlélhetjük; az ő szívének az a lombik, melyben a mult és a jövő eszmevilága összekeveredve tisztul, érlelődik, kristályosul, alakul; az ő szellemük az a csatatér, melyen a keresztyénség örök uralom igényeivel fellépő eszméi legelső győzedelmes harcukat megvívják.

A világtörténet nagy fordulatai mindig nagy eszmékhez fűződnek. Mennél igazabb és egyetemesebb az eszme, hatása annál szélesebb körben érzik s annál maradandóbb.

A keresztyénség eszméje igaz, mert emberi; ideális, mert isteni; egyetemes, mert égre s földre egyaránt kiterjed; örök, mert nemcsak a jelennek, hanem a jövőnek is irányt szab. Istent, embert, egész világot igaz szeretettel szívénkbe foglalni, ez a legemberibb, ez a legistenibb eszme, mit valaha e földön hirdettek.

Ez eszmével a szívében s ajakán jött el e földre az ég küldötte, a názárethi Jézus és szeretetből a szeretettel megváltotta az egész világot. Nem tanokat hirdetett, hanem életelvet, a melynek nyomán pusztult az önzés, anyagság, szűkekltség s a rossz és bűn sok egyéb forrása.

Ez átalakulás folyamatát látjuk az apostolok lelkében.

Persze a keresztyénség ellenesei azt mondják, hogy Jézus egész történeti fellépése amint természetes viszonyok között történt, úgy természetes viszonyokat is hagyott maga után. A fejlődés darwini theoriája nemcsak az élő lényekre, hanem

azok sorsa és viszonyai alakulására is áll: minden fokozatosan és lassan halad előre. A keresztyénség életbelépésével sem történt semmi ugrás, semmi zökkenés, a világ óramutatója szokott lassuságával ballagott tovább.

Hát igaz, hogy a keresztyénség nem létesített egy napon csudamód új világot. mert nem változott át mintegy varázsütésre ember és világ, és mégis új világot teremtett, mert a fejlődésnek irányt adott, célzt fűzött, eszméket termelt, melyek egyúttal a fejlesztéshez erőt is kölcsönöztek.

Az átalakulás folyamata azonban mindig lassú, fokozatos és csak az eszme teljes uralmával válik befejezetté!

Az emberiség átalakulásának folyamatát a keresztyénség indította meg és terelte határozott irányba. Ezt jelenti az a mondás, hogy Jézus az idők teljességében lépett fel s hogy nyomában a régiek elmúltak és mindenek megújultak. (Márk. 1, 15. — II. Kor. 5. 17.)

Nagy korszakok változásánál a mult s jövő eszméinek találkozását s kicszerélődését mindig kisebb körben, legtöbbször csak egyesek lelkében szemléljük. A Jézus kora szellemének változását Izrael népénél s e nép között is az apostoloknál láthatjuk és figyelhetjük meg. Reményeik, vágyaik törekvéseik, tetteik az egész szellemének hűséges képei.

De hát miért kell a korszakok képviselőjének épen Izraelt s Izrael képviselőjének ép az apostolok kis körét tartanunk?

Csodálatos egy világ volt az Jézus korának világa.

Az egész emberiség mint a ki elvesztette a talajt lábai alatt, ingadozott, tétovázott, megnyugtató irányt, vezérlő gondolatot, boldogító célzt keresett, s nem talált.

De azon az úton, a melyen keresett, nem is találhatott.

Mert az emberiség életének multban, mint a jelenben, két vezérlő csillaga lehet, a mely után indul, a mely után halad, boldogságát keresve. Az egyik csillag a földre, az anyagra szórja sugárait, azt mutatja kívánatos, csábító fényben, de a szívet sötéten hagyja, s ha egy kicsinyke sugár loppal betéved is, minden érzésre csak az irígységnek sárga színét veti. A másik ott fenn az égen ragyog, oda vonja fel a szemet s szívet és minden sugára, mely a szivbe hat, az örömmel fényét, s a boldogság, a meglegedés, a békeség édes érzetét fakasztja.

Az anyagiak szeretete, a test uralma, a szívek állandó boldogságot sohasem adott, a lelket ki nem elégíthette, nem táplálta. Ezért az emberiségnek az a része, mely a kézzel foghatóban, a természet és a föld körében találta élete célját, lelkében, a mely üres maradt, meghasonlott, s a jelent túrva,

jövőt nem remélve, fásultan, czéltalan, kétségbeesve, mint a kardjába hullt Cato. lemondott a jövőről.

Kinek reménye nincs, nincsen boldogsága. nincsen élete.

Az emberiség jobb jövőjének útját egyengető vezérlő eszme, emelkedettebb szempont csakis oly nép körében támadhatott, a melyben még az ideálban való hit, az eszmék isteni világához való ragaszkodás élt.

Egy nép volt csak, melynek volt reménye, egy nép volt csak, melynek lelke erejét, az isteni gondviselésbe vetett hitét a jelennek minden mostohasága sem törhette meg. Az isteni gondviselés csodálatos vezérlése volt az, hogy Izrael messiási reményét soha el nem vesztette, hanem féltékeny gonddal ápolta és nevelte, mintha csak tudta volna, hogy abban van nemcsak az ő saját fenmaradásának alapja, hanem az egész világ átalakulásának termékenyítő magva is.

E jobb jövőbe vetett hit Izrael népe minden egyes tagjának közös birtoka volt, de azokban volt eleven igazán, a kik a jelen sivárságát s nyomasztó kellemetlenségeit legjobban érezték, kiknek kesergő szívében az istenországának lelki javai után való epedő vágyakozást a földi javak s a hatalom és a befolyás megalkuvásra bíró élvezése elnémitani s kiirtani nem tudta.

Ez az oka, hogy az akkori világban Izrael s Izraelben is nem a hatalmasok, előkelők, bölcsek és nemesek (I. Kor. 1, 26.), hanem a lenézett, megvetett, szegény és nyomorult földnépe közül, a bűnösök és vámszedők közül támadtak az apostolok, s hogy a messiási remény typicus képviselői az agg Simeon, a kegyes Anna és a pusztába vonult Keresztelő volt.

A nép messiási várakozásainak tárgya a Dávididfi király-messiás volt, a ki Izrael ellenségeit legyőzi, hatalma alá hajtja s a kiválasztott népet ismét nagygyá, dicsővé, hatalmassá és — boldoggá teszi. Ezért is a messiási ország földi, érzéki, sok jóval, minden jóval biztató igazi theokratikus állam lesz.

Boldog országban boldog néppé lenni volt Izrael reménye és vágya.

E remény vitte a népet tömegesen a Keresztelőhöz a pusztába; e remény indította útnak azokat a buzgó, rajongó vallásos lelkű egyszerű embereket is onnét a távol Galilieából, a kik később Jézus tanítványaivá szegődtek. A mi őket a Keresztelőhöz viszi, ugyanaz a várakozás, remény, buzgó vágyódás volt, a mely népüket és egész korukat jellemzi. Az ő vándorlásuk a kor hangulatának hűséges kifejezése.

Ugyane korszellem képviselői ők akkor is, a mikor a Keresztelő elfogatása után talán ép az ő földijöknek, a názárethi Jézusnak a társaságában nehéz bánattal, emésztő búval, szárnyaszegett lélekkel visszatérnek Galileába. Mi lesz már most a Messiás országával, a mikor még csak az sines többé, a ki az érte való lelkesedés, a rá irányuló vágyakozás szent tüzét szítsa, a ki az embereket előkészületre nógassa, kitartásra buzdítsa, a ki az eljövendő Messiás útját ott azokban a kopár, kietlen, göröngyös emberi szivekben egyengesse.

E bánattal féltő aggódással tértek vissza foglalkozásuk szebb reményekkel elhagyott körébe azok a buzgó szívű, egyszerű emberek, hazatérésükben mint elindulásukban ezerek gondolkodásának s érzelmének hű képviselői.

Jézus Galileába visszatérése után nem folytatta tovább rendes foglalkozását, hanem Názárethből az élénk közlekedésű Kapernaumba tette át lakását, a hol, valamint a vidéken is a zsinagógákban s azokon kívül is, a hol csak érdeklődő lelkekre talált, a messiási ország reményét élesztgette. (Márk 1, 14. Máté 4, 12. s köv.) Ez az oka, hogy sokan még később is Keresztelő Jánosnak tartották. (Márk 8, 28. Máté 16, 14).

Bejárta az egész Galilaeát, mindenütt hirdetvén az igét: „Betelt az idő és elközelgett az Isten országa, térjetek meg és higgyetek az evangéliumnak“. (Márk 1, 15. Máté 4, 12. Luk 4, 16).

Meddig tartott Jézusnak ez a magános működése, nem tudjuk, de hogy eredményes volt, az bizonyos (Márk 1, 27 s köv. 2, 1 s köv. stb.). Hire terjed s mint előbb Jánoshoz, úgy most hozzá is tömegesen tódultak az emberek, hogy tőle lelkesedést, reményt, bizalmat kölcsönözzenek.

Ezek közül az Isten országa után vágyódó lelki szegények közül, kiknek szívét a jelenben csak a bűneik tudata, a javulás vágya és a jövőbe vetett bizalom töltötte meg, ezek közül a nagy részt már Jánosnál is megfordult egyszerű emberek közül nyerte Jézus az első tanítványokat.

Az a mód, melylyel Jézus az első négy tanítványt állandó útítársul elhívja, szükségkép feltételezi, hogy ismerősök voltak már egymással, mert ha már előbb is nem ismerik vala Jézus gondolkodását, lelkületét, a messiási eszmékhez való ragaszkodását, érthetetlen volna, hogy egy szóra ott hagyják kenyérkereső foglalkozásukat, családjukat, mindenüket. (Márk 1, 17 s köv. 10, 28 s köv.).

Mert az első tanítványukat nem holmi pillanatnyi felhevülés, nem is a halfogás csodája, s általában nem természetfeletti jelenség vagy erő csatolta Jézushoz, hanem, egyedül az a

mindeneken győzedelmeskedő rajongás, az az olthatatlan messiási vágy, a mely az egész kor kegyes lelkű hívőit áthatotta, s mely már előbb a Keresztelőhöz vezette őket. S a mi odavitte, az tartotta meg is: az ideál képviselőjéhez, a kedves eszmék hirdetőjéhez való természetes ragaszkodás, mit a személyes vonzalom, tisztelet és szeretet edzett törhetetlenné.

Mert az bizonyos, hogy még azok a bizalmas kört képező első tanítványok sem azt a megígért isteni Messiást látták a Jézusban, hanem csak egy, a Keresztelőhöz hasonló prófétát, azért teljesen meg volnának elégedve, ha Jánoshoz hasonlóan egy helyen maradna s állandóan Kapernaumban és annak környékén élesztgetné a remény tüzét s hirdetné a Messiás eljövételére való előkészülést. S e tekintetben is a nép gondolkodásának képviselői. (Márk 1, 35—39. Luk. 4, 42).

De azért mikor Jézus a vándorlást mondja szükségesnek, készséggel csatlakoznak hozzá S örömmel engedelmeskednek neki akkor is, a mikor később a befejezett körút után a megszaporodott tanítványok közül e négyet nyolcz mással együtt kiválasztva apostolokká teszi s kiküldi őket arra a térítői útra, melyen előbb ő maga járt, s melyen az apostolok a messiási országra való előkészítést munkálták, tehát a bűnbánatot és a megtérést hirdették. (Márk 6, 7 s köv., Máté 10, 5 s köv.)

De még ekkor is mindenben koruk gyermekei s népiük szellemi világának képviselői, a kik nem képesek a názárethi Jézus nevében gyógyítani, mert a nekik adott hatalmat hitük fogyatékosága miatt érvényesíteni képtelenek. (Márk 9, 29. Máté 17, 14.).

Hiába tanítgatja őket Jézus külön, mikor velük egyedül pihen, avagy úton van (Márk 6, 7 s köv. 9, 30. 8, 27—31. stb.); hiába fedi fel előttük a parabolák mélyebb értelmét, mert hogy nekik adatott tudniok az istenországa titkait (Márk 4, 11.); hiába utal rá unos-untalan, hogy gondolkodásuk nagyon alatt járó, (Márk 8, 17—21. stb.), mert az ő országa nem e világból való s hogy a mikor ő a szívök megváltozását, a belső ember újjászületését, a megtérést és a hitet prédikálja, a mikor azt hirdeti, hogy a test és vér nem öröklök az Istennek országát, nem gondolhat valami testi. érzéki, földi ország alapítására (János 18, 36. Luk. 17, 21. Róm. 13, 11. Máté 18, 3. stb.); hiába köti lelkükre, hogy kinek hol a kincse, ott a szive is és senkinek semmit sem használ, ha mind e világot megnyeri is, de lelkében kárt vall, — ne gyűjtsenek hát kincset e világon, hol a tolvajok ellopják, a rozsda szétmarja, hanem gyűjtsenek lelki kincseket, melyek maradandók

(Máté 6, 19—21.); hiába mondja, hogy a ki az égi madarakra gondot visel és a mezők liliomait ruházza, nem feledkezik meg az emberről sem, kinek haja szálát is számon tartja és tudja, mi nélkül szűkölködik, azért ne azzal törődjenek, hogy mit esznek, mit isznak, mivel ruházkodnak, hanem keressék mindenekelőtt az Isten országát és annak igazságát és mindenek megadatnak nekik. (Máté 6, 24—33.); hiába mondja el nekik a szőlőművesek paraboláját, nem értenek belőle semmit (Máté 20, 1. s köv.); hiába figyelmezteti őket, hogy ha olyanok nem lesznek, mint a kis gyermekek, a kik lelkük naiv ragaszkodásában minden várakozás, érdek, számítás nélkül tudnak lelkesedni, szeretni, rajongani, mégis azt hiszik, hogy az ő ragaszkodásuk és áldozatuk különös jutalmat von maga után (Máté 19, 27. 18, 3.). Látni való tehát, hogy a tanítványok koruk gyermekei maradtak mindvégig és sok keserű panaszra, sok komoly feddésre szolgáltatnak okot és alkalmat. Kishitűeknek, korlátlanoknak, értelmetleneknek, ostobáknak nevezi őket a Mester (Márk 7, 18. 8, 17. Máté 16, 8. 18, 1. stb.). Sokszor ők maguk is restelik rövidlátásukat s titkon, egymás közt beszélnek meg, mit nem értenek (Márk 4, 36. 6, 45. 9, 10, 33. stb.), avagy meg is kérdezik Jézustól a mondottak igazi értelmét (Márk 4, 10. 34, 8. 27, 9, 30. stb.) s bár Jézus azt mindenkor készséggel felvilágosítja, mégis mintha mit se tanultak volna, rövid időn megint okot adnak a korholásra.

De nem is csuda, hiszen az ő messiási hitük teljesen az az érzéki, földi jólétre irányuló volt, mely azt a kenyérrel megvendégelt néptömeget arra indítja, hogy Jézust királylyá tegyék (János 6, 15.). Mert a ki a nép nyomorán segíteni képes, enyhíteni kész, hogy is lehetne más, mint az a régvárt Messiáskirály, a ki alatt senki sem ismeri majd, mi a nélkülözés, mi a nyomorúság.

Ismét érthető, hogy egymás között az elsőségért vitáznak, ki lesz majd nagyobb abban a messiási országban (Márk 9, 34. 10, 35.). Kérik is a Mestert, hogy abban az ő megalapítandó országában, az új dávidi királyságban nekik, kik érette ime mindent készséggel elhagytak, tartsa fenn majd az első helyeket. (Márk 10, 28. s köv.).

Hogy magában Jézusban is csak földi Messiást hajlandók látni, számtalan bizonyosságát adják. Nem tudják megszokni, hogy benne valami természetfeletti, rendkívüli lényt lássanak. Ezért suttogják egymás között titkos félelemmel ott a tengeri jelenet után: „Kicsoda ez, hogy a szél és tenger engednek neki?” (Márk 4, 41.). Mikor az az ezernyi tömeg

állott előttük, egynek sem jutott eszébe az isteni hatalom segédelmében bizakodni, hanem csak az öt halacskára és a két kenyérré gondolnak (Márk 8. 1 s párh.). Mikor ott a megdicsőülés hegyén látják az égi jeleneteket, akkor is csak arra gondolnak, hogy most itt, távol a többi embertől alapítják majd meg ama boldog messiási országot s arra kéri Jézust, hogy ne menjenek többé el onnét (Márk 9, 10. Luk. 18, 31.). Ama nagy kérdésre, kinek tartanak engem az emberek, s kinek tartotok ti, most, a működés végén, a mikor oly végtelen sok alkalmuk volt bepillantani a Messiás isteni lelkének minden rejtekébe, Péternek az apostolok nevében is adott ama felelete, vallomása: „Te vagy ama Krisztus, az élő Istennek egyszülött fia“, — hogy mennyire nem a Jézus szellemében volt értve, mi se mutatja jobban, mint ugyancsak Péternek ama nyomban következett megjegyzése, melyet Jézusnak a saját szenvedését és halálát jövendelő szavaira tett: „Kedvezz Uram magadnak, ne történjék ez veled.“ Felelhetett volna-e Jézus e gyarló, földi gondolkodást látva másként, mint ama kemény feddésel: „Távozz el tőlem sátán, bántasz, mert nem vagy bölcs az isteniekben, hanem csak az emberiekben“. (Márk 8, 27—33. Máté 16, 18—23.)

Ez a feddés a tanítványok s hennük az egész kor fel fogásának, alant járó gondolkodásának, kicsinyes messiási eszméinek ítélete.

A tanítványok koruk messiási képzeit vallották akkor is, a mikor a fővárosba bevonuló messiás-királyt hozsannával, kitörő lelkesedéssel hordozzák körül (Lukács 19, 37—40); akkor is, a mikor a megtámadt Messiást karddal akarják megvédelmezni s neki a fölülkerekedést így biztosítani (Máté 26, 51—52); akkor is, a mikor az eltiport ideált reményvesztetten elhagyják, bukásában a saját reményeik hervadását, eszményeik halálát siratva. (Márk 14, 50).

Koruk gyermekei ők mindig és mindenben: eszmékért lelkesednek, ideálért rajognak, szabadulást óhajtanak, jobb jövőért küzdenek, áldoznak, szenvednek, de az eszmék szertete nem tudja egyúttal fel is emelni ama tisztább, szellemibb légkörbe, melyben lelkük vágya, szívük érzése igaz táplálékát s erejét lelhetné. Ez az oka, hogy gyakorta meglankadnak, sokszor kétségkednek, nem ritkán meg is botlanak, s közülök egyesek el is buknak.

De ép ezért mondhatjuk, hogy lelkük izzó vágyában, komoly törekvésében, melynek egyetlen és legfőbb célja, hogy békét, megnyugvást, jobb jövőbe vezető utat találjanak, koruk egész hangulatát és szellemét képviselik.

S ép e komoly törekvésben van meg a benső átalakulás biztosítéka és a kezdete is. Ki egy eszméért mindent feladva, mindent megtagadva, lemondással, önzetlenül lelkesedni, munkálni, küzdeni s ha kell szenvedni tud, annak lelkében egy új, egy szebb jövő van alakulóban.

Az ideálnak áldott jó hatása, hogy emel. ront, nemesít. Mennél nemesebb, magasabb, szellemibb az ideál, annál főlebb emel. Kinek eszménye, ideálja van, nem jár a földön, nem lelkesül annak rögeiért, nem tekinti önönmagát minden központjaként, nem érdekek hevítik s készítik tette. hanem önmagát megtagadta, önzetlenül él az ideálért, él másokért, milliókért, küzd egy szebb jövőért.

Jézus tanítványainak ez az önzetlen lelkesedése, alázatos önmegtagadása. a szebb jövő eszméjében az egész emberiségnek szeretete s javának, boldogságának munkálása mutatja a keresztyénség eszméinek erejét, hatalmát, irányát és hatását a múltban. Az apostolok lelkében látjuk annak a jövőző szebb világnak a képét érlelődni, alakulni, melyről annak az önmagával meghasonlott kornak nemesebb lelkei álmodoztak, — hiába.

Azonban az átalakulás sohasem könnyű még az érzéki világban sem, annál lassúbb, nehezebb a szellemi világban. Az emberi szellem haladásra vágyik, de az emberiség a maga egészében nagyon conservatív. Magában az egyes emberben is, míg az érzéki gyermeki lélekből eszmékért lelkesedő, emelkedett ideális célokat tűző s követni kész emberi lélek válik, oh mily hosszú a fejlődés és mily lassú az emelkedés.

Láttuk, lassú volt az apostolok lelkében is, de mégis megtörtént az átalakulás, kiépült az új, a lelki világ, bekövetkezett a lélek szellemre üdülésének az az állapota (Ap. cselek. 3, 21), amely őket nemcsak a saját koruk, hanem a mi korunk haladásának is típusaivá teszi.

A remény korát a valóságé akkor váltotta fel bennük, a mikor igazán megértve a Krisztus szellemét, magukba fogadva az Úr világosító Szentlelkét, vágyakozásuk célját, az istenszágát nem a jelenbe, hanem a jövőbe helyezték, amikor tudatára jutottak annak, hogy az érzéki világ körében e jövőért való munkálkodás tudata képezi az istenszág jövőző boldogságának előízét s teszi a jelent is benső örömben gazdagga.

E tudat tette őket a jelen minden bajai között is boldogokká, ez tette őket új emberekké, ez szentelte meg előttük az életet s teremtett bennük és körülöttük új eget és új földet; s ezért mondhatjuk teljes joggal, hogy a keresztyén-

ség óriási lépéssel vitte előbbre az emberiség haladását, mert annak lökést, irányt, nemes szempontokat, emelkedett életelveket adott.

Ha a mai korszellem vádakát emel a keresztyénség ellen, csak azt mutatja, hogy nem járnak egy úton; hogy a keresztyénség isteni, örök szent eszméit nem ismerik s nem követik; hogy a keresztyénséget ma hamis alakban képzelik és látják; s hogy az emberiség ma ismét csak a földiek, a könnyen elérhető, a hirtelen elérhető és élvezhető körében találja törekvése célját, de igazi, egyetemes, minden önzést és érdeket kizáró eszméket nem tud élete vezérsillagává választani.

A baj ott van, hogy az istenországa helyett az ember országa lett a cél, ahol pedig istenországáról esik is szó. földi intézményeket s azok minden törvényét, igazságát és tanait értik alatta, de nem azt a sziveket nemesítő, lelkeket emelő, célokat megszentelő jézusi országát az önzetlen szeretetnek, amely e földön is él, de nem mint intézmény, nem mint szervezet, nem mint tan. hanem mint a szivek legnemesebb, mindeneket boldogítani törekvő érzete.

Ha korunkban vád után vád éri a keresztyénséget, nemcsak a korszellem a hibás, hanem a keresztyénség elveinek hivatalos képviselői is, mert a keresztyénség a maga igaz valóságában, abban az alakjában, mely már az apostolokban új embereket teremtett szent, magasztos, isteni, nemes, melyhez a vádnak még árnyéka sem fér.

De a vádak nincsenek is minden túlzás nélkül. Hiszen maguk a keresztyénséget vádoló ellenesek is minden eszméjüket, ideáljukat a keresztyénség kimeríthetlen tárházából kölcsönzik. Aztán azt sem szabad elfeledni, hogy a haladás a fejlődés, a nemesedés nem gyors, de végtelen. Az emberiség életében gyakran századok érlelnek egy-egy kicsiny lépést. Haladunk ma is, haladunk mindig, mert a keresztyénség isteni elveinek hivatása, hogy igazságaikkal meghódítják az egész világot.

S mi hiszszük, hogy a jövő az igazi keresztyénségé. Legyünk annak mind egy-egy apostola.

Raffay Sándor.

T Á R C Z A.

ISMERETLEN PROTESTÁNS EGYHÁZI RENDTARTÁS A XVI. SZÁZADBÓL.

A magyar protestáns egyházak XVI. századi történetét tárgyazó egykorú emlékeink nagyon csekély számban maradtak fenn, különösen érezzük a hiányt a reformatio terjedése s az egyház szervezkedése körül. A mostoha háborus idők, majd az üldözö ellenfél s végül maguknak az emlékeknek kellő meg nem becsülése még azt a keveset is megtizedelték, a mi létezett: úgyhogy a ki a protestantismus e korbéli állapotát kutatja, vizsgálja, nagyon letarolt s szakadékos területet talál maga előtt.

Hogy oly kevés feljegyzés maradt ránk, annak oka az is, hogy első reformátoraink élete nagyon viszontagságos volt: a patronusuk az ország egyik széléről a másikra viszik őket, az ellenfél, ha teheti elüldözi helyökről. De maguk sem maradnak soká egy helyen, eszményök: „a Krisztus országának terjesztése“ folytonos vándorlásra készíteti őket. Ez a hánytvetett élet nem alkalmas történeti feljegyzések megtételére.

De a szóbeli hagyomány fenmaradásának sem kedvez a sors: a barbár harcmodor falvakat pusztít el a föld színéről, népeket hurczol messze fogságba. A nép folyton keveredik, vándorol.

Azért minden egyes emléket, mely e homályos multra némi fényt vet, meg kell becsülnünk s napfényre kell hoznunk. Sajnos azonban, hogy nincs folyóirat vagy vállalat, melynek egyedüli feladata volna az adatok közreboocsátása. Mert az bizonyos, hogy a közölt anyag alapján a protestantizmus történetét megírni nem lehet. Értekezések az eredeti forrásokot soha sem fogják pótolni, minél később indul meg az adatok rendszeres kiadása, annál későbbre toljuk ki annak lehetőségét, hogy valaki a protestantizmus történetének alapvető megírására vállalkozzék.

E pár rövid megjegyzés után áttérhetünk tárgyunkra. A Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárának Qu. lat. 1140. számú kötetében egy magyar nyelvű, protestáns egyházi törvénykönyv másolata foglaltatik. Hogy másolat, azt bizonyítja a 45-ik kánon mai alakja, melynek eleje és vége két különböző össze nem illő rendelkezést foglal magában. Mikor iratott, ki a szerzője, hol volt érvényben, megjelent-e nyomtatásban? — arra nézve semmiféle felvilágosítást nem nyújt. Sem címlapja, sem utóirata nincsen, a kánonok minden felzet nélkül, de számozva, következnek egymás után. Számuk összesen 55.

Az alábbiakból kétségtelenül ki fog derülni, hogy az ág. h. ev. egyházak számára készült, s ha tekintetbe vesszük az 1576. hercegszőlősi és 1598. soproni törvénykönyvekkel való nagy hasonlóságát, teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy Dunántúl keletkezett, de hogy melyik vidéken volt érvényben, azt adatok híján közelebből meg nem határozhatjuk.

A kánonok sorrendje nagyjában megegyezik a hercegszőlősiekével, de az utóbbiak száma csak 46 s ezek közt kettő olyan, mely a muzeumi gyűjteményben nem fordul elő, ezek a

23., a mely elrendeli, hogy minden predikátornak könyve legyen a megkeresztelt gyermekek neveinek és éveiknek bejegyzésére. Ehhez hasonló rendelkezés fordul elő az 1557. szászországi articulusokban azon különbséggel, hogy itt a halálozások és esketések is bevezetettek.

37., a mely tiltja, hogy asszonyok a templomban tanítsanak és kereszteljenek. Megvan az 1567. debreczeni nagyobb cikkek között. (XLIV. §.).

Vannak kánonok a muzeumi törvénykönyvben, melyeknek rendelkezései a hercegszőlősiekkel homlokegyenest ellenkeznek s épen ezek bizonyítják, hogy a törvénykönyv ág. h. ev. egyház számára készült; ezek a

9., a mely a gyermekszülő asszonyoknak beavatását,

10., a nevezetes evangeliomos szentek napját, és

50., a confessiót megtartja;

46., mely az Ur vacsorájának sákramentomát oltárokrol, kovász nélkül való kenyérral rendeli kiszolgáltatni.

Számos kánon tartalmilag, sőt némelyik szóról-szóra is megegyezik. Néhol kisebb-nagyobb betoldásokat, kihagyásokat, másutt teljesen átdolgozott szövegezést is találunk.

H. 3. Az FőPispök semmit az önnön fejétul ne cselekedgyék, hanem ha vallamit akar kezdenni, az Senioroknak és az kik többen arra valók lesznek, hirrre tege, és azoknak

egyenlő tanácsokból és akarattokból legyen, ha mit akar cselekedni.

M. 3. A superintendens semmit az önnön fejtől ne cselekedjék, hanem ha valamit akar cselekedni az senioroknak tudásokra adja és azoknak egyenlő tanácsokból és akarattokból legyen az mit akar cselekedni. Az seniorok is ha mit akarnak tselekedni, az kik arrava lok lesznek ő kívülök, azoknak hirre tegiek.

H. 14. Miért hogy az Szent Pál nyilván parancsolja, hogy az tanito részeges ne legyen, Ez okaért minden Praedikátor részegségtül magát megóttalmazza. Ha pedig valaki részegségben taláztatik és mind hivatallyát, mind személyét részegségével megrutitja, azt tisztitül meg akarjok foztani. Azt sem engedgyük senkinek, hogy az parasztokkal együt igyék az korcsomán.

M. 17. Az részegeskodestul korczoman es kössegh között valo italtol tiltiok a tanetokat hogj magokat megh oyak botrankozasnak es szidalomnak el tanóztatasaert: Hogj ha penigh nem akariak meg tselekednij az egjhazi törvenniel akarunk affeleket megh büntetnij.

H. 29. Valakik az Pásztorságnak tisztit föl akarják venni, azok étellel és itallal tartoznak azoknak a kik ő éröttök oda munkalkodnak. Eztet pedig azoktól megkeványok, hogy minek előtte az kösség előtt meg kérdeztetnének az elöt az scholában deákul való kérdezkedés legyen tőlök.

M. 35. Az kik ministerre akarnak lenni minek előtte fel szentöltessenek, annak előtte kevaniok hogj az scholabeli mesterektul megh examináltattassanak igazan es ugj iöienek az fel szentelesnek heliere.

H. 32. Senki az házasulandókat külömben össze ne esküttesse, hanem ha előbb mind két félnek szabadsága felöl bizonyos leend.

M. 39. Senky az hazasulandokat kulomben özve ne esküsse, hanem elöb mind az ket felnek szabatsaga felöl es allapottiok felol bizonios legien, az attia ne vegie leaniat, az leania ne menien attiahoz. Az anya ne mennien fiahoz az fu ne vegie az anniat.

Vannak a muzeumiban is olyan kánonok, melyek a herczegszőlősiek közül hiányoznak, de vagy csekély, vagy semmi változtatással, megvannak a soproni kánonkönyvben, ilyenek: M. 7., 20., 27., 32., 37., 52., 53., 54. — Sopr. XX., LXX., XL., LXVI., LII., LXXII—LXXIII., LXVII., LI. Viszont a herczegszőlősi 4., 13. 24-ikből a múz. 4., 5., 15., 16., 28., 29-ik készült.

Legfontosabb azonban a muzeumi 36-ik kánon, amely ily alakban és tartalommal sehol sem fordul elő.

36. Miért hogj sok az aratás keves az arato, nem mindniaian lehetnek io deakok es felelmes heliek is vannak, ha erkölczeben, magaviseletében io s tudgia az magyar irast, ercze az keresztiensegnek fundamentomat, olvassa az magyar Bibliat, batorsagossan fel szentelhetik, mert lattiok szükseget az keresztieneknek.

E kánon olvasásánál önkénytelenül is eszünkbe jutnak Szigeti Imre Tolnán 1549 aug. 3 án kelt levelének eme szavai: „nam in his regionibus messis Domini magna est, operarii autem pauci“. Nagy a valószínűség, hogy mind a két panasz egy vidékről származik. Közel egykorúnak is vehető, én legalább a Dunántulnak egyik legrégebb kánonát látom benne. E mellett bizonyít az a kevés követelmény is, a mit a felszentelendő jelölttől kívántak. Mert csak így válhatott lehetővé, hogy Sztárai, Szegedi stb. reformatori működése folytán rohamosan szaporodó egyházak prédikátorokhoz jutottak, annál is inkább, mert Szigeti szerint a Wittenbergből hazatérők a török hódoltságot óvatosan elkerülték. Akárhogy áll a dolog, e kánon mutatja, hogy a hercegszőlősieknél régebbi rendtartások is léteztek Dunántul.

Nézzük most miben egyezik a soproni törvénykönyvvel s miben különbözik tőle. Ez 73 kánonból áll, szövegezésök hasonlóbb mint a hercegszőlősieké, de sorrendjük egészen más. Jobban vannak csoportosítva, egy tárgyról szólók egymásután következnek s már ezért is azt a benyomást teszik, hogy valami más, régebbi törvénykönyv alapján készültek. A superintendens és a seniorok tisztére nézve minden előzőnél bővebbek, a kettő között pontosabban megvonják a határokat. Kialakultabb viszonyokat tételeznek fel. Ugylátszik, hogy az 1557-ki szászországi cánonok erős hatása alatt készültek.

A következő soproni kánonok hiányoznak a muzeumi törvénykönyvből: III—XIII, XV—XVII, melyek a superintendens és a XVIII—XIX; XXI, XXIII seniorok tisztéről szólnak, a XXXIX, mely rendeli, hogy a praedikator tanításában feddjen XLII a keresztiséget bármely órában kiszolgáltassa, LX tanítótársának feslettségét jelentse be. Ellenben a muzeumi 6. mely a hivatalmulasztókra ró büntetést s a fentebb közölt 36-ik a soproniban nincsen meg.

Egyéb eltérések: két kánonnak egygyé olvasztása s megfordítva: Muz. 13 = Sopr. XXVI—XXVII, M. 23 = S. XXX—XXXI, M. 11 = S. XXXV—XXXVI, M. 40 = S. LVI—LVII, M. 31 = S. LXIV—LXV. s viszont soproni

XXV = M. 4—5. S. XXXIII = M. 29. 16., S. XL = M. 27. 26, S. XLIX = M. 45. 47. S. LI = M. 51. 54, S. LII = M. 37. 38, S. LIX = M. 30. 21, S. LXVI = M. 32. 45. A szövegezésben való eltérés:

Soproni XXXIV. Az vasárnapokat és egyéb evangéliomos innepnapokat az mi gyülekezeteinkben megtartjuk és megszenteljük, megemlékezzvén Istenünk parancsolatjáról: Exod. 20. Memento, ut diem sabbathi sanctifices. Mux. 10. Az nevezetes Evangéliomos Szentek napiat megh tartiuk propter hystoriam.

Sopr. LIX. utolsó mondat: Mert az tanétóknak . . . egymás ellen való suttogását, kiket cselekedtek nyelvekkel és irások által némelyek az ő magok veszedelmére, egyházi rendhez illetlennek ítélünk.

Muz. 21. Az tanétóknak . . . egi mas ellen valo suttogásokat, kiket cselekettenek nyelvek és irások által nemellieknek szörnüi halalokra az ő gonoz tanaczadasokal, semmikeppen megh nem engedhettiek, hanem mind az egjhazi s mind ez vilagi törvennek büntetesinel akarunk affeleket büntetni.

Sopr. XXX: Sőt esztendejének előtte senki az ő ecclesiaját el ne hagyja, mint némelyek cselekedtek ez ideig, hanem ha el akar menni másova, esztendejét kitöltse s ugy elmenését seniorjának hirrre tegye.

Muz. 23. első fele: Senki esztendejének előtte az ő ecclesiaját el ne hagyja, mint némelyek cselekszik, hanem ha el akar menni masova, esztendejét kitöltse, akkoris pedig az fő senioroknak elmenését hirrre tegye . . .

Előfordulnak ezeken kívül kisebb-nagyobb betoldások, kihagyások stb.

Mindezek azt bizonyítják, hogy ezen kánonkönyv sem a herczegszőlősinek, sem a soproninak nem másolata, hanem a benne előforduló eredeti kánonok után ítélve: önálló, valamely előttünk nem ismert zsinat által szerkesztett törvénygyűjtemény. Bizonyos az is, hogy nagy hasonlóságuk nem pusztá véletlen, a szóról-szóra egyező kánonok kétségtelenül bizonyítják, hogy egyik a másiknak alapul szolgált, vagy hiszen még az is lehetséges, mind a háromnak közös volt a forrása.

A soproni és a muzeuminak korbéli meghatározására alapul vehetjük a 4. kánont, (Muz. 47.) mely rendeli, hogy a lelkészek az urvacsoránál a tanítást s a Krisztus szerzésének igéit úgy mondják: „az mint azt az mi agendánkban feltalálják“. E hivatkozás a múzeumi példányban nincsen meg, s mivel nincs okunk feltételezni azt, hogy ha a törvényköny az

agenda megjelenése után készül, a hivatkozás reá mellőztetett volna, fel kell tennünk, hogy az agenda megjelenése előtt jött létre.

Rokon a két törvénykönyv abban is, hogy mind a kettőben találunk bizonyos utalásokat, melyek elmúlt vagy még létező visszaélésekre vonatkoznak, pl.:

Sopr. XXVIII . . . az Istennek igéjével ne kereskedjék a tanító, mint ennek előtte cselekedtek némelyek s most is cselekszenek

Muz. 14: most is vannak affélék . . .

Sopr. XXX. Esztendejének előtte senki az ö ecclesiáját el ne hagyja, mint némelyek cselekedtek ez ideig . . .

Muz. 23 . . . mint némelyek cselekszik.

Sopr. XXIX . . az Istenét az magok hasznáért el ne mulaszták, mineműiek voltak az előtt s most is találatnak . . . Muz. 15.

Sopr. LXXI . . . mert most sokan vagynak olyanok, hogy az mit hisznek, nem vallják, az mit vallanak, nem hiszik Muz. 33.

Muz. 23. Senki magát valahová úgy ne igérje, hogy aztán őket megcsalja, minthogy voltak az elmúlt esztendőben affélék . . .

A felsoroltak közül tehát csak a Muz. 23. kánon az, mely a törvénykönyv régebbi volta mellett bizonyít. Azonban fontosabb bizonyítéknak tartom azt, hogy a kánonok sorrendjében, a püspök és a seniorok tisztének meghatározásában az 1576. hercegszőlősi rendelkezésekkel egyezik. Mert ha a soproni kánonok megjelenése után készül, természetes, hogy ezek nyomán halad, annál is inkább, mivel mindkettő ág. h. ev. egyházak számára szolgál.

S most áttérhetünk egy másik kérdésre. Mocos Gyula szerint¹: „A sopronmegyei ág. ev. seniorok egyházi törvényei a hercegszőlősi kánonok magyar szövege után készültek, a latin szöveg eltéréseit, úgy látszik, figyelembe nem vették.“ Tudjuk, hogy az 1598. kánonokat az orthodox Reces és hívei írták össze, a kik csak az imént szakadtak el a kalvinizmussal gyanúsított Beythe sup-tól. Vajjon feltehetjük-e azt, hogy alig néhány év mulva református törvénykönyvet választanak egyházuk szervezésének alapjául? Ezt elfogadni alig lehet,

¹ Mocos. A dunántúli ág. hitv. evang. egyház 1598-iki törvénykönyve. Bpt. 1892. 37. l.

máshonnan merítették s lehetséges, hogy éppen a most ismeretett törvénykönyvből.

Különben a hercegszőlősi kánonok eredete mainap sincs tisztázva, az eddigi felfogás szerint régiebbek a zsinatnál, oda már készen vitettek. Tormássi¹ szerzőjüknek Skariczát tartja s hypothesis a „Haec axiomata . . .“ megfejtésére tetszetősnek látszik ugyan, de bebizonyítva épenséggel nincsen. Mi értelme volna annak, hogy Skaricza a maga kivonatára írja át az approbatiót, a melyet Szegedi a Melius-féle kánonok utolsó lapjára jegyzett? s mi szükség is lett volna arra, hogy a Szegedi nevét és approbatióját olyan kánonoknak írják alá, melyek az ő halála után készültek?

Tóth Ferencz² szerint Szegeditől származnak, már az ő életében éltek velök s iratták alá. Skaricza azért nyomatta ki, mert nem akarta, hogy Szegedinek e munkája világot ne lásson. Állításait a következőkre alapítja: 1. A kánonok Embernél „antiquus“ jelzővel fordulnak elő, — de már Tormássi is helyesen megjegyezte, hogy e kifejezést nem a zsinat, hanem Ember használta, mint a kire nézve tényleg antiquus-ok voltak. 2. Szegedi s az utána következő aláírók korábban éltek, mint a kik a hercegszőlősieknak írtak alá. 3. Lehetetlen, hogy Szegedi ekleziáját kánonok nélkül hagyta volna stb. A mi a forrásunkat illeti. Ő is a mellett dönt, hogy a „Canones majores“-ből vannak kisummázva.

Az alábbiak talán meg fogják ingatni azt az egyhangú véleményt, hogy egyszerűen csak a Canones majoresből volnának kivonatolva; bár tagadni nem akarom, hogy ezek hatása nem éreznék meg rajtuk. A nagy hasonlóság alapján épügy lehetne állítani, hogy a második erdődi zsinat végzései alapján készültek.

Tudjuk, hogy Tolna-Baranyában 1576 előtt tartattak zsinatokat, ezeknek pedig legelső dolguk: megállapítani a hitvallást s az egyház szervezéséről gondoskodni. Csak éppen e vidékiek nem tettek volna ez irányban semmit? Azonfelül itt két superintendens létezéséről van tudomásunk s azokat rendtartások nélkül kormányozták volna? Alig bihető! bizonyosan voltak zsinórmértékül szolgáló zsinati végzések; a hol pedig ilyenek vannak, azokat többé el nem dobják, csak bővítik, módosítják vagyis az új viszonyokhoz alkalmazzák.

Positiv adatunk is van rá, hogy e vidéknek volt egy

¹ Mokos id. m. 129. l.

² M. N. Muzeum kézírattára. Fol. Hung. 936. III. köt. 93. l.

másik, magyar nyelvű törvénykönyve is. A Somorjában 1650-ben kiadott kánonok egyik másolati példányára¹ e szavak vannak jegyezve: „Horum exemplar antiquius vidi in Hist. de statu Eccl. Toln. Fasciculo“. Ez rendkívül fontos bejegyzés, a tolnai reformatio története e szerint meg van írva és pedig, úgy látszik, eredeti források alapján; de sajnos, lappang valahol, vajha előkerülne, hogy kiegészíthetnők az ezen vidék reformatiójára vonatkozó most még csak hézagos és sokszor csak találgatásokon alapuló ismereteinket.

A másolat más tekintetben is fontos. A másoló előtt egy másik magyar nyelvű törvénykönyv is feküdt, melyet ő „antiquus“-nak nevez, s a melynek eltérő kánonait jegyzetben közli. Ezek teljesen azonosak az általam most ismertetett törvénykönyvvel. Vajjon nem erre vonatkozik-e az előbb említett — de más kéztől eredő — bejegyzés is?

A mondottaktól azt az eredményt vonhatjuk el: hogy Tolnán létezett egy ág. h. ev. magyar törvénykönyv. Miután pedig Tolna lakosai 1573 körül már nagyjából kálvinisták,² nagy a valószínűség, hogy 1560 körül keletkezhetett. S ekkor magyarázatát tudjuk adni a „Haec axiomata . . . Szegedi . . . approbat“ . . . kitételnek, t. i. Szegedi és az inspectiója alatti lelkészek egy már létező törvénykönyvet írtak alá. Ez aláírásokat vitték át azután a hercegszőlősi zsinat végzéseinek Pápán nyomott példányára. A régi törvénykönyv 1576-ig lehetett érvényben, a mikor a Kalvin tanának elterjedése folytán szükségessé vált annak református szempontból való átdolgozása.

Most áttérhetünk arra a kérdésre, hogy a latin szöveghez régibb-e a hercegszőlősi zsinatnál? Tóth Ferencz a cím után ítélve régibbinek tartja: a kánonok ott csak aláírtak. (Articuli . . . quibus . . . Universitas . . . subscripsit.) Azonban a magyar cím világosan mondja, hogy Hercegszőlősön irattattak, a latin szöveg is emellett bizonyít péld. XV. Cánon kifejezése: „Canones a nobis notati“ egészen a zsinatra vall.

Sokkal fontosabb az, hogy a magyar szöveg sok helyen bővebb, másutt egész kánon kimarad. Látta ezt már Tormási³ is s Mokos⁴ is részletesen szól róla. Mi lehet ennek az oka? Ily önkényesen elbánni a zsinat által elfogadott rendelkezé-

¹ M. N. Muzeum kéziratára. Fol. lat. 2059. Tom 3.

² Földvári. Adalékok. I. 43. l.

³ Mokos id. mű 128. l.

⁴ Ugyanott 36—37. l.

sekkel nem lehet, a változtatás joga csak a zsinatot illeti meg. Magyarázataát ennek úgy lehetne adni, hogy a fordító előtt egy másik, azelőtt érvényben volt törvénykönyv fekketett, a melynek a latinnal egyező tartalmu kánonait átvette, vagy felhasználta.

Fejtegetésünk eredményét a következőkben foglalhatjuk össze: a három ismertetett törvénykönyv közül legfiatalabb a soproni, a másik kettőt közel egykorúnak kell tartanunk. Hogy ezek közül melyik a régibb? szerintem a kérdés, a muzeumi másolati példány 36 ik kánona alapján ennek javára döl el.

Havran Dániel.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

A magyar nemzeti zarándoklat a jubileumi év alkalmából, Péter székének birtokosa előtt az egész magyar nemzet hálájának és ragaszkodásának adott kifejezést. mert hogy nemzet él e hazán, azt egyes egyedül a római pontifexek hosszú sorozata önzetlen szeretetének és támogatásának lehet és kell tulajdonitanunk. A hódoló magyar nemzetnek. a jövő boldogulás útja gyanánt, XIII. Leó által, a szentszék iránt a multban tannusított odaadó engedelmesség megtartása ajánlatott. Magyarország jövője attól függ, hogy hű ápolója lesz-e a szent István hagyományainak s kidobja-e testéből azt a hegyes ösztönt, mely a XVI. században, bűneinek büntetéséül adatott beléje.

Az erdélyi zöld püspök válogatott nyelvezetű közlönye szerint is: „igaz jólét, nemzeti nagyság és erő, béke és megelégedés csak akkor fog ismét visszatérni“ e hazába, ha „csak irmag lesz a református magyar“. „Mert itt e földön minden békességes társas együttélésnek fő akadályai a magyar reformátusok“. „Úgy látszik, hogy az 1895. esztendő útműtatója lesz a magyar kálvinistaságnak oda felé, a hová való — a pokolba“ (Közművelődés 16. szám.)

A protestantizmus hazánkban, „sub auspiciis papae“ szemmel láthatólag hanyatlik. Írjuk magunk s mondják ellenségeink... De vajjon ez a jelenség a protestantizmusnak, vagy pedig csupán a magyar protestantizmusnak irandó-e a terhére? Vajjon egyetemes jellegű protestáns elernyedésről van-e szó, avagy csak itthon, Dániában bűzlik valami?

Schneider elberfeldi lelkész egyházi évkönyve Ravenstein geographus után kimutatja, hogy 1800-ban mintegy 120 millió róm. katolikus és 60 millió protestáns élt a föld kerekésgén. A lefolyt század alatt mind a két fél megtette azt, a mit erői és tehetségei engedtek a terjeszkedésre, a

gyarapodásra. És az eredmény a XIX. század végén, ugyancsak Ravenstein kimutatása szerint az, hogy a róm. katolikusok 199.600.000, a protestánsok pedig 198.400.000 lelket számlálnak. A görög keletiek száma most 105 milliónyi.

Ime a protestantismus és a róm. catholicismus életereje, fejlődési képessége általában véve. És most vessük össze ezzel azt, hogy az 1890. évi népszámlálás szerint a protestánsok a tulajdonképeni Magyarország lakosságának mintegy 22-37%-át tették ki, holott ezelőtt száz évvel, a 1790/1 évi országgyűlés idejében a XXVI. törvényezikk tárgyalásakor még így szóltak atyáink: „nem lehet megengedniük, hogy a nemesség nagyobb része róm. kath. volna; a népről pedig bizonyos, hogy annak nagyobb része inkább evangélikus, mint katho ikus“.

A protestantismus a külföldön bámulatos erővel munkálkodik, terjed, hódít, mióta a rationalismus nyügeit nagyobbbrést már lerázta és a bibliai keresztyénség egyedüli igaz fundamentumára visszahelyezkedett. Száz esztendő elegendő volt arra, hogy a protestantismus, mely 1800-ban csak felényi volt, mint a róm. catholicismus, ezt elérje. A számbeli egyensuly tehát megvan és pedig a nélkül jött létre, hogy valahol valamely tömegesebb áttérésre, vagy egész népek s nemzetek felekezeti eltolódására reá mutathatnánk. Ha a protestantismus gyarapodása a jövő században is ilyen arányokban halad, a róm. katolikusok száma a protestánsokénak felére fog alásülyedni és a „róm. kath. egyház“ a keresztyénség kebelében egy aránylag elenyésző törtedék számot fog alkotni. Vegyük még hozzá azt is, hogy tagjai leginkább kihaló népekhez tartoznak.

És most még egyszer térjünk vissza hazánkba, hol a protestánsok csak fogytak, csak hanyatlottak az alatt, míg a külföldön oly elemi erővel gyarapodtak. Bizony aligha fogja tagadhatni bárki is, hogy a mi gyengeségünk, fogyásunk nem protestáns, hanem egyenesen magyar helyi viszonyainkból folyik. Ha némelyek reá mutatnak az 1790/1 XXVI. t.-czikkben megállapított reversalis hajszára; ha mások a róm. kath. főpapság nagy vagyonát emlegetik, engedtessek meg nekünk is, hogy a magunk részéről reá mutassunk egyházainknak a XIX. század folyamán oly kietlenül sivár vallási irányzatára, melynek jellemzésére a hazafiság-puffogató s morális bombasztoktól telt egyházi beszéd irodalom mellett, a lehető legpraegnansabb jelenség az, hogy ujjá alkotását, erőteljessé, életképessé tételét ez előtt 30. esztendővel is még nem az evangéliumtól, hanem Lang Henrik dogmatikájától. nem a

Jézus Krisztustól, hanem az egyedül üdvözítő ú. n. modern theologiai tudományosságtól várták, remélték, még legjobbaink is. És az eredmény itt áll szemünk előtt. Jer és láss!!

Az ultramontán irányzatnak ama világactiója, mely bennünket mostanában megijesztett s a melynek külföldi megnyilatkozásaiból a mult alkalommal egyet és mást elmondotunk, mindenütt ostromolja ugyan a protestantizmust, de egyuttal felkészült ellenfélre is talál benne.

Angliában a ritualizmus útján is munkál a pápaság a protestantizmus ellen, de a nemzeti közvélemény hova-tovább élénkebben nyilatkozik a ritualizmus ellen és e megnyilatkozás már a parlamentben is tapasztalható.

Nem régen adtunk arról hirt, hogy a yorki érsek kijelentette, hogy azon papokkal szemben, kik a tömjén használásával nem hagynak fel, nem fog törvényes téren fellépni, nehogy olesó martyrokot csináljon belőlük. hanem Pál apostolnak a thessolonikabeliekhez írott második levele harmadik részében foglalt intését fogja velök szemben megtartani, hogy azok megszegyenüljenek. Most aztán meg is próbálta ezen intés gyakorlati foganatosítását és öt ritualista lelkészhez levelet intézett, melyben tudokra adja, hogy ő jövőben templomaikban nem végezhet hivatalos tisztelet, hogy az általuk előállított konfirmandusokat ő maga, személyesen fogja megvizsgálni és hogy tőle különös engedelem kérendő, hogy ha más püspöki megyebeli pap az illetőknek templomában istentiszteletet óhajtana végezni.

Egyik ritualista lelkész, Sheffieldből, Ommanney nevű, az érseknek fenti levelére válaszolt és pedig nem valami alázatos és szerény hangon. Kijelenti, hogy ha az érsek maga akarja az ő konfirmandusait megvizsgálni, a mihez az érseknek formailag joga van, de e jog talán sohasem gyakoroltott, akkor ő egyáltalában senkit sem fog az érsek elé állítani konfirmálás végett, hanem azonnal az úrvacsorájához bocsátja. Mihelyt az illető teljesen kész és érett a confirmatorra. Hogy az így úrvacsorához bocsátottak a confirmatio drága kegyességében nem részesednek, ezért a felelősség az érseket terhelend. Továbbá kijelenté, hogy nem ismer oly törvényt, mely más lelkészt gátolhatna abban, hogy az ő egyházában szerepeljen. Végül sajnálkozását fejezi a felett, hogy az érsek nem tudott szelidebb utat találni a vele s a rokongondolkozásúakkal való bánásmódban, a kik lelkiismereti okokból a tömjén használatával nem tudnak szakítani.

A ritualisták egyházi lapja, a „Church Times“ az érsek eljárását sértőnek és keménynek találja és reményét fejezi ki

az iránt, hogy Ommanney ezen „boycott“ és érseki „dragonade“ daczára sem fog letérni a kötelességteljesítés útjáról. Ommanney eljárását mindenben helyesli, a konfirmandusok vizsgálatára vonatkozó kijelentés kivételével, minthogy a confirmatio, mely a róm. kath. bérmálásnak megfelelően sakramentumnak fogatik fel, az ifjaktól megtagadtatván, ezúton azok a szentség kegyserétől foszthatnak meg.

Míg egyes ritualista papok így rugdalóznak s velök szemben a püspökök és érsekek hol lágy, vagy teljesen semmitmondó álláspontra helyezkednek, azalatt maga a nagy közönség élénk figyelemmel kíséri az államegyház mindenemű nyilatkozatait s féltékeny gonddal öröködik a felső klérus orthodoxiája felett. Így történt legközelebb is, hogy Kinnaird Lord a parlament felső házában meginterpellálta a canbury-i érseket az iránt, hogy vajjon a reformatio kora óta volt-e egyáltalán valamely rendelkezés, mely a halottakért való egyházi könyörgést foglalja magában. Ezen interpellationak pedig az a magyarázata, hogy a most folyó délafrikai háború idejére a titkos tanács által ajánlott egy imádságban a következő hely jön elő: „könyörgünk mindazokért, kik elestek, hogy velünk együtt eljussanak ama nyugalomba, melyet te a te benned hívők számára készítettél“. Ezen szavak tágkörben kedvezőtlen hangulatot és nyugtalanságot ébresztettek.

Az érsek nem valami nagyon szerencsésen válaszolt, mert míg egyfelől el kellett ismernie, hogy a Common Prayer Book nem helyesli a halottakért mondandó imát s hogy maga a püspöki kar is több ízben adott ki nyílt figyelmeztetést az ilyen imádságok ellen, épen ezért, mivel a Common Prayer Bookkal ellenkeznek. Azonban hivatkozik egyszersmind arra, hogy 1797-ben egy hasonló imádság már adatott ki, mely így szól: „És azokért, a kiknek a te rendezésed szerint ezen igaz ügyben el kell esniök, könyörgünk: vedd az ő lelköket a te kegyelmedbe“ . . . A hivatolt példa ugyan épen nem találó, de azért az érsek a kifogásolt imádságot mégis ezzel, valamint azzal is védte, hogy az törvényes hatóság által szabályszerűen adatott ki s nincs benne semmi olyan, a mi akár bibliai, akár dogmatikai okokból megbotránkozásra szolgáltatna alkalmat, különben is ama kifogásolt imádság négy másikkal együtt teljesen szabad választás szerinti használatra adatott ki, ennélfogva egyetlen lelkészre sem gyakoroltatott az által lelkiismereti kényszer. A Church Times, a maga hivatalos programjához híven, egyszerűen azzal indokolta és helyeselte a kifogásolt imádságot, hogy az megfelel az egész egyház (t. i. a r. kath. egyház) gyakorlatának.

Különben az egész ügyben a legfontosabb jelenség Kinnaird lordnak az interpellatioja, a melyet úgy tekinthetünk, mint a protestáns érzékenység egyik legszembetűnőbb jelét, a mely érzékenység mindig és mindenütt jelen van, észlelhető, azonnal föltámad, ha akár csak a legkisebb mértékben avagy a legártatlanabb formában is a pápaság poshasztó kovaszát akarják belekeverni a protestantismus tésztaájába, holott az egyebet, mint az evangelium kovaszát semmi esetre el nem szenvedhet.

A ritualisták ellen irányuló mozgalom, mely a protestantismus igazainak a megvédelmezését czélozza, nagyon különböző alakulásokat is ölt magára, a melyek más és más temperamentumnak felelnek meg és nem mindenki részéről találunk helyeslésre. Így p. o. Mr. Kensit, a londoni könyvtáros és protestáns barátai az agitatiót lehetőleg minden eszközzel folytatják. Így legközelebb a Szent Pál-templomban egy lelkészavatás alkalmával Mr. Kensit egyik lelkész-jelölt ellen óvást emel, mivel oly egyházzal áll összeköttetésben, melyben törvényellenes istentiszteleti cselekvények folynak. A püspök meghallgatta az óvást, de a lelkészavatást tovább folytatta, anélkül, hogy Mr. Kensit szavaira bármit is válaszolt volna.

Mr. Kensit fia, atya példáját követi s egy csapat ifjúval, kik mint Wycliff-papok szerepelnek, bejárja a vidéket azzal a czéllal, hogy a ritualisták ellen agitáljanak és a ritualista istentiszteleteket megzavarják. Így a yorkshirei grófságban Womersleyben egy templomból két képet és két feszületet magukhoz vettek, hogy ezen bálványképeket a yorki érseknek bemutassák, azonban a nép utánuk tódult s a képeket visszavette. Sheffieldben nagyon is erőszakosan léptek fel, hol egy gyülekezetben egy misemondó ruhába öltöztetett ember is szerepelt. Fillingham heztomi lelkész, ki Mr. Kensit modorát követi, egy istentiszteleten a rendjegyek felemelése alkalmával ilyen szavakban tört ki: „Ez bálványimádás! Protestánsok, hagyjátok el a Baál templomát!” Ezen szavaiért s az istentisztelet megzavarásáért most ellene törvényes kereset indított.

A manchesteri egyházmegyében, a mostani gyülekezetben, hol a lelkész az esti úrvacsorát beszüntette s a ritualisták szokásait vette gyakorlatba, a hívek egy része „evangelikus” templomot állított be, hol az istentiszteletet anglikán szertartás szerint tartják. Portsmouth lord és néhány anglikán pap részt vett a templom ünnepélyes megnyitásán, de a püspök a templomot s ennek híveit schismaticusoknak nyilvánította.

Különben a ritualistikus mozgalom ellenében a protestánsok ellenactioja aligha bele nem fog menni a legközelebbi parlamenti választásba is, a mi annál könnyebben megtörténhetik, mivel az anglikán egyház, mint hivatalos s államegyház, egyenesen a parlament felügyelete és szabályozása alatt áll.

Belgiumban a maroknyi protestantismus óriási erőfeszítéssel küzd az evangéliumért s nem csak a hívők megtartását, hanem a túlnyomó részben vakbuzgó katolikus és atheista, de hivatalosan katolikus honfitársak megnyerését is feladatának tartja. Érdekes jelenség az, hogy az alig 24,000-nyi számú belga protestantismus két külön egyházba van szervezkedve. Már több ízben és több felé csodálkozásuknak adtak e felett kifejezést a szemlélők, de a belgák részéről megnyerték a kellő felvilágosítást, mely megnyugtató. Ugyanis a két egyház, t. i. „Eglise chrétienne missionnaire belge“ és az „Union des églises évangéliques protestantes de Belgique“ szép harmóniában s egymást barátságosan támogatva működik s a kettőjük között az evangélium terjesztésének ügyében kifejlődött üdvös és áldásos verseny magának az evangéliumnak az ügyét mozdtítja elő. A kételé váltan való működésnek egyik legfontosabb oka az, hogy az Union államegyház, mely az állam támogatásában részesül, mely ennél fogva ha megnyeri is a klerikális kormánytól vezetett állam részéről az alkotmányban biztosított jogokat, de más oldalról, ugyan-ezen helyzetében s meglehetősen mértékben kötve van a szabad mozgásban és nem fejthet ki olyan evangelizáló tevékenységet, a minőre az ottani viszonyok között alkalma és szüksége is volna. Ellenben a missziói egyház az államtól teljesen szabad és működésében semmi sem fészélyezi.

A két egyháznak keletkezése igen tanulságos dolog és belőle elég gondolkozni valót meríthetünk. Ugyanis Belgiumban 1839 előtt protestáns egyház nem volt, hanem volt hét önálló s egymástól független prot. gyülekezet, a melyek közül három nem is belgákból állott. A most említett évben a hét gyülekezet egyesült és megalkotta a mai belga nemzeti prot. egyházat, az Uniónt. De alighogy megtörtént az egyesülés, a reá következő évben szakadás állott be az új egyházban és pedig azért, mivel négy lelkész, kik korábban az ú. n. evangélikus társulat, az ú. n. bibliai társulatnak tagjai voltak s a kik az új egyház megalakulása után az evangelisatio áldásos munkáját tovább is akarták folytatni, kénytelenek voltak ezen egyházból kilépni, mivel a zsinati elnökség s így az egyház hivatalos megnyilatkozása az evangelisatio ellen állást foglalt. A kilépett négy lelkész s követőik a „Société évangélique“

működését tovább is folytatták s 1866-ban e nevet, a már akkor meglehetősen meggyarapodott közönségre tekintettel kibővítették így : „on église chrétienne mission naire belge“. Így jött létre a missiói egyház, melynek sikeres és áldásos működése a nemzeti egyházat is odakényszerítette, hogy rationalismusával és evangelisatio-ellenes álláspontjával szakított s maga is positiv alapokra épített evangelizáló munkásságra adta magát.

A nemzeti belga egyház evangelizáló működése jelenleg 12 különböző központon folyik. Ezek a központok, mint missiói telepek, nincsenek szervesen beillesztve az egyházba, de mihelyest ott a hívek száma a 300-at eléri s az egyházközösséggé alakulást az államkormány jóváhagyja, azonnal belépnek az Union des églises-be. Az ilyen új egyházközösségben a lelkész és más egyházi szolgák fizetését az állam veszi át. A legutóbbi ily önálló egyházközség szervezése s állami elismertése 1890-ben történt, midőn Antwerpenben alakult egy német gyülekezet. Különböben az evangelisatióról a nemzeti egyházban fel lehet ismerni, hogy nem tartozik eredeti tevékenysége köréhez. A legközelebbi pénztári év adatai szerint az evangelizáló bizottság bevétele 17,867·86 frc, kiadása 20,795·31 frc, tehát deficitje 2927·45 frc volt. Ilyen összeget tud összehozni és felhasználni, daczára annak, hogy lelkészeiről nem kell gondoskodni.

A missiói egyház lélekszámra nézve kisebb a nemzeti egyháznál, de léleekben, evangeliumi buzgóságban sokkal gazdagabb. 1899-ben 9165 volt ezen egyház lélekszáma és pedig felnőtt 5848, gyermek 3317, együtt 2292 család, a kik közül 400 lélek (mintegy 109 család) a jelentés előtti (1898.) év folyamán lett tagja. Működésére nézve legyen elég felsorolni a következő adatokat, melyek mellett zárjelekben a nemzeti egyház hasontermészetű adatai állanak : Lélekszám 9165 (circa 12000), 299 (406) keresztelés, 126 esketés s 185 temetés fordult elő. Működik (19) 33 lelkésze, 2 (8) evangelistája, 8 bibliolvasója és 5 kolporteurje s ezek közül az igehirdetők 34 (16) gyülekezetben 56 (31) helyiségben hirdették az igét. A missiói egyháznak volt 69 vasárnapi iskolája, melyek közül 30-at kizárólag *katholikus gyermekek látogattak*. Ezen iskolákban 150-en foglalkoztatták a gyermekeket. A 16 évnél idősebbek a keresztyén ifjúsági- s leány-egyletekbe lépnek be.

Ily nevelés és munkásság mellett képes elérni ez az egyház azt, hogy 1898-ban 193,782·59 frc. bevétele, 182,229·87 frc kiadása volt, mely mellett a megelőző évi 16.861·10 frc deficit fedezése után maradt 5,308·38 fr. deficit. Ezen deficit 1899. már. 31-én állott fenn s az év végére decz. 31-re 60,849·67 frera

emelkedett, a melyet egyesek nagy adományai, mint p. o. legutóbb is egy ismeretlen 10000 freja törlesztenek s fedeznek. Az egyház bevételeinek körülbelül csak fele jön Belgiumból, a többit a külföldi egyházak szolgáltatták. Így jött Angliából 40000, Schweizből 34000, Németországból 24000, Hollandiából 9000, Irországból 4000, Amerikából, Franciaországból s Dániából 1 $\frac{1}{2}$ ezer fre. A nemzeti egyház a maga körében ugyanazon idő alatt csupán 9593'03 freot tudott gyűjteni az evangelisatió céljaira.

A francia protestánsok köréből egy új irányú munkáságnak vesszük hírét, mely az egyház szociális feladataival áll kapcsolatban. Ugyanis márczius közepén Nimesben tartatott meg „A szociális kérdés gyakorlati tanulmányozására alakult protestáns egyesület“ kilencedik conferentiája, melyen legfontosabb tárgy az ú. n. „Solidarités“ volt. Ezek a „solidarités“ népies helyiségek, melyeknek az a rendeltetésük, hogy a munkásosztályok a koresmák romboló befolyása alól kivonattassanak, a műveltebb osztályokkal való érintkezés és társalgás, társas estélyek, előadások által szociális szempontból emeltessenek s hogy az egész népelet az evangelium kovászával átalakíttassék. Ezen „Solidarités“ mintegy két év előtt keletkeztek Lille, Roubaix és Rouen városokban, hol a lakosság túlnyomó nagy részben két osztályba sorozható, t. i. bigott pápista és atheus szocialista. Kezdeményezői Quievreux és Gounelle lelkészek, amaz Lilleben, ez Roubaixban. A kezdet eleinte csak a protestáns hallgatókra terjedt ki s egyszerűen mértékletességi egyesület alakjában indult meg. Majd gyakoribbak és nagyobbak lettek az összejövetelek, melyekben már erkölcsi és szociális problémákat is fejtegettek s a melyeknek hallgatására katolikusok is nagy számmal el-eljártak. Így aztán 1898-ban odáig jutott a dolog, hogy Roubaixban 136,000 fre költséggel megépítették az első „Solidaritét“, melynek nagy terme 500 hallgatót képes befogadni. Ennek a példának gyujtó hatására Rouenben Monod Wilfréd lelkész buzgósága és egy gazdag világi férfiú, Vismes, áldozatkészsége egy régi franciskánus kolostort szerzett meg s alakított át Solidarité-vá, melynek főterme 450 hallgatót képes befogadni s azon kívül mindenféle szükséges helyiségek, étkező, olvasó terem, kékeresztiroda is rendelkezésre állanak.

Ezen utóbbi Solidarité-nak felavatási ünnepélyére mintegy 20 lelkész sereglett egybe, a mivel kétségtelen bizonyosságát szolgáltatták annak, hogy a protestantizmus nemcsak az evangeliumot prédikálja, hanem egyszersmind tevékenyen akar működni a mai kor és a mai viszonyok szükségleteinek a

kielégítésében is. A francia protestantizmus ezen újabb lépésével, ha abban a gyakorlati célt és az evangélium hirdetését sikeresen egyeztetni, a szociális kérdés helyes irányú megoldásának az útját nagyban fogja egyengetni. E mellett lehetetlen, hogy a pápás és atheista környezetre is ne hasson, a mely mindjobban belátja azt, hogy a protestantizmus a nélkül is képes a keresztyén hitet szolgálni, hogy egyuttal a papuralom súlyos igáját a nép nyakára rakja.

A protestantizmus gyakorlati munkássága mezejéről a hol az ultramontán támadás ellen való belső fegyverkezés képét világosan láthatjuk. még egyetlen egy dolgot kívánunk felhozni és ez a németországi diakonissa-ügy. A mit itt leirunk, egy ultramontán ujság hasábjairól került ki s csodálatos módon, némi objectivitással az evangélikus diakonia dicséretéről szól. A Kölnische Volkszeitung így ír: „Poroszországban, mint ezt az illető minister jelenti, most 1898 kolostori letelepülés van, 17398 rendtaggal. Az utóbbiak közül 2—3000 szerzetes lehet, tehát mintegy 15000 apácza. Ellenben a diakonusok, diakonissák s nővérek száma 20,000, melyből — nagyon csekély levén a diakonusok alkalmazása, — 19,500-at diakonissák s nővérekre lehet számítani. Ezek telepedési száma nincs most adva. Ha az ember meggondolja, hogy az egész diakonissa-ügy 40 éves. akkor ezt a fejlődést hatalmasnak kell mondani. A katolikusokra a diakonissa-ügy fejlődéséből még egy más tanulság is folyik. Ha a protestantizmus tudományos theológiája manapság teljesen eltévelyedett s megbomlott is s az evangéliumi keresztyénséget mind jobban-jobban megrontja, mindazonáltal a protestáns népeletben hatalmas keresztyénerők szunnyadoznak, melyek tevékenység után törnek s a keresztyén kegyelet eszményi indító okai által lelkesíttetnek. Ezen erőknél kevés közülük van a protestáns theologiai professorok teoriáihoz. A Jézus Krisztusba vetett hitüket nem engedik elposványosítani. Minden diakonissaházban buzgón gyakoroltatik a vallás-oktatás s a bibliaolvasás. — Lehetséges, hogy a protestáns theologia subjectivismusa ma már az utolsó stadiumba jutott. De a protestáns népelet keresztyén erőivel másképen áll a dolog. A katolikus szerzet-rendekkel szemben a rendi téren teljesen felvették a versenyt.“

A pozitív és élő hitnek felmutatott néhány példája, hazai protestantizmusunk szomorú állapotával egybevetve, mennyi és mily nagy igazságokat tárna fel előttünk, ha meg akarnánk azokat érteni?

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Az „University Extension“ jelen állása Németországban és hazánkban. *Gaál Jenő*: „Az University Extension“ meghonosítása hazánkban (A II. orsz. és egyet. tanügyi kongresszus naplója. I köt. 2-dik rész, 835 sk. I. Budapest. 1898. — *W. Rein*: „Das University Extension System in Deutschland“. (Zeitschrift für Philosophie und Pädagogik. VII. Jahrgang. 1900. I. Heft.) — *Dr. Schneller István*: „University Extension“ (Athenaeum. 8-dik évfolyam. I., II., III., IV. sz. 1889. Budapest és 9-dik évfolyam I. szám. 1900, Budapest) című cikkei szerint.

Azon alapos és gondos munka után, melyet dr. Schneller végzett, midőn az «University Extension» ügyét a maga teljes fejlődésmentével világos képen tüntette fel a magyar művelt olvasó-közönség előtt s azon elaboratum után (alapszabály-tervezet), melylyel ez ügyet előbbre vinni törekedett, valóban el kell mondanunk, hogy ő is egyike azoknak, a kiknek azt köszönhetjük, hogy «a leányzó nem halt meg, hanem csak aluszik», — mert az ő műve után képesítve vagyunk arra, hogy párhuzamot vonhassunk a németországi és a hazai ez irányú mozgalom között.

Ez nem tesz bennünket igazságtalanokká e kérdésnek első magyar szakserű ismertetőjével Gaál Jenővel szemben, kinek milleniumi felolvasásából magát a bevezetést is vesszük.

Semmi sem alkalmasabb az emberek egyesítésére, mint a fölfogás közönsége és a gondolkozási mód azonossága. A közös fölfogás azonban csak akkor következik be, ha az emberi és társadalmi lét legfőbb kérdéseiben egyetértünk. Ha a polgárok a társas lét alapeszméire nézve tisztában vannak egymással, ádáz küzdelem nem fejlődhetik ki közöttük. Ezért van annak oly megmérhetetlenül nagy fontossága, hogy a nemzet minden osztályának színe-jáva ugyanazon magas értelmi műveltséggel bírjon, mivel az összes osztályok jobbainak közös eszményei nélkül lehetetlen, hogy azok párhuzamosan vezessék társaikat, a mi pedig egyedül teszi lehetővé, hogy

a nemzet testének egyes fontos részei folyton ilyeneknek érzézzék és vallják magokat.

Mint nagyon sok másnak, e problémának is az angolok, de ők is szintén csak a legújabb időben, találták meg a nyitját. Nem hiányoztak ugyan Angliában egyesek századokkal ezelőtt sem, a kik a nemzet zömét is részesévé akarták tenni a főiskolai oktatásnak. Mind e férfiak korukat azonban jóval megelőzték és oly eszméknek adtak kifejezést, melyek csak napjainkban tudtak megvalósulni.

A cambridgei egyetemet illeti a dicsőség az egyetemi oktatás általánosításának sikeres kezdeményezéseért. Cambridgeben történt, az 1873. év június havában, hogy James Stuart tanár egy korábbi (1871-ből származó) levele következtében annak alapeszméjét az egyetem magáévé tette. A peripateticus egyetemi előadások James Stuart fölfogása szerint mindenütt megtartandók, a hol befogadásukra a hajlam és külső lehetőség meg van. Az így megindult mozgalom terjedése valóban bámulatosán gyors volt. Három évvel később a cambridgei egyetemmel összeköttetésben álló vidéki központokon már több ezer tanuló hallgatott egyetemi előadásokat, Londonban pedig egylet alakult a mozgalom megindítására az angol metropolis területén. Oxfordban is csakhamar felkarolták ez eszmét, de akkor nemsokára el is ejtették, és csak 1885-ben ragadták meg azt ismét, ezuttal többé aztán el nem lankadó eredményes kitartással. Anglia észak-keleti részében a cambridgeivel karöltve a durhami főiskola terjesztette e mozgalmat, míg York- és Lankshireben a Victoria-egyetem volt annak középpontja. Később a skót egyetemek is magokévé tették az ügyet, Irland részére pedig még 1881-ben alkottak hasonló célú egyletet, mely aztán Belfastban és Londonderryben működött sikeresen. E mozgalom azonban nem állapodott meg Nagybritánia határainál, hanem azokon túlterjedve, elhatott most már minden világrészbe és ott minden országba, a hol angolul beszélnek. Az északamerikai Egyesült-Államokban, Canadában, Melbourneban, Új-Zeelandban otthonra talált, sőt az angol nyelv óriási területén kívül is hódít már. Így például Belgiumban néhány évvel ezelőtt közel 4000 tanuló hallgatott ilyformán egyetemi előadásokat. Az University Extension 1894. évi londoni kongresszusán konstatáltatott az a tény, hogy 931 angol és amerikai tanfolyamban több mint 104,000 egyén részesült rendszeres egyetemi oktatásban a főiskoláik falain kívül, a kiknek mintegy fele Angolországra esett.

Ezen a kongresszuson azt is megállapították, hogy az «University Extension» kifejlett rendszere az egyetemi oktatás keretébe teljesen beilleszthető. Sőt az angol egyetemek már teljesen be is illesztették azt. Az egyetemek ugyanis állandó központi tanácsot tartanak, mely az e nemű oktatást intézi. Mindenik egyetem a maga körében vidéki helyi centrumokat szervez, az illető helyi hatóságok

képviselőiből, érdeklődő tanférfiakból és magának az egyetemnek megbízottaiból. Ezek a helyi centrumok gondozzák azután a «kibővített egyetemi» előadásokat. Ezek veszik fel a hallgatókat, gondoskodnak tantermeikről, azok fűtéséről, világításáról s az esetleg szükséges taneszközökről. De az előadók csak kipróbált és pedig csakis az egyetem által megbízott egyének lehetnek, és ezeket a központ honorálja.

Szóval a munka Angolországban már teljes és pedig jól szervezett folyamatban van.

I. Nézzük már most az ügy fejlődését *Németországban*. És itt át fogjuk adni a szót W. Reinnak, a kinek az «University Extension» Németországban való meghonosítása körül végtelen nagy érdemei vannak.

Előzetesen azonban megjegyezzük, hogy a német ily irányú munkának természetesen különböznie kellett az angoltól, mert Németországban a tanügy már majdnem a reformáció óta *az állami* közigazgatás keretébe vonatott s lehetőleg — s itt-ott talán túlságosan is egységesítettet, — míg Angolországban ezen centralizációval szemben a tanügy sokszor a nagyon is különféle, független *magánvállalkozás* ügye volt egészen a legújabb időkig. A tanférzi Németországban gondosan kiképeztettek, míg Angolországban az is a magán szorgalom körébe utaltatott.

A német egyetemek az önálló tudományos kutatással mindenkor egybekapcsolták a tanítást s ez tette őket nagy befolyásúakká a nemzet testében. De ezen tanítás csak az egyetemi hallgatók szűk körére volt szorítva, azok körére, a kik ezen tanításra külön előkészítetttek.

Mikor az «University Extension» mozgalom Angolországban megindult, azon kérdés merült fel Németországban: vajjon meghonosítsák-e azt Németországban is, vagy sem? E tekintetben két homlokegyenest ellenkező nézet merült fel. Egy conservatív és egy liberális. Az előbbi nézet vallói attól tartottak, hogy ha az egyetemek így kibővítik körüket és a tudomány népszerűsítésébe fognak, könnyen elhanyagolják eredeti feladatukat, a tudományok önálló művelését, fejlesztését s azért azt kívánták, hogy az egyetemek maradjanak a magok szűk körében, mert szerintök csakis így óvhatják meg méltóságukat és épen ezen utóbbi szempontból elleneztek azt is, hogy az egyetemeken nők is legyenek felvehetők hallgatók. Az utóbbi, t. i. a liberális nézet vallói pedig ellenkezőleg úgy érveltek, hogy épen az egyes ismeretkörök főfő szaktekintélyei vannak nemcsak hivatva, de egyenesen kötelezve arra, hogy az illető ismereteket közöljék, minél nagyobb körökben terjeszszék, nehogy ezen feladat az erre kevésbé képesek, kevésbé hivatottak kezébe jusson; de már csak azért is, mert ha az egyetemek elzárkóznak a nép

fejlődés, a népművelődés áramától, megfosztják magokat attól a lehetőségtől, hogy a nép kulturális fejlődésének vezéreivé legyenek és pusztán tétlen nézőkké válnak. Az élő tudomány keresi az érintkezést az élettel és szívesen látja az olyan intézményeket, a melyek alkalmasak arra, hogy hídul szolgáljanak az élet és a tudomány között.

És íme a tudomány szellemvái, az egyetemek, *tényleg* megnyitották kapuikat a nagy közönség előtt Németországban is. Bebocsátották a gyakorlati életpályák embereit is, hogy azok ismereteket és ügyességeket szerezzenek falaikon belől, sőt Jena kivételével bebocsátották a *nőket* is. Az egyetemi tanárok továbbképző-tanfolyamokat, póttanfolyamokat nyitottak s ezáltal befolyásuk körét tágitották. Beléptek az «University Extension» mozgalomba. Beléptek a «kibővített egyetem» körébe. A német egyetemeken legelől is «orvosi póttanfolyamok» rendezettek be azon czélből, hogy a gyakorló orvosokat a tudomány színvonalán megtartsák és az orvosi tudomány terén felmerülő újabb fejlődés, haladás tényeivel, eredményeivel gazdagítsák. Ezután következtek a «tanítók póttanfolyamai», melyek különösen a tanítóképzőintézetek tanítóinak, tanárainak szóltak. Ilyen legelőször 1889-ben Jénában szervezetett. A természet-tudományok és a neveléstudomány tanárai összeállottak, hogy a tanítók részére «szünidei tanfolyamokat» szervezzenek. Ezen tanfolyamok immár több mint tíz esztendeje állanak fenn és pedig úgy, hogy évről-évre gyarapodtak, programjokat bővítették és a tanítók és más érdeklődők köre is bővült s mindig nagyobb és nagyobb közönség vonatott az egyetem befolyása alá s ezen közönség nemcsak németekből, de idegenekből s nemcsak férfiakból, de nőkből is állott. Úgy mint egykor Hase Károly, a nagy egvháztörténetíró népszerű egyháztörténeti felolvasásain, a miket a nagy tudós a «Rose» nevű vendéglő (nyári) helyiségeiben tartott, a minek egy igen érdekes vállalatot köszönhetünk, az úgynevezett «Rosen-Vorlesung»-okat. Hase ezekkel hatalmasan előmozdította az «Uninersity Extension» meghonosodását Jénában, illetve Németországban. A «szünidei tanfolyamok» hallgatósága természetesen a Jénában összegyülekező tanítókból és tanítónőkből áll, a kik a legkülönbözőbb iskolákból kerülnek össze, kezdve a népiskolától, fel a legmagasabb iskoláig s kiket mind az ifjúság nevelésének és oktatásának ügye érdekel s ezen közös érdek össze is tart. És ezen szünidei tanfolyamok épen ennélfogva nagyban különböznek az angol hasonló tanfolyamoktól, a melyeken minden rendű és rangú férfiak és nők jönnek össze, a kik az ő hiányos iskolai kiképzetésüket vágnak kipótolni; de különböznek a svéd hasonló tanfolyamoktól is, milyeneket többek között Hjärme Herald upsalai tanár tart főleg népiskolai tanítók számára.

A jénai példát Greifswald, Marburg és Bonn egyetemének tanárai is követték, a kik szintén szünidei tanfolyamokat rendeztek be, melyek különösen a tanítók körében nagy népszerűségnek örvendek. Jénában legújabbán a kibővített egyetemnek egy új ága is kihajtott. Az 1898/99-dik iskolai év téli felében ugyanis több tanár 14 szombati estén a thüringiai tanítók részére felolvasásokat tartott, melyen több mint 300-an vettek részt. A felolvasások hat csoportot képeztek, nevezetesen: 1. Eucken tanár az ó-, közép- és újkor szellemi mozgalmairól; 2. Pierstorf tanár a népgazdaságtan alapvonalairól; 3. Rein tanár a neveléstudomány erkölcsi és lélektani alapjairól; 4. Linck tanár a földtan alapvonalairól; 5. Detmer tanár a növények alkatáról és életéről s az azokra vonatkozó czél-szerű berendezésről, és végül 6. Verworen tanár az élettan általános alapvonalairól beszélt. Ez iskolai év folyamán folytatták ezen felolvasásokat, részben folytatásul, részben kiegészítésül. A jelentkezettek száma 200-on felül volt. Olvasott: Eucken tanár a bölcsészet, Wéber a művészettörténet, Zichen az élet- és a lélektan, Ziegler az állattan, Drews a vallástörténet, Rein a tanítástan (lélektani alapon) köréből.

De nemcsak a hallgatók jönnek Jénába, hanem az egyetemi tanárok is elmennek a Jénától messze fekvő thüringiai helyekre, hogy így — ebben is utánozván az angol példát — *térben* is kibővítsék az egyetem körét s megalkossák a valóban «kibővített egyetemet». Így többek között Eucken tanár nyolcz szombati napon 16 felolvasást tartott Gothában, Detmer tanár Erfurtban, Rein tanár Gothában, Mühlhausenben, Apoldában, kiket Zichen, Link, Verworn tanárok is követnek. És a napokban különböző ismeretkörökből vett tárgyak felett felolvasásokat fognak tartani Gothában, Hildburghausenben, Eisenachban, Coburgban s más helyeken.

De az egyetemek képző, nevelve-tanító hatásának még más köre is van. A *munkás osztályt*, melyre az angolok (első sorban) gondot fordítottak, — az itt elmondottak még nem érintették, — de ezen mozgalom már reájok is kiterjesztette figyelmét. E tekintetben a bécsi egyetem volt a kezdeményező és pedig *a kormány segélyével* 1896-ban! — 1896-ban 1043, 1897-ben 1243, 1898-ban 1069 s 1899-ben (összesen 71 cursuson) 1005 volt a résztvevők száma — Bécsben. Bécsen kívül pedig Brünnben 592, Bécs-Újhelyt 1227, Liesingben 497 és Kremsben 348 személy látogatta ezen tanfolyamokat. A hallgatók összes száma az utolsó iskolai évben 10,000 volt. A közoktatásügyi ministerium a segélyt 12,000 koronáról 14,000 koronára emelte, az alsó-ausztriai tartománygyűlés 2000, R. Auspitz reichsrathi (birodalmi gyűlési) képviselő 20,000, Jäger tanár 2000 koronát adott s mások is adakoztak ezen célra.

Majd a müncheni egyetem is «népszerű egyetemi tanfolyamokat» rendezett, melyeken három osztályba beosztva összesen 2604 személy vett részt, és pedig 1. a munkások és kézművesek osztályában 478; 2. a tanítók, tanítónők, tanulók és kereskedők osztályában 1735 és 3. ezeken kívül 391. S a munkások osztályából, ezen 1898/99-diki iskolai évi számmal szemben, újabban többen vesznek részt.

A téli félévben a lipcsei és berlini egyetemi tanárok is hasonló tanfolyamokat rendeztek be, és pedig hasonló nagy sikerrel. Berlinben az első, október--decemberi, sorozatban hét előadási-kör rendeztetett be, és pedig mindenik úgy, hogy hat előadásból álljon, mindenik előadásra egy és fél óra jusson, a miből egy félóra a lehetőség szerint mindenkor a megbeszélésnek volt szánva. Előadásokat tartottak: Waldeyer, Frentzel vagy Luschan, Oertmann, Frey, Hansemann és Wedding tanárok.

Jénában is berendezték a munkásoknak szánt tanfolyamokat. Már 1896-ban igyekeztek a munkás osztálynak alkalmat nyújtani önkéntes önművelésre, ismereteinek gyarapítására. E tél folyamán hat-hat órás előadási sorozatokkal: Zichen, Walter, Mentz és Rein tanárok tartottak előadásokat.

A freiburgi egyetemen a múlt év telén «egyetemi előadásokat» tartottak kereskedők számára; ez év telén azokhoz a kézműveseknek szánt és a munkásoknak szánt tanfolyamok csatlakoztak. Az első cursus, melyet Rümelin tanár rendezett be, a polgári törvénykönyvet ismertette.

A kieli egyetemi tanárok e télen hasonlóan ilyen tanfolyamokat rendeztek be, még pedig két nyolcz-nyolcz órás cursussal. A részvételi díj egy-egy ilyen cursusra egy márkában volt megállapítva.

A heidelbergi tanárok annak kijelentése mellett, hogy szívesen engednek más városok meghívásának is, Mannheimban az ipari hatóságok felhívására és a városi közönség támogatásával, «elemi iskolai tanfolyamokat» rendeztek be.

A mint látjuk, az egyetemek kibővítése aránylag rövid idő alatt Németországban nagy méreteket öltött s olyan alapra állott, melyen bátran lehet tovább építeni. De hibája volt ezen mozgalomnak az, hogy egyes tényei, körei el voltak szigetelve, magokban állottak s *hoggy így nélkülözték* a kölcsönös támogatást és az egymás támogatására képesítő összeköttetést, az *egységet*. S azért mindazok, kik élénk érdeklődéssel viseltettek a népművelés fontosabb, mélyrehatóbb kérdéseivel szemben, örömmel üdvözölték azon berlini bizottság lépését, mely az egységes működés lehetőségét akarta biztosítani. 1899 husvétjára ugyanis több berlini tanár Schmoller tanárral és Post titkos tanácsossal élükön számos tanárt hívott össze

a német egyetemekről Berlinbe, azon kérdés megvitatására : milyen arányban és mely utakon vegyenek részt a német egyetemek a nép művelésében? Meddig szabad és meddig kell menniök? Ezen első közös tanácskozmányról a «Zeitschrift der Centralstelle der Arbeiter-Wohlfahrtseinrichtungen» 1899-iki, 8-ik számában jelentést tett közzé. A második ilyen összejövetel 1900 husvétjára volt kiírva.

Ha áll az, hogy a népelet egységére, egységes összetartó erejére nézve épen olyan veszedelem rejlik a műveltség nagy különbözeteiben, mint a vagyon, a birtok óriási aránytalanságában : akkor valóban örömmel kell üdvözölnünk azon törekvést, mely, míg mások a birtok, a vagyon aránytalanságát kisebbiteni igyekeznek, azon fáradozik, hogy a műveltségben feltűnő különbszeteket enyésztesse el. Bizonyára nem véletlen dolog az, hogy azon követeléssel, mely a nép jobb gazdasági, anyagi, vagyoni helyzetét kívánja megvalósítani, azon másik nemes törekvés is párosul, mely a nép minden rétegét részesíteni kívánja a tudományos és művészeti eredmények élvezetében. És hogy ezen törekvést az egyetemek hatalmasan istápolják az, — mint azt Schmoller tanár a berlini értekezleten joggal mondotta, — az egyetemeknek társadalmi kötelessége. Rein hiszi és reményli, hogy ezen kötelességérzet lassacskán azon körökben is felébred, melyek még most a vagyont és a műveltséget úgy tekintik, mintha azokhoz csak a legfelsőbb tízezernek volna jogigénye; (mintha vagyon és műveltség csak a nemzet legelőkelőbb tízezer tagjának volna kiváltsága!). Hiszi és reményli, hogy első sorban az egyetemek körében hova-tovább annál inkább el fog enyészni azon felfogás, hogy a tudomány az étellel való közeli és szoros kapcsolat és érintkezés útján pusztán tanítássá válik, s ezáltal megkárosítja a maga voltaképeni feladatát a kutatást, a tudomány továbbfejlesztését.

Angolország Oxford, Cambridge és Edinburg stb. által megelőzte a németeket. De a németek utánok törtetnek az által, hogy a német viszonyoknak megfelelőleg közelebbi összeköttetésbe hozzák az egyetemeket a népelettel; és pedig azon nem alaptalan reményben, hogy ezáltal mindkettő nyer: nyernek az egyetemek és nyer a német nép belső, szellemi élete.

A két mozgalom, az angol és a német között, a különbséget első sorban a kiinduló pont különfélesége alkotja. Az angol mozgalom eleinte a munkásokat tartotta szem előtt és csak később hívott meg mindenkit, a ki egy pár hétre az egyetemi előadó asztalok köré csoportosulni kívánt. Németországban pedig előbb a műveltekhez fordultak s csak azután a munkás osztályhoz és pedig, a mint látszik, fokozódó eredménnyel. Németországban eleinte olyan tanfolyamokra szorítkoztak, melyek bizonyos néposztályok és hivatások körök szükségleteit voltak hivatva kielégíteni; ellenben Angolországban a nagyon vegyes hallgatóságnak figyelembe vételével végtelen

változatosakká lettek a programok és így p. o. a görög és latin nyelvnek a tanítására is kiterjeszkedtek.

Angolországban még az «University Extension»-nál, a kibővített egyetemenél is majdnem főfontosságúakká lettek a vizsgálatok s a bizonyítványok, a minthogy ezek a dolgok ott a tanügy terén általában végtelen fontosaknak tekintetnek. Erre Németországban soha senki sem gondolt és Rein hiszi és reményli, hogy nem is fog gondolni, mert Németországban úgyis túl sok az elavult berendezésű vizsgálat, examen, s ebből folyólag az azokon szerzett tudományos cím is.

Rein azt kívánja, hogy az illetékes német körök előbb gazdag tapasztalatot szerezzenek ezen dologról s csak azután gondolkozzanak azon alapelvek felett, melyek szerint e kérdést rendszeresíteni, szervezni lehetne.

II. Nálunk *Magyarországon*, hol a XVI. és XVII. század virágzó tanintézetei mellett, midőn minden nagyobb városban főiskolai jelleggel (és sokszor berendezéssel is: Gyulafejevárvár, Nagy-Enyed, Debreczen, Sárospatak, Nagyvárad, Pápa, Nagy-Szeben, Eperjes, Sopron, Pozsony, Lőcse, Késmárk stb.) is bíró collegiumok és lyceumok; minden kisebb városban latin iskolák (gymnasiumok), sőt hasonlók még a falvakon is keletkeztek, a gazdag berendezésű római katolikus szakiskolákkal és később a nagyszombati egyetemmel csodákat lehetett volna mívelni és tagadhatatlanul végtelen magasan is állott a közművelődés ezen a korban, a szerencsétlen politikai viszonyok annyira hátravetették a nemzet közoktatási viszonyait, hogy 1848 daczára az 1868-iki év s az azt követő évek alkotásai majdnem *feltámadási* jelenségekül tűnnek fel. Nálunk, mondom, ezen mozgalom kellőképen előkészített talajt nem talált s azért valósággal meglepetés számba ment, midőn a tanügyi kongresszusnak főiskolai szakosztályában, nem nagy, de a tudományos világ előkelőiből álló közönség előtt Gaál Jenő az «University Extension» ügyét melegen ajánlotta, ismertette és megvalósításának módjait megjelölte.

Tagadhatatlanul övé az érdem, hogy ez ügyet szőnyegre hozta, — mert bár a közművelődés általánosításának ügyében előtte is sokan fáradoztak, — különösen ama nagy reformkorszak idejében: a halhatatlan érdemeket szerzett első magyar alkotmányos cultusminister, báró Eötvös József, az első magyar országos tanügyi kongresszus egyik elnöke, dr. Tavasi Lajos, a maga korának egyik igen tisztelt nevelője, köztük a jeles Trefort Ágoston volt vallás- és közoktatásügyi minister is; mégis ő volt az első, ki az *ez irányú* törekvéseknek nevet adott s azoknak (bár szűken) medrét is kijelölte.

Gaál Jenő kongresszusi felolvasásának, idevonatkozó indokolásának és indítványának ez a lényege:

Az a kérdés már most, hogy ez — első pillanatra nagyon exoticusnak látszó — intézménnyel szemben minő álláspontot foglaljunk el? Van-e arra szükség nálunk, s ha igen, mily alakban lenne az hazánkban behozandó? És végül, meg van-e erre a lehetőség? Mily eszközök állanak e részben rendelkezésünkre, és minő eljárás volna meghonosításánál a legcélszerűsőbb?

A felső oktatás lehető általánosítása a magyar politikai nemzeti öntudatot hatalmasan erősíteni, s így ezt a monarchiában vezérszerepre hivatott államot egységesíteni, lakosságát tömöríteni, fajsúlyban és fajértékben pedig rendkívül gyarapítani fogja.

A felső oktatás általánosítása azért is szükséges ez országban, mert annak közművelődése még korántsem elég belterjes.

Tudományos irodalmunk siralmas viszonyait, melyeket legjobban az a tény tüntet föl, hogy itt csaknem több az író, mint az olvasó, fel fogja lendíteni.

Kis nemzeteknél minden tehetség érvényesülésére szükség van. Ha feltalálásukra Angliában is oly nagy súlyt fektetnek, mennyivel szorgosabban kell azokat nálunk keresni.

Szóval nincs szempont, melyből tekintve az egyetemi oktatás általánosításának szükséges voltát, ne kellene belátni. Általában el lehet mondani, hogy annak segélyével a világműveltséget nemzetünk közkincsévé tehetjük. Gaál Jenő ennél fogva indítványozta, mondja ki az egyetemes tanügyi kongresszus, hogy:

1. Az egyetemi oktatás czélszerűen szervezendő kiterjesztését — az angol «University Extension» mintájára — mindenhova, a hol az iránt érzék, érdeklődés és áldozatkészség nyilvánul, nagyon szükségesnek tartja;

2. elérkezettnek véli az időt, hogy annak meghonosítására hazánkban komoly kezdemény tétessék;

3. e végből a saját kebeléből bizottságot küld ki, melynek főfeladata az lesz, hogy a mozgalmat megindítsa, nevezetesen a budapesti tudományegyetem és a műegyetem tanácsát annak megnyerje, a közoktatási ministeriumnál útjait egyengesse, és az egész országban minden erre alkalmas ponton annak eszméje iránt élénk érdeklődést keltsen és működését szakadatlanul folytassa, míg csak az országos középpont megalakulásával az egész ügy intézését annak gondjaira nem fogja bízhatni.

A II. országos és egyetemes tanügyi kongresszus főiskolai szakosztálya némi csekély módosítással elfogadta Gaál Jenő határozati javaslatát és a bizottságot is megválasztotta báró Eötvös Lóránd, Semsey Andor, Heinrich Gusztáv, Lengyel Béla, Kovács Gyula, Hegedüs István, Földes Béla, Nagy Ferencz, Pertik Ottó, Tanhoffer Lajos, Beöthy Zsolt, Wartha Vincze, Entz Géza, Ilosvay Lajos, Liphay Sándor és Gaál Jenő tagokból.

Gaal Jenő (l. i. m. 845. k. lapjain) a szóban lévő kérdés *gyakorlati megoldására nézve* is adott tervet.

Ennek a tervnek azonban az a nagy hibája volt, hogy az ügy kezelését nagyon centralistikussá tette. S talán ez volt az oka annak, hogy a lelkes kezdeményezésnek buzgó (egészen és a tagok-ban) működés, nagyszabású munka nem volt a folytatása.

Hogy az ügy el nem aludott, az nagy hírű vallás- és közoktatásügyi ministerünknek, dr. Wlassics Gyulának az érdeme, a ki tanügyi és kulturpolitikai programjának megfelelőleg az «University Extension» ügyét is felkarolta és leiratában felhívta a két hazai egyetemet, hogy az «University Extension» meghonosítására irányuló terve és az annak foganatosítására szolgáló leginkább célirányos módozatok kérdésében véleményét mielőbb kimerítően fejtse ki. A minister azon véleményét is nyíltan kimondja, hogy a fővezetést a főiskoláknak kellene kezökbe venni; de azért nemcsak a főiskolák, hanem egyéb fokozatos iskolák tanárait, sőt hazánk értelmiségének más foglalkozású tagjait is meg kell nyerni, a kik kitünő tudásukkal és vonzó előadási képességükkel erre kiválóan alkalmasoknak látszanak és hogy az «University Extension» működésének tulajdonképeni tere nem a székesfőváros, hanem a vidék lenne, a hol a társadalmi élet vezető elemeinek bevonásával helyi érdekeltségek volnának alakítandók, a melyek (lehetőleg mindenben, de különösen) az érdeklődésnek felkeltésében és ébrentartásában működjenek közre.

A kolozsvári egyetem tanácsa az ügyet leszállította az egyes facultásokhoz. A bölcészeti nyelv és történettudományi facultás Csengery János, Schneller István és Szádeczky Lajos tagokból javaslatkészítő bizottságot küldött ki. Schneller István, ezen bizottság előadója, elkészítette azt, ellátván azt a történeti fejlődés menet rajzával és az «University Extension» alapszabálytervezetével. Ezt a bölcészeti facultás 1898. január havában elfogadta, Schneller István pedig az Athenaeum 1899-iki és 1900-iki évfolyamában közzé is tette. A két egyetem véleménye immár a minister kezében van s most a további lépések megtétele csak attól függ: lesz-e majd az országnak pénze ezen új és szép, bár külföldi plántának az országos közművelődés javára szolgáló meghonosítására és további gondos ápolására, felvirágoztatására.

Adja Isten, hogy legyen!

Schneller Istvánnak pedig gondos tanulmányaért, az «University Extension» körül kifejtett buzgólkodásáért elismeréssel adózik a magyar közvélemény.

Pozsony.

Hörk József,
theol. tanár.

A keresztyén egyház története. Evangélikus középiskolák felső osztályai számára írta *Bereczky Sándor* ág. h. ev. főgimnáziumi vallásanár. Budapest, 1900, Kókai Lajos kiadása, 232 lap, ára 2 kor. 50 fillér.

A vallástanítás terén való előre törekvés kétségtelen a két evang. egyházban. Javítgatjuk a tanterveket, súlyt kezdünk fektetni az oktatás mellett a vallásos nevelésre, éneklésre, vallásos szoktásra. A tankönyv-készítés terén is józanabb paedagogiai elveknek kezdünk hódolni. Igaz, hogy ránk is fér a vallásos oktatás minden ágában a reform; mert annyi helytelen szokás, olyan rossz methodus és oly sok silány tankönyv, mint nálunk, nem hiszem, hogy egyhamar található volna a külföldi művelt protestánsoknál.

Bereczky Sándor, kinek egyik újabb vallástani kézikönyve fekszik előttünk, a lutheránus testvéregháznak egyik legkiválóbb vallási tankönyv írója. Kisebb egyháztörténetét, keresztyén hit- és erkölcstanát előnyösen ismerik és országszerte használják az evang. középiskolákban. Különösen kiváló a biblia-ismertetése. Tankönyveinek előnyei: az anyag helyes megválasztása a jó módszer és az irány világo ssága.

Kéz alatti Egyháztörténete, a mennyire egyszeri átolvasásból meg lehet ítélni, szintén a jobb fajta tankönyvek közé sorozható.

Elismeréssel emeljük ki először is az egészséges evangéliumi szellemét. Nem színtelen, nem lágymeleg, mint a rationalista kor-szak tankönyvírói, a kik a protestantismus lényegét a negatív protestáló elem kidomborításában keresték; de arra nem tudtak sem magok fölemelkedni, sem tanítványaikat nem voltak képesek arra fölemelni, hogy a protestantismus lényege voltaképp az ev. pozitivumokban: az evangéliumi tiszta kegyességben, Jézus és az Ő evangéliuma szerint való életben van. Bereczky tankönyvét az evangéliumi szellem szempontjából nem igen érheti gáncs. Szerző a hit embere és tankönyve megírásánál nemcsak az egyház szeretetére, hanem a jézusi vallás-erkölcsi élet megkedveltetésére is törekszik. Már pedig ez nem csekély dolog. Egyházszerető, az egyház kulturális, nemzeti, politikai oldalát méltányolni tudó művelt ember hazánkban sem ritka. De olyan művelt protestáns ember, a ki a külső egyháziasság mellett hitbuzgó és kegyes is egyszerismind, a mi *eddig* vallásos oktatásunk mellett csaknem ritkaságszámba megy. Bereczky könyvében már van némi törekvés arra, hogy ne csak vallásos ismereteket tanítsunk, hanem az egyház történetét is úgy tekintsük, mint a keresztyén kegyességre nevelő eszközt.

Az anyag megválasztása ellen sem tehetünk lényeges kifogást. Az egyház történetének inkább az építő, termékenyítő, hitébresztő elemeit válogatja ki. S ezt elvileg helyeseljük is. Igen, mert mi azt tartjuk, hogy úgy az elemi, mint a közép-iskolai fokon az egyház-

történet tanításában nem a tudásra, nem az ismeret bőségére, hanem a keresztyén és protestáns érület fejlesztésére és erősítésére kell a fősúlyt fektetni. Nem az a czél, hogy sok történeti adatot és eseményt tudjon az ifjú, hanem az, hogy az események éltető lelkét, a bennök megnyilatkozó hiterőt és ethikai szellemet kiérezze és megszeresse a fiatal lélek. Egy szóval mi az iskolai egyház-történetekben az életrajzi tárgyalásnak adunk előnyt, a mely a főbb eseményeket egyes egyénekhez kapcsolja; és kevesebb súlyt fektetünk az események elaprózó közlésére. — Bereczky könyve ebben a methodikai tekintetben kevésbé üti meg a mértéket. Inkább az események teljességére, mint a megragadó és a vallási erőt növelő egyes jelenségek és alakok jellegzetes kidomborítására törekszik. Azt akarja, hogy tanítványai minél többet, lehetőleg mindent tudjanak az egyház viszontagságos életéből. Ezért pl. a lutheri reformáció túlbő leírása a sok részletezés miatt fárasztó, a túlnagy terjedelem miatt aránytalan. És ugyanezen okból maga az egész könyv is igen vastag, az anyag igen sok lett, annyira sok, hogy a középiskolában a vallásra szánt két óra alatt ilyen nagy ismerettömeggel sikeresen megbirkózni nem tartjuk lehetségesnek. Mi a vaskos tankönyvet semmiféle tárgynál nem szeretjük, legkevésbé pedig a vallási tárgynál, a melynél — nem győzzük eléggé hangsúlyozni — nem az ismeretközlés, hanem az érület-nemesítés a fődolog.

Beosztása világos, könnyen áttekinthető; irálya tiszta, magyaros és elég könnyű. Ebből a szempontból a gyakorlott paedagogust és az iskolázott író t dicséret és elismeréssel kell kiemelnünk.

V. F.

b) Külföldi irodalom.

Robertson Smith: *Die Religion der Semiten.* Autorisierte deutsche Uebersetzung aus dem Englischen nach der zweiten Auflage der „Lectures on the Religion of the Semites“ von Dr. R. Stübe. Freiburg . . . Mohr, 1899. Ára 10 márka.

Az író, a ki 1894-ben halt meg, 48 éves korában, a cambridgei egyetem professora volt, még pedig az arab nyelv és irodalom professora, a ki a grammatika mellett általános és speciális theologiai dolgokkal is foglalkozott, a miről biznyságot tesz a szóban forgó munkán kívül az «old Testament in the Jewish Church», — czimú műve, valamint az is, a melyben a prófétákról s azoknak világtörténeti jelentőségéről írt volt. Ez a munka pedig, a melynek első angol kiadását a szerző, ha jól emlékszünk, 1890-ben eszközölte, épen annak a biznysága, hogy a vallástörténeti legfontosabb kérdések egyikét is tanulmányozás tárgyává tette s olyan munkát alkotott a sémiták vallására vonatkozólag, a melyet a német szak-theológusok, vallástörténet-kutatók is a legnagyobb elismeréssel fogadtak.

E munka létrejöttének az szolgált alapul, hogy a szerzőt 1887-ben az ú. n. «Burnet-alapítvány» igazgatósága felszólította, hogy 1888. októberétől 1891. októberéig három felolvasási körben tárgyalja a sémita népek primitív vallásait más régi vallásokhoz való viszonyukban, valamint az ó-szövetségi szellemi vallásokhoz s a keresztyénséghez való vonatkozásukban. A felszólításnak eleget tett s a felolvasások eredménye lett a könyv, a melyről itt ismertetést közlünk.

372 oldalra terjed nagy nyolcad-rét alakban e munka, a melyből mindenek fölött az írónak az a mélyreható kutatása sugárzik felénk, a mely épen az ós-vallások eredetében a legfontosabb s legjelentékenyebb, s az főleg a keresztyénséget oly közelről érdeklő sémita vallásokat illetőleg.

Összesen 11 fejezetben foglalkozik a tárggyal, az elsöben magának a tárgyalási rendnek az útját állapítván meg, körvonalozva főleg a «sémita fogalom» lényegét, aztán rámutatva a nyelvre, mint faji ismertető jelle s utolsó ponton szólván az istenek természetéről, miután a vallásos és politikai intézmények analógiáját megállapította. A II-dik fejezet a vallásos közösséget fejtegeti kapcsolatban az istenségnek az őt tisztelőkhöz való viszonyával. Itt a vallásos és természeti közösség, az istenségnek, mint atyának a felfogása, a nő-isteneknek, mint anyjuknak a tisztelete, az istennek, mint a nép királyának szereplése, a népnek, mint az isten szolgáinak működése, a monarchia és monotheismus azok a fejtegetések, a melyek kiemelkednek. A III-ik fejezet a vallásos életben olyan nagy sze-

repet játszó ama kérdést tartalmazza, hogy minő vonatkozása van az istenségnek a természeti dolgokra, rámutatván az isteneknek ú. n. helyi vonatkozásaira, az isteneknek lakó-helyeire, a szent helyek ily módon való keletkezésére s tárgyalván két ponton is a totemismust, mint az eredeti vallás-alak nyilatkozatát, valamint az ú. n. dzsineket is. Ennek a fejezetnek folytatása a következő, a melyben meg az a viszony áll előtérben, a melyben az ember van a természeti dolgokhoz, a melyekben a szentségi jelleg uralkodik.

Sokszorosan érdekesek az V-dik fejezetben levő tárgyak, a melyek a természeti s művészeti kultusz-helyekről, s szent folyókról, fákról, barlangokról és kövekről szólnak; ismertetvén az arabiai szent forrásokat, a főnicziai szent folyókat. — adván az ezekről szóló mondákat is — ismertetvén sorra a szent fákkal kapcsolatos szertartásokat, majd a szent barlangokat s köveket, ezekkel kapcsolatban a fétisizmust.

A 6-ik fejezettől a mű végéig az áldozatok leírásával foglalkozik a szerző, még pedig a következő rendben: első sorban szól az ú. n. levita áldozatról, ennek az anyagáról, az áldozatról, mint az istenek evéséről, a vér és bor ital-áldozatról, végül az égő-áldozatról; azután következik a termés zsengejére, a tizedre s az ú. n. áldozati lakomára vonatkozó fejtegetés, belevonva a fejtegetésbe magának az áldozati kultusznak az erkölcsi tartalmát is. Ez van a 6. és 7-ik fejezetben, — a 8-ikban az állat-áldozat eredeti jelentősége a fejtegetés tárgya, a melynek menetében szó van a sertésről, a kutyáról, a halról, az egérről, a lőről, a galambról, a szarvasról, és antilopról, a vad számról és a fűrjéről, valamint az ökör-ről, mint ú. n. szent állatokról, belevonva, mintegy felvilágosító elemképen az Athénben szokásos bufonu ismertetését is, a mely bika-áldozati ünnep volt. E fejezet folytatást nyer a 9-ikben, a hol az állat-áldozat szentségi hatása a főtárgy a vér-szövetség fogalmával kapcsolatban. A szövetség-áldozat, a haj-áldozat, ruha-áldozat is szerepel épen a vér-szövetség folytán, a mely utolsó ponton nem kevesebbet követelt, mint élvezését a vér-áldozatnak. A következő részben az áldozati szertartás fejlődési menetét írja le az író, beleszöve az ember-áldozatot is s szólván már itt is az engesztelési áldozatról, a melyet teljes egészében az utolsó fejezet tárgyal, a hol kimutatja a szerző az engesztelő áldozat jelentőségét, majd eredetét az évenkénti engesztelési áldozat fontosságát s az egész áldozatnak az isteni igazságossághoz való viszonyát. Szó van itt még a tisztasági áldozatról is, az áldozatnál megkívánt szomorkodásról, tánczról és kurjongatásról, valamint a szertartási bőjtökről, míg az egész fejtegetést a symbolikus theologiai fogalmakra vonatkozó rész zárja be.

E tartalmi áttekintés mindenkit meggyőzhet a felől, hogy Smith a felvett tárgyat minden irányban vizsgálat alá vette s egyáltalán nem törődött azzal, hogy az igazság keresése közben régi elveket, felfogásokat le kellett rombolnia épen annak a népnek az ősvallásában, a melynek egyik ága «kiválasztott nép» gyanánt szerepelt az idők folya-

mán. — Kautsch ballei tanár úgy tekinti e munkát, mint a melynek a német theologusok körében való meghonosodása a legkívánatosabb irodalmi dolgok egyike, a melynek írója tévedhetett egyben-másban, de az kétségbevonhatlan, hogy utat tört épen a vallástörténeti kutatás terén, s a sémita népek vallásos történetével foglalkozók e munkát egyáltalán nem mellőzhetik. Ha a német theologiai irodalomban is nyereség e munka, noha jelen fordításában, a mint ezt a «Theologische Literatur-Zeitung» ez évi 7-ik számában Budde megjegyzi, korántsem a legkifogástalanabb német köntösben jelent meg, a minek oka abban keresendő, hogy az eredeti stylus ugyancsak próbára teszi az olvasót s a fordítót: mennyivel inkább nyereség volna akár ennek, akár ehhez hasonló más műveknek átültetése a magyar prot. theológiai irodalomba! Csak tudna már egyszer ez a mi I. Társaságunk annyira megerősödni, hogy ily fajta tudományos könyvek kiadására is lenne anyagi ereje!

Azoknak, a kik a munka tárgya iránt érdeklődnek, a legmelegebben ajánljuk ennek megszerzését s tanulmányozását. *Dr. T. I.*

Koetsveld: Die Frau in der Bibel. Aus dem holländischen übersetzt Dr. Kohlschmidt, Pfarrer in Münchenholzhau-
sen. Leipzig, 1898. 4 márka.

Az író a hollandi protestáns körökben előnyösen ismert egyén, a ki, mint haagai udvari lelkész, a magas körökben való forgolódása mellett is időt szakít arra, hogy egyházát irodalmilag is szolgálja. Jó nevű úgy is, mint elbeszélő, a ki «Skizzen aus dem Pfarrhause in Mastland» című kötetével a protestáns papi családi életet derűs és borús oldalaival olyan sikeresen mutatta be, hogy a munka többszörös kiadást ért. Családi bibliai olvasmányai, két kötet gyermek praedicatioja, (10—10 beszéd van mindkettőben, az I-ső ó-, a II-ik új-szövetségi igék felett írva!) s a jelen műnek mintegy nyitányául szolgáló «Die Kinder in der Bibel» című munkája, a melyben a bibliai gyermekek eleven élettelen mozgása mintegy varázsszerű mozzanatként sugárzik az olvasó elé: az írók mind úgy tüntetik fel s mutatják be, a szakkritikusok s a közönség közvéleménye nyomán, mint a ki sokszorosan át van hatva a keresztyénség eszméjétől s hitsorsosainak lelki világában melegséget, fényt akar teremteni, megfelelőt a maga lelki világa melegségének s fényének.

Melegség vonul át, még pedig mély érzésű kebelből eredő melegség a kéz alatt levő munkáján is, a melyben a régi korból 8 nő-alak, t. i. Éva, Ada és Zilla, Sára és Hágár, Rebeka, Lea és Rákhel, — az izrael népe köréből 14 határozottan körülírt s jellemzett, több általános természetű, idegen származású, vagy idegenbe került személy van bemutatva, pótlékul van hozzáadva a Judithról szóló rajz, a Tóbiás könyvében szereplő nőkről, a hét fiú anyjáról alkotott jellemzés s az egész ó-szövetségi

részt bezáró két cikk, a melyeknek egyike az izraelita nő nyilvános, a másika ugyanannak családi, házi életet rajzolja. E két utóbbi részletben valóságos dics-éneket zeng az író melegen érző szive, a mint a zsidó-nőt jellemzi, a ki honszerető s a családi tűzhely mellett szíven melengeti a legbecsesebb kincseket, a gyermekeket.

Az új-szövetségből Mária, a galileai barátnők, a bűnös és házasságtörő nő, a samaritánus asszony, a Kanaánita nő, Heródiás és Salome, a bethaniai család tagjai s a Jézus szenvedéseinel szereplők vannak bemutatva s egy külön részben Jézus van jellemezve ily czímen: «Jézus és a nők», a melyben Jézusnak s evangéliomának a viszonyát állítja előtérbe az egész női nemhez. E jellemzéshez magvas akkordot üt meg, a midőn így szól: «nyílt dolog, hogy a Jézus szellemének hatása jótékony volt a női nemre, hiszen köztudomású dolog, hogy a keresztyénség körében úgy a templomlátogatásban, mint az úrvacsorával való élésben a nők sokszorosan szorgalmasabbak, mint a férfiak, ellenben a zsidóknál úgy tapasztaljuk, hogy a férfiak hűségesebb zsinagóga-látogatók, mint a nők.» Az okot egész természetesen abban találja a Jézus és a nők viszonyában, nem különben a ker. nők vallásos érzületében. hogy az Idvezítő a szeretetet hirdette, vallása a szeretet vallása, a szeretet iránt pedig a női szív olyan fogékony. Ennek a résznek is van függeléke, a melyben a gyűlekezeti nőkről, Zafiráról, Dorkárról, vagy Tabitháról, Rhoderől, Loisról s ennek leányáról, Eunikáról emlékezik meg, közbül Pál apostolnak a nőkhöz való viszonyát is tárgyalván. A Pál apostolról szóló részlet bevezetése tiltakozás az ellen a felfogás ellen, hogy az apostolban szerzetes kellene vagy lehetne látni, a kinek éppen ellenkező felfogása volt, hiszen a legbarátságosabb viszonya volt férjes nőkkel, a kiktől az igazi szerzetesnek tudvalevőleg teljesen távol kell állania.

Az egész könyvön építő irány vonul keresztül, a melynek melegsége ellenállhatlanul vonzza az olvasó szívét, a ki mintegy ösztönszerűen mondja rá az író intéseire, óhajtásaira az áment. a mint az egyes jellem képek után a kidomborított némes tulajdonoknak az elsajátítására utal.

Ha a mi irodalmunkban is ez irányban úttörőként megjelent Kenessey-féle művet összemérem a van Koetsveldevel, örömmel kell kijelentennem, hogy az evangéliomi szellemben a kettő egy szintájon áll, a mi mindenesetre örvendetes bizonyágtételnek tekintendő. A mi a Koetsveldének előnye, az nem más, mint az, hogy abban mélyebbre van a háló vetve s így hatás tekintetében erősebbnek mondható. *Dr. T. I.*

Delman: Die Worte Jesu, mit Berücksichtigung des nachkanonischen jüdischen Schrifttums und der aramäischen Sprache. I. Band. Leipzig. Hinrichs. 1898. 319. Seite. 850 Márka.

A kánontörténettel s írás-magyarázattal foglalkozó teológusok nem kis fontosságú kérdésnek ismerik azt, hogy vajjon azős-evangéliom héber

vagy aram nyelven iratott-e s így maga Jézus körülbelül melyik nyelven fejezte ki azokat az eszméket, a melyek a világot újjá teremtették?

Dalman lipcsei rendkívüli theol. tanár fenti műve épen ezzel a kérdéssel foglalkozik főleg azért, mert Resch A.-nak ugyancsak ez irányban szóló munkái homlokegyenest ellenkező felfogást hirdetnek a szerzővel, kinek meggyőződése, a melyet «Grammatik des jüd. pal. Aramäisch» czimű iratával is próbált igazolni, úgy látszik, nem lett közkeletivé. Álláspontja igazolására írta tehát ezt a művet, a melyből az első kötet a múlt év elején jelent volt meg s tárgyánál, tartalmánál fogva mindenesetre figyelmet érdemlő.

Előszón kívül, a melyben az író azt árulja el, hogy már 1888-ban s még inkább 1890-ben, a mikor a Delitsch-féle «Héber új-testamentum» kiadásával foglalkozott, az volt az erős meggyőződése, hogy Jézus nem héber nyelven beszélt volt. A munka a következő részekből áll: Bevezetés; jelentős fogalmak, u. m. 1. az isten-uralom; 2. a jövendő aeon s az aeon; 3. az örökélet s az élet; 4. a világ; 5. az «úr» szó, mint istenjelzés; 6. a mennyei atya; 7. egyéb isten-jelzések; 8. szólásmódok az istenségről; 9. az ember-fia; 10. Isten-fia; 11. Krisztus; 12. Dávid-fia; 13. Az «Úr» szó, mint Jézus jelzése; 14. a «mester» szó, mint Jézus jelzése; függelék, a melyben az u. n. kánonná-alakulási időn túl levő zsidó irodalomból vannak messiatikus szövegek közölve, mégpedig szám szerint 11.

E három rész közül a legfontosabbnak az elsőt nyilvánítjuk, mint a melyben maga a kérdés eszmei s általános szempontból van érintve, míg a II-ik részben már szigorú szöveg-kritikai megjegyzésekkel van az első részben tárgyalt felfogás mintegy bizonyítva. Természetesen a két utolsó részletnek is megvan a nagy jelentősége, minthogy épen az ezeknek tartalmát alkotó homok-szemek, a szólás-módok, kifejezések s fogalmak igazolják az író álláspontját, a mely az első részben a következőkben nyer kifejezést: Jézus az aram nyelvben nőtt fel s tanítványaival, a néppel aram nyelven kellett beszélnie, hogy megértsék, a kítől, mint olyantól, a ki a szegényeknek akarta hirdetni az evangéliumot s az írástudók tan-modcrától távol állott, legkevésbé sem lehetett várni azt, hogy beszédeit a héber forma áradozó természetű s a hallgatókat megzavaró ékeségeivel diszítse.

Álláspontja mellett a következőket csoportosítja: 1. Kr. u. II-ik században általános szokás volt a palestinaí hébereknél, hogy a héber pentateuch-szövegnek aram-fordítását használták; 2. Josephus s az újszövetség aram elnevezéseket használnak a nép-osztályokra s az ünnepekre; 3. a templomokban aram-nyelv volt használatban; 4. a régi hivatalos okiratok aram-nyelven szerkesztvék; 5. közforgalmú iratok aram-nyelven írvák; 6. Jézus korában a bibliai szövegre nézve az ó héber helyett az aram-irat volt használatban; 7. a mischna-hebraismus aram jellegű syntaxisa s maga a szöbbség; 8. az aram-nyelvnek, mint hébernek

a jelzése, a mi Josephusnál is szembetűnik, a ki az aram és héber szavak között nem tesz különbséget. Ezek alapján egész határozottsággal jelenti ki, hogy Reschnek az a véleménye, a melyet «Aussercanonische Parallel-texte» s «Das Kindheitsevangelium» című műveiben juttatott kifejezésre, t. i. hogy a Jézus anyanyelve a héber volt, minthogy anyja déli palesztinai nő volt, egyáltalán nem jogos s nem indokolt.

Az evangéliumok u. n. héber-tartalmát illetőleg úgy gondolkozik, hogy azok annál eredetibbek, minél kevesebb bennök a héber-elem s minél több bennök ez az elem, annál inkább bizonyos az, hogy a hellenista szerkesztők tevékenységét árulják el, a mivel merőben ellentétes a szerző elvi ellenfelének, Reschnek a felfogása, a ki úgy vizsgálja az evangéliumokat, hogy azokat, főleg pedig a synoptikusokat, kizárólagos semita, illetőleg héber ősforrásra vezeti vissza, a mely ősforrás két fő-részből áll, t. i. a «gyermekség evangéliomá»-ból és az «Úr szavai»-ból. Ez ellen a nézet ellen Dalman a leghatározottabban tiltakozik s csak sajnálni tudja, hogy az a felfogás, a mely Reschnél található, több más jelenkorbeli biblia szöveg-kritikusnál is megvan, holott pedig éppen a mellett szól minden régi hagyomány, hogy egy aram Máté-credeti volt a forrás a synoptikusokat írókra nézve. Ezt igazolja Eusebus, a ki szerint «az ősapostolok syri nyelven nőttek fel s a ki a Jézus utolsó szavait is aram szóknak tartja. És sorakoztatja az író Irenaeust, Alexandriai Kelement is, mint a kik az ő álláspontja mellett bizonyítanak, majd a XVIII-ik századból Boltent, a legujabb időből Wellhausent s Meyert említi fel, mint a kik aram részleteket ismernek el, Marshallt és Nestlet, a kik meg aram ősforrást fogadnak el.

Nekünk imponál az írónak erős meggyőződése, a melylyel álláspontját védelmezi s az a nagy készüllet, a melylyel a védelmet végzi. Jellemző különben, hogy ő maga mutat rá a kérdés bibéjére akkor, a midőn ezt mondja: ott van a kulcs a *héber* elnevezés alkalmazásában arra, a mi nem héber, hanem a leghatározottabban *aram*. Tehát grammatikai harc a fölött: aram-e az aram, vagy héber. Dr. T. I.

PROTESTÁNSOK EGYHÁZI MEGERŐSÍTÉSE.

A magyar protestantismusnak égető szüksége van egyházi megerősödéssre. Mert aggasztólag rázúdult a külső nyomás, mert veszedelmesen nagy a saját belső elerőtlenedése s mert e két ok következtében napról-napra erősen sorvad és pusztul. Harmincz esztendővel ezelőtt a magyar birodalomnak 22·93 % -át képezték az evangéliumi protestánsok, ma csak 19·50 % -át alkotják; és az évenkénti kitérés a két evangéliumi egyházból 1898-ban már 5642 lélekre s azóta még magasabbra emelkedett. Ezek kétségtelen bizonyítékai a protestantismus romlásának.

Az első nagyobb csapást a hetvenes és nyolczvanas években a szekták mérték a magyar protestantismusra. Előbb a nazarénusok, azután a baptisták kezdték ki a hiternyedtségbe és alvásba merült protestantismust. Ezzel akkor nem sokat törődtek sem a pásztorok, sem a többi egyházi őrállók. Azok vétkes gondatlansága lelkészi körökben csaknem szálló igévé tette a hamis jelszót: hadd hulljon a férgese; ezeket a politikai szenvedély és a túlhajtott liberalismus kábította el, elannyira, hogy elismert vezetői is csak politikai objectumnak tekintették a protestantismust. Valóságos egyházi demoralisatio, az evangélium, a keresztyénség, sőt a hithagyás iránti közönyösség ülte meg a lelkeket. Így aztán az alvó pásztorok és a politikába merült gondnokok és felügyelők mellett az országnak csaknem minden részében szépen fölburjánzott a nazarenismus meg a baptismus.

De jött ennél nagyobb csapás is. A csöndben és titkon előkészített római katolikus reactio lassanként hazánkban is

nyíltan szervezkedett. Megszületett a néppárt, a mely a nemzetre nézve nagy politikai csapás, mert a politikát felekezeti szenvedélylyel szaturálja; a protestantismusra nézve pedig valóságos egyházi romlás, mert ravasz fondorlattal a legtermészetesebb és legszükségesebb protestáns önvédelmet is felekezeti agresszioként tüntetvén föl, a legbuzgóbb protestánsokat a saját hitfeleik előtt diszcreditálja, a lágymelegeket és félénkeket pedig a hitfelekezeti béke megóvásának hamis ürügye alatt az egyházi tevékenység mezejétől tervszerűleg elidegeníti és elriasztja, általában pedig a protestantismus megsemmisítésére tör.

Még nagyobb és legnagyobb csapás a protestantismusra nézve a saját belső bajainak meggyülemlése. Az egyházi testületek szegénysége, az egyházi tisztviselők silány ellátása s nyugdíjak hiánya, az egyházi adózás aránytalan és igazságtalan megosztása, az irodalmi és társadalmi tevékenység fejlettlensége, az iskolai és családi nevelés evangéliumi erejének meglazulása, a protestáns közszellem meghanyagolása, az egyház belső életének nagy elhanyagolása, az egyházi áldozatkészségnek megcsökkenése, az egyházi pályáktól való elkedvetlenedés, az egyházi tisztviselők iránt a kellő tisztelet meglankadása stb. Ezek mind elismert bajok.

Am, ha gondosan megvizsgáljuk mindeme külső és belső egyházi kórtüneteket, *az összes egyházi bajok eredeti és főoka kétségtelenül a hit energiájának megfogyatkozása.* A kishitűség és a hitetlenség növelte meg egyházunk bajait. A bajok lassan és fokozatosan nőttek meg. Először a belsők, csaknem észrevétlenül; azután a külsők a belsőkből, csakhogy gyorsabban és feltünőbbben. A hit fogyatékosága megritkítja és megerőtleníti, a hit hiánya teljesen megszünteti az Istennel, a Jézus Krisztussal és a Szentlélekkel való érintkezést; a velők való érintkezés isteni erőit és törekvéseit a véges erők, vágyak és törekvések szorítják ki az emberi lélekből. Először megritkul, azután megszűnik az imádság, a léleknek e vallásos lélekzetvétele; először meglazul, azután megszűnik a Jézus Krisztusban való élet, a léleknek e mennyei eledele és valódi erőtápláléka. Az Isten embere lassanként a világ emberévé satnyul:

földi vágyak vesznek erőt rajta, a melyeknek nem az Isten evangéliuma, hanem az „én“ és a „világ“ szab törvényt. Ez a vallási és erkölcsi degeneratio, a mely lassanként, de fokozódó következetességgel beszivárog és erőt vesz az egyházban, a hol fokozatosan megtermi előbb a lágymelegséget, azután a kishitúséget, majd a hitközönnyt, végül a hittagadó hitetlenséget. Így válik a hitetlenség egyháziatlansággá, fokról-fokra, egyénről-egyévre, gyülekezetből gyülekezetbe, a testi ragály és az erkölcsi fertőzés ismeretes törvénye szerint. Az ilyen hitközösségben meglanyhul a hit eleven ereje, megszűnik az egyház terjeszkedő és vonzó hatása. A fogyás, satnyulás és sorvadás tünetei vesznek rajta erőt.

A magyar protestantizmus ma kétségtelenül hitbéli és egyházi gyengülésben sinylődik. Fogy, sorvad, hanyatlik nap-nap után, s ezzel együtt gyengül az ethikai, a kulturális és a társadalmi hatása is. Ámde annyira még sincs elesve, hogy komoly és egyetemes elhatározással lábra állítható ne volna. Csak a maga természetes erőit kell kifejtenie és ismét magához fog térni. Nagy betegségéből még biztosan kigyógyul, ha az igazi gyógyszert használja.

Nem habozom kimondani, hogy a magyar protestantizmusnak egyedüli, de mindent befoglaló gyógyszere az evangélium isteni erővel való megerősíttetése. A Jézus Krisztusban való élő hit felébresztése és megszilárdítása. Az evangélium gondosabb érvényesítése a templomokban, az iskolákban, a családokban. Az evangélium újjászülő erőinek következetesebb alkalmazása az egyházkormányzatban, az egyházi irodalomban és az egyháztársadalmi tevékenységben. Mert ha az egyház elgyengülése első sorban az egyháztagok hitenergiájának megcsökkenéséből származik, akkor az első és legfőbb kötelesség a hitenergia isteni erőforrásához, az evangéliumhoz való visszavezetése a lelkeknek. Bármint szépítgessék is némelyek a dolgot; nevezék bár a mai hanyatlást az egyháziasság meglazulásának; mondják azt a református vagy az evangéliumi közszellem hanyatlásának; nevezék ezt a kóros egyházi állapotot bárminek: a dolog lényege az, hogy a hiterőnk buzgósága, erélye, elvhúsége és áldozatkészsége csökkent meg. Ebből a

forrásból származik minden lényeges bajunk: az is, hogy nálunk oly sok a hithagyás, kitérés, gyermekek eligérése; az is, hogy a belső egyházi életünk erőtelen, kishitű. gyarló intézményekkel tengődő; az is, hogy az egyházi vezetőkben nincs elég irányító erő, nincs kellő erkölcsi bátorság sem a belső egyházi szervezkedésre, sem a külső támadások elleni erélyes és elvszerű védekezésre; az is, hogy az egyház erősítése végett egyesek által újabban megindított és kellő sikerrel biztató hitvédelmi és hitszilárdító törekvéseket és mozgalmakat nem tudjuk és nem akarjuk egyetemlegesen és kellő erélylyel felkarolni; végül az is, hogy az egyház külső erősítésére szolgáló intézkedésekben, pl. az egyházi adózás reformálásának, az egyházi tisztviselők anyagi helyzetének javításának, a lelkészi nyugdíj-intézet szervezésének, az egyetemi theologiai fakultás létrehozásának, egyházunk államjogi helyzetének az 1848. évi XX. t.-cz. szellemében való rendezésének kérdéseiben csak úgy immel-ámmal, félénken és elvszerű következetesség nélkül járunk el. Mind emez életbe vágó valláserkölesi és egyházi kérdések megoldására hiányzik bennünk az evangéliumi hit bátorsága, bölcsesége és erélye.

Nagy tévedése volt a magyar protestantizmusnak a maga egyházi megerősítésében a politikába való túlságos elmerülés, a miből teljesen még ma sem gyógyultunk ki. A magyar protestantizmus külön politikai párttá ugyan nem tömörült a legújabb korban; de a saját egyházi életében a pártpolitikának túlságos befolyást engedett. Pártpolitikai érdekek szerint kormányozták az egyházakat, a tractusokat, a superintendentiákat. Politikai hitvallás szerint választották a presbytereket, gondnokokat, tanácsbírákat, felügyelőket. Pártpolitikai tekintetek döntöttek még a papok, az esperesek és a püspökök választásánál is. A politika járszalagára fűzve vonszoltatta magát a magyar protestantizmus mindjárt a kiegyezés után a közjogi ellenzék pártjára, s ezzel elmulasztotta a fölhasználni a kínálkozó jó alkalmat a magyar nemzeti és akkor valóban liberalis állammal való összeforrásra és közjogi megerősítésre.

A politika vité egyházunk vezetőit a hetvenes évek-

ben az akkori szabadelvű párt karjaiba s ennek másfél évtizeden át tartott uralkodása idején a politikai hatalom birtokában alig tett valamit az egyház belső erőinek és szerveinek gondos kiépítésére. Sőt a hazafiság és szabadelvűség köpenyébe burkolt politika vitte bele a protestantismust az egyházpolitikai reformok idejében az 1868. évi vallásvédő 53. t.-cikk feladásába és a reversalisok törvényesítésébe, a mely ellen a hitű protestáns ősök századokon át küzdöttek. Ekként szívta ki és emésztette föl a politika a magyar protestantismus belső erőit: az evangéliumi kegyességet, a puritán erkölcsöket és a hagyományos egyháziasságot, a melyek hajdan még az üldözések idején is bámulatos szívósságot tudtak kifejteni. Ez a szertelen politizálás dülta föl a gyülekezetek belső békéjét; ez rendítette meg a lelkipásztor és a gyülekezet között az erkölesi bizalmat; ez kapatta az egyház lelkészi és világi tisztviselőit arra, hogy *keresztyén és egyházi erények* gyakorlása helyett politikai és világi kapaszkodás és taktika fogásaival szerezzenek magoknak előmenetelt az egyházban. Ekként világiasodott el az egyház és ízetlenül meg az evangéliumi só közöttünk az egyházban elharapózott politika által, s ekként sorvasztotta le a politikus egyháziasság nálunk a valódi evangéliumi keresztyén vallási és erkölesi életet.

Egyházunk és hazánk e legújabbkori történetéből merítsünk komoly tanulságot az egyház megerősítésére irányuló tevékenységünkben. Nemleges tanulságul vessük szívünkbe azt, hogy politikai eszközökkel és taktikával nem lehet az egyházat maradandólag megszilárdítani. A politikából nyert muló haszon a legtöbbször nagy erkölesi veszteséggel jár. A politikus egyháziasság degenerálja a keresztyén egyháziasságot, a melynek természeténél fogva evangéliumi kegyes hitből és tiszta erkölesiségből kell táplálkoznia. Positiv tanulságul pedig jegyezzük meg azt az örök igazságot, a melyet maga az Úr Jézus Krisztus nyilatkoztatott ki eme szavaiban: Adjátok meg a császárnak, a mi a császáré, és az Istennek, a mi az Istené; mert az én országom nem e világból való. A mi más szavakkal kifejezve azt jelenti, hogy a Krisztus anyaszentegháza

szilárdul csak azon a fundamentumon áll, a mely a részére egyszer vettetett s a mely a Jézus Krisztus. Más fundamentumot senki sem vethet számára.

Eme krisztusi és apostoli tanítás igazságát teljességgel nem gyengíti a római egyháznak napjainkban is űzött világi taktikája és erős politizálása. Tudjuk, hogy a római egyház nagyon belemerül a világi politikába s világszerte alakít és tart fenn magának politikai pártszervezetet. A magyarországi néppártnak Európaszerte megvan a maga politikai hasonmása a külföldi centrum, klerikális és más ultramontán pártokban. Ámde a protestantismus természeténél fogva és a romanismus ismét természeténél fogva más és más viszonyban áll a politikával. Itt igazán áll a latin szálló ige igazsága: *si duo faciunt idem, non est idem*. Ugyanis a római katholicismus lényegileg politikai szervezet; hierarchicus egyház, a melynek a pápa-király vezetése alatt nemzetközi politikai szervei vannak a nőtlenségre kötelezett papságban és szerzetesekben, s a mely egyháznak világosan az a kifejezett célja, hogy a pápa világi hatalmat is gyakoroljon a nemzetek és az államok fölött. E pap-uralmi és egészen a világ szerinti cél természetesenül állandó politizálásra utalja a római ecclesia militanst, a melynél a politika minden fogása taktikája és eszköze szélteben alkalmazást talál. — Egészen más a protestantismus egyházi természete. Az evangéliumi protestantismus nem politikai szervezet, nem törekszik sem papuralomra, sem világi hatalomra. Természeténél fogva vallás-erkölcsi és kulturális közösség. Hitelve az, hogy Isten és a Jézus Krisztus, ne pedig a pápa és a papság uralkodjék a földön. Célja az, hogy Istenországa jusson diadalra a földön, és ne a pápa országa. Kötelessége az, hogy Istennek az evangéliumban Jézus által kinyilatkoztatott örök akaratát, erőt és szentségét *erkölcsi uton* érvényesítse a földön. Ebből a tiszta erkölcsi tevékenységből minden erőszakot, minden politikát, minden világias taktikát isteni Mestere szellemében elvből és következetesen kizár. Ezért az elvhű protestantismus *elvből* sehol és soha sem felekezeti politikát nem űz, sem politikai pártot nem szervez, és viszont a pártpolitikát a maga

belső egyházi életében sehol meg nem tűri, s ha elvilágiasult hívei a politikát itt-ott behurcolják az egyházba, azt onnan előbb-utóbb kérlelhetetlen szigorral kiűzi. Mert isteni Mesterétől megtanulta, hogy üdvösség dolgában, vallási és erkölcsi kérdésekben sem fejedelem, sem parlament, sem politikai párt nem parancsolhat, nem irányozhat, nem kényszeríthet; s hogy az Istenországa nem e világból való. A protestantismus lényegénél fogva az isteni dolgok emberiesítése ellen és az emberi dolgok istenítése ellen való elvi protestatio.

Ebből is világos, de a történelmi tapasztalatok is arra tanítanak, hogy a protestáns egyház megerősítése a saját belső erőinek kihasználásától és kifejtésétől várható. Az evangéliumi prot. egyház a Jézus Krisztus evangéliumának letéteményese, az isteni erőnek emberi kerete. Ezeknek az isteni erőnek köszöni létrejöttét, ezek hű megőrzésében és a világba bevitelében áll a magasztos hivatása s a Jézus Krisztushoz és az Ő evangéliumához való hűségben volt, van és lesz mindenha az ereje. Ha a protestantismus tisztán megőrzi és következetesen érvényesíti az evangélium isteni erőit, akkor a léte szilárd, ereje megtörhetetlen, terjeszkedése ellenállhatatlan, nemesítő hatása szembetűnő; akkor a protestáns egyház valóban a föld sava, igazán a világ világossága, és tényleg az élet nemesítő kovásza, úgy a mint Jézus megjövendölte; akkor a protestantismus a tiszta evangélium birtokában Istennek hatalma minden hívő üdvösségére. Ezért a protestáns egyházra nézve életkérdés az evangéliumhoz való hithűség és az evangéliumi erkölcsi tisztaság lelkiismeretes és következetes fenntartása.

Történelmi tapasztalatok bizonyítják, hogy a protestantismus virágzása az evangéliumhoz való hűséggel, hanyatlása az evangélium iránti közönyösséggel és eltávolodással áll egyenes arányban. Bizonyításul csak néhány példát. *Angolország* protestáns egyházai a XVIII. század deisticus eszmekörében nagyon elvilágiasodtak, az evangéliumtól messzire eltávoztak, a kor divatos bölcsészetébe mélyen belemerültek. De jöttek a Wesley és Witefield által kezdeményezett erőteljes evangéliumi mozgalmak, a melyek túlzásai ugyan a methodista egyház-

szakadást szülték; de megtisztult alakjukban megteremtették azt a nagyszabású evangéliumi revált, a melyből a most már világszerte bámult belső és külső missiói intézmények, az angol Traktátus-Társaság, a Brit és külföldi Biblia-Társaság, a hittérítő-társaságok, a tömérdek belmissziói társulat és alkotás keletkezett, s a melyek az angol protestantismust a keresztyén világ első egyházává tették erőben, hatásban és számban egyaránt. — *Franciaország* egykor virágzó protestáns egyházát az irtóztató hugenotta-üldözés maroknyi kis, erőtelen egyházzá fogyasztotta le; de a XIX. század első negyedében erőre jutott evangéliumi ébredés, az úgynevezett vallásos reveille már a folyó század közepére számban és erőben annyira megizmosította, hogy az alig hétszázezer lelket számláló francia protestantismus ma virágzóbb, terjeszkedőbb és erőteljesebb egyházi élettel bír, mint a kontinens akármelyik nagy egyháza. — S még a túlnyomólag protestáns *Németországon* is azóta eleven, életteljes, áldásos az egyházi élet, hogy a folyó század közepe óta az evangéliumi belmissziói intézmények által felélesztetett az a gyakorlatias, bibliás életkeresztyénség, a mely az emberiség és az élet evangéliumi megnemesítésére törekszik. A *Wichernek* és *Flüednrek* bibliás keresztyénsége a magok diakonissa és más belmissziói intézményeikkel nagyobb áldására szolgáltak a német protestantismusnak, mint a Kantok és Hegelek elvont tan- és eszme-keresztyénsége; mert azok az evangélium élővizeihez vezették a nép millióit, a tudós böleselmi rendszerek pedig csak a legfelsőbb ezereknek szolgáltak muló értelmi gyönyörül s igen sok esetben kételkedési forrásul.

A protestantismus életereje az `evangélium éltető, újjászülő és megszentelő erőiből fakad s a hol a protestantismus hitében, erkölseiben és *egyházilag* meggyöngül, ott az az első és legfőbb teendő, hogy a lelkeket visszavezessék az elhagyott életkútfőhöz. Ez az elhagyott életkútfő pedig a Jézus Krisztus, a ki már a samariai asszonynak megmondotta: valaki iándik abból a vízből, a melyet én adok néki, soha meg nem szomjuhozik; hanem az a víz, a melyet én adok néki, lészen ő benne örök életnek kútfője.

Nem szükség sokáig mutogatnom, hogy a magyar protestantizmusban a mindenki által elismert egyházi elerőtlenedés is csak a jézusi élet kiapadhatatlan kútfejéből változtatható meg. Ha az egyház nem emberi, hanem isteni erőkből meríti a maga éltető erőit; ha az elvű protestantizmus az evangélium ujjászülő és megszentelő ereje által erős és virágzó: mi természetesebb, mint hogy teljes szívből, teljes lélekből és minden erővel azon legyünk, hogy szeretett protestáns egyházunk testébe az evangélium ez ujjászülő vérért beereszszük, hogy összes egyházi intézményeinket az evangélium nemesítő oltó-erőivel beoltsuk.

Az evangéliummal való beoltás nem új dolog hazánkban. Nem szólok a reformációkor a lelkeknek egyetemesebb evangéliumi beoltásáról. Arról sem emlékezem, hogy a múlt századbeli pietista evangéliumi beoltás szűkebb körben mily áldásos gyümölcsöket termett. Csak a napjainkban véghezment és folyamatban levő evangéliumi beoltásokra hivatkozom.

Evangéliumi beoltás volt negyven évvel ezelőtt a Protestáns Országos Árvagyület mustármagszerű megalapítása, a melynek ma már százakra kiterjeszkedő áldását annak köszönhetjük, hogy az evangélium a maga könyörülő szeretetét pár száz lélekből felgerjesztette s az óta szüntelen éleszti, táplálja. Evangéliumi beoltás volt tizenkét évvel ez előtt a M. Protestáns Irodalmi Társaság létrejötte, a mikor az evangélium a maga világosságával néhány száz magyar protestáns ember lelkét irodalmi tömörülésre gyűjtötte, a melynek tudománynépszerűsítő, hitelesítő és erkölcsnemesítő áldását ma már ezrek és ezrek élvezik a magyar protestánsok körében. Evangéliumi beoltásból született meg és növekszik évről évre az a szép keresztyén tevékenység, a mely a családokat bibliával, traktátusokkal, evangéliumi lapokkal hivatgatja, vezetgeti és szoktatja a Jézus Krisztushoz és az ő szent evangéliumához. Evangéliumi beoltás eredménye az a másik szép belmissziói munkásság, a mely a Krisztus nyáját téli időben a templomon kívül is összegyűjtögeti, ezeken az összejöveteleken vallásos énekléssel, áhitatos imádsággal, építő felolvasásokkal és beszédekkel építi, nemesíti és a keresztyén

erények gyakorlására buzdítja. Evangeliumi beoltás gyümölcse az a szép, de még csak szórványos munka, a mely az ifjúságot keresztyén ifjúsági egyesületekbe, a nőket Lorántffy-Zsuzsanna egyesületekbe tömöríti, hogy az evangelium-köve-
telte szeretetmunkákat az árvák, a szegények, a hitben ingadozók, az erkölcsileg veszélyeztetett egyének körül annál tervszerűbben és sikeresebben végezhesse. Evangeliumi beoltás szülötte az a dicséretes áldozatkészség is, a melyet protestáns egyházaink az iskolai és családi nevelés evangeliumibbá, keresztyénebbé tétele érdekében kifejtteni kezdenek, és különösen azzal a szép és felette szükséges törekvéssel kívánnak bekoronázni, hogy az evangeliumi leánynevelés munkájára is kiterjesztik gondoskodásukat.

Mindezek a tények és törekvések annak a bizonyosságai, hogy a magyar protestantizmusnak az evangelium erőivel való erősítgetése több téren és több tekintetben megkezdődött. Viszont meg ha az evangeliumnak nálunk tapasztalt hit- és egyházerosító hatását vizsgáljuk, örömmel és megnyugvással constatálhatjuk azt a fölemelő és bátorító tényt, hogy a mely munkát és intézményt az evangelium erejével indítottak és tartanak fenn, azon a munkán hazánkban is, a magyar protestáns egyházban is Isten áldása van. A még csak néhány éves belmissiói intézmények is, pl. a Nagypénteki Református Társaság, a Lorántffy Zs.-egyesület, a vallásos esték intézménye, a biblia- és a vallásos iratterjesztés stb stb. aránylag szép haladást tettek, egyes helyeken, *szórványosan*.

A baj csak az, hogy a protestantizmus belső egyházi erősítése még nem egyetemes, csak szórványos. A baj az, hogy egyházunknak aránylag még nagyon kevés tagja vesz részt a megkezdett és szép sikerrel biztató építő munkában. A baj az, hogy a papság és presbyterek, a gondnokok és felügyelők nagyobb része még mindig vagy közönnyel vagy ellenszenvvel viselkedik az evangeliumi egyházerosítás ama munkája iránt, a mely az evangelisatio és belmisszió neve alatt némelyek előtt gúny és nevetség tárgya is. Pedig ha annak a M. P. I. Társaságnak tizenkét száz helyett tizenkét ezer tagja volna és ezzel a megtízszerezett erővel a prot. egy-

házi irodalomnak minden egyes ágát művelhetné; ha lelkészeinket a szükséges theologiai munkákkal, művelt világi urainkat és női közönségünket a nekik való hitvédő olvasmányokkal, ifjúságunkat s népünket hitszilárdító, áhitatossági művekkel bővében elláthatná: mennyire más volna a magyar protestantismus szellemi ereje és irodalmi hatása! Vagy ha az egy-két protestáns árvaházunk helyett tizben folyna az árva-mentő szeretetmunka, és a Nagypénteki Társaság egy szeretet-háza helyett tíz foglalkoznék a züllésnek kitett gyermekek evangéliumi mentésével: mily más volna a magyar protestantismus, humanisticus és társadalmi nemesítő ereje! Avagy ha az ország minden nagyobb városában volnának szegényeket gondozó Tabithák és evangéliumi kegyességet és szeretetet terjesztő Lorántffy Zsuzsánna-egyesületek: minő hatalmas lendületet venne a magyar művelt nők között az evangéliumi szeretet és erkölcsi nemesülés, a társadalomban a hitbuzgóság és keresztyén áldozatkészség!

Ezért ha igazán erősödni akarunk, az Úr lelkében és lelke által igyekezzünk erősödni. Az egyes egyéneknek hiterejét, erkölcsi tisztaságát és áldozatkészségét kell fokoznunk és megnevelnünk. Fő dolog tehát az egyénekre való minél intenzívebb hatás. Mert ne feledjük, hogy nem új hitcikkék alkotásáról, nem új egyházi szervezet létesítéséről van szó, hanem arról, hogy a meglankadt hit megerősödjék, a meghanyatlott egyházi közszellem föllendüljön, a meglazult erkölcsi erő fölfrissüljön. E végből arra kell a súlyt fektetnünk, hogy az evangéliumi egyetemes papság elvéből kifolyólag az egyház minden tagja megújító és megnemesítő erőt vegyen Jézustól és az ő evangéliumából s azt mint keresztyén charismát az egyéni, a családi, az egyházi és a társadalmi életben érvényesítse. Ezért nagyon üdvös dolognak tartom azt, hogy most már országszerte *egyházi értekezletek* útján ébresztgetjük és erősítgetjük az evangéliumi protestáns öntudatot; valamint az is javára válnék az evangéliumi magyar protestantismusnak, ha az ország különböző részeiben megindult *belmissziói mozgalmak és munkák* vezetői egymás erősítésére és munkaságok egyszerű szervezésére országos *belmissziói egyesületbe*

tömörülnének. Mert minden egyházi munka erősítésére szolgál az egyháznak, ha az evangélium alapján áll s annak elveit igyekszik érvényesíteni.

Csak ne legyünk türelmetlenek és ne akarjuk egyszerre megváltoztatni a világot. Az evangéliumi erősödés a testi és erkölcsi növekedés fokozatos törvényét követi. Az evangélium magyar egyházaiban megkezdődött az evangéliumi erősítés és nemesítés erkölcsi munkája, s ez már maga is nagy haladás a korábbi szürkeség, tespedés és sorvadás állapotához képest. Igaz, hogy az idők gonoszak ; igaz, hogy minden erőnket össze kell szednünk és minden munkaerőnket meg kell becsülnünk, mert kevés az arató, az aratni való pedig nagyon sok ; de ne féljünk és ne kishitűsködjünk, mert ha az egyház-erősítésnek a jézusi tiszta kegyesség, az evangéliumi józan világosság s a keresztyén nemes erkölcsiség jegyében megkezdett munkáját ebben a jelben kitartólag folytatjuk : akkor az evangélium a maga isteni erőivel a mi magyar protestáns egyházunkat is erőre és virágzásra emeli. Most háttérbe van szorítva, mert isteni erőiben megfogyatkozott ; de ha szilárd hittel, magyar lelkesedéssel és protestáns szívóssággal véghez-
zük egyházunknak evangéliumi regenerálását : akkor az igazság és az élet Istene ránk is földeríti azt az időt, a mikor a protestantismus mind hitben és kegyességben, mind szellemileg és irodalmilag, mind erkölcsi tisztaságban és társadalmi hatásokban megerősödve, méltó lesz a művelt nemzetek életirányzó és életnemesítő nagy keresztyén egyházaihoz. Az evangélium, mint Istennek hatalma, eddig még minden egyházat, nemzetet és fajt nagygyá tett, a mely híven vallja és következetesen érvényesíti Jézus szent vallását.

Szöts Farkas.

AZ ELSŐ KERESZTYÉNEK SOCIALISMUSA.

A régi népek költői nagyon szerették ékes képét festgetni annak a régmúlt aranykornak a melyben minden úgy volt, a mint azt az ember képzelete tündéri álmok képeiben maga elé varázsolta.

És a boldog aranykor színes képei elmélázva, a jelennek gondja, baja, bűja oszladozott szépen. Megkönnyült a teher és a panasz sóhajtása vágyódásnak sóhajává vált : vajj, mikor lesz megint oly boldog az ember, mint volt akkor, hajdan, a mesés aranykor örök ifjú boldog napjain ? !

Az emberiség gyermekkorában a mese is elég, hogy boldogságot teremtsen.

De ha a gyermek öntudata nő, maga szövöget szebbnél-szebb mesét, nem többé a multról, hanem egy rózsás, boldog, édes jövődőről. És az aranykor a multból a jövőbe költözik. E szebb jövőért fárad, küzd az ember, e szebb jövő reménye nemesíti meg a jelen küzködését.

Mert olyan csudálatos az az emberi szív, hogy meg nem lehet álmok, ideálok nélkül. Találja bár a multban, keresse a jövőben, de az aranykor képe nélkül élni, munkálkodni nem is tudna talán. Az ideálokért való lelkesedés a reális élet küzdelmeinek igazi zománca.

És a lelkesedés végső célja, ez az ideál maga a boldogság. Azért küzd az egyes, azért a társadalom, hogy legyen az ideálból valóság. Ha aztán egyest s társadalmat a közös cél közös munkában egyesít, akkor közelebb jutnak a boldogsághoz, de ha külön-külön, avagy épen egymás ellenére dolgoznak, az összeütköző érdekek zavarokat okoznak, s mind a kettőt elütik a céltól. Ezért a tapasztalás igazolta már, hogy az egyén boldogságának a társadalom boldogsága a legfőbb biztosítéka.

A társadalom s benne az egyén boldogságára irányuló, de nem mindig ideális törekvés a socialismus, a minek alapja az a meggyőződés, hogy e világon minden boldogtalanságnak az emberek között fennálló társadalmi egyenlőtlenség a kútforrása. Ebből származik minden nyomor, minden gyűlölség,

minden keserűség. A tulajdon és a jog egyenlőtlen megoszlásának megszüntetése szerinte minden bajnak megszűnését s az egyetemes boldogság megvalósulását vonná maga után.

Mióta társas élet van, van egyenlőtlenség is, de van ennek megszüntetésére irányuló törekvés, tehát szoros értelemben vett socialismus is. Ezért a socialismus nem új dolog, hanem olyan régi, mint maga a társadalom.

Amennyiben aztán a socialismus inkább csak a jog-egyenlőség kivívásáért buzog, tehát az egyesnek kiváltságos helyzete, esetleg a közösség fölé emelkedése ellen száll sikra, s így tisztán társadalomrendező szerepet vállal magára, a tulajdonképeni socialismus, amennyiben pedig különösen a vagyon, a tulajdon, tehát a természeti javak bírása és élvezése egyenlősítését tűzi ki céljául, a socialismus egyik sajátos ága, a kommunismus létesül.

A kommunismus tehát, a melynek egyik, bennünket közelről érdeklő jelenségét tesszük megfigyelés tárgyává, a socialismus társadalmi rendszerének az az ága, melynek jellemét és lényegét a magántulajdon megszüntetésére irányuló törekvés adja meg.

A kommunismus alap gondolata az, hogy mert Isten az embereket mind egyenlőknek teremtette, a természet felett egyenlőkép úrrá tette mind, minden különbség, ami köztük van, merőben természetellenes, igaztalan, jogtalan dolog. Ha egyenlő a hivatás, ha egyenlő a létért való küzdelem, legyen egyenlő az élvezet is, mit az élet nyújthat. Ezért minden különbséget meg kell szüntetni, meg különösen a kiváltságosok javára szolgáló magántulajdont, mert az csak a közösség jogait rabolja meg és kisebbiti. Ugyanis a kevés gazdag az oka annak, hogy oly sok a szegény.

Bármily érdekes volna is, nem térhetünk most ki azoknak a különböző, gyakran erőszakos és így ellenszenves utaknak az ismertetésére, melyekre a kommunismus tévedt; nem vizsgálhatjuk sem az egyenlőség jelszava alatt önkénybe vesző s az állatias ösztönök féktelenségét felszabadító nihilismus és anarchismus félszégeit, sem a közösség tulajdona eszméjén épülő utopistikus, fantastikus törekvéseket, de az az egy nem kerülheti ki figyelmünket, hogy a kommunismus és a keresztyénység képzetei alapjukban feltűnő rokonságot mutatnak.

De mégis a tisztán társadalmi kommunismus a vallástól, s nevezetesen a keresztyén kommunismustól lényegesen különbözik.

Amaz külső hatalmi eszközökkel és intézményekkel, ez az erkölcsi erő növelésével, a legnagyobb hatalom, a benső

ideális élet megteremtésével, a szeretetnek tettekben élő és megnyilatkozó erejével óhajt új, boldog világot teremteni. Amannak egész köre földi, sőt anyagi: boldog állam, emezé valláserkölesi: az istenországa. Amaz a külső jólét, és megelégedés, emez a benső elégedettség elérését tűzi ki céljául. Amaz az értelem nevelésével, ez a szív nemesítésével igyekszik célhoz jutni. Amaz jobb és igazságosabb társadalmi rend és államszerkezet, emez pedig az erkölesi élet benső törvényének uralma alapján véli az egyetemes boldogságot elérni. Amaz utopistikus álmokat szövöget, emez a multban már rámutathat arra a képre is, a melynek teljes megvalósítása a jövő feladatát képezi.

A sociális problémák megoldását a keresztyénségtől várják. Helyesen. Hiszen hivatva is van rá, a mit bizonyít az első keresztyének amaz élete, melyre igazán ráillett a zsoldár-író szava: Szép és gyöngyöríséges az atyafiaknak békességes együtt lakozása. (Zsolt. 133, 1).

A keresztyenség a testvériségnek oly ideális közösségét alapította meg, a milyenről az előbbi világ csak álmodni tudott. de legnagyobb bölése Plátó sem volt képes még csak megrajzolni sem. Mert Plátó eszményi állama is arisztokratikus volt. míg az első keresztyének közössége a szó legnemesebb értelmében demokratikus. Új világ volt e földön, melynek nyomán a régiek elmúltak és mindenek megújultak. (II. Kor. 5, 17.).

De ez a megújulás nem a külső intézményekre vonatkozik, az új világ nem a fennálló társadalmi rend megváltoztatásában vagy épen felforgatásában, hanem új szellem teremtésében állott. A mai kommunistikus törekvések megvalósulásának legnagyobb akadályát is nem az érdekeltek szövetkezése és a fennálló társadalmi rend fentartására irányuló erőszakos makacssága képezi, mert azt hasonlóval ellensúlyozni s talán megdönteni is lehetne, hanem azon fordul meg a dolog, hogy a socialisták nem a szellem, hanem az intézmények, nem a lényeg, hanem csak a keretek megváltoztatásától várják és remélik eszméik diadalát. Lám azok az első keresztyének az intézményekkel nem sokat törődtek, hanem mert lélek szerint éltek, lélek szerint is jártak. (Gal. 5, 25.). Külsőleg maradtak továbbra is azok, a mik addig voltak, de belsőleg lélekben és szívben átalakultak teljesen.

Miért is bolygatták volna a megszokott rendet, hiszen Jézus jól tudta, hogy az új szellem teremt majd magának új formákat is, mert, a mint ő mondá, az új bort régi tömlőbe tölteni nem lehet (Lukács 5, 37.). Ezért is sem tant nem ad.

sem szerfartásokat nem rendel, sem organisatiót nem létesít, mert az Isten népe semminek rabja nem lehet. szabad mindenben, forma nem köti, mert a keresztyénség szellem és élet. Ezért hirdeti, hogy a császárnak továbbra is meg kell adni, a mi a császáré, meg nem feledkezvén megadni az Istennek is, a mi az Istené (Máté 22. 21.). Ezért hangoztatja még a gondoktól való teljes függetlenségét is, mert az Isten, a ki a mezők liliomait ruházza és az égnek madarait táplálja, gondot visel a benne bizó népéről is (Máté 6, 24—34.). Ezért kívánja, hogy a ki az eke szarvára vetette a kezét, ne nézzen többé azokra, a mik a háta megett vannak, hanem csak előre arra a célra, melyre törnie kell (Lukács 9, 62.). Ezért kívánja, hogy a ki őt követni akarja, ha kell, ha gátolná a szent munkában, hagyja el mindenét és úgy kövesse őt (Lukács 14, 33. Róma 8, 38.). Külső intézmények ostroma vagy alkotása helyett czélt szabott ő az ő közösségének s e czél az Isten országának építése.

S ez a keresztyén kommunizmus alapja, ősképe a múltban és jövőben egyaránt. Ez az istenországa pedig nem itt vagy amott van, hanem, miként az Úr mondja, ti bennetek, ti közöttetek van, mint a szeretetnek mindent átlható, mindent megszentelő ereje (Lukács 17, 21.). Annak a szeretetnek ereje, a mely az Istenben s az ő országa diadalában való hiten épül, áll és növekszik, azé a szereteté, a mely a hívőket nemcsak Istennel, hanem egymással is összeforrasztja s oly közösséget létesít, melyben tiszta, igaz, zavartalan boldogság, a szentek boldogsága honol.

Ilyen volt annak a kisded közösségnek a szelleme, a mely az Úr körül csoportosult. Nem szabott ő annak csak egyetlen új törvényt, a mikor azt mondotta: Új parancsot adok néktek, hogy egymást szeressétek, a mint én szerettelek titeket, úgy szeressétek ti is egymást. Mert erről ismerik meg, hogy az én tanítványaim vagytok, ha egymást szeretitek (János 13, 34—35.).

Amit a modern socializmus is hangoztat, a mit a külső jogviszonyok átalakítása révén remél, ha békés úton nem lehet, erőszakkal elérni, Jézus azt egyetlen törvénnyel, a szeretet törvényével elérte, a sociális probléma nagy kérdését, az egyenlőség, a testvériség kérdését megoldotta.

A társadalmi kérdések megoldásának ma is csak ez lehet a módja. Mert a mint a társas élet legkisebb körében, a családban, úgy a társas élet legnagyobb körében, az emberiségben, is egyedül csak a szeretet létesíthet boldog együttélést.

Az első keresztyén társulásnak, Jézus és az apostolok

kisded körének ép úgy, mint az első keresztyén gyülekezetnek a jerusaleminek is ilyen szeretetben egyesült családi képe volt. Evangéliumi egyházunk ma is azt vallja, hogy az egyház feje a Krisztus, a kinek az egyház a teste, s mi mind e testnek egyes tagjai vagyunk, nem egyező munkakörrel ugyan, de azonos czállal, hogy annak a testnek a fentartására legjobb erőink szerint közrehasunk. Ez a keresztyén közösség legszebb felfogása. Itt érvényesül az a minden ellentétet kiegyenlítő, minden különbséget megszüntető gondolat, hogy egy Atyának gyermekei, egy test tagjai, egy család fiai, egymásnak testvérei vagyunk, s így támogatni, szeretni, boldogítani tartozunk egymást.

Az első keresztyéneket ez a tudat hatotta át, azért léte-sülhetett náluk igazi közösség, a szeretetnek közössége annyira, hogy, a mint azt az Apostolok Cselekedeteiről írott könyv mondja: A hívők mind együtt valának és mindenük köz vala. És jószágukat, marháikat eladták és kiosztották mindenkinek, a mint azt a szükség mutatta. A hívő sokaságnak szive-lelke egy vala és senki semmiféle marháját nem mondotta magá-énak, hanem mindenük köz vala. Mert ő közöttük senki sem volt szükkölködő, mert a kiknek mezejük vagy házuk volt, azokat eladván a vételárat elhozták és az apostolok lábaihoz rakták és elosztották mindenkinek, a mint kinek-kinek szükségé vala. (Ap. csel. 2, 45 - 45. 4, 32—35).

Ma álmélkodással olvassuk e tudósítást és jóleső meleg-ség fogja el sziveinket, hogy a keresztyénség hajnalán ily csodás életet támasztott a hit és a szeretet.

De hát miben is állott az a közösség!

Az bizonyos, hogy a tanítványok kis csoportja Jézussal élén a legteljesebb vagyonszövetségben élt. Anyagiakban nem sok megosztani valójuk volt. Hiszen maga Jézus mondta, hogy a rókáknak barlangjuk van, a madaraknak fészkek, de az ember fiának nincs hol lehajtsa fejét. (Máté 8, 20). Tudjuk, hogy folyton vándoroltak városról-városra, faluról-falura, tehát kenyérkereső munkát nem folytathattak. (Máté 4, 23—25.). Azok a kegyes vallásos lelkek, kik hozzájuk csatlakoztak, bizony szintén nem hoztak magukkal sokat. Akadt ugyan köztük, kinek egy kis vagyonszája volt, de anyagi javakban bizony nem daskált ott senki. Koldustársaság volt az, melyet mint az égi madarakat, a jó Isten táplált könyörületes embe-erek szive és keze által. S a mi kevés összejött, közös pénz-tárba tették, melynek kezelője az áruló Judás volt (János 13. 29.). Ebből fedezték napi szükségleteiket (János 4, 8.), ebből segélyezték a még szegényebbeket (János 13. 29. Máté 26,

6—9.), ebből fizették meg köteles adóikat (Máté 17, 24—25.). Így csak éldegéltek szépen, egyszerűen, de a Mester elvét követve nem törődtek a holnapi nappal, mert elég a napnak a maga szorgalmatossága (Máté 6, 34.). Magában abban az örök szép imádságban is, melyet az Úr imájának nevezünk, a földi jókat illetőleg csak arra a kérésre tanít: A mi mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma. (Máté 6, 11.).

Hogy Jézus a gazdagságot mily kevésre becsülte, tudjuk mindannyian. A gazdag ifjútól, ki hozzá azzal a kérdéssel járul, miként nyerheti el az üdvösséget, azt kívánja, hogy minden marháját adja el, ossza ki a szegények között s úgy kövesse őt. Amikor pedig az vonakodik és el is távozik, tehát a mikor az üdv és a vagyon közül a kézzelfoghatót választotta és tartotta meg, azt mondja az Úr, könnyebb a tevének a tű fokán átmenni, mint a gazdagnak bejutni a mennyek országába (Máté 19, 16—24.). Nem azért, mintha a vagyont általában bűnnek tartaná, mert a gazdagság magában ő előtte sem jó, sem rossz, hanem a benne rejlő csábító erő, mely minden mástól elvon, s a nemesebb, az isteni czélok odaadó, önzetlen szolgálatára, az igazi rendeltetés munkálására alkalmatlanná tesz, ez teszi rosszá, kárhözattossá a földi javakat. A vagyon erkölcsi értékét tehát mindig a vele való élés módja adja meg. Ezért is Jézus sohasem a tulajdon, hanem mindig csak az ezzel járó önzés, az anyagiság ellen szól.

Jézus kis közösségében nem volt földi kincs. Az első keresztyének közössége valóban a szegények szövetezése volt, a melynek jellemét az egoismus ellen való heroikus küzdelem, az ideálok bámulatos szeretete adta meg. Ennek alapja pedig egyrészt az a meggyőződés volt, hogy a természet javaiból minden embernek csak annyihoz van jussa, amennyit felhasználni képes, a többit oda kell annak adnia, a kinek nincs meg a szükségese sem (Renan), de másrészt és még inkább ama valláserköleli tudat, hogy a testvérrel meg kell osztania mindent szeretettel.

Ez adja meg az első keresztyének kommunismusának jellemét. Nem a birtoknak, nem a termelési eszközöknek, hanem a felélésnek kommunismusa volt az.

Sokszor halljuk azt az állítást, hogy a keresztyénség elterjedésének oka nem a vallási lelkesedésben, nem a kegyes rajongásban, hanem ama gyakorlati jelentőségében keresendő, hogy a szegényeken segített. A pauperismus volt akkor a baj, ezt orvosolta, ezért csoportosultak oda a szegények. Ámde abban a keresztyén közösségben bizony azok a szegények sem anyagi javakban részesültek, hanem a megelégedésnek, az Istenben

bizó hitnek, a békés reménységnek lelki javait nyerték. Hogy Jézus azt az ötezernyi tömeget kenyérral is megelégtette, ebben nem a pauperismus orvoslását, hanem csupán csak az isteni segítő, könyörülő szeretet tényét kell látnunk.

Az sem áll, mintha a keresztyénség csupán a városi proletariatus mozgalma lett volna. Ezt abból, hogy az első keresztyén gyülekezet ép a fővárosban, Jerusalemben alakult meg, még nem lehet következtetni. Hogy azok a mindenkitől elhagyott, megvetett, a társadalmon kívül álló emberek csatlakoztak előbb is a keresztyénséghez, s hogy így Jézust a farizeusok, mint a bűnösök és a paráznák barátját, lenézik. nincs rajta mit csodálnunk, mert hisz azok másutt se jó szót. se kenyeret nem kaptak, itt meg szeretettel fogadták őket, s ha valami dúsán nem is, de kenyérből is csak akadt pár falat.

Mindezek mellett is tehát bizonyos az, hogy a keresztyénség társadalomalakító s a pauperismust is gyógyító hatása csak következménye annak a célznak, mit a benső lelki élet megteremtésével kitűzött, ezért is a keresztyénség kezdettől fogva valláserkölcsei és nem társadalmi mozgalom volt.

E valláserkölcsei szempont uralkodik az első keresztyének közösségi életén is. Minden keresztyén olybá vette, a mije volt. mintha nem lett volna. Hiszen nem a magáénak nézte, Istené volt az, ki sáfarkodásra neki adta át. Egykor számot kell adnia arról, hű volt-e a kevesen, érdemes-e sokra. S a kinek a saját vagyonáról, a saját tulajdonáról ilyen felfogása volt. csoda-e, ha annak jövedelmét megosztotta mással a kit nem idegennek, hanem testvérének tekintett? Hogy ehhez lelkesültség, a nemes felhevülés nem csekély foka kellett, bizonyos, de nincs rajta mit csodálnunk.

De meg az a hit, a mely az első keresztyéneket Jézus halála után teljesen áthatotta, s a mely szerint a Krisztus, ki most az Atyához ment, nemsokára megint visszajön és akkor megalapítja az ő ezer évig tartó országát, szintén nagyon lerontotta a vagyon becsületét, mert hiszen azt az országot a test és vér, az anyag, a földi javak nem öröklik. Ezért természetes, ha az első keresztyénekek mindenük köz vala.

Mikor a hívők kisdéd serege az Úr halála után magára maradt, azt olvassuk róluk az Apostolok Cselekedeteinek könyvében, hogy „minden nap egyenlő akarattal a templomban valának és házanként a kenyeret megszegvén, esznek vala nagy örömmel és tiszta szívvél“. (2, 46.). Ez a közösségben együtt való étkezés naponként történt. Az Úr által rendelt ünnepélyes vacsora a szeretetlakomával, az agapéval

volt összekötvé, melyen a gazdag együtt étkezett a szegény testvérrel, kivel minden ő javát szívesen, szeretettel megosztotta.

De hogy azért a tulajdon meg nem szűnt, mutatja az, hogy egyes keresztyének házánál gyülekeztek össze, de mutatja különösen Ananias és Safira szomorú esete is, kik nem azért vesznek el, mert megtartották, a mi az övék volt, hanem mert hazudtak, ámitani, csalni akartak. Ezért mondja Ananiasnak Péter: „Ha megtartottad volna a mezőt, nem a tiéd volna-e, és miután eladtad, nem a te hatalmadban volt-e az ára?” (Ap. Csel. 5, 4.).

Az első keresztyének kommunismusa tehát nem a tulajdon megszüntetésében, hanem annak oly ideális valláserkölcsei felfogással való használatában és kezetésében áll, melynél fogva magát kiki a saját birtoka sáfárának, az Úr előtt számadásra köteles kezelőjének tekintette csak, s az Úr többi gyermekével mindenét készségesen megosztotta. Olyan volt az, mint a családi élet közössége. Annak sem a tulajdon birtoklásában, hanem az elélés módjában van a kommunismusa. Így az első keresztyén gyülekezet is egy Atya alatt egy családnak tekintette magát.

Itt azonban még az a vád sem érheti a keresztyénséget, hogy a dologtalanságot istápolta volna. Hiszen a keresztyénségnek alapelve, hogy a ki nem dolgozik, ne is egyék (Thess. 3, 10.), de az bizonyos, hogy a közösség e módja a visszaéléseknek tág teret nyitott. E kor egyik kutatója (Vogel) azt írja, hogy e keresztyén közösségben senki sem tagadhatta meg nélkülöző felebarátjától, a mi nélkül az szűkölködött, mert úgy kellett a hitrokont szeretnie, mint önmagát, s így a kinek pl. háza nem volt, attól, a kinek volt, kívánhatott magának lakást, a mit amaz, ha hogy a keresztyén testvériséget megsérteni nem akarta, tőle meg nem tagadhatott.

Természetes, hogy az ilyen közösség csakis kisebb körben s csakis oly viszonyok között állhatott fenn, a hol mindenki teljesen egyenlőnek tartá magát a másikkal, a hol tehát még semmi el nem választotta, hanem minden csak egyesítette az embereket. Még csak olyan sem akadt abban az első s egyetlen keresztyén gyülekezetben, a ki tekintélyének fenntartását féltékeny gonddal őrizgette volna, hanem maguk az apostolok is, hiven Jézus ama szavaihoz: „A ki köztetek első akar lenni, legyen a ti szolgátok” (Máté 20, 27), a gyülekezetben külön állást nem foglaltak el, hanem a szegények után jártak, azok gondját oszlatgatták, bajukat gyógyították.

Igy elégedt csendes, békességes szeretetközösségben az a kis társadalom, mindaddig, míg az első keresztyéneket csak zsidó rajongók szektájának tekintették. Az első feltűnő esemény, mely rájuk terelte a közfigyelmet, a pünkösdi tömeges megkeresztelkedés nem járt kellemetlen következményekkel. Még azután is, bár Jánosnak és Péternek többször megtiltják, hogy a Jézusról beszéljenek, nem igen háborgatták őket. De a mint később a számuk szaporodott és a pogányok közül is sokan hozzájuk álltak, a hivatalos zsidóság látta, hogy itt pártot ütöttek az ősi vallás ellen s megbolygatta nyugalmaikat.

Most már aztán a háborgatás is megkívánta, hogy a közösség életébe bizonyos megállapított rend hozassék. Lassanként a zsinagógákba sem jártak el, mert hisz onnét ügyis kinézték már őket, hanem otthon. házi gyülekezeteikben elmélkedtek s buzgólkodtak és várták az Úr dicsőséges visszajövetelét.

De a háborgatás megkezdődésével már a hivekben is természetesen felkelt az az aggodalmas gondolat, hogy mi lesz velük s övéikkel, a békés otthonukból kizavarják őket. Nem szükséges-e, hogy a mint azt Anániás is cselekedte, a nemszeretem napok terhének enyhítésére félretegyenek valamicskét! Természetes azonban, hogy ebben a gondolatban a kommunismus elvileg már meg volt törve.

De egyéb okai is voltak a kommunismus megváltozásának, majd megszűnésének. A szegények és hűnösök e gyülekezetéből a gazdagok eleinte teljesen távol tartották magukat, de később azok közt is akadtak, a kik hozzájuk csatlakoztak. Ámde a gazdagok sohasem rajongtak a kérges tenyerek szorongatásáért s Jakab levelében már olvassuk a szegények vigasztalását, hogy ha a gazdag megsérti is a szeretet, a testvériség szent törvényeit, csak tartsanak ki békés reménységgel, hiszen majd eljön az Úr, s a kik hiven kitartottak, megjutalmazza őket.

De ha csupa szegények lettek s maradtak volna is, emberek voltak ők is mind, a kiknek szívében ott tenyész a hiúság, dicsőség, nagyravágyás csirája. Az apostolok maguk is azt kérdezték Péter által Jézustól, nem lesz-e nekik, kik a Mesterhez mindent elhagyva készséggel csatlakoztak, nagyobb a jutalmuk abban az országban, melyet megalapít (Máté 18, 1. 19, 27.). A Zebedeus fiainak anyja sem mulasztja el megkérni Jézust, hogy az ő két fiát, Jánost és Jakabot az ő dicsőségében ültesse majd jobb és bal keze felől az első helyekre (Máté 20, 20.). Az ember lehet anyagi javakban szegény,

vágyakban, nagyzó hajlamokban mindig dúslakodik. Jézus maga volt csak, ki a testvériség fenntartását komolyan akarta, ki a szőlőművesek (Máté 20, 1.), a talentumok (Máté 25, 14) s egyéb példázatokban az ilyen aristokratikus és önző törekvéseket világosan és határozottan visszautasítja s a jövő boldogság és dicsőség egyetlen alapjául a hűséges kitartást jelöli meg (Máté 24, 42—25, 13.).

Tehát nemcsak a gazdagok, hanem a szegények is okai voltak annak, hogy a közösség szelleme megváltozott.

Mert rövidesen megváltozott. Hiszen már az első években kitört benne a vizálykodás is. Azt olvassuk az Apostolok Cselekedeteiről írott könyvben, hogy a mikor a tanítványok szaporodának, a görögök közt a zsidók ellen panasz támadt, hogy az ő közülük való özvegy asszonyokat a mindennapi szolgálatban mellőzték. (Ap. Csel. 6, 1.).

Tehát a vizálykodás szelleme a keresztyének közösségébe is hamar befészkelődött. A nemzetiségi különbség, mely azóta is sok keserűséget okozott már ezen a világon, pártokra szaggatta a közös célra törőket. Talán ezért igyekeznek a socialisták ma is internationalis keretekben maradni.

A míg csakis zsidók voltak a keresztyénség hívei, nem volt baj. A zsidó megszokta az összetartást, szép tulajdona, hogy segíti egymást. De megszokta a kizárólagosságot is és amazzal a jóval együtt ezt a rosszat is beplántálta a keresztyén közösségbe. És a görögöket megrövidítették.

E szomorú jelenség mindenesetre a szellem változásáról tanuskodik. A szent gyülekezet, mely eddigelé a testvériség szent csókjával köszöntötte egymást, most már nem a szentek, hanem az emberek gyülekezete csak. A szeretet csókját már Júdás megfosztotta értékétől, de azért mégis az első hívők körében megmaradt a hitele. Most azonban a zsidó már nem csókolta meg a görögöt, a gazdag sem szerette, ha a szegény hozzá törlészkedik, a szolgát az Úr átallotta testvérének nevezni. Mindenekhez pedig még az önző érdektársulás is hozzájárult s így a kommunizmus alig élt, már is sírja szélén állt.

A szellem e változására vet szomorú fényt a szentírás ama helye, mely a zsidók és görögök torzsalkodását tudatja velünk.

Az apostolok a panaszt azonnal orvosolni kívánták. Még akkor mind a 12 apostol — Júdás helyett persze Mátyással — együtt volt a gyülekezetben. Összehívták az összes keresztyéneket s így szóltak nekik: „Nem jó dolog nekünk elhagynunk az Istennek beszédét és szolgálnunk a szegények asztalainak. Válaszszatok azért Atyámfiai ti közületek hét

férfit, kiknek jó bizonyosságuk legyen, kik Szentlélekkel és bölcseséggel teljesek legyenek, kikre e dolgot rábizzuk, mi pedig a könyörgéssel és az ige hirdetésének szolgálatával foglalkozunk.” (Ap. Csel. 7. 3—4).

Ebből világosan kitűnik, hogy az első keresztyén gyülekezet ügyeit eddigelé az apostolok maguk intézték, megtartva a Jézus ama mondását, hogy a ki első akar lenni, legyen minderek szolgálója.

Bizonyos azonban, hogy e vádra nem az apostolok igaztalan részrehajlása, hanem a tömeg növekedése adta az okot. Nem voltak képesek a folyton-folyvást szaporodó gyülekezetet minden tekintetben kielégíteni. És pedig azért nem, mert az apostolok a szegényügy vezetése mellett a propagandát is folytatták, s tanítottak, világosítottak, híveket toboroztak. Ezért mondják, hogy legjobb lesz, ha ők megmaradnak a szellemi ügyek vezetésének az élén, hogy ha csak az ige szolgálatában foglalatoskodnak, a szegények asztalának ellátására pedig új erőket alkalmaznak.

Jellemző, hogy maguk az apostolok a szegények asztala kifejezést használják. Bizonyosság ez a mellett, hogy a kommunizmus már ekkor csak a gazdagok fölüllegének összegyűjtése által táplált szegények ellátásává zsugorodott össze.

Érdekes és tanulságos dolog, hogy ez ügy élére választott férfiakat, kiket az irás diakonusoknak nevez, nem az apostolok rendelték ki, hanem a gyülekezet a maga köréből szabad akarattal választotta. Az első keresztyének kommunizmusa tehát a jogok birtokára is kiterjedt s így az első keresztyén gyülekezetben hierarchikus szervezetnek, clerus és nép elkülönülésének legkisebb nyoma sincs. Az apostolok csak felügyelők, tanácsadók, kik a közösség élete folyásának simasága, zavartalansága felett őrködnek, ezért most az első torzsalkodás alkalmával is sietnek a bajt orvosolni, de nem önkényesen, nem is hatalmi intézkedéssel, hanem bölcs tanácsal.

Az a hét férfiú a gyülekezet embere egészen, az apostolok a mint nem választják őket, nem is rendelkeznek velük tovább, hanem az istenige erejével megáldván őket, kibocsátották a szegények asztalának ellátására s azontúl ezek is önálló munkakört töltöttek be az apostolok mellett.

Az első keresztyénség körében, miként látjuk, az első hivatalok nem vallási, hanem tisztán sociális érdekből keletkeztek; a megválasztottak tiszte nem vallási, istentiszteleti feladatokra terjedt, hanem tisztán a közösség ellátására szorított.

S a rendezés e tekintetben annál szükségesebb volt, mert a kommunizmus mindinkább vesztette eredeti formáját. A kommunizmus tulajdonképeni jelensége, az agapé, hovatovább szaporodott a gyülekezet, annál inkább szorítkozott csupán csak a szegények táplálására. A módosabbak el-elmaradoztak, s csak a fölöslegüket küldözgették oda. A szabály a családban való étkezés volt, az agapé mind ünnepélyesebbé vált s kivételes lett, míg végre az úrvacsorára szorítkozott csak.

Altalában teljesen igaz, hogy a felélés kommunizmusa csak kis körben tartható fenn s hogy minden kommunizmus legnagyobb ellensége s akadályozója a család fennállása (Kautsky). A keresztyénség semmikép sem maradhatott kommunistikus, mert a családi életet nagyra becsülte.

Addig s ott volt csak teljes és tökéletes a közösség, a hol család nem volt. Jézus és az apostolok elszakadtak családjaitól, elhagytak apát, anyát, testvért, mindent s ők voltak egymás családja es testvérei (Máté 4, 22. 12. 46—50. 19, 29.) később is, bár a régít fenntartották, nem igen kötöttek új házasságokat, mert úgy voltak meggyőződve, hogy nemsokára jön az Úr, s akkor jobb annak, kinek nincs másokért mit aggódnia (I. Kor. 7, 1 s köv. 9, 5.). A teljes vagyonszövetség csakis oly társaságban lehetséges, a hol, mint az essenusoknál is, a nőtlenség kötelező volt, vagy a hol, mint az adamitáknál, megvolt a nő és gyermekközösség. Ez az oka, hogy a keresztyénség későbbi fejlődésében, ott, a hol a kommunizmust továbbra is fenntartották, a coelibatust emelték törvénynyé. Mert a hol család van, kell lenni tulajdonnak is. A magánvagyonot pedig a kommunizmussal kiegyeztetni nem lehet. A keresztyénség megpróbálta ezt a felélés közösségében de a kommunizmusban nem a fogyasztás, hanem a termelés, a produktio mikéntje a döntő.

Itt még az első években, az apostolok együttélése idején, tehát az első keresztyén üldözés vagyis István vértanú halála előtt az első és még egyetlen jeruzsálemi gyülekezetben szükségkép oly változás állott be, melynek következtében a közösség tisztasága csorbát szenvedett s a gyülekezet csak elvileg maradt kommunistikus, a mennyiben a módosabbak a maguk fölöslegét a közös pénztárba beszolgáltatták, de tényleg csak a könyörület gyakorlása, csak alamizsnálkodás volt az általános szokás.

Még tovább fejlett a dolog azután, a mikor az első keresztyén gyülekezetet szétrobbantották (mintegy 3 évvel Krisztus halála után) s az, mint a megzavart méhraj, szerte-röpült az egész világba, magával vive a szeretet és testvéri-

ség szellemét. A világ minden részében keletkező keresztyén gyülekezetek tagjai a testvéri közösség eszméjének csak úgy hódolhattak, a kommunizmust csak úgy szolgálhatták, ha ott-hon, a saját gyülekezetükben az agapé tényleges közösséget tartották fenn, a többi, a távoli testvérekkel szemben pedig a felsegélés, a szentek szükségére való adakozás nemes munkáját gyakorolták. Pál apostol az egyetemes, az internationális kommunizmus legelső harczoza, a merre csak jár, mindenütt gyűjt, hogy az ő népének bősége amazok szükségét pótolja, hogy legyen egyenlőség. (II. Kor. 8, 1. s köv.).

A kommunizmus tehát a szeretetadományok gyűjtésében továbbra is fennmaradt, s az apostolok, a hol csak megfordultak, mindenütt megbíztak valakit a közösségi szellem e nemű ápolásával. Ámde nagy tévedés volna azt hinni, hogy ezek mintegy az első papok voltak, mert bárha Pál többször inti is a hiveket, hogy tiszteljék azokat, kik előttük járnak, nem holmi hierarchikus rendet akar ezzel megállapítani, hanem azt kívánja, hogy az ilyenekben élő tiszta szellemet, a léleknek bennük nyilatkozó erejét ismerjük el (I. Kor. 16, 14—16.) Hiszen épen Pál apostol mondja, hogy ha egybegyűlnek, kinek micsoda kegyadománya vagy, azt ragyogtassa; a kinek dicséretre való éneke van, tudománya van, nyelveken való szólás ajándéka van, isteni jelentése van, magyarázása való ajándéka van, azzal álljon elő szabadon. Csak az a fő, hogy minden épülésre szolgáljon (I. Kor. 14, 26.).

Ezért ha az apostolok a gyülekezetekben a felügyelet gyakorlására felügyelőket, episcoposokat, püspököket, vagy előljárókat, presbytereket rendeltek, az csak a jó rend érdekében történt, hogy az Úr gyülekezetében mindenk ékesen és szép renddel legyenek. De ezek tiszte nem hogy uralkodjanak az Úrnak gyülekezetén, hanem hogy mindenk szolgáljanak (I. Péter 5, 1—3. II. Kor. 1, 24.).

A rend tartására pedig bizony nagy szükség volt. Hiszen annyira fajult már a közösség, hogy az agapé egészen kivetkezett eredeti mivoltából. Pál egész felháborodással írja: „halom, hogy a mikor ti egybegyülekeztetek, a gyülekezetben meghasonlás vagy, ti közödtetek... Mikor egy azon végre gyülekeztetek össze, szó sincs róla, hogy úrvacsorát egyetek. Mert evéskor kiki saját maga vacsoráját szedi elő és ím ez éhezik, amaz pedig dőzsöl. Ugyan hát nincs néktek házatok evésre ivásra? Vagy megvetitek az Isten gyülekezetét és megszegénítitek a szűkölködőket?“ (I. Kor. 11, 18—22.).

Az eredeti szellemet, a testvéri szeretet különbségeket romboló s egészséges közösséget építő szellemét a gyülölkö-

dés, visszavonás, pártoskodás átka váltotta fel. Nem is csoda, hiszen maguk az apostolok is korán torzsalkodtak egymással. Abban a korinthusi gyülekezetben, a melyben Pál, Péter; Apollos- és Krisztus-pártiak marakodtak egymással, hogyan is élhetett volna tovább a kommunizmus. S hova-tovább terjedt a keresztyénség kifelé, annál inkább veszett az eredeti szentsége.

A következő századokban a keresztyénség sok helyütt valóságos érdekközösségi szövetkezet volt, olyan formában, mint a mostani temetkezési szövetkezetek s részben azonos czéllal is. Erre nézve Tertullianus egyházatya így ír: „Ha van is tényleg bizonyos pénztárféle intézmény, az nem a felvételi díjából, a mi egy neme volna a vallással való kereskedésnek, hanem úgy alakul, hogy minden egyes tag havonként, vagy a mint arra képes, bizonyos mérsékelt adományt juttat a közösségnek, tehetsége szerint. Mert jutalékának megadására senki sincs kényszerítve, hanem önkéntesen adja azt. Ez mintegy a kegyesség takarékosága. Mert ebből ugyan egyetlen fillér sem jut haszontalan eszem-izomra, hanem a szegényeknek, árváknak, vagyontalanoknak és elaggottaknak eltartására és eltakarítására. nemkülönben a hajótöröttek, bányamunkások, megtelepültek, fogságban sínlődők, ha ugyan az Úr dolgáért szenvedik a bajt, s hasonlók segélyezésére. A szeretet e műveinek gyakorlása már mintegy ismertető jele mieinknek. Lássátok — mondják ők — mint szeretik ezek egymást, akár meghalni is készek egymásért. Mert ők — teszi hozzá Tertullianus — gyűlölik egymást és kész volna egyik a másikat megfojtani.“

Ime ezzé vált a 2-ik és 3-ik században a keresztyén kommunizmus. Havi rendes megajánlott járulékok képezték a testvéri szeretetnek mintegy a megváltását. Később, mikor a keresztyén vallás államvallássá vált, már nem is önkéntes volt e járulék, hanem kötelező, rendes évi adózás.

S az adományozások rendszeres gyakorlásával megváltozott az egyház egész képe. A begyűlt vagyon kezelésére rendes tisztviselők, kiosztására előljárók kellettek. És a vagyon kezelése egész embert kívánt. A presbyterek, episkoposok bárha még mindig a hajóktól, gyalúpadtól, tókéktől, nyájtól kerültek is ki, nem folytathatták többé kenyérkereső munkáikat, hanem a gyülekezet javaiból éltek.

E javak ugyan, miként láttuk, a szegények számára adattak össze, s eredetileg tisztán csak közjóra szolgáltak, de lassanként szokássá lett, hogy abból a most már rendes hivatalnokká vált egyházi előljáró a maga szükségletét is fedezze.

Mennél nagyobb pedig az egyházi vagyon, annál nagyobb a püspöknek a befolyása, hatalma és függetlensége is. Utóbb aztán segítő társakat is állíttatott maga mellé.

Mikor aztán a keresztyénséget, mint titkos társulást Trajanus példájára a többi római császár is erőszakkal üldözni kezdte s mindennemű vagyonát elkoboztatta, hogy a közvagyonot megmenthessék, a püspökök tulajdonainak adták azt ki, a mi azok tekintélyét, befolyását, önállósulását s renddé fejlődését természetesen nagyon előmozdította. Ekkor azonban az apostoli rendelkezés ellenére már megkivánták a püspököktől azt is, hogy ne nősüljenek. Megkivánták pedig nem többé a parusia reménye miatt, miként előbb, mert hiszen a Krisztus várása jobbára már a 2-ik század folyamán megszűnt, hanem azért, hogy a közvagyon sértetlen megmaradását biztosítsák.

De hát hol van immár az eredeti kommunizmus? Magától megszűnt, részben meg átalakult, és csak azokban a kisebb társulásokban élt tovább, melyeket a nőtlenség fogalmával a klerikusok rendje alkotott.

A gyülekezet pedig gyűjtötte a vagyont közjó czimén, a szegények felségelésére tovább. De hogy mi ment abból a szegényeknek, mutatja az, hogy 400 évvel Jézus halála után a római egyházban az egyházi évi jövedelemből egy részt a püspök, egyet a clerus, egyet a gyülekezet fenntartásának költségei emésztettek fel s csak a negyedrészt fordították a szegények táplálására, tehát a kommunisztikus közösség tulajdonképeni céljaira.

S ma a rendszer folytatódik tovább. A keresztyén nevet magának egyedül igénylő és lefoglaló egyház ma is milliók számára gyűjti a péterfilléreket. Szegényeknek? Nem, csak annak az egy szegénynek, ki gyémántos trónon beszél annak a nevében, a kinek nem volt fejét hová lehajtania. S az a másik, ez a mi szegény egyházunk, mire gyűjt, hogyan szolgálja a közösséget! Mi még csak a mindennapi kenyér mellett vagyunk, de azért ha kell, ha a szükség úgy kívánja, nem habozunk kettéharapni azt a betevő falatot, hogy a jobbik felét a szűkölködőnek adjuk.

A keresztyénség azzal az igénynyel lépett fel kezdetben, hogy új eget és új földet teremtsen. A kommunizmus, a socializmus hevesebb hívei itt olvassák aztán a keresztyénség fejére azt a súlyos vádat, hogy nem teljesíti hivatását, mert vagy nem tudja, vagy nem akarja azt teljesíteni. Mert hiszen az emberiség a keresztyénség birtokában sem boldogabb, mint volt azelőtt, a nélkül. Ma is csak úgy elénk bukkan léptenyomon a nyomor, ma is csak úgy fennállanak a választó falak

a társadalom osztályai között, de sőt az egyház vezetői maguk is a legkiváltságosabb rendet képezik, ma sem ismeri a gazdag a szegényt testvérének a való életben, legfőlebb ha ünnepek mutatós alkalmakor. ma is csak a kevés ezrek uralkodnak a milliók jogért küzdő tömege felett, a gazdag ma is duskál, s örömeinek hajhászatába merül, míg a szegény ma is csak reménységből él. Szóval a keresztyénség a társadalmat nem alakította még át.

A vád súlyos, s mi tagadás benne, tények támogatják. De hát a keresztyénség maga-e ennek az oka? Nem, semmiképen nem! Hiszen az eddigi kép megmutatta, hogy a hol a keresztyénség igazi szelleme él, ott csakugyan új világot teremt, a szeretetnek, a testvériségnek, a segítő jóakaratnak boldog, szép világát. De e világ csak addig állhat fenn, a míg él a szellem, a mely megteremti. Ma is a szeretetnek megannyi, a régi korban ismeretlen intézménye e szellem gyümölcse.

Eszményt csak eszményi lelkesedés tud felfogni, megvalósítani, legfőképen pedig megtartani. Mi pedig lelkesedésben könnyen lankadó, eszményt hamar felejtő, az anyagot nagyon szerető emberek vagyunk: nem pusztán szív, hanem hús és vér is.

Ne áltassuk hát magunkat azzal, hogy valaha eszményi társadalmat alkothassunk. De maradjon bár az ideál örökké csak eszmény, áldott dolog az, mert lelkesít, nemesít. Hivatásunk javítani törekedni mindig azon az úton, melyet a keresztyénség mutat, abban a szellemben, mely egyedül vezethet az óhajtott célra.

Az ember örökké ugyanaz, örök ama feladata is, hogy irtsa a gonoszt s nevelje a jót, az igazán emberit önmagának és a közösségnek boldogságára.

Raffay Sándor.

LUTHER LITURGIKÁJA.

(Első közlemény.)

Luther tudvalevőleg nem írt liturgikát, de alapvető nézeteit az istentiszteletről részben nagyobb műveiben elszórtan, részben az istentisztelet egyes fontosabb alkotó elemeinek külön egyes művekben, mintegy monographiákban való tárgyalása közben mondotta el.¹

Mi Luther liturgikáját egy rendszeres liturgika következő beosztási terve szerint fogjuk bemutatni. Egy első, vagyis *történeti, előkészítő* részben kifejtjük azt: miképen igyekezett Luther nem új istentiszteletet construálni, de régit reformálni? Egy második *kifejtő* részben feltüntetjük: mit tekintett Luther az istentisztelet lényegének? mik szerinte annak alapelvei? alkotó részei?: ének, imádság, szentírásolvasás, prédikáció, áldás; egyes cselekvényei?: gyónás- és úrvacsorája, ünnepi és vasárnapifőistentiszteletek, reggeli és délutáni mellékistentiszteletek az egész egyházzal; egyesekkel való funkciói: keresztelés, esketés, temetés és papszentelés (ordinatio.) Egy harmadik vagy *kiegészítő* részben az istentisztelet külső kellékeiről: személyzet, idő, eszközökről és térről értekezvén.

ELSŐ RÉSZ.

Történeti előzmények.

A róm. kath. istentiszteleti élet igen kifejlett volt. Ámde a róm. kath. istentisztelet alakját a papismus érdeke határozta meg. Az egész egyház berendezése hierarchiai alapon, hierarchiai érdekből, az egyház, értsd: a papság. a pápa jogán

¹ Idevágó művei a következők: 1. Von Ordnung des Gottesdienstes in der Gemeinde, 1523. 2. Formula Missae et communionis 1523, 3. Deutsche Messe und Ordnung des Gottesdienstes. 1626. (Unterricht der Visitatoren 1528.) 4. Das Taufbüchlein verdeutscht durch Dr. M. Luther. 1523. 5. Wie man recht und verständlich einen Menschen zum Christenglauben taufen soll. 1523. 6. Das Traubüchlein verdeutscht aufs neu zugerichtet. 1526 körül. 7. Taufbüchlein für die einfältigen Pfarrherrn. 1534 körül, 8. Formula Ordinandum stb.

állott. Luther az evangélium jogát és pedig kizárólagos jogát és a hívek egyetemes papságának I. Pét. 2—9, de főleg a hit által való megigazulás alapelvét hangoztatván, az istentiszteletnek is meg kellett változnia, mert az istentisztelet a vallásos élet tükrre. Ámde az istentiszteletben az újnak alapját mindenkor a régi képezi. Itt is a régít kellett tisztogatás útján megreformálni, átalakítani. Luthernek tehát a régin kellett építenie. És ezen szempontból, e helyütt az válik főkérdéssé, hogy Luther a reformáció előtti istentiszteletet miképen fogta föl és miképen méltatta, vagy is: mely általános, elvi szempontból ítelt az érvényben volt istentisztelet felett?

Luther úgy látta, hogy a középkorban kifejlett istentiszteletben három elvetendő elv uralkodik. A főfő tévedés és hiba — szcrinte — abban állott, hogy az istentiszteleti cselekvények végzéséhez azok *érdemszerző* természetének képze, gondolata tapad. Ő úgy tapasztalta, hogy az emberek azt hitték, hogy mert az illető istentiszteleti cselekvényt elvégezték, már az által, — eo ipso, — érdemet szereztek.

A másik nagy hiba az volt, hogy téves alapon nyugvó *törvényszerűség* nyomása alatt állott az istentisztelet.

Végül a harmadik nagy hiba abban állott, hogy az istentiszteleti cselekvények végzése *üres külsőséggé*, külső cselekvénynyé fajult.

„Sermon von guten Werken“ 1520. című műve legelől is az istentiszteleti cselekvények helytelen túlbecsülése ellen kel ki, mintha azok már magokban érdemet szerző cselekedések volnának. „Ördögi“ tévelynek mondja, ha valaki azt hiszi, hogy egyházi cselekvényekkel: imádsággal, bőjtöléssel, gyónással, búcsújárással, miseszolgáltatással, az imaórák betartásával, éjjeli miséekkel és imádságokkal, vigiliákkal, fogadalmakkal, szentelésekkel stb. Isten jóakarátát és kegyelmét kiérdemelheti és az üdvösséget — *megérdemli*.

Szerinte abból, hogy az istentiszteleti cselekvényeket úgy tekintették, hogy azok „Isten előtt érdemeket szereznek“ folyt azon törekvés, hogy a különös istentiszteleti cselekvények körét lehetőleg kitágítsák és az Isten által adott elemeken felül, sőt azok mellőzésével és lenézésével egy „különös“, szabadon „választott“ (üres és értéktelen) istentiszteletet rendezzenek be. Az utóbbiakhoz számította név szerint: a bőjtölést, a búcsújárásokat, a gyónást, a fogadalmakat, alapítványokat s az e féléket.

Luther alapelve, alapnézete, hogy csak *hit által igazulunk meg*, minden cselekedetnek s így az istentiszteleti cselek-

vényeknek is kizárta érdemetszerző jellegét, s azért kizárta azon törekvést is, az *üdvöt törvényes úton* megszerezni, valamely istentiszteleti cselekvény elvégzésétől tenni függővé, s így tehát összeegyeztethető nem volt az e tekintetben addig fennállott *törvényszerű kényszerrel* sem.

Már az 1519—1521-dik évben, néhány zsolttár latin magyarázatában a leghatározottabban elitéli Luther azon pápai zsnoktságot, mely a lelkiismeretet az „opera ceremoniarum“-hoz köti és azokkal, mint kötelekkel fojtogatja, mely zsnoktság, — mint azt más helyütt mondja, — az ó-testamentumi ceremonia törvényszerűségét messze felülmúlja és nemcsak istenkáromlás, hazugság és csalás, hanem valóságos „bolondok műve“ (Narrenwerk) és „majomjáték“ (Affenspiel.)

Az istentiszteleti cselekvények érdemetszerző voltát hirdető ördögi tévely és az ennek megfelelő törvényszerűség, betűszerűleg összehatásából keletkezett azután a gyakorlatban a lehető legnagyobb *külsőszerűség* az istentiszteleti cselekvények végzésénél. Azt mondja Luther: „Mai napság úgy áll a dolog, hogy azt hiszik az emberek, hogy eleget tettek, ha a misét szemökkel látták, a prédikációt fülökkel hallották és az imádságot szájukkal mondták“. Feleletében Emser könyvére 1521-ben ezen szemrehányás élet a klérus képmutató, álszenteskedő eljárása ellen irányítja Luther, azon klérus ellen, mely a maga szent voltát a „mulandó és küldő“ dolgokban keresi, de a mely, a mi a „belsőt, a hitet illeti, abban semmi. Festői szemlélhetőséggel és hűséggel festi és korholja azután Luther az istentiszteletnek ezen külsőszerűvé tételét a Magnificat 1521-diki bírálatában eképen: „Fájdalom, mai nap ezt a szót „istentisztelet“ egészen külsőleg értelmezik, úgy hogy a ki azt hallja, *nem is gondol arra*, t. i. az istentiszteletre, vagyis, hogy belsőleg közlekedjék Istennel, hanem gondol a harangszóra, a templomok kövére és fájára, a füstölőre, a gyertyák lángjára, a templomi zajra. az aranyra, a selyemre, a drágakőre, a mely a templomi ruházaton, a misei öltözéken van; gondol a kehelyre és a monstrantiara, az orgonára, a táblákra, képekre, a processiora. a templomjárásra, a szajkómódjára való szajmogatásra és az olvasó köveeskéinek olvasására, a rosarium morzsolására“. Luther meg van róla győződve, hogy az ördög maga kedvez ezen külsőségeknak s maga segíti elő a külsőszerűséget, mert épen ezek által fojtatik el a bensőséges, szellemi, tehát az *egyes lelkek üdvét* alapjában látja veszélyeztetve. S ezért szólalt fel az ellen, ezért helyezkedett azzal szemben ellentétes álláspontra!

Mindamellett egészen a Carlstadt-féle mozgalomig, 1522. tavaszáig nem nagyon, vagy általában nem gondolt gyakorlati reformra az istentisztelet terén. Egészen ezen időig beérte azzal, hogy elméletileg: szóval és írásban igyekeztek a fennálló istentisztelet egészének és részeinek helyes felfogását, méltatását lerjeszteni s óvta hiveit a ceremóniákba vetett csalóka bizalomtól, mint melyek a hit mellett, e lényeges mellett, legfeljebb is mint annak eszközei szerepelhetnek! De tovább, ez ideig, az istentisztelet külső organismusával szemben nem ment. Ez az álláspontja az ő „Sermon von den guten Werken“ című 1520-ból eredő művének s 1519—1521-diki zsolnártárgyarázataiban sem megy ezen túl. A legélesebben elítéli ugyan a fennálló istentiszteletet, de mégis azt vallja, hogy mint szükséges, illetve elkerülhetlen rosszat. — mivel más jobb nincs, — „sicut leges civilis polítiae“ tűrni kell azt és a hitnek és a szeretetnek erejével jóra fordítani, lehetőleg ártalmatlanná tenni.

Csak a „rajongók“ fellépése indította Luthert arra, hogy kifejezést adjon azon nézetének: miképen kell a fennálló egyházi renddel, beleértve az istentiszteletet is, az evangéliumi üdvölközések alapján elbánni.

A rajongók, mint ismeretes, e kérdést erőszakos úton akarták megoldani. Wittenbergben a mise ünneplését az azzal járó minden szokásos szertartással együtt erőszakos úton megszüntették s behozták az úrvacsorájának két szín alatt való kiszolgálását, a képeket pedig szétrombolták. Luther a Wartburgból haza sietett, a rajongók dühöngésének ellene szegült, 8 beszédet tartván ellenök, mivel nézete szerint nem a külsőségeken kell kezdeni a reformatiot, mert ezek nem a fődolog, hanem a belsők, a valóban lényeges kérdéseken, a hit és a szeretet felköltésével. Szerinte nem az a feladat vár a reformatiora, hogy a „kövel és a fával“ éreztesse hatalmát, hanem, hogy hirdesse az evangéliumot és prédikálja azt, hogy a hívők szívei az ördög tanaitól megszabaduljanak, hatalma alól feloldassanak s így keresztyénekké tétessenek, hitre és szeretetre neveltessenek.

És ha már magában a dolog természetében fekszik az — mondja Luther — hogy lassan fokozatosan haladjunk *belülről kifelé*, annál inkább megkívánja azt a gyengékre való tekintet, kiket Pál apostol tanai szerint tejjel kell táplálnunk, hogy kiméletet, mérsékletet, türelmet tanusítsunk, mert hiszen ez olyan gyöngéd figyelem, a mely által a keresztyén szabad ság kárt nem szenved; mert „a mint egy részt feltétlenül megkívánatik, hogy a hit, a lelkiismeret szabadsága az egy-

házi és világi zsarnokokkal szemben megvédelmeztessék, úgy másrészt kell is, szabad is, hogy a keresztyén, hite szabadságának tudatában, a gyengékhez önként leereszkedő legyen.“

Ezen elvének megfelelőleg azon mértékben, a mely mértékben az előmunkálatokat az Isten igéjének prédikálásával megtette, feljogosítva is érezte magát Luther arra, hogy erélyesebben hozzálasson az istentiszteletben meglévő visszásságok megszüntetéséhez. És „*midőn már az evangélium két egész éven át prédikáltatott és a gyengéknek elég kedvezmény nyújtott*“, feljogosítva érezte magát „Formula missiae“-ben, 1523-ban, legelőbb is a misére nézve egy reformjavaslattal fellépni. De a népnek conservatív természetére való tekintetből, még az 1528-dik évben is azt javasolja egyik levelében, hogy az újtások a lehető legkisebb mértékre szállíttassanak le.

Mint kezdetben, úgy később is fődolog maradt Luther előtt a lelkiismeret belső szabadsága, mi mellett a hagyományos istentisztelet és annak külső átalakítása annyira melleslegesnek tűnt fel előtte, hogy 1528-ban, tekintettel a meissenai püspök egyik parancsára, azt mondta, hogy ha Róma a lelkiismeret szabadságát meghagyja és a legfőbb alapelvet, a hitből való megigazulás alapelvét, meg nem sérti, az evangélium hívei megtűrhetnék a pápisták minden más rendeleteit, a pápista istentisztelettel együtt, *a mennyiben azok az Isten igéjével határozottan nem ellenkeznek*. Hasonló nyilatkozatot tett az augsburgi kiegyezési tárgyalások alkalmával is. „A hol Krisztus megkapja azt, a mi őt megilleti. A mi a többit a magunk és az ő kedveért zivessen feláldozzuk!“ Luther jól tudta, hogy a pápa épen ezen fődologban nem engedhet és nem fog engedni.

Mindamellettt mindazt, a mit életének végső éveig az istentisztelet reformatiójára nézve tett, ideiglenesnek tekintette, mert ő a hitnek általános felköltésétől, felébredésétől, mélyebbé, melegebbé válásától várta azt, hogy lehetséges lesz az egyház szervezését, berendezését minden részletében gyökeresen átalakítani és azután a *valóban evangélikus* keresztyének között „igazán evangélikus, evangéliumszerű istentiszteletet“ meghonosítani.

Luthernek magatartása az átmeneti időszak nehézségeivel szemben teljesen correct, mert előtte a fődolog: *a lelkiismeret felszabadítása és a hit erősítése*, minden viszonyok és körülmények között, csakugyan fődolog maradt. Krisztusban való megkööttségében úgy érzi, hogy szabad és úr minden dolgok felett, szabad a cselekvésre, de fel van jogosítva a várakozásra is. Megható az ő gyöngéd figyelme „a gyengék“ lelkiismeretével szemben. Ez az ő maga lelkiismerete nehéz

küzdelseinek következménye. És azért meg kell neki bocsátanunk, hogy oly naiv, vagy legalább is túlságosan optimista volt, hogy azt várta, hogy „*két egész évi*“ evangéliumi, felvilágosító munka után, az ősrégi istentiszteleti szokások, hagyományok tekintetében a nép lényegesen más nézetre jó és felvilágosulttá lesz és hogy a külsőt oly kevésre becsülte és és annak reformját oly sokáig halogatta, mert a nem evangéliumszerű, nem írásszerű külsőségek megmaradása, további fennállása, természetesen a belső fejlődésnek állott útjában és annak akadályává lett. De hát néki egy akarata ellenére megindult mozgalmat kellett a helyes mederbe szorítania s a külsőségeken felakadó túlzók nyers, rohamos eljárását korlátoznia, mert tudta, hogy a régi, a megszokott nagy hatalmat gyakorol a kedélyekre és mert meg volt győződve, hogy a helytelen istentisztelettől való *belső megszabadulás* a fődolog s hogy a külső reformokat a kitanításnak, a felvilágosításnak kell megelőznie. Innen van, hogy a fennálló istentisztelettel szemben védőleg lépett fel, annál is inkább, mert a rohamos újításoknak az egyesek lelkiismeretére, az egyéni hitéletre való káros voltát vette tekintetbe, pedig ő az egyesek lelkiismeretét kívánta biztosítani és mielőtt a visszaélések eltöröltetnének, előbb a népet kitanítani, hogy az *egyések* lelkiismerete legyen megnyugtatta és felszabadítva. Lutherre nézve az istentisztelet reformja nem az ész, de kiválóan a lelkiismeret dolga volt.

MÁSODIK RÉSZ.

Az istentisztelet lényege, jelentősége, alapelvei, alkotórészei és cselekvényei.

I. Fejezet

Az istentisztelet lényegéről és jelentőségéről.

A reformatio előtti egyházra nézve az istentisztelet hordozója, voltaképeni megtartója a klérus, a felszentelt áldozárok voltak.

Már magában a latin nyelvnek használata is, külsőleg úgy tünteti fel az istentiszteletet, mintegy, többé-kevésbé kizárólagos papi foglalkozást, melyben a gyülekezet, ha egyáltalában részt vesz benne, csak szenvedőlegesen, *passive*, teszi azt, szóval *csak jelen van*.

Ezen istentiszteleti berendezésben az az egész egyházi berendezésben uralkodó vezérgondolat jutott kifejezésre, hogy

az egyház és annak organumai az üdv *kizárólagos* közvetítői. Luther ezen az egyházi üdvkövetítői hivataláról szóló alapelvvel szemben a *hívek egyetemes papságának elvét* állította fel. Már akár a hitre, akár a keresztségre állította is Luther a hívek egyetemes papságának elvét, mindenkor azon biztos tudaton áll az, hogy egyedül a Krisztus a közvetítője üdvünknek, a ki a hitben és a keresztségben *mindenkinek egyenlő módon* sajátjává lesz; s akár így, akár amúgy értelmezi is az egyetemes papság jelentőségét, mindenkor azt akarja vele kifejezni, hogy a keresztyének az ő egyéni üdvélete tekintetében semmi más közvetítőre nincs szüksége, egyedül a Krisztusra és hogy a keresztyént, mint olyat, mind az megilleti, a mit nekünk Krisztus biztosított, szerzett, *elsajátíthatóvá tett!* S ebből, *eszményileg tekintve*, folyik, hogy a megkeresztelt *hívő keresztyének egész gyülekezete* az önállóan *cselekvő alany az istentiszteletben* s hogy elvileg az istentiszteletben nincsenek cselekvők és szemlélők, activ és passiv jelenlévők. „Sermon von guten Werken“ című művében ez egésznek, az egész egyháznak ezen eszményi cselekvőségét az istentiszteletben legelől is a mise ünneplésénél kívánja meg Luther. Nem eszupán az áldozár áldoz a misében, hanem minden egyesnek saját egyéni hite a valódi áldozári tiszt. a valódi áldozás . . . és mindnyájan szellemileg egyaránt áldozárok Isten előtt“. „Von der Winkelmesse und Pfaffenweihe“ című művében 1533-ban a „valóban keresztyén misét“ így festi Luther: „Akkor az oltár elé lép e mi papunk, püspökünk, vagy szolgánk . . . és *mi többiek*, a kik a sacramentumban részesülni kívánunk, mellé, mögé és körülötte letérdepelünk *mint mind igaz, szent áldozártársai*. Ilyen mi velünk született, örökölt papi, áldozári méltóságunkban és díszünkben vagyunk mi jelen . . . és nem hagyjuk papunkat önmagában, a maga személyében és a maga személyeért, a Krisztus rendelkezését, szerzetési igéit mondani, hanem ő a mi mindnyájunk szája és mi mindnyájan vele mondjuk azt szívből és élő hitből.“

Azon alapelvet, hogy eszményileg az istentiszteletben az egész gyülekezet a cselekvő, legvilágosabban és leghatározottabban a maga torgauai, templomszentelő beszédében fejezi ki Luther, azt mondván: „hogy én, midőn gyülekezetil összejövünk, prédikálok, az nem az én szavam és tettem, de az mindnyájatok kedvéért történik és az egész egyház kedvéért, mert egynek lennie kell, a ki beszél és szónokol a többieknek parancsára és azok jóváhagyásával, a kik azzal, hogy a prédikációt hallgatják, mind az Isten igéjéhez ragaszkodnak és így másokat is tanítanak. Hogy egy gyermek megke-

reszteltetik, azt nem csupán a pap teszi, hanem a keresztszülék is, mint tanuk, sőt az egész egyház. Mert a keresztség, épen úgy, mint a szentírás és Krisztus, közös kincse minden keresztyénnek, épen így imádkoznak, énekelnek és hálát mondanak *mind együttesen* és itt semmi sincs, a mi egygyé, egyedül egygyé volna, vagy a mit egy, egyedül egy maga tenne, hanem itt minden, a mi je valakinek van, a másé is!“

Luther az istentisztelet *jelentőségéről* két szempontból nyilatkozott, t. i. egyrészt arra nézve mondotta el nézetét: micsoda becse és célja *az istentiszteletnek általában?* másrészt arra nézve: micsoda becse és célja van az istentisztelet *meghatározott alakjának* és rendjének?

„Sermon vom Neuen Testament“ című 1520-diki művében első ízben látja magát Luther arra indítatva, hogy nyilatkozzék a „külső, látható“ istentisztelet céljáról és jelentőségéről. Ellenei ugyanis azt a szemrehányást tették neki, hogy ha minden csak a hittől függ, melylyel bárhol bírhatunk: mi szükség van a *templomi* istentiszteletre? Luther azt feleli: 1. „hogya a benső hit, a melytől végül is természetesen egyedül függ minden, — a templomi istentisztelet által *ébresztetik* és *rentartatik*; 2. hogy határozott parancsolatunk van az Úrtól erre nézve, nevezetesen a sacramentum megünneplésére; 3. hogy a legtöbb embernek szellemi gyengesége szükségképen megkívánja, hogy az emberek egymást kölcsönösen hitre serkentésék, végül 4. hogy a legfőbb ok, a miért („leibliche Messe“) látható istentiszteletet kell tartani, az Isten igéje, a szentírás, — mert ezt senkisé nem nélkülözheti, ezt mindennap kell forgatni, ebben mindenkinek mindinkább otthonossá kell lennie“. Ha a második októl eltekintünk, akkor a mondottak ezen egy mondatba foglalhatók össze: Az egyes hitének, (mint azt a tapasztalás mutatja), hogy felköltessék, tápláltassék, fentartassék, szüksége van közös istentiszteleti cselekvényekre, melyekben mindenek előtt a hitnek tulajdonképeni ébresztő és fentartó eszközét, t. i. az Isten igéjét kell nyújtani és elsajátíttatni. Hogy az istentisztelet súlypontja az Isten igéjének hirdetésében áll, azt még határozottabban kifejezi Luther „Ordnung des Gottesdienstes in der Gemeinde“ című 1523-diki művében, melyben ekképen szól: „A fődolog legyen az, hogy minden megtörténjék, hogy az ige hirdettessék és elterjedjen, . . . akár mindent is inkább el lehet hagyni, semmint az ígét és semmi sem jobb, mint hogy az ígét hirdetjük, terjesztjük“. E tekintetben épen ilyen határozottan nyilatkozik Luther 1526-ban „Deutsche Messe“ című művében és a torgau templom felszentelése alkalmával 1544-ben tartott prédikáció-

jában. melyben azt a kérdést tárgyalja: „Micsoda czélja és haszna van a keresztyének közös istentiszteletének. istentiszteletre való összejövetelének?“ melyre azzal felel, hogy a hitéletet ébressze, éleszsze, illetve az ébresztésre, élesztésre alkalmat adjon. *És épen ez lélektani alapja az istentiszteletnek.* És Luther valahányszor az istentisztelet jelentőségéről általában elméletileg nyilatkozik, mindenkor határozottan kimondja azon meggyőződését, hogy az istentisztelet ugyan *nem üdvözvetítő*, de az adott üdvözközök: ige és sacramentum alapján. *üdvre nevelő intézmény.*

A mi már azon kérdést illeti, micsoda becse és czélja van az istentisztelet meghatározott alakjának és rendjének. hogy — úgy mondjuk — egyes idő szerinti testének, külső alakjának? arra nézve következőleg nyilatkozik Luther: Bizonyos külső megegyezés és meghatározás *szükséges*, sőt *elkerülhetetlen*, hogy az adott emberi viszonyok között az istentisztelet egyáltalában lehetséges legyen, a minthogy a politikai és polgári életnek is szüksége van ilyen rendezésre, rendre. De az istentisztelet szentsége megkívánja nemcsak a gyakorlati szempontból feltételezett rendet, hanem még a külsőleg is nyilvánuló tiszteletet is, („reverentia“), bizonyos finom fegyelmet („feine Zucht“). mondjuk a szépészeti szempontok figyelembevételét. Az ifjúság, a kiskortúak, a gyengék kedvéért, az istentisztelet szükségszerű, elkerülhetetlen alakja mellett, különös eszközökre is van szükség és ezekhez is szabad és ezekhez is kell nyulnunk. ha a körülmények, a viszonyok úgy kívánják. Az együgyűeket, mint a kis gyermekeket édesgetnünk, csábíthatnunk kell a külsővel és az abban fellépő díszszel. Olvasás, imádkozás, bőjtölés, éneklés, templomi dísz, orgona és a mi ehhez hasonló a kolostorokban, templomokban van és megtartatik, *mindaddig* szükséges az együgyűek tekintetéből, *míg megtanulják megismerni a hitet!* „Sőt ezek kedvéért, ott, a hol az segít és az ügyet előmozdítja, megengedvén, hogy ehhez minden harang megszólaljon és az orgona és annak minden sípja szóljon és minden csengjen, a mi csak csenghet“ — mondja Luther.

Szóval, az istentisztelet külső megjelenése: alakja és ruhája vagy közvetlenül a gyakorlati szükségnek, a gyakorlati szempontoknak áll szolgálatában, vagy pedig arra való, hogy kiterjessze: mélyebbé, bensőségesebbé és erősebbé tegye annak üdvre nevelő hatását. De mindaz, a mi ide tartozik, *csak közvetett értékkel bír* és hasonlít az építések alkalmával felállított állványhoz, melyet nem a maga kedvéért, de az építés kedvéért állítanak. vagy a takarókhöz, pólyákhoz és

kendőkhöz, melyekbe „szükségből“ a gyermeket pólyázni, takarni szokták, mondja Luther. És mivel végül is minden a hit kedvéért történik, a hit egyedüli lényeges és szükséges eleme, magva („Stück“) az istentiszteletnek, a minthogy a hitet adott alkalommal Luther „valódi istentiszteletnek“ nevezi. Az istentisztelet Luther előtt nem Istennek való szolgálat, hanem egy oly intézmény, mely az emberi viszonyokra, állapotokra és szükségletekre való tekintetből van és végelemzésben a *hitnek* szolgálatában áll s ezen értelemben nem más, mint a czél elérésének egyik leghathatósabb eszköze. Ámbár tehát Luther szerint a hit *szükségszerű* előfeltétele: csakis az *isteni üdv-tények*; és *szükségszerű* eszközei csakis a kegyelmi eszközök: ige és sákrámentum. De mivel ezek és különösen az ige leginkább és közvetlen nyujtatnak és hatnak az istentiszteletben, a hol az adott viszonyoknak megfelelőleg tényleg, alkalmas és megszokott módon hatnak az istentisztelet a hit szolgálatában álló egyik leghathatósabb eszköz.

Különben jellemző Lutherre nézve, hogy ő az istentisztelet jelentőségéről csak ritkán és csakis alkalmilag nyilatkozik, és nem törekedett az istentisztelet fogalmát egy egységes formulába foglalni. De bár csak az istentisztelet egyes oldalait, egyes alkotó részeit kívánta is megvilágítani és pedig azért, mert fontosságukat a vallásos életre nézve világosan látta és mélyen érezte és az egyházi gyakorlatra, tekintettel kellett lenni és főképen mert azokat az egyesnek hitélete és az egész hívő seregnek nézve is a legaldásosabb úton és módon új életre akarta hozni és új alakkal akarta felruházni, mindamellert felfogása egységes, kiindulási pontja világos, tárgyalása a szent tárgynak megfelelő. Vagyis mint bevezető sorainkban mondtuk, nem írt liturgikát, nem állította össze az istentisztelet elméletét, de alapvető nézeteiből egy ilyen konstruálható, összeállítható, a mit megkísérlni éppen ezen sorok feladata.

II. Fejezet.

Az istentisztelet alapelveiről.

Azon legfőbb alapelve mellett, melynélfogva megkívánta Luther, hogy az istentisztelet a hitrevelő eszköz legyen és azért benne az isteni üdv-tények és a kegyelmi eszközök nyujtassanak, vagyis hogy a Krisztust nyujtsa, („treibe“), és a Krisztus benne megkapja a magáét — tehát az *evangéliomszerűség alapelve mellett*, — az istentisztelet legfőbb alapelvül Luther a *szabadságot* nevezi meg.

Krisztus megszabadított bennünket az ó-testamentomi ceremonia törvényszerűségétől. — Luther szerint minden szabad, a mi az evangéliomszerűséget nem sérti, a mi az üdvre nézve nem káros, a mitől az üdvösség nem függ és idetartozik az istentisztelet megjelenési alakja, ideje, helye, a személyek, az edények, a ruházat, a külső magatartás stb. Mindezen dolgokra nézve a keresztyének lelkiismeretére általában nincs megkötve, szabad és ezek tekintetében nem köteles tűrni szabadságának bárhonnán jövő korlátozás, önkényes tilalmak, önkényes parancsok által való megszorítását. Luther többször hivatkozik reá, hogy Krisztus a mózesi istentiszteleti rendeletek nyomasztó sokaságával szemben az istentisztelet ünneplésének csak egy módját rendelte meg határozottan, t. i. az úrvacsorájának megünneplését, de e tekintetben is teljesen szabadon hagyta annak egyes kialakulását, az egyes részletekben való módosulását. A szentírás e tekintetben semmit sem határoz meg, hanem érintetlen hagyja a szellem szabadságát: „pro commoditate locorum. temporum et personarum“. A hely, idő és a személyek szükséglete szerint nyilvánuljon a keresztyén szellem szabadsága.

De ezen szabadság szolgáljon a *célszerűségnek*. E kettő összefoglalható e követelésben: „szabadon alakuljon az evangéliumszerű istentisztelet a célszerűségi szempontok szerint“. „Az istentiszteleti szertartások és rend szolgáljanak a hit és a szeretet erősítésére és tökéletesítésére és ha már ezt nem teszik többé, akkor nem is érvényesek, akkor meg vannak halva és nem érnek többé semmit, épen úgy, mint mikor az új sarú ócskává lesz és szorít, azt többé nem hordják, hanem elvetik és mást vesznek“.

Ezen alapelvvel közvetlen adva van már az istentisztelet berendezésének *különfélése és változhatósága* is, mert a minnek az időhöz, a helyhez, az emberekhez és más tekintetekhez képest kell idomulnia, az természetesen, mivel a nevezett viszonyok is változók, — változandó. Ennek megfelelőleg Luther határozottan tiltakozik „Formula Missae“ és „Deutsche Messe“ című műveiben az ellen, mintha ő ezen, vagy más istentiszteleti rendtartásban, általánosan kötelező, vagy állandó mintát akart volna adni. A mint azonban a célszerűség egyrészt a *különféléseket* nemcsak hogy megengedi, de sőt megkívánja: úgy másrészt bizonyos fokig s bizonyos határokon belül az *egyformaságot* is kívánatossá teszi, mert a szertartások túltarka sokasága által az „együgyű nép“ nagyon könnyen megzavarthatik. S azért arra kell törekedni, hogy legalább egy körben, fejedelemségben, vagy városban egy bizonyos

meghatározott rend és hasonlóság, egyenlőség lehessen elérhető az istentiszteletben; természetesen nem kényszer útján, de szabad egyezkedés, szeretetteljes engedékenység útján. Sőt Luther arra is hajlandó, hogy a meghatározott egység, egyformaság nevelési előnyeiére való tekintetből, a körülményekhez képest az egyes elemekre nézve, határozottan megkívánja a *liturgikus kötöttséget, bizonyos rendre való kötelezést* is. A célszerűségi szempontnak megfelelőleg, Luther alkalmilag azon kívánságának is kifejezést ad, hogy az istentiszteleti cselekvények általában: *érthetőek, egyszerűek és rövidek* legyenek. Az *érthetőséget* azzal kívánja biztosítani, hogy követeli, hogy az istentisztelet nem latin nyelven, de a nép anyanyelvén tartassék meg. Az *egyszerűséget* és *rövidséget* lélektani okokból kívánja Luther, mert mint mondja, a halmozás, a túltömés, a túlság megfojtja a szellemet a helyett, hogy azt éltetné, a végtelen hosszúság pedig unatkozást és boszankodást szül. Ki is fakadt egykor a hosszadalmasan prédikáló papok ellen, azt mondván: „Vos taedium facitis Evangelium Domini nostri Jesu Christi!”

Luther jól tudta, hogy azon teljesen új felfogásnak, a mint ő az istentiszteletet fölfogta, gyakorlati keresztülvitele nagy nehézségekbe fog ütközni, de nem félt attól s csak azt kívánta meg, hogy az istentisztelet *anyagilag korlátja, határa a szentírás* ne sértessék meg s az *igazi szellem*, a valódi kegyesség kapja meg a magáét, a Krisztust, mert a Krisztus történeti személyiségében és művében bírjuk üdvünknek teljesen elegendő eszközét, a mi mellett minden más nem lényeges és épen azért nem kötelező, szabad.

III. Fejezet.

Az istentisztelet alkotórészei.

Luther minden mellékest az istentiszteletben szabadnak tekint. A régít legnagyobb részt megtartotta nem mint rendszerint mondani szokás, „conservativismusból“, hanem mert nem állott érdekében, hogy újítson. Reá nézve a régi külsőségek adiaphorák. Ő beéri azzal, hogy óva int azok helytelen túlbecsülésétől, használatától. Luthernél minden reformátori érdek főpontja az *egyéni üdvössesség* elnyerése. Ő üdvözülni akar és enged a hit által. Az istentiszteletnek s ebből folyólag az istentisztelet alkotórészeinek is a hit szolgálatában kell állaniok, nevezetesen: a) a prédikáczióknak és a szentírás olvasásának, b) az imádságnak, c) az éneknek stb.

a) *A szentírás olvasásáról és magyarázásáról, a prédikációról.*

Luther egyik főpanasza az addig fönnállott istentisztelettel szemben az volt, hogy *a legfőbb a prédikáció* („Alles Gottesdienstes grosset und führeilmst Werk“. Deutsche Messe 1526.) elhanyagoltatott a miseolvasás és a miseéneklés mellett és még ha prédikáltak is, a prédikáció nem szólott a Krisztusról s nem nyújtotta az istenigéjét. hanem mindenféle „Fabeln und Lügen“ „emberi költeményt“. („Wiederum von blauen Enten gepredigt“ u. o.) Isten különös kegyelméül tekintendő, hogy még legalább az evangélium szövege (a perikopák) mindig és mindenütt szabadon és nyilvánosan, még az illető tartomány nyelvén is, felolvastatott, a mi által az általános romlás közepette egyedül tartotta fel Krisztus a maga egyházát. Ebből folyólag azt kívánja Luther, hogy *ismét prédikálni kell* és pedig többet prédikálni, még pedig *az Isten igéjét*. Mert a mint a prédikáció elhanyagolása erősítette a pápaságot, bizonyosan úgy fogja az istenigéjének szabad prédikálása azt megdönteni.

A prédikáció célját és tartalmát illetőleg Luthernél kérdés sem támadhat. Az az istenigéjét van hivatva terjeszteni az emberek között, hogy azok azt „értsék, abban otthonosak legyenek, tudják“; mert az istenigéje teremt „feine Christen“, igaz keresztyéneket, s az a mi fegyverünk: az ördög, a világ és saját testünk ellen. De a mint Lutherre nézve az írás egész tartalma a Krisztus által megtörtént megváltásban központosul; úgy kell, hogy Krisztus legyen a prédikációnak is közép-pontja. „Csak a Krisztust kell prédikálni, minden dolgot reá kell vonatkoztatni és az egész szentírásban őt kell feltüntetni, a mint hozzánk jött, mit hozott nekünk, hogyan kell benne hinnünk, hogyan kell őt teljesen felölelnünk, hogy a nép egyedül a Krisztust tanulja megragadni és megismerni az írás által“. A törvénynek, az ó-testamentomnak az a hivatása, hogy annak prédikálása bennünk a Krisztushoz vonzó vágyat ébreszse fel.

Midőn arról volt szó: milyen terjedelemben, mely kiválasztott darabokban és milyen egymásutánban kell a szentírást prédikálni? akkor Luther egy ósrégi szokással, t. i. a templomban használt, régtől megszokott, *egyházi perikopákkal* az ú. n. evangéliumokkal és epistolákkal állott szemben, melyek oly kizárólag használtattak, hogy Luther — mint azt maga elbeszéli — egészen 20 éves koráig azt hitte, hogy a szentírás egyebet sem tartalmaz, mint épen ezen perikopákat. Nos, és micsoda állást foglalt el Luther a perikopákkal szemben? „Ordnung des Gottesdienstes“ 1523. című művében a szoká-

sos perikopák használatát vagy nem használatát a vasárnapi reggeli és délutáni istentiszteletben a prédikátorok tetszésére bizza. „Formula Missae” című művében hibáztatja az egyház által kiválasztott perikopákat s különösen az epistolákat s egyúttal kilátásba helyezi, hogy a perikopákat rendezni fogja, a mit később meg is tett (és az evang. egyház által használt ú. n. „wittenbergi perikopák” Luther simító, rendező kezének nyomát világosan elárulják). „Deutsche Messe” című 1526-iki művében a perikopák használatát azért tartja még megengedhetőnek, „mert azon nincs mit rosszalni” és a következő figyelmeztetést fűzi hozzá: azért kell a szokásos evangéliumokat és epistolákat használni, mert a meglévő postillák csakis ezeket tárgyalják és mert „kevés olyan szellemdús prédikátor van, a ki egy egész evangéliumot („Evangelisten”) vagy valamely más szentírási könyvet öntudatosan („gewaltig”) és hasznosan tudna tárgyalni”. Sőt, sok prédikátornak képtelen és megbízhatatlan volta, mert bizony igen sok azok közül a műveltségnek nagyon alacsony fokán állott, a mint arról az „Unterricht der Visitatoren” tanuskodik, azon gondolatot ébreszti Lutherben, hogy jó volna a papoknak kötelességévé tenni, hogy szabad prédikációk helyett, inkább felolvasásokat tartsanak jó postillákból (angol ev. ref. szokás); mert fél tőle, hogy azután mindenik megint azt fogja prédikálni, a mi neki tetszik s az evangélium helyett s annak magyarázása helyett megint „kék kacsákról” fognak prédikálni.

De bár gyakorlati szempontból a perikopák használatát nemcsak megengedte, de követelte is, főleg arra törekedett Luther, hogy az istenigéjét a lehető legnagyobb terjedelemben ismertesse meg és értesse meg a néppel. Azért kívánja „Ordnung des Gottesdienstes” című művében, hogy *naponként* tartandó bibliaolvasási órákon az ó- és az új-testamentom könyvei *fejezetenként* tárgyaltsanak; „Deutsche Messe” című művében pedig, hogy a biblia egyes könyvei folytatólagosan *legalább olvastassanak*. A hétköznapi prédikációkra a Máté és a János evangéliumát, a vasárnapi vecsernyére ó-testamentomi könyvek felett folytatólagosan tartott prédikációkat ajánlott.

A *szentírás-olvasást*, melyet Luther a „Deutsche Messe”-ben ajánlott, nyilván csak szükségből ajánlotta, azért, mert a gyakorlati szempontból szükségesnek tartott *naponkénti írás-magyarázat* nem volt keresztülvihető. Így érthető azon tény, hogy Luther azt kívánta, hogy a szentírás könyvei legalább olvastassanak, holott eleinte olyan szentírás-olvasásról, melylyel magyarázat nem járt, mit sem akart tudni, mivel az egészben véve nem bizonyult célravezetőnek.

Mindez azt bizonyítja, hogy Luther azt kívánta, hogy az istentiszteletben nem egyes kiválasztott szakaszok, *meghatározott* perikopák, hanem a szentírás a maga egészében olvassék és okvetlenül magyaráztassék. Ő nem az alakra, de a tartalomra, nem a rendszerre, de a dologra volt tekintettel s s előtte az istentisztelet főleg az üdvre való nevelés eszköze volt. És ha a prédikációnak célja az üdvre való nevelés, akkor a prédikációban értékesített bibliai anyag kiosztásának a szent leczkének is, a nevelési, célszerűségi szemponthoz kell idomulnia, alkalmazkodnia. És szerinte „a priori“ nem lehet azt feltételezni, hogy egy állandó perikopasor, perikoparendszer ezen követelménynek minden körülmények között megfeleljen. Ezen célszerűségi szempontból könnyen magyarázható azután az is, miért kívánt Luther *katechismus-prédikációkat*, valamint az is, a mit „Tischreden“-jeiben kíván, hogy a prédikáció a kevésbé képzetek kedvéért: könnyen felfogható, népszerű, megtartható, egyszerű, hűséges, érthető és világos legyen. Ezek olyan követelmények, melyeknek ő a maga prédikációiban teljesen eleget tett.

Röviden összefoglalva az eddig mondottakat, világos, hogy Luther: 1. a prédikációnak az istentiszteletben *központi jelentőséget* tulajdonított, 2. a perikoparendszerrel szemben szabad álláspontot foglalt el, 3. a prédikáció lényegét és feladatát a szentírás magyarázásában látta, 4. a szentírás magyarázatos olvasását, vagy legalább is gyakori, bő olvasását kívánta.

b) *Az imádságról és különösen az istentiszteleti, vagyis egyházi imádságról.*

Az imádságot Máté 6., 7. s k. magyarázásánál Luther „a voltaképeni, legfőbb és legbecsesebb istentiszteletnek“ mondja. Más helyütt meg így nyilatkozik: „ez idő szerint minden templom és klostrom tele van imádsággal s mégis kevés a javulás és kicsiny a haszna, mert nem igazán imádkoznak. Kínózzák magokat sok mormogással, kiabálással’ olvasóval és zoltár-imádságokkal, különösen misék és vecsernyék, vigiliák és processiók alkalmával; ide-oda futnak ezen-azon szenthez; minden klerikus külön imagyakorlatokat tart. De mindezen imádkozás üres forma, külső dolog és különösen a klérusnál mesterséges, gépies, gondolat nélküli cselekvény.“ És mert a „Miatyánkot“ is csak morzsolták, kínozták, elnevezte a Miatyánkot a legnagyobb mátyrnak. Luther *bensőséges* imádságot kíván. Előtte az imádság lényege: a léleknek felemelkedése Istenhez, a melylyel az Istenbe, Isten ígéreteibe vetett, hívő bizalom s a

meghallgatás reménye párosul. Az imádság szavai, csak a bensőnek segédeszközei; csak arra valók, hogy azt elősegítsék. A szavak sokasága nem döntő, „sőt azt lehet mondani, minnél kevesebb a szó, annál jobb az imádság!”

Mivel minden néven nevezendő szent és az istenanya segítségül hívása levon az egyetlen közbenjáró, a Jézus Krisztus tiszteletéből, méltóságából, azt mint antikrisztusi visszaélést elveti, annál is inkább, mert nincs a szentírásban alapja.

A mi már különösen az istentiszteleti, az egyházi, templomi imádságokat illeti, ilyenül Luther „Deutsche Messe” cz. művében, a prédikáció utánra a Miatyánk paraphrasisát, körülírását ajánlja s e mellett azon óhajtásának ad kifejezést, hogy e tekintetben a lelkészek egy alakra köteleztessenek, nehogy a nép a sokféle alak által megzavartassék. Midőn tehát állandó kötelező egyházi (agendai) imádságot kívánunk, bátran hivatkozhatunk Lutherre.

Midőn Luther az istentiszteleti imádságról szól, mindenkor úgy szól arról, mint a *gyülekezet közös imádkozásáról, imádságáról*. Panaszkodik, hogy ezt a „közös imádkozást” rendkívül nagyon elhanyagolják. Szerinte az nagyon halavány jelzése a „közös imádkozásnak”, hogy prédikáció után a szószéken „az egész keresztyénségért könyörögnek, imádkoznak”. De ez ne is legyen elég... sőt ez figyelmeztetés legyen arra, hogy az egész templomi közönséggel imádkozzunk minden szükségünkben. Megelőző intés után „maga az összegyülekezett nép, az egész gyülekezet közösen vallja meg bűneit Istennek („Klagen”) és imádkozzék komolysággal és hittel — mindenkiért”. „Óh — kiált fel Luther — ha Isten adná, hogy egy gyülekezet („Haufe”) úgy ünnepelné a misét, hogy az egész népnek közös, komoly, szívbeli kiáltása, fohásza („Herzensgeschrei”) emelkednék fel Istenhez, mily megmérhetetlen erény és mi segítség származnék akkor az imádságból! Mi lehetne a földön ennél nagyobb esemény: a mi által annyi kegyes megtartatnék és annyi bűnös megtérítették? A keresztyén egyháznak nincs e földön nagyobb hatalma, ténye, mint egy ilyen „közös imádság”!... „Egy ilyen „közös imádság” által fokozódik az egyes imádkozók bensősége és áhitata, mert egyik a másikat ösztönzi, lelkesíti, buzdítja, buzgóbbá teszi” („reizt, bewegt, und erhitzt”). És ezen rendkívüli hatásáért és erejéért Luther az istentisztelet egyik főcéljának mondja a „közös imádságot” (torgauai templomszentelő beszéd 1544.), mivelhogy „ezért mondatik a templom is *imaháznak*, az imádság házának.” („Bethaus.”) Ezen illetén *közös imádságnak tartalma* szerinte a „kérés, dicséret és hálaadás”, de legfőképen a *kérés*,

a könyörgés, a kérő imádság, a mely mint közös könyörgés lép fel „az egész keresztyénségért („Sammlung der ganzen Christenheit“), minden emberek minden szükségeért: barátért és ellenségért; mint közös könyörgés különösen az egyes gyülekezetben, vagy egyes püspökségben.“

Luther úgy át és át volt hatva az imádság dicsősége és hatalma által, a mint csak egy igazán imádkozni tudó férfiú áthatva lehet. Az istentiszteleti imádságnak, mint olyannak volt előtte becase, mely kiválóan hat, mert az egymást kölcsönösen buzdító nagy gyülekezetnek *összesített kérelme*, és mint ilyen, lényegileg nem igen különbözik a buzgó, bensőségteljes magánimádságtól, mert hiszen összesített, egygyéforrott, *egybeolvadt* imádsága az a soknak s mint olyan magánimádság Luthernek igaza van, midőn a liturgusnak előkönyörgésében a gyülekezet voltaképen kívánatos, közös, szabad imádkozásának csak gyarló pótlását látja; de közös, fenhangon vagy félhangon való imádkozást az istentiszteletben meghonosítani még sem igyekezett, mert nem akarta az istentisztelet méltóságát kockáztatni. A gyakorlat azután megtalálta a helyes utat, midőn a pap fenhangon imádkozik és a többiek halkán *mind vele mondják* az imádságot.

c) Az istentiszteleti éneklésről.

A próféták és a zoltárírók az Istent énekkel és zenével, költeménynyel és mindenféle húros hangszeres zenével dicsőítették. Pál apostol azt parancsolta: „tanítván és intvén egymást ti magatok között, psalmusokkal, dicséretekkel és lelkiénekekkel“ (Kol. 3, 16.). Általában kell, hogy minden művészet annak szolgálatában álljon, a ki azt adta. Különösen az ének természetes kifejezése a vidám, a Krisztusban kiengesztelődött kedélynek. Ez és a keresztyén egyház ősi szokása azt mutatja, hogy egyházi énekeket énekelni helyes és Istennek kedves dolog. De az egyházi éneknek nemcsak elvi jogosultsága, hanem különösen nevelési haszna is van. A zene erősíti a mondott szó benyomását. „A dallamok élővé teszik a szöveget“. Az éneklés elősegíti „az Isten igéjének és a keresztyén tannak elterjedését és ápolását“. Különösen a népre nézve képeznek az egyházi énekek igen fontos tanító- és képzőeszközt s legfőképen az ifjúságra nézve, mert általok az ifjúság megóvatik a veszedelmes, a könnyelmű, világi dalok befolyásától, t. i., ha az egyházi énekek jól begyakoroltatnak.

Igy gondolkozott Luther az egyházi énekről, és a ki arról

így gondolkozték, az a szokásos istentiszteleti éneklést csakis örömmel üdvözölhette. Az egyházi éneklés módja, az egyházi énekek alakja és tartalma, természetesen felhívták Luthert a bírálatos eljárásra. Legelől is, hogy *a külsőn* kezdjük, Luther azon igyekezett, hogy segítsen az egyházi éneklés fárasztó hosszadalmasságán és az egyházi énekek halmozásán. Hosszasan és sokat énekeltek s azért ő arra törekedett, „hogy a hívők lelke, szelleme el ne kedvetleníttessék“. Az énekelte szóhoz rendszerint járuljon a mondott szó is, azaz a szentírás olvasása és magyarázása, „hogy az éneklés ne csak a száj dolga legyen s minden értelem nélkül ne történjék, mint valami füttyülés vagy orgonasípolás!“

A mi a *tartalmat* illeti, a szokásos énekekből kizárandó feltétlenül minden, a mi a szentírásnak ellentmond, a mi a szentek tisztelésével, vagy más téves tanokkal, vagy visszaélésekkel összefügg („Ordnung des Gottesdienstes“ 1523. „Formula Missae“ 1523.).

Nagy hibának tartja, hogy az egyházi énekek *nyelve* a latin és ennek következtében az egyházi ének csupán a papok és begyakorolt énekkarok dolga, és nem a nép dolga, sőt a nép előtt teljesen érthetetlen. A „Formula Missae“-ben 1523-ban követeli először a német énekeket. „Szeretném — úgymond — hogy sok német énekünk legyen, melyet a nép a mise alatt énekelne, mert hiszen ki kételkedik azon, hogy azon énekeket, melyeket most maga az énekkar egyedül énekel, melyekkel a papnak áldására vagy imádságára is felel, egykor az egész egyház énekelte?“ Luther tehát jól tudja, hogy az egyházi énekeknek a nép által való éneklésével, nem valami újat, de az egyházban eredetileg szokásban volt dolgot akar elérni. Hiszen némi német ének a misénél a középkorban is volt. De fájdalom, nem volt kellő számú, jóra való német egyházi ének. Luther tehát azt óhajtja, hogy „ha vannak német költők, azok indíttatva érezzék magokat egyházi énekeket költeni, szerezni“. Az ilyen német egyházi énekekre nézve 1523. a „Formula Missae“-ben egyelőre azt kívánja, hogy azok a misénél a latin nyelvűek *mellett* használtassanak, egészen addig, „míg a mise egészen német nyelven lesz megtartható“. Ezt a célt akarta elérni a „Deutsche Messe“ 1526. De, mivel „még nem volt minden készen, a mi kellett“, az énekkarok latin éneke a sátorosünnepeken, a mellékistentiszteleteknél, a hétköznapi istentiszteleteknél kisegítőül megtüretett. Sőt ez okból még 1541-ben is latin karéneket rendezett Luther egy a törökök ellen megtartott rendkívüli istentisztelet alkalmával. Luther tehát ki akarta a latin karénekeket szorítani a gyüle-

kezet német egyházi énekei által, de mivel ilyenek nem voltak, csak lassan haladhatott előre.

A mi a *dallamokat* illeti, arra nézve az a Luther nézete, hogy a dallamok a szöveg kedvéért vannak és nem önmagokért, annál kevésbé van a szöveg a dallamok kedvéért. és, hogy ennek daczára mint a jó zenének kedvelője és maga is jó zenész, egyes, régi kiválóan sikerült *compositio* megtarthatása céljából, a „bálványimádó, holt és bolond szövegek“ helyébe, melyeknek ezen *compositiók* eddigelé szolgálatak, „az Isten szent igéjét“, azaz az evangélium szellemével teljesen megegyező szöveget tette, az gyakorlati szempontból, de különben istentiszteleti elvei szempontjából is igazolható.

Ha a Luther által költött, illetve átalakított és fordított egyházi énekeket vizsgáljuk, akkor megtudjuk, hogy minek és milyennek kell lennie az egyházi énekek voltaképeni *tartalmának, irányának és céljának* Luther nézete szerint. És itt azt látjuk, hogy Luther énekei két osztályba sorozhatók. Az egyik osztályba azon énekek tartoznak, melyekben az üdv-tények és üdv-tanok, igazságok *objective* tárgyaltatnak, szemléltetnek, az úgynevezett üdv-történeti, dogmatikus énekek; a másik osztályba azon énekek, melyekben a keresztyén embernek *subjectiv*, egyéni hangulata: dicséret, hála, kérés, könyörgés, bizalom s ehhez hasonlók vannak kifejezve, tehát az úgynevezett üdvéleti, morális énekek. Az első osztályba tartozók kétségkívül fontosabbak. Mondhatnók az első osztálybelieket *prédikációs énekeknek*, a második osztálybelieket *imádságénekeknek* is, mert hiszen Luther szerint az ének nem önálló alkotó része az istentiszteletnek, hanem a már feltüntetett alkotó részeknek: a prédikációnak és az imádságnak egy új alakban, t. i. az énekelt szó alakjában való fellépése, feltünése és pedig különösen az utóbbié, mert hiszen Luther felfogása szerint, az egyházi ének közös éneklése is, a mennyiben az egyházi énekben imai hangulat, imai gondolat van, úgy tekinthető, mint a gyülekezetnek „közös imádsága“. S így tehát Luther azon törekvése, az egyházi éneket lélekemelővé tenni, egyúttal odairányuló törekvésnek is veendő, hogy a gyülekezetnek közös imádkozását előmozdítsa.

Luther az egyházi éneket a célszerűség szempontjából ítéli meg s mivel azt látja, hogy az istentiszteleti éneklés előmozdíja az istentisztelet célját, szereti azt. Lélektani alapon nyugvó felfogását a történet és a gyakorlati élet, és a gyakorlati szükség is támogatta. És íme, az e tekintetben, az ő nyomain haladó ágostai hitvallású egyház, a maga nagyságát épen egyházi énekeivel vívta ki („Die ev. Kirche hat

ihre Grösse *ersungen!*“). Hatalmas erő is van a szívből, lélekből fakadó *choralis*, tehát *gyülekezetül való éneklésben*, a milyet Luther kívánt!

d) A mi az *áldást* illeti, Luther azt úgy fogta föl, mint a melyben, épen úgy, mint a prédikációban és a sacramentumban, Isten leszáll hozzánk és velünk beszél. Ezért követeli azt megpecsétlésül s azon biztosításul, hogy Isten meghallgatja imádságainkat a főistentiszteletnél az azzal járó úrvacsorája betetőzéseül és a mellékistentiszteleteknél mint „Benedicamus“-t, mint hálaadó imádsággal kapcsolatos megerősítést a keresztyén, jó elhatározásokban, az egyes functióknál, egyesekkel végzett istentiszteleti cselekvényeknél, mint záró imádságot, Isten kegyelmének lekérését az illetőre. Luther tehát az áldást teljesen evangéliumszerűen fogta föl.

(Vége köv.)

Hörk József.

T Á R C Z A.

BARANYAI EGYHÁZI ÉLET A XVIII-İK SZÁZADBAN.

(II. közlemény.)

2. Az ormányság zaklatása 1757—1761-ig.*

Pápai Takács János a vizitáló pécsi püspök kérdéseire adott feleletét a vaiszlói ekklesiára vonatkozólag szóról-szóra leírja deák nyelven, melyből igen érdekes az, a mivel Vaiszló articularis voltát bizonyítja. Álláspontja helyességéről megléven győződve, mint tractualis scriba jónak látta azt tisztársaival a gyöngébbek kedvéért magyarul is közölni.

* Ante praetitulatus episcopus Quinque Ecclesialis Reverendissimus Georgius Klimó visitando omnes Ecclesias Reformatorum una cum Praedicatoribus, Suis proxime habitantibus Plebanis adscripsit. V. C. Vaiszlóiensem cum filiali Márfa, Radiensem cum filiali Kóros, Szerdahelyiensem cum Kovács Hidi (sic!), Palkonyaiensem cum sua filiali Tsehi, Babartz-Szölősiensi. Vajiszlóiensem, Kis-Tsaniensem, Piskoiensem, Hiritseiensem, Ujj-Mindszentiensem, Samodiensem, Kemeseiensem cum filialibus suis Plebano Vajiszlóiensi.

Atque a filialistis proventum stolarem iisdem Papistis Plebanis dari jussit. Quod ante non fuit.

In mense May V. Seniore Tractus haec currentavit. Admonitio ex mandato Excellentissimi Dni Episcopi Quinque Ecclesiensis.

Quomodo et qualiter gerant ad ista quesita.

1. Est ne locus articularis?

2. Excurrant ne Predicatores ad loca non articularia? aut utrum non arceant suos ab ingressu Ecclesiarum Catholicarum, vel an non privent Parochos catholicos proventibus suis?

3. Utrum se accomodent Constitutionibus Diaetalibus et Explanationibus Leopoldinis, Coeterisque Resolutionibus Regiis.

4. Utrum suos bene ac rite baptizent, seu advalide baptisandunt sufficienter sint instructi.

5. Utrum obsterices sint juratae, et ad baptizandum in casu necessitatis sufficientes.

6. Admonentur Dni Praedicatores ut statum animarum totius Ecclesiae conscribant, eumque repraesentandum paratum habeant.

Instructio Descriptionis animarum cuiuslibet Ecclesiae.

Nomina. Paroch. conjugator. Animae quot sunt. Capaces Confessionis. Non Capaces Confessionis?

Hogy ezen Tek. Nemes Baranya vármegyében lévő Reformata Gyülekezetek vagy Ekklesiák articularis helyek legyenek, az együgyűebbek kedvéért így kívánta magyarul megpróbálni ezen 1757-dik esztendőben Pápai T. János a siklői Tractusnak Hites Notariusának.

Először. Mert már 1606-dik esztendőben, mellyben II. Rudolfus Tsászár és Magyar országnak Királya első articulusában így végezte: Magyar országban lévő közönséges és magános állapotú és rendű embereket a magok Isteni tiszteletiben és vallásában, sehol és soha, nem háborgat, mások által is háborgattatni, vagy megakadályoztatni nem engedi.

Voltanak A mi mai Ekklesiáink Reformáták. Tehát Articularisok. Hogy olyak voltak, innen teszik meg, mert már 1576-dik Esztendőben negyven válogatott Praedikátorok Hertzeg-Szölösön Gyűlést tartottak, és negyvenkét articulusokat vagy kanonokat írtanak, mellyeket ma is tartunk.

Másodszor. Mert 1655-dik esztendőben, midőn Első Leopoldus Magyarországnak választatott Királya esküvéssel megerősítette, mikor így szólott, és articulusban íratott. Minden állapotokban rendekben. Magyar országnak véghelyeiben, nemkülönben mezővárosiban, faluiban vagy majorjaiban a mi Isteni tiszteletünknek gyakorlása tellyességgel sérelem nélkül szabadon hagyatassék. E. N. V. L. A mi mai Ekklesiáink már akkor voltak. Hát Articularisok.

Harmadszor. Mert 1681. Esztendőben, mikoron a mingyárt említet Felsőes Király I. Leopoldus 25-dik articulusában, ilyen formán is parantsolt, ugyan azon gyakorlása a mi Isteni tiszteletünknek minden embereknek és mindenütt Magyar országon szabadon hagyattatik. A mi mai ezen Tek. N. Vármegyében lévő Ekklesiáink már voltak. Tehát articularisok.

A pedig megteczik, mivel 1676. Esztendőben ugyan Hertzeg-Szölösön tartott gyűlésben 102 = száz és két Vallásonkon való Praedikátorok voltak.

Negyedszer. Mert 1721. Esztendőben b. e. VI. Károly Felsőes Királyunk articulariter parantsolta, hogy az Isteni tiszteletnek dolgában mindenek azon állapotban maradjanak, melyben akkor voltak. A mi e N. Vármegyében lévő Ekklesiáink pedig akkor már úgy voltak, mint ma. Tehát articularisok.

Ötödször. Mert 1742-dik Esztendőben Maria Theresia mostani Felsőes Királyné Asszonyunk mint közönséges Anya a fellyeb említett Előtte élt, F. Királyoknak a vallás dolgában tett parancsolatokat kegyelmessen megerősítette. A mi Gyülekezetünk vagy Ekklesiáink pedig akkor ugyan azok és olyak

voltanak, mint ma 1757-dik Esztendőben. Tehát a mi Gyülekezeteink e T. N. Baranya Vármegyében articuláris Ekklesiák.

Hatodszor. Mert Klimó G. püspök is úgy nevezte in Admonitione P. 2.

Eddig tart az utasítás, mely nagyban egyezik azzal a felelettel, melyet Pápai a kérdésekre Vaiszlóra vonatkozólag, latin nyelven szerkesztett felelete az 1. kérdésre adott. Érdekesnek tartom a többi kérdésekre adott feleleteit is közölni, magyar fordításban:

A második kérdésre: „Vajjon nem akadályozza-e hiveit abban, hogy a kath. ekklesiába térjenek?“

Nem, 1. mert tudja a Prédikátor, hogy az Úr ezt mondja az ő népének: „Álljatok az utakon és lássátok meg, és tudakozzatok a régi ösvényekről, melyik legyen az igaz út, és azon járjatok, hogy a ti lelketeknek legyen nyugodalma“. Jer. 6, 16;

2. mivel azt tanítja Pál apostollal: „Mindeneket megpróbáljatok, a mi jó, azt megtartsátok“. 1. Thess. 5, 21;

3. mert azt mondja János apostollal: „Ne hidjetez minden léleknek, hanem próbáljátok meg a lelkeket, ha Istentől vannak e?“ 1. Ján. 4, 1.

A második kérdés harmadik pontjára: „Nem fosztja-e meg a kath. plébánosokat jövedelmeiktől?“

Nem, 1. mivel igaznak érzi magát Ezék. 18, 7. v. szerint: „másét erővel el nem vette“;

2. mivel szereti felebarátját s nem illeti gonosszal. Róm. 13, 9—10;

3. mivel a róm. kath. plébánosok felette hatalmas és szorgalmas őrei a maguk jövedelmeinek.

A harmadik kérdésre igenlőleg felel. Minden bizonynyal alkalmazkodik azokhoz, a melyeket ismer s hozzá teszi: „per eminentem Romano Catholicorum Dominationem licitis“.

A negyedik kérdésre:

1. Bizonyára igazán (rite) és jól, mivel követi az apostolokat és az első keresztyéneket;

2. eléggé képzett, mivel tudja a sz. keresztség szerzését, lényegét, anyagát, alakját és céljait.

Az ötödik kérdésre:

Igy, 1. Fel vannak esketve; 2. bizonyos értelemben eléggé.

Eddig tart az érdekes felelet, melyet bizonynyal a többi prédikátorok is mintául vettek a köteles felelet megadásában. Milyen eredménnyel? az kiviláglik majd az 1761-ben tett följegyzésekből. Négy évig semmi nevezetes sem történt e

dologban. Úgy látszik Bécsben puhatólództak, a királyi intimatumokat tanulmányozták s a plebánusokat tényleges adatok szerzésére és gyűjtésére utasították, hogy aztán hatalmuk teljességét éreztessék a szegény, nyomorgó és háborgatott prédikátorokkal s ha csak lehetséges, legalább és főként a püspöki, káptalani s általában a klérus földesúri területén az eretnekiséget kiirtván, a római egyházi életet visszaállíthassák. mi végre csak az imént állítottak az új plébániák Vaiszlón és Bogdásán.

A négy évi időköz alatt is tétettek érdekes feljegyzések, melyek az egyházmegye történetében figyelmet érdemelnek, melyek közül csak azt említem, hogy Dámány András esperes 1757 júl. 21-én temettetett el. Azonban a feljegyzés jelentékeny hibát tartalmaz, midőn őt, a ki 1741-ben lett esperessé. 19 éves esperesnek mondja, holott csak 16 évig volt az. Szinte könnyelműség számba megy az ily tévedés, holott az első lapon körülményesen le van írva, a *kémesi összeesküvésnek* is mondható, esperessé tétele. Pápai János és a később nagy szerepet vitt — bár arra aligha eléggé hivatott — Borza Gergely prédikáltak felette 2. Kron. 24, 15. 16. és Ján. 1, 48. textusok alapján.

Anno 1761.

Die 13. Januarii Vajiszlóban akkori pápista Plebánus, *Beke Sándor* maga házába hívatta a vaiszlói Predikátort, Pápai T. Jánost és így szólott néki, a Kis-Tsáni, Ujj-Mindszenti, Sámódi, Kémesi, Palkonyai, Hiritsi, Piskai Predikátorokat, Birákat, Eskütteket ad diem 15. Janu: gyűjtse ide. Hallá a *parancsolatot* s elmehet.

Predikátor erre így felelt: En azt nem tselekedhetem, mert Gyűlésbe hívni Predikátorokat Seniori autoritás.

Beke Sándor kezébe kapván Pécsrül érkezett Levelet, monda Predikátork, olvassa meg ezt.

Pápai János kezébe vevén olvasta, melly így vala:

Georgius Klimo Miseratione Divina Episcopus Quinque Ecclesiensis stb.

Dilecto nobis in Cxō Alexandro Beke Ecclesiae vajiszlóiensis et filialium administratori stb.

Novissime non sine ingenti animi nostri displicentia accepimus, quod non modo Vajiszlaiensis minister Helveticae confessionis Johannis Pápai, sed etiam alii. reliquarum filialium Praedicantes ad diversas praelibatae Parochiae Possessiones in Quibus ministri Helveticae confessionis non habentur non raro excurrere et Sacramenta iis administrare, mortuosque sepellire praesument. Cum autem temerarii hujusce modis ausus Reso-

lutionibus Caesares Regiis gravissime inhibiti existant, neque damnabilis eorum audacia hac in Parte impune tollerare valeat; tibi Praesentium per vigorem firmiter praecipientes committimus et mandamus, quatenus hac quidem vice tam supra fatum Johannem Pápai Praedicantem Vajszlaiensem velut *Primipilum*, quam reliquos aliarum Possessionum ministros Helv. confessioni addictos penes hasce districtim, et severi admonias ut a modo in futurum se Benignis Dispositionibus Regiis eatenus emanatis, omni modo conformare, seque intra limites suos continere noverim, neque ulla omnino Sacramenta in filialibus Ministrum Helveticae confessionis non habentibus administrare, aut defunctos quacunq[ue] sub praesentia sepellire adtentent. Secus certe in casu contrario non sperando gravem paenam et animadversionem in Benignarum Ordinationum Caesareo Regiarum transgressores latam ab InClyto Comitatu experientur et a similibus in Posterum ausibus temerariis mediis sibi ingratis coerebuntur.

Quapropter curae et Sollicitudinis tuae erit illis deinceps diligenter invigillare, num saepe fatas Resolutiones Caesareo Regias rite observent, nostraeque Paternae admonitioni exaete morem gerant ac dum et quando eosdem potestatis suae limites egredi, inque jura Parochialia quacunq[ue] ratione involare cognoveris eos, sine mora deferre: Quae temeritati damnabili in tempore occurri valeat stb.

Datum Quinque Ecclesiis Die 9. Januarii Anno 1761.

Emericus Christovits, Vicarius Surrogatus.

Ferdinandus Székel, actuarius
Consistorialis.

Észre lehet venni, hogy e leiratot a plébános feljelentése, illetve árulkodása előzte meg, a melyben ő a tényeket részben elferdítette, részben pedig magokkal az idevonatkozó királyi leiratokkal nem volt tisztában és sérelmet keresett ott is, hol az tulajdonképen még a hivatkozott rendeletek értelmében sem történhetett s nem is történt. Pápaít primipilusként árulja el, s vádolja, hogy ő és társai az oly falvakba, melyek rendes lelkészszel nem bírnak, a sacramentumokat kiszolgáltatni s híveiket temetni kijárnak. Mint látni fogjuk, Pápai ezt tagadja, a mióta t. i. az idevágó királyi rendelet a főszolgabíró útján kiadatott. Mind a mellett a szolgabíró kiadott rendeletét Pápai tiszteletben tartotta, s azért az imént közölt püspöki leirat nemesak helytelen információ, hanem egyszerűen hazug árulkodáson alapult. A levél elolvasása után ily párbeszéd fejlett közöttük:

Pápai János: Tisztelendő Plebanus Szomszéd uram, Ke-

gyelmed maga tudja, hogy én nem voltam Sakramentumokat kiszolgáltató filialisban, miulta Tekéntetes Szolgabíró Urunk Felsőges Királyné Asszonyunk nevével eltiltott, miért irt hát ilyenformán Pétsre ezen parantsolatott adot Méltóságoknak, hogy én Primipilus vagyok e tekintetben a Királyi parantsolat megrontásában.

Beke Sándor: Tudom magam is, hogy Kegyelmed nem volt filiában Királyi parantsolat kihirdetése után, de miért nem adot nékem Stólát, ennyiben Királyi parancsolat ellen vétett.

P. J.: Én olyan Királyi parantsolatott nem láttam, melly azt tartaná, hogy én Kegyelmednek stolát adni tartoznám: De miért is kívánja Kegyelmed a mi hallgatóinktul a mi fáradságunknak jutalmát, holott nem Pásztorok azoknak.

B. S.: Sőt inkább pásztorok vagyok, mivel itt lakom.

P. J.: Nem hallgatják, sem isméri a Kegyelmed szavát, nem is követik, azért ném jubai, nem Pásztorok hát.

B. S.: Miért nem jönnek ide a Templomba, nékik is mondanék misét.

P. J.: Az 1756-ik Esztendőben 29 Xbris itt is olvastott, az Úr Fő Szolgabíró Urunk Currense, mellyben Eő Felsőge Királyné Asszonyunk nevével filialisbéli halgatóinktul járandó Stólát Kegyelmednek adta. De gondolja meg Urunk Jézus szavát jobb adni, mint venni.

B. S.: Mastanában megválnok egymástul, a Kegyelmed változása pedig lészen keservés, mert elvitetik Tömösvárba fogságra, minden jószága felprédáltatik, valamennyi stóla nékem jött volna a Parantsolat currentáltatásaul fogva, Kegyelmed javaibul kivétem.

P. J.: Tudja Kegyelmed azt, hogy énnékem Gyüjdre (sic!). Nagyfaluba, Szavába, *Siklósra, Karantsra, Daránba* (Somogyi nagy ekklesia) és több Ekklesiákba is voltanak hivatalim, és el is mentem volna, de Előljárom, és e Vajiszlói Szegény nép is nem engedték. Töb engedelmes beszéd és butsu vétel után megtért házába és ezen 13. Januarii Páprádi Kováts Istvánt és Hidvéghi Szilágyi Annát előbbi szokás szerint megesküttette sz. Házasságra.

Tehát nem rettent meg a fenyegetésektől, hanem rögtön, a beszélgetés után a két különböző filiából megjelent híveit összeeskette, s pedig a nélkül (daczára, hogy feljebb maga elismerte, hogy a kihirdetett királyi parancsolat az ilyenek stoláját — elég jogtalanul — a plébánosnak ítélte), hogy a kapott stolát Bekének átküldte volna.

Ily kis faluban e tény híre hamar odatalált a plébános

házához s a következő bonyodalmak innen erednek, mint kút-főből. Maga az író következőleg folytatja:

B. S.: Minekutánna megértette, hogy filialisbéli személlyeket kötött hittal egybe P. J. Predikátor így írt reá:

L. S. Xs.

„Nagytisztelétű úr látta. olvasta, sőt kezében is volt a püspöki Cancellária által Uraságodra és más a helvét hitvalláshoz tartozó papokra vonatkozólag kiadott rendelet. minélfogfa komolyan *meghagyom* és *parancsolom* Uraságodnak, hogy alkalmazza magát a királyi parancsolathoz, ne eskessen, vagy kereszteljen (sine Stitu meo d. m.), hanemha lefizeti a stolát, különben büntetésre és nem remélt kemény megtorlásra találván, ne nekem, hanem egyedül magának tulajdonítsa. Ezzel maradok Uraságodnak *Beke Sándor* parochus.“

P. J.: Ezt elolvastván, monda (a jelenvaló Tiszteltes vendége előtt) a levélhozónak, Tiszt. Pléb. Urnak *jó étzakát* kívánok és *tsendességet*.

Valóban ennél hidegvérűebb gúnyt lehetetlen lett volna az elbizakodott parochusnak szemébe vágni. Ez már kihívás volt, s a felelet nem is maradt el. Mert — így folytatja a feljegyző:

B. S. Ezt követő Éczakán Pétsre ilyen formát írt (latinul):

„Nagyságos és Főtisztelendő Generalis Wicarius Úr!

„Folyó Januar hó 13-án Pápai János Vajiszlói praedikáns akkor, a midőn vele a püspöki Cancellária által ellene és más helvét hitvallású lelkészek ellen kiadott rendeletet hallotta, látta és olvasta, mintegy daczolásból (quasi in Trutz) megeskette páprádi Kovács István vőlegényt jegyesével, hidvégi Szilágyi Annával. Ezt bejelentve vagyok Nagyságos és főtisztelendő uraságodnak Vajiszlón Január 13. éjjel

legalázatosabb szolgája

Beke Sándor.

vajiszlói parochus.

A válasz nem sokáig késett.

Mint Pápai feljegyzi:

Die 25. Januarii ezen vádlo levelre ilyen felelet jött.

„Reverende Fratre in Christo dilecte!

„Novissimo ac temerario excessu Johannis Pápai Praedican-
tantis Vajiszlaiensis, quatenus eodem dje quo mandatum e
Nostra Cancellaria Episcopali etiam contra se emanatum vidit
ac legit Stephanum Kováts Papradiensem cum Anna Szilágyi
Hidvegiensi copulavit, percepto.

Tibi mandamus, ut Praefatum Johannem Pápai atque Sponsum ac Sponsam personas copulatos pro dje sexta afuturi Mensis February, in Venerabile Consistorium Nostrum comparere jubeto, Tu quoque *mediis bene instructis* adesto. Datum Quinque Ecclesiis Dje 19 Januarii Anno 1761. Emericus Christoritis Vicarius surrogatus, Ferdinandus Székely actuarius consistorialis.

A dolog tehát kezd nagyobb hullámokat verni, s miután a kiadott rendelet úgy, mint a plébános fenyegetése legkisebb eredményt sem mutathattak fel, most a fényes Aula veszi kezébe az ügyet s a hatalom teljes erejével száll szembe a — szerintük, — vakmerő lelkipásztorral s azt az együgyű jobbágyokkal s a jól kioktatandó tanukkal megjelenendő plébánossal együtt, magas színe elé czitáltatja. De e nevezetes nap előtt a vármegyét is közbeléptetik, a mint azt Pápai következő feljegyzése bizonyítja:

B. S.: Ad. djem 29. Januarii Ujj-Mindszentriül Feke Sigmond, Sámodrul Szoboszlói János. Kémesrül Kopátsi János, Palkonyárul Bogi István, Hiritsbül Pápai Német József Predikátorokat, azon faluk és hozzájuk tartozó filiákbeli *Birákkal* és *Esküttekkel* együtt. (A Piskai Predikátor -- a később oly szomorú hírre vergődött — *Járdánházi Sámuel* és a Kis-Tsáni Csokonai Sándor hivatalára nem jöttek el.) Vajiszlóban maga Parochiájába hívta, holot Tettes. N. V. Fő Szolga Birája Mesterházi Paál úr író deákjával jelen volt és megparancsolta, hogy a Vajiszlói Praedikátor, Pápai János is fel menjen a Parochiába.

Ki is a több jelen levő Predikátorokkal felment a Papista Plebániára, és köszöntvén a jelen lévő Urakat, és elfogván visszaköszönéseket és a leülés iránt való *kinájokat* leült, a kösségek béli emberek fen állván. Tiszt. Plébanus Beke Sándor compellálván, elolvasta a Pécsi Püspöki Cancellarián Dje 9. Januarii kiadot Levelet, Mesterházi Paál úr parantsolta, hogy a Praedicatorok mondják meg magyarul értelmet, Pápai János Vajiszlói Predikátor, csakis annak a veleje. Ha ez ideig Predikátor uraimék filiákban az előbbeni szokásunk szerint Sacramentumok ki szolgáltatására, halottak temetésekre kijártanak, ezután ne tselekedjék, mert különben Felséges Királyi Parantsolatokat megrontó Személyek büntetésekkel megbüntettetnek a Nemes Vármegyétül.

Főbiró Úr kezébe vevén Plébanus ur írásat monda:

Plebanus uram, némely kérdéseket kíván Kegyelmetek feltenni. Ugymint:

1. Predikátor uraimék lako helyeikbén, miért szolgáltat-

ják ki a Sacramentumokat, azaz, miért keresztelnek és eskütetnek filiabeli személyeket?

Melly kérdésre Predikátorok így feleltek:

1. Mert sz. hivatalok szerint való köteleességek az.

2. mert a mi fő Profetánk és Papunk a Cxus parantsolta.

3. Mert Felséges Királyi Parantsolat ellen sintsen.

II. Plebanos Úr kérlette a községbelieket. A filiákbéli emberek miért *temetik el magok* (szomorú adata az akkori üldözésnek) halotjaikat?

Feleltenek így: Mert a holt testeket nem tarthatják a föld fölöt.

III. Miért nem adnak filiabeliek Stolát a Plebánosnak?

Felelet. Mert a magok Predikátorjainak sem adnak az olyan személyektül, kiket maguk eltemetnek.

IV. A Vajiszlai Praedikátor miért esküttetett a maga házában filiabelieket, minek utánna látta a Pécsi Püspöki Can cellárián 9. Janu. kiadott Parantsolatot?

Felelt erre a kérdezett így: Mert ítélte ezen tselekedetét nem ellenkezni, sem az ez ideig gyakorlott szokással, sem a Sz. Isten Törvényével sem felséges Királyi Parantsolattal, sem nona Januarii Pécsi Püspöki Várbul kiadot intimatummal.

V. Mikor Máter Ekklesiából filiálisba. filiából ellenbe Máter Ekklesiába mégyen a férfit házasodni, miért nem füzet Stólát a Plebánusnak.

Felelet. Mert azt Cónon sem tartja, se parancsolja. Nem is szokás, hogy két helyen füzessen Stólát, némely szegény egy helyen is nehéznek tartja.

P. J. a mint mellette ült Plebános Beke Sándor Urk monda: Tisztelendő Plebános Szomszéd Uram! Ugyan miért kíván kegyelmed Felséges Királyi Parantsolat ellen, melly Anno 1753. kiadatott, ujjétani, gazdagulni, Isteni és Ekklesiai törvények ellen tselekedni, ma hólnap életünk Számadásra kel. mennünk, ha hivalkodo szavainkrul is számot kel adnunk, mennyivel inkább törvéntelen készakarva tett tselekedeteinkről

B. S.: Halja Kegyelmed Predikátor Uram, az én tselekedetim nem törvéntelen tselekedetek.

P. J. Tessék hát mutatni törvént, vagy cónont nékem, ugy látszik az Anya sz. egyház cónoniba nem tanéztatik.

B. S.: Nem ám a Kegyelmetek cónonikban.

P. J.: Nagyságtokéban sem, mondjon kilentzedik Ger-gely Pápa canonibul, vagy akarkiebbül én még nem láttam olyan cónont, melly azt az felebaráti szeretetlenséget tané-

taná, a mely kutfeje Kegyelmed mostanába tett tselekedeteit nek, azt pedig tudom bizonyal, hogy az Isten törvénye tiltja.

B. S.: Ah! mitsoda iszonyu nagy vétek az! hogy Kegyelmetek ötödik esztendőtil fogva nem adtanak nékem stólá-Királyi Parantsolat ellen, mellyet imé az Ur fő Biro Atyám Uram. 1756-dik esztendőben currentáltatott.

P. J.: Azt mondhatná mostan Kegyelmednek valaki a mit Üdvözítők Sz. Máténál 7. részben. Vesd ki először a gerendát a te szemedbül és azután atyádfia szemébül a szálkát gondold kivettni.

Ugyanis: én megvallom az Ur Isten, a Sz. Angyalok, Tekéntetes Fő Biro Urunk és ez egész nép előtt, nem találok Parantsolatot sem Isten, sem (magyar) ország törvényében sem Anyaszentegyház Cănoniban, mellyel megigazíthatná Tiszt. Plébánus Urnak mostanában tett tselekedetit, hogy engemet a F. Királyi parantsolat általhágók közöt mint Primipilust Pétsen Eő Nagyságuknál elárult, holot maga tudja igen jól hogy filiában a tilalom után nem voltam, hogy a szegény özvegy Simon Kata maglo (a nagy Biro ítélete szerént a mint halja Kegyelmed) hat forintot érő göbe disznóját *agyonütötte és megette.*

Hogy nekem igyekezet káromra, igyekezik is, munkálkodta veszedelmemet, munkálkodja is és ezekhez hasonlók.

Nem illenek ám ezek Keresztyén Paphcz, mitsoda lekiismeréttel tselekedte hát.

B. S.: Hát én nem vagyok Keresztény Pap. Nincsen nékem Lelkem esméreri?

P. J.: Nem azokat mondom, hanem tsak ezt, neque Deo Conscio, neque Ecclesia conscia, neque Regno conscio fecit, statim dictu acta. Quali ergo cum conscientia.

Ne indullyon haragra az Ur Plebanus Ur, hanem fogadja és tartsa meg, mint majd hat Esztendeig, a Sz. Apostol Pnak szavát mindenekkel békességgel éljetez, megtartotta és emlékezzék meg mostani Méltóságos Pétsi Püspök Klimó György Eő Excellencia szavairul, mellyeket tőlünk elmenetelekör szólott Anno 1757. Dje 21. Fbris. vivant in pace.

Mostan tessék házamhoz jőni és velünk együtt ebédelni.

B. S.: Vendégeim lésznek az Ur, fő Biro Atyám Ur is itten lészen ebéden, mostan nem meheték.

P. J.: És minden Predikátorok megkövetvén az Urakat elbutsuzván kijöttek az udvarra

B. S.: Megbocsásson Prédikátor uraimék, ha megbántottam.

P. J.: Mi is botsánatot kérünk, ha ítélete szerint vétettünk.

B. S.: A Vajiszlai Predikátornak nem botsátok meg.

Fekete Sigmund: Miatyánkban pedig azt igéri Plebánus Ur Istennek így szólván Sicut et nos dimittimus debitoribus nostris Neque esset Sincerus Theologus si non remitteret erranti.

B. S.: Amicus Personae, inimicus cousae.

F. S.: Id non est Theologicum.

P. J.: Beneprecamur suae Reverentiae és így a prédikátor házában mind a hat prédikátorok és a Besentzi Levita Keresztúri András atyafiságosan ebédeltének. 2. Laus S. Deo.

*

Ím, ez volt a bevezetés ahhoz a faggatáshoz, mely hőstinkre s némely társaira a fényes aulában. a Ven. Consistorium előtt várakozott. hova már meg voltak idézve. A főbíró kijövele. a vádlott predikátorok megidéztetése, a tartott tárgyalás, mely a szókimondó Pápai nélkül bizonyára rövidebb s egészen más színezetű is lett volna, csak előjátéka volt annak a színjátéknak, melynek czélja más nem lehetett s nem is volt, mint hogy a magas állású és nagyhatalmú urak elébe idézés s az ott veendő kemény leczke ezt a hitvédő bajnokot helyének elhagyására, vagy legalább is üdvös hallgatásra bírja.

Láttuk, mint védte ügyét a vármegye főbírája előtt. láttuk, mint lett vádlottból vádlóvá, s micsoda kemény igazságokat dörgött szemtől-szembe a plébánosra, ki — mint szavaiból érthető — hat évig békében élt vele s ügylátszik, a társadalmi érintkezést is fentartották, hiszen — elég naivul — a kemény vádak után is ebédre hívja magához. Látszik, hogy a *siklósi* traktus ezen részének ő volt a feje, lelke, vezére, kihen a többi prédikátor teljes bizalmát helyezte. S nem is hiába.

És bár a róla való tudósítást saját feljegyzéseiből ismerjük, s lehet, hogy utángondolva, s kiszinezve írja le a történeteket, mind a mellett lehetetlen nem érezni e leíráson a szemtanu közvetlenségét, s azt kell hinnünk, hogy e feljegyzések az események lezajlása után közvetlenül történtek, mi azoknak történeti becsét ad.

Maga a történet nem mutat föl tragikus mozzanatokat, nem bővölködik idegborzongató részletekben. De arról nem lehetünk kétségben, hogy az Ormányság református egyházait a visszatérítéstől ennek a hitvédőnek a kitaró szívóssága, bő ismerete, lelkesedése és bátorsága mentette meg. Méltó azért, hogy emlékét halálával őrizzük meg.

Nagyváty.

Morvay Ferencz.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

A magyar cultusministernek az „erdélyi püspök“-i czím ügyében kiadott első rendelete, valamint ezen rendelet magyarázatánál elfoglalt szánalmas álláspontja nem csekély politikai izgalmakra szolgáltatott okot ezen ország protestáns és róm. katolikus lakosainál, a liberális és klerikális köröknél egyaránt. Puskaporszag terjedt a levegőben és nem hiányoztak, sőt mai napig is megvannak azok a rejtett és kézalatt működő törekvések, melyek a protestánsokat hol provokálólólag, hol pedig hecczelőleg a politikai terekre kívánják sodorni, hogy a mely gyászos látvány már a klerikális részről erőteljesen felszínre vetetett, ne maradjon egy, még szomorúbb pendant nélkül.

Pedig a protestantismus semmire sem alkalmatlanabb, mint erre a szerepre, mert első sorban vallás-erkölesi elv; azután pedig világnézet, mely a társadalmi élet minden terén független magától a protestáns egyháztól, mert hiszen az egész emberiségnek közkincese. Épen ezen természeténél fogva egyenesen társadalmi hatásra és nem politikai szerepre van destinálva s erőit ott tudja bámulatosképen kifejteni, hol erőnek erejével reá nem vonsozlják a tőle idegen területre, hanem szabadon engedik fejlődni.

A reformatiótól fogva majdnem kétszáz esztendeig volt még érezhető a protestantismuson a róm. catholicismus bomlasztó kovása, mignem aztán az oly sokat kigunyolt, mert kellőleg meg nem értett pietismus és methodismus, minden kezdetleges ferdeségeik daczára is, a helyes irányba terelték.

A protestantismus ilyen irányú gyakorlati tevékenysége nagy mértékben összefüggésben van egy férfúnak a nevével, kinek emlékezetére a kegyelet épen mostanában nagyobb ünnepeket tartott. Gróf Zinzendorf Miklós születésének mult

hó 26-án megtartott 200 éves évfordulói ünnepélyéről van szó, a mely igen élénk és kedves emlékeket elevenített fel az egész világ protestáns sajtójában, főleg pedig Németországban.

Nincs sehol semmi nyoma ezekben a hangokban, még a legmodernebb egyházi lapoknál sem, a melyeket theológiában ég és föld különbség választ el a testvérgyülekezettől, annak a felületes és szánsalmasan száraz felfogásnak, mely annak idejében a híres zürichi dogmaticust, Lang Henriket éltette. Ellenben minden felől elismerik, hogy ha Spener és Francke megindították a pietista mozgalmat, Zinzendorf a gyakorlati életben oly üdvös irányban fejlesztette azt, hogy ez az irány a németországi evangélikus egyháznak és theológiának valóságos ujja szülője lett. Nálunk, hol még azon maradványok éltetik a theológusokat, a melyet Németországban a század 30-as és 60-as éveiben voltak újdonságok, de a melyeknek gyarlóságait ott már régen belátták, még mindig a képmutató farizeus pietistákon rágódik a közönséges elme, a helyett, hogy meglátná azt az óriás egyháztársadalmi tevékenységet, mely ezeknek kezdeményezésén felépült, a helyett, hogy a legmodernebb theologus is meglelné a fejlődés nélkülözhetlen kiindulási pontját a pietistáktól Schleiermacheren át egészen . . . ha tetszik Straussig, vagy Ritschlig.

A Zinzendorf-jubileum egy egész kis könyvtárra terjedő irodalom születésére szolgáltatott alkalmat, mely Zinzendorf életére, működésére, műveire, a társadalomra s különösbbe a külmissióra vonatkozó művekkel bővölködik. Különösen az utóbbi, a külmissió az, a mely téren egyenesen a Zinzendorf alapította herrenhuti testvéregyház kezdeményezéséhez csatlakozik a mai egész, nagyban kiterjedt német külmissió.

A herrenhutiak a pünkösti héten, június 6-ára, egy nagy missiói congressust is terveztek Herrenhutban, a melynek rendezésénél azon hiba történt, hogy p. o. a lipesei missiói társulatnak rendes évi gyűlése is arra a napra esik, és így bár az összes német missió-egyletek hivatalosak, s bár ott szívesen is megjelenének, nem lesz a német missió képvisellete teljes. A congressus lefolyásáról majd később értesülünk.

Egy másik missiói congressus volt a New-Yorkban ápril 21-től május 3-ig tartott ökomenikus missiói conferencia, melynek az lett volna a feladata, hogy a világ összes missióit, missió-egyleteit egyesítse s a különböző egyletek között a működésben összhangot és kölcsönös támogatást hozzon létre,

másfelől pedig, hogy a külmissió iránt az érdeklődést fokozza. Az utóbbi czélt inkább sikerült elérnie, mint az előbbit.

A conferencia főülései az óriás nagyságú Cornegië-Hallban tartattak, hol a disztések helyett a vallások s különböző keresztyénfelekezetek elterjedését s a missiók eredményeit feltüntető térképek állottak. A különböző missio-egyesületek közül mintegy 104 volt képviselve és pedig több mint fele részben Amerikából. Az angol missióknak 35. a többi államokénak mintegy 12 társulata képviseltette magát. A képviselők száma mintegy 2400-at tett ki. Azonban az ökumenikus nevet a conferencia nem érdemelhette meg, mert a pápás és a görögkeleti missiók teljesen távol maradtak s így az csak protestáns missiói conferencia volt, de mint ilyen is igen impozáns.

Az érdeklődés a conferencia iránt rendkívül nagy volt. Előkelő állású világi férfiak, politikusok siettek benne részt venni. A conferencia tiszteletbeli elnöke az Egyesült-Államoknak volt elnöke, Harrison, volt, a ki mély és benső vallásos szellemtől áthatott beszédben nyitotta meg a conferenciát. Utána dr. Smith, az ügyvezető-bizottmány elnöke beszélt, reámutatva arra a haladásra, melyet a missió az utolsó, Londonban 1888-ban tartott conferencia óta tett. Dr. Thompson a brit-missiók, dr. Schreiber 16 német missió-egylet, dr. Chamberlain indiai 2400 missiói munkatársa nevében üdvözölte a conferenciát, melyen a grönlandi jégmezőktől India gyöngytermő partjáig, a világ minden részének prot. missiói képviselve voltak. Az első nap estéjén a missiót az Egyesült-Államok és New-York-állam nevében az Egyesült-Államok, illetőleg New-York-állam üdvözölte. Másnap pedig New-Yorknak több mint 300 templomában a különböző követek s missionariusok tartottak istentiszteletet.

A különböző fő- és bizottsági üléseken ezen conferencia tekintélyéről, czéljáról, majd kormányzati ügyekről, a missiónak az államhoz való viszonyáról, a missió önfentartásáról, a keresztyén missiónak a nem keresztyén vallásokhoz való állásáról, a missió és a sociális fejlődésről, a missió és a nevelésről, a missió s az orvosi missióról tartottak felolvasásokat és folytattak eszmecserét. A conferencia jegyző- és emlékkönyve nem sokára két kötetben ki fog adatni.

A conferencia oly határozatokat, melyek a különböző missió-társulatokat egymáshoz közelebb hozzák, illetőleg összekapcsolnák valamelyes szervezetbe. — nem hozott. A minthogy ilyen egyesítés nem is volt a feladata, hanem csak az összhangzatos és egyöntetű munka létesítése. A conferencián ebben

a tárgyban mint meglehetősen általános nézet domborodott ki az, hogy némi közelebbi egyesülésre szükség van, de ezen egyesülés senkire reá nem kényszeríthető. Az egyesülésnek nem lehet az sem célja, hogy bármely felekezet, vagy denominatio a maga álláspontjából valami lényeges dolgokat feladjon, hanem hogy megtalálják azt az utat, melyen a felekezeti határok sérelme nélkül közös munkában előre halad-hassanak.

A mi a conferencia másik célját, t. i. a missió iránt való érdeklődés fokozását illeti, e tekintetben, legalább Amerikában, igen nagy eredmények várhatók. Az összes lapok állandóan foglalkoztak e konferenciával s még azok is, a melyek vallásos és egyházi tárgyakra ügyet sem szoktak vetni, a missiónak sociális, etikai és civilizáló hatásáról élénken tárgyaltak. A nagy közönség érdeklődése lankadatlan figyelemmel kísérte a conferencia tárgyalásait az egész két hét folyamán s az amerikai missiói társulatok reménykednek, hogy ezen érdeklődés a missiók céljaira tett nagyobb adományokban is tünetkezni fog.

Az ökumenikus missiói konferenciával egyidőben Bostonban egy szabadelvű vallási congressus tartott, mely úgy tekinthető, mint a chicagói világkiállítás alkalmával megtartott „vallások világparlamentjé”-nek a gyümölcse. Érdekes a két congressusnak az összehasonlítása alapfelfogásuk tekintetében. Ugyanis, míg a missiói conferencia előtt a keresztyén vallás egyedüli uralmának a terve s célja lebeg, addig a szabadelvű vallási congressus azt a nézetet tükrözi vissza, hogy a különböző vallások között egy és ugyanazon léleknek az összhangja működik. A newyorki conferencián csakis keresztyének, és pedig protestáns keresztyének vettek részt s a felett tanácskoztak, hogy a különböző vallásfelekezeteket miképen lehetne egy meghatározott missiói tevékenységi körben egyesíteni; addig a bostoni congressuson nem keresztyén vallások is képviselve voltak és a felett folytattak tanácskozásokat, hogy minden egyes vallás befolyásának körét miképen lehetne minden idegen befolyástól menté, szabaddá tenni.

Ezen congressuson egy hindu azt magyarázta, hogy az ő vallásuktól távol áll a bálványimádás, mivel az ú. n. bálványok csak symbolikus jelentőséggel bírnak és miképen némely keresztyén templomokban a hasonló symbolumok, csupán az elvont igazságok materiális megtestesítésére irányulnak. Különösen a hindu szónokok tüntek fel ezen a congressuson, kik az ő vallásuknak a hindu életbe mélyen belenyúló gyökeres voltáról beszéltek. Mint egy brahmán mondá: „A hinduk

vallást élnek, esznek és isznak, műveltségük, politikájuk, társadalmi rendjük a valláson nyugszik. Nekik a vallás nem valami külön dolog, hanem az ő egész létük s lényegük vallás“. A keresztyénségtől egyenesen népüknek vallásos szellemét féltik úgy a hinduk, mint a mohamedánok, mivel — mint egy szónok tényekre hivatkozva mondá — „a nyugati scepticus philosophiának Japánban sokkal nagyobb befolyása lett, mint a keresztyén missionáriusok összes igehirdetésének“.

E congressusokkal s egyleti működéssel kapcsolatban kell megemlékeznünk a franciaországi protestantismus némely nevezetesebb eseményeiről is.

A mult évi lyoni conférence fraternelle-nek a francia református egyház jövő egyházpolitikai helyzetére nézve nagy jelentőségűnek ígérkező egyik eredménye a független jobboldalnak a keletkezése volt, mely az egyházi jobboldalt kétfelé szakítá. Ez a „Droite indépendante“ a jelen év elején lépett programjával a nyilvánosság elé. A független jobboldal nem akar egy új egyházi párt lenni, hanem egy oly csoport, mely feladatául az apostol szavait tűzi, hogy egyik legyenek a lélekben a békesség kötelékei által. E végből egyesíteni kívánja azokat, kik az 1872. évi zsinat hitvallásának az alapján állanak, kívánja ezen hitvallást, melyben nemcsak az egyház hitének törvényes formáját, hanem egyszersmind a többség meggyőződésének is kifejezését látja, védelmezni, terjeszteni, de másfelől elutasítja magától azt a törekvést, hogy ezen hitvallást fegyelmi szabályzat alapjává tegye s reá erőszakolja azokra az atyafiakra is, kiknek lelkiismeretével az meg nem egyezik.

A gyakorlati czél tehát az egyház két szétszakadt részének egyesítése. Erre pedig főleg azért van szükség, mivel 30 év óta egyetlen cultusminister sem engedélyezett a francia református egyház számára zsinatot és jövőben sem fog engedélyezni, míg a hitvallás kérdésében az egyház megegyezésre nem jut saját kebelében. De hogy a független jobboldal munkásságának meglesz a kívánt eredménye: azt előre megmondani bajos, bár nyilvánvaló, hogy a sikerrel más nagy eredmények is jutnának kapcsolatba.

A conférence fraternelle-nek egy másik és pedig positiv s eredményesen működő szülötte a commission d'action protestante lett, mely ez idő szerint egyetlen összekötő kapcsa az összes francia protestantismusnak. Ezen bizottság jan. 3. és 4-én Lyonban gyűlésezett s a református egyház 12 képviselőjén kívül egy lutheránus, egy methodista s egy szabadegyházbeli tagból áll.

A bizottság hármaskörös munkakört tart szem előtt s ennek megfelelőleg irányítja tevékenységét is. 1. A bureau d'enquête evangéliumi socialis feladatokkal foglalkozik s célja, hogy a gyülekezetek jótékonyági intézményeit fejleszse. 2. Az evangéliumi propaganda bizottmánya a nép erkölcsi bajait igyekszik enyhíteni s az evangélium fegyverével küzd az alkoholizmus, az erkölcstelenség s a pornographicus irodalom ellen. 3. A sajtóügyi bizottmány a protestantizmus védelmezését teljesíti, midőn élénken őrködik az ultramontán sajtó felett s azonnal megczáfol minden gyalázkodást, melylyel a protestánsokat a klerikálisok támadják.

A commission d'action protestante második ülésezése Nîmesben márczius 12—18. napjain volt, melynek határozataiból a következők ismeretesek: 1. Franciaország minden egyházközsége felszólítandó, hogy a május hónapot egy alkohol elleni hadjáratnak szenteljék, a mely azonban ne a kék-kereszt, vagy kék-esillag, hanem a gyülekezetek s a lelkipásztorok által vezettségük. 2. Minthogy az ultramontanizmus rendszeres protestánsellenes gyalázkodásaival szemben szükséges az állásfoglalás, ezért minden gyülekezet felhivatik, hogy minden évben legalább két előadást tartasson a protestáns egyháztörténetből, és pedig oly helyiségben, mely semminemű vallási színezettel nem bír.

Az utóbbi gyűléssel egyidőben tartott evangéliumi socialis congressus 9-ik gyűléséről, illetőleg ennek egyirányú működéséről az ú. n. „Solidarités“ felállításáról már szözlöttünk egy ízben ezen a helyen. Most megemlítjük, hogy az egyesület 1885-ben alakult s tizenkét év óta állandó sajtó organuma a Chatand és Gounelle lelkészek által szerkesztett „Revue du Christianisme Social“. Maga ez az egyesület kiváló orvos-tekintélyek munkás támogatásával sikeres küzdelmet folytat az alkohol és a fajtalanság ellen, mely főleg a munkásosztálynál igen eláradt.

A „Solidarités“ működéséről igen jellemző dolgokat mondott el ezen a gyűlésen Gounelle. Megemlíté, hogy az általa vezetett Solidarité-ben mintegy 80 anarchista is rendszeres látogató, kik őt „Gounelle elvtárs“-nak szólítgatják. A velök való érintkezés nem marad hatás nélkül s lehetők látszik, hogy a függetlenebb állású és ideálisabb érületű socialisták és anarchisták az evangéliumnak megnyeressenek.

A socialis congressus újabb tárgya a munkásbiztosítás és francia nő törvényes helyzetének a kérdése volt, melyekben a congressus élénk actio megindítását határozta el. Ugyanez alkalommal került szóba az egyetlen protestáns napilap, a

Signal ügye is, melyre vonatkozólag Chatand lelkész jelentette, hogy a Dreyfus-affaire alkalmával tanusított revisióspárti magatartása miatt egy időre anyagilag megrendült, de buzgó hitsorsosok a lap költségeit biztosítván, most újabban teljes erővel végzi feladatát. Előfizetőinek száma 3000. Törökországból a lapot az örménykérdésben közzétett néhány czikkeért kitiltották.

Az evangelisatio mezején sikeresen működő bizottság márcz. 20—23. napjain tartá első congressusát Montauban-ban, hol a Societé Centrale d'évangélisation 32 ügynöke, 20 lelkész s a montaubani theol. fakultás 5 professora volt jelen. A gyűlésen Doumergue professor s elnök „Franciaország és a prot. evangelisatio“ czímmel értekezett. Nevezetes mozzanata volt e congressusnak, hogy 17 ifjú által aláírt fogadalom nyújtott be, melyben az aláírtak arra kötelezték magukat, hogy tanulmányaik bevégeztével néhány évet Franciaország vallás-erkölcsi emelése érdekében folytatandó munkával töltenek.

Úgyancsak az evangelisatio köréből megemlítésre méltó dolog, hogy az áttért róm. katolikus papok érdekében működő „Oeuvre des prêtres“ 1899-ben 32 volt pápás papot vett fel, kik közül 14 az evang. theol. studiumokban foglaltos, négy tanító, egy kereskedő s 13 csak átmenetileg támogatatik az „Oeuvre“ által. Pápás papok állandóan nagy számmal jelentkeznek támogatásért Franciaországon kívül Olaszországból, Görögországból. Armeniából és főleg Spanyolországból. De az egylet nagyon gondosan jár el működésében, mivel nem feladata, hogy a róm. kath. egyház rossz papjainak asyliuma legyen. Különbben érdekes megjegyezni még azt is, hogy a folyó 1900. év első negyedében öt világi és egy szerzetes lelkész lépett ki a római egyházból, a mi maga is mutatja, de a kilépők is állítják, hogy ez a mozgalom nemesak hogy nincs kialvófélben, sőt a kezdet kezdetén áll.

Az evangelisatio mezejéről megemlítésre méltó még, hogy a tisztán katolikus vidékek közül Coulaures-ban február 4-én. Madranges-ban pedig márcz. 11-én avattattak fel az új protestáns templomok.

Végül mindehhez tegyük hozzá függelékkül, hogy a francia protestantismus száma a legközelebbi kimutatás szerint a következő: Van összesen 650,000 protestáns, kik közül 560,000 református, 80,000 lutheránus, 10,000 pedig különféle független denominációhoz tartozik.

Az angol protestánsok körében a ritualisticus mozgalom által felvetett egyik kérdésnek, t. i. az urvacsorai jegyek meg-

őrzésének kérdésére adott érseki nyilatkozatok keltenek nagyobb élénkséget.

Arról már számot adtunk, hogy a tömjén használása felől minő véleményt nyilvánított a két érsek. Most május 1-én megadták feleletüket az úrvacsorai jegyek megőrzése, illetőleg a betegeknek kiszolgáltatandó úrvacsora felől is, mely felelet a ritualistákra még kedvezőtlenebb, mint az első.

Kétségtelen — így szólnak, — hogy a régi egyházban az úrvacsorai jegyeknek, főleg a betegek communicálása és más egyéb célokból történt megőrzése szokásba jött. De másfelől ép olyan kétségtelen az is, hogy ezen eljárás, különösen a transsubstantiatio tanának keletkezésétől fogva számos babonáságra és visszaélésre szolgáltatott alkalmat. Épen ezért az anglikán egyház ezen eljárást hitvallás a 28-ik pontjában tiltotta, mire jogát ugyanazon hitvallás 34-ik pontja adja meg, mely szerint minden részleges vagy nemzeti egyháznak joga van az emberi ritusokban és ceremóniákban rendelkezni, változtatni vagy azokat el is törölni. Ennélfogva azok, kik a 39. cikkelyt aláírták, nem hivatkozhatnak a jegyek megőrzése indoklásául épen arra a régi gyakorlatra, melyet az anglikán egyház fontos okokból megváltoztatott, hanem kötelesek a betegeknek a communiót a Common Prayer Book által előírt szertartás szerint végezni. A jelenlegi egyházi törvények szerint lehetetlen a reservatiót bármely formában is megengedni, de nincs elzárva, hogy annak hívei a jelenlegi egyházi jogot törvényes úton megváltoztatni igyekezzenek. A ritualistákat sehogy sem elégíti ki az érsekek nyilatkozata, ennélfogva minden lehető megkísérelnek, hogy annak helytelenségét beigazolják. Így hivatkoznak arra, hogy a hitvallás 28-ik cikkelye szerint arról van szó, hogy az úrvacsorai jegyek a Krisztus rendelete szerint nem reserváltak, nem hordoztattak körül, nem emeltettek fel s nem imádtattak. Ez igaz — így szólnak — de nem is arról van szó, hogy a Krisztus rendelése szerint, hanem az egyház gyakorlata és megállapodott szokása szerint mindez megtörténhetik. A Church Times egyenesen a reformatiót támadja meg, mondván: a két főpap azt hiszi, hogy mi bármi-képen is kötve vagyunk a XVI. század amaz embereinek a véleményéhez és célzataihoz, a kik reformatio neve alatt az egyház számára némely jó és némely rossz dolgot hoztak létre. Mi elvetjük ezt a gondolatot. Mi nem vagyunk sem az ő eszméikhez, sem az ő cselekedeteikhez kötelezve. Elfogadjuk a jót minden nagyobb hálaérzet nélkül, de el akarjuk vetni a rosszat is. A reformatio csak egy episod volt és a reformatio férfiai csak olyanok előttünk, mint bármely más kor férfiai.

Most aztán a püspökökön a sor, hogy az érsekek döntése értelmében engedelmességre szorítsák papjaikat. Valószínű, hogy e közben lesznek néhányan a lelkészek közül, kik martíriumot fognak keresni az engedetlenség által, de hogy az olcsó vértanusághoz hozzá is juthassanak: az nem valószínű.

Különben legyen szabad itt felemlítenünk, hogy Angolországban még a katholicismus is szabadabb, még az unitarismus is vallásosabb, mint a continensen. Az előbbit élénken illusztrálja Mivart professor esete, ki az angol katholicismus vezetőjével, Vaughan biborossal igen erősen összetűzött és nem ment Canossába, mint a würzburgi Schell.

Mivart György dr., ki 17 éves korában lett katolikussá, mint londoni professor főleg philosophiával és természettudományokkal foglalkozott, de különös hajlamot érzett a theologiai kérdések tanulmányozása iránt is. Nemrégiben egy angol folyóiratban két értekezést tett közzé, melyeknek az volt a czélja, hogy a pápás egyháznak némely dogmái és a természettudományoknak ezekkel szemben álló positiv igazságai között valami kiegyenlítést kíséreljen meg. Erre a Tablet cz. lap, mely Vaughan tulajdona, hevesen megtámadta a professort és midőn ez a biborosnál elégtételt kért, a biboros a kath. egyház hitvallását küldé el Mivartnak aláírás végett, mit a professor megtagadott.

Erre élénk levélváltás következett Mivart és Vaughan között, melyben Mivart a tridentinum sok dogmáját éles kritika alá fogta, tarthatatlanságukat kimutatta. A dolog magva az — így szól, — hogy minden katolikus professor a szentírás felőli tanításában az egyház korábbi nyilatkozatai által mintegy lebilincselve tartatik, mely nyilatkozatok meg nem czáfolhatók, habár valósággal hamisak. A tridenti zsinat természetesen tévedett, mivel akkor a modern természettudomány csak gyermekkorát élte; de nem kevésbé tévedett a vaticáni zsinat is, mivel püspökeinek többsége a természettudományokat vagy nem ismerte, vagy nem törődött azokkal. Daczára ennek a katolikus tanítóknak nem szabad szólani a csatlakozhatatlanság dogmája miatt, melyet az egyház, mint valami gyilkoló Nessus-inget reá öltött, mely testét elemészti, modern esontvázzá teszi, ha csak ez a dogma ügyes katolikus theologusok által el nem magyaráztatik.

A vitának semmi tragikusabb vége nem lett, mivel Mivart most április 1-én, 73 éves korában békében elnyugodott s a cardinális csak annyit tudott kieszközölni, hogy a szabadszellemű tudós holttestét a családnak a temető katolikus részében levő sírboltjába nem lehetett örök nyugalomra tenni s a

páristák tiltakozása folytán, minden egyházi szertartás nélkül temettetett el a London melletti Kensal green-temető katedrálisába.

Az ilyen türelmetlenségben megnyilatkozó uralomvágy az, mely a pápás egyházat a politikai életben tettekre sarkalja s annak teljes hiánya az, a mi a protestantizmust ugyanolyan szerepre alkalmatlanná teszi. És ez így van jól, mivel mi nem egyházunk, hanem eszméink győzedelmét kívánjuk s azért küzdünk.

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A népvándorlás kora. Irta *dr. Borovszky Samu*. Az iszlám. Irta *dr. Goldzieher Ignác*. A Nagy Képes Világtörténet IV. kötete. Számos képpel, műmelléklettel és térképpel. Budapest, 1900. A Franklin-társulat és a Révay-testvérek kiadása. 692 lap, ára díszes kötésben 16 korona.

Ez a vaskos kötet a «Nagy Képes Világtörténet» IV. kötete. A középkor történetének első részét, a népvándorlás korát és az iszlám történetét foglalja magában, az Omajjádok bukásáig.

A középkori történet nagyon fontos része a világtörténelemnek. Átmeneti időszak az ókorból az újkorba. Egyfelől a régi Róma, a császároknak katonai vasmarokkal és mindent egyenlősítő erejével összetartott birodalma, a mint azt a keresztyénség, ez a «nem e világból való» ország, ereje szétörli és részeire bomlasztja. Másfelől a népvándorlás, az ifjú, nyers erőtől duzzadó népek e csudálatos mozgalma, a mely a Rómától leigázott népeket a római iga alól felszabadítani segítette, és kezdete lett annak a fejlődésnek, a melynek folyamában a népek kivívták nemzeti egyéniségöket, nemzetekké lettek. Helyesen emeli ki szerző, hogy ebben a korban vált lehetővé az, hogy Gallia provinciából valaha Franciaország legyen s hogy Germaniából Németország. E szétszakadás mellett volt a középkornak két összekapcsoló nagy intézménye is, a mely mindkettő a régi római császárságból fejlődött ki. Egyik a római pápaság, a mely a lelkiekben, az egyházban tartotta össze a népeket, a nélkül, hogy mint a régi római császárság, össze akarta volna őket olvasztani. Másik az új, vagy német-római császárság, a mely nem oly félelmes, mint a régi római, mert nemzeti alapon nyugodott és e nemzeti alapon s a renaissance hatása alatt felszabadul először a tudomány és a művészet, azután a hit, a mely az evangélium alapján megteremti a reformációzt, az újkori történelem e fő-fő mozgó erejét.

Ezt az érdekes, sok homályt és sok fényt felmutató korszakot nagyon értékes műben dolgozta ki dr. Borovszky Samu, ez a jeles fiatal történész, a kit a népvándorlás korára vonatkozó buvárlataiért

a magyar tudományos Akadémia is a tagjai közé választott. Munkája középpontjává Magyarország területét tette, nemcsak azért, mert mint magyar történetíró magyaroknak írt, hanem főként azért, mert a népvándorlás hullámai egyetlen országot sem érintettek olyan áthatóan, mint a magyar földet. Épen ezen okon Borovszky nem csupán a római birodalommal és a germánokkal foglalkozik, hanem kiterjeszkedik mindazon nagy népcsaládokra is, a melyek részben vagy egészben a mai hazánk területén laktak vagy tartózkodtak, tehát a kelta, thrák, hunn, avar, szláv népfajok és a magyar nemzet bevándorlására és első viszontagságaira. Ez az oka azután, hogy műve jóval nagyobb korszakot felölel, mint a minőt a népvándorlás kora alatt rendesen érteni szoktak. További jellemző sajátosságai a műnek, hogy a népek belső életének, a társadalmi és közművelődési állapotoknak rajzolására kiváló gondot fordít, hogy a magyar vonatkozásokat mindenütt nagy gonddal felöleli s hogy az előadása magyaros, könnyen folyó, a szó valódi értelmében népszerű, a melyet minden művelt ember élvezettel olvashat.

A nagy terjedelmű műnek részletes ismertetése nem vág e Szemle keretébe; e helyett ide írjuk az egyes részek czímeit. Az I. rész az őskort foglalja magában; II. rész a kelták, III. a thrákok, IV. a germánok, V. a hunnok, VI. az avarok, VII. a szlávok, VIII. a magyarok, IX. az V—X. századbeli byzanci császárok történetét ismerteti.

A kötet végén önálló részben *dr. Goldzieher* Ignác hirneves orientalistánk pompás kis munkája olvasható «Az iszlám az Omajjádok bukásáig» cím alatt. A mű felöleli az arabok történetét az iszlám előtt, Mohamed életét és az iszlám keletkezését, az iszlám vagy a mohamedanizmus alaptanait, a négy első khalifa történetét, a szekták ügyét, az Omajjád khalifaság jellemzését s végül az Omajjád khalifák viszontagságait (661—750.).

A terjedelmes munka nemcsak belső tartalom tekintetében kiváló figyelemre méltó, hanem külső alakra nézve is számot tesz. Nyomása, kiállítása nagyon szép, s e mellett tömördek sok szöveggéppel, 100 nagy külön melléklettel és 12 gyönyörű színes képpel van illusztrálva. A színes képek a legnevezetesebb mecseteket, a byzanci mozaikokat, a legszebb kodexeket és miniature-okat mutatják be. A képeknél is ki kell emelnünk az erős magyar szempontot, mert ennek köszönhetjük, hogy itt összegyűjtve találjuk a római és népvándorláskori emlékeinket, a szép csavaros fibulákat, a Lehel kürtjét, a pécsi ó-keresztényen sirkamra falfestményét stb.

A minden tekintetben kiváló munkára úgy az egyesek, mint a könyvtárral bíró testületek figyelmét különösen felhívjuk.

Paedagogiai dolgozatok. Irta *Schneller István*. I. kötet. Budapest; 1900., Hornyánszky Viktor könyvnyomdája. 332 lap, ára? . . .

Schneller István most a kolozsvári egyetemen a paedagogia professzora, korábban a pozsonyi ág. hitv. evang. theologiai akadémián volt rendes tanár. A német professzorok legjavából való tudományos egyéniség, a művelt magyar ember minden szeretetreméltóságával ékeskedő kedves személyiség. Műveit tudományos alaposág, bölcséleti mélység, logikai rendszeresség jellemzik. Írásmódja kissé nehézkes, s bár nem mondható idegenszerűnek, de nélküli a magyaros ízt, színt és erőt.

Ez a született «professzor» látván, hogy egyes társadalmi osztályokban eszményeivel ellenkező paedagogiai irányzatok érvényesülnek; tapasztalván, hogy tanügyi politikánkban is meggyökeresednek olyan nézetek, a melyek a főiskolai tanulmányozás természetével nem egyeznek: professzori kötelességének ismeri, hogy meggyőződéséről ne csak tanítványai, hanem azok előtt is vallomást tegyen, a kik a tanügyi eszmény megalakulására és ez eszmény érvényesülésére befolyással bírnak. Ez okból gyűjtötte össze és adta ki a főiskolai tanulmányozásra vonatkozó értekezéseit, a melyek elé a maga paedagogiai álláspontját közelebbről megjelölő hosszabb bevezetést csatolt.

Szerző paedagogiai álláspontja az «ethikai személyiség» elvével jelölhető. Ezt az elvet Jézus Krisztus hozta be a maga személyiségével és életével az emberiség életébe. Ezt az elvet szolgálta a renaissance idejében Luther és a francia forradalom idejében Pestalozzi, Fichte és Schleiermacher (20. l.). Ezt az elvet leghelyesebben az «ethikai személyiség» kifejezésével lehet megjelölni, a mennyiben a személyiség feltételezi egyrészt az ethikai fejlődést s másrészt a tudatosságot; továbbá magában foglalja az egyéniséget, mint az ethikai fejlődésnek alapját. Úgy hogy azt mondhatjuk, hogy a személyiség nem egyéb, mint ethizált és tudatra emelt egyéniség. Az ethizálás pedig abban áll, hogy az emberben az arravalóság az érzéki és történeti éniség áthidalásával tudatra emeltessék (21. l.).

Már most Schneller szerint a nevelésnek az a feladata, hogy az ethikai személyiség kialakítására képesítse az egyéneket, vagy a mint szerző formulázza: A nevelés célja az ethizált individualitás, az erkölcsi személyiség. Ezért a nevelésnek mind a növendék szempontjából, mind az ismeretközlés tekintetéből legfontosabb tényezője a nevelőnek, a tanárnak a személyisége. Még az oktatás anyagára nézve is az a szerző kívánalma, hogy «az oktatás anyagát is a személyiség elve határozza meg» (25. l.). Sőt maga az egész történet is úgy tüntető föl, mint az ember individualitásának ethizálása. Mert az emberiség fejlődése tényleg nem egyéb, mint egyrészt a természeti erők fölötti uralkodásának intenzív és extenzív fokozása,

s másrészt a szellemi organismusnak minél egyénibb és a mindenséget minél inkább felölelő kifejtése s így a szeretet végtelen országának megvalósítása. Ez országnak szervező elve Krisztus személyiségében lépett a világtörténelbe s a Krisztus előtti történet ennek az elvnek egyes mozzanatait tünteti föl (52. l.). Mert a világ ismerte ugyan a szeretetet, emberi, nemes oldaláról Krisztus előtt is; de nem ismerte az *isteni* szeretetet, nem ismerte az istenes életnek elvét. Ezt a szeretetet hozta be Krisztus a világba (55. l.)

A nevelésnek ezt a szeretetet kell az egyesekbe beoltani. «Az embernek mint individuumnak ethizálása, az emberi egyéniségnek személyiséggé nevelése, vagyis a krisztusi elvnek előkészítése és érvényesülése: ez a neveléstudomány feladata. Személyiség a nevelői oktatás célja! De nemcsak célja. E célzt ugyanis ismét csakis a személyi (erkölcsi és egyes) tényezők érvényesülése útján érhetjük el. Még a didaktikai anyag is a fejlődő egyéniség, a személyiség elvének erejében dolgozandó fel» (64. l.).

Schneller Istvánnak emez elvekben röviden felmutatott paedagogikáját a mondottak alapján a *keresztyén személyiség paedagogikájának* nevezhetjük. Mert az ő neveléstudománya minden lényeges elemében evangéliumi keresztyén: Krisztus evangéliumából tüzi ki a nevelés célját, Krisztus páratlan ethikai személyisége itt a nevelés központja s a krisztusi szeretet elve a nevelő személynek az a főfő tulajdonsága, a melylyel a célját elérheti.

Ebből az evangéliumi keresztyén alapból nőnek ki a «Bevezetés»-t követő többi paedagogiai dolgozatok is.

Ezt a szellemet lehelte az a Bucsúbeszéd (II. sz.), a melylyel Schneller a pozsonyi theologiai akadémiától 1895. február 1-én megvált. Ez a beszéd szerző theologiai és paedagogiai személyiségének kialakulását tünteti föl tömör vonásokban.

Ezt a vezérelvet domborítja ki az a Székfoglaló (III. sz.), melylyel Kolozsvárt 1895. február közepén egyetemi tanári előadásait Schneller megkezdte. A személyiség paedagogiai elvének apostola e beszédben arra inti hallgatóit, hogy «a tudomány minden terén fontos a kutatóra nézve; de kétszeresen fontos ez arra nézve, a ki a nevelés tudományával és ez alapon a neveléssel kíván foglalkozni» (93. l.).

Ez az eszme vonul át a magyarhoni ág. h. ev. egyház theologiai oktatásügye című dolgozatában is (IV. sz.), a mely a lutheránus lelkészképzés gondos ismertetése mellett érdekes történeti visszapiillantást vet azokra a kísérletekre is, a melyek a prot. theologiai képzésnek az egyetemre való bevitelére érdekében előbb Mária Terezia korában, később 1870-ben b. Eötvös által tétettek.

Ezt a főgondolatot alkalmazza az egyetemi tanulmányozás fel-

adata cz. dolgozat (V. sz.), a mely midőn egyfelől történetileg bebizonyítja, hogy az egyetemi tanulmányozásnak soha sem lehet feladata a fejedelmi absolutizmussal szövetkező confessionalis érdek szolgálata, másrészt meggyőzőleg kimutatja azt, hogy az egyetemek valódi célja a szabad, önálló és érdeknélküli tanulmányozás és az ezzel járó emelkedett erkölcsi (144. l.) és nemzeti szellem kialakítása.

Egészen új és érdekes tárggyal foglalkozik az University Extension cz. nagyobb tanulmány (VI. sz.), a mely az Athenaeum 1899. évi folyamából és a «Szemle» mult havi füzetében megjelent részletes ismertetésből az olvasók előtt ismeretes. A terjedelmes (175—292. l.) tanulmány a tudományok népszerűsítését eszközölő mozgalomnak Európa-szerte elterjedt intézményeit és törekvéseit részletesen ismerteti.

A magyar nemzeti egyetem keletkezéséről írott dolgozat (VII. sz.) annak a küzdelemnek érdekes történeti rajza, hogy miként emancipálta magát a budai, majd pesti egyetem a bécsi tanügyi centralisatio és osztrákositó politikai absolutismus nyúgai alól az 1790., 1825. és 1848. évi nemzeti és alkotmányos tanügyi törvények és intézkedések által.

Az utolsó értekezés az egyetemi tanulmányozás tárgyi feltételeiről szól (VIII. sz.), a melyben az egyetemi oktatáshoz szükséges segédeszközök, könyvtárak, szertárak és más intézmények fejlesztését sürgeti.

Schneller könyve az itt bemutatott irányelvek és rövid tartalomjelzés tanúsága szerint a magyar tudományos paedagogikának egyik kiváló terméke, a mely a főiskolai oktatás nagy és aktualis kérdéseivel szilárd elvi alapon, tudományos alapossággal és érdekesen foglalkozik. Az ilyen tanulmányoknak napjainkban kétszeres jelentőségök van. Egyrészt eszméletnek, tájékoztatnak a főiskolai oktatás valódi hivatásáról, természetéről, irányáról; másrészt meg erősítőleg, támogatólag hatnak a közoktatás vezetőire, a kik ma a retrográd eszmék és a nemzetietlen cosmopolitismus két tüze közé szorítva, annak a veszélynek vannak kitéve, hogy a nemzeti és hazafias közoktatás helyes útjáról letérritessenek. Az ily kísértéseknek csak olyan szilárd elvekkel lehet sikeresen ellentállani, a minők a Schneller dolgozataiban olvashatók. E tanulságos és termékenyítő munkára olvasóink figyelmét is felhívjuk.

Sz. F.

Ókori Lexikon. Szerkeszti *dr. Pecz Vilmos* egyetemi tanár. Budapest, 1900. Franklin-társulat kiadása. 1—4. füzet, ára füzetenként 1 korona.

Régi és érzékeny hiányán segít irodalmunknak az Ókori Lexikon, a mely a közoktatásügyi minister megbízásából a m. t. Aka-

démia támogatásával a Franklin-társulat kiadásában füzetes vállalatként megindult.

Az Ókori Lexikon célja az, hogy a tanárok és a tanárjelöltek, továbbá a középiskolák felső osztályainak tanulói és végül az érdeklődő művelt közönség számára az ókorra vonatkozó összes ismereteknek a tudomány legújabb vívmányai alapján úgy szövegileg, mint ábrák tekintetében lehetőleg kikerekített kézikönyvét nyújtsa s az ókor egész szellemi életének: irodalmának, történetének, filozófiájának, művészetének, állami, jogi, hadi, vallási és magánrégiségeinek ismeretét közvetítse.

A kidolgozásnál a lexicalis alakot használja és így az anyagot czímszavak szerint tárgyalja, de hogy a fölaprózással az összefüggést és fejlődést veszendőbe ne ejtse, egyes összefoglaló fejezetekben (pl. építészet, szobrászat, ruházat, színház stb.) egyesíti a különböző tárgyköröket.

Az Ókori Lexikon cikkeit az illető szakkal specialisan foglalkozó írók írják, a mi kezességet nyújt az iránt, hogy a munka a tudomány mai színvonalán áll, s mit az eddig megjelent négy füzet tartalma tényleg bizonyít is.

Az is jellemző sajátsága az Ókori Lexikonnak, hogy az óklaszikiai irodalomnak a magyar írókra való hatását, továbbá a magyar szakirodalmat s általában a magyar vonatkozásokat kiváló figyelemben részesíti.

Az eddig megjelent füzetek az A.—Assur czímszavak anyagát dolgozzák föl, a melyek között Achaja, Achilles. Acies, Aediles, Aegyptus, Aeschylus, Alcibiades, Áldozás, Alexander, Államformák, Államháztartás, Anacreon, Aphrodite, Apollo, Apotheosis, Apulum, Aquincum, Areopagus, Aristophanus, Aristoteles, Asia, Arrabona stb. a terjedelmesebb cikkek.

Végül kiváló előnye a műnek a tömérdek sok és valóban szép illusztráció, a mi a kiadó áldozatkészségét is dicséri.

Az egész mű 40 négyeves füzetben 140 ívre van tervezve, minden hónap közepén egy füzet jelenik meg és ára füzetenként egy korona. Megrendelések a Franklin-Társulathoz intézendők.

b) Külföldi irodalom.

Clemen: Die christliche Lehre von der Sünde. Eine Untersuchung zur systematischen Theologie. I. Theil: Die biblische Lehre. Göttingen (Vandenboeck & Ruprecht) 1898. 272 lap. Ára 6 márka.

Müller hallei dogmatikusnak bíres monographiája (5. kiad. 1867.) óta nem jelent meg a német irodalomban oly mű, mely a keresztyénségnek ezt a legsarkalatosabb tanfogalmát bibliai, történeti és elvi oldaláról tette volna tudományos vizsgálódás tárgyává.

Clemen hallei tanár egészen helyesen azzal kezdi a maga dogmatikai fejtegetéseit, hogy a bűnről szóló tanalak egységes és rendszeres feldolgozást igényel, s hogy nem lehet annak feldolgozását az írásmagyarázók, dogmatörténétírók és systematikusok részleges kutatására bízni. Egy egységes dogmatikai rendszerben lehetőleg egységes és következetes terminológiára is kell törekednünk.

«Eredendő bűn» alatt érti a szerző általában véve Ádám bűnének az ő utódaira való specifikus vonatkozását, míg egyéb bűnöknek beszámítását rövidség okáért a «közösségi bűnök» elnevezése alatt tárgyalja. A többféleképen értelmezhető «habitualis bűnt» törülni kívánja, s úgy találja, hogy az helyesebben «a bűnre való hajlammal» és «velünk született bűn» volna helyettesítendő.

Biblia-theologiai fejtegetéseit a következőkbe foglalja össze *Clemen*: Az eredendő bűnt az egész szentírás kifejezetten csak Gen. 3. 16 s köv. v. tanítja. A bűnre indító velünk született hajlamot tanítják Pál levelei két helyen, a hol a bűn az érzékiségre van visszavive. *Clemen* szerint a hamartia fogalma sehol sem jelzi az objektív bűnt, mint rosszat, sőt inkább az írás mindenütt a tartozás fogalmát köti össze a bűn fogalmával. «Mert a hol tartozás nincsen, ott bűnről sem lehet szó» (100. l.).

Ádám bűnének az ő utódaira való e specifikus vonatkozása Aquinói Tamás, Melanchthon és a Formula Concordiae meghatározására emlékeztet, a mely szerint, mint azt *Müller* (II. 478. l.) is érinti, «az eredendő bűn kizárólag reatusnak, tartozásnak veendő ohne einiger unserer Natur Verderbung». Nekünk azonban úgy látszik, hogy az eredendő bűnnek illetén meghatározása nem találja el sem terminologiai, sem pedig históriai tekintetben a lényegét, sőt inkább szerintünk itt a bűnnek tisztán individualistikus magyarázatával és kifejtésével van dolgunk, mert a bűn a keresztyénség általános meggyőződése szerint korántsem subjektív valami, hanem nagyon is komoly positiv valóság. S az is köztudomású, hogy a

nagy apostolnál is a *ἀμαρτία* mindenkor állapotszerű hajlamot jelent a bűnösségre.

A mily kevésse elégit ki Clemen tanárnak az eredendő bűnről szóló fogalom meghatározása, ép oly kevésse találók «a közösségi bűnről» szóló fejtegetései. Az ó-szövetségben a bűnnek subjektuma Izrael népe és nem az individuum. Öröklés, hagyomány, szokás, utánzás, példa és egymásra való hatás vezet Izraelben a közösségi bűnre, a melyet tehat korántsem lehet az egyszerű beszámítás értelmében venni. Itt szerző Schleiermacher felfogásából tanulható volna sokat a közösség bűnéről. -

Dogmatikai tananyagát szerző a következőleg csoportosítja: Először is szól a bűn lényegéről, aztán annak eredetéről s végül annak következményeiről. A bűn lényegéről szóló szakaszban tárgyalja aztán egyenként a bűn fogalmát, annak fokozatait és elterjedését; a bűn eredetéről szóló szakaszban fejtegeti: Istent, mint a bűn szerzőjét, a protoplasták bűnesetét s a testet, mint a bűn forrását, s végül a bűn eredményéről szóló szakaszban ismerteti a bűn uralmát, a malumot (Uebel) s a halált.

Az első szakasz fejtegetései egészben véve igen alaposak, mélyen járók, a bibliai felfogáson alapulók és komolyan meggyőzők. A bűnnek keresztyén fogalom meghatározását azonban megint csak nem találja el a szerző. Több a bűn, mint pusztán csak «der Wille wieder die normale, in Christo endgültig geoffenbarte Ordnung der religiösen, socialen, geistigen und sinnlichen Triebe und Güter». Az úrnak szavai (Máté 6, 24: *δοῦλεύειν*. 6, 33: *πρωτον* és 10, 37: *ὡπὲρ ἑμέ*) könnyen rávezethették volna szerzőnket a bűn lényegének találóbbs meghatározására. Negative anomia, positive pedig önzés a bűn a világszeretettel való szerves összefüggésében.

A második szakaszban «a bűn fokozatairól» szóló fejtegetései is igen alaposak. Különösen találó a Szentlélek elleni bűnről szóló rajza. E ponton hámulatos szerző tudása s igen önálló és szakavatottak az egyes problémákról szóló fejtegetései. A Szentlélek ellen vétkezik az, a ki a felismert üdvkijelentés igazsága iránt elzárja, sőt megkeményíti a Krisztus-korabeli phariseusok módjára az ő szívét. Az egyesnek bűne az első sorban, de «auf Grund eines Gesammthabitus».

Három eszme az — úgy folytatja tovább Clemen, — a melyre minden jövendő dogmatikának az eddiginél nagyobb mértékben kell majd ügyelnie, ú. m. a bűn legyőzésének lehetősége, annak az Istenben való eredete s a testiséggel való lényeges és szerves összefüggése. Hogy e propositioni mennyiben találók, arra később még visszatérünk.

Arra a kérdésre pedig, hogy Pál apostol absztrakt idealista vagy doktrinár rajongó volt-e a bűnnek megítélésében, szerző így felel: «Minél tovább tanulmányozom Pál apostol leveleit, annál erősebb bennem az a meggyőződés, hogy Pál mindenkor figyelemmel van a konkrét viszonyokra, a mint hogy ő korántsem volt doktrinár rajongó, hanem nagyon is józan gondolkodású realista». Ezzel valóban helyesen ítélte meg szerző Pál apostol jellemképét. Ez alapon jellegzetes különbséget kell tennünk olyan helyek

között, a melyeken Pál előképnek, és olyanok között, a hol határozott tökéletességgel bírónak tünteti fel magát. A büntelen Krisztus mellett több helyütt magát is, és Silvánust és Thimotheust is előképnek mondja. Azok a helyek pedig, a melyeken határozott tökéletességet tulajdonít magának (mint p. o. I. Thess. 2, 10; I. Kor. 4, 3; II. Kor. 6, 3), Clemen szerint kifejezik az apostolban azt az ideált, a melyet (Máté 5. 8) maga az Úr állított fel követésre méltó példányképül.

Nem olyan elismerőleg kell szólanunk szerző ama fejtegetéseiről, a melyek szerint «a bűnnek legyőzése a földön lehetséges». Talán csak nem követi a marburgi Jülicher (*Die Gleichnissreden Jesu* (II. 17, 175. 323 s 355 l.) ama nézetét, a mely szerint «Jézus ismert volna oly igazakat, a kiktől a bűnbánatot és a megtérést nem követelte volna». Az ilyen nézetek az Írás, és főleg Pál apostol teljes félreismerésén alapulnak.

A következőkben Clemen tanár a bűn eredetén és a testiséggel való lényegi összefüggésének a kérdését tárgyalja. Szerző szerint a bűn eredete «első sorban az Istenben keresendő», miután azt már «az ó-szövetségi kegyes férfiaknak erős függési érzete is igazolja», sőt «még a bűnnek a testiségből való indeterministikus levezetése is vezet auf Gott, als Veranstalter der Sünde». Szerző eme nézete mindenesetre erős, a mennyiben figyelembe kell vennünk azt a körülményt, hogy a bibliai írók vegyesen élnek a bűnnek deterministikus és indeterministikus magyarázatával. Abban mindenesetre igaza van a szerzőnek, hogy bizonyos anti-nomia észlelhető a bibliában az emberi felelősség és az isteni előre elrendelés között, és Pál apostol is hol az egyik, hol pedig a másik felfogásnak hódol p. o. a Római levél theodiceájában. Szerző csak abban téved, hogy túlozza a biblia deterministikus gondolatait, s így magára az Istenre kell visszavezetnie végelemzésében a bűn szerzőségét. Még az emberrel vele született testisége is a bűnt az Istenre, mint utolsó alapra vezeti vissza. Így magyarázza Pál apostol a *σάρξ* fogalmát is, mely «az állati organismus anyagi élő substantiája», és szerző szerint «Pál apostol anthropológiája teljesen ó-szövetségi alapon nyugszik, a melynek állítólagos hellén-dualistikus alkotó részeiről szó sem lehet». S itt, dicséretére legyen mondva, szerző igen ügyesen tudja az apostol anthropologiai világnézetét védeni a hellenismus dualistikus befolyásával szemben. Általában a szerző igen tájékozott az ó- és újszövetségi könyvek irodalmában, sőt Gunkel a «*Theol. Lit.-Ztg.*» hasábjain (1899., 13. l.) közzétett ismertetésében azt mondja róla, hogy igen elismerésre méltó ismerete van az ó-szövetség leg-újabb irodalmáról.

Kiváncsian várjuk a bűnről szóló monographiájának további kötetit, a melyekben kérdésének dogmatörténeti és elvi rendszeres részével fog foglalkozni. Mi pedig örvendünk rajta, hogy legújában megint a rendszeres theol. kérdések felé fordul (főleg Halléban) a tudósok figyelme.

Sz. M.

Cremer: Die paulinische Rechtfertigungslehre im Zusammenhange ihrer geschichtlichen Voraussetzungen, Gütersloh (Bertelsmann) 1899. 448 lap. Ára kötve 750 márka.

Szerző e monographiában a megigazulás tanát teszi vizsgálódásának tárgyává, a melyről tudvalevőleg *Luther* azt tartotta, hogy «azzal áll vagy esik az ev. keresztyénség», s a melyet a ref. *Böhl* is a protestantismus sarkelvének nevezett. Ma már e kérdésnek egész nagy irodalma van. A kiválóbb új-szövetségi commentárokat csak érintve, főleg *Lipsius* (1853), *Dorner* (1864), *Fricke* (1887) és *Böhl* (1890) foglalkozott e kérdéssel behatóbban. *Kähler* hallei tanár pláne erre a sarkalatos alapítzikkre alapította a maga hittani rendszerét 1887-ben.

Méltán mondja a szerző, hogy a Pál-féle megigazulást az egész írás vallja, sőt a hit által való megigazulás kulcsa az egész szentírásnak. A probléma helyes formulázásáról polemizál a Ritschl-féle iskola fejlődéstörténeti módszere ellen, s tiltakozik a hitnek, mint «szabad akaratselekvőségnek» felfogása ellen. «A hit éppoly kevéssé az akaratnak a ténye, mint a mi műveltségünknek a folyománya. Döntés a hit a mi akaratunk felett . . . Csak a hitelenség kezdettől fogva az akarat lénye; t. i. a nemakarásnak a ténye». A hit az Isten ingyen való kegyelmének a műve és ténye az emberben.

Magára a tárgyra csak a VI. fejezettel («Pál evangéliuma» 295. l. és köv.) tér át az illüstris szerző. Előzőleg a megigazulás tanának «ő-szövetségi előfeltételeit» vizsgálja, hogy aztán azokon építse föl kereszteleő Jánosnak, Jézusnak és az ősapostoloknak erre vonatkozó «igehirdetését», Teljes joggal mondja e nagy újtestamentomi írásmagyarázónk, hogy «Pál gondolatmenete az ő-szövetségen alapul», s hogy «Pál sajátos felfogása tette a keresztyénséget univerzális világ vallásá», de ez a Pál-féle tan egyúttal megkívánja, hogy «történeti összefüggésében fejthető csak meg a maga egész teljességében». Hogy erre természetesen nem alkalmas a Baur-féle önkényes történeti konstrukció, az nem szorul bővebb magyarázatra.

Az ő-szövetség lényegesen magában foglalja, bár nem teljes kifejtettségében, a Pál-féle megigazulás tanát. Ábrahám hite (I. Mózes 15. 6.) neki igazságul tudatott be az isteni kegyelem által s Habakuk 2. 4. is tartalmazza a megigazulás alapgondolatát. S általában a törvényből való igazságnak a jövődő kegyelemigéretekben vetett hit képezi az alapját, s a törvény teljesítésének egyetlen bázisa az ő-testamentom szerint is a Jehovában mint megváltó kegyelemben vetett hitben keresendő. Így tanítja azt Ézsaiás is 7. 9. és 28. 16, de leghatározottabban Habakuk, ki már határozottan vallja, hogy az igaz ember hitből él. Csak a későbbi zsidóságba hatolt be a törvényteltetés pogányos gondolkozásmódja, mely ellentétbe helyezte az emberi cselekvés kegyességét az isteni ellenszolgálatnak. Az ő-szövetség szerint s «a megváltás az istennek megigazító

ténye», s annak reménye «az isten ítélő igazságosságában» vetett hiten alapul.

A megigazulás tanának s az ezen alapuló vallásos érettségnek és közvetlenségnek határozott kifejezésével Pál apostol római és galáciai levelében találkozunk. Ez a két irat «a megigazulás tanának apostoli alapidokumentuma», a melyben már világosan meg van jelölve a «megigazulás» s a «megigazítás» vagy «igazság» lényegalkotó különbsége. Csak Jakab levele áll vele relativ ellentétben. Azonban itt is nem a paulinismusnak, hanem a farizeusi holt orthodoxiának ellentétéről van szó. Jakab szerint a valódi hit nem betűorthodoxia, hanem a megigazulásnak a tevékeny hitéletben való nyilvánulása és érvényesülése. Szerző szerint «nicht von der göttl. Gerechtigkeitserklärung (wie Paulus), sondern vom Gerechwerden (des menschlichen Lebens verhaltens), in welchem jene nur um Erscheinung komme (2. 23), redet Jakobus». Mint Istennek ítéllettevő kegyelmi cselekvősége a megigazulás legtisztábban Pál evangéliumában formulázva következésképpen «változott viszonyt» jelent az az Istenhez való viszonyunkban. Mint ilyen a reformatio igehirdetésének is alapvető bizonyossága, mely az egyházat megújítva a keresztyénység magasabb felfogását eredményezte. E megigazulás első mozzanata Pál szerint s a reformátorok theológiájában a bűnbocsánat, mint negatív, s a második az istenfűség, mint pozitív mozzanat. Mozgató oka pedig e megigazulásnak kizárólag Istennek a Krisztusért való kegyelme a bűnös emberiség iránt.

Egy végső fejezetben összefoglalja Cremer alapos és tanulságos bibliai theol. fejtegetéseinek eredményeit. Helyesen mondja, hogy a kegyelemből s a hitből eredő megigazulás evangéliuma kezdettől fogva az isteni kijelentés leglényegesebb darabja, s Izrael vallásában is a döntő mindenkoron az isteni kegyelemígéretekben vetett hit volt. Így hát e páli prot. alapvető tan történeti összefüggésénél és vallásos jelentőségénél fogva egyaránt az ev. keresztyénység sarkalatos alapelvének tekintendő. Ez adta meg Pálnak, Luthernek és Kálvinnak azt a heroikus erőt és közvetlen hitbizonyosságot, a melylyel ők megállapították, továbbfejlesztették s megreformálták az ev. keresztyéniséget a zsidó törvényszerűséggel s a középkori pápás hierarchiai műgyességgel szemben.

A tartalmas monografiát szerző jeles kollegájának, Zöckler Ottónak ajánlotta 25 éves jubileuma alkalmából. Valóban a két rokon lélek ritka irodalmi munkásságot fejtett ki a tudományos theologia s ezzel az egyházépítés szolgálatában.

Sz. M.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST.

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1900.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok:		Lapszám
1. Névleges és valódi keresztyénség. <i>Szöts Farkas</i>		475
2. Luther liturgikája. (II. közl.) <i>Hörk József</i>		483
3. A reformáció befolyása az erdélyi románokra. <i>Márk Ferencz</i>		497
II. Tárcza:		
Baranyai egyházi élet a XVIII. században. (III. közl.) <i>Morvay Ferencz</i>		505
III. Egyházi szemle:		
Külföldi egyházi élet. <i>p—f</i>		516
IV. Irodalmi szemle:		
a) <i>Hazai irodalom:</i>		
Szabadi Béla: Gian Giacomo Maurette Búcsuszava a pápához. <i>Sz. F.</i>		526
b) <i>Külföldi irodalom:</i>		
1. Wernle, Paul: Die synoptische Frage. <i>Raffay Sándor</i>		528
2. Müller, Max: Das Pferdebürla. <i>Rácz Lajos</i>		532
3. Riehl, A.: Giordano Bruno. <i>Rácz Lajos</i>		535

Figyelmeztetés.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság tagjait tisztelettel és bizalommal fölkérem arra, hogy tagdíjait befizetni sziveskedjenek.— A hátralékosokat meg arra kérem, ne várják be, hogy Társaságunk ügyész útján szorítsa őket fizetésre, hanem sziveskedjenek az önként vállalt kötelezettséget önkéntesen teljesíteni.

Budapest, 1900. szept. hóban.

A Társaság pénztárnoka.

NÉVLEGES ÉS VALÓDI KERESZTYÉNSÉG.

Mai napság mind a római katolikus, mind az evangéliumi protestáns egyházakban sok a névleges keresztyén. Olyan, a ki a Krisztus nevét csak viseli, de a kinek sem hite, sem lelke, sem élete nem Krisztus szerinti; olyan, a kinél a keresztyénség csak külső máz, megszokott chablon, megcsontosodott külsőség, de nem Krisztus szerinti hit- és erkölcsi élet; olyan, a ki veri a mellét, esküdjözik arra, hogy jó keresztyén, jó protestáns, de nem a Krisztus evangéliuma szerint hisz, érez, gondolkozik és cselekszik; olyan, a ki talán az egyház szertartásaiban és ügyvitelében is részt vesz, de lélek szerint és élet szerint nem érez az egyházzal és nem tesz s nem áldoz az egyházért.

Az ily névleges keresztyénség *hittani* ismertető jele az, hogy Istennek az Ő szent Fiában közölt kijelentése helyett emberi bölcseségben, emberi erőkből és emberi intézményekben hisz. A kik az emberi bölcseségben hisznek, azok rationalisták, s ezek száma legio. A kik emberileg gyártott (s nem az isteni kijelentésből származó) dogmákban hisznek, azok a megcsontosodott orthodoxia hívei, ma már kevesebb számmal, mint régebben. A kik emberileg szerzett szertartások és emberileg alkotott intézmények üdvözítő erejében hisznek, azok a vakbuzgók, a kik nagy számmal vannak, kivált a római és a keleti egyházban. A kik elhunyt emberek szellemében hisznek s azok idézésével vesztegetik idejüket, azok a napjainkban rohamosan szaporodó spiritiszták. Mindeme névleges keresztyéneknél közös az a nemleges vonás, az a *hitbeli tévedés*, hogy az isteni kegyelem és a jézusi szeretet isteni hatalma helyett emberi bölcsesség és emberi erő uralkodik a szívökben;

hogy nem a megtartani egyedül képes Isten hatalmában, hanem véges és gyarló emberi erőkből hisznek.

A névleges keresztyénség *erkölcsi* ismertető jele az, hogy hűtelen a Jézus Krisztus isteni moráljához s e helyett az emberi morálok mezőin tévedez. Már pedig Jézus morálja isteni erkölcsiség, Isten hatalma minden hívő üdvösségére; isteni szentség, isteni sanctióval; isteni törvény örök érvényűvel. Az emberi morálok ingatagok, változók s csak emberi alapon épülnek. Az emberek által kitalált morálok, még ha a legnagyobb bölcsész elméjében születtek is, csak emberi erőt, csak muló érvényt, emberi szentesítést és biztosítékot képesek kivívni. Közös természetök, hogy hiányozván belőlök az isteni kútfőből fakadt erkölcsi energia, az önkényesség és szabadság: a jogi törvény és szabályok kényszerítő erejéhez kénytelenek fordulni. Csak erkölcsi kereteket és szervezeteket alkotnak, de erkölcsi lelket, szellemet és életet nem képesek önteni az elbágyadt emberbe és emberiségbe. Azt pedig tapasztalásból is tudjuk, hogy a ráparancsolt és kényszerített erkölcsiség nem erkölcsiség, csak dressura. Nincs magasbra vivó szenvedelme; hiányzik belőle az energia, a szabadság és önkényesség isteni aczélozottsága; nincs a jó mellett mind a vérig kitartó, elvszerű hűsége és rendíthetlensége; nincs benne igazi, csak névleges altruismus és emberszeretet. Az ily morálban a földi és emberi érdekek nagyobb erővel hatnak a lélekre, mint az örök isteni célok és igazságok. A névleges keresztyénségnek emberivé zsugorodott morálja nem képes apostolokat, hithősöket, martyrokat szülni. Csak törpe lelkeket, csak élvezetért, pénzért, hatalomért és dicsőségért futkosó lelkeket nevel. Az erkölcsiség szűzies tisztasága sem önzetlen szeretetben és odaadó hűségben, sem lemondásban és önfeláldozásban nem képes megnyilatkozni. Erkölcsi elsatnyulás vesz erőt a lelkeken, mert a valódi erkölcsiség isteni kútfőjét az életnek amaz örökké buzgó forrását, a melyet Jézus nyitott föl, elzárja a hittévely és hitetlenség köde. Ennek az erkölcsi elsatnyulásnak jelszava az a divatos, de hamis szólam: bánom is én bármit hisz, csak legyen becsületes. Csak-hogy ez nem lehetséges; mert az elemberiesített vallás elembe-

riesítette a becsületet is, azaz megfosztottā azt a valódi becsület isteni éltető erejétől, a Jézus Krisztusból táplálkozó szentségtől.

A névleges keresztyénség *egyházi* ismertető jele az, hogy elhagyván az egyetemes papság isteni elvét, áldozári rendet, azaz oly papságot kedvel, a mely a vallási és egyházi teendőket és jogokat lassanként egészen magának foglalja le, a mely ezen a réven a hivekkel szemben hierarchiát, papuralmat gyakorol. Az ilyen egyházban a-papság az egyház; minden egyházi jog és minden hatalom őket illeti; minden vallás-erkölcsi tevékenységet ők foglalnak le; a vallási és erkölcsi erényekre és szentségekre az ilyen papságnak rendi előjoga, sőt kizárólagossága van; papi és világi egyén, mint felsőbb és alsóbb rendű egyéniség állítatik egymással szembe; a papságot a szentség dicsfénye övezi, a világ eo ipso profán, szentségtelen. Már pedig nincs nagyobb szerencsétlenség a keresztyén társadalomra nézve, mint ha a csinált papi szentség gögje rajta elhatalmasodik; önzővé, uralomvágyóvá lesz a papság, a melynek kezében a vallás szentsége, a lelkek üdvössége, az emberiség nemesítése és boldogítása, szóval a legmagasztosabb vallás-erkölcsi czél mindent lábbal tipró rút osztályérdekké és nemtelen uralomvágygyá aljasul. Az ilyen egyházakban a papi fényelgés, hatalmaskodás és erőszakoskodás nemcsak a hitéletet és az erkölcsi életet bénítja meg, hanem ez a rút papuralmi érdek elviselhetetlenül ránehezedik a nemzet állami és politikai életére is, s azt, miként az ultramontán törekvések Európa-szerte mutatják, a legádázabb politikai convulsiókba sodorja. Az ilyen fajta névleges keresztyénségnek egyik hibája az, hogy hitközönyből és erkölcsi nembánomságból lassanként elhanyagolja az egyetemes papság isteni elvét, elmulasztja az üdvösség körüli éber vigyázat, a félelemmel és rettegéssel való üdv munkálás keresztyén kötelességét, papi helyettesekkel végezteti vallási és egyházi teendőit s ezzel alászállítja a vallási buzgóságot, utat nyit a rendi papi uralomra, a mely a történelem tanúsága szerint a legrútabb, mert a legravaszabb, s a vallás szentségével való kapcsolata folytán a legveszedelmesebb és a legnehezebben lerázható szellemi rabiga.

Másik főbaja meg az, hogy az egyetemes papság elhanyagolása által a híveket elszoktatja, sőt elzárja az Istennel és az Üdvözítővel való közvetlen életközösségtől, a minek folytán a hívek hitközönybe és erkölcsi lazaságba esnek, elvilágiasulnak, sőt elpogányosulnak. Mert a vallás-erkölcsi élet is minden egyes egyénnél nemesítést és folytonos gondozást, mondhatni: Krisztusi beoltást igényel, csak úgy, mint a szellemi élet ismereti oldala, melyet ha nevelés és oktatás, azután olvasás és gondolkozás útján nem művelünk, elparlagiasul, visszafejlődik, elfajul.

Vége a névleges keresztyénségnek az a negyedik ismerető jele, a melyet *egyház társadalminak* nevezhetünk, hogy a keresztyénség főhivatásának nem az Istenországa terjesztését, nem a világ javítását és boldogítását tartja, hanem e helyett valamely más mellékeztelt tűz ki pld. a felvilágosodás terjesztését, vagy a politikai élet fejlesztését, vagy a nemzeti lét előmozdítását stb. Annyi kétségtelen, hogy a valódi keresztyénségben sok a tiszta felvilágosodást eszközöző erő, hisz az evangélium a világ világossága. Az is bizonyos, hogy az igaz keresztyénség a nemzeti létnek és a politikai életnek oly kipróbált sója, a melynél ízesebb és conserválóbb hatású ételsót nem ismer a történelem. Ám azért az is felül áll minden kétségen, hogy a keresztyénség első sorban vallás-erkölcsi erő és hatalom, üdvözítő ételszentség, és csak másodsorban kultur-tényező, politikai factor, vagy nemzetiségfejlesztő hatalom. Valódi keresztyén, igazi protestáns ember ezt a megkülönböztetést soha sem téveszti szem elől. Csak a névleges keresztyénség tekinti és használja a vallást és az egyházat politikai vagy nemzetiségi czélok eszközéül; ennek szokása az, hogy külsőleg vallás-erkölcsi és egyházi érdeklődést színlel, belsőleg azonban politikai czélokért törekszik, buzgólkodik és áldoz az egyházban. Az ily névleges keresztyénség, a melynek vagy nincs, vagy nagyon hiányos a közvetlen egyházi érdeklődése, nagy küzdelmek és válságos fordulatok idején mindig cserben hagyja az egyházat; föláldozza egyházát a politikának, föláldozza hitét az anyagi érdekeknek, könnyen kitér hitéből, nehézség nélkül eligéri születendő gyermekét, keveset törődik az egyház

virágzásával, szabadkozik vagy megugrik az egyházi terhektől, egyszóval: *nem tartja meg a hitet*. Az ily fajta keresztyénség is az egyház elvilágiasodására, a hitbuzgóság elsorvadására és az erkölcsiség ellazulására vezet; mert hiányzik belőle az evangéliumi morál világjavító és a világmegszentelő ereje.

A hitben gyenge, erkölcsiségben bágyadt, egyháziasságban lanya, vagy épen közönyös névleges keresztyénség a jelen században mindenik keresztyén felekezet körében ijestőleg elhatalmasodott. A római egyházban csak úgy, mint az evangéliumi egyházakban. Keresztyénnek lenni minden igazi meggyőződés, az értelem átalakulása, a szív őszinte melegsége, az élet megszentelődése nélkül; keresztyénnek lenni szokásból, divatból, kegyért, hivatalért, anyagi előnyökért; keresztyénnek lenni külsőleg valamely felekezetbe való megkeresztelés vagy meggyőződés nélküli áttérés által: ez a névleges keresztyénség, a melynek se Istene, se Megváltója, se éltető imádsága, se hitbeli meggyőződése, se erkölcsi egyénisége nincsen. Ez a névleges keresztyénség, fájdalom, eléggé gyakori a mai keresztyén egyházak mindenikében. Csakhogy míg a római egyházban a hierarchiai szervezetből kifolyólag a hívek hitbeli gyengesége és egyházi közönyössége az egyházi életet kizárólag irányító papság buzgósága mellett kevésbé szembe-tűnő, addig az evangéliumi egyházakban a világi elemnek gyengesége és egyháziatlansága azért oly feltűnő, mert a protestantismusban a világi elem a papságnak az egyház kormányzásában és vezetésében társtényezője, segítő társa, a mely, ha csak egy kissé gyengül a hitben vagy lankad az egyházi buzgóságban, az egyházi élet azonnal nagyon megszenvedti eme vezető és fentartó elemének fogyatékoságát.

A névleges keresztyénség emez elhatalmasodása különösen két okra vihető vissza. Egyrészt a XIX-ik században uralkodó materialismusra, a mely elv- és tervszerűleg terjesztette a vallástalanságot; másrészt a közéletet egyoldalúlag domináló politikára, a mely aggasztólag megnövelte a hamis egyháziasságot. Materialista szellem vett erőt a család és az iskola lelkén; materialismus fészkelte be magát a tudományokba, a művészetekbe, és mindennekfelett az irodalom és

különösen a napisajtó termékeibe, a mely körülmény annál a kölcsönhatásnál fogva, a melyben a vallás a szellemi élet többi megnyilatkozásával él, magát a vallást is telítette a scepticismus minden fajtájával, u. m. a kijelentés kétségbevonásával, a Megváltó isteni természetének megtagadásával, a Biblia örök igazságaiban való kételkedéssel, sőt az istenség realitásának kétségbevonásával is. Ehhez járultak a XIX. század nagy anyagi sikerei, a természettudományok nagy felfedezései, az anyag, a vagyon, a pénz oly mértékű bálványozása, a melyek együttvéve nagyon sok ember lelkében megrendítették, nem egy esetben megsemmisítették a természetfelettiben, az örökkel való hitet s valóban névlegessé változtatták a keresztyénséget. Elannyira, hogy Strauss Dávid a hetvenes évek elején ismeretes művében (*Der alte und neue Glaube*) a magafajta sceptikus lelkekhez joggal intézte azt a kérdést: Keresztyének vagyunk-e még (*Sind wir noch Christen*)? Másik ok, a mi kivált nálunk, magyaroknál, szintén óriásilag növelte a névleges keresztyének számát, a politikai és világias gondolkodásmódnak elharapódzása az egyházban, a melynek különösen a protestáns egyház világi és lelkési elemére gyakorolt káros hatásairól egy másik cikkemben (lásd *Prot. Szemle*, 1900. évfolyam, 6. füzet) részletesen megemlékeztem, a melyben mindnyájunk közös fájdalmára kénytelen voltam bizonyítani azt a tényt, hogy a magyar protestáns egyház, mint egyház, mily nagy erkölcsi és szellemi kárát vallotta a politikában való elmerülésének.

Bizonyos megnyugvással és a jobb jövő szilárd reményével lehet azonban constatalni azt a tényt is, hogy a materialismus tévhitéből és a politikának mindenható hatalmából kezdenek az elmék kiábrándulni. A fájdalmas kijózanodás tisztító tüzeinek lángjai sokak lelkét visszavezették már és vissza fogják vezetni a valódi keresztyénség, a tiszta evangéliumi hit csendes és boldogító oltáraihoz. A keresztyénellenes eszmeáramlatok, a materialista törekvések, az evangélium elleni kitörések, az egyház és a dogmák elleni kifakadások ép úgy ritkulnak és veszítik hatásukat, a mint a névleges egyháziasság politikai és nemzetiségi szólamai és eszmeirányai sem bírnak

többé a régi vonzerővel. Valódi keresztyénséget, Istennek tiszta, evangéliumi igéjét szomjuhozza a keresztyén templomok növekedő sokasága; valódi keresztyén nevelést sürgetnek fiaik és leányaik számára a névleges keresztyénség üres frázisaitól megcsömörlött keresztyén szülők; valódi keresztyén, hitben szilárd, erkölcsben tiszta, egyháziasságban példás, műveltségben kiváló lelkész- és tanítóképzésre vágyik az ébredező egyháziasság, a melynek teljességgel nincs inyére az elvilágiasult pap és a csak bérért szolgáló tanító; valódi kegyes, hitbuzgó, áldozatkész, jó példával előljáró gondnokokat, felügyelőket és presbterekeket követelnek a gyülekezetek és felsőbb egyházi testületek, mert a valódi keresztyén egyházi szolgálatot és nem a politikai vagy más nem egyházi működést becsülik a magok egyházában. A nemesebb lelkekben meg-megszólal a régi ősök protestáns hithűségének és puritán erkölcsének hangja és az egyházukban tapasztalt névleges keresztyénség bágyadt-ságával, fásultságával és hidegségével, továbbá az erejében elbizakodott római egyház türelmetlen, exclusiv, üldözésre hajló és még létjogunkat is megtagadó szellemével szemben a Krisztusi szelidség és szeretet, az evangéliumi hitszilárdság és erkölcsi nemesség fegyvereinek használatára buzdít. (Lásd Zsilinszky M. elnöki megnyitó beszédét a bányakerületi augusztusi közgyűlésén).

Ne zárkózzunk el s ne zárkózzék el egyetlen egy protestáns ember se a valódi keresztyénség, az igazi egyháziasság eme kiáltó követelményei és jogos igényei elől. Lássuk be azt, hogy nem elég a mult hibáiból származó bajokat sem csüggeteg fásultsággal tétlenül szemlélni, sem azok fölött heves kitörésekben vagy ingerült panaszokban keseregni. Itt nem segít sem a kislelkű resignatio, sem a meddő recriminatio. Itt csak az élő Krisztusból táplálkozó szeretetteljes hit erkölcsi energiája segít. Csak az egyetemes visszatérés az evangélium isteni erőforrásaihoz. Csak az elgyengült protestáns hitnek Jézusi megerősítése. Csak az ellankadt protestáns buzgóságnak energikus felébresztése. Csak a régi protestáns erkölcsöknek következetes visszaállítása. Csak az elhanyagolt egyetemes papság elvének gyökeres felújítása. Valami olyan nagy és

mélyreható megújulás, a minőt Jézus követel az ő igazi követőtől s a minőt csak ő adhat a Szentlélek által.

Én, a magam részéről, hiszek a vallás-erkölcsi ujjászülés lehetőségében. Hiszek, mert azt tanultam a mi Urunk Jézus Krisztustól. Hiszek, mert ezt látom az apostolok példájából, a kiket Istennek ama Lelke valódi hit- és erkölchősökké szült át. Hiszek, mert a nagy keresztyén alakok, az Augustinusok, Assisi Ferenczek, Lutherok, Kálvinok, Wesleyek életében a mennyei erő átalakító hatását csudálom. Hiszek, mert az életökkel nem törődő misszionáriusok, diakonissák, hitvallók s más hű és igaz keresztyének története a szentlélek ujjászülő hatalmának folytonos bizonyága.

És e hitemet az én magyar nemzetem, az én drága véreimre nézve sem tagadhatom meg. Nem tudom belátni, hogy a mikor Isten a maga evangéliumával ezt a magyar népet a reformáció idejében egy ízben már boldogította és a nemzeti szabadság, értelmi haladás, erkölcsi megneemesedés, vallási megtisztulás áldásaiban részesítette: miért ne tehetné, miért ne tenné meg ezt a jót mivelünk most is, ha szívből kérjük, ha igazán akarjuk? Nem tudom belátni, hogy ha a nagy Isten áldó kegyelme az angol nemzetet Európában és Amerikában a XVIII. században, a nagy németiséget a XIX. században csaknem egészen, a francia nemzetet részlegesen vallási, erkölcsi, értelmi és politikai megújulásra emelte az evangélium által: miért ne újíthatná meg az ő kegyelmét mirajtunk, magyarokon is? Miért ne szerelhetné fel ezt magyar nemzetet is az evangéliumi hit épségével, a jézusi erkölchiség tisztaságával s a köz- és magánéletnek ezekből folyó egyéb erkölcsi és anyagi javaival?!

Ismétlem: én hiszem, hogy a nagy Istennek mindenek lehetségesek s hogy Ő a mi elsatnyult hitünket, a mi eler nyedt erkölchiségünket s a mi meglazult egyházi életünket is ujjászülheti az ő Szentlelkének erejével, hogy névleges keresztyéniségünket valódi keresztyéniséggé teremtsen át. Sőt többet mondok és helyesbítem a kifejezést: egyedül csak Ő szülheti újjá és Ő teremtheti azt át. Mert azt tanultam az én Mestremtől, hogy a vallási és erkölcsi világban is csak az Isten

bír újjáteremtő hatalommal; az ember itt is csak alkot, utánoz, alakít, idomít, csinosít a meglevőből. A teremtő, az újjászülő hatalom egyedül az Istené, az ő szent Fiával és Szentlelkével. De viszont azt is az evangélium isteni kinyilatkoztatásából tanultam, hogy az isteni hatalom véges eszközökkel, az erkölcsi világban emberi eszközökkel munkál; véges valóságokban nyilatkoztatja ki erejét; ember fiában testesült meg Önmaga az idők teljességében; kiválasztott emberekbe töltötte ki Szentlelkét; emberekből formál szent céljaira megvalósító közegeket: prófétákat, apostolokat, reformátorokat. Felülről várható, csak onnan jöhet tehát hitünknek, erkölcsiségünknek és egyházi, valamint nemzeti és állami életünknek valódi megújulása.

De emberi közegek útján. Egyes bátor és erős lelkeknek kell magukat az Isten akarata, hatalma és szentsége készséges eszközeivé tenniök; egyeseknek kell az újjászülő Isten teremtő erőiből annyit magukba venniök, hogy emberi akaradjuk az isteni akarat közegévé magasztosuljon; a krisztusi „feltámadás és élet“ amaz örökkévaló hatályából annyit magokba oltaniök, hogy éljenek többé nem ők, hanem éljen bennök a Jézus Krisztus. Ez az Istentől vett éltető erő, ez az éltszentség és energia az igazi fokmérője a valódi keresztyénségnek, a krisztusi hitnek és a krisztusi erkölcsiségnek. Ez az élő Krisztusból táplálkozó isteni hit- és erkölcsi erő volt, van és lesz regeneratora mindenha és mindenhol a valósi életnek. Ez szülte a reformátorokat a XVI. században. Ez vitte be az egykor szintén elesett külföldi protestáns egyházakba a krisztusi megelevenítő erőket, bámulatos virágzásra emelvén az angol egyházakat, valósággal hamvaiból támasztván föl az üldözés által tönkre tett francia protestantismust, s nagyrészt begyógyítván azokat a sebeket is, a melyeket egyfelől a holt orthodoxia, másfelől a világbölcseséggel kaczerkódó destructiv irányzat a német protestantismuson ütött.

A mi vallás-erkölcsi és egyházi életünk sebeit is csak ez az isteni gyógyír gyógyíthatja meg. Visszaviinni a lelkeket Jézus által az evangélium életadó forrásaihoz, hogy ismét hiterős és jellemzilárd keresztyén egyéniségek: apostoli lelkedetű papok és tanítók, áldozatkész egyházi tanácsosok és

gondnokok, kegyes keresztyén nők és anyák, eszményekért hevülő és tiszta életű ifjak támadjanak az egyház vezetése alatt a nemzet számára. A lelkekbe beoltott evangélium hatalmával visszaállítani a magyar családok keresztyén kegyességét és puritán erkölceit; megtölteni az iskola kereteit az evangéliom életnemesítő erőivel; bele vinni a tudományokba, bele az irodalomba, a művészetekbe, a politikába a valódi keresztyénség örök igazságait, az evangéliumi világosságot, az evangéliumi izesítő és megtartó sót, az evangéliumi kelető kovászt: ez az a magasztos hivatás, a mely a valódi magyar protestáns keresztyénségre vár.

Hangsúlyozom, hogy ez a dicső hivatás a magyar protestáns keresztyénségre vár. Mert a többi keresztyénségben nincs meg az evangélium regeneráló képessége. Azokat az emberi dogmák hittanilag, az evangéliumellenes elvek erkölcsileg, a tisztán papuralmi és világiás czélok és érdekek egyházilag annyira degenerálták s az eredeti krisztusi lélekből és természetből annyira kivetkőztették, hogy azokból valódi keresztyén megújulást remélni, daczára a világ szerinti külső sikereknek, teljességgel nem lehet. A nagy hatalmú, nagy gazdagságú római egyház annyira belemerült a világba és a keresztyénség isteni életerőit annyira összekeverte a világ és az ember ferdeségeivel és hibáival, hogy az megjavíthatatlan, irreformabilis. Csak az evangéliumi egyház képes arra, hogy a birtokában levő tiszta isteni evangélium hatalmas erejével meggyőzze a világot s létrehozza és biztosítsa e földön az elhatalmasodott névleges keresztyénség ellenében a valódi keresztyénséget.

Szóts Farkas.

LUTHER LITURGIKÁJA.

(Második közlemény.)

IV. Fejezet.

Az istentisztelet cselekvényeiről.

Luther szerint az istentisztelet a hitre való nevelés feltétlenül szükséges eszköze lévén, a hol ezen hitre való nevelés a leghathatósabbban és legáltalánosabban, az egész gyülekezetre kihatólag és mintegy minden egyes lelket s így az egész gyülekezetet is megkapólag, -- mondhatnók megrendítőleg, -- történik, az szerinte a legfontosabb cselekvény és ilyen az úrvacsorája — a *communio*; — mert abban magát *egészen* átadja az ember Istennek, Isten kegyelmének és a megsemmisült bűnös az új életet *egészen* veszi az Úrtól, az új életet a bűnök bocsánatja által, a Krisztus érdeméért. A Krisztus érdemeibe, engesztelő halálába vetett hit folytán s a bűnbánat után s a javulás feltétele mellett, bűnei megbocsáttatván, itt új emberré lesz s az isteni élet oltatik be szívébe, Krisztus teste tagjává s így a Szentlélek templomává lesz. Az úrvacsorája tehát szerinte a legfontosabb cselekvény. A hitnek és bűnbánatnak azonban *egyéni*nek, az egyén saját tettének kell lennie — s így az úrvacsoráját a gyónásnak, az egyéni megtisztulásnak kell megelőznie.

a) A gyónásról, a feloldásról és a hitvallomásról.

A fentebbiekből folyólag Luther nagy becsben tartotta a magángyónást, azaz: az egyéni bűnvallomást és az egyesnek külön való feloldozását. És ezt meg is tartotta. Midőn azonban azon kérdés támadt 1533-ban, Nürnbergben: vajjon az általános, közös gyónás és az általános feloldozás megengedhető-e az istentiszteletben? Luther ezen kérdést úgy döntötte el, hogy az általános gyónás és feloldás igazolható, a mennyiben az is, mint a magángyónás és feloldás is, a maga hatását és érvényét minden egyesre nézve az igaz bűnbánó

hittől nyeri; — hatása és érvénye attól függ. Csakhogy az általános feloldás által nem kell az egyénit kiszorítani, mert „a magángyónás és feloldás határozottabban kifejezi a szentírás értelmét“.

Innen van, hogy az ágostai hitvallású evangélikus, tehát a lutheri egyházban a gyónásnak mind a két alakja szokássá lett. A magángyónás inkább a szigorúbb lutheránusoknál s főleg az ó-lutheránusoknál, a közgyónás a szabadelvű lutheránusoknál.

β) Az Úrvacsorájáról.

A római egyház a Krisztus testének és vérének sacramentumából, az áldozár által a gyülekezetért bemutatott *áldozatot* csinált és azt *érdemszerző cselekedetnek* tekintette. Az által a sacramentumnak jelentése, mint azt Luther folyton hangoztatta, alapjában ferdítettet el. A mi Isten szerzeménye, Isten által nekünk nyújtott jó adomány volt, az helytelenül olyanul lőn feltüntetve, a mit mi adunk Istennek. A sacramentum fogalmának ezen gyökeres elferdítését a mise-áldozatról szóló tan által, Luther alkalmilag „a pápaság legnagyobb irtózatosságának“ („Greul“) s „*pápiszmus fundamentomának*“ mondja, és szerinte minden egyházi visszaélésnek ez az alapja. És nem csalódott, mert a mise műcselekvénynyé lett, melyet a tudatlan és kegyességnélküli áldozárok rideg gépiességgel, sőt sokszor megbotránkozató könyelműséggel végeztek, és mégis mint érdemszerző cselekvény, megfizethető és eladó volt. A babonás nép pedig fizetett, és alapítványokat tett a misére, és különösen a holtakért mondott misét vásárolta rendszerint.

A mise így „zsibvásárra“ (Grepelmarkt) került. Ezen misékben az embereknek nyújtott üdvjéről nem volt szó, hanem fődolog volt az áldozár áldozati cselekvénye, a mi mellett az, hogy vajjon a laikusok részesültek-e az úrvacsorájában, mellékes dologgá, sőt az ú. n. „csendes misék“-nél lehetetlenné is lőn; — de ha élvezték is, az egy évben rendszerint csak is egyszer történt, t. i. húsvétkor, de akkor is csak egy szín alatt. És mégis, még ezen „értelem és érzelem nélküli élvezés“ is *érdemszerző* és *köteles* opus operatumul tekintetett!

A mise reformját Luther három irányban kezdette meg.

1. A misének egyoldalú, kizárólag papi cselekményből *a gyülekezet tényévé kellett válnia*, mert Luther szerint nem az áldozár cselekvése, hanem a hívők úrvacsorai élvezése teszi

a mise, helyesebben mondva az úrvacsorája ünneplésének lényegét; és ebből folyólag a „csendes misének“, a *magánmisének*, mint általában minden misének, melyben az úrvacsoráját nem nyújtják és nem élvezik, el kellett maradnia.

2. A misei-liturgiából mindazt ki kellett küszöbölnie, a mi a szentség lényegével ellenkezik, vagy is, a mi az *áldozat* fogalmát fejezi ki.

3. A Krisztus rendelése szerint *a népnek a kelyhet is* kellett nyújtani.

A mi már az elsőt, a *magán misét* illeti, melyet Luther „zugmisének“ vagy „eladó misének“ is nevez, („Winkelmesse“; „Kaufmesse“), e tekintetben Luther óvatosan haladott előre, „De captivitate baby Ionica“ című műve előkészítő és jelző magyarázatai és óhajtásai és „Sermon vom Neuen Testament“ című műve befejezése után csak 1521-ben írta „De abroganda missa privata“ című művét, a melynek már neve is mutatja, hogy egyenesen bevallott célja a magánmise megszüntetése. Egyelőre csak azt kívánja, hogy a misék *lehetőleg* kevesbitessenek és a mennyire csak lehet, a vasárnapra szoríttassanak; de azután kimondja azon alapelvet is, hogy a Krisztus tanítása és rendelése szerint nem volna szabad egy olyan misét sem megtartani, melynél az úrvacsorája nem nyújtatik. 1523-ban megjelent „Ordnung des Gottesdienstes“ és „Formula Missae“ című művében határozottan kívánja, hogy szigorúan kell ragaszkodni azon alapelvhez, „misét úrvacsorai vendégek, élvezők nélkül nem szabad ünnepelni; mert annak, hogy üres asztalnál, üres teremben lakomát ünnepeljenek, nincs értelme“. Későbbi alkalmi művei pedig már feltétlenül megkívánják, hogy a magán-misék mellőztessenek. Sőt Luther élete későbbi éveiben még hallani sem akar arról, hogy evang. lelkész vasárnap, más comuncianusok biján, *egy maga* élvezze az úrvacsoráját, mert ez a gyakorlatban könnyen felelevenítené a magán-miséket!

A magán-misék közül különösen irtózott Luther az úgy nevezett „Seelen-messe“-től, a halottak lelkeiért mondott miséktől, melyeket azért tartott elvetendőknak, mert azok irtózatosak („Greulich“) mivel a tisztítótűzről szóló tévestannal függnek össze, már pedig a mise nem áldozat a halottakért, hanem „sacramentum az élők számára!“

A második irány, melyben Luther a mise reformját megkezdette, a *mise liturgiájának* azon része volt, a mely azt, mint *áldozatot* tüntette fel.

„De captivitate baby Ionica“ című művében még csak azt tanácsolja a papoknak, hogy a „Canon Missae“ szavait

ne vonatkoztassák a sacramentumra; — „Von beiderlei Gestalt das Sacrament zu nehmen“ című művében már azt ajánlja, hogy a papok azon szavakat hagyják ki, — hiszen a laikus ember azt észre sem veszi. A „Formula Missae“ meg már gyökeresen eltisztítja a „czafatos, irtóztos Canon, mely sok bűzös foltból van össze toldva-foldva“. A „Von dem Greuel der Stillmesse, so man den Canon nennt“ című iratban pedig már azt kívánja, hogy az a wittenbergi „Stifts-Kirche“-ből kiküszöböltessék, mint istenkáromlás; — végül az ágostai birodalmi gyűlés alkalmával tartott tanácskozmányok közben kinyilatkoztatja, hogy azt még akkor sem szabad megtűrni, ha „glossák által enyhíttetnék is!“

A harmadik kérdést, azt: *vajjon a szentséget a világiak egy vagy két szín alatt vegyék-e?* eleinte úgy tárgyalja Luther, mintha az csekély jelentőségű volna. De az 1523-dik esztendőben már az „Una species“ nem számíthat nála türelemre, „mert hiszen már két év óta prédikáltatik az evangelium; és ideje immár emberi gyarlóságokra való tekintet nélkül, igaz evangéliumi módon élvezni az úrvacsoráját!“ Különösen határozottan követelte Luther a két szín alatti úrvacsoráját, midőn a nép határozott akarata és sok lelkész ezen alapuló óhajtságával szemben tilalmazták a világi és egyházi nagyok annak behozatalát. Ezek zsarnokságával s azon megokolásával szemben, mely szerint az egyház régi meghatározását és régi közszokását védik, — egyenesen kijelentette, hogy senkinek sincs joga ahhoz, hogy egy határozott isteni rendeléssel szemben valami változtatást eszközöljön; sőt György szász herceg alattvalóinak azt a tanácsot adja, hogy inkább „koczkáztassák életöket, vagyonukat, semhogy megtagadják a Krisztus rendelését, a két szín alatti úrvacsoráját és György herceg parancsára egy szín alatt vegyék azt!“ Később is tiltakozott az ellen, hogy ezt az „isteni rendelés“ ellenére szabad dologgá, „Mittelding“, adiaphoronná tegyék s e tárgyban 1545-ben mondott utolsó véleménye az volt, hogy a kehely megvonása „horrendissimum sacrilegium et satanica tyrannis!“

A mint látjuk, Luther törekvése az úrvacsorája körül az volt, hogy abból lassanként mindent eltávolítson, a mi egy evangéliumszerű úrvacsorája lényegével és annak a Krisztus rendelése szerinti rendjével össze nem egyeztethető. Korán megérlelődött benne azon meggyőződés, hogy „minél inkább egyezik a mi úrvacsoránk, a Krisztus első úrvacsorájával, annál jobb az, — és minél kevésbé egyez, annál veszedelmesebb az!“ Többször hibáztatta, hogy a felszentelésnél a sze-

rezetési igéket nem hangosan, hanem halk, a nép által nem hallható hangon mondták; de hibáztatta azt is, hogy nagy bűnnek tekintették, ha valaki dadogott, vagy egy szót kihagyott s több efféle. „Ne csináljanak törvényt és ne lássanak bűnt ott, a hol olyan nincs; — gondolják meg, hogy a Szentlélek azt készakarva rendezte úgy, hogy egy evangelista se egyez-zék szóról-szóra a másikkal!”

A mi a *bornak vízzel való megkeverését* (a krámát) illeti. azt, mint egyszerűen „emberi találmányt“ („Menschen fünd-lein“) elhagyandónak tekinti, már csak azért is, mert a tiszta bor jobban jelképezi a tiszta, meg nem hamisított evangéliumi tant. Az *ostyát* sem kell megtörni, sem pedig egy részét a kehelybe áztatni.

A felszentelt ostya imadását, az *odoratiót*, Luther kép-mutatásnak tekintette, mely a sacramentumot inkább kigunyolja, mintsem megtiszteli. („Vom Anbeten des Sacraments“ 1523.) — és „bár *mint tisztelte nyilvánítás* szabad volna“, elhagyása mégis tanácsos. Innen van, hogy „Tischreden“-jeiben feltétlenül ellenzi azt.

A mi a felszentelt kegyelmijeleket, az *úrvacsorai látható elemek kiosztásának módját* illeti, Luther „Deutsche Messe“-jében úgy véli, hogy a sacramentumnak az felel meg, hogy a kenyér *rögtön* a felszentelés után („flugs“) s a felszentelt bor szintén *rögtön* a felszentelés után osztassék ki. Azon kérdésre : vajjon a communicansok a kenyeret kezökbe vegyék-e, avagy mindkettő csak úgy szájukba adassék-e? Luther a lehető legélesebben támadja meg azon nevetséges pópista tant, hogy nem szabad a laikusok „fel nem szentelt“ kezeibe adni a kegyjeleket és e tant ad absurdum viszi azon szavaival, hogy e tan szerint a kegyelmijeleket a laikusok fel nem szentelt szájába és hasába sem volna szabad adni.

Wittenbergben az volt a szokás, hogy kommunikánsok az úrvacsorája vételekor *letérdeltek*; Luther e szokást jónak („gut“) mondotta, mert ezzel tiszteletet tanúsítunk Krisztus testének és vérének, a mivel tartozunk.

A mi már az úrvacsorájának megünneplése *idejét, alkalmát* illeti, Luther eleinte minden főistentisztelet alkalmával kívánta, „Deutsche Messe“-jében már csak „Wenn welche sich einfänden die das sacrament bekehrten“ s végül (Catech. minor) „communio *quater* ad minimum in anno sumenda“. A communicansok megkülönböztetését és az úrvacsorának a főistentisztelettől független megünneplését pedig később épen az úrvacsorájának emelése, eszményi keresztyén úrvacsorája, az *igazán hívők* úrvacsorájának megteremtése céljából kívánta

γ) *Istentiszteleti egyéb cselekvények.*

Ünnepi és vasárnapi főistentiszteletek, reggeli és délutáni mellékistentiszteletek!

Luthernek az istentisztelet berendezésére vonatkozó min-táit és ajánlatait úgy fogjuk kellőképpen méltányolhatni, ha sohasem feledkezünk meg arról, hogy Luther: 1. az istentiszteletet mindenkor, mint üdvre nevelő, az üdvnyújtás céljának szolgáló intézményt tünteti fel; 2. hogy előtte a prédikáció tárgyilag, logikailag és az időt tekintve, mint a „*hivó szózat*“ és egyedül lényeges, ezért minden istentiszteletnek legnagyobb ténye az Isten ígéjének hirdetése és tanítása „*alles Gottesdienstes gresset und fürnemhst Werk*“. („*Deutsche Messe*“. 1526.) -- és végül 3. hogy Luther eleinte *minden* főistentisztelet alkalmával a „*misét*“, az úrvacsoráját kiszolgáltatni kívánta és azért az istentisztelet jelzésére a „*Messe*“, „*Mette*“, „*Missa*“ nevet is megtartotta.

Luther különösen három művében nyilatkozott az istentisztelet berendezéséről önállóan, u. m. 1. „*Von Ordnung des Gottesdienstes in der Gemeinde*“. 2. „*Formula missae*“ 1523 és 3. „*Deutsche Messe und Ordnung des Gottesdienstes*“ 1526.

1. Az „*Ordnung des Gottesdienstes in der Gemeinde*“ című irata 1523-ból minden napra két istentiszteletet kíván: egy reggelit és egy estelit; a harmadikat „*ebéd után*“ szabad tetszésre bízza. Ezen mindennapi istentiszteletek *mindenkor írásmagyarozattal egybekötött* írásolvasásból és imádságokból álljanak a szokásos latin zsoltárok, responsoriumok és anthiphonákkal.

A vasárnapi istentisztelet abban különbözzék a hétköznapitól, hogy abban: 1. résztvevőnek tekintessék az egész gyülekezet, nem mint hétköznap, csak annak egy kis része, „*kleiner Haufen*“; 2. hogy abban az úrvacsorája ünnepelet-sék. Ezen istentiszteleti rendben az az újítás fontos, hogy a szentírás olvasását és magyarázását minden istentisztelet alkal-mával követeli és az olyan főistentiszteletet, melyben úrvacso-rája nem nyújtatnék, kizárja. Fődolognak tekinti azonban, hogy „*minden megtörténjék, hogy az Isten ígéje fölélesz-tessék!*“

2. „*Formula missae*“ 1523-ban a vasárnapi és ünne-pi, úrvacsorával összekötött, istentiszteletekre a következő rendet ajánlja: 1. egy írásszerű — introitus; 2. Kyrie eleison; azt követőleg: 3. Gloria in excelsis, (e kettőt a pap ki is hagyhatja.); 4. collecta, vagy is egy, az illető vásár-

napra, vagy ünnepnapra szóló szentírási textusokból összeállított, szokásos imádság, csak kegyes imádság legyen, „modo sit pia“; 5. epistolaolvasás; 6. a graduale a Hallelujah-val, vagy csak egy a kettő közül, „a pap, vagy a püspök tetszése szerint“; 7. epistolaolvasás; 8. a „Symbolum Nicaenum“, ha a papnak tetszik“. De ezt a 8 alkotórészt, mivel nem az isten rendelte, Luther „szabad“-nak tekinti. 9. Prédikáció, akár az introitus. akár a Credo után, az „nem fontos kérdés“. A Credo utáni misei alkotórészekre azt mondja Luther, hogy azokból csak az áldozat néz ki, „Kling und stinckt allzumal eitel Opfer“ s azért mindent kihagyandónak vél, tehát az egész Canont és egyedül azt kívánja megtartani, a mi tiszta, a mi szent“. E szerint a prédikációt, illetve a Credot követő úrvacsora-ünneplés eképen alakuljon: a kenyér és a bor előre előkészítettén, következik egy rövid: 1. praefatioba foglalt hálaadás; 2. consecratio; 3. a Sanctus; kísérve elevatioval; 4. Pater noster; 5. Pax domini sit semper vobiscum; 6. distributio, miközben az Agnus Dei énekeltetik; 7. imádság az élvezett úrvacsorája áldásáért, 8. Dominus vobiscum, 9. Benedicamus Domino és 10. az áldás.

A mint tehát látjuk, Luther ezzel nem akart önálló istentiszteleti rendtartást nyújtani, csak meg akarta tisztítani a szokásos misei rendet, a hit érdekében különösen az áldozat fogalmától, a szentek segítségül hívásától. A mi csak megtartható, azt megtartotta, de abban is rövidített és változtatott és elismerte a keresztyén szabadság jogosultságát.

3. A „Deutsche Messe und Ordnung des Gottesdienstes“ 1526-ban a főistentiszteletre ezt a berendezést ajánlja: 1. az introitus helyett egy egyháziének, vagy egy zsoltár énekeltség; 2. a kyrie eleison nem 9-szer mint eddig, de 3-szor mondassék; 3. a Glória kihagyásával következék a collecta; 4. epistola; 5. egy, a Gradualének megfelelő német ének; 6. evangelium; 7. a Credo, a hitvallás, a „Wir glauben all, an einem Gott“ ének alakjában; 8. prédikáció; 9. a miatyánk egy általánosan elfogadott körülírás alakjában, hozzá csatlakozó intéssel az úrvacsorájához járulni kívánókhöz; 10. a szereztetési igék; 11. distributio, egy vagy több ének éneklése közben; 12. collecta mint rövid hálaimádság és könyörgés az élvezett úrvacsorája áldásáért; 13. áldás.

Ez a rend a fentebbitől voltaképen csak a tulajdonképeni úrvacsora-ünneplés berendezésében es abban tér el, hogy a Sanctus, Pax Domini, Dominus vobiscum és a Benedicamus elesik, illetve németül nem pótolatik. Luther tehát közeledett ahhoz, a mire törekedett, hogy őseredeti egyszerűségében ünne-

pelje az úrvacsoráját, melyben Krisztus igéje és a voltaképeni úrvacsoraélvezés minden mindenkben.

A hétköznapi istentiszteletek számára a „Deutsche Messe“ mintegy kiegészítésül a következő berendezést kívánja:

a) *A reggeli istentiszteleteknél:* 1. Ének. latin zsoltár. 2. Szentírásolvasás latin és német nyelven. 3. Antiphonia latin nyelven. 4. Szentírásolvasás magyarázattal, meghatározott napokon t. i. hétfőn és kedden a katechismusból, szerdán a Máté evangéliumából. 5. Német egyházi ének, melyet a gyülekezet énekel. 6. Közös „csendes, („heimliches Vaterunser“), miatyánk“. 7. Collecta, 7. Benedicamus.

b) *A délutáni istentiszteleteknél:* („Vesper“, a. m. „vecsernye“, a. m. esti istentisztelet) 1. Zsoltárok vagy himnuszok latin nyelven 2. Szentírásolvasás az ó-testamentumból latin vagy német nyelven, 3. A magnificat. 4. A miatyánk. 5. Collecta és 6. a Benedicamus. Szombaton a vecsernyével összekötendő a János evangéliumának folytatólagos olvasása. (Lectio continua.) Vasárnap mint a reggeli főistentisztelet, úgy a vecsernye is mindenkor prédikációval kötendő össze.

Ez az istentiszteleti rend különösen az ifjúság számára lévén összeállítva, Luther különösen ott kívánja azt alkalmazni „a hol iskolák vannak“. Ezt később az „*Unterricht der Visitatoren*“ is figyelembe vette s hasonlóképpen tekintettel volt az ifjúságra, de ez azután szerdára és péntekre is prédikációt rendelt a reggeli istentiszteletre. Megkülönbözteti ez is a városi és falusi gyülekezetek istentiszteleti rendjét, de a prédikációt, német nyelvű szentírásolvasást és német egyházi éneket mindenütt kívánja. Luther szerint tehát ezeknek mindenkor és mindenütt meg kellett lennie, a többinek csak a városokban és ezen különféleséget azzal igazolja, hogy a pápaságban is van (t. i. a római kath. egyházban) és pedig ennél nagyobb különféleség, egyformátlanság. Luther érdeme tehát, melyet az istentisztelet berendezése körül szerzett, nem a rendszeres, következetes, vagy új istentisztelet kialakításában áll, hanem abban, hogy azt akarta elérni, hogy az istenigéje mindenképen érvényesüljön, a gyülekezet együtt cselekvésre szoktattassék s minden elmaradjon, a mi az ev. hittel ellenkezik.

δ) *A gyülekezet egyes tagjaival végzett cselekvényekről.*

a) *A keresztségről.*

Luther a keresztség szentségénél legelől is a keresztséget szentséggé tevő két fődologra: a víz használatára és a szereztetési igékre van tekintettel.

A mi a *vizet* illeti, arra nézve ismételve azt mondja, hogy az eredetileg szokásban volt *bemerítés a vízbe* az akkor szokásos *megfreszkendezéssel* szemben helyesebbnek tekintendő, mert a régi szokás a keresztség jelentését: az ó ember eltünetését, halálát („Ersäufen“!) jobban jelképezi. „Azért a jelentésnek eleget kellene tenni és lehetőleg tökéletes jelt adni, használni“. Ezt azonban Luther tisztán elméleti szempontból mondja, a nélkül, hogy ezt gyakorlatilag érvényesíteni komolyan szándékoznék.

A *szereztetési ígéretekre* nézve hasonlót tett, azt mondván, hogy nem az a fődolog, hogy azok úgy a mint vannak, és a mint akkor használtattak, elmondassanak, mert hiszen az apostolok is más formulát használtak (Ap. csel. 10—48 „az Úrnak nevébe“, 19, 5 pedig „az Úr Jézusnak nevére“), — hanem az, hogy a keresztelés ne egy ember, hanem az Isten nevében történjék. A gyakorlatban azonban itt is meghagyta a régi formulát.

Luthertől 3 keresztelési mintánk van, u. m.: 1. „Das Taufbüchlein, verdeutscht durch Dr. M. Luther, 1523, 2. „Wie man recht und verständlich einen Menschen zum Christenglauben taufen soll?“ 1523, 3. „Das Taufbüchlein, verdeutsch, aufs neue zugerichtet“ 1526.

Az első formularé — mint neve is mutatja, — lényegében véve nem más, mint a Luther által érvényben talált latinak némi módosítással való fordítása. A cselekménynek lefolyása szerint a következő: 1. A megkeresztelendők egy alkalmi szentírási hely idézésével szemébe fújnak. 2. Keresztjelet tesznek homlokán és mellén. Az ezen jel után állott imádságot Luther elhagyta. 3. Imádság a megkeresztelendőért. 4. Megfelelő szentírási kísérő-szóval sőt tettek a megkeresztelendők szájába. 5. Ezen helyütt Luther egy, valószínűleg általa, a meglévő keresztelési imádságokból szerkesztett — imádságot szűrt közbe. 6. Az exorcismus, ördögűzés, de ennek alakját Luther megrövidítette. 7. Imádság a megkeresztelendők a hitben való kitartásáért. 8. A kis gyermekekre vonatkozó, Márk 10, 13 16-ban foglalt, szent ígék olvastattak fel. 9. A miatyánk. Az ezzel itt összekapcsolt Credot Luther elhagyta. 10. Nyállal érintették a megkeresztelendő füleit és orrát. A mi eddig történt, az a templom küszöbén folyt le. Ekkor azonban a keresztelőmedenczéhez vitték a gyermeket és következett: 11. A renunciatio diaboli a keresztszülék ajkairól. 12. A Credo a keresztszülék ajkairól. 13. A gyermek mellét és vállait szentelt olajjal kenték meg. 14. Kérdés: „Megakarsz-e keresztelkedni?“ A gyermek helyett a kereszt-

szülék feleltek. 15. Itt következett a szereztetési igék elmondása, illetve a keresztelési formula recitálása közben a szentelt vízzel való háromszoros megfecskenedés rövid áldással, tehát a voltaképeni keresztelési szent cselekvény. 16. Ekkor szentelt olajjal keresztjelt csináltak a gyermek fején megfelelő kísérő szavakkal. 17. A keresztelési inget adták fel a gyermekre kísérő szavakkal. 18. Ekkor felvették, illetve kivették a gyermeket a keresztségből, a keresztelő medenczéből és a lelkész egy gyertyát adott neki a kezébe ezen szavakkal: „Vedd ezen égő fáklyát és őrizzed meg keresztségedet a szennytől, hogy midőn majd az úr jön, — te elébe mehess, — és mehess a mennyországba a szentekkel — és örök életed legyen! Amen!” Az ezen fordításhoz írt szavaiban záradékol magá Luther mondja, hogy mily kevésre becsüli ő a keresztséggel összekötött emberi pótlásokat „Zusätze“ és hogy örömet módosított volna még sokat és csak a gyengék kedvéért tartja meg egyelőre ezen alakot, „mert a gyengék könnyen azt hihetnék, hogy ő egy új keresztséget akar létrehozni és az eddigit, milyenben ők részesültek, nem helyesli“.

A második formularé, mely ugyancsak 1523 ban jelent meg, hirtelen átmeneti. Ennek egymásutánja a következő: 1. Kérdés: „Hogy hívnak?“ 2. Renunciatio. 3. Hitvallás. 4. Kísérő szavakkal, dictummal keresztjel a megkeresztelendő homlokán és mellén. 5. Kísérő szavakkal dictummal só tétetett gyermek szájába s midőn a gyermek a keresztelő medenczéhez hozatott. 6. Ismételtetett a kérdés: „Hogy hívnak?“ 7. Ismételtetett a renunciatio s csak ekkor következett: 8. a voltaképeni keresztelési cselekvény (l. fent 15. p. a.). Ebben tehát el van hagyva sok mással az imádság, a miatyánk, sőt a szentírás olvasása is. Úgy látszik ezt Luther a egyszerűsíteni kívánóknak számára állította össze, mint lehető legrövidebb formulárét.

Luther 3-dik, utolsó keresztelési rendje, formuláréja a „Das Taufbüchlein verdeutscht aufs neue zugerichtet“ Ez az elsőtől abban különbözik, hogy a kísérő, symbolikus cselekvényeket mind elhagyja, kivéven az első keresztjelt a keresztelendő felett és a keresztelési ing, a „Wesserhemd“ feladását. Azonkívül az Exorcismus formuláját újra megrövidítette és az Exorcismust követő imádságot elhagyta. Maradt tehát az elsőnek 18 pontjából: 1. A 2-ik: keresztjel a keresztelendőn. 2. A 3-dik: imádság a megkeresztelendőért. 3. Az 5-ik: egy második imádság. 4. A 6-ik: az Exorcismus. 5. A 8-ik: Márk 10, 13—16-nak felolvasása. 6. A 9-ik: a miatyánk. 7. A 11-ik: a Renunciatio. 8. A 12-ik: a hitvallás 9. A 14-ik: a kérdés: megakarsz-e keresztelkedni? 10. A 15-ik: a voltaképeni ke-

resztelési cselekvény. 11. A 17-ik : a keresztelési ing feladása kísérelő szavakkal.

Luther az Exorcismust és a Renunciatiót azért tartotta meg, mert ő úgy fogta fel a keresztséget, hogy annak egyik lényeges hatása az, hogy az üdv ellenségét legyőzte, megszüadította az ördög hatalmából. Ezen hatásának a keresztség ritusában kifejezést akart adni, ámbár azt vallotta, hogy a *hittel* végzett keresztség önmagában, ezen jel nélkül is bír azon hatással.

Luther a *szükségből megkeresztelt gyermekek bemutatását* nem azért kívánja, mintha a szükségből való keresztség hatálytalan és tökéletlen volna, hanem, hogy a gyülekezet és nevezetesen a gyermek hozzátartozói a keresztség megtörténte iránt bizonyoságot szerezzenek s így nyilvánvaló ténynyé legyen. „Tischreden“-jeiben erre nézve azt az utasítást adja : „A lelkész a gyermeket keresztszülőivel vigye a szent oltár elé és olvassa fel a gyermek felett a hitvallást, Márk ev. 10. fejt. 13—16. versét, imádkozzék letérdepelve egy miatyánkat, azután mondja el a „Taufbüchlein“-ből, a keresztelőkönyvecskéből az utolsó imádságot és hagyja őket elmenni“. Ekkor nem kell Exorcismus.

b) Az esketésről.

„*Traubüchlein für die einfältigen Pfarrherrn*“ című művében azt mondja Luther, hogy a lakadalom és a házasság „äusserlich, weltlich, Ding“, világi ügy, polgári dolog s azért „nekünk lelkészeknek, vagy is egyházi szolgálóknak nem kell abban semmit sem rendeznünk, igazgatnunk... De, ha azt kívánják tőlünk, hogy a templom *előtt*, vagy a templomban, — megáldjuk azt, vagy a felek felett imádkozzunk, — vagy akár, hogy azokat megeskessük, kötelesek vagyunk azt megtenni... A hol ezt óhajtják, követelik, következőleg járunk el a vőlegényvel és a menyasszonnyal: először is a szószékről kihirdetjük, azután a templomban („vor der Kirche trauen“) megesketjük, így: 1. megkérdezzük a házasságra lépni kívánóktól, „ob die zu trauenden sich ehelich wollen?“, hogy kívánnak-e egymással házasságra lépni? 2. azután következik a gyűrűcsere és kezeik összefonása azon szentírási mondattal: „A mit Isten egybeszerkesztett, azt ember el ne válaszsza“ Máté 19, 6. 3.; majd, a két jegyes részéről nyilvánított Consensus alapján, azok „a házasságra összeadtnak“ „ehelich zusammensprechen“ „az atyának, a fiúnak és a szent léleknek nevében“. 4. Erre az oltárnál, szentírásolvasás alak-

jában, különböző, a házasságra vonatkozó szentírási mondatokkal a házastársi kötelességekre intjük a feleket. Olvashatjuk pedig a következőket: 1. Móz. 2. v. 18 és 21—24.: a férfi és a nő teremtéséről, Ephes. 5. v. 25—29.: a férjek kötelességeiről, Ephes. 5. v. 22—24 a nők kötelességeiről, 1 Móz. 3. v. 16., a nő keresztyéről, 1 Móz. 3. v. 17—19., a férfi keresztyéről, 1 Móz. 1. v. 27—28. Példabesz. 18. v. 22.: a házasságnak szóló ígéretről és vigasztalásról. 5. Végül még egy rövid imádságot mondunk az új házások megáldásáért. Luther esketési beszédmintákat is adott. Végül megemlítjük, hogy Luther az úgynevezett „vallási különbség“-ből eredő házassági akadályt nem ismerte; mert, ha én — úgymond — egy törökkel, pogánnyal, eretnekekkel érintkezhetem, élhetek, akkor azzal házasságra is léphetek, mert az „épen olyan jól teremtett“ teremtménye Istennek, akár szent Pál, vagy Lucius, sőt a gonosz keresztyénél még jobb!”

c) A temetésről.

A reformáció idejében a római katolikus túlságokkal szemben, melyek által a halottakért való imádkozás majdnem halottimádássá lett, mert hiszen az: a vigiliák, a pro anima misék és az évenként ismétlődő, a halottakról való istentiszteleti megemlékezés, „exequiák“ útján, óriási kiterjedést nyert, a temetést egyszerűen a humanitás cselekvényévé, a polgári hatóság tényévé és csupán a család dolgává akarták tenni. Luther volt az, a ki felszólalt a temetések egyházi jellege mellett. Részletes utasítást a temetési szertartásra nézve ugyan nem adott, de határozottan kifejezte azon óhaját, hogy az olyan haszontalan, „Gaugelwerk“, komédia helyett, milyen addig szokásban volt, haláleset alkalmával, egyszerűen *egy prédikációt* mondjon a lelkész a halálról és az örök életről, *temetéskor* pedig *egy imádságot* és mindenki a maga élete végére gondoljon, „a mint azt, úgy látszik, a régiek tették!“ Hogy hogyan kell prédikálni a keresztyén temetésnél, azt megmutatta Luther a Frigyes és a János választófejedelem koporsója felett mondott temetési beszédeivel.

Az „*Unterricht der Visitatoren*“ temetési énekül a „*Mitten wir im Leben...*“ kezdetű éneket jelölte ki. Luther pedig a maga: „*Christliche Gesänge lateinisch und deutsch*“ 1542. című művének előszavában azt mondja, hogy nevezetesen *a sírnál*, „a holt tetem“ felett és a temetésről *hazamenet kell énekelni*, de nem gyászt vagy fájdalmat kifejező énekeket, panaszszóltárokat, de vigasztaló, a bűnök megbocsátásáról

szóló. a meghalt keresztyének életéről és feltámadásáról szóló s más ehhez hasonló énekeket. Megjelöli tehát a temetési énekek tartalmát is. Luther előtt legfontosabb, a cselekvény lényegét kifejező alkotórész volt a vigasztalás és áldás szava és az egyes halott felett mondott szentírási alapon álló kimutatás.

d) Az ordinatióról. — Papszentelés. — Papavatás.

Luther szerint a papszentelés — *ordinatio* — semmi más, mint a „rite vocatus“, rendszerinti egyházi, papi hivatalra való meghívásának nyilvános, ünnepélyes tanúsítása és megerősítése. „Talis publica testificatio, qua vocatio coram Deo et testibus declaratur esse legitima et divina“. Az ordinatiónál tehát fődolog az ordinatiót megelőző vagy azzal egybekötött meghívás, a *vocatio*. Az *ordo* magában véve a felszentelendővel semmi különös újat nem közöl. Azért határozottan kikel az ellen, hogy a papszentelést szentségnek tekintsek és túlbecsüljük és különösen élesen kel ki a „character indelebilis“ ellen, melyet a római katolikus egyház tanai szerint az *ordinatio* ad. A *chrismáról*, a szentelt olajról, mely addig az ordinatiónál oly nagy szerepet játszott, Krisztus — úgy mond — mit sem tudott. Az egyházi atyák jóhiszeműleg hozták azt szokásba, — de ime most abból botrány, tévely, babona keletkezett. Luther ennél fogva mer püspököt is szentelni, „minden szentelt olaj, vaj, zsír, szalonna, füstölő, szén nélkül és a mi ehhez hasonló szent dolog van“, „ohne allen Chresem, auch ohne Butter, Schmalz, Speck, Theer, Schmer, Weinhauch, Kohlen und was dergleichen Heiligkeit mehr ist!“ Külső jeleül szerinte, elég a vének vagy püspökök kézrátétele az apostoli vagy régi egyházi szokás szerint. A Luther-féle „Formula Ordinandorum“ (szó szerint közölve a *Theol. Studien und Kritiken*. Jahrgang 1895. Heft 1 170 sk. lap) lényegében a következőkben tünteti fel a Luther elveinek megfelelő papszentelési eljárást: „*Examinatione praemissa*: 1. *oratio publica pro se (ordinando) et universo ministerio*, 2. *flectio coram altare genibus cum ordinatore cantet chorus Veni Sancte*, 3. *Ordinator ascendat gradum et dicat*, (beszéd), 4. *impositis manibus Pater Noster* és egy német imádság, utána 5. *ordinatus*, vagy *ordinati communicent*; *si placet canteturi* „Nun bitten wir den heiligen Geist“, 5. *Officium missae stb.* Lényegében egyezik ezzel azon szertartás, melyet Luther Melanchtonnal egyetértve 1538-ban Wittenbergben szokásba hozott. (*L. Theol. Stud. und Kritiken*, 1894. Jhrgg. Heft 2, 222 sk. lap.) Luther fődolognak tekintette tehát: az Istenhez irányított

imádságot ezen cselekvény áldásáért, isteni segedelemért, a felszentelendőnek a szentírás alapján álló figyelmeztetését kötelességeire a felszentelendőnek fogadalmát, önkötelezését, a felszentelendőnek munkájára kikérendő áldást és az így elhivottnak kibocsátását, exmissióját. („Form der Ordination“).

Részletesen feltüntetve Luther kívánságához képest, azután a papszentelési szertartás ekképen alakult: 1. Ének: Veni Sancte. 2. Collecta. 3. A felszentelő, a superattendens, olvasta 1 Tim. 3. v. 1—7., és Apost. Csel. 30. v. 28—31. 4. A felszentelő röviden ismételte: mik a lelkipásztor kötelességei és azt kérdezte a felszentelendőtől: vajjon kész-e azoknak megfelelni? Felelet: igen! 5. Erre a felszentelő a felszentelendőnek fejére tette kezét és elmondta a miatyánkot s hozzáfűzött egy imádságot, melyben az ő munkájának áldásáért könyörgött. 6. Exmissió. A felszentelt kibocsátása. 7. Úrvacsorája osztatott a felszentelendőnek, illetve már felszenteltnek. 8. Ének: „Nun bitten wir den heiligen Geist“. 9. Collecta. 10. Áldás. 11. Benedicamus domino. Ezen szertartáshoz *lényegében minden lutheri irányú ev. egyház hű maradt.*

A keresztyén gyülekezet egyházas cselekvényei közül Luther, mint az az adott körülmények között természetes dolog volt, csak is a legfontosabbakat és a leggyakrabban előfordulókat rendezte be liturgice; illetve szervezte, ily alakot adott azoknak. És ezen berendezés, szervezés is nagyon töredekés, kivévn talán a keresztségre vonatkozót, — de mint látjuk, — Luther félreismerhetlenül és teljes szabatossággal arra törekszik, hogy mellőzvé minden pusztán külső szertartást, ceremonialis külsőséget és apró-cseprő alakszerűséget, az alkalmas, odavágó szent ígét, szentírási szakaszt, szót és az alkalmi imádságot és éneket emelje minden áron érvényre s ez úton elérje azt, hogy az istentiszteletben minden isten dicsőségére és mindenek felett az egyesek és a gyülekezet hitben való nevelésére, tehát *épülésére* történjék.

Hörk József,
theol. akad. tanár.

A REFORMÁCIÓ LEFOLYÁSA AZ ERDÉLYI ROMÁN NÉPRE.

Egy igen érdekes mű fekszik előttem.* Érdemesnek tartom vele foglalkozni, mert oly mezőt ölel föl, a mely meglehetősen parlagon és elhagyatva áll a magyar protestáns egyházi irodalomban.

A román egyház a reformáció korában két hatalmas áramlat között uszott Erdélyben. Egyfelől a római, másfelől a szláv befolyás akarta azt eredeti jellegétől teljesen megfosztani. A románok előtt, e nagy vallási villongások között, melyek egész II. József koráig lenyultak, két út állott nyitva: vagy a római egyházhoz való csatlakozás, vagy pedig a szlávizmus árjától való végleges eisepertetés, a mivel aztán természetesen együtt járt volna a román nemzeti jelleg megsemmisülése is.

Nem csoda, ha a román nép egyaránt félt mind a kettőtől.

Nem hitt ama csábos szavaknak, melyeket római hittérítők, főként Baranyai Gergely jézsuita, úton-útfélen nyilvánítottak előttök, kecsegtetve őket mindenféle mézes-mázos ígéretekkel, ha a pápa fenhatóságát elismerik; de nem hallgatott azoknak édesgetésére sem, a kik a szlávizmus dicső hivatását magasztalván előttök, az orosz egyház aklába akarták könnyű szerrel beterelni őket.

Ilyen versengések és kísértések között, a miknek a román egyház a reformáció korában Erdélyben kitétetve volt, inter duos litigantes . . . mintegy önként kínálkozott az alkalom protestánsokká és ez által jó magyar hazafiakká tenni őket.

Nem lehet eltagadni, hogy a józanabb és szélesebb látókörű román elemnél meg is volt a hajlam és kellő sympáthia a reformáció fölséges eszméivel szemben! A román értelmiség nem csak tudta, de érezte is azt, hogy neki természetes szövetségese e hazában csakis a magyar protestantismus lehet.

* Geschichte der griechisch-orient. Kirche in Oesterreich. Pepeseu und Boiu. Nagy-Szeben, 1862.

Hiszen a reformációnak már magasztos fogalma is *eleve* kizárja azt, hogy bármely népet nemzeti jellegétől megfoszszon. A protestantizmus a szabad eszmék és nemzeti önállóság előharcosa mindenkor. Ebben az egyházban minden nemzetiség megtarthatja bántatlanul és sértetlenül a maga faji és nyelvi tulajdonságait. Az okosabb és előrelátóbb román patrióták nagyon is jól tudták ezt s ezért történt, hogy főként a szlavizmus részéről történt beleolvasztási kísérletekkel szemben, önkénytelenül ahhoz az egyházhoz fordult a figyelmök, a mely a szabadabb vallási eszméket ápolta és terjesztette hazánkban.

De még politikai tekintetben is arra lett volna a hazai román egyház akkor utalva, hogy a reformáció eszméi elterjedésének nagyobb tért engedjen saját kebelében. Vallási és politikai szabadság classikus földje volt a XVI. és XVII-dik században a kis Erdély. Míg másutt mindenütt üldöztetés és elnyomatás, komor és minden szabadabb eszméket meggyilkoló éghajlat . . . itt bérceken és völgyeken át melegebb szellő fujdogál ennek térein. Az erdélyi nagy és böles fejelmek: egy Bethlen és Rákóczy magát a román nemzeti egyházat és annak papjait is kiváltságokkal látják el és ez által igyekeznek őket a reformáció szent ügyének megnyerni.

Ha a hazai románság akkor megérti az idők jeleit és elfogadja a reformáció áldásait: akkor ennek mint nemzeti-ségnek fennállása minden veszély ellen, *örökre* biztosítva van. Nem félhetett volna politikai tekintetben sem, sem a szláv tengeráradat elsepregetésétől, sem a római egyházba való erőszakos beolvasztástól. Végzetes hibát követtek el tehát azok a lelketlen izgatók, a kik a reformáció eszméinek elterjedését már csirájában megfojtották. De hiba, mulasztás történt itt a protestáns egyház részéről is. Nem fogták az intézők eléggé melegen a dolgot. Elsekélyesedett e fontos ügy. Csak hamar kialudni hagyták a reformáció eszméinek erősen eltörő lángját, a mely pedig kezdetben megdobbantott sok román keblet és lelkesített annyi szívet Erdély kies bércei közt!

A román nép hazánkban a XVI. és XVII-dik században mindenütt a görög-keleti vallást követte. Nem Rómától, hanem Konstantinápolytól függött.

Nem tartozik feladatunkhoz és gondolataink tulesapongának kitérni tárgyunk keretén, ha mi itt azokat a véleményeket mind részleteznénk, a melyek e kérdés elbírálásánál — román részről — felmerültek. Semmi különös súlyt nem fektetünk amaz állításokra, melyeket az írók egyik táborá vitat, hogy e nép kezdetben Róma uralma alatt állott; de azt határozottan állíthatjuk, hogy a román nép a XVI. és XVII-dik

században hazánk földjén a görög ritust használta. Csakis természetszerű dolog tehát, hogy ilyen viszonyok között, a midőn még a román írók sem voltak egészen tisztában egyházuk eredeti jellegére nézve, mind a szláv, mind pedig a római egyház jogot formált ahhoz és a térítgetéseknek mindenféle nemét felhasználta vele szemben.

Hát az erdélyi protestantizmus mit cselekedett a reformáció eszméinek a román egyház tagjai közötti elterjesztése érdekében? S vajjon minő álláspontot foglalt el a román egyház a megtisztított vallással szemben? A mennyire az azon korbeli egyháztörténelem némi homályos adatokat nyújthat nekünk e tekintetben, bátran állíthatjuk, hogy a reformáció terjesztése a román nép részéről határozott ellenszenvvel fogadtatott. De nem magában a népben volt itt a hiba, hanem a román pap-ságban. Ezek a boldogtalanok saját nemzetiségüket látták ezzel veszélyeztetve s ezért minden követ megmozdítottak annak elterjesztése ellen. Azokat a román papokat, a kik a reformációt elfogadták, kiüldözték, követőiket kiátkozták és erőszakot is használtak az áttértek visszaszerzése érdekében.

Csakis természetszerű tehát, hogy az 1566-diki nagy-szebeni partiális gyűlés 36-diki ártikulusa úgy intézkedik, hogy: „ezentúl az evangelium terjesztése senki által sehol meg ne akadályoztassék!”

Az 1568 diki tordai gyűlés 20-dik czikkelye szintén elrendeli, hogy: „a predikátorok bárhol hirdethetik az evangéliomot és ha a nép az új tanoknak enged, legyen az tetszése szerint ennek“.*

Eme humánus, szabad szellemű törvények következménye lett aztán, hogy daczára a szláv és görög papok részéről jött minden ellenséges áramlatnak, sok román ember lett protestánssá; sőt magyar és román lakosokból álló *közös* protestáns gyülekezetek is alakultak. Úgy hogy maga Caraffa is egy terjedelmes föliratot intézett I. Leopold királyhoz ez ügyben.

Hogy ezek a protestáns román egyházak csakugyan megalakultak és fejlődésnek indultak, igazolja ezt a tordai 1577. április 21-diki gyűlés 7-dik czikkelye, a mely világosan kiemeli, hogy: „miután a románok közt többen akadtak, a kiket az Isten felvilágosított s elhagyták görög vallásukat, miután *superintendensök elhalálozott*, megengedett, hogy magoknak új *superintendenst* válaszszanak“.

* Lásd Kőváry László: Erdély történelme. II. kötet 50 és következő lapjait.

Ugyancsak ennek a gyűlésnek 8-dik czikkelye szerint Tordai Andrásnak szabadság adatott, hogy bejárván az országot, igyekezzék a román papokat a protestáns vallásnak megnyerni; erőszakot azonban sehol ne alkalmazzon.

Ime tehát már ekkor úgy állott a dolog, hogy nemcsak több gyülekezeteik voltak a román protestánsoknak, hanem még superintendensről is kellett gondoskodni, a ki rájuk felügyeljen.

Minden szorgos kutatásom mellett sem tudtam azonban azzal a kérdéssel tisztába jönni, hogy az az András pap, a ki születése helyéről Tordáról nyerte előnevét, vajjon maga is nem superintendensi hivatalt gyakorolt-e a protestánsná lett román egyházak felett? Román nyelvű iratokban bizonyára lehetne ennek is némi nyomára akadni.

Az 1568. január 6-diki tordai gyűlés a következő felterjesztéssel fordul a felséghez: „Felségednek alázatosan jelentjük, *sokan* vannak az országban, kik az oláh püspöknek nem engednek, hanem a régi papoknak, és azoknak, tévelygéseinek engedvén, *ellene állanak*. Könyörgünk Felségednek, hogy Felséged országával tett előbbi végzése szerint, az *Evangéliumnak kegyelmesen engedjen előmenetelt* és az ellen való bátorkodókat büntesse meg.“*

Ez az intézkedés világosan mutatja már azt, hogy a protestáns, vagy evangéliomi vallásúak már ekkor számosan voltak az országban, a kik ellen azonban erősen izgatottak a görög-keleti rítusúak. Ez ellen az izgatások ellen fordul védelemért az 1568-diki tordai gyűlés a Felséghez.

Hogy nem épen csekély lehetett azoknak a román lakosoknak száma, a kik a reformációt bevették, igazolja ezt később az 1648. évben Gyulafehérvártt megjelent következő című mű is: „*Catechismus*, azaz a keresztyéni vallásnak és hitnek rövid kérdésekben és feleletekben foglaltatott szent írásbeli bizonyosságoknak megerősített summája, vagy veleje, melyet deák és magyar nyelvből *oláh nyelvre fordított* Fogarassi István, lugosi már az igazságos rész szerint megismert *oláh-magyar ecclesiának lelkipásztora*“.

Ime tehát már lelkítáplálékról is kellett gondoskodni ama románok számára, a kik protestánsokká lőnek.

A Fogarassi-féle káté azonban nem is a legelső evangéliomi mű, mely a román protestánsok érdekében megjelent.

* Lásd: *A románság*. Irta dr. Moldován Gergely. II-dik kötet 130 és következő lapjait.

Mikor Hontér János Brassóban 1533, vagy 34-ben a legelső nyomdát felállítja, épen az ő befolyása következtében, és a városi tanács pártfogása mellett, 1559-ben megjelenik az *első* nyomtatott román káté és pedig határozottan lutheránus szellemben. Ha nem ilyen irányú lett volna a mű, a brassói városi tanács semmi esetre sem pártfogolta volna annak kinyomatását. Sajnos, hogy e műből egyetlen példány sem maradt fenn.

Eltételezve azonban e kérdésnek vallási oldalától, a reformáció még irodalmi tekintetben is áldásos befolyást gyakorolt a román nemzeti kulturára, a mely hatalmas lökést adott a nyelv fejlődésének s gondolkozását a népnek szabaddá tette.

A reformáció volt az, a mely a kies Erdélyben a románok körében a szellemi világosság elterjedését előmozdította és gondolatszabadságát megteremtette. A reformáció koráig, *román irodalmi termékekről nálunk szó sem lehetett.* Ez adja meg az első impulzust a románoknál a nyelv további fejlődésére nézve is. Es ezt jó lesz ám megjegyezni a dákó-román íróknak.

A ki csak nem vak és elfogult, be kell ismernie, hogy kultur-történelmi szempontból minő üdvös befolyást gyakorolt a reformáció a román nép későbbi fejlődésére.

A mint az első nyomda Erdélyben felállított, mind sűrűbben jelentek meg nálunk az evangéliumi szellemű román egyházi könyvek.

Tordási Mihály, ki a kálvinistákká lett románok első püspöke volt, több protestánsná lett lelkészársának segítségével, lefordítja Mózes két első könyvét és azt Szász-Sebesben adják ki.

Mint hogy azonban — a jezsuiták izgatása következtében — a reformáló törekvéseknek nem lett meg a kívánt eredménye, szünet állott be egész a XVI-ik század végeig. A lutheránusok, a kik pedig eleinte egész buzgósággal láttak a románok megtérítéséhez, megszűntek velök tovább is foglalkozni.

Nem így azonban a nagy *Bethlen Gábor!*

Ez a lángbuzgalnú és mély bölcseségű fejedelem minden eszközt megragad, hogy a román népet a protestánsok rokonszenvének s ez által a magyarság ügyének is megnyerje. Bod Péter határozottan állítja, hogy e nemes gondolkozását fejedelem *külön* román nyomdát akart felállítani s tervének megvalósításában csakis bekövetkezett halála akadályozta őt meg.

A mi e derék fejedelemnek nem sikerült, azt utódja

Rákóczy György valósította meg. Ez a fejedelem 1638-ban külországokból behozatott nyomdászok segítségével, felállította Gyulafehérvárrt az *első román nyomdát*, a mely 1642-ben: „Catechisis palatina“ címmel kiadja a Kálvin-féle kátét. E mű megjelenésének aligha lehetett egyéb célja, mint az, hogy a mi a lutheránusoknak nem sikerült olyan kívánt mértékben, a kálvinizmusnak nyerjenek meg most már a román nép köréből minél többeket.

Hogy az erdélyi protestáns fejedelmek emez áldozatkész intézkedéseivel mit nyert a román nép szellemvilága kultur-históriai szempontból is, azt még csak bizonyítgatni is felesleges. Annyi elvitázhatatlan tény, hogy e lépésekkel, melyek ugyan vallási motívumokból indultak ki, a román nép szellemvilágában, az eddigi szlávostító törekvésekkel szemben, valószínű új fordulat állott be, s találóa mondja a derék román író, dr. Moldován Gergely, hogy: „ezzel nemcsak a szláv nyelv háromezer éves uralma semmisített meg, hanem a román nép is önmagának visszaadatott“.

És mindezt a reformáció teremtette meg!

A Bethlen-féle új-testamentomi román fordítást is Rákóczy adja ki. Az 1651-dik évben megjelenik külön a zsolnárkönyv, 1657-ben pedig, most már 2-dik kiadásban, a Kálvin kátéja.

Talán nem is szükség most már bővebben indokolni ama históriai tény, hogy a hazai románság mit köszönhet nálunk a reformációnak. Ha ennek áldásos szellője meg nem érinti a románizmus lelkét; ha nincsenek azok a buzgó és áldozatkész erdélyi fejedelmek, a kik a román nyelvnek az egyházban szilárd és biztos posítót teremtettek; ha a protestantizmus aegise alatt nem fejlődhetik ki nyelvök s nem szabadul fel a szlavizmus nyügeiből akkor a hatalmas szláv áradat rég elseperte volna e haza földén e nemzetiséget, s akkor nem ábrándozhatnának némely szüklátókörű román írók többé a nagy Dákó-Romániáról!

Igaz, hogy a hazai protestantizmus ez áldozatokkal nem sokat nyert és nem a maga malmára hajtotta a vizet. A reformáció áldásainak e tekintetben épen maga Róma vette legtöbb hasznát. A szlavizmus tengeréből kimentette ugyan a román egyházat, de odaterelte ezt egyúttal a római egyház karjaiba. A római egyházzali egyesülését a román nép egy részének épen maga a reformáció teremtette meg.

Sajnos, hogy a reformációnak ezen áldásait a román írók nem ismerik be. Fehér holló számba megy e tekintetben közöttük a derék dr. Moldován Gergely!

A gyulafehérvári nyomdát, mely annyi szellemi világos-

ságot terjesztett szét a román nép körében, a törökök 1658-ban feldúlták; de már 1677-ben június 14-én kelt rendeletében Apafi Mihály fejedelem a nyomda visszaállítására nézve intézkedik. Orthodox püspök Tiszabetsi Gáspár uramat bízza meg Apafi, hogy: „birodalmunkban levő minden oláh ekklézsiákra inspiciáljon és azokban levő curorokat jó lelkiismerettel corrigálja s a dolognak kívánsága szerint dirigálja is. Azonban pedig ő kegyelmére bíztuk azt is, hogy a mely oláh Typographiát szerzett volna idvezült Rákóczy fejedelem, fölkeresse és fölcirkáltassa azt is, hová lett és most hol lehetne és hol volna“.*

A nyomda újból helyre is állíttatott és 1702-ig fennállott; de később a jezsuiták birtokába került, a kik híven gondoskodtak arról, hogy az többé olyan termékeket ne bocsásson világgá, a melyek a reformáció eszméinek terjesztésére szolgálnak.

Az a hatalmas szellemi áradat, a mely, az erdélyi fejedelmek bőkezű pártfogása mellett, a román nemzeti egyház falai között elterjedt, most már a nyomdával együtt megszűnt; de megszűnt a reformációnak áldásos befolyása is a román népre. A jezsuitáknak nem kellett evangeliomi világosság, nem művelődés és tudományos képzettség. Ő előttök csak egy czél lebegett: Róma aklába terelni a magára hagyott román egyházat. És ez részben sikerült is.

Hogy lassanként azután hova tűntek el és hová lettek azok az uniált román-protestáns egyházak, melyek Erdély bérczei közt *számosan* keletkeztek...? Azt csak a szorgos történelmi kutatás tudná némileg megfejteni. Megsemmisítette egymásután ezeket a Baranyai Pál-féle jezsuiták fojtogató karja. Megölte a Caraffák hóhér keze. Eltemetgette őket Róma s a legdrasztikusabb eszközök alkalmazásával gondoskodott arról, hogy ne legyen számukra többé feltámadás. A dákóromán írók pedig szépen elparentálták ezeket és örültek a végtisztességnek. A magyar nemzeti eszmét vélték elföldelni velök együtt; pedig ezzel éppen a tiszta román szellemet öldökölték meg, a melyet halálos dermedtségéből minden kétséget kizárólag éppen maga a reformáció ébresztgetett fel s lendített új életre!

Valóságos öngyilkossági politika tehát az, a mely ma is mindent, a mit magyar szellem mivel, a román nép vezérei, határozottan visszautasítanak. Nem így történt ez a reformáció első századaiban! Az akkori népvezérek vol-

* Lásd: Ciparia Acta et fragmenta 572 és köv. lapokon.

tak olyan böles és előrelátó politikusok, hogy örömmel fogadták el azt a segítő kezet, a mely a szláv áradat általi elsepertetéstől akkor megmentette őket. Pedig ez az áradat ma is mindig fenyegeti a román népet. Ma talán még sokkal hatalmasabban, mint valaha. A panrussismus ám sokkal veszedelmesebb. Ezt kellene azoknak megszivlelni, a kik a magyar és a román nemzet közti természetes barátság ellen olyan nagyon agyarkodnak. A reformáció két első századában még megvolt ez a szép és üdvös viszony a két egyház közt. Magyar protestáns fejedelmek mutatnak új irányt a román nyelvnek és irodalomnak; a reformáció menti meg az elszlávosodástól e népet.

Lesz-e még olyan idő, a midőn e régi szép viszony, a mely a két testvért egymáshoz fűzte, újra dobogtatja a sziveket? Ez mind a jövő titka. Ennek a rövidke közleményemnek is épen az a célja, hogy rámutasson arra a testvéries viszonyra, a mely a magyar és román nép közt, a kies Erdélyben a XVI. és XVII-ik században fennállott; de nemcsak fennállott, hanem épen a protestantizmus volt az, a mely a román egyháznak függetlenségét biztosította és a nemzeti szellemét megeremtette.

Dr. Márk Ferencz.

T Á R C Z A.

BARANYAI EGYHÁZI ÉLET A XVIII-IK SZÁZADBAN.

(III. közlemény.)

3. A vaiszlói lelkész és hivek zaklatása a püspöki consistorium előtt és a vármegyén, a filiák stola ügyében 1761.

P. J.: Huszonötödik napján boldogasszony havának megértette Pécsen 19-dik Janu. tett citatoriját és februariusnak negyedik napjáig mind jóakaróit, mind könyveit consultálta és némelyek az elmenetelt, mások a megmaradást javallották, maga pedig ismervén mind a citátor hatalmát, mind tulajdon igazságát, hallgatóival egyetértvén, Kórósrúl két jó veder *csíkokat* (= halesik, mely az akkor még mocsaras helyeken bőven tenyészett és sok ember kedves bőjti eledele. Közlő) hozatván, két kocsikon Wátzi Istv., Szüts János, Simon Dávid, Iván István vajiszlai előljáró esküdtekkal februárnak ötödik napján elindult és délután négy órakor Pécssett Szolter nevű emberséges úri ember kalmár házában megszállván, azon napon Domsits Mátyás és Fodor István, másnap reggel Országh (keresztnev helye üres) és Christovits Imre vicarius káptalanbeli urakat meglátogatta. *csíkoknak adásával megtisztelte*, és Vicarius eő nagyságánál esedezett, hogy már érti ártatlanságát, azért eressze vissza, ha itéli, hogy nem leszen szükséges megjelenni a Ven. Consistoriumban.

De Vicarius E. N. így felelt vala: Sőt inkább nagy dolga fog lenni ott, mert meg fog próbáltatni ellene mindaz:

1. hogy azoknak a két személyeknek, kiket megesküdtetett Hidvéghi és Páprádi filiákból, a mi Dje 9 Januarii kiadott parancsolatunk után, házasságok nem helyes házasságnak, hanem paráznaságnak, és, látja, így vétkezteti maga a lelkeket, mind;

2. hogy a vajiszlai Plébánust sok keserűséggel illette, a mint ma is sirván előttem panaszkodott, okait fogjuk hallani, és békességeket munkálódní. Vs. eő Nagy-tól elmen-

vén, mert a nemes Káptalan *Kassai* (keresztnév helye üres) nevű fiskusához és megkérdete ezekről: 1. Mivel ő olyan széken nem volt, miképen viselje magát, hogy ne botránkoztasson? És így felelt: „Menjen kegyelmed és egész alázatossággal viselvén magát úgy is beszéljen. 2. Mivel azért citatus, hogy filiába sakramentum osztani kijárt (noha a tilalom után nem járt) és hogy 9 Janu: Pétsrül kiadott parancsolat truczára eskütetett, úgy itél, nem léssen köteles *felelni egyébre ezeknél* és így ad quaestionem: Num Matrimonium Dje 13. Jan. copulatorum Personarum sit validum? Erre sem a mint V. eő N. (ő nagysága) állítja. Erre így szóllott: 1. Én rajtam is fog abban valami állani, 2. Hites embere vagyok a Nemes Káptalannak, nem tanácsolhatom úgy, mintha a N. Vármegyén volna dolga, 3. Menjen el Nemes vármegye Fiskusához, az fogja tanácsolni, 4. Parancsolt deákjának, hogy házát mutatná meg Fiskus úrnak. Azon időbeli N. vármegye Fiskálisa Hajtsi Mihály úr, minek utánna beszédébül és irásából ügyét megértette, így is szóllott:

1. Ha bé nem jött volna, *N. Vármegye katonáival béhozattatott volna.*

2. Ugy fog ma járni, mint mászszor a Biesei Prédikátor, ki itt Pécsen *vasra veretett*, tömlőtbe vettetett, mind addig, mignem hallgatói ötven forintokat fizettek, el nem eresztetett.

3. Két szolgabírák előtt, ezek a szegény Prédikátorok nem tudják menteni magokat.

4. Dolog, (értsd: Nagy dolog! hogy a Vicarius, a királyi parancsolatok által hágóit is investigálni kötelességének tartja N. vármegyé-é az (azaz: a vármegye joga az). Mindazonáltal menjen fel a Consistoriumba, ott is keresztények vagynak, ne irtózzék tőlük, azok is csak emberek.

Az eddig előadottakból látjuk, hogy Pápai okos, körültekintő ember volt. Birt azokkal a kellékekkel, a melyek nélkül oly sok ember szenvedett már hajótörést, t. i: Okos megfontolással, bölcs körültekintéssel, s falusi helyzetében sem feledte el a világban jártasság szokásait, melyeknél fogva ellenségnél, mint jóbarátnál meghallgatásra talált s az alkalomhoz mért jó tanácsban részesült, melyeket éles elméjébe vésett s annak idején használatba is vette azokat. A kevés idő alatt, mely rendelkezésére állt, nem hanyélt, hanem minden perczet ügye előmozdítására használt föl. Szomorú példákából tudta ő már azt, hogy legtisztább igazsága mellett is igen könnyen a hatalom erőszaka vetheti reá kezeit, s az ő nemes lelkét, saját sorsán kívül a reá bizott nyáj sorsa aggasztotta,

mely mellett feltárt szájjal állott az éhes farkas, hogy azt benyelhesse.

Arra is felhívjuk a t. olvasók figyelmét, hogy abban az időben még Baranyában a Klerus is magyar volt, a minthogy Mária Theresia előtt ez a vármegye egyike volt a legmagyarabb vármegyéknek. A felsorolt plébánusok és Kanonokok mind jó magyar nevű emberek a fiscosokkal együtt, holott ma már a Clerus legnagyobb része német és szláv *nevű* emberekből áll. Akkor még csak Domsits és Christovits nevét olvassuk, és sajátságos ez utóbbi, mint Vicarius mutatott a magyar pap ellenében legengesztelhetlenebb gyűlöletet. S bizonyára, mint a következőkből látni fogjuk, nem ő rajta mult, hogy a derék magyar pap baj nélkül menekülhetett a püspöki várból.

E kis közbevetés után, vegyük fel ismét történetünk fonalát.

Feljebb említett hallgatóival és Páprádi lakos Kováts Ferenczcel, a citatus vőlegény édes bátyjával együtt (NB. Mert sem a Kováts István, sem Szilágyi Anna Dje. 13. Januárii házasságra megesküttetett, személyek citátiójára Vicarius E(ö)-N.(agyságának) nem mentenek Pécsre) egyenesen felment a püspöki várban levő V. Consistoriumba, így köszönvén: „Legyen békesség e Tiszteletes Házban, és hogy az igaz Isten ez egész földnek igazságos ítélő bírása, birja Nagyságtoknak elméiknek gondolatait, ajakaiknak beszédét és minden dolgaikat a maga dicsőségére és Méltóságtoknak is üdvösségekre kívánom“.

Vicarius dixit: „Quare ipse non loquitur in Venerabili hōce Consistorio latine? In qua Schola didicit?“

Praedicator: Hic, in Hungaria, in Debreczeniensi, extra patriam in Belgio Foederatorum in Franequ. didici

Vicarius: (Latinul) Lássa, maga olyan ember

Először: A ki általhágta a királyi rendeletet, mert gyakran kijárt Hidvég filiába, a hol prédikált, keresztelt, házastársakat esketett és halottakat temetett.

Másodszor: „Ki a mi püspöki kancelláriánkból Jan. 9-én kibocsátott parancsolatunk daczára (trutz) egy páprádi vőlegényt és egy hidvégi menyasszonyt, mint filiabelieket a maga házáznál megeskette.“

Praedikator: Szabad-e nekem, a Ven. Consistorium előtt, az előadottakhoz hozzá szólanom?

Vicarius: Szabad.

Praedikator: Az előterjesztés első részére nézve ezt mondom: Az nem való, és pedig azon okból, mivel a hivat-

kozott királyi parancsolat körözése, közzététele után, a melyen a méltóságok által Januarius 9-én kibocsátott parancsolat is alapul, én sem a szentségek kiszolgáltatása, sem halottak eltemetése czéljából a filiákban kinn nem voltam. A mit a jelenlevő Tiszt. Beke Sándor plebanus úr is bizonyíthat, (hic fuit accusator — jegyzi meg az író) A mit az meg is tett így: „Valóban, ez igaz, Vener. Consistorium, hogy ő urasága a tilalom után nem volt a filiákban“.

Vicarius: Sőt inkább megsértetett a királyi parancsolat. Kérem felolvasni a királyi parancsolatokat.

Akkor Főtiszt. Székely Ferdinand a Consistorium jegyzője a királyi rendeletek iratait (manuscripta) felolvasta — „e quibus objiciebat Praedicatori tum ipse, tum professor — Seminarii, tum quidam Pater Capicinus, etiam mandatis in manus suos absumentis vehementer studuit Praedicatorem convincere quem minime proficere in suo conancine videns Magnificus Christorits Praeses Consistorii, sibi jussit ea mandata Regia duci, qua postquam legit, objectionem firmavit contra Praedicatorem accusatum“.

Praedicator: Se contra omnes (D. T. O. M. sit laus) defendit feliciter.

Vicarius: midőn látná, hogy előterjesztése első részének semmi hasznát nem veheti, a prédikátorhoz ily felszólítással fordult:

„Lássá, mily lurco ember maga, a ki a mi püspöki canzelláriánkból január 9-én kiadott parancs ellenére (trutz) saját házában filiabeliket esketett“.

Praedicator: Kérem főtisztelendő és Nagyságos Uraságokat, az (t. i. *lurco*) nem vagyok. Megeskettem ugyanis a mondott személyeket a magam házában, mivel tudtam, hogy e tettemmel sem a királyi rendelet, sem az e püspöki várból január 9-én kiadott szabályzat ellen nem vétkeztem.

Vicarius: Más mezejébe vetette sarlóját. Ergo.

Praedicator: Nem vetettem, mivel Hidvég az én filiám.

Vicarius: A plebánusé az, tehát nem a magáé.

Praedicator: Sőt inkább az enyém a régi szokás alapján.

Vicarius: Az visszaélés (desvetudo) volt, és nem szokás.

Praedicator: Sőt inkább törvényes szokás volt az. Jelezen ugyanis boldog emlékezetű hatodik Károly király articulariter mondotta 1721-ben, hogy a mely állapotban voltak akkor a mi ekklesiáink, ugyanabban maradjanak. Már pedig abban az időben is az én filiám volt Hidvég. Tehát törvényes jogszokás szerint az enyim volt s ma is az én filiám Hidvég.

Vicarius: „Quaeratur visitatio. D. Adm. Rev. Ferd. Székely actarius Consistorialis Episcopalem Visitationem Excellentissimi Dni Georgii Klimo Anno 1757 instituta invenit, deditque D. Illustr. Capitulari Országgh, qui tandem dixit, Hidvég est filialis plebani vajissloviensis.

2. At Praedicator audit, est filia Hidvég Paróchi v. plebani.

Praedicator: Hallom, abban az értelemben nem is tagadom, mindazonáltal királyi törvény erejénél fogva (vigore Regii articuli) az enyém az, engem hallgat.

NB. Midőn mind több és több rendeletek és királyi parancsolatok hoztak fel a praedicator ellen, így szólt:

„Alázatosan kérem a Ven. Consistoriumot, én mind azokra felelni nem tartozom, hanem csakis arra, a mely Januárus 9-én kiadott, melynek áthágásával s vakmerő megsértésével vádoltatom, mert csak ez okból idéztettem meg“.

Vicarius: „Fel kell olvasni azt a rendeletet“. Midőn Tiszt. Székely úr azt állítaná, hogy ez a rendelet most nincs kezeügyében, ezt hallván Beke Sándor Tiszt. úr, szállására távozott, a honnan elhozván, Székely úr kezébe adta a rendeletet, ki azt elolvasta.

A consistorium némely tekintélyes tagjai azt állították, hogy a felolvasott rendelet a Praedicator ellen szól.

Praedicator: Ennek a felolvasott rendeletnek az a veleje, hogy senki a praedicatorok közül a filiákba szentségek kiszolgáltatása és halottak temetése végett ki ne menjen; én pedig nem voltam (t. i. künn a filiában.) Tehát a felolvasott rendelet reám nem tartozik (non est contra me).

Vicarius: Tévedett, mert megsértette a plebanus parochialis jogát, megesketvén a házassuló feleket Hidvég és Páprád filiákból.

Praedicator: Én a szokásjog alapján eskettem Hidvégről, mint saját filiámból. Páprádról pedig a besenczi levita által adott bizonyosságlevél mellett, melyet a vőlegény hozott, ezzel pedig a királyi és püspöki parancsolat nem sértett meg.

Vicarius: Sőt inkább nagyot hibázott, midőn a mi parancsolatunk dacára (in Trutz) esketett.

Praedicator: A mindentudó Isten, ki az emberek szívét vizsgálja, tudja, hogy én nem a méltóságtok rendelete ellen való daczból (in Trutz) eskettem, hanem pásztori kötelességből kifolyólag s így ha hibáztam is, a mit ugyan tagadok, gyarlóságból hibáztam.

Vicarius: Hiszen tudott latinul és a rendeletet maga

megérthette. Menjen ki, majd a consistorium megfogja ítélni, vajjon gyarlóságból, vagy rosszakaratból vétkezett-e?

Praedicator: Kimenvén a tornácra (in atrium, a kegyetlen hidegben a *vádolóval* együtt (Beke pleb.) a parasztlak között várt Mignem aztán

Vicarius: Visszahíván a praedicator, így szólott: „A főt. Consistorium az ön ügyét megvizsgálván, így határozott: Most elmehet az Ur nevében, de meglássa, hogy ez után mit csinál!“

Praedicator: „Beneprecor Venerabili Consistorio, atque ita egresso Hypocausto“ — így folytatja — utána szaladt az ajtónálló és mondá: tisztelendőséged nekem 3 máriással, hallgatói pedig egygyel-egygyel tartoznak. Ezt a 8 máriást megszámlálván kezéhez adta, s elment a nagyságos és főtisztelendő Fodor István úr házához (Capitularis simul ac Consistorialis Sacerdotis) „cui pro prandio promisso, per fidelem Dominam Susannam Gáry gratias agit“ s ezt követőleg még azon a napon febr. 6-án hallgatóival együtt Vaiszlóra haza utazott.

E feljegyzés után feltünő betűkkel jegyzi oda háláját:

„DEO Ter-Optimo Maximo viae Duci sit gloria. Amen.

Pedig itt még nem volt vége a dolognak. Ugyanis így folytatja tovább:

Vicarius Chistovits ez ügyet átküldte a vármegye alispánjához, ki február 17-én, Nagy Mihály a nemes vármegye katonája által Pápai Jánost február 20-ra a vármegyei szék elé, a vármegye házára idézte. A hol is midőn Vitéz Pál kis harsányi praedicatorral együtt megjelentek volna, Pápai János ily üdvözlét mondott: „Sit pax in aedibus his ornatissimis et quod Deus T. O. M. Dominus Minorum, Judex Judicium, regat, cogitata, dicta et facta Illustrissimarum Dignitatum, vestrarum, in nominis sui gloriam, Patriae emolumentum, et tranquillitatem animarum“.

Tekintetes, nemes vármegye fő nótáriusa Kardos János substitutus Viceispán, qua praeses p. t. Tabulae, dixit: Magyarul szoktunk itt szólani, jőjjön feljebb az ajtóul Kegyelmetek, Praedikatorok. És minekutána szemközbe vagy ellenbe által napkelet felül, a Táblánál ült urak hátok megett megállottak, mondá nekik:

I. Kegyelmednek vajiszlai Predikátor ez vettetik ellene, hogy a filialis gyülekezeteibe, Hidvégre kijárt, Királyi Parancsolat ellen, imádkozni, predikállani, keresztelni, temetni, praejudiciumával az oda való plebanusnak.

II. Kis Harsányi Prédikátornak pedig az vettetik ellene,

hogy a Belvárdot filiálisnak tartó plébánusnak kárával eskütetett oda való leánt.

Vitéz Paul: Tekintetes Viceispány Ur! Nem esküttem belvárdi leánt, hanem legént Kis-Harsányi leánnyal, a belvárdi levita tanítótól adatott testimonialis mellett, az eddig gyakorlott szokás szerint.

Prd.: A mi az ellenem vetést illeti, a sem igaz, mert ab Anno 1756. mikor publicáltatta a Tettes N. Vármegye, hogy a filiába ne járjunk, nem voltam Hidvégen, királyi parancsolat vagy nemes vármegye currense ellen.

Ma két hete a Vener. Consistoriumban megvallotta Tiszt. vajiszlai plebanus úr Beke Sándor, noha az előtt Vicarius Eönagyságánál és más Méltóságoknál azzal vádolt.

Kardos János úr: A Tisztel. Plebánusoknak stólát adjon, a filiákba ne járjon Kegyelmetek. Elmehet kegyelmetek.

Pápai János: A tekintetes urak engedelmeből ezt mondom:

1. Boldog emlékezetű VI. Károly felséges Királyunk articulariter mondotta s parancsolta 1721. Esztendőben: „Ecclesiae nostrae in eodem statu maneant, in quo tunc erant“.

2. Mostan uralkodó Maria Theresia felséges királyné Asszonyunk 1742-dik esztendőben így méltóztatott nekünk felelni: „Parentis sui desideratissimi Resolutiones in negotio Religionis elementer confirmat“.

3. Ezerhétszáz negyvenkilenczedik esztendőben ezen nemes vármegyének parancsolt, hogy a vajiszlai gyülekezetet ne háborgassa, addig való állapotjában megtartsa.

Már pedig, ha mi predikátorok 1. filiálisokban nem járunk. 2. Plebanos uraknak stólát adunk:

Nem lesznek gyülekezeteink azon állapotban, melyben a feljebb említett esztendőkben voltak.

Tekintetes Koller Mihály fő szolgabíró úr ezekre így szólott: Nem is háborgattatik predikátor úr. Lakó helyében mind keresztelhet, mind esküttethet és mindent cselekedhetik, hivatala szerint, verum deposita stola Plebani.

P. J.: Tekintetes Urak! magának sem veheti meg sokszor a predikátor szegén hallgatóján a stólát, hát két felé hogy vehetné? Ennekem ma vagyon hidvégi filiában tiz esztendőös stólám.

Kardos János: substitutus viceispány ur. A filiabeli ember akár ad stólát, akár nem, menjen a plebánushoz és kérjen tőle czédulát s vigye a prédikátorának. Prédikátorok pedig czédulája nélkül plébánusnak filiabeli embernek se ne kereszteljenek, se ne esküttessenek a tulajdon magok lakó

helyekben is. Értitek ezt szegény emberek? — Kun György és Szőke, filiabeli hidvégi emberek stb. Értjük Tekintetes Urunk. — Predikátoroknak: Elmehet kegyelmetek.

* * *

Dje 3. Martii T. Mesterházi Pál főszolgabíró úr Vaiszlóban, a plébániába T. N. Vármegye hajdujával hívatta a kákicsi, sámodi, hiricsi, és vaiszlói prédikátorokat, zalátai és a besencei lévitákat, helységek biráikkal, esküttekkel együtt és a vaiszlai és bogdásai plebános urak kívánságokra ilyen parancsolatokat adott.

1. Minden filiabeli hallgatótok a stólát pápista plébánusnak adják; mert a felséges királyné Anno 1756. így parancsolta.

2. Valakik az 1756-ik esztendőben currentáltatott mindjárt említett parancsolat után meg nem adták, (t. i. a stólát) N. vármegye hajdúja által exequáltatik, azért néki megadják.

NB. Melyet Kovátsovics Antal nevű hajdú meg is cselekedett.

3. A zalátai és besencei tanító-mesterek vagy leviták ne praedicaljanak, se ne *énekeljenek*, se bibliát ne olvassanak. Mert Anno 1749 Eő felsége parancsolta: Ludi magistri ne praedicient.

Vajiszlói predikátor Pápai János ezek(re) a parancs.(olatokra) így szólott: Tekintetes főbíró Urunk, mindezek a Kegyelmetek parancsolati ellenkeznek mind (1, 2, 3. sz. alatt a már ismeretes ellenvetéseit hozza fel III. Károly és M. Theresia rendeletei nyomán, miket ismételni szükségtelen. Közlő.)

4. Mind mostani méltóságos pécsi püspök és főispán Klimó György urunk ezen szavaival: „nihil ego innovabo“ melyeket 1757-dik esztendőben a Tiszt. Seniorunk előtt, pécsi püspöki várában mondott.

Tek. Mesterházi Pál, főszolgabíró úr: Édes predikátor uram! bizony a nagy urak nem néznek törvényre, hanem stat pro ratione voluntas. Nem törvény, sem szokás volt ez ideig Magyarországon, hogy valaki katonaságra erővel vitesék, de mostanában parancsolják a nagy urak és úgy is kell katonát állítanunk.

Zalatai levita, Csengeri György. T. főbíró urunk, mi leviták nem vagyunk iskola mesterek. Azért a parancsolat nem nekünk szól. Predikálunk azért.

Szolgabíró úr: Kegyelmetek értetik a mestereken, azért ne predikáljanak se bibliát ne olvassanak, mert Postillán az értetik.

* * *

Kisasszony havában Böleske és Földvár szomszédságából rendeltetett Vajiszlóba Simon György nevű plebánus (valamivel idősb Beke Sándornál, ki Görtsönbe vitetett.) Ki is, Dje 21. Septembris Vajiszló körül lakó predikátoroknak ilyen citatoriát irt:

Clarissimi Domini!

(Magyarúl. kivonatban) Püspök ő excellentiája által a Vajiszlói egyházba rendeltetvén, azért hogy ő excellentiája parancsának engedelmeskedjem elmulaszthatatlan kötelességem. Mire nézve araságtokat mind és egyenként, főképen Tsokonyai Sándor kis-csányi. s vele együtt N. N. piskói, azután Pápai József híricsi, mint szintén Pákozdi Mihály kémesi és Szoboszlai Jánost Sámodról most még barátságosan figyelmeztetem és intem, a mennyiben Ő felsége parancsolatát szorosán megtartani és magukat ahhoz szabni akarják, s ha nem akarnak a kiszabott büntetésben részesülni, azok bővebb megérthetése végett a következő Október hó 5-re Tiszteletes Urakat egyenként és összesen a bírakkal és egy esküttel együtt Vajiszlóra idézem stb. Természetesen üdvös és alapos fenyegetés kíséretében, ha idézésének nem tennének eleget. Egyuttal ajánlja, hogy a stolaris (elmaradt) jövedelmeket szorgalmasan írják össze.

Utóirat: Az utolsó iveket (a körlevet érti) küldjék Vajiszlóba, maguknál sokáig ne tartsák, hanem a mely napon megkapják, azon küldjék is tovább. A stolaris jövedelmeket hozzák magukkal.

Láthatjuk, hogy a pápisták elég gyorsan haladnak. A hívőkben szükkölködő plebánus a predikátorokat egyszerűen alattvalóinak tekinti, s velük mint felsőség s pedig impertinens hangon rendelkezik. Felettök való felsőségét akarja fítogatni a „Szegény nép“ előtt, kiket, mintegy a predikátorok megaláztatásának tanúi gyanánt szintén beidéz.

Megkapta rá a méltó feleletet, melyről Pápainak következő feljegyzése tanuskodik melyet nagyobb részében magyarul kivonatban kívánunk ismertetni.

* * *

Október 5 én az idézettek közül egyes egyedül Pákozdi Mihály (nuper e captivitate Bród et Eszék redux) jött Vajiszlóra, a predikátor házához. (Ez az a többször említett híricsi pap, ki véletlen maga elszólásáért nem csak hivatalától fosztatott meg, hanem súlyosnál súlyosabb börtönökben négy évig sínlődött. Visszatérvén az Atyák siettek a szegénynek kenyeret

adni s ez év február 9-én Nagyfaluban tartott Consensus Particularis öt Kémesre prédikátorra rendelte. A kit a kigyó megmar, a gyiktól is fél az ; ezért nem csodálhatjuk, ha a katolikusoktól kemény üldözést szenvedett férfiúnak nem volt bátorsága a henczegő új plébános idézését úgy semmibe venni, mint a többi meghívott eselekedte. Közlő.). Pápai a kémesi birót — ki papjával együtt jött — az idéző plébánushoz küldte azzal, hogy egyedül csak ez egy jelent meg. Az visszazient általa, hogy menjen fel hozzá (t. i. Pákozdi) a vajiszlói predikátorral együtt. A két predikátor felmenvén és köszöntvén őt, az udvariasan fogadta, fedett fővel leültette s monda : „az idézett, de ma itt meg nem jelent predikátorokat kenyérröktől megfosztom“.

Vajiszlói praedicator : Ezt ne tegye főtisztelendő Úr, mivel azoknak szegényeknek többnyire szőlőföldjük van, mivel pedig a szüret ideje most van, mindeniknek megvan a maga kifogása.

Parochus : Még egyszer megintem őket, ha eljönnek jó, ha nem : elküldöm őket Temesvárra és Péterváradra „ad talitskas“.

Praedicator : Ne tegye azt, az hivatalával nem illenek össze.

Parochus : Nem én fogom azt tenni, hanem felsőségem, melynek én megírom, hogy ezek olyanok, kik nekem nem engedelmesskednek. Látjuk, hogy az udvarias fogadtatás folytán Pápai is simán, udvariasan s barátságos kérés útján óhajtott — a magáról nagyot képzelő s kivált új állásának hatalmi köre felől tulságba csapongó, s az első kudarcz által haragra indított — plébánust lecsillapítani. — Az nem sikerülvén, nem riadt vissza attól sem, hogy neki leczkét adjon, így szólván :

Praedicator : Honnan nyert főtisztelendő úr jogot arra, hogy minket predikátor testvéreket magához idézzon ?

Plebános : A nekem parancsoló felsőségemtől. Vannak ugyanis királyi parancsolatok, melyekből bizonyithatom, hogy arra jogom van.

Praedicator : Méltóztatnék hát főtisztelendőséged azokat a rendeleteket előhozni.

Plebános : Olvassa el a pozsonyi királyi helytartó tanács 1756. évben N. Baranya megye világi hatóságához intézett intimatumot. Ennek lényege az, hogy a várkonyi és babartzi predikátorok tiltassanak el, az azelőtt gyakran látogatott Pécsvárad és Pall filiáikba könyörgés, keresztelés, esketés vagy halottak temetése végett kijárástól. Nem engedelmessked-

vén, ha nemesek, idéztessenek meg, ha nem azok, el kell fogatni őket.

Praedicator: Ez az intimatum Baranya megyéhez, mint politikai hatósághoz küldetett, nem is általános az, hanem csak a várkonyi és babartzi predikátorra s az ő megnevezett filiájokra Pécsváradra és Pallra. Azért ebből a rendeletről legkevésbé tűnik ki az, hogy főtisztelendőségednek a mi praedicatorainkat joga lenne megidézhetni.

Plebanus: Van más rendeletem is, a melyből a Praedicatorok idézésére való jogom kiviláglik. E végre olvassa el Tek. Baranya vármegyének a Venerab. Tractus kérvényére hozott resolutioját vagy indorsatioját (in qua institit pro hoc usque ./. Anno 1755 in filialibus locis continuato Exercitio Religionis) Anno 1757 dje 5 febr: exhibitam per D. G. Joaon. Kardos notarius, cujus summa est: A filiabeliek a kath. parochusnak stolát fizessenek. Praedicatoroknak filiákba kijárni semmikép meg nem engedtetik. Tanítók és jegyzők azokban a helyekben, hol Praedicatorok nincsenek, könyörgést ne tegyenek, se Postilákat ne olvassanak hivataluk vesztésének terhe alatt.

Praedicator: Ebben a végzésben egy szó sincs nagyon tisztelendő Uraságodról, sem arról, hogy a praedicatorokat joga volna megidézhetni. Tehát ebből épen nem tűnik ki hivatkozott jogosultsága.

Parochus: Itt van a mesterházi Pál főszolgabíró úr bizonyítványa, melyből megtetszik, hogy a református praedicatorokat jogom van megidézni. Melynek tartalma ez: Az 1761 januar 29-én a vajiszlói parochiára Beke Sándor plebanus által megidézett praedicatorok: Pápai János, Fekete Zsigmond, Szoboszlai János, Kopátsi János, Bagi István, Pápai N. József, a plebanus öt kérdésére, a jelenvolt hat anyá s több filiabeli bírák és esküdtekkal együtt, így feleltek.

Praedicator: Hagyjuk azokat, azt mondom, azok tisztelendő uraságodnak nem feljebbvalói és így ebből uraságodnak a praedicatorok megidézésére való joga épen nem tűnik ki.

Parochus: Olvassa ismét az előbb említett Mesterházi Pál írásbeli bizonyítványát, melyben bizonytságot tesz arról, hogy ő a vajiszlói parochián hallotta, hogy Tiszt. Csokonai Sándor azt mondotta: A Tiszt. Senior úr megmondotta a praedicatoroknak, hogy alkalmazzák magokat a királyi rendeletekhez.

Tehát jogom van megidézni a praedicatorokat.

Praedicator: Kérem, főtisztelendő uraságot, ebből épen

sehogyse látszik meg Uraságod vitatott joga, mivel a plebanus úr idézése nem királyi parancs.

Plebanus: Püspöki rendeletem van a praedicatorok megidezésére.

Praedicator: Ő excellentiája azt mondotta, — hogy egyházi ügyeinkben ujítani semmit sem akar. Tisztelendő uraságod által való megidéztetésünk már valami újítás lenne. Ezek pedig kölesönös ellentétben állanak egymással.

Plebanus: Nem olyan szörnyűséges dolog az én meghívásom, meg akartam ismerkedni önökkel, mivel ismeretlen vagyok. Én is elmegeyek hozzájuk.

Azután bort hozott két üvegpohárral.

Igy a sikertelen vitának — végre is — barátkozással vetett véget a dölyfös plebanus, ki erőtlen érveivel ugyan biában, sőt saját szégyenére hozakodott elő, melyeket az ügyes sé tudós Pápai rendre kicsavart kezeiből.

Pápai érdekes feljegyzései, ide értve a partialis synodusok általa feltett igen rövid jegyzőkönyveit is, az 1763-dik évvel — fájdalom! — véget érnek. A derék pap 1797-ben az esperesi székre emeltetett, melyet 1773-ig folytatott. Az ő idejére esik a szerencsétlen Járdánházi siralmas történetének kezdete, mert eretnokségeért 1768-ban fosztatott meg lelkészi hivatalától. Ellenben a decantatio, a hirdetett tannak visszavonása, s a szerencsétlenség ember elzüllése már 1774-ben, még pedig a korlátoltabb felfogású s türelmetlen Borza Gergely üldözéseinek volt az eredménye. Mint egy igen jellemző egyháztörténeti korjellemező adatot, később, — ha csak bő kivonatban is — talán közzéteszem. De azt mindenesetre sajnálnunk lehet, hogy az esperessé lett Pápainak, ennek a kimagasló alaknak, nem akadt olyan notariusus, minő ő volt, a ki az utókor figyelmére méltó adatokat megítélni, kiválasztani képes s megörökíteni buzgó is lett volna. Bizony, így csak ellesett vonásokat, de egész képet adnunk nem lehet a mozgalmak multak feledés-fátyolával borított eseményeiről. Az egyházmegyék jegyzői ma is érdemessé tennék magukat a jövő hálájára, ha, mint Pápai tette, a jelentős eseményeket a szemtanu hűségével és közvetlenségével hagyják az utódokra.

Nagyváty.

Morvay Ferencz.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

A XIX. század utolsó, vagy ha tetszik, a XX. század első esztendeje nem csak képzeletbeli helyzete, hanem az által is kiváló mértékben nevezetes, hogy ebben nem volt holt szezon. Nagy események történtek benne, a melyek a világ alakulására döntő befolyással is bírhatnak. A khinai háború és a monzai királygyilkosság, mindkettő igen nagyfontosságú politikai és kulturális alakulatoknak lehet a kiindulópontja.

Minden politikai, és szociális vonatkozásokból eltekintve, megemlíthetjük e helyen, hogy a most érintett két nagy esemény az egyetemes keresztyénség ügyével is összefüggésben van.

A khinai háborút — úgy mondják némelyek — egyenesen a keresztyén vallás terjesztése idézte volna elő. És csakugyan tény, hogy a mennyei birodalomban kitört mozgalmak missionáriusoknak és benszüllött keresztyéneknek a legyilkolásával kezdődtek. Ez annál figyelemre méltóbb dolog, mivel vallás dolgában nincs nép, mely oly türelmes lenne, mint a khinai, kik között az elképzelhető különböző cultusformák és hitrendszerek a legnagyobb békességben megélhetnek.

Ha a khinainak ezen toleráns voltát tekintjük is, kétségbe kell vonnunk, hogy a keresztyénség, mint olyan izgatta volna fel ezen csöndes polgárokat. De a missionáriusok s a benszüllött keresztyének ellen irányuló s rövid egy évtized alatt most már negyedszer megújult kegyetlen izgatás és gyilkosság nyilván elárulja, hogy a khinaiak szemében a keresztyénség terjedése reájuk veszedelmet hozó.

A keresztyénség terjedése módjában van meg az a sajátos vonás, a mi a khinaiakat a keresztyénség, a keresztyének, a nyugati civilizáció ellen annyira felbőszítette, hogy megcsöndesedésökről egyelőre, jó ideig szó sem lehet.

Egyes — a khinai viszonyokat állítólag jól ismerő —

férfiak általában a missionáriusokat teszik felelősekké az összes véres eseményekért, mint a kik meggondolatlan fellépésökkel az egész keresztyénséget s a nyugati culturát discreditálták a khinaiak előtt. Mások, kik nem csak jól ismerik a khinai viszonyokat, hanem egyuttal — állítólag — a különböző keresztyén egyházak missiói praxisával is alaposan ismerősök, egyik vagy másik egyház missionáriusaira akarják áthárítani a felelősséget. És e tekintetben előljárnak a római atyafiak, kik a protestáns missió eredményéül tudják be a Khinában, most 3 hó alatt lefolyt szörnyű eseményeket.

Hogy ezen útvesztőből kibonyolodjunk, ahhoz a viszonyok teljes ismerete volna szükséges, a mivel azonban nem dicsekedhetünk. Hanem azért némely figyelemre méltó dolgokat, nyilatkozatokat összeszedtünk, hogy annyi a mennyi tájékozódást szerezzünk.

Annyi bizonyos, hogy a keresztyén missio felkeresi a legvadabb népeket is épen úgy, mint a már némileg civilizáltabb pogányságot. Az is bizonyos, hogy mind ezen népekkel legelőbb keresztyén missionárius érintkezik s nyomába jó a kereskedő, kit a konzul s a katonaság követ. A missió helyzete a szerint változik, illetőleg különbözik, a mint állama konzulátusára is támaszkodik, vagy pedig nem.

Igen érdekes az a beszéd, melyet júniusban épen a khinai zavarok legválságosabb napjaiban lord Salisbury tartott az Evangeliumnak a külföldön való terjesztésére alakult társulat 200 éves jubileuma alkalmával, melyben megemlékezik arról, hogy az államhatalom nem támogathatja oly mértékben a missiót, mint sokan várják tőle.

Érdekes párhuzamot vont a régi missio és a mai között. A régi egyház missionáriusa pld. Bonifatius, vagy az ír Columban, midőn missiói útra indult, magára vette szent vállalkozása összes nehézségeit s szembe szállott egymagában mindazokkal a borzalmas dolgokkal, melyek között hitének szilárd-ságáról, hitéből fakadó erkölcsi élete tisztaságáról olykor a martyr-halállal kellett bizonyosságot tennie. Ellenben ha a mai Bonifatius vagy Columbán olyan veszélyben forog, mely őt martyriummal fenyegeti, akkor hamarosan konzulához fordul, a kinek az intézkedésére csakhamar egy ágyúnaszád tűnik fel a látóhatáron. Ez a mai nemzetközi jognak a folyamánya s a minek egyenes következménye a missió erkölcsi és szellemi nimbusának némi, olykor erős csorbulása. Alkalmat szolgáltat ez az embereknek arra, hogy a keresztyén tant másképen értelmezzék, mint a hogyan prédikáltatik. Ily körülmények között nagy elővigyázatra és okosságra van a mis-

sionáriusnak szüksége, ki nem csak hogy az evangéliumot hirdeti, de hallgatóinak szemében egyszersmind azon népnek jellemét és célzatait is képviseli, a melyből származik. A kellő elővigyázat és okosság hiánya nem egyszer veszélybe dönti a missionáriust, de nem csak őt magát, hanem azokat is, kiket hiveitül megnyert és ezenfelül nem egy ízben okozója honfitársai vesztének, katonai erőmozgósításának, sőt háborúnak is stb.

Németországon a „Hamburger Nachrichten“-ből kiindulva több ujság foglalkozott a khinai háborúnak okaival, a melyek között egy diplomatának nyilatkozata szerint, legfőbb a missionáriusoknak tolakodó működése. Némelyik lap, egyenesen a protestáns missió erőszakoskodásait emlegeti. Érthető azután az elkeseredés úgy általában a missio, mint különösen a protestáns missio és barátai körében és számos ujságcikk jelenik meg, mely ezt az ügyet kellő világításba öhajítja helyezni.

Ezen alkalomból felelevenítik br. Kettelernek, a meggyilkolt khinai német követnek is egy nyilatkozatát, melyben a khinai missiónak a Khinában oly gyakran előforduló keresztyén mérszárlásokhoz való viszonyáról igen figyelemre méltó dolgokat mond el, a minőkről különben már egyszer e helyen is megemlékeztünk.

A feddhetlen életű, vagy a jobb osztályokhoz tartozó khinai — úgy mond — alig jó a missionáriusokkal érintkezésbe. Csak a társadalom páriái és a gonosztevők fordulnak az idegenekhez, hogy védelmüket kinyerjék, a miért gyakran még fizet is, mint Törökországban vagy Marokkóban, hol a követségek és konzulátusok alsóbb rangú személyzetének ezen úton még csak nem oly régen is, igen szép jövedelme volt. Ha a benszülöttnek nincs pénze, hogy a védelmet megfizesse, akkor a missiónáriushoz fordul s a keresztyénség iránt nagy vonzalmat mutat s mikor a missionárius bizalmát megnyerte, akkor előáll valami rémmesével, melyben azt bizonyítja, hogy földieit, rokonait stb. az ő hiteért őt mindenképen üldözik, ellene áskálódnak, hamis feljelentéseket tesznek a tartományi bíróságokhoz, a minek következtében őt most fogságba vetik és a khinai igazságszolgáltatás ismeretes módszereivel fognak vele elbánni. A missiónárius ilyen meséknek könnyen felül s új hívének megmentését mindenképen igyekszik keresztülvinni.

Efféle eljárás leggyakrabban Khinában fordul elő, hol a rosszhiszemű adó, a hűtlen vagyonkezelő, a sikkasztó nagy hirtelenséggel egyszerre csak arra ébred fel, hogy minő gyönyörű a keresztyén vallás, minő szépek ennek erkölcsi igazságai. És ily úton-módon földbirtok vagy más tulajdon a chinai igazságszolgáltatás elől elvonatva a konzuláris bíraskodás

elé jut, a mi természetesen általában is, de különösen a kifosztott, a megcsalt khinaiak bosszuságát, haragját a missio ellen irányítja.

Mindez még nem szól ugyan a missionáriusok becsületessége ellen, de összevág azzal, a mit lord Salisbury az elővigyázatáról és okosságról mond.

Az elmondott dolgok még nem érintették egyik vagy másik felekezetet missioját. Hanem a mint katolikus részről a protestáns missio gyanúsításához hozzáfogtak, megindult a *recriminatio*.

Protestáns részről főleg a chinai róm. kath. missioi püspök, Anzernek tulajdonítják az ellenök intézett támadásokat. Ez a hí pásztor most Bécs mellett hűsöl és imádkozik cserbenhagyott hiveiért s a mellett igen szépen mutogatja ki azokat a hibákat, melyekkel a protestáns missio az egész chinai válságot felidézte.

A legvégzetesebb tett volt — úgy mond, — hogy a protestáns missio Kiautschuban állomást telepített. Azonban nyomban ki is sütötték reá, hogy már 1898-ban a missioi munka életkérdésének jelölte meg, hogy Kiautschuban állomás rendeztessék be. Természetesen a jó püspök pápás missioról gondolkozott, mely áldás lett volna és mert protestáns missio állíttatott fel, ez most a bajok okozója.

Hogy melyik missio, — a protestáns, vagy a pápás — részén áll-e a meggondolatlan erőszakoskodás, erre nézve igen jellemző magának Anzernek a nyilatkozata, melyet egy szerepléséről a „*Neue Freie Presse*“ tudósítójának tett. Az interviw-ból némi részletet mi is adunk az alábbiakban: Eddig Anzer püspök Tsiningben székel, de jövőre székhelye Jentschoufuban lesz, hol Confucius élt és tanított. Négy évi küzdelmébe került Anzernek, míg Jentschoufut lakóhelyéül meghódíthatta. Mivel nehezen boldogult, kívánságával a francia követséghez fordult, mint a mely gyakorolta még ekkor a katolikus keresztyének felett a protectoratust. Azonban a követség közbejárására a Tsung-li-Jamen azt válaszolta, hogy a chinaiak nem engedhetnek letelepülést keresztyének ott, hol egykor az ő vallásuk alapítója élt. Mikor a németek feletti protectoratus Németországra szállott át, von Brand, német követ, ki igen jó lábon állott a chinai nagyokkal, hasonlóképen arra kérte Anzert, hogy hagyjon fel törekvésével. De ő nem tágitott s végre Pekingből megkapta az engedélyt, hogy Jentschoufuban letelepedhetik s maga a kormányzó is utasított a schantung alkirály által, hogy a püspököt mandarini rangjához illő tisztelettel fogadjja. Midőn Anzer

megérkezett a szállodába, ablakából plakátokat látott kifüggesztve, melyeken „Halál az ördögökre“ felírás állott. *A beiktatásnak a Confucius templomában kellett végbemenni.* Midőn Anzer ide belépett, zsufofva találta s a tömeg halált ordított „az ördögökre“. A püspök ezért a kormányzót felelősségre vonta. Ez s mandarinjai mentegetik magukat, de titkos s gúnyos mosolyukkal még jobban felizgatják a tömeget. A kormányzó Anzert egy, az ő tiszteletére adott banketre hívja, de az visszautasítja s egy mandarint, mintegy saját oltalma végett karon fogva, a templomot pokoli zsvaj közt elhagyja, majd távozik Jentschoufiuból is. Természetesen most panaszt tett Csoung-li-Jamen előtt. De ez az ügyet a császár elé tétette. A császár, Kwang-su, szigorú ítéletet hozott a jentshoufui mandarinok ellen. Kötelezte őket, hogy Anzer számára, saját költségükön egy házat vegyenek a szent városban; — hogy egy proclamatióban ismerjék el a nép előtt, hogy Anzerrel szemben gyalázatosan jártak el. Ezenfelül az izgatók börtönbe vettettek s a hibás mandarinok néhány évi hivatalvesztésre ítéltettek. Anzer azonban nagylelkűen kijárta, hogy minden büntetés elengedtetett, azon feltétel alatt, hogy többé ellene semmit elkövetni ne merészljenek.

Ez a historia, mely egyenesen Anzertől, egy katolikus missioi püspöktől származik, eléggé mutatja, hogy ingerli a pápás missio a chinaiakat s miképen teszi gyűlöletessé az idegent, a keresztyént.

Különben a pápás missio praxisából most a protestánsok ócsárlása után igen érdekes dolgok kerültek napvilágra, melyekből egy párt mi is bemutatunk olvasóinknak.

Dél-China fővárosában, Kantonban, a jezsuiták számára egy nagy tér elfoglaltatott s ott székesegyház építtetett. Eleinte zajgással és lázongással akarták a chinaiak az építést megakadályozni, majd a kész székesegyház lerombolására törtek, mivel azt hitték, hogy annak nagy tornya China szerencsését tönkre teszi. A kormány a követségek fellépésére kénytelen volt egy telket szerezni a templom mellett s arra katonai őrsapat részére laktanyát építtetett. Még mai napság is ez a francia jezsuiták missiojának a sablonos formája: templom, katonai fedezet alatt.

Egy másik épületes história szerint egy községben egy játékbárlang volt, melyet a szenvedélyesen játékos chinaiak szorgalmasan látogattak. Azonban a rendőrség reájött e bárlang létezésére és mivel a szerencse játék Chinában szigorúan tiltva van, a tulajdonos bajba került. De nem vesztí el lélekjelenlétét, hanem hirtelen a járási szék-

helyre Montana atya pópás missionáriushoz küldött segélyért. Mikor a fegyveres erő megérkezett, a játékbarlang kápolnává volt átalakítva „az égfiának csarnoka“ név alatt. És mikor néhány katona bambusbotokkal néhány cserepet leszurkált ezen „kápolna“ tetejéről, a pópista pap 3000 dollár kártérítést követelt a kápolna rongálásáért, a mit végre is megkapott.

Egy család földeket bérelt, de érettek nem fizetett. A tulajdonos panasza ment a bíróhoz s ez részére 1100 dollárt ítelt meg. Az elítéltek erre a tunkuni francia pópista missionáriushoz folyamodtak, ki azon feltétel alatt, ha pópisták lesznek, megígérte, hogy kiszabadítja őket a bajból. A gaz bérlők örömmel lettek pópisták s így kivonattak a chinai hatóságok oltalma alól s a francia protecturatus egy fillér fizetésére sem kötelezte őket. Természetesen a lakosság körében ez az eset ingerültséget keltett, de ezt csak elnyelték.

Cheklum kereskedelmi városban egy rablóbanda garázdálkodott, melyből egyszer ötöt tettenérve elcsiptek. Halál várt rájuk. Hogy kiszabadulhassanak, hozzátartozóik a francia pópás missionáriushoz fordultak, de ez kijelentette, hogy csak akkor lép közbe, ha 20 család pópistává lesz. Mikor végre a husz családot nehezen összehozták, a missionárius is fellépett s követelte, hogy a tévedésből rablók gyanánt elfogott katolikus keresztyéneket a chinai hatóság adja ki. Még a francia consulátust is mozgásba hozta, míg nem a rablókat szabadon eresztették.

Egy embernek a kutyáját valaki agyonütötte, s az ember, hogy a tettest kitudja, katolikus lett. A vizsgálatot a pap vezette. Egy emberre gyanu nehezedett, de a katonák tévedésből mást fogtak be helyette, a ki minden bizonykodás daczára 10 dollár kártérítésre ítéltetett. Mivel ezt az összeget nem tudta egyszerre lefizetni, a pap közbenjárására a hiányért újból börtönbe jutott. Erre az egész falu fellázadt. Az ártatlant a fogságból kiszabadította s dühében a pap házára tört, hogy a pénzt visszakövetelje. A pap a melléje gyülekezett 13 hívével, mauser-puskákkal fogadta a tömeget, s a mint közéjük lövöldöztek, az elvakult tömeg a papot s hiveit lemészárolta.

Ilyen esetek fordultak elő a chinai pópás missió terén és mégis a protestánsok azok, kik felidéztek a chinai zavarokat. Ugyan nem jut-e eszünkbe, hogy egy és ugyanazon lélek működik ezekben a denuncziálásokban, meg azokban az ujság cikkekben itt jó Magyarországon, melyek a protestáns néppártról irogattak s bennünket a felekezeti béke megzavarásával rágalmaztak?!

A másik nagy nyári esemény a monzai királygyilkosság volt, mely — mint köztudomásu — szocialistikus okokra illetőleg az anarchismus elveire vezethető vissza. A keresztyén-ség ügyét két irányban érintette ez a szörnyű esemény, t. i., mint jó alkalom a pápaság részéről az egyedül üdvözítő egyház dicsőítése mellett a szabadonczságot tenyészítő liberális protestantismus ócsárlására, másfelől, mint helyi jellegű tünet, némi közeledést hozott létre ad hoc a Kvirinál és a Vatikán között.

Mindkét irányú megnyilatkozás csak ideiglenes jellegű volt. Mert hát a fődolog az egyházállam visszaállítása, a pápa politikai hatalma, kiért dicsérteték az „egyház“, mely az anarchismust kárhoztatja, sőt tanaival s ezek tisztaságának megőrzésére szolgáló és históriailag jól kipróbált eszközeivel, még csak az emlékét is el fogja enyésztetni az anarchismusnak, mihelyt hatalomra kerül. Ezért ócsároltatik a protestantismus, a mely mint az egyéniség érvényesülésének elve, a nemzeti eszmének, tehát az olasz egységnek is támasza, és mint a liberalismus forrása, ellensége minden reactionak. A mint tehát az új király atyjának és nagyatyjának a nyomdokaiba lépett és ezt erőteljes kifejezésre juttatta, a közeledés is megszűnt s vele az önkínálgatás is.

De ha egyebütt nem tennék, nálunk még is megteszik, hogy a protestantismust, azt a szellemi tatárjárást, vagy törökuralmat, lehetőleg befeketítsék. A magyar királyság 900 éves jubileumi ünnepe, az ezzel kapcsolatosan elhangzott ultramontán izű katolikus nyilatkozatok, nemkülönben az a szánalmas vergődés, melyet ez alkalommal a magyar kormány elkövetett: egyaránt szomorúsággal tölt el bennünket. — Azonban nem akarunk itt hazai dolgainkról sokat beszélni, hanem egy kis különbséget kívánunk felmutatni a hazai és a külföldi protestantismus között.

Ismeretes egyházi lapjaink olvasó közönsége előtt, hogy „post festa“ minő szép, hangzatos és megszivlelendő cikkek jelentek meg e lapok hasábjain a nevezett ünnepekről. De mi emlékezünk arra is, hogy már több mint egy évvel az előtt, valami óvó, intő szót olvastunk volna, melyben a magyar protestantismus figyelmeztetve volt erre az ünnepélyre, figyelmeztetve volt, hogy ne engedje magát felre tolatni, hanem a maga részéről ragadja meg a kezdeményezést ahhoz, hogy ne felekezeti ünnep legyen az, a minnek a magyar keresztyénség, a magyar állam közös ünnepeinek kell lenni. A gyöngye szót senki sem hallotta meg, és most az incriminációknélkül való.

Nem épen ilyen nemzeti, de annál tágabb körű ügyben egészen másképen járnak el a német evangélikusok. Ez az ügy a Husvét napjának az állandósítása.

Igen jól ismerjük az egyháztörténelemből, hogy milyen diadallal hirdeti a pápaság mai napig is, hogy a nyugalom napját, a szombatot, ő tette át a vasárnapra, ő tette a vasárnapot a keresztyénség legfőbb és általános ünnepévé. Sőt még nem átalnak némely helyen arra is hivatkozni, hogy bár az Úr a szombat megszentelését rendelte volt, de a pápának joga és hatalma van az isteni törvényt módosítani. Némkülönben ismeretes, hogy a naptárjavításhoz mily dicsőséget fűz a pápás egyház. Ebből indulhatott XIII. Leó pápa, mikor a Husvét napjának állandósítását vetette fel és ezzel az állandósítással a keresztyénség felett tényleg fennálló nagy hatalmát kívánta igazolni.

Azonban a protestánsok most nem maradnak a dologtétlen szemlélői s nem várják meg, míg nélkülök ily fontos kérdés a keresztyénség nevében a pápaság javára nyer megoldást. A német evangélikus egyházikormányok konferenciája foglalkozott a Husvét napjának állandósításával is és kijelentette, hogy a megváltozott közélet egy ily állandósítást kívánatosná teszi; és hogy elvi akadályok ez állandósításnak nem állják útját. A Husvét vasárnapnak márczius végén vagy április elején egy vasárnapi napra való fixirozását már most célszerűnek jelenti ki a konferencia, ha abban a kérdésben a többi keresztyén egyházzól is megegyeznek s az állami hatalom sem tesz kifogásokat.

Röviden még az ausztriai vallási állapotokról kell megemlékeznünk, a melyek nincsenek minden tanulság nélkül.

Hogy a „Los von Rom“ maga 10,000-nél több lelket szakított el Rómától az osztrák császárság különböző tartományaiiban, és hogy folyton hódít a mozgalom, az általános ismert dolog. A protestantismus kikezdte az óriás tömegű osztrák catholicismust. Olyan forma volt a helyzet, a vallások között, — de az activitás visszájával, — mint nálunk, hol Róma vágott neki a protestánsoknak, főleg a református egyháznak. Azaz egyik egyház egyszerre vehemensen neki ment a másiknak, tőle hódít s az egyház megmaradt liveit aggodalomba ejti. És — még mindig figyeljünk a helyzetek visszajára — most jó a morál.

Mit csinál a magyar maroknyi protestantismus az óriás római egyháztól jövő ezen támadásokkal szemben? Ujság-czikkeink egyházi lapban és politikaiban egyaránt, panaszol

és az államra apellál, hogy itt nincs igazság. De tenni... nem igen tesz semmit.

Es mit csinál a roppant osztrák katolicismus, midőn 30 milliójából valami 10,000 a protestantismusra megy át, ahhoz a kicsiny kis egyházhoz csatlakozik, mely anyagi lét-feltételeit magának az erősen katolikus államnak a kezéből nyeri? Belmissiot szervez pápista módon.

Legelsőben is gondoskodik elegendő számú templomokról s főleg a gyárvárosokban, az ipari főbb helyeken a lélekszám arányában s a területi viszonyok szerint állítja be új templomait. Továbbá meghonosítja a katolikus olvasókörcset, vagy ingyenes olvasótermeket állít fel. Hogy legyen mit olvasni, a protestáns tractatusokkal szemben a katolikus tractatusokat indította meg. Lindauban a Boden-tó mellett a katolikus sajtót irányító nemzetközi társaság működik, mely munkásságát Németországra, Ausztria és Magyarországra és Schweizra terjeszti ki legfőbbképen. A katolikus legényegyletek és polgári körök száma lehetőleg szaporíttatik. Katolikus nagygyűlések tartanak a birodalom különböző helyein és pedig a leginkább veszélyeztetett pontokon. Megindultak az ú. n. missiók, a mikor a legkitűnőbb egyházi szónokok igyekeznek a népet az eretnek tévelytől visszatartani. Különböző socialis egyesületek, szövetkezetek mind felhasználtatnak az egyház erősítésére. A nők útján kiváltképen oda kíván hatni az egyház hogy a szavazati joggal bíró férfiek a keresztényen socialis pártot segítsék diadalra stb.

Az osztrák pápista sajtó ma már nem is igen hátkódik a „Los von Rom“ miatt és kineveti annak egyenes eredményét. Annak a 10,000 embernek az elvesztése, a kik úgy sem voltak az egyház igaz baráti, felébresztette az egyházat és felébresztette közönyös fiainak százazreit, úgy hogy az egyház ma erősebb, hatalmasabb, mert öntudatosabb és lelkeesebb, mint volt a „Los von Rom“ előtt.

Hát vajjon nálunk, szegény magyar protestánsoknál, mikor lesznek szembetűnők azok az áldások, melyeket az Úr a Majláthok és Wolaffkák által felébresztendő evangéliumi munkásságunk gyümölcseiben szánt nekünk osztályrészül?!

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Gian Giacomo Maurette búcsuszava a pápához. Az olasz eredeti 8-dik kiadásából fordította *Szabadi Béla*. Budapest, 1900, Hornyánszky könyvnyomdája, 100 lap, ára 50 fill., kapható Hornyánszky V. könyvkereskedésében.

Egy volt pápás pap Jézushoz térésének, illetőleg a pápától való elszakadásának polemikus előadása ez a könyvecske, a melyet *Szabadi Béla* magánhivatálnok ültetett át szép magyarsággal hazai nyelvünkre. Hatalmas polemia a pápistaság ellen, erőteljes apologia a protestantismus mellett.

Szerző, a volt pápás pap elszakadt a pápától, hogy egyesüljön a Jézus Krisztussal. Ezt a fontos lépését meggyőző erővel okolja meg. Elszakadok, úgymond, a pápától, mert Jézus Krisztus az alázatos szívűekkel tart, nem pedig azokkal, a kik a nyájuk fölé helyezkednek. Elszakadok a pápától, mert azt tartom Jusztin vértanúval, hogy ne hallgassatok senkire, a ki nem a Szentírásból meríti minden ő bizonyosságait. Elszakadok a pápától, mert azt mondom Cypriánnal, hogy nagy vakmerőség és nagyképűsködés az emberi hagyományokat az Isten parancsolataival egy sorba helyezni. Elszakadok a pápától, mert azt mondom szent Hiláriussal, hogy a ki a kinyilatkoztatott igazságokat meg akarja szerezni, azokat a Szentírásban kell keresnie és nem az új könyvekben. Elszakadt a pápától, mert meggyőződött arról, hogy «a mai római kath. vallás nem egyéb, mint a zsidó és pogány hit keveréke, a melybe mintegy belefult a keresztyénség;» hogy «a római egyház tanításai homlokegyenest ellenkeznek az Isten Igéjével, a miről mindenki meggyőződhetik, ha egymással szembeállítja a tanításokat» (15. l.). És itt szerző párhuzamos idézetekben szembeállítja az Isten Igéje tanítását és a római egyház tanítását a purgatóriumra (37—40. l.), a fülbe gyónásra (41—45. l.), a szentekhez való könyörgésre (46—48. l.), a képek imadására (49—52. l.), az idegen nyelvű könyörgésekre (53—58. l.), a misére (59—61. l.), az

áldozó papságra (62—68. l.), a Szentírás olvasására (69—72. l.) és hitszabályozó jelentőségére (73—87. l.) vonatkozólag.

Ebből a vizsgálódásból szerző arról győződött meg, hogy csak *egy* és örökkévaló áldozat van, a mely a Jézus Krisztustól áldoztatott, a ki az igaz és *egyedüli* főpap; hogy a Jézus Krisztus testét az Úrvacsorában *egyedül* hit által veszszük és nem valóságban, miként a római egyház tanítja; hogy a Jézus Krisztus a mi *egyedüli* közbenjárónk és hogy *egyedül* általa juthatunk el az Atyához; hogy *egyedül* a Jézus Krisztusban való hit által váltunk meg bűneinkből és hogy *egyedül* az Isten ingyen kegyelméből üdvözülünk; hogy az Ó- és Új-testamentomba összegyűjtött Ige a keresztyén tanítások egyedüli foglalata és *egyedüli* alapja a hitnek; hogy a földi élet elmúltával nincs más hely, mint a mennyország és a pokol; hogy a pápa *egyedül* Rómának püspöke stb. stb. És mivel szerzőnek ez a meggyőződése, kötelességének tartotta a keresztyén vallást abban a tisztaságban és egyszerűségben hirdetni, a hogy az a Szentírásban olvasható. A minek természetesen az lett a vége, hogy a római egyházból kiátkozták, illetve ő maga önkénytelenül kilépett abból.

Az eddigi polemico-apologetikai részek a meggyőző fejtegetés és a talpraesett bizonyítás által tűnnek ki, míg a lemondó-irat, a püspök előző levelezése és szerzőnek különböző válaszai rendkívül érdekes részei a derék könyvecskének.

A munka lefordításával nagyon hasznos és korszerű munkát végzett *Szabadi Béla*, a kit mint hitbuzgó embert és a budapesti ref. ifjúsági egyesület tagját eddig is előnyösen ismertünk; de a ki most mint ügyes tollforgató mutatja be magát. Hasznos a munka, mert belőle minden értelmes olvasó az igaz keresztyén vallásban lelki erősödést és számos hitvédő fegyvert talál a római hitrendszer ellen. Korszerű a munka, mert épen manapság, a heves és elfogult felekezeti gyűlölködés közepette, nagy szükség van a szemeket felnyitó és az elméket megvilágosító ilyen hitvédő iratra, a mely nemcsak okosan, bibliaszerűleg van írva, hanem szép folyékony magyarsággal van átültetve is.

De dicséret és elismerés illeti *Irsay József* egyházi felügyelőt, buzgó hitsorsosunkat is, a ki a könyv kiadásának mindennemű költségeit fedezte és áldozatkészségét azzal tetézte, hogy a befolyó jövedelmet a Prot. Orsz. Árvaházra ajánlotta föl. A hitben erős, érvelésben meggyőző könyvecskét, melyet a Hornyánszky-czég nagyon csinosan állított ki, úgy önmagáért, mint az általa szolgált jótékony célért megszerzésre és népünk körében való terjesztésre melegen ajánljuk mindazoknak, a kik súlyt fektetnek a nép hitének szilárd-ságára és evangéliumi tisztaságára.

Sz. F.

b) Külföldi irodalom.

Wernle, Paul, Lic. Privatdocent an der Universität Basel.
Die synoptische Frage. Freiburg i. B. Mohr (Paul Siebeck)
 1899. 8°. XII. 256. Ára 4 M. 50 Pf.

Az utolsó évtizedben a synoptikus kérdés terén igen nagy haladás történt. Nemcsak theologusok, hanem nyelvészek is buzgón kutatják a három első evangélium egymáshoz való viszonyának fontos kérdését. Wernle egyike a legifjabb, de hivatott munkásoknak. Nem akar az eredetiség igényével fellépni, nem is tűz más célt maga elé, mint azt, hogy a Weizsäcker Syn. Evangélium című műve óta nélkülözött tájékoztató vezérkönyvet adjon az érdeklődők kezébe. Ámde ezt a célzt messze túlhaladja, mert egyenesen a syn. problema megoldását kíséri meg. Kísérlete pedig sok tekintben érdekes. Egészében azt a benyomást kelti, hogy alapos írástanulmány előzte meg e munka kiadását.

Wernle nem csatlakozik sem a traditionalis, sem az Ősmárk, sem a kétforrásos, sem a használási hypothesis híveihez, hanem, bár Zahn személyével kapcsolatosan a kombinatív hypothesiseket igen kíméletlenül ítéli, maga is részint a traditionalis, részint az ősevangéliumi, részint a használási hypothesis kipróbált igazainak egyesítése által hárcm forrás létezését veszi kombinációba, melyek közt a vezetőszerpet Márk, és pedig a kanonikus Márk, viszi.

A munka egy tájékoztató bevezetés után négy főrészben tárgyalja a synoptikusok egymáshoz való viszonyának összebogozott kérdését. A bevezetésben az elveket és a módszert állapítja meg. Szerinte a synoptikus kérdésben az evangéliumi traditio keletkezésének és történetének kérdését az írott evangéliumok egymáshoz való viszonyának kérdésétől el kell választani. A synoptikus kérdés görög iratok rokonsági viszonyára vonatkozik s az ez iratokat megelőző szóbeliség processusát egyszerűen figyelmen kívül hagyja. (VI és 123). Ez elv alapján a módszer nem lehet más, mint az egyes iratoknak tartalmi, elrendezési és szövegbeli beható összehasonlítása alapján a többihez való viszonyának megállapítása. Mindjárt az első részben, a hol Lukács evangéliumát veszi elő, elsőbb is Márk-kal hasonlítva össze, a következő címek alatt fejtegeti a kérdést: 1. Lukas und Marcus. A) Inhalt. B) Anordnung. C) Text. a) Der Text der Herrenworte. b) Der Text der Erzählungen. Hogy a szöveget két csoportban veszi vizsgálat alá, annak elvi alapja van. Wernle ugyanis azt a dogmát állítja fel, hogy Jézus szavaival szemben úgy az első keresztyének általában, mint az első feldolgozók különösen is sokkalta kötöttebbeknek érezték magukat, mint az események előadásában. Ezért a közölt beszédek és kijelentések szövege

is sokkal hívebb, az eseményeké sokkalta egyénibb. (6.). Csak azt feleli Wernle ismét külön vizsgálat tárgyává tenni, hogy az ily módon az elbeszélések és a beszédek szövege közt szükségkép léte-sülő stiláris különbség konstatálható-e a synoptikusokban?

Hasonlókép elvi alapon dönti el a tárgyalás sorrendjét is. Szerinte a synoptikusok tárgyalását valami történetileg is positiv alapon kezdhethjük és folytathatjuk. Így történetileg positiv alap Lukács 1, 1—14, a melyből bizonyos az, hogy Lukács nem az első evangéliumot írja, de sőt már előtte is többen írták meg nem mint szemtanúk, hanem mint a hagyomány feldolgozói, a Jézus történetét, továbbá, hogy Lukács az elődjeit teljesség és chronologikus rend dolgában felülmulni igyekszik. Ebből következik, hogy Lukács nem az első generatio embere s hogy nem a hagyományból, hanem források után készíti a művét. Első feladat tehát, hogy Lukács forrásaival jöjjünk tisztába.

Első forrásul kínálkozik mindjárt Márk, mint a melylyel a legnagyobb rokonságot mutatja. A szöveg, a tartalom és az anyag elrendezésének alapos és részletes vizsgálata arra az eredményre juttatja Wernlét, hogy Márk tényleg forrása volt Lukácsnak, a ki ezenkívül még két (vagy esetleg több) forrást használt és pedig egy beszédgűjteményt és egy ismeretlen — esetleg szóbeli — forrást, a melyből a csakis Lukácsnál található részletek származnak. (107.). Márknak csaknem az egész anyaga benne van Luk. 3, 1—6, 19. 8, 4—9, 50 és 18, 15—24, 10-ben. A mi nincs benne, azért maradt el, mert Lukács vagy nem tartotta lényeges dolognak, vagy másutt már közölte a párhuzamosát. Bizonyos azonban, hogy Lukács a mai görög Márkot ismerte és használta s épen mert rossz görögséggel volt írva, azért dolgozta át a stílusát teljesen (18, 26, 222.). Ámde ez állítás mellett azzal a kérdéssel is le kellett Wernlének számolnia, hogy, mert a D, syr^{cur.} és syr^{sin} szövege, mely pedig a 2-ik század közepén már ismeretes volt, a mai szöveggel nem egyező, a kétféle szöveg közül melyiket ismerte Lukács! Azt az eredeti szöveget, mondja Wernle, melynek számtalan változata s feldolgozása közül ránk a D és rokonai, meg Lukács, meg Máté, meg a variáns lectiók roppant száma maradt. Az eredeti szöveget ezekből kellene, ha még lehetne reconstruálni.

Márk elsőségének megállapításával Máté elsősége természetesen elesik, sőt azt sem lehet megállapítani, hogy Máté előbb keletkezett-e, mint Lukács. Az azonban bizonyos, hogy egyik se volt alapja és forrása a másiknak. (178.). A két evangélium közt tényleg meglévő egyezést, a mely különösen a nagyobb beszédeknel szembeötölő, nemkülönben a Márkból vett közös anyag toldásában mutatkozó eltérést Wernle közös forrás felvételével magyarázza meg. E forrás felvételét igazolja és követeli a két evangélium Márk anyagán kívül is el nem

vitatható közössége (43, 61, 80, 178.). Ez a közös forrás a már előbb is említett beszédgyűjtemény volt. Ezt bizonyítja különösen a Márkon kívüli synoptikus anyag épen beszédbeli részének feltűnő egyezése. Ámde e beszédek közül is egyeseknél nagy az eltérés, úgyannyira, hogy míg a Keresztelő beszédéből, a megkísértésből, a kapernaumi százados történetéből és Lukács 12, 2—12-ből Máténak, viszont a jelkivánó beszédből és a lakoma példázatából Lukács forrás voltára következtethetnénk. De ezeknek a felhozott és egymás ellen szóló részleteknek nincs bizonyító erejük, mert csak az akkor még szabadon működő reflexió egyénítéséről tanúskodnak.

Wernle szerint (193.) Máté is három forrást használt, úgymint Márkot, a beszédgyűjteményt és a többé nem rekonstruálható elvesztett forrást. Hogy Máté csakugyan források után készült mű, mutatja az, hogy beszédei a Lukácséival, történetei a Márkéival egyezők (111.), hogy nem kevesebb mint 18 duplum van benne (113.), hogy a műben régi és új eszmék egész sorozata váltakozik (114.), de sőt még a citatumok is felváltva, hol a LXX., hol az eredeti szöveg használatát mutatják (116.). De azért Máté nem már meglévő (pld. Papias-féle héber) evangélium fordítása (contra Zahn) vagy feldolgozása, hanem eredeti források alapján szabad feldolgozással készült mű (124). Ezekből világos, hogy a traditio hamis és az igazság az, hogy Máté nem lehet elsőrendű forrásmű. Wernle ebben egyszerűen csatlakozik Dalman kijelentéséhez, hogy hébernyelvű Máté sohasem létezett (208.).

Hogy Máté nem volt Lukács forrása, azt a tartalom, elrendezés és szöveg alapján kimutatta Wernle, de hogy Márknak sem lehetett a forrása, azt Griesbachékkal szemben erős érvekkel igyekszik kimutatni. Hogy is változtathatta volna meg Máté a készen talált dispositiót avagy mi indíthatta volna őt arra, hogy a csoportosan talált csodacyklust szétszórja, vagy a beszédgyűjteményt tekintetbe se vegye (129.).

Máté, ép úgy, mint Lukács, az első század vége felé keletkezett, Máté már a 70-es években készen volt. Ezt bizonyítja az evangéliumok alap gondolata és jelleme. Míg ugyanis Márk a péteri beszédekben mindenütt megtalálható amaz alap gondolatot szolgálja, mely az evangélium végén a pogány százados ajkán válik kimondott igazsággá, s ezt a lehető legegyszerűbb eszközökkel teszi, addig Máté és Lukács már a katholizálódás útjára tért egyházi felfogás nyomát nem egy helyen mutatja. Wernle szerint Máté alap gondolata az, hogy Jézus az írások szerint Izraelnek adott, de általa elvetett és a pogányok által befogadott Messiás. Az egész mű anti-judaistikus szellemű. Judaismusa a forrásokból, anti-judaismusa Mátétól származik. Kimutatja, hogy christológiája fejlettebb, mint Márké, etikája meg katolikus jellemű (pld. 19, 21.). Különösen azonban

az ἐπ' ἄφροσω ἀμαρτιῶν másutt sehol sem található toldásából következtet olyan korra, a mely már a bűn és bűnbánás theologizáló feldolgozásához fogott (145). Általában Máté a synoptikusok theologusa, a ki az ó testamentomi jövendölésekkel és a csodákkal bizonyítja Jézus messianitását (177.), míg vele szemben Márknál a bizonyítás helyét a történetek felett való közvetlen naiv öröm foglalja el (158.). Máté evangéliumát általában következő három vonás jellemzi: 1. írástudós theologizálás, 2. univerzalistikus antijudaizmus és 3. egyháziasság (196.).

Lukács, mint szintén későbbi kor terméke, 1. univerzalistico-antijudaistikus, 2. katholizáló, 3. apolog-etikus (t. i. a pogányok előtt kimutatni igyekszik, hogy sem Jézusban, sem követőiben nincs semmi államellenes), 4. megindító és építő (108.).

Mindkét evangélium világosan mutatja, hogy keletkezésük idején úgy a szóbeli, mint az írott forrásokkal szemben teljes szabadsággal jártak el, különösen pedig, hogy inspirációnak még csak gondolata sem létezett (40, 178.).

Márk eredeti tudósítás, melyben csakis a 13. rész mutat írott apokalypsis felhasználására (212, 223.). Wernle különben teljesen igazolva látja Papias adatát, hogy Márk a péteri traditio feljegyzője. Ezt bizonyítja többek közt a specificus keresztyén hitfejlődés egyes fordulópontjaira való világos emlékezés és Péter vezetőszerepének (a Zebedaidák mellett) szakadatlan, de nem erőszakos kiemelése (196.).

Itt Wernle letehetette volna a tollat, ha nem érezte volna szükségét annak, hogy a már Wendt és legújabban Rekl által megkísérelt munkát ő is elvégezze s az első és harmadik evangélium alapján az általuk használt ismeretlen forrást lehetőleg rekonstruálja. Ez az ismeretlen forrás nem lehetett sem az az ősi Márk, melyet Weizsaecker és Holtzmann vesz kombinációba, sem az a héber nyelvű logia-könyv, melyről a hagyomány szól, hanem egy görög nyelvű beszédgyűjtemény, melynek részleteit Máté és Lukács egyező helyei s az ezekhez fűzött hozzáadások képezik. De ennek összeállításánál maga Wernle is elismeri, hogy nincsen szilárd talaj a lábai alatt.

Végül függetlésképp szerző a synoptikusoknak, János, valamint Péter és a héber evangéliumhoz való viszonyát s az egész tárgyalásból levonható történelmi folyamatokat tárgyalja rövidesen.

Az egész mű igen gondos részlettanulmány gyümölcse. Tanulmányos és termékenyítő. Hypothesisei érdekében sokszor nagyon is erősen kombinál ugyan, de azért mindig a komoly bizonyítás terén igyekszik mozogni. Ő is elfogadja Dalman amaz ismeretes paradox axiomáját, hogy valamely irat annál biztosabban görög származású, mennél több benne a hebroismus, a mivel a szerző csak a biblikus nyelvet akarja felhasználni s értékesíteni. Eredeti felfogást mutat az előtörténet, a census, valamint Márknak a paulunismushoz és a

petrinismushoz való viszonya kérdésében. Sokszor merész, sőt ellentétes állításokra is ragadtatja magát. Így pld. hogy Názárethből Betlehembe utazás tisztán Lukács költeménye volna ama hagyomány hatása alapján, hogy a megváltó Betlehemben született; aztán hogy Jézus azért beszélt hasonlatokban, mert költői lélek volt; hogy Márk a laikusok evangélistája, ezért fordul szembe a papokkal és teológusokkal; hogy Papiás és a Presbyter félreértéséből származik amaz Eusebiusnál található tudósítás, melynek alapján a héber nyelvű beszéd-gyűjteményt Schleiermacher óta még ma is keressük.

Az sem egészen helyes, hogy az evangéliumok antijudaizmusában ő is mindjárt valami pártfelekezet gondolkodásának nyomait fedezi fel, holott ő maga tiltakozik az ellen, hogy az evangéliumokban pártiratokat keressünk és lássunk. De azért általában igen sokszor — bár nem mindig higgadt és objectiv hangon és szellemben — tárgyalja és igyekszik megoldani a felvett nehéz kérdést. A synoptikus kérdéssel foglalkozók, már csak a rendkívül gazdag adathalmaz miatt is, igen nagy hasznát vehetik e munkának.

Raffay Sándor.

Max Müller: Das Pferdebürle. Tagesfragen Berlin 1899. Verlag von Gebrüder Paetel. Seite 267. Mk 5.

Ostoba vagy legalább is érthetetlen cím, de — okos könyv. Okosságáról kezeskedik Müller Miksának, a híres oxfordi tudósnek, a kitünő nyelvésznek («Felolvasások a nyelvtudományról» című műve 2 kötetben, magyarul is megjelent a m. tud. Akadémia kiadásában), vallásbölcsestnek és mythologusnak neve. Müller Miksa német származású ember, (atyja jeles német költő volt), de Angliában él s tudományos műveit angolul írja; azonban essayket s kisebb ismertetéseket németül is szokott írni s főképp a *Deutsche Rundschau* irogat. Jelen műve is először ott jelent meg, külön cikkelyek alakjában; ezeket később fűzte, foglalta egy kötetbe össze. Ott ismerkedtem én is meg először műve egyik-másik részletével.

A mű kiindulási pontja eredetileg egy ily című tanulmány volt a *D. Rundschau* 1895. évi júliusi füzetében: *Über die Wahre Geschichte des Celsus*, melyben Celsusnak, a II. század híres philosophusának, sajnós, elveszett *Sermo verus*áról értekezik, melyben ez az egyre jobban terjedő keresztyénséget először vetette alá alapos bírálatnak s melyről Origenes válasza (*Contra Celsum*) alapján tudunk egyet-mást. Müller Miksa reményét vagy legalább óhaját fejezte ki tanulmányában e mű feltalálása iránt, a mi nagyban előmozdítaná az őskeresztyénségről való ismereteinket. Már itt is érinti, hogy a görög bölcsestet és a keresztyénség közt az összekötő hidat a *logos-tan* képezte, melynél keresztyén tan és görög gondolkodás kezét fogott egymással, hogy a világban uralkodó észszerű-

séget és Jézus istenfiúságát megmagyarázza; — e kérdéssel műve utolsó fejezetében még tüzetesebben foglalkozik.

E tanulmányra mintegy válaszul 1896 febr. havában a szerző Észak-Amerikából egy Pittsburg melletti helységről egy névtelen írótól, ki magát egyszerűen *Pferdebürta*-nak (= Pferdebauerlein, lovas paraszt, lovas gazda) nevezte, s ki mintegy 30 évvel ezelőtt Sziléziából költözött Amerikába, s mint maga mondja, egyszerű földművelő, ki magasabb iskoláztatásban nem részesült, hanem csak az élet iskolájában járt, — egy hosszabb levelet kapott, melyben ez a vallás és bölcsezet legfőbb kérdéseire nézve kér Müller Miksától felvilágosítást. Levele egy erős meggyőződésű, de sok tekintetben ferde gondolkozású ember kétségeit tárja elénk, ki a legfőbb kérdésekről: Isten, lélek, vallás — csupa negatív eredményre jutott s hajlandó képmutatóknak vagy gyáváknak nevezni mindazokat, kik másként vélekednek, mert a maga naivságában el nem tudja képzelni, hogyan juthattak mások ellenkező eredményekre. Müller egy hosszabb levélben válaszolt ismeretlen levelezőjének, melyben kifejtette álláspontját a fölvetett kérdésekre nézve, s kellő kímélettel sorban megczáfolta ellenfele tételeit, — s az egész további mű tulajdonképen ezeknek a kérdéseknek: a modern vallásos és világfelfogás sarkalatos kérdéseinek taglalása. A mű erős bölcsezeti alapon épül fel, de e mellett vallástörténelem, nyelvtudomány, lélektan és evolutio tan egyaránt hozzájárul adataival az egyes kérdések megvilágításához. S ha tudjuk azt, hogy Müller M. világos fejű, erős logikájú, szép, sőt mondhatni: elegáns előadású író, — sejtethjük, minő élvezet a jelenkor egyik elsőrangú tudósának fejtegetéseit hallgatni az emberiség legmagasabb problémáiról.

Egyszerű emberhez beszélve szerzőnk, egyszerű nyelven s kézzelfogható bizonyítékokkal adja elő s világosítja meg a tárgyalt kérdéseket. Ime, hogyan bizonyítja Isten létét: az emberiség sohase volt vallás nélkül, azon meggyőződés nélkül, hogy láthatárunkon azaz érzeink sőt eszünk határain túl van valami; van valami bennünk, lélek vagy lehetőség, mely észrevesz, gondolkodik, fogalmakat alkot, — s van a külső világban, s ott époly észszerűen, époly célszerűen működik, mint bennünk a lélek, — ez a világszellem vagy Isten, mely magában foglalja minden dolgok gondolatát, logosát, örökké fennmaradó formáját. Ha vannak észszerű gondolatok a természetben, észszerű gondolkozónak is kell lennie; e gondolatok nem hulltak a felhőkbe alá, nem származtak magoktól, nem alkotta őket a természet, — hisz' a természet egy üres, megfoghatatlan szó, egy absztraktum; — hanem egy gondolkozót kell a természetben vagy természet fölött, mögött fölvennünk, ki minden dolgok és eszmék gondolója, nem látható, meg nem fogható, kinek gondolatai minden teremtménynek, sőt az egész teremtésnek alapul szolgálnak, a ki tehát minden dologban kézzelfoghatólag vagy jelképileg elénk lép. Vagy ész működik a természetben, vagy a természet ész nélkül való, chaosz, zűrzavar. E zűrzavarban Darwinnak se a *célszerű túlélése*, se

természetes kiválasztása nem hozhat bele rendet, mert joggal kérdezhetjük: miért marad fenn a czélszerű? s ki eszközi a kiválasztást? Ezekkel magyarázni a rendet annyi, mint fölvenni, hogy egy nyomdában az össze-vissza kevert betűkből magától összerakódik Goethe *Faustja*!

Vagy ott van a másik kérdés: a levelező szerint a német tudósok abban a tévhitben élnek, hogy a lélek *prius*, holott az development (fejlődés) az anyagból, élő organizmusok funkciója. Micsoda remek okfejtéssel bizonyítja itt be Müller M. azt, hogy mégis a lélek az első, s minden a lélek alkotása, maga az anyag is!

Müllert e leveléért sokan megtámadták; némelyek szerint nagyon is könnyedén bánt el levelezőjével, mások azt kifogásolták válaszában, a mit az evolutio-tan ellen felhozott, — rossz néven vették, hogy nyelvész létére e természettudományi kérdéstről s kérdés *ellen* nyilatkozni mert. Müller újabb cikkeiben mindkét kifogásra megfelel; a természettudósok részéről jött méltatlan támadásokat az igazi tudós önérzetével utasítja vissza; kimutatja, hogy a mennyiben a darwinismus nemcsak a természettudomány körében mozog, hanem általános philosophiai problémákat is érint, például a világteremtést, vagy világfejlődést, neki mint philosophusnak teljes joga van ahhoz hozzászólni. Ha Kanttól, Platótól szabad eltérnünk, Darwintól is szabad a nélkül, hogy mindjárt mystikusnak, metaphysikusnak vagy orthodoxnak kellene lennünk. Szellemi tudományok és természettudományok egyaránt egymás támogatására vannak utalva; együtt keresik az igazságot, egyik a létező előállását szellemben és nyelvben, másik a természetben igyekezve megérteni Közli egy álnevű természettudós, Ignotus Agnostikus, levelét, mely higgadt, tisztességes hangon foglalkozik válaszával, azzal természetesen a legtöbb ponton nem ért egyet s végső szava a lemondás.

A mű további része (103—267 l.) a támadók leveleiben felsorolt ellenvetések czáfolása s a tárgyalt kérdések behatóbb kifejtése. Mily szép fejtegetéseket találunk itt — hol rövidebben, hol hosszabban érintve — a vallás és bölcsészet nagy problémáiról: mi az élet? mi a halál? mi a lélek? mi a jó és a rossz? a faj viszonya az egyedhez? a teremtés? az ember eredete? a lélek fejlődése? a gondolkodás és nyelv viszonya? a nyelvek őskora? a fogalomalkotás? az ember és állat közt levő különbség? a vallás észszerűsége? a kijelentés a régi vallásokban és bibliában? az evangyéliomok szereztetése s viszonya egymáshoz? a bibliai csodák — néphagyomány? feltámadás és örök élet?

E sokfélele témát Müller egyforma tájékozottsággal, mély bölcsészeti szellemmel, józan történeti felfogással, az őszinte, becsületos meggyőződés hangján tárgyalja, mindenütt kiváló gondot fordítva — mint egy előkelő nyelvésztől másként várni nem is lehet, — a világos, minden kétértelműséget kizáró meghatározásokra, szabatos nyelvezelésre. Mily finoman, gyöngéden utasítja vissza egyik-másik támadójának durva hangját, goromba szavait! mennyire tiszteli a mások ellenkező meggyőződését!

mily súlyt helyez arra, hogy mindenütt a dolog lérvégére hatoljon s ne csupán szavakkal tartsa jól olvasóit!

Kétszer elolvastam Müller Miksa könyvét, s másodszer még jobban tetszett, mint először, s teljesen igazoltnak láttam azt az elismerést, melyel őt nem régiben egyik bírálója illette: «Sein dauernder Ruhm beruht nicht bloss wie manche seiner Gegner behaupten. auf einem eleganten und glänzendem Style, sondern vor allem auf seinen *grossartigen Beiträgen* zu menschlichem Wissen, und menschlichem Denken.»

Rácz Lajos.

A. Riehl: Giordano Bruno. Zur Erinnerung an den 17. Februar 1600. Zweite neu, bearbeitete Auflage Leipzig, 1900. Mark 1.20.

Leikes ünnepet ült f. évi február 17 én Olaszországban s a világ minden szegletén a hit- és lelkiismereti szabadság minden híve, az igazság és világosság minden barátja: Giordano Bruno, a renaissance-kor nagy philosophusa, Olaszország legmélyebb gondolkodója, vértanuságának — s a nagy, magas eszmék apostolainál a vértanuság egyenlő értékű a felmagasztaltatással, halhatatlanná létellel — háromszáz éves fordulóját. E napon volt 300 éve, hogy a pápasággal szövetkezett jezsuita-had máglyát állított a rajongó lelkű, lángoló képzeletű, gondolkodásában merészen a saját útait követő szerzetesnek, s ezzel gyógyíthatatlan sebet ütött önmagán, saját rendszerén. Csak porhüvelyét égették el, de lelke, eszméi feltámadtak, ifjúi erőben élnek, s él és hangosan beszél az az ércszobor is, melylyel 11 év előtt hálás honfitársai Rómában megégetésének színhelyén, a Campo di Fiorán emlékéit megtisztelték. Ez a szobor, mint az eleven húsha hatolt nyilvessző, ma is ott sajog a pápaság testén!

Ez ünnepi alkalomra adta ki Riehl, a *Bölcészeti Kriticismus* ismert írója (Der philos. Kriticismus und seine Bedeutung für die positive Wissenschaft, 2 Bde) 1889-ben írt művét, újabb, átdolgozott kiadásban. Az átdolgozás főleg Bruno bölcészeti rendszerére vonatkozik, melyet Riehl most teljesebb, helyesebb világtításban mutat be.

Bruno vallásos s még inkább bölcészeti meggyőződésének lett áldozata. Nem csatlakozott ugyan a protestantismushoz se, sőt ennek dogmatikáját elvetette, de viszont, főként az istenségről és a világról, oly tanokat hirdet, melyek a római egyház tanaival összeférhetetlenek. Már mint ifjú szerzetes magára vonta merész eszméivel az egyházi körök haragját, s midőn rendfőnöke 130 pontban az eretnység vádját emeli ellene, ott hagyja Rómát s megkezdí 15 évig tartó vándor-életét, kivetkőzik szerzetesi ruhájából, éveken át eretnekek közt él, velök társalkodik, vitatkozik s fejti ki merészebbnél-merészebb kozmologiai és bölcészeti tételeit. Bruno korán megismerkedett Copernikus művével (De revolutionibus orbium coelestium, 1543.), a mely óriási hatást gyakorolt reá; ő azt tovább fejti s előre sejtí Tycho de Brahe, Galilei s részben Newton

tanait. Az ő lelke előtt tárult fel először az igazi világ, ő hirdeti először a napok és naprendszerek sokaságát. Egy rend, egy törvény uralkodik az egész világegyetemben; az *egyetemes tisztelőjének* nevezi Bruno magát, lelke rajong a világ végtelenségeért. De a Bruno tana nemcsak kozmocentrikus, hanem theocentrikus is: akárhol vagyunk, mindenütt egyenlő közel állunk a mi igazi központunkhoz, Istenhez. Isten a természet alapja, minden lét általános lényege; Isten a tulajdonképeni természet, minden mozgás belső elve, az idomító forma, mindannak lelke, a mi az ő ereje által megéled; Istenben együtt van szabadság és szükségesség, akarás és cselekvés, képesség és lét; Isten absolute végtelen, lénye minden korlátot kizár s mindenik tulajdonitmánya végtelen.

Metaphysikai speculatioiban Bruno kevésbé önálló és teremtő erejű, mint kozmologiai nézeteiben. Ezekben oly képet rajzolt a világról, melyet az utána következő tudomány csaknem vonásról-vonásra megerősített, — amazok számára eleat és újplatói eszméket, gondolatokat vett kölcsön; de egészen az ő sajátja ez eszméknek az általa kitágított természetfelfogással való összekapcsolása. A copernikánusi rendszer abban az általánosításban, melyet ő adott neki, bölcsészetiileg értelmezve, — ez az ő philosophiája. Ennek főfogalma a világ végtelensége; e világ Isten képmása és hatása, Isten és a világ nem gondolható egymás nélkül. Brunonál a tudományos és bölcsészeti törekvések, melyek utódainál külön utakon haladnak, még összeolvadnak; speculatio és kutatás, költészet és ismeret nála még nem válik külön.

1591-ben Velencébe csalta őt egy áruló tanítványa, Giovanni Mocenigo, s ott bevádolta és kiszolgáltatta az inquisitionnak. 1593-ban Rómába szállítják s 7 évig börtönben tartják; nem elégsznek meg azzal, hogy megczáfolják s ő visszavonja tanait, meg is akarják őt teljesen téríteni, nagy eszét az egyház hitrendszerének szolgálatába állítani, — de az ő szelleme nem tudott többé visszatalálni az aristotelesi-középkori világ szűk körébe. Fogsága átváltoztatta, megedzette Bruno lelkét, egyre erősebb, egyre állhatatosabb lett; midőn 1599 dec. havában 8 eretnek tételeinek visszavonását kívánják tőle, kijelenti, hogy nincs mit visszavonnia. 1600 jan. 20-án kimondja a pápa, hogy itélni kell Bruno fölött s átadni a világi hatóságnak. Az ítéletet febr. 8-án hirdették ki: előbb lefokozták, aztán kiátkozták, végül átadták a világi hatalomnak e felszólítással: *büntesse meg őt oly enyhén, mint csak lehet s vérenek ontása nélkül*, — a mi más szavakkal a máglyát jelentette. Az ítélet kimondása után Bruno büszkén felállott s fenyegető arcczal emez emlékezetes szavakat mondá bíráinak: «Bizonynyal nagyobb félelemmel hozzátok ti ez ítéletet, mint a milyennel én azt hallgatom!» Ajkáról egy sóhaj nem tört ki a máglyán; hamvait szétszórták.

Riehl műve, rövid vonásokban, hű képet rajzol Bruno életéről és tanairól, s alkalmas arra, hogy a tudomány, a szabad gondolkodás e vértanújának alakját előttünk fölelevenítse.

Rácz Lajos.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1900 június 1-től augusztus 31-éig befolyt összegek
kimutatása.**

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5°/_o-os kamatok 1900-ra: Bányai ág. h. ev. Egyházkerület, Pozsonyi ág. hitv. ev. egyház, Pesti ág. hitv. ev. egyházközség.

2. Alapító tagok kötvényei után 5°/_o-os kamatok 1900-ra: Turkeve ev. ref. egyház, dr. Szlávik Mátyás Eperjes, Mészáros János ev. ref. lelkész Kecskemét, Losonez ev. ref. egyház. Bács-Szerémi ág. h. ev. egyházmegye, dr. Zsíros Lajos ügyvéd N.-Kikinda (3 korona).

3. Rendes tagsági díjak évi 12 koronával befolytak 1900 ra. Csik Dániel püspöki titkár Miskolcz, Matus György Pápa, Barthalos Mór ev. ref. lelk. B.-K.-Szöllös, Lakatos Samu ev. ref. tanár M.-Vásárhely, Bachát Dániel ev. főesperes Budapest, dr. Horváth Ödön ev. jogakad. dékán Eperjes, Hosszúpályii ev. ref. egyház, Boross Kálmán ev. ref. lelk. Kamocsa, dr. Kelemen Mór Budapest, Laky Dániel Budapest, Eperjesi ág. h. ev. I. egyház, Resicza ev. ref. egyház, Jakucs Sándor ev. ref. lelk. Szovát, Balogh Elemér ev. ref. lelk. Pozsony, Mady Lajos ev. ref. lelk. Ujpest, Sándor János ev. ref. esperes Miriszló, Erős Lajos th. tanár Debreczen (6 kor.). 1899-re: Pozsonyi ev. theol. akad. olvasó-kör, Nagyhonti ág. h. ev. egyházmegye. 1898-ra: Kovács Lajos Budapest. 1896-ra: Dr. Bartha Béla jogtanár Debreczen, Keresztesy Sámuel Budapest.

4. Pártoló tagsági díjak évi 6 koronával befolytak 1900-ra: Harsányi Sándor ev. ref. lelk. Turkeve, Hagymásy Károly k. tanácsos Paks, Vitus Lajos ev. ref. tanár Szászváros, Karácson Béla tanár Kisujszállás, Szabady Béla Budapest, Varga Lajos ev. ref. lelk. T.-Szt-György, Csontó Károly ev. ref. lelk. S.-Ecség, Farkas Imre ev. ref. tanító Mezőtúr, Csizmadia Jenő ev. ref. lelk. Bánhorvát, Palesó Károly ev. ref. lelk. Damak, Vas János ev. ref. lelk. Balsa. 1902-re: Bélaváry István ev. ref. lelk. Csoknya. 1897—1899-re: Horváth István ev. ref. lelk. Bürkös. 1898—1899-re: Pap István ev. ref. lelkész M.-Berkesz.

5. Alapítványi tőkére befizettek: özv. Szász Domokosné Kolozsvár 100 korona, dr. Zsíros Lajos N.-Kikinda 100 korona.

6. Könyvekért: Szemlére előfizetés: Varga Márton ág. h. ev. lelkész Tokaj 4 korona.

7. Károli-alapra: Népies kiadványokért, Turkeve ev. ref. egyház 10 kor.

8. Hagyomány: *N. Búsbak Ádám Losonezcon* 682 korona 95 fillér.

Összesen befolyt 1459 korona 95 fillér.

Budapest, (IV., Deák-tér 4.), 1900 szeptember 1-én.

Bendl Henrik,
társulati pénztárnok.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való népszerűsítése; másfelől a «közhasznú vallás-erkölcsi olvasmányok terjesztése» s az evangéliumi keresztyén élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a célokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40—45 íven. Tartalmát iránycikkek, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlét a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XII-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 11 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében*, a partoló tagok kedvezményes áron kapják.

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsei népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 70 füzet *A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják.* Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 160 kor., 5 füzetből álló kötetenként 60 fill.

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsei építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. A tagok is megrendelés útján szerezhetik meg. Ára csinos vaszonkötésben 2 kor., finom papíron díszkötésben 4 kor.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománysánál. *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest. Akadémia bérháza). *A reklamációk is hozzá intézendők.*

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlando s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas* IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó* tag az, a ki egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy költenyileg biztosít, *alapító* tag az, a ki egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként 12 kor. tagdíjat, *partoló* tagok évenként 6 koronát fizetnek. T. tagtársainkat bizalommal fölkérjük, hogy igyekezzenek tagokat szerezni a Társaságnak.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTSFARKAS,

THEOL. AKADEMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

A POZSONYI GYÜLÉS EMLÉKKÖNYVE.

ÁRA 1 KORONA.

BUDAPEST.

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1900.

Az Emlékkönyv tartalma:

	Lapszám
1. Imádság. <i>Dr. Bartók György</i>	1
2. Egyházi beszéd. <i>dr. Maszyik Endre</i>	6
3. Elnöki megnyitóbeszéd <i>Gyurácz Ferencz</i>	18
4. Üdvözlő beszéd <i>Dr. Baltik Frigyes</i>	23
5. Üdvözlő beszéd. <i>Günther M. Vilmos</i>	26
6. Elnöki beszéd <i>Hegedüs Sándor</i> ,	28
7. Titkári jelentés <i>Szöts Farkas</i>	33
8. Az egyesületi tevékenység szükségessége a magyarországi prot. egyházakban. <i>Ritók Zsigmond</i>	41
9. Bél Mátvás <i>Markusovszky Sámuel</i>	59
10. Választmányi jegyzőkönyv	78
11. Gyűlési jegyzőkönyv	82
12. A Társaság számadása, költségvetése és vagyonkimutatása	91
13. A Prot. Irodalmi társaság kiadványainak raktárjegyzéke	93
14. A Társaság tisztikara és igazg.-választmánya	96
15. A magyar Prot. irodalmi társaság alapszabályai	97
16. A Társaság tagjainak névsora	105

Figyelmeztetés.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság tagjait tisztelettel és bizalommal fölkérem arra, hogy tagdíjaikat befizetni sziveskedjenek. — A hátralékosokat meg arra kérem, ne várják be, hogy Társaságunk ügyész útján szorítsa őket fizetésre, hanem sziveskedjenek az önként vállalt kötelezettséget önkéntesen teljesíteni. A hátralékok kimutatása a tagok névsorában látható.

Budapest, 1900. október hóban.

A Társaság pénztárnoka.

EMLÉKKÖNYV

A

MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁGNAK

1900. SZEPTEMBER 18. ÉS 19. NAPJÁN POZSONYBAN TARTOTT

NEGYEDIK NAGYGYÜLÉSÉRŐL.

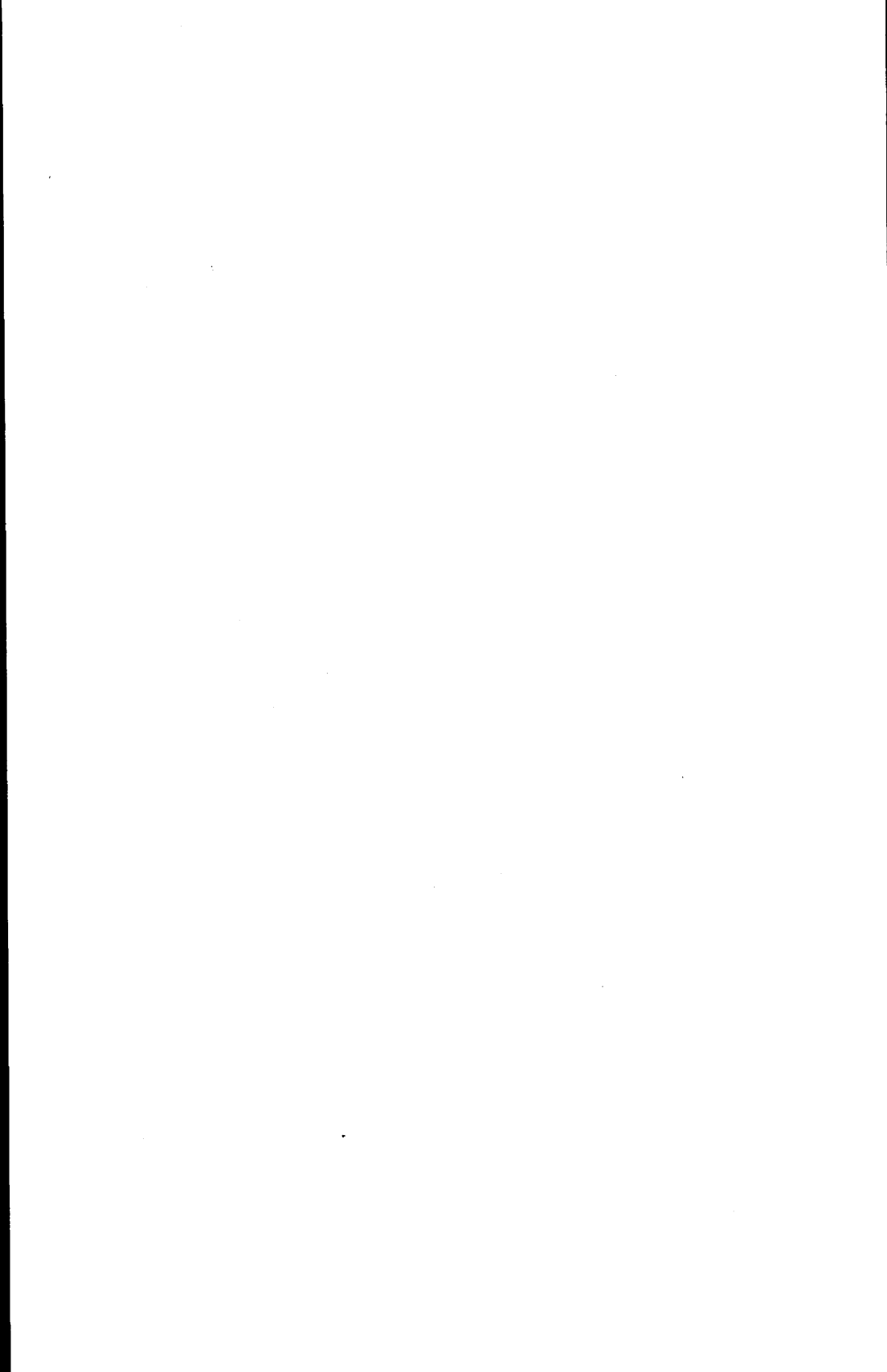
A NAGYGYÜLÉS HATÁROZATÁBÓL SZERKESZTETTE

SZÓTS FARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI-TANÁR, A TÁRSASÁG TITKÁRA.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA.
1900.

I.

Imádság.

Orvendező lélekkel borulunk le előtted, óh mindenható Isten, hogy hirdessük örökkévaló hatalmat, magasztaljuk jószágodat, kérjük megsegítő kegyelmedet!

Mert te teremtetted, óh nagy Isten, az eget és a földet; a te kezéd alkotása minden, a mi van és létezik. Te jelöltél utat a csillagok miriad-seregének; te tűztél örökkévaló czélokot földi teremtéseid elé. Az ég, óh Uram, a te királyi széked és a föld a te lábaidnak zsámolya; akaratomnak hódol, neked engedelmeskedik minden és a te dicsőségedet hirdeti ma is, miként a teremtés első reggelén.

Nekünk is te adtad, óh mennyei édes Atyánk, az életet s bárha az angyaloknál kisebbké tétél, de a földi teremtés koronájává emeltél, kegyelmednek áldásaival megkoszorúztál, hogy láttassék meg rajtunk a te jóvoltodnak nagysága és a te szeretetednek teljessége. Mert te nekünk nemcsak életet adtál, hanem felgyújtottad bennünk az értelem világát, betöltötted keblünket a szépnek, az igaznak és jónak szeretetével és szívünkbe oltottad egy szebb, egy magasabb élet forró vágyát, édes reményét, hogy a mulandóság porából a hitnek szárnyain hozzád emelkedjünk az egekbe és meglátván a te országodnak örökkévaló szépségeit, munkálkodjunk ne csupán e földért, sőt sokkal inkább ama romolhatatlan kincsekért, a melyeket szent fiad által ígértél azoknak, a kik félik a te nevedet, szeretnek tégedet és megőrizik a te törvényeidet.

Áldott légy, óh szent Istenünk és édes Atyánk, hogy a mi hozzádvágyó és tégedet kereső lelkünknek szemei előtt

feltártad a kegyelemnek országát és megmutattad annak örökkévaló javait; áldott légy, hogy a te országodban szent fiad által megismertetted velünk az örökéletre buzgó víznek ama soha ki nem apadó forrását, a melyből a te kegyelmed által üdvösséget és életet merít minden, valaki te benned hiszen és nemcsak ajkainak beszédével, hanem szívének teljességével, egész életével tisztel tégedet.

Aldott légy, hogy országodnak e földön a Krisztusban örökkévaló fundamentumot vetettél, megépítetted anyaszentegyházadat; annak népeit gyermekeiddé, fiaiddá és leányaiddá fogadtad, hogy örökkévaló czéljaidnak szolgálván, legyenek a te munkásaid, országod örökösei és szent Fiad örökös társai.

Dicséret és dicsőség térjen a te szent nevedre, hogy az évszázak viharai között is megőrizted a mi Sionunkat; támasztottál apostoli buzgóságú férfiakat, a kik hitőknek erejével a te szentegyházad szeretetének melegével élesztették és ápolták néped kebelében az égi tüzet, hogy nevednek dicsőségére tudatlanság és szolgaság homályt ne vessenek. Mindezekért végy tőlünk, óh Uram, dicséretet és magasztalást!

A te gondviselő kegyelmed örködjék ezután is fölöttünk és a te Anyaszentegyházad fölött, hogy sem e világnak hatalmaságai, sem a sötétségnek fejedelmei, sem a pokolnak kapui a fölött diadalmat ne vehessenek soha, sőt inkább legyen a te néped *győzedelmes tábor*, és a harcz, a melyet a te nevedben folytat, üdvösségre és örökéletre vezető szent *diadalom* a melynek nyomában a népeknek szabadsága támad és a szívekben új élet és üdvösség fakad.

Könyörgünk azért, óh Igazságnak és Világosságnak kiapadhatatlan kútfeje! add nekünk az Igének, a te beszédednek hatalmas fegyverét, hogy a harczot, melyet Atyáink a te nevedben és a te országodért küzdöttek, nemesen megbarczoljuk mi is; szent Fiad tudománya által gyujtsd föl népednek lelkében az igaz hitnek szövéténekét, hogy ne járjunk sötétségben, sőt inkább, a te világosságod által lássanak világosságot a mi szemeink, hogy midőn a sötétség légiói körülöttünk tábort járnak, el ne tévelyedjünk, sőt tétova nélkül haladjunk előre az úton, mely életre és idvességre vezet. Mert

te vagy, óh Isten, a *mi zászlónk, vezérünk* pedig egyedül a Krisztus, a kitől sem idő, sem örökkévalóság, sem semmiféle hatalmasság el nem szakíthat minket. Ne vess azért felhőt, óh édes Atyánk, a mi könyörgésünk elé, sőt inkább hajtsd hozzánk a te füleidet és hallgass meg minket kegyelmesen. Adjad nekünk a te lelkednek megsegítő erejét, hogy építsük a te országodat, a világosságnak és igazságnak, a te házad szerelmének és a haza szeretetének örökkévaló szent országát, szent fiad a Jézus Krisztus által Ámen.

Dr. Bratók György,
erdélyi ref. püspök.

II.

Egyházi beszéd.

Kegyelem néktek és békesség Istentől,
a mi Atyánktól és az Úr Jézus Krisztustól.
Amen.

Kedves testvéreim az Úrban!

Magyar Protestáns Irodalmi Társaságunk eredeti jelleméhez és céljához híven, Isten országát óhajtván építeni, minden dolga előtt égi segedelmet keres.

Tudván, hogy: „A ki az Úr nevét segítségül hívja, megtartatik“, — betértünk hát most is ez Istennek szentelt hajlékba: kérni erőt az erős Istentől, áldást az áldások Urától mi közös munkánkra.

És nekem úgy látszik, hogy ha Isten hatalmára eddig is többet s a magunkéra kevesebbet építettünk volna, már-már tapasztalnók, hogy ez a mi szentegyházunk valójában nem is kézzel csinált, hogy mennyei hajlék az s látnók a nagy csodát: falainak nap-nap után tágulását, fiainak, a testvérsziveknek egybeborulását, lelkes lelkek, dolgos kezek közös, édes országépítő munkáját, vígan látnók népeknek millióinál az evangéliom erejét, áldását.

Miként egykor — hajnalhasadáskor!

Midőn Isten Igéjének forrásai újra megnyitáltak e földön és tisztán csörgedezének.

Mikor csak a Krisztust hirdettük és nem magunkat, csak a híveket kerestük s nem azt, a mi a híveké s mikor nem volt, ki a lelket megoltotta volna! Akkor erőtlenségünkben is erő nyilatkozott s bár volt ördög e honban is, miként cserép a háztetőn:

Inkább a halálnak,
De néma bálványnak
Fejet nem hajtottunk!

Akkor Isten maga lakozott népével, — akkor édes anyánk hűséges fiai, szentek, egyek, győzhetetlen sziklaház — erős egy vár voltunk!

Oh, mesés szép idők!

A késő utód szive megindul, lelke hévvel izzik és felmagasztosul, hogyha rátok gondol!

E városban minden mohlepte kődarab, minden göröngy ti rólatok beszél!

Mikor egy más, nem az író toll, hanem az élő szó, az Ige fegyverével küzdő Magyar Protestáns Társaság, a hitvallók és vértanúk serege gyűlt egybe Pozsony falaid közt!

Kiket megpökdöstek a Krisztusért, megostoroztak az igazságért, kínpadra hurczoltak Isten- és emberszeretetükért!

A kik kiszenvedtek és a vér egyházát vérrel megtartották.

Hirdetve az ellenségnek átok helyett bocsánatot s nekünk világgyőző hitet s e hitben testvériséget örökkön örökké!

Ez volt a mi frigyünk megpecsételése.

Áruló az, ki megbontja e frigyet — azt a vérszerződést, melyet apáink kötöttek!

És mégis — úgy fáj kimondanom! — mintha testvérfrigyünk és vérszerződésünk: a Séllyeiek és Masniciusok, a Harsányiak és Simonidések szent öröksége pusztulásnak indult volna!

Mikor minden jel az égen és a földön szinte parancsolják, hogy egyesült erővel folytassuk és vívjuk meg a nemes harczot, azt az ő harczukat, akkor mi botor észszel, rossz lélekkel egymásra támadunk, testvérbáborút hirdetünk!

Mi az oka ennek? Mi az oka, hogy egymástól így elidegenedtünk, ennyire eltávolodhattunk?

Atyámfiai! Nem egymástól idegenedtünk mi el, nem egymástól távolodtunk mi el, nem egymást gyűlöljük. A baj sokkal nagyobb.

Az a baj, hogy elidegenedtünk, eltávoztunk az Istentől és az ő Igéjétől, hogy szégyeljük az evangéliomot.

Hát e bajból, e betegségből ki kell gyógyulnunk.

Bárgyúság volna tőlem azt hinni, hogy mi magunkat

megorvosolhatjuk. Csak egy orvosunk és egy orvosságunk van: orvosunk a Krisztus, orvosságunk az ő szent Igéje.

Keljetek fel azért és hallgassátok őt. Hallgassátok meg azon szent Igéket, a melyeket mai beszédem alapjául választottam. Megiratta azokat mi nekünk az Úrnak Szent-Lelke Pál apostolnak a filippibeliekhez írott levelében, a hol is az Igék a II-ik részben az 5-ik verstől a 11-ikig ekképen hangzanak:

„1. Annakokáért, ha van intés a Krisztusban, ha van szava a szeretetnek, ha van közössége a léleknek, ha van még szív és könyörület. 2. Tegyétek teljessé az én örömet, — hasson át titeket egyazon szeretet, egy lélek, egyazon gondolat. 3. Minden pártoskodás, minden fenhéjázás nélkül, sőt alázatossággal egymást magatoknál nagyobbra becsülvén. 4. Senki se nézze a magáét, hanem kiki a másét is. 5. Ugyanazon érület legyen bennetek, a mely a Jézus Krisztusban is. 6. A ki Isten alakjában nem tartotta ragadományak az Istennel való egyenlőséget. 7. Hanem megüresítette magát, szolgálakot vévén fel, megjelent embernek képében és találatotot viseletje szerint, miként ember. 8. Megalázta magát, engedelmes lévén mindhalálig, még pedig a keresztfának haláláig. 9. Azért az Isten is felmagasztalta őt és ajándékozott neki minden név fölött való nevet. 10. Hogy Jézus nevére minden, mennyeiek és földiek, meg föld alatt valók térde meghajoljon. 11. És minden nyelv vallást tegyen, hogy Úr a Jézus Krisztus az Atya Istennek dicsőségére.“

Sok gyülekezetet alapított, de — tudjuk jól — egyik sem nőtt úgy szívéhez, mint ép a filippibeli. Ez a gyülekezet öröme és koronája.

Akarta is, hogy legalább e gyülekezetben testesüljön meg a keresztyén közösségi élet ideálja, hogy legalább az ő világosságuk fényeljék tiszta szövétnekként e gonosz és elfajult világban, hogy legalább velük dicsekedhessék majd a Krisztusnak ama napján!

S ím, a halál révén állva, ott Rómában sujt le rá a vészír, hogy már Filippi is inog: a gyülekezet egységét önzés, nagyralátás, fenhéjázás, szóval pártoskodás bontogatja s az ellenség halászik a zavarosban.

Hát csoda-e, ha e hírre megkeseredik a vén Pálnak, az Úr Jézus Krisztus foglyának a szive; csoda-e, ha kedves népét féltve — mint mondja — a csatangoló ebektől, a zsidóskodó hamis atyafiaktól, eme gonosz munkásoktól, kik a Krisztusban való egység, szeretet és szabadság, szóval a hit által való igazság helyett, az úgymondott szent hagyomány nevében újra válást, gyűlöletet és szolgaságot, szóval a törvény cselekedeteiből való igazságot hirdették, — még egyszer felemeli szavát s utolsó levélkéjében, mint egy hattyúdalban, mihez-tartás végett elzengi lelke végső óhajtását, megírja nekik drága s örökre szent testamentumát.

Megőrizték s megtartották-e azt a filippibeliek, én nem tudom; azt az egyet azonban — ő vele magával szólva — jól tudom, hogy „A mik megirattak, a mi tanulságunkra irattanak meg“.

Csatangoló ebek, hamis atyfiak és gonosz munkások mindig voltak, ma is vannak a keresztyén egyházban.

Kik a Krisztus országában Krisztus nélkül országolnak!

Kik csak a magukét, a saját hasznukat nézik és soha a másét és soha a közét!

Kik emberi hagyományok, betűk és paragrafusok munkájára támaszkodva, Isten nevében maguknak szereznek népet és pártot s a bitor hatalom, a hazudott jog s kétes javak élvezésében az Ördögöt szolgálják, bár a hivatalos nevök: az Isten szolgálói, vagy még alázatosabban: az Isten szolgálinak szolgálói.

De mit keres ez a nép Filippiben, mit keres közöttünk, kik az Úrral valljuk: „A mi országunk nem e világból való“, „Arról ismernek meg titeket, hogy az én tanítványaim vagytok, hogy egymást szeretitek“; kik az Írásokat s ott a betűkben a lelket tudakozzuk és egyértelemmel valljuk és hirdetjük: „Nincs igaz csak egy is; megigazítottunk pedig mindnyájan az Isten ingyen való kegyelméből a Jézus Krisztusban való hitnek általa“; kiknek egymást kárhoztatnunk avagy semminek állítunk tiltja az Úr lelke, mivelhogy: „Kiki az ő Urának áll avagy esik s kiki maga ad számot magáról Istennek“.

Az ős ellenségnek akarunk rést nyitni, hogy mint ellenségek egymás ellen törünk?

S egy-egy jotta, szegény hitzikkecske, valójában

zsidóskodás, felekezeti és nemzetiségi hiúság, nagyralátás, pártoskodás miatt széttépjük a köteléket, melylyel maga Isten csatolt minket össze a Jézus Krisztusban; megtagadjuk a hitelvek azonságát, a testvérség, annyi közös és szent emlék igazát, atyák vére pecsételte drága kapcsát?!

Hát közös apostolunkat, azt a nem vén, hanem örök ifjú Pált, a ki ma is velünk harcol, bizony mi is igen nagyon megszorítottuk! Öröme és koronája voltunk egykor, — ma siralma és keserősége.

S én úgy érzem ez ünnepélyes pillanatban, midőn itt, az apák közös hitvallása s szenvedése helyén mintegy bűnbánólag, nagy, sok idő után, újra testvérszívek szeretetére s testvérlelkek közös munkájára buzdulva, lábaihoz telepedtünk, hogy ő nagy busulásában és szent fájdalomában édes atyai gondjával sajátkép mi felénk fordul és mi hozzánk, filippibéli híveihez beszél: ha van még foganatja nálunk a Krisztusban való intésnek, ha adunk még valamit a szeretet szavára, ha amaz egy hitből és lélekből birunk még közösen egy szikrát, igen, ha egyáltalán vagyon még bennünk a közjó iránt fogékony, együtt érezni, egymásért hevülni, dolgozni, egymás baján és nyomorúságán segíteni tudó könyörületes szív, úgy hallgassuk meg őt: tegyük teljessé örömét, hasson át minket Testvérek! evangyéliumi hívek egyazon érzület, egyazon szeretet, egy lélek és egyazon gondolat!

Hasson át egyszóval: *Krisztusi érzület.*

Mert e nélkül, beszéljünk bár ember- és angyal-nyelven, prófétáljunk és tudjunk bár minden titkot s minden bölcseséget, igen, legyen bárha hegymozgató hitünk s még oly ritka, vagyont s éltet kockáztató áldozatunk, — bizony semmi vagyunk.

Valódi keresztyénség krisztusi érzület nélkül nincs.

A krisztusi érzület pedig, mint ezt magának Krisztusnak a felolvasott igékben jelzett példája mutatja, tulajdonkép *két dologban bizonyosodik meg.* Ezek:

1. az önmegtagadó alázat; és
2. az önfeláldozó szolgálát.

Az apostol útmutatása alapján mi tanulságunkra, egyházunk javára elmélkedjünk róluk.

I.

Isten alakjában nem tartotta ragadománynak az Istennel való egyenlőséget, hanem lemondva isteni méltóságáról, megüresítette s megalázta magát.

Magas régióba kell felemelkednünk, ha a lét és élet eredetét, mivoltát és rendeltetését igazán érteni akarjuk. De emelkedjünk bármilyen magasra, Krisztus nélkül megnyugtató s mondjuk, boldogító eredményre nem juthatunk. Mert az ő személyisége a létnek és életnek a mint titka, ép úgy nyitja és központja is.

Benne jelentette ki az Isten, mint mennyei Atya, a maga örök lényegét, akaratát, szive véghetetlen szeretetét és irgalmasságát.

Benne ereszkedett le mi hozzánk — a mélybe, hogy általa felemeljen magához — a magasságba.

Ő a világ fejlődésének s a mi életünknek is végczélja: világosság és út, igazság és élet.

Ezeket a nagy vallási igazságokat akarja elméletileg is megalapítani Pál apostol, midőn Krisztus világtörténeti nagy jelentőségét és a keresztyén élet szempontjából egyedül tökélyes példaadását állítja szemeink elé.

Jézus Krisztus igaz emberségét az ő örök istensége magyarázza.

Mi lettünk, ő volt eleitől fogva.

Mi egyes emberek vagyunk, ő maga az ember.

Ki Istennél vala, — nem muló, nem véges-érzéki, hanem enyészhetetlen, végtelen-szellemi alakban.

Ki tér és idő előtt való természetfeletti léte szerint az *Isten alakjában* élt.

Nem vala ő maga az Isten, — óh nem. E gondolat, ha valakitől, Páltól esik messze. Az ő Krisztusa ott ama transcendens körben Isten képe, első ember, mennyei ember, vagy — mint legtöbbször szokja mondani — Isten fia vala.

Az Isten és ő között eleitől fogvást a legbensőbb, lényegszerint való teljes életközösség volt. Olyan — emberileg szólva — mint akárcsak a földi atya s fia között. Valamint a fiú,

úgy viselte magán ő, az egyszülött Fiú is, az ő Atyja képét s csakis így érti apostolunk, hogy ő Isten alakjában vala.

De miként az atya s fiú között a családi életben megvan a lényeges különbség, kiváltkép a ház hatalmi jogainak gyakorlása, az uralkodás és kormányzás szempontjából, azonképen eredetileg Krisztus sem volt az Istennek, mint — Pállal szólva — az ő Istenének és Atyjának tróntársa.

A világhatalom és kormányzás reá is csak — hogy úgy mondjuk — örökségképen várt. O, mint Isten fia, Isten örököse vala. Miből következik, hogy tehát eredetileg csak elvi s nem tényleges vala az ő *Istennel való egyenlősége*.

És a Fiú ezt jól tudta.

De jól tudta azt is, hogy az ő öröksége megnyerésének ára van, hogy az Atya, az ő Atyja, nem ingyen osztja meg vele világhatalmi jogait, az ő dicsőségét. Azért nem is kísérelte meg, hogy azt az ő örökségét erőszakkal csikarja ki: nem, ő az *Istennel való egyenlőséget nem tekintette ragadománynak*, hanem ép ellenkezőleg: *lemondva isteni méltóságáról, megüresítette és megalázta magát*, jól tudván s nekünk is mind csak azt hirdetvén, hogy: „A ki magát megalázza, felfmagasztaltatik“.

Ime tehát a krisztusi érzület első megnyilatkozása: önmegtagadó alázat!

Önmegtagadó alázat! Vajh' követjük-e ebben?

A mi kincse volt, azt mind reánk hagyta.

A mivé őt Isten tette, ő is azzá tett volt minket, örökös-társakká.

Örökségünk az ő öröksége: az *istenfiúság*! „Mi a fiúságnak lelkét vettük, ki által kiáltjuk: Abba, azaz szerelmes Atya!“

Más örökösök is vagynak, de azok semmiben sem különböznek a szolgálaktól. noha ők is mindeneknek urai volnának, mert még gyermekek, még tátorok és gondviselők alatt állnak az Atya megszabta ideig. Ámde mi evangyéliomi protestánsok véges földi tekintélyek s lélekölő betűk alól Krisztus által

szabadságra felszabadított önálló személyiségek többé nem szolgák, hanem fiak és ha fiak, Isten örökösei vagyunk.

Ugyebár ezt valljuk, büszkén hirdetjük mindnyájan.

Hirdetjük mindenütt: Debreczenben ép úgy, mint Pózsonyban.

Jól vagyok, ha úgy vagyok.

Hanem — kérdem — követjük-e abban is az isteni Mestert, Urunkat a Jézus Krisztust, hogy ezt a mi drága örökségünket, a mely bizony, miként nála, egyelőre nálunk is csak elvi és eszmei, igen, hogy *az Istennel való emez egyenlőséget szintén nem tekintjük ragadománynak?*

Nehéz szívvel bár, ki kell mondanom: a példa int, de mi nem követjük. Ez a bajunk, ez a mi betegségünk.

Krisztust kellene mi magunkban megdicsőítenünk s mi *magunkat dicsőítjük.*

Ama bizonyos farizeusnak módjára kiállunk a templom közepére és kérkedve *önigazságunkkal*, lenézzük a szegény publikánust.

Mi, csakis mi vagyunk Istennek fiai, igazak és szentek, mennyi örökösei. S bizonyoságkép hivatkozunk betűkre és nevekre, mondván: Én Lutheré vagyok, én meg a Kálviné!

Mintha bizony az evangyéliom a betűknek és nem Istennek ereje volna s mintha bizony Luther és Kálvin s nem a Krisztus feszítettet volna meg érettünk!

Atyámfiai! a keresztyénségről vagyou ismeret és tan is, de keresztyénség krisztusi érzület nélkül nincs.

Az istenfiúság, az Istennel való egyenlőség, — miként a Krisztusnál, úgy nálunk sem lehet ragadomány. Nem lehet azt képzelt vagy koholt önigazságunk alapján elbizott lélekkel és hatalmi szóval magunkhoz ragadni, mint ezt oda át a más táborban teszik. Kik úgy mondott öröklő isteni jogaon az igaz keresztyénséget, az Úr országát „erővel és csellel s nagy, sok hadi szerrel“, másokat kitudva jogukból, kizárólag a maguk számára régtől lefoglalták s külső hatalomban és fényben pompázva, az Istennel való egyenlőség czímén istenek gyanánt imádtatják önmagukat e földön.

Az istenfiúság öröksége elnyerésének alapfeltétele önmegtagadó alázat. A mit a Mester tett, nekünk is azt kell cselekednünk: fiú létünkre le kell mondanunk fiúságunkról. Nekünk az önt a maga muló törekvéseivel, bűnös, gőgös vágyaival megtagadva, a porig, igen, le a porig meg kell alázkodnunk, hogy nézvén nem a láthatókra, hanem a láthatatlanokra s keresvén nem a magunk, hanem mások hasznát, hű szolgatársakként építhessük tovább közösen az Úrnak közöségét: az istenfiak világra szóló, egyetemes szeretet országát.

Mert Urunk, a Jézus Krisztus, ezt cselekedte.

II.

Szolgálatot vévén fel, megjelent embernek képében és mint ember engedelmes volt mind haláláig, még pedig a keresztfának haláláig.

Isten alakjában élt, Isten fia volt, amaz elvi joggal s életezéllal, hogy az Istennel tényleg is egyenlővé legyen. De ő az Istennel való egyenlőséget nem tekintette ragadománynak. Ő jól tudta, hogy a nagyméltóságnak, a világuraságnak útja nem botor erőszak, hanem érdemes munka, hűséges és önfeláldozó szolgálat.

Azért egyelőre lemondott az isteni alakról, mennyei dicsőségéről, lemondott a Fiú az Atya képéről és szolgálatot vévén fel, megjelent embernek képében.

Nem lényege, csak alakja változott.

Mint Isten Fia is ember, de mennyei ember volt. Az időknék teljességében azonban lett földi, közönséges porember, a test szerint teli gyengeséggel, teli gyarlósággal.

Született csak úgy, mint bármely más zsidó: asszonytól, törvény alatt. Fiúból szolgáló lett s hogy ne keresse csupán azt, a mi az övé, hanem a másét is, hogy használjon a köznek, minden embernek s fiakból szerezzen s szervezzon Istennek világra szóló országot, — ezért a nagy világczélért mint ember a bűnös emberek szolgálatába állt s így mutatta ki, hogy mi az ember igaz istenfiúsága.

Nem tett ő egyebet, csak azt, mit az Atya a Fiától

kiván. Engedelmeskedett. Eledele volt — az ő mennyei Atyja akaratának teljesítése.

De ezt megtette önként, teljes készséggel, feltétlen hűséggel.

Ő engedelmes volt — s azért Isten igaz és egyszülött Fia — mind halálig, még pedig a keresztfának haláláig. Mert úgy találta, hogy az engedelmesség valódi próbája, a szolgálat megdicsőülése, a fiúság eszménye: az isteni világczélért, a közjóért, az egyetemes üdvért való önfeláldozás.

Neki — *kell* szenvednie, hogy mások örvendezzenek; neki *kell* halnia, hogy mások, mindenek éljenek. Azért az Atya akaratának hódolva, mint ember, remegve bár, a keserű pohárt kiürítette, elszenvetde a becstelen halált, — Isten átkát, ember utálatát, a keresztfá halálát.

S ím, kiontott vére — lett világ élete, hívek üdvössége s neki gyalázat a dicsősége.

A ki magát megalázta és engedelmes volt halálig, azt a Jézust Isten felmagasztalta: adott neki minden név felett való nevet: jobbára emelte, tróntársává, világkormányzójává és birájává, — Úrrá tette.

Igen, ígyen, önfeláldozó szolgálatáért nyerte meg a Jézus Krisztus azt az örökséget, mit ragadománykép nem akart volt megszerezni s nem is szerezhetett volna meg: az Istennel való egyenlőséget.

És így lett nyilvánvalóvá, Kedves Testvéreim az Úrban! előttünk is a lét s élet törvénye, amaz út, mely célra, igaz istenfiúságra, dicsőségre, világhuralomra vezet.

E törvény, ez út nálunk is: az Isten akaratának mind halálig való feltétlen és hűséges teljesítése, az önfeláldozó szolgálat!

Önfeláldozó szolgálat!

Vajh' követjük-e ebben?

Volt, hogy mi is volt, hogy az evangyéliom egyháza is szolgáló s áldozó egyház, valóban az Úrnak egyháza voltunk.

Hiszen tudjuk! Miként az Úr szegénységben, szinte jászolban született, rongyokba polyáltatott, meztelenkedett, éhezett

és szomjuhozott s e széles hazában sokszor fejét se volt hová lehajtania !

De legalább szeplőtlenül, igazságban fogantatott és dolgozott a közért, széjjel járt, tanított és jót tett.

Aztán : miként az Úr, ép úgy kínzaték is a Pontius Pilátusok alatt és — úgy fáj az emlékezés ! — ide hurczolták a Kajafások elé s a világ gúnyjára tövis-koronát nyomtanak fejére.

De legalább egész világ előtt bizonytságot tett az igazságnak erejéről.

S végre : miként az Úr, ő is latrok, a lázadó gonosztevők közé soroztatott és keresztre feszítettett.

De az igaz a sírból is kikelt, halálon és poklon diadal-maskodott s e nemzetnek új életet, jövőt biztosított !

Ilyen volt apáink egyháza.

Fáj, hogy ez — csak volt.

Ma már úgy szolgálni és áldozni, a mint apáink — mi bizony nem tudunk.

Ma nagy czélok — egy egész ország, hazánk és nemzetünk evangelizálása, az Ige fegyverével a Krisztus igazságának meghódítása, a lelki sötétségből világosságra el kivezrlése nem hevítnek többé.

Ma kifelé gyengeség, bent közöny és meghasonlás jellemznek.

A hazugság zajos ünnepet ül, az igazság félve elrejtőzik !

Az ellenség zárt sorokban előre tör, mi pártokra szakadva, egymást megtagadva, sőt el is árulva tétlen hivalkodunk.

És még csodálkozunk, hogy — pusztulunk, veszünk, hogy oda már régi dicsőségünk !

* * *

De nem ! a Krisztus él ! Az idők vajudnak ! S én úgy érzem : születni fognak még nagyszerű napok ! Én úgy érzem, mozognak már alattunk a sírok, ébrednek az ősök, hogy az atyák szive a fiakhoz fordul s az ő lelkük a fiakban új szövetséget köt Isten országáért életre, halálra.

S már látom is : indul az új sereg, Krisztus alatt dicsőséges szellemharczok diadalútjára !

Oh gyönyörű, szépséges látomány! Testvérek, édes, jó testvérek, vér alapította, vér meg is tartotta szent egyház fiait: ti vagytok e sereg!

Kik annak a rongyos, megtépett, megkínzott csapatnak, annak a nyájtól elvert szelíd és alázatos lelkű, munkás és önfeláldozó, egyházért s hazáért együtt élni s halni tudó pásztorfoglyoknak lelkét örökbe vették!

Kéz a kézbe — eme szent jelvényvel, a vezérre s rájuk nézve: előre hát! Hittel, tudományal, imádkozva és dolgozva — istenfiak szent örökségéért!

Előre bátran!

Kinél az igazság — azé a jövő, azé az ország.

Fel a szent munkára!

„Erős várunk nekünk az Isten!
Ő megsegít ellenség ellen!”

Megsegít Szent Lelkének erejével, Fiáért, Urunk a Jézus Krisztusért, most és mindörökké. Amen.

Dr. Masznyik Endre,
theol. akad. igazgató-tanár.

III.

Elnöki megnyitó beszéd.

Udvözlöm a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság összegyűlt tagjait és szíves résztvevésükkel ünnepélyünket emelő kedves vendégeinket.

Társulatunk ez évben is hazánk egy nevezetes pontján tartja gyűléseit. A vendégszeretet Pozsonyba: Magyarhon nyugati határvidékének fényes multra visszatekintő s ma is emelkedő szép városába hívott.

Az emlékezet fellebbentve a multnak fátyolát, Pozsony nevével kapcsolatban a magyar történet több szívemelő s gyászos eseményeit tárja elő.

Ennek vidékén folyt le 907-ben a véres népesata, mely azon kérdés felett döntött: vajjon gyökeret verhet-e a Duna, Tisza partjain a tíz évvel az előtt ide települt honfoglaló magyar, vagy a nyugati népek támadása fergetegkép szétszórja nyomtalan, mint ős rokonait: a hunt és az avart!

A magyar királyság megalakulása után néhány évtizedre a nemzet önállósága ellen nyugat felől zúdult hatalom Pozsony falai alatt törött meg.

A mohácsi vész után ez volt sokáig a királyt koronázó város, ide gyűlt legtöbbször a törvényhozó országgyűlés.

A reformáció itt is élénk visszhangra talált s erőteljes evang. gyülekezetet hozott létre, mely mindig híven őrizte az üldözések idején is a szent örökséget: a hitet, lelki szabadságot és tanintézeteivel kiváló érdemeket szerzett a hazai műveltség terjesztése körül.

A vallásháborúk korában Erdély hős fejedelmének: Bethlennek a szabadságért kivont fegyverét Pozsony is látta villogni.

1672—1674-ben itt gyűltek össze az idézésre az alaptalan vádakkal méltatlanul gyanúsított prot. lelkészek közel és távol megyékből. És midőn sem ígért, sem fenyegetés

meg nem ingatható őket hűségükben: innét indultak el a szenvedés golgothai útjára, hogy bilincsekbe verve a sárvári, komáromi, kapuvári börtönökben, majd a nápolyi gályákon mérhetlen gyötrelmek között tanusítsák hitük törhetlen erejét s gazdagítsák egyházuk történetét a vértanuk emlékével.

A mult században, 1741-ben, innét hangzott szét az országba a lelkesítő jelszó: „éltünket és vérünket királyunkért“, a melylyel a harcra kelt magyar megmenté a fenyegetett trónt.

A multból hangzó emlékek hatása alatt hálaérzettel mondjuk, hogy az annyi vésztől látogatott hazának földén, átlépve már egy évezred határát él, mint szabad nemzet s a művelt népek sorában küzd a haladás versenyterén a magyar. A protestantismus kifárasztva az evangéliumból merített hitigazság erejével az üldözésnek századokon át dúlt viharát: él, munkál ma is. Áldoz, alkot, minden törekvésével odahat, hogy a Megváltó magasztos valláserkölesi tanának minél teljesebb befogadására készíthesse elő a sziveket.

A létező intézményeket a korszellem időnként új és több oldalú erő kifejezésre hívja, újabb megnyilatkozását követeli a bennünk rejlő igazságnak. Szélesbörű, behatóbb tevékenységre utalja híveiket, hogy a kivívott eredményyel is meggyőzzék a világot hirdetett elveiknek erkölcsnemesítő, boldogító hatásáról.

Protestáns egyházaink közönsége is megérté az idők intő szavát, ennek egyik bizonyossága a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság alapítása. Hivatva van ez munkára, nemes versenyre gyűjteni az erőket azon eszmék zászlaja alatt, a melyekért a prot. egyházak a multban küzdöttek s ma is minden áldozatra készek, mert elterjedésükkkel szoros kapcsolatban van az erkölcsei élet emelkedése, a társadalomnak a művelődés útján haladása.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társulat czélja nemes, nyiltan odaállíthatjuk a józan ész bírálása elé.

Mindenek előtt az élő hitnek, a benső vallásosságnak élesztésén munkálkodik.

A vallás a földi vándornak nélkülözhetlen útravalója.

A hitre képességet, a hit szükségességének érzetét az ember magával hozza e világra. Erre utalja őt gyöngesége, korlátolt tudása, egyszersmind ebben rejlik lelki erejének legkiválóbb forrása. Ez képezi koronáját, mely őt leginkább kiemeli az állatok sorából s egy felsőbb eszményi világnak polgárává avatja. A vallás az erkölcsiségnek leghűbb támasza.

Midőn Istenhez, a hatalom, bölcsesség, jóság örök kútfejéhez vezet: abban, a mi igaz, jó, Isten akaratját ismerteti s törvényiül állítja az ember elé. Felkelti a felelősség tudatát, a számadásra emlékeztet, mely a Mindenható ítélő széke előtt vár. Istennek a lelkiismeretben hangzó szavával az indulatok fékezésére, a jónak követésére késztet s a bűntől óv. Ezért valljuk az ó-szövetség egyik írójával: „Az istenfélelem a bölcsesség kezdete“. Ennek kihaltával egy hű kalauzát veszti el a halandó s a megpróbáltatás óráin közel hozzá a bukás. Joggal mondja egy jeles író, hogy az erkölcsiség vallás nélkül díszkard, mely béke idején csilloghat, a kísértés harcán azonban pávatolnak bizonyul. A társadalom életében is hatástalan marad a legjobb írott, tételes törvény, ha nem áll őrt mellette a hitre támaszkodó erkölcsi érzés.

Továbbá, mint a tapasztalás tanítja, az élet küzdőter, mely a rajta áthaladónak sebeket osztogat. Tenger, melyen a hajó felett a derült napot hamar fergeteg váltja fel. A sors csapásaitól nem biztosíthat sem az egyszerű kunyhó, sem a fényes palota; a fájdalom éles nyila csak úgy megtalálja az utat az érző szívhez a bársony, mint a daróc öltönyön át. A csalódásoktól tépett kebel önerejében menedéket, az őt környező viszonyokban vigaszt nem talál. Ha a hittől elszakadt: önmagával meghasonlva az elhagyottság lélek ölő tudatávalátkozza, mint rávetett kárhozatot: az életet. A vallás a hű szövetséges, ki a bajok árján vívódónak paizst nyújt s ezzel tördeli a balsors fegyverének élet.

A viszontagságok értetik meg az emberrel teljesen azon igazságot, hogy „a hit drága kincs“; azon isteni szöveget, mely a nehéz napokban is bátorít: „ember túrj és bizva bízzál“; az a bárka, melylyel a szenvedések hullámain is biztosan jut el a lélek a béke Ararát hegyére.

A ker. vallás, melynek egyedüli forrása a kinyilatkoztatott ige: a legtökéletesebb vallás. Ez ismerteti meg leghatározottabban az emberrel felsőbb rendeltetését, ez ígér legmeggyőzőbben diadalt az igazságnak, habár útjában ürm-pohár fogadja, bár a világ tövissel koszorúzza, keresztre verje is.

A régi pogány hit szerint, mint a legnagyobb görög költő mondja: „nincs nyomorultabb lény az embernél mind azok között, melyek a földön élnek“, és másrésről ugyan a szerint a síron túli elisiumban az odajutott fejedelem sírva irigyli a földön élő utolsó pástort is. Mennyivel fenségesb a ker. vallás tanítása, mely még a szenvedésekben is az Isten szeretetének bizonyosságait mutatja, az életet a földi bajok

daczára is becses talentomnak, a halált a megdicsőülés útjának tekinti, mert Istenhez visz, hol a hit színről-színre való látássá válik, a mulandóságot örök üdvösség követi. Vallásunk mint a világ világosságának: Jézusnak követésére buzdít. Ő benne mutatja fel az üdvözítő kegyelem megjelenését, az igazság győző erejét. Őt állítja egyedüli közbenjáróul, lelki fejedelmül a hívek elé.

Nem vonja el róla a figyelmet, nem zárja el az evangéliumát a nép elől, hanem inkább törekszik ő hozzá, mind közelebb hozni, vele egyesíteni, mert „a Krisztusban vagyon a mi váltságunk“. „Nem szégyenljük a Krisztus evangéliumát, mert Istennek hatalma az minden hívőnek üdvösségére“. Mint a természetben csak akkor újul meg az élet, fakad fel az áldás, ha a nap felé fordul s előtte feltárja keblét: az ember is csak annyiban töltheti be erkölcsi feladatát, lehet boldog, a mennyiben közeledik az igaznak, jónak azon eszményéhez, mely Jézus életében nyilatkozott meg.

Mint a hit támasza: a szeretet szilárd alapja az erkölcsi életnek. A szeretet, mely hű marad Istenhez, mindenkivel jót tesz, megbocsát s mások boldogításában örömet lel, mutatja az Isten képére alkotott lényt s Jézus követőjét. Szeretet nélkül minden földi hatalom, dicsőség, csak zengő ércz, pengő czimbalom. E nélkül maga a vallás is csak fénylő, de hideg téli nap. Ez a törvénynek betöltése. Azért mondja az apostol: „megmarad a hit, remény, szeretet, e három és ezek között legnagyobb a szeretet“. E legnagyobb erkölcsi törvény uralmának terjesztésén is munkálkodik társulatunk.

Kötelezve érezi magát a felvilágosodás, a művelődés terjesztésére is, mert meggyőződése, hogy ez biztosítja a haladást s nélküle a társadalom sötétségbe hanyatlanék vissza. A művelődés fejleszti ki s teszi gyümölcsözőkké az egyén talentumait a közügyre nézve is. A műveltség, tudomány terjedése a nemzet szellemi tőkéinek gyarapodása, hatalmi súlyának növekvése. Fontos tényező a művelődés erkölcsi tekintetben is. Az ember a mennyire felvilágosult: csak annyiban ismerheti meg igazán az életnek célját, saját hivatását és az is tagadhatlan, hogy csak megismert feladatahoz ragaszkodhatik rendületlenül. Nem féltjük a vallást a tudománytól, annál kevésbbé, mert a valódi tudományosság mindig Istenhez vezet vissza. Míg a tudomány előtt meghódítatlan területek állanak, míg a kutató ész a teljes igazság birtokába jut: addig jogosult és nélkülözhetlen lesz a hit s benne a józan értelem előre törekvésében nem ellenségét, hanem szövetségét ismeri. Mi a Krisztust hirdetjük. Ő „az út, az igazság és az élet“,

az igazságnak pedig nincs oka rettegnie a világosságtól. Ellenkezőleg, ezek egyike mindig követeli a másikat. A világosság megismerteti az igazságot s ez Üdvözítőnk szerint szabadokká teszi híveit. Kiemeli a lelket a tudatlanság, babona béklyóiból, győzelemre segíti az elfogultságon, önzésen. A lelki szabadság az új-szövetség által biztosított szent örökség s ezt az erkölcsi felelősség is feltételezi. E szabadság mellett várható meg az embertől, hogy kötelességét ne rettegésből, hanem igazságszeretből teljesítse. És a nevelés akkor végzi tisztét Jézus tanának szellemében, ha a hittel együtt éleszti a szívekben, ha ezen meggyőződést fejleszti ki az egyénekben: azért születünk, hogy az igazságról bizonyosságot tegyünk.

Társulatunk az erkölcsi kötelességekhez sorozza a honszeretet is.

A haza magában foglalja mindazt, a mi a földön reánk nézve kedves, a mi lelkesít. Ehhez fűznek a mult emlékei. Ennek koblén ringott bölcsőnk, ott áll templomunk, munkaterünk, ott vár sírunk. Hazánk, mint jóltevőnk iránt foghatatlan szeretettel tartozunk. Kell, hogy ezt szívja be a gyermek a családi szentélyben, ezt növelje benne az iskola, a templom, minden oly intézmény, mely a nép lelki világával foglalkozik. Joggal várja ezt a hon s szüksége is van rá, mert e polgárerény neki kőnél szilárdabb védfala.

Honszeretetre kötelez a hála is. Ezzel tanusítják az utódok, hogy hű tagjai a nemzet-családnak s megtudják tartani azt, mit az elődök önfeláldozó hűséggel szerzett s védett örökségkép hagytak hátra.

A honszeretettel egyesítve mutatja a történet nemzetünk jellemében a szabadságszeretetet s a trón iránti hűséget. Ez a magyarnak tradíciója. Ezzel virágozott, vérzett, ezzel ünnepelte a honalapítás évezredes jubileumát. Míg egyrészt a ragaszkodást a szabadsághoz ki nem irthatá szívéből semmi vész; másrészt a feltett ereklyéje volt a királyi korona eleitől fogva. Ez jelképezé e hon lakosainak együvé tartozását rang, nyelv, valláskülönbség nélkül. Kinek ezt fejére tevé a nemzet, annak trónjáért a honfi lelkesülten ontja véré, azon tudatban, hogy honának, alkotmányának a koronás király felkent legelső védője.

A jelzett valláserkölcsei elvek, honfrierények ápolásán munkálkodó társulatunk más vallásúakkal szemben nem az elválasztó, hanem az egyesítő pontokat keresi. Hitünk alapja, az evangélium, lelki szabadságot hirdet s ennek másoknál is tiszteletben tartására tanít. Lelki fejedelmünk, Jézus, a szeretetet írja legelső törvényül élénk. Ezt követve tiszteljük mások

meggyőződését, abban is elismerjük a mennyei atya gyermekét, szeretjük a testvért, a ki más templomban imádja az Istent. Nem izgatunk más egyházak ellen, nem használjuk fel az egyszerű nép hiszékenységét arra, hogy keblében a fanatizmus szításával más hitűek gyűlölésére lázítsuk. Hazánk nagy férfainak honfiúi érdemeit nem hitvallásuk után mérlegeljük. Egyképen hálás tisztelettel adózunk emlékeiknek, bármelyik egyháznak voltak is tagjai. A testvériség elvének vagyunk hűvei úgy is, mint honfiak.

A történet azon időkről jegyzé fel népünk legszomorúbb korszakát, a midőn a vallási villongás széttepte az egyetértést s a honpolgárok egyik része a másik fél letiporására, hitének kiirtására tört. Másrészről a különböző vallásúak egymáshoz közeledése, a meggyőződés tiszteletének emelkedése hazánk egén is a szebb jövőnek pirosló hajnalát jelzé.

A magyar nemzeti állam kiépítésének munkája még mindig folyik. Szükséges, hogy ebben a társadalom minden osztálya, minden tagja egyetértő buzgalommal vegyen részt. Ez azonban csak úgy remélhető, ha a testvérszeretet lesz a kapocs, mely a honfiakat egyesíti. Részünkről mindig azt óhajtjuk, azon törekszünk, hogy maradjon távol hazánktól örökre az oly idő, mely az ellenséges elemektől környezett testvértelen magyart a felekezeti béke romjain egymást ostromló táborokra látná széttepvé s ezeknek ádáz harcra nemzetünk állami létének gyökereit szaggatná. Mi örömmel nyujtunk jobbkezet másfelekezetű honfitársainknak, mindig azokkal állunk egy sorban, kik azon fáradoznak, hogy a vallási békének a vizsály ölyve által már sok helyen üldözött galambja hazai társadalmunk körében zavartalan nyughelyt találjon, hogy a hon szeretett oltára körül a különböző vallású honpolgárok, mint hű testvérek találkozzanak s együtt áldozzanak nemzeti közös czélokért.

És végül legközelebbi tisztének vallja társulatunk a két prot. egyház között levő testvéri viszony ápolását. Izrael fiainál a frigyláda képezte a törzsek között az összetartozás kapcsát. Ennek sátorához gyűltek a béke napjain áldozatra, onnét vitték szét tűzhelyeikhez a testvériség megújult érzetét. Hadvész idején ez tartotta őket zárt sorokban az ellenséges támadások kereszttüzeiben is.

A közös alap, melyen a két prot. egyház áll a közös emlék, mely a multból szól, a közös cél, melyre a jövő vár, az a frigyláda, mely őket hitelveik, önállóságuk teljes épségben tartása mellett a testvérszeretet ápolására buzdítja. E frigyládát hordozza a Magyar Prot. Irodalmi Társaság évenként

városról-városra s mindenütt közös munkatéren gyűjtögeti össze az erőket. És míg közelebb hozni törekszik egymáshoz a rokon kebleket: mindannyiszor emlékeztet az irás szavaira: „Íme mily szép és gyönyörűséges dolog az atyafiaknak egyességben való lakásuk“. A Mindenható adjon áldást fáradozására. Engedje, hogy e társulat működése nyomán minél szélesb körre kihatólag terjedjen a béke, a testvéri egyetértés szelleme.

Ezek után üdvözetem megújításával társulatunk ez évi díszgyűlését megnyitottnak nyilvánítom.

Gyurátz Ferencz,
püspök, lelkeszi elnök.

IV.

Üdvözlő beszéd.

Nagyméltóságú és Főtisztelendő Elnökség!

Mélyen tisztelt Nagygyűlés!

A midőn a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság most itt Pozsonyban, a dunáninnyi ág. hitv. ev. egyházkerület területén tartja évi közgyűlését, megbízatásomnak és hivatásomnak tisztében járok el, a midőn egyházkerületem nevében, úgy is, mint annak püspöke, a mélyen tisztelt társaságot tiszteletteljesen üdvözlöm.

Üdvözetem nem pusztán udvariassági tény és szokás, a mennyiben a dunáninnyi egyházkerület közgyűlésének jegyzőkönyvi határozata alapján járok el. Mert az én egyházkerületem örömmel látja, hogy a tisztelt társaság azon az alapon áll, a mely egyszer vettett, a mely a Jézus Krisztus, a kiben vannak, az apostol szerint, a bölcseségnek és ismeretnek teljes kincsei elrejtve. S örül lelkünk, hogy a tiszta evangélium alapján, a magyarhoni ev. egyház javára, nagy közös múltunk monumentumai a tisztelt társaság által fognak kiadatni.

Mily kincseket őriz e téren a pozsonyi ág. hitv. ev. gyűlekezet, arról ezen magasztos ünnepély alkalmából kiki meggyőződést szerezhet magának; s mennyit áldoz e nemes egyház a tudományos nevelés céljaira, azt bizonyítja ez a díszes épület is, a melyben vagyunk.

Örül tehát lelkem, a midőn a protestáns tudomány és irodalom terén működő tisztelt társaságot itt Pozsonyban egyházkerületünk nevében tisztelhetem, annál is inkább, mert az evangélium alapján álló protestáns irodalmi működéshez a saját körében a dunáninnyi egyházkerület is csatlakozik, a mennyiben örömmel jelenthetem, hogy ez az egyházkerület a mi ág. hitv. ev. egyházunk symbolikus könyveinek magyar fordításán és kiadásán fáradozik, a mi a magyar ev. irodalomban nagy hézagot pótol.

Méltóztassanak ezen irodalmi mozzanatot tudomásul venni.

Testvéri szívünkéből szeretetteljesen hangzik az őszinte: Isten hozott.

Dr. Baltik Frigyes,
dunáninnyi evang. püspök.

Üdvözlő beszéd.

Méltóságos és Főtisztelendő Közgyűlés!

Mint a pozsonyi ág. hitv. ev. egyház ez idő szerinti felügyelője, kedves kötelességet teljesítek, a midőn a mai fontos és magasztos ünnepen, a melyre a hazai protestáns érdekelt-ség feszült figyelemmel tekint, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság nagyméltóságú és főtisztelendő elnökségét, valamint annak mélyen tisztelt tagjait, mint szívesen látott, óhajtvá várt vendégeinket, a legszívesebben üdvözlöm és egyházköz-ségem nevében hálás köszönetet mondok a Társaságnak, hogy meghívásunkat elfogadta, s ez évi rendes közgyűlését ezen határszéli történelmi nevezetességű városba helyezte át.

A pozsonyi evang. egyház, bár nem tartozik a legrégebb hazai protestáns egyházak közé, mégis már három évszázádos fényes multra tekinthet vissza. E hosszú idő alatt szép napjai voltak itt a protestánsoknak, de sajnos, sokszor igen súlyosak is. Az egyházközség jó és balsorsban mindig hű ápolója volt az evangelium szellemében vetett keresztyén műveltségnek, tántoríthatlan őre a nemzeti öntudatnak, a nemzeti önállóságnak. A viharoktól sokszor szakgatott eme kettős munkában látta életfeladatát, létjogosultságát.

Itt dobogott annyiszor a diéták és királykoronázások alkalmával az ország szíve. Itt dobbant meg a judicium delegatum előtt a protestáns hitvallók rendíthetetlen lelke. Innen ismertette meg hazánkat a külvilággal Bél Mátyás, s itt ülteté át a nyugat kulturáját a hazai talajba. A jelen század gyász évtizedében, a mikor a patens az egész hazai protestantismust végveszedelemmel fenyegette, a nyelvében német, de szívében, lelkében magyarul érző pozsonyi evang. egyház ismét sikra száll, s az absolutismus hatalma kénytelen visszavonulni.

Pozsony városa egy történelmi könyv, még ma is meglevő épületei és utcái mutatják, hogy itt történelmi színhe-lyen állunk.

A trón iránti hűségnek, a rendíthetetlen hazaszeretetnek, az emberiség szent érdekeit szolgáló kulturának számos emlé-

kei láthatók itt, miknek létrehozásában a pozsonyi ev. egyháznak jelentékeny része van.

Méltassa figyelemre a t. Társaság kulturális intézményeinket, multunk hagyományait, melyekből meg fog győződni, hogy úgy mint eleink, mi utódok is, ezen határszéli városban való nemzeti és hitbeli missiónkat lankadatlanul teljesítjük és hazánk szellemi felvirágoztatásán teljes odaadással munkálkodunk.

A nemzeti cultura szolgálatában áll a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság is, mely az evangéliumi világosság, a tiszta valláserkölesőség irodalmi úton való terjesztésének magasztos munkáján fáradozik.

Ezért szeretettel hívtuk meg, szeretettel üdvözöljük közöttünk. Érezzék jól magukat szerény körünkben, a kik nemcsak kapuinkat, de sziveinket is megnyitottuk és otthonunkban az otthon meleg szeretetével fogadjuk.

Adja az ég, hogy a tisztelt társaságot, mely hazai protestantismusunk érdekében már eddig is elévülhetetlen érdemeket szerzett, abban a munkájában is, a melyet ezen város falai között végez, áldás és siker koronázza.

Isten hozta evangéliumi gyülekezetünkbe, az evangéliumi protestáns irodalmi társaságot.

Günther M. Vilmos,
kir. tanácsos, egyházfelügyelő.

VI.

Elnöki beszéd.

Tisztelt Nagygyűlés! Főtisztelendő Püspök Urak!

Tisztelt tagtársak!

Első sorban is fogadják mélyen érzett hálánk kifejezését nemcsak azért a meglepő fogadtatásért, a melyben Társaságunkat részesíteni szivesek voltak, hanem azért a meleg szeretetért is, a melynek épen most kifejezést adtak. Többet mondok: hálánkat fokozza az a körülmény, hogy hivatalos testületek részéről, hivatalos megbízás folytán, ma üdvözöltetett Társaságunk legelőször. Ez a tény nevezetes fordulópontot képez Társaságunk életében. Eddig csak társadalmi és félhivatalos tényező voltunk; mától fogva pedig hivatalos faktor is leszünk. Remélem, hogy ez a jó példa a legszelebb körben utánzásra fog találni. Ezért kötelezett mély hálára bennünket meleg üdvözlésével mind a dunáninnyi evang. egyházkerület, mind a pozsonyi evang. egyház.

A mi társaságunk a legvakmerőbb társaság a világon, mert a legnagyobb célt a legsekélyebb eszközökkel kívánja elérni. Ki akarja kutatni magyar prot. egyházunk történeti multját, nem azért, hogy azzal kérkedjék, hanem hogy multunk által is bebizonyítsa létjogosultságunkat e hazában. Le akar hatolni a mult elmohosodott gyökérszállaihoz, hogy azokat megtisztítsa és azt az erőt, a melyet azokból felszívhatunk, átvigye a való életbe s az által törhetetlen hitet teremtsen, új erőt adjon a csüggedőnek és bátorságot a kétségeskedőnek.

De ezzel még nem tartja társulatunk kimerítve a maga feladatait. Nemcsak a mult erkölcsi erejét, hanem az evangelium isteni erejét is el akarja juttatni a nép minden rétegéhez. Mi nem vetjük meg a szegény parasztot, de elmegyünk hozzá kiadványainkkal, hogy hitünkkel szolgálatot tegyünk neki és őt erkölcsileg megnemesítsük. Arra a felvilágosodott erkölcsiségre, a mely az evangeliumból sugárzik ki, ma sokkal nagyobb szükség van, mint volt valaha. Hajdan is visel-

ték az emberek az élet terheit, de akkor mégis voltak bizonyos utak, a melyeket a társadalom kinek-kinek kimutatott; ma azonban az élet utai sokkal bonyolultabbak és a társadalom erkölcsileg sokszorosán alá van aknázva. Ma reggeltől-estig, a nap minden órájában kísértéseknek van az ember kitéve, és a ki nem hordja szívében az evangélium erkölcsmentő erőit, az menthetetlenül elbukik. A mikor tehát mi be akarjuk oltani népünk lelkébe az evangéliumi tiszta hitet és erkölcsöt, azzal nagy szolgálatot teszünk neki, mert képesítjük őt az élet harcában való biztosabb megállhatásra.

De még ezzel sem érzük be. Műveljük és népszerűsítjük az egyházi tudományokat s fentartjuk az irodalmi és tudományos összeköttetést a külfölddel is, hogy mint a méhek, édes mézet gyűjtsünk onnan is.

Oriási célok állanak előttünk s eszközeink, erőink nagyon gyengék azokkal szemben. De ne essünk kétségbe; ne kicsinyeljük erőnket. Az a társaság, a mely az evangélium örök fundamentumán áll és oly magasztos célokat tűz maga elé, megérdemli a legodaadóbb támogatást, — és ha egyesülünk, ha vállvetve munkálkodunk: erősek is leszünk.

A mi Irod. Társaságunk nem foglalkozik politikával; de merem mondani, hogy mégis az a legjobb politika, a melyet mi folytatunk. Mi nem a szenvedélyeket szítjuk fel, hanem az evangéliumi felvilágosodást és a tiszta erkölcsiséget ápoljuk. Tévednek azok, a kik azt hiszik, hogy használnak egyházunknak a fanatizmus felélesztésével. Az örök egyensúly a más az erkölcsi, mint a természeti világban. A természeti világban a súly ellen a megfelelő ellensúlyt teszszük a mérleg serpenyőjébe, — az erkölcsi világban pedig az alantasabb érzések és indulatokkal a tisztább érzéseket és indulatokat kell szembeállítanunk. A mikor mi e szempontból műveljük az Ur szőlejét odaadóan, buzgósággal, akkor hasznos szolgálatot teszünk egyházunknak. Mi elismerjük minden felekezeti jogait, nem szítjuk a felekezeti villongást, nem ápoljuk az agressív hajlamokat; de meg akarjuk őrizni a magunk jogait, meg akarjuk védeni egyházi igazainkat és nem engedjük magunkat utunkból kizavartatni. Ha azonban ezt a keresztyén építő irányzatot eltévesztjük szemünk elől, magunknak szégyent, másoknak veszedelmet okozunk. Mi a keresztyén türelem békés útján haladunk és a mikor az evangéliumi hit és erkölcs erőit bevinni igyekezünk a társadalomba s annak minden rétegébe, hazánk és nemzetünk gyermekeinek csak erőt kölcsönzünk a kísértések és előítéletekkel való küzdelemre. Mert nem a mások által való vezetetés, hanem az

egyéni meggyőződés hatalma adhat csak erőt az étellel való diadalmas küzdelemre.

Nekünk annyival is inkább erre kell törekednünk, mert — bevallom nyíltan — Társaságunk nemcsak az irodalomért dolgozik, hanem az egyház érdekében is. a lelkeknek társadalmi uton való megnemesítése által. Ebben a tekintetben, — nyíltan kimondom — bizonyos elfogultság, mondhatnám: tévedés uralkodik mindkét protestáns egyházunkban. Ez abban áll, hogy a mikor látják, hogy mások foglalkoznak a néppel, annak bajaival, s a vele való foglalkozás által a magok részére igyekeznek megnyerni, — sokan azt hiszik, leghelyesebb a nép bajával nem törődni, vagy pedig hatalmi szóval kell a félrevezetett nép túlhajtott követelményeinek útját vágni. Ez nem helyes dolog; ez tévedés. Ha látjuk, hogy mások csábító szóval akarják megnyerni a népet és el akarják szakítani tőlünk, — azzal szemben nem a hasonló eljárásnak, nem a hatalomra appellálásnak; hanem a szeretetteljes morális felvilágosításnak van helye. Nagyon igazán mondja a kiváló író, Tolsztoj, hogy nemcsak a cselekedeteket kell vezetni, hanem még a gondolatokat is és pedig praeventiv módon, kapacitáció és felvilágosítás által. A gondolatok ilyen vezetése az egyház feladata. S ez, kivált a néppel szemben, rendkívül fontos erkölcsi feladat.

Nagy tévedése volt a mult századnak. mikor azt hitte, hogy a felvilágosodás úgy biztosítható, ha elnyomják az egyházakat és emancipálják a társadalmat az egyház befolyása alól. Nagy tévedés. A mint az egyháznak nem szabad világi hatalmat adni, ép úgy nem szabad az egyház erkölcsi erejét gyengíteni vagy épen elvonni. Mert az egyház, ha tiszta evangeliomi alapon áll, igazán a világ villágossága és a föld sava. De ezt az erkölcsi erőt az egyháznak ma már nem a régi sablon szerint kell kezelnie, hanem minden kérdésre, a mely a népnél felmerül, meg kell adnia a kielégítő feleletet, mert különben kiesik a lelke a mi erkölcsi vezetésünk alól. Mert nincs a földön semmiféle politikai hatalom, mely az egyháznak ezt az erkölcsi irányító hatását pótolhatná. Az emberek, egyesek, családok és népek, sem az erkölcsi, sem az anyagi világban az evangéliom nyújtotta erkölcsi rugók nélkül nem bírják ki a munkát. Az ember a hit és az erkölcsiség ellenálló ereje nélkül materializmusba süllyed; nincs se Istene, se morálja. Ezt az erkölcsi vezetést semmiféle állam nem pótolhatja. Ezt az erkölcsi irányítást az egyház van hivatva végezni. S ezt különösen nekünk, protestánsoknak kell szem előtt tartanunk, a kik a nép kezébe adtuk az evangéliumot

s az ő értelmi felvilágosítására elvszerűleg törekszünk. Ép ezért nem elég a népet írni olvasni oktatni, hanem az evangelium által a *lelki* olvasásra kell megtanítani. A papok ne csak vasárnaponként foglalkozzanak a néppel és ne csak azt figyeljék meg, hogy minő gondolatokkal megy a templomba, hanem arra is legyen gondjuk, minő gondolatokkal megy a mindennapi munkájára, hétfőtől szombatig. A templomban a szent falak mindenkit többé kevésbé áhítatosságra hangolnak; de a fődolog az, hogy a vallás a mindennapi élet és munka sója legyen s az embereket a szentlélek templomaivá nevelje. Meg kell erősíteniük a népben azt a tudatot, hogy ő hasznos tagja a társadalomnak és nélkülözhetetlen tényezője az egyháznak, s hogy a morál az ő családi és anyagi életének is az alapja. Csak ekkor fog hétfőtől szombatig lelki nyugalommal és elégedettséggel dolgozni, s ekkor lesz képes vasárnap a templom nemesítő hatását maradandólag befogadni.

A Prot. Irod. Társaság tíz év óta nem csak kiadványai által hirdeti, de buzgó tagjai által meg is valósítja ezeket az eszméket. Mi irodalmilag és társadalmilag is hirdetjük és érvényesíteni igyekezzünk az evangelium ígét. Arra törekszünk, hogy az Istenigéje hussá és vérré váljék magyar társadalmunkban. Ezért a mi társulatunknak nemcsak irodalmi jelentősége van, hanem, mint a lefolyt évtized példája bizonyítja, a M. P. I. Társaság egyszersmind hathatós egyházépítő és erkölcsnemesítő tényezője a magyar protestantizmusnak.

De talán még fontosabb az az erkölcsi siker, hogy a prot. egyházak között a szolidaritás, a hittestvéri közösség immár nem utópia, hanem valóság. A nélkül, hogy a két egyház hitelveit és történeti tradícióit bántani, avagy csak gyengíteni is akarnók, ime a közös hitvédelemben, az együttes irodalmi és egyháztársadalmi működésben s a különböző hitvallású tagoknak e gyűlésen is fellángoló együttérzésében milyen szépen és erőteljesen nyilatkozik meg a hittestvéri közösség. Azért ezt a hittestvéri köteleket továbbra is teljes szívünkkel és minden erőnkkel erősíteni igyekezzünk. Ne azokat nézzük, a melyek elválasztanak, hanem azokat keressük, a melyek összekapcsolhatnak bennünket. A mint ez az elv vérré válik bennünk, aként nő erkölcsi és társadalmi erőnk is. Sőt a népet is annál könnyebben vezethetjük, minél egyetértőbb a mi irányító munkásságunk. Mert ha magunk között is meghasonlunk, nemcsak magunkat és munkánk sikerét bénítjuk meg, hanem elidegenítjük magunktól a népet is, és az oda megy, a hova nem akarjuk. Ezért van nagy szükség ma közöttünk az egyetértésre.

Jól tudom, hogy erőnk csekély; de eszembe jut az Úr megdicsőülésének fenséges jelenete a Tábor-hegyen, a melyet Máté evangéliuma ír le. A tanítványok ott látták a megdicsőült Jézus mellett először Mózeset és Illyést is, a mult két nagy hatalmának, a törvénynek és prófécianak fényes alakjait. Mikor azonban megszokta szemök a mennyei fényt és hallották a mennyei szózatot („Ez az én szerelmes fiam, kiben én megnyugodtam. Őtet hallgassátok!“) — tekintetök mind felebb emelkedett, s akkor már csupán csak Jézust látták, az ő valódi eszményképüket. Nézzünk mi is fel és keressük a magasban a mi eszményképünket, a Jézus Krisztust. Minél szorgalmasabban keressük őt, annál bizonyosabban meglátjuk az ő dicsőségét és megtaláljuk az ő megtartó isteni hatalmát a mindennapi élet fényében és borújában egyaránt. Ennek az isteni segedelemnek az eszméjét a legerőteljesebben Luther fejezete ki abban a szép énekében, a melyet ma is énekelünk: „Erős várunk nekünk az Isten!“ Az Isten a mi várunk és erősségünk, de ez nem azt teszi, hogy mi tétlenek és közönyösek maradjunk. Csak akkor leszünk ennek a várnak méltó katonái, ha mi magunk is erősek vagyunk. Most, a midőn mindenütt új fegyverekkel küzdenek, mi is, bár nem változtatjuk meg hitalapunkat és egyházzervezetünket, mindennap pótoljuk és javítsuk régi fegyverzetünket; mert ha ezt tesszük; ha az élet modern követelményeinek megfelelünk, akkor mondhatjuk el igazán: „Erős várunk nekünk az Isten!“

Hegedüs Sándor,
kereskedelmi miniszter, világi elnök.

VII.

Titkári jelentés

a M. P. I. Társaság 1899. évi működéséről.

T. K.! A magyar protestantismust napjainkban sok belső és külső ellenség szorongatja. Bent számos hitfelünknek hitközönyössége, egyházi és egyháztársadalmi intézményeink szegényessége, s az egyházi közszellem fogyatékosága sorvasztják; kívülről a féket vesztett ultramontanizmus, a vérszemet kapott szekták és a hittagadó socializmus egyesült seregei ostromolják a magyar protestáns Siont.

Védekeznünk, tömörülnünk, szervezkednünk kell, ha elsorvadni nem akarunk.

Am e védekezésnek a Krisztus szelleméhez méltólag szelleminek és erkölcsinek kell lennie. Az evangéliumi protestantizmus a Jézusi tiszta kegyességnek, az evangéliumi világosságnak és a lelki szabadságnak égi jegyében született és nőtt nagyra az észak-európai és észak-amerikai népfajok körében. Hazánkban is a józan kegyesség, az evangéliumi világosság és a Jézusi erkölcs jelében kell megerősödni és győzelemre jutnia a Krisztus egyházának.

Ebben a jelben született és élte le gyermekéveit a M. P. I. Társaság is, a mely a magyar protestantizmusnak évről-évre erősödő irodalmi tömörülése. Nagy eszmét képvisel, kiváló missziót tölt be ez a Társaság. Irodalmi tevékenység útján termékenyíteni, erősíteni és virágozásra emelni a nemzeti kultúrával és közszabadságokkal összefort magyar protestantizmust: ez a mi célunk; a sajtó és az egyesülés eszközeivel Isten örök Igéjéből újjászüülő és nemesítő erőket vinni be magyar nemzetünk magán és közéletébe: ez a mi magasztos hivatásunk; az írói toll és a társadalmi tevékenység erejével segítségül menni a templom, az iskola és a család keresztyén munkásságának, a gyengülő protestáns öntevékenységnek: ez a mi törekvésünk.

E nagy és nehéz munkában immár tizenegy év óta fáradozik a M. P. I. Társaság. Szegényes eszközökkel, zaj-

talán munkával, de immár számottevő eredménnyel dolgozgatunk, s Istennek hála évről évre erősödik társulatunknak jó hirneve és egyháztársadalmi hatása. s lassan bár, de fokozatosan növekszik Társaságunk iránt az egyházi közönség erkölcsi érdeklődése és anyagi támogatása is.

Az elmúlt 1899-ik év is a fokozatos erősödés áldásos esztendeje volt.

Kiadói tevékenységünk az ismeretes keretekben, nevezetesen a havi folyóirat, a tudományos művek és a Koszorú-füzetek keretében mozgott.

Havi folyóiratunk, a *Protestáns Szemle*, tizenegy évi pályafutása alatt a magyar protestáns irodalom vezér-organumává emelkedett, a melynek szavát az egyházi körökön kívül is figyelemre méltatják. Egy száz példánnyal többre, most már 1400 példányban nyomatva, irányczikkerei a múlt évben is az evangéliumi egyházépítés szolgálatában állottak; tanulmányaiban és értekezéseiben az egyházi tudományosság népszerűsítését czélozta; történeti czikkeiben egyházunk zivataros, de tanulságos multját derítgette; egyházi és irodalmi szemléivel a hazai és külföldi egyházi élet jelenségeiről nyújtott rendszeres tájékoztatást. — Könyvkiadó-vállalatunk, az úgynevezett *monografiák* sorozata, a múlt évben is egyháztörténeti művet bocsátott ki, a monografiák 11-dik kötete gyanánt *Sámuel* Aladár: Bod Péter élete és művei című munkáját ezer példányban, mely a pártfogó, alapító és rendes tagoknak 1899. évi könyvilletmény gyanánt küldetett szét. — *Koszorú* című kiadványsorozatunkban evangéliumi szellemű népies füzetkéket bocsátunk közre, melyekkel népünk hitének erősítését, erkölceinek nemesítését munkáljuk. Ezekből a múlt évben is tiz új füzetet, az 51—60-ik számúakat, adtunk ki három-három ezer példányban. E vállalatunk költségeinek fedezésére a *Károli-alap* forgó tőkéje szolgál, de a füzetek szerkesztői és írói tszteletdíjait közel 500 firttal ismét Hegedűs Sándor világi elnök úr volt szives fedezni, a ki immár hatodik ízben hozta meg ezt az áldozatot Társaságunk céljára. A füzetek szerkesztője a múlt évben is dr. *Kecskeméthy* István kolozsvári theologiai tanár volt, a ki a körüle csoportosult írói gárdával karöltve már is sok becses hitépítő és erkölcsnemesítő traktátussal gazdagította irodalmunkat. — *Házi Kincstár* című könyvsorozatunkban, a mely a művelt közönség evangélizálását czélozza, a lefolyt évben szünetelt az újabb kibocsátás, mert a fedezetül szolgáló Károli-alapunk nem elég erős, s mert a sorozat első kötetétől kiadott *Szász* Károly-féle *Csendes Órák*, áhíthatossági irodalmunk e valódi

gyöngye, még mindig nem tudott kellő kelendőségre vergődni.

Társaságunk a mult évben *anyagilag* is jelentékenyen erősödött. A deficitből szerencsésen kivergődtünk; előző (1898.) évi tartozásunkat kifizettük és közel hétszáz frt kezelési maradványhoz jutottunk. Ez a kedvező fordulat egyfelől a szigorú takarékoságnak, másfelől meg annak tulajdonítható, hogy tagjaink szaporodtak is, meg jobban is fizetik évi járuléukat. De azért a régi hátralék összege még mindig óriási nagy, nevezetesen 13,706 K. 50 f. volt a mult év végén, tehát ezer koronával több mint a Társaság mult évi jövedelme. Ezen a fonák helyzetet igazgató-választmányunk valamit javított, a mennyiben a Társaság ügyésze útján mindazokat a hátralékosokat fizetésre szoritotta, a kik egy egész cycluson át, tehát 5 s illetve 3 éven át tagdíjat nem fizettek. Ez a törvényes eljárás még nincsen egészen befejezve, de annyi foganatja eddig is volt hogy több mint 1500 korona hátralék már befolyt és az év végeig még újabb befizetésekre számíthatunk. — Társaságunk tőkevagyonra 106 ezer koronáról 110 ezer koronára emelkedett a mult évben, a miből mintegy 7 ezer korona (Károli-alap, Szász Domokos-alap stb.) forgó tőke természetű. Pénztárunk bevétele 6728 frt 92 kr., kiadása 6060 frt 10 kr., kezelési maradványa 668 frt 82 kr

Társaságunk *tagjainak száma* is emelkedett a lefolyt esztendőben. Az elnökség által a tagokhoz kibocsátott felhívásra többen hozzá láttak a taggyűjtéshez, a minek az az örvendetes eredménye lön, hogy egy év leforgása alatt a tagok száma 1130-ról 1273-ra emelkedett; egy év óta 1 pártoló, 4 alapító, 45 rendes, 93 pártoló tag s így összesen 143 új tag lépett be a Társaságba. Elhúnyt vagy kilépett összesen 20 tag. — Magában véve nem valami fényes eredmény, mert a közel négy millió magyar protestáns lélekből jóval több tag kerülhetne; de az előző évek stagnálásához viszonyítva és azt a körülményt tekintetbe véve, hogy társulatunk iránt kivált az egyház világi eleme számos helyeken még teljességgel nem melegeedett föl, ez a gyarapodás is figyelemre méltó és a helyzet javulását mutatja. Ezért midőn Társaságunk új tagjait e helyről szívélyesen üdvözlöm, engedjék meg, hogy őket is, de a régebbi tagtársakat is arra kérjem: legyenek buzgó és tevékeny tagjai ennek az irodalmi társulatnak; hassa át őket egyen-egyen az a tudat, hogy kevesen vagyunk és így a számbeli fogyatékoságot fokozott buzgósággal és kitaró tevékenységgel kell pótolnunk; e mellett igyekezzenek új tagokat is toborzani, mert csak lelkes és erős sereggel remélhető biz-

tos diadal. Különösen a művelt világi elemet törekedjünk egyházi érdeklődésre és egyháztársadalmi tevékenységre fölmelegíteni, meggondolván, hogy a protestantizmus nem papi egyház, hanem olyan egyház, a melyben a „királyi papság és a szent nép“ a nagyobbik rész, a melyben nem elég a kormányzóknak csak azt hangoztatni: papok, tegyétek meg a kötelességeket! — hanem az egyetemes papság elvéből kifolyólag, a világi elemnek, mint „királyi papság“-nak jó példával kell elől menni a hivatalos papság előtt.

Haladást jelez a múlt esztendő a Társaság *kiadványainak terjesztésében* is. Havi folyóiratunkat, mint már említettem, száz, könyvsorozatunkat pedig kétszáz példánnyal többre nyomtatjuk, mint az előző években. S ez is némi haladás a mai mostoha időben. Koszorú-füzetekünknek pedig mind a terjesztői szaporodtak, mind a kelendősége növekedett, a mi annál figyelemre méltóbb jelenség, mivel az általános gazdasági és pénzügyi válság, a mely jelenleg hazánkat sújtja, első sorban az irodalmi vállalatoknál szokta éreztetni bénító hatását. Társaságunk nem panaszkodhatik az elmúlt esztendőre. Mert míg 1897-ben 26,456 szám, s 1898-ban 32,834 szám kelt el a Koszorú-füzetekből, addig az 1899-dik esztendőben 34,286 szám adatott el, a mely számmal e hatéves vállalatunkban immár 221,967 vallásos füzetet hoztunk forgalomba. A múlt évben a Koszorú-füzetek pénzügyi helyzete is javult, bár teljesen még nem szilárdult meg. Nevezetesen míg 1897-ben 1008 frt 15 kr., 1898-ban pedig 38 frt 16 kr. kezelési deficitje volt a Károli Gáspár biblia-fordító nevét viselő alapunknak, a mely e népies füzetek kiadására szolgál, addig az 1899-ik évben oda jutottunk, hogy a kezelési deficit megszűnt, újabb befektetésre nem volt szükség, sőt a korábbi befektetésekből 211 frt 50 krt vissza is téríthettünk a Károli-alapnak. Ezt a szép erkölcsi és anyagi sikert Isten után két társasági tényezőnek köszönhetjük. Először a mi áldozatkész világi elnökönknek, a ki a Koszorú-füzetek előállításához évenként közel 500 frttal szokott járulni s ezt a nagylelkűségét a folyó évi 7-dik Koszorú-sorozatra is megajánlotta. Áldja meg őt ezért az áldások nagy Istene azzal az áldással, hogy az ő közel hétezer korona anyagi befektetése hozzon sokszoros erkölcsi gyümölcsöket a népélet vallás-erkölcsi nemesedésében. S azután köszönhetjük ezt a sikert azoknak a buzgó lelkész és tanító tagtársaknak, a kik felfogván a Koszorú-féle traktátusok fontos hivatását, minden alkalmat felhasználnak arra, hogy olvasni szerető magyar népünknel Koszorú-füzetekkel is éleszszik a vallásos buzgóságot és

nemesítsék az erkölcsi érületet; hogy kiszorítsák népünk köréből az erkölcsrontó ponyvairódmalmat és ellensúlyozzák a fölburjánzott szektás, pápás és socialista sajtó-propagandát. Koszorú-füzetekünk áldásos hatásáról bizonyosságul szolgálhat egyik alföldi lelkészársunk következő levele: „Kérek újabb 500 példányt a Koszorú-füzetekből. E füzetek nekem a tanyákon és pusztákon az igehirdetésben és a cura pastoralisban segédkező paptársaim; gyülekezetemben a téli estéken ifjúsági és népkönyvtárul szolgálnak; kötött példányai agendázott ifjuságomnak kedves konfirmációi emlék és a tanuló gyermekeknek alkalmas iskolai jutalomkönyv“.—Vajha minél többen értenének és tanulnának amaz áldozatkész „királyi pap“ és eme híven sáfárkodó lelkipásztor példájából!

Társaságunk *társulati tevékenysége*, sajnos, még mindig nem elég erőteljes és általános. Annak a termékeny eszmének, a melyet legelőször Társaságunk proklamált és Budapesten valószínűleg meg, hogy a téli időszakban *vallásos felolvasások* által is erősítsük és termékenyítsük a protestáns érületet és gondolkozást, Társaságunkban még mindig nincs elég apostola és szervezett organuma. Pedig ezek a vallásos felolvasások és összejövetelek mindenütt áldásthözónak bizonyultak, a hol csak megpróbálkoztak ve'ök. Budapesten a Belmisszió Értekezleteken, a Lorántffy Zs.-Egyesületben és a Református Ifjusági Egyesületben, itt Pozsonyban az adventi és bójti „Protestáns esték“-en, Kolozsvárt és Marosvásárhelyt a rendezésített vallásos estéken, Komáromban, Sopronban, Mezőtúron, Török-Szentmiklóson, Eperjesen, Karczagon, Kisujszálláson stb. az ifjusági egyesületekben, továbbá Dunamelléken, Dunántúl, Tiszántúl és Erdélyben a szervezett egyházkerületi értekezleteken járja ez az egyháztársadalmi munka. Az evangéliumi eszmék ilyen társadalmi hirdetésének egyfelől az a jó hatása van, hogy termékenyíti a prot. öntudatot, fokozza az egyháziasságot és nemesíti a valláserkölcsei életet; másfelől meg az, hogy hitfeleinkkel ezen az úton lehet legkönnyebben megismertetni és megkedveltetni a prot. egyházi irodalmat. Ezért csak sajnálni lehet, hogy Irodalmi Társaságunk ezen a hálás mezőn az első példaadáson alig ment túl s vezérlő és irányító befolyást nem gyakorol a közönségre. Milyen szép és milyen áldásthözó munka volna pedig, ha tagtársaink az ország különböző városaiban irodalmi társasági fiók-egyesületekké vagy körökké szervezkedve, egyetemlegesen és tervszerűleg folytatnák a társadalmi igehirdetés nemes munkáját. Milyen szép és a fogyatékos egyházi közszellem föllendítésére mily üdvös volna, ha az egyházi kormányzat vezérférfiai

mint igazi „királyi papság“, kezét fognának az igehirdető és tanárkodó papsággal s a felolvasó és előadó asztalok mellől buzdítanak és irányítanak a hívek seregeit! Ily vállvetett munkájával a lelkeszi és világi elemnek egyházirodalmunk mezején is pezsgőbb volna az élet és credményesebb a vállalkozás.

Mert lám a mostani csekély érdeklődés mellett a legszükségesebb egyházi művek előállításával is megakadunk, ha azok nagyobb áldozatot követelnek. Ott van például a Bibliai Lexikon régen tervezett kiadása. Társaságunk megcsináltatta hozzá a költségvetést, előkészítette a munka szellemi programját; két ízben is megpróbálta a kiadás finanszírozását, de e kísérletek arról győzték meg, hogy a kiadáshoz szükséges tízezer frtot sem a Társaság mostani anyagi ereje nem bírja meg, sem aláírás útján nem lehet azt a mai pénzsűk világban és csekély érdeklődés mellett összegyűjteni. Ezért az égetően szükséges munka kiadását egy időre kénytelen a napirendről levenni, annyival is inkább, mert a szellemi előkészítésnél is be kell várnia a Károli újtestamentom folyamatban levő revíziójának befejezését. — A Kálvin Intitutiójának magyar kiadása is még mindig vergődik az anyagi erőtelenség hálójában; pedig Nagy Károly kolozsvári theol. tanár a fordítással készen van, Erős Lajos debreczeni theol. tanár a revízióknak és dr. Bartók György erdélyi püspök a szupperrevízióknak a vége felé járnak. De mivel Társaságunk a maga sokféle kiadvány-sorozatára a jövedelmét teljesen leköthötte: csupán csak a Szász Domokos-féle ezer frtos alapítvánnyal mozdíthatja elő a szintén fontos és szükséges munka megjelenését. Bizunk azonban a magyar prot. közönség áldozatkészségében s hiszszük, hogy a télen már előfizetés és aláírás alá bocsátandó munkával nem fogunk cserben maradni, kivált ha a tiszánineni egyházkerület példájára az úgynevezett parókiális könyvtárak a többi egyházkerületekben is szerveztetnek!

És most pár szót ejtek még a folyó 1900. évi kiadványainkról. Választmányunk határozatából az idei könyvilletmény első darabja lesz néhai Révész Imre *Munkái a pápens korából*, a melyet Révész Kálmán kassai lelkész és abauji esperes rendezett sajtó alá. A 15 ívnyi becses és reméljük, kapós munka már kikerült a sajtó alól és a napokban fog megküldetni a Társaság pártfogó, alapító és rendes tagjainak. Az idei könyvilletmény második darabja pedig a *Herczegszőlősi Kánonok* hasonmásos kiadása lesz kapcsolatosan a rokon Pestmegyei, a Reczes-féle, a Pathai István-féle és

a Barsmegyei kánonokkal. Ezzel a kiadvánnyal régi tartozását röjja le Társaságunk, a mennyiben még 1893-ban néhai Tisza Lajos gróf és társai adományából közel 300 forintnyi összeget és azt a megbízást nyerte, hogy a felsőbaranyai egyházmegye birtokában egyetlen példányban fennmaradt nevezetes Herczegszőlősi Kánonokat az eredetihez lehetőleg hasonló szöveggel és kiállításban adja ki. A sajtó alá rendezést *Mokos Gyula* tanár, társulatunk tagja vállalta el, de közbejött huzamosabb szembaja, majd meg az eredeti terven tett ama változtatás miatt, hogy a H. K. szövege mellett a közelkorú rokon kánonok és a szükséges történeti jegyzetek is kiadassanak, a sajtó alá készítés egész mostanáig elhúzódott. Most azonban már sajtókész a munka, mely a hozzácsatolt rokon kánonokkal és jegyzetekkel közel 15 ívnyi monografiává nőtt; a jövő hónapban ezt is megküldjük a könyvilletményre jogosult tagoknak, valamint az 1893. évi aláíróknak és a későbbi megrendelőknek. Elkészültek az idei *Koszorú* új füzetei is, számszerint újból tíz, a 61—70. számúak, a melyeket dr. *Kecskeméthy István* tagtársunk szerkesztett.

Jelentésem befejezése előtt meg kell még emlékeznem Társaságunk halottairól is. Alapító tagjaink közül elhunytak: özv. *Ajkai Imréné* szül. *Pálfy Kamilla* Pápán, *Nagy Ignác* református lelkész *Kölkeden*, *Szontágh Miklós* esperességi felügyelő *Újtátrafüreden* és *Wargha Lajos* theol. tanár *Sárospatakon*. Évdíjas tagjaink sorából kidőlték *Achim Adám* sarvasi lelkész, *Bakóczy János* h.-böszörményi lelkész, *Lukács Dániel* mezőtúri lelkész, *Nagy Gusztáv* sárospataki theol. tanár, *Pukánszky Béla* pozsonyi theol. tanár, *Szücs János* mezőföldi esperes, *Tóth Dániel* pápai theol. tanár, dr. *Rupp Kornél* budapesti ref. főgimnáziumi tanár, a kik közül többen irodalmi munkásságukkal is támogatták társulatunkat. Legyen áldott emlékezetök! Az elhunytak közül *Wargha Lajos* az igazgató-választmánynak is tagja volt, s helyét a tegnapi közgyűlés dr. *Tüdös István* sárospataki theol. tanárral töltötte be.

Íme, T. K.! dióhéjba szorítva, ez a Társaságunknak mult évi története. Vannak benne itt-ott sötét pontok is, de a fénylők, azt hiszem, számosabbak. Az összbenyomás az, hogy társulatunk halad, emelkedik. A közül az öt esztendő közül, a mióta tagtársaim bizalmából e Társaság egyik munkavezetője vagyok, a most bezárult munkaév volt a legáldásosabb. Legyünk ezért hálásak a Gondviselés iránt, de egyszersmind serényen iparkodjunk, hogy élet- és fejlődésképes társulatunk nehogy a hanyatlás lejtőjére csúszszék. Gondoljuk meg, hogy a mai válságos időben, midőn az egyház hajója

a hitelenség Scyllája és a vakhit Charybdise között hanyatlik, oly nagy szükség van Irodalmi Társaságunkra, hogy ha még nem volna, minden áron meg kellene azt alkotni. Az idők nehezek, mondhatnám, gonoszak. Minden erónket össze kell szednünk, minden tehetségünket kifejtenünk, hogy Krisztus magyar egyházát evangéliumi magaslatra emeljük. A mi fegyvereink nem testiek, hanem lelkiek, és a hol ezeket czélszerűen forgatják, ott a protestantismus mindenütt diadalmasan nyomul előre. Magyarországon most háttérbe van szorítva a protestantismus; de ha megembereljük magunkat, ha evangéliumi hittel, magyar lelkesedéssel és protestáns szívósággal karoljuk föl a szent ügyet, akkor az Igazság Istene ismét ránk deríti azt a dicső idôt, a mikor a protestantismus szellemileg vezető, irodalmilag irányadó volt a magyar földön.

Mi hiszünk, mi bizunk e jobb jövőben s kérve kérjük hitfeleinket: csatlakozzanak hozzánk imádságukban és munkájokban a magyar protestantismus felvirágoztatására.

Szöts Parkas,
theologiai tanár, titkár.

VIII.

Az egyesületi tevékenység szükségessége a magyarországi prot. egyházakban.

Sötét, nehéz felhők vonultak egyházunk, a magyarországi prot. egyházak fölé. Hitfeleink ajkáról panaszok és a keserűség nyilatkozatai hangzanak fel. Mélyre ható nyugtalanság — mint valamely határozatlan betegség előérzete a beteg idegein — uralkodik rajtunk. Komor gondolatok árja borítja el lelkünket, ha a jelenből egyházunk jövőjére következtetést vonunk.

Pedig nem az üldözésnek, nem az elnyomásnak nehéz éveit éltük, melyben az ősöknek századokon át oly gazdag részük volt. Nem! Sőt az állam ma a mi egyházunkat is védelmében részesíti; nehéz anyagi viszonyai közt anyagilag is segíti. Mondhatnánk ugyan, hogy a protestantizmus által a magyar állam javára hozott áldozatoknak s időnkint kivívott eredményeknek, melyeknek, ha nem is kizárólag, de bizonyosan nagy részben köszönhető, hogy ma magyar állam van, — az államtól csak csekély kamatait élvezzi a prot. egyház s elmondhatnánk, hogy a felekezetek közt az egyenlőség és viszonyosság ma sem létezik; de nem tagadhatjuk, hogy az állam, mely előbb üldözött, elnyomott, legjobb esetben is csak túrt s más felekezetűek előnyben részesítése által gyöngített, most elismer és támogat, hogy hitfeleink hitükért nincsenek többé mellözve; hogy az egyház működése szabad, s hogy a miért annyi nemes szív onta vért, szenvedett bectelenítő börtönt és halált: a szabad vallásgyakorlat, a szabad vizsgálódás, a gondolatnyilvánítás szabadsága államilag is védve van, s hogy az állam ez eszmék befolyása alatt áll.

És íme, a sötét felhő egyházunk felől még sem mozdul! Az idő évről-évre sorvaszt, lassan ugyan s a nem figyelő előtt észrevétlenül, de következetesen s fokozatosan. Valami titkos betegség emészti egyházunk erejét.

Honnan van, hogy az üldözés korszakában, legalább ott, a hol az ellenséges erő nem volt elégséges az akaratot s

elhatározást abszolút hatalma alá hajtani, a protestantismus, száz sebből vérezve, de fentartotta magát? Honnan van, hogy a midőn templomait elvették, iskoláit bezárták, vagy iskoláiban a tanítást önkényesen korlátozták; a midőn papjai annyi akadálylyal küzdve csak külföldön szerezhettek magasabb képzettséget, s küzdelmükért itthon a létfenntartásnak is alig megfelelő s a győftörtetésnek kitett állás jutott osztályrészül, akkor a protestáns egyház ellenálló erején megtört a foglalási törekvés, most pedig reá kedvezőbb viszonyok közt, ellenálló ereje elernyed, tagjai közül számosan önként hagyják el s a tagok arányszáma és ereje csökken?

Mert hogy a hazában élő vallásfelekezetek tagjai számához viszonyítva, arányszámban és erőben csökken, azt, ha akarnók, sem tagadhatjuk. Nem akarom a tisztelt Társaság s hallgatóság figyelmét számadatokkal túlterhelni. néhány adatot mégis szükségesnek tartok közölni.

Magyarország lakosai közt 1857-ben volt református 15·06%, ez az arány fokenkint való csökkenéssel 1898-ig 14·38%-ra szállott alá. Ágostai evangélikus volt 1857-ben 8·27%, 1898-ig, szintén állandó hanyatlással, 7·60%-ra csökkent.

A természetes szaporodás 1891-től 1898-ig kiszámítva, országos átlag szerint 1000 lélekre 9·6, míg az ev. ref.-nál csak 8·8 s az ág. evang.-nál 9·4, tehát egyik sem éri el az országos átlagot.

Az ev. ref. vallásból 1896-tól 1898-ig 3 év alatt felekezeten kívül való lett 4241 személy, ezek közt 2441 nő, az ág. evang. vallásból ugyanez évek alatt kilépett 1635, ebből 896 nő. Az egész országban, 1898-ban, a felekezeten kívül levők száma 11.445 volt s e számban 5876, tehát a kilépett egyháztagnak több mint fele protestáns.

Ev. ref. kitért a róm. kath. vallásra 1896-ban 651, 1897-ben 1136, 1898-ban 1192; ág. ev. kitért 1896-ban 257, 1897-ben 486, 1898-ban 487. A kitérték többsége nő. 1898-ban minden más vallásfelekezetbe kitért ev. ref. vallásból 1654 (ebből 918 nő); ev. ref. vallásra a többi vallásfelekezetekből áttért 754, az ág. evang. egyházból a mondott évben más vallásfelekezetekbe kitért 625, a többi vallásfelekezetekből ág. ev. vallásra áttért 258. Kitérés által vesztése három év alatt (1896—1898) az ev. ref. egyháznak 1344, az ág. ev.-nak 779.

Ev. ref. és róm. kath. jegyesek közt a gyermekek valása fölött 1898-ban 1483 esetben jött létre megegyezés, s ebből a róm. kath. egyház előnyére 1012 esetben. Ág. ev. és

róm. kath. jegyesek közt létrejött a megegyezés 863 esetben, s ebből a róm. kath. fél előnyére 640 szerződés esik. Az előbbi évek is hasonló arányt mutatnak. Három év alatt (1896—1898-ig) a két prot. egyháznak, levonva a visszatértek és más vallásból áttértek számát, kilépés és kitérés által 7852 lélek vesztesége van.

Tehát a természetes szaporodás is alantabb maradt a protestánsoknál, mint az országos átlag, a felekezeten kívülre való kilépések és a kitérések is nagyobb arányban fogyasztották a prot. egyházak híveit, de még a jövő reményét is többen vonták el egyházunktól, mint bármely más vallásfelekezet hívei.

Kerestem az okot. Figyeltem és meghallgattam az élet különböző nyilvánulásait. És arra az eredményre jutottam, hogy ne keressük máshol, mert magunkban találhatjuk meg a hanyatlás leglényegesebb okait.

Megállapításaimat inductive nem bizonyíthatom, mint-hogy az okok részben a megfigyelés elül elrejtve s alig ellenőrizhetők. Nézeteim csak a lehető megfigyelés és őszinte törekvés eredményei s a meggyőződés erejére támaszkodhatnak, annál fogva eltűrök a kiigazítást vagy megezáfolást.

Egyházi életünk hanyatlásának legbensőbb okai közül első sorban kiemelem azt az okot, a mire csaknem mindenki, a ki e kérdéssel foglalkozik, reá mutat, mely különben maga is okozat: hogy *a prot. intelligentia egy részénél a hit megingott, s hogy ezt követőleg a hitbeli kétkedés, a tagadás, a vallási közöny a nép rétegeiben is szélesen elterjedt.*

Származott legyen a hitbeli kétkedés a század természettudományi megállapításainak s philosophiai eszméinek hatása alatt, vagy terjedt legyen kellő tanulmány nélkül azokra, a kik az uralkodó vagy csak felszinen levő nézeteket jelszavak után ismerik s gondolkozás nélkül passzivitással fogadják el, nem keresem; itt nincs is terem ezt tárgyalni, bár az utóbbi feltevés a legtöbb esetben valószínűnek látszik. Itt csak a tények megállapítására szorítkozom s tényként megállapítható: hogy a veszteséget, melyet a vallásos életben egyházunk tagjai szenvedtek, semmi más eszmével, mely az emberi szenvedélyeket s érzelmeket szabályozta volna, nem pótoltuk, a minthogy az nem is pótolható, s úgy találom, hogy ennél fogva azoknál, a kik a hitet elvesztették, annak helyét, — általánosságban szólok — bizonyos erkölcsi anarchizmus foglalta el. Nem találunk náluk egy közös vezérlő eszmét, az önzésnél magasabb, nemeseb, emberiesb irányt, egy erkölcsi sugárt, mely megvilágítaná az élet útját.

Azonban nemcsak a protestáns egyházakban van ez a jelenség, hanem mindenik keresztyén egyházban — miről valamennyi ker. egyház, ha akar, vallomást tehet — és így ez a tünet magában nem is igazolná azt a tényt, hogy a prot. egyházból van a legtöbb kitérés, hogy a felekezeten kívül élők nagyobb része a protestánsok közül kerül ki, s a jövő reményét is a protestánsok adják át szerződésileg legkönynyebben más és különösen a róm. kath. egyháznak. Hanem a vallásos élet hanyatlásával s a hitközönnyel együttesen lépett fel valami *sivár önző érdekeltség, szertelen pénz- és vagyonvágy, a haszonkeresés erkölcsi korlátok nélkül*. Ez a két tényező: a hitbeli kétkedés és a haszonlesés aztán lejtőre vezette a prot. egyházat. Ismét nem azért, mintha a prot. vallásúak között fokozottabb volna ez az erkölcsi baj. Mert hiszen a mennyire az erkölcsi élet nyilvánulásai érzéseink alá esnek s a mennyire a bűnügyi statisztikából az erkölcsi állapotra következtetést lehet vonni, épen az országnak prot. vallású lakosai mutatják a legkedvezőbb erkölcsi állapotot. Hanem azért, mert *a prot. vallásúaknak van szükségük a legtöbb erkölcsi erőre; többre, mint bármely más keresztyén egyház tagjainak. S az erkölcsi erőnek ez a többlete az, mely egyházunk tagjainál már hiányzik.*

Közelebbről kívánom megvilágítani ezt az állítást.

Korunknak legkiterjedtebb s legkönynyebben felismerhető bűne, a melyből gazdagon származik le a bűnök, az erkölcs-telen indulatok és tettek egész serege, a szertelen vagyonvágy, a hasznosság, mint vezérelv. Nem azokkal a gazdasági problémákkal való foglalkozást s a gazdasági élet fejlődésére ható intézmények alkalmazását értem ez alatt, melyekkel egyesek és egyesületek, az irodalom és az államkormányok, különösen a XIX. század utóbbi felében oly nagy gazdasági eredményeket értek el; nem azt a törekvést értem, hogy a gazdasági törvények alkalmazásával lehetővé tegyék az anyagi szükségletek könnyebb fedezését, a kényelem és jólét könnyebb elérhetését, melyet jogosultnak tartok; habár arról is meg vagyok győződve, hogy a gazdasági élet legszerencsésebb alakulása sem fogja soha kielégíteni egymagában s egyoldalúan az emberiséget s annak épen legnemesebb részét, s a legragyogóbb eredmény: az általános gazdagság sem lenne soha elegendő magában az egyént s a társadalmat megelégedetté, jobbra és nemesebbé, az államot biztosabbá tenni; — hanem értem a vagyonszerzési törekvésnek azt az erkölcs-telen módját: könnyen, munka nélkül vagy minél kevesebb munkával s bármi áron gazdaggá lenni. Ez a vágy az, mely

elfoglalja ezrek és százezrek elméjét s érzelmét, s kizár onnan minden idealismust, szeretetet, s nem ismer semmi szent eszmét. Nyerészkedés és játék, szenvedély és haszonvágy sivárrá, természetlenné teszi az emberi szellemet magasabb erkölcsi s vallásos eszmék befogadására s ápolására. Léha élet, melyben a nagy hivatású „ember“ kártyákat forgat, bőrzén játszik. nyerő számokat les, ígéretekkel akarja megvesztegetni Szent Antalt, hogy vágyait elérni segítse, pártfogást keres, a gazdagok napjában sütkérezik ; — ilyen élet az, melyet ez a szertelen pénz- és haszonvágy kifejt. Mit lehet ettől az élettől nemeset, eszményt várni?

Az emberek legnagyobb része tehát a vagyoni előnyöket, a könnyű megélhetés módjait, a hasznosságot keresi. A prot. egyháznak nincs nagy vagyona ; egyenkint az egyházközségek, a hívek igen jelentékeny áldozata nélkül a nélkülözhetlent sem fedezhetik, s ha fedezik is, csak igen szegényesen. Az egyház tagjai is csak igen ritka esetben mondhatók vagyonosoknak vagy épen gazdagoknak. A protestánsok papjaiknak s egyéb alkalmazottaiknak a létfenntartásra szükséges anyagi eszközöket is alig képesek kiszolgáltatni. A prot. egyházak az egyház tagjait sok esetben az állami adóknál is terhesebben adóztatják meg s az adókat kényszereszközökkel is behajtják. Ellenben vannak a hazában egyházak, melyek nagy uradalmak s alapítványok felett rendelkeznek ; tagjaik közé csaknem kivétel nélkül a magas arisztokracziát sorozzák ; az egyház tagjai az egyház fenntartásához rendszerint nem járulnak, az egyház részére nem adóznak ; papjaik az államban elérhető legkiválóbb, fejedelmi fényű, gazdagon dotált kiváltságos állásokat érhetik el. Alapítványaik s egyházi vagyonuk elégségesek arra, hogy azoknak, kik magukat az egyház szolgálatára adják, fenntartásukat, sőt jólétüket gyermekségüktől fogva biztosítsák.

Ezt a közönségesen ismert állapotot nem más okból, mint annak az állításnak bizonyítására hozom fel, hogy a hasznossági irányzat általános uralma alatt az erkölcsi és ellemelőnek bizonyos mérvű többletére van a protestáns egyház tagjának szüksége, hogy egyházát anyagi érdekeinek, esetleg leszármazói lehető érdekeinek háttérbe szorítása árán se hagyja el.

De e mellett a protestánsnak fokozottabb értelmi és erkölcsi erőre azért is van szüksége, mert a prot. egyház megengedi a szabad vizsgálódást, alapelve : a lelkiismeret szabadsága. A szabadság pedig, még inkább az egyházban, mint az államban : rendkívülsúlyos építmény, a mely ha alapjait

nem képezik a legszilárdabb értelemi és erkölcsi erők, futó homokon épült ház. A szabadságnak az egyházban csak erkölcsi korlátai lehetnek, s e korlát nélkül a szabadság mily könnyen, csaknem észrevétlenül csap át a szabadosságba; az értelmiség csekélyebb fokán a szabad vizsgálódás mily könnyen fajul értelmetlen, de önhitt írásmagyarázatra; magasabb fokú értelmiség mellett pedig mily könnyen vezet szkepticizmusra, ennek következtében vallásközönyre, s ha már valaki előtt közönyös bármelyik vallás, mily könnyen jut el oda, hogy a vallást hasznossági célokra eszközül használja fel.

Ezért van szüksége a protestáns egyház tagjának az erkölcsi erőnek, a jellemerőnek bizonyos többletére, az egyházhoz való hűségérzetnek magasabb fokára, melylyel azonban ma már nem rendelkezünk.

Miként jutottunk ide?

A számos ok közül csak egyre, de véleményem szerint a leglényegesebbre mutatok reá. Nevelési rendszerünk hiányaira kívánom a tisztelt társaság figyelmét irányozni. Ifjúságunkat kibocsátjuk az elemi iskolából s többé nincs reá gondunk. A gyermekifjú a környezet befolyása alá kerül, s a környezet romlott — nem mindig, de igen sok esetben. Megelégszünk középiskoláinkban, ha a tantárgyak közé a vallást heti két órán felvesszük; nem gondolunk eleget a protestáns szellem átültetésére, vagy ha sikerült volna átültetni, a gyöngye ültetmény ápolására, a vallás és egyház szeretetének felköltésére s erősítésére. A nők felsőbbfokú nevelését pedig átengedjük a zárdáknak s idegen nevelőnőknek.

Nem állítom, hogy a prot. középiskolákban a vallás és a történelem tanítása által nem adnák meg a tanárok azt az ismeretet, a mely önművelés, vagy családi tradíció és szülei befolyás által erősítve, a prot. szellemi érzelmet, jellemerőt, az egyház szeretetét az egyénben kifejteni s növelni alkalmas. De a mint vélem, még középiskoláinkban is vagy épen hiányzik, vagy *kevés a nevelői hatás*, oly irányban, hogy az ifjú, az egyház iránt benső s maradandó szeretetre, intézményeinek ápolására, fenséges elveinek kultuszára indíttassék s abban az egész életre megerősíttessék. Nem kell mondanom, hogy e célra a vallástani tanítás, mint iskolai tantárgy, egymagában nem elég.

A prot. szellemű női nevelésről pedig nincs mit szólnunk, mert ilyen majdnem merőben hiányzik. A hol még a család vagy megőrizte az ősi egyszerűséget, az erkölcsi tisztaságot, vagy megtartotta a haladó műveltség mellett a lélek nemességét is s nem vesztette el a gyermekekre azt a befo-

lyást, melyet csak a szülei szeretet s állandó nevelési munkásság és gondozás biztosít, ott a család még mindig nevel az egyháznak protestáns szellemű, vallásos nőket. De ezt az idegen nevelőnőktől s a zárdai neveléstől természetesen várni nem lehet. S tekintsünk szét, hogy intelligens vagyonos prot. családaink leánygyermekai közül hány százalékot nevel idegen nemzetiségű s más vallásu, idegen érzelmű, nemzetünk iránt is elfogult nevelőnő, s hány százalékot nevelnek az apácza-zárdákban? A szülők pedig kérdésünkre azt felelik: mit tegyünk, hol neveltessük leánygyermekünket, hiszen nekünk leánynevelő-intézeteink nincsenek, s hazai képzett protestáns nevelőnőket honnan vegyünk?

Mélyebben kellene e kérdésbe bocsátkozni, mint a menyire egy felolvasás szűk kerete megengedi. De talán elég lesz egyházunknak e rendkívüli helyzetére reámutatni, hogy további gondolkozásra anyagul szolgáljon.

De mégis engedje meg a tisztelt társaság, hogy feltehessem a kérdést: mit várjunk az ilyen női neveléstől? Ne is szóljunk visszaélésekről. Ha a leánygyermek értelmének s érzelmének legfogékonyabb korszakában saját vallásának hitelveiről semmit vagy alig hall valamit, annyival inkább hall és lát azzal ellentétes felfogást; — ha a művészet alkotásai s a zene hatalmas ereje által támogatott, az érzésekre is ható fényes, ragyogó kiállítású, pompában uszó templomi ünnepeleket látogat, melyekkel ellentétben az ő vallásának egyszerű szertartásai, a kicsinyke templom fehérre meszelt falai közt oly hidegnek, mint mondani szokták: ridegnek tünik fel az ő szemei s önálló gondolkozáshoz nem szokott értelme előtt; ha a miszticismusra hajló női érzelmet már gyermekkorban lefoglalja a legendák szépsége, melylyel szemben a való felismerése megannyi veszteségül tünik fel; ha nemcsak nevelve, de talán figyelmeztetve sem volt, hogy az érzelem bensősége és mélysége Isten előtt felülmul minden kápráztató fényű külsőségeket s hogy az Istenhez való közeledést ne a külsőségekben, hanem a szeretetben s a jó cselekedetekben keresse; ha még arra sem volt tanítva, hogy arra az egyszerűsége, melyet egyházunkban talál, Jézus adta meg nekünk a fenséges példát, s hogy a mi imáink s habár gyarló, de közös énekeink az egyházközség közös érzelmű tagjaival, bármely egyszerű embertársainkkal és az éggel egyszerre köt minket össze; — ugyan miként várható, hogy ily behatások alatt képződött értelem és kedély az élet későbbi szakában a protestantismusnak igazságai iránt fogékony legyen, miként várható, hogy az így nevelt nő a protestáns hitelvek érde-

kében ellenállásra, küzdelemre is képes legyen s meg tudja védeni a maga igazait? Ne mondjunk többet, csak a mi a legtöbb esetben be fog következni. Ha az ily nő környezetében erős visszahatásra talál; legtöbb esetben kétkedő s vallása iránt közönyös lesz; ha ilyen ellenállásra nem talál, megmarad az ifjú leánykorban beoltott képzet, s a nő, ha megmarad protestánsnak, már csak névleg marad az egyház tagja. És ezek az anyák nevelik a prot. intelligenciának a jövő nemzedéket.

Kérdem: lehet-e csodálnunk, hogy a prot. nők közt annyi a kitérés s hogy ezek száma a kitért férfiak számát annyira meghaladja? Lehet-e csodálnunk, hogy a jegyesek közt a születendő gyermekek vallásos nevelése felett létrejött szerződés a prot. egyházak hátrányára jönnek létre. Ily viszonyok közt ezt az eredményt nemcsak természetesnek kell találnunk, sőt azt kell állítanunk, hogy a protestantismus nagy erejére, szívósságára mutat, hogy ez ideig még csak ennyi veszteséget szenvedtünk.

A számos ok közül, a miből egyházunk tagjai számának csökkenése következik, megemlítem még: a szegény, árva és elhagyott gyermekek megmentésére s munkaképtelen szegényeink ápolására szolgáló oly intézmények hiányát, a melyekben az egyházunkhoz tartozó árvák s elhagyott gyermekek a prot. egyház által s a prot. egyház tagjaiul neveltetnének fel, s illetőleg a hozzánk tartozó szegények az egyház befolyásával ápolatnának. Általában a magyar prot. egyház a humanistikus intézményekben szegény. A prot. vallású hívek bizonyosan nem maradnak hátra más vallású hívek mögött a humánus célra hozott áldozatokban, a mennyire vagyoni erejük engedi; — de prot. egyházi célú árvaház, gyermekmenhely, szegényház bizony ritka. De talán ily intézményekre felekezetek szerint nem is volna szükség. Magasztos felfogása van e kérdéstről véleményem szerint is azoknak, a kik azt mondják: ha jól akarsz cselekedni a szűkő ködővel, az elhagyottal, a szenvedővel, ne kérdezd, mi a vallása, a nemzetisége, tekintsd, hogy embertársad. „Nincsen sem zsidó, sem görög, sem szolga, sem szabados, mindnyájan egyek vagyunk a Jézus Krisztusban“, mondja az apostol. A tapasztalat azonban arra tanít, hogy ha hitfeleinken magunk nem segítünk, ha egyházainkban oly intézmények hiányzanak, melyekkel a hozzánk tartozó árva és elhagyott gyermekeket megmenthetnénk, akkor ezek a szegény árvák és elhagyottak vagy elvesznek, elzülленek, a bűn könnyű prédáivá lesznek, vagy jobb esetben más egyházak fogják őket a maguk részére

megmenteni. Ha szegényeinket, a betegeket, a munkaképtelen aggokat mi nem támogatjuk, ezt a részvétlenséget egyházunk szűkölködő tagjai a mi egyházunk terhére róják ; ellenben, ha más egyház támogatásában részesülnek, azt a jóltevő egyház javára számítják fel. Már pedig vannak egyházak, melyek árvaházakat, menházakat, szegényházakat tartanak fenn.

* * *

Felteszem a merész kérdést: miként segítsünk magunkon ? miként akadályozzuk meg a hanyatlást, melyet az egyház tagjainál észlelünk ?

Ha azt mondom, hogy ezen a siralmas állapoton az erkölcsi élet megnevesítése által lehetne segíteni, e naivitás bizonyosan sokaknál szánó mosolylyal találkozik. Azt fogják velem szemben mondani, hogy a ki uralkodni vágyik, az az akaratot és tettet fogja imádni, ha eltapos is némely a lábai alá került életet és boldogságot, és nem látom-e, hogy így értelt. Azt fogják nekem mondani, hogy a ki élvezni akar, az vágyó szemeit csak az aranyra, a nyereségre, a bőrzére, a hozományra fogja függeszteni, ha ennek megszerzése közben törvényen, emberiségen s erkölcsön átgázol is — és ime ez is czélt ér ; a kik hírnevet s előkelőséget keresnek, azok szónokolnak, ígérnek beválthatlan ígéretekkel, a hatalmasokkal összeköttetést keresnek, párbajt vívnak, embervért öntenek, gazdag asztalt tartanak — s ezek is czélt érnek s kérdezni fogják, hogy az erkölcsi tulajdon ugyan kit tett a mi társadalmunkban hatalmassá, kit tett úrrá embertársai fölött, kit tett hírnevessé, gazdaggá, irigyletté, kinek adott ékszers és gyémántot a fejére, gyöngyöket a nyakába ?

Új erkölcsi erőre volna szükség, hogy az emberiséget ezektől a balfogalmaktól megmentse s megtanítsa, hogy nem az uralkodásban, nem a gazdagságban, nem a csillogásban és fényben van a boldogság, s a hírnév máról holnapra tart s könnyebben mulik el, mint a gyermek által fujt szappanbuborék. Pedig ezt az igazságot volna alkalom megtanulni. Mert mint tenger árad a szenvedés, a szerencsétlenség, a boldogtalanság az emberiségre, s azt a földrészt, a melyet hivatva van a civilizáció paradicsommá alkotni, a nyomor, a viszály, a gyűlölség, önzés, vagyonvágy, élvezet örületes kicsapongásai cikázzák át s teszik pokollá, melynek mélységén rejülő iszonyokat emberi szem be sem láthatja. De meg fogja erre tanítani az emberiséget a tömeges szenvedés, a boldogtalanság özöne, a pusztulás, mely az erkölcstelenség nyomán magzik fel, mert nagy bűnöket csak nagy szenvedések gyógyíthatnak.

Meg fogja tanulni a társadalom, hogy az erkölesség az emberies élet éltető eleme s nincs hatalom, — ha még egyszer olyan volna is mint az ó-kori Rómáé — mely nélküle marandóan fennállhatna.

Mondják és írják jobbaink, hogy az igazi, benső vallásosság, a megingathatlan élő hit, csak az képes rajtunk segíteni. Igaz ez s a kinek lelkében él a hit, azt el nem is veszíthetjük. De a hit kételyek által meg van ingatva, sőt a külföldön fel-felmerülő s a hazába behozott újító irányok is szakadásra, harcra vezetnek. Az a kérdés — talán a lét és a nemlét kérdése, hogy az uralkodó skepticizmussal s a közönnnyel szemben miként tegyük élővé, erőssé, megingathatlanná a hitet? A vallásosság ébrentartására a jelenlegi állapot szerint csak templomainkra s lelkészeinkre számíthatunk. De a ki nem érzi a vallásos élet szükségét, az, a kit erősíteni kellene a hitben, a kinél az összetartozás érzetét kellene felköltetni, az templomainkat nem keresi, lelkészeinknek pedig az emberi erőt felülhaladó buzgalma sem volna elég egyéneknél felkeresni a gyengéket, a tántorgókat, az alvókat s őket a hitben erősíteni, támogatni s ébreszteni. És hiában mutatna valaki ezzel szemben a róm. kath. egyházra, melyből a kiválás aránylag csekély, habár a skepticizmus ott is dúl s habár a benső vallásosság ott sem uralkodó erény. Ebben az egyházban mérhetlen a segédeszköz, melyekkel mi nem rendelkezünk s nem is akarunk rendelkezni. Nagytekéntélyű és befolyású gazdag főpapok hatalma, papok, szerzetesek, apácák ezreinek munkássága s minden világi előny, mit az egyház tagjainak nyújthat, nem viszonyítható a mi csekély számú s minden világi tekintélyt nélkülöző szerény őreink munkájához s a mi szegénységünkhöz.

Bizony mondom — nagy erkölcsi megújulásra volna szükség! A család, a szent, a boldogító család képes volna erre. A család, mely ápol erőtlenségünkben, vigasztal szerencsétlenségünkben, segít küzdelmeinkben s örvények közt is bizton vezérel s megment az elsülyedéstől. Az életet adó és fentartó család, mely naponkint meghozza áldozatait az övéért és nem kíván érte semmi mást, mint szeretetet. Az emberies kötelességérzet, az erkölesség, az erények bölcsője, iskolája, apostola, mely az üdvösség előízét nyújtja s szembeszáll az enyészettel is, őrizvén és ápolván tagjainak sírját és emlékezetét. Igen, a szent, a boldogító családi élet, szeretetet öntve tagjaiba, az még megnevesíthetné az emberiséget.

De hol van az önzetlen, a tiszta, az önfeláldozó tagokból

álló család? Szomorúan valljuk meg, hogy a család az erkölcsi élet ez átalakítására mai állapotában többé nem elég erős s reá nem számíthatunk. Elhagyta, megtagadta az ember. Ezerek és százezrek a számítás, haszonvágy vagy érzékiség eszközévé alacsonyították le; megbecstelenítették, gúny tárgyává tették, síme, viszonzásul megvonta a család áldó hatalmát az embertől. A művészet és szépirodalom nagyrészből a család rothadásából él és nincs elég hatalmas nagy elme, mely ellenkező irányt tudjon adni az irodalomnak és művészetnek.

De talán sötétben látok. Hiszen nem mondhatjuk, hogy most már nem volna tiszta, boldog családi élet, nem mondhatjuk, hogy nem volnának anyák, kik szeretetük melegét egyedül a családnak tartják fenn, kik gyermekeik boldogságában keresik saját boldogságukat, de annyian hagyták el s tagadták meg a családot, annyian vesztették el benne hitüket, annyian távol tartják magukat tőle, családot nem is alapítván, hogy kiapadóvan van az önzetlen, nemes és nemesítő érzelmeknek ez a forrása: a boldog családi élet s ezért a családtól sem várhatjuk az erkölcsi élet regenerációját, sőt a család-eszme is támogatásra szorul.

Igy pusztít minket a bűn, az erkölestelenség, a szegénység, a tudatlanság és megrongálva vannak legerősebb váraink: a hit és a család.

Nem célozom tárgyalni azokat a módokat, melyek alkalmazásával ezt az egészségtelen állapotot gyógyítani lehetne. Ismereteim nem is elég terjedtek arra, hogy ily vállalkozásba bocsátkozzam, de meg ezeknek a módoknak kifejtése oly terjedelmes tanulmány lenne, a mely nem volna egy felolvasás körében kimeríthető. Csak egyetlen egy módra mutatok reá, melyhez nem kell hosszadalmas előkészület, nem kell egyházi, törvényhozási intézkedés. sem hatósági kezdeményezés, melyet létesíthet bármelyikünk saját szűkebb körében, hol alkalmas talajt talál.

Ha gyengék vagyunk, egyesítsük erőinket s erősek leszünk; ha szegények vagyunk: egyesüljünk s céljainkra a fillérekből is egész vagyont hozhatunk össze; ha az erkölestelenség s tudatlanság rongálja egyházunkat: egyesüljünk, hogy felvilágosítsuk, tanítsuk hitfeleinket, a tudatlanokat és közönyösöket, támogassuk az ingadozókat, erősítsük az erőseket, megvédjük a védelemre szorultakat, megmentjük a még megmenthetőt. Egy fenséges példa áll előttiünk a családban; egyesüljünk, ha nem is a pótolhatlant pótolni, de annak eszményi képe szerint, az egyház társadalmi test, mint egy nagy család összetartozóságának érzetét felkelteni és ápolni.

Alakítsunk közép- és felső tanintézetekben *ifjúsági*

egyesületeket, mely egyesületeknek a tanárok is tagjai és vezérlői lennének, a mely egyesületeknek feladata lenne a prot. egyház multjának és jelen állapotának tanulmányozására a prot. ifjúságot búzditani, az evangéliumi prot. szellemet ismertetni és ápolni. A tanulmányozás körébe kell vonni a hitujításnak s a prot. egyháznak általános és hazai történelmét egyes részleteiben; annak a befolyásnak ismertetését, melyet a protestantismus a szabadságeszme terjedésére s uralmának biztosítására, s melyet a reformáció a középkor, a renaissancekor erkölcsi és vallásos életének átalakítására, az emberiség regenerációjára gyakorolt. Tanulmány körébe lenne vonandó a reformátoroknak s protestáns nagy férfiaknak életrajza, erkölcsi szigora, vallásos meggyőződésük védelme, s ott a hof az ifjak értelmi fejlettsége megengedi, helyes lenne a hazai és külföldi prot. egyházak szervezetét, jogi állását s a külföldi egyházakban korunkban kifejtett munkásságát ismertetni. Mindezt és még többet nem iskolai előadások formái közt, hanem megnyerő, vonzó alakban. Az ifjúságot tevőleges működésbe kellene bevonni pályadíjak kitűzése s jutalmazások által is. E czélra szolgáló könyvtárt kellene minden prot. tanintézetben berendezni, a megfelelő műveket a tanulókkal megismertetni, kritikailag méltatni. Általában ezekben az ifjúsági egyesületekben kellene a prot. ifjakat az egyház öntudatos tagjaivá növelni; az ifjakban azt az erkölcsi és jellem-erőt kifejteni, mely nekik az életben is irányadó lenne.

Alakítsunk ifjúsági egyesületeket az egyházakban, melyeknek a lelkészek s az egyház szeretete által kiváló egyháztagok is tagjai lennének. Ne engedjük az ifjúságot, a mint az elemi iskolából kilép s az étellel ösmeretlen, a romlott társaságnak, a korlátlan szenvedélyeknek áldozatául. Ezekben az egyesületekben a vezetők időnkint felolvasásokban ismeretnének a prot. egyház történelméből egyes nagyérdékű vonzó részleteket; ismertetnének erkölcsi és vallásos irányú, könnyen érthető, népies irányú műveket; irtanák az erkölcsteleniséget, ápolnák a vallásos s erkölcsös életet; s az egyesület, a mennyire anyagi ereje megengedné, vallásos erkölcsi irányú művek s lapok beszerzése által az olvasásra s önképzésre alkalmat s ösztönt nyujtana. Küzdene az alkoholizmus ellen, melyet míg meg nem fékez a társadalom, s ennek élén az egyház, addig jobb jövőről nem ábrándozhatunk. A hol az egyesület alkalmas erőt találna, felölelné az egyházi ének ápolását is. Nagyhatású mód lenne az ifjúság nevelésére, ha szabad idejében énekkel, különösen egyházi énekkel foglalkoznék s nem lenne pihenő idejében a koersmára utalva.

Ki ne érezte volna lelkét felemelkedni egy, az Istenhez szárnyaló egyházi ének hatása alatt? Alkalmasak erre a mi egyszerű egyházi énekeink is. Kinek a lelkét nem ragadta magával, kit nem hatott meg könnyekig, ha veszteségei közben szenvedései alatt hitfeleivel együtt felhangzott ajkain a bátorító, a vigasztaló ének :

„Te benned bízunk eleitől fogva, Uram“ . . .

A bánatban, a szenvedésben, a veszteségnél, — mikor az emberi lélek legfogékonyabb, — ott lenne az egyesület részvételével, vigaszával minden egyháztagnál, mindig több és több kapcsolattal kötvén őket az egyházhoz és embertársaihoz.

Ha csak néhány megbízható tagot lehet találni valamely egyházközségben, már meg volna anyagi áldozat nélkül is alakítható az egyesület. Ha nem tehetnének többet, mint terjeszteni befolyásos, tekintélyesebb egyháztagnak, rokoni s baráti összeköttetés útján az egyesülési eszmét; ha megkönnyítenék a lelkész munkáját s gondozását, már nagyon hasznos szolgálatot tennének az egyháznak s végül egy nemesebb irány uralmát honosítanák meg az egyesület tagjai között és az egyház minden tagja fölött.

Alakítsunk prot. segélyegyleteket. Számtalan szükségünk van, el vagyunk maradva. Felsőbb leánynevelő-intézetekre, tanítónőképző-intézetekre, internatusokra volna szükségünk nem egyre kettőre, hanem az ország minden részében, a szükségnek megfelelő számú intézetekre, hogy a prot. vallás; szülők leány-gyermekeinek nevelését a zárdáktól átvehessük s a tanítói hiányt tanítónőkkel, kiket vallásunk elveinek megfelelően magunk neveltünk, pótolhassuk. Versenyre kellene kelnünk a róm. kath. leánynevelő-intézetekkel, hogy azokat az igényeket is kielégíthessük, melyekért a róm. kath. intézetet prot. vallású hitfeleink felkeresik. De nincs hozzá erőnk, hogy ily intézeteket felállíthassunk, egy-két ilyen kísérlet is a kezdetén fennakad. Ezért veszünk el épen intelligenciánkából évenként százakat; a szerződések által előre meghatározhatlan számú tagjainkat, a jövő reményeit, s ne is számítsunk reá-hogy ez a veszteség megszűnik mindaddig, míg a protestáns leánygyermek nevelését a prot. egyház át nem veszi. Segíthetünk, nem kell hozzá csoda, csak egyesüljön minden ilyen keletkező intézet mellé néhány száz buzgó taggal egy prot. segélyező egyesület, melynek célja legyen az intézet létrehozására, vagy a már fennálló intézet fentartására szükséges fedezetet tagsági díjak fizetésével, adományok gyűjtésével összehozni, általában az intézetet anyagilag támogatni. Annyi száz jó és haszonnélküli intézmény él és virágzik ily módon

a hazában, hogy valóban az volna csoda, ha ez a feladat nekünk, habár évek múlva, mert időre kétségtelenül szükség van, épen nem sikerülne. Ezek által az intézetek által adhatnánk a prot. családoknak prot. szellemben nevelt anyákat, így adhatnánk egyházainknak valódi és nemesak névleg prot. tanítónőket, kikre iskoláinkat megnyugvással bízhatnók, kik hivatva lennének iskoláinkba az egyházszeretetet átültetni s a női kedély és szeretet melegével ápolni. Ez az út vezetne a vallásos élet intenzívebbé tételére is, mert a gyermekkorban beoltott érzelmek, különösen a népnél, a későbbi korban sem halványulnak el.

Segélyeznünk s nevelnünk kellene a segélytelen árva s elhagyott gyermekeket. Ezek a mai állapotban vagy elvesznek vagy a bűn könnyű martalékaivá lesznek. Adataink szerint a prot. vallásúak természetes szaporodása csekély, csekélyebb az országos átlagnál; már ebből az okból is fogy a prot. egyház tagjainak aránya az ország többi lakosainak számához viszonyítva. Egyrésztől bűnös üzelem, melyre itt kitérni nem szándékom, de melynek sötét örvényeit megvilágítani s arra az állami gondoskodás figyelmét irányítani, a fáradságot nagyon megérdemelné — másrésztől a szegénység és nyomor az oka, a melyre hitfeleink természetes szaporodásának csekélyége visszavezethető. Prot. árvaházakat kellene felállítanunk, szegény és elhagyott gyermekeket megbízható prot. családokban elhelyeznünk. Nincs hozzá anyagi erőnk? Egyesülésben van az erő. E célra alakuló prot. segélyegyletek ezt a nagy célts is időről-időre fokozódó sikerrel oldhatnák meg s ezzel azt a keresztyéni kötelességünket is teljesítenék, mit ma elhanyagolunk. „Valaki egy ilyen gyermeknek gondját felveszi az én nevemben, nekem veszi fel gondomat“, mondá Jézus. Ezer és ezer gyermeket menthetnénk meg s fűznénk a kegyelet és hála érzelmeivel az egyházhoz, kik ma a haza, a nemzet s az egyház kárára elvesznek, vagy az egyház és társadalom megrögzött ellenségeiül nőnek fel.

* * *

Ha mi a hitfeleink erkölcsi és vallásos javítását, a hozzánk tartozók prot. szellemű nevelését, a prot. szellem s felfogás intenzívebb ápolását, az összetartás érzetének fokozását kívánjuk szolgálni, ne rója azt fel nekünk senki felekezetieskedésnek, exclusivitásnak, vagy épen a felekezetek közt viszályt szító s ellenségeskedésre ingerlő törekvésnek. A prot. egyházak s prot. hitfeleink bizonyosan a legutolsóknak vólnának olynemű törekvésben, hogy a felekezetiességet aggressiv

irányzattal támogassák s támadásra s foglalásra használják, sőt azt is fájdalommal látják, hogy a felekezetiesség s bizonyos agresszív irányzatok a haza polgárságát most is széttagolják. Azonban minden egyháznak meg vannak a maga intézményei s e mellett a társulása, a melyekkel fentartásának céljait szolgálja, meg vannak s közismeretűek a róm. kath. egyházban, az izraelitáknál (kórház, chevra kadischa, zion-egylet stb.) s a g.-keleti egyházak e céljaikat még nemzeti-ségi eszmékkal is támogatják, (g.-kel. román, g.-kel. szerb egyház) — egyedül a protestánsok volnának tehát gyanusak, ha önfentartásuk eszközeit egyesülésben keresik? Nincsenek politikai célzataink, sőt halálos veszélynek tartanók a prot. egyházat és a vallást a politikai viszályokba bonyolítani, harcba vinni. A politika elválasztaná, szétszaggatná s nem egyesítené hitfeleinket, s mi a vallás és erkölcsiség szolgálataiban egyesíteni kívánjuk. Mi ezekből az egyesületekből a politikát szigorúan kizárnók. Mi nem akarunk ellenségeskedést más vallású polgártársainkkal; nem akarunk felekezeti harcot, s midőn elveinket hitfeleink körében tudatossá, bensőbbé akarjuk tenni s meggyőződéssé érlelni, midőn egyházunkat a lassú, de folytonos elmállástól kívánjuk megvédeni, nem teszünk mást, mint a mi minden emberi lénynek szabadsága, joga : az önfentartás eszközeit alkalmazzuk.

Midőn a felekezeti, a hitelvi érdekeket is kívánjuk szolgálni, azok, a kik ily véleményben vagyunk, nem a tudomány, nem a baladás ellen szólunk. Valóban én nem tudom gáncsolni, ha valaki egyháza hitelveit meggyőződése és lelkiismerete mérlegére teszi, hiszen maga a reformáció is így keletkezett. De ez nem zárja ki, hogy azok is, a kik a választásos s egyházi ügyek iránt netalán philosophiai eszmék behatása alatt lettek közönyösek, a kiknek hitük kételyek által meg van ingatva s talán a fel-felmerülő újító irányok felé hajlanak, nem zárja ki, hogy valamelyik pozitív vallást támogassák. A jelen a multon alapul. A multnak még közgazdasági, kormányzati s politikai értékes alkotásai sem rombolhatók le veszélytelenül s a nélkül, hogy ezeket az alkotásokat megfelelő alkotásokkal pótolták volna. A tagadás pedig csak rombol, de nem épít. A vallás megtűri ugyan a reformot, a fejlődést, sőt a legészszerűbb, ha nem zárja el a fejlődés útját s ez úton egyeztethető ki leginkább a tudománnyal, de teljes hiánya özönvízzel, az erkölcsi pusztulás özönvizével fenyegeti a világot. Azért nem közönyös, ha valaki az egyház iránt lanyha, sem hideg, sem meleg, nem közönyös, ha némelyek, különösen egyházunk tagjai közül azt mondják:

„egyik egyházat sem védjük“, mert ezzel a hatalmasabb egyházakat erősítik a gyöngébb erejét, befolyását csökkentik, az egyensúlyt az egyik és a másik egyház közt még inkább megrontják. Valóban tanulságos és megérdemli, hogy az emberiség őszinte és önzetlen barátai, különösen pedig hitsorsosaink megfigyeljék, hogy azok, a kik a tudomány szárnyain a pozitív vallások fölé véltek emelkedni s az általános emberi célokat kívánták szolgálni, csak a reakciónak tettek szolgálatot.

Azok is, a kik kicsinylik az ily törekvéseket, mint a milyenek előadásom tárgyát képezik, azok is, a kik felekezeten kívül vélik az általános emberi célokat elérhetőnek, gondolják meg, hogy milliók érzülete és lelkiismerete pozitív vallást s meggyőződésének életet és érvényt követel, s a társadalom tagjai közül senkinek sem lehet közönyös, hogy az ellentétes erőknél ebben a küzdelmében ki leend a győztes; gondolják meg, hogy az emberiség haladásának, fejlődésének uralkodó és ható erői közül egyet és épen a vallást kiszorítani, az emberi természet törvényei szerint lehetetlen is — és ha lehető volna is, végtelen szenvedést, veszélyt, az emberiség reménytelenségének kárhuzatát hozná magával. Gondolják meg különösen hitfeleink, hogy a lelkiismereti szabadság, a szabad vizsgálódás a protestantizmus elve s ez nem lehet közönyös a kételkedők előtt sem és hogy a nép értelmi és erkölcsi ereje a vallásos meggyőződésből táplálkozik s ezek az erők azok, melyek szerint különösen alkotmányos államban az állam alkotmánya, törvényei, szokása, a társadalom mivolta alakul.

Azoknak a céloknak egy részét, melyeket az egyesületek céljaiul felvettünk, lehetne ugyan felekezeten kívül is szolgálni, mint pl. az erkölcsnemesítést, az árvák és elhagyottak segélyezését.

Megkísérelték ezt a protestánsok is, de tapasztalhatták, hogy az ilyen egyletek s intézeteik az erősebb egyház sajátjai lettek s annak céljait szolgálják, s ha ezért prot. részről panaszkodtak vagy az egyesületben ellenzékét képeztek: őket vádolták felekezetieskedéssel, az egyenlenség, a gyűlölködés felszításával. Egy időben megkísérelték némely vezérlő férfiak, erkölcsnemesítés céljából felekezeten kívül országos egyesületet alkotni. Nem sikerült. Kíséreljük meg tehát más úton, ha erkölcs és vallás egymást támogatják, talán sikerülni fog.

A ki azt kívánja tőlünk, hogy mondjunk le, ne tegyünk semmit, mert különben a haza polgárai közt létező ellentéteket

növeljük, a szenvedélyeket felszítjuk, az tőlünk morális öngyilkosságot kíván.

Sem az állam, sem a szabadelvűség, sem a béke reménye nem követelheti, hogy valamely egyház jövőjéről lemondjon. És miért mondjon le erről épen egyedül a prot. egyház?

Ne tartóztasson tehát minket vissza az egyesületek alkotásától se a felekezetieskedés, az exclusivitás, a viszály szítás vádja, se a közönyösek kicsinylése. Ha élni akarunk, tennünk kell; s a ki ezt a cselekvési szabadságot el akarja vitatni tőlünk, annak a mi létünk alkalmatlan.

Nincs okunk kétségbe esni. Hazánkban a prot. egyház tagjai számában ugyan hanyatlás s pedig az utóbbi években állandó s fokozódó hanyatlás észlelhető, az egyház iránt a közöny s a vallástalanság elterjedve van és ez idő múlva, így folytatva, katasztrófához vezethetne. De az ok nem a protestantismus tartalmi hiányosságában, nem abban rejlik, mintha a protestánsok vallása kevésbé elégitené ki az emberi értelmet s kevesebb erkölcsi tartalmat foglalna magában, mint más keresztyén vallás. vagy mintha nem volna alkalmas az emberi szenvedélyek korlátozására — a mint némelyek czélatossággal állítják. Az ily állításnak élénk czáfolatát szolgáltatja Nyugat-Európa, a hol a prot. egyházak a fejlődés magas fokán állanak, a prot. lakosságú államok hatalma, nagysága, szabadsága, erkölcsisége, irodalma elsőrangú, — hanem az ok az ellenséges viszonyokkal arányban nem álló csekély tevékenységünkben keresendő. Egyesüljünk — lelkesek és világiak, a kiket egyházunk fenmaradásának vágya hevít; fokozzuk az erkölcsiséget, a jellemzõt, a vallásos életet; fokozzuk a prot. szellemű nevelést; vegyük át egyházunk körébe a nőnevelést, hogy a jövő nemzedék nevelése prot. szellemben nevelt anyák és tanítónők kezébe legyen letéve; folytassuk az ifjúság vallásos és erkölcsi nevelését az iskolán kívül is s ne engedjük az elemi iskolából kilépett gyermekifjakat szenvedélyeik által vezetve, az egyháztól eltávolodni; irányozzuk az ifjúság erkölcsi és vallásos életét közép- és felső tanintézeteinkben s ne engedjük, hogy vezér nélkül tévelygjenek azzal a csekély ismerettel, a melyet az iskolában igen korlátozva, kiszabott tanórákon a kötelezettség kényszere alatt nyertek, s nyerjük meg őket ezen a téren is saját művelődésük munkálására; — küzdjünk az alkoholizmus pusztító hatalma ellen; — mentsük meg a veszendő gyermekeket, ezeket a világ minden teremtményei közt a legszerencsétlenebb teremtetéseket, kiket atyáik s anyáik bűne nyom s kikben az emberi lélek megmentés, a bukásból, az erkölcsi mocsárból

felemelés után sír és esdekel. Egyesüljünk ezekre a czélokra, e nemes, emberies, az egész társadalomnak, az emberiségnek javára szolgáló s elismerésére érdemes munkára. Munkálkodjunk, termékenyítsük meg a társadalom erkölcsi életét, s akkor a jövő nemzedék nem fog aggodalommal és keserűséggel eltelve tekinteni egyházunk jövőjére; el fognak oszolni a sötét felhők s életet adó nap fog világítani az egyház fölött. Az Isten megsegít!

⁴⁵ Egyesüljünk !

Ritoók Zsigmond,
kir. táblai elnök.

IX.

Bél Mátyás.

Bél Mátyás a XVIII. század magyar tudósainak egyik legkimagaslóbb alakja, kinek hírneve a haza határain túl is messze földön elterjedt és ismeretes vala, Ocsován, Zólyom megyében született 1684. márczius hó 24-én. Atyja ocsovai polgár és mészáros volt, anyját családi néven Cseszneky Erzsébetnek hívták, ki magyar származású nő volt és kitől Bél Mátyás már gyermekkorában megtanulta a magyar nyelvet, úgy, hogy ő maga később egyik művében úgy nyilatkozik, hogy neki a magyar *anyanyelve*. Első tanulmányait részint otthon a szülei házban, részint vidéken magániskolákban végezte. 1695-ben Besztercebányára került, hol az evangélikus iskolájában a syntaxisták osztályába vették fel, itt *Pilarik János* volt az oktatója, ki nyájas bánásmódjával, melylyel az akkori iskolamesterektől teljesen elütött, Bél Mátyással annyira megkedveltette a tudományokat, hogy ő tekinthető annak, ki Bél tudományos műveltségének megvetette az alapját. Másfél évet töltött itt Bél. Ekkor a humaniorák tanulása végett felkereste a pozsonyi iskolát. Itt azonban nem találta meg vágyai kielégítését, mert a pozsonyi iskola ez időtájtban a vezetők gondatlansága miatt nagyon alászállott volt. Azonban, a mit az iskola nem adhatott meg, azt megadta a magán-szorgalom és a személyes érülkezés. A pozsonyi iskola ekkori conrectora Weiszbeck János, Ehrenreich, ki csakhamar felismerte az ifjú Bél szép tehetségeit, pártfogásába vette őt, gyakran magához hívatta, vele társalgott és könyvtárából jeles könyvekkel látta el, melyekből magát művelhette és tudományos ismereteit gyarapíthatta. Három évi itten való tartózkodása után a Dunántúlra ment, hol Veszprémben és Pápán tartózkodott a magyar nyelv tökéletes elsajátítása végett. 1702-ben visszatért Besztercebányára, hol tanulmányait Burius és Pilarik útmutatása mellett tovább folytatta. Végül a besztercebányai és a rozsnyói evangélikus egyházak segítségével és támogatásával 1704-ben a hallei egyetemet kereste fel.

Halle ez időben nevezetes szellemi és egyházi mozgalmaknak a középpontja volt: itt volt főfészke a *pietismusnak*,

mely az akkori protestáns theologusokat két nagy ellenséges táborra osztotta. A XVI. század vége felé Németországban a lutheri egyház symbolikus könyvei, leginkább pedig a Formula Concordiae nyomán készült hitcikkelyei már végleg meg voltak alapítva. Ennek az volt a következése, hogy az egyházban a legridegebb *dogmatismus* kapott lábra. A hívek a templomi szószékről alig hallottak egyebet, mint száraz, lélekölő dogmatikai fejtegetéseket. A vallásnak praktikus része, az erkölcsstan, teljesen háttérbe szorult. A betűszerinti hitre, igazhitűségre fektették a fősúlyt; ha valaki bármi csekélységben eltért az egyház által elfogadott dogmáktól, azt üldözték, sőt nem ritkán a világi karhatalmat is igénybe vették ellene. E dogmatikus irány követőit *orthodoxoknak* nevezték. Ez egyoldalú irány, mely nem tűrt meg semmiféle ellenvéleményt, nem maradhatott ellenhatás nélkül. Az egyházban csakhamar akadtak férfiak, kik az orthodoxiával szemben oly tanokat hirdettek, melyek az élő hitre serkentettek, azaz oly hitre, mely ne csak a hitcikkék emlékelésében, tudásában, elmondásában, hanem azok gyakorlatában is nyilatkozzék. Jakab apostol intése szerint, ki a cselekedetek nélküli hitet holt hitnek nevezi. Nem a tudás, az eruditió, hanem a jámborság, a „pietas“ — mondották — a fődolog. Ennek megszerzésére szolgál a Szentírás, melynek helyes és mélyebbre ható tanulmányozása azon az úton érhető el, a melyen a theologia végczélja. E végczél pedig a Krisztus. Ehhez kell közelednie a theologusnak, hogy úgy önmagában mint másokban a sátán erejét megtörje, az istenfélelmet elősegítse és az örök üdvöt elérhesse. De e mellett a házi áhítatosság gyakorlása, a népek híj és lelkiismeretes gondozása, szóval a keresztyén hitigazságoknak a szívben és a gyakorlati életben való minél gyümölcsöztetőbb értékesítése szintén főbb elvei voltak az ellentétes iránynak. Ez irányt az orthodoxok *pietismusnak*, követőit *pietistáknak* nevezték, kiket gyűlölték, üldözték, sok gúnnyal, rágalommal, átokkal és szidalommal illeték lépten-nyomon.

Ezen pietistikus mozgalomnak főfészke és középpontja az 1695-ben alapított hallei egyetem volt. Élén állottak *Thomasius Keresztély* és *Francke Ágost Hermann* hallei egyetemi tanárok, kiknek működését, alkotásait csak hálával említheti az utókor, bár az általuk alapított pietismus később az emberek gyarlósága folytán tettetett kegyeskedéssé, képmutató szenteskedéssé és önmagában való zárkózottsággá fajult.

Azon élénk szellemi érülkezésnél fogva, melyben hazánk evangélikus hívei Németországgal mindenha állottak, a *pietis-*

mus csakhamar eljutott Hazánkba is. És az orthodoxia itt is mindenképen útját állotta terjedésének. Az 1707. évi rózsahegyzi zsinat a pietismust elítélte és a külföldön, főleg Halléban tanuló magyar ifjakat arra kötelezte, hogy ha a hazában lelkeszi állást kívánnak kapni, a zsinati tagok jelenlétében a Concordia könyvére esküt kell tenniök, hogy a pietismustól távol tartják magukat.

Ilyen elkeseredett vallásos mozgalmak között érkezett Bél Mátyás Halléba. Breithaupt, Thomasius, Anton, Michaelis Cellarius és Francke voltak itt tanárai. Különösen kedvelt embere lett Francke-nak, ki az általa alapított intézetben tanáru alkalmazta és saját fia nevelését is reá bízta. Befolyása Bélre igen nagy volt. Francke intézetében lett Bél kiváló paedagogussá, itt szerzett paedagogiai ismereteit és tapasztalatait a pozsonyi iskola szervezésénél érvényesítette a leggyümölcsözőbben; itt lett Bél Mátyás geographussá is és itt tanulta azt a módszert, melyet később műveiben alkalmazott is, hogy t. i. a földrajzot a történelemmel kötötte össze. Négy évet töltött itt BÉL, mely idő alatt Németországban elterjedt tudományos hírneve. 1707-ben Magdeburg mellett Bergenben iskolajagzatóvá lett, honnan a besztercebányai ev. egyház meghívta őt iskolájához conrectorul. Bél a meghívást elfogadta és 1708-ban hazaérkezett. Besztercebányán Pilarik János oldala mellett, a conrectorságot viselte és az Erzsébet nevű egyházban a lelkeszi teendőket végezte.

Mint a hallei egyetemből került egyén nem kerülhette ki a magyarországi orthodoxok támadását, gyanúsításait, jóllehet még Halléban tartott disputatiójában, melynek czíme: „Forma sanorum verborum“, eléggé körvonalazta volt theologiai álláspontját. Pietismussal vádolták, országszerte veszedelmes embernek kiáltották ki és sokféle hazudozásokkal, rágalmakkal, gyanussá, gyűlöletessé tették. Sőt egyenesen életére törtek. Bevádolták a hirhedt osztrák generálisnál, Heisterternél, hogy Bél a lázadókkal tart, mi a mindenható generálist annyira dühbe hozta, hogy BÉLT ki akarta végeztetni. Csak nagy nehezen lehetett az indulatos hadvezért meggyőzni a vád alaptalanságáról és Bél iránt kiengesztelni.

Bél Mátyás Besztercebányán egyedül az iskolának szentelte minden idejét. Az iskolai fegyelmet megjavította és jobb rendet vitt be abba. A felső osztályokba eddig ismeretlen tudományokat, mint philológiát, bölcséletet, történelmet, földrajzot, theológiát honosított meg és ezen tudományokat nagyrészt maga tanította, az akkori iskolai rendszer szerint nyilvános szónoklatokat, disputatiókat tartott. Bél működése Besz-

tercezbányán 1714-ig tartott. Legtálalóbban jellemzi Horányi Memoriáiban eme szavakkal: *ad hoc Augiac stabulum repurgandum omnes conatus et vigiliis referebat, tamque uberes dulcesque industriae suae fructus decerpebat, ut brevi tempore maximam nominis celebritatem consequeretur, et ludus squalore obsitus in florentissimum abiret Athenaeum.*

Ez időre esik a pozsonyi iskola hanyatló és majdnem végenyészetét jelentő kora. E sokra hivatott iskolát Pozsony városa evangélikus hívei alapították 1606-ban, egyidőben az evangélikus egyháznak Pozsony városában való megalakulásával. Az iskola, mely magában foglalta az elemi iskolát, a latin vagy tudósok iskoláját és a felső vagy szakiskolát, a hívek önzetlen támogatása és ügybuzgó tanférfiak szakavatott vezetése mellett, mindjárt kezdetben igen szép fejlődésnek indult. Azonban fejlődése, áldásos működése nem volt tartós. A reformáció ádáz ellenségei minden erejüket összeszedték, hogy Pozsony városában az evangélikus hitet, melyhez a lakosság legvagyonosabb, legműveltebb és legnagyobb része tartozott, megsemmisítsék és kiirtsák. Ez legalább egy időre sikerült is. 1672-ben Kollonics Lipót bécsújhelyi püspök és kir. kamarai elnök katonai karhatalommal elvette az evangélikusok templomait és iskoláját, az egyház lelkészeit, tanítóit behörtönözte, majd az országból kiűzte.

Az ismeretes „gyászévtized“ után a megfogyott hívek újra hozzáláttak a szervezkedéshez. Szegénységükhöz mértén a külvárosban egy fatemplomot építenek és az iskola számára egy szerény helyiséget bérelnek. Az iskola ugyan régi nagyságában és kiterjedésében nyílik meg, azonban részint a szakavatott tanerők hiánya, részint az államhatalom zaklatásai, részint elemi csapások, járványok miatt annyira alászállott, hogy 1714-ben csak 40-re ment a tanulók száma. A pozsonyi ev. egyház ez időbeli előljáróinak nagy bölcsességére és éles belátására vall az a gondolat, hogy roskadozó iskolájuknak új alapra való támasztását a már akkor országos hírnévnek örvendő Bél Mátyás éles eszétől és nagy tudományától reméltették és várták. Ugy látszik Rabacher András János, akkori pozsonyi ev. lelkész, figyelmeztethette először a pozsonyi híveket Bél Mátyásra. Rabacher Bél Mátyással körülbelül egykorú volt, és valószínűleg Bélnek iskolatársa lehetett úgy itt Pozsonyban, mint később Hallében. Rabacher tudakozódott először Bélnél, hogy nem volna-e hajlandó a pozsonyi iskola rectorátusát elvállalni. Bélt váratlanul érte a felszólítás, és 1714. márczius hó 26-áról kelt és Rabacherhez intézett válaszában nem ad egyenes feleletet a felszólításra

de nem is utasítja vissza az ajánlatot, hanem időt kér, hogy magába szállva Istenhez erőért és segítségért fohászkodjék, hogy ily válságos pillanatban magát elhatározhassa. Bél Mátyás kétkedéseit Rabacher egy újabb válaszában eloszlatni igyekszik, egyúttal megküldi neki az egyház inspectora által kiállított hiványt, mely szerint a pozsonyi ev. egyház meghívja Bél Mátyást az iskola rektorául; javadalmazásul kap évenként 200 rhénes forintot, újévi cantatiókból 15 rhénes forintot, minden egyes tanulótól évnegyedenként egy garast, szabad lakást és egyéb járulékokat.

Bél április hó 12-én válaszolt a pozsonyiaknak. Meghívásában Isten intését látja, melynek engedelmeskednie kell. Mély köszönetet mond a beléje helyezett bizalomért és reményli, hogy a három egyistenség segedelmével a hozzá fűzött várakozásnak meg fog felelhetni és a reá bízott ifjúságot az Úr meghamisítatlan igéje és az azon alapuló formula inaug. Aug. Confessionis és egyéb symbolikus könyvek útmutatása szerint valódi istenfélésre és alapos tudásra fogja vezethetni.

Bél Mátyás május hó elején érkezett meg Pozsonyba, hol a városi tanács evangélikus tagjai és az ev. egyház küldöttsége ünnepélyesen fogadták. Május hó 7-én betérjesztette véleményét az iskola javításáról a szűkebb conventnek, mely az iskola ügyeiben intézkedett. E testület Bél javaslatát elfogadta és elfogadásra ajánlotta a teljes conventnek is. A teljes convent május hó 8-án Bélt beiktatta hivatalába, ki tanszékét „*de ludo bene ac prudenter instruendo aperiundoque*“ című ünnepélyes beszéddel foglalta el.

Az iskolában, — mint már említettem — 40 tanulót talált, kikkel szervezési munkáját meg kellett kezdenie.

Bél Mátyás a pozsonyi lyceum történetében a „*rector et instaurator scholarum Posoniensium*“ dísznevet viseli, a mely megtisztelő czimre rá is szolgált teljesen. Oly időben, midőn sem államkormány, sem egyházi hatóság még nem intézte a tanügyet, sem felsőbb hatóságok által megállapított tantervek nem szolgáltak vezérfonalul a tanítás vezetésében, egy-egy iskolának a fellendülése mindig az élén álló igazgató képzettségétől függött. Az új rector előjáróságának bemutatva tanzertvét, mely szerint e tanulást vezetni akarja. Ha ezt az előjáróság jóváhagyta: a tanterv az illető iskolára kötelező volt. Igaz, hogy ilyen eljárás mellett egy-egy iskola vezetőjének egyénisége jobban kidomborodott, rátermettsége jobban kiviláglott, de egyöntetű tanítás nem volt még olyan sem, mely csak kis körben is több iskolát a tanításban összébb hozott volna. Bél tanterve Francke hallei tanintézetének tantervei

nyomán készült, hol Bél paedagogiai képzettségét szerezte. Francke tanintézetében fejlődött ki az ú. n. paedagogiai realismus. E nevelési irányt az élet természetes hatása tette szükségessé. Francke tanintézetei a pietismust szolgálták, mely a neveléssel is az élet gyakorlati szükségleteit akarta első sorban kielégíteni. Azonban az élet gyakorlati irányát czélzó nevelés már nem zárkozhatott el azon nagy vívmányoktól, melyek főleg a természettudományok terén történtek. A természettudományok nagy törvényeinek felfedezései és azoknak gyakorlatalkalmazásai, a találmányok, melyek a mindennapi élet kényelmére irányultak, szükségessé tették, hogy az oktatás, szakítva az eddigi merev és egyoldalú ó-classicismussal, a gyakorlati élet szükségleteivel is számot vessen. Így fejlődött ki a Franckeféle tanintézetekben a paedagogiai realismus. Francke paedagogiumában, midőn Bél Mátyás ott tartózkodott, tanították az igazi keresztyénségre való nevelés mellett, az ú. n. szükséges tudományokat, milyenekül a latin, görög, héber és a francia nyelvet, a nemzeti nyelvet, a jó fogalmazást, és a szépírást, továbbá a számtant, geometriát, növénytant stb. tartották.

Bél Mátyás tanterve, melyet a pozsonyi ev. egyháznak elfogadásra ajánlt, általánosságban a hallei iskolák tantervének a másolata, melyben azonban Bél a saját tapasztalatait is érvényesítette. Tanterve, melyet a pozsonyi ev. lyceum kéziratára őriz, három részből áll: az első tárgyalja az iskola szervezését és a tantervet, a második utasításokat ad a kövendő módszerre nézve, a harmadik pedig az iskolai fegyelemről szól.

Minden jól szervezett iskolának vagy gymnasiumnak — mondja a tanterv első része — *hat* jól elrendezett osztálylyal kell bírnia, melyek felülről lemenő fokozatban közetkezőképen vannak elnevezve: prima, secunda, tertia, quarta, quinta, sexta (classis). Mindenik osztálynak derék tanítóval kell bírnia, ki osztályát helyesen és buzgalommal tudja vezetni. A prima osztályt a rector, a secundat a conrector, a tertiat a subrector, a többi classisokat a docentes tanítják, kik valamennyien istenfélő, tanult, hivatásuk teljesítésében alkalmas és odaadó férfiak legyenek.

Mindenik osztályban, úgy a keresztyén hit alapigazságaira, mint a többi tudományokra megállapított tankönyvek legyenek, melyek mellett aztán állhatatosan meg is kell maradni, e tankönyvek mindig csak *egyféle kiadásban* forogjanak közkezen. A tananyagot mindig *megállapított módszer szerint* kell tárgyalni. A tanításnál kézi könyvre azért van szükség, mert a nélkül a tanítók rendszerint olyanba kezdenek, mi a maguk

és nem a tanulók könnyebbségére van. E mellett mégis előfordul, hogy a tanítók a *qua levitate aliquid elegerint eadem levitate id ipsum et reiciant.*“ E kapkodásnak aztán rendesen a tanuló ifjúság adja meg az árát.

Az egyes osztályokban tanítandó tudományok a következők:

1. A keresztyén hit alapigazságai. E tantárgy tanításánál az a cél, hogy a tanuló ifjúság Timotheus példája szerint már zsenge gyermekkorától kezdve a szép, oktató, intő, vigasztaló bibliai mondásoknak egész készletét elsajátítsa. Tárgy a szentírás gyakori olvasása latin, német és az új szövetséget görög nyelven. Káté. A két felső osztályban a tételes és vitázó hittan.

2. Latin nyelv. E tantárgy szintén minden osztályban tanítandó, de a mennyiben a latin nyelv egyszersmind tanítási nyelv is, melyet csak a két alsó osztályban helyettesít a német vagy esetleg a tót nyelv, a gyakorlati szempont az irányadó. Bél a *classicus* nyelvek ismeretével nem kíván a *classicus* hajdankor szellemi életébe behatolni és a görög és római autorok eszmevilágában tévelyegni, hanem célja a tanulókkal a latin nyelven való beszélni tudást elsajátítani és latinul csinosan, szabatosan és bizonyos előkelőséggel beszélő ifjakat nevelni. Ezért tantervébe csak Cornelius Nepost és Cicerot egy-két művével vette fel. Az auctor tárgyalásánál inkább az előadás külső díszére, mint a lényegére ügyelt: a tanulónak arra kellett törekednie, hogy az auctort stílusában, *phraseológiájában*, gondolataiban utánozni tudja. E célból már a tanítás alsó fokán a tanulók hetenkint 30—40 *phrasist* és mintegy 70—80 válogatott latin szót tanultak, mintegy 200 a közönséges latin beszédben előforduló szó mellett. Tankönyvül szolgált Cellarius Kristóf latin grammatikája, melyet Bél a terjedelmes Rhenius és Donatus helyett azért hozott be, mert a szabályokat röviden tárgyalja és felesleges dolgokkal nincs megterhelve. E grammatika mellett gyakorló könyvül szolgált Cellarius Liber Memorialis Latinitatis Probatae et exercitae és egy *colloquiumgyűjtemény*. E könyveket használta a tanuló a *secundáig*. A *secundában* a *poetica* és *rhetorica* elsajátítására szolgált a latin oktatás. Úgy a *secundában*, mint a *primában* hetenkint *disputatio*kat tartottak.

A görög nyelvet Bél a *secundában* és *primában* tanította. Bár a tudományos képzés nélkülözhetetlen kellékének mondja, tantervében mégis csak az új-szövetségnek eredeti nyelven való olvasása miatt szerepel. Egyéb görög auctorokat nem olvastat. Mint *facultatív* tantárgy szerepel a héber nyelv

a secundában és primában azok számára, kik theológiára készülnek.

A bölcsészetből a tanterv a logika vulgariát és Buddaeus útmutatása nyomán a philosophia instrumentalist, a philosophia theoreticát és practicát kívánta taníttatni.

Tantárgy még az alsó két osztályban a számtan és szépírás, a három felsőben a *földrajz*, *történelem* (egyetemes és hazai) és a primában az *ó- és újkori irodalomtörténet*.

Új tantárgy Bél Mátyás tantervében a *földrajz*, melyet akkor még semmiféle más hazai tanintézetben nem tanítottak. Eleintén Bél iskolájában is e tantárgy csak facultative volt kötelező. Mikor ugyanis a nyári hőség beállott és a vagyonosabb szülők gyermekeiket a nyárra hazavitték : az itt maradt szegény alumnistákat, kik sehová sem mehettek nyaralni, Bél úgy foglalkoztatta, hogy földrajzot tanított nekik. E földrajzi cursus rendszeren július elejétől augusztus hó 20-ig tartott, a mikor a többi tanulók a nyaralásból már vissza kezdtek térni és a rendes tanítás ismét kezdetét vehette. Ez intézkedés azonban kizárta a jobb módú szülők gyermekeit a földrajz tanulásának módjából, ezért maguk a szülők követelték, hogy a földrajz tanítása rendes időben történjék, mely kívánságnak elég is lett téve, de csak később.

A tantervek tananyaga 6 osztály számára volt kiszabva, melyet a tanuló rendszeren 10—12 év alatt járt ki, mivel egy-egy osztályban rendszerint 2 évig kellett maradnia.

Bél Mátyás tantervéhez kimerítő módszertani utasításokat adott, még az órarendet is megállapította. A mennyiben meghatározta, hogy melyik napnak melyik óráján egy-egy osztályban minő tantárgy taníttassék. Tanítási módszerében rendkívül sok fontos és érdekes megjegyzést és utasítást találhatunk, melyeken ma is épülhetünk. Említsük csak fel a többek között azt, hogy Bél megkívánja, hogy egy-egy tanintézetben egységes methodus szerint történjék a tanítás, hogy a tanítónak tanításában a gyermekek felfogásához kell alkalmazkodnia, hogy tanítása élénk, lekötő legyen, hogy ne egyesekkel foglalkozzék, hanem tanítása mindig az egész osztálynak szóljon és hogy a czél elérésére mily fontos eszköz az iskolában a *tábla*. A tanítónak mindazt, mit meg akar tanítani, a táblára kell felírni és innen megmagyaráznia, ez által a tanulók már az iskolában tanulják meg a szükséges tudnivalókat. Az idegen nyelvek tanítását az anyanyelvből kiindulva kívánja taníttatni, ezért oly grammatikai kézikönyveket akar a tanuló kezébe adni, melyekben a szabályok a tanuló anyanyelvén írvák. Az általános utasítások után részletes és tüzetes uta-

sítást ad az egyes tantárgyak tanítására, valamint kiszabja az évenként elvégzendő anyagot, de ennek betartását nem kívánja meg okvetlenül. Végül azt kívánja, hogy a mit minden collega ezen methodus szerint Isten segedelmével hetenként az iskolában elvégez, azt *kiki, még a rector is, utólag egy külön könyvbe beírja, hogy kinek-kinek az ügybuzgósága kitűnjék, főleg azonban azért, hogy megítélhető legyen, vajjon a tanítás nem halad-e nagyon gyorsan vagy kissé lassan.* E könyv évnegyedenkint az egyházi conventnek megtekintés végett benyújtandó.

Egy másik üdvös intézkedésével Bél meghonosította hazánkban a *módszeres tanácskozásokat*, a mennyiben életbe léptette a *tanári értekezleteket*. Collegáitól megkívánta, hogy minden szombat napon *vele a tanügyben és az ifjúság jólétét célzó dolgokban komolyan tanácskozzanak*. Bél Mátyás e két rendbeli, az iskolai oktatásra oly fontos és czélszerű intézkedésével majdnem másfél évszázaddal előzte meg korát. Manapság e két didaktikai intézkedést modern vívmánynak tartják és azt hiszik, hogy a tanügyi bürokratismus szüleménye, holott Bél Mátyás magasabb paedagogiai látóköre ezeket már 1714-ben a nyilvános oktatás egyik nélkülözhetetlen tényezőjének tekintette.

Az elvégzett heti tananyag bejegyzése, valamint a heti tanácskozások rövid feljegyzése 1718-tól egészen 1754-ig hat negyedréti alakú vaskos könyvben van lyceumunk kézirat-tárában őrizet alatt. Czime a kéziratnak: „Rationarium Lektionum Scholasticarum Scholae Posoniensis Evangelicae“, vagy „Ephemerides Scholasticae“, vagy „Hebdomadarium“. Mindenik kötet két részből áll: az első és terjedelmesebb rész magába foglalja a hetenként elvégzett tananyag feljegyzését, a második részben „Consultationes“ czím alatt a tanári értekezletek tárgyalásai és határozatai vannak röviden feljegyezve.

A tanári értekezletek rendszeren szombat napon tartottak és tárgyuk az iskola rendtartási, fegyelmi, különösen pedig didaktikai ügyeiből állott. A tanítók mindenek előtt benyújtották a rectornak a lefolyt héten elvégzett tananyagot, mit a rector az *ephemerides*-be bejegyeztetett. Majd előadta a lefolyt héten hospitálása alatt szerzett tapasztalatait, ezekből folyólag figyelmeztette aztán az illető tanítókat, hogy az észlelt hibákat miként hozzák helyre. Különös tárgya volt még a conferentiának a tanulóknak az iskolán kívül való magaviseletének, a tapasztalt visszaélések orvoslásának és meggátolásának a megbeszélése. Ez értekezleteken állapították meg az iskolai rendtartást, a fegyelmi szabályokat és egyéb az oktatás körébe vágó dolgokat.

Bél Mátyás az iskolai növendékeiről *rendes anyakönyvet* is kezdett vezetni. Czime: *Matricula scholae rectore Belio*. Ez anyakönyv kezdődik 1714-ben. Legelőször a rector tanítványainak a névsora van bejegyezve. Ezek, mint a legfelső osztály tanulói „subscribáltak“ vagyis nevük sajátkezű aláírásával fogadták meg az iskola törvényeinek a megtartását. A subscribált tanuló neve után Bél feljegyezte az illető tanuló jellemére, tehetségeire vonatkozó megjegyzéseit, valamint azt is, hogy hová távozott innen és mi lett belőle. A subscribált tanulók között Magyarország legelőkelőbb prot. családok fiait találjuk, mint Prónay, Podmaniczky, Sréter, Justh, Radványi, Radvánszky, Jeszenák, Káldi, Szirmay, Pulszky, Gosztonyi. Zmeskáll, Rádai, Szemere, Torkos, Schedius, Dessewffy, Zerdahelyi, Pfannschmidt, stb. neveket.

Bél Mátyás paedagogiai elvével nemcsak az értelmet, de az érzelmet is akarta fejleszteni. Igazi vallásos érzületet követelt a tanulóktól. Ezért a vallás tanításánál is mellőzte a dogmaticai fejtegetéseket és az ifjú kedélyvilágához közelebb fekvő bibliát olvastatta és magyaráztatta. A tanítást mindig könyörgéssel kezdte és végezte, a templombajarást, az úrvacsorával való élést szigorúan megkövetelte.

A tanulók fegyelmezésében humanusan járt el. Szigorú volt, de nem lelketlen. A botbüntetést szigorúan tiltotta. Az oktatókat folyvást arra serkentette, hogy türelmesek legyenek a gyermekek gyámoltalanságával, szeretettel bánjanak velük és mentül alaposabban tanulmányozzák egyéniségüket, jellemüket. Az ismétlő és házi tanítást rendezettebbé tette, a mennyiben nagyobb tanulókat kisebbek mellé házi tanítókul alkalmazott, de ezeknek kötelességükké tette, hogy hetenként neki jelentést tegyenek növendékeikről. A mely tanulók ilyen házitanítók, paedagogusok akartak lenni, azok kötelesek voltak előbb a rectortól néhány héten át előkészítő cursust hallgatni, melyben arra lettek oktatva, hogy növendékeikkel mikép bánjanak. A szegény tanulók megélhetését ezzel jentékenyen előmozdította, valamint az általa újonnan *szervezett alumneummal* is.

Az egész iskolai szervezetnek éltető lelke, szelleme maga Bél Mátyás volt, ki mély belátást, finom tapintatot nagy erélylyel és fáradhatlansággal egyesített. Ő maga a legfelső osztályban a primában tanított minden tantárgyat, ezen kívül collegái óráira is eljárt hospitálni és ily alkalmakkor szerzett tapasztalatait leplezetlenül szokta volt a tantestület tudomására hozni s volt gondja reá, hogy tapasztalatai érvényesüljenek is.

Minden évben husvétot követő héten nyilvános vizsgálatokat tartott. E vizsgálatok célja első sorban az volt, hogy az elért eredmény bemutatásával a közönség érdeklődését az iskola felé terelje. Mindjárt az első vizsgálatok oly szép eredménnyel folytak le, hogy a tanulók az ország minden részéből sereglettek a pozsonyi iskolába, hogy az iskolai épület kibővítéséről kellett gondoskodni. E nyilvános vizsgálatokon kívül egy egyházi és iskolai felügyelő és a lelkészek is tartottak évenként háromszor úgynevezett lustrumokat, midőn nemcsak a bevégzett tananyagról, tanmenetről, módszerről és a tanulók vallás erkölcsi állapotáról szereztek közvetlen tudomást, hanem az intézet vezetésére is kiterjesztették figyelmüket.

Bél iskolai szervezete fényesen megállotta a próbát, a roskadozó pozsonyi iskolát úgy felvirágoztatta, hogy már a XVIII. század végén a magyarországi ev. iskolák anyaiskolájává lőn. Paedagogiai eszméi nem hatottak el nagyobb körben, benne mindig csak a nagy tudóst látták, de a paedagogust nem, pedig ő, mint iskolaszervező is igen figyelemre méltó egyéniség, ki az oktatás terén sok oly tennivalóra rámutatott, miknek jogosultságát és életrevalóságát más művelt nemzetek csak igen későn ismerték fel. De oly időben, midőn a közoktatásnak nem volt középpontja, működése csak igen kis körre szorítkozhatott és eléggé nem hathatott.

Bél öt évig állott a pozsonyi ev. iskola élén. 1719-ben a pozsonyi ev. egyház egyik lelkészévé választotta meg. Ezzel elvált ugyan az iskolától, de befolyása ezután sem szűnt meg, mert bőséges tapasztalataival, alapos tudásával, kitünő paedagogiai képzésével, mint lelkész is közreműködött az iskola felvirágoztatásán.

Lelkészkedése idejére esik *irodalmi* munkássága, mely igen bő és sokoldalú volt. Írt történelmi, földrajzi, nyelvészeti, irodalom-történeti, orvosi, theologiai műveket és tankönyveket. Sűrű levelezésben állott a hazai és külföldi tudósokkal, úgy hogy az ezekkel váltott levelek maguk is nagy halmazt tettek. Művei megírásánál a pedanteriáig pontos volt, egyik-másik kéziratát kétszer-háromszor is lemásolta és javítgatta, míg sajtó alá adta. Legtöbb munkáját latin nyelven írta, de írt magyar, német és tót nyelven is munkákat.

Művei megírására gyakran a kényszerűség vitte. Tanár korában rendkívül bosszantotta az, hogy a tanulók a szükséges kézikönyvek hiánya miatt studiumaikat dictando írják. Hogy ezen paedagogiaellenes eljárást megszüntesse, tankönyvek írásához fogott.

Írt vallástani könyveket, grammatikákat, melyek között

legelterjedtebb „*Der ungarische Sprachmeister oder kurze Anweisung zu der edlen ungarischen Sprache*“ cz. műve, mely 13 kiadást ért, az utolsó kiadása 1829-ben Pozsonyban jelent meg. Figyelemreméltó e munka bevezető szava. Ebben elmondja Bél Mátyás, hogy ezen munkájával czélja a magyar nyelvet, mely neki anyanyelve, idegen nemzetekkel is megismertetni, úgy a hogy más európai nemzetek, angolok, francziák, németek, megismertetik más népekkel a maguk nyelvét. Óhajtaná, hogy a magyar nyelvet legalább a szomszéd német nemzet tanulná meg és lenne náluk annyira elterjedt, mint Magyarországon a német. *Szükséges volna ez a két szomszéd nép ipara és kereskedelme érdekében, mely őket egymásra utalja.*

Bél nevét azonban ama művek teszik halhatatlanná, melyekben Magyarország történetét és földrajzát tárgyalja. E nembeli művei következők: I. *Hungariae antiquae et novae prodromus cum specimen quomodo in singulis operis partibus elaborandis versari constituerit.* Norinbergae 1723 fol. II. *Adparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscellanea, monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium.* Posonii 1735. fol. III. *Notitia Hungariae novae historico geographica, divisa in partes quatuor.* Tomi I—IV. Vienne Austriae 1735 - 42 fol. cum mappis geographicis Tom. V. Comitatus Mosoniensis 1891.

Magyarország történetének és földrajzának megírására Bél már pozsonyi rector korában gondolt. Sajnálattal tapasztalta ugyanis, hogy a magyar tanulóifjúság mennyire járatlan Magyarország történetében és földrajzában. Sőt maguk a tanárok is többeseké tudnak a világtörténet eseményeiből is, Afrika vagy Ázsiáról, mint saját hazájukról. Nagy hibának tartotta, hogy az eddig követett tanrendszer e két fontos tudományt teljesen mellőzte. A magyar történelmet és a földrajzot tehát a felső osztályban kötelező tantárggyá tette. És hogy tanítványainak e két tantárgyban való előhaladását elősegítse és biztosítsa, maga készített számukra egy compendiumot. De ezzel maga sem volt megelégedve, mert nagyon érezte a hiányosságát. Hogy tökéletesítse, következő módhoz folyamodott. Tanítványait megbízta, hogy írjanak haza hozzátartozóikhoz, hogy írják meg ezek lakóhelyüknek és megyéjüknek földrajzát és nevezetesebb történelmi eseményeit. Különösen, midőn a tanítványok az őszi szünet alkalmával övéikhez haza távoztak, egy ívet adott a kezükbe, melyekre különböző kérdőpontok voltak feljegyezve, melyek szülőhelyeik, természetrajzi, földrajzi, néprajzi és tör-

ténelmi viszonyaira vonatkoztak. E kérdésekre terjedelmes feleletet tartoztak írni; ha maguktól nem tudtak, egy más ottan lévő értelmes embert, a papot vagy tanítót kellett megkérdezniök és a feleleteket a tanulási idő újból való megkezdése alkalmával beszolgálatniok. A tanítványok e megbízatásuknak hűségesen eleget tettek: rövid idő alatt terjedelmes anyag állott Bél rendelkezésére, melyet alapul használva és újabb meg újabb adatokat hozzászerezve, nagy műve, a „Notitia“ megírásához fogott.

Bél ezzel oly munka megírásába kezdett, mely a magyar irodalomban nemcsak hézagpótló, hanem régóta érzett hiány és szükség volt. Ő előtte alig kísérlette meg valaki is Magyarország természetrajzi, néprajzi, politikai, phisikai és művelődéstörténeti viszonyait megírni és megismertetni. Az a néhány író, ki e nembn eddigelé kísérletet tett, felületes és hibákkal teljes munkát végzett; helyszini tapasztalatokat és megfigyeléseket sohasem tettek, sőt némelyik Magyarországot nem is látta. Bél tehát nehéz feladatra vállalkozott. Munkája megírásánál kútfőkre nem támaszkodhatott, hanem neki magának kellett személyes ismeretségeket kötni egyik-másik vidék intelligenciájával, hogy őket vállalatának segítőiül megnyerje. Ezenkívül az előkelő családok féltékenyen őrzött levéltárai állhattak még rendelkezésére, melyekhez azonban hozzáférni igen nehéz, legtöbbször pedig alig volt lehetséges. Bél célja érdekében személyesen akarta bejárni az országot és mindenütt helyszini tapasztalatokat tenni. E végből már rector korában, de még inkább lelkész korában hosszabb szabadságot vett magának és Magyarország nagy részét bejárta. Így 1716-ban bejárta az országot keleti irányban Pozsonytól Erdélyig. 1723-ban augusztus 6-tól szeptember 14-ig, 1725-ben január 9-től február 21-ig, 1727-ben október 12-től december 5-ig volt távol. Körutjai alkalmával mindenütt helyszini megfigyeléseket tett, mindenütt ismeretséget kötött olyanokkal, kiknek terve céljából hasznukat vehette. Ugyanekkor levéltári kutatásokat is tett. Tekintve az akkori idők primitív közlekedési eszközeit, Bél már e fáradalmas utazásokért is, melyeket egy nemes hazafias cél megvalósításáért tett, bámulatot és elismerést érdemel.

Hazatérve nagy buzgalommal fogott tapasztalatai feldolgozásához, midőn egyszerre egy nem remélt és nem várt akadály gördült útjába. Ugyanis ellenségei és rosszakarói azzal kezdték vádolni, hogy nem tudományos cél érdekében, hanem egy külföldi ellenséges hatalom zsoldjában állva utazta be az országot, hogy pontos feljegyzéseket téve az ország

földrajzi fekvéséről és a megerősített helyekről kimerítő leírásokat eszközölvén, ezeket ama hatalomnak beszolgáltassa, hogy ez betérés esetén ezekből magát kellően tájékozhasssa. E hamis vád folytán a magasabb körök is figyelmesekké lettek Bél művelése felől. Csakhamar maga elé idézte Pálffy Miklós nádor és felszólította, hogy az őt terhelő gyanúkok ellen védekezze. Bél átadta a nádornak kéziratait, melyekből nem sok fáradságába került az emelkedett lelkű férfinak meggyőződnie, hogy Bél szándékai tiszták; sőt a vele folytatott társalgás folytán meggyőződve Bél kiváló szellemi tulajdonairól, őt és munkáját pártfogásába vette és megnyitotta előtte az utat a királyi kegy felé. III. Károly király, ki maga is érdeklődött a tudományok iránt, kegyesen fogadta kihallgatáson az igénytelen protestáns papot, sokáig elbeszélgetett vele és megengedte neki, hogy kiadandó munkáját neki ajánlhassa. Ily kedvező auspiciumok mellett Bél 1723-ban kiadta „Prodromusát“ III. Károly királynak ajánlva. Ezen munkában Bél a magyar föld- és néprajzra vonatkozólag eddig tett munkálatainak főbb tartalmát állítja össze, egyúttal tervezetét mutatja be, mely szerint nagy földrajzi művét megírni óhajtja. E tervezet szerint a megírandó nagy mű két főrészből fog állani. Az elsőnek czíme lesz: *Hungaria antiqua*. Ez négy szakaszból fog állani: Liber I. *Scythicus*, Liber II. *Hunniacus*, Liber III. *Abaricus*, Liber IV. *Hungaricus*.

Tárgyalni fogja e négy szakasz a scythák, hunnok, avarok és magyarok viselt dolgait. Függelékét fogja képezni az említett népek műveltségi állapotának megismertetése u. m. a hun-scytha írás, a magyar nyelv származása, a héber, chaldeai, siriái és arabus nyelvekből és ennek rokonsága az európai három főnyelvvél (*linguae cardinales*) ú. m. latin, német és szláv nyelvekkel.

A második főrésznek czíme lesz: *Hungaria nova* és ez Magyarország Bél Mátyás korabeli állapotát fogja ismertetni. Mutatványul erre nézve közli a mű Szepes vármegyének leírását Kray Pál készítette térképével, továbbá a deménfalvi barlang leírását, a szklenói és vihnyei fürdők ismertetését, szól a soproni szőlőskertekről, a soproni borról és az orvosi tudomány állapotáról Magyarországon.

E mű úgy hazánkban, mint külföldön igen kedvező fogadtatásra talált. III. Károly királynak Bél személyesen adta át a neki ajánlott mű diszpéndányát és a király elrendelte, hogy Bél 600 forintnyi évi segélyben részesüljön (mely évi díjat Bél azonban csak egyszor kapta meg), egyúttal meghagyta a helytartótanácsnak, hogy utasítsa ez a várme-

gyéket, hogy ha Bél Mátyás bármi ügyben hozzájuk fordul, készségesen álljanak szolgálatára. Viszont Bél azt az utasítást kapta a királytól, hogy ha egy-egy megye leírásával elkészül, küldje el ennek kéziratát az illető megyének, mely azt egy e czélból alakított bizottság által meg fogja vizsgálatni, a netaláni hibákat kijavítani, hogy így Magyarországról a legpontosabb leírás készüljön, egyúttal Makovinyi Sámuel kincstári mérnök megbízást kapott, hogy a térképek előállításában Bélnek segítségére legyen. A kir. kancelláriának pedig az lett a kötelessége, hogy két udvari tanácsos Bél kiigazított kéziratát még egyszer átnézzé.

A királyi kegy és az a kedvező fogadtatás, melyben a Prodromus külföldön részesült, Bél nevét ünnepeltté tette; csakhamar egy egész társaság alakult hazai és külföldi tudókból, kik készségesen ajánlták fel Bélnek közreműködésüket. A megyék is siettek az udvari kancellária utasításainak eleget tenni és megalakították a bíráló bizottságokat, melyek Bél kézirateit majd felülvizsgálják. Igaz ugyan, hogy egyik-másik megye többszöri megintésre szorult, míg a kancellária követelményeinek eleget tett, úgy, hogy Bél kénytelen volt a kancelláriánál panaszt tenni a miatt, hogy némely vármegyénél már több mint egy év óta kéziratei elintézetlenül hever. A kancellária erre megsürgette a bepanaszolt megyéket. Egyik megye a sürgetésre azt válaszolta, hogy a kiküldött kéziratesomag a postán elkallódott, és a legszorgosabb kutatás után sem lehetett a nyomára akadni, több vármegye azzal mentetetődözött, hogy a megyei tisztviselőknek nincs érkezésük a kéziratekat átnézni; akadt oly megye is, mely Bél munkáját hasznavehetetlennek mondta és kinyomtatását nem ajánlotta. A kir. kancellária felülvizsgáló bizottsága sem igen sietett a maga tisztében eljárni és Bél kézirateiban több törléseket is látott szükségesnek. Mindez a mű megjelentését nagyon késleltette. Bél elkedvetlenítette a sokáig tartó huza-vona. Ezért addig is, míg műve minden illetékes tényező részéről megnyeri a szükséges helybenbagyást, feltette magában, hogy más félbeszakított munkáját fogja tovább folytatni. Ugyanis már régóta foglalkozott azzal a gondolattal, hogy összegyűjti és kiadja a magyar nemzet történetére vonatkozó kútfőket. Sarkalta őt különösen is szándékában az a szomorú tapasztalat, hogy több jeles mű, mint a Priscus Rhetor-é, Juvenius Caelius Calanus-é és másoké, mielőtt kiadatott volna, a tudomány nagy kárára teljesen elveszett.

Bél tíz ilyen forrásművet szedett össze, és hogy a végelpusztulástól megmentse, kiadta második nagy történeti művé-

ben, melynek czíme: *Adparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscellanea monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium, conquisivit in decadas partitus est etque notis illustravit M. B.* E mű két kötetből áll. Első kötete megjelent Pozsonyban 1735-ben, a második szintén itt 1746-ban. Az egész mű 12 decasból áll: az első kötet tíz, a második két decast, illetőleg forrásművet vagy monumentumot foglal magában. A második kötet is tíz decasra volt tervezve, de belőle csak kettő jelent meg, a többi kéziratban maradt és később elveszett.

Bélnék e munkája szerkesztésében segítségére volt hű tanítványa és a pozsonyi iskola ezidőszerinti conrectora, Tomka Szászky János. Azonban e mű tovább folytatása abbanmaradt, mert Schwandtner György hasonló mű kiadására készült és Bél ehhez csatlakozott.

Az *Adparatus* első kötetével egyidőben megjelent Bélnék nagy földrajzi műve is, melynek tervrajzát már Prodomusában közölte volt, azonban az eredeti felosztásból a *Hungaria antiqua* teljesen elmaradt és csak a *Hungaria nova* jelent meg. Czíme e nagy munkának: *Notitia novae Hungariae historico-geographica divisa in partes quatuor.* E nagybecsű munka öt vaskos folio kötetben és az akkori időkhöz mérve, valóban díszes kiállításbau Bécsben jelent meg 1735—42. Ghelen János Péter nyomdájában és Straub János bécsi könyvtáros költségén. Az első kötet kizárólag Pozsony városával, a második Pozsony, Thurócz, Zólyom, Liptó vármegyékkel, a harmadik Pest-Pilis-Soltmegyével, a negyedik Nógrád, Bars, Nyitra és Hont megyékkel foglalkozik. A munkát gyönyörű rézmetszetű címképek, egyes városok és kastélyok tájképei és az egyes megyék térképei díszítik. Az ötödik kötet Mosony vármegyét ismerteti, ez azonban csak kevés példányban jelent meg. Bélnék közbejött halála a munka további kiadását megakasztotta. Az ötödik kötetet az eredetihez méltó díszes kiadásban 1891-ben Zichy Jenő gróf saját költségén újra közrebocsátotta, és azon könyvtáraknak, melyek az előbbi négy kötet birtokában voltak, kiegészítésül díjtalanul megküldte. E munka csonka állapotában is mai napig a magyar topographia és genealógia kimeríthetetlen kincsesháza; bőven kiterjeszkedik a föld leírására és a természeti tárgyak ismertetésére, sőt a nemzetiségi viszonyok kutatói is biztos forrásul használhatják. Jellemző, hogy Bél e művében a történelemre is kiterjeszkedik, minden egyes város, megye földrajzánál reflektál annak régészeti és művelődéstörténelmi viszonyaira is.

Azonban az óriási nagy anyagból, melyet Bél feldolgozott, csak igen csekély rész látott a sajtó útján napvilágot. A tervezett mű kéziratának legnagyobb része ma is kiadatlanul hever egyes kéziratgyűjteményekben, a honi föld- és néprajzi tudománynak nem csekély kárára. A pozsonyi ág. hitv. ev. lyceum kézirtárában 17 kis ivréfű kötetben megvan a megjelent mű négy kötetének kézírata, mely azonban a nyomtatásban megjelent művel nem egyezik meg mindennütt, minek oka valószínűleg a szigorú censurában rejlik, melynek a mű alávetett, mielőtt megjelent volna. Ezenkívül megvan Szepesmegye és Buda városának leírása, mely még kiadatlan. A magyar nemzeti múzeum kéziratában Haan Lajos értesülése szerint megtalálható Sopron, Békés, Veszprém, Ugocsa, Somogy, Zala, Székesfehérvár, Tolna, Abauj, Zaránd és Zemplén megyék leírása.

Bél műve kézíratainak legnagyobb része az esztergomi primatialis könyvtárban őriztetik, hová úgy kerültek, hogy Batthyányi József esztergomi primás 1767-ben Bél özvegyétől megvette Bél összes kézíratait 1600 forintért. E kéziratok 82 kötetet tettek. Elszállíttatásuk a Dunán történt. Szállítás közben azonban a hajósok vigyázatlansága miatt a víz által legnagyobb részük annyira megrongálódott, hogy teljesen hasznavehetetlenekké váltak. E körülménynek tudható be, hogy midőn Batthyányi érsek több tudóst felszólított, hogy rendezzék a kéziratokat sajtó alá, mivel ő saját költségén akarja ezeket kiadni, senki sem akadt, ki a primás felszólításának eleget tett volna.

Különben Tomka-Szászky János, Bél jeles tanítványa és a pozsonyi iskola hírneves rectora kivonatot készített Bél nagy munkájából és ilyen cím alatt bocsátotta közre: *Compendium Hungariae geographicum*. E műről alább fogunk megemlékezni.

Ismertetésünk korántsem merítette ki teljesen Bél bámulatos munkásságának termékeit. Igen számosak kisebb művei és értekezései, melyek egyes folyóiratokban láttak napvilágot, különösen a *Nova Lipsiensia*, a *Miscellanea Beroliniensia*, a *Nova Literaria* című folyóiratokban. Igen számosak előbeszédei, melyeket különféle, mások által kiadott munkákban írt, úgy szintén fordításai is. Terünk azonban nem engedni meg, hogy mindezekről külön-külön megemlékezzünk. Czikünköt azon nevezetes jelenség felemlítésével rekesztjük be, hogy 1721-ben márczius 15-én megjelent Pozsonyban az első rendszeres hazai hirlap *Nova Posoniensia* cím alatt latin nyelven írva. E folyóirat hetenként jelent meg két kis negyed-

rétű ívalakú lapon. Rövid tudósításokban hirt adott egy-egy lefolyt hét nevezetesebb külföldi és hazai eseményeiről. E hirlapnak szerkesztői és megindítói a pozsonyi evangélikus iskola tanárai voltak és valószínű, hogy megindításának első megpendítője és főfőtámogatója Bél Mátyás volt. Erre vallanak számos levelei, melyekben barátjainak és ismerőseinek a lap támogatását és pártfogását a legmelegebben ajánlotta. Maga a folyóirat csak igen rövid életű volt, és példányai ma már a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak. A pozsonyi evang. lyceum könyvtárában megvan az 1722-ik évi tanfolyam januárius 7-től július hó 29-éig, összesen 35 szám. A jezsuiták mindent elkövettek, hogy e hirlapot kezeik közé kerítsék, mi 1722. augusztus havában meg is történt, azonban a kellő szerkesztői képesség hiánya miatt csakhamar megszűnt.

Bél Mátyás irodalmi munkásságával nemcsak az európai tudósok elismerését vívta ki magának, hanem a legmagasabb körök figyelmét is magára vonta. III. Károly, magyar király nagyrabecsülte őt és mindég szívesen látta magánál. A kihallgatások alkalmával elmondott *allocutióit* a pozsonyi ev. lyceum kéziratára őrzi. 1733-ban *XII. Kelemen* római pápa Bélt saját arczképével diszített arany emlékpénzzel ajándékozta meg. A legtöbb európai tudós társaság tagjává választotta. Schwandtner „*Scriptores rerum Hungaricarum*” című munkájában azt írja, hogy az 1741-iki pozsonyi országgyűlés alkalmával a kiválóbb követek, főurak mindennap az estvéli órákon, midőn az ország dolgaival már végeztek volt, Bél Mátyásnál jöttek össze és tudományos, főleg történeti dolgok felett disputáltak.

Azonban irigyektől, ellenségektől sem volt megkimélve. Legnagyobb ártalmára az volt neki, hogy folyvást a *pietismus* gyanújában állott és e vád ellen Bél nem tisztázta magát eléggé, szint nem vallott. Ezért a hazában akkor túlsúlyban levő és az eszközeiben nem épen válogatós orthodoxia, melynek élén *Krman Daniel* Pozsony, Nyitra, Liptó és Árva vármegyék ev. püspöke állott, a legképtelenebb rágalomokkal illette és ő velük folytonos harcban állott.

A túlságos szellemi munka aláásta a különben sem erős testalkatu Bél egészségét. 1742-ben a nyár közepén paralysis érte. Ettől fogva folyvást gyengélkedett. 1749-ben a pozsonyi ev. egyház 500 forintnyi évi nyugdíjjal nyugalomba helyezte, melyet azonban már nem élvezhetett, mert nyugdíjaztatás után rá egy hónapra meghalt. Temetése 1749 augusztus ha 30-án volt. Koporsója felett lelkésztársa *Serpilius Vilmos* mon-

dott gyászbeszédet. Sírja az ú. n. Mihály-temetőben volt, mely azonban már a jelen század elején ismeretlen volt. Később a temető helyén palotaszerű házsorok emelkedtek és ma Pozsony városa egyik szép utcája a Convent-utca foglalja el az egykori temetőt. Merre szoródtak Bél Mátyás hamvai, azt mai halandó már nem tudja megmondani, de emléke az utókor dicsőségében megifjulva élni fog az idők végtelenségéig.

Markusovszky Sámuel,
ev. lyceumi igazgató-tanár.

Választmányi jegyzőkönyv.

Felvétetett a M. Prot. Irodalmi Társaság igazgató-választmányának Budapesten 1900. évi február 18-án *Hegedüs Sándor* kereskedelmi miniszter, világi elnök vezetése alatt tartott üléséről, a melyen jelen voltak Balogh Ferencz, Beóthy Zsolt, György Endre, Hegedüs István, Kiss Aron, dr. Kiss Áron, Masznyik Endre, Petri Elek, Stromp László, Szabó Aladár, Zelenka Pál és Zoványi Jenő választmányi tagok, Szóts Farkas titkár, Bendl Henrik pénztárnok. Távol maradásukat kimentették: Bachát Dániel, Bartók György, Poszvék Sándor, Révész Kálmán, Szász Károly és Szilassy Aladár választmányi tagok.

1. Titkár jelenti, hogy az 1899. évi köteles kiadványok, ú. m. a Protestáns Szemle XI. évfolyama, a Koszorú 51—60. füzete és a monografia illetmény (Sámuel Aladár: Bod Péter élete és művei) pontosan megjelentek és a tagoknak megküldettek.

Tudomásul szolgát.

2. Bendl Henrik pénztárnok jelentést tesz a társulat 1899. évi pénzügyi helyzetéről. Bevétel 6738 frt 92 kr., kiadás 6060 frt 10 kr., maradvány 678 frt 82 kr. — Tagok száma: pártfogó 34, alapító 303, rendes 450, pártoló 399, összesen: 1186, szaporodás 1899 szept. óta 56.

Ezzel kapcsolatban előterjesztetett a számvizsgáló bizottság jelentése, mely munkálatban Hegedüs Sándor elnöklete alatt György Endre, Petri Elek, Stromp László, Zoványi Jenő és a titkár vettek részt. A bizottság a számadást rendben találta, a tételek okmányokkal vannak igazolva; a tagdíjak pontosabban folynak be, de a régebbi hátralékoknak még mindig nagy mennyisége (6853 frt) aggodalmat keltő.

Egyben bemutatott az 1900. évi költségelőirányzat, melyet a tőkék kamatjára és a tagok teljes számára alapítva 12,620 kor. bevételben és 11,286 kor. kiadásban javasol a bizottság.

Választmány a megejtett vizsgálat alapján Bendl

Henrik pénztárnoknak a szokásos óvás mellett az 1899. évre fölmentvényt indítványoz.

A javasolt költségvetést 12,620 kor. bevétellel és 11,286 kor. kiadással elfogadásra ajánlja.

A számvizsgáló bizottság javaslatához képest:

a) megnyugvással veszi tudomásul, hogy a tagdíjak pontosabb fizetése és a hátralékok részben való törlesztése folytán a Társaság pénzügyi helyzete javult;

b) az elnökség útján elismerését nyilvánítja a felső szabolcsi egyházmegye lelkészeinek és gyülekezeteinek a Társaság iránt tanúsított kiváló támogatásukért;

c) megbízta ügyészét, hogy a számvizsgálat által kijelölt 16 alapító, 36 rendes és 83 pártoló tagot, a kik 5, illetve 2 év óta semmit se fizettek, törvényes úton fizetésre szorítsa;

d) végül jóváhagyó tudomásul veszi azt az elnöki intézkedést, hogy a Társaság értékpapirosait konventáltatta, a miből 175 korona kamat-jövedelemtöbblet állott elő.

3. A folyó évi kiadványokra nézve elhatározza a választmány, hogy

a) a Protestáns Szemle a szokott módon és formában a XI. évfolyamban is kiadassék;

b) az 1900. évi könyvkiadvány ismét egyháztörténeti monográfia legyen. Az egyháztörténeti kiadványok szerkesztésére a titkár mellé Balogh Ferencz, Farkas József, Kovács Sándor, Révész Kálmán, Payr Sándor, Zsilinszky Mihály és Zoványi Jenő társulati tagokból egyháztörténeti szakbizottság szerveztessék;

c) a Koszorú-sorozatból dr. Keeskeméthy István szerkesztésében az idén is tíz új egyes füzet adassék ki, melyek előállítására a szokásos feltételek mellett nyílt pályázat hirdettetik; a füzetek szerkesztői és írói honoráriumát ismét Hegedüs Sándor világi elnök úr ajánlotta meg, a mit köszönettel vesz a választmány.

4. Kálvin Intitutiója ügyében jelenti a titkár, hogy Nagy Károly kolozsvári theol. tanár a fordítással nemsokára elkészül, s hogy az év végére a revízió is készen lesz.

Választmány elrendeli, hogy a munkát a Szász Domokos-féle kétezer koronás alapítvány támogatásával a folyó évben előfizetés útján ezer példányban és a Társaságnál szokásos tiszteletdíjak mellett kiadja, ha t. i. a fordító és a revizorok e feltételeket elfogadják; ez esetben választmány az elnökséget és a titkárt meg-

bizza az előfizetési felhívás kibocsátásával, s a nyomdai egység megkötésével; kiköti azonban a választmány, hogy a munka a monográfiák ismeretes alabjában a Társaság tagjainak és a theol. tanulóknak kedvezményes áron, más előfizetőknek pedig a terjedelemhez mért mérsékelt áron adassék; bolti ára valamivel magasabb legyen.

5. A Bibliai Lexikon kiadása ügyében titkár jelenti, hogy a múlt évi közgyűlés óta az általánosan tapasztalt pénzügyi pangás miatt az anyagi előkészítés szünetelt és a szellemi előmunkálatok terén sem tétetett semmi érdemleges lépés.

Választmány a szellemi előkészítés újból való felvétele végett elhatározza, hogy a fölkért szakértő a kiszemelt munkatársakkal tartson értekezletet, vegye alapul a revideált Károli-bibliát, dolgozza ki a munka részletes tervezetét (különös gondot forvitván a magyar bibliafordítások terminológiájára) s terjeszse a választmány elé.

6. Titkár indítványt terjeszt be az iránt, hogy a Károli-alap segítségével a műveltebb közönség számára az evangéliumi vallás-erkölcsi élet szilárdítása és a prot. öntudat erősítése végett a németországi Evang. Bund röpiveinek mintájára adjon ki a Társaság kisebb terjedelmű, 20–40 filières vallásos füzeteket.

Választmány a terv részletes kidolgozására a titkár mellé Balogh Ferencz, Kecskeméthy István, Masznyik Endre, Petri Elek és Szabó Aladár választmányi tagokból bizottságot küld ki, melynek munkálatát a legközelebbi választmányi ülésre elvárja.

7. Titkár bemutatja a Herczegszőlősi Kánonok hasonmásos lenyomatát és a Mokos Gyula által hozzá készített történeti jegyzetek egy részének kefelevonatát.

Tudomásol szolgál; titkár utasíttatik, hogy a munkát kellő számú példányban nyomassa ki, s a megrendelőknek és esetleg a Társaság pártfogó, alapító és rendes tagjainak könyvilletmény fejében javára forgalomba hozassa.

8. A pozsonyi nagygyűlés előkészítése végett

választmány megbízza a titkárt, hogy Pozsonyba utazzék, az elnökséget pedig fölkéri, hogy a programmot és az időt a pozsonyiakkal egyetértőleg megállapítsa.

Ezzel kapcsolatban a dunamelléki egyházi értekezletnek *Szilassy* Aladár elnök útján beterjesztett ama kérelmét, hogy a Társaság a pozsonyi nagygyűléskor

nyújtson alkalmat a tervezett egyetemes belmissziói értekezlet szervezésére, a választmány a pozsonyi rendezőség figyelmébe ajánlja és utasítja a társulati titkárt, hogy ezt az ügyet a pozsonyiakkal egyetértve akként intézzék el, hogy a tervezett egyházi értekezlet külön állólag és ne a Társaság neve alatt hirdettessék és tartassék meg.

A tárgysorozat kimerítettén,
elnök a tagok érdeklődését megköszönve, az ülést berekeszti.

Kelt Budapesten, 1900. év február havában.

Hegedüs Sándor,
elnök.

Szöts Farkas,
titkár, mint jegyző.

Gyűlési jegyzőkönyv.

(A pozsonyi köz- és nagygyűlésről.)

Felvétetett a M. P. I. Társaságnak Pozsonyban 1900. évi szept. 18. és 19. napjain tartott közgyűléséről és nagygyűléséről, a melyeken első nap *Gyurátz* Ferencz püspök és *Szilassy* Aladár közigazgatási bíró, második nap *Gyurátz* Ferencz püspök és *Hegedüs* Sándor keresk. miniszter kettős elnöklete alatt jelen voltak : Báró Prónay Dezső *pártfogó tag* ; Antal Gábor, dr. Bartók György, Csiky Lajos, Farkas József, Fejes István, dr. Kecskeméthy István, Kiss Aron (püspök), dr. Masznyik Endre, Perlaky Elek, Petri Elek, Poszvék Sándor, Payr Sándor, Radácsi György, Révész Kálmán, Sárkány Sámuel, Stromp László, dr. Szabó Aladár, Szilágyi Dezső, Zelenka Pál, Zoványi Jenő, Zsigmond Sándor, Zsilinszky Mihály *választmányi tagok* ; dr. Antal Géza, dr. Baltik Frigyes, Forray István, Hornyánszky Viktor, Hörk József, Laszkáry Gyula, Mayer Endre, Mocos Gyula, dr. Nagy Zsigmond, Paikoss Endre, Soltész László, Szobonya István, Szóts Farkas, dr. Tauseher Béla, dr. Tüdös István, Vargha József *alaptó tagok* ; Albert József, Andrassy Aurél, André Ernő, Balogh Elemér, Balogh György, Bancsó Antal, Benke István, Benkő István, dr. Bernáth István, Breyer Jakab, Bodon Barna, Bodor Géza, Bodor István, Bodor János, Budai János, Dalvitz Hugó, Deák Lajos, dr. Dobrovits Mátyás, Ébner Gusztáv, Eröss Lajos, Forray Béla, Fülep Jónás, Fürst János, Frühwirth Sámuel, Günther Ernő, Günther M. Vilmos, Hacker Károly, Hamar István, Hamvas József, Hazslinszky Kálmán, Hollerung Károly, Hornyánszky Aladár, Janka Károly, Jausz Vilmos, Kiss József, dr. Kiss Károly, dr. Kollarik József, Kovács Sándor, Krupecz István, Kutas Bálint, Lévay Lajos, Libertiny Gusztáv, Mády Lajos, Markusovszky Sámuel, Márton Jenő, Mitterhauser Károly, Murányi János, Pfaff Ernő, dr. Pávai Vajna Gábor, Plachy Bertalan, Puky Gyula, Rác Kálmán, Raffay Sándor, Richter Ede, Ringbauer Gusztáv, Samarjay Emil, Stelzer Endre, Sütő Kálmán, Szabó Károly, Szabó Lajos, Székely József, Szép Rezső, Sziklai Ottó, Stromszky Emil, Stromszky Oszkár, Takács László, Tatzelt Gyula, Tomka Jenő, Tóthfalussy József, Vajda Ferencz, Varga Gyula, Vargha

Károly, Vargha László, Veress József, Wenk Károly, Wendler Gusztáv, Zajzon János, stb. *rendes tagok*; Barla Jenő, Bendl Henrik, Borbély József, Földváry László, Gecsey Péter, Horváth Sándor, Kirschner József, Kobai Arnold, Laucsek Jónás, Mezey János, Mód Lénárt, Mórocz Mihály, Órás Kálmán, Palcsó Károly, Pallagi Gyula, Papp József, Rácz Lajos, Réz László, Steinfeld Jenő, Stromszky Károly, Szabó Sándor, Szekeres Mihály, Terray Gyula, Tóth István, Ujj József, stb. *pártoló tagok*; képviseltették magukat az abauji, beregi, felső-szabolcsi, pápai, pozsonyi, vasi, stb. egyházmegyék, s a debreczeni, kisujszál-lási, pápai, rimaszombati, pozsonyi, soproni, stb. főgimnáziumok és a soproni tanítóképezde; ezeken kívül jelen volt a nagygyűlésen Pozsony városából és vidékéről számos férfi és női vendég, közöttük Hegedüs Sándor miniszter neje és leánya, a pozsonyi prot. nőegyesület több tagja, stb. Távolmaradásukat kimentették Szász Károly püspök, Darányi Ignác miniszter, Schneller István egyetemi tanár, Balogh Ferencz theol. tanár, a szatmári főgimnázium, stb.

1. *Gyurácz Ferencz* lelkészi elnök meleg szavakkal üdvözlővén a közgyűlés tagjait, jelenti, hogy Hegedüs Sándor világi elnök csak a holnapi díszülésre jelenik meg; javasolja tehát, hogy a társelnökségre *Szilassy* Aladár választmányi tag, a jegyzőkönyv hitelesítésére pedig *Antal* Gábor és *Laszkáry* Gyula társulati tagok kéressenek föl.

Közgyűlés az indítványhoz képest világi elnökül a mai ülésre *Szilassy* Aladár választmányi tagot, a jegyzőkönyv hitelesítésére pedig *Antal* Gábor és *Laszkáry* Gyula társulati tagokat kéri föl.

2. Tárgysorozat rendén *Szöts Farkas* titkár jelentést tesz az 1899. évi számadás megvizsgálásáról. Előterjeszti, hogy a számvizsgálatot Hegedüs Sándor elnöklete alatt a társulat pénzügyi bizottsága 1900 febr. 18-án ejtette meg, a mely munkában György Endre, Petri Elek, Stromp László, Zoványi Jenő választmányi tagok és Szöts Farkas titkár vettek részt. A Társaság 1899. évi bevétele 6728 frt 92 kr., kiadása 6060 frt és 10 kr., kezelési maradványa 668 frt 82 kr. A Károli-alap bevétele 3245 frt 29 kr., kiadása 1375 frt 42 kr., állása 1899. dec. 31-én 1869 frt 87 kr. A számvitel és a pénztár teljesen rendben van: a bevételi és kiadási tételek okmányokkal igazolvák, az értékpapírok és takarékpénztári könyvek megvannak. A tagdíjak valamivel pontosabban folytak be, mint az előző évben, de a régebbi évekről még mindig tetemes a hátralék, nevezetesen 6853 frt. Ezért a választmány megbízta a Társaság ügyészét, hogy azt a 16 alapító,

36 rendes és 83 pártoló tagot, a kik öt s illetve három év alatt, tehát egy egész tagsági cycluson át semmi tagdíjat nem fizettek, törvényes úton is fizetésre szorítsa. Végül jelenti a titkár, hogy a választmány a pénzügyi bizottság jelentése alapján Bendl Henrik pénztárnok részére a felmentés megadását javasolja, a tagsági díjak törvényes behajtására vonatkozó intézkedésének pedig tudomásul vételét kéri.

Közgyűlés a beterjesztett jelentés alapján, a melynek részletes tételei a táblás kimutatásban olvashatók, elhatározza, hogy

a) Bendl Henrik pénztárnoknak a Társaság köszönetnyilvánítása mellett az 1899-ik évre a felmentvényt a szokásos föntartás mellett megadja ; hogy

b) választmány amaz intézkedését, hogy az egész tagsági cycluson át nem fizető tagokat ügyésze útján fizetésre szorította, helyeslő tudomásul veszi, s ezt az érellyes eljárást, a mennyiben szükségesnek mutatkozik, a választmánynak jövőre is figyelmébe ajánlja.

3. Az előbbivel kapcsolatban titkár előterjeszti a pénzügyi bizottság által javasolt és a választmány által elfogadásra ajánlott 1900. évi *költségvetést* a következő főösszegekkel: Bevétel 12,620 korona, kiadás 11,286 kor. 54. fill., mutakozó fölösleg 1333 kor. 46 fillér (A költségvetés részletes tételei szintén a táblás kimutatásban olvashatók.)

Egyben bemutatja titkár a választmány által felülvizsgált *vagyonkimutatást*, a melynek végösszegei a következők (az elhelyezés módja a táblás kimutatásból látható): 1. az általános tőke 51,012 frt 69 kr.; 2. Károli-alap tőkéje 1869 frt 87 kr.; 3. Szász Domokos-alap tőkéje 1064 frt 17 kr.; 4. Herczegszöllősi Kánonok 410 frt; 5. Bibliai Lexikon 52 frt; 6. az 1899. évi kezelési maradvány 678 frt 82 kr. Az összes vagyon tehát 55,087 frt 55 kr., a mi az előző évi állapothoz képest 1352 frt 60 kr. szaporodást mutat.

Közgyűlés a beterjesztett költségvetést titkár indokolt javaslatára azzal a módosítással fogadja el, hogy a 12,620 kor. bevétel érintetlen hagyásával kiadható összegül 11,286 kor. 54 fill. helyett 11,886 kor. 54 fillért, tehát 600 koronával többet irányoz elő, mely előirányzati többlet a megnagyobbított monografiákra fordítandó; e szerint a mutakozó fölösleg 1333 kor. 46 fill. helyett 733 kor. 46 fillérre száll.

A vagyonkimutatást közgyűlés örvendetes tudomásul veszi, mert a Társaság anyagi erejének gyarapodását látja benne.

4. Titkár jelenti, hogy a múlt évi közgyűlés óta 1 pártfogó, 4 alapító, 45 rendes és 93 pártoló, összesen tehát 143 új tag lépett be a Társaságba s hogy ezt az örvendetes szaporodást főként annak lehet köszönni, hogy az elnökség által a tagokhoz és az egyházi testületekhez intézett megkeresésre néhány tag erélyesen hozzá látott a gyűjtéshez. A taggyűjtésben kitűntek: Görömbei Péter, Stromp László, Morvay Ferencz, Csécs András, dr. Nagy Zsigmond, Lajos János, dr. Szabó Aladár társulati tagok.

Örvendetes tudomásul szolgál; a taggyűjtőknek köszönetet mond s az összes tagokat bizalommal fölkéri a közgyűlés, hogy új tagok szerzésében buzgólkodni sziveskedjenek.

5. Titkár előterjeszti a Károli-alap költségén előállított *Koszorú* és *Házi Kincstár* című kiadvány-sorozat 1899. évi nyomdai és forgalmi kimutatását, a melyet Hornyánszky Viktor társulati főbizományos állított össze.

A Koszorú 1899. évi nyomdai számlája összesen 645 frt70kr., a mely összeg a tíz új Koszorú (51—60. sz.) füzetnek három-három ezer példányban való lemezelésére, nyomására és fűzésére fordított. Régebbi füzetek újból nyomására nem volt szükség.

A Koszorú-füzetekből elkeltek az 1899-ik évben összesen 34,286 szám (33,318 füzet), a mi az előző évben eladott 32,834 számmal szemben 1452 szám növekedés. Az eladott példány-számba beszámítandó az a tízezer Koszorú-szám is, a melyet Hornyánszky főbizományos egyszerre megvett és tíz füzetenként egybekötve „Családi Könyvtár“ cím alatt könyv alakjában forgalomba hozott. A hat év alatt eladott példányok száma 221,967.

Az 1899. évben eladott Koszorú-füzetekből bejött összesen 977 frt 28 kr., a miből levonva a 40°/_o bizományi díjat, a maradvány 586 frt 37 kr. A bizományos által megvett tízezer füzetért kapott a Társaság a 40°/_o bizományi díj levonásával 240 frtot. E két czimen tehát bevett a Társaság 826 frt 37 krt, a miből ha levonjuk a 645 frt 70 kr. nyomdaköltséget, a köteles-példányok posta-költségét, 16 frt 51 krt, marad a Társaságnak a Koszorú-füzeteken tisztán 164 frt 16 kr., mint visszatérítés a Károli-alap javára.

A *Házi Kincstár*-ból a múlt évben bevett a Társaság 71 frtot, a miből a 33¹/₃^o/_o bizományi díjat levonva, tiszta bevételül marad 47 frt 34 kr. Itt semmi új költség nem volta múlt évben.

Ezek szerint a Károli-alapból fentartott Koszorú és Házi Kincstár összesen (164·16 + 47·34 kr.) 211 frt 50 kr. tiszta jövedelmet hozott.

Végül jelenti titkár, hogy a Koszorú terjesztésében Vargha

László A.-Némedi, Zih Sándor Berettyó-Ujfalu, Harsányi Sándor Chicago (É.-Amerika). Kovács László ref. lelkész Eger, Soltész László ref. lelkész H.-Szoboszló, Ruzskay Gyula ref. lelk. Jánosi, Barla Jenő ref. főgymn. tanár Kisujszállás, Fekete Gyula ref. lelk. Nagy-Kikinda, Idrányi Barna ref. lelk. Nagy-Szaláncz, Kerekes Károly ref. lelk. Nemes-Bikk, Hézsér Emil ref. lelk. Tállya, Kutas Bálint ref. lelk. Török-Szent-Miklós, Szabó Sádor ref. lelk. Turkeve, Tóth Gyula ref. theol. Kolozsvár, Lorántfy Zs.-egyesület Budapest fejtettek ki legnagyobb buzgóságot és értek el legnagyobb sikert.

Közgyűlés a beterjesztett jelentést tudomásul veszi s a jelentéssel együtt benyújtott raktár-jegyzék kinyomatását elrendeli; egyben örömét fejezi ki e népies kiadványok terjedésének emelkedése fölött; köszönetét és elismerését nyilvánítja a terjesztésben buzgólkodó tagjainak s úgy őket, mint a többi tagtársakat bizalommal fölkéri, hogy kiadványaink terjesztésében jövőre is közreműködni sziveskedjenek; végül Szilassy Aladár helyettes elnök indítványára megbizza a társulat titkárát és kiadványainak főbizományosát, tegyenek javaslatot arra nézve, miként lehetne a Koszorú-füzeteket még szélesebb körben való terjesztés végett a vásári ponyvára is eljuttatni.

6. Titkár jelenti, hogy az 1900. évi kiadványok a választmány határozata folytán a következők:

1. *Protestáns Szemle*, havi folyóirat, az eddigi módon és terjedelemben szerkesztve.

2. *Könyvkiadványként*: a) *Révész Inre Munkái a pátens korában*, a melyet Révész Kálmán kassai lelkész és esperes rendezett sajtó alá, terjedelme 15 ív; a munka készen van; b) *Herczegszőlősi Kánonok*, hasonmásos kiadás, magyarázó jegyzetekkel és a rokon-kánonok hozzászólásával sajtó alá rendezte Mocos Gyula budapesti tanár; terjedelme 15 ív, sajtó alatt van.

3. *Koszorú*-sorozatunkban tíz új füzet, a 61—70. számúak, szintén készen van *dr. Kecskeméthy* István theol. tanár szerkesztésében. Az írói és szerkesztői tiszteletdíjakat 470 forintban ismét Hegedüs Sándor vil. elnök úr volt szíves fedezni! Az új füzetek címei és szerzői: 61. Patócsy Zsófia, S. Szabó Józseftől; 62. Vak Domokos, Csekme Ferencztől; 63. A kányai martirok, Forgács Endrétől; 64. Élet vándora, Sántha Károlytól; 65. Jefte, Vargha Lászlótól; 66. A pusztabíró, Szabó Gézától; 67. A Rákóczyak, Vajda Ferencztől; 68. A kálvinista kenyér, Szentkúti Kiss Károlytól; 69. Bethlen Kata, Juhász Sándortól; 70. Megostorozlak, de el nem vesztelek, Kovács Lászlótól.

Közgyűlés a jelentést tudomásul veszi a következő megjegyzésekkel: 1. ha a titkár által bejelentett úgynevezett „Pápai artikulusok“-nak a Herczegszőlősi Kánonokkal való együttes közzététele ezélszerűnek mutatkozik, akkor a sajtókész Herczegszőlősi Kánonok című kiadványba, az érdekelt szerkesztőkkel egyetérve, ezeket az eddig lappangott kánonokat is vegye föl; 2. a felsőbaranyai egyházmegyének a Herczegszőlősi Kánonok egyetlen példányának átengedéseért köszönetét nyilvánítja, a példányt utánczott antik-kötésbe köttetve visszaszolgáltatja és a hasonmás kiadásból az egyházmegyének tíz példányt ajándékban megküld; 3. Hegedüs Sándor vil. elnöknek a Koszorú-füzetekre hozott újabb áldozatáért hálás köszönetet mond.

7. Titkár jelenti, hogy néhai Busbak Adám losonczy takarékpénztári igazgató hagyatéka a Társaság pénztárába 341 frt 47 $\frac{1}{2}$ kr. összegben tényleg befolyt. A hagyaték lebonyolításánál Sztéhlo Kornél fővárosi ügyvéd, társulatunk választmányi tagja volt szíves díjtalanul eljárni. Az eredetileg 400 frtos hagyománynak 58 frt 52 $\frac{1}{2}$ krral való csökkenése az özvegygel való kiegyezés folyománya, a kinek a végrendeletben az egész hagyatékra haszonélvezeti jog volt biztosítva.

Tudomásul szolgál. Sztéhlo Kornél választmányi tagnak a közgyűlés köszönetet szavaz; titkárt pedig megbízza, hogy a birtokba vett hagyomány fejében a losonczy ág. hiv. ev. egyházat a végrendelet értelmében díjtalanul a Társaság alapító tagjai közé iktattassa.

8. Titkár előterjeszti Hornyánszky Viktor társulati főbizományos amaz ajánlatát, hogy a Koszorú-füzetekből ismét hajlandó tíz füzetet ezer-ezer példányban 40% engedmény ellenében készpénzzel kifizetni azokat két kötetbe bekötve, a múlt évben megindított „Családi Könyvtár“ 3. és 4-ik köteteként forgalomba hozni.

Közgyűlés az ajánlatot elfogadja s a füzetek árának kifizetését a jövő évi elszámolás idejére határozza.

9. Titkár jelenti, hogy a *Kálvin-féle Institutio* magyar fordításának kiadási ügye a választmánynál van, a fordítás és a revízió kevés híján készen van s hogy a kiadás módzatáról most folyik a tárgyalás a fordítóval és a revizorokkal.

Tudomásul szolgál azzal a megjegyzéssel: választmány utasítatik, hogy a kiadás ügyét minél előbb dülőre juttatni igyekezzék.

10. Titkár jelenti, hogy néhai Varga Lajos halálával a vidéki választmányban egy hely üresedésbe jött és javasolja, hogy azt a közgyűlés töltsé be.

Közgyűlés az ürességben levő választmányi tagságra felkiáltás útján egyhangúlag *dr. Tüdös István* sárospataki theol. tanárt választja meg.

11. Az indítványok során felolvastatik *Krupecz István* társulati tag indítványa a magyar protestáns egyház történetének nagyobbszabású megíratása és hűsz kötetben való kiadása iránt; ezzel kapcsolatban betérjesztetik *Hamvas József* társulati tag ama rokontárgyú indítványa, hogy társulatunk a magyar protestáns egyháztörténeti kútfők (munumenta) kiadását megindítsa.

Közgyűlés mindkét indítványt átteszi a választmányhoz, azzal az utasítással, hogy azt szakbizottsága útján érdemlegesen tárgyalassa.

12. *Fejes István* választmányi tag hivatkozván a múlt évben tett amaz indítványára, hogy társulatunk a *lelkészi vagy parokhiális könyvtárak* szervezése által anyagilag megnyire megerősödhetnék és fölemlítvén azt az örvendetes körülményt, hogy a tiszáninneri ev. ref. egyházkerület a parokhiális könyvtárak szervezését minden gyülekezetére nézve kötelezőleg kimondotta s az erre vonatkozó szabályrendeletet megalkotta: indítványát megújítva kéri a közgyűlést, hogy társulatunk a parokhiális könyvtárak szervezését mindkét hitvallású evangélikus egyházkerületeinknél külön megkeresésben és nyomatékosan megsürgesse.

Közgyűlés a Társaságra nézve életbevágó indítványt egyhangúlag magáévá teszi és felkéri az elnökséget, hogy prot. egyházkerületeinket ebben az értelemben megkeresni sziveskedjék.

13. *Balogh Elemér* társulati tag indítványozza, tegyen lépéseket a társulat, hogy van *Alphen Hieronymusnak* Utrechtben a theologiai fakultásnál kezelt nagyobb alapítványa, melynek évi kamatja 900 frt, az alapító levél intentiója szerint a tervbe vett magyarázatos biblia, illetőleg Bibliai Lexikon kiadására felhasználtassék.

Az indítványt *dr. Nagy Zsigmond* és *Zoványi Jenő* tagtársak felszólalása után

közgyűlés olyan értelemben fogadja el, hogy megkéri elnökségét, tegyen kérdést az alapítvány kezeléségénél, vajjon nem lehetne-e az alapítvány kamatait a Bibliai Lexikon kiadására megnyerni?

14. *Gyurátz Ferencz* társulati lelkészi elnök indítványozza, tegyen lépéseket a választmány az összes prot. egyházkerületeknél, vajjon nem lehetne-e a protestáns elemi és középiskolai tankönyvek iratási és kiadási jogát társulatunk számára ki-

eszközölni s ha igen, tegyen előzetes tanulmányt arra nézve, hogyan lehetne a prot. tankönyv iratás és kiadás ügyét társulatunk kebelében rendszeresen szervezni? Kettős haszna volna annak, ha társulatunk az iskolai tankönyvek kiadását kezébe vehetné: egyfelől az, hogy az iskolákat jól szerkesztett prot. szellemű tankönyvekkel lehetne ellátni, a mire rendkívül nagy szükségünk van; másfelől az, hogy társulatunk a tankönyvek kiadásából, mint azt a Szent István Társulat példája mutatja, jelentékeny anyagi erősödést nyerne.

Közgyűlés a nagyfontosságú indítványt előkészítés és tanulmányozás végett átteszi a választmányhoz azzal az utasítással, hogy puhatolódzék ez ügyben az egyházkerületeknél s ha a dolog kivihetőnek mutatkozik, készítse el a tankönyv-kiadáshoz szükséges szellemi és pénzügyi programot.

15. *Tóth* Pál társulati tagnak ama kérvényét, hogy társulatunk az ő birtokában levő Budai Ezsaiás féle kéziratokat irodalmi érték szempontjából megbíráltatni sziveskedjék,

közgyűlés átteszi a választmányhoz, hogy egyháztörténeti szakbizottsága útján a kérdéses kéziratokat megbíráltatni sziveskedjék.

16. A közgyűlés tárgysorozata kimerítettén,

elnök a közgyűlést bezárja, felkérve a tagokat, hogy a holnapi alkalmi istenitiszteleten és az azt követő nagygyűlésen megjelenni sziveskedjenek.

17. A szeptember 19-iki nagygyűlést istenitisztelet előzte meg a Bél Mátyás-utcai evang. templomban, a hol *dr. Bartók* György erdélyi ref. püspök kenetes imádságában és *dr. Masznyik* Endre pozsonyi theol. igazgató építő egyházi beszédében gyönyörködött a nagyszámú közönség. Innen a tanuló ifjúság sorfala között az evang. lyceumba vonultak át a tagok és vendégek, a melynek csarnokában *dr. Dobrovits* Mátyás iskola-tanácsi elnök üdvözlése és *Hegedüs* Sándor vil. elnök válasza után az ez alkalomra ékesen feldiszipített tágas tornacsarnokban *Gyurátz* Ferencz püspök és *Hegedüs* Sándor keresk. miniszter elnöklete alatt folyt le a nagygyűlés.

Először *Gyurátz* Ferencz püspök lelkészi elnök tartott hatásos elnöki megnyitó beszédet, azután *Baltik* Frigyes püspök a dunáninneni ev. egyházkerület, *Günther* M. Vilmos kir. tanácsos egyházfelügyelő a pozsonyi evang. egyház megbízásából és nevében üdvözlötték a társulatot, a melynek nevében *Hegedüs* Sándor kereskedelmi miniszter világi elnök válaszolt zajos tetszéssel kísért beszédben fejtegetve társulatunk irodalmi és társadalmi magasztos hivatását. Majd *Szöts* Farkas

társulati titkár olvasta fel a társaság mult évi működéséről szóló jelentését, a mit *Ritoók* Zsigmond nagyváradi királyi táblai elnöknek Hamar István theol. tanár által felolvasott ily című nagyérdékű tanulmánya követett: Az egyesületi tevékenység szükségessége az egyházban. A tárgysorozatba fölvetett másik felolvasás szerzője, *Markusovszky* Sámuel lyceumi igazgató-tanár az idő előhaladottságára való tekintetből Bél Mátyás cz. dolgozatának felolvasásától önkényt visszalépett, hogy a Társaság tiszteletére az ev. lyceumban rendezett érdekes kiállítás megtekintésére idő maradjon.

A tárgysorozat kimerítettvén, elnökség előterjesztésére a nagygyűlés egyhangulag elhatározta, hogy

1. köszönetét nyilvánítja Pozsony város ev. egyház-községének és polgári hatóságának, azért a szives és fényes fogadtatásért és ellátásért, a melyben társulatunkat részesíteni sziveskedtek ;

2. köszönetet mond a templomi és a nagygyűlési szónokoknak és felolvasóknak szives fáradozásukért ;

3. a templomban és a nagygyűlésen tartott beszédek, felolvasásokat a közgyűlési jegyzőkönyvvel, a tagok névsorával stb. egyben az eddigi szokás szerint *Emlékkönyv* alakjában kinyomatja ;

4. örvendetes tudomásul veszi, hogy a templomban a hölgybizottság által rendezett gyűjtés eredményeként a Károli-alapra 614 kor. gyűlt össze, a melyhez Szeberényi János bécsi ev. katona-superintendens 20 kor. és egy Névtelen 10 kor. önkénytes adománynyal járult ;

5. kimondja, hogy a jövő évi nagygyűlést Miskolcz városában tartja.

Ezzel Hegedüs Sándor vil. elnök a társulati tagoknak és vendégeknek szives érdeklődésért köszönetet mondott és társulatunknak Gyurácz Ferencz lelkészi elnök által tolmácsolott köszönetét szívélyesen megköszönve,

a mindvégig emelkedett szellemű nagygyűlést a közönség lelkes éljenzésétől kísérve bezárja.

Kelt, mint fent.

Gyurácz Ferencz,
lelkészi elnök.

Hegedüs Sándor,
vil. elnök.

Szilassy Aladár,
helyettes elnök.

Szöts Farkas,
titkár, mint jegyző.

Hitelesítjük :

Antal Gábor,
püspök, mint hitelesítő.

Laszkáry Gyula,
egyházker. felügyelő, mint hitelesítő.

XII.

A M. P. Irodalmi Társaság 1899. évi számadása.

A) Bevétel.

1. Mult évi maradvány	244 frt 67 kr.
2. Tagsági díjakból:	
a) Pártfogó tagoktól 700 frt — kr.	
b) Alapító tagoktól 1118 " — " }	5573 " — "
c) Rendes tagoktól 2777 " — " }	
d) Pártoló tagoktól 978 " — " }	
3. Értékpapírok kamatjaiból	838 " — "
4. Takarékpénztári kamatból	34 " 63 "
5. Adományokból	3 " 12 "
6. Könyvekért	45 " 50 "
Összesen	<u>6728 frt 92 kr.</u>

B) Kiadás.

1. Protestáns Szemle nyomása és írói tiszt.-díja	3793 frt 57 kr.
2. Monografia nyomása és írói tiszt.-díja	809 " 82 "
3. Tiszti díjak (titkár, pénztárnok, ellenőr)	1150 " — "
4. Vegyesek (beszéd $\frac{9}{10}$ -a, postadíjak stb.)	228 " 99 "
5. Károli-alapnak kamat	59 " 96 "
6. Herczegszöllősi Kánonok alapjának kamat	15 " 76 "
7. Bibliai Lexicon alapjának kamat	2 " — "
Összesen	<u>6060 frt 10 kr.</u>

Maradvány 668 frt 82 kr.

C) Károli-alap számadása.

Állása 1898 december 31-én	1499 frt 20 kr.	
Bevétele 1899 folyamán	<u>1746 " 09 "</u>	3245 frt 29 kr
Kiadása 1899 folyamán		<u>1375 " 42 "</u>
Állása 1899 december 31-én		1869 frt 87 kr.

D) Herczegszöllősi Kánonok alapja.

Állása 1898 december 31-én	394 frt 24 kr.	
Bevétele 1899 folyamán	<u>15 " 76 "</u>	
Állása 1899 december 31-én		410 frt — kr.

E) Bibliai Lexicon.

Állása 1898 december 31-én	50 frt — kr.	
Bevétele 1899 folyamán	<u>2 " — "</u>	
Állása 1899 december 31-én		52 frt — kr.
Szász Domokos alapítványa	1000 frt — kr.	
1899. évben takarékpénztári kamat	<u>64 " 17 "</u>	
Állása 1899 december 31-én		1064 frt 17 kr.

A M. P. Irodalmi Társaság vagyonkimutatása.

(1899. decz. 31-iki állapot.)

1. A társaság általános tőkéje (új alapítványokból 1200 frt) . . .	51012 frt 69 kr.
2. Károli alap tőkéje	1869 " 87 "
3. Hercegszöllősi Kánonok tőkéje.	410 " — "
4. Bibliai Lexicon	52 " — "
5. Szász Domokos alapítványa	1064 " 17 "
6. 1899. évi kezelési maradvány	678 " 82 "
	<hr/>
	55087 frt 55 kr.

Ez a vagyon el van helyezve :

a) Értékpapirokban	20300 frt — kr.
b) Takarékpénztárban	3988 " 17 "
c) Tagok kötvényeiben	30200 " — "
d) Készpénzben	559 " 38 "
	<hr/>
	55087 frt 55 kr.

E szerint az általános alapnál a szaporodás 1200 frt, a Károli-alapnál 370 frt 67 kr., a Hercegszöllősi Kánonoknál 15 frt 76 kr., a Bibliai Lexiconnál 2 frt. F. Szász Domokos alapítványánál 64 frt 17 kr., s így az összes szaporodás 1352 frt 60 kr. — az 1898. évi állapothoz képest.

A M. P. Irodalmi Társaság költségvetése 1900-ra.

A) Szükséglet.

1. Protestáns Szemle nyomása és írói tiszt-díjai 6000 K. — fill.	
2. Monografia	3000 " — "
3. Tiszti díjak (titkár, pénztárnok, ellenőr)	2300 " — "
4. Vegyes kiadások	400 " — "
5. Kamatokra (Károli-alap, Hercegszöllősi kán. és Bibliai Lexicon)	186 " 54 "
	<hr/>
Összesen	11886 K. 54 fill.

B) Fedezet.

1. Tagdíjakból :	
a) Pártfogó tagoktól 24500 K. után 5%	1225 K. — fill.
b) Alapító tagoktól 35900 K. után 5%	1795 " — "
c) Rendes tagoktól (450 tag á 12 K.)	5400 " — "
d) Pártoló tagoktól (399 tag á 6 K.)	2394 " — "
2. Értékpapírok kamataiból	1676 " — "
3. Takarékpénztári kamatokból	50 " — "
4. Tagdíjhátralékokból, adományokból és köny- vekért	— " — "
5. Szemle előfizetésből	80 " — "
	<hr/>
Összesen	12620 K. — fill.
Mutatkozik fölösleg	733 K. 46 fill.

Hátralékok kimutatása.

(1899. december 31-iki állapot)

Pártfogó tagok kamataiban	200 K. — fill.
Alapító	1496 " 50 "
Rendes tagok tagsági díjaiban	7240 " — "
Pártoló " " "	4770 " — "
	<hr/>
Összesen	13706 K. 50 fill.

XIII.

A Prot. Irodalmi Társaság kiadványainak
raktárjegyzéke.

	Nyomdai raktárban	Könyv- kereskedé- sünkben	Összes készlet
A) Könyvkiadványok.			
Zsilinszky, Linezi béke	309	11	320
» Vallásügyi tárgyalások II.	231	14	245
» » » III.	172	18	190
» » » IV.	33	76	109
Szeremlei, Szőnyi Benjamin	79	—	79
Károlyi emlékkönyv	840	2	842
Révész, Százéves küzdelem	165	17	182
Valláserkölesi felolvasások	366	—	366
Csiky, Hit és babona	138	1	139
Szász, A prot. egyház viszonya	700	62	762
» A Prot. Irod. Társ. teendői	91	—	91
Fejes, A prot. egyház feladata	577	1	578
Petri, A vallás szerepe	58	—	58
Luthardt, Felolvasások a ker. erkölcstanról	—	188	188
Kenessey, Női jellemképek	58	—	58
Pulszky, A felekezetek szerepe	58	—	58
Drummond, Természeti törvény a szellemi világban	—	56	56
Egyháztörténeti monographiák I.	178	45	223
Bod Péter élete	12	60	72
Miller, Csendes órák közöns. kiadás	1500	671	2171
» » » » finom kiadás	400	65	465
Évkönyv 1891.	849	—	849
» 1892.	270	—	270
» 1893.	128	—	128
Koszorú 1. füzet	1650	263	1913
» 2. »	670	428	1098
» 3. »	1679	201	1880
» 4. »	4896	444	5340
» 5. »	3312	293	3605
» 6. »	3926	150	4076
» 7. »	1435	471	1906
» 8. »	2158	531	2689
» 9. »	2189	559	2748
» 10. »	179	881	1060
» 11. »	2923	66	2989
» 12. »	2893	109	3002
» 13. »	3269	32	3301
» 14, 15 »	4416	81	4497
» 16. »	3151	154	3305
» 17. »	4207	130	4337
» 18. »	3398	90	3488
» 19. »	3121	101	3222

	Nyomdai raktárban	Könyv- kereskedé- sünkben	Összes készlet
Koszorú 20. füzet	3613	134	3747
» 21. »	1300	114	1414
» 22. »	1302	82	1384
» 23. »	1215	102	1317
» 24. »	1406	16	1422
» 25. »	1235	67	1352
» 26. »	1080	74	1154
» 27. »	1280	103	1383
» 28. »	1407	126	1533
» 29. »	1338	80	1418
» 30. »	1153	29	1182
» 31,32. »	2499	66	2565
» 33. »	1908	106	2014
» 34. »	2382	102	2484
» 35,37. »	2355	285	2640
» 38,40. »	2326	358	2684
» 41. »	1971	43	2014
» 42. »	2357	85	2442
» 43. »	2955	30	2985
» 44. »	2872	78	2950
» 45. »	2965	54	3019
» 46. »	1954	104	2058
» 47. »	2816	102	2918
» 48. »	3004	79	3083
» 49. »	2762	84	2846
» 50. »	2950	82	3032
» 51. »	1091	314	1405
» 52. »	1092	234	1326
» 53. »	1082	166	1248
» 54. »	1082	203	1285
» 55. »	1082	329	1411
» 56. »	1082	260	1342
» 57. »	1082	276	1358
» 58. »	1082	137	1219
» 59. »	1082	212	1294
» 60. »	1082	268	1350
B) Prot. Szemle.			
1889. év I. 164., II. 164			
1890. » I. 31., II. 26., III. 108., IV. 59.			
1891. » I. —, II. 33., III. 43., IV. 58			
1892. » I. 86., II. 89., III. 95., IV. 103.			
1893. » I. 177., II. 198., III. 218., IV. 209.			
1894. » I. 247., II. 256., III. 272., IV. 287.			
» V. 281., IV. 294., VII. 296., VIII. 303.			
» IX. 308.; X. 310.			
1895. év I. 322., II. 312., III. 321., IV. 313.			
» V. 316., VI. 321., VII. 299.,			
» VIII. 340., IX. 320., X. 308.			

	Nyomdai raktárban	Könyv- kereskedé- sünkben	Összes készlet
* 1896. év I. 140, II. 128., III. 149., IV. 142, V. 161., VI. 152., VII. 164., VIII. 173., IX. 176., X. 177.			
1897. év I. 187., II. 204, III. 209., IV. 200., V. 201., VI. 212., VII. 208., VIII. 218., IX. 195., X. 204.			
1898. év I. 211., II. 211., III. 217., IV. 215., V. 228., VI. 226., VII. 219., VIII. 232, IX. 212., X. 209.			
1899. év I. 41., II. 46., III. 52., IV. 58. V. 60, VI. 13, VII. 108., VIII. 50., IX. 72., X. 99			
1900. év I. 15., II. 10., III. 29., IV. 20., V. 143., VI. 132.			

Budapest, 1899. június 30.

Hornyánszky Viktor.

XIV.

A Társaság tisztikara és igazg.-választmánya.

- L. elnök : *Gyurátz Ferencz*, dunántúli ág. h. ev. püspök.
 V. elnök : *Hegedüs Sándor*, kereskedelmi miniszter.
 Titkár : *Szöts Farkas*, theologiai akadémiai tanár.
 Pénztárnok : *Bendl Henrik*, a pesti ág. h. ev. egyház pénztárnoka.
 Ügyész : *Dr. Fromm Lajos*, ügyvéd.

Választmányi tagok a fővárosban.

1. Bachát Dániel	11. Perlaky Elek
2. Beóthy Zsolt	12. Petri Elek
3. Csiky Kálmán	13. Prónay Dezső báró
4. Farkas József	14. Szabó Aladár
5. Győry Elek	15. Szász Károly
6. György Endre	16. Szilágyi Dezső
7. Hegedüs István	17. Szilassy Aladár
8. Horváth Sándor	18. Sztehlo Kornél
9. Kiss Áron	19. Tisza István gróf
10. Papp Károly	20. Zsilinszky Mihály.

Választmányi tagok a vidéken.

1. Antal Gábor, R.-Komárom	21. Mitrovics Gyula, Debreczen
2. Arday J. Dániel, Zsarnó	22. Német István, Pápa
3. Baksay Sándor, Kun-Szt-Miklós	23. Poszvek Sándor, Sopron
4. Ballagi Géza, Sárospatak	24. Payr Sándor, Sopron
5. Balogh Ferencz, Debreczen	25. Radácsi György, Sárospatak
6. Bartók György, Kolozsvár	26. Révész Kálmán, Kassa
7. Bartha Béla, Debreczen	27. Sárkány Sámuel, Pilis
8. Csengey Gusztáv, Eperjes	28. Schnellér István, Kolozsvár
9. Csiky Lajos, Debreczen	29. Simonffy Imre, Debreczen
10. Duka Tivadar, London	30. Stromp László, Pozsony
11. Fejes István, Sátoralja-Ujhely	31. Szabó János, H.-M.-Vásárhely
12. Géresi Kálmán, Debreczen	32. Szeremlei S., H.-M.-Vásárhely
13. Karsay Sándor, Győr	33. Szilády Áron, Halas
14. Kenessey Béla, Kolozsvár	34. Szlávik Mátyás, Eperjes
15. Keeskeméthy István, Kolozsvár	35. Trsztyénszky Ferencz, Pozsony
16. Kiss Áron, Debreczen	36. dr. Tüdös István, Sárospatak
17. Konez József, Marosvásárhely	37. Wéber Samu, Szepes-Béla
18. Kun Bertalan, Miskolcz	38. Zelenka Pál, Miskolcz
19. Kuun Géza gróf, M.-Németi	39. Zoványi Jenő, Tisza-Földvár
20. Masznyik Endre, Pozsony	40. Zsigmond Sándor, H.-Szoboszló.

XV.

A M. P. Irod. Társaság alapszabályai.

I

A társaság czíme és székhelye; czélja és munkaköre.

1. §

A társaság czíme : „Magyar Protestáns Irodalmi Társaság“. Székhelye : Budapest.

2. §.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság czélja : úgy a hazai protestáns tudományos irodalomnak, és pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése, valamint a nép között az erkölcsi s vallásos irányú közhasznú olvasmányok terjesztése és egyházközségi könyvtárak létrejöttének előmozdítása.

3. §.

E czél elérésére a társaság a hazai protestáns írók és irodalompartolók egyesítésével, egyes egyházkerületek, egyházmegyék és egyházközségek közreműködésének bevonásával, a levél- és könyvtárak tanulmányoztatása és ismertetése, egyházmegyei dolgozatok iratása és kiadása, valamint erkölcsi és vallásos irányú népies dolgozatok közrebocsátása és egyházközségi könyvtárak szellemi támogatása s lehető anyagi segélyezése által törekszik.

II.

A társaság tagjai.

4. §.

A társaság tagjai ötfélék :

a) pártfogó, b) alapító, c) rendes, d) pártoló és e) segélyző tagok.

5. §.

Pártfogók azok, kik legalább 500 frtot vagy lefizetnek, vagy oly szabályszerű kötelezvény kiállítása által biztosítanak a társaság számára, melynek erejénél fogva úgy magukat, mint jogutódaikat kötelezik arra, hogy az összeg 5°/_o kamatait évenként a társulati pénztárba pontosan befizetik.

Ilyenek lehetnek egyesek és testületek egyaránt.

6. §.

Alapítók azon egyesek, a kik a társaság céljainak előmozdításához a fennebbi feltételek mellett legalább 100 frtnyi készpénzzel vagy alapítvánnyal járulnak ; továbbá azon erkölcsi testületek (egyházkerületek, egyházmegyék, gyülekezetek és iskolák), melyek ez összeg 5°/_o-os kamatának megfelelő összeg állandó évenkénti fizetésére kötelezik magukat.

A kamatok nem pontos fizetése esetén a megfelelő tőke esedékessé válik.

7. §.

Rendes tagok azok, a kik kötelezik magukat, hogy legalább 5 éven át 6 frt évi díjat fizetnek a társaság pénztárába.

8. §.

Pártoló tagok azok, a kik három évi kötelezettség mellett, legalább három frtot fizetnek évenként a társaság céljainak előmozdítására.

9. §.

Segélyző tagok azok, kik egyszer s mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

III.

A társaság tisztviselői.

10. §.

A társaság tisztviselői: *a)* elnök, *b)* alelnök, *c)* titkár, *d)* pénztárnok, *e)* ügyész.

11. §.

Az elnök, vagy akadályoztatása esetén az alelnök a társaság képviselője a hatóságok és mások irányában; ő hívja össze a közgyűlést és a választmányi üléseket, mindezek elnököl és csak szavazatok egyenlősége esetén szavaz, — mely esetben szavazata dönt. — Tiszti állásánál fogva a választmányal együtt vezeti és igazgatja a társaság ügyeit. Felfogadja a titkár meghallgatásával a szolgaszemélyzetet. Joga van a társulati pénztárt megvizsgálni; sürgősebb fizetéseket 200 forint erejéig utalványoz, de azt utólagos jóváhagyás végett a legközelebbi választmányi ülésen bejelenti.

Az elnökök a munkakört közös megállapodással egymás között megosztják.

12. §.

A titkár, ki a társaság pénzerejéhez képest évi tiszteletdíjban és irodai átalányban részesül, úgy a közgyűléseken mint a választmányi üléseken előadói tisztet végez, vezeti a jegyzőkönyvet és a határozatok végrehajtásáról gondoskodik. Jelentést tesz a társaság tudományos működéséről; szerkeszti a társaság kiadványait, folytatja a levelezéseket; felügyel az irattárra; a társaság tagjainak névsorát nyilvántartja.

13. §.

A pénztárnok kezeli a kézi pénztárt, felügyel a társulat biztosított jövedelmeinek befolyására, a bevételekről és kiadásokról pontos számadást vezet, a pénztár állásáról és a pénztári kezelésekről a választmányi üléseken jelentést tesz; elkészíti a költségelőirányzat tervezetét és a közgyűlésnek be-terjesztendő részletes számadást; kifizeti az elnök által a kézi pénztárra utalványozott összegeket.

A pénztárnoki teendőket egyelőre a titkár fogja végezni.

14. §.

Az ügyész a társaság jogügyi képviselője.

15. §.

Az elősorolt tisztviselők úgy a köz- mint a választmányi üléseken szavazattal bírnak.

16. §.

A tisztviselők a közgyűlés által, általános szavazattöbbséggel, 6 évi tartamra választatnak.

IV.

Az igazgató-választmány.

17. §.

Az igazgató-választmány, mely a tisztviselőkön kívül 60 és pedig 20 fővárosi és 40 vidéki tagból áll, az elnökök egyikének vezérlete alatt a szükséghez képest üléseket tart; igazgatja a társaság ügyeit; meghatározza a tisztviselők díját, a kiadványokat s az azokra fordítandó összeget; megállapítja a közgyűlés tárgyait és napját. Gondoskodik a társaság vagyonának lelkiismeretes kezeléséről, a számadások megvizsgálásáról, a beérkezett művek megbíráltatásáról és kinyomatásáról. A választmány nevezi ki szükség esetén a helyettes vagy segéd tisztviselőket.

18. §.

A választmányi tagoknak jogukban áll egyháztörténelmi okmányokról és műtárgyokról akár írásban, akár előszóval jelentést tenni, egyházirodlmi nevezetességeket bemutatni és indítványokat tenni.

19. §.

Határozathozatalra az elnökön kívül legalább tíz tag jelenléte szükséges.

20. §.

A választmány tagjait a közgyűlés viszonylagos szó-többséggel 6 évi tartamra választja.

Minden harmadik évben fele a választmányi tagoknak kilép. Hogy az első három év leteltével mely tagok lépjenek ki, az sorshuzás útján döntenek el, azontúl mindig azon választmányi tagok fognak kilépni, kik már a 6 évet a választmányban kitöltötték. A kilépők újra megválaszthatók.

Választmányi tag lehet a társaság bármely tagja, tekintetl a társaság körül szerzett érdemeire vagy irodalmi tevékenységére.

V.

K ö z g y ű l é s e k:

21. §.

A közgyűlést alkotják:

A pártfogó, alapító, rendes tagok; továbbá a pártfogó alapító és rendes tagul jelentkezett testületek képviselői és a társaság tisztviselői.

22. §.

A közgyűlés, tekintettel az esetleges meghívásokra, évenként egyszer a választmány által meghatározandó helyen és időben tartatik.

23. §.

Határozatok a jelenlévők többsége által rendesen nyílt szavazás útján hozatnak.

Titkos szavazásnak csak választásoknál avagy tisztán személyes kérdések eldöntésénél van helye.

24. §.

A közgyűlés tárgyai:

- a) titkári jelentés a társaság évi működéséről;
 - b) az évi számadások megvizsgálása, a jövő évi költségvetés megállapítása;
 - c) minden 6 évben a tisztviselők megválasztása és minden 3 évben az igazgató-választmányból kilépett tagok helyének, s évenként az időközben netalán megürült tisztviselői vagy választmányi tagsági helyeknek betöltése;
 - d) netáni indítványok tárgyalása;
 - e) az alapszabályok módosítása. Ez azonban csak tiztagnak a megelőző választmányi üléshez írásban beadott indítványára, s ha ott elfogadtatott, ennek véleménye kíséretében való beterjesztése mellett tárgyalható, mi a meghívókon mindenkor mint tanácskozási tárgy megjelölendő.
-

VI.

A társaság kiadványai.

25. §.

A társaság kiadványai egyelőre :

a) Időszaki folyóirat, melyben háromféle közlemények foglaltatnak, ú. m. :

1. A prot. egyházi és iskolai élettel összefüggő tárgyakról szóló értekezések ; bel- és külföldi szakmunkák ismeretesei és birálatai.

2. Egyháztörténelmi Emlékek (Monumenta Eccles. Protestantum in Hungaria).

3. Kidolgozott egyháztörténelmi eredeti monografiák, vagy hasonlóknak a külföldi tudományos irodalomból való átültetése.

b) Vallásos és erkölcsi irányú népies tartalmú olvasmányok.

26. §.

Ingyen kapják :

A társaság pártfogói az összes kiadványokat.

Az alapítók és rendes tagok a folyóiratot.

A pártoló és segélyző tagok tagilletményének meghatározása — a pártolás és engélyezés arányának, s a méltányosságnak tekintetbe vételével — az igazgató-választmányra bízatik.

Gondoskodva lesz, hogy a társaság összes kiadványai könyvtárusi úton is megszerezhetők legyenek. A népies olvasmányok terjesztésére különös tekintet lesz.

VII.

A társaság jövedelmi forrásai, vagyona.

27. §.

A társaság bevételeit képezik : a fentebb meghatározott alapítványok, hat és három forintos tagdíjak s egyéb adományok. Az egyházkerületek, egyházmegyék és egyházközségek, főiskolák és egyesek alapítványai, melyeket akár egyszerre, akár örökös tagsági évdíjak gyanánt szolgáltatnak be a pénztárba.

28. §.

Az alapítványok kamatai és a tagdíjak a társaság költségeinek fedezésére fordíthatnak; de az alapítványi összegek alaptőke gyanánt biztosan elhelyeztetvén, gyümölcsöztetnek, s el nem költhetők, sőt kamatjainak legfőlebb tíz százaléka visszatartatván, tőkésítendők.

29. §.

Felülfizetések és egyéb bevételek a mennyiben alapítványi természettel nem bírnak, bármikor folyóvá tehetők.

30. §.

A társaság tőke vagyonának kezelése iránt valamely elsőrendű hazai pénzügyintézettel fog egyességre lépni.

31. §.

A társaság vagyonát képezendik továbbá a tagok által e célra gyűjtött és ajándékozott egyháztörténelmi okmányok, naplók, jegyzőkönyvek, műtárgyak és könyvek, melyeknek elhelyezéséről, valamint hasznosításáról az igazgató-választmány gondoskodik.

VIII.

A társaság pecsétje és feloszlása.

32. §.

A pecsét, mely a titkár őrizete alatt áll, a társaság czimének köriratával ellátva, két egymásba fogó kezet, mint a testvér felekezetek barátságos szövetkezésének jelképét tünteti fel.

33. §.

A társaság feloszlását csak oly közgyűlés határozhatja el, mely egyhavi előleges kihirdetése folytán egyenesen e célból hivatott össze, és melyen a jelenlevők kétharmada a feloszlás mellett van.

34. §.

Feloszlás esetében a társaság vagyona a tagok között semmi szín alatt fel nem osztható, hanem úgy alaptőkéje, mint minden egyéb vagyona a Baldácsy-alapítványi bizottság

kezelésére bíztatik, mely azt letéteményképen mindaddig gyűmölcsözteti, míg hasonló célú protestáns irodalmi társaság fog keletkezni, mely esetben a jövedelem annak szükségleteire lesz fordítandó.

35. §.

A társaság feloszlását vagy alapszabály módosítását célzó határozatok, fogantatás előtt — megerősítés végett — a m. kir. belügyminiszter elé terjesztendők.

36. §.

Ha a társulat a jelen alapszabályokban kitűzött céljától és működési körétől eltérne, annyira, hogy működésének folytatása az állam, vagy társulat tagjainak anyagi érdekét veszélyeztetné: működése a kormány által felfüggesztetik, s az erre elrendelendő vizsgálat eredményéhez képest a társulat az alapszabályok pontos megtartására feloszlítás terhe alatt utasíttatik, esetleg végleg fel is oszlattatik.

A Magyar Prot. Irodalmi Társaság tagjai.*)

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végévei
A) Pártfogó tagok.		
(1000 korona alapítványnyal vagy ennek 5 % kamatja biztosításával).		
	Bányai ág. hitv. ev. egyházkerület, Budapest	
	Békkési ág. hitv. ev. egyházmegye, T. b.	
	Budapesti ág. hitv. ev. magyar egyházközség, Budapest	
5	Budapesti ev. ref. egyházközség, Budapest	
	Debreczeni ev. ref. egyházközség, Debreczen	
	Debreczeni ev. ref. egyházmegye, Kaba	
	Dunamelléki ev. ref. egyházkerület, Budapest	
	Dunántúli ág. hit. ev. egyházkerület, Pápa	
10	Dunántúli ev. ref. egyházkerület, Komárom	
	Erdélyi ev. ref. egyházkerület (2000 koronával), Kolozsvár	
	Felső-szabolcsi ev. ref. egyházmegye, N.-Kálló	
	Heves-n.-kunsági ev. ref. egyházm. Kisujszálás. T. b.	
	Halasi ev. ref. egyházközség, Halas	
15	Hódmező-vásárhelyi ev. ref. egyházközség, T. b.	
	† Káldy Gyula, volt dunántúli ev. felügyelő, T. b.	
	Magyarhoni ág. hitv. ev. egyetemes egyház, Bpest. T. b.	
	Pesti ev. ref. egyházmegye, Kosd	
	Pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség, Pozsony	
20	Br. Prónay Dezső, egyetemes felügyelő, Bpsten. T. b.	
	† br. Radák Ádám, Mikeszázson. T. b.	
	† Szentmártoni Radó Kálmán, Répezlak. T. b.	
	Solti ev. ref. egyházmegye, K.-Szt-Miklós T. b.	
	† Szász Domokos ev. ref. püspök, Kolozsvár (900 kor. bef.).	
25	Gróf Teleki József e. m. gondnok, Tetétlen (u. p. Solt).	
	Tisza Kálmán, főgondnok, Budapest	
	† gr. Tisza Lajos, főgondnok, Budapest. T. b.	
	Tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület, Miskolcz	
	Tiszáninneni ev. ref. egyházkerület, Miskolcz	
30	Tiszántúli ev. ref. egyházkerület (4000 kor.-val) Debreczen	
	Tolnai ev. ref. egyházmegye, Ócsény	
	† br. Vay Miklós, volt konv. elnök. T. b.	
	Br. Vay Béla és neje gr. Teleki Zsófia, Miskolczon. T. b.	
	† Vályi János, tiszántúli ev. ref. főgondnok. T. b.	
	Veszprémi ev. ref. egyházmegye, Vámos	

*) E névsort, a hátralékok kimutatásával egyben, a közgyűlés határozatából teszszük közzé. A T. b. = Tőkét befizette. A nevek után kitüntetett összegek az 1899. év végéig való hátralékokat jelentik. Reklamációk a pénztárnokhoz (Bendl Henrik, Budapest, IV. Deák-tér 4. sz.) intézendők. A hátralékok örlesztését sürgősen kérjük, mert a ki ez önként vállalt kötelezettségét nem teljesíti, azt a társulati ügyész útján leszünk kénytelenek fizetésre szorítani.

Szerk.

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
	B) Alapító tagok.	kor.
	(200 korona alapítvánnyal vagy ennek 5%-kamatja biztosításával).	
	Abauji ev. ref. egyházmegye, Kassa	
	Ácsi ev. ref. egyházközség, Ács	
	Ádám Gerzson, főgymn. igazgató, Nagy-Körös. T. b.	
5	Ajkay Béla, magánzó, Kis-Falud	
	† Özv. Ajkay Imréné sz. Pálffy Kamillia, Pápa. T. b.	
	Alsó-baranya-bácsi ev. ref. egyházmegye, Új-Soóve	
	Alsó-borsodi ev. ref. egyházmegye, Miskolcz	
	Alsó-némedi-i ev. ref. egyházközség (népies kiadványokra)	
10	Alsó-szaboles-hajdúvidéki ev. ref. egyházmegye, Hajdú-Böszörmény	20
	Alsó-zempléni ev. ref. egyházmegye, Semjén	
	Antal Géza, ev. ref. főgymn. tanár, Pápa. T. b.	
	† Arany László, földhitelint. volt igazgató, Budapest	
	† Armós Bálint, egyhk. tanácsbíró, Debreczen. T. b.	
15	Bács-szerémi ág. hitv. egyházmegye, Újvidék	
	Baksay Sándor, ev. ref. esperes, Kún-Szt-Miklós. T. b.	
	† Ballagi Mór, volt theol. tanár. T. b.	
	Balmaz-újvárosi magyar ev. ref. egyházközség Balmaz-Újváros. T. b.	
20	Dr. Baltik Frigyes, ág. hitv. ev. püspök, Balassa-Gyar. T. b.	
	Gr. Bánffy György, egyhk. főgondnok, Bonczhida. T. b.	
	Bánó József, esp. felügyelő, Osztropatak	
	Barsi ág. hitv. ev. egyházmegye	
	Bartulus János, ev. ref. lelkész, Bukarest	
	Bedő Albert, orsz. főerdőmester, Budapest. T. b.	
	Békés-csabai ág. hitv. ev. egyházközség, B-Csaba	
25	Beöthy Zsolt, egyet. tanár, Budapest	
	Beregi ev. ref. egyházmegye, Munkács	
	Bernáth Elemér, kir. táblai elnök, Debreczen	10
	† Bernáth István, ev. ref. lelkész, Dráva-Szaboles	20
30	Dr. Berzsenyi Jenő, ker. felügyelő, Kemenes-Tömjén. T. b.	
	Bierbrunner Gusztáv, ev. lelkész, Ókér	
	Bihari ev. ref. egyházmegye, Nagyvárad	10
	Bodola László, gymn. tanár, Csurgó	
	Bóné Géza, egyházmegyei gondnok, Budapest	
	† Breznyik János, volt igazg.-tanár, Selmeczbánya. T. b.	
35	Budai ev. ref. helyi bizottság, Budapest. T. b.	
	Budapesti ev. ref. főgymn. tanári kar, Budapest	
	Budapesti ev. ref. theol. önképző-kör, Budapest	
	† Busbak Ádám, volt bankigazgató, Losonez. T. b.	
40	Büd-szt-mihályi ev. ref. egyházközség, B.-Szt-Mihály	
	Csengey Gusztáv, theol. tanár, Eperjes	
	Csikay Imre ev. ref. lelkész özvegye, Kecskemét	
	Csurgói ev. ref. főgymn. könyvtár, Csurgó	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
45	Czeplédi ev. ref. egyházközség (40) koronával) Czepléd † Czékus István püspök özvegye, Rozsnyó Czucz Lajos, ev. ref. lelkész, Nagy-Tótlalu. T. b. Dániel Gábor, főgondnok, Budapest, T. b. Dávid Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy-Harsány, Tökere 180 koronát fizetett	
	Debreczeni hittanszaki önképző társulat, Debreczen	30
50	Debreczeni ev. ref. egyházmegyei lelkészi kör, Kaba Debreczeni ev. ref. főiskola tanárai, Debreczen, T. b. Gr. Degenfeld József, főispán, Debreczen Derecskei ev. ref. egyházközség, Derecske Dévai ev. ref. egyházközség, Déva	
55	Dévaványai ev. ref. egyházközség, Dévaványa Dobosy Lajos, földbirtokos. H.-M.-Vásárhely. T. b. Dókus Ernő, földbirtokos, orsz. képviselő, Budapest Drégelpalánkai ev. ref. egyházmegye, Diós-Jenő Dr. Duka Tivadar, orvos. London, 55. Nevern Square S. W. T. b.	
60	Eperjesi ág. hitv. ev. kerületi kollégium, Eperjes T. b. Eperjeskei ev. ref. egyházközség, u. p. Kis-Várda Erdővidéki ev. ref. egyházmegyei papi testület, Baróth Érmelléki ev. ref. egyházmegye, Asszonyvásár Fabiny Teofil, volt bányaker. felügyelő, Budapest. T. b. Fehérkomáromi ág. hitv. ev. egyházmegye, Veleg	30
65	Fehérvár-csurgói ev. ref. egyházközség, F.-Csurgó Felső-alsó-józsai ev. ref. egyházközség, Józsa Felső-baranyai ev. ref. egyházmegye, Kis-Csány Felső-borsodi ev. ref. egyházmegye, Vadna	
70	Felső-nógrádi ev. ref. papi értekezlet, Szinóbbánya. T. b. Felső-szabolcsi ev. ref. papi egyesület, Nyiregyháza Felső-zempléni ev. ref. egyházmegye, Ladnócz Ferenecz József, unit. püspök, Kolozsvár. T. b. Ferenecz Gyula, ev. ref. tanár, Debreczen. Tökéből 40 koronát fizetett, 160 korona után 5% 1899-re	8
75	Ferenecz Imre, ev. ref. lelkész, Krassó Fodor Gyula, ev. ref. lelkész B.-M.-Szt-Király Fogarasi ev. ref. egyházközség, Fogaras Forray István, kereskedő, Pozsony Füzes-gyarmati ev. ref. egyházközség F.-Gyarmat. T. b. Gáborjáni ev. ref. egyházközség, Gáborján	10
80	Galamb Gyula, tanácsbíró, Pécs. T. b. Geduly Elek Ferencz, ev. lelkész, Miskolcz. T. b. † Geduly Lajos, volt ev. püspök. T. b. Gégényi ev. ref. egyházközség, Gégény Géressy Kálmán, tanker. főigazgató, Debreczen. T. b.	
85	† Giczey Sámuel, ügyvéd, Budapest, T. b. Gózon Gyula, ev. ref. lelkész, Szt Gál Gömöri ev. ref. egyházmegyei könyvtár, Tornallya Gönczy Gábor, ev. ref. lelkész, Kassa. (Tökéből 20 ko- ronát fizetett).	70

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
90	Görbedi ev. ref. leányegyházközség, Aranyos-Medgyes Görgényi ev. ref. egyházmegye, Péterlaka. Tökéből 140 koronát fizetett Gyomai ev. ref. egyházközség, Gyoma György Endre, akadémiai tag, Budapest, T. b. Győri ág. hitv. ev. egyházközség, Győr. T. b. Győry Elek dr., ügyvéd, Budapest, T. b.	10
95	Gyulay ev. ref. egyházközség, Gyula Gyurátz Ferencz, ev. püspök, Pápa † Haán Lajos volt ev. lelkész, Békés-Csaba Hajdú-böszörményi ev. ref. egyházközség, H.-Böszörmény Hajdú-nánási ev. ref. egyházközség, H.-Nánás. T. b. Hajdú-szoboszlói ev. ref. egyházközség, H.-Szoboszló Hász Sándor, kir. tanácsos, Arad T. b. Hat szab. kir. városi evang. egyházmegye, Eperjesen Haendel Vilmos, ág. hitv. ev. főesperes, Selmezbánya Hegedüs Sándor, keresk. miniszter, Budapest. T. b.	10
100	Ózv. Hegyi Mihályné sz. Józsa Eufrozina, Debreczen. T. b. Hódmezővásárhelyi ev. ref. főgymn. tanári kar, Hód- mező-Vásárhely Hornyánszky V., es. és kir. udv. könyvnyomdász, Bpest. T. b. Horváth István, palóczy, nagybirtokos, Órkény. T. b. Horváth Sándor, ev. lelkész, Budapest. T. b.	10
105	Hörk József, ev. theol. tanár, Pozsony Ihász Lajos, földbirtokos, Hatalom Iryni ev. ref. egyházközség, Iryny † Ivánka Imre, volt főrendiházi tag. T. b. Jászberényi ev. ref. egyházközség, Jászberény Jósa Károly ev. ref. lelkész. Ágya † Józsa Zsigmond n.-enyedi volt theol. tanár. T. b. Br. Kaas Ivor, lapszerkesztő, Budapest Kádar János ev. ref. lelkész Abauj-Osécs † Kalmár Lajos, volt ev. egyházfelügyelő Ipoly-Nyék Karancsy Dániel, ev. ref. lelkész, H.-M.-Vásárhely Karczagi ev. ref. gymn., Karczag. T. b. Kármán József, ev. ref. lelkész, Új-Verbász Gróf Károlyi Tiborné, Budapest. T. b. Karsay Sándor, ev. püspök, Győr. T. b.	20
110	Kassai ev. ref. egyházközség, Kassa Kecskeméti ev. ref. egyházközség, Kecskemét Kecskeméti ev. ref. egyházmegye, T.-Vezseny Keéky ev. ref. egyházközség, Kék Kemenesaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Vönöczk. T. b. Kenessey Béla, theol. igazg.-tanár Kolozsvár. T. b. Kézdí ev. ref. egyházmegyei papi értekezlet, Léczfalva. T. b. Gr. Khuen Héderváry Károlyné, Zágráb Kiss Albert, ev. ref. lelkész, Debreczen. T. b. Dr. Kiss Áron tanárkép. igazgató, Budapest	50
120	Kiss Ferencz, ev. ref. lelkész, Püspök-Ladány Kisújszállási ev. ref. egyházközség, Kisújszállás. T. b.	10
125		
130		
135		

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
	Kolozsvári ev. ref. collegium, Kolozsvár. T. b.	
	Kolozsvári ev. ref. theologiai fakultás, Kolozsvár.	
	Kolozsvári theologiai fakultás ifjusági egylete T. b.	
140	Kolozskalotai ev. ref. egyházmegye, Gyalu	
	Komáromi ev. ref. egyházmegye; Perbete	
	† Kovács Ferencz volt kir. tanácsos, H.-M.-Vásárhely T. b.	
	Kun Bertalan, ev. ref. püspök, Miskolcz	
	Kunhegyesi ev. ref. egyházközség, Kunhegyes.	
145	Gr. Kuun Géza. kolleg. főgondnok, M.-Németi. T. b.	
	Küküllői ev. ref. egyházmegye, Dicső-Szent-Márton	40
	Külső-somogyi ev. ref. egyházmegye, Tengőd	
	† Láng Adolf, volt ev. esperes T. b.	
	Laszkary Gyula, ev. egyházker. felügyelő, Romhány T. b.	
150	† László József, volt ev. ref. nyug. esperes, Kocs. T. b.	
	† Lónyay János, volt főispán, Máramarossziget	40
	Losonezi evang. egyházközség, Losonc. T. b.	
	Losonezy ev. ref. egyházközség, Losonez	
	† Lukács Ödön, volt f.-szabolcsi esperes	60
155	Madarasi ev. ref. egyházközség, N.-Kun-Madaras. T. b.	
	Madás Károly, földbirtokos, Budapest. T. b.	
	Magyarosy István, ev. ref. lelkész, Zilah. T. b.	
	Máramaros-ugocsei ev. ref. egyházmegye, Tamásváralja	
160	Marosi ev. ref. egyházmegye, Mező-Bánd	
	Marosközi unit. belső emberek, Maros-Szt-Király	
	Marosvásárhelyi ev. ref. collegium, Maros-Vásárhely	
	Maros-Vásárhelyi ev. ref. egyházközség, T. b.	
	Mayer Endre, ev. theol. tanár, Eperjesen	
	Meczner Béla, zempléni egyh. gondnoka, S.-A.-Ujhely	
165	Meczner József, aba-egyházmegyei gondnok, Vizsoly	
	Mészáros János ev. ref. lelkész, Kecskemét	
	Mezőföldi ev. ref. egyházmegye, Székesfehérvár	
	Mezőtúri ev. ref. egyházközség, Mezőtúr. T. b.	
	Mezőtúri ev. ref. gymnasium, Mezőtúr. T. b.	
170	Miskolczi ág. hitv. ev. egyházközség, Miskolcz. T. b.	
	Mocsáry Lajos, földbirtokos, Andornak	
	Módra Imre, ev. ref. lelkész Kőröshegy	100
	Mokos Gyula, tanár, Budapest. T. b.	
	Móricz Pál, volt orsz. képviselő, Berettyó-Ujfalu	
175	Nagy Árpád, ev. ref. lelkész, Acsád, u. p. Pápa	20
	† Nagy Ferencz, ref. főgimn. tanár, Kecskemét	40
	† Nagy Ignác, ev. ref. lelkész, Kölked	
	Nagy István, ev. ref. lelkész, Bisse T. b.	
	† Nagy László, szilágysági volt esperes	90
180	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész. Tisza-Nagyrev. T. b.	
	Nagy Zsigmond, ev. ref. s.-lelkész. Dömsöd	80
	Nagy Zsigmond. ev. ref. tanár, Debreczen. T. b.	
	Nagybányai ev. ref. egyházmegye, N.-Paládon	
	Nagybányai ev. ref. egyházmegyei tanító-egyesület Krassó	50
185	Nagyenyedi Bethlen-főiskola, N.-Enyed	
	Nagyenyedi Bethlen-főiskola ifj. olvasó-egylet, N.-Enyed	10

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátrulék 1899. év végével
		kor.
190	Nagyenyedi ev. ref. egyházközség, N.-Enyed Nagykállói ev. ref. egyházközség, N.-Kálló Nagy-károlyi ev. ref. egyházmegye, Kántor-János Nagy-körösi ev. ref. főgymn. tanári kar, N.-Körös. T. b. Nagy-szalontai ev. ref. egyházmegye, N.-Szalonta T. b. Nagyvárad ev. ref. egyházközség, Nagyvárad Nógrádi ág. hitv. ev. egyházm. Losonc	
195	Nyírmadai ev. ref. egyházközség, Nyírmada Ó-budai ev. ref. egyházközség, Ó-Buda. T. b. Okányi ev. ref. egyh. Okány. Tökéből 160 koronát fiz. Orbai ev. ref. egyházmegye	
200	Orosházai ev. ref. egyházközség, Orosháza. T. b. Óesödi ev. ref. egyházközség, Óesöd. T. b. Órvényi Ottó, gyógyszerész, Debreczen. T. b. Paikoss Endre, ev. ref. lelkész, Felső-Olaszvár. T. b. Pápai ev. ref. egyházközség, Pápa Pápai ev. ref. egyházmegye, Takácsi Pápai ev. ref. főiskola, Pápa	
205	Pápai ev. ref. hittanhallgatók önképző köre, Pápa Pápai ev. ref. főiskolai ifj. képzőtársulat, Pápán. T. b. † Papp Gábor, dunántúli volt ev. ref. püspök. T. b. Pappszász Lajos, földbirtokos, Puszta-Tenk. T. b. Perlaky Elek, magánzó, Budapest. T. b.	
210	Pestmegyei ág. hitv. ev. egyházmegye, Czegléd. T. b. Pokoly József, ev. ref. theol. tanár, Kolozsvár † Polgár József, volt magánzó. T. b. Pozsonyi ág. hitv. ev. lyceum tanári testület, Pozsony. Pozsonyi ág. hitv. ev. theol. akad. könyvtára, Pozsony	
215	Pozsonyi evang. theologusok otthona † Purgly Sándor, volt egyházmegyei felügyelő, Kökút. Br. Radvánszky Béla főispán, Sajó-Kaza. T. b. † Br. Radvánszky János, volt e. felügyelő, Hatvan. T. b. † Ragályi György, volt egyházmegyei gondnok. T. b. † Révész Bálint, volt ev. ref. püspök. T. b.	10-
220	Révész Kálmán ev. ref. lelk. Kassa Tökéből 100 kor. befi. Rév-Komáromi ev. ref. egyházközség, Rév-Komárom Rimaszombati főgym. tanári kar, Rimaszombat. T. b. Rohodi ev. ref. egyházközség, Rohod	
225	Rupprecht Taszilo, egyházm. felügyelő, Város-Hodász Sárospataki akad. ifj. könyvtár, Sárospatak Sárospataki ev. ref. főiskola, Sárospatak Schmeller István, egyetemi tanár, Kolozsvár Schreiner Károly, egyházm. felügyelő, Sopron. T. b.	
230	Selmeczbányai ág. hitv. ev. főgym. t. k. Selmeczbánya Sepsi-i ev. ref. egyházmegye könyvtára, Bikfalva. T. b. Soltész Farkas, ev. ref. lelkész, Tetétlen. T. b. Soltész László, ev. ref. lelkész, Hajdú-Szoboszló. T. b. Soproni alsó ev. egyházmegye, Vadosfa. T. b.	
235	Soproni ág. hit. ev. egyházközség, Sopron. T. b. Soproni ág. hitv. ev. lyceum, Sopron. T. b.	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
	† Stettner Ignác, nyárádi volt ref. lelkész. T. b.	
	Szabó János, ev. ref. esperes, H.-M.-Vásárhely	
240	† Szabó Mihály volt ügyvéd, H.-M.-Vásárhely. T. b.	
	† Szalay József, ev. ref. lelkész, Martos. T. b.	
	Szalay Károly, ev. ref. főgym. tanár, Budapest	10
	Szász Gerő, ev. ref. lelkész, Kolozsvár	40
	Szász Károly, ev. ref. püspök, Budapest. T. b.	
245	Szászvárosi Kún-tanoda, Szászváros	
	Szathmári ev. ref. egyházmegye, Porcsalma	
	Szathmárnémeti ev. ref. főgymnázium	
	† Dr. Szeberényi Gusztáv, volt ev. p. B.-Csaba. T. b.	
	Szeghalmi ev. ref. egyházközség, Szeghalom. T. b.	
	† Székely Károly, volt ev. ref. esperes (özv. Barcsay Janka, Debreczen)	
250	Sz.-Udvarhelyi ev. ref. collegium, Sz.-Udvarhely. T. b.	
	Széki ev. ref. egyházmegyei papság, Szék. T. b.	
	Széký Péter, földbirtokos, Tisza-Igar. T. b.	
	Szél Kálmán, ev. ref. esperes, Nagy-Szalonta T. b.	
	Szell Ákos, kir. közjegyző, Szeged	
255	Szemes László, ev. ref. lelkész, Bors, Szent-János	
	Szentesi ev. ref. egyházközség, Szentes. T. b.	
	Szent-Iványi Árpád, ker. felügyelő, Gömör-Felfalu	
	Szent-Iványi József, ev. egyh. felügyelő, Liptó-Szt-Iván.	
	Szeremley Sámuel, ev. ref. lelkész, H.-M.-Vásárhely	
260	Szigethy Zoltán, ev. ref. lelkész, Huszt	
	Szikszay András, ev. ref. lelkész, Ibrány	
	Szilády Aron, ev. ref. lelkész, Halas	
	Szilágyi Dezső, egyházker. főgondnok, Budapest. T. b.	
	† Szilágyi József, volt ev. ref. tanár özvegye, Pápa	
265	Szilágy-szolnoki, ev. ref. egyházmegye	
	Szilassy Aladár, közigaz. bíró, Budapest. T. b.	
	dr. Szlávik Mátyás ev. collegiumi igazgató, Eperjesen	
	Szobonya István, ev. ref. lelkész, Györkén. Tőkére 20 koronát fizetett	
	Szolnoki ev. ref. egyházközség, Szolnok	10
270	† Szontagh Miklós, esperességi felügyelő, Új-Tátrafüred	
	Szontagh Pál, v. b. t. t. Horpács	
	Szováti ev. ref. egyházközség, Szovát	
	Szöts Farkas, ev. ref. theol. tanár, Budapest. T. b.	
	Tatai ev. ref. egyházmegye, Tata	
275	† Tatár János, volt ev. ref. lelkész, Szeghalom. T. b.	
	Tátraaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Nagy-Lonnicz	
	Dr. Tauscher Béla, kir. tanácsos Pozsony. T. b.	
	Özv. gr. Teleki Sándorné, Gyömrő. T. b.	
	Thury Etele, ev. ref. lelkész, Vámos	10
280	Tiszafüredi ev. ref. egyház, Tiszafüred,	
	Gr. Tisza István, orsz. képviselő, Budapest. T. b.	
	Tizenhárom szépesvárosi ág. hit. egyházm. Lócse	20
	Tornai ev. ref. egyházm. Zsarnó. T. b.	
	Török-Sz.-Miklósi ev. ref. egyház	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
285	Trsztyénszky Ferencz, ev. főesperes, Pozsony	
	Turkevei ev. ref. egyházközség, Turkeve	
	Tüdös István, ev. ref. theol. tanár, Sárospatak	
	Ungyi ev. ref. egyházmegye, Ungvár	10
	Vajai ev. ref. egyházközség, Vaja	
290	Vajdahunyad-zarándi ev. ref. egyházmegye, Tordos	
	† Várady Károly volt főrendiházi tag, Budapest. T. b.	
	Váradi Gábor, volt orsz. képviselő, Máramarossziget	110
	Varga József, ev. ref. lelkész, Szikszó. T. b.	
	Vasvári Sándor, ev. ref. lelkész, Csepely	
295	Vecsey Oláh Miklós, földbirtokos, Tokaj	
	Vértesseljai ev. ref. egyházmegye, Seregélyes T. b.	
	Vértesseljai ev. ref. egyházm. lelk. kar. Seregélyes. T. b.	
	Vetési ev. ref. egyhk. Vetés. Tökére 140 kor.-t befizetett.	
	Vizsolyi Ákos, földbirtokos, Alsó-Pél. T. b.	
300	† Warga Lajos, ev. ref. theol. tanár, Sárospatak. T. b.	
	Gr. Wass Béla, földbirtokos, Szent-Gotthárd. T. b.	
	Gr. Zay Miklós, esp. felügyelő, Zay-Ugrócz	
	Zelenka Pál, ev. püspök, Miskolcz	
	Id. Zeyk József, földbirtokos, Gombás	
305	Zólyomi ág. hitv. ev. egyházmegye, Besztercebánya. T. b.	
	Zsilinszky Mihály, államtitkár, Budapest. T. b.	
307	Dr. Zsíros Lajos, ügyvéd Nagy-Kikinda. T. b.	
C) Rendes tagok.		
(12 kor. tagsági díjjal minden évben)		
	Ádám Imre, ev. ref. lelkész, Kölked	
	Adorján Miklós, népiskolai tanító, Csurgó	84
	Albert József, ev. lyc. tanár, Pozsony	
	Alsó-nógrádi ee. papi értekezlet, Szirák	12
5	Ambrus Péter, ev. ref. főgymn. tanár. Mezőtúr	
	Andrássy Aurél, vár. főjegyző, Pozsony	
	Andrássy Kálmán, ev. ref. lelkész, Buj	
	André Ernő, magánzó, Pozsony	
10	Antal Gábor, ev. ref. püspök, Rév-Komárom	
	Antal Károly, ev. ref. lelkész, Felső-Görzsöny	
	Antalfy László, ev. ref. lelkész, Alsó-Vadász	
	Antalfy László, ev. ref. tanár, Sárospatak	12
	Anti ev. ref. egyházközség, Ant	
	Arany Béla, közs. jegyző, Sár-Szt-Miklós	
15	Arany Zoltán, gazdatiszt, Tarótháza	
	Bachát Dániel, ág. hitv. ev. esperes, Budapest	
	Bácsy Gyula, ev. ref. lelkész, Méra	
	Baczó Mózes, ev. ref. papjelölt, Budapest	48
	Bajji ev. ref. egyházközség, Bajj	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
20	Balázs Imre, ev. ref. lelkész, Segesvár	
	Balázs József, ev. ref. lelkész, Besztercze	48
	Bálint Dezső, ev. ref. lelkész, Sárospatak	36
	Balkányi ev. ref. egyházközség, Balkány	
	Balla Dezső, ev. ref. h. lelkész, Pápa-Kovácsi	
25	Balla Endre, ev. ref. lelkész, Csetény	
	Balla Lajos, ev. ref. lelkész, Monor	64
	Dr. Ballagi Géza, ev. ref. tanár, Sárospatak	
	Balogh Elemér, ev. ref. lelkész, Pozsony	
	Balogh Ferencz, ev. ref. theol. tanár, Debreczen	
30	Balogh György, ev. ref. lelkész, Bieske	
	Balogh István, ág. hitv. ev. lelkész, Porrog-Szt-Király	
	Bancsó Antal, theol. tanár, Sopron	
	Barabás Sámuel, ev. ref. körlelkész, Magyar-Lápos	132
	Baráth Eberenz ev. ref. főgymn. tanár, Budapest	12
35	Bajna Gyula, ev. ref. lelkész, Disznóhorvát	
	Bareza Adolf, bányaigazgató, D.-Almás	48
	Bárczay Elemér, földbirtokos, Tisza-Roff	72
	Dr. Bartha Béla, jogakad. tanár, Debreczen	24
	Barthalos Móricz, ev. ref. lelkész, B.-Kis-Szöllős	
40	Dr. Bartók György, ev. ref. püspök, Kolozsvár	
	Belényesi ev. ref. lelkészi kör, Belényes	
	Beliczay Béla, magyar egyh. gondnok, Budapest	
	Dr. Belohorszky János ügyvéd, Ujvidék	
	Berczeli ev. ref. egyházközség, Berczel	
45	Berey József, ev. ref. lelkész, Nagy-Ecsed	12
	Berghoffer Károly, tanár, Gyömrő	
	Belin testvérek, szállodatulajdonosok, Pozsony	
	Benedek Dénes, ev. ref. lelkész, Makfalva	12
	Benedek Károly, ev. ref. lelkész, Alvincz	48
50	Benedek László, ev. ref. lelkész, Pánd	
	Benedek Pál, ev. ref. lelkész, Küküllő-Széplak	
	Benke István, kolleg. tanár, Sepsi-Szt-György	
	Benke István, ev. ref. theol., Sárospatak	12
	Benkő Gyula, ügyvéd, Bar.-Szt-Lőrincz	
55	Benkő István, ev. ref. lelkész, Rákos-Palota	
	Dr. Bernát István, szerkesztő, Budapest	
	Bernáth Lajos, ev. ref. főgymn. tanár, Halas	
	Bertók Béla, ev. ref. lelkész, Fehér-Gyarmat	
	Gróf Bethlen Sándor, Maros-Gezse	72
60	Biberauer Richárd, ref. lelkész, Budapest	
	Bihar-diószegi ev. ref. egyházközség, B.-Diószeg	24
	Bihar-nagy-bajomi ev. ref. egyház., Bihar-N.-Bajom	
	Bihar-udvari-i ev. ref. egyházközség, Bihar-Udvari	
	Biki Károly, ev. ref. esperes, Szatmár	
65	Biró György, ev. ref. lelkész, Hévíz	
	Bocsor Lajos, ev. ref. vallástaná, Budapest	
	Bodolay Miklós, ev. ref. lelkész, Beret	12
	Bodon Barna, ev. ref. lelkész, Gagy-Bátor	
	Bodor Domokcs, ev. ref. tanár, Sepsi-Szt-György	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakohely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
70	Bodor Géza, ev. ref. lelkész, Al-Csernáton	
	Bodor István, főgymn. igazgató, Rimaszombat.	
	Borbély József, ev. ref. lelkész, Szászfa	
	Boros György, univ. theol. tanár, Kolozsvár	84
	Boross Kálmán, ev. ref. lelkész, Kamoosa	
75	Borsos István, gymn. tanár, Pápa	96
	Borsos Károly, ev. ref. főgymn. tanár, Mezőtúr	
	Boytár Sámuel, ev. ref. lelkész, Péder	
	Böödi ev. ref. egyházközség, Bööd	
	Breyer Jakab, ág. h. ev. lelkész, Sopron-Medgyes	
80	Broeskó Lajos, árvaházi igazgató, Budapest	
	Budai János ev. ref. lelkész, Berek-Böszörmény	
	Budapesti ág. hitv. ev. egyházmegye, Budapest	
	Budapesti ág. hitv. ev. főgymn., Budapest	
	Budapesti ág. hitv. ev. hitoktatói testület, Budapest	
85	Budapesti ev. ref. theol. akad. tanári kar, Budapest	
	Csanádi István, közjegyző, Oszró	
	Csánki Gyula, kir. tanfelügyelő, S.-Szt-György	
	Cseresnyés János, rendőrkapitány, Makó	72
	Csia Kálmán, ev. ref. lelkész, Étéd	12
90	Csik Dániel, ev. ref. püspöki titkár, Miskolc	
	Csiky Kálmán, műegyetemi tanár, Budapest	
	Csiky Lajos, ev. ref. theol. tanár, Debreczen	
	Csilléry Lajos, ev. ref. lelkész, Szada	12
	Csire István, ev. ref. lelkész, Somogy-N.-Bajom	
95	Csiszko János, ev. lelkész, Kassa	
	Csürös István, ev. ref. püsp. titkár, Budapest	
	Csürös József, ev. ref. lelkész, Nagy-Almás	120
	Czell Ignác, ev. ref. lelkész, Kézdi-Mártonfalva	36
	Cziáky Endre, ev. ref. lelkész, Felső-Dobsza	
100	Czike Lajos, ev. ref. lelkész, Ó-Szőny	
	Palóczy Czinke István, ev. ref. lelkész, Rimaszombat	
	Dalvitz Hugó kir. Főmérnök, Pozsony	
	Darányi Ignác, földmív. miniszter, Budapest	
	Daray Vilmos, földbirtokos, Kis-Körös	
105	Deák Lajos, kir. tanfelügyelő, Maros-Vásárhely	
	Debreczeni Bertalan, főisk. jog.-igazgató, Sárospatak	
	Deesi Gyula ev. ref. esperes, Gyalu	12
	Dézi ev. ref. egyházmegye, Doboka	
	Gr. Degenfeld Sándor, földbirtokos, Erdő-Száda	
110	Demes Péter ev. ref. lelkész, Kis-Borosnyó	
	Demjén Márton, ref. lelkész, Veszprém	
	Dézi Mihály, ev. ref. lelkész, Bia	36
	Dicsőfi József, ev. ref. lelkész, Debreczen	
	Dr. Dillnberger Emil orvos, Budapest	
115	Dr. Dobrovits Mátyás főorvos, Pozsony	
	Dóczi Imre, gymn. felügyelő, Debreczen	
	Dókus Gyula, kir. kamarás, megyei főjegyző, S.-Ujhely	24
	Dókus László, megyei aljegyző, Sátoralja-Ujhely	
	Dombrádi ev. ref. egyházközség, Dombrád	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
120	Domokos Antal, m. főpénztáros, Kolozsvár	
	Dömötör Lajos, ev. ref. lelkész, Böleske	
	Ebner Gusztáv á. h. ev. lelkész, Pozsony	
	Elek Lajos, gymn. tanár, Debreczen	
	Engisch Frigyes, ev. lelkész, Szeghegy	
125	Eötvös Károly Lajos, kir. tanfelügyelő, Szolnok	108
	Éöszte Zsigmond, ág. hitv. ev. lelkész, Némedi	12
	Eperjesi ág. hitv. ev. I. egyház, Eperjes	
	Dr. Erdős József, theol. akad. tanár, Debreczen	
	Eröss Lajos ev. ref. theol. tanár Debreczen	
130	Fábián Dénes, ev. ref. lelkész. Kispeszt	
	Fábián János, ev. ref. vallástanár, Budapest	12
	Fábián Mihály ev. ref. lelkész, Felső-Ireg	
	Fabiny Gyula, min. tanácsos, Budapest	
	Faragó János, kolleg. tanár, Pápa	
135	Farkas József, theol. tanár, Budapest	24
	Farkas Kálmán, ev. ref. vallástanár, Kecskemét	
	Fay József, földbirtokos, Ecsed	
	Fazekas Sándor, reálisk. tanár, Debreczen	
	Báró Feilitseh Arthur, cs. és kir. kamarás, orsz. képv., Kolozsvár	
140	Fejes István, ev. ref. lelkész, Sátoralja-Ujhely	
	Fekete Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy-Kikinda	
	Dr. Fekete Sámuel, megyei főorvos, Szatmár	12
	Feleki József, ev. ref. lelkész, Foktó	120
	Felső-bányai ev. ref. egyházközség, F.-Bánya	
145	Felső-Fügödi ev. ref. egyházközség, Felső-Fügöd	
	Ferjentsik Miklós á. h. ev. egyh. felügyelő Ozd	
	Forray Béla kereskedő, Pozsony	
	Földvály László, főszolgabíró, Haraszt	48
	Fráter Barnabás, főszolgabíró, Derecske	
150	Dr. Freysinger Lajos, kir. közjegyző, Vác	
	Frühwirth Sámuel, ev. népisk. igazgató, Pozsony	
	Fülep Jónás, ügyvéd, Pozsony	
	Fülöp József, ev. ref. lelkész, Körmend	
	Fürjesz Benő, ev. ref. lelkész, Pető-Szinye	
155	Fürst János, ág. hitv. ev. lelkész, Pozsony	36
	Gáthy Zoltán, zenetanár, Pápa	
	Garzó Gyula, ev. ref. lelkész, Gyoma	
	Gávai ev. ref. egyházközség, Gáva	
	Geese Géza, ev. ref. lelkész, Gálas	
160	Geneszy Albert, egyházm. gondnok, Kis-Léta	
	Gergely Antal, ev. ref. lelkész, Budapest	
	Gonda Béla, m. o. tanácsos, Budapest	
	Gömöri Péter, ev. ref. lelkész, Selyeb	
	Gönczvidéki ev. ref. lelkészi fiók-kör, Abauj-Komlós	
165	Grátz Mór, ág. hitv. ev. lelkész, Kolozsvár	
	Gulyás Benő, ev. ref. lelkész, Mező-Csáth	
	Günther Ernő, gazdatiszt, Tata	
	Günther M. Vilmos, kir. tanácsos, egyh. felügy., Pozsony	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
170	Gyalokay László, ev. ref. lelkész, Nemes-Ócsa	48
	Gyarmathy Zsigmond, földbirtokos, Bánffy-Hunyad	
	Györfly József, ev. ref. lelkész, Réde	48
	Gyulay Pál, főrendiházi tag, Budapest	
	Hacker Károly, ügyvéd, Pozsony	
175	Hajdu András, ev. ref. fegyintézeti lelkész, Lipótvár	12
	Hajdú-hadházi ev. ref. egyházközség, H.-Hadház	
	Halászi ev. ref. egyház, Halász	
	Halászy József, ev. ref. lelkész, Dorogma	
	Hallei magyar könyvtár (Ung. National Bibliothek) Halle	
180	Hamar István, theol. tanár, Budapest	
	Hamvas József, ev. lye. tanár, Pozsony	12
	Havadtői Mihály, ev. ref. lelkész, Angyalos	48
	Havrán Dániel, múz. könyvtársegéd, Budapest	
	Haypál Benő, ev. ref. lelkész, Buda	
185	Hazslinszky Kálmán, ev. lye. tanár, Pozsony	
	Hegedűs Károly, ügyvéd, Budapest	
	Hegyaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Nyiregyháza	
	Hering Lajos, ág. hitv. ev. főesperes, Szend	
	Hermann Mihály, polgármester, Szatmár	12
190	Hernád-szt-andrási ev. ref. egyházmegye, u. p. Forró	
	Hetvényi Lajos, ev. lye. vallástanár, Sopron	12
	Hollerung Károly, ág. h. ev. főesperes, Modor	
	Hornyánszky Aladár, ág. hitv. ev. theol. tanár, Pozsony	
	Dr. Horváth József, ev. ref. theol. tanár, Pápa	36
195	Dr. Horváth Ödön, jogakad. dékán, Eperjes	
	Horváth Sámuel, ág. hitv. ev. lelkész, Téth	
	Hosszú-pályi-i ev. ref. egyházközség, H.-Pályi	
	Hörsik Lajos, ev. ref. lelkész, Vilmány	
	Huszthy Béla, főgondnok, Mező-Keresztes	
200	Ibrányi ev. ref. egyházközség, Ibrány	
	Idrányi Ferencz, ev. ref. lelkész, Hernád-Büd	
	Iglói ág. hitv. ev. főgymn. tanári kar, Igló	
	Ilosvay Aladár, földb., egyh. gondnok, Nyir-Megyes	72
	Incze Lajos, ev. ref. lelkész, Nagy-Borosnyó	84
205	Jakucs Sándor, ev. ref. lelkész, Szováth	
	Janka Károly, ev. ref. lelkész, Kovács-Vágás	
	Jánó Albert, ev. ref. lelkész, Hátszeg	48
	Jausz Vilmos, ev. theol. tanár, Sopron	24
	Ifj. Jeszenszky Károly, ev. lelkész, Mező-Berény	12
210	Jóba József, ev. ref. lelkész, Magyar-Atád	12
	Jónás János, keresk. akad. igazgató, Pozsony	
	Józan Sándor, ev. ref. lelkész, Katádfa	
	Józsa Antal, kir. tanfelügyelő, Rimaszombat	12
	Juhász György, ev. ref. lelkész, Ipp	
215	Juhász Sándor, vallástanár, Hajdú-Szoboszló	
	Kabai ev. ref. egyházközség, Kaba	
	Kádár Imre, vár. számvevő, Karczag	
	Kálmán Sándor, ev. ref. lelkész, Hirip	24
	Kalos Péter, ref. lelkész, Tisza-Bees	96

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
220	Kanyaró Ferencz, főgymn. tanár, Kolozsvár Kapi Gyula, ev. tanképző-int. igazg. Sopron Kápolnás-Nyéki ev. ref. egyházközség, K.-Nyék Kármán Pál, ev. ref. lelkész, Torzsa Karsay Imre, ev. lelkész, Szil-Sárkány Kassai ág. hitv. ev. m. n. egyházközség, Kassa	48
225	Kátai Endre, ev. ref. lelkész, Duna-Szt-György Dr. Kecskeméthy István, theol. tanár, Kolozsvár Kecskeméty Lajos, ev. ref. lelkész, Nyárad Dr. Kelemen Mór, curiai bíró, Budapest Dr. Kéler Zoltán, ügyvéd, Budapest	12
230	Kemecsei ev. ref. egyházközség, Kemecse Kenessey Pongrácz, ügyvéd, kir. tanácsos, Rostás-Pusztá Kérészy Barna, ev. ref. lelkész, Tisza-Nána Dr. Kern Lajos, kir. közjegyző, B.-Topolya Késmárki ág. hitv. ev. egyházközség, Késmárk	24
235	Késmárki ág. hitv. ev. ker. Lyceum, Késmárk Kis-Marjai ev. ref. egyházközség, Kis-Marja Id. Kiss Áron, ev. ref. püspök, Debreczen Kiss István, ág. hitv. ev. lelkész, Sámsonháza Kiss József, ev. ref. theol. tanár, Pápa	72 12
240	H-Kiss Kálmán, tan. képző-int. igazg., Nagy-Kőrös Kiss Lajos, ev. ref. lelkész, Garbócz-Bogdány Dr. Kiss Károly, ügyvéd, Budapest Kisújszállási ev. ref. főgymnasium, Kisújszállás Dr. Kollarik József, ügyvéd, Pozsony	48
245	Kolozsváry Antal, ev. ref. lelkész, Fejérd Komáromi ág. hit. ev. egyházközség, Komárom Konez József, tanár, Maros-Vásárhely Konkoly Thege Imre, földbirtokos, Tagyos Konrád Géza, ev. ref. lelkész, Less	12 12
250	Kónya András, ev. ref. lelkész, Hernád-Németi Korda Lajos, földbirtokos, Pazony Koréh Tatay Endre, ev. ref. s. lelkész, Budapest Ifj. Kovács Antal, ev. ref. lelkész, Kilyén Kovács Béla, ev. ref. lelkész, Abauj-Szepesi	108
255	Kovács Gábor, ev. ref. missziói lelkész, Szinye Kovács István, ev. ref. lelkész, Bakta Kovács Lajos, ev. ref. hitoktató, Budapest Dr. Kovács Pál, jogakadémiai igazgató, Kecskemét Kovács Sándor, ev. theol. tanár, Pozsony	96 12 12
260	Kovács Zsigmond, ev. ref. lelkész, Tisza-Igar Dr. Kovácsy Sándor, min. tanácsos, Budapest Könyves Tóth Kálmán, ev. ref. lelkész, Debreczen Könyves Tóth Sámuel, ev. ref. lelk., Poklostelek, u. p. Micske	12
265	Körmeny Béla, szolgabíró, Pápa Krupez István, ág. hitv. ev. lelkész, Udvarnok Kubinyi Aladár, kir. törvényszéki elnök, Rimaszombat Kutas Bálint, ev. ref. lelkész, Török-Szt-Miklós Lajos János, ev. ref. lelkész, Bögöz	84 24

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
270	Lakatos Sámuel, koll. tanár, Maros-Vásárhely Laky Dániel, ref. főgimn. tanár, Budapest Láposy János, ev. ref. lelkész, Tisza-Eszlár Lator Sándor, árvaszéki ülnök, Máramarossziget Lengyel Imre, járásbíró, Hajdú-Szoboszló	36
275	Lévay József, nyug. alispán, Miskolc Lévay Lajos, ev. ref. lelkész, Sár-Keresztúr Libertiny Gusztáv, kir. tanácsos, Galgóc Lipták Bertalan, ev. ref. lelkész, F.-Regmez Lizkay Károly, földbirtokos, Pazon. u. p. Bros Lőcsei ág. hitv. ev. egyházközség	
280	Madarász Imre, ev. ref. lelkész Mády Lajos, ev. ref. lelkész, Ujpest Dr. Malatinszky József, ügyvéd, Hajdú-Szoboszló Báró Mannsberg Sándor, Kolozsvár	
285	Margócsy István, ág. hitv. ev. lelkész, Vizesrét Máramarosszigeti ev. ref. egyházközség, M.-Sziget Markusovszky Sámuel, ev. lyc. igazgató, Pozsony Mártha József, ev. ref. lelkész, Csenger-Bagos Marton Jenő, ev. lyc. tanár, Pozsony Marton Lajos, ev. ref. tanár, Budapest Marton Sándor, ev. ref. tanár, Kecskemét	24
290	Maszyik Endre, theol. igazgató-tanár, Pozsony Mátészalkai ev. ref. egyházközség, Mátészalka Meczner András, földbirtokos, A.-Bereczk	72
295	Medgyaszay Gyula Vincze, ev. ref. lelkész, Balatonfő-Kajár Mester János, ev. ref. lelkész, Mátisfalva Mészöly Győző, ev. ref. lelkész, Alcsúth Mező-sasi ev. ref. egyházközség, Mező-Sas Dr. Mezőssy Béla, orszgy. képviselő, Ujfehértó Mihálydi ev. ref. egyházközség, Mihálydi	
300	Miklós Géza, ev. ref. lelkész, Kúnfélegyháza Miskolezi ev. ref. főgymnasium, Miskolc Mitrovics Gyula, ref. lelkész, Debrecen Mitterhauser Károly, vár. tanácsos, Pozsony Molnár Albert, ev. ref. lelkész, Fóth	48
305	Molnár Albert, ev. ref. theol. tanár, Kolozsvár Molnár Gergely, ev. ref. s.-lelkész, Orgovány Molnár Hugó, ev. ref. lelkész, Ujvidék Molnár János, ev. ref. lelkész, Ócsény Molnár Lajos, ev. ref. lelkész, Harasztkerék	12 12 22
310	Móré Gábor, ev. ref. lelkész, Ung-Jenke Dr. Móricz Károly, jogakad. tanár, Kecskemét Morvay Ferencz, körjegyző, Vaiszló Munkács-vidéki ev. ref. lelk. kör, Barkaszó	84
315	Murányi János, ev. ref. s.-lelkész, Czegléd Müllner Mátyás, ny. theol. tanár, Sopron Nádudvari ev. ref. egyházközség, Nádudvar Nagy Béla, ref. theologus, Sárospatak Nagy Dániel, ev. ref. lelkész, Vámos-Pécs	48 12

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
	Dr. Nagy Dezső, ügyvéd, Budapest	
320	Nagyhonti ág. hitv. evang. egyházmegye, Selmeczbánya Nagy Imre, ev. ref. lelkész, Ugra	12
	Nagy István, ev. ref. lelkész, Harasztos	
	Nagy József, ev. ref. lelkész, Nagy-Szeben	
325	Nagy Lajos, ev. ref. lelkész, Konyár	
	Nagy-károlyi ev. ref. egyházközség, Nagy-Károly Nagy-kőrösi ev. ref. tan. képzőint. könyvtára, N.-Körös Német István, ev. ref. theol. tanár, Pápa	12
	Neupor Béla, ev. ref. lelkész, Dereske	12
330	Novák Lajos, theol. tanár, Sárospatak	
	Nyakas Balázs, ev. ref. lelkész, Büd-Szent-Mihály	12
	Báró Nyáry Béláné, földbirtokos, Pozsony	12
	Nyika György, néptanító, Sár-Szent-Miklós Nyirbátori ev. ref. egyházmegye, Nyirbátor	
335	Nyiregyházai ev. ref. egyházközség, Nyiregyháza Orbán József, ev. ref. lelkész, Siklód	
	Ólbey János, ev. ref. lelkész, Nagy-Rozvágy	72
	Pancsovai ev. ref. egyházközség, Pancsova	84
	Pap István, ev. ref. lelkész, Mórág	
340	Papp József, ev. ref. lelkész, Tomor	12
	Papp Károly, ev. ref. lelkész, Budapest	
	Papp Károly, ev. ref. lelkész, Tisza-Inoka	
	Páriczy József, ev. ref. lelkész, Czigánd	36
	Parragh Béla, ügyvéd, Tamási	96
345	Pataky János, ev. ref. theologus, Sárospatak	
	Pataky Pál, ev. ref. lelkész, Ung-Tarnóc	
	Patonay Dezső, ev. ref. lelkész, Szent-Márton-Káta	
	Pátróhai ev. ref. egyházközség, Pátróha	
	Dr. Pávai Vajna Gábor, kórh. főorvos, Pozsony	
350	Pazonyi ev. ref. egyházközség, Bazony	
	Péterfy Sándor, kir. tanácsos, Budapest	
	Petry Elek, ev. ref. theol. tanár, Budapest	
	Pfaff Ernő, gyáros, Pozsony	
355	Dr. Pirkel Kristóf, ügyvéd, Pozsony	
	Plachy Bertalan, kir. tanfelügyelő, Pozsony	
	Báró Podmaniczky Gézané, földbirtokos, Kis-Kattal	
	Poszvék Sándor, ev. ref. theol. tanár, Sopron	
	Pozsonyi ev. theol. akadémiai olvasókör, Pozsony	
	Pozsonymegyei ág. hitv. ev. esperesség, Bazin	
360	Puky Gyula, ny. kir. táblai elnök, Budapest	
	Dr. Pulszky Agost, ny. egyetemi tanár, Budapest	
	Rácz Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy-Kalász	
	Rácz János, ev. ref. lelkész, Keeskemét	
375	Rácz Kálmán, ev. ref. tanár, Pápa	
	Ráczkevy Károly, ev. ref. lelkész, Aszaló	
	Radácsy György, theol. tanár, Sárospatak	
	Ragályi Béla, ev. ref. egyházm. gondnok, Balajt	
	Raffay Sándor, theol. tanár, Pozsony	
	Rákossy Lajos, ev. ref. lelkész, Lukafalva	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
	Rédei Károly, ág. hitv. ev. lelkész, Pusztaföldvár	
	Relle Iván, sziniigazgató, Pozsony	
380	Resiczai ev. ref. egyház	
	Riehter Ede, ügyvéd, Pozsony	
	Rimaszombati ev. ref. egyházközség	12
	Ringbauer Gusztáv, ág. hitv. ev. főespercs, Rajka	
385	Ritook Zsigmond, kir. táblai elnök, Nagy-Várad	
	Róka Lajos, ev. ref. lelkész, Mező-Szt-György	
	Rosta Ferencz, lyceumi tanár, Sopron	36
	Ruml József, állomásfőnök, Pozsony	
	Ruszkay Gyula, ev. ref. lelkész, Jánosi	
390	Sándor János, ev. ref. lelkész, Miriszló	
	Sántha Károly, ág. hitv. ev. lelkész, Sár-Szent-Lőrincz	
	Sarkadi N. Imre, ev. ref. lelkész, Tisza-Sas	
	Sárkány Sámuel, evang. püspök, Pilis	
	Sárospataki főiskola „Erdélyi kör“, Sárospatak	
395	Sárospataki ev. ref. hittanhallgató egylete, Sárospatak	
	Schmidt Gyula, Pozsony	
	Schulpe Alfonz, földbirtokos, Lontó	
	Schusztér Gyula biszt. hivatalnok, Pozsony	
	Segesváry József, ev. ref. esperes, Kántor-Jánosi	
400	Séra Ferencz, ev. ref. lelkész, Siter	
	Simon János, ev. ref. lelkész, Borsód-Mező-Keresztes	
	Simonffy Imre, kir. tanácsos, polgármester, Debreczen	
	Simonidesz János, ev. lelkész, Szécsény	
	Sinka Sándor, ev. ref. gymn. igazgató, Debreczen	
405	Slubek Gyula, gyáros, Pozsony	
	Somlyóvidéki ág. hit. ev. lelkészi kör Veszp., Nagy-Szöllős	
	Soproni alsó ev. egyházmegyei lelkészi egylet, Vadosfa	
	Soproni ev. lyceumi ifjúsági magyar társaság, Sopron	
410	Soproni ev. tanítóképző-intézet tanári kara, Sopron	
	Soproni ev. theol. önképző kör, Sopron	
	Soproni felső ág. hitv. ev. egyházmegye	
	Sörös Béla, ev. ref. s. lelkész, Budapest	
	Stelezer Endre, vár. tanácsnok, Pozsony	
	Dr. Stricker Péter, orvos, Nagy-Tószeg	
415	Stromp László, theol. tanár, Pozsony	
	Stromszky Emil, nyomdatulajdonos, Pozsony	
	Stromszky Oszkár, bankhivatalnok, Pozsony	
	Sütő Kálmán, ev. ref. lelkész, Ab.-Nádasd	
	Sütő László, tanító, Oszró	
420	Dr. Szabó Aladár, theol. tanár, Budapest	
	Szabó András, ev. ref. lelkész, Vatta	
	Szabó Endre, ev. ref. lelkész, Minaj	
	Szabó István, ev. ref. rektor, Török-Szt-Miklós	
	Szabó József, ev. ref. lelkész, Nagy-Mihály	
425	S. Szabó József, ev. ref. főgymn. tanár, Debreczen	
	Szabó Károly, ev. ref. esperes, Nagy-Kereki	
	Szabó Károly, ref. lelkész, Paks	
	Szabó Lajos, ev. ref. lelkész, H.-Hadház	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
420	Szádeczky Béla, tanár, Kolozsvár	
	Szakács Imre, ev. ref. lelkész, Sár-Egres	
	Ifj. Szakál István, ev. ref. lelkész, Lueska	
	Szalaesi ev. ref. egyházközség, Szalacs	18
	Szalay Ferencz ev. ref. lelkész, Szaporoza	
	Szalóczy Pál, ev. ref. lelkész, Tisza-Valk	
425	Szánthó János, ev. ref. esperes, Kosd	
	Szarvasi ág. lit. ev. főgymn. tanári kar, Szarvas	
	Szászvárosi ev. ref. egyházközség, Szászváros	
	Szatmár-Németi ev. ref. egyházközség, Szatmár-Németi	
	Szathmáry Sándor, ev. ref. lelkész, Erőmihályfalva	12
430	Ifj. Székely József, ev. ref. vallás tanár, Budapest	
	Ifj. Szekeres Mihály, ref. lelkész, Noszlop	24
	Szentpétery Sámuel, ev. ref. lelkész, Pelsőcz	
	Szép Rezső, ev. lye. tanár, Pozsony	
	Szerepi ev. ref. egyházközség, Szerep	
435	Szesztay Károly, ügyvéd, Nyiregyháza	
	Dr. Szesztay Zoltán, ügyvéd, Nyiregyháza	
	Sziklai Ottó, ügyvéd, Pozsony	
	Szikszóvidéki ev. ref. papi kör, Szikszó	
	Szilágyi Farkas, ev. ref. lelkész, Nagy-Enyed	
440	Szilágyi Márton, ev. ref. lelkész, Füzes-Gyarmat	
	Szolnoki Gerzson, ev. ref. lelkész, Hajdu-Böszörmény	
	Szóllósy Antal, ev. ref. lelkész, Ny.-Szt.-Erzsébet	
	Szóts Sándor, ev. ref. lelkész, Déva	
	Szthlo Kornél, ügyvéd, Budapest	
445	Tabajdy József, ev. ref. lelkész, Tiszanagyrev	
	Takaró Imre, ev. ref. s.-lelkész, Kővbér	
	Takách László, Ganzgyári tisztviselő, Budapest	
	Tamó Gyula, ev. ref. lelkész, Torda-Szent-László	118
	Tankóczy Gyula, városi tanácsjegyző, Szatmár	12
450	Tatay Imre, ev. ref. lelkész, Székes-Fehérvár	
	Tatay Lajos, ev. lelkész, B.-Tamási	72
	Tatzelt Gyula, ev. tanító, Pozsony	
	Tavaszi József, ev. ref. esperes, M.-Péterlaka	48
	Tisza-derzsi ev. ref. egyházközség, Tisza-Derzs	
455	Tisza-kürti ev. ref. egyházközség, Tisza-Kürt	
	Tisszaroffi ev. ref. egyházközség, Tisszaroff	12
	Tóhát ev. ref. lelkészi kör, Tisza-Szalka	
	Tokay Lajos, nyomdász-társ. igazgató B.-Gyarmat	12
	Tokos Jenő ev. ref. lelkész, Patakfalva	
460	Tomka Jenő, m. földhitelint. ügyész, Budapest	
	Tompa Mihály, á. h. ev. lelkész, Kis-Somló, u. p. Jánosháza	12
	Tordai unit. középiskola, Torda	
	Tóth Béla, ev. ref. s.-lelkész, Miskolcz	
	Tóth Gábor, ev. ref. lelkész, Szabadszállás	
465	Tóth János, ev. ref. lelkész, Karancs	
	Tóth Kálmán, ev. ref. lelkész, Gárdony	
	Tóth Lajos, Szürthe	
	Tóth Lajos, ev. ref. lelkész, Tisza-Dob	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
470	Tóth Sándor ev. ref. lelkész Feketehegy Tóthfalusy József ev. ref. lelkész, Marosvásárhely Török József, ág. hitv. ev. főesperes, Czegléd Dr. Trauschenfels Jenő, Bécs Turgonyi Lajos, ev. ref. lelkész, Mező-Túr	12
475	Turi Károly ev. ref. lelkész, Kapoly Ujágó Károly, ev. lelkész, Szepes-Merény Ujfalussy Béla, felső szab. egyházm. tan.-bíró, Mihálydi Ujfalussy Endre, földbirtokos, Mártonfalva	84 72
480	Ujj József, ev. ref. lelkész, Felső-Kázmárk Vajda Ferencz ev. ref. lelkész Szász-Lóna Dr. Várady Zsigmond ügyvéd, N.-Várad Varga Gyula, ág. hitv. ev. lelkész. Vönöczk Varga Zsigmond ev. ref. lelkész, Mohács Vargha Károly, ev. ref. lelkész, Szap Győr m. Vargha László, ev. ref. lelkész, A.-Némedi	12 12 24
485	Vasi felső ág. hit. ev. egyházmegye, Felső-Lövő Vas Ádám, ev. ref. tanító, Györke Vay Péter kir. táblai bíró Kis-Várda Végyvári ev. ref. egyházközség, Végyvár Vékony József, földmives, Hódmező-Vásárhely Vékony Sándor, ev. ref. gymn. tanár Mezőtúr Vén Mihály, ev. ref. esperes, Bikfalva	
490	Veres József, ág. h. ev. főesperes, Orosháza Veres Károly, ev. ref. lelkész, Papolecz Veres Ede, ev. ref. lelkész. Bucs	48
495	Veres Tamás, ev. ref. lelkész, Onga Özv. Vetsey Sándorné, háztulajdonos, Budapest Vojtkó Pál, ev. lyceumi tanár, Sopron Vörös Károly ev. ref. lelkész, Vác Wéber Samu, ev. lelkész, Szepes-Béla	12 36
500	Wendler Gusztáv gyáros Pozsony Wenk Károly á. h. ev. lelk. Német-Járfalu (Mosonm.) Wicklein Ferdinánd kereskedő, Pozsony Zágoni ev. ref. egyházközség, Zágon Zajzon János, ev. ref. lelkész, Erzsébetváros	
505	Dr. Zelenka Lajos, törv. bír., Budapest Gr. Zichy Kázmérené, Ujfalu Zih Sándor, ev. ref. lelkész, Berettyó-Ujfalu Zilahi ev. ref. kollégium, Zilah	24
510	Zitás Bertalan, ev. ref. lelkész. Pthrügy Zoltáni Elek, ev. ref. esperes, Léczfalva Zoványi Jenő, ev. ref. lelkész, Tiszaföldvár Zöld József, ev. ref. lelkész, Resieza Zsigmond Ferencz, ev. ref. lelkész, Artánd Zsigmond Sándor, ev. ref. esperes, H.-Szoboszló	
515	Zsigó Endre, mérnök, Szalacs Zsoldos Benő, joghallgató, Sárospatak	48

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
	B) Pártoló tagok.	kor.
	(6 korona tagsági díjjal minden évben.)	
	Abauji ev. ref. tanító-egyesület, Nagy-Szalánc	6
	Ajak ev. ref. egyház, u. p. Kis-Várda	
	Anares, ev. ref. egyház, Szabolcsm.	
5	Antal Lajos, ev. ref. lelkész, Aszár	
	Antos István, földbirtokos, Kolozsvár	
	Arany Gusztáv, ev. ref. lelkész, Pécel	
	Apagyi ev. ref. egyház, Szabolcsm.	
	Arday Janka Dániel, ev. ref. lelkész, Zsarnó	
	Atyai ev. ref. egyházközség, Atya	
10	Bajesy Lajos, ev. ref. lelkész, Duna-Moes	
	Bajkó György, ev. ref. lelkész, Kis-Borosnyó	18
	Bákai ev. ref. egyházközség, Baka, u. p. Kis-Várda	
	Bakst István, ev. ref. theologus, Sárospatak	
	Balassa Lajos, ev. ref. lelkész, Pápa-Acsád	60
15	Balázs István, ev. ref. lelkész, Türe	66
	Balsai ev. ref. egyház, Balsa	
	Baltazár Antal, ág. hitv. ev. ref. lelkész, Jolsva	
	Barcsi József, ev. ref. tanár, Pápa	12
	Barla Jenő, főgymn. tanár, Kisujszállás	
20	Barna Antal, ev. ref. lelkész, Körtvélyes	
	Bartalos Dezső, ev. ref. lelkész, Tót-Vázsony	36
	Bartha József, ev. ref. lelkész, Vis	36
	Bartha Mihály, ev. ref. lelkész, Sajó-Vámos	
	Barthalos Kálmán, ev. ref. lelkész, Dudar	36
25	Dr. Bartóky József, megyei főjegyző, Budapest	18
	Békés-bánfalvi ev. ref. egyházközség, B. Bánfalva	
	Bélaváry István, ev. ref. lelkész, Csoknya	
	Bence Zsigmond, ev. ref. tanár, H.-M.-Vásárhely	
	Bendl Henrik, ev. egyet. pénztárnok, Budapest	
30	Benki ev. ref. egyház, Benk, u. p. Mándok	
	Benkó Imre, főgymn. tanár, Nagykőrös	
	Benkő Lajos, ev. ref. lelkész, Hajdu Nánás	
	Berenesi ev. ref. egyház, Berenes	
	Berkeszi ev. ref. egyház, Berkesz	
35	Besenyődi ev. ref. egyház, Besenyőd, u. p. Ó-Fehértó	
	Besztercei ev. ref. egyház, Besztercz, u. p. Demencz	
	Bezdédi ev. ref. egyházközség, Bezdéd	
	Biber József, ev. ref. lelkész, Esztár	
	Biberaner Tivadar, máv. felügyelő, Budapest	
40	Bieskei ev. ref. egyházközség, Bieske	
	Bíró András, ev. ref. lelkész, Daróc	54
	Bíró János, ev. ref. lelkész, Szeszta	
	Bitay Béla, ev. ref. lelkész, Csikszereda	
	Bitay Mihály, ev. ref. lelkész, Udvarfalva	36
45	Bocsor Lajos, ev. ref. lelkész, Tengőd	
	Bodnár István, ev. ref. lelkész, Sajó-Velezd, u. p. Putnok	
	Bodolay István, ev. ref. lelkész, Mező-Csáth	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
	Bodolay József, ev. ref. lelkész, Kesznyéten	
50	Dr. Borosnyai L. Béla, orsz. tébolydai igaz. N.-Kálló	6
	Borsos Sándor, ev. ref. lelkész, Kolozs	6
	Bosznay István, kollég. tanár, Debreczen	
	Botos József, ev. ref. lelkész Parasznya	
	Bögös Lajosné, ev. ref. lelkész neje, Csökmő	
55	Buji ev. ref. egyházközség, Buj	
	Burján András, m. á. v. raktárnok, Monor	12
	Butyka Boldizsár, gimn. tanár, H.-Böszörmény	6
	Buza János, ev. ref. főgymn. tanár, Sárospatak	12
	Csabay Pál, ev. ref. lelkész, Alsó-Balog	12
	Csák Máté, ev. ref. lelkész, Nagyvárad-Olaszi	12
60	Cserepes-Kenér ev. ref. egyház Cs.-Kenéz. u. p. Gyüre	
	Cseresznyés Odön, ev. ref. körlelkész, Balázsfalva	
	Csernák Béla, ev. ref. s.-lelkész, Tamás-Váralja	
	Csiky József, ev. ref. lelkész, Mező-Záh	36
65	Csiszér Gábor, ev. ref. esperes, Egerpatak	36
	Csizmadia Jenő, ev. ref. lelkész, Bánhorváth	
	Csizmadia Lajos, ev. ref. lelkész, Lepsény	
	Csomár Béla, ev. ref. theologus, Sárospatak	6
	Csontó Károly, ev. ref. lelkész, Sajó-Ecseg	
70	dr. Csürös Ferencz, kollég. tanár, Debreczen	6
	Csecz András, ev. ref. lelkész, Atány	
	Czibor József, ev. ref. lelkész, Neszmély	
	Czibur Imre, ügyvéd, Jolsva	6
	Dakó Lajos, ev. ref. lelkész, Borsod, u. p. Edelény	
75	Danyi József, ev. ref. theologus, Sárospatak	
	Dávid József, ev. ref. lelkész, Hangács	
	Demeçseri ev. ref. egyházközség, Demeçser	
	Demeter Mihály, ev. ref. lelkész, Szotyor	54
	Dezse Dániel, ev. ref. lelkész, Barabásszeg	16
	Dr. Dirner Gusztáv, orvos, Budapest	
80	Dobronyovszky Gyula, ev. lelkész, Alberti-Irsa	54
	Ózv. Domokos Mihályné, Tisza-Roff	24
	Dorogi Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Uj-Szállás	
	Dózsa Dénes, tanár, Szászváros	6
	Dózsa József, ev. ref. lelkész, Tata	
85	Döghei ev. ref. egyházközség, Döghe	
	Egerházy Lajos, ev. ref. lelkész, Torda	16
	Elek József, ev. ref. lelkész, Bábony	
	Encsenes ev. ref. egyház, Encsenes	
	Eperjesi ág. hit. ev. theol. önképző kör Eperjes	6
90	Érmihályfalvai ev. ref. egyházközség, Érmihályfalva	
	Eröss Lajos, ev. ref. lelkész, Abauj-Szemere	
	Fábián Márton, ev. ref. lelk. Bagy, u. p. H.-Szt-Márton	
	Farkas György, ev. ref. lelkész, Abauj Szinna	
	Farkas Imre, ev. ref. tanító Mezőtúr	
95	Farkas Károly, ev. ref. lelkész, P.-Keresztúr	
	Fazekas Sándor, magánzó, B.-Sellye	
	Fejér Pál, főiskolai szenior, Nagy-Ényeden	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
	Fekete Sándor, ügyvéd, Hajdú-Szoboszló	6
100	Félegyházy Antal, koll. tanár, Székely-Udvarhely Felvinczy Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Igmánd	
	Fényes Endre, kir. járásbíró, Székelyhíd	
	Fényeslitkei ev. ref. egyházközség, F.-Litke	
	Forgács Gyula, ev. ref. theologus, Budapest	
105	Földesi György, ev. ref. lelkész, Zabola	
	Földesi ev. ref. egyházközség, Földes	
	Földvály László, ev. ref. lelkész, Vác-Hartyán	
	Frenyó Lajos, ev. vallástanár, Eperjes	
	Dr. Funk Sámuel, rabbi, Pozsony	
110	Gaal Ferencz, ev. ref. h. lelkész, Poroszló	6
	Gajdács Pál, ág. h. ev. lelkész, Tót-Komlós	6
	Gárdonyi ev. ref. egyházközség, Gárdony	
	Gavallér János, ev. ref. lelkész, Kis-Varsány	
	Gecsey Péter, ev. ref. lelkész, Tarczal	
	Gemzse ev. ref. egyház, Gemzse	
115	Dr. Genesy András, ny. főtörzsorvos, N.-Kikinda	6
	Geréb Márton, gymn. tanár, Kolozsvár	
	Geszteréd ev. ref. egyház, Geszteréd, u. p. Bököny	
	Dr. Gidófalvi István, kir. közjegyző, Kolozsvár	
120	Gombai ev. ref. egyház, Gomba	36
	Gózon Gyula, ref. lelkész, Somogy-Kiliti	
	Gönczi Lajos, ev. ref. tanár, Székely-Udvarhely	6
	Görgey János, Nagy-Ida	6
	Dr. Gulyás István, tanár, Debreczen	
125	Gulyás Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Új-Szállás	
	Gyarmathy Dezső, polgármester, Székely-Udvarhely	6
	Gyarmathy József, ev. ref. theologus, Sárospatak	12
	Györgyteleki ev. ref. egyházközség, Györgytelek	
	Gyulaházai ev. ref. egyházközség, Gyulaháza	
130	Gyulaj-i ev. ref. egyházközség, Gyulaj	
	Gyüre-i ev. ref. egyházközség, Gyüre	
	Hagymássy Károly, k. közjegyző, Paks	
	Hajdu János, ág. h. ev. lelkész, Zsegnye	
	Hajsó Gusztáv, ág. h. ev. lelkész, Plavnicza	6
135	Halász Árpád, polg. iskolai tanár, Makó	
	Halász Zsidmond, földbirtokos, tanácsbíró, A.-Dabas	6
	Harsányi István, ev. ref. s-lelkész, Abauj-Szántó	6
	Harsányi Sándor, ev. ref. lelkész, Túrkeve	
	Hegedüs István, egyet. tanár, Budapest	
	Hegedüs Sándor, körállatorvos, Budafok	6
140	Henter Pál, ev. ref. lelkész, M.-Jára	54
	Herepey Gergely ev. ref. lelkész, Kolozsvár	
	Hidvégi Benő, kir. tanfelügyelő, Miskolcz	
	Horváth Béla, ág. h. ev. lelkész P.-Szt-László	
145	Horváth István, ev. ref. lelkész, Bürkös	
	Horváth József, ev. ref. lelkész, Pátroha	
	Horváth Sándor, ág. h. ev. lelkész, Veleg	
	Hoznek Lajos, ág. hitv. ev. lelkész, Girált	24

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
	Hubay Bertalan, ev. ref. theologus, Sárospatak	6
150	Idrányi Barna, ev. ref. lelkész. Nagy-Szaláncz Illyefalvi Vitéz Kálmán, ev. ref. vallástanár, Bpest Illyés János, ev. ref. lelkész, Atány	
	Inre Sandor, nyug. egyet. tanár, H.-M.-Vásárhely	
	Inre Sándor, tanárjelölt, H.-M.-Vásárhely	
155	Jakab János, ev. ref. lelkész, Szala	
	Jákó ev. ref. egyház, Jákó, u. p. Nyir-Bakta	
	Jameso Lajos, ev. ref. lelkész, Maros-Ujvár	
	Janó Mihály, jegyző, Kis-Új-Szállás	48
	Dr. Jászi Viktor, jogakad. tanár, Kecskemét	
160	Jávory Nándor, ev. ref. lelkész, Viszló (Somogym.)	
	Jókay Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Ólved	
	Jósvai Dénes, ev. ref. theologus, Sárospatak	
	Juhász László, koll. tanár, Debreczen	
	Kálló-Semjén, ev. ref. egyház, Kálló-Semjén	
155	Kálmán Gyula, ev. ref. lelkész, Ságvár	
	Kanyári ev. ref. egyházközség, Kanyár	
	Karácson Béla, főgymn. tanár, Kis-Új-Szállás	
	Karai Sándor, kolleg. tanár, Debreczen	
	Karika László, közbirtokos, Csep	18
	Kárpáti Vilmos, vasgyári tisztviselő, Krompach	
170	Kecskeméty Jenő, ev. ref. lelkész, Duna-Almás	
	Kelemen János, ev. ref. lelkész, Acs	
	Kemény Frigyes, kir. táblai bíró, N.-Kikinda	
	id. Kemény János, ág. hitv. ev. lelkész, Kis-Körös	
175	Kenessy Dezső, gymn. h. tanár, Budapest	
	Kenessy Kálmán, hajózási főfelügyelő, Budapest	
	Kerekes János, ev. ref. lelkész, T.-Barczáka	6
	Keresztury Sándor, ev. ref. theologus, Sárospatak	6
	Kertész Mózes, ev. ref. lelkész, Csejéd	66
	Keviczky László, ág. h. ev. lelkész, Kondoros	6
180	Kirehner József, törv. bíró, Pozsony	
	Kiss Béla, ev. ref. lelkész, Vaál	
	Kiss Ernő, ev. ref. tanár, Pápa	
	Kiss József, ev. ref. lelkész, Kákics	
185	Dr. Kiss Károly, ügyvéd, Nagy-Kikinda	54
	Kiskereki ev. ref. egyházközség, Kiskereki	
	Kiss Gyula, ev. ref. lelkész, Telkibánya	
	Kiss Mór, községi jegyző, Kocs	
	Kis-Léta ev. ref. egyház, Kis-Léta, u. p. Mária-Pócs	
190	Kis-Várda ev. ref. egyház, Kis-Várda	
	Kisvarsányi ev. ref. egyházközség, Kisvarsány	
	Kocsordi ev. ref. egyházközség, Kocsord	42
	Kodi Benő, ev. ref. lelkész, Ládháza	
	Kókai Lajos, könyvkereskedő, Budapest	
	Kolbai Arnold, tanár, Pozsony	
195	Kolbenhayer Soma, ág. hitv. ev. lelkész, Nagy-kürtös	66
	Kolumbán Ferencz, ev. ref. lelkész, Szepsi-Szt-Király	54
	Komjáthy János, ev. ref. lelkész, Adorjánháza	36

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
200	Komoró ev. ref. egyház, Komoró, u. p. Fényes-Litke Kontra Sándor, ev. ref. lelkész, A.-Dabas Kopocs-Apáti ev. ref. egyház, K.-Apáti, u. p. Gyüre Koszterezky Kálmán, gyógyszerész, Pozsony Kótaj ev. ref. egyház, Kótaj Kovács Gyula, polgármester, Hajdú-Szoboszló Dr. Kovács Gyula, egyet. tanár, Budapest	
205	Kovács János, ev. ref. lelkész, Takta-Kenész Kovács Károly, ev. ref. lelkész, Tisza-Palkonya Kozma Zsigmond, ev. ref. lelkész, M.-Sass Kőszeghy József, ev. ref. lelkész, Kéttornyulak Kulcsár Endre, kolleg. tanár, Debreczen	42 36
210	Kusztos Gyula, ev. ref. lelkész, Györgyfalva Id. Kutasi Ferencz, ev. ref. lelkész, Mező-Komárom Kübeicher Albert, ág. hitv. ev. lelkész, Duránd Lamperth Gyula, ev. ref. lelkész, Juth Lányi Lajos, ev. ref. lelkész, Kocsord	54 42
215	Lányi Lajos, főgymn. tanár, Mezőtúr Laskod, ev. ref. egyházközség, Laskod László János, ev. ref. lelkész, Lábatlan Laucesek Jónás, ág. hitv. ev. esperes, Vadosfa Lénárth József, ev. ref. lelkész, Magyaró	18
220	Lénárth Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Ujfalu Lencz Géza, ev. ref. lelkész, Tépe, u. p. Derecske Lengyel József, ev. ref. theologus, Sárospatak Limberger István, ág. hitv. ev. esperes, Késmárk Linczényi Lajos, ág. hitv. ev. lelkész, Király-Lehota	6
225	Lórántháza ev. ref. egyház, Lórántháza Lőrincz Gyula, ev. ref. lelkész, Kis-Bacson Lőrinczi József, ev. ref. lelk., Farczad, u. p. Székely-Udvh. Lövő ev. ref. egyház, Lövő, u. p. Pap Lukács Imre, ev. ref. lelk., Baranya-Viszló	
230	Madaras János, ev. ref. lelkész, Szövérd † Magyary Dániel, ev. ref. lelkész, Kakasd Magyarósy Ferencz, gondnok, Hosszúfalva Majtis ev. ref. egyház, Majtis Makay Lajos, ev. ref. theologus, Budapest	36 54 18
235	Mándi ev. ref. egyházközség, Mánd Mándoki ev. ref. egyházközség Marikovszky Menyhért, igazgató, Máramaros-Sziget Marton Gyula, Mihálydi Máté Balázs, ev. ref. lelkész, Kis-Tótfalu	6 36
240	Melzer Gyula, ág. hitv. ev. lelkész, Acsa Melkó István, ev. ref. theologus, Sárospatak Menyhárd Elek, ev. ref. lelkész, Szász-Bréte Mészáros János, ev. ref. theologus, Budapest Mészáros Károly, ev. ref. lelkész, Mőcsa	42
245	Meyeringh Károly, ev. ref. lelkész, Budapest Mezey János, ev. ref. lelkész, Óri-Szt-Péter Mihajlovics Soma, ág. hitv. ev. lelkész, Bér u. p. Szirák	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
	Dr. Mikler Károly, jogtanár, Eperjes	6
250	Mindszenti Imre, ev. ref. lelkész, Sajókaza	36
	Mocsy Lajos, ügyvéd, Garam-Vezekény	
	Mód Lénárt, ág. hitv. ev. lelkész, Vas-Simonyi	
	Mogyorós ev. ref. egyház Mogyorós, u. p. Mándok	
	Molnár Dénes, ev. ref. lelkész, Kéty	6
255	Molnár József, ev. ref. főgymn. tanár, Miskolc	
	Molnár Lőrincz, ev. ref. püspöki titkár, Kolozsvár	
	Dr. Moravesik Gyuláné, Budapest	
	Moravesik Mihály, ág. hitv. ev. lelkész, Aszód	
	Móri Elek, Bező	
260	Morocz Mihály, ev. ref. lelkész, Ó-Gyalla	
	Morvay Ferencz, ev. ref. lelk., Nagy-Váty, u. p. Szt-Lőrincz	
	Mozgay Mihály, ev. ref. tanító, Felső-Görzsöny	
	Nagy Albert, ev. ref. lelkész, Baczka-Madaras	54
	Nagy Elek, tanár, Debreczen	6
	Nagy Gida, ev. ref. lelkész, Diós-Jenő	6
265	Nagy Kálmán, ág. h. ev. lelkész, Geese, u. p. Vaszar	
	Nagy Kálmán, ev. ref. lelkész, Tarján	
	Nagy Károly, ev. ref. theol. tanár, Kolozsvár	
	Nagy Lajos, ev. ref. lelkész, Nagyszékely	
	Nagy Lajos, kir. törv. bír., Nyíregyháza	
270	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Gyermely	
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Mohi	
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Szomod u. p. Tata	
	Nagy-varsányi ev. ref. egyházközség	
275	Nánássy Lajos ev. ref. theologus, Debreczen	
	Nemes Ferencz, ev. ref. lelkész, Alsó-Ilosva	
	Német Péter, ev. ref. lelkész, Csomonya	
	Dr. Neumann Mór, ügyvéd, Galánta	
	Novák Sándor ev. ref. lelkész Cserépfalu, u. p. Bogács	
	Nyírbogáti ev. ref. egyházközség, Nyírbogát	
280	Nyírbogdányi ev. ref. egyházközség, Ny.-Bogdány	36
	Dr. Nyitray Pál, orvos, Kis-Ujszállás	
	Ó-Fehértó ev. ref. egyház Ó-Fehértó	
	Olajos Pál, ev. ref. lelkész, Gesztely	6
	Oros ev. ref. egyház, Oros	
285	Órás Kálmán, ev. ref. lelkész, Ónd, u. p. Szerenes	
	Osváth Pál, ev. ref. lelkész, Döge, u. p. K.-Várda	
	Óváry József, magánzó, Abauj-Szántó	6
	Óri ev. ref. egyházközség, Óri	
	Padrah Sándor, kir. közjegyző, H.-Szoboszló	
290	Palcsó Károly, ev. ref. lelkész, Damak	
	Pallagi Gyula, fög. igazgató, Kisújszállás	
	Pap Imre ev. ref. lelkész, H.-M.-Vásárhely	
	Pap István, ev. ref. lelkész, S.-M.-Berkesz	
	Papi ev. ref. egyházközség, Pap	
295	Parádi Kálmán, gymn. tanár, Kolozsvár	3
	Parragh Lajos, ev. ref. lelkész, Ajka	
	Páskaháza ev. ref. egyház, Páskaháza	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
	Paszabi ev. ref. egyházközség, Paszab	
300	Payr Sándor, ev. theol. tanár, Sopron	6
	Dr. Peczkó Ernő, tanár, Debreczen	6
	Pecsenye András, ev. ref. theol., Sárospatak	6
	Pelsőcz ev. ref. egyházközség, Pelsőcz	
	Pénztáros István, főjegyző, H.-Szoboszló	6
305	Péter Mihály, ev. ref. lelkész, K.-Azar	66
	Péterfy Dénes, kir. ítélő törv.bíró, Budapest	
	Petrovics Soma, ág. hitv. ev. főesperes, Szentes	
	Piricse ev. ref. egyház, Piricse, u. p. Nyirbátor	
	Placskó István, ág. h. ev. lelkész, Szarvas	6
310	Polgár János, ág. hitv. ev. lelkész, Meszlen	18
	Pongrácz János, ev. ref. lelkész, Héreg	
	Pónus Lajos, ev. ref. theol., Sárospatak	
	Püspök-Ladányi ev. ref. egyházközség, Püspök-Ladány	
	Dr. Rácz Albert, Török Szt-Miklós	
315	Rácz Géza, ev. ref. lelkész, Moór	12
	Rácz Gyula tanárjelölt, H.-M.-Vásárhely	
	Rácz Károly, ev. ref. lelkész, Ete	
	Rácz Lajos, gymn. tanár, Sárospatak	
	Rád ev. ref. egyház, Rád, u. p. Kemece	
320	Rákossy György, ev. ref. lelkész, Nyárad-Szent-Anna	12
	Itj. Rákossy Lajos, ev. ref. lelkész, Sámsond	48
	Raksányi Károly, ev. ref. lelkész, Balaton-Henye	
	Ramocsaháza ev. ref. egyház, Ramocsaháza	
	Régeni Ferencz, ev. ref. lelkész, M.-Bikal	66
325	Reif Pál, ág. hitv. ev. theologus, Zaj-Ugrócz	34
	Révay Pál, ev. ref. lelkész, S.-Szt-György	
	Révész Lajos, ev. ref. koll. tanár, Debreczen	
	Révész Mihály, ev. ref. lelkész, Nagy-Bajom	
	Réz László, ev. ref. lelkész, Homonna	20
330	Rigó Lajos, ev. ref. lelkész, Bihar	6
	Rózsay József, körjegyző, Vác-Hartyán	48
	Rupprecht Olivér, földbirtokos, Mesterháza	
	Sályi ev. ref. egyházközség, Sályi	12
	Sámuel Aladár, ev. ref. lelkész, Selye	
335	Sándor András, ev. ref. lelkész, Patakfalva	42
	Sáros-zempléni ág. hitv. ev. egyházmegye, Budamér	
	Seherffel Nándor, ág. hitv. ev. lelkész, Krompach	
	Schilling Ottó, kir. közjegyző, Szamos-Ujvár	
	Sebestyén Dávid, ev. ref. lelkész, Bana	6
340	Sényő ev. ref. egyház, Sényő, u. p. Nyir-Bogdány	
	Seregély Béla, ev. ref. lelkész, Adás-Tevel, u. p. Pápa	
	Seregély Dezső, ev. ref. lelkész, Nagy-Kanizsa	12
	Sessi Ákos, kir. közjegyző, Segesvár	
	Simon Elek, ev. ref. lelkész, Vadasd	
345	Somkerei Miklós, ev. ref. esperes, Szék	
	Somyódy István, kir. járásbíró, Tiszalök	
	Somogyi Kálmán, ev. ref. lelkész, Ádánd	
	Sörös János, ev. ref. lelkész, B.-Szt-Mihály	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
	Steinfeld Jenő, nyomdász, Sárospatak	
350	Stromszky Károly, máv. főmérnök, Pozsony	
	Sütő Pál, tanító, Markócz, u. p. Drávafook	
	Svingor József, ev. ref. lelkész, Borsod-Vadna	
	Sylvester Domokos, ev. ref. lelkész, Szászváros	6
	Új. Szabadi Adolf, Budapest	
355	Szabadi Béla, magánhivatalnok, Budapest	
	Szabó Dienes, ev. ref. tanító, Tápió-Szent-Miklós	42
	Szabó Géza, ev. ref. lelkész, Ócsa	
	Szabó Imre, ev. ref. lelkész, B.-Udvari	6
	Szabó János, főgondnok, Török-Szt-Miklós	
360	Szabó Lajos, ev. ref. lelkész, Nyirbátor	
	Szabó Sámuel, ev. ref. tanár, Kolozsvár	
	Szabó Sándor, ev. ref. lelkész, Turkeve	
	Szabó Zsigmond, ev. ref. lelkész, Győr	
	Szaboles ev. ref. egyház, Szaboles, u. p. Balta	
365	Szabolcska Mihály, ev. ref. lelkész, Temesvár	6
	Szaecsvay Sándor, Kolozsvár	
	Szakoly ev. ref. egyház, Szakoly, u. p. Balkány	
	Szarka Károlyné, Kis-Geresd	
	Szarvas, ág. hit. ev. egyházközség	
370	Szász Márton, ev. ref. lelkész, Sárospatak	
	Száz Kálmán, ev. ref. s.-lelkész, Kádárta	24
	Szécsi Ferencz, ev. ref. lelkész, Felvincz	6
	Szécsi Miklós, polg. isk. igazgató, H.-Szoboszló	6
	Székely ev. ref. egyház, Székely, u. p. Demeser	
375	Szekeres Mihály, ev. ref. esperes, Takácsi	
	Székrenyessy Árpád, földbirtokos, Borsod, u. p. Edelény	
	Szele György, ev. ref. lelkész, Bakonyszeg	
	Szendrey Gábor, körjegyző, Magyarós	
	Szendrey Gerzon, orsz. képviselő, Székes-Fehérvár	54
	Szendy Lajos, ev. ref. lelkész, Pacsér	12
380	Szilágyi László, ev. ref. lelkész, Zilah	
	Sziráczy János, ev. tanító, Szarvas	
	Sziksza József, ügyvéd, Nyirbátor	
	Szombath György, pénzügyi titkár, Rimaszombat	
385	Szontágh Sándor, ág. hitv. ev. lelkész, Szepes-Váralja	12
	Szőke Károly földbirtokos, Közép-Pusztá-Bogárd	
	Sztehló János, nyug. ev. főesperes, Besztercebánya	
	Szuhay Benedek, ev. ref. lelkész, Kápolna	
	Szutorisz Frigyes, ev. koll. tanár, Eperjes	6
390	Szücs József, ev. ref. h.-lelkész., Szt-K.-Szabadja	
	Szücs László, ev. ref. lelkész, Senyeháza	36
	Szücs László, ev. ref. lelkész, Vértes	
	Tariska Dezső, ev. ref. lelkész, Sárospatak	6
	Tárkányi György, ev. ref. vallástanár, Kolozsvár	66
	Téglási ev. ref. egyházközség, Téglás	
395	Dr. Tegze Gyula, jogakad. tanár, Kecskemét	
	Teleki József, ev. ref. lelkész, Póka	
	Terényi János, ág. hitv. ev. lelkész, Tápió-Sz.-Márton	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
	Terray Gyula, ág. hitv. ev. főesperes, Rozsnyó	12
400	Téthi ev. ref. egyház, Téth	
	Thas ev. ref. egyház, Thas	
	Thern László, ág. hitv. ev. vallástanár, Szepes-Igló	
	Tirscher István, gyógyszerész, Bártfa	
	dr. Tirtsch Gergely, ev. püsp. titkár, B.-Gyarmat	
405	Tisza-csegei ev. ref. egyházközség, T.-Csege	
	Tisza-Szent-Márton ev. ref. egyház	
	Tóbiás Gyula, ev. ref. lelkész, Felső-Lánca	
	Tokaji Aladár, főgymn. tanár, Szászváros	54
	Tomory Endre, ev. ref. lelkész, Héth	
410	Toró Dénes, ev. ref. lelkész, Szt.-László, u. p. Szt.-Udvarhely	
	Tornyos-pálcza ev. ref. egyházközség, T.-Pálcza	
	Tóth Benő, ev. ref. lelkész, Ivánca	
	Tóth Dániel, ev. ref. esperes, Miskolc	
	Tóth István, ev. ref. theologus, Sárospatak	6
	Tóth István, ügyvéd, Pozsony	6
415	Tóth Pál, leányneveldei igazgató, Miskolc	6
	Turai ev. ref. egyházközség, Tura	6
	Turkevei Casino, Turkeve	42
	Túry Sándor, ev. ref. lelkész, Hubó	
420	Tuzséri ev. ref. egyházközség, Tuzsér	
	Újfejtői ev. ref. egyházközség, Újfejtő	
	Úzoni ev. ref. egyházközség, Úzon	
	Vadas Gyula, ev. ref. lelkész-tanító, Csermő	6
	Vadász István, ev. ref. lelkész, Noszvaj, u. p. Bogács	
425	Vadász Pál, ev. ref. lelkész, Sajó-Szent-Péter	24
	Vajda Mihály, ev. ref. s.-lelkész, Bödősháza	
	Varanay Lajos, ev. ref. lelkész, Uj-Bars	66
	Varga Ferencz, ev. ref. lelkész, Csitt-Szentiván	
	Varga Lajos, ev. ref. lelkész, Majtis	
430	Varga Lajos, ev. ref. lelkész, Tót-Szent-György	
	Varga Sándor, ev. ref. lelkész, Győr-Szemere	
	Varságh Béla, gyógyszerész, B.-Csaba	
	Vas János, ev. ref. lelkész, Balsa	
	Vas Mihály, ev. ref. lelkész, Gégény, u. p. Demecser	
435	Vas-megyeri ev. ref. egyházközség, Vas-Megyer	
	Vass József, ev. ref. s.-lelkész, N.-Bánya	18
	Vaszkó Endre, ev. ref. tanító, Padrag	
	Gróf Vay Tihamér, Felső-Vadász	
	Vencsellői ev. ref. egyházközség, Vencsellő	
440	Veresmarti ev. ref. egyházközség, Veresmart	
	Veress Balint, ev. ref. lelkész, Henczida	
	Dr. Veress Endre, tanár, Déva	
	Vértesi Sándor, ev. ref. főgymn. tanár, Miskolc	
	Vitus Lajos, tanár, Szászváros	
445	Vladár Ervin, földbirtokos, Bánfalva	
	Vörösmarty István, gondnok, Alsó-Dabas	
	Wass Lajos, ev. ref. lelkész, Bodók	18
	Zalai ev. egyházmegye, Nagy-Vázsony	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végével
		kor.
	Zathureczky Gyula, gondnok, Baróth	
	Zeyk Gábor, földbirtokos, Diód	36
450	Zombory Andor, gymn. tanár, Sárospatak	6
	Zombory Gedő, ev. ref. lelkész, Megyaszó	36
	Zsigmond Károly, ev. ref. lelkész, Hosszúfalu	
	Zsoldos Sándor, ev. ref. lelkész, Mező-Eörs	36
	Zsóry Gusztáv földbirtokos, Edelény	
455	Zsóry György, főszolgabíró, Ózd (Borsodm.)	
	Zsurki ev. ref. egyházközség, Zsurk	

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1900. évi szeptember 1-től 30-áig befolyt összegek
kimutatása.**

1. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1900-ra:
Özv. Csikay Imréné Keeskemét, Fodor Gyula ev. ref. lelk. Szt-Király, Révész Kálmán ev. ref. esperes, Kassa (5 kor.).

2. Rendes tagsági díjak évi 12 koronával befolytak 1900-ra:
Günther M. V. kir. tanácsos Pozsony, Veres József ev. főesperes Orosháza, Czinke István ev. ref. lelkész Rimaszombat, Szalóczy Péter ev. ref. lelk. T.-Valk, Tóthfalusy József ev. ref. lelk. Maros-Vásárhely, Sántha Károly ág. h. ev. lelk. S.-Szt-Lőrincz, Juhász Sándor tanár H.-Szoboszló, dr. Keeskeméthy István tanár Kolozsvár, dr. Belohorszky János ügy. Ujvidék, Veress Ede ev. ref. lelk. Bues, Hollerung Károly ág. h. ev. lelk. Modor, Szikszóvidéki ev. rev. lelkészi kör, Takács László Budapest, Ruzskay Gyula ev. ref. lelk. Jánosi, Biberauer Rikárd Budapest, Brocskó Lajos Budapest, Könyves Tóth Sám. ev. ref. lelk. Poklostelek (félévre), Borbély József ev. ref. lelk. Szászfa. **1899-re:** Kutas Bálint ev. ref. lelk. T.-Szt-Miklós Gergely Antal Budapest, Varga Gyula ág. h. ev. esperes Vönöczk. **1898—1899-re:** Fülöp József ev. ref. lelk. Körmend. **1897-re:** dr. Bartha Béla jogtanár Debreczen. **1899—1900-ra:** S. Szabó József tanár Debreczen.

3. Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt 1900-ra:
Nemes Ferencz ev. ref. lelk. Alsó-Ilosva, Veres Bálint ev. ref. lelk. Henczida, dr. Rácz Albert T.-Szt.-Miklós, Nagy Kálmán ev. ref. lelk. Kom.-Tarján, Nagy Sándor ev. ref. lelk. Szamod, Jávorv Nándor ev. ref. lelk. Viszló, Kiss József ev. ref. lelk. Kakies. Funk Sámuel rabbi Pozsony (félévre), F. Varga Lajos ev. ref. lelk. Majtis, Majtis ev. ref. Egyház, Kókai Lajos Budapest, László Jánosev. ref. lelk. Lábatlan. **1900—1901-re:** Gecesei Péter ev. ref. lelk. Tarczal, **1899-re:** Lencz Géza ev. ref. lelk. Tépe. **1899—1900-ra:** Szabó Géza ev. ref. lelk. Ócsa, Szabó Imre ev. ref. lelk. Bihar-Udvari, Szaboleska Mihály ev. ref. lelk. Temesvár. **1903-ra:** Bélaváry István ev. ref. lelkész Csoknya.

4. Alapító tagok tőkebefizetése: dr. Tauscher Béla kir. tanácsos Pozsony, 200 korona, Révész Kálmán ev. ref. esperes Kassa, 20 korona.

5. Könyvekért: Rácz Lajos tanár Sárospatakon: Herczegsz. Kánonok 2. k., Monográfia 2. k.

6. Károli-alapra: Nmlts. Hegedüs Sándor elnök úr a Koszorú VII. sor, írói és szerkesztői honoráriumokra 940 korona, pozsonyi offertorim 614 k. 86 fill., ehhez járultak: Főt. Szeberényi János katonai szuperintendens 20 koronával, Névtelen Raffay Sándor tanár úr útján 10 koronával.

Összesen befolyt 2238 korona 86 fillér.

Budapest, (IV., Deák-tér 4.), 1900 október 1-én.

Bendl Henrik,
társulati pénztárnok.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörtenelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való népszerűsítése; másfelől a «közhasznú vallás-erkölcsi olvasmányok terjesztése» s az evangéliumi keresztyén élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a célokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40—45 íven. Tartalmát iránycikknek, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Czikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XII-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 12 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító* és *rendes tagjai tagdíj fejében*, a *pártoló* tagok kedvezményes áron kapják.

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hiteősítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 70 füzet. *A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják.* Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 1 60 kor., 5 füzetből álló kötetenként 60 fill.

IV. Házi Kincstár.

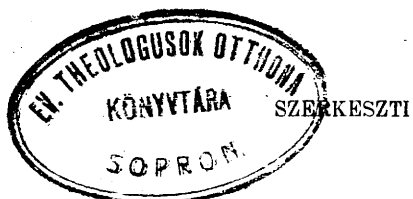
Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. A tagok is megrendelés útján szerezhetik meg. Ára csinos vászonkötésben 2 kor., finom papíron díszkötésben 4 kor.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománosánál. *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest. Akadémia bérháza). *A reklamációk is hozzá intézendők.*

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Parkas*. IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám. a.) bejelenti. *Pártfogó* tag az, a ki egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* tag az, a ki egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként 12 kor. tagdíjat, *pártoló* tagok évenként 6 koronát fizetnek. T. tagtársainkat bizalommal fölkerjük, hogy igyekezzenek tagokat szerezni a Társaságnak.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZÖTS FARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1900.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok:

	Lapszám
1. Protestánsok egyházi tömörülése (I.) <i>Szöts Farkas</i>	537
2. A belmissió fogalma, jelentőse, létjogosultsága <i>Dr. Márk Ferencz</i>	550
3. Comenius sárospataki beköszöntője <i>Stromp László</i>	560
4. Luther liturgikája. (Bef. közl.) <i>Hörk József</i>	584

II. Egyházi szemle:

Külföldi egyházi élet. <i>p-f.</i>	592
--	-----

III. Irodalmi szemle:

a) Hazai Irodalom:

1. Szuhay Benedek: Az egyházlátogatás. <i>Sz. F.</i>	601
2. Hetesy Viktor: Gyászbeszéd. imák, sírbeszéd. <i>Sz-s.</i>	603
3. Csiky Lajos: Az imádkozó nő. <i>V. F.</i>	605
4. Szádeczky Béla: Péter apostol élete és tanai. <i>F.</i>	607

b) Külföldi Irodalom:

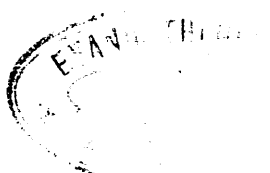
1. Dr. H. Kratz: Das Johanneisehe Christentum. <i>Raffay Sándor</i>	609
2. Stange: Einleitung in die Ethik. <i>Sz. M.</i>	612

Figyelmeztetés.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság tagjait tisztelettel és bizalommal fölkérem arra, hogy tagdíjaikat befizetni sziveskedjenek.— A hátralékosokat meg arra kérem, ne várják be, hogy Társaságunk ügyész útján szorítsa őket fizetésre, hanem sziveskedjenek az önként vállalt kötelezettséget önkéntesen teljesíteni. A hátralékok kimutatása a tagok névsorában a Prot. Szemle f. évi 8-dik füzetében látható.

Budapest, 1900. november hóban.

A Társaság pénztárnoka.

PROTESTÁNSOK EGYHÁZI TÖMÖRÜLÉSE.

(Első közlemény).

Az evangélium híveinek Magyarországon életkérdés az egyetértés, az összetartás, az egyházi tömörülés. Sok fontos körülmény utalja, sőt nem egy kényszeríti is erre napjainkban a protestánsokat.

Íme néhány, a legfontosabbak közül.

Az egyetértésből erő, az összetartásból erősödés támad. Concordia res parvae crescunt. Ez a régen ismert társadalmi törvény az egyházi társadalomban is bebizonyosodott. Az angolok között, mióta a korábbi felekezeti torzsalkodást a XIX-ik század elején az egyháztársadalmi tömörülés váltotta fel; mióta a különböző evangéliumi egyházak hívei a brit és külföldi *biblia-társulatban* az Istenigéjének terjesztésére, a *traktátus-társaságban* evangéliumi vallásos iratkák előállítására, a különböző *missiói társaságokban* az evangéliumnak a föld különböző népei közötti terjesztésére, a keresztyén *ifjúsági egyesületekben* az ifjúság evangélizálására és a többi *belmissiói intézményekben* a keresztyén hit ébrentartására, az erkölcsi élet nemesítésére és a felebaráti szeretet erőteljesebb gyakorlására egyesültek; mióta a számos evangéliumi *nőegyletekben* a nőket is bevonták a keresztyén egyházi életbe: azóta erősödött meg a ker. hit- és erkölcsi életök, azóta van belterjes és szilárd egyházi életök, azóta erősödnek, terjeszkednek, sokasodnak és uralkodnak e nemzet és egyház fiai a föld igen nagy részén. — Hasonlóra tanít a német protestáns egyházak példája. Ezek is az egyháztársadalmi tömörülés ideje óta vesznek részt *Gusztáv Adolf-egyesületek* által szegény és szorongatott hitfeleik egyházi segélyezésében; *diakonissza-intézményeik* által a betegek, az elhagyatottak, az árvák, az

elaggottak, a szegények rendszeres ápolásában, gondozásában és fölsegítésében; *külmissió társulatjaik* által a pogány világ-nak Krisztushoz térítésében; hatalmas *Evang. Bund*-jok által az evangéliumi közszellem erősítésében és a németországi kultúra protestáns szellemének a mesterségesen szított ultramontán törekvésekkel szemben való társadalmi és irodalmi érvényesítésében. Mióta az evangéliumi egyháztársadalmi tömörülések révén ez a gyakorlati élet-keresztyénség jutott uralomra a külföldi protestáns elmékben, azóta háttérbe szorultak a hittani czivódások, fölthagytak a dogmatikus keresztyénséggel s hódító erőre jutott a keresztyénségnek amaz erkölcsi ereje, a mely megszentelő erő, élet-izesítő só és világ-erjesztő kovász, úgy a mint azt a názárethi Jézus tanította és megbizonyította.

Az egyházi tömörülést nálunk magyaroknál még inkább szükségesszé teszik a jelenkori súlyos egyházi viszonyok.

A protestánsok száma hazánkban kevés és erejük fogyatékos. A XVII. század véres üldözései valósággal megfelezték az előző században még számbeli nagy többségben volt protestantismust. A XVIII. században a túlsúlyra jutott antireformáció felezte meg ismét, kivált III. Károly és Mária Terézia korában, a szabad vallásgyakorlatától, templomaitól, papjaitól és iskoláitól erőszakosan megfosztott védtelen, elcsigázott magyar protestantismust. A XIX. században a politikailag is elnyomott magyarsággal egyben a protestantismus is első sorban a nemzet politikai és alkotmányos jogainak visszahódítására fordította egyházi erejének legjavát. S csak a XIX. század utolsó két tizedében kezdetett hozzá a magyar protestantismus zsinatjaival és egyháztársadalmi tevékenységével a százados üldözések és szorongattatások miatt kényszerűségből elmaradt összezsugorodott, csak a templomra és iskolára szorult egyházi életének külső és belső rendezéséhez, a külföldi hittestvérek kiterjedtebb, belterjesebb, elevenebb egyházi és valláserkölcsi életének példája által is ösztönöztetve. Mint Széchenyi és Kölcsey idejében „Magyarország nem volt“ és az elbusult magyar „szerte nézett s nem lelé honját e hazában“: akként kellett a XIX. század nyolczvanas—kilenczvenes éveiben a magyar

protestánsoknak közegyházukat, a mely addig nem volt, egyházszerzetileg zsinati törvényhozás útján megépíteni, a szét-szórt egyházi csontokat egy egyháztestté tömeríteni.

Az egyházi tömörülés szervezeti részén a zsinatok által túlesvén, azután az egyház vallás-erkölcsi és anyagi újjászervezése következett volna, ha a kilenczvenes években hirtelen előrántott egyházpolitikai országos szervezés egy időre ismét le nem köti és más irányba nem tereli vala a protestáns egyházi közgondolkozást. A magyar protestantismus, a mely százados traditiójánál fogva hazafias és nemzeti érzéseiben erősebb volt, mint vallás-erkölcsi és egyházi köztudatában, ismét a haza nemzeti és politikai kiépítéséhez adta egyházi ereje legjavát, hazafias tekintetből elfogadta a rá nézve egyházilag hátrányos egyházpolitikai törvényeket és ezzel a saját vallás-erkölcsi és anyagi újjászervezésének fontos munkáját elmulasztotta. Ma már minden gondolkozó protestáns ember kénytelen bevallani, hogy az úgynevezett egyházpolitikai reformok a protestánsokat készületlenül találták és hogy a reformba a római klérus ellenszegülésének némi enyhítésére utólag felvett, de junctim tárgyalt két törvény, az 1868. évi LIII. t.-czikk feladása s ezzel kapcsolatosan a reversálisok törvényesítése, meg a felekezetnélküliség törvényes engedélyezése a magyarországi protestantismusnak testén oly veszedelmes sebeket vágott, a melyeknek gyógyítása a jelen kornak elsőrendű feladata. Az új rend óta még rohamosabban pusztulunk-veszünk, mert az egyházi adóval túlterhelt népünk valósággal roskadozik és menekül a helyenként sülyedező egyház hajójából.

Ez az egyik súlyos ok, a mely gyors és erélyes egyházi tömörülésre sürgeti a magyar protestánsokat.

De egyházi tömörülést sürget a *vallási és erkölcsi erő meglazulása* is.

Korunk keresztyén hite és erkölcsisége Európa-szerte meglankadt, elernyed. Jézus evangéliumától belsőleg sokan elszakadtak. A keresztyén népek nagy részénél a hit aggasztólag megingott, a hitbeli kételkedés, a tagadás, a vallási közöny előbb a felsőbb osztályoknál, ma már a nép alsóbb

rétegeiben is ijesztőleg elharapózott. Ez a hitbéli lazaság különösen nagy arányokat öltött a magyar protestáns egyház tagjainál, a kik közül a három utolsó évben (1896—1898) felekezetenküli lett 5876 személy, még pedig 4241 az ev. ref. és 1645 az ág. b. ev. vallásból; más egyházba áttért a jelzett idő alatt 1344 kálvinista és 779 lutheránus, összesen 2123 protestáns személy; hasonló arányban vesztett a protestantismus hazánkban a házassági szerződések révén is, úgy hogy három év alatt kilépes és kitérés által 7852 lélek vesztesége van a magyar protestantismusnak. — Ebből a veszteségből jó nagy százalék kétségkívül az egyházi adóval való túlterheltség számlájára irandó; de az is bizonyos, hogy a magyar protestantismus lélekszámbeli vesztesége túlnyomó részben a hit energiájának meglazulásából származik. Mert lám a nagy hitbuzgóságú nazarénusok és baptisták még súlyosabb egyházi terheket viselnek s azért a számuk még se fogy, sőt állandóan növekszik. — A hitélet hanyatlásával karöltve terjed az erkölcsi ernyedés, a sivár és önző érdekuralom, a szertelen pénz- és haszon-vágy, erkölcsi korlátok nélkül. Ez a haszonlesés és érdekbajhászat juttatta a magyar protestáns egyházat a folytonos pusztulás és számbeli veszteség ama lejtőjére, a melyen hatályos és erélyes mentő tevékenység nélkül nincs megállás. — Ez az immár halaszthatatlan hiterősítő és erkölcs nemesítő munkásság is egyházi tömörülés útján végezhető kívánt sikerrel.

Egyházi tömörülést sürget a külső *nyomások és támadások megszaporo*dása is.

A protestantismust hazánkban ma az ultramontanismus, a szekták és socialismus egyesült seregei ostromolják nagy hévvel. Legszenvédélyesebb és legveszedelmesebb az ultramontanok támadása, a kik a néppártban politikailag szervezkedvén, nyíltan hirdetik, hogy a protestantismus nemzeti csapás az országra, hogy Magyarországon vissza kell állítani a keresztyén hit egységét, azaz a római egyház kizárólagos uralmát; a kik a hatalom és a vagyon praedominans erejével szélteben kijátszák, sőt lábbal tiporják országos törvényeinket, csak hogy egy lelket elhaláshassanak, egy-egy házasságtól

a nekik kedvező egyezséget kicsikarhassák; a kik merev felekezeti nevelésökben, gomba-módra megsaporodott sajtójukban, az egész országot behálózó katolikus köreikben és egyesületeikben a vallási türelmetlenséget hirdetik és a legádázabb felekezeti gyűlöletet szítják a protestánsok ellen; a kik ma már a közhivatalokban, a törvényhozásban, a napi sajtóban, a tudományos intézeteknél, a társadalmi életben és az ipari és gazdasági téren tervszerűleg szorítják le, tolják félre és szorongatják a protestánsokat. És ha a vérig bosszantott protestantismus a sajtóban vagy tanácsstermekben kényszerített önvédelemből szót emel, rögtön ott terem a ravasz jezsuita fortély, a mely a protestánsokat a vallási béke megbontóinak, a felekezeti villongás szítóinak bélyegezi nemcsak a nyíltan klerikális, hanem az összes politikai lapokban. — Ez az igazságtalan támadás és túrhetetlen nyomás is szükségessé teszi azt, hogy hazánkban a protestánsok hitök és egyházuk védelmére minél szorosabban tömörüljenek. — A nazarénus és baptista szekták támadásaival szemben is a tömörülésből remélhető intenzívebb egyházi tevékenység a leg-sikeresebb védő fegyver.

Ezek szerint mind a régi egyházi mulasztások helyrehozása, mind a meggyengült vallás-erkölcsi erő fokozása, mind a megsokasodott külső nyomások egyházi ellensúlyozása tömörülésre sarkalják a magyar protestantismust.

Ámde ennek az egyházi tömörülésnek kerülnie kell a pártpolitikai irányzatokat, mert a politika, mint a tapasztalás bizonyítja, veszedelmes fegyver az egyházi életben. Az utolsó három évtized, a mely a kiegyezés óta lefolyt, minden gondolkozó protestáns embert meggyőzhetett arról, mily sok kárt okoz a politika behurezolása az egyházi életbe. Egyik czikelyemben (Prot. Szemle 1900. évf. 6. füz.) részletesen kimutattam, s ezért itt csak röviden ismétlem azokat a vallás-erkölcsi és egyházi károkat, a melyeket a politika okozott a magyar protestantismusnak. A politizálás dulta föl a gyülekezetek belső békéjét, a mely még ma is gyenge lábón áll sok egyház-községünkben. A politika rendítette meg a lelkipásztor és a gyülekezet, a presbyterium és az egyháztagok közötti erkölcsi

bizalmat, a mi nélkül siralmas az egyházi élet. A politika szaggatta pártokra az egyházközsegek, egyházmegyék és egyházkerületek tagjait, a kik az egyház keresztyén vallás-erkölcsi építése helyett pártpolitikai törekvéseik diadalra juttatására fecsérelték erejüket. A politika világiasztotta el és sorvasztotta le a valódi evangéliumi protestáns hit és erkölcsi életet. Ezeknél az okoknál fogva nem győzöm eléggé hangsúlyozni: tartsuk távol egyházi működésünkben a politikai tekinteteket s midőn egyházi tömörülésre sarkalnak a megnehezült viszonyok, már előre és elvszerűen zárjuk ki a politikai tendenciákat. A politika nem egyesít, nem erősít, nem vezet egyetértő cselekvésre, sőt inkább elválaszt, gyengít és széthuzásra vezet.

Az egyházi tömörülésnek a felekezeteskedés exclusiv és türelmetlen szellemét sem szabad magára öltenie. Az igazi keresztyénség nem kizárólagos, nem türelmetlen, nem gyűlölködő; sőt inkább a józan felvilágosodásnak, a Krisztusi kegyességnek, az evangéliumi türelmességnek és felebaráti szeretetnek a barátja. Az isteni Mester nem gyűlölködésre, nem felekezeteskedésre, hanem arra tanította az ő követőit, hogy a gonosznak ne álljanak ellene gonoszszal, hogy tegyék félre a szemet szemért, fogat fogért-féle pogány elveket és még az ellenségeiket is szeretni igyekezzenek. A protestantismus is a szelidség, a szeretet és türelem vallása, s teljességgel nem azt vallja, a mit a római egyház tanítómesterei (pl. XIII. Leo egyik encyclicája, Schlauch bíbornok egyik ünnepi beszéde s a klerikális sajtó) széltében hirdetnek, hogy „a türelem nem keresztyén erény“. Jól tudom én azt, hogy mind a gyarló emberi természet, mind a bántások miatt elkeseredett lélek indulatba jó, bosszúra hajlandó s hamar kész a szegyet szeggel elvét alkalmazni; de azt is tudom, hogy ez a megtorlásra hajló lelkület nem a Krisztus lelke s nem az evangélium törvénye. Ma napság a protestantismus sokféle sérelme, mellőztetése s a klerikalismus kihívó, gyűlölködő, inzultáló modora miatt kétségtelenül sok esetben nehéz dolog a hithű protestáns embernek megtartani a nyugalmát s minden animositas nélkül tekinteni az ellentáborban tervszerűleg szított felekezetes-

kedést; de azért mégis azt mondom, hogy hit- és egyházvédő munkánkban, egyházerősítő tömörülésünkben szigorúan tartozkodjunk a felekezeti szenvedélyek felizgatásától. Helyesen mondta *Hegedűs Sándor* a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság pozsonyi nagygyűlésén: „Tévednek azok, a kik azt hiszik, hogy használnak egyházuknak a fanatizmus felélesztésével. Az erők egyensúlya más az erkölcsi, mint a természeti világban. A természeti világban a súly ellen a megfelelő egyensúlyt tesszük a mérleg serpenyőjébe; de az erkölcsi világban az alantasabb érzésekkel és indulatokkal a tisztább érzéseket és nemesebb indulatokat kell szembeállítanunk“. Jézus és az ő követői nem vitatkozásokkal, nem fegyverrel, nem nyers hatalommal, hanem kegyes hittel és erkölcsi tisztasággal győzték meg a pogány világot. A reformatio nem fanatizmussal, nem hitvitáival, nem is hatalmi fegyverekkel hódította meg a fél világot, hanem az evangéliumból megtisztított nemesebb vallási, ethikai és intellectualis erőivel. Nekünk protestáns keresztyéneknek sohasem szabad szem elől tévesztünk az apostoli jelszót: A mi fegyvereink nem testiek, hanem lelkiek. Ne arra törekedjünk tehát, hogy a lármás klerikalizmust hangosabb szóval, az ő fanatizmusát nagyobb fanatizmussal, a felekezeteskedést élesebb felekezeteskedéssel győzzük le. Ez a módszer soha és sehol nem vezetett célhoz. Hanem tartsuk szem előtt ezt a vallás-pszichológiai szabályt: a rossz vallást jobb vallással, a silány erkölcsiséget tiszta erkölcsiséggel, a papizmus körében elfajult egyházat a Jézus erejéből benemesített egyházzal lehet legyőzni. Csak a nemesebb vallási, erkölcsi és értelmi erő számíthat diadalra a lelki világban. Ezért nálunk a szükséges egyházi tömörülésnek a felekezeteskedés szellemét sem szabad magára öltenie.

Sőt az az egyházi tömörülés, a melyre a mai nehéz viszonyok között égető szükségünk van, még szorosán vett dogmatikai alapra se helyezkedjék. Köztudomású tény, hogy a dogmák, mint az evangéliumi hitigazságok tanszerű formulázásai, még ugyanazon hitfelekezet körében is a különböző tanirányok és theologiai iskolák szerint más-más értelemben magyaráztatnak. Kálvinista és lutheránus hittestvéreink között is vannak ortho-

doxok és heterodoxok, szigorú confessionálisták és bibliás confessionálisták; vannak conservatív és liberális irányzatúak, vannak modern theologusok és vannak pietistáknak csüfölt bibliások, nem is említve azokat a se hideg, se meleg hitfeleinket, a kiknek semmiféle theológiájok ninesen. Ezeket a különböző hittani irányzatokat dogmatikai alapon tömöríteni teljes lehetetlenség. Debreczen és Sárospatak, Békés-Csaba és Pozsony között nagy a hittani közbevettetés. Nagy hiba volna, biztos kudarc volna a hittanilag szakadozott protestantismust egy dogmatikai akolba terelni akarni. A dogmatikai egyesítésre való törekvés még inkább kiélesítené a hittani eltéréseket és még szakadozottabbá tenné a magyar protestantismust.

Protestánsok egészséges tömörülése mind vallás-erkölcsi, mind egyházi tekintetben csak azon a fundamentumon lehetséges, a mely egyszer vettetett és a mely az Úr Jézus Krisztus. Más fundamentumot senki se vethet ezen az igazi, örök fundamentumon kívül. Jézus a kegyesség alapja, az erkölcsiség alapja, az egyház alapja, az egyházi reformok alapja és az egyháztársadalmi tevékenység alapja. Jézus a szőlőtőke, követői a szőlővesszők. Ha ezek a Jézusi szőlővesszők élni, növekedni és gyümölcsözni akarnak, akkor a szőlőtökével, a Jézus Krisztussal élő összeköttetésbe, benső életközösségbe kell lépniök. Nekünk evangéliumi protestáns keresztyéneknek, ha élni, növekedni és erősödni akarunk, Jézustól, a feltámadás, élet és igazság, kútfejétől kell vennünk a hitéletnek, az erkölcsi életnek és az egyházi életnek tápláló és megújító erőit. Csak a mely egyház Jézusi életerőkből táplálkozik, az növekedik, épül és erősödik a Jézus Krisztus által.

Az egyházi tömörülésnek egyedül biztos alapja tehát Jézus Krisztus és az ő evangéliuma. Ez a protestantismusnak az az Archimedesi pontja, a melyből az egész ellenkező világot kiforgathatja a sarkaiból.

A Jézusra és az ő evangéliumára alapított *egyházi tömörülésnek mindenekelőtt a hit meggyengült energiájának visszaszerzésére kell irányzódnia*. Ez a legszükségesebb, ez az egy szükséges dolog; mert a kik Jézust híven követik, azokat Jézus sem hagyja el, hanem velük marad mind a világnak

végéig. Ez a Jézussal való benső, szoros, teljes életközösség a keresztényen hit megújulásának és megszilárdulásának alapfeltétele.

A Jézussal való élő összeköttetés megszerzése és biztosítása ma is csak azon módon történik, mint az apostolok vagy a reformátorok korában. Élő összeköttetésbe kell hozni és tartani a lelkeket a Jézus Krisztussal. Nevezetesen, az összeköttetés megkezdésének egyetlen szabálya ma is ez: közeledjél a Jézushoz, hogy ő is közeledhessék hozzád; más szavakkal ez: higgy a Jézus Krisztusban. Természetes, hogy a Jézushoz való közeledés első lépését minden embernek magának kell megtennie, mert csak így lesz a hite személyes, élő saját hitté; a hit pedig a vallás létszerve. A Jézussal való összeköttetés biztosításának meg az a törvénye: Maradj és élj a Jézus Krisztusban, s akkor Ő is benned marad. Jézus a szőlőtöke, te a szőlővessző; miként a szőlővessző nem teremhet gyümölcsöt magától, hanem ha a szőlőtőkén marad, azonképen te is, ha a Jézusban maradsz. Más szavakkal: Maradj meg a kegyelemben, engedd azt munkálni lelkedben; légy csendességben és ismerd föl, hogy Isten jött hozzád, a ki azt műveli benned, mind hogy akard, mind hogy véghez vidd a jót. Nagy tévedése ezért a racionalista és naturalista eszmékkel szaturált kereszténységnek, hogy „az egyházat műhelylyé alakítja át, holott Isten egy szép kertté alkotta azt“ (Drummond). Isten megadta az ő szent fiában az üdvözítő erőket, az embernek csak be kell vennie, föl kell használnia azokat.

Ha tehát azt akarjuk, hogy hitfeleink megfogyatkozott hitenergiája megnövekedjék, akkor hozzuk és tartsuk lelköket élő összeköttetésbe Jézus Krisztussal és az ő evangéliumával. E lelki kapcsolat létesítésére és biztosítására szolgáló intézmény: az egyház. Ennek szerveit és működését kell úgy reformálni, hogy Jézushoz vezető munkásságát sikeresen végezhesse. Tegyük *evangéliumivá az igehirdetésünket* és a templomi szószékéről ne emberi bölcselkedést, hanem tiszta evangéliumot hirdessünk, hadd legyen köztünk szabad folyása az elegyítetlen Istenigének. Tegyük *evangéliumivá a családi és az iskolai nevelést*, hogy Krisztusi erőket szívjon azokból a fogékony gyermeki lélek; tehát ne elégedjünk meg a sokszor csak szá-

raz iskolai vallásitanítással, hanem állítsuk vissza őseink kegyes szokását: *a biblia családi olvasását és a házi istentiszteletet*, hogy gyermekeink állandó keresztyén környezetben és evangéliumi befolyás alatt növekedjenek. Tegyük evangéliumivá lelki táplálókunkat, olvasmányainkat, azaz szoktassuk rá családunk tagjait, hogy a bibliát állandóan olvassák, hogy a jó keresztyén könyveket, vallásos folyóiratokat és lapokat járassák, olvassák, szeressék. Reformáljuk az evangélium szerint társadalmi életünket, tehát protestáns vallásunk egyetemes papsági elvéből kifolyólag támogassuk tanítóink és lelkészeink keresztyén tevékenységét, pl. vegyünk tevékeny részt akár a vasárnapi iskolák evangelizáló munkásságában, akár az ifjúságot krisztianizáló keresztyén ifjúsági egyesületekben, akár a nők hitszilárdítását célzó evangéliumi nőegyesületekben, akár az irodalom keresztyénné tételében fáradozó protestáns irodalmi tömörülésekben. Ne felejtsük, hogy a keresztyén hitélet problémája ez: Jézus Krisztus állandó befolyása alá helyezni a lelkeket; ne felejtsük, hogy külföldi hitfeleink ezzel az egész életet átható evangéliumi munkásságukkal alkották meg a maguk hitbuzgó, életteljes és erőteljes protestantizmusát. Közeledjete a Jézus Krisztushoz, hogy Ő is közeledjék tihozáatok; vagy, mint Drummond mondja: „a Krisztusi élet csirájából Krisztusi életnek kell kifejlődnie“.

Korunk és hazánk sokszor és méltán követelt *erkölcsi megújodása* is csak a Jézus Krisztussal való élő összeköttetés által lehetséges. Az erkölcsi megújulásnak is a Jézussal való élő összeköttetés a titka és nyitja. Jézus lőn minékünk szentségünké és váltságunkká — tanítja Pál apostol. Jézus a népek erkölcsi regenerátora, az emberiség Megváltója — bizonyítja a világtörténelem. Sokszor bebizonyított tény, hogy a Jézus Krisztust híven követő népek erkölcsi színvonala mindig magasabb, mint a csak névleges keresztyéneké, s hogy a nemkeresztyén népek nemcsak a civilizatióban, az anyagi és szellemi kulturában maradtak messze el a keresztyén népek mögött, hanem az erkölcsi élet egyes ágaiban sem közelítik meg a Jézushoz hű keresztyén népek erkölcsi magaslatát.¹

¹ „Az evangélium hatása a nemzetekre“ cz. tanulmányban a *Protestáns Szemle* folyó évi 4. füzetében.

Ha tehát azt akarjuk, hogy a magyar protestantizmus visszanyerje az elődeinknél méltán magasztalt puritán erkölcségeit, példás elvhűségét, patriarchális egyszerűségét, jellemzilárdságát és erkölcsi tisztaságát; ha belecsömöröltünk korunk sivár önzésébe, szertelen pénzvágyába, undok haszonlesésébe, telhetetlen élvezetvágyába és mérhetetlen fényűzésébe, a melyekből annyi szerencsétlenség és boldogtalanság árad szét napjainkban; ha erkölcsi undor fog el a felsorolhatatlan politikai, ipari, kereskedelmi, tudományos, művészeti, sőt családi corruptio miatt: ne késlekedjünk visszatérni és másokat is visszatéríteni Jézus és az ő evangéliuma erkölcsi forrásához, az erkölcsi újjászületés egyedüli kútfejéhez. Térjünk már egyszer magunkhoz és hagyjunk fel az önmegváltás és az emberi megváltás hasznavehetetlen elméleteivel; szakítsunk a vallás nélküli erkölcsnemesítés üres ábrándjával, a felekezetenélküli erkölcsnemesítő egyesületek és a független morálok hiábavaló kísérletezésével, a melyeknek folytonos kudarcza mind hazánkban (pl. az Orsz. Erkölcsnemesítő Egyesület), mind külföldön (pl. a németországi Ethikai Társulatok) csak azt bizonyítja, hogy az emberi ethikai erők nem megváltóképesek, s az emberileg kigondolt erkölcsi rendszereknek nincs erkölcs-regeneráló erejük. Lássuk már egyszer be azt, hogy csak a Jézus Krisztus isteni ereje képes az emberben a bűn csiráját elfojtani, csak az ő életszentsége olthatja be, nemesítheti meg és szentelheti meg a mi gyarlóbb erkölcsi természetünket. Ha a fiziologiában, a biologiában s az emberi és állati therapeiában hiszünk a szemzés, a keresztesítés, a beoltás nemesítő hatásában, és virágainkat, gyümölcsfáinkat, állatainkat szelvényben a jobb fajok beoltásával nemesítjük: miért nem akarjuk belátni azt, hogy a lelki világban is érvényes a szellemi és erkölcsi beoltás törvénye, hogy a Jézus-eszközölte újjászületés, megváltás és megszentelés nem egyéb, mint a Jézus isteni életerejének és szentlelkének beoltása, megfogamzása és növekedése az emberi lélekben?

Az erkölcsi megújuláshoz nem szükséges sem az emberi vallások testsanyargató szertartásossága, sem a szerzetesi világkerülés és világgyűlölet, sem a bölcséleti morálok által ajánl-

gatott lelki dressurák követése; csak annyi szükséges, de azt aztán mindenkinek és feltétlenül meg kell tennie, hogy tartsuk a lelkünket állandó összeköttetésben Jézus életszentségével, hogy ez oltsa be, plántálja át és növelje meg lelkünkben az ő szentséges lelkét; csak annyi kell, hogy az így belénk oltott lelket az imádság, az Istenigéje és sacramentumok kegyelemeszközeivel szorgalmasan ápoljuk, újabb bűnök által „az Isten lelkét magunkban meg ne oltuk”. Helyesen mondja Drummond, hogy „a Krisztusi élet csirájából Krisztusi életnek kell kifejlődni”. Ez a keresztyén élet titka. Nem a kínos szorgoskodás, nem a lélekölő erőlködés, nem a testi vagy lelki sanyargatás a keresztyén hit és erkölcsi élet törvénye, hanem a Krisztusból való beoltatás és növekedés. Maradjon és éljen az ember a Krisztusban, ez minden, a mi a keresztyéntől kívántatik. A keresztyén ember új ember a Krisztusban. Krisztusban gyökerezik és általa épül; a szőlőtőből nő ki, nem erőlködik, nem sanyargatja magát és mégis nő és mégis gyümölcsöt hoz. „Krisztus által a Mindenhatónak összes erői áthatják lelkünket s olyanok leszünk, mint a folyóvíz mellé ültetett fa, a mely szépen zöldel és gyümölcsöket hoz. Szóval, keresztyénné is, mint költővé, születik az ember, nem pedig lesz. Jellemének gyümölcsei a Krisztus által plántált titkos magból kelnek ki, mint az élő Lélek gyümölcsei.”¹

A Jézusi alapon való hiterősítés és erkölcsnemesítés lehetőségéről és nagy áldásairól fényes bizonytságot tesznek a külföldi protestantizmusnak XIX. századbeli *belmissziói sikerei*. A Jézusi hiterősítés és erkölcsnemesítés vágya alkotta meg és emelte virágzásra a *biblia-terjesztő társulatokat* s közöttük a leghatalmasabb brit és külföldi *biblia-terjesztő társaságot*, a melyek ma már a föld minden népét a saját nyelvén és rendkívül olcsón látják el Bibliával. Ez a lélek alapította és tartja hatalmas működésben az úgynevezett *traktátus-társulatokat*, s ezek között az *angol traktátus-társulatot*, a mely egymaga most már több mint 300 nyelven állítja elő és 20 milliónál több példány-

¹ Lásd Drummond: „Természeti törvény a szellemi világban“ című műve Növekedés című fejezetét 77—86. l.

ban terjeszti az evangéliumi áhítatossági műveket, a vallásos füzetkéket s más keresztyén népiratkákat. Ez a lélek teremtette meg a csodahitű és nagy energiájú Fliednerrel Kaiserswerthben a világhírré emelkedett *diakonissza-intézményt*, a melyből s a vele rokon anyaházakból most már tíz- és húszezrenként bocsátatnak ki betegek ápolására, szegények látogatására, kisdetek gondozására, züllésnek kitett gyermekek megmentésére, bukkott nők megtérítésére, elaggottak istápolására a kegyes diakonisszák. Ez a lélek sugalta az angol Raikes Róbertnek s fogadtatta el a föld minden protestáns országaival a bibliai *vasárnapi iskola* intézményét, a melybe a szegény és nem szegény gyermekeket, lelkészek irányítása alatt, férfiak és nők önkéntes buzgósága minden gyülekezetben összegyűjti, hogy ott imádságra szoktassa, vallásos éneklésben gyakorolja és az Istenigéje magyarázatával Jézus megváltó lelkével érintkezésben tartsa őket. Ez a lélek ihlette meg lelkét a bristoli Müllernek s utána sok másoknak, hogy a művelt osztályok fiait *keresztyén ifjúsági egyesületekbe*, a nép gyermekeit *keresztyén legény-egyesületekbe* gyűjtsék össze s ott a Jézus lelkéből és az evangélium erőiből hiterősítő és erkölcsnemesítő befolyásokkal vértessék föl a sokféle kisértéseknek kitett ifjú lelkeket. Ezek és az ezekhez hasonló belmissziói intézmények alkotják a külföldi protestáns egyházak amaz evangéliumi hitbeli és erkölcsi fölszerelését s azokat a tömérdek önkéntes segédcsoportokat, a melyekkel a modern fölszerelésű egyházak sikeresen fölvehetik a küzdelmet és diadalmasan megvívhatják a nemes harcokat a sátán, a világ, és az Antikrisztus táborai ellen.

Mindezeknél fogva, ha a mi belső erejében, vallási és erkölcsi hatásában meggyengült egyházunkat lábra akarjuk állítani; ha a magyar protestantizmusnak vissza akarjuk szerezni régi hitbuzgóságát és erkölcsi tisztaságát: akkor fogjunk kezdet, egyesüljünk a szent munkára, a hit és erkölcsi életnek Jézus erejéből való regenerálására. Ez az első és legszükségesebb feladat; a többi mind ebből foly, a mint egy következő cikkben megpróbálom kifejteni.

Szóts Farkas.

A BELMISSIO FOGALMA, JELENTŐSÉGE ÉS LÉTJOGOSULTSÁGA.

A tárgy, melylyel e cikkely keretében foglalkozni akarok, eléggé korszerű és érdekes. Bátran állíthatjuk, hogy a belmissió egyházunkban is napirenden van. Nem régen is azt hallottuk egyik főgondnokunk ajkáról: „Ne vitatkozzunk folyvást a fölött, hogy mi a belmissió, hanem életbe kell azt léptetni.“ A pozsonyi értekezlet pedig egyenesen meg fogja keresni az egyházi testületeket és nyilatkozásra kéri föl, hogy szerveztessék hazánkban egyháztársadalmilag a belmissió.

A belmissiói elnevezés Wichern-től, a nagy német belmissionáriustól ered, a ki azt legelőször használta és alkalmazta az általa alapított jótékonycélú különféle intézeteknél. Tény, hogy ez az elnevezés első tekintetre *contradictio in adjectonak* tűnik fel előttünk. Némelyek, nevezetesen a missió fogalma alatt, a nem keresztyén népek, mint p. o. a zsidók, mohamedánok és pogányok körében teljesített evangelizációt értik, de a már meglevő keresztyén községekre nem alkalmazzák az elnevezést. Itt már elegendő, az ő véleményök szerint, a *diakonátus*, mint a melynek feladata a már megalapított keresztyén egyházközségek *belső* életének továbbfejlesztése és építése. De hát — méltán kérhetjük — a keresztyén gyülekezetek körében is nincsenek-e itt és ott pogány elemek, hitetlenségek, erkölcsi elzüllesztések, a melyekkel szemben jogosítottak vagyunk ez elnevezést használni?!

Egyébiránt nem a név a fő, a fődolog az ahhoz kötött értelem. Wichern „Nothstände“ című művében e szónak következő meghatározását adja: olyan munka ez, a melylyel az Úr birodalma újjáépítetik, a keresztyén egyház *belső élete* Jézus Krisztus által megújítatik, az Isten igéje buzgóbban hirdettetik, a keresztyén erkölcsök megneemesíttetnek és különféle jótékonycélú intézmények létesíttetnek.

Igy értve a dolgot, a belmissió gyakorlatban volt a letűnt századok folyamán, a keresztyén egyház életében mindenkor. Bárminő alakban állott elő a Krisztus egyházában a

szellemi halál, a tévtanítás, a holt orthodoxia, vagy az erkölcsi degeneratio, nem maradt el akkor gyengébb, vagy erősebb mérvben, a belső hitéletnek a Jézus Krisztus evangéliumából való megújítása sem. S épen ez az evangéliumi regeneratio, a hitnek és erkölcsöknek ez a Jézusi restauratiója: ez képezi, véleményünk szerint, valódi lényegét a belmissiónak. A belmissió ugyanis: energikus hitterjesztés, kitartó erkölcsnemesítés és lankadatlan szeretet-munkásság. Ennek megvan aztán ama fölséges sajáttsága is, hogy főként a szegényeknek és nyomorultaknak, a kik isteni ígéret szerint is az Úr országának örökösei; a nyájnak, a mely lelki szomjúságban pásztor nélkül eped; a hitben roskadozóknak és erkölcsileg eltevélyedetteknek, a testi és lelki nyomorigája alatt görnyedezőknek nyújtja önkényt azt az örök életre vezető kútforrást, melyből a ki iszik, soha meg nem szomjazik.

Az az alak, a melyben a belmissió az egyházban különféle változattal egész korunkig fellépett, nem mindég egy és ugyanaz volt. A szeretet áldásos munkája most az egyház rendes hivatalnokai, mint p. o. a diakonusok és püspökök által gyakoroltatott, a minek egyik hatalmas bizonyítéka, a IV-dik és V-dik században, Basilius által Caesáreában alapított és virágzott jótékony czélu intézet is. Majd később a különféle barát és szerzetesrendek testülete teljesített bizonyos belmissiószerű munkát, a kik, mint hittérítők nemcsak a pogány népek közt vittek véghez bámulatos munkát és mutattak fel elegendő sikert, hanem magának a keresztyén egyháznak belső építésén is áldásosan működtek. Majd midőn a szerzetesrendek legtöbbször élete elfajulásra hajlott: ott voltak a belmissió szolgálatában, mint *ellenzék*, a szabad keresztyén testületek, pl. a Gerhardus Magnus által alapított ú. n. „Brüder des gemeinsamen Lebens“ tagjai, a kiknek működése bennünket közelebről már azért is érdekel, mert ezeknek soraiból támadtak az előreformatio derék apostolai.

A protestáns egyház belmissiói munkálkodása egyenesen a reformatio vallási és erkölcsi alapelvéből foly. A reformatio ugyanis nemcsak *tan*, hanem *élet*, a Jézus Krisztus isteni erőiből meritett kegyesség és szentség. És a hol a reformáció gyökeret vert, ott a gyülekezetek megalakulása után azonnal kezdetét vette az erőteljes hit- és erkölcsnemesítés s a keresztyén szeretet életet mentő, könyörületes gyakorló tevékenysége. Történelmi tény ez, melyet semmiféle ellenérvvel letagadni nem lehet! Hiszen a XVIII-dik század nagy nevű belmissionáriusai, egy *Franke*, egy *Spener*, egy *Zinzen-dorf*, mind szigorú evangéliumi hívők és a keresztyén szeretet

gyakorlásának híres mesterei. S ezek a derék férfiak voltak azon időknél belmissiói apostolai és az általok megteremtett, de sokszor kigúnyolt pietismus volt a belmissió fő-fő mozgató ereje. Erről a pietismusról írja *Schenkel*, a kit pedig nem lehet a pietismus nagy barátjának tartanunk, *Zeitkämpfe* című művében azt, hogy: „mint megmentő angyal egy kihalt időben, jött a pietismus az ő áldásaival az egyháznak segélyül; a belmissió legjelentékenyebb szülőhelyei lettek a Franke által megalapított jótékony czélú intézetek!”

A belmissió *jelentősége* az emberi természet *kétféle szükségén*, ú. m. a *testi* és a *lelki* szükségén alapszik. Ehhez képest e két téren kell nekünk is ez evangélium erőivel a mi embertársainknak segítségére jönnünk. Csakhogy a segítő kéznek mindeniknél egy és ugyanazon forrásból kell eredni: a keresztyéni szeretet és könyörület örökvizű forrásából. A keresztyén, a kinek az isteni ígélet szól: „Minden a tied” — viszont feleli az ő Urának: „És nekem mindenem a tied; és én megdicsőítetem ő bennök”. (János XVII., 9. 10. v.) Ime már magában ebben a bibliai idézetben benfoglaltatik tulajdonképen a belmissiónak összes feladata. A keresztyén ember a mivel bír, azt az istenországának felépítése és felvirágoztatása végett *letétményképen* nyerte a Gondviseléstől!

A testi szükségletek kielégítésére, a belmissió szolgáltatában, számtalan cselekvési tér tárul fel a szeretet munkája előtt: szegények gondozása, munkanélküliek foglalkoztatása, nyomorult betegek ápolása és segélyezése, az utcái koldusok felkeresése és azoknak felruházása, züllésnek kitett gyermekek megmentése, népkonyhák felállítása, árvaházak, gyermek-menedékházak építtetése . . . főséges és mind meg annyi munkamezői az emberi könyörülő szeretetnek s a belmissiónak hatalmas ágazatai.

A belmissiónak hatalmas munkásai a *diakonissák* és a *diakonissa-intézetek*, a kikről és melyekről e folyóirat régebbi füzetiben kimerítő ismertetéseket írt *Csiky* Lajos és *Garzó Gyula* gyomai lelkész is a tiszántúli egyházkerületi értekezlet szatmári gyűlésén szép és kimerítő előadást tartott. *Hörler* strassburgi lelkész találóan mondja ez intézményről, hogy: „igazi plántaiskolák ezek, a melyekben keresztyén nők, kik az Úr szolgálatára szentelik egész életüket, a szükséges ismereteket megszerzik, hogy aztán a nekik adott talentumok szerint, a könyörületesség nyilvános műveiben, még pedig igazi evangéliumi szellemenben, a protestáns egyház érdekében, a belmissió szép és tágas terén működjenek.” (Das Diaconissenamt, Strassburg 1872 p. 10).

Ide sorolhatók továbbá a számanélküli mértékletességi és önmegtartóztatási egyletek: a fehér és kék-kereszt-egyesületek sokféle válfajai, melyek közelebbről nálunk is megalkultak; melyek azonban nemcsak testi, de lelki tekintetben is kiváló szolgálatot végeznek.

A mi már a belmissiói tevékenységnek második ágazatát, t. i. a *lelki segélyt* illeti, itt a keresztyén szeretet a maga mentő kezét mindenkinek előtt az erkölcsi lejtőre jutott *ifjúság* felé terjeszti ki. Itt találkoznak már: az árvaházakkal lelenegházakkal, gyermek-menedékházakkal és a javító-intézetekkel, a melyekbe részint olyan ifjak vétetnek fel, a kik már a bűn útjára tévedtek, részint pedig oly elárvult szülőknek gyermekei, a kik a szegénységnek és kiáltó nyomornak martalékai. Itt mutatkozik igazán a hatalmas és termékeny mezeje a belmissiói munkálkodásnak; téres munkamező, a hol az elhintett magvak az egyház jövő életében százszorosan gyümölcsözhetnek.

Azok az eszközök, a melyek által ez a nemes cél eléretik: a *buzgó ima*, az *Isten igéjének lelkes hirdetése* és az Úr szavainak értelmében alkalmazott *fegyelem*. És ezeken kívül van még egy javító és nemesítő eszköz: a *munka*. Halhatatlan emlékezetű reformátora ez intézeteknek, Wichern egyik jelentésében így nyilatkozik a nevelés ezen áldásos neméről: „Szinte hihetetlennek látszik elképzelni is, hogy azok a különféle foglalkozású gyermekek, a kiket mi részint asztalosokká, könyvkötőkké, könyvnyomdászokká, cipészekké, szabókká és földművelő munkásokká képezünk, milyen örömmel és lelkesedéssel végzik napi teendőjüket; mert főgondunk volt rá, hogy ki-kí tehetségének és hajlamának megfelelő munkát kapjon; de ez még nem elég, hanem gondoskodtunk arról is, hogy lelkök kellő szellemi táplálékot nyerve, el ne durvuljon. Mi nemcsak kézi, de keresztyén munkásokat akarunk itt nevelni Isten országának építésére“. A belmissiónak minő dicső és magasztos célja ez, midőn a philantropikus és humánus célt, a hasznossal és keresztyéni elemmel ilyen szép összhangba tudta egy Wichern hozni! A Pestalozzi és Fellenberg-féle törekvéseket látjuk itt testvériesen összeülni!

A belmissiónak a protestáns egyházban kiváló gondja van még a kisdedekre is; hiszen ezekért szól az Úrnak hívó szavata: „Engedjétek, hogy jőjjenek én hozzám a kis gyermekek; mert ilyeneké a mennyeknek országa“ (Márk. X, 14). A keresztyén szellemű óvodák és nyári menedékházak is a belmissió szolgálatában állanak. Csakhogy ezek nem azért

volnának ám, hogy vagyonos anyáknál a gyermek nevelés terhét megkönnyítsék, — hanem hogy azokon a szegény munkásokon segítsenek, a kik a mindennapi kenyér megszerzése végett nap-nap után kénytelenek a házi tűzhelyen kívül tölteni el nehéz munkában az ő idejüket. Az ilyen otthon nélküli kis gyermekeknél égető szükség is van olyan helyre, a hol azok hű gondozást és vallásos nevelést nyerjenek.

A belmissió nyújtotta lelki segítség, különösen a hit-ébresztés és hitszilárdítás terén, szintén hathatós intézményeket teremtett, a melyek közül kiemeljük :

1. A *biblia-terjesztő* társulatokat, melyek csekély összegért ú. n. körárúsok kiküldése által lehetővé teszik azt, hogy Isten igéje a legszegényebb kunyhókba is bemenetelt találjon. A vallásosságáról világszerte csodált angol nép körében 1804-ben alakult meg a brit és külföldi bibliatársulat és ma már az egész világon, és pedig nemcsak minden ismert nyelvekre, de még a különféle dialektusokra is le van fordítva a Szentírás, Róma minden átka és ellenzése daczára. A belmissio nagy erkölcsi ereje abban van, hogy a bibliára támaszkodik.

2. A biblia terjesztésével kapcsolatosan áldásos tényezői a belmissiónak az ú. n. *biblia-olvasó* és *bibliamagyarázati* órák is. a melyek mostanság magyar református egyházunkban is tért kezdenek hódítani. És ez helyes is. A biblia alapos ismerete és értése nélkül nincsen valódi öntudatos keresztyén élet. Nekünk a Szentírás igazi közkincsünk. A hitetlenség és babona, a vakhit és megcsökönyösödött vallástalansággal szemben ez védő és támadó fegyverünk . . . A nagy német reformátor, Luther, írta azt egykor a magdeburgi városi előljáróságához : „vigyázzatok, hogy a ti gyermekeitek a Szentírás helyes és alapos ismeretébe korán bevezettesse- nek, mert ennek ismerete nélkül ravasz ördögöket ugyan nevelhettek, de becsületes és jellemes embereket soha !“

Csakhogy itt aztán igazán sarokra kell állanunk, és résen kell lennünk, hogy magok épen a biblia-olvasók és magyarázók is ravasz ördögök ne legyenek, a kik e szép tisztet nem az egyház építő munkájában használják fel, hanem arra, hogy a viszály és egyenetlenség magvát hintsék el annak falai közt és hogy romba döntsék annak várait. Szép és dicséretreméltó dolog, ha ahhoz értő világi elem is részt vesz ebben a fontos munkában, de az igehirdető, a lelkes vezető és támogatása mellett cselekedje ezt. „Ki minék nem mestere, gyilkosa az annak“, mondja a magyar példaszó. A biblia helyes magyarázása egy egész embert, tudományosan

képzett és annak örök titkait megértő főt kíván, ki azt értelmesen és szöveghűen magyarázni nem képes, az többet árt, mint használ, sokkal többet ront, mint épít.

3. A belmissiónak üdvös és hasznos neme a *vallásos iratok* terjesztése is, melyet először hazánkban az angol traktátus társaság kezdett meg; de a melyet most már teljes elismerésre méltólag Magyar Protestáns Irodalmi Társaságunk is tovább fejleszt. És nincsen is olyan ár, nincs oly áldozat, a mely sok lenne a belmissió eme fontos munkájában. Minél több és minél jobb vallásos iratokat adunk népünk kezébe, annál erősebbé teszszük hitüket, szilárdabbá erkölcsüket s virágzóbbá közegyházunkat. Ez iratok szerkesztésénél a fő-súlyt mindég arra fektetném, hogy a magyar hazafias szellem ápolása mellett a református öntudat és hithűség is minél szilárdabb táplálékot nyerjen. A magyar protestáns egyház a mártYROK egyháza. Hány meg hány olyan esemény van a multban és mennyi vonás e vértanu egyháznak életében, a melyet mesterileg fel lehetne dolgozni és ez által a mai közömbös, hitében megingott s egyházához csak névleg tartozó tag kebelében a hithűséget lángra lehetne gyújtani és ez által fokozottabb és tevékenyebb egyházas életre lelkesíteni!

4. Egyik leghatalmasabb tényező a belmissió terjesztésének nagy munkájában a *keresztyén ifjúsági egyesületek* alkotása, a mely ma már csaknem világepítő munkát végez. Nincsen olyan protestáns egyház e földön, a hol ezek az ifjúsági egyesületek már bemenetelt ne találtak volna. Ne is kicsinyeljük a belmissiói munkának ezt a nemét! Ha az ifjút már zsenge korában, midőn szíve tiszta, lelke pedig nemes, a vallásosság erős kötelékeivel szorosan oda fűzzük az egyház testéhez: jöhet később az életnek bárminő megrázó jelenete, lehet élete bárminő sivár és szomorú; megpróbálhatja bár bűn ostromolni lelkét, csábítgatni s az erény és becsület útjáról eltéríteni őt: a vallásos légkörben nevelkedő ifjú azzal a messiási fenköltséggel utasít el magától minden kísértőt: „Eredj el sátán, meg vagyon írva, hogy a te uradat imádjad és csak őtet szolgáljad“ (Máté IV, 10.).

A belmissió igazi megteremtője maga Wichern is nagy súlyt helyez az ifjúsági egyesületekre, azoknak úgy az intelligens, mint az iparos, és munkás ifjúságot védő mindkét fajtájára. Nálunk, hol mind az intelligens ifjú, mind az iparos ifjúság elvallástanodása köztudomású: kétszeresen nagy jelentőségök van a keresztyén ifjúsági egyesületeknek. Nagy városokban, a hol az ifjak annyi ezerféle csábítgatásoknak

vannak kitéve; különösen életszükség az ily egyletek szervezése. Ezen ifjúsági egyesületeket Wichern a vasárnapiiskoláztatással akarja egybekötve látni, a melynek eredetét a nagy belmissionárius a reformatio korát megelőzőleg már Olaszthonban felleli, de a melynek igazi szülőföldje, jelen alakjában, mégis csak Anglia, a hol magában Londonban 60,000 vasárnapi iskola-tanító és tanítónő foglalkozik e belmissiói munkával.

Azt nem is kell bizonyítgatnom bővebben, hogy a nálunk szokásba jött egyházmegyei és egyházkerületi *egyházi értekezletek* többé-kevésbé szintén a belmissió szolgálatában állanak.

Az ilyen és ezekhez hasonló belmissiói intézmények létjogosultsága azon sarkallik, hogy az ily önkénytes hitápolás, erkölcsnemesítés és szeretetgyakorlat nem extra ecclesiam, idegen talajból, még kevésbé contra ecclesiam idegen lélekből, hanem magának az egyháznak testéből és lelkéből táplalkozik. A mi husunkból való hús és vérünkéből való vér ez . . . Az igazi belmissió se nem valami különös szekta, se nem valamely egyházfelforgató irány, mely az evangéliumi egyházzal ellentétben állana; hanem sokkal inkább a Krisztusi hitből fakadt hit és szeretet áldásos gyümölcse, melyet első sorban magának az egyháznak kell a legmelegebben ápolni és terjeszteni. Buzgó hitnek buzogása a hitért. Szeretnek munkája ez az egyházban az egyházért. Fa, mely az Úrnak házában találja fel első sorban az igazi termő talajt. Az igazi munkás keresztyén életnek hatalmas megnyilatkozása, egyházunk életalapjából nőve és fejlődve ki. Az evangéliumi egyháznak örök alapja, a melyen kívül senki más ilyen fundamentumot nem vethet, magának a belmissiónak is alapzata, a melynek *közös* forrásából meríti aztán a protestantismus is maga éltető erejét: az életnek vizét!

Ezért a belmissiónak jelentősége abban áll, hogy ennek újjászülő *ereje* az evangéliumi egyházat még jobban áthatja és felvirágoztatja. Es erre, épen a mai viszonyok közt, égető szükségünk van. Az idők jelei nagyon is komolyak. Lázás tevékenységre, szakadatlan munkára hívnak minket. A mi helyzetünk nagyon is hasonlít most az édes hazától elszakadt s a pusztába bujdosó Izráel fiaihoz. Egyik kezünkben a védő, másikban pedig az építő eszköz. Nekünk ma már minden tért nehéz küzdelemmel kell elfoglalnunk, s résen állva és féltékeny gonddal örködve, megtartanunk. Áldva legyenek azok az önkénytes munkások, férfiak és nők, a kik e küzdelemben nekünk lelkészeknek segítségünkre jönnek! Áldás életére annak „a királyi papságnak és szent nép” nek, a

mely az istenországaért ekként hevül. Nincs egyház e föld tekén, a melynek a belmissiói tevékeny munkára égetőbb szüksége lenne, mint épen a magyar protestáns egyháznak. S ha valahol, úgy nálunk van nagy jelentősége és jogosultsága a belmissiónak.

Egyik derék schweiczi ref. lelkész, *Fay*, a belmissió jelentőségéről így nyilatkozik: „a protestáns egyház nélkülözhetetlen eleme ma már ez, a mely ebben a könyörületnek és Krisztusi szeretetnek hatalmas és újjászülő ereje gyanánt tűnik ki; és a mely, jólehet a szoros értelemben vett lelkészi hivatalnak szűk körén *kívül* — de mégis az egyházban *belől* esik. És ez abban összpontosítja a maga feladatát, hogy az egyház szolgálatában a világi elemet is fokozottabb tevékenységre ösztönzi“. (Die innere Mission vom Pfr. *Fay*. Chur. p. 101.)

Harnisch berni egyetemi theol. tanár már 1830-ban így kiált fel: „A protestáns egyházban nem elég csupán csak maga a *szószék*, ki kell vinni az evangéliumot az életbe. A nép szívéhez hozzá kell férkőzni a templomon kívül is. És nekünk e nemes munkában világi papokra van égető szükségünk, mert ez a fontos munka óriásilag sok egy lelkész vállaira!“ (Frisches und Firnes Bern II. p. 122) És a lelkész csak is örülhet annak, ha egyházában ilyen munkatársakra találhat, kik református hitczikkeink kellő tiszteletben tartásával és ennek szellemében kiveszik a magok részét az egyház építő munkájából. Hiszen mi: „királyi papság és szent nép“ vagyunk. Azoknak a beteges tüneteknek is, melyek mostanában a hazai protestáns egyházban, a különféle egészségtelen irányú szekták terjedése által nagyon is érezhetővé váltak, a lelkészi és világi elemnek az ilyen együttes belmissiói munkálkodása vethetne véget.

A francia protestáns egyház egyik oszlopmembere, *Grandpierre* párisi lelkész, ki egykor a „Societe-Central“ czimű belmissiói együletet megalapította, az egyház belmissiói munkálkodásába bevonja a *női elemet is*. Tagadhatatlan, hogy a keresztyén nők bámulatos érzéssel bírnak ahhoz, miképen kell az emberi fogékony szívhez férkőzni és azt vallásosságra hangolni. Ezért nélkülözhetetlenek a *diakonissák* a betegek ápolásában, a kisdedek óvásában, a vasárnapi iskolákban stb. Csakhogy aztán a nők belmissiói munkássága az egyházban a könyörülő szeretet nemes műveinek gyakorlásában, ne pedig az igehirdetésben álljon. Nekünk Tabithákra van nagy szükségünk, nem pedig Priscillákra és Maximillákra.

Abban áll végre a belmissiónak nagy jelentősége, hogy

a protestáns egyház jövő fejlődésére nézve a helyes *riadnyt* és a valódi *czélt* kimutatja. És ez itt visszavezet minket ama forráshoz, melyből nemcsak a protestáns, hanem általában véve a keresztyén egyház is eredetét vette; és a hol az első sorban nyílt ajtókra és fogékony szívekre talált. Miként nevezetesen a Krisztus is a szegényeken és elhagyatottakon könyörüült meg, „úgy esett meg a nagy reformátornak szíve“ — mint ezt Hundeshagen egyháztörténet író mondja — „a szegény nyomorult néposztályon első sorban; ő is ezekhez fordult, mint az Úr is ezeket kereste és a reformatio élő fája épen a szegény emberek szívében vert hatalmas gyökeret, itt talált legkedvezőbb talajt“ (Der deutsche Protestantismus, Bern p. 14). Zwingli és a többi reformátorok is így éreztek és gondolkodtak. S épen abban rejlik a reformatiónak roppant áldása és a protestáns egyháznak magasztos hivatása, hogy első sorban épen azokra az elemekre terjesztette ki boldogító áldását, a kik mint pásztor nélküli juhok, tévelyegve és elhagyatottan éltek. A protestantismus a nép egyháza, valóságos vallási demokraczia. A protestantismusnak erkölcsi hatalma és újjászülő ereje abban az arányban fog nálunk megújulni, a mily mértékben át tudja hatni az ő evangéliumi erejével a népnek legalsó rétegeit is.

És abban az örvendetes tényben, hogy a protestáns egyház a belmissió forrását és eredetét épen a hívők összeségének szívében keresi, adva van ennek célja és feladata is. A belmissiónak jogosultsága épen az, hogy ez a gyülekezet benső életében az egyetemes papság elvét megvalósította és annak érvényt szerzett. Maga a belmissió lánglelkű apostola Wichern is azt mondja, hogy: „a belmissió az egyházban az egyetemes papság elvének legmagasabb foka és legdicsőbb megnyilatkozása!“ És ezt a magasztos munkakört, ezt a fölséges hivatást a mi világi papságunk figyelmébe nem ajánlhatjuk eléggé, a mely — tagadhatatlan — némi elkötelezettséggel is jár! Ha baj van az egyház falain belől; ha az nem tölti be fontos hivatását eléggé; ha az híveivel szemben nem felel meg oly mérvben a feladatának, a mint azt a protestantismus fogalma és rendeltetése megkívánja: — akkor és ott a világi elemet is méltó szemrehányás illetheti. Magából az egyetemes papság fogalmából egyenesen következik ez. És ez az igazság sehol sem áll erősebben, mint épen a magyar református presbyteri egyházban!

Befejezésül még pár szót arról, hogy minő befolyást gyakorol a protestáns belmissió az államok s általában véve a társadalom sociális életére? Egész határozottsággal

felelhetjük, hogy ez a befolyás a milyen nagy, épen olyan áldásos. Ennek a vajudó századnak convulsiói, forradalmi kitörései és államokat romba döntő munkái között, a külföldi prot. népeknél a belmissió mint erkölcsi gyógyító és kien-gesztelő tényező, a maga üdvös befolyását mindig érvé-nyesíteni tudta. A társadalmi életnek sokszor elzüllött sociális viszonyai között is ott volt az mindenkor, mint áldást vivő intézmény. A hol a nyomor segélyért kiáltott, meghallgatta ; a hol a bűn mentőkéz után nyult, azonnal segítségül jött. A socialismus, communismus és anarchismus kitörései közt bá-
 ran megjelent és a lázongó kedélyekre megnyugtatólag és csillapítólag hat és hatott.

És a mai társadalmi viszonyok között, midőn minden-felé izzó lávafolyam felett járunk s ég a talaj lábunk alatt. ismét a belmissió lesz az az eszköz, mely az egyháznak tár-sadalommentő munkájában segítségül jó. Ki fogja tagadni, hogy magyar társadalmunk beteg, nagyon beteg. Elméleti eszközök, legyenek azok bármilyen nagyszerűen is kitalálva, itt többé nem sokat segítenek. Itt már nem tervezgetni, a gyógyszereket keresgetni, hanem tenni, gyorsan segíteni kell. Ki-ki tegye azért kezét a szántóvasra és hasogassa minél mélyebbre a barázdákat. Hintegesse szorgos kezekkel az egyház termő talajába a belmissió áldásos magvait, hogy azok abban kikelve, sudárba szökkenve s élő terebély fává felnevekedve, legalább a következő század hajnalán, a keresztyén népek millióit boldog csendes és megelégedett életre vezessék !

A világtörténelem feljegyezte lapjára, hogy a híres tra-falgári csatasíkon, a döntő ütközet megkezdése előtt, az angol seregek fővezére Nelson, katonáihoz következő szavakat intézé : „számítok rá, hogy ma mindenki meg fogja tenni a maga kötelességét !“ A mi magyar református egyházunk is döntő ponthoz jutott. Nekünk most már minden alkalmat meg kell ragadni, minden eszközt fel kell használni, hogy a harcztot sikerrel megharczolva, a diadal a mienk legyen. A belmissiót minél intenzivebbé kell egyházunk életében tenni. Ez lesz a mi legsikeresebb fegyverünk a jövő küzdelmei közt. A nemes harcztban mellettünk lesz az a nagy és erős, a kiról a zsol-táíró mondja : *„Az Isten a mi oltalmunk és erősségünk és igen alkalmas segítségünk a mi nagy nyomoruságainkban. Ez okáért nem félünk, ha a föld megindulna is és ha szintén a hegyek a tenger közepébe bémérülnének is.“* (Zsolt. XLVI, 1. 3. b.)

Dr. Márk Ferencz.

COMENIUS SÁROSPATAKI BEKÖSZÖNTŐJE.

— 1650 november 24. —

A mint a fenti kelet mutatja, e hó 24-én nevezetes nap fordulójához jutunk; ekkor lesz ugyanis 250 esztendeje annak, hogy a harminczéves háború sötét századának nagy paedagogusa, Comenius Amos János, a kinek elvein alapul úgyszólván egész modern nevelésügyünk s a kinek szelleme a paedagogika munkásai számára még beláthatlan időkre az eszmék és tanulságok kiapadhatlan forrása lesz, Lorántffy Zsuzsánna özvegy fejedelemasszony s ennek fia, az európai műveltsége s kiváló lelki tulajdonai miatt egyik legjelesebb történésziünk által „meteorként“ magasztalt (III.) Rákóczi Zsigmond¹ által a sárospataki iskolának reformálása czéljából meghívattatván, itt — mint jó Szombathi István mondja — „igen fontos orációval beköszönt“² s ezzel hazai ev. prot. nevelésügyünk történetének egy oly, bárha csak rövid idejig tartó, korszakát nyitotta meg, a melylyel, hősünknek, az egytetemes neveléstörténetben elfoglalt elsőrangú helyénél fogva, nemzetünknek, a kulturnépek történelmi pantheonjában a halhatatlanságot örökre biztosította.

Valóban lélekiemelő látni, hogy ez a maroknyi magyar nemzet, a mely azon időkben egyfelől az őt széttépni törekvő „imperium“ sasával, másfelől az életerejét polypként kiszípolyozó izlammal szemben a létért való küzdelem izzadságos éveit élte, a harcok zaklatásai és riadalmi között bírt annyi lelki erővel, hogy művelődéséről soha meg nem feledkezett; s a protestantismusé s első sorban a protestáns lelkiismereti s evvel a nemzeti alkotmányos szabadságnak zászlóját bátor kézzel fennen lobogtató erdélyi fejedelmeké az érdem, hogy e zavaros időkben népüknek a kulturát s e kultura által

¹ L. Szilágyi Sándor: „Magyar történelmi életrajzok“. Budapest, 1888. 118 s k. l.

² A sárospataki ref. kollegiomnak rövid históriája. fő pátrónusainak, kurátorainak, professorainak és seniorainak lajstromával. Öszveszedte Szombathi István, azon koll. egyik prof.“ Sárospatak, 1827. 4. l.

népüket megvédelmezték s megtartották. És ha e gyászos századból nem tudnánk egyébre hivatkozni, mint Apáczai Cseri János és Comenius neveire, a kik egyazon időben gyűjtik meg, amaz a Királyhágón túl, ez a Királyhágón innen, a keresztyén humanismus nemes edényébe helyezett nemzeti művelődésnek szövéténekét¹; ha nem tudnánk más könyvet megnevezni, mint a „Magyar Encyklopaediát“ és a „Schola pansophicát“ vagy az „Orbis pictust“: már is elég alapunk van arra, hogy a protestantismusnak a hazai közművelődésügy terén végzett nagy missióját beigazoljuk, melyet egyébként az ugyane században kiállott vértanúságával is megpecsételt.

Ez az oka, a miért e 250 esztendő fordulót sietek megragadni, s visszaidézve a nagy pedagogusnak oly rég elhangzott s bizony tán már el is felejtett szavait, gyűjtök „rég mécsnél új szövéténekét“.

Nem szándékozom e helyen Comenius magyarországi szereplésével egész terjedelme szerint foglalkozni. Legyen elég e tekintetben Dezső Lajosnak „Comenius A. J. Magyarországon 1650—1654“ cz. derék munkájára² és Kvac sala János dr. volt pozsonyi ev. lyceumi, most dorpat i egyetemi tanárnak kitűnő Comenius-biográfiájára³ s az e művekben idézett gazdag forrásirodalomra utalnom. — Az én feladat om a tanulmány címében egész szabatosan meg van jelölve.

* * *

Lorántfy Zsuzsán na özvegy fejedelemasszony, az ő „szerelmes, édes urának“, I. Rákóczi Györgynek halála után, 1649-ben, kisebbik fiával Zsigmonddal Erdélyből Sárospatakra jött állandó tartózkodásra s inentül — miként Szombathi J. (i. m. 7. l.) mondja — „életét főképen arra szánta, hogy ezen kollégiumot minél nagyobb tökéletességre vezesse“. — A kegyes özvegyet ez elhatározásában — minek áldását egyébként Apáczai kolosvári iskolája is érezte⁴ — művelt lelkének nemes ösztönén kívül különösen a kegyelet is vezette

¹ Lásd szerzőnek: „Apáczai Cseri János, mint paedagogus“ című munkáját. Budapest, 1897. — 8. l.

² Megjelent a „Sárospataki Lapok“ 1883. évfolyamában s majd külön önálló könyvben is, az idézett czímen. u. a. évben.

³ „J. A. Comenius. Sein Leben und seine Schriften“. Leipzig, 1892. Jubiláris munka, Comenius születésének 300 éves fordulójá alkalmából.

⁴ Lásd *Gyalui Farkas*: „A. Cs. J. életrajzához“ . . . stb. Kolozsvár, 1892. — 20. l.

elhunyt nagy jó ura, az öreg fejedelem emléke iránt, mint a ki élete egyik legszebb feladatának éppen az iskolák istápolását ismerte s éppen a családi birtokának központjában Sárospatakon lévő ősi kollégiumot különös gondjaival kísérte.¹

Maga az iskola ez időtájt, nem tekintve az elemi tanfolyamot, három osztályból, jobban mondva csoportból állott. Az első felölelte a latin és görög grammatikát; a második a retorikát, poetikát és logikát; a harmadik a theológiát és philosophiát. Tehát tanító és lelkészképző egyaránt a szomszédos partikuláris iskolák s a vidéki gyülekezetek számára²; s egyúttal a nemesség ifjainak a magasabb műveltség forrása. — Mindennek daczára azon magaslatot, a melyen az akkori kölföldi ú. n. academicum gymnasiumok állottak, éppen meg nem közelítette. Ennek oka első sorban is a papok és tanárok conservativismusa volt, a melylyel a régi nyelvi formalismushoz s elcsépelte tankönyvekhez ragaszkodtak s minden újítást, mint az egyházi és iskolai rend felforgatására irányuló törekvést üldöztek. — A mint ezt híven mutatja Tolnay Jánosnak, ezen Apáczai által is annyira magasztalt kiváló tudósnak és paedagogusnak³ esete, a kit az Angliában szerzett hasznos tapasztalatai alapján megkezdett iskolai reformjaiért, Miskolczi István esperes és Tolnai István pataki lelkész, az iskola akkori kurátorai, hivatalából egyenesen kizavartak, minnek főindító oka egyébként a jeles tanár presbyterianus álláspontja volt, a melytől az episkopális systema felé hajló orthodox papság, mint veszedelmes forradalmi elvtől, irtózat-tal fordult el s a melyhez való ragaszkodása ugyanakkor Apáczai Cseri Jánosnak is gyulafehérvári állásába került. — Végzetes csapás volt az iskola fejlődésére az is, hogy a tanári állást akkoriban — miként ezt Apáczai is, Comenius is keserűen felpanaszolja — csupán a lelkészi pályára vezető lépcsőnek tekintették s nyomban háttal fordítottak neki, mihelyt egy jobb jövedelmet nyújtó parochiába juthattak. A minnek következménye az volt, hogy az iskola valósággal egyes kezdő tanítók kísérletező állomásává alacsonyult, a kiknek nem lévén elegendő paedagogikai tapasztalatuk és tudományos készségök, önálló lépést nem is tehettek, hanem kézről-kézre kerültek a régi, elavult tankönyvek; minnek a keserű levét aztán persze az ifjúság itta meg. De sőt még csak kellő számú

¹ Lásd alább Comenius beköszöntőjét.

² Lásd alább Comenius beköszöntőjét.

³ Lásd szerző i. m. 79. és 81. l. — Apáczai Tolnait egyenesen, mint a sárospataki iskola társtreformátorát magasztalja Comenius mellett.

képzett tanerőik sem voltak, hanem az oktatást főleg az alsóbb fokozatokon, maga az érettebb ifjúság látta el! Hozzá tantervek sem voltak kellő számban; a partikuláris iskolákból az ifjak igen különböző előképzettséggel jöttek fel; egyszóval a képzelhető legamabilisabb confusio képe mindenfelé. Ily körülmények között aztán nem csoda, hogyha az ifjúság, megérezve a biztos és erős paedagogikai vezetés hiányát, régi autonóm szervezetének birtokában mindinkább a fejtelenség, rakoncátlanság végletébe sodortatott, a tiszteletlenség a tanárok irányában mind ijesztőbb mérveket öltött, úgy hogy sürgősen gondoskodni kellett arról, hogy „a tanítók és tanulók között minden zavar megszüntetessék s bizonyos rend állapotassék meg“, mint ezt a Comenius érkezése előtt két évvel kiadott tanrendszer igazolja. Egyszóval a baj oka mélyen feküdt és gyökéragai lenyúltak az iskolai felügyelőség, a tanítók, a tanulók és a tanrendszer fogyatékoságaiba;¹ maga az iskola pedig napról-napra tengődött és sorvadott.

Érthető a nagylelkű fejedelemasszony aggódó gondja és törekvése, hogy a bajon gyökeresen segítsen. S egyben tiszteletre is kész az az előkelő felfogás, a melyet e reform megconciplálásában tanusít, a midőn egy oly férfiú kezébe óhajtja letenni kedves iskolája jövő sorsát, kinek nevét már egész Európa, sőt idegen világtájak is² tisztelettel emlegetik, s kinek pansophiájától várják Angliában ép úgy, mint Svédországban, a nevelés- és oktatásügy újkorának hajnalhasadását.³

Comenius akkor, a midőn a fejedelemasszony és Rákóczi Zsigmond meghívását kapta, Lissa lengyelországi városban tartózkodott. A már 58 éves férfiúnak háta mögött felette mozgalmas és tragikus mult áll. Küzdelmes ifjúság után, a melynek a léha és gerincztelen iskolai rendszer miatt kárba vesztett

¹ A pataki iskola akkori állapotának bővebb rajzát l. *Dezső* i. m. 24—35. l. Általában pedig a hazai prot. iskolák akkori állapotára l. szerző A. Cs. J. i. m. 9—35. l.

² Comenius „Janua“-ja akkor már 12 európai nyelvre s ezenkívül az arab, török, persa, sőt mongol nyelvekre is le volt fordítva. L. *Raumer*: „Geschichte der Paedagogik“. Stuttgart, 1843. II. Theil. 48. l. — E könyv hazánkban is már a 40-es években erős használatban volt. Apáczai a M. Encyklopaediájában magasztalja. L. szerző i. m. 33. l.

³ Az angol parlament már 1641-ben meghívja Comeniust, hogy az iskolaügyet reformálja; ő el is ment Londonba, de tervének kivitelében megghiúsította az irek lázadása. A következő évben már Svédországban van, hová még 1638-ban kapott meghívást s itt Oxenstierna Axel kancellárral tárgyalt a pansophikus iskola életbeléptetése ügyében. Egyelőre azonban a tervelésen túl itt sem jutottak.

éveit később, meglelt férfikorában, oly fájdalommal sírja vissza,¹ 24 éves korában Fulneckben a cseh-morva testvérek gyülekezetének prédikátora lesz; a várost azonban a spanyol vallonok elfoglalják s az ő könyvtára és kéziratai elzülnek. A harminczéves háború fergetege később még jobban érezteti vele zordon haragját. 1624-ben egy császári pátens az ország összes, a római kath. hitre visszatérni nem akaró lakosságát földönfutóvá teszi, papjaikat számkiúzi, s Comenius is hitfeleivel a hontalanság vándorbotját kénytelen megragadni. Ezóta élete folytonos bolyongás, kevés pihenővel, sok szenvedéssel és gyászszal. Végül is egykori gyülekezetének egy kis töredékével Lengyelország Lissa városában talál menedéket. A testvérek itt, 1632-ben, gyülekezetük püspökévé választják meg. Nem a hivatal miatt, mert a cseh-morva egyház akkor megszünt már létezni s Lissában is a kálvini egyházba olvadt, hanem inkább a püspöki successio folytonosságának megőrzése miatt, mert a testvérek erősen bíztak, hogy a megpróbáltatások borús napjait majd még derű fogja követni.

Maga Comenius, kinek lelki világát a felekezetét jellemző mysticismus szokatlan mértékben eltöltötte, népének pusztulásában egyenesen Istennek büntetését látja — bűneikért. Bűnük pedig, hogy az élvezett szabadság idején lanyhakká lettek s a szigorú egyházi fegyelem, a mely a testvérgyülekezet lényegét és erejét képezte, meglazult. De stentül meg volt győződve, hogy az Úr az ő választottait, ha ostorozza is, meg fogja szabadítani alkalmas időben. Legkedvesebb tanárai, főleg a komoran fenséges lelkületű Alstedt,² még tanulókorában lelkébe oltják a chiliasmus hitét, s ő, minél kegyetlenebbül sújtja őt s népét a sors, csak annál inkább megerősödik abban a meggyőződésében, hogy az Úr közel. Vallásos lelkének egyetlen vigasza, tápláléka e hit, s e hitnek élőforrása a szentírás, itt is főleg a János Jelenései. Innen pedig újfent csak azt

¹ A „*Didactica magna*“ című halhatatlan könyve XI. f. 13. pontjában. E fejezetben az akkori iskolák czéltévesztett voltát panaszolja fel, s többek közt így szól: „Egyébiránt mi szükség tanúk után néznünk? Hisz annyian vagyunk, a kik az iskolából az igazi tudományos műveltségnek csak árnyékával jöttünk ki. Én, egy igénytelen ember, szintén egyike vagyok a sok ezernek, kiknek életük tavasza, virágzó ifjú éveik, iskolai léhaságokkal nyomorogva teltek el. Elvesztett koromra való visszaemlékezésem óh hányszor esalt kebelembe sóhajt, szemembe könnyüt és szívembe fájdalmat, mikor már mélyebb belátáshoz jutottam; s hányszor indított ama fájdalom, hogy felkiáltok: Vajha visszaadná Isten lefolyt éveimet!“ (O mihi praeteritis Jupiter si referat annos!) L. *Dezso Lajos* fordításában C. A. J. „Nagy oktatásana“. Sárospatak, 1896. 50. l.

² Herbornban. Alstedt később a gyulafehérvári kollégiumot szervezi újjá (L. „*Apáczai Cs. J.*“ cz. munkám 22. s. köv. l.)

olvassa, hogy az Úrnak dicsőséges eljövételét az Antikrisztus uralma előzi meg. Nos, ez a szomorú idő íme itt van. Az az apokalyptikus Babel nem más, mint Róma, a benne székelő Antikrisztussal, a pápával, s hadainak vezére a „szent római birodalom“ császára. ki zsoldosaival mindenfelé üldözi, pusztítja az Úrnak népét. Ez az apokalyptikus hit akkoriban felette el volt terjedve. A szenvedések által okozott ideges izgatottságban mystikus lelkek víziókat látnak s azokat, mint Istennek akarátját, népüknek kijelentik. Kotter, egy sziléziai cserzővarga, — Ponjatovszka, egy, a cseh-morva testvérek közé tért szerzetesnek aszkóros leánya, — Drábik, egy viharos életű pap, ki később vérpadon végezte prófétai pályafutását, mind a hárman a cseh morva testvérek felekezetének tagjai, víziókban Istennek kijelentéseit veszik, az Úr ezeréves uralmának kezdetét a közel jövőbe helyezik s akarátának végrehajtó eszközeiül, a körülmények szerint, Gusztáv Adolfot, XIV. Lajost, majd a törököket, majd a Rákócziakat jelölik meg. És Comenius, ki a XVII. század leghíresebb látnoknőjével, Bourignon Antoinettel is összeköttetésben állott, hitt e jóslatoknak. Helyzete, mely összeforrott gyülekezete állapotával, mint ezt életírója oly találóan mondja, hasonló volt egy menthetlenül elveszett tüdőbeteg állapotához. Mások tudták, látták, hogy a testvérek felekezete rövid időn ki fog veszni. Angol tisztelői híjják. jőjjön Irlandba, hol szeretetteljes fogadtatásra, ellátásra számíthatnak; azonban Comenius, ki már közel 20 éve püspöke gyülekezetének, állandóan azzal felel, hogy oly messzire nem mehetnek, mert esetleges hazatérésök igen meg volna nehezítve; s míg élt, hitte, hogy életük nincsen veszélyben.¹ S e hite, mint ez az aszkórosoknál történni szokott, öregbedő korával csak mind erősödött. Csalódások ki nem ábrándították, sorscsapások meg nem törték. Élete vége felé, 77 éves korában irt vallomásaiban,² ezt mondja: „... Ezenkívül (a világ labirintusán kívül t. i.) azonban Isten akarátából még egy második szokatlan labirintusba is jutottam, a mennyiben a korunkban történt látomásokat Lux in tenebris (világosság a sötétségben) cím alatt kiadtam.³ Sok gondot és fáradságot,

¹ *Kvacsala*: „Emlékbeszéd a pozsonyi ág. hitv. ev. theol. akadémiái Olvasó-kör által rendezett Comenius-ünnepen 1892. márczius 28-án“ 9. l.

² „Az Egy szükséges tudnivaló dolog, ez életben, a halálban és a halál után, melyet a világ hiábavalóságai között megfáradt s ez Egy szükséges dologhoz visszavonuló aggastyán, C. A. J., 77 éves korában e világnak megfontolásul ajánl.“

³ E munka megjelent 1657-ben s tartalmazza Kotter, Poniatovszka és Drábik jóslatait.

de sok félelmet, irigységet és veszedelmet is okozott az nekem, minthogy könnyenhivőséget kinevették. . . . Ha néhány jóslat nem is ment teljesedésbe, azért óvakodom a zúgolódástól, a mit Jónás is megbánt. Bizonyynal van Istennek jó oka, hogy háta-
 tározatait, vagy legalább erre vonatkozó kijelentéseit meg-
 másítsa.“

Valóban végzetes, de egyúttal tragikusan fenséges egy könnyenhivőség, a mely e nagy lelket fogva tartja. Mi tiszte-
 lettel hajlunk meg előtte; s ha tán akadna valaki, a ki mo-
 solyogna felette, gondolja meg, hogy Comenius nem a XX.,
 de a XVII. századnak, ennek a véres, gyászos, fanatikus szá-
 zadnak a gyermeke; s gondolja meg azt is, hogy e könnyen-
 hivőség teremtette meg Comeniusban, a theologusban — a pae-
 dagogust s szülte meg elméjében halhatatlan paedagogikai
 gondolatait.

Mert úgy illik a hívő keresztyén emberhez, hogy az Úr
 eljöveteletét elkészülve fogadja. S e czél elérésére egyetlen út
 és mód a — nevelés. Ennek pedig ismét alapfeltétele a jó
 iskolák, jó nevelők, jó módszerek, jó könyvek. Azért hát az
 üldözött ifjú prédikátor bujdosásainak keservét egy nagy pae-
 dagogikai reformactio megindításával édesíti meg, s ama val-
 lásos reménység vezetése alatt a leglázasabb és áldásosabb
 irodalmi tevékenységet fejt ki. S a mi nagy szívét oly fen-
 ségesen jellemzi: e paedagogikai tevékenységben nem szorít-
 kozik csupán bujdosó felekezetére, hanem — minthogy minden
 ember egyaránt hordozza Isten képét, s így minden ember
 egyaránt üdvösségre van teremtve — keblére öleli az egész
 emberiséget, minden törekvése az egész emberiség ügyét szol-
 gálja. A fáradalmak meg nem tudják törni, később korának
 tévedéseitől megóvja férfi lelkének mozgékonyága; duzzadó
 vitorlákkal indul neki az élet tengerének, a nélkül, hogy csak
 perczre is megingana, s eszméinek szabad repülést enged,
 a nélkül, hogy kivihetőségök felett tépelődnék. (Raumer i. h.)

Így születik meg, egyéb munkáinak hosszas sorozata után,
 a 36 éves férfi lelkében a „Didactica magna“, ezen „az ifjú
 lelkesedésével, az érett ember bölcseségével s a valódi génius
 gazdagságával“ (Kvacsala: „Emlékbeszéd“ 7. l.) megírt csodás
 könyv; így a „Janua“, a mely szerzőjének nevét egy nyom-
 ban az egész világon ismertté és tiszteltté teszi; így jelenik
 meg pansophikus iratainak egész sora, a melyek forrongásba
 hozzák a művelt világot s a gondolkodó lelkekben egy új kor
 közeledtének érzetét keltik fel.

Mind e műveiben, a melyeket egy sereg tankönyv s egyéb

irat egészít ki.¹ hadat üzenve az addigi iskolai rendszernek, mint a mely rideg nyelvi formalismusát és társadalmi exclusivitását még a természet rendjét egyenesen felforgató fonák módszerrel is tetézte, (a minék hiábavalóságát hősünk maga — mint láttuk — a saját ifjúságában szomorúan tapasztalta.) egy próféta ihletettségével s erélyével kibontja a paedagogikai reform zászlaját, a melyre az általános tankötelezettség (nem ugyan a törvény, de az ember rendeltetése alapján), a nyelvi oktatásnak a reáliakkal való megtermékenyítése, az ismeret egész körére kiterjedő encyklopaedikus oktatás és pedig az iskola összes fokozatain, ez iskola fokozatainak szabatos megállapítása, fel egészen a minden iskolák szellemi központját és tápláló forrását képező s ezért az egész világra szóló tudományos akadémiáig, s a természet rendjének törvényéből levezetett egyetemes, szemléltető módszer elvei vannak felírva. Mert csak így lesz igazán elérhető a nagy cél: „Omnes, omnia, omnino“, mindenkit mindenre, általános módszerrel megtanítani. És így lesz aztán mindenki „pansophos“-szá, mint Isten; hogy lehessen mindennek szerető atyafiává is, miként Isten maga a szeretet.²

Pansophiájával tehát Comenius a legideálisabb, a leg-humánusabb célzt szolgálja: kibékíteni, kiengesztelni ezt a nyelvi, vallási és műveltségi választófalak által pártokra osztott s egymást és tagjaiban önmagát emésztő emberiséget önnönmagával; hogy legyen végül e föld Istennek országa, hol a szeretet uralkodik s a szeretetben békesség, öröm és boldogság terjed mindenfelé.

E pansophikus törekvéseiben Comeniust az egyetemes tudomány mellett az egy közös nyelv és a vallások egységének eszméi is élénken foglalkoztatták. Mily szédítően magas cél; mily vakmerően ábrándos ideál! Az ember, törpesége érzetében, neg a mindennapi élet, a történet tapasztalatainak hatása alatt, legfeljebb egy búsat sóhajt s aztán fájdalmas mosolyra fakad az ily nagy álmok álmodója felett. De „ha ki mosolyog e nagy célnak, gondolja meg, hogy Comenius ezzel a czéllal 20 évig gyűjtött és dolgozott, s e munkája gyümölcsét három napi tűzvész emészté fel“.³

¹ Hogy mily gazdag és lázas tevékenységet fejtett ki Comenius mint egész életében, úgy különösen sárospataki tartózkodása előtt, annak illusztrálására elegendő a *Kvacsala* nagy szorgalommal összegyűjtött bibliográfiai jegyzékére utalnunk, idézett biográfiai műve végén, a Függelék 69—89. lapjain.

² A t. olvasót ráuntaljuk azon feltűnő rokonságra, a mely Comenius és Apáczai paedagogiai eszménye között van. L. szerző i. m. 110—139. l.

³ *Kvacsala*: „Emlékezés“ 8. l. Czéltás az 1656. évi nagy lissai

Íme a férfúnak benső világa, a kit a nagylelkű fejedelemsasszony s hozzá méltó lelkületű fia, lissai menedékéből nagy reménységgel és bizodalommal hívnak meg. „A végből hívunk tégedet — írja neki a nagyasszony — hogy segítségül légy pataki iskolánk reformálásában.“ Nem oktató professornak hívják őt, hanem az iskola szellemi újjászervezőjének, vezetőjének, tanulmányi felügyelőjének és intézőjének. Fehér lapot adnak a kezébe: jőjjön, valósítsa meg itt paedagogikai eszméit.

Szükséges volt pedig hősünk e benső világát, elhivatásának e természetét feltárni azért, mert csak ez alapon válik igazán érthetővé mindaz, a mit a következőkben, Comenius beköszöntője kapcsán, még róla mondani s tőle magától hallani fogunk.

* * *

A westfaleni béke (1648) Európa eddigi állapotán lényegesen változtatott, s a cseh-morva testvérek ép oly árván álltak ott most is, mint azelőtt. A szerteszört gyülekezet hívei tehát tanácskozásra készültek a felett, hogy a dolgok új állapotában mitevők legyenek, s elhatározták, hogy gyülekezésük helyül ezúttal Magyarországot választják. A lengyelországi testvérek képviselőtében, közóhajtásra, Comenius jött el, a kit e készülődéseiben ért Rákóczy Zsigmond meghívó levele. Comenius e levelet megmutatta hitsorsosainak, s ezek azt tanácsolták, hogy ez ügyet is beszélje meg a magyarországi testvérekkel. 1650 husvétján ér Szakolczára, a hol, s majd egy hétre rá Puchón, Lorántffy Zsuzsánna birtokán, több napig tartó tanácskozás után, elhatározzák, hogy ha az egész világ el is hagyja őket, ők annál buzgóbban csüggnék Istenükön, s rábeszélék Comeniust, hogy fogadja el a pataki meghívót, hiszen nyilván Isten ujjá dolgozik itt. Főleg Drábik — a kivel Comenius itt ismerkedik meg — a legvérmesebb reményeket táplálja. Viziója van s Rákóczi Zsigmondban látja a közel jövő váltság fejedelmét, ki a győzedelmes harcot az Antikrisztussal fölveszi. Íme most e fejedelmi ifjú Comeniust hívja: hiszen már ez maga félgyőzelem! És Comenius — buzgó ima után, a melyben Istenhez elméjének megvilágításáért könyörgött — hitelt ad a jóslatnak s a meghívást elfogadja.

Most már Patakra indul s május havában oda is ér, hol

tűzvészre, a midőn a lengyelek a várost feldúlták s a mikor Comeniusnak is — ki Sárospatakról való eltávozása után itt húzódott meg — háza, könyvtára és majdnem összes kéziratai a lángok martalékává lettek, maga pedig újból — bujdosóvá.

a fejedelmi család, a theologusok és más tudósok nagy kitüntetéssel fogadják. A fejedelemasszony felhívására írásban fejti ki reformtervét,¹ s a pataki iskolát hét-osztályúvá szervezi² hét külön tanteremben, hét tanerővel, szabad asztallal (mai mensa academica), az előző műveiben hangoztatott egyetemeség elvén alapuló tananyagbeosztással és módszerrel és egy nyomdával.

A tervet elfogadták s május 18-án a meghívó levelet ki is állították. Comeniusnak azonban előbb még különböző függő ügyei elintézésére vissza kellett utaznia otthonába, a hol — úgy látszik — kissé megingott szándékában, úgy hogy Tolnai Jánosnak nyomatékosan kellett őt figyelmeztetnie, hogy a nemes ifjúság epedve várja jöttét; hogy a mikor kapva-kapni kellene az alkalmon, hogy az Antikrisztus országa közepén az Úr országát terjeszthetjük, akkor a habozásnak nincs helye stb. . . . Végül is, főleg hitsorsosai buzdítására rászánja magát, s útnak indul őszidőn s november 20-án Patakra érkezik.

Négy nap mulva már ott áll az iskola auditoriumában, hogy elmondja beköszöntőjét, mely *a lelki tehetségek műveléséről* szól.³

Mint új ember jön, neki ismeretlen, új munkamezőre: közönség és ő maga egymásnak teljesen idegenek Ezen váratlan és előre nem látott találkozás azonban bizonynyal az isteni gondviselés műve, a mely őt, kinek lelke eddig egész másfelé irányult, ide vezérelte, s megakadályozván lépteit *nyugaton* és *éjszakon*, íme ide keletre irányozta. Tette ezt pedig azért, hogy Lorántffy Zsuzsánna fejedelemasszony útján, ennek Isten dicsőségét munkáló buzgóságából, őt ide kegyelmesen meghívta, ez ősrégi iskola újjászervezésére. *Isteni hivatás* ez, a melynek ellent nem mondhatott, mert nemcsak azok, a kiknek ez ügyben a *tanácsát* és beleegyezését kérte, de saját lelkének benső *rendkívüli* sugallata is Isten ujját fedezte föl e dologban: azért engedelmes szívvel jött, hogy Isten az ő gyengesége által is megmutassa erejét.

E kegyes expektoratiók után — a melyekben a nyugatra való leplezett hivatkozásában lehetetlen angolországi, az éjszakra való hivatkozásban hasonlóan a svédországi útjaira, — viszont

¹ „Illustris Patakina e scholae idea.“

² A hét osztály: 1. a vestibularium; 2. a janua; 3. az atrium osztálya; 4. a philosophiai; 5. a logikai; 6. a politikai; 7. a theologiai cursus.

³ „De cultura ingeniorum.“ L. „Primitia laborum e scholasticorum“ 1651. és Op. did. III. 71. s köv. l. — Én a *Theschedik Sámuel* által 1791-ben kiadott példányt használtam. Czime: „J. A. e. Oratio de Cult. Ing. A. 1650 d. 24 Nov. in Auditorio majori Sárospatakini dieta“ . . . Pesthini, 1791.

a felkért tanácsadóknak a szakolczai és puchói testvérekre, lelke rendkívüli sugallatában pedig a Drábik jóslatait követő buzgó imába való elmélyedésére rá nem ismernünk: úgy érzi, Isten itt hasonló lelkeket hozott össze. Őt, az erőtelen, a szenvedések iskolájának reménykedő tanítványát, ide hozta e gyöngeségében ugyancsak egy jobb, egy igazabb művelődés vágyával eltelt nemzet körébe — és épen ebben gyökerezik az ő reménysége is — a dolgok jövő jobbrafordultára nézve. „Nosza tehát, édes magyarjaim, én jó reménységgem, bízunk az Úrban és őszinte szívvel forduljunk ő hozzá! Mert a bölcsesség lelke alázatos, a ki szereti az őt szeretőket; s a kik buzgón keresik, bizonynyal meg is találják őt“ . . .

Hát e bölcsesség szellemét keresi ő is most, a midőn! az alkalom ünnepélyességéhez mért tárgyról, a *lelki tehetségek műveléséről* óhajt beszélni, s teszi ezt azáltal, hogy:

1. kimutatja, melyek a lélek tehetségei s mit jelent azoknak művelése;
2. miért szükséges e tehetségeknek helyes művelése;
3. mi eszközökkel történjék ez általában; s
4. mikép és miért kell ezt munkába vennünk „épen most, és épen ezen iskolában, és épen minékünk, és pedig minden halogatás nélkül, a jó Istennek nevében“.

A mint látjuk tehát, Comenius fejtegetéseiben lélektani alapon indul meg s fejtegeti a nevelés (cultura) mivoltát, szükségét és módját általában, hogy ez elvi alapról aztán annál biztosabban vonhassa le következtetéseit azon reform-programm érdekében, a melyet a gondjaira bízott pataki iskola számára már elvben kifejtett¹ s most megvalósítani szándékozik.

A lelki tehetségek lelkünknek azon velünk született képességei, a melyekben embervoltunk gyökerezik.² Istenképűségünknek edénye azok, mert *embervoltunk épen istenképűségünkben* rejlik, s ennek elemei: mindent megismerni, a megismert és megértett dolgokból a jót kiválasztani nemcsak, de a kiválasztott jót buzgón megvalósítani s a szerint élni, a közjó számára gyümölcsözővé tenni s ezáltal Istenhez minél hasonlóbbá válni. A léleknek tehát négy főtehetsége van, t. i. az értelem (mens), mint a dolgok megismerője, megítélője s az emlékezetben megőrzője; az akarat (voluntas); a végrehajtó képesség (facultas); s végül a beszéd (sermo), mint „omnium ad omnes interpres“.

¹ L. fentebb az „Illustris P. Sch. idea“ cz. művét.

² „Ingenii vox Ingenitam animae nostra Vim illum, per quam homines sumus, significat.“ (8. l.)

Az értelem szerve az agy, az akaraté a szív, a végrehajtó képessége a kéz, a beszédé a nyelv. E négy tehetség alkotja a mi szellemi kisvilágunkat s biztosítja istenképűségünket. Értelmünk előtt feltárul az ég és föld; akaratunk szabad választó képességével határozza el magát jóra avagy rosszra; kezünk, az értelem megállapodása s az akarat irányítása szerint, új dolgokat létesít s csak épen hogy új világokat nem terem; nyelvünk végül, ismeretünk kincseinek közlése által, mintegy világosságot áraszt a világosságból s ezáltal terjeszti, növeli e világosságot. Ime embervoltunknak, vagy a mi mind-egy: istenvoltunknak titka... Mert ez különbözteti meg az embert az összes egyéb teremtményektől s teszi mintegy kis istenné.¹

Miben áll már most a lelki tehetségek művelése? Ugyanabban, a mi minden cultura lényegét képezi, t. i. hogy e cultura tárgyát igazi tartalmának, eszméjének kifejezésére juttassuk. Az igazi cultura ismertetőjele továbbá az, hogy sok és számos gyümölcset eredményez. Az elmének, a lelki tehetségek ez összfoglatjának művelése is tehát kell, hogy e tehetségek szerint négy irányban érvényesüljön, vagyis: képessé kell tenni az elmét arra, hogy helyesen ismerni, megérteni; hogy a dolgok közt helyes különbséget téve, a jót kívánni, a rosszat kerülni; hogy a végrehajtásban helyes utat követni; s végül, hogy tartalmát szépen és velősen közölni képes legyen, a mi a bölcsesség maga. A lelkileg igazán művelt embert megjelénéséből, elhatározásából, tetteiből, beszédéből nyomban megismerheted: az élet különböző viszonyai közt nyugodt lelki fenséggel áll meg; nem fuvalkodó, nem is pulya; ura mindenkör a helyzetnek.

És ily művelt emberek összességéből áll aztán a művelt nép is. Comenius itt 18 pontban részletezi az ellentétet, a mely egy művelt népet egy műveletlentől megkülönböztet, a mint az a természeti, állami, társadalmi élet összes megnyilatkozásaiban, az ipar, művészetek, tudomány összes mezőin, a vallás és erkölcs sphaerájában, oly szembeszökően mutatkozik. Emberies erkölcsök, vidám munka, nyugalom és biztosság, a múzsák derült uralma, jó lelkiismeret, béke és — mindenekfölött az Istenben való élet: ime a műveltség jegyei s egyúttal áldásai; de mindenekfölött a legutóbbi, a *vallásos kegyesség*, mert e nélkül még az egyébként legműveltebb népek is csak — barbárok. Sőt ők épen a legbarbárabbak. Mert az ilyen cultura

¹ „Intelligitis ergo . . . Ingenium in nobis esse id, per quod nos Imago Dei, hoc est *pcrrvuli dii*, *Homines* nimirum, sumus.“ (9. l.)

nem az Isten, de a sátán képerre való: holott *az igazi műveltség csak vallásos lehet.* „Observandum insuper est, Culturae humanae fastigium esse Pietatem, seu timorem Dei, qui tanquam Sapientiae corona celebratur. Absque hoc sit, Cultissimus quisque barbarissimus erit.“

Úgyde művelté csak a művelés tehet. Isten csak a tehetségeket oltotta lelkünkbe; emberé a feladat, hogy azokat lényegük kifejtésére juttassa. Teremtteni nem vagyunk képesek; de a teremtett dolgokat átalakítani, formálni igen. A gyémánt nyersen durva kő, de csiszolás által drága ékszerré formáljuk azt. Így hozzuk létre a nyers érzezből fáradságos munkával a ragyogó kincset; így építjük meg a kövekből a magas tornyokat, erős várakat és fényes palotákat. Így növeljük a növényeket, állatokat s teszszük céljaink alkalmas eszközeivé. Így kell tehát művelnünk az embert, az ember lelkét is: agyát, szívét, kezét, nyelvét, hogy mindegyik kicsiszolva, pallérozva, fénylő s maga természetes rendeltetésének megfelelően. Ezt a feladatot pedig egyenesen Isten bízta reánk. Mit ha elmulasztunk, a közönséges teremtmények (creatura) sorába alacsonyodunk le. Mert minden eredetileg csak arra valóssággal bír, az ember is mezítelen jön a világra. De mindennek törvénye, hogy semmiből váljék fokonként valamivé s jusson el végül a tőkélyre.

Azért hát mindenkifölött való szükség a lelki tehetségeknek művelése, hogy minden ember — ember legyen mindenben. „Opus est igitur *omnium omnino ingenia coli, ut quisque homo natus est, hominem agere discat.*“ Szükségök van e kulturára első sorban is azoknak, a kik bármely helyzetben (családban, iskolában, társadalomban, államban) mások vezetésére vannak hivatva; de szükségök van azoknak is, a kiket vezetnek, hogy ezek megtanuljanak okosan engedelmeskedni. Szükségök van a gyengéknek és a tehetségeseknek, a rosszaknak és a jóknak egyaránt, hogy a mi az emberben fogyatékos és gyarló, az belőle kiirtassék; a mi pedig jó, az minél gyümölcsözőbbé tétessék. „Summa summarum“, miként a föld művelve paradicsommá, parlagon hagyva pedig kietlen pusztává válik: úgy válnak a lelkek is művelés által angyalokká, sőt istenekké, avagy elcsenevésznek és szellemi típusuktól elszakadnak! A lelki tehetségek művelése képes tehát minket Isten hasonlatosságára emelni; azért a világnak minden gazdagsága, dicsősége, gyönyöre és összes javai felett az ember számára legelső sorban szükséges s így mindenkifölött kívánatos jó az!

De vajjon e cultura kiterjeszhető-e egy egész népre? És miképp valósítható meg ez könnyen és biztosan? A lehető-

ségről Comenius beszélni sem akar. A madarat madárrá, lovalóvá, követ kővé (t. i. hogy *természetes* rendeltetésének mindt egyik megfeleljen), így az *embert* is mindenestre lehet *emberré* művelni. Hiszen az ember is — embernek születik. Lelkes termőföld ő („ager animatus“); s a mi a földnek a beléhintett mag, az a léleknek a tudomány. Csak műveljük és semmi eszközt erre el ne mulasztunk.

Ilyen, az egyetemes művelődést szolgáló eszköz pedig nyolcz van.

Első a szülők és gyámok, egyszóval a *család*. Az édes anya iskolája („schola materna“), mely az élet, az egészség, az érzékek és az erkölcs melegágya, s a lelki műveltség nélkülözhetlen s egyedül biztos alapja. „Angularis hic est verae ingeniorum culturae lapis; primae publicae felicitatis, si recte administretur, basis.“ Comenius tehát miként általában a társadalomnak, úgy a társadalom erkölcsi létét biztosító nevelésnek ős-sejtjét, alapvető tényezőjét látja a családban s a családi nevelésre a legnagyobb súlyt fekteti. Ezért ajánlja itt is az e neveléshez útmutatással szolgáló könyvecskéjét („Informatorium scholae maternae“).

Második tényezője a sikeres lelki művelésnek a *nevelők* (paedagogi), tehát azon hivatalos tényezők, a kikre a szülők gyermekeiknek további vezetését és gondozását bizzák. Nagy dolog ez, nagy felelősséggel. Comenius azért e paedagogusoknak — a kiknek szól egyébként első sorban egész reformmunkája — különösen lelkőkre köti a hajlékony gyermekléleknek lelkiismeretes gondozását. Mert igaz az, úgymond, hogy gyermekkori nevelésünkön fordul meg egész további életünk sorsa. „Tales nos esse in vita omni, quales nos puerilis reddidit educatio.“

Harmadik tényező az *iskola*, mint a humanitás nyilvános műhelye. Tudomány, bölcsesség, erény, ékesszólás itt „formatur et firmatur“. S minthogy éppen ezeken alapul a népek boldogsága, azért boldog az a nép, a melynek sok és bölcsen szervezett iskolája van. „Felix populus, qui multis, sapienterque ordinatis instruitur scholis.“

Negyedik a jó *könyvek*, és pedig úgy a tankönyvek, mint az olvasmányok. Hogy a lelki művelés e tényezőjének Comenius, kinek legfőbb paedagogikai tevékenysége mindvégig éppen ilyen jó könyvek szerkesztésére irányult, mily nagy jelentőséget tulajdonít, legjobban mutatja az, hogy e beköszöntője után négy nappal újból, külön beszédet tart, a melyben par excellence a nevelés e kiváló eszközével, a könyvek és olvas-

mányok kérdésével foglalkozik.¹ Mert a hol a könyv — ott a világosság. *Libris bonis si repleatur gentis alicuius populus, in luce erit.*“

Ötödik a tudós és kegyes férfiakkal való szorgalmas *társalkodás* (conversatio). Miként a ki a napon jár, annak melegét és világát élvezzi, úgy hat a jók erénye a velők társalkodókra „*inscius etiam*“. Az legyen tehát a fejedelmek főfeladata, hogy az ifjak számára, áron is, ily társakról gondoskodjanak. Híjjanak be ily tudósokat, vagy küldjék ki hozzájuk az ifjúságot; de a szellemi kölcsönhatásról gondoskodni kell, mert gazdag forrás ez a fogékony lélek számára.

Hatodik művelő tényező *a gyakorlati foglalkoztatás* (actio), hogy megtanulják idejekorán az életet bölcsen felhasználni. A gyakorlat teszi, és még a tévedések útján is, a mestert! „*Nemo nisi fabricando fabricatur*.“ És itt Comenius, a történet egyes kiváló alakjaira való utalás után, különösen a velenűek s főleg a belgák példájára mutat rá, mint követendő eszményre. Akárcsak ha Apáczeit hallanók,² a mint ébreszteti álmos nemzetét friss tetterőre, a tudományoknak a gyakorlati életben való praktikus kihasználására. Mert a munka az élet sava s a jólét alapja. A tétlenség halála az egyeseknek és a nemzeteknek egyaránt. A ki nem dolgozik, nem méltó hogy a föld mint haszontalan terhet hordozza.

Hetedik tényező a bölcs *felsőség* (magistratus), mert csak az a kormány szolgálja igazán a nemzet érdekét, a melyik a cultura központi eszménye által vezeteti magát. Íme a kulturállam eszménye a feudális XVII. században; oly eszmény, a mely felé még most is csak — törekszünk.

S végül a nyolczadik és utolsó, de egyúttal a legfontosabb tényező *Istennek kegyelme* (Dei favor). Mert ő nélküle minden törekvésünk hiábavaló. Ő maga a világosság, mely a földre jött, hogy mindeneket megvilágítson. S ez isteni világosságnak, az Ige hirdetése útján, terjesztői a lelkipásztorok (ministri). Ők lássák, hogy a mely nép a világosságot megveti, sötétségben jár az. Ők műveljék, hogy Isten levegye a népek lelkéről az azt elborító takarót és távoztassa a botránykozást e világból. Azért a legfőbb elv legyen: „*Sine Ejus numine nihil est in homine*“. *Isten nélkül az ember — nem ember.*

Nos hát ez eszközök, e tényezők felhasználása mellett

¹ „De libris.“ Megjelent a beköszöntőjével együtt Sárospatakon, 1651-ben, „*Primitiae laborum scholasticorum*“ cím alatt. Lásd még Op. did. III. 71—114. l.

² V. ö. szerzőnek i. m. 74. l.

egy népnél, még a legvadabbiknál sem lehetetlen a lelkek művelése. Comenius kegyes lelkének teljes meggyőződésével vallja, hogy ez alapon az egész emberiség szebb, boldogabb jövőnek néz elébe. . . .

Rámutatván így a lelki tehetségek művelésének biztos eszközeire, most már az általános, elvi fejtegetés teréről, a mely beszédének első három részét töltötte be, a negyedik részben a konkrét való mezejére lép s egyszerre, minden szépítgetés, minden ingadozás nélkül kimondja, hogy a mi már most minket, *magyarokat és morvákat*, illet: hát bizony valljuk csak be őszintén, hogy mindeddig sem az én népem, sem a ti népetek nem dicsekedhetett azzal, hogy kulturája elegendő lett volna“. (Quantum igitur ad nos, Hungaros et Moravos, verum fatendo, non satis adhuc Mea et Vestra Gens culturae habuit.) S innen van aztán, hogy egyéb népek fényessége mellett homályban maradtunk, s hogy még a vallásos élet egén is mint holmi homályos csillagfoltok bolyongtunk mindeddig. Az én népemet — mondja panaszosan — *most* nem gondozhatom; „de hogy ti, kedves szomszéd magyarjaim, jó és rossz tulajdonságaitokat jobban megismerjétek, azokban gyarapodjatok, ezeket elhagyjátok, erre intnem kész mindenekfölött mint szomszédnak irántatok érzett szeretetem“.

Hiszen igaz, volt itt is valamelyes kultúra, de nem az igazi, a valóban szükséges. Comenius, hogy ezt beigazolja, igen érdekesen és szellemesen szembeállítja a magyar nép akkori szellemi műveltségét földjének kulturájával, s arra a tanulságra jön, hogy a föld maga, a maga kezdetleges állapotában, népe műveltségét a leghívebben példázza. Látni ugyan, hogy van itt gabonatermelés, szőlőművelés és marhatenyésztés; de e mellett mennyi a parlag, az ugar s az ímmel-ámmal művelt föld! Pedig ez az áldott talaj ugyan háromszorosan is megadná nemcsak a mindennapra, de sőt a kényelemre valót is. Innen aztán az élet elmaradottsága; az életrevaló dolgok fogyatékosága; falvak, városok néptelensége; ipar, bányászat, kereskedelem pangása. Iskolákban sem volt eddig épen hiány, sőt tanítókbán és tanulókbán sem, sőt tán a latin nyelv ismeretében még e nemzet meg is előzött más népeket. . . . És mily nagy a buzgóság a vallás iránt! Mily sűrűsége a templomoknak és lelkipásztoroknak, s mily özönlés az istentisztelekre! Ámde mindazonáltal ez a kultúra még nagyon kezdetleges, alig középszerű. Mutatja az iskolák nyers, vézna latinsága; s mutatják a belőlük származott tudományok. Orvos- és jogtudomány, philosophia és theologia száműzöttek. Nincsenek nagy szellemi központok. Az erkölcsök parasztiak. . . .

Comenius jól tudja, hogy nehéz ezt hallani, de azért bátran kimondja az igazat, mert meg van arról győződve, hogy „ha ti, én húnjaim, lelki tehetségeiteket jól fel tudnátok használni, a műveltségben Európa egyetlen népe mögött sem állnátok“ . . . Igaz, e nép lelke tán érdekesebb, keményebb: de hisz a kemény érzezből válik ám a szikrázó aczél, a jó fegyver; s a nép, mely őseitől fegyvert és harczot örökölt, hű bástyája lehet a tudományoknak is; képes megmutatni erejét avagy fényét a körülmények szerint.

„Nem szónoki czifraságként mondom ezt, kedves szomszédaim, hanem hogy jó tulajdonságaitok ismeretére vezesselek s azoknak felhasználására lelkesítselek. Mutassátok meg, hogy földeteknek nemcsak lapályai vannak, tele mocsarakkal, de hegyei is, tele élő vizekkel; hogy nálatok nemcsak a vizeknek, de a lelki képességeknek erei is csörgedeznek; hogy nemcsak bányáitokban van arany, de lelketek mélyén is bölcsesség. S ha van még valami nyoma a régi skytha erkölcsöknek, töröljétek el azt férfiasan, hogy végre teljes fényben ragyoghassatok!“

Comenius azt akarja, hogy *kiki a maga kútjából merítsen*. A koldulásnál többet ér a halál. Miért járunk hát a műveltség itáláért is idegenbe? Miért nem nyitunk itthon forráskutakat? Avagy nem teremtett-e Isten minden népet a maga képmására? Nem adott-e valamennyinek szemet, fület, száját, szívet? Nem ruházta-e fel valamennyit ugyanazon lelki tehetségekkel? Nem kötelessége-e minden nemzetnek ezeket kiművelni és gyümölesztetni?

Nos, Comeniusnak a magyar nemzetben nagy bizodalma vagyón. Látja törekvésüket — hiszen az ő meghívása élő bizonyosság! — hogy a saját kútjokból akarnak meríteni s a tudományokat önállóan művelni. Hát a törekvés Isten nyilvános munkája óbennök; s a mit ő megkezdett, nem kezdette hiába. És a mely léleekben, legyen az egyes embernek vagy egy nemzetnek a lelke, a bölcsesség szeretete, a tanulásvágy már megfogant, ott nem hiú többé a remény egy jobb jövő kilátására. „Csak szándékdótlól meg ne tántorodj, magyar nemzet! és Isten segedelmével művelté léssz; csak e művelődés nyolcz eszközét, miként azt fentebb megjelöltem, megragadni el ne mulaszd!“

Es Comenius itt, hogy az eszközöket minél mélyebben vésse hallgatói emlékébe, újból elősorolja őket, különösen hangsúlyozván a könyveknél, hogy ezek ne csak latin-, de *anyanyelvűek* is legyenek; s újból kiemelve az ifjúság nevelé-

sének nagy jelentőségét, miként ugyanez időtájt Apáczai,¹ úgy Comenius is lelki szemeivel szinte már látja a boldog időt a midőn a nemzet fölött a bölcsek uralkodnak s a kormányzó bölcsek.

Persze, hogy a kétely ellenzéke itt sem maradhat el. S ennek különböző forrása lehet. Egyiket tán a feladat nagysága rémíti meg; a másik már előre is elfogult; a harmadik irtózik minden újítástól. Ám legyen a feladat bármily nehéz, de egyáltalán lehetetlennek nem mondható. Az ignorans elfogultság s az ódsóság és maradiság pedig tudja meg, hogy ugyanez alantas lelki emóciók útját igyekeztek állni minden hasznos reformnak; útját állták a prófétáknak, az apostoloknak, sőt magának Jézusnak is: de Isten ügye diadalmaskodik felettök; s ha Isten ügyét szolgáljuk, nem a mi félelmünkre, de Isten parancsára kell hallgatnunk. És Isten a maga művét — velünk vagy nélkülünk — de bizonynyal végrehajtja.

Azért hát Comenius szívből óhajtja, hogy félretéve minden torzsaikodást — a miről nyilván hallhatott egy és más adatot — fogjanak a munkához azonnal, vállat a vállhoz vetve, nem várva tovább senkire, csupán Istennek kegyelmére bízva. Hogy legyen ez az iskola Athenaeum, a többiek számára ragyogó példakép: „a lelki tehetségek igazi közsörűköve, a humanitás igazi tűzhelye, a bölcsesség igazi kincses bányája és a nyelveknek igazi műhelye“.

Nyomban, halogatás nélkül óhajtja a munkához fogni azért, mert most béke vagyon, de körülöttünk a leselkedő ellenség. A fellélekzés ez idejét használjuk fel bölcsen, melyet a fejedelmi kegy különben is kiválóan alkalmassá tett az iskola újjászervezésére. Az alkalom sohasem tőlünk függ, de elmulasztásáért mindig magunkat terhel a felelősség. S kétszeresen büntetendő volna a mulasztás, a melyet hálátlanság és oktalanság okozott. „Ha tehát Isten kegyelméből nem hiányoznak, a kik vezessenek, ne hiányozzanak azok sem, kik őket követik.“

Es itt, Patakon kell ez Istennek tetsző munkát elvégezni azért, mert ezt követeli az ősök iránti pietás, kik ez iskolát nagy áldozatokkal létesítették s a fejedelmi ház iránti hála, a mely ezt, az Istenben elhunyt fejedelem szellemében és példájára, állandóan szeretetével melengeti; és sokkal könnyebb már meglevő alapokra falakat emelni, mint egész új épületbe fogni. Ezt követeli továbbá az iskola tisztos multja, hogy „épen

¹ L. Apáczai előszavát a „Magyar Logikátska“ című művében, intézve az ifjú (I.) Rákóczy Ferenczhez, II. Rákóczy György fejedelem fiához. Szerző Apáczai Cs. J. című műve 66. l.

a folyó éven lesz alapításának százéves fordulója“; ezt az egész ország orthodox (ref.) egyháza előtt birt nagy tekintélye, hogy igen sokfelé innen kapják az iskolák tanítóikat; s végül ezt javasolja a hely geográfiai kedvező fekvése s az életmód bősége. És ha még most a város neve „Sáros“-patak, eljön az idő, hogy épen iskolája révén fényes várossá fejlődik, s közterein a mostani sárpocsolyák helyett márványpaloták fogják a szemlélt gyönyörködtetni. „Ut loci Domino dicere olim liceat, quod ibi Augusto Caesari: Romam accepi lateritiam, relinquo marmoream.“ Legyen hát e város „Bethel“, Isten háza, a hol a gyülekezetek lelki tanítói tovább is hivatásukra előkészüljenek s megtanulják, hogy idővel „scholis non solum praesint, sed et prosint“; legyen így ez iskola „Istennek iskolája“, a hol a tanítómester maga Isten, s lábainál az ő három könyvből merítsük a bölcseséget, mely három könyv: a *természet*, a *szentírás* és *lelkiismeretünk*.

Nincs tehát idő a halogatásra, hanem meg kell ragadni most a kínálkozó alkalmat és cselekedni erélyesen! „Hic Rhodus, hic salta! Hic Aegyptus, hic adversus Literariae famis tempora Granaria parate!“ Nem nézni se jobbra, se balra! Hanem a kezét az ekeszarvára téve — Isten nevében előre törekedni!

A mi Comeniust magát illeti, készséggel ajánlja fel egész lelkét a munkára, félelem nélkül a reá várakozó terhektől. S ha Istennek s nekik úgy tetszik, készséggel jár elől jó példával. Hiszen a munka, a mit ez iskola érdekében kifejt, tudja, hogy az egyetemes egyház közjavára is szolgál. Megjelöli feladatát, a mely itt reá vár, s a mire nyilván a fejedelemasszonnal kötött szerződés elhívta. Ez a „humanitási studiumok“ iránt való érdeklődés felköltése; a tanuló ifjúság számára megfelelő „módszeres könyvekről“ való gondoskodás; e könyvek helyes kezelési „módjának“ gyakorlati megmutatása s vezetése; s végül segítkezés abban, hogy ez iskola s egyéb hazai iskolák is „maguktól reformálódjanak“. Comenius nyomatékosan elhárítja magától a reformátori címet. Ő csak segédkezet akar nyújtani az egyháznak, mely e reformációt maga végzi. Mindenesetre oka volt e diplomatikus szempontból igen ügyes s mindenképpönt tapintatos nyilatkozatra, a melylyel az iskolafentartó tényezők öntudatát és ambícióját emelni, magát pedig az önző előtérbe való tolakodás vádjától mindjárt a küszöbön megóvni törekedett, a miből egyébként csakhamar kijutott a része.¹

¹ Tekintve Comenius e beköszöntő beszédének nehezebb hozzáférhetőségét, szöszzerint közlöm belőle ezen az ő pataki szerepkörét meghatározó passust, annyival is inkább, mert erre nézve sokan tévedésben vannak és

Így körvonalozva hivatását, most már külön-külön az iskola professoraihoz és magistereihez, a lelkes ifjúsághoz, ezek közt különösen is a nemes ifjakhoz, mint az egyház és iskola leendő patrónusaihoz (s ezek révén mintegy hallgatag a jelen patrónusokhoz is) fordul s buzdító szavakkal kéri mindnyájuknak támogatását. Ünnepeles fogadást tesz, hogy a míg csak közöttük lesz, csak az ő lelki hasznukat fogja munkálni. „Ita mihi Jehova sit propitius, ut ego nihil, nisi salutare Vestrum apud Vos quaero et quaeram, dum hic sum, o mei Hungari!“ És kéri őket, imádkozzanak Istenhez, hogy e nagy munkához adjon erőt és áldást, hogy a kik az ő vezetésökre vannak rendelve, elvezethessék őket az igaz bölcseségre.

E bölcsesség útját is megjelöli, illetőleg részletesen kifejti, hogy fennt körvonalozott hivatását az iskola szervezésében hogyan fogja betölteni. Elsőben is a kezökre fogja adni a *latin nyelvnek szép compendiumait* (természetesen a vestibulumot, januát stb. . .); azután fel fogja előttük tární egy jobb *philosophiának* virányait (a mely minden dolgok alapelveit a keresztény világnézettel összhangban fejti ki); rávezet a *liberális tudományoknak* (minthogy a grammatika, rhetorika és didactica az előző két mezőre esik, itt par excellence a reális tudományokat érti, meg is nevezi névszerint: arithmetica, geometria, astronomia, optica, musica stb. . .) az élet szempontjából való, választékosan gyakorlatias kezelésére; gondot fog fordítani a *modor és erkölcs* csiszolására; s végül különös gondját fogja képezni a *theologiai oktatásügy*, elméleti, gyakorlati oldalról egyaránt. Hogy mindenki megismerje, hogy „az Isten félelme minden bölcseségnek kezdete“, s hogy legyenek mind, a kik ez iskolából kikerülnek, „világ világossága és föld sava“.

Még egy rövid buzdó fohász a kegyelem Istenéhez, mely áldásért esedez az iskolára s fejedelmi patrónusaira; azután

azt hiszik, hogy Comenius tanító professornak lett volna meghíva. Ez nem áll; ő — mint már fentebb említettük — amolyan tanulmányi vezető, felügyelő volt. A hivatkozott passus egyébként így hangzik: „Sum autem, *Primum*, ut Vos et Vestros conversatione bona, ad Humanitatis studia liberalius tractanda, aut invitem plenius, aut pertraham svavius (hogy e „humanitas“ szó Comeniussnál nem a régi használat szerint, de pansophicus értelemben veendő, azt nem szükséges külön indokolnunk). — *Tum*, ut Libellos methodicos, Ingeniorum Vestrorum Cotes, Judiciii de rebus limas, Linguaeque (latino vernaculae) amusses futuros, quam optime concinnare juvem. *Tertio*, ut hos Juventuti scholasticae utiliter explicandi et applicandi modum perpetuae praxeos exemplis ostendam. Eoque tandem, reformandae per Vos-mitipos (ezt a szót erősen kiemeli nagy betűkkel nyomtatva) Scholae huic, et caeteris per Hungariam orthodoxis occasiones subministrem. Per vos ipsos dico. Nec enim humeri mei, sexagenarii senis, oneri huic pares sunt“ . . .

LEICHTSUSOK

rövid üdvözllet a jelenvolt pártfogókhoz és vendégekhez: s a pansophia nagy műve meg volt teljes formalitással és ünneplésséggel indítva.

* * *

Hogy mily hatást tett e logikusan megkonstruált, tartalmas, de egyúttal őszinteségével szinte kérlelhetlen beszéd a hallgatókra: arra nézve biztos adatunk nincsen. Aligha csalódunk azonban, ha azt véljük, hogy a benyomás, a melyet tett, vajmi vegyes lehetett. Az ósdiakat aligha megnyerhette, a nemzeti hiúságot meg épen nem elégítette ki. Csak a reformbarátok s ezek közt első sorban Tolnai János, a ki egyébként Comenius meghívására is nem csekély befolyással volt, örvendtek őszintén a beálló új korszaknak. Bizonyynal sokan duzzogtak, sokan megmaradtak reservált álláspontjukon, s csak kevesen voltak hajlandók őt örömmel követni. Egy azonban bizonyos, és ez az, hogy Comenius ekkor a fejedelemasszony és Zsigmond teljes bizalmát bírta. Mutatja ezt a tény, hogy Erdélybe készülvén, telelőre felszólították Comeniust, hogy foglalja össze szabatosan az iskola tervét, hogy a szükséges felszerelésről idején gondoskodni lehessen, a mit Comenius meg is tett, s „Schola pansophica“ című művében, melyben pansophicus nevelésszeméit, mint ezt beköszöntőjét megelőzőleg körvonaloztuk, a még májusban benyújtott tervben („Illustris P. Sch. idea“) contemplált hét osztálylyal óhajtja megvalósítani, megszabván a tantárgyak, a személyek, a könyvek, a tantermek, a tanítási idő, a foglalkoztatás, a szünetek kérdésében követendő rendet s a részletes tantervet is. E terv elfogadtatván, ez alapon indult meg most már a további munka, s előre is, gyors egymásutánban, a három alsó latin osztály állíttatott fel; Comenius tollából pedig egymásután jelennek meg a különféle hasznos paedagogiai iratok,¹ a melyek közül elég az „Orbis sensuallium pictus“ és a „Schola Ludus“ címűekre utalnom. Mint érdekes találkozását a véletlennek, említem, hogy az ifjúság tanuláskedvét ösztökélendő, Comenius Sárospatakon 1652-ben és 1653-ban adja ki Fortius Joachimnak nevezetes munkáját latinul² s ugyanekkor ülteti át azt magyar nyelvre Apáczai Cseri János Utrechtben „F. J. tanácsa — egy tanulásába elcsüggedt ifjúnak“ czímen ajánlja II. Rákóczi György fejedelem fia-

¹ Teljes jegyzéküket lásd *Kvacsala* i. m. Függelék 81. s köv. l. LXXVI—XCI. sz. a.

² „Joachimi Fortii de ratione studii liber vere aureus“ s majd „Fortius redivivus“ czímen.

nak, Zsigmond unokaöccsének, az ifjú (I.) Rákóczi Ferencznek.

Tudjuk, hogy Comenius rövid három és félévig volt csak Sárospatakon s azután ismét visszatért hitfelei közé Lissába. Már ez idő rövidsége világosan mutatja, hogy reform-munkája mélyreható nem lehetett — s bizonynyal sok akadályba ütközhetett, a mely őt elkedvetlenítette. Úgy is volt. A reformterv megvolt, de hiányzott megvalósításához a teljes épületanyag, s a megindított munka akadozva ment. A tanítók és tanulók nagyobb része idegenkedését mind leplezetlenebbül elárulta s voltak olyanok is, a kik Comeniust szép fizetéséért¹ titkon irigyelték és kapzsisággal vádolták. Úgy látszik, hogy az iskola curátoraitól sem részesült a kellő támogatásban és tiszteletben. És a mi legfőbb: Rákóczi Zsigmond, Comeniusnak legnagyobb bizodalma és támasza, 1652 február 4-én a himlő-járvány áldozata lett, 29 éves korában.

Törődés volt ez a sorstól Comenius szívének. Mert ha még eddig csak megvolt valahogy, bárha mihamar belátta, hogy — mint maga panaszolja fel — törekvése czélját nem fogja elérni oly okok miatt, a melyekről szívesebben hallgat: most már elszakadt a legerősebb idegszál, a mely őt — az özvegy fejedelemasszony iránt érzett és mindvégig megőrzött hódolatteljes tisztelet daczára — Sárospatakhoz kötötte s el, visszavágyott híveihez.

A legerősebb idegszál, mondom, mert Comenius, az iskola-szervező, megmaradt itt is a régi mystikus ábrándozónak, a chiliastikus álmok nagy álmodójának. Érdekes az a szerep, a melyet e szempontból játszik egyrészt Drábik s másrészt Rákóczi Zsigmond között, a kiben Drábikkal s annyi rajongó szívvvel együtt az Antikrisztus ellen Istentől kiszemelt hőst, a győzedelmes királyt sejtette, ki elkészíti az Úr jövetelének útját. Kvacsala munkájának idevágó szakasza, a kor lélektanának az egyénekre gyakorolt hatása szempontjából, egyike a legérdekesebb olvasmányoknak. Hányszor remélte, hogy már feléjük hajlik a fejedelmi férfi, s hányszor kellett ismét csalódnia. . . . És az a rajongó Drábik még akkor is azt jósolja, hogy Rákóczi Zsigmond Pozsonyban királylyá fog koronáztatni rövid időn, a mikor ez már a ravatalra volt kiterítve. . . .

Szóval — az Úr máskép akarta. Tervét ismét megmástitotta: s Comenius szíve egy tapasztalattal és egy sebbel lett

¹ Fizetése 940 forint volt, tehát mai pénzben 18—20 ezer korona. Háromszorosa egyéb tanárok fizetésének. L. *Szilágyi S. Lorántffy Zsuzsánna*“ czimű műve 77. l.

ismét gazdagabb. Hát ezzel betölt a sok keserűség pohara. . . . Egyideig hordozta még a mind súlyosabbá váló terhet, de végre is letette azt, s miután II. Rákóczi Györgytől (kit Drábik most Zsigmond feladatának örökösévé tett) nem remélte a dolgok jobbrafordultát: miként jött jó reménységgel, úgy bucsúzott el Pataktól 1654 június 2-án, reményfogyottan, de azért még mindig fogékonysággal szívében — új reménység iránt. . . . Valóban teljesen illenek reá halhatatlan költőnk szavai:

„Ninesen annyi tenger inség,
 Hogy magának benne
 A halandó egy tenyérnyi
 Zöld virányt ne lelne.
 S ha ezt is befűtta a szél
 Sivatag fővénnyel:
 Megsiratja, de tovább megy
 Örökös reménnyel“ . . . (Arany).

Comenius eltávozása után a kedves fiát gyászoló bánatos özvegy fejedelemasszony nem akarta nézni, hogy annyi jó szándék, oly sok munka eredménytelenül füstbe menjen. Körülnézett s tekintete Apáczai Cseri Jánoson akadt meg, a ki szervezetében ugyan a kora halál csirájával, de csak annál nagyobb lelkesedéssel fáradozott ugyanakkor, egyébként Comeniustól teljesen függetlenül, a gyulafehérvári iskolának s általában a nevelésügynek a Comenius elveivel felette rokon reformálásán. Presbyterianus elvei azonban az episcopális rendszer felé húzó fejedelem előtt kegyvesztetté tették őt, annyira, hogy három évig tartott áldott munka és áldatlan küzdelem után, 1655-ben Gyulafehérvártól megválni volt kénytelen. Ekkor vetette reá figyelő szemét a fejedelemasszony. II. Rákóczi György azonban Apáczainak Patakra való meghívásába semmi szín alatt nem egyezett bele. Útálta az angol mirigyét“ (mint ő a presbyterianismust, melyet igazságtalanul azonosított az angol independentismussal, nevezé), s Apáczait egyszerűen kitörölte elméjéből: „Nem illik ilyen embernek javán munkálkodni“.

Hanem ezzel bizony a sárospataki iskola javát épen nem munkálta, s örökre megfosztotta ez ősrégi alma matert a dicsőségtől, hogy e két nagy paedagogust együtt magáénak mondhatta. . . .

Különben is II. Rákóczi György özvegyének, Báthori Zsófiának, hat évvel később történt rekatholizációja, mely a Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony halálát követő évre (1661) esett, a pataki iskolára is végzetes csapás volt. Az iskola évtizedeken keresztül bujdosó életet él, s Comenius öröke, munkája szertezüllik.

Ámde nemcsak szomorú, hanem igazságtalan is volna, ha Comenius pataki szerepét, a melyet itt ismertetett beköszöntőjével oly áradozó reménységgel kezdett meg s melyet oly hamar bevégzett, s e szerepének jelentőségét hazai művelődésügyünkre¹ az elért siker vagy sikertelenség szempontjából ítélnők meg. Ellenkezőleg, mi Comeniussal — kitől ez utolsó gondolatot is veszszük — feltétlenül valljuk, hogy „a tettek sikere csak sekély lelkek számára mértéke az egyéni becsnek; de különben is a sikerek múlóak, a czélok lehetnek örökkétartók. Az alkotásokat idő és rosszakarát rombadönti; az alkotó erő isteni erő, halhatatlan és szent. S a véges természetünkkel adott fogyatkozások sem szégyenül és elkedvetlenítésül, hanem tanulságul szolgálnak“.

Stromp László.

¹ Egyébként erre vonatkozólag l. *Dezső L.* „Comenius A. J. Magyarországon“ című művének 67—82. lapjait.

LUTHER LITURGIKÁJA.

(Befejező közlemény.)

Az istentisztelet külső kellékeiről.

Mindennek, mi az istentisztelet körében megjelen, az *építés*, a hitben való erősítés szolgálatában kell állania és mindennek az Istennel való életközösség ehhez *a szent dologhoz méltónak* kell lennie. Még magának a művészetnek is, mint Schleiermacher mondotta: csak szolgálnia szabad!

Helyesen fogta fel ezt Luther s azért a mit az istentisztelet külső kellékeiről: a 1. liturgikus személyzetről, 2. a liturgikus időről, 3. a liturgikus eszközökről és a 4. liturgikus térről, mint az istentisztelet külső kellékeiről mond is, teljesen következetesen folyik az ő fentebb ismertetett alapelvéből.

1. A liturgikus személyzetről.

Arra a kérdésre, hogy milyen állása van a működő liturgusnak az istentiszteletben, Luther egészen helyesen azt feleli és az a fentebbiekben feltüntetett felfogásából természetesen folyik, hogy semmi más, hanem ő „*a száj*“, azaz organuma, eszköze a gyülekezetnek. Ő neki semmit sem szabad önhatalmilag tennie, néki nem szabad parancsolnia, hanem mint a gyülekezet megbízott, meghatalmazott szolgájának, a gyülekezet ezen célra ki- és megválasztott egyik tagjának közölnie kell a mindennel közöset, az objective adottat, az érvényeset és elfogadottat. A liturgus állásának ilyen felfogása *látszólag* ellenkezik Luther azon nézetével, hogy az istentisztelet üdvre nevelő intézmény; a szerint t. i. a liturgus úgy tűnhetnék fel, mint nevelő, a gyülekezet pedig mint nevelendő. Ámde Luther szerint az istentiszteletben a hitre nevelő, a szellemileg képző hatalom: a szent ige és a sacramentum és nem a prédikátor vagy a liturgus az ő személye vagy hivatala szerint. Az ige és a sacramentum pedig az egyháznak saját javai, melyek

neki, az egyháznak (az egyes gyülekezetnek is) adattak és nem tulajdonai, sem teremtményei a liturgusnak. Az egyház, mint egész, bírja ezen nevelő hatalmat és ezen nevelő eszközöket és önmaga neveli magát azok által és a liturgus neki csak közege, organuma. De mert organuma: a valláserkölesi és értelmi tekintetben, (tehát *a belső kellékek* szerint) méltó és hű organumnak kell lennie, az egyház *élő tagjának* kell lennie, tehát ugyanazon hittel, ugyanazon meggyőződéssel, ugyanazon *hitélettal*, ugyanazon erkölesi lelkülettel kell bírnia, melyet a gyülekezet, az egyház a maga minden egyes élő tagjában feltételez, és meg kell benne lennie a képességnek és a készségnek is az üdvesszököknek értékesítésére; *értelmileg is készített* egyének kell lennie, hogy az adott viszonyok: idő, hely stb. szerint is tudjon a gyülekezet méltó várakozásának megfelelni. Fogatkozásaiival se botránkoztassa meg a gyülekezetet, hanem külsőleg is *a liturgikus illemnek* betartása által: szóban, jelben, cselekedetben, ruházatban és modorban méltónak bizonyuljon. Sőt minden egyes hívőnek, az istentiszteleten megjelenő minden egyes egyháztagnak is, ahhoz méltónak: vallásos hangulatú és ünnepies külsejű embernek kell lennie. Még a külső jelek sem közömbösek. Luther ugyan minden olyan jeltől, cselekvénytől, a mely a tulajdonképeni szentségi és istentiszteleti cselekvényhez nem tartozott, idegenkedett; de az olyan jelt, cselekvényt, mely mint jelképies kifejezés (a „gestus“), a vallási eszmét *természetszerűleg* kísérte, abból önként folyt, és a mondott szót, *mint annak külső, kialakító jele* kísérte — becsülte. Ide tartozik *a gyülekezetnek különösen az imádság mellett előjövő magatartása*, mint a térdhajtás, leborulás, a kéz összefonása, a szem fölemelése, a fej meghajtása stb. Az ilyes ugyan semmis, érvénytelen, sőt elvetendő, a hol önmagáért, önmagában kíván valami lenni; de a hol „a szív-ből jövő imádságot“ kíséri, ott többé-kevésbé önként folyik, természetesen jelenik meg. „Helyesen használva, még az imádsághoz való kedvet és az imaáhitatot is felköltheti s így lehet hasznos és jó!“ A lényeges, a fődolog azonban: az ige, mert „a szent ige nélkül a szertartások mitsem érnek, sőt kárt okoznak!“

2. A liturgikus időről.

Mivel eszményileg tekintve az ember életének egyetlenegy mozzanata, pillanata sincsen Isten nélkül és így minden idő, minden nap egyaránt az Isten szolgálatába állítható és állítandó, csakis lélektani alapon indokolható az istentiszteleti

időnek elkülönítése és különösen az, hogy az ember azon napokat, melyeken az Isten önkinyilatkoztatásának, a kijelentésnek egyes főbb eseményeit, tényeit ünnepli, különösen szenteknek tekintse. Luther ezt helyesen értelmezi és az adott esetekben kérdésekben helyesen alkalmazza is. Innen van, hogy azt állítja, hogy *szabad az óra*, a nap szaka az istentiszteletre nézve „akár esti hat órakor, akár éjjel 12 órakor, csak a hit meglegyen!“ Luther szerint tehát nincsenek szent órák, nincs szent „*órarend*“. És ámbár „Formula missae“ című művében az eddigi hét órát „Gezeiten“, időt meghagyja is és ámbár az istentisztelet berendezésében ezekre tekintettel van is, azt nem ezen órák kedvéért, de nyilván a dolog kedvéért teszi. Hogy a heti istentiszteleti idő milyen elbírálás alá esik, az reá nézve azon kérdéssé alakul, hogy milyen fontosságot tulajdonít a *vasárnapnak*. A vasárnapot csak azért kell ünnepelni, „hogy az Isten igéjét hallgassuk és tanuljuk“. Lehetne más napot is választani az istentiszteleti összejövetelekre, mert hiszen a földolog csak az, „hogy az Istent féljük és szeressük, a prédikációt és az Isten igéjét meg ne vessük, hanem azt szentnek tartjuk, örömmel hallgassuk és tanuljuk“. Ezen egyszerű szavak teljesen helyesen jelzik Luthernek álláspontját, szemben a vasárnap kérdésével. Hasonlóan következetes önmagához, midőn az *egyházi évről, az ünnepek és ünnepnapok köréről* szól. Ezek sem önmagukban bírják jelentőségök alapját, hanem kizárólag üdvtörténeti — nevelési — céljokban. Ezen felfogását már korán, 1518-ban, a tíz parancsolat felett tartott prédikációiban jelzi, azt mondván: „Ecclesia festa retinuit propter necessitatem verbi Dei pro imperfectis. Nam justus verus sic deiformis est, ut sicut Deus indifferens est ad omnem diem, ita et ipse. Omnis dies est illi festus“ etc. „Von den Conciliis und Kirchen“ című művében azt mondja: „Nap, vagy idő ne legyen úr a keresztyén felett, mert a keresztyén szabad ura a napnak és az időnek . . . mivel Krisztus mindent szabaddá tett . . . és mi tudjuk, hogy husvét és pünköst, vasárnap és ünnepnap nélkül is üdvözülhetünk, és a husvét, a pünköst és a vasárnap és az ünnepnap miatt nem kárhozhatunk el“. Luther a husvét számára, melyet „Schaukelfest“-nek mond, állandó időt kíván, és szerinte az nem földolog, mely napon, mely évszakban ünnepeljük a husvétot; „hiszen mi keresztyének mindennap husvétot ünnepeltünk, a prédikációval és a Krisztusban vetett hittel“ stb.

Luther az *egyházi évnek* jelentőségét abban látja, hogy az alkalmat ad a keresztyén tanokat megismertetni; „mert nem lehet az evangélium minden részét egyszerre tanítani,

azért kellett azt az évre felosztani, mint az iskolában egy napra Vergilt, másnapra Homerost rendelik“.

Midőn Luther a meglevő ünnepnapokat azok létjogosultságának szempontjából vizsgálta, akkor is azon alapelv vezérelte őt, hogy csak azon napok ünnepnapokul való elfogadását vigye keresztül, illetve engedje meg, melyeknek ünnepi tárgya vagy tartalma a szentírási üdvtörténetből vagy üdvtanból van véve, vagy legalább azokkal valamiképen összeegyeztethető. „Von Ordnung des Gottesdienstes“ 1523, „Formula Missae“ 1523, „Deutsche Messe“ 1526 (és az „Unterricht der Visitatoren“-ben 1528) is kitűnik, hogy mely ünnepnapokat kívánta Luther megtartani; de ezekből kitűnik Luther azon valóban evangéliumi törekvése is, melynélfogva Krisztust kívánja minden ünnep középpontjává tenni; és azon helyes lélektani alapelve, hogy a hol a „gyengébbek kedvéért“ engedni kell, ott el lehet térni az ajánlottól.

3. A liturgikus eszközökről.

Ha végig tekintünk ezen eszközökön, akkor azt látjuk, hogy ezek között vannak olyanok, a melyek — hogy úgy fejezzük ki magunkat — az istentisztelet egyes cselekvényeivel mintegy veleszülettek s így lényegesen szükségesek, milyen: a kehely, tálcza; továbbá olyanok, melyek az istentisztelet egyes alkotórészeinek változásai, átalakulásai folytán viszonylag szükségesekké lettek, mint az énekmutató táblák, offertoriumos tálczák, szegények ládája stb.; vagy alkalmasokká, mint az úrvacsorai kenyér- vagy ostyatartó dobozok, bortartó kannák, szájtörlő kendők, terítők stb., vagy legalább is használtakká lettek, mint: a templomi gyertyák, gyertyatartók, csillárok stb. Mindezek és mindaz, a mi ezeken kívül még az istentiszteleti eszközökhöz, szerekhez számítható, hová Luther a liturgus rubricát, a harangokat, — magukat az oltárokat, sőt magát a templom összes, egész díszét, egész felszerelését is számítja, — Luther gyakrabban ismételt nyilatkozata szerint a keresztyén *szabadság* szerint ítélendő meg, s a szerint kell azzal bánni. Ez mind tetszés szerint: elvethető, vagy változtatható, vagy megtartható. De tiltakozik mindezeknek babonás tisztelete és túlbecsülése és az ezekkel úzótt fényűzés ellen, a mik akkor szokásban voltak. Reá nézve ezen külsőségek — adiaphorák voltak. Luther minden mellékest, „Beiwerk“, az istentiszteletben szabadnak tekint és beéri azzal, hogy óva int azok helytelen túlbecsülésétől, használatától. Ő előtte csak egy fontos dolog van: az egyéni üdvösség elnyerése. Ez az ő

reformatori főérdeke. Ő azt akarja, hogy ő és mások is üdvözljenek a hit által. Olyan kérdések, dolgok, a melyek ezen központi tételt közelről nem érintik — és ide tartoznak szerinte ezen, az istentisztelet külső fölszerelésére használt dolgok, tárgyak, — az ő reformatori kezét meg nem mozgatják, erélyét ki nem hívják, beható érdeklődését fel nem költik. Azonban azok, melyek a régi istentiszteletben jogositványukban korlátoztattak, vagy csekély jelentőségök daczára nagy szerepet vittek, már komolyan foglalkoztatták őt. Ilyenek: az istentisztelet *nyelve*, a *képek*, az *ereklýék*, sőt némileg a *kereszt* is.

Luther szerint az istentisztelet eszközei között legfontosabb az *istentisztelet nyelve*, mert a fődolog, az Isten ígéje, természetesen a beszéd által közöltetik és épen ezért lett előtte a beszéd, a szó, a nyelv rá nézve: *főeszközzé*; míg a néma cselekvényeknek, symbolumoknak, jeleknek igen alárendelt értéket, jelentőséget tulajdonított. Ilyen pedig a római katolikus istentiszteletben igen sok volt. Ha azonban a nyelvnek, a beszédnek az istentisztelet célja — az Isten ígéje közlésének és terjesztésének, hirdetésének — főeszközévé kellett lennie, akkor — magától érthető dolog — annak általánosan érthetőnek, egyszóval az *anyanyelvnek*, a nép nyelvének kellett lennie.

Már 1520-ban követelte Luther, hogy a misénél a nép nyelve használtassék; 1522-ben pedig a latin nyelv használatát visszaélésnek mondja és olyan gyarlóságnak tekinti, melyet „csak a gyengék kedvéért“ lehet még *egyelőre* megtűrni. „Formula Missae“ 1523. című művében egyelőre arra törekszik, hogy az epistola és az evangélium olvastassék német nyelven. Ugyanazon évben németre fordította a keresztelési formulát: „Verdeutschung des Taufbüchleins durch Dr. Martin Luther“. De Carlstadtnek rohamos, veszélyes újításai arra indították őt 1525-ban, hogy, bár nem adta fel azon alapelvét, hogy az istentiszteletben az anyanyelvet kell használni, mégis figyelmessé tegye a reformatio híveit, hogy rögtön bajos volna kiküszöbölni a latin nyelvet, mert a misei textusok nincsenek még helyesen lefordítva németre, az ezen fordítással járó nehézségek miatt. Mindamellettt ugyanazon 1525-ik évi szentháromság utáni 20-ik vasárnapján már megtartatott Wittenbergben az első „német mise“. A következő 1526-ik évben kiadta Luther az ő „Deutsche Messe und Ordnung des Gottesdienstes“ című művét; de még ekkor is egyenesen kimondja, hogy ezáltal nem akarja a latin nyelvet teljesen kiszorítani az istentiszteletből; sőt e művének rendje szerint, a mellékistentiszteleteken, különösen a vecsernyéken a szentírásnak német nyelven való olvasása és magyarázása mellett, „a tanu-

lókra való tekintetből⁴ előfordulhatnának még latin részletek: énekek stb. is; *egyelőre*, míg alkalmas német énekeink lesznek, megmaradhatnak azok — úgymond — az ünnepi misék-nél is⁵. Később is megengedhetőnek tartotta még a latin nyelv használatát *szükségből* és I. Kor. 14, 27-re hivatkozva, hacsak azáltal az írásmagyarázat érthetősége nem vall kárt.

Az istentiszteleti nyelv kérdésénél sokkal nagyobb gondot adott Luthernek a képek kérdése. Ezen kérdésben Luther első ízben 1522-ben, a képrombolók erőszakoskodásainak idejében nyilatkozott. Az ő nézete az, hogy — természetesen — *mindentemű képimádás elvetendő*; de bár — fájdalom — az azokkal való átkos „vermaledeiete“ visszaélés annyira el van terjedve, hogy „valóban jobb volna, ha egy képünk sem volna“, — mégis elégséges felvilágosítani a népet, hogy a képek Isten előtt értéktelenek, és kitanítani a népet, hogy felfogja, „hogy azok *csak a falak díszítése céljából* engedtetnek meg“. Csak a visszaélések miatt nem kell azokat egyszerűen eltávolítani, mert hiszen visszaéléseknek ki vannak téve a legnemesebb és legjobb dolgok is. 1524-ben, a Münzer-féle zavarok folytán, a kérdés újra fölmerült. Mivel Münzer a képekkel szemben határozottan a szentíráásra hivatkozott, Luther írásmagyarázati alapon részletesen foglalkozott a képek védelmezésével. Apológiája a következő tételekben foglalható össze: 1. az ó-testamentom nem általában tiltja el a képeket. hanem csak azokat, melyek a bálványimádásra alkalmat nyújtanak; 2. de ha még azt tenné is, mi, keresztyének, kik az evangélium alatt vagyunk, nem állunk a törvény betűje alatt. — Luther főelve azonban a képrombolókkal szemben most is az, a mi azelőtt volt, t. i. hogy a képek erőszakos eltávolítása mitsem használ addig, míg előbb vagy azzal együtt az igaz hit nem plántáltatik, meg nem erősítetik. Neki különben semmi ellenvetése sem volna a képek eltávolítása ellen, „ha az rajongás és zűrzavar nélkül, a *rendes hatóság útján* történék. De 1528-iki „Bekenntniss“-ében megjegyzi, hogy az olyan „bibliai képek“, melyek jó történetet ábrázolnak, nemcsak „szabadok“, de még „hasznosak“ is lehetnek. Luther ismerte a képekkel űzött visszaélést és annak veszélyeit. A képek haszna szerinte csekély, szemben az élőszóval való tanítással, s azért szívesen elejtette volna őket, ha a képrombolók dühön-gésében egy általános zűrzavar előjelét nem látta volna és az ettől való félelem őt akarata ellenére a képek védelmére nem hívta volna fel. A túlbuzgalomtól a „gyengék“ kedélyét féltette, mert azokat az szükség nélkül, kíméletlenül megbotrán-koztatta volna.

A szentek szolgálatával és képeik tiszteletével egyszerre, illetve együtt, elveszítette létjogát egy addig sokat használt, nagy kelendőségnek örvendett istentiszteleti eszköz is — az *ereklyék*. Luther gyakran szólt elítélőleg azon csalásról, mely akkor az ereklyékkal üzetett, és a hamis, csalóka szent eszközökkel „Heiltümer“ szemben. az igazi, a szent eszközre utal — az Isten igéjére. De ámbár Luther felfogása szerint az ereklyék értéktelenek is, nézete szerint mégis a „szabad“ dolgokhoz tartoztak.

A mi végül a *keresztet* illeti, Luther nagyon panaszkodott a *crucifixa*-szel űzött visszaélések ellen is, és végül is kifakadt: „Azért szeretném, hogy minden keresztet ledöntsenek mely izzadott, vérezett, mert ebből bucsújárások lettek és nagy láрма keletkezett, s ez a dolog azután oka lett a nagy visszaéléseknek, tévelygéseknek“. A keresztnek használata, különösen a templomban, Luther szerint, különben szintén a „szabad“ dolgok közé tartozott.

4. A liturgikus térről.

Eszményileg tekintve, minden hely Istenben való életünk helye, mert életünk egyetlenegy mozzanata, pillanata sincsen Isten, istentudat nélkül és így, Istenben való életünk folytonossága mellett, minden hely lehet Istenre irányzott érzelmeink nyilvánításának helye, és minden helyen lehet imádkozni; mindamellet *közös* istentiszteletünk, Istenben való közösségünk számára szükséges olyan térről, helyiségről gondoskodnunk, a mely a mellett, hogy megvéd az időjárás veszélyeitől, ezen Istenben való egységünk kifejezéseül is szolgál és így időnkénti istentiszteletünknek alkalmas, czélszerű és megfelelő helye. Luther tehát egészen helyesen fogja föl ezen kérdést, midőn azt mondja: „a pápisták ok nélkül tartják fontosnak ezen vagy azon hely fölszentelését. Krisztus országában magukban véve szent vagy nem szent, profán helyek nincsenek. Hit, remény, szeretet mindenütt egyféleképen lakozhatik“, — és „Christus sublata omnium locorum differentia, — ubique vult coli Neque enim aut fortius aut melius credas, speres et diligas in templo, choro, altaro, coemeterio, — quam in area, vinea, popina, cubili“ „A hol Isten igéje zeng, légyen az bár az erdőben, a vizen, vagy bárhol: ott Béthel van; úgy hogy azt mondhatjuk: „itt lakik az Isten!“ — „Hogy különös templomokat, istenházát építünk és használunk, nem a hely, hanem a dolog miatt történik: hogy istentiszteletre összejöhessünk, hogy az Isten igéjének közös hallgatása könnyebbé

téessék s így előmozdítassék.“ — És éppen ezen alapelvből kiindulva, a „különös helyek“, a kiválasztott helyek, a *bucsjáró helyek* ellen fordul és azokat azután valláserkölcsi okokból is megtámadja.

Az istentisztelet helyének külső fölszerelése sem döntő dolog Luther előtt; annyira nem, „hogy ha igazán, valóban imádkoznánk, akár egy szalmafüdél alatt, akár egy ólban: az ördög sokkal inkább félne egy ilyen helytől, mintsem minden magas, nagy, szép templomtól, toronytól, harangtól, a mely van — és e nélkül szűkölködik“. Sőt Luther haátrozottan kárhoztatja azon fényűzést, mely a templomok építésénél előfordul; az erre szükségtelenül elköltött pénzt: „az Isten élő templomainak, a szegényeknek kellene kiosztani!“

A templomok belső fölszerelése, berendezése, Luther nézete szerint, kell hogy egyesegyedül az istentiszteleti gyakorlati szükségnek szolgáljon s ahhoz alkalmazkodjék. Magát az oltárkönyvecskét, a chorust és az oltárt, mint Luther a „Formula Missae“-ben mondja, meglévő alakjukban azért építették eredetileg így, hogy az úrvacsorájában részesülők magasabb helyen, melyen őket mindenki láthatja, állván: ebben kifejezést nyerjen az úrvacsorájának hitvallásszerű jellege. „Deutsche Messe“ című művében pedig Luther a miseoltárnak szokásos elhelyezését, állását ügyetlennek, czélszerűtlennek találja, mert az akadályozza a liturgust abban, hogy folytonosan a gyülekezet felé forduljon; már pedig azt tőle Luther megköveteli.

A mint a fentebb elmondottakból kitetszik, Luther ugyan nem készítette el az istentiszteletnek valamely rendjét, de mind az alapelvek, mind pedig az egyes részletek tekintetében, tehát mind az elmélet, mind pedig a gyakorlat számára annyi egyes becses anyagot, gyöngyöt adott, hogy azok értékesítésével, mondjuk azoknak egy adott rendszerbe való foglalásával, valóban lehetséges egy istentiszteleti elmélet constructiója. Természetesen mindenkor gondosan meg kell különböztetni Luther elvi álláspontját, Luthernek a gyakorlati életben való magatartásától; mert Luther a reformatio sikere, vagy, mint ő mondja: „a gyengék kedvéért“, mondjuk talán úgy, a mint a dolog áll: a Krisztus, az evangélium győzelméért — a hit által való megigazulás alapelvének föltétlen megtartása mellett — a gyakorlatban sokat engedett.*

Hörk József,
theol. akad. tanár.

* Forrásaim: Luther művei. Paul Grünberg ide vágó értelmezése. Hörk József: Liturgia. Eperjes, 1882.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Az evangéliumnak minden igaz barátját valódi öröm járhatja át, ha látja, hogy protestáns köreink, társadalmunk mind erősebb és erősebb mozgásba jön. Ha van valami, a mi a pessimista lelkeket még visszatartja az örömtől, az egyedül annak a kétségbevonhatlan ténynek a felismeréséből származhatik, hogy a megindult mozgalom másodlagos eredetű, reactio egy más, ellenünk intézett támadással szemben. De az Úr utai kifürkészhetlenek. Eddig mozgás, elevenség csak egyházi bureauinkban volt tapasztalható. Most megindult az egész társadalom. És a régi tespedés helyén keletkezett elevenség közben a lelkek nemcsak a reactio eszméjének a hatása alatt állanak, hanem fogékonyságra tesznek szert az evangéliumi élet, tan iránt is. Világi férfaink is odaállanak már az evangélium munkásai közé, s buzdítanak, serkentenek küzdelemre „az ősök hitéért“.

Az ősök hite: az ősök vallás-erkölcsi erejének, nagyságának titka. A hol ezt megértették és szakítottak a divat-ujdonságok ingerével ható mai és legmaibb emberi bölcselkedésekkel s nem engedik ezeket az evangélium helyére állítani: ott visszatért vagy visszatérőben van az ősi erő és nagyság is.

A francia protestáns testvérek tevékenysége és sikerei bárkit is meggyőzhetnek az evangélium nagy hódító erejéről. A század elején, 1806-ban, mindössze 220 evangéliumi lelkész volt, s ezeknek száma ma már jóval meghaladja az 1200-at. Pas de Calais-ban 12 év alatt 1200 katolikus lett protestánsná, s ugyanezen idő alatt Dordogne-ban négy új egyház-község keletkezett. Saint-Aubin de Blaye-ben 1890 óta hat anya- és négy leány-gyülekezet alakult az áttérések folytán.

A római papok kitérése is folyton szaporodik és igen

sokan csatlakoznak közülök a protestantismushoz. Az utolsó két év alatt mintegy 300 pápás pap hagyta oda egyházát és közülök 125 fordult meg Bourrier lelkésznek sèvres-i papi otthonában, hol ideiglenes ellátásban részesültek. Az utóbbi hónapokban is 16 pápás pap hagyta oda egész csendben a romanismust és csatlakozott az evangéliumhoz.

∴ Burrier, ki teljesen és alaposan ismeri a francia római kath. alsó klérus viszonyait, hangulatát, határozottan állítja, hogy százak, sőt ezrek vannak közöttük, kiket csak az éhhaláltól való félelem, a kenyérgkérdés tart vissza az egyedül idvezítő egyházban. Ha a francia protestantismus képes arra, hogy ezen Rómától megcsömörlött papság számára tevékenységi munkakört, a megélhetésre megfelelő viszonyokat létesítsen, roppant nagy sikereket érhet el. Épen ezért ez elsőrangú és fontosságú kérdés, melynek sikeres megoldására komolyan kell törekedni. „A papság egy részét csak a kenyér tartja Róma fogságában — mondja Bourrier, — adjatok nekik kenyeret és megszabadítjátok őket. Lesznek olyanok, kik velük megértetik a hit által való megigazulás szent tanát, de az az első, hogy rabságukból megszabadítsátok őket.“

Természetesen nem könnyű a feladat, mely itt a francia protestantismusra nehezedik. Számban csekélyek, ha lélekben és anyagiakban aránylag jól állanak is. Sokat áldoztak és áldoznak erejükön felül is, de a mit ezen kérdés sikeres és nagyszabású megoldása körül kellene tenniök, az már túlhaladja erejüket. Pedig a szükség hangosan kiált itten is. Bourrier szemrehányással fordul a protestánsokhoz, hogy nem viselik szívükön a pápás fogságból szabadulni vágyó papok ügyét. A történelem ítélőszékére hivatkozik, mely egykor vélelmet fog mondani a felett, hogy a protestánsok a feléjük hangzó segélykiáltások daczára sem mozdultak meg és nem siettek segítségére annak a nagy seregnek, mely támogatás hiányában a képmutatás iszonyú bűnében volt kénytelen elveszni. Folyton izgat czikkeivel a nagy és nemes ügy érdekében, hogy megmozdítsa még azokat a köröket is, melyek eddig valósággal nem épen lelkesedtek a hitehagyott pápás papokért.

Valóban az ügy, a kérdés, egyike a legkényesebbeknek. Mindenütt elismerik a protestánok, hogy a megtérni akaró pápás papokat lehetőleg támogatni kell, de egyúttal nem zárkoznak el némely jogos aggodalmak elől sem. Hiszen a lelkek őszinte, valódi érületének nem lehet az ember birájává. Vajjon a római rendszer lelket lenyügöző szolgaságából az evangélium éltető levegőjére kívánkoznak-e az illetők, avagy

pedig a francia könnyed természettel meg nem egyező s az ultramontanizmus erősödésével hovatovább elviselhetetlenné levő egyházi disciplinától óhajtanak-e szabadulni? És a mellett ki ne tudná, hogy az a nevelés, melyben a pápás egyház a maga papjait részesíti, oly letörölhetlen jelleget nyom a pap lelkére, jellemére, gondolkozásmódjára, hogy csak az isteni kegyelem különös munkája szabadítja meg őket ettől s teheti fogékonyrá az igazi evangéliumi szabadság iránt. Épen ezért való igaz, hogy a protestáns egyházi körök félnek attól, ha egy ilyen pápás világnézetben nevelt, a protestáns életfelfogással teljesen ismeretlen volt papi sereg az egyházat elárasztaná. Szomorú tapasztalatok, melyek e téren hazánkban is fordultak már elő, Franciaországban pedig elég gyakoriak, igazolják a hivatalos körök aggodalmas és körültekintő eljárását.

A legközelebbi tartományi zsinat foglalkozván a kérdéssel, 12 pontban állapította meg azokat az elveket, melyek az ilyen áttéréseknél követendők. E pontok közül a fontosabbak a következők: 1. Mindenekelőtt gondos kutatás és megfigyelés tárgyává teendő a volt papok („anciens prêtres“) őszinte, becsületes érzülete s csak azután alkalmazhatók a protestáns egyház szolgálatában s részesíthetők jótéteményeiben. 2. A helyett, hogy az elégedetlen papokat a Rómával való szakítá-ra ösztönöznék, inkább hatni kell rájuk, hogy egyházukban maradjanak meg, míg csak ezt lelkiismeretük megengedi. El kell őket látni eszközökkel, hogy a bibliát s az evangéliumi protestantizmust alaposan tanulmányozzák s komoly, szilárd evangéliumi meggyőződésre tegyenek szert, mielőtt áttéréseket bejelentenek. 3. A már eddig is fennálló intézet, a Courbevoie-ben levő ú. n. „Oeuvre des prêtres“ mellett egy másik is létesítendő, mely világiaknak vezetése alatt álljon s rendeltetése az legyen, hogy tisztességes papokat fölvegyen s részökre megfelelő társadalmi helyzetet szerezzen. 5. Hogy minden volt pap, ki az „Oeuvre des prêtres“-be felvétetni kíván, a mennyiben nem Párisban lakik, egy ideig valamely lelkésznel vagy jóhírű világi egyénél tartózkodjék. 6. Hogy egy volt papot sem lehet a theologiai fakultásra vagy evangélista iskolába küldeni; ha csak előbb bizonyos próbaidőt nem töltött egy evangélikus lelkész mellett. 8. Ha egy volt pap protestáns lelkész akar lenni, köteles, mint a többi lelkészek, baccalaureátust szerezni és legalább két évet hallgatni egy protestáns theologiai fakultáson.

Ezen szigorú feltételek nem találkoznak általános helyesséssel. És nem csupán a volt papok, kik 25—35 éves korban vannak, átlagosan véve, találják ezeket magukra nézve nehezen elviselhetőnek, hanem magának a protestáns egyháznak

a kebelében is emelkedtek hangok, melyek rámutattak arra, hogy ezen föltételek csaknem egyértelműek a visszautasítással.

A római egyház az őt fenyegető veszélyekkel szemben minden lehető módon védekezik. Nem gondol ugyan organikus, gyökeres reformokra, hanem annál nagyobb súlyt fektet a protestantismus befekettítésére. Mindenesetre jellemző, hogy az internationális ultramontanismus, mely hazánkban is a hazafiaság reá nem illő köpönyegét próbálja felöltögetni, Franciaországban is a nemzeti eszmével akar takarózni. Valóban csodálatos az a merészség, melylyel nemzetellenes és absolutistikus törekvéseit holmi nemzeti párt és néppárt jelszava alá akarja becsempészni ez az Istennel, hazával, néppel, emberrel nem törődő és egyedül Róma érdekeit szolgáló, pápa-imádó fanatizmus. A „hazafias francia liga“ neve alá bujt ultramontanismus és indifferentismus lapja, az „Action française“, tekintélyes, a tudomány és irodalom terén névvel bíró egyének nyilatkozataival akarja igazolni, hogy a protestantismus veszélyes. Azt azonban előre is megjegyezhetjük, hogy a nevezett akadémikusok és szabadgondolkozók, kiknek a vallás csak babona, valószínűleg épen így gondolkoznak és nyilatkoznak a római vallásról is. Ennek igazolásául legyen elég, ha Jules de Gaultier, tekintélyes comtianus sociolog nyilatkozatát idéznünk. Szerinte a mai vallási harcokban nincs szó a valódi katholicismusról, erről a bornirt vallásról, sem a tágkeblű hitvallásos protestantismusról, hanem igenis szó van egy holt vallásról, melynek szétrombolása a teljes lelki szabadsághoz vezetett, és egy erős, fanatissussal telt élő vallásról, mely a szellemnek csak annyi szabadságot enged, a mely mellett orránál fogva vezetheti az egyént. A keresztyénség méreg. Ennek a méregnek egy teljes adagja megölte az ó-világot. Gyenge adagokban gyógyszer is lehet. A katholicismus a keresztyénség mérgét az antik pogányság nagy vegyítékével feloldotta s épen ezért ártalmatlan. Ellenben a protestantismus visszatérés az őskeresztyénséghez. A mérget nagy adagban akarja a mai társadalomnak beadni s a maga ősi öldöklő minőségében nyujtani. Ezért utasítják azt, mint veszedelmest vissza, a szabadgondolkozók.

Az az atheista gondolkozás- és cselekvésmód, mely a francia kormány minden tevékenységét vezeti, szemben a vallásos kérdésekkel, úgy tűnik fel az ultramontanismus előtt, mint a protestantismus térfoglalásának a következménye. Pedig hát Grévy óta tisztán republikánus és vallástalan talajon nőtt fel az az igaz jelszó, hogy a klerikalismus az ellenség. Az az alattomos küzdelem, melyet az ultramontanismus az állam ellen folytat és az az erőszakosság, melylyel az államkormány

ellene viszont eljár, egy forrásból fakad, melynek a protestantismushoz semmi köze.

Az assumptionista atyák kezéből világiak vezetése alá került „Croix“ nevű ujság fennen hirdeti, hogy a szentatya áldása kíséri útján a kormányt a protestantizmus elleni küzdelmében. A jelen év április 1-je óta már fegyvertársa is van a Renauld Ernő szerkesztésében megjelenő „le Pays“ című lapban, mely legfőbbképen protestánsellenes irányzatot képvisel. Ez a lap is épen olyan hazug címet visel, mint a mi haza- és nemzetellenes lapjaink, melyek alkotmányunkat felforgatni s hazánkat regnum Marianummá tenni kész felekezeti program megvalósításán fáradoznak.

De meg kell adnunk, hogy a francia kormány, pusztán udvariasságból, nem is sértegeti a katolikusok kedvéért a protestánsokat, mint a miénk, hanem ugyancsak keményen fogja a törvényileg nem engedélyezett szerzetrendi missziókat. Hazánkat szabadon árasztják el a jezsuiták, iskolatestvérek és a jó ég tudja, minő nevű congregatiók, melyeknek letelepedéséhez országgyűlési törvényben adott engedély kellene. Így volt ez Franciaországban is. De mikor nyilvánvaló lett, hogy micsoda ezeknek a congregatióknak a célja, a kormány a törvény alapjára állva, az 1809. évi concordatumban megszabott állapotra tereli az egyházat vissza. Pedig ez nagy dolog a francia ultramontanizmus életében. Hiszen az utolsó 15—20 év alatt a szerzetesek száma és vagyona csaknem megszorozódott. Csupán az engedélyezett congregatiók vagyona után, a folyó év január 1-je óta több mint egy millió frank adó fizettetett be.

Az az engesztelhetetlen gyűlölség, mely Rómát a protestáns principiumokon felépült modern állam ellen eltölti, mindenütt éles harcokat és összeütközéseket idéz elő. Mindig az állami souverainitás intenzitása ellen irányul ugyan, de mindenütt tetszetős jelszavak alatt. Most az eretnokség, majd a sociáldemokratia, majd az atheizmus az, a mi előtérbe állítatik, de a pápaság világi és világuralma a fő mozgó erő. Hadd folyjon százak, ezrek vére, hadd legyen harc testvér és testvér között, hadd szenvedjenek sérelmet az emberiség legszentebb jogai: csak az a néhány négyszög mértöld terület ott Róma körül a pápa hármaskorona alá jusson.

Most, hogy az olaszok nagylelkű királyát az anarchista golyó leterítette s azután gyászba borult özvegye és hű népe megsiratta, úgy tetszett egy pillanatra, mintha a Vatikán és Quirinál közötti éles ellentét valamicskét engedett volna. Pedig dehogy! Alig indultak meg egy szebb jövő iránt szőtt remény-

ség szálai, már is megszólalt az „Osservatore Romano“, mely hangosan kürtöli világgá, hogy a kuria politikája a régi: a gyűlölködő, az engesztelhetetlen. „Tekintettel amaz egyházi gyászszertartásokra — mondja a lap — melyek az elhunyt Umberto király végtisztességételére rendezettek, és az ő lelki üdvéért mondandó bizonyos közzétett imára vonatkozólag, több oldalról panasz emeltetett az egyház tekintélye ellen, mintha ezen alkalmakkal az egyház legszentségesebb törvényertől eltért volna. Erre nézve megjegyzendő, hogy az egyház az elhunyt király egyházi eltemetését *eltűrte*, nemcsak azért, hogy amaz átkos merénnyel szemben, melynek a király személye áldozatul esett, tiltakozásának adjon kifejezést, hanem főleg azon személyi indokból, hogy az elhunyt király, főleg élete utolsó idejében, kétségtelen jeleit adta vallásos érületének, sőt — mint mondák — óhajtotta, hogy a szent év folyamán, a szent sacramentumok vételével Istennel megbéküljön. Ennél fogva föltehető, hogy élete utolsó pillanatában az isteni irgalmat segélyül hívta és ha lehető lett volna, nem vonakodott volna Istennel megbékülni. Már pedig az többször és többképen megerősített egyházi törvény, hogy hasonló esetekben az egyházi temetés oly egyének számára is megengedendő, kiktől különben meg kellett volna azt tagadni. . . . A mi pedig az ismert imádságot illeti, mely a lelki gyötrődés legszorongóbb pillanatában iratott, az sohasem hagyatott jóvá a legfőbb egyházi tekintély által és nem is fog, mivel a szent liturgia törvényeinek nem felel meg.“

Íme az ember! De nem az, a ki a világ bűneit hordozta, hanem a ki maga is a hús és vér a bűnök világából való. A szeretet főpapja, ki a borzasztó pillanatban, félve a királyát bálványozásig szerető nép bosszújától, nem merte rozsdás villámit elővenni, most a temetés után, midőn talán némely reményei is fűsbe mentek, a gyűlöletet, a kegyelmet nem ismerő irgalmatlanságot hirdeti és megpecsételi. Az egész művelt világ útalattal fordul el a szívtelenség eme megnyilatkozásától, csak az ultramontánok ujjonganak neki. Similis simili! . . . Semper idem! . . .

És mi az az imádság, melyet így lejár szép szavakban a hivatalos nyilatkozat? Umberto gyászos özvegyének, Margit királynénak imája, mely Olaszországban töméntelen számban közkézen forog s a templomokban is olvastatott, melynek néhány sorát a következőkben mutatjuk be:

„Mert ő mindenkivel szemben irgalmas volt, a te parancsolatod szerint: óh légy te is hozzá, Uram, irgalmas és adj neki békességet!

„Mert sohasem akart mást, mint igazságot: mutasd meg hozzá. óh Uram, a te irgalmadat!

„Mert ő mindig megbocsátott: bocsásd meg neki te is, Uram, azokat a tévedéseket, melyek az emberi természettől elválaszthatatlanok!

„Mert népét szerette s csak egy gondolata volt, a haza üdve: vedd föl őt, Uram, a te dicső mennyei hazádba!

„Mert jó volt utolsó leheletéig s jóságának lett áldozata is: add meg neki, Uram, a marttyrok örök koronáját!

„Óh Uram! Ó jót tett e világon, senki ellen gonosz indulatot nem táplált, mindig megbocsátott annak, ki megbántotta, életét a kötelességteljesítésben, a haza javáért áldozta fel és élte fogytáig hivatása betöltésén fáradozott.

„Piros véreért, mely három sebéből folyt; a jóság és igazságosság cselekedeteért, melyekben életét tölté: vedd föl, óh irgalmas és igazságos Úr, a te karjaidba és adj neki örök jutalmat!“

A fájdalom, a szenvedés, a hit, a bizalom sugárzik ki ezen imádság minden szavából. Egy megtört lélek gyötrelme, egy bízó szív fohásza ez; de . . . nem a szent liturgia szerint componálva, tehát a legfőbb tekintély approbatióját meg nem nyerheti. . . . De bizonyára megnyerte az egyetlen tekintély jóváhagyását. . . .

Az a legfőbb tekintély, melynek jóváhagyásával lesz valami érvényes vagy érvénytelen, legközelebb egy Mercier nevű jezsuita művének adta meg a sanctiót, mely mű „Szent József életrajza“ címet visel. Csak az ellentét kedvéért emlékezünk meg e műről, hogy a tekintély igazságát igazoljuk. E mű szerint József teljes hatalommal bírt mennyen és földön; Jézus, Mária és József a földi szentháromság, mely, mint a küzdő egyház szentháromsága, tökéletes képe a diadalmaskodó egyház szentháromságának. Ugyancsak e mű azt is állítja, hogy József épen úgy feltámadott a halálból és mennybe ment, mint a Krisztus, és hogy ő „a megváltónak megváltója“.

Íme a szeretet fejedelmének földi helytartója, a csalatkozhatlan tekintély. És ugyan mit várhat tőle most a világ, midőn egy encyklikával kíván hozzá fordulni, melyben a „keresztyén demokratia“ képét akarja megrajzolni. Hír szerint ez az encyklika készen van és megjelenését épen az utolsó pillanatban halasztották el, még pedig azért, mert első sorban az olasz nemzeti állam s ennek szövetségesei, de azután főleg általában a modern állam ellen irányul; már pedig épen mostanában kissé megfeszült a jó viszony a Vatikán és a bécsi Burg között és a mellett a szent év sem jövedelmezett kellőleg.

A mi a Burg és a Vatikán közötti viszony megfeszülését illeti, a lapokból jól ismerjük ennek az okát, dr. Stadler sara-jevói érsek esetét, kit a császári dorgatorium után a pápa egy 20 percznyi, rendkívül szivélyes fogadásban részesített. Hozzájárult ehhez még az is, hogy a pápának sehogysem tetszik az osztrák „Los von Rom“ mozgalom, illetőleg a hatóságoknak magaviselete ezzel szemben. Ezt ki is fejezte az uralkodóház egy tagja, Alice toskánai nagyhercegnő előtt, ki két leányával volt nála audiencián. Különösen a miatt panaszkodott, hogy Ausztria nagytekintélyű és befolyású egyéniségeit nagyon is elfogta az emberektől való félelem és gyávaság. . . .

Tehát nem elég, hogy az osztrák zsandár elfogja, a bíró elítéli a „Los von Rom“ embereit; nem elegendő, hogy a biblát, a vallásos iratokat elkobozzák, papokat kiutasítanak, templomépítést beszüntetnek. Hát mi kellene még?! Talán stockholmi vérfürdő, szent Bertalan-éj, vagy vettlini gyilkosság? . . . Íme egy eset, hogy hová fajult már Ausztriában a vallási fanatizmus:

Preidingben egy katolikus pap a legény-egyletben igyekezett az iparos-segédeket, szolgálkat jól preparálni, miközben még a máshitűek megölését is szabados dolognak mondotta. Nem sokkal erre egy szolga, egy Kenne Ferencz nevű egyén azt beszélgette, hogy ő ki fog térni a katolikus egyházból. Ez a kijelentés annyira felbőszítette a legény-egylet két tagját, Sommer János és Poulisch István szolgálkat, hogy szent buzgalmukban Kenne Ferenczet agyonverték. Most a törvény kezében van a két szent gyilkos, de az osztrák törvényszék bizonyára megteszi azt a jó szolgálatot a pápás egyháznak, hogy az eset indokait másképen állapítja meg.

Hacsak ily eszközökkel nem sikerül a „Los von Rom“-ot megállítani, másképen bajos lesz. Napról-napra terjed ma is a mozgalom. Nem rohamosan, hanem lassan és állandóan. Gyülekezet keletkezik gyülekezet után és egyik templomépítést a másik követi. A protestáns egyházak számban szaporodnak és mellettök növekszik az ó-katolikusok száma is. Sőt a mozgalom átterjedve a szláv elemekre is, Huss János emléke itt is megteszi a nemzeties érületben a maga hódító s az evangélium felé terelő útját. A hatóságok mindent elkövetnek, hogy a németországi lelkészek beköltözését megnehezítsék. A polgárjog megszerzése elé rendkívüli sok akadályt gördítenek, hogy a protestáns gyülekezeteket szellemileg kiéheztessék, éhhalálra juttassák. Ellenben a római papság seregét folyton szaporítja. A püspökök e napokban újabb konferenciára gyűltek össze. A világi papok szereplésével nem

lévén megelégedve, a szerzetes papokra fektetnek főbb súlyt, és mint Franciaországban és hazánkban is, lassankint sok pélbánia megy át szerzetrendbeli papok vezetése és kezelése alá.

Nem lehet megmondani, hogy vajjon az itt-ott látható erős Róma-ellenes hangulat, avagy más egyéb ok szolgáltatott-e reá alkalmat, de tény, hogy Rómából kiszivárgó hírek szerint a Vatikánban egyetemes zsinatra készülnek. A zsinat 1901 május 1-re van tervezve. De eddig még egyéb hír nem jutott róla napvilágra és az eddigieket is kételkedve fogadjuk, mert a csalatkozhatlan pápa mellett nincs már szükség közszinatra.

A római egyház részéről jövő ezen aggressiv törekvésekkel szemben a protestantismus kebelében mindenfelé szervezkedést látunk. Az evangéliumi élet, mely a külföldön már eddig is szép eredményeket mutatott fel, mind jobban erősödik, és a felekezeti korlátokon túlemelkedve, a két testvér-egyház és ezek egyes köreinek közelebb hozásán munkál.

Csak röviden említjük fel ide vonatkozólag, hogy a „Gusztáv-Adolf-egyesület“ 53-ik nagygyűlésén, mely szept. 11—13-ik napjain Königsbergben tartatott, D. Pank generál-superintendens-elnök kiválólag hangsúlyozta, hogy az egyesület mind a két protestáns egyház javára működik, hogy ilyen tevékenységnél a hitvallásbeli különbségeket nem szabad érvényesülni engedni. Az ez alkalommal elhangzott nyilatkozatok úgy tekintetnek, mintha bevezetését képeznék a lutheránus „Gotteskasten“ és a „Gusztáv-Adolf-egylet“ egymáshoz való közeledésére.

Az „Evang. Bund“-nak szászországi főegylete szeptember 24-én Drezdában tartván meg évi gyűlését, ez alkalommal további előkészületek tétettek ahhoz a már általunk itt is megemlített terv megvalósításához, hogy a német evangélikus tartományi egyházakat egy egyetemes német evangélikus zsinatba egyesítsék.

Skócziában a presbyteriánus egyháznak két szabad egyháza nem régiben egyesült egymással és mostan némelyek azon fáradoznak, hogy az egész presbyteri egyházat, tehát az állami és a szabad egyházat is, egyesítsék valamely közös szervben, az evangélium hathatósabb terjesztése végett.

Ugyane szellem újította meg a mi egyházainkban is a nagy-geresdi uniót, tartja fenn a két evangélikus egyház között a jó viszonyt, sőt közeledést közvetít a szász evangélikus egyház részéről. Vajha ez a testvéri egyetértés fokozatosan erősödne s a presbyterián és evangéliumi szövetség útján közelebb hozna bennünket külföldi testvéreinkhez is.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Az egyházlátogatás (Canonica visitatio). A felső-borsodi egyházmegye lelkészi értekezlete által jutalmazott pályamű. Írta *Szuhay Benedek* kápolnai ev. ref. lelkész. 234 lap. Ára 4 kor. Miskolcz, 1900. Kapható a szerzőnél.

Annak a régi jó szokásnak, a mely az egyházmegyék s legújában már az egyházkerületek lelkészeit, sőt legtöbb helyen az érdeklődő világi elemet is, lelkészi vagy egyházi értekezletbe tömöríti: a magyar reformátusoknál több jó eredménye tapasztalható. Felolvasásaikkal és beszédeikkel eszméket érlelnek, tájékoztatnak, irányítanak és buzdítanak az ilyen önkéntes egyházi összejövetelek vagy értekezletek. Tárgyalásukról Évkönyv»-eket adnak, a melyekkel szélesebb körben eszméltetik és termékenyítik az elméket. Egyes vidékeken az értekezletek pályadíjak kitűzésével is előmozdítják az egyházi irodalmat, mint pl. a felső-baranyai egyházi értekezlet, a melynek a Morvay Ferencz-féle Református Kis Káté-t köszönheti az egyházi irodalom.

Ilyen egyházi tömörülés gyümölcse a kézalatti munka is, a mely a felső-borsodi egyházmegye lelkészi értekezlete által kitűzött pályázaton nyerte el a pályadíjat. Szerzője egyik törekvő fiatal lelkész-társunk, a ki az időszaki sajtóban, a budapesti és sárospataki egyházi lapokban kezdte irodalmi pályáját, most pedig egyik fontos egyházi intézményünknek, a canonica visitatio-nak történetírójaként mutatkozik be. A csinos kiállítású könyv *Hegedüs Sándor* kereskedelmi miniszternek, a magyar protestáns irodalom áldozatkész pártfogójának van ajánlva.

Maga a munka tíz fejezetben ismerteti az egyházlátogatás multját és jelenét. I. Az egyházlátogatás az apostoli korban. II. Az egyházlátogatás a római kath. egyházban. III. Az egyházlátogatás a reformáció három első századában hazánkban. IV. Az egyházlátogatás tovább fejlődése a XIX. században. V. A tiszáninneri egyházkerület rendtartása és nyolcz egyházmegyéjének szokásos kérdései. VI. Az egyházlátogatás mai jog- és hatásköre. VII. Fölmenthető-e

a canonica visitatio az iskolalátogatás kötelezettsége alól? VIII. Fölmenthető-e a canonica visitatio a gondnoki számadás felülvizsgálása alól? IX. Az egyházlátogatás gyakorlati jelentősége. X. Az egyházlátogatás felteendő kérdőpontjai. — A Függelékben 35 eredeti okmányt közöl szerző az egyházlátogatás történetéből.

Ebben a keretben szerző értékes munkát végzett. Számos egyházlátogatási jegyzőkönyv napfényre hozásával könyve forrásmunka számba megy. A kúttők feldolgozása által műve egyháztörténeti, nevezetesen monografikus jelenőséget nyer. A ma érvényben levő egyházlátogatási rendszabályok összehasonlító ismertetése és bírálata miatt a munka gyakorlati szempontból is hasznos segédkönyv. A könyvnek tehát egyrészt történeti becse, tehát tudományos értéke van, másrészt meg gyakorlati tájékozást nyújtó aktualitása is elvitázhatalan. S mind a jelzett tudományos történeti, mind az érintett gyakorlati tekintetből szerző elismerést érdemel úgy ama szorgalmáért, a melylyel kutatót, tudakozódott a kérdése multja felől, mint ama törekvéseért, a melylyel az egyházlátogatás fontosságát feltüntetni és a szokásos vizsgáló kérdéseket kritikailag megrostálni iparkodott. Szerzőnek e kettős érdemét annyival inkább ki kell emelnünk, mert a kérdésnek mind történeti részében paragon heverő mezőt kellett feltörnne, mind a bírálati részben jóformán teljesen a maga erejére kellett támaszkodnia.

A munka történeti része azonban nem teljes. Ezt maga a szerző is kiemeli a bevezető fejtegetésében. Jobbára csak a tiszáninneri egyházkerület s ebben is főleg a felső-borsodi egyházmegye levéltárában levő okmányokat teszi közzé és dolgozza föl. A XVI. századból csak hat okmányt közöl, a melyek a lelkész, a tanító és az egyház jövedelmét sorolják föl. A XVII. századbéli (VII—XV. sz.) okmányok inkább az egyház belügyeibe engednek bepillantást és épen ezen az okon nagyon becsesek. A XVIII. századból közölt egyházlátogatási okmányok (XVI—XXXI. számúak) még részletesebben feltüntetik az akkori canonica visitatio menetét, kérdéseit, végzőit, mint az előző századbeliek. Legérdekesebbek közöttük azok, a melyek a Carolina Resolutio alapján az 1731. évtől egész az 1791-iki XXVI. törvényczikk létrejöttéig uralkodott ama fonák eljárást ismertetik, hogy a protestáns egyházakban a római kath. püspökök vagy megbízottaik végezték az egyházlátogatást. Ebből a szomorú időszakból, 1769-ből gróf Eszterházy egri püspök idejéből, öt okmányt közöl a szerző. Végül nemcsak történeti beccsel bír, de a ma fennálló gyakorlatnak is alapjául szolgál a XIX. század első negyedéből való tiszáninneri egyházlátogatási rendtartás, a melyet szerző szószerint közöl s a nyolcz egyházmegye tényleges gyakorlatával behatólag összehasonlítja. Ennek a Rendtartásnak ügyköre tágas, kérdése 61 van, szelleme szigorúan kálvinista és egyik jellemző sajátsága az is, hogy a cano-

nica visitatio végzését nem az esperesek, hanem a tanácsbírák kötelességévé teszi.

A munka többi része (VI—X. fej.) a történeti mezőről a bíráló és gyakorlat terére lép át. A VI. fejezetben helyesen emeli ki, hogy az egyházlátogatásban az egyöntetűség elvét kellene szem előtt tartani; nyomós okokkal sürgeti, hogy a canonica visitatio a gyülekezetek egész vallás-erkölcsi, egyházszerkezeti, iskolaügyi és anyagi életére kiterjesztessék; végül meggyőző okokkal és a más négy egyházkerület példájával is bizonyítja, hogy az a helyes, ha az egyházlátogatást lehetőleg mindig maga az esperes végzi. Majd okos érvekkel azt mutatja ki (VII. fej.), hogy a canonica visitatio nem menthető föl sem az iskolavizsgálat kötelezettsége alól, sem a gondnoki számadás felülvizsgálása (VIII. fej.) alól. A IX. fejezetben az egyházlátogatás gyakorlati jelentőségét mutatja ki igen ügyesen. A X. fejezetben meg az egyházlátogatási kérdőpontokat szedi össze három csoportban, nevezetesen a vallás-erkölcsi élet, az iskolaügy és az egyház szervezetére s vagyónára vonatkozólag. Ezek összeállításában a Gelei Katona-féle kánonokat veszi alapul, de azokat a változott viszonyoknak megfelelően alakítja át. Meggyőzőleg kimutatja, hogy az egyházlátogatás korszerű reformjára égető szükség van; de a reformnak nem az ellenőrzés lazítására, sőt inkább annak szigorítására kell irányulnia. Egyes javaslataihoz szó fér, némely indokolása nem elég helytálló; de egészben véve nagy egyszerűséget, az intézmény fontosságának teljes átértékelése és meglehetősen egyszerű nyilatkozik meg munkája eme részében.

A könyv, a melynek kiállítása csinos, iránya könnyed, rendszere világos és tárgya rendkívül fontos: méltó arra, hogy minél többen megszerezzék és olvassák. Szerző pedig megérdemli, hogy nagy szorgalmáért és lelkiismeretes munkájáért elismeréssel jutalmazza egyháza, s hogy könyve minél szélesebb körben elterjedjen.

Sz. F.

Gyászbeszéd, imák, sírbeszéd. Irta *Hetesy Viktor*. Zombor. 1900. Oblat Károly, könyvnyomdájából. 163 lap, ára 2 korona Megrendelhető a szerzőnél Ómoraviczán.

A temetési szolgálat a legnehezebb, a legkényesebb és hozzá tehetjük: általában a leghiányosabban végzett szolgálat a protestánsoknál. Mert igaz, hogy a fungens lelkész tanultsága és rátermettsége mellett főleg a kiváló alkalmakkor, a protestáns temetés nagyon építő; de még igazabb az, hogy a beszédbeli telhetetlenség, a temetési szertartás elnyújtása, a legtöbb prédikátornak rikatásra való erős hajlandósága miatt a protestáns temetések nagyon fászszerűek, sőt kínosak. Hajnald érsek mondta egyszer Török Pál püspöknek: Kálvinista módon élni: csak hagyj; de kálvinista módon

eltemettetni, azt borzasztó. Mi tudjuk, hogy ezzel nem a rendszer általában, hanem a rossz rendszer van sújtva és megbélyegezve; mert kálvinista módon is lehet szépen temetni, sőt az csak az igazi szép temetés, ha a rossz pap és a rossz kántor nem rontja el.

A rossz papok első rossz szokása, hogy a temetésen nem az Istenigéjét hirdetik és alkalmazzák, hanem a halottat kipurkálják, rendesen agyondicsérik. Még pedig minél derekabb ember volt az elhunyt, annál nagyobb az anthro-patria (az ember-dicsőítés) és annál hosszabb és unalmasabb a prédikáció. A rossz papok másik rossz szokása, hogy erősek a rikátásban és gyengék a vigasztalásban. Borzasztó rossz szokás ez. A gyász eset miatt úgy is kesergő feleket még tovább keseríteni, a fájdalmak tüzeit tovább éleszeni: irtóztató és természetellenes dolog. Temetésen a kesergő szívnek nem rikátás, hanem enyhítő balzsam, megnyugtató vigasztalás kell az Istenigéből.

Hetesy Viktor gyászbeszédei, imái és siribeszédei nem azok közül a gyarló férczelmények közül valók, a melyek a temetésen úntatják vagy gyötrik a lelkeket. Beszédei voltaképp nem is prédikációk, hanem rövid gyász és siribeszédek, a melyek elé azonban textusok is vannak illesztve. Helyesen mondja a nagy tapasztalattal bíró és jóízű szerző: «A halotti beszédeknek általában rövideknek kell lenni. Pár csep enyhítő balzsam a sebzett szívekre s néhány figyelmeztető szó a közönséghez». Nagyon okos, nagyon igaz beszéd ez, méltó, hogy mindenki által bevétessék.

Ám Hetesy nemcsak okosan beszél, hanem okosan is cselekszik. Először is: mindig rövid és soha sem hosszadalmas s nem is unalmas. Tiszta gondolatokkal, nemes érzésekkel, tömören, világosan szól a koporsók fölött is. Másodsor: mindig a vigasztalást, az enyhülést, a megnyugvást prédikálja és soha sem rikát, soha sem sebez, soha sem a fájdalmak húrjait pengeti. Harmadsor: ember-kultusz nélkül, anthro-patria nélkül az alkalmazásban rámutat röviden az elhunyt tanulságos (néhol elrettentő) példájára, de émélygős dicséretbe soha sem téved. Dolgozatain meglátszik a jó iskola hatása: a derék francia református papok komoly tanulmányozása. Papi izlésének, temetési modorának tökélyesbítésére én még csak azt tanácsolnám, hogy prédikálja még erőteljesebben és még tisztábban az Istenigéjét Az elegyítetlen, a szűz-tiszta evangélium a koporsók mellett is a legerősebb tanító-mester és a leghathatósabb enyhítő balzsam.

A kötetben 40 eredeti és 16 francziából dolgozott gyászbeszéd, 23 temetési imádság és 31 siribeszéd olvasható. Mindenikben van egy-egy megkapó gondolat, mindenikből hull lelkünkre egy-egy enyhítő balzsamcsepp, mindenikből ki-kihangzik Istenigéjének bátorító, biztató, vigasztaló ereje. Vannak közöttük valódi gyöngyök, és egy

sincs, a mely értéktelen vagy hasznavehetetlen volna. Különösen erőteljesek és építők a francziából átdolgozott beszédek, de az eredetieken is a jó franczia minták hatása érezhető. Különösen erős oldala e beszédeknek a közvetlenség, az alkalmazottság, a mi által szerencsésen elkerüli a szerző a tuczat-beszédek ama gyakori és sarkalatos hibáját, hogy szürke általánosságban mozogván, erőtlenek, elvontak, tehát hatástalanok.

Imádságairól is csak jót mondhatok. Először azt, hogy az evangéliumi keresztyén vigasztalás ereje mellett azoknak is előnyük az alkalmazottság, a közvetlenség. Nem ködlenek általánosságokban, nem ágaskodnak ködös bölcselkedésben, nem tetszelegnek divatos szóvirágokban. Tisztaság a gondolatokban, keresztyén életbölcseiség, nemesség az érzésekben, kellő szárnyalás, kellő áhitat, kellő kenetlenség. Másodszor azt, hogy nem terjengők, nem áradozók és így nem fárasztók, mint a legtöbb temetési imádság. Nagy tévedés azt hinni, hogy a hitbuzgóság szereti a hosszas imádkozást. Ellenkezőleg: minél bensőbb, minél melegebb, minél áhítatosabb az imádság, annál kevésbbé bírja ki lelkünk az igazán imádkozó szív felvontságát. Bölcs ember, tapasztalt és okos lelkész Hetesy, a ki már a köznapai imáiban hadat üzent a szóvirágos és bölcselkedő imakönyvek lélekgyötrő hosszadalmasságának s a rövid, egyszerű, de meleg és áhítatos imádkozásnak a barátja.

A beszédek stylusáról keveset kell mondanom magyar közönségünknek, a mely Hetesyt mint tömör, erőteljes, de tiszta és magyaros papi írói már régóta előnyösen ismeri. A gyakorlott író előnyös tulajdonságai most megjelent dolgozataiban sem hanyatlottak.

A munka külső kiállításáról azonban kevés jót mondhatok. Alakja, papirosa, betűi csak megjárják; de a nyomása silány, a szöveg tele van sajtó-hibákkal, a mi kár egy ilyen értékes papi dolgozatnál.

Sz—s.

Az imádkozó nő. Imádságok és elmélkedések protestáns nők számára. Irta *Csiky Lajos* debreczeni theologiai akadémiai tanár. Budapest, 1900. Hornyánszky Viktor kiadása. 16-od rétbén 323 lap, ára csinos vászonkötésben 2 korona.

Teljességgel nem tartjuk se jó, se protestáns szokásnak azt az újkori divatot, hogy úri hölgyeink imádságos könyvet visznek a templomba, s míg a gyülekezet többi része énekel, addig ők az imakönyvet lapozgatják. A közénekedésben való részvétel sokkal szebb és épületetesebb dolog, s régi nagyasszonyainknak ezt a jó szokását felújítani, hölgyeinket templomi éneklésre szoktatni, leányaink vallásos nevelését az egyházi énekek tanításával kiegészíteni: nagyon fontos feladata a protestáns belmisszióknak. Bizonyos

örömmel látom, hogy legújabban szórványosan, helyenként gondosabb és sikeresebb kezd lenni az énektanítás s például a budapesti Lorántffy Zsuzsánna-egyesület tagjai az egyházi énekek begyakorlására különös gondot fordítanak, hogy az egyesület tagjai vallásos összejöveteleiken és a templomban buzgón énekelnek. A jó protestáns nő az énekeskönyvet és nem az imakönyvet viszi magával a templomba. Az imádságos könyvet igen helyesen, a házi áhitatoság segédeszközének tekinti.

Női imakönyvek kellő számmal vannak a magyar áhitatosági irodalomban. Tompa, Szász Károly, Székács, Dobos, Fördös stb. női imakönyvei mellett csaknem felesleges újabb és minden esetre nagyon nehéz dolog számottevő, vagy az övékénél jobb imádságos könyvet írni. Általában véve is, jó imádságos könyvet írni nem csekély feladat. Ehhez az evangéliumi kegyességnek és hit-erőnek magas mértéke, e mellett a gondolatok és érzések kifejezésében oly virtuozitás szükséges, mint a minőt a költőtől kívánunk. A mi magyar imakönyv irodalmunk a bibliai frazeológia és az irályi szépségek tekintetében elég magas színvonalon áll: de a bibliai kegyesség, az evangéliumi erő és ihlet szempontjából vajmi kevés imakönyv-írónk üti meg a mértéket. Jól írnak, szép kifejezési formákat használnak; nyelvök költői, színes és lendületes. De az áhitat ereje, a kegyesség bensősége és az evangéliumi íz, tűz és erő ritkán áll egy színvonalon az alak csinosságával és a nyelvezet szépségével. A legtöbb magánimakönyvünkben jobb az alak, mint a tartalom; szebb a test, mint a lélek; több a bibliai külső kenet, mint az evangéliumi belső erő.

«Az imádkozó nő», Csíky Lajos új imakönyve, nem jobb és nem gyengébb, az átlagos, a tuczat-imakönyveknél. Frazeológiája eléggé bibliai színezetű, eléggé változatos és eléggé magyaros. Nyelvezetén mindenütt ott csillog a biblia kenete, színezete. Ez az imakönyv legerősebb oldala. Azt is elismeréssel lehet kiemelni, hogy imádságaiban hamis vallásos hang nincs és a hittani jelleg is kifogástalan; se szertelen subjectivismusba nem merül, se a rideg dogmatismus nem vesz rajta erőt. De a szerkezete nem elégít ki ennyire. Az hogy áradozó, terjengő, bőbeszédű: még hagyján. Ez az író egyéniségének kifolyása. Nagy baj azonban, hogy imádságaiban nem tudja kellően koncentrálni érzelmeit és gondolatait: ugrál, csapong, ideoda futkos, a mi gyakran megakasztja, néhol kizárja az érzelmi és gondolati egységet, az egységes áhitatos hangulatot. Már pedig, mint a lyrai költeményben az egységes érzéskeltés, az egységes hangulat támasztás a fődolog, úgy az imádságnál az a fő és mindent befoglaló, hogy erőteljes áhitata, egységes építő hatása legyen; hogy Istenhez szárnyaltassa és Isten lelkével megerősítse, építse a lelket! Ebben már nem oly erős «Az imádkozó nő». Még nagyobb és leg-

nagyobb hibája a hitbeli erőtelenség, a kevés evangéliumi erő, a mely nem igen tud sem erősíteni, sem építeni, sem igazán vigasztalni, sem valóban fölemelni. Ezekből az imádságokból nem érzik ki az Isten lelkének közelsége, szentségének és kegyelmének megváltó ereje; az az erő, az az ihlet, az a kiengesztelődés, az a lelki béke és boldogság, a mely a szívből fakadt igazi imádságot jellemzi; az örök életnek az a buzgó kútfeje, a melyhez Jézus vezet a lelkeket.

Meg kell tennem még egy másik észrevételt is. Mikor a szerző előszavában azt olvastam, hogy imádságait azért adta ki, mert lélektani tanulmányai közben különös előszeretettel a nők kedélyvilágát tanulmányozta: nagy figyelemmel kerestem az imádságokban a nők kedélyvilágát foglalkoztató érzéseket, az imakönyvnek azt a sajátos jellegét, a mely ezt az imádság-gyűjteményt speciális női imakönyvvé teszi. Sajnálattal kell azonban bevallanom, hogy «Az imádkozó nő»-ben nem igen találtam meg az imádkozó nőt, nem látom nyomait a nők kedélyvilága különös tanulmányozásának azokon a külső tekinteteken kívül, hogy a családi életre, a különböző életviszonyokra alkalmazott imádságokban és az elmélkedése egyik fejezetében a női nem van szem előtt tartva.

Az imádsádok elé tett elmélkedések azonban egészen a nőknek szólnak s itt egyes elmélkedésekben szép bibliai példákkal erősítgeti és szemlélteti a nő vallásos életét. Sőt a IV-dik szakaszban «Elméltedések a nőkedély világából» czim alatt a gyöngédség bizalom, szeretet, remény, hit, türelem, önfeláldozás, lemondás és jótékonyág érzelmait és erényeit úgy tünteti föl, mint a női kedélyélet legjellemzőbb vonásait. Ebben a szakaszban sok értékes reflexio és építő elmélkedés olvasható.

Az imakönyv különben öt szakaszra oszlik és az I-sőben köznapi elmélkedéseket és imádságokat, a II-dikban vasárnapi és ünnepi elmélkedéseket, a III-dikban a családi életre vonatkozó imádságokat, a IV-dikben a nőkedély világáról való elmélkedéseket, és az V-dikben az élet különböző viszonyai között használandó imádságokat tartalmaz.

A munka kiállítása csinos, ára jutányos.

V. F.

Péter apostol élete és tanai. Irta *Szádeczky Béla*. Különlenyomat az Erdélyi Protestáns Lapból. Kolozsvár, 1900. Gombos F. nyomása. 69 lap.

Elvilágiasult theológiában kevés a bibliaszeretet és a bibliastudium, de annál több a vallási bölcsekedés, meg a bibliai kritika. A bibliához való visszatérésnek örvendetes jele az ilyen bibliai monográfia, a minő a fenti czim alatt megjelent füzet.

Szerzője fiatal, kezdő ember, de tanult ember. Tanulmányát Péter apostolnak az Evangéliumok, Péter két levele és a Cselekedetek könyvében közölt tettei és beszédei alapján írta meg, szerető gondossággal és gondolkozó fővel.

Péter apostol életében két időszakot különböztet meg, s a szerint szól a «zsidó» Péterről és a «keresztyén» Péterről, megkülönböztetve Péter keresztyén életének azt a szakát, a melyet Péter Jézussal töltött, és azt, a mely Jézus mennybemenetele után folyt le. Az adatokat Péter életéhez mindenütt az Evangéliumok s a Cselekedetek könyvéből meríti; a bibliai biztos adatain túl, a hagyomány tömkelegébe nem csap át, a Péter életének végére és halálára vonatkozó mondákat nem érinti.

Péter apostol tanait illetőleg szerző álláspontjára kellő világot vet dolgozatának következő passzusa: «Péter apostol a keresztyéniséget általában véve úgy fogta föl, mint az ótestamentomi üdv-ígéret beteljesülését; mint az ószövetségi prófétákon felépült messiási váradalmaknak megvalósulását» . . . Péter tehát «egy természetszerű fejlődést ismer föl a keresztyénségben, mivel az ótestamentomi írás, közelebről az ótestamentomi jóslatok megvalósulását látja abban» (42 l.). E vezérelvnek megfelelő az apostol christológiája (45—54 l.), az atya-, fiú-, és szentlélekről szóló tanítása (55—58. l.) és a soteriologiája (58—64. l.). Ezek szerint «Péter apostol úgy áll előttünk, mint népének leghivatottabb apostola. Annak a zsidós keresztyén iránynak volt ő igazi képviselője, mely a Krisztusi evangéliumnak isteni eredetű, tiszta tudományát az ótestamentomi váradalmak megvilágításában tudta legközvetlenebbül elsajátítani. Péter a leghivatottabb volt arra, hogy megtalálja azt az összekötő kapcsot, mely az ótestamentomi felfogást az újtestamentom evangéliumi felfogásával egybefűzte. Ez volt Péternek apostoli missója».

A füzetben okos biblia-szeretet, egyes kijelentés-tisztelet vonul át, a mely hisz és meghódol a Bibliának s nem csupán rostálja és bírálja azt. Példáját követésre méltó példaként állítjuk kezdő lelkészeink elé. Mert áldásosabb dolog bibliai komoly studiummal kezdeni a pályát, mint mindjárt a kezdet-kezdetén prédikációs megimádságos könyvvel állni elő. Az éretlen lelkű, bibliai tanulmányban gyenge lelkészek árasztották el irodalmunkat a sok selejtes beszéddel és imádsággal, a miben páratlan a mi magyar lelkészi irodalmunk.

F.

b) Külföldi irodalom.

Prof. Dr. H. Kratz: Das johanneische Christentum, das Christentum der Zukunft. Umblick, Rückblick, Ausblick. Berlin. Schwetschke und Sohn. 1900. 49 oldal. Ara 80 pf. 8°.

Neander óta többször és többektől hallottuk már hangoztatni azt az állítást, hogy a mai lényegében páli keresztyénséget fel fogja váltani a sokkalta eszményibb jánosi keresztyénség, a mely az Üdvözítő tiszta és magasztos eszményeit leginkább közelíti meg. Kratz nemcsak hangoztatja ezt az állítást, hanem igyekszik meg is győzni ennek igaz és természetes voltáról. Teszi pedig ezt úgy, hogy részint a múlt tanúságaival, részint a jelen intéseivel, részint meg a jánosi felfogás emelkedettségének kényszerítő hatalmával akarja az ő meggyőződését az olvasóban is felköltetni és megerősíteni. A kis füzet tényleg igen sok jó gondolatot ébreszt az olvasóban s írójának lelkesedését beléje is átlántálja. Alaphangulata pessimistikus. Szerző szerint a keresztyénség és még annak egyedül megfelelő formája, a protestantismus is a szomorú decadentia képét mutatja. Ennek végső és alapokát pedig abban találja, hogy a keresztyénségnek nem igazi jézusi formája él közöttünk.

Az első fejezetben a keresztyénségnek jelenlegi állapotáról írván ama tapasztalat alapján, hogy a keresztyénség folyton-folyvást terjeszkedik, míg a többi vallás, talán az egy mohamedanizmust kivéve, stagnál, arra a következtetésre jut, hogy kiszámítható időn belül el fogja a keresztyénség érni a Máté 24, 14-ben foglalt jövendölést. Ámde míg külsőleg erősödik, belsőleg szakadatlanul gyöngül. Nemcsak a jézusi alaphól teljesen letért romanizmusban pedig, hanem a protestantizmusban is.

A második fejezetben a keresztyénség történeti fejlődésének menétét véve szemügyre, ép e hanyatlás okait kívánja megállapítani. A történelem tanúsága, hogy a Krisztus vallása a környezet természetes behatása és a legyőzendő ellenfelek érthető visszahatása következtében nem fejlődött mindig előre, hanem gyakran visszafelé is. Ám míg a keresztyén gondolkörnek az idegen eszmékkel való társítása, esetleg gazdagítása önkéntelen és öntudatlan volt, nem volt benne veszedelem, de a mikor a zsidóság és pogányság szokásait, felfogásait, intézményeit tudatosan hatalmi okokból becsempészték, a keresztyénség romlása el nem maradhatott. A reformatiori törekvések az igaz keresztyénség lelkiismeretének megannyi megnyilatkozása, mely diadalra jutott ugyan a XVI. században, de ismét visszasülyedt az orthodoxiában a romlásba. Mégis mert a protestantismus bírja az igaz alapot, látja a helyes szempontokat, alkalmazhatja az egyedül megfelelő eszközt, ismét erőt vett

magán s az orthodoxia és rationalismus szélsőségbe menő útvesztőjéből Spener, Schleiermacher és Neander kalauzolásával kijutott. Ma az igaz keresztyénség egyedüli képviselői a nagy protestáns egyházak

A harmadik fejezetben szerzőt a keresztyénség jövője foglalkoztatja. A ma létező egyházak többé-kevésbé mind megakadályozzák a hívőnek istenével való közvetlen közlekedését és lényegében a klerikalismus, illetőleg az egyház és intézményei fensőbbségének szolgálatában állanak. A lutheri protestantismus is e hibába esett az idők folyamán, úgy hogy bizvást nevezhetnők rövidség okáért egyiket inkább, mint a másikat péteri keresztyénségnek, mert bizonyos mértékig még a lutheri egyház is közvetítéseket eszközöl a hívő és istene között. Ámde azért a protestantismus tulajdonkép paulinista szellemű: bizonyos igazságoknak a vallását kívánja s az egyetlen igazság a Jézus Krisztusban való üdvözítő hiten kívül még a dogmatismus egész rendszerével terheli a hívő lelkének szabad szárnyalását. Ez akadályozza a keresztyénség erőteljesebb fejlődését, ez szüli a tőle való idegenkedést. Hogy pedig e felismert és érzett tehertől szabadulni nem vagyunk képesek, annak oka az, hogy a kik tudományosan és elfogulatlanul volnának hivatva a keresztyénség igaz lényegének kifejtésével és megállapításával foglalkozni, túlságosan lenyűgözik magukat a mult teljesen történeti értékű eredményeinek szorgos tekintetbe vételével s a keresztyénség mérhetetlen kárára az új nemzedéknek is a vallán hagyják a hagyományos terheket. Ez a tanokat, dogmákat állító, rendszerező theologia a páli keresztyénség folyománya. Ámde a keresztyénség csak akkor lesz diadalmas, ha szabadabb lesz, mint a péteri, és könnyebb és egyszerűbb, mint a páli.

A negyedik fejezetben a jövőnek ezzel a lényegében jánosi keresztyénségével ismertet meg a szerző. A jövő keresztyénsége nem az egyház és intézményei nem is az igazságok megállapítása és megértése érdekeit szolgálja, hanem a kedély és akarat befolyásolására fekteti majd a súlyt. Ez pedig csak a jánosi keresztyénség lehet.

Az ötödik fejezetben a jánosi keresztyénség kifejtésével találkozunk. A szellem, a szabadság és a szeretet keresztyénsége ez. Tehát teljesen a kedves tanítványhoz méltó jézusi gondolatkörben mozog. Ezért is vallási oldaláról tekintve mint a szellem és ezzel a teljes szabadság vallása minden klerikalismust és dogmatismust kizár, s a hívő és Istene közt semmiféle más közvetítőt nem enged, mint az egyetlen Jézus Krisztust. Ezért ismét ethikai oldalról tekintve a keresztyénség az Isten és ember iránt való legbensőbb érzület, a szeretet vallása. Csak erre a keresztyénségre illik rá egyedül Jézus ama mondása: «Az én igám könnyű és az én terhem gyönyörűséges». M. 11, 30. Ennek a keresztyénségnek ez lenne az összes hitvallása:

1. «Ich glaube an Gott, der Geist ist und Liebe, den Urheber und Lenker der Welt, meinen Vater durch Jesus Christus, in dessen Gemeinschaft ich nach diesem Leben ewig selig zu werden hoffe».

2. «Ich glaube an Jesus Christus, den Sohn Gottes, meinen Heiland und Herrn, der mich Gott recht kennen gelehrt, durch sein Wort nettgeworden. durch seinen vollkommenen Gehorsam von aller Schuld befreit und dadurch zu einem Kinde Gottes gemacht hat».

A szentlélekről nem volna szükség külön hitcikket alkotni de ha mégis kívánnának, így kellene hangoznia:

3. «Ich glaube an den heiligen Geist, den Geist Gottes und Jesu Christi, den Beistand der Gläubigen, der auch mich zum ewigen Leben bereiten wird».

Ámde megjegyzi itt a szerző, hogy bár e három tétel a hívők összes dogmatikai tudnivalóját kimerítené, a keresztyénség hivatalos képviselőinek a papoknak a régi történeti dogmatikai anyaggal, és általában az egész egyháztörténettel ismerősöknek kellene lenniök, hogy minden ellenvetésre és kérdésre megfelelhessenek. Azt is megengedi, hogy az istentisztelet tartásának módjában minden gyülekezet a maga legjobb belátása és ízlése szerint intézkedhessék.

Ámde a jövő egyházgyülekezeteiről részletesebben csak a hatodik fejezetben szól. Itt a szerző már a maga álmait festi, a maga eszményét rajzolja meg. A jövő gyülekezete csakis az igazán hívőket foglalja magában, mert a többi önként kikülönül. A belépés és kilépés ugyanis teljesen az egyén szabad akaratán és elhatározásán áll. A gyülekezetek így kisebbek lesznek, de valóban keresztyének alkotják azokat. Tagjai csakis nagykorúak, mert a kiskorúak vallása felett szüleik döntenek. Hogy ez a kényszer kéri a rendszerből, a szerző nem veszi észre. A konfirmáció, de sőt a keresztség is csak a felnőtteken végeztetik. — Az iskolák teljesen az állam kezelése alatt állanak, a hol semmiféle vallást nem, hanem olyan erkölcsi elveket tanítanak, melyek az állam létének és érdekének biztosítása mellett kezeskednek. Az egyházak és az állam viszonya teljesen a függetlenség és önállóság elvei alapján rendeztetik azzal a megszorítással, hogy az állam csak azokat az egyházi közösségeket tűri meg, melyek rá nézve nem veszedelmesek. A szerző itt megint addig-addig feszegeti a «szabad egyház a szabad államban» elvét, míg oda nem jut, hogy «der Staat allmächtig, die Kirche d. h. die christlichen Gemeinden geduldet». A ker. gyülekezetek úgy fognak alakulni, hogy a nem hívők és kegyesek egyszerűen kikülönülnek a maiakból. Organizációjuk nagyjából u. a. lesz a jövőben is, a mi ma. Akkor is és mindenkor tudományosan képzett teológusok állanak és állhatnak a gyülekezetek élén, mert a szentírás magyarázatát laikusokra, hozzá nem értőkre bízni a szektáskodás veszedelme nélkül sohasem lehet. Az istentisztelet sokkal egyszerűbb lenne a mainál. Keresztyénség és művészet két különböző dolog. Jézus sohasem hirdette a művészet jogosultságát vagy szükségességét s a mikor a művészet az egyház szolgálatába lépett, tulajdonképp az egyházat tette rabszolgává, a miből rengeteg sok visszaélés származott. Ennek többé az egyházat kitenni nem szabad. Általános elv legyen

«in den Kirchen wenig und das wenige einfach, ausserhalb der Kirchen viel und das viele in allen möglichen Weisen». Ez a jövő keresztyénség a jánosi keresztyénség.

E kis füzet a keresztyénségért rajongó lélek lelkesedésével van írva, de a rajongó szertelenségének bélyege is rá van sütvé. Olvasásra érdekes, sőt sok tekintetben megszívlelendő.

Raffay Sándor.

Stange: Einleitung in die Ethik. I. System und Kritik der ethischen System. Leipzig (Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung. Th. Weicher) 1900. 194 lap. Ára 3 márka.

Utolsó évtizedünkben nagy az érdeklődés az ethikai problémák iránt. *Wundt* és *Paulsen* nagyhirű ethikai újabb kiadást értek. Főleg *Kant ethikája* az, a melynek tanulmányozásához fokozott figyelemmel fordul a szakírók buzgalma. Annál csudálatosabb és örvendetesebb e körülmény, mivel köztudomás szerint évtizedeken át egyszerűen a theol. erkölcsitan függeléke gyanánt tárgyalták a katedrán és az irodalomban a bölcseleti ethikát. Hosszú éveken át Németországban csakis *Lotze* foglalkozott a morálphilosophiával.

Szerzőnk (hallei egyetemi theol. tanár) e művében az ethikába való bevezetésnek I. részével, a kiválóbb morálphilos. rendszerek kritikai előadásával foglalkozik, a melyet rövid időn «az ethika alapvonalainak» rendszeres vagy pozitív része fog követni. Elkülönítette pedig a két főrészt azért, mivel az újabb morálphilos. rendszereknek, de különösen Herbarth és Kant ethikájának maradandó pozitív jelentősége van az erkölcsinek tudományos megvizsgálása tekintetében. Így különösen Kant ethikájának «a jelenkorra nézve is aktuális jelentősége van», a melynek, mint «historiai nagyságnak» a földérfítése alapján lehet csak fölépíteni a konkrét ethika rendszerét. E tekintetben behatóan foglalkozott a tudós szerző *Cohen*, *Hegler*, *Windelband*, *Fischer K.*, *Zeller*, *Vorländer*, *Dorner* és *Falkenberg* előmunkálataival. S abban is igaza van a szerzőnek, hogy «Kant ethikájának interpretálása maig is még csak probléma», és hogy «alig van oly tudomány, a melyben a tudományos feladat és módszer tekintetében oly nagy volna az eltérés az írók között, mint épen az ethikában». Műve tájékoztatni akar «a tudományos ethika főbb problémái körül», s «önálló gondolkodásra hív fel az egyes problémák mibenléte és terjedelme tekintetében.

Egy «ethikába való bevezetésnek» — így kezdi fejtegetéseit — «a tudományos alapelvek felállításával s a felsőbb problémák körüli tájékoztatással» kell foglalkoznia. Meghatározza tehát mindenekelőtt az ethikának, mint tudománynak feladatát, s aztán «áttekintést nyújt az ethikai módszeres megállapításával pedig egyrészt «helyet szerez az ethikának, mint tudománynak a többi tudományok összrendszerében», s másrészt «megismertet azzal a különös állással, a melyet az ethika, mint konkrét

tudomány a maga tárgyával szemben elfogial. Tudományos feladatát az etikának pedig nem nyerjük sem annak «etymológiai értelmezéséből», sem «morál» és «erkölcstan» kétértelmű elnevezéséből, sem végül annak, mint «az erkölcsiség tudományának» fogalommeghatározásából, hanem csak «a különböző ethikai rendszerek egymás mellé állításából és összehasonlító tárgyalásából». Az ethika I. része tehát «az ethikai rendszerek rendszeres kritikája», míg a II. vagy rendszeres rész «magát a konkrét ethikai rendszert» állítja fel.

Közönségesen az etikát «az erkölcsről szóló tudomány»-nak definiálják. Mint ilyen, első sorban «*gyakorlati tudomány*», a melynek közvetlen jelentősége van a gyakorlati életre. Az erkölcsi feladatok könnyebb és biztosabb teljesítésére akarja nevelni az embert, — fokozni akarja tehát benne az erkölcscelekvési képességet». Ez oldaláról tekintve «művészettan, az emberi cselekvés technikája» az ethika. Foglalkozik tehát azokkal a normákkal, a melyek szerint cselekednünk kell, s így «nem descriptio vagy speculatio, hanem *normatív jellegű tudomány*» Igy definiálja az etikát többi között *Wundt*, és hazánkfia *Stein L.* és *Pauer I.*

Szerzőnk műve tehát egészen természetszerűleg két részre oszlik, a melynek elsejében «az etikával, mint *gyakorlati tudománnyal*» másikkában pedig azzal, mint «*elméleti tudománnyal*» foglalkozik.

Mint normatív jellegű gyakorlati tudománynak, az etikának kettős feladata van, ú. m. az ethikai normák képzése s az adott ethikai normák megállapítása. Egyik feladata a *morálnak* és a *casuisticának*, másik feladata ellenben az *imperatív jellegű morálnak* s a *javak tanának* («Güterlehre») kifejlődésére vezet.

Az ethika, mint az erkölcsi normák képzésének tana az erkölcsi élet praktikus normalására, szabályozására törekszik az egész vonalon. De ez nem más, mint kasuistika, a hol a moralizálás, a morál szabálya a fődolog az erkölcsi önelhatározást megelőző erkölcsi ítélettel szemben. Pedig minden kasuistika «demoralizálólag hat», sőt az erkölcsinek kasuistikus tárgyalása magának az erkölcsi életnek megrontását vonja maga után». Ha pedig az *adott* ethikai normák megállapítása az ethika feladata, úgy az mint «*imperatív jellegű ethika*», vagy mint a «*javak tana*» lép fel.

Az imperatív jellegű morál az erkölcsi normák imperatív jellegéből indul ki, mely imperatív jelleg vagy magában az erkölcsi egyénben, vagy pedig azon kívül valamely abstrakt törvényben vagy törvényhozóban keresendő. Mindkét esetben pusztá abstraktióval van dolgunk, mely mint ilyen, az erkölcsi normák megállapítására képtelen. De nem képes arra az ethika, mint «a javak tana» sem, a melynek hármas alakja az eudämonistikus, az evolutionistikus s a vallásos ethika.* Az eudämonis-

* V. ö. *Böhm Károlynak* «az ethikai értékelméletéről» szóló akadémiai előadását.

tikus ethika képtelen az erkölcsi normák tudományos megállapítására azért, mert összezavarja az erkölcsit a természetessel, a haszonnal és az észszerűvel. De nem való arra az etikának evolutionistikus alakja sem, mely empirikus alapon állva az erkölcsi cselekvések végső célját a javakban, illetve azok összefoglalójában a kultúrában látja. Ilyet hirdet p. o. *Stein* szociális optimismusa az állam és egyház, a tudomány és művészet s a műveltség és társadalom terén. Az erkölcsinek fogalma ez etikában nagyon általános, kulturális eszméje nagyon absztrakt, s az erkölcsinek rajza tökéletlen azért, mivel az erkölcsi itt kizárólag a cselekvőséggel van azonosítva. S végül nem képes az erkölcsi normák tudománya megállapítására a vallásos ethika sem, a midőn egy transcendes jóban (istenben vagy istenországában) látja az emberi törekvés legfőbb célját, s ez által összezavarja az erkölcsit a vallással, s a fogalmat a ténylegessel.

A normatív ethika különböző alakjainak kritikai ismertetéséből tehát kitűnik, hogy az sem az erkölcsi normák képzésére, sem azok tartalmának tudományos megállapítására nagyon is absztrakt fogalom meghatározásbinál fogva nem képes. A normatív ethika képtelen az etikai problémák megoldására, nevezetesen az erkölcsi ítélet s az erkölcsi akarat tényeinek tudományos megállapítására, a melyre csakis az ethika, mint elméleti tudomány képes. Az ethika, mint gyakorlati tudomány kritikájához tehát egészen természetzerűleg csatlakozik szerzőnk művének II. részeként azoknak etikai rendszereknek az ismertetése, a melyekben *az ethika mint elméleti tudomány* lép fel.

Az elméleti etikának jellemző sajátága az, hogy az erkölcsiben a megismerés objektumát, nem pedig az ítélet követelményét látja. Az erkölcsi reá nézve adott históriai nagyság, a melynek — mint azt az esztétikus is teszi a maga ideáljával — leírása és megvizsgálása az ő tiszte. S míg a normatív ethika az erkölcsi élet gyakorlati normálására irányozta főfigyelmét, addig az erkölcsinek elméleti megvizsgálásával foglalkozó ethika alapot ad a maga rendszerének s összekötő kapcsot az egyes részeknek. Mily értelemben lehet elméleti tudomány az elméleti tudomány kritikájának.

Az etikának mint elméleti tudománynak kiválóbb képviselői *Schleiermacher Herbarth* és *Kant*.

Schleiermacher szerint az ethika a fizikához hasonlóan «eine beschauliche Wissenschaft», a melynek feladata «az ész lényegének a megismerése», s ez alapon sikerült azt beékelnie a tudományok összorganizmusába általában. Mint «szükségképi tagja a világbölcsetségnek, mellé van rendelve a többi tudományoknak», vagyis «az etikai tudás egyik része a legfőbb tudásnak». Ethikáját a javak, az erény és a kötelességek tanára osztja. Voltaképeni tárgya azokban «az embernek etikai processusa» különböző szempontokból föltüntetve. Rokon az evolutionistikus etikával, mivel ahhoz hasonlóan a legfőbb jónak a fogalmát

a «Naturbeherrschung»-ban, vagyis «a természet és az értelem összetartozó totalitásában» látja. A tudományos ethika problémáinak megoldására azért nem képes, mivel Schleiermacher etikája is csak absztrakciókkal dolgozik s tisztán «descriptiv» természetű. Pedig szerzőnk szerint «*az ethika empirikus alapon nyugvó spekulatív tudomány*», a melynek jellemző sajátága «az egyetemes érvényű s a fogalmi jelleg». Ez oldalról üdvösen egészítette ki Herbarth s még inkább Kant etikája, a melynek ismertetése könyvünk legbehatóbb és legtanulságosabb részlete.

Igy Herbarth érdeme az *ethika tudományos jellegének* a megállapítása. Az ő definitiója az, hogy az ethika empirikus alapon nyugvó spekulatív jellegű tudomány. E végből döntö az *erkölcsi ítéletről* szóló felfogása, a melyet az *erkölcsi ízlés* («Geschmack») fogalmába foglalt össze, a mivel biztossal kézzel különítette el az erkölcsinek körét a hasznossal és kellemessel szemben. Ily alakban kifejezve és elkülönítve Herbarth óta közkinccse az etikának, mint tudománynak. Kár azonban, hogy az erkölcsit az aesthetikainak rendelte alá. Herbarth etikája a praktikus eszméknek, mint «akarátviszonyoknak» a tanával végződik, a melyek a szabadság, a tökéletesség, a jóindulat, a jog és a méltányosság. Azoknak beható ismertetése és kritikai méltatása a további részletes fejtegetéseknek a tárgya. Az aethikainak az aesthetikaival való azonosítása végzetessé vált Herbarthra nézve. Eszméivel a tudományos ethika problémáit megoldani lehetetlen, a mennyiben az ethika mint tudomány nem pusztán az *erkölcsi ítéletről*, hanem egyúttal az *erkölcsi akaratról* szóló tan.

Az erkölcsi akaratról szóló tan alakjában *Kantnál* lépett föl az ethika. Az erkölcsinek tudományos megállapítása és megismerése tekintetében magasabb fokon áll Kant, mint Herbarth etikája. A tudományos ethika problémáinak megoldására alkalmasabb Kant «akarattana», mint Herbarth «elvek tana». Behatóan foglalkozik aztán a szerző Kant ethikai elveinek kritikai ismertetésével, különösen ethikai alapfogalmainak mélyreható elemzésével, a gyakorlati ész képességének kritikájával s ez alapon az autonom erkölcsinek jelentőségével általában véve. Örömmel konstataálja a szerző, hogy a Kant-féle etikának korunkban is aktuális jelentősége van, de egyúttal megjegyzi, hogy «Kanton túl csak akkor fog a tudományos ethika eljuthatni, ha az ő etikája historiai nagysággá nőtte ki magát, azaz, ha az erkölcsinek Kant-féle tudományos interpretálása, illetve annak nagysága és gyengéje többé nem képez problémát s nem képezi a tudományos megvitatás tárgyát.

Kritikai fejtegetéseinek eredményét szerző következőleg foglalja össze: A tudományos ethika feladata abban fog állani, ha az erkölcsi ítéletről szóló Herbarth-féle, s az az erkölcsi akaratról szóló Kant-féle tanhoz csatlakozva az erkölcsinek tartalmára igyekszik kielégítőleg tudományosan megfelelni. Nem lehet ugyan a tudományos ethika feladata, megállapítani az egyes esetekben az erkölcsi ítéletet, hanem igenis feladata megjelölni azokat az általános ismertető jeleket, a melyek az erkölcsi ítélet tárgyát

képező cselekedeteknél észlelhetők. *Melyik az a forrás, a melyből az erkölcsi ítéletek erednek?* — ez a tudományos etikának tulajdonképi problémája, ha Kanthoz csatlakozva Kanton túl akar menni. E kérdésre csak akkor kapjuk meg a feleletet, ha az erkölcsi tapasztalatnak Kant és Herbarth által gyakorolt spekulatív megvizsgálását nem kizárólag az egyén erkölcsi életére alkalmazzuk, hanem figyelemmel vagyunk arra is, hogy az erkölcs mindenkor csak is mint a történeti életnek egyik jelensége érthető meg a maga egész teljességében.

A legmelegebben ajánljuk e mélyen járó, világosan és meggyőzően megírott, s a további tanulmányozásra serkentő művet az ethikai problémák iránt érdeklődők szives figyelmébe. Positív vagy rendszeres részét pedig kíváncsian várjuk.

Sz. M.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1900. évi október 1-től 30-áig befolyt összegek
kimutatása.**

1. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1900-ra:
Kármán József ev. ref. lelk. Ujverbász, Barsi ág. h. ev. Egyházmegye, Büd-Szt. mihályi ev. ref. Egyház, Gömöri ev. ref. Egyházmegye, T.-Szt-Miklós ev. ref. Egyház Keeskeméti ev. ref. egyházmegye.

2. Rendes tagsági díjak évi 12 koronával befolytak 1900-ra:
Dr. Eugen Trausehenfels Wien, Zoványi Jenő ev. ref. lelk. Tisza-Földvár, Fekete Gyula ev. ref. lelk. N.-Kikinda, dr. Imre József főorvos H.-M.-Vásárhely, Varga László ev. ref. lelk. A.-Némedi, Andrae Ernő, Pozsony (felét), Markusovszky Sámuel lye. igazgató, Pozsony, Müllner Mátyás ág. igazgató, Sopron, Ráczkevey Károly ev. ref. lelk., Aszaló, Sárospataki ev. ref. theol. Egylet, Libertiny Gusztáv kir. tanácsos, Galgócz, Kármán Pál ev. ref. lelk., Torzsa, Tatai Imre ev. ref. lelk., Székesfehérvár, Juhász György ev. ref. lelk. Ipp. Szakál István ev. ref. lelk. Lueska, Kassai ág. h. ev. I-ső Egyház, Józan Sándor ev. ref. lelk., Katádfa: **1893—1896-ra:** Adorján. Mihály tanár Csurgó, **1896—1897-re:** Kápolnas-nyéki ev. ref. Egyház.

3. Pártoló tagok tagsági díjai évi 6 koronával: 1900-ra:
Révész Lajos főg. tanár, Debreczen, Kemény Frigyes k. táblai bíró, N.-Kikinda. Nagy Lajos kir. járásbíró, Nyiregyháza, Parkas György ev. ref. lelkész, A.-Szina, Vadászy Pál ev. ref. lelk., S.-Szt.-Péter, dr. Beczkó Ernő főisk. tanár Debreczen, Rácz Gyula tanár, Budapest, dr. Jászi Viktor tanár Keeskemét, Kozma Zsigmond ev. ref. lelk., Mezőssass, Zalai ág. hitv. ev. egyházmegye, Varga Sándor ev. ref. lelk., Győr-Szemere, Imre Sándor ny. egyet. tanár H.-M.-Vásárhely, Felvinczy Lajos ref. lelk., K.-Igmánd; **1899—1901-re:** Fejér Pál főisk. szenior, N.-Enyed; **1901—1902-re:** Barna Antal ev. ref. lelk., Körtvélyes; **1900—1901-re:** Sebesi Ákos k. közjegyző, Segesvár.

4. Alapító tagoktőkebefizetései: Cseh Ervin minister. Budapest, 200 korona, Okányi ev. ref. Egyház, 9-ik részlet, 20 kor.

Összesen befolyt 670 korona.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1900 november 1-én.

Bendl Henrik,
társulati pénztárnok.

Helyesbítés. A Prot. Szemle 8-dik f. é. füzetében foglalt tagok kimutatásában a pozsonyi ev. theologusok Otthona és Purgli Sándor, alapító tagok között kimutatott 10 kor. hátralék utóbbira vonatkozik; Kovács Sándor pozsonyi theol. tanár, rendes-tag neve után tévedésből lett 12 korona hátralék kimutatva.

Bendl Henrik,
társulati pénztárnok.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való népszerűsítése; másfelől a «közhasznú vallás-erkölcsi olvasmányok terjesztése» s az evangéliumot keresztlyen élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a célokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40—45 íven. Tartalmát iránycikkék, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XII-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 12 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében, a pártoló tagok kedvezményes áron kapják.*

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 70 füzet. *A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják.* Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 160 kor., 5 füzetből álló kötetenként 60 fill.

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. A tagok is megrendelés útján szerezhetik meg. Ára csinos vászonkötésben 2 kor., finom papíron díszkötésben 4 kor.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza). *A reklamációk is hozzá intézendők.*

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó* tag az, a ki egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy köivenyileg biztosít, *alapító* tag az, a ki egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként 12 kor. tagdíjat, *pártoló* tagok évenként 6 koronát fizetnek. T. tagtársainkat bizalommal fölkérjük, hogy igyekezzenek tagokat szerezni a Társaságnak.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZÖTSFARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1900.

TARTALOM.

	Lapszám
I. Értekezések és tanulmányok:	
1. Protestánsok egyházi tömörülése (Bef. közl.) <i>Szóts Farkas</i> . . .	617
2. Krisztus a nőkért, a nők Krisztusért. <i>Farkas József</i>	633
3. Kálvin élete és irodalmi munkássága. <i>Rácz Lajos</i>	640
II. Tárcza:	
1. Alvinczi Péter könyvtáráról. <i>Révész Kálmán</i>	651
2. Bod Péter levele Cserey Mihályhoz. <i>Sámuel Aladár</i>	660
III. Egyházi szemle:	
Külföldi egyházi élet. <i>p-f.</i>	663
IV. Irodalmi szemle:	
<i>a) Hazai Irodalom:</i>	
1. Szana Tamás: Száz év a magyar művészet történetéből. <i>V. F.</i> . .	673
2. Nagy Károly: Az erdélyi egyházker. értekezlet Évkönyve. <i>Sz. F.</i>	675
3. Szolnoky Gerzson: Halotti imádságok	679
4. Csécsi Miklós: Vasárnapi imádságok	681
<i>b) Külföldi Irodalom:</i>	
1. Paulsen: Kant's Verhältniss zur Metaphysik. <i>Rácz Lajos</i>	683
2. Nippold: Die theol. Einzelschule im Verhältniss. <i>Sz. M.</i>	684
3. Nippold: Schriften zur inneren Geschichte des Katholizismus. <i>Sz. M.</i>	686
4. Haeckel: Der Monismus. <i>Sz. M.</i>	688

Figyelmeztetés.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság tagjait tisztelettel és bizalommal fölkérem arra, hogy tagdijaikat befizetni sziveskedjenek.— A hátralékosokat meg arra kérem, ne várják be, hogy Társaságunk ügyész útján szorítsa őket fizetésre, hanem sziveskedjenek az önként vállalt kötelezettséget önkéntesen teljesíteni. A hátralékok kimutatása a tagok névsorában a Prot. Szemle f. évi 8-dik füzetében látható.

Budapest, 1900. deczember hóban.

A Társaság pénztárnoka.

PROTESTÁNSOK EGYHÁZI TÖMÖRÜLÉSE.

(Befejező közlemény).

Multkori czikkelyemet, melyben a protestáns tömörülés szükségességét és hitelvi alapját mutattam ki, azzal végeztem, hogy ha hitben és erkölcsökben meggyengült protestáns egyházunkat lábra akarjuk állítani, első és legfőbb feladatunk az legyen, hogy hitünket és erkölceinket Jézus Krisztus isteni erőiből beoltsuk, megnemesítsük.

Ennek a Jézusból való hit-, erkölcs- és egyház-nemésítésnek különböző módjait, alakjait és eszközeit külföldi hitfeleink, közös névvel *belmisszió*nak nevezik, s ezt az elnevezést legújabb időben hazánkban is sokat emlegetik, vitatják és rostálgatják. A vitatás bizony keveset ér. Jobb volna, ha kevesebbet vitatnák és szorgalmasabban csinálnák azt a belmissziót; de hát az már faji sajátsága a magyar embernek, hogy sokat beszél és keveset tesz; addig meg épen nem indul munkára, a míg meg nem győződik arról, hogy a mit tesz, az helyes, hasznos, sőt szükséges.

Nos hát a belmisszió hazánkban is helyes, hasznos és szükséges. Helyes, hasznos és szükséges a szónak szélesebb és szorosabb értelmében.

Szélesebb értelemben belmisszió mind az a vallás-erkölcsi tevékenység, a melyet lelkészeink, tanáraink, tanítóink, gondnokaink és presbytereink a templomban, az iskolában, az egyházi tanácstermekben hivatalos tisztökből kifolyólag a végből végeznek, hogy a keresztyén hit és erkölcsi életet az evangéliumból erősítsék és nemesítsék. Ez az egyházi élet rendes szerveinek általános belmissziói tevékenysége, az a kötelességszerű hitébresztés, erkölnemesítés és szeretetgyakorlás, a mely olyan régi, mint a földön harczó egyház.

Szorosabb értelemben véve azonban belmisszió alatt azt az önkénytes egyháztársadalmi tevékenységet értjük, a melyet az egyház tisztviselői mellett önkéntes férfi és női csapatok a keresztyén hit és erkölcsi élet intensivebbé tétele végett a belső hitterjesztés, hiteősbités, erkölcsnemesítés, bűnök elleni küzdés, szeretet-munkák terén hitbuzgóságból akár egyenként, akár szervezetekbe tömörülve, vagy általános vagy egyes evangelizáló és szeretetmunkákra irányítva végeznek. Ezt a szorosabb értelemben vett belmissziót külföldi hitfeleink különösen két irányban művelik, ú. m. az evangelizálás és a szeretetgyakorlás mezején. Mind a hit, mind a szeretet belmisszióját rendszeren *egyesületi tömörülés* útján, az úgynevezett belmissziói egyesületek keretében végzik, mivelhogy a belmisszió természetében fekvő önkéntesség elve a szabad társulás alakjában érvényesül a legtermészetesebben és a legeredményesebben. Ezért van a külföldi protestáns egyházak mindenkéiben annyi evangéliumi egyesület: itt a biblia és a vallásos iratok terjesztésére, ott evangelisták és utazó misszionáriusok fenntartására; itt a gyermekeket evangelizáló vasárnapi iskolák, ott az ifjakat és a nőket krisztianizáló ifjúsági és evangéliumi nőegyesületek irányítására; ezért szervezkedtek az árvákat, a züllésnek indult gyermekeket, a szegényeket és nyomorban levőket, az erkölcsileg bukottakat, a különböző testi betegeket ápoló, gondozó, védő és mentő belmissziói egyesületek; ezért csatlakozik a külföldi protestáns ember a vallásos irodalmat fejlesztő, az evangéliumi hitet erősítő, a vallásos felolvasásokat és összejöveteleket előmozdító önkéntes egyháztársadalmi tevékenységhez.

S ez az igazi, ez a tulajdonképi evangéliumi belmisszió. Mert alapja az evangélium, fegyvere az evangélium, czélja az evangélium érvényesítése, módszere az önkéntes evangéliumi tevékenység.

Tudom, mert látom, hogy hazánkban is van már némi belmissziói tevékenység, sőt örömmel tapasztalom, hogy legújabbán határozottan lendül, terjed, izmosul a belmissziói érdeklődés és munka. Az árvák ügyének az Országos Prot. Árvaegyesületben és egy pár más prot. árvaházban; az

elhagyatott gyermekeknek a Nagypénteki Református Társaságban; a szegények ügyének a Tabitha-egyesületben; az ifjúság evangelizálásának a Református Ifjusági Egyesületekben; a nők evangelizálásának a Lorántffy Zs. egyesületben és néhány más protestáns nőegyesületben; a vallási és egyházi irodalomnak a M. Protestáns Irodalmi Társaságban és a Luther-Társaságban: hála Isten van immár gazdája, van földi gondviselője, s ezekben a belmissziói egyesületekben mindenütt áldásosan foly a keresztyén hitnek és szeretetnek Jézus követelte terjesztése és erősítése. De ha nézem azt, hogy ezeknek a jó munkában fáradozó egyesületeknek mily kevés még az igazi munkása, mily kis körökre szorítkozik a tevékenysége, s milyen csekély a pártoló, az áldozatkész tagjaiknak a száma: lelken az elégedetlenség, a szomorúság, a fájdalom vesz erőt, kivált ha fejlettebb külföldi hitfeleinkkel vetem párhuzamba a mi kezdetleges belmissziói tevékenységünket. Nem szólok a számbeli és anyagi erőben aránytalanul nagyobb és gazdagabb németországi, angolországi, amerikai hitfeleinkről, csak a félmillió lelket számláló francia reformátusokat hozom fel például, a kiknek, egy kezeim közt levő hiteles összeállítás¹ szerint, van két hazai biblia-terjesztő társulatjuk, van öt hazai traktátus-társaságuk, van öt evangelizáló egyesületök (a melyeknek céljuk, hogy az evangéliumot Franciaországban minden Isten-adta eszközzel terjeszszék), van mintegy 70 árvaházuk (magában Párisban hat), 5—6 kórházuk, 17 szeretetházuk, számos szegényházuk, elaggottak menháza, bölesőde, hülyék és vakok intézete; több egyesület fáradozik a vasárnapi iskolások, az ifjúság, a nők, a bukottak stb. evangelizálásán; a nőnevelés ügyét 50 leányinternátus szolgálja, a melyek közül 15 Párisban van elhelyezve; vallásos és egyházi lapjaik száma 57, a melyek között van egy napilap is. — Milyen csekély, milyen kisszerű csak ezekhez a francia belmissziói intézményekhez mérve is a mi magyar protestáns belmissziói

¹ *Puoux Fr.*: Les oeuvres du protestantisme français au XIX-ième siècle, Paris, 1893.

tevékenységünk! S ha ez az összehasonlítás leverő az egyházak nagyságáért, virágzásáért buzgó magyar protestáns emberre nézve, még elszomorítóbb az a rövidlátás és elfogultság, a melylyel nálunk még egyházi lapok is, még irányításra hivatott férfiak is nem férfias ellenzéssel és komoly ellenérvekkel, hanem a kicsinylés, gyanúsítás és gúny nemtelen fegyverével ócsárolják az evangéliumi belmisszió áldásos intézményeit.

Nem a széthúzás, nem a balga ócsárlás, hanem az erőgyűjtés, a munkafokozás, a szellemi és anyagi erők tömörítése volna ma feladata úgy az egyházi sajtónak, mint az egyházi vezéreknek. Ha mindig csak beszélünk, értekezünk, vitatkozunk, bizony nem sokra haladunk a cselekvés mezején. Már pedig itt az idő, most vagy soha, hogy talpra álljunk és komoly, kitartó evangéliumi munkával építsük ki magyar Sionunk bomladozó várfalait! Soha sem volt időszzerűbb, soha sem volt szükségesebb, mint épen napjainkban, hogy félretéve mind a kényelem, mind a partikuláris érdekek, mind a theologiai irányzatok mellétekinteteit, magyar lelkesedéssel, de protestáns szívóssággal sorakozzunk, tömörüljünk az evangéliumi belmisszió biztos diadalra vezető zászlaja alá! E jelben halad előre, tör diadalról diadalra a külföldi protestantismus az egész föld kerekiségén; csak a kishitőség és a balga rövidlátás állíthatja azt, hogy a mit az egész világ protestantismusa hasznosnak, szükségesnek, áldásosnak tapasztal, az haszontalan, felesleges vagy épen káros lenne, a magyar protestáns egyházra nézve. Azért bármint okoskodjék az álbölcsesség, bármennyire sunnyogjon a kényelmesség, bármint húzódozzék a kishitőség, én azt állítom a legderekabb hazai és külföldi hitfeleimmal egyetértve, hogy miként a német, francia és angol protestantismust a 19. századbeli evangéliumi belmisszió erősítette meg és lendítette azelőtt ismeretlen bel- és külterjes fejlődésbe: úgy a magyar protestantismus csak úgy és csak akkor gyógyul ki mai sorvadásos, vérszegény állapotából, ha a valódi belmisszió útján evangéliumi erőkkkel telíti vézna hitét, satnya erkölcsi életét és hanyatló egyházi erejét.

A magyar protestantizmusra nézve életkérdés a belmissziói munkára való határozott és egyetemleges tömörülés.

A belmissziói tevékenység sikeres kezdeményezésére, népszerűsítésére, egységes irányításra és meggyökereztetésére különösen két dolgot tartok felette sürgősnek és rendkívül szükségesnek. *A belmissziói tevékenység és a protestáns sajtó országos szervezését.* Egyik sem új dolog, mind a kettő vajdásban van; de rajta kell lennünk, hogy minél előbb testté váljék mind a kettő.

A belmissziói tevékenységet, már akár egy országos belmissziói egyesület keretében, akár valamely egyházi szervezet, pl. konventi belmissziói bizottság vagy egyházkerületi belmissziói választmány alakjában azért kell minél előbb *országosan szervezni*, mert a belmisszió ügye, eszközei, módjai egyházaink körében, sok helyen még a vezetésre hivatott lelkészek, tanítók és gondnokok előtt sem eléggé ismereteseek. Korábbi papnevélésünk a belmisszió ügyében nem nyújtott kellő elméleti és nem adott semmi gyakorlati útmutatást; sőt egyik-másik theologiai akadémiánk ma sem tájékoztatja ezekről a fontos kérdésekről a leendő lelkészeket. Világi elemünk előtt pedig csaknem teljesen terra incognita a belmisszió nagy kiterjedésű mezeje, s ezért a fontos ügy iránt sem lelkészi, sem világi részről nincs meg a dolog helyes ismeretéből fakadó komoly érdeklődés. Már pedig egészséges belmissziói munka csak ott és csak akkor indulhat és virágozhatik, a hol és a mikor a lekipásztorokban szakavatott lelkes munka-vezetőkkel, a buzgóbb világiakban áldozatkész munkapártolókkal és hűséges munkatársakkal rendelkezik, az egyetemes egyház, sőt mondhatni, minden nagyobb egyházközség. Mert a belmissziónak abban van a legnagyobb társadalmi ereje, hogy a legeslegszelesebb körben megvalósítván a bibliai és reformátori „királyi papság“, „egyetemes papság“ igazi protestáns elvét, a gyülekezetben úgyszólván minden egyes élő tagnak, felnőttnak és ifjúnak, férfinak és nőnek juttat valamelyes egyházi foglalkozást, a mely az illető egyháztag helyzetének, hajlamának és képességének megfelel. A virágzó belmissziós egyházakban mindenki érdeklődik,

mindenki közreműködik, mindenki tesz és áldoz, önkéntes buzgóságból az Isten dicsőségére, az Istenországa építésére. Ezt az általános mozgósítását és közreműködését a lelkeknek csak úgy lehet elérni, ha az ügy élére a belmissziói tevékenységet egységesen indító, elvszerűleg irányító és hathatósan támogató egyháztársadalmi szervet, bizottságot, választmányt vagy ehhez hasonló organisatiót állítunk. Ezért szükséges a belmisszió országos szervezése.

Kedvező jelnek tekinthető e tekintetben, hogy némely egyházkerületekben a belmissziói tevékenység szervezése tényleg megindult. Dunamelléki református egyházkerületünkben az Egyházkerületi Értekezlet igazgató-választmánya *belmissziói bizottságot* szervezett, hogy a belmissziói ügyekben hozzáfordulókat tájékoztatással, útbaigazítással lássa el, s ez a bizottság a múlt évfolyamán 8—10 esetben szolgált tanács-csal egyik-másik belmissziói munka megindítására nézve. Legtöbb esetben az evangéliumi ifjúsági és nőegyesületek szervezése iránt történtek tudakozódások s ezek alapján tényleg több helyen megkezdődött az evangéliumi elvekre fektetett egyháztársadalmi munkásság. Legelőbbre haladt a szervezkedés Erdélyben, a hol az Egyházkerületi Értekezlet igazgató-választmánya épen a napokban bocsátotta ki „Tájékoztató Felhívás”-át a kerületbeli egyházközségek lelkeszeihez és előljáróságaihoz. A felhívás első felében „Mit tegyünk? cím alatt azok a legsürgősebb egyháztársadalmi teendők vannak felsorolva, a melyeket a belmisszió egyes ágaiént ismerünk, nevezetesen: vallásos felolvasások, szeretetvendégségek, gyermekistentiszteletek, ifjúsági szervezetek, egyházi dalkörök, református olvasóköri és népkönyvtárak, szegények, árvák, elaggottak, elhagyatottak gondozása, hitelszövetkezetek, iparos ifjak és cselédek gondozása stb. A „Felhívás” második felében „Hogyan végezzük?” cím alatt az a vezérelv domborul ki, hogy az egyháztársadalmi munka, tehát maga a kivitelet ne egyesek önkéntes szabad vállalkozására bizassék, hanem ez egyházközség hivatalos testülete, a presbyterium alkosson ezekre a munkákra *egyházközségi szervezeteket*, nevezetesen szervezzen a nagy gyülekezetekben *parókháti köröket*, állítson

be *diakónus munkavezetőket*, szervezzen parókiális női választmányokat stb. — Íme az erdélyi Értekezlet vezetői ilyen szervezet által vélik elérni azt a nagy célt, hogy „anyaszentegyházunk egész társadalma megmozduljon, megelevenedjék s az egész egy harmonikus valláserkölcsei és egyházépítő tevékenységbe folyjon össze, a melyben midőn mindenki követi egyfelől az egyéniségében nyivánuló isteni elhivatás belső hangját, ugyanakkor a munka a gyülekezeti megbízatás és elhívás külső pecsétjével is ellátott legyen“. — Én ugyan az itt megkísérlett *hatósági szervezésnél* jobbnak, mert sikeresebbnek tartom az önkéntes vállalkozás elvén nyugvó tömörülést, a *szabad egyesülést*, a mely a dunamelléki belmissziói szervezkedésnek, valamint a pozsonyi értekezlet részéről az egyházkerületekhez áttett belmissziói szervezési javaslatnak is alapjául szolgál. *Hitelvi* tekintetben is aggodalmam az olyan „liberális“ belmissziói tevékenység iránt, a mely nem Jézus és az ő evangéliuma isteni erőire támaszkodik, hanem csak az elgyengült egyház egyháztársadalmi tevékenységében bízódik; a mely sehol se említi a tevékenység evangéliumi és Jézusi alapját és az imádkozást meg az Ige hirdetését s olvasását, a valódi belmisszió ez igazi erőforrásait elvszerűleg kirekeszti: de azért mégsem tudom eléggé méltányolni és kiemelni erdélyi hitfeleinknek azt a nagyjelenségű lépését, hogy az egyháztársadalmi tevékenység szervezését erélyesen, tervszerűleg és sok gyakorlatias érzékkel tényleg megindították. A fő az, hogy megindultak, s ha hibákat ejtenek, majd az élet és a tapasztalat kiigazítja azokat.

A *protestáns sajtót* meg azért kellene országosan szervezni, hogy az egyház iránt való érdeklődést irányítani, a protestantismus ellen mind gyakoribbá váló támadásokat visszaverni, a belmissziói és másnemű egyházi tevékenység felől bent és künt napról-napra helyes tájékozást lehessen nyújtani. Ámde mikor én a protestáns sajtó országos szervezését sürgetem, távolról sem protestáns politikai napilapra, hanem pártpolitikával nem foglalkozó protestáns napilapra gondolok. Az eddigi tervezgetéseknek, nézetem szerint, az volt a sarkalatos hibájok, hogy politikát keverték a tisztán

egyházi és egyháztársadalmi érdekeket szolgáló napilap kérdésébe, a miért aztán egészen érthető volt a más politikai pártelveket vallók előzetes ellenzése vagy lágymelegsége. A legújabb napilapkísérlet is, a mely a protestáns ügyeknek készséggel enged helyet a hasábjain, abban hibázta el dolgát, hogy protestáns rovata mellett olyan személyeskedő extra politikát űz, a mely miatt a komolyabb protestáns körökben teljességgel nem képes meggyökerezni. Ennél sokkal termékenyebbnek ígérkezik a tiszántúli egyházkerületi értekezletnek az az eszméje, hogy a székesfővárosban *protestáns sajtóiroda* szerveztessék; kár, hogy az életrevalónak mutatkozó terv módozatait még nem ismertették meg a tervezők. Én azonban mind a két módozatnál jobbnak tartom azt, hogy a francia protestánsok példájára mi magyar protestánsok is tömörüljünk egy olyan napilap köré, a mely a napi politikát csak regisztrálná, és túlnyomólag protestáns egyháztársadalmi napilap lenne, tárgyilagosan referáló politikai rovattal, de fősúlyt fektetve hazánk tudományos, művészeti, szépirodalmi, iskolaügyi, gazdasági és más közéleti eseményeire. Ha egy félmillió francia protestáns képes arra, hogy szellemileg és anyagilag magas színvonalon tartson egy ily egyháztársadalmi napilapot: vajjon mi, negyedfél millió magyar protestánsok, ha komolyan akarjuk és egyetértőleg felkaroljuk, nem bírnánk-e meg egy protestáns napilapot? A protestáns napisajtó országos szervezése is azok közé a fontos protestáns érdekek közé tartozik, a melyek megvalósítása végett a magyar protestánsoknak szövetkezniök, egyesülniök, tömörülniök, áldozniök kell. Mert a míg a mostani szakadozottság tart s a kerületek és vidékek partikuláris érdekei, egyes theologiai iskolák aprócseprő széthúzó erői uralkodnak a protestáns sajtóban, addig hiába várjuk az egyházi sajtónak nem mondom, nagyhatalmi állásra, de még csak számottevő tényezővé, kívülről is figyelembe vett jelentőségre emelkedését. A mostani egyházi lapok keretében és modorában nem lehet sikeresen és a nagyközönségre kihatólag felvenni a kesztyűt sem az ultramontán támadások ellen, sem a felekezetenküliség semmibevevő közönyével szemben. De egy erőteljes evangéliumi szellemű napilap, a

mely a közelet fölmerülő kérdéseit szilárd és világos protestáns elvek szerint tudná rostálni, megvilágítani, esetleg megoldásra juttatni; a mely a keresztyén vallás-erkölcsi, egyház-társadalmi és egyházpolitikai kérdéseket nap-nap után szőnyegen tartván, az azok iránti érdeklődést növelné s azokban folytonos tájékozást nyujtana: bizonyára erőt, emelkedést adna befelé a protestantismusnak; súlyra, tekintélyre emelné a protestantismust kifelé. Csakhogy ehhez is őszinte és egyetemes csatlakozás, vállvetett tömörülés volna szükséges az evangéliumi örök igazságok zászlaja köré!

Egyházi tömörülést sürget, még pedig mind a két evangéliumi egyház vezető elemeinek erélyes tömörülését követeli a protestantismus szellemi s közelebbbről tudományos emelésének az a fontos kérdése, a mely a protestáns theologia számára¹ *egyetemi fakultás* szervezését czélozza.

Jól tudom, hogy protestáns köreink egyik részének komoly egyházi aggodalma van az egyetemi theologiai fakultás ellen. Fél a protestáns lelkészképzés és képesítés államosításától, félti az egyház autonomiáját s tart az egyetemi theologiai tanárok esetleges eleyháziatlanulásától. Ezek az aggodalmak azonban képzeletszülte rémlátások. Először is a protestáns theologiai fakultás egyetemre vitelével az egyházkerületek teljességgel nem adnák ki kezeikből a lelkésznevelést és lelkészképzést, mert az egyetemi fakultás csak a tudós fakultációt (absolutorium, doktorátus) adná, a lelkészek nevelését internátusaikban és theologiai akadémiáiban, a lelkészek képesítését pedig lelkészvizsgáló bizottságaik által ezután is az egyházkerületek végeznék. Az egyetemi fakultáson a tanárok kinevezésére az egyház illetékes közege útján kijelölés által szerződészerűleg olyan befolyást érvényesítene, a mely az egyetemi theologiai tanároknak az egyházzal való hitelvi közösségét és szigorú hithűségét minden kételyt kizárólag biztosítsa. Ilyen feltételek és módozatok mellett nyugodtan sorakozhatunk az állami egyetemi fakultás zászlaja alá, mert a mint sokszoros tapasztalat bizonyítja, sem a budapesti római kath. egyetemi fakultás, sem a németországi, franciaországi, svájci állami prot. theologiai fakultások semmi

tekintetben nem szolgáltatnak és nem szolgáltatnak aggodalomra okot az érdekelt egyházak szempontjából; ellenben az egyházi tudományosság jelentékeny előnyöket nyerne, a melyeket a következőkbe foglalhatunk össze.¹

Az egyetemi fakultás szélesebb látkört, magasabb tudományos színvonalat biztosít a leendő lelképásztornak, s a többi fakultás hallgatóival való érintkezés jobb társadalmi műveltséget és nagyobb ügyességet nyújt, a mire határozottan nagy szüksége van a papságnak. Továbbá az egyetemi tudományos környezet és a többi tanárokkal való érintkezés emelőleg és ösztönzőleg hat magára a theologiai tanárra is, a kinek anyagi helyzetét és társadalmi állását is jelentékenyen javítaná az egyetemi tanárság. De legtöbbet nyerne az egyetemi fakultás által maga a theologiai tudomány, a melynek előadó tanáraitól jobb anyagi helyzetökből, de tudományos ambíciójukból kifolyólag is, méltán megvárhatná a közegyház, hogy az egyházi irodalomnak és a theologiai tudományoknak hivatás-szerű művelői legyenek; a mely jogosult igénynek a mostani akadémiáknak silányul javadalmazott, elszigetelt állású és a megélhetés gondjai között vergődő tanárai a legjobb igyekezet mellett is csak nagyon hiányosan és úgyszólván kivételesen felelhetnek meg. Az a tiz-tizenkét jól dotált, anyagilag független egyetemi theol. tanár teljes erejét a theologiai tudományok művelésének szentelhetné, a miből kiszámíthatatlan szellemi áldás hárulna a magyar protestantizmusra. És hogy ez nem üres föltevés és nem hiú reménykedés, azt fényesen bizonyítja a németországi, angolországi, hollandiai, svájci és franciaországi protestáns egyházak példája, a melyeknek magas színvonalú egyházi irodalmuk első sorban az egyetemi theologiai tanároknak köszönhető, a mi még a csekély számú, alig félmillió lelket számláló francia református egyháznál is oly jelentékeny, hogy minket, hétszerte népesebb magyar protestáns egyházat úgy külterjileg, mint belső értékében tizszeresen is fölülmul. Sőt a jól szervezett egyetemi theolo-

¹ E kérdés részletesebb kifejtését lásd a Szemle f. évi 5. füzetének „Egyetemi protestáns theologiai fakultás“ cz. cikkelyében.

giai fakultás üdvös hatást gyakorolna a theologiai akadémiákra is, nemes versenyre ösztönözné azokat, mert nemcsak kezdetben, de bizonyára későbbi időkben is, épen a theologiai akadémiák tanárai szolgáltatnák az egyetemi fakultásnak a legjobb tanárokat és tudományos férfiakat. — Ennek a fontos tervnek megvalósulása is teljes és egyértelmű eljárást, visszatartás nélküli egyházi tömörülést igényel a hazai protestánsok részéről.

Az egyházi tömörülést azonban nemcsak az egyház *belső*, hanem annak *külső* építése is sürgősen követeli. És itt már az egyháztársadalmi munkaterről az *egyházhatósági munkamezőre* kell átlépnünk. Nem szólok a testvér ág. h. evangélikus egyházról, mert a viszonyait nem ismerem olyan alaposan; de az evangélium szerint reformált magyar egyházra nézve sürgősnek tartom, hogy tíz évvel ezelőtt félbehagyott törvényhozási tevékenységét ismét fölvegye. A kálvinista egyháznak minél előbb *zsinatot kell tartania*, mert ezt nemcsak az egyházi törvény parancsolja, a mely minden tíz évre zsinatot rendel, hanem a jelenlegi egyházi viszonyok és a sürgős elintézésre váró egyházi kérdések is sürgetik. Itt is tömörülnünk kell, hogy a ránk váró feladatokat helyesen megoldhassuk.

Sürgős és fontos feladata lesz az összeülendő zsinatnak, hogy a nagy *gyülekezetekben a parokhiális rendszert* törvényhozásilag meghonosítsa. A több lelkészszel és több templommal bíró nagy gyülekezetek mostani lelkészi ellátása a közös gazdálkodás szerencsétlen elvén alapszik. A sok papi gazda mellett a nagy gyülekezetekben nincs parokhus, *nincs lelkipásztor*, *nincs cura pastoralis*, nincs belmisszió, sőt a rendes lelkész állandó predikálása is kezd kimenni a szokásból. E fonák rendszer mellett legnagyobb gyülekezeteinkben a legkihaltabb, a legerőtlenebb az egyházi élet, iszonyúan fölburjánzik az egyháziatlanság, évről-évre növekedik a felekezetnélküliség, aggasztólag szaporodik a kitérés, megdőböntő a gyermekek eligérése. Így van ez nemcsak Budapesten és Debreczenben, hanem Hódmező-Vásárhelytt, Kolozsvártt és mindenik nagy gyülekezetünkben. Igazi romlása ez a kálvi-

nizmusnak, a mely a rossz rendszer miatt épen ott válik belterjileg leggyengyébbé, a hol a lelkek számbeli és intelligentialis erejénél fogva a legerősebbnek kellene lennie. E mellett a nagy gyülekezetekben a lelki gondozásnak a rossz rendszer miatt csaknem kikerülhetetlen elhanyagolása káros példa a kisebb gyülekezeteknek, a melyeknek előljárói és papjai természet szerint a „nagy eklézsiák“ és a „nagy papok“ eljárását tartván szem előtt, a lelkészkedésről és a gyülekezetek vezetéséről állandóan a legfonákabb képet alkotnak. Ha ezt az áldástalan rendszert a legközelebbi zsinat erélyes intézkedéssel meg nem szünteti, a magyar kálvinizmus legnagyobb gyülekezetei egy emberöltő alatt multhatatlanul az erkölcsi és anyagi pusztulás lejtőjére jutnak.

A gyógyszer kéznél van, nem sokáig kell keresni. A gyógyszer: a *parókhíákra osztás*, oly módon, hogy minden 3—4 ezer lélek egy parókhíát képezzen és a 20 ezer léleknél népesebb gyülekezet külön esperességgé alakíttassék. Így csinálja ezt minden életerős és haladó külföldi egyház; nekünk sem szabad a kivitel nehézségeitől visszariadnunk. És ezzel a kérdéssel kapcsolatosan arra is rá kell már egyszer térnünk, hogy lelkipásztoraink számát épen a nagy gyülekezetekben megszorítsuk, mert a mostani létszám mellett, a mikor egy 5—10 ezer lelkes gyülekezetben a lelkész szüntelen csak az adminisztráció és a liturgiális functiók teljesítésével vesződik, sem a lelkek gondozására, sem a cura pastoralis gyakorlására, sem a belmisszió szervezésére és irányítására teljességgel rá nem ér. Mikor egy skót, francia vagy holland református lelkész azt hallja, hogy pl. Budapesten 50 ezer, Debreczenben 45 ezer léleknek parókhíális közösségben három s illetve öt rendes lelkésze van, elszörnyűködik s azt feleli rá: most már értem, miért oly erőtelen, szegény és egyoldalú Magyarországon a kálvinizmus egyházi élete. A külföldi református lelkész cura pastoralis és belmisszió nélkül egészséges gyülekezetet még csak képzelni sem tud, a mint hogy nincs is.

Másik sürgős egyházi feladatunk, a melyre törvényhozó erőnket tömörítenünk kell, a munkaképtelen *lelkészek nyugdíj-*

ügyének szervezése. Ez sem új dolog, régi szükség, mondhatnám életszükség a közegyházra nézve. Nem említem azt, hogy a jól szervezett református egyházakban világszerte régóta meghonosították ezt az intézményt, még a magyarországi prot. testvér-egyházban is. Mellőzöm azt, hogy a lelkési pálya világi vonzó erejét mennyire növeli, ha a lelkész szolgálatképtelensége esetében kellő ellátásra számíthat. Csak a gyülekezetek és a közegyház ama vallás-erkölcsi és közgazgatási bajaira mutatok rá, a melyek a miatt támadnak, hogy szolgálatképtelen lelkészek, adminisztrátorok vagy segédlelkészek segítségével, kénytelenek a gyülekezeteket kormányozni. A nyomorúság szülte azt a nyomorúságos jelszót, hogy a lelkész nyugdíja a káplán; mert eltekintve a dolognak ama személyi oldalától, hogy a káplán sok esetben az elaggott lelkész és családja békéjének megbontója s hogy a kevesebb, de nem panaszos kenyér az eltehetetlenült agg lelkipásztornak is bizonyára nem olyan keserű, mint a melyet a helyzet és a viszonyok legtöbb esetben panaszossá és keserűvé tesznek: a kérdés súlya a közszolgálat serpenyőjébe esik, ez pedig a magyar kálvinista rendszer mellett a dolog természete szerint nagyon megszenved. A káplántól vagy adminisztrátortól, a ki a mi választási törvényünk szerint még utódlási joggal sem bír, tapasztalás szerint nem várható a gyülekezetek odaadó és megfelelő gondozása, a mire rendszeren nincs is elég élettapasztalata és bölcsesége. A helyzet tehát az, hogy az ilyen gyülekezetekben az elbetegesedett vagy elaggott lelkipásztor *már* nem, a tapasztalatlan káplán *még* nem képes a lelki gondozásra és a gyülekezet vallás-erkölcsi és anyagi gondozása két szék között a pad alatt marad. Püspökök, esperesek és egyházmegyei gondnokok tapasztalatára hivatkozom, mily züllés szélére jut egy-egy gyülekezetünk, a melyben a parókhos hosszas betegeskedése miatt az ilyen káplán-nyugdíjrendszer sokáig járja.

Eme régi szervi bajunk gyökeres orvoslására is egyesülniök kell a közelebbi zsinat törvényhozó tagjainak. Az ügy az előkészítés stadiumában van. Konventünk felhívására az egyházkerületek készítgetik a nyugdíjintézet szervezésére az

előmunkálatokat. Az egyházi társadalom és az egyházi sajtó is egyengeti útját e fontos ügynek.¹ A lelkeszi közszolgálat ügye és a gyülekezetek jól felfogott érdeke egyaránt sürgetik, hogy az ósdi, az elavult régiek minél előbb elmuljanak és mindenenk megújuljanak ezen a téren is.

De talán legsürgősebb törvényhozási teendőink egyike az *egyházi adózás reformja*, a mely a maga kényes, de rendkívül fontos természeténél fogva a legnagyobb, a leggondosabb körütekintést és a legegységertőbb eljárást követeli úgy az egyházi társadalom, mint az egyházi törvényhozás részéről.

A jelenlegi egyházi adórendszernek az a lényeges hibája, hogy túlnyomólag személyi adó s ezért a szegényebb embert igazságtalanul és aránytalanul sújtja, a mi miatt egyes vidékek (pl. Baranya, Somogy) kisebb gyülekezetei a roskadásig túl vannak terhelve; továbbá az, hogy igen nagy részében terménybeli adó, a melynek hiányos beszolgáltatása miatt nagyon megrövidül az egyházi tisztviselő; végre az, hogy sok helyen még most is közvetlenül az egyházi tisztviselő kénytelen beszédni, a mi lazítja a hívek és a belső emberek közötti erkölcsi, bizalmi viszonyt. Ezekben a bajokon multhatatlanul segíteni kell az egyházi törvényhozásnak, de a kálvinizmus presbyteri rendszerének megfelelőleg oly módon, hogy a hozandó adótörvény egyes részletekben szabad kezét engedjen a gyülekezeteknek, hogy a törvény alkalmazásában a helyi viszonyokhoz lehessen simulni. Az új adótörvény főbb elvei a következők lehetnének.²

A cél az, hogy a terménybeli adózásról átmenjünk a pénzbeli adózásra. Az átmenet könnyítése végett mindenütt meg kell engedni egyes adózóknak, hogy tetszésök szerint terményben vagy pénzben róvhassák le tartozásukat. A ter-

¹ Pl. a dunamelléki egyházkerület ez évi Értekezletén *Mády* Lajos újpesti lelkész olvasott fel csinos dolgozatot a nyugdíjintézet szervezéséről. A Dunántúli Prot. Lap ez évi 46. s köv. számaiban *dr. Horváth* József pápai theol. tanár alapos számítással egybekötött figyelemre méltó tanulmányt tett közzé a lelkeszi nyugdíjintézetről.

² Lásd *Szilágyi* Dezső javaslatát a dunamelléki egyházkerületi Értekezlet 1898. évi *Emlékkönyvének* 59—60. lapjain.

mények egyenértéke nem örökre, hanem időről-időre állapítandó meg. A felsőbb hatóságok (megye, kerület) megerősítési joga fentartandó. A beszédet az egyházközség eszközölje. A hol a község kétharmad szótöbbséggel, a melyben a birtokszerinti többségnek benne kell foglaltatni, a készpénzfizetést határozza el, ott a tartozások csak ebben teljesítendőek. Természetes, hogy a terménybeli lerovásnál is az aránylagos és fokozatos adózás elve lenne érvényesítve. A pénzbeli adózásnál két adórendszert kellene kombinálni. A személyi vagy fejadót, a melyet mindenki fizetne és a vagyonaránylagos adót. Ez utóbbi kivetésénél az összes egyenes állami adókat kellene alapul venni, a melynél aztán osztályok lennének. Az egyházi adó az állami adó bizonyos meghatározandó százalékában vettetnék ki. Természetesen nem a végtelenig, hanem úgy, hogy a százalék felfelé menőben csökkenne és bizonyos határra szoríttatnék. A százalékot az egyházközség a költségelőirányzat megállapításával határozná meg nemcsak egy évre, hanem hosszabb időszakra, de azzal a kikötéssel, hogy ha ez a százalék a szükséglet folytán bizonyos arányt meghalad, az csak a felsőbb hatóság jóváhagyásával váljék jogerőssé. A túlterhelésen az által is lehetne segíteni, hogy a mely községben csekély százaléku adót fizetnek az egyháztagok, ott bizonyos meghatározandó átlagos százalékgig való adót az egyházi közalap számára fizetnének be, a melyből mint az erősebbnek a gyengébbet fölsegítő erejéből *egyházfentartási alapot* lehetne létesíteni a gyenge gyülekezetek központi segélyezésére.

Ilyen vezérelvek alapján mulhatatlanul reformálnunk kell egyházi adózásunkat, mert a mostani adózás mellett egyes vidékek gyülekezetei a tönkrejutás szélén állanak, míg ezzel szemben épen a legvagyonosabb népű gyülekezetek alig járulnak valamivel az egyház fentartásához.

A fölsorolt nagysfontosságú vallás-erkölcsi, egyháztársadalmi és egyházfentartási érdekek komoly, egyetértő munkát igényelnek, erélyes egyházi tömörülést követelnek mindnyájunk részéről. Ne vonakodjunk, ne húzódozzunk ezektől a nagy feladatoktól, mert az idők gonoszak és nem engedik, hogy késlekedjünk a reformokkal. A gyors és mélyreható refor-

mokra, nekem úgy tetszik, most a lelkek is eléggé hangolvák; mert egyetemes az arról való meggyőződés, hogy a fentebbiekben felsorolt egyházi bajainkat multhatatlanul orvosolni kell; mert a közszellem vallás-erkölcsi lendülése és a protestáns öntudat erősödése elvitázhatlan tény. S ha nagyjában véve egyetértünk a bajok felismerésében, az igaz egyházszertet és keresztyén bölcsesség a gyógyszerek alkalmazásában is egy értelemre vezet. A lendülő hitélet, a növekvő hitközösségi és testvéries érzület erős garantiául ígérkezik arra, hogy válvett munkával drága egyházunkat lábra állíthatjuk.

Segítsen erre a mindenható Isten nagy kegyelme!

Szóts Farkas.

KRISZTUS A NŐKÉRT, A NŐK KRISZTUSÉRT.

Minél nemesebb, műveltebb a kebel, annál gazdagabban tenyészik benne a hála és kegyelet virága. Hazai protestáns egyházunk belfejlődésének, nemesedésének erős bizonyítékát látom abban, hogy évről évré szélesebb körökben, hovatovább fokozódó melegséggel ülik meg szerte a hazában a reformáció keletkezésének emlékűnnepét. Kegyeletes érzések között elevenítjük fel lelkünkben Wittenbergnek, a 95 tételnek, Luthernek, a hitbajnoknak, Zwinglinek, Zürich reformátorának, a kappeli csatatéren elesett vértanunak, Kálvinnak, a vallási és erkölcsi élet hajthatatlan, puritán életű és lelkű megjavítójának, a népszabadság alapvetőjének emlékét.

Az emberiségnek e magasztos lelkű bajnokai körül repkednek az én gondolataim is és ez ünnep keretébe tartozónak tekinteném, hogy különösebben velük s az egész művelt világot átalakított nagy munkájokkal, a reformáció történetével foglalkozzam. De mégis, hadd szálljon most gondolatom magasabbra: szálljon Ahhoz, a kinek a szolgálatában ők is állottak, a kinek világboldogító evangéliumáért ők is lelkesültek, küzdöttek. Szálljon Krisztushoz!

Hadd feleljek, ha csak futólag rajzolt vonásokban is e kérdésre: *Mit tett Krisztus a nőkért? és majd, hogy viszont mit tettek és mit tesznek a nők Krisztusért?*

Mit tett Krisztus a nőkért? A nőkért — mondom — mert Krisztus azon kívül, hogy a világ megváltója, tehát férfiaknak és nőknek örök üdvre, boldogságra vezérlője volt, a nőknek még különösebben is megváltója a földi életben s a társadalmi téren is felszabadítója, a szó legnemesebb értelmében vett emancipálója volt.

A keresztyénség létrejötte előtt és ma is a keresztyén civilizáción kívül álló népeknél és társadalmaknál a nők ki vannak zárva az emberi jogok élvezetéből. A nő csak tárgy, birtok, rabszolganő. Kalitkájá egynémelyiknek talán fényes, csillogó, talán pompa közt, nagy kényelemben, világi jólétben éli le napjait, de csak mint szolganő, mint férjének, akarom mondani, mint korlátlan hatalmú urának zsarnoki

szeszélyétől, kegyétől függő lény. Mit tehetett a nő a kereszténység előtt még gyermekeinek, kivált fiúgyermekeinek nevelésére, még inkább a világnak javítására, nemesítésére? Mi szerepe s mi érdemei vannak a nőnek? Áttanulmányozhatjuk az egész ókori történelmet, alig találkozunk nőekkel, és sok köszönet azoknál sincs, a kikkel találkozunk (kivéve talán a családi tűzhely körében a Grachusok anyját és még egykettőt). Olvastam regéket a nagy Semiramisz királynőről, olvastam Kleopátráról, Herodiás tánczos leányáról, és ilyenekről, kik hírnevessékké lettek fényüzésükről, szépségükről, csábos bűneikről. De hol vannak a népük őrangyalaiként, a nemzetet kormányzó férfiak oldala mellett hű feleségként, a társadalmat nemesítő géniuszként szereplő nők? A testileg erős mellett a gyengének, az úr mellett a rabszolganőnek nem juttat szerepet a Krisztust nem ismerő társadalom.

Üdvözlégy Mária! köszönté az angyal az emberiség Megváltójának leendő anyját, és e köszöntésben üdvözölte az egész nőnemet. E pillanattól kezdve kiemelkedik a nő lealázott helyzetéből. Ádámot a nő csábította a bűnre, nő lett okozójává az egész emberiség kárhozatának. A második Ádám t. i. Krisztus eljövételével nő lett az emberiség üdvének közvetítőjévé, a vallás-erköcsi élet, a műveltség, a társadalom fejlesztésében, nemesítésében fő szerepet vivővé. Krisztus ledöntötte azokat a korlátokat, a melyeket a régi idők nyers barbársága a férfi és nő között emelt, visszaadta az utóbbinak az őt eredetileg megillető emberi méltóságot. Mily megható s mily nagy horderejű az a bibliai jelenet, mikor Jézus a gyengéd lelkiületű Bethániai Máriához s ennek szorgalmaskodó nővéréhez Márthához megy vendégül, sőt a nagy útra is, mely a Getsemáné kertéhez s a Golgothához vezetett, ezek hajlékából indult el. Nem csak, de még a bűnösségek miatt megbélyegzett nők irányában is ritka gyengédséget tanusít, az egyiket megmenti az agyonköveztetéstől, a másodiknak megengedi, hogy lábait könyeivel áztassa, majd drága olajjal kenje be, s hajával szárítsa fel.

Krisztus s a kereszténység felemelte, felmagasztosította a nőt. Joggal mondhatta hát: „Itt nincs zsidó és görög, itt nincs szolga és úr, itt nincs férfi és nő, mert ti mindnyájan egyek vagytok a Jézus Krisztusban“ (Galat. 3, 28).

Szabadságot, emberi jogot, emberi méltóságot, magasztos hivatást adott Krisztus a nőknek.

De adott erőt is. Nehéz csapások súlyosodnak az életben az emberekre, kire korábban, kire később, kire rövidebb ideig tartók, kire évekre, kire évtizedekre, vagy talán az élet

végéig nyúlók. Még az erős, a harcához, küzdelemhez, az életviharaihoz szokott férfi is roskadozik vagy épen összetörik alattuk. Hát a természettől gyengébb nő, hol vegyen erőt? Adott neki Krisztus! Nem csak a szegénynek, mint egyik nagy költőnk mondja, de általában a nőnek *drága kincs a hit*. A hívő keresztyén nő a szenvedések közepette is dicsebb, magasztosabb, mondhatnám boldogabb, mint a Krisztust nem ismerő nő a trónuson vagy a világi fény és örömek között.

De hát a nők, mit tettek Krisztusért? Átadták egész szívüket az Úrnak. Felismerve azon kincseket, a melyeket Krisztus számukra hozott, női gyengédséggel s női erélylyel, a nőket jellemző szívossággal, állhatatossággal ragaszkodtak az Úrhoz. Mily magasztos kép, midőn az említett Bethániai Mária Krisztus lábainál ülve, áhítattal hallgatja az ő tanításait! Mily határtalan tisztelet, midőn Mária Magdolna hajával törli meg Krisztus lábait. Majd sírva, jajgatva Jeruzsálem leányai kísérik a nehéz golgothai útra Jézust, ott állnak, ott maradnak Krisztus keresztje előtt, míg nem az Úr teljesen kiszeneved. Alighogy a szombat elmulik, vagyis husvét hajnalán nők keresik fel először Jézus koporsóját, nők adják tudtára először még az apostoloknak is, hogy az Úr feltámadott. Mikor a keresztyének üldözése megkezdődött, fiatal leányok, gyenge nők bátran, sőt igazi lelki örömmel mentek a legkikeresettebb kínzások elé. És ez idő óta a ker. egyház munkásainak sorában ott állnak a nők is, nemes versenyt folytatva a férfiakkal. Megtartották ugyan Pál apostol azon utasítását, hogy az asszonyok az ekkleziában hallgassanak, t. i. hivatalos egyházi teendők végzésébe ne avatkozzanak. de a gyakorlati élet terén hű munkások, Krisztus parancsainak hű megtartói voltak. Az éhezőknek enni adtak, a mezítelent felruházták, a szenvedőt meglátogatták, vigasztalták, mint diakonisszák s presbiterisszák nőtársaik erkölcsi élete felett őrködnek; mint feleségek férjeikben a Krisztus iránti szeretet tüzét élesztették, a nyers szokásokat, durva erkölcsöket szelidítették; mint anyák és nagyanyák fiaik, unokáik lelkébe a keresztyén hit égi plántáját beültették, azt, hol imáikkal, szelíd tanításaikkal ápolták, erősítették, hol, ha gyermekeiket a rossz út felé közeledni látták, könnyeikkel öntözték.

Nemes dicsekedéssel emlegeti a történelem az ős egyháznak hitben, tudományban, ékesszólásban, az erkölcsi élet tisztaságában kiemelkedő oszlopférfiain: Nagy Baziliust, Názianusi Gergelyt, Aranyszájú Sz. Jánost, Agostont: mi pedig emlékezzünk meg Maksimáról, Nonnáról, Anthmáról, meg a

kegyes Monikáról, kiknek édes anyai gondjai alatt és sóhajaik között nőttek fel azok az egyház örök érdemű vezérférfiaivá. Mióta e férfiak életrajzát megismertem, erős meggyőződésemmé lett, hogy bár igaz, hogy a vezérszerépet vivő férfiakra szükségük van tudományos s bölcsészeti műveltségre is: de a ker. társadalomban, ha igazi nagy férfiakra — nem csak észben, de szívben s erkölcsiségben is nagy férfiakra akadunk, legeslegtöbb esetben keresnünk kell az asszonyt, keresnünk kell a keresztyén lelkületű édes anyát, a nemes jellemű feleséget!

A keresztyénség rövid III—IV évszázad leforgása után meghódítja a római birodalmat, az ezután következett századok folyama alatt pedig az Európa látóhatárán feltűnt új barbár népek: germánok, szlávok, magyarok meghajolnak a kereszt előtt. E nagy diadalból majdnem akkora rész illeti a Krisztusért lelkesülő nőket, mint a férfiakat. Róma hatalmas imperialistái még hallani sem akarnak a Názárethi Jézus szelid tanairól, a mikor Domitián császár nagynénje inkább számüzetésbe megy, mintsem Krisztustól elszakadjon; Alexander, Severus császár anyja, áhitattal hallgatja Origenesnek Krisztusról szóló tanításait; Diokletian kegyetlen üldözést támaszt Krisztus hívei ellen, neje és leánya pedig mint Krisztus tisztelői ismeretesek. Igaz, hogy N. Konstantin tette uralkodává a keresztyén vallást, de im a császári udvarhoz közel álló nők azok, a kik a keresztyénség diadalútját már századokkal előbb egyengették.

Franciaország fejedelmei büszkén viselték a „legkeresztyénibb király“ czímet. Ki szerezte nekik e czímet, ki vezette népüket Krisztus keresztjéhez? Egy nő! *Chlotilde* hercegnő, Chlodvig neje. A Britanniába betelepült angolszászok megtérése egy frank hercegnőnek, Berthának köszönhető; a csehek közé a később szentnek nevezett *Ludmilla*, az oroszok közé *Olga* hercegnő nyitott utat Krisztus vallásának.

Hát nemzetünknek ki volt az apostola? Hallottuk, kivált ebben az évben eléggé sűrűn és erősen hangoztatni, hogy István. Ám legyen! Tisztelettel hajlunk meg mi is érgemei előtt, de mások egyedül őt, a szerintök *szent* királyt dicsőítik, nekünk legyen szabad megkérdeznünk, hát István lelkébe ki ültette be oly mélyen, olyan maradandólag a keresztyénség plántáját? Az édes anya, Sarolta, Gyula erdélyi fejedelem leánya. Ki ápolta, öntözte korán lelkében e szent plántát? A feleség, Gizella.

Krisztus seregében nincs különbség férfi és nő között. Im itt nők is mily áldásos tényezők, mily nemes munkát

teljesítnek Krisztus iránti szeretetből. De hoztak ők Krisztus nevében másféle, talán még nagyobb, de kevésbé hasznos áldozatokat is.

Már a keresztyénség első századaiban is, de még inkább a középkorban azon nézet fejlődött ki, hogy Isten előtt kiválóan kedves dolgot művel az, ki a világ örömeiről javairól, de egyszersmind a világi gondokról és küzdelmekről is lemondva, kivonul a pusztákba, elrejtőzik remetegunyhókba, elzárkózik a kolostorok falai közé. A nők erre az áldozathozatalra is készek voltak, azon hiszemből, hogy ők ezt Krisztusért teszik. Tíz és százezrek odahagyták a világot, a szegény odahagyta gunyhóját, a gazdag kastélyát, palotáját, odahagyták a világi fényt, örömeiket, hogy egész életüket önkínzások, a test sanyargatása között töltsék. Áldozatnak kétségkívül eléggé nagyszerű, nem csekély lelki erőről tanuskodó. A középkori egyház eléggé elismerő is volt ez iránt. A szerzetesi életet általában magasabb fokú életnek tekintette, anyagi életnek nevezte, az e téren kimagaslókat pedig a közönséges férfiak és nők sorából kiemelte, a szentek közé sorozta; míg másrésztől ugyancsak a középkori egyház a nőket megfosztotta egyrésztől azon emberi jogoknak, melyeket azoknak Krisztus szerzett.

Nem félrevonulni és elzárkózni a világtól — hirdették a reformátorok — hanem élni, munkálni, fáradni, küzdeni e világban Krisztusért és embertársainkért, ez az igazi keresztyén ember hivatása, úgy a férfiaké, mint a nőké. Mennyei Atyánk mindenkinek adott talentumokat, kinek kinek többet, kevesebbet, s mindenkinek kötelessége azokat kamatoztatni. Ily elveket hirdetett a reformáció, és ezzel reávezette a nőket ismét arra az útra, melyet Krisztus számukra kijelölt, melyen haladva Krisztusért hasznosan munkálkodhatnak.

Szabad legyen a reformáció történetéből egy kis epizód elbeszélmem. A vallásalapítási mozgalmak megindulása után férfi- és nőszerzetesek hagyták oda a zárdákat. A huszas évek elején a nimptsi nőzárdá 15 apáczája is kilépett a rendből s jöttek Lutherhez Vittenbergbe. Ez a város jobb módú családjaihoz helyezte el őket egyelőre, de másrészt gondja volt rá, hogy ha már a fátyolt letették, a pártától is tisztességes úton megszabadulhassanak. Módjában volt; sok fiatal lelkész s tanító került ki keze alól. Az 1524-ik évben egyik tisztjával és egy fiatal lelkészszel bekopogtatott a polgármester házához, az ott elhelyezett Bóra Katalin volt apácza kezét mint násznagy megkérendő. A választ azonnal megkapta, kijelentvén B. K., hogy ő sem a bemutatott ifjú-

hoz, sem máshoz nem megy, ha csak a két násznagy valamelyikéhez nem. Ez szeget ütött Luther fejébe, néhány hét múlva Bóra K. férjévé lett.

Borzasztó eset! Egy volt szerzetes, az evangélium lelkes prókikátora és reformátora megházasodott. Közéledik az Antikrisztus uralkodása. Vége lesz a világnak. Hát biz ez borzasztó eset volt, hisz nyugaton a középkor utolsó IV—V századában, sőt a magát egyedül idvezítőnek nevező egyházban még ma sem szabad megnősülni azoknak, kik hivataluknál fogva Isten szolgálói. Miért? Hiszen Pál apostol szerint a férj megszenteltetik az ő feleségében; a papot pedig megszenteltelenítene a törvényes feleség? A papuralomnak kétségkívül előnyére szolgál a papnőtlenégi törvény, de Krisztus evangéliumának nem.

Midőn Luther megnősült s általában midőn a reformáció a pap nőtlenégi törvényt eltörölte, felemelte a nőnemet ismét azon magaslatra, melyre azt Krisztus állította. Nemcsak a világi férfi, de a pap is megszenteltetik feleségében. Azt az egy nőt, a kit mint a nőnem utolérhetlen eszményképét Szűz Máriát a középkor minden más nő közül kiemelt s majdnem Istent illető tiszteletben részesített, a reformáció az igaz, hogy ezen magas trónusról alászállította, de magát az egész nőnemet magasabb polcra emelte. Az egyetlen nő-ideál fejét övedző isteni dicskört, nimbuszt, a protestantizmus eloszlatta, de azon dicskört egyes sugárszálai ezer meg ezer protestáns papné homlokáról tükröződnek vissza. Mi protestánsok nem imádkozunk Máriához közbenjárásért és segítségért, de a hivatását felfogó protestáns lelkészné mint erélyes feleség, mint gondos anya, mint takarékos háziasszony és mint kegyes keresztyén nő tanítójává, Istenhez vezérlőjévé lesz élete és példája által a férje gondjaira bízott gyülekezetnek, bátorítója, vigasztalója lesz a szenvedőknek, betegeknek, segítője a szegénynek, az elhagyatottnak.

Papnék? De hiszen a valódi keresztyén egyházban nincs külön papi rend, nincsenek papok és így nincsenek papnék se. Vagyis megfordítva, úgy tanultuk és így tanítjuk, hogy mi mindnyájan papok és papnők vagyunk. Igen, minden férfi és minden nő, kiben a Krisztus lelke lakozik és munkálódik, pap és papnő, ha egyszerű parókhában, ha kastélyban, ha palotában, ha gunyhóban lakik. Papnő az mind, a ki mint édes anya, mint feleség, leány életével és tetteivel Krisztust prédikálja; a ki a szegénynek és árvának ügyét felfogja, az elhagyott gyermekeknek, a munkaképtelen öregeknek hajlékot épít, a betegeket meglátogatja, a mezítelent

felruházza, a vakoknak, siketeknek, némáknak és más szerencsétleneknek nyomorát enyhíti.

A világ ámulva kérdi, hogy honnét van az, a mit ma már tagadni nem lehet, hogy az evangéliumi reformációt befogadott népek az ipar, kereskedelem, tudomány, a közműveltség, az anyagi jólét, az erkölcsi élet terén messze túlszárnyalják a háromszász évvel előbb még náluk sokkal gazdagabb műveltebb népeket? Kétségkívül tulajdonítható ez azon tiszta evangéliumi eszméknek, keresztyén józan tanoknak, a lelkiismeret szabadságát hirdető elveknek is, melyeket a reformátorok világ elé bocsátottak; de talán még inkább köszönhető annak, hogy a protestáns népek között hovatovább egyre szaporodik azon nők száma fel egész a császári palotákig, a kik megértették és megértik, hogy Krisztus magasztos tisztet ruházott reájuk, azt, hogy legyenek Krisztusnak és a keresztyénségnek papnői. Még egyet! De hiszen más, egyházban is vannak — mondhatjuk — ily értelemben vett papnők, a kik árvaházakat, menházakat, kórházakat és ilyeket állítottak és tartanak fennt, vannak irgalmas nővérek, nemes irányú samaritanágyuletek. Rövid feleletem ez. Méltó büszkeségei ezek is a reformációnak! Voltak-e ilyenek, mielőtt a világ Luther és Kálvin neveit hallotta volna? Hiába keresünk. Világot megtagadó, szigorú aszkétai életet folytatók ugyanis voltak, mint mondám, a reformációt megelőző korszakban is férfiak és nők nagy számmal; de modern keresztyén papnők vajmi kevés számmal. Ha manapság a keresztyénség fája más vallásfelekezetek kertjeiben is szebb virágokat hajt, nemesebb gyümölcsöket terem: azokat a reformáció napjának messze szétágazó égi sugarai tenyésztik.

Ha szétnézünk hazánkban, s főként a mi városunkban, ha figyelembe vesszük, hogy van protestáns árvaházunk, Bethesda-kórházunk, vannak ebben önzetlen lelkű diakonisszáink, van Erzsébet-házunk, Tabitha, Lorántffy, Nagypénteki Társaságunk; vannak jótékonytételt gyakorló nőgyuleteink: édes öröm, kecségtető remény tölti el keblünket. Hazai protestáns egyházunk hölgyei is mindinkább megértik, hogy Krisztus drága kincseket szerzett a nőnemnek, nemes tisztet, papnői tisztet ruházott reájuk, nemeset, fenségeset, de kitartó keresztyén munkásságot igénylőt. S ha e tisztet a protestáns nők híven betöltik, gyorsabban fog fejlődni, s hamarabb erősödik meg egyházunk, nemzetünk, társadalmunk. Adjá Isten, hogy úgy legyen!

Farkas József.

KÁLVIN ÉLETE ÉS IRODALMI MUNKÁSSÁGA.

Miután Kálvin összes műveinek *Reuss, Cunitz és Baum* strassburgi tanároktól még 1863-ban megindított kiadása pár hóval ezelőtt az 58-ik kötet megjelenésével véget ért (*Calvini Opera, quae supersunt omnia*), s más fontos okmányok és adatok is, a melyek életére vonatkoznak, napvilágot láttak, — lehetővé vált a nagy reformátor életének kimerítő megírása. E nagy feladatra *E. Doumergue*, a montaubani ref. theologiai facultas tanára vállalkozott. Évek óta tartó, buzgó fáradozásának eredménye gyanánt a múlt évben jelent meg a nagy-szabású életrajz első kötete ily címmel: „*Jean Calvin. Les hommes et les choses de son temps. Tome I. La jeunesse de Calvin.* Lausanne, G. Bridel et Cie. Mk 24.“ A művet, a Prot. Monatshefte után, a következőkben ismertetjük.

Doumergue műve monumentális alkotás; a 634 nagy quart-lapra terjedő kötet csak a reformátor ifjúságát öleli fel, úgy hogy ilyen részletesség mellett még legalább is négy hasonló terjedelmű kötetet várhatunk. Módszeréről a szerző így nyilatkozik előszavában: „Kálvin életrajzához kora fogja képezni a hátteret; kortársai s az azon korbéli állapotok, az egyházi, vallásos, valamint politikai és társadalmi viszonyok, melyek némiképp a reformátorra hatottak, mind szemünk elé fognak kerülni“. A *milieu* figyelembe vétele minden történetírónak kötelessége, de ezektől Doumergue két pontban akar eltérni; ő ugyanis a hátteret nem egy külön bevezető fejezetben rajzolja, hanem az nála lépésről-lépésre kíséri a fő tárgyalást, hogy abba több életet vigyen, s másfelől ő az *embereket* és *dolgokat* sokkal körülményesebben ismerteti, mint mások szokták, a miből aztán az következik, hogy oly dolgokra is kiterjeszkedik, a melyek tárgyával csak meglehetősen vékony összefüggésben állanak. Így például egy fejezetben (Paris protestant au 16-e siècle) 73 lapon ismerteti Páris utczáit, épületeit, személyeit, eseményeit. Ehhez járul, hogy sok oly dolgot, a mi

a reformátor későbbi életszakára tartozik, már itt szélteben-hosszában fejteget, s mindezek az elbeszélés folyamatát meglehetősen meg-megszaggatják, a figyelmet Kálvinról elterelik, úgy hogy a szerző kifejezésével élve *souvent on le perd de vue*. Hogy a milieut minél elevebben s szemléletesebben feltüntesse, művéhez illusztrációkat is csatolt és pedig eléggé gazdagon, a mennyiben azok összes száma 270 (városok, egyházi és világi épületek képe, kézirati hasonmások, könyvvezícek, arczképek stb.).

De a mű nagy terjedelme, ha a kitéréseket és illusztrációkat leszámítjuk is, mégis a szerző azon törekvésében leli magyarázatát, hogy az utóbbi 70 év alatt kisebb-nagyobb művekben Kálvin életéhez felhalmozódott anyagot feldolgozza és értékesítse. Kivált a reformátor ifjú korára vonatkozólag, mely eddig meglehetősen homályos volt, gyűlt össze sok anyag. A szerző öt fejezetben (a család, a diák-évek, a megtérés, utazásai Franciaországban, bázeli tartózkodása az Institutio keletkezéseig) foglalkozik e korrallal, több helyen szépen megvilágítva a reformátor életének egy-egy homályos részletét. Legfontosabb a Kálvin megtéréséről szóló fejezet. Történetileg és lélektanilag kifejti azon okokat, a melyek e messze kiható eseményt előkészítették; ilyenek: a picard néptörzs jelleme, melyből oly férfiak kerültek ki, mint Lefébvre d'Étaples, Gérard Roussel, Olivetan, Ramus; a szülői ház s kivált az atya jelleme (kemény fej), ki a klérustól elszakadt s végre kiközösítettet; a lelkesi pályának a jogival való föleserélése; a diák bámulatos szorgalma, a biblia s Luther iratainak olvasása. A lassankint keletkezett átalakulás abban a beszédben lép napvilágra, a melyet a párisi egyetem rektora, Copp számára írt 1533-ban. E beszéd, melynek Doumergue finom elemzését adja, képezi egyúttal a további előhaladások döntő kezdetét az új pályán, míg aztán a középkori és római catholicismussal való szakítás az egyházi javadalmakról való lemondással s a hazájából való eltávozással teljessé válik. Az az óvatosság és alaposság, melylyel Doumergue mind e kérdéseket vizsgálja s a megoldás felé vezet, a kath. legendákkal szemben a kellő világitásba helyezte az igazságot.

„Ideje, hogy Kálvin újra előtünjék“, — mondá pár évvel ezelőtt egy kath. tudós, *G. Lanson*, a „Revue historique“-ban; Doumergue megtette erre nézve a magáét. Műve alkalmas arra, hogy Kálvint igaz lénye szerint megismerjük s iránta való tiszteletünkben és rokonszenvünkben gyarapodjunk!

Brunetiére Ferdinánd, a francia akadémia tagja, a kiváló kritikus, kinek pár év előtt a tudomány csődjéről írt cikkelye világszerte feltűnést és élénk ellenmondást keltett, s a ki épen e cikkében erősen katolikus hajlamokat árult el (a cikk címe ez volt: „Après une visite au Vatican“ s a pápa erős magasztalásában csücsösödött ki), — a *Revue des deux Mondes* egyik közelebbi füzetében nagyobb tanulmányt írt Kálvinról, főképen mint *francia író*t méltatva a nagy reformátort. A tanulmány címe: *L'oeuvre littéraire de Calvin*. Úgy vélem, nem lesz fölösleges, ha e nagy hírű, vezető szerepű műbíráló nézeteit megismerjük Kálvinról, ha megtudjuk, hogy a katolicismus egyik barátja mint vélekedik fölé! Ime a tanulmány főbb részletei.

A francia reformatio, eredetét illetőleg, semmit vagy keveset köszönhet a német vagy angol reformatiónak, sőt azoktól erősen különbözik. Ez nem volt se politikai, mint az angol, se társadalmi, mint a német, hanem vallásos, theologiai és morális, — s amazokat részben meg is előzte. Míg Luther 1517-ben függesztette ki az ő tétéleit, Lefébvre d'Étaples 1512-ben adta ki a *Zsoltárokról írt commentárját*, s Lefébvre-től Kálvinig, 1512-től 1536-ig nyomon lehet kísérni a francia irodalmi emlékekben a francia protestantismus logikai kifejtését. Minél közelebből s gondosabban tanulmányozzuk, annál jobban észreveszszük a francia nemzeti reformatio megkülönböztető vonásait. Törekvése oda irányul, hogy a morált emelje uralomra a dogma felett, a mindennapi élet gyakorlatába vigye át mindazt, a mit a külső cselekedetekből és szertartásokból elvonni igyekszik, a vallásos érzést demokratizálja vagy inkább individualizálja, — s mindezt feltalálhatjuk Kálvinban is.

Kálvin *Institutiója* 1536-ban jelent meg latinul s 1541-ben adta ki annak javított, bővített francia fordítását, melylyel szemben az első latin kiadás, saját szavai szerint, csak *breve enchiridion*. A könyv, az új formában, mihamar a prot. dogmatika compendiuma lett; általa Kálvin tekintélye erősen megnövekedett s e naptól kezdve Genf belép vele történeti szerepébe, „Kálvin városa“, majd „protestáns Róma“ lesz. Kálvin francia művei a következők: *L'Institution chrétienne* 1536—1541., *Traité de la Cène* 1541., *Catéchisme de Genève* 1542., *Traité des Reliques* 1543., *Excuse aux Nicodémites* 1544., *Briève Instruction . . . contre les Anabaptistes* 1544., *Contre la secte fantastique et furieuse des Libertins qui se nomment spirituels* 1545. és *Avertissement sur l'astrologie judiciaire* 1549; ezekhez járul 5 vagy 6 kötet *Egyházi beszéd*, összegyűjtve az ő ajkairól, melyek nem egyebek, mint a szentírás örökös commentárjai,

inkább leczkék, mint egyházi beszédek, — s eléggé terjedelmes *levélezése*.

E munkácskák formája fölötte figyelemre méltó, s mielőtt szolanánk stylusának szokásos *szomorúságáról*, melyet csak az vehet jogosan szemére, ki a Bossuet ragyogó képzeletével bír, — illendő megdicsérnünk Kálvinnak, mint pamphlet-írónak erőteljességét. Gyakran megesik vele, nem hogy kimeríti magát, mert ő kimeríthetetlen, hanem hogy ismétli magát, s tetszeleg erős és durva szidalmakban. A ki nem úgy gondolkodik a hit által való megigazulásról vagy a praedestinációról, mint ő, s a mint ő elrendelte, előtte csak otromba állat, számár, kutya stb. Azt mondhatná valaki erre, hogy ez együtt járt a korral, — de ez csak félig igaz! Idézni fogják Rabelais-t és Hutten Ulrikot; de se Rabelais, se Hutten nem volt theologus, nem az a hivatásuk, hogy tanítsák az erkölcstant s reformálják a vallást, nem óhajtanak apostolokként szerepelni. Ha Kálvinnak nem lehet ellenmondani, hogy ő ki ne törjön, ezt cholericus jelleme s főként szerfeletti kevélysége okozza; ő sértésnek veszi, ha valaki fölemeli szavát ellene, s éppen azt a gondolkodási szabadságot respectálja legkevésbé ellenfeleiben, amelyet a maga számára követel. Siessünk hozzátenni, hogy lendülete nem teljesen az efajta durvaságokban áll, hanem mesterileg kezeli az ironiát is. Feltűnő az ilyen részletekben, kivált ha a korra gondolunk, a melyben íródtak, a gondolat határozottsága és világossága. Kálvin mestere stylusának; mindig tudja, hogy mit akar mondani s mindig azt mondja. Irmodora ép annyira a tett emberéé, mint az íróé; nem lehetne kevesebbet adni a kellemre, vagy bájra, — s stylusa a prot. templom meztelenségét, de egyúttal komolyságát mutatja. Még inkább látjuk ezt az „Institution chrétienne“-ben, a mely minden czímen, egyike a franczia próza nagy alkotásainak, s korára nézve az első, a melyről el lehet mondani, hogy arányai, berendezése, fölépítése monumentális jellegűek.

Ezt annak köszönheti, hogy ez az első mű nemesak Franciaországban, hanem Európában is, a melyben a prot. dogmatika, a mely addig fel volt aprózva s mintegy szét-szórva a Luther beszédeiben s Zwingli vagy Melanchthon értekezéseiben, — doctrinalis szilárdságot s minden részletében szoros összefüggést nyert. De ha Kálvin erre törekedett is könyvével, annak eredete vagy első alkalmá még sem ez volt. 1535-ben az ő ambíciója nem volt ily nagy, vagy legalább más volt; mindenek előtt meg kellett védelmezni a francziaországi reformátusokat azon politikai gyanúsítások és vádak ellen, a melyekkel őket illették. I. Ferencz franczia király,

hogy kimentse magát a német prot. fejedelmek előtt, kikre szüksége volt az V. Károly ellen vívott harcban, s talán, hogy önmaga előtt is igazolja magát kegyetlen üldözéseieért, azzal vádolta a francia reformátusokat, hogy a vallás ürügye alatt valósággal csak az állam és társadalom felforgatására törekednek. Az anabaptisták zavargásai, kiket épen ez idő tájban ostromolt Münsterben a reformatio egyik feje, e gyanúsításnak némi jogos szint adtak. Ezt megérezte Kálvin politikai lángesze. A protestánsok ekkor még nem adtak fel minden reményt arra, hogy Ferenczet a reformatio pártjára vonják. Kálvin belátta, hogy ennek sikerülhetésére az első lépés azt a vádat megczáfolni, hogy a reformátusok csupán alkalmat keresnek a lázadásra s büntelenséget a gonosz tetteire; belátta, hogy ennek eloszlatására valamivel több kell az üres tiltakozásnál. A helyzet komolysága teljes nyíltszívűséget követelt, oly magyarázatokat, a melyek biztosítékul legyenek tekinthetők, hitvallást, a mely kösse a protestantismust. S így írta, tisztán politikai czélból kiindulva, a protestantismus tanrendszerét.

A munka szerkezete nagyon egyszerű. *Négy könyvre* oszlik, az első: *Istennek mint teremtőnek és világkormányzónak megismerése*, a második: *Istennek mint Jézus Krisztusban megváltónak megismerése*, a harmadik: *a Jézus Krisztus kegyelmében való részvétel módja*, az abból származó gyümölcsök, s az abból következő hatások, a negyedik: *azon külső segédesszüközök, a melyekkel Isten él, hogy minket fiához vezessen s benne megtartsa*. De ezek a kissé általános s theologiai szinezetű czímek nem jelzik eléggé a mű terjedelmét, gazdagságát és sokféleségét, annak csak vázát rajzolják meg, s ezért van, hogy magyarázói vagy bírálói csaknem mindnyájan eléggé szabadon módosították annak dispositióját. A theologusok, mint Bossuet, a könyv lényegét a hit által való megigazulásról, az üdv elveszítetlenségéről és az úrvacsoráról szóló pontokban látták, míg a philosophusok csak a praedestinációról szóló tant látják benne. S mi, kik azt csak az irodalom történetének vagy az eszmék mozgásának szempontjából óhajtuk tanulmányozni, mi fokozatosan fogjuk keresni benne Kálvin bölcsészeti, erkölcsi s politikai eszméit.

Bölcsészetiileg Kálvin az Institutionban nem annyira felhigítani akarta a dogmát s annak érthetlenségét az ész számára megközelíthetőbbé tenni, mint azt megszabadítani a scholastika commentárjától, a hagyomány terhétől s egy földi tekintély magyarázataitól, hogy azt kezdetleges alkatának tisztaságára visszavezesse. Vagy más szavakkal: van kijelen-

tés, azt egyedül a szentírásban találjuk fel, s mindenkinek elvileg, meg van a joga, hogy csak azt higgye el, a mi e könyvben van s e könyvből csak azt fogadja el, a mit megért. Nem lehet tagadni, hogy Kálvin e tétel kifejtésénél kiváló theologiai tanultságnak, még ritkább dialektikai erőnek s végre a sophistikához közel álló subtilitásnak adta bizonyosságát; de e mellett abban is kitűnik, hogy majd ügyesen összezavarván a fogalmakat, majd minél nagyobb becsmérlést szórván ellenfeleire, a kérdést nemcsak másra vigye át, hanem értelméből teljesen kiforgassa.

Morálját jobb szeretem, mint bölcsészetét s az egész *Institutionban* legjobban csodálom és dicsérem a bátor méltatlankodást, a szigorú okoskodást, a meggyőződés hevét, a melylyel a renaissance titkos immoralitása ellen feltámadt. Az ember természetes jóságának veszélyes illúziójával senki se állította nyittabban szembe, se Pascal se Schopenhauer, erélyesebb vagy keményebb kifejezésekkel az emberiség alapján való romlottságának tanát. Senki nem állította merészebben és ékesebben a Gondviselés-tanát a természet függetlenségéről vagy souverainitásáról szóló tan ellenébe. És a szabad választás vagy az akarat autonómiája tanának, ha mások, mint Spinoza vagy Comte, fatalismusokat vagy determinismusokat állítottak ellenébe, Kálvin — vissza nem riadva elvének semmi következményétől — a kiválasztás, kegyelem és praedestinatio tanát állította ellenébe. Itt látni határozottan a nagy távolságot, a mely őt kortársainak: Rabelaisnek epikureismusától, Erasmusnak közönyösségétől elválasztja; ebben rejlik az ő magas, szigorú, csaknem askéta moráljának alapja. A keresztyén tan legkeményebb igazságait, a melyek részünkről legmélyebb meghódolást, legnagyobb megalázkodást kívánnak, Kálvin nemhogy enyhitené, hanem még súlyosbitja. Szabadság, természet, ösztön, — Kálvin mind e kifejezések alatt csak megannyi ördögi sugalmazást lát; ő hadat üzent nekik; ezek Isten ellenségei, a melyeket meg kell semmisíteni. Ő nemcsak bizalmatlansággal vagy félelemmel viseltetik a természet iránt, hanem valósággal gyűlöli azt. Szerinte a ker. élet az ember mindennapi harcza önmaga ellen s a lét csak azért adatott nekünk, hogy mindannak lerombolásán munkáljunk, a miről azt hisszük, hogy örömet okoz. Ha az egyház erről megfeledkezett, őt Isten ihlette arra, hogy azt visszavezesse hivatási útjára. Erre minden eszköz jó, mivel szándéka tiszta.

Omnis potestas a Deo, — e pontra nézve Kálvin sohasem ismert alkut. Politikája teljesen a „szentírás szavaira“

van alapítva. Ha Kálvin Institutionját azért írta, hogy hit-sorsosait a politikai vádak ellen megvédelmezze, kétségkívül igyekeznie kellett kimutatni, hogy a reformatio politikai elveiben semmi olyan nincs, a mi a constituált hatalmat aggaszthatná vagy zavarhatná. Politikája szorosán összefügg moráljával. Az állami fejének nem az a főfeladata, hogy a világi ügyeket elintézzze, hanem annak biztosítása, hogy „Istennek az emberek közzé, törvényének szabályai szerint, szolgájanak“; mi emberek e tekintetben a Gondviselés útjait mindig tisztelni tartozunk, akárkiben testesülnek is meg szándékai.

Ha olykor a kellő mérték s ízlés hiányzik az Institutionból, másfelől dicséretet érdemel benne az eszmék láncolata; ez oly erőteljes és szilárd, hogy a könyvnek akármely helyét próbáljuk meg fejtegetni, nemcsak mindig ugyanazzal a tannal találkozunk, hanem ugyanaz a kapcsolat, ugyanaz a logika, a részeknek ugyanaz a függése és alárendeltsége tünik szemünkbe: Ép úgy dicsérnünk kell nyelvét, a mely, ha nem oly folyékony is, mint az Amadis-regényeké s nem oly eredeti, mint a Rabelais nyelve, de szigorúságában se nélkülözi a nemességet, s merevségében se a méltóságot. Nem oly meztelen az mindig, mint mondogatják, s nem hiányzanak ékességei. Bizalmas és festői hasonlatokkal gyakran él Kálvin; meg van nyelvében a szónoki rythmus is, most gyöngébben, majd elevenebben. Bizonyára sem az okoskodásnak vagy inkább érvelésnek erre az eleve ségére, se a kifejezések e szabatoságára, sem e tömör és átható rövidsége addig még nem volt mint a nyelvünkben; ép úgy nem volt a gondolatnak művészi követésére, annak folyton szem előtt tartására.

Évről-évre, de kivált 1545-től fogva, Kálvin növekedő tekintélye folytán, a genfi egyház új egyházak szülő-anyja lőn, s azokat, a melyeket nem ő teremtett, példájával vezette, tanácsával támogatta, vigasztalásával erősítette. Párisból, Poitiersből, Dieppeből, Londonból, Montpellierből, Nimesből, Chambéryből, Lausanneból, Neuchâtelből, Skót- és Angolországból, Frankfurtból, Német- vagy Lengyelország belsejéből Kálvinhoz fordulnak; s legyenek királyok vagy protectorok, fejedelmek vagy fővezérek, államférfiak vagy lelkészek, a kikkel dolga van, — ő korholja, kárhoztatja vagy ki közösíti őket, mintha pápai hatalommal volna felruházva; ha a morál vagy theologia valamelyik pontja tekintetében nehézség támad, ő elébe terjesztik az ügyet s ő dönt; levele megtiszteltetés az elfogadóra, s tekintélye a morál és theologia köréből észrevétlenül a politika mezejére is áttérjed.

E rengeteg különféle munka közt egészsége mindjobban gyöngült, de se értelme nem homályosult el, se energiája nem hajlott meg, csak erejét emészté meg a sok dolog. Sokféle gond foglalta el, melyek közül lázas tevékenysége egyet se akart elhagyni vagy másra átruházni. Prédikált a templomban, tanított az akadémián, elnökölt a consistoriumban, dolgozott művének megszilárdításán, tanának terjesztésén. Elárasztotta könyveivel és missionariusaival Franciaországot, Németalföldet, Skót-, Angol- és Lengyelországot. Maga körül, még Genfben is, olasz, spanyol, angol, skót, flamand egyházakat alapított. Midőn 1564 február havában betegsége a tanítás és prédikálás abbahagyására kényszerítette, azért nem szünt meg a köztársaság és a vallás ügyeivel foglalkozni. Utolsó perczig ura volt önmagának, és se büszkesége, se önbizalma, se bosszúvágya nem hagyta el. Április 28-án lelkészársai előtt, kiket utolsó bucsúvételre összegyűjtött maga körül, annak kijelentése után, hogy semmit nem írt gyűlöletből senki ellen, még ócsárolta ellenségeit. Szerinte azok támadták meg őt s ő állandóan csak Istennek ajkai útján megnyilatkozó igazságát tartotta velök szembe. Egy hónapig tartó haldoklása alatt egy kétely, egy megbánás, egy furdalás nem érinté kemény és kérlelhetetlen lelkét.

Francia munkái, mint láttuk, csak kisebb részét teszik irodalmi dolgozatainak, 5—6 kötetet 58-ból, s szinte hajlandók volnánk azt mondani, hogy politikai vagy társadalmi alkotásával szemben ez az irodalmi munkásság semmi vagy csekély dolog. Csalódnánk! Kálvin írói talentuma még életében ép úgy hozzájárult, mint jelleme, személyének tekintélyéhez, s bizvást állíthatjuk, hogy ha nem volna az *Institution* szerzője, nem lenne az, a mi volt. Sőt még azt is hozzátehetjük, hogy talán akkor se lenne az, ha nem francziául, népies nyelven (en langue vulgaire) írt volna! Valóban, ki emlékszik ma, Hollandiában vagy Németországon, Erasmusra vagy Melanchthonra, azaz ki olvassa őket, ki óhajtja megtudni, miféle emberek voltak? — csak a reformatio vagy az irodalom történetírója! Pedig be lehetne bizonyítani, hogy befolyásuk korokban, főkép az előbbié, ha más természetű volt is, nem igen volt csekélyebb, mint a Kálviné vagy Lutheré. De valamint Luther a *biblia* lefordítása, úgy Kálvin az *Institution* francia megírása által, korától korunkig sőt az utánunk jövőig oly közlekedési eszközt létesített, a mely csak magával a nyelvvel együtt fog megszűnni.

Hozzátehetem, hogy ha francia művei csak kis részét teszik is irodalmi alkotásainak, de nem a legjelentéktelembbet.

Az Institution magában véve is, úgyszólván az egész Kálvin. Kevés híján 30 éven át (1536—1561) az Institution az a könyv, melyen egyre dolgozgatott, melynek tervét, külső berendezését, kiadásról-kiadásra módosította, de nem annak első eszméjét, s még kevésbé tanát. E tekintetben bátran ajánlhatjuk azt tanulmány tárgyául mindazoknak, a kik nem tudják a fejlődést a változástól megkülönböztetni, a kik nem tudják, hogy mennyi kifejezéssel, nyujtással, felvilágosítással gazdagodhatik egy eszme a nélkül, hogy természetére nézve változnék. Úgy hogy Kálvin egész írói munkásságában, úgy hiszem, nincs egy eszme, mely ne vonatkoznék az Institutionra, mint vonzási központjára. Se az *anabaptisták*, se a *libertinusok*, se a *nicodémiták* ellen nem irt semmit, a mi csirájában benne ne volna az Institutionban; és a Genesis, vagy a Deuteronomium vagy a Zsoltárok felett irt *Egyházi beszédei* a valóságban csak azon bibliai tapasztalatok elbeszélései, a melyekre tanát alapította. Ugyanezt látjuk *leveleinél*, melyek főtárgya mindig az, hogy egy vagy más adat, felvilágosítás által az Institution valamely kétes pontját, czélzatát megvilágítsa; s személyisége, jelleme s gondolkodásának alapja ezekben se lép tisztábban elénkbe, mint főművében. *Homo unius libri!* Hogy megismerjük Kálvint, csak az *Institutionra* van szükségünk; s francia irodalmi alkotása ebben az értelemben több, mint irodalmi munkásságának csak egy része: az maga az egész munkásság!

Ha most meg akarnók határozni művei jelentőségét s illető helyeikre sorolni őket a francia irodalom történetében, — a Rabelais irodalmi műveivel lehetne őket összevetni. A víz és tűz nem különbözik jobban egymástól. S ha tudjuk, hogy 1541-ben a Rabelais *Pantagrueljének* csak két első könyve jelent meg, az Institution a francia irodalom első könyve, melyet *klasszikusnak* nevezhetünk. Ép annyira, sőt jobban az, mint Rabelais regénye vagy költeménye; — klasszikus szigorú szerkezeténél, az egyes részeknek az egész mű concep-tiójával való összhangzásánál fogva; klasszikus a meggyőzés és ráhatás szándékánál fogva, a mely, miként oka a műnek, annak belső mozgását is eszközzi, azt a maga szónoki fordulatával vagy rythmusával élénkíti; klasszikus styljának folytonos komolyságánál fogva, melynek, mint láttuk, a *szomorúság* nem egyetlen jellemvonása; klasszikus azon, akkor még egészen új „szabadelvűségénél“ fogva, ha lehet így szólanom, a melylyel felfogási körünk elé terjeszt oly dolgokat, a melyek eddigelé csak a theologusok iskoláját foglalkoztatták; klasszikus azon visszhangnál fogva, melyet a francia próza terén keltett. De vajjon az-e a francia géniusszal való összhangzásánál s

erkölcsi inspirációjának természeténél fogva? ez más kérdés, a melyet kétségkívül nem lehet kikerülnünk.

Mondjuk hát ki habozás nélkül: minthogy a világ elvesztette az ember eredeti nyomorúságának s azon akadályoknak érzetét, melyekkel bennünk szabadságunk gyakorlása találkozik; minthogy tömegesen fordult a természet bölcsészeteihez s már csak arra látszott aspirálni, hogy újra pogány legyen; minthogy az erkölcsök megváltozása az örvény szélére vezette. — senki nem járult jobban hozzá, mint Kálvin, hogy őt visszatartsa vagy a lejtőn feltartóztassa s ebből az okból azt mondhatjuk, hogy a rossz, a mit okozott, nem járt némi kárpótlás nélkül. Ha szükséges eretnekségnek lennie, a Kálviné nem volt teljesen haszon nélküli, még az egyházra nézve sem; a mi pedig az irodalmat illeti, nem tudom, hogy Kálvin nélkül Pascal és Bossuet azok lehetnének-e, a mik, vagy legalább nem hiszem. De másfelől az által, hogy az individualismust és subjectivismust tette moráljának valamint theológiájának alapjává, — mert hasztalan mondja, a valóságban nem a szentírásra alapítja azokat, hanem az általa értelmezett szentírásra, s azt a jogot, a melyet magának követel, másnak, mindenkinek is megadja; vagy inkább, s nézetem szerint itt van az ő nagy tévedése, az által, hogy a vallást sociális intézményből személyes ügygyé változtatta: egyik kezével lerombolta azt, a mit a másikkal fölépíteni szándékozott. Morálja oly hírben állott s áll még ma is, hogy túlszigorú; e kifejezés nem egészen helyes: Kálvin morálja nem szigorúbb, mint másé; hanem önkényes, inquisitorius és zsarnoki úgy alkalmazásában, mint szellemében. „Megzabolázni az erkölcsöket s igába hajtani a kemény nyakakat“, — ez volt Kálvin célja s 25 év alatt egy napig se tért le erről az útról. Ennek a zsarnokságnak elve abban az örökös confusióban rejlik, mely nála a morál és politika közt fenforog, e confusio eredete viszont abban, hogy szükségesnek látta morálját tanának védelme alá helyezni, a sociális érzéket, melyet individualismusa lerombolt, valami úton-módon újra helyreállítani, s theológiájának ingadozó és romlatag alapját túlságos szigorúsággal elleplezni.

De hát éppen Franciaország nem akarta, hogy „megzabolázzák“, s mihelyt jól megértette Kálvin szándékát, bizalmatlansága vagy inkább ijedelme azonnal megnyilatkozott. Egyik-másik történetíró nem egyszer sajnálkozott azon, hogy Franciaország nem lett protestáns. Mi nem látjuk, hogy mit nyert volna ez áttéréssel; de az bizonyos, hogy félt Kálvintól. Könnyed géniusza, a Marot Kelemen géniusza, nem tudott e fegyelemhez idomulni; sociális géniusza, a Valois

Margit géniusza, nem tudott megnyugodni az erköles és lelkiismeret e túrhetetlen zsarnoksága előtt; végre irodalmi géniusza, a mint az Rabelais-ben megtestesült, nem tudott hozzájárulni az *Excuse aux Nicodémites* szerzője által az irodalomra és művészetre szórt anathémához. Szabad-e kijelentenünk, hogy mi azok közé tartozunk, kik nem sajnálják ezt, s főkép azok közé, a kik nem hiszik, hogy kénytelenek volnánk 350 évi történetünket feláldozni csak azért, hogy Kálvinnak igazságot szolgáltassunk!

Sárospatak.

Ráczi Lajos.

T Á R C Z A.

ALVINCZI PÉTER KÖNYVTÁRÁRÓL.

A külföldi akadémiákon járt magyar református papok, rendszerint igen szép könyvtárt szereztek össze és hoztak haza magokkal, melyet aztán itthon is kötelességöknek tartottak gyarapítani. Különösen így volt ez azoknál, kik a tudományos irodalom művelésére adták magokat. Hiszen ez nagyon természetes dolog is, tudós embert könyvtár nélkül képzelni nem lehet.¹

A XVII. századi magyar református papok és írók között *Alvinczi Péter* a legelső helyet foglalja el. Akár mint pap, akár mint politikus, akár mint polemikus író, Pázmány Péter legméltóbb ellenfele, vezérszerepet játszik kora történetében. Működése a három hatalmas erdélyi fejedelem, Bocskay, Bethlen és I. Rákóczy György idejére esik; a két elsővel, mint papjuk, belső tanácsosuk és diplomatájuk, a legbensőbb viszonyban áll. Lakóhelyén, Kassán, a magyarságnak és a protestáns uniónak tántoríthatatlan előharczosa, a város legtiszteltebb polgára, az előljáróság valóságos orákuluma, kit minden nehéz kérdésben megkeresnek tanácsért, pártfogásért.

Igen természetes, hogy ilyen nagy embernek nagy könyvtára is volt. Saját végrendeletét mutathatjuk fel erre nézve tanubizonyságul. Halála előtt pár nappal tett végső rendelkezésében, idevonatkozólag a következőket találjuk:

„Sok pénzben került, fáratsággal, nagygyal öszveszedeggett szép biblióthecámat, irásimmal, leveleimmal együtt, hagyom az nemes városnak, úgy, hogy senkinek azok közül

¹ Gyöngyösi Pál, szintén kassai pap, midőn 1700-ban a külföldi egyetemekről haza tért, mintegy 700 kötetre menő könyvtárt hozott magával, melyből mintegy 130 kötetet Kollonics bibornok megégettetett.

semmit elidegeníteni ne engedgyenek, hanem örök emlékezetre minden levelemmel megtaresák; tanulhatnak is belőle.“

Alvinczi tehát a legjobban akarta biztosítani kedves szép könyvtárának és leveleinek megőrzését és fenmaradását, ezért hagyta azokat, nem özvegyére vagy gyermekeire, hanem egy erkölcsi testületre, Kassa városára, melyet legméltóbbnak és legképebbnek tartott egy ily nagy kincs megőrzésére és fentartására.

Nagy fájdalom és örök kár, hogy számítása nem válhatott be s hogy, különösen könyvtárából, alig tudunk ma már egyetlen darabot felmutatni.

Pedig micsoda megbecsülhetetlen kincse lenne Kassa városának az egész teljességében megőrzött Alvinczi-könyvtár és levéltár! Irigyelnék tőle az ország legelső gyűjteményei és intézetei!

Harminezhét évig őrizhette csak Kassa előljárósága Alvinczi becses hagyatékát. Az 1672. év legelején, az addig túlnyomó többségében protestáns városi előljáróság gyökeresen megújított olyanformán, hogy a lutheránusok és reformátusok egytől-egyig valósággal kitiltattak s az egész magistrátus (tanács és választott község) csupa r. kath. tagokból alakítottatott meg.

Nagyon természetes, hogy az új előljáróság előtt mihamar jelentkeztek a jezsuita kollégium előljárói, magoknak követelvény a „főeretnek“ könyveit és iratait. Kérelmük, természetesen, azonnal teljesítve lett. Alvinczi irataiból csak a legfontosabbakat tartá meg a város magának, a többi, könyvtárával együtt, a jezsuiták birtokába került.

Hiszen ez sem lett volna nagy baj, ha ők is híven megőrzik az egészet. De elképzeltük, miként jártak el Alvinczi hagyatékával szemben, kit még emlékében és poraiban is gyűlöltek. Nincs ugyan rá pozitív adatom, de a körülmények egybevetéséből s hasonló példák nyomán bátran állíthatom, hogy a könyvtár jó részét a megsemmisülésnek engedték át a jezsuiták.¹

A mi keveset meghagytak, azok is pusztultak idővel, a jezsuitákat és könyvtárukat ért viszontagságok folyamán.

Thököly Imre 1682-ben kiűzte Kassáról a jezsuitákat

¹ A kassai jezsuita-könyvtár megmaradt inventariuma 17 szakot vesz fel, melyek legutolsója „Haeretici“ czímet visel. Ez azonban még legkevésbé sem bizonyítja azt, hogy a jezsuiták Alvinczi könyvtárát a maga egész teljességében fentartották és megőrizték. Egyes kiváló ritkaságokat, vagy őket közelebről érdeklő polemikus műveket megkíméltek ugyan, de nagyon sokat, mint „az igaz vallással és jó erkölccsel ellenkező“ könyveket, megsemmisítettek; a mint megégették Gyöngyösi Pál könyvtárának egy részét s éppen Kassán a Komáromi-biblia példányait.

s minden vagyonukat lefoglalta. Az akkori rektor, Hrabovszky, ezt jelenti a jezsuita provinciálisnak: „Néhány ezer forint értékű egész könyvtárunk is ott maradt a kollégiumban“. Mennyit pusztítottak el ebből Thököly kuruczai s mennyi maradt meg a csakhamar visszatért jezsuiták részére, — ki tudná biztosan megmondani?

Majd a jezsuita-rend 1773-ban történt felosztatásakor, a könyvtár a tanulmányi alap, illetőleg az 1777-ben felállított jogi és bölcsészeti királyi akadémia tulajdonába ment át, ma pedig az amabból alakult kassai kir. jogakadémia könyvtárának alkotja tekintélyes részét.¹ Ma már, a jogakadémiának pár évvel ezelőtt emelt új épületében, megfelelő helyiségeket nyert a könyvtár is, de míg ide jutott, a megelőző évek viszontagságai között, egyszer „kitéve nedvességnek, pornak, molynak“, máskor „felügyelet nélkül maradván s szinte gazdátlanul pusztulásnak indulva“, — bizonyára sok könyv elkallódhatott és elpusztulhatott belőle. Sokszorosan beteljesedett tehát szegény Alvinczi könyvtárán az ösmert mondás: „Habent sua fata libelli“.

A kassai kir. jogakadémia könyvtárában kell tehát keresni Alvinczi szép és kedves bibliothekájának maradványait. Erre nézve az egyedüli helyes eljárás abban állana, hogy a könyvtár 1634-nél régibb könyveit darabról-darabra, sőt lapról-lapra átvizsgálják, hogy t. i. nincs-e azokban valamely bejegyzés, mely Alvinczi kezére vagy birtokára mutatna. Ez a feladat azonban egy olyan kutatóra vár, ki egyéb hivatali teendőkkel nincs túlságosan elfoglalva s kitűzött feladatának nem órákat, napokat és hónapokat, hanem esztendőket szentelhet.

Míg azonban egy ilyen ritka boldog ember akadna, meg kell elégedni olyan eredménnyel, melyet egy pár, a hivatalos teendőktől mintegy ellopott óra alatt, a kedvező szerencse véletlenül kezünkbe adhat.

Igy sikerült nekem, más irányú kutatásaim alkalmával, Alvinczi könyvtárának egyetlen darabját megtalálnom. Törött hajó egyetlen deszkaszála! Egyetlen, de nagyon becses.

Egy, úgynevezett kolligátum, melyben kilencz különböző munka van egybekötve. A régi kötés, melynek sarka valami régi latin kodex elszabdalt darabjából van, újabban színes

¹ Dr. Farkas Róbert: A kassai főgymnasium története. Kassa, 1896. — Dr. Rösler István: Adalékok a kassai kir. jogakadémia könyvtárához. (Magyar Könyvszemle. 1882: 1—30.) Ez író szerint közel 5000 kötetből állt a kassai jezsuita-könyvtár a rend felosztatásakor.

papírral, ízléstelenül lett beborítva. Mai könyvtári jegye: *IV. szekrény, f. 1. osztály, 443. szám.* A kolligátum tartalma következő:

1.

Velechinus István, „az cassai magyar ecclesiának második méltatlan lelkipásztora“ halotti beszéde Bethlen Gáborné, Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony temetésének idején, Szent Jakab havának 1. napján, 1622.

Nyomtatta Kassán, Mollerus Miklós, 4r. 10 számozatlan levél.

Könyvészetileg leírta Szabó Károly (Régi Magyar Könyvtár I. kötet, 524. szám).

Egyetlen példány (unicum).

Figyelemre méltó, hogy Velechinus, épen mint Alvinczi, a kassai magyar *ekklézsia* lelkipásztorának nevezi magát, minden közelebbi, *felekezeti* jelző nélkül, a mennyiben ez időben Kassán csakis *evangélikus* egyház létezett; a magyar, mely Alvinczi vezérlete alatt az unió híve volt s a német, mely szigorú lutheránus irányt követett. Ez utóbbihoz tartoztak a kevés számú tótok is, kiknek számára, a német főpap felügyelete alatt, egy vagy két tót káplán volt alkalmazva.

2.

Egy, elől csonka, címlap nélküli, Coburgban, 1625-ben megjelent német füzet, a coburgi *Kázmér-főiskola* programja vagy értesítője, az 1624. évről.

E protestáns főiskolát (mely gymnasiumnak neveztetik ugyan, de mivel theologiai, jogi és bölcsészeti tanszékek voltak benne, méltán főiskolának mondható) úgy látszik, János Kázmér szász herczeg alapította. Szervezetéről, tananyagáról, módszeréről érdekes képet nyerünk e füzetből.

4. r. Az első ív hiányzik. A többi megvan, B—E 4 levél, vagyis 32 levél, 64 lap.

Alvinczi széles látkörét s a felsőbb oktatásügy iránti élénk érdeklődését bizonyítja e füzet.

3.

Alvinczi Péter: Quadregesima vasárnapra tartozó szent evangéliomnak magyarázata, hét praedicatiu szerint stb.

Kassa, 1632. Negyedré, 104 lap.

Könyvészetileg leírta Szabó Károly (Rmkt. I k. 618 szám).

Csak 3 példány ismeretes belőle.

4.

Alvinczi Péter: Egy rövid uti praedicatio, . . . mellé járul az Méltóságos Gróf Bethlen Péter úrnak, Méltóságos Gróf Illyésházi Catharina aszszonynyal hüttel lött házasságbeli frigykötése előtt való intés, Trincsin várában, stb.

Kassa, 1632. Negyedrészt, 48 lap.

Könyvészetiileg leírta Szabó Károly (Rmkt. I köt. 619 szám). Szintén csak 3 példány van belőle.

Mint a czímből látszik, egy, útközben tartott predikáció és egy esketési beszéd ez érdekes füzetnek tartalma. Különösen az utóbbi, nagy mértékben megérdemli a figyelmet. Megösmérhetjük belőle Alvinczi esketési liturgiáját. Az eskü letétele után való könyörgést, mai helyesírással, érdemesnek tartom itt közölni:

„Dicsirendő vagy Uram, mi atyáinknak Istene, szent az te neved és dücsöséges mindörökké; téged az egek és minden teremtett állatid dicsirnek. Te teremtetted Ádámot és Évát adtad ő mellé segítő társul és erős gyámolul; te mondtad Uram: nem jó az embernek egyedül lenni, teremtsünk segítő-társat ő neki.

Ez okáért, Uram, mostan mi, nem bujaságból, hanem az mi sziveinknek tiszta indulatjából, adjuk magunkat a te bölcs rendelésed szerént, az szent házasságra. Tégy, Uram, irgalmasságot mivelünk, és minden te benned bizókra szállított szent ajándékodat mi reánk is árasztván: cselekedd azt Uram, hogy élemedett állapotot érhessünk együtt, az te nagy nevednek dücsőségére és lelkünknek üdvösségére, Amen“.

5.

Alvinczi Péter: Resvltatio Plagarum castigatoris Avtorem Machiavellizationis, Reverberata in Thomam Balasfia, Ejectum Episcopum Bosnensem, nec non Depositum Posoniensem. Per Petrum P. Alvinczi.

Cassoviae, Ex Officina Joannis Festi M.DC.XX.

4 r. 4 ív = 32 számozatlan lap.

Könyvészetiileg leírta Szabó Károly (Rmkt. II. köt. 400 sz.). A kassai példányokon kívül még csak a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban van egy.

Nemcsak ritkaságánál, nemcsak tartalmánál, de Alvinczinak benne található *sajátkezű jegyzeténél* fogva, rendkívül becses könyv. Alvinczi autogrammjá ugyanis a legerősebb

bizonyosság arra nézve, hogy az egész kolligátum az ő könyvtárából való.

Mindenekelőtt jegyezzük meg, hogy e munka egy vallásos-politikai nagy polémianak egyik darabja. A Bethlen győzelmes hadserege elől Bécsbe futott magyar r. kath. főpapok és jezsuiták, 1620-ban egy oly röpiratot adtak ki,¹ melynek álnok célja az volt, hogy Bethlen Gábort, alattvalóit és szövetségeseit egymástól kölcsönösen elidegenítse. A röpirat káros hatásának meggátolására Alvinczi Péter vállalkozott. *Machiavellizatio* cím alatt írta meg válaszát, igen erős csapásokat mérvén a r. kath. pártra s különösen a jezsuitákra. Nagyon természetes, hogy ezek sem hallgattak; két munkával is síkra léptek Alvinczi ellen. Az egyiket, „*Calvino-praedicantium Ungarorum genius malus*“ cím alatt maga Pázmány írta, de nevét jónak látta elhallgatni; a másik Balásfi Tamásnak. Pázmány leghűbb esatlásának, különben boszniai választott püspöknek és pozsonyi prépostnak műve, a *Castigatio*. Ennek rágalmainra, ferdítéseire és gorbomtságaira szolgál feleletül Alvinczinak most szóban forgó *Resultatio*-ja.²

Alvinczi egyáltalában nem látta indokoltnak, hogy gyengébb hangnemből intézze a védelmet, mint a melyenből a támadás történt. Olyan törölközővel szolgált, a melyen volt a mosdó. Maró gúnynyal vágja, már a címlapon is ellenfelét, midőn *electus episcopus*-nak és *depositus Posoniensis*-nek mondja, máskor meg bosnyák harompásztornak (*bubsequa bosnensis*) nevezi Balásfit. A vita fő pontja az volt: kik az okai a háborúnak, kik követtek el törvényszegést, a r. katolikusok-é, vagy a protestánsok? Természetes, hogy mindenik fél a másikat vádolja ezekért. A *Resultatio* egyik pontjában Alvinczi a következőket mondja: publica protestatione Pacificationis Viennensis Acta, quoad libertatem Religionis, Posonii funditus evellere laborarunt. Ad quid stentor ea Petri Pazman vox: MALVMVS TOTAM HVNGARIAM IN FAVILLAS REDIGI, QVAM HAERESIM LIBERAM RELINQVERE? Quid sibi voluerunt templorum et parochiarum occupationes? Ministrorum Evangelicorum exturbationes? Miserae ac simplicis plebeculae, contra constientiam, sub poena gravioris mulctae, ad missam Pontificiam frequentendam coactiones? Haec tibi, lector benevole,

¹ Secretissima instructio, gallobrittano-batava, Friderico V Comiti Palatino Electori data. Bécs, 1620.

² Az egész vita irodalmát s az egyes művek tartalmát bőven ismer-
tetik: ifj. Imre Sándor (Alvinczi Péter élete, 75—78. l.) és H. Kiss Kálmán
(Prot. egyh. és isk. lap, 1893. és 1894. évf.).

plus satis constant, unde videre est, excusationem Accusatoris in fumum evanescere.¹

A Pázmánynak tulajdonított nyilatkozat mellé, a lap szélére, Alvinczi saját kezével, ez van írva:

Heu Pizman, patriae pestis amarae meae.

Alvinczi úgy latinul, mint magyarul egyforma könnyedséggel bánt a mértékes verseléssel; ez a pentameter is, minden kétségen kívül tőle való, mint vallásos és hazafiúi felháborodásának erős nyilvánulása. Az idézett rettentő nyilatkozatért rettenetes névvel illeti Pázmányt: a haza pestise!

Ennél a pontnál kissé meg kell állapodnunk.

A „pestis“ szó használatát Alvinczi épen Pázmánytól tanulta meg. Ugyanazon esztendőben, mikor Alvinczi e pentametert írta, „Pázmány“² ugyancsak emlegette a „*kálvinista dög-vészt*“ (pestis calviniana). Nincs tehát mit, egymás szemére vetniök.

Eltékvintve ettől, különös figyelmet érdemel az a körülmény, hogy Pázmánynak pozsonyi hirhedt nyilatkozatát. Alvinczi itt *más alakban* idézi, mint a melyben az közszájon forgott s a mely alak ellen maga Pázmány is határozottan tiltakozik.

Szepsi Laczkó krónikája, Borsos Tamás követjelentése, Bethlen Gábor egy levele, a „*Quaerela Hungariae*“ egyaránt ezt a nyilatkozatot adják Pázmány szájába: „*jobb, ha az országot a farkasok és rókák lakják, hogynem mint az eretnekek*“.

Erre nézve Pázmány, egyik rőpiratában,³ azt mondja, hogy „ilyen nyilatkozat soha szájában, de még eszében sem volt“. Elismeri azonban, hogy midőn az a kérdés volt szőnyegen: vajjon a parasztoknak megengedheti-e, hogy a templomokat uraik beleegyezése nélkül is elfoglalhassák, ismételve kijelentette: „*inkább hagyják el jobbágyai falvaikat s pusztuljanak el ezek, mielőtt megengedné, hogy jobbágyai, az ő kegyuri jogai ellenére, a templomokat magoknak igényeljék*“.

¹ A bécsi békének a vallásszabadságra vonatkozó pontjait. Pozsonyban (az országgyűlésben) nyilvános ellenmondásukkal mindenestől meg akarták semmisíteni. Mire mutat Pázmány megrendítő nyilatkozata: *Inkább hamvadjon el az egész Magyarország, mintsem hogy az eretnekséget megtűrjük benne?* Mire volt jó a templomok és parokhiák elfoglalása? az evang. lelkészek kiűzése? a szegény és együgyű népnek súlyos büntetés terhe alatt pápás misére kényszerítése? Mindezekről te, jóakaró olvasó, kellesténél jobban meg vagy győződve; látható tehát, hogy a vádló (Balásfi) mentegetőzése füstté válik, vagyis alaptalan.

² *Calvino-praedicantium Ungarorum genius malus*. Bécs, 1620. A 7-ik lapon: „*Finem non facerem, si singula Calvinianae pestis capita . . . persequerer*“.

³ *Falsae originis motuum Hungaricorum succincta refutatio*. 1620. Magyar kiadása is van. A kérdéses idézet a latin példány B 3. levele 2-ik lapján.

Láthatjuk ezekből, hogy Pázmány megtagadott és beösmert nyilatkozata közt,¹ voltaképen csak *quantitativ* és nem *lényegi* különbség van. Nem az egész országról mondta ő, hogy pusztuljon el inkább, mintsem hogy az eretnekek lakják, *hanem csak saját érseki uradalmának falvairól.*

De ha ezekről így gondolkozott és nyilatkozott, miért ne gondolkozhatott és nyilatkozhatott volna így, az egész országról?

Nem voltunk ott a pozsonyi országgyűlésen és nem hallottuk saját füleinkkel Pázmány kérdéses nyilatkozatát; nem állapíthatjuk meg tehát, a *fülszervi* bizonyosságával annak *feltétlenül hiteles* szövegét; de egybevetve az egykorú források tanuságát Pázmány saját beismerésével, egyáltalában nem értjük azt a nagy buzgóságot, sőt rettentő felháborodást, melylyel a mai magyar r. kath. írók Pázmány ezen nyilatkozatának valótlanságát bizonyítgatják s még azokat is rútul megtámadják, kik e nyilatkozatot érinteni vagy szóba hozni merik.² *Ez egy mérhetlen fontosságú s korjellemző nyilatkozat, melynek valódi tartalma felett vizsgálódnai a történetírónak nemcsak joga, de kötelessége is.* E jog gyakorlását, e kötelesség teljesítését egyszerű tagadással vagy szidalmazó rútalásokkal meggátolni s a kérdést ekként intézni el, egyáltalában nem lehet és nem szabad. Viszont azonban nem lehet és nem szabad senkit, *pusztán és egyedül* a szenvedély perezeiben elejtett nyilatkozatok után ítélni meg, sem Pázmányt, sem Alvinczit. Hanc veniam damus, petimusque vicissim.³

¹ Az egész kérdésre nézve lásd Frankl (Fraknoi) Vilmos, Pázmány Péter és kora, 1868. I. kötet, 378—384. l.

² Történelmi hazugságok. Haller—Karácsonyi. Budapest, 1890. A 807. lapon Karácsonyi János a legiszonyúbban megtámadja Mangold Lajost, a miért ez „A magyarok oknyomozó története“ cz. művében Pázmány kérdéses nyilatkozatát csak érinteni is merte. „Hazugság“. „sületlen vád“, „rágalom“ csak úgy röpülnek egymásután a M. fejéhez. Pedig hát igen különös előttünk ez a túlságos kirohanás akkor, mikor maga Fraknoi Vilmos is (i. m. 382. l.) szóról-szóra így veszi tagadásba Pázmány kérdéses nyilatkozatát: „Lehet, hogy Pázmány azon alkalommal szokottnál szenvedélyesebben nyilatkozott. De a szavaktól, a kifejezésektől sok függ Lehet, hogy Pázmány a vita hevében kelleténél erősebben hangsúlyozta törekvéseinek jogosultságát De ha . . . a Borsos által feljegyzett szavakkal él, minden *üldomosságról* megfelekednie kellett volna, mit Pázmányról feltennünk nem lehet“. No, ha *csak* az üldomosságon fordul meg a dolog: Pázmány bizony nagyon sokszor elfeledkezett erről, legalább az eretnekekkel szemben.

³ A Magyar Nemzet Története (a millenniumi 10 kötetes kiadás) VI. kötet 177. lapján, Angyal Dávid nem mond határozott véleményt Pázmány kérdéses nyilatkozatának valódi tartalmáról, *nyílt kérdésnek* hagyja az egészet, ezen szavakkal: „akármelyik félnek van igaza.“ Tehát nem lehet itt „rég megezáfoltt rágalomról“ beszélni.

6. 7. 8.

A kolligátum három következő darabját a *bécsi békére* vonatkozó három egybefüggő kis munka képezi, melyek akkor többféle kiadásban jelentek meg. Ez a kezünk alatti *prágai* kiadás, 1607-ből, *Exemplar reconciliationis cum Hungaris factae*, 23. *Junii*, 1606. főcímmel. Az egésznek terjedelme 28 levél.

Könyvészetiileg leírta Szabó Károly (Régi Magyar Könyvtár, III. köt. 1048. sz.)

Több példányban ismeretes.

9.

A kolligátum kilencedik és utolsó darabja, egy angol egyházi beszéd-gyűjtemény, Edward *Chaloner* angol udvari papnak, Oxford, 1629. megjelent hat egyházi beszéde „*Six Sermons*” cím alatt. Terjedelme 150 negyedréf lap.

E munka bizonyítja, hogy Alvinczi figyelemmel kísérte a külföldi, jelesül az angol homileta irodalmat is.

Chaloner hírneves tudós, jeles egyházi szónok s egyúttal udvari pap is volt. Nem lesz érdektelen, hat egyházi beszédének legalább textusával és főtételével megösmernedni.

I. Titus 1: 13. The Cretians Conviction and Reformation. (A krétaiak feddése és megjavítása.)

II. Máté 20: 6. The Ministers Charge and Mission. (A papok feladata és küldetése.)

III. Róma 1: 21. Gods Bounty and the Gentiles Ingratitude. (Isten bőkezűsége s a népek háládatlansága.)

IV. Cselek. 21: 14. Affliction the Christians Portion. (A keresztyén osztályrésze a szenvedés)

V. Lukács 8: 21. The duty and affinity of the faithfull. (A hívő kötelessége és atyafisága.)

VI. Galat. 2: 5. No peace with Rom. (Rómával nem békülünk.)

Az egyes prédikációk terjedelme, mai mértékkel mérve, igen nagy; egy-egy átlagosan másfél sűrűen nyomtatott negyedréf ívre (24 lap) terjed. Ma harmad-negyedrésnyi egy prédikáció.

* * *

Ennyiből áll az Alvinczi-kolligátum tartalma; beszélő bizonyosság Alvinczi sokoldalú képzettségéről, mindenre kiterjedő figyelméről és saját nagymérvű irodalmi munkásságáról. Bemutatásával be is fejezhetném értekezésemet, ha kapcsolatosan egy másik munkáról is meg nem kellene emlékeznem.

Ugyancsak a kassai jogakadémia könyvtárában meg van *Alvinczi Péter Postillá-inak* (perikopákra írt egyházi beszédek) mindkét kötete, egy kötetben. Az első 1633. a második 1634., tehát Alvinczi halála évében jelent meg Kassán. Mivel semmi külső vagy belső bizonyíték nincs arra nézve, hogy e példány magáé az Alvinczié volt, nem merem azt állítani, hogy ez is az ő könyvtárából való, bár lehetetlennek sem tarthatom.

Nevezetes azonban az I-ső kötet címlapján két feljegyzés.

Az egyik szerint, ez a könyv „Coll(egii) Cass(oviensis) Soc(ietatis) Jesu Cat(alogo) Inscriptus(est) 1678“; a miből bizonyos, hogy ez évben a kassai jezsuiták könyvtárának már katalogusa is volt s abban e munka „Lit.-B. 1776.“ jegyet, illetve számot nyert.

A másik feljegyzés, ugyancsak a címlapon, a szerzőt jelző sor:

ALVINCI PETER PAP ALTAL alatt, betűről betűre így van:

„Ebugatta kálvinista által.“ Szomorú emléke a jezsuiták mérhetlen gyűlöletének, mely Alvincziban egyebet nem látott, mint egy ebugatta kálvinistát!

Révész Kálmán.

BOD PÉTER LEVELE CSEREY MIHÁLYHOZ.

Tekintetes Uram érdemem felett való Jó Fautorom!

Jollehet örvendetes ujságokk megírásokkal nem kedveskedhetem: mind az által most alkalmatosság adván magát elő, tartám kötelességemnek 'megírni, a mit közeleb hallottam 1., vala az hire, hogy adót vetnek az Urakra Gubernator Ur ő Excellentiaja elkezdvén az alávvaló exemptus Nemes emberig: melly hirt *inane figmentumk* tartottunk: de nem régen Gróf Haller Pál Uram írta az Aszszonyk Bécsből, hogy ott a Ministerekre adott vetettek. Erdélyre is 800. ezret — ebből ugy tetszik vagyon valami a dologb. Heu libertas!

2. Ugy hallatik, hogy a Protestansokk roszszul kezdett dolgok lenni Magyar Országb, a Dunántul az Földes Urak egy néhány helyeken el kergeték volna a Papokat az Ecclesiákbol. Heu Jurata Fides!

3. A Munkátsi püspök Szebenbe vagyon *de modo uniuendi Valachos* tractal Kalap Jesuitával s más olyanokkal. Adatott a Guberniumtol *Patens mandat*, hogy a melly felé mégyen visitálni solemnitással fogadják, harangozással, eleibe való kimenetellel.

4. Az Erdelyi insurgens Militia erkezőleg vagyon az Hazába: a Fels. Aszszonyunk az szolgálatra alkalmas lovakat kéri magának ajándékoztatni. Most tractálják az Urak mit csináljanak.

5. Az Lobkowitz Hertzeg eddig be fogott érkezni Szebenbe, a mult héten várták, a bagasiáját már el hozták volt.

Még eddig az ország közt semmi Propositio vagy decretum fel olvasás nem volt. Még ide nem érkezik Generál. B. Farkas Uram, most küldöttek Lovakat ő Nsága után Szebenbe.

Én igen kívánnám meg tudni az Fejérvári v. Károlyvári Templomk, Püspök házának, Kollegiumk elvételésekk Historiáját, Circumstantiájokat az akkori dolgokk, nem találom sohult irva: Mitsoda Pénz volt az, a mellyet ezek refusiojokra ígértek volt, menyi és adtak e' valamit? Ezeket az

Ur mind tudja, mert abb az időbe ott forgott. Más Ecclesiákb való változásokra is emlékezhetik. Ha az Ur én velem afféléket közlene nem tselekedné vallásához *ingratus* emberrel. *Quantumcunquelaborem moveam, nihil praefico*, végire nem mehetek, ki nem tanulhatom nincs kitől. Az emberek nem voltak *studiosusok* affélekb, a kik érték is, nem tudják. *Interest tamen Posteritatis ea scire*. Tudom az Ur öregségét s majd vétekk is tartom terhelni: de honnan tanuljam hát meg az afféléket, ha az Ur meg nem tanít? Ennekfelette vagyon egyéb is a mi kerjem az Urat. Jó volna a Posteritas kedvéért ha az Ur a maga életét leírná, s annak alkalmatosságával az Hazab való nevezeteseb változásokat. Nem lenne haszontalan munka. Ugy írhatná az Ur, hogy talám még világ eleibe is kelhetne, s megköszönné a Posteritás.

Hosszas terhelésemről követem az Urat. Istennek kglmes Gondviselésébe ajánlván maradok

Az Urk
Héviz, 21. Febr. 1746.

mindenkori alázatos
kész szolgája
Bod Peter mt pria.

*

(Eredetije az Erd. Muz. Egylet kéziratárában. *Gr. Kémény József* Erdélynek története eredeti levelekben. XLI. köt. 2-ik levél.)

Közli:

Sámuel Aladár,
selyei ref. lelkész.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Drága hazánk hajója kifeszített vitorlákkal halad a kereszt jegye felé. Oh de ez a kereszt nem a názáreti Jézusé, hanem csak olyan talmi symbolum, minőt még kávéházak és korcsmák tetejére is oda állít a vallási üzérkedés. A budapesti m. kir. tudományegyetem azon hallgatói, kik a Szent-Imre-egyletnek is tagjai, folyamodtak a vallásügyi miniszter úrhoz, hogy az egyetem helyiségeiben a szent kereszt mindenüvé függesztessék ki. Az egyetem jogi kara tisztes 50%-ban akar a kivánsággal megalkudni. És ugyan mi czélből van ez az egész? Talán a vallásos kegyesség emelése szempontjából? Talán paedagogiai okokból? Avagy a tudomány érdekében? Dehogy! Azért, hogy az egyetem katolikus jellege documentáltassék. Annak, a mi katolikus, a hívek egy részének felfogása szerint, documentálni kell ezt a jellegét. Alighanem ezért van — mint láttuk — Kolozsvártt is a róm. kath státus épületeinek csúcsain a „szent“ kereszt, oly épületek csúcsain, melyekben kávéház, étterem, sörcsarnok, korcsma stb. elég fölös számmal vagyon.

A magyar állam első egyetemének katolikus jellegét kell kidomborítani — mondják. Katolikus egyetem, katolikus tudomány, katolikus tanárok és tanulók, katolikus polgárság, katolikus állam. Mily szép eszmény némelyek szemében! Csak ne lennének jó és rossz katolikusok, no meg „akatholikusok ebben az országban. De hát vannak! És ez egyet jelent a harc és háborúval. Mert azok a rossz katolikusok és „akatholikusok“ a nemzeti eszméért lelkesednek, ellenben a jó katolikusok az internáczióális eszmék, illetőleg ezek közül főleg egynek, az ú. n. „egyháznak“ a hívei. Első sorban katolikusok és mellesleg magyarok is.

És ez nem gúny, nem rágalom, hanem „katolikus“ igazság. Most olvassuk az igazolását a bourgesi papi kon-

ferenciáról írott tudósításban. Ószinte nyilatkozatok francia pápás papi körökből, melyek bevallják nyíltan, hogy mily esztelen amaz örületes lépés, melyre a mi ultramontánáink most szánták magukat. Sajnálatos helyzetben vagyunk mi magyarok, kik nemcsak a jót veszszük egy negyed, vagy félszázaddal később át a nyugati nagy nemzetektől, hanem hibáikba is akkor esünk, mikor ottan már kezdenek kijózanodni.

Franciaországban is vannak jó és rossz katolikusok. Amazok odáig vitték s fejlesztették a vallás és egyház ügyét, hogy az állam már több mint egy negyed század óta atheista. A németek, mint Bismarck mondá — egyedül csak Istentől félnek. A francziák, kik Istenhez csak a pápaság és papság útján fordulhatnak és ezen földi tekintélyeket uraikul elismerni nem akarják, immár odáig jutottak, hogy Istentől sem félnek. És ezen szomorú, gyászos helyzetnek a jó katolikusok az okai. De vannak még Franciaországban olyan pápás papok is, kik francziák akarnak maradni s ezen a szomorú állapoton változtatni óhajtanak. Hogy ez által rossz katolikusok lesznek: az őket nem bántja, csak Krisztus országa diadal-maskodjék. Azért tartottak legközelebb egy papi kongresszust is Bourges-ban.

Ezen hazafias épen azért rossz katolikus, papoknak az élén Servonet bourgesi érsek áll. Az ő meghívására, védelme és tekintélye mellett hirdettetett a bourgesi kongresszus (congrès ecclésiastique de Bourges), mely szeptember 10—13. napjain, az érseki palotában, mintegy 7—800 pap részvételével tartatott meg.

A jó katolikusok minden eszközt felhasználtak, hogy a rossz katolikusoknak ezen gyűlését megakadályozzák. Az összehívó s elnöklő érseket a legképtelenebb sérelmekkel illették. Ellene áskálódtak s személyét a hírlapokban megtámadták. „A kongresszus — írja az „Autorite“ — nemcsak hetyke és rosszul álcázott felhívás a papsághoz a püspökeik iránti engedetlenségre, hanem egyenesen nyílt lázadásra. Egy ilyen kongresszust csak is egy meggondolatlan, minden értelmiséget és erkölesi érzést nélkülöző főpap, ki a klérust az államhatalom szolgájává óhajtaná tenni, csempészhetett be. A bourgesi érsek épen rátermett ember erre“ . . . Azonban daczára a jó katolikusok által nyújtott ezen s más efféle utravalóknak, a kongresszus mégis létre jött. Négy bíboros, öt érsek és huszonhét püspök beleegyezését sikerült e kongresszushoz kinyerni, sőt még megérkezett a gyűlés utolsó napjára magának a pápának az áldása is.

A kongresszus tárgya a pápának 1899 szept. 8-án kibocsátott encyclikája alapján mozgott s a papok tanulmánya, munkái s tevékenysége módszerével foglalkozott. Erről az alapról nem is tért le.

Egyáltalában nem érdemelték ezek a rossz katolikusok, hogy őket a jók támadják. Hiszen semmi egyebet sem akartak, csakhogy francziák és róm. kath. papok maradjanak. De hát a jó katolikusok szerint a kettő együtt lehetetlenség. Tessék választani! vagy — vagy. Pedig lám, a gyűlést megnyitó istentiszteleten Dehon kanonok épen arról beszélt, hogy mikor Luk. 5. rész szerint János a Genezáret partján állott, az ott levő két hajó közül a Péterébe szállott be. A mai társadalom bajaiért — úgymond a szónok — a klérust is felelősség terheli. Hogyan vegyünk segítséget? Péternek s az ő utódja, XIII. Leónak a tiszte, hogy bennünket az óceánon átvezessen. Jézus is a Péter hajójába szállott. Tehát csak Péternél, azaz a pápánál van a csalatkozhatatlanság.

Az érsek a kongresszust paulai szent Vincze oltalmába ajánlotta s intette a tagokat, hogy a pápai encyclika alapján kell maradniok. A kongresszus — mondá — a hazaszeretetenek a megnyilatkozása, a mai és nem a történeti hazának a szeretetéé, azé, melyért ma is imádkozik az egyház.

A lelkipásztorok tanulmányairól szólott az első előadás. Minthogy a lelkészképzés ügye, a szemináriumokkal együtt a püspökök jogkörébe tartozik, azért ezt nem érintve, csupán a lelkészek önképzésével foglalkoztak. Konstatálták, hogy a papság egy tekintélyes része teljesen elmaradt a tudományosságtól s azzal lépést tartani nem kíván. Sokan abban a veszedelemben forognak, hogy miseolvasó és szentségkiszolgáltató gépek színvonalára süllyedjenek alá. Többet kell a papnak a modern szellemi élettel s ennek jelenségeivel foglalkozni, mert különben arra a gyanúra adnak okot, hogy a tudományos és a katolikus szellem között ellentét áll fenn, hogy az egyház fél a tudománytól. Már pedig tudomány nélkül lehetetlenség a katholicizmus hatékony apologiája. Az eretnekekkel szemben a pap ne a kijelentésben s az egyházi definíciókban találja fel a maga fegyvereit, hanem a tudományban stb.

A lelkipásztoroknak a népnevelés és nép-jólét körüli tevékenységének a tárgyalásánál kifejezték azon óhajt, hogy egész Franciaország számára egy egységes, könnyen érthető és minden scholastikus kifejezéseket nélkülöző catechismus készíttessék. Szükségesnek jelezték, hogy esketések és temetések alkalmával a papok ne szorítkozzanak csupán a liturgia olvasására, hanem mint a protestáns lelkészek teszik, a külön-

böző viszonyokhoz alkalmazott beszédek is tartanak. Sőt Hemmer abbé keményen kikelt az élődsi ájtatosságok (déotions parasitaires) ellen, főleg az ellen, hogy egyes congregatiók gyalázatosan kizsákmányolják páduai szent Antal kultuszát. A nevezett abbé a „Semaine religieuse“-ben több cikkben kimutatta, hogy miféle visszaélések folynak egyes szentek tiszteletével.

A gyűlés harmadik napjának a tárgya a lelkipásztori munka módszeréről szólt. Előbb arról volt szó, hogy Franciaországban, magában a társadalomban és nem az államban, a katolicizmus a lehető leggyengébb lábon áll. Külső és üres látszat az, a mi mutatkozik. Majd az angersi püspök, Rumeau, felveté a kérdést, hogy miképen lehetséges ez 50,000 francia pap mellett, kik nap nap után foglalatosak az Úr szolgálataiban? A feleletet az albi generális vicárius, Birot, adta meg. „Ha a pap — úgymond — kortársaira állandó hatást akar gyakorolni, hogy őket a keresztyénséghez visszavezesse, akkor felvilágosult elmével, hazája és kora iránt melegen dobogó szívvel kell birnia. Mi szeretetünkkel inkább csak Franciaország múltján csüggünk. Nem szeretjük eléggé hazánkat“. Ez különösen kitűnik akkor, ha más nemzeti katolikus pappal találkozik a francia pap. Azoknak hazaszeretete tiszta, vidám s felemelő, de a francia pap hazaszeretete lagymatag és nem a szív teljességéből való. A német katolikusok megadják tiszteletüket a pápának, de ha onnan hazatérnek, ismét németek, kik örömmel és büszkén üdvözlik császárukat. De a francziák csak panaszkodni tudnak hazájuk ellen. És mi ennek az oka? Az, hogy a változásokba nem tud a francia egyház beletörődni s azokért duzzog. „A régi társadalmat — úgymond — az egyház teremtette s abban az első helyet is foglalta el. A modern társadalom nélkülünk, sőt talán ellenünkre jött létre. Nem értettünk ahhoz, hogy a század nemes törekvéseit a mieinkhez alkalmazzuk. Nem szerettük azt eléggé. És a helyett, hogy szabadságát mozgítottuk volna elő, azon munkálkodtunk, hogy uralkodjunk felette.“

Íme tehát, a francia klérus kezdi belátni, hogy hova vezet az az ú. n. jó katolicizmus, mely nem ismer sem testvért, sem embertársat, sem hazát, hanem csakis Róma az egyedüli, melyért lelkesül. Nem hiányzott ezen a kongresszuson sem ez a jó katolicizmus. Ennek nevében tétetett meg az az indítvány, hogy a klérus igyekezzék azon, hogy a szent szív képe (Sacré coeur) a francia lobogóra felvéssék. Tehát nálunk a keresztt, a francziáknál a szent szív jelképezze, hogy

az állam katolikus. És érdemes meghallgatni, hogy mit felelt erre az indítványra Lemire abbé, ki nemcsak francia katolikus pap, hanem országgyűlési képviselő is.

„Nem mint a kongresszus titkára — úgymond — hanem mint képviselő kívánok a tett indítványról nyilatkozni. Nagyon sajnálatos, hogy az indítványtevő teljesen két különböző dolgot, a vallást és politikát összeragasztotta. Mialatt azt hitte, hogy az egyiknek szolgálatot tesz, a másik lényegét teljesen félreértette. Mint keresztény és pap, csak egy katolikus zászlót ismerek, és ez a kereszt jelvénye, mely bennünket a megváltás nagy titkára emlékeztet. Mint polgár szintén csak egy zászlót ismerek és ez a trikolor, a francia lobogó. Nekem ez úgy elegendő, a mint van. Óhajtottam volna, hogy fedné ezeket a falakat is, hogy hazafiságunk hevét és őszinteségét az egész világnak mutassa. Ön a szent szívről beszélt! Engedjen meg, ha azt mondom, hogy e kép nekem épen oly drága, mint önnek, mert én abban az Istennek az emberiség iránti gyöngéd szeretete jelvényét látom. De az csak jámbor vallási gyakorlat, mely teljességgel nem kötelező a kereszténynek összességére és a politikához nincs semmi köze. Sőt hozzáteszem, hogy ha önnek, vagy barátainak kérvényi vagy egyéb úton sikerülne javaslatát a kamara elé juttatni, magára vonná a felelősséget egy oly vitáért, melynek következményeit nem lehetne ismét jóvá tenni. És én, ki pap vagyok, mint ön, de egyszersmind képviselő, a közbéke és a nemzeti egység érdekében köteles volnék az ön indítványa ellen küzdeni. Tartsuk meg lobogónkat úgy, a mint van és ne keltsük azt a látszatot az által, hogy még egy jelvényt akarunk reá, mintha azt csak fentartással fogadnók el. . .“

És Lemire abbénak ezen beszédét épen úgy, mint Birot vikáriusét is óriási tetszés kísérte s álláspontjuk elfogadtatott.

Hogy minő veszedelembé döntötte a francia társadalmat a jó katolikusok és az állam küzdelme, azt tehát ma már a francia katolikus papság tekintélyes része is látja s nem fél ennek kifejezést adni, habár rossz katolikus névre tesz is szert az ultramontánok táborában. Ellenben mi szerencsétlen magyarok épen mostanában vagyunk azon úton, hogy az ú. n. jó katolikusok a nemzeti egységet feldulják, a felekezeti háborút felszítják s az állami és közérdeket védő rossz katolikusokkal és „akatholikusokkal“ harciba keveredve a Kulturkampfot megindítsák. Reméljük, hogy egy alkotmányos miniszter fogja annyira becsülni az egységes nemzet gondolatát, mint Franciaországban egy egyszerű abbé s az egyetemnek állami jellege, mely 1867 óta minden miniszter által védelmezett a már

szokásos tiltakozásokkal szemben, nem fog harminczhárom év után katolikus jelleggé átváltozni

A kitarítás ezen a téren roppant nemzeti veszedelmeket előzhet meg. Hiszen éppen november vége felé a partikuláris felfogásnak egy nagyszabású megnyilatkozását Budapesten, a mi magyar jó katolikusainknak két kongresszusában „A katolikus körök országos szövetsége“ és a „keresztény szövetkezetek“ nagygyűlésén mint egy óriási ék tünt fel ezelőtt pár héttel, melyet a nemzet élőfájába akarnak verni, hogy széthasítsák, a jó katolikusok. Szolgai utánzatok ugyan ezen intézmények, melyek osztrák mintára szerveztettek, de a bomlasztásnak hűséges szolgái. Épen Ausztria mutatja az eredményeket. Ausztria pedig a német centrumot majmolja ebben, de annak néminemű hazafisága hiányával.

A szociális kérdések iránt a külföldön, így első sorban Németországon roppant nagy az érdeklődés. A protestáns belmisszió a szocializmus erősebb terjedésével egykorú. És habár a német hittestvérek egyházépítő tevékenysége eleinte talán nem állott is szervezesebb, öntudatosabb összeköttetésben a szociális kérdésekkel, de újabban a „keresztény szocializmus“ és „evangéliumi szocializmus“ jelszavak alatt tevékeny részt vesz egyenesen a munkáskérdéssel egybefüggő szociális mozgalmak békés egyengetésében, belmissziója pedig, mint a munkás keresztény szeretet-tevékenység megnyilatkozása, a különböző társadalmi betegségek és bajoknak praeventív orvosszere gyanánt is tekinthető.

A protestáns tevékenység a róm. katolicizmust is hasonlóra buzdította. A pápa 1891 máj. 17-iki „Rerum novarum“ kezdetű encylikájában megvetette az alapját a katolikus szocializmusnak is, melyre ettől az időtől fogva a pápás egyház mind több és több súlyt fektet. És ez nagyon megfontolandó dolog. Hiszen a protestantizmus alapelve az individualizmus, a melyen a mai társadalom felépült; az a társadalom, mely a keresztény individualizmus helyére az önző egyéniséget, a szocializmus támadásainak czéltábláját állította. A római katolicizmus pedig az universalismüs eszményeért küzd, a mely eszmének közel atyafisága van a collectiv társadalom után törekvő szocializmussal. Ha a tekintély elve kérdésében létesülhet a compromissum, akkor a szocializmus küzdelmeinek sikerét a katolicizmus aratja le, mert hát ő már a mult században is tudott Paraguay-ban collectiv társadalmat alkotni, mely az anyagi jólét mellé ráadásul a lelki üdvöséget is biztosította. Hogy ez a társadalom a zsarnokság hazája volt, szolgásgot teremtett, mit bánta azt az, ki súlyát nem

érezte és a mellett a szocializmus is, mai irányával, épen ilyen fejlődést mutat

Nem csodálkozhatunk tehát, ha a mi jó katolikusaink szociális törekvései a német katolikusoké után halad. Némi különbség van ugyan szervezetükben, mivel itten inkább világiak a vezetők, míg Németországban a főpapi kar. Ezt onnan magyarázhatjuk, hogy amaz inkább politikai törekvések szolgálatában áll, míg a németeknél, kik a szociális bajokat tényleg érzik is, az orvoslás a fődolog.

A német püspökök, kik f. évi aug. 22-én, közös gyűlési helyükön, szent Bonifáczius sírjánál, Fuldában, tanácskoztak, egy közös pásztorlevelet bocsátottak ki papságukhoz, melyben őket szociális tevékenységre buzdítják. Örömmel ismerik el, hogy a keresztyén egyleti tevékenység körében milyen szép eredményeket ért el a papság, de még többre serkentik őket, mert a jelekből úgy látszik, mintha buzgalmuk ernyedni kezdene. „Nem mindig és nem mindenütt fogják fel a munkás-egyletek feladatát a maga egész terjedelmében; nem mindenütt használják fel az összes eszközöket, hogy azoknak eleget tegyenek; némelyek előtt az egyletek elé írt czél hosszúnak s a haladás lassúnak látszik; épen azért türelmetlenségükben némelyek más utakat követnek a czél elérésére, a nélkül, hogy meggondolnák, hogy ez által az egyletek alapjaikban megrendülnek.“ Ezért tehát megmutatják nekik a helyes utat, melyen haladniok, az eszközöket, melyekkel élniök kell. Ezek pedig nem egyebek, mint a miket a pápa említett encyclikájában előír:

„Nyilvánvaló, hogy az egyletek főczélja a jámborság és erkölcsök tökéletesítése és a szociális oktatásnak is teljesen ehhez kell igazodnia. Mert különben olyan alakban fajzanának el, hogy nem igen különböznének azon többi egyesületektől, melyeknek semmi közük a valláshoz. Különben is mit használ a munkásnak, ha az egylet által földi előnyökhöz jut, ha lelkében a lelki táplálék hiánya miatt kárt vall Mint-hogy tehát ezen egyletek alapjukat Istentől veszik, tehát első igyekezetük is a vallásos oktatásra irányuljon, hogy így mindenki ismerje Isten iránt való kötelességeit, és tudja mit kell hinnie, remélnie és cselekednie, hogy örök üdvét elnyerhesse, és e mellett szorgosan kell vigyázniok, hogy a munkások minden tévely és kárhozatos nézetekkel szemben felfegyvereztessék. Inteni kell a munkásokat az istentisztelet látogatására, ájtatos gyakorlatokra, jámborságra, főleg ünnep- és vasárnapokra. Meg kell őket tanítani, hogy az egyházat, mint mindnyájunk közös anyját, tiszteljék, szeressék, parancsait megfo-

gadják, a szákramentumokkal éljenek, minthogy azokat Isten lelkünk foltjainak letörlesztésére s a mi megszenteltetésünkre rendelte“.

A pápai encyclika szellemében a püspökök is arra intik a papokat, hogy törekvésük főtárgya legyen, hogy a vallás teljesen áthassa az emberek egész valóját. Nem elégséges az, hogy olykor-olykor megemlékezik a vallásról s annak alapelvei s parancsai előtt egyszer-másszor meghajol, hanem kell, hogy az befolyásolja az ember teljes lényét, gondolkozását és érületét, törekvéseit és óvakodását, cselekvéseit és engedéseit; az legyen vezetője és az az angyal, mely figyelmezteti, ha veszély fenyegeti, és biztatja, ha munkáiban, küzdésében, szenvedésében ellankad. Az egyleti tagokat arra kell tanítani és szoktatni, hogy minden munkájukat, törekvéseiket és érdekeiket vallásos szempontból ítéljék meg.

Valóban igazán nemes szavak, a melyeket bátran szájukba vehetnének a protestáns püspökök is. Az evangéliumi szocializmus az, mi ezen oktatásban megnyilatkozik. A nép java, a nép boldogsága és nem politikai frondeurködés az, a mi ezen szavakban eddig látható. Ha e programm, mely itt adva van, megvalósíttatnék, a szocialis kérdés igazán meg lenne oldva.

Sajnálatos azonban, hogy míg egyfelől az eszmék szárnyain ily magasan röpi, ily tiszta evangéliumot lehel ezen pásztorlevél, addig más oldalról nem hiányzik belőle a római kovász sem, midőn a protestánsok hasonló buzgalmú és irányú tevékenységét elítéli s az egyedül idvezítő egyház fogalmát előtérbe tolja. Felemlíti, hogy vannak bizonyos „keresztyén“ egyesületek, melyek hangzatos jelszavakkal indultak útra, de a melyeknek csupán az a céljuk, hogy a tájékozatlanokat lépre csalják. Óva intsek tehát a papok az egyesületi tagokat, hogy ezeknek az álkeresztyén egyesületeknek fel ne üljenek, lelküket s erkölcsüket ne veszélyeztessék.

De egyébképen mély gondolatok és nemes érület vonulnak végig a pásztorlevelen. Szépen mutat rá, hogy az egyház egyáltalában nem lehet közönyös a gazdasági törekvésekkel szemben, p. o. a munkabér és munkásviszonyok javítása iránt. Mert az ellenkező felfogás tulajdonképen nem volna egyéb, mint a vallásos tekinteteknek kizárása a jelennek ama nagy, az emberi társadalmat egész mélyében mozgó, szocialis küzdelmeiből és engedékenység a földi élet vallásának, a materialisztikus szocializmus fődogmájával szemben.

Azonban itt ismét visszatérnek a római katolikus gondolatok, midőn reá mutatnak arra, hogy vannak olyanok is,

kik az egyházi positiv hitvallást figyelmen kívül akarják hagyni és csupán az Istenben, a természetes erkölcsi és jogrendben való hitet akarják a gazdasági törekvések szabályozójául elfogadni. Pedig ennek a normának nincs megbízhatósága, biztossága és főleg nincs tekintélye. Mert hát ama rend tartalma és kötelező ereje iránt kétségek és ellentétes nézetek uralkodnak és nincs ítélőszék, mely feltétlen tekintélyével eldönthetné a nézetbeli harczokat. És ezen eszmét szem előtt kell tartania a római kath. papnak. Nem szabad tehát abba a tévelybe bonyolódni, a mibe némelyek, talán az ügy miatti túlbuzgalmukban, talán a siker miatti türelmetlenségben már is belekeveredtek, hogy t. i. egy erőtelen, természeti vallás látszatáért számúzzék a r. katolikus hit alapelveit a munkások gazdasági törekvéseiből.

Ime, azért végre hová lyukadt ki a szép evangéliumi tanítás. „Desinit in piscem mulier formosa superne“. Mindaz, a mi az evangéliummal megegyező, szép, nemes, sőt szent törekvés, tévedéssé lesz, ha benne a protestánsokkal karöltve munkálnak. Mert ugyan kit téveszthetnek meg azok az óvatos körülírások, melyek a természeti vallásra, Istenben vetett egyszerű hitre, a természetes erkölcsi és jogrendben vetett bizalomra vonatkoznak? Korántsem deistákról van itten szó, hanem olyanokról, kik amaz egyedüli, vatikáni tekintélyt el nem ismerik. Hogy Istenben és az ő szent fiában, ennek tanításában, a szent evangéliumokban hisznek . . . mindez csak természeti vallás. A kijelentett vallást a vatikáni oraculum hirdeti az embereknek. És méltán feltehetni a kérdést, hogy hát ő honnan veszi, ha nem Istennek ama kijelentéséből, mely előttünk, protestánsok előtt is szent és egyedüli forrás?!

De hagyjuk ezt a képet! Szomorú dolog, hogy keresztyén ember keresztyén emberrel együtt nem dolgozhatik embertársa, atyafiai lelki s testi javára Isten parancsolatja szerint, ha ezt a parancsolatot közvetve vagy közvetlenül veszi. Az embernek nagyobb a tekintélye, mint Istennek.

Ama két kép, a melyet két külföldi hatalmas nemzet katolikus egyházának köréből vettünk, nagyon tanulságos reánk nézve is, s kétszerte tanulságosabb, ha még a mi viszonyainkkal, a kereszt-kultuszszal és a kath. körök s szövetezettekkel is összevetjük.

Ki ne látná be, hogy mily messze állunk mi ezen nemzetek mellett. Nálunk most kezdődik politikai és gazdasági téren az a harcz, melynek feladata, hogy a társadalmat ketté hasítsa s az államot lángba borítsa. Németországban ez már közel három évtized óta tart, de az ellentétes nagy erők ké-

pesek levén egymást egyensúlyozni, ezen küzdelmekben a harczeve lohad egyfelől, de a másik oldalon a fojtott gyűlölet ott lobog, midőn még a jövőben sem akarnak a más hitvallásúakkal egyesülni. Franciaországban, hol százados a küzdelem, bár megszakítások tarkázzák s közben-közben diadalmas évek fénye is csillámlik, végre-valahára belátta a római katolicizmus harczosainak egyik csapata, hogy istentelen dolgot cselekedett és keresi a kiegyenlítés útját. A mennyire a távolból kivehetni, az igyekezet őszinte. De hogy mi lesz az eredménye, az nem tudható, mert hátuk mögött egy kiszámíthatatlan generális áll, a ki terveit szerint kiadván a parancsot, semmi okoskodás nem szegülhet ellene, hanem vagy fel kell venni újból a fegyvert, vagy szakítani teljesen ezzel a táborral s az ellenfélhez menni át.

Mi áll még előttünk? Nekünk még át kell szenvednünk azt, hogy ellenünk törjön teljes erejével a tömör phalanx. Ha elbukunk: akkor már semmi sem vár reánk. Ha diadalmasan megállunk a helyünkön: a nyílt harcztot az aknamunka váltja fel. És csak ha majd a nyílt és rejtett harcban kifáradva, pihenés közben elmélkedésre jut idő, hogy beláthassuk azokat a károkat, melyeket a minden áron czivakodást kereső testvérharczias érzelmei a hazának, magyar társadalmunknak okoztak, — mikor a jezsuita köntös alatt a romok láttára megdöbben a magyar szív: majd csak akkor jutunk odáig, hogy onnan túlról néminemű atyafiságot elismerjenek és közös érdeket találjanak.

De addig készen kell állanunk. Sőt be kell vallanunk, hogy készülnünk kell. Mi ez a készülődés? Semmi egyéb, mint hitben és szeretetben összeforranunk a mi népünkkel, egyházunkkal. Felvenni a népnek gondját és pedig ama nemes szavak szerint, melyeket a fuldai conferentia az evangéliumokból kiollózott, de a melyeket nekünk a maguk teljességében, igazi összefüggésében és hamisítatlanságában kell értelmeznünk. És így felkészülve, nincs mitől tartanunk. Mert ne felejtjük el, hogy szomorú üldöztetések harmadfél-száz éve alatt csak az tartott meg bennünket, hogy magyar egyházunk magyar népünkkel egy volt. Az megértette s kielégítette ennek vallásos szükségéit s ez megvédte am azt.

Evangéliumi igazságok, hamisítatlan evangéliumi igazságokat népünknek! Ezzel megtölteni, újjászülni hitbeli, erkölcsi s gazdasági életének szükségéit és akkor jöjjön az áradat . . . királyunk és mesterünk diadalra vezet.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Száz év a magyar művészet történetéből (1800—1900). Festészet, szobrászat. Irta *Szana Tamás*. 235 szöveggéppel és 30 önálló melléklettel. Nagy negyedrért alakban 385 lap. Budapest, 1900, az Athenaeum kiadása, ára 40 korona.

Ez a nagy díszszel kiállított munka úttörő a magyar művészettörténeti irodalomban. Első összefoglaló, szerves története a magyar művészetnek. Szerzője, Szana Tamás, szorgalmas és hivatott bűvára a magyar művészetnek, s megérdemelte, mikor ez a könyv megjelent, hogy Wlassics miniszter meleg hangú levélben üdvözölte őt.

Magyar művészetről voltaképen csak a XIX. században szólhatunk. A mi azelőtt volt, az csak szórványos jelenség, egyesek művészete. Ennek a jelenségnek első sorban az az oka, hogy nemzeti fejedelmek és önálló magyar udvartartás hiányában hazánk nélkülözni volt kénytelen azokat a tényezőket, a melyek a nemzeti irodalom és művészetek meghonosításának és fölvirágzásának természetes feltételei. Magyar közélet nélkül nem fejlődhetett ki magyar művészet.

A jelen század kezdete is meddő volt a művészetekre. Csak egy-két család, pl. az Esterházyak, rendszeres pártolója a művészeteknek. A nemzeti élet felélése és nagyobb pezsdülése azonban már a negyvenes években termékenyítőleg hat a művészetekre, a melyek aztán a kiegyezés óta föllendült magyar közélet hatása alatt gyors virágzásra emelkednek. A magyar művészet voltaképen az utolsó félszázad gyümölcse, mert a jelen század első felének még kevés a műtörténeti anyaga és hiányzik a szerves művészeti fejlődése.

Am Szana műve a művészet úttörőivel, azok műveivel is megismertet bennünket. Rendszeres történeti fejlődésben, életrajzi, korrajzi és művelődéstörténeti gondos keretben tünteti föl lassan indult, de fokozatosan fejlődött és gyors virágzásra emelkedett mozgalmait a XIX. század magyar művészetének. A régebbi szobrászok

közül *Ferenczy* Istvánt, *Dunaiszky* Lászlót, *Alexy* Károlyt és *Züllich* Adolfot; a festők közül *Markó* Károlyt, *Barabás* Miklóst és *Zichy* Mihályt méltatja behatóbban.

A negyvenes évek nagy nemzeti fölpezsdülését a forradalom utáni elnyomás időszakában a művészetek terén is nagy pangás követte, a mely csak a hatvanas évek kezdetén enyhült. Ez időszakban különösen a történelmi festészet virágzott, s ezen a téren *Orlai* Soma, *Thán* Mór, *Székely* Bertalan és *Madarász* Viktor tűntek ki; a genre-festészetben *Jankó* János és *Lotz* Károly emelkedtek hírre; a tájfestészetben *Ligeti* Antal tündökölt; a szobrászatban *Engel* József alkotott néhány csinosabb dolgot, de annál inkább elhibázta későbbi nagy művét, a Széchenyi-szobrot az Akadémia előtt.

Az alkotmány visszaállításával megnyílt nemzeti közélet a festészetet és szobrászatot is gyors lendülésbe hozta. Művészeti egyesületek alakulnak, a nemzeti kormány is műpártoló lesz, kiállítások rendeztetnek, kiváló művészek támadnak. A festészet terén *Lietzenmayer* Sándor, *Wagner* Sándor, *Böhm* Pál, Horovitz, *Vastagh* György, *Benczur* Géza, de különösen *Munkácsy* Mihály válnak ki; szobrászatunkat *Izsó* Miklós, *Huszár* Adolf, *Böhm* József, *Klein* Miksa, *Donáth* Gyula, *Strobl* Alajos, *Zala* György, *Fadrusz* János, *Róna* József stb. emelik hírnévre.

A XIX. századvégi művészet hazánkban is egész raját szülte meg az új irányoknak és iskoláknak, a melyek egészben véve kevés hasznára váltak a valódi művészetnek.

A naturalismus, a verismus, sőt még az impressionismus is csak arra valók voltak, hogy a lelkeket elidegenítsék a durva realismustól és visszatereljék az elhagyott idealismushoz. Szerző sem barátja ezeknek a művészeti túlzásoknak. Könyve záró fejezetében helyesen emeli ki egyfelől azt, hogy Magyarország a legújabb időben mily sokat tesz a képzőművészetekért, másfelől meg azt, hogy művészeink hagyjanak föl a külföldieskedéssel, igyekezzenek önálló magyar művészetre. «A szépművészet, ép úgy, mint az irodalom, maradandó és értékes dolgokat csak akkor alkothat, ha az illető fajnak vérmérséklete, jelleme és gondolkozásmódja tükröződnek vissza benne . . . Művészetünk csak akkor lesz igazán magyar művészet, ha a nemzet egyénisége talál benne igaz és megkapó kifejezést.»

Szana Tamás szeretettel, lelkesedéssel írta meg szép könyvét. Történelmi szempontok vezetik az anyag rendezésében, nagy nemzeti eszmék hatják át műbölcséletét, műbírálatának tanulmány és jó ízlés képezik az alapját, s mindezeket csinos előadásban juttatja kifejezésre. A könyv hatását fokozzák a szép illusztrációk, a melyekben a jelesebb műalkotásokat be is mutatja az áldozatkész kiadó társaság, az Athenaeum.

A nagy és szép könyv igen alkalmas ünnepi ajándéknak, valamint arra is melegen ajánlható, hogy a könyvtárak és tehetősebb könyvkedvelők megszerezzék.

V. F.

Erdélyi egyházkerületi értekezlet 1900. évi évkönyve.

Összeállította *Nagy Károly* theologiai tanár, az értekezlet e. titkára. Kolozsvár, 1900. Gombos F. nyomdája, 116, ára?

Erdélyi egyházkerületünkben az eddigi kerületi «Lelkészi Értekezlet» a folyó év nyarán kerületi «Egyházi Értekezlet»-té alakult át. Új szervezetet, új vezetőket, s úgyszólván, új életet nyert. A szervezetben az a leglényegesebb újítás, hogy az egyház világi elemét is bevonta az egyháztársadalmi munkába; új életre az a körülmény jogosít föl, hogy a világi elem munkába vonásával megerősített értekezleti tevékenység élére új irányeszmékkal új vezetők léptek.

Az értekezleti «Évkönyv» öt szakaszból áll, a melyek I-ben *Vásárhelyi* Boldizsár deési lelkésznek alkalmi predikációja, II-dikában báró *Bánffy* Dezső főgondnok, dr. *Bartók* György püspök és *Molnár* Albert theologiai tanár beszédei vannak közölve; a III-dik szakasz az Alapszabályokat és Jegyzőkönyveket nyomtatja le; a IV-dikben *Molnár* Albert theol. tanárnak «Egyházi életünk fejlesztésének eszközeiről», *Váró* Ferencz n.-enyedi főgimnáziumi tanárnak «Vallomások és kérdések», *Bedőházy* János marosvásárhelyi főgimnáziumi tanárnak «Hit és tudomány» című felolvasása és *Bodor* Géza esperesnek az egyházmegyei papi értekezletek eddigi működéséről szóló jelentése olvasható; az V-dik szakaszban a kerületi egyházi értekezlet 395 tagjának a névsora látható.

Ez a kerete a sűrű nyomású és jókora füzetnek, a mely hű tüköre egy irodalmilag és egyháztársadalmilag egyaránt jelentős eseménynek, az erdélyi egyházkerületi értekezlet szervezkedésének.

Irodalmi jelentőséget az Évkönyvben a *Molnár* Albert felolvasásának tulajdonítunk, a melyet éppen azért részletesen ismer-tetünk és méltatunk.

Molnár felolvasása «Egyházi életünk fejlesztésének eszközeiről» valóságos programbeszéd. Abból indul ki, hogy egyházi életünk fejlesztése mindnyájunk feladata; de nem szabad minden eszközt kritika nélkül elfogadni. Így az evangelisatiót *Molnár*, különösen *Gronau* superintendens kritikája nyomán, nem tartja célra-vezetőnek; ez inkább árt, mint használ. Az egyesületi szabad tevékenység sem vezet célhoz, mert ez az extra konventikulumokat és a szektáskodást mozdítja elő, s a mellett «e vallásos extra-összejövetelekben bizonyos vád van az egyházi rend, az egyházi viszonyok, az egyházi organumok ellen.» Ezért «egyházi életünk

fejlesztésének egyik eszközéül azokat az istentiszteleten kívüli összejöveteleket ajánlja, melyeknél a vallásos elem minden esetre előfeltétel, alapszín, de ez összegyülekezések substantiája még sem maga az istentisztelet. Ezek az összegyülekezések: nemesen és egyházasan ható társaságos érintkezések, a melyek nem kielégítik, de ébresztik a templom szükségérzetét. Ilyen «istentiszteleten kívüli *egyházi* vagy református esték», «szeretetvendégségek» azok a nevezetesebb funktiók, a melyekkel az egyházi élet egészséges fejlődésére hatni lehet.

Molnár szerint azonban ezeknél a funktiónál sokkal fontosabbak azok a szervezetek, azok az organumok, a melyek a funktiókat végezni vannak hivatva. E végből «városokban, nagyobb egyházközségekben, a hol több templom van, szorosan körül kell határolni mindenik templom körét, hogy mindenik templom a helyi leg hozzácsatolt körrel s e körben lakó református hívek összességével együtt egy *külön parokhia legyen* (56. l.), mert a gyülekezeti tudat fogyatékosága, sőt teljes hiánya, sok nagy gyülekezetünknek egyik legvégzetesebb átka. Ily saját parókhíát lehet a papnak lelki-gondozásilag, tervszerűleg szolgálnia; ily külön parokhiában lehet magokat az egyháztagokat egyháztársadalmi munkában aktívá tenni» (58. l.). A nagy gyülekezeteket ily kisebb parókhíára osztván be, Molnár városon és falun, tehát mindenütt egy újabb parokhialis organisatiót javasol, nevezetesen: *minden gyülekezet családtyáinak egyháztársadalmi organisatióját*. Jelesen minden parokhia, a melynek egy pap, lelkipásztorsága alatt kell állania, a szükséghez képest körökre, még pedig a «református családtyák köré»-re osztatik be, a mely körnek tagja minden ott lakó ref. családfő, s az egész szervezetnek feje a pap. A családfők körének feladata a vallás-erkölcsi életet, valamint a jótékonytársadalmi életet a saját kerületében ápolni és fejleszteni. A családfők körének élén áll egy presbyter (talán a diakonus-presbyter?), a kit a presbyterium nevez ki és egy bizottság, a melyet a körbeli családfők választanak. Az egyes családfő körök rendelkezésére a presbyterium némi anyagi eszközöket is ad, de a főczél az, hogy a körök maguk is találjanak módot anyagi eszközeik beszerzésére. — A gyülekezeti családfők (Molnár szerint: családtyák) parokhialis szervezete mellé az ifjúság is parokhialis szervezetbe foglalandó. Ez lesz a *gyülekezeti ifjúság organisatiója*, a melyet Molnár az ifjúsági *egyesületek* helyett tervez, ismét nem a *szabad egyleti*, hanem a *gyülekezeti* elv alapján. (A felolvasás egy ilyen ifjúsági organisatiót részletesen ismertet az erdélyi evangélikusok «Bruderschaftjai» alapján.) E szervezet (64—65. l. az ifjúságot az egyháztársadalomba illeszti be s intézményesen az egyház vallás-erkölcsi hatása alá helyezi.

Végül azt sürgeti Molnár, hogy a *református nők egyházi*

organisatiója is minden gyülekezetben létesíttessék, még pedig a következő módon: 1. Minden gyülekezetben (Molnár parokhiát ért) az összes református nők a gyülekezet női társadalmát képezik s a nőkre váró gyülekezeti munkát végzik. Nevezetesen: leánynevelés, óvoda, gyermekkert, árvaház, diakonisszaügy, szegények gondozása, templomok felszerelése, egyházi gyűjtések, jótékony előadások. rendezése, templomi női éneklés fejlesztése stb. Minden gyülekezetben (helyesebben: parokhiában) a nők a presbyterium megbízásából és a pap elnöklete alatt választmányt alakítanak, a mely hármas fokozatban (mint gyülekezeti, egyházmegyei és egyházkerületi választmány) az egész egyházkerület testén végig fonódó nemes ideghálózat-ként fog működni.

Ime, ily organisatióba kívánja Molnár tömöríteni a református egyházi társadalom *családfőit, ifjúságát és női elemét*, hogy az az egyházi tudat és az az egyházi szellem, a mely az eklézsiát áthatja, egyetlen fokon és egyetlen rétegben se szűnjék meg.

Molnár Albert tetszetős felolvasása nagy elvi kérdéseket feszeget. A belmissziót akarja új alapra fektetni. A gyülekezeti szervezetet akarja új organisatióba önteni. Az egyháztársadalmi tevékenységnek jelöl ki új módozatokat.

Ugyanis, eddig azt tartottuk, hogy a belmisszió lényegénél és természeténél fogva *evangeliumi* belmisszió: az evangelium érvényesítése az egyház minden rétegében, az egyháztagok minden fajtájában. S nekünk úgy tetszik, hogy Molnár az ő nagy szervező buzgóságában sok jó dolgot összehord a szerinte való egyháztársadalmi fejlesztésre; csínál szép organisatiókat papíron a gyülekezeti családfők, a gyülekezeti ifjúság és a gyülekezeti nők számára: de a mi a legfőbb és mindent befoglaló; azt, a mit itt is az «egy szükséges dolog»-nak kell tartanunk, az egyházfejlesztési tevékenység elvi alapjának kifejtését nem domborítja ki, homályban hagyja, Mert mit akar Molnár? Az egyházat fejleszteni, erősíteni. És miből, minő erőből akarja erősíteni? Felelet: az egyházból. Nos itt van a végzetes elvi hiba, a valódi circulus vitiosus. Mert az egyház (Molnár szerint is) erősítésre szorul. Ha erősítésre szorul, akkor erőtelen. Az egyháznak az elgyengült egyházból való erősítése tehát lényegileg annyi, mint a gyengeség erősítése a gyengeségből. Ez képtelenség a logikában és képtelenségnek fog bizonyulni az életben. Ilyen «liberalis» belmisszióval nem fogjuk a romladozó magyar Siont felépíteni. Az egyházfejlesztéshez fejleszteni képes *erő* kell, az pedig nem vehető a gyarló emberek roskadozó egyházából, ez egyedül a Jézus Krisztus és az ő evangeliuma erőiből vehető. Ergo: az imádságot (s talán a vallásos éneket is?) az igehirdetést, a bibliamagyarázatot elvileg kizáró vallásos összejöveteleknek nem lesz meg a kívánt eredménye. Úgy lesz, a mint már több helyen meg-

tapasztalták, hogy azokat a vallás nélküli összejöveteleket egyik rész kíváncsiságból egyszer-kétszer megnézi, de azután ott hagyja, a másik rész meg szórakoztafó összejövetelnek tekinti; úgy lesz velök, mint ama bizonyos «szeretetvendégségek», a melyek szintén elvből kizárták keretükből az imádságot és a bibliamagyarázatot, s rövid pár hónap mulva a látogatók thea helyett bort és a vendégség után tánczot követeltek. Alap, szilárd hitelvi alap, evangéliumi alap, Krisztusi alap kell az egyháztársadalmi munkához is; más fundamentomot senki sem vehet.

Ez az első és elvi megjegyzésem erdélyi hitfeleink «modern» és «liberalis» belmissziói programjára.

A másik az organisatióra vonatkozik, még pedig először annak elvi oldalára, azután meg annak realizálására.

Megengedem, hogy elvileg vitatni lehet: melyik helyesebb? a *szabad*, az *önkéntes egyesülési elv-e?* vagy a *gyülekezeti* s a parancsolás (mondhatnám: kényszerítés), az egyházhatósági *hivatalos szervezés-e?* Mondom, e felett elvileg lehet vitatkozni. De az ily dolgoknál mindig az élet, a tapasztalat dönt. Nos hát az életben az önkéntes, a szabad belmissziói és egyháztársadalmi tevékenység bizonyult sikeresebbnek. Szabad tevékenység és társulás eredménye az angol-, a francia-, a németországi igazi belmissziói tevékenység s a Sulze-Molnár-féle hivatalos belmisszió csak szórványosan, pl. a szegényügy rendezésénél és a falusi legények erkölcsi védelménél vált be. Az igazi hitébresztő, egyházépítő és az egyháztagok keresztényen hitét erősítő és erkölcsi életét nemesítő egyháztársadalmi munka pedig mindenütt az önkéntes, a szabad tevékenység gyümölcse. Azért hát ne ítélje el oly élesen Molnár barátunk a szabad egyleti elvet és ne övezze az abszolút igazság dicsfényébe azt a «gyülekezeti principiumot». Nézze csak meg egy kissé az életet, akár a magyar egyházi életet is. A szabad egyleti principium már tényekre, eredményekre hivatkozhatik, a mikkel a «gyülekezeti» és az egyházhatósági principium még nem igen dicsekedhetik. Mert a szabad egyesületi tömörülés alkotta meg pl. a M. P. Irod. Társaságot és a Luther-társaságot, az Országos Protestáns Árvaegyletet, a Nagypénteki Ref. Társaságot, a Budapesti Ref. Ifjúsági s a 15 többi ifjúsági egyesületet, a Lorántffy Zsuzsanna-egyesületet és az ország több más prot. nőegyesületét; többet mondok: a szabad és önkéntes tömörülés és tevékenység ereje hozta életre hazánkban is a *vallásos összejöveteleket*, meg az ország minden részében áldásosan működő egyházkerületi és egyházmegyei «*Egyházi Értekezlet*»-eket is, sőt még az a nagy arányokban és jól szervezett erdélyi Egyházkerületi Értekezlet is, a melynek tervezője és elnöke épen Molnár Albert, teljesen azon a szabad és önkéntes tömörülés alapján áll, a mely ellen ugyanaz a Molnár Albert az elnöki székből oly nagy lármával

mennydörög. — Azért hát legyünk egy kissé kiméletesebbek és igazságosabbak az iránt az evangéliumi alapon és az önkéntesség elvén nyugvó egyháztársadalmi tevékenység iránt, a melyről minden ékesszólásnál szebben beszél a tett, a siker, az áldás!

De vannak a Molnár egyházfejlesztési programjában jó és igaz dolgok is, a melyek közül térszúke miatt csak a legjobbat, a legigazabbat emelem ki. S ez a több lelkészű *gyülekezetek parokhiára osztása*. Molnár ezt az egyháztársadalmi tevékenység *conditio sine qua non*-jaként emeli ki. Ez már helyes, okos, igaz beszéd és méltó, hogy mindenek által bevétessék. Mai vezércikkelyünkben is szó van erről. A nagygyülekezetek egyházi és vallás-erkölcsi mizériái hangosan sürgetik, sőt követelik ennek megvalósítását. Ámde jó Molnár barátom, sok Szamos-víz lefolyását kell még nézned-várnod, a míg ezt a mi nehézkesen mozgó egyházunk törvénybe iktatja és életbe lépteti. Ha a te «gyülekezeti principium»-on nyugvó belmissziód ennek az előfeltételnek a megvalósulására vár: akkor Budapesten, Debreczenben, s talán még Kolozsvártt is nagyon sokáig kellene várnod a «gyülekezeti, egyháztársadalmi tevékenység megindulására.» Biz úgy, barátom. Addig jó lesz, ha a Szamos partján is megindítjátok egyelőre legalább azt az önkéntes és szabad egyháztársadalmi munkát; mert igazad van: «hasztalan beszélünk, ha nem cselekszünk; most a tizenkettedik órában már realizálnunk, megvalósítanunk kell». (70. l.)

Az Évkönyvnek irodalmi becsü közleménye még *Váró* Ferencz felolvasása, a melyben szerző a maga vallásos hitének fejlődését beszéli el és végkövetkeztetésül a hitoktatás reformálását sürgeti, különösen azt hangsúlyozván, hogy a hitoktatás módszerét a lelkész-képzőkben gyakorlatilag is szemléltetni kellene, s e végre hitoktatói gyakorló iskolát kellene nyitni.

Az Évkönyv e két irodalmi dolgozata különös figyelemre érdemes; az egész füzet közleményei pedig annak bizonyosságai, hogy az egyházi tömörülés, az egyházi értekezletek működése termékenyítő hatással van az egyházi életre.

Sz. F.

Halotti imádságok. Irta *Szolnoky* Gerzson, a hajdú-böszörményi ev. ref. egyház egyik rendes lelkipásztora. Hajdú-Böszörmény, 1900, Szabó Ferencz könyvkereskedő kiadása. Nagy 8-ad rétbén 208 lap, ára 2 korona.

A magyar protestáns liturgiai irodalom teljességgel nem szegény. Annyi a prédikációs meg az imádságos könyvünk, hogy ha egyházi irodalmunk minden ágában ily bőséges volna a termelés, a magyar protestáns egyház a leggazdagabb egyházi irodalommal dicseked-

hetnék. S hozzá tehetjük, hogy a liturgiai irodalom eme gazdagsága nemcsak külterjileg, hanem belterjességben is állítható; mert tény, hogy a sok gyenge predikáció- és imagyűjteményünk között jó és kitűnő is van kellő számmal.

Sajnos, hogy ezt a bőséget az egyházi irodalom többi ágairól teljességgel nem konstatálhatjuk. Tudományos theologiai irodalmunk rendkívül szegény; még theologiai tan- és kézikönyvekben is nagy a hiányosság. Bibliái irodalmunk csaknem teljesen meddő s egészen így vagyunk a dogmatikai és ethikai téren is. A tudományos egyházi irodalomban csupán az egyháztörténelmi mezőn van egy kis termelés és fogyasztás.

Egyházi irodalmunk ez egyoldalúsága egyházi életünk egyoldalúságának folyománya. Közönségünkben nincs tartósabb és mélyebb egyházi érdeklődés. Az egyházi és theologiai könyvek olvasói és fogyasztói csaknem kizárólag a lelkészek közül kerülnek ki. Ezek pedig, nagyon természetesen, első sorban a nekik legszükségesebb könyveket vásárolják. Ezért van szinte túltermelés a papi dolgozatok irodalmában és siralmas meddőség a tudományos theologiai és egyházi irodalmunkban.

A kézalatti halotti imádságos könyvben összesen 63 imádság van, a melyek tárgy szerint következőleg oszlanak meg. Gyermekek és ifjak fölött 13, ifjú családapák és családayak fölött 7, középkorú férfiak és nők fölött 18, öregek fölött 25 imádság. Ez a könyv tartalma.

Az imádságok tartalmi sajátosságai közül kiemelendőnek tartom az alkalmazottságot, azt a jó tulajdonságát ezeknek az imádságoknak, hogy nem ködlenek szürke általánosságban, hanem mindenikök a haláleset sajátos viszonyaihoz van alkalmazva. A gyűjtemény tehát nem azt az «élődsdi» vallásosságot szolgálja, a mely az erőtlen és hatástalan általánosság kényelmes vizein úszik, hanem azt az élő vallásosságot, a mely minden haláleset egyéni természetébe mélyedve, a konkrét eset közvetlenségével kíván tanítani, vigasztalni és erősíteni. Ez a közvetlenség és alkalmazottság úgy a gondolati egység és az egységes érzelem-keltés szempontjából, mint a melegség, erő és kenetteljesség tekintetében előnyös oldala a Szolnokyi imádságos könyvének.

Az imádságok eszmei tartalma, a dolog természeténél fogva, az evangéliumi keresztyén hit világában mozog. Bibliái és hitvallási alapon áll, s hamisított hitelveket nem igen hirdet. Csupán csak azt a hitnézetét kifogásolhatom, hogy a kisdedek-, a gyermekek- és a serdülőkről mindig úgy beszél, mint angyal-tiszta lelkekről. Hát ez bizony se nem bibliái igazság, se nem keresztyén dogma, hanem rationalista hitvélemény, a melyre minden lépten-nyomon rá csafol a tapasztalati élet is. Általában a keresztyén hitnek evangéliumi mély-

sége, a református keresztyénségnek az a kálvini jellegzetessége, a mely a régebbi imádságos könyveknek annyi erőt és hatályosságot kölcsönzött, a Szolnoky imakönyvében sem domborodik ki elég erőteljességgel. Evangéliumi és református a keret, az alak, a külső, de kissé erőtelen benne a lélek és szintelen az élet. Nekem úgy tetszik, hogy gyakorló lelkészeink a bibliának csak a szavait, a tetszetős szólamait és a kifejezéseit tanulmányozzák; de a biblia eszme-világába és gondolatkörébe nem eléggé hatolnak be. Már pedig a betű a bibliában is csak betű; a megelevenítő lélek és a megtartó erő ott is a lélekben van.

Szerkezet tekintetében Szolnoky a szónokiasság, a deklamáció hive. Mondatait szónokias ritmussal, ékesen és szép renddel fűzi sorba. A Révész Bálint iskolájához tartozik, a mely gyönyörködik a szép frázisokban, keresi a megkapó fordulatokat, képet képre, hasonlatot hasonlatra halmoz. Ez a szónokias imádkozási mód azonban Szolnokynál nem válik keresetté, modorossá, mesterkeltté. Könnyen gördülő ritmusos irálya nem üres csengés-bongás, a mely csak a fülnek tetszetős, hanem van benne igazság, hűség és melegség, a mely áhitatra hangol és vallásosan épít.

Nyelvezetének alapszine biblikus. A próféták és a zsoltárírók gazdag szin pompájából sokat elsajátított és helyesen alkalmaz szerző, a ki egészben véve ügyes stilista, sőt mondhatni, mestere a nyelvnek. A körmondatos, de nem nehézkes irályt kedveli, a melyben a mondat-sorok arányosságára, jó hangzására és a szólamok színességére is gondot fordít.

A könyv kiállítása csinos, nyomása tiszta, ára jutányos.

F.

Vasárnapi imádságok templomi használatra. Irta *Csécsi Miklós* makói ref. lelkész. Makó, 1900, Vitéz Mihály nyomása. Nagy 8-ad rétbén 121 lap, ára kötve 2 korona. Kapható a szerzőnél.

Csécsi Miklós ismert nevű imádságírónk. Hétköznapi könyörgések című imakönyvét kedvezően fogadta a kritika és előnyösen ismerik, sokan használják lelkészi körökben. Jó orthodox kálvinista imakönyvnek tartják, a mely a régi keresztyén tanítások modorában van szerkesztve.

Jelen imakönyvét két okból bocsátotta közre, a mit így fejt ki a szerző az Előszóban: «Szépszámú templomi imakönyveink bővelkednek ünnepi, alkalmi, thémához vagy textushoz kötött imádságokkal; de oly imádságot, melyet bármely tárgyú predikációhoz alkalmazhatnánk, keveset találtam. — Csakis ilyeneket tartalmazó imakönyvet, legalább én, nem ismerek. Ez az egyik oka annak, hogy ezen imakönyvecskét közrebocsátottam. — Az imádkozás leg-

természetesebb és meghatóbb alakja az, midőn a könyörgő *szabadon*, könyv használata nélkül imádkozik. Ámde kezdőnél ez, főleg a nyelvbtlás miatt, nehezen megy. A «lapsus linguae» sehol sem oly kétségbeejtő, mint az imádkozásban. Idősb korunkban ismét szükségét érezzük annak, hogy a templomban könyvből imádkozzunk. Ez a másik ok arra nézve, hogy irott imádságaimból azt a keveset közhasználatra bocsássam».

Nálunk, a hol nincs kötött agenda, hanem a pap úgy imádkozik a templomban, a mint neki tetszik, az imádságok közrebocsátását nem szükséges indokolni. A fenti Előszó indokolásához mindkét erőssége tekintetében sok szó fér, a mit azonban most nem feszegetünk. Ha szabad az imádkozás tartalom és előadás tekintetében, akkor, az apostollal szólva, mindenek szabadosak, de nem mindenek hasznosak; mindenek szabadosak, de nem mindenek építenek.

A Csécsi imádságos könyvében 24 egyházi beszéd előtti és 24 egyházi beszéd utáni imádság van, a melyekhez pótléku néhány alkalmi imádság járul, a melyek e szerint kívül esnek az Előszóban kiszabott kereten.

Az imádságok tehát általános imádságok. Nincsenek alkalmazva a predikációhoz. Az ilyen imádságok létjogosultsága fölött lehet vitatkozni. Az alkalmazott imádságoknak elsőseget lehet adni az általánosak fölött. Ám ez csak akadémikus dissertatio volna. A fődolog minden imádságnál, hogy építsen, erősítsen, az Istennel való életközösségben előbbre vigyen. Nos a Csécsi imádságainak ez az előnyük elvitathatlan. Erőtéljes, szigorúan biblíás, igazi evangéliumos református imádságok. Nem csapong, nem szállong itt a lélek a természet túlhajtott kultuszában, mint sok rationalista imádságos könyvben; nem költészet szóvirágai pótolják itt a keresztyén kegyesség erejét. Nem. A Jézus Krisztusban hívő szegény bűnös lélek esdekel irgalomért, a Jézus Krisztus megváltottja örvendez és hálálkodik a Krisztus-adta nagy szabadulásért. Hitelvi tisztaság, vallás-erkölcsi erő és áhítatos melegség tekintetében kifogástalanok a Csécsi imádságai.

Ám a szerkezet és irány szempontjából szó fér az imakönyvhöz. Az imádságokból gyakran hiányzik a gondolati és eszmei egység, a mi zavarólag hat az áhítatosságra. A jó imádság egy érzésnek, egy hangulatnak felkeltésére és megerősítésére irányul. Ki sokat markol, itt is keveset szorít. Ki ide s tova szállong, nem jut célhoz. Ezt az érzelem- és hangulategységet Csécsinek nem minden imádsága éri el. A nyelvezet nagyon biblíás, nagyon kenetes, de egy kissé nehézkes. Nem olyan döcögős, nem annyira darabos, mint a Hétköznapi Könyörgéseké; de nem elég sima, nem elég folyékony és nem elég zengzetes.

A könyv szép betűkkel, de sajtóhibákkal és itt-ott helytelen orthografiával van nyomva. S.

b) Külföldi irodalom.

Friedrich Paulsen : Kants Verhältniss zur Metaphysik.
Berlin, 1900. Reuther und Reichard. S. 37, Mk 0.60. —

Kantnak legújabb s legkitünőbb életrajzát Paulsen Frigyes berlini tanár, az ismert széptollú s meleg protestáns érzületű philosophus írta meg ezelőtt két évvel (megjelent a Fromman-féle *«Klassiker der Philosophie»* című vállalatban, Stuttgartban, terjedelme XII + 395 lap, ára kötve 4.75 márka); ebben a többi Kant-biographusokkal ellentétben, Kant philosophiájának főtényét s uralkodó központját nem az ismeret-kritikában s a metaphisika szétrombolásában, hanem egy ideális metaphisika meg-alapításában látja, — éppen azért tárgyalásában erre kiváló súlyt helyez s azt erősen az előtérbe állítja. A kanti bölcészetnek e megítélése ellen többben síkra szálltak s érette Paulsent megtámadták, így például Vaihinger, Kant kiváló commentátora, Heman, Rickert s mások. E támadások ellen védelmül s eljárásának, illetőleg felfogásának igazolásául írta P. fenti művét, mely először a Vaihinger-szerkesztette *Kant-Studien*-ben jelent meg. E művecske két részre oszlik; az első, terjedelmesebb részben újra kifejti álláspontját, előadja a Kant metaphisikájának alapvonalait; — a második részben pedig a saját maga nézetét adja elő a metaphisikáról s annak a hithez és tudáshoz való viszonyáról.

Látjuk Paulsen meggyőző fejtegetéseiből, hogy ő helyesen fogta fel Kantot, s Kant nem általában a metaphisikát, hanem csak a metaphisikának a Leibniz-Wolff-iskolában uralkodó alakját akarta megsemmisíteni s annak helyére újat állítani. Szerinte Kant metaphisikájának főtételei ezek: 1. Van egy jelenség-világ térben és időben (mundus sensibilis). 2. A jelenségvilágon túl van egy mundus intelligibilis, a mely nem képezi tudományos megismerés tárgyát, de másfelől nem is egy ismeretlen X, hanem erről lehet s kell is határozott gondolatokat alkotnunk, ezek az *eszmék*. Az eszmék a gyakorlati észből származnak, de az elméleti ész körében sem teljesen ismeretlenek, a természetbölcészetben, az aesthetikai és theologiai természet szemléletben érvényesülnek. Kant ezeket az eszméket szükséges, az ész természetéből származó gondolatoknak kívánta tekinteni; minden tudományos megismerés, logika, aesthetika, természet- és történelem-bölcészet a dolgok végső oka gyanánt egy, fogalmak szerint, teremtő értelemre (intellectus archetypus) utal, a mely a mi után-gondoló értelmünket előre, elgondolta. A gyakorlati ész ezt az őslényt a bölcesség és jószág attributumaival ruházta fel, mi által annak objectiv realitása megdönthetetlené válik. *Symbolikus anthropomorphismus alak-jába öltöztetett theismus*, — ez a gondolkodás észszerű, az emberre nézve szükséges formája a világról.

Paulsen fejtegetései, minthogy a philosophia legnehezebb problémái körül forognak, nagyon mélyen járók s csak arra nézve érthetők, ki e problémákkal foglalkozott s a Kant gondolatvilágában járatos. A vallás, a szív jogainak elismerése és tiszteletben tartása a philosophia részéről, — ezt látja ő Kantban, ezt teszi a saját bölcselkedésének is alapkövévé; miként a materialismusnak, úgy az agnosticismusnak is határozott ellenfele ő, — de épp úgy ellensége annak is, hogy a vallás, illetőleg az egyház a tudományos haladásnak gátat vessen!

Valamint a Kant életrajza, úgy e kisebb tanulmány is egyike a modern bölcsészeti irodalom legérettebb gyümölcseinek, általában Paulsen az a philosophus, a kit méltán lehet bölcsészeti vizsgálódásainkban kauluzul választanunk!

Rácz Lajos.

Nippold: Die theologische Einzelschule im Verhältniss zur evang. Kirche. Ausschnitte aus der Geschichte der neuesten Theologie. Mit besonderer Rücksicht auf die Ritschl'sche Schule und die Streitigkeiten über das liturgische Bekenntniss. Berlin 1893—1900. (Schwetschke & Sohn) 515 lap. Ára 8'50 márka.

A nagy jénai egyháztörténetírónak egyik vitairata ez, a melyben a legújabb theologiai iskolával foglalkozik behatóbban. Mint a legújabb egyháztörténetnek írója és alapos ismerője kiválóan hivatva van arra, hogy épen a közelmúlt éveknek német theol. és egyházpolitikai viszonyait feltárja az olvasó előtt. Ez oldalról ezek a részletkérdések üdvösen egészítik ki az ő remek újabb és legújabb egyháztörténetét. Élénk históriai érzékkel és rendszerező képességgel tudja csoportosítani a sok anyagot.

Műve 3 részben megjelent 6 nagyobb szakaszból áll. A bevezető szakasz Ritschlnek, a híres göttingai theologusnak szerzővel és Rothéval folytatott levelezéseit közli. Majd a további szakaszban Ritschl «Rechtfertigung und Versöhnung» cz. dogmatikai főművének I. kötetét és «a pietismus históriája» cz. művét ismerteti. De egyik legkiválóbb tárgya e bevezető szakasznak «az infallibilismus és történetírás» cz. értekezése, a melyben a jeles szerző méltán párhuzamot vont a «papális infallibilismus», a «prot. orthodoxismus» s a «heterodox infallibilismus» között. Végül mesterileg rajzolja a szerző Ritschlnek Baurhoz, a nagy tübingai történetíróhoz való tanítványi, majd collegiális viszonyát és végleges elhidegülését, a mi Hegel pantheismusában és Ritschlnek sajátos theol. fejlődésében találja magyarázati alapját.

A 3-ik szakasz «a rendszeres theologia tudományos mozgalmait ismerteti «Ritschl iskolájának első föllépése óta». Mély dogmatikai érzékkel tárgyalja itt a szerző a göttingai iskola rendszerének ismeretelméleti, vallásbölcséleti, dogmatikai és ethikai alapjait, s a theologia és az egyház egymáshoz való viszonyáról megalkotott sajátos felfogását. Itt olvashatjuk «az új dogma» körüli Dreyer-Kaftan-féle tudományos theol. vitát is a

magá egész terjedelmében és összes fázisaiban, mely egyike a legtudományosabb és legtartalmasabb vitáknak a legújabb theologia történetéből. Különben e részlet a Lipsius-Holtzmann-féle «Theol. Jahresbericht» hasábjain is megjelent. Az evangéliumi hitbéli keresztyénséget hangsúlyozza a sok tekintetben «elavult» és mai vallásos erkölcsi világnézetünkbe nem illő «dogma» helyett. De különösen gazdag tartalmú az az értekezés, mely azt a címet viseli: «Pathologische Symptome des Fraktionsgeistes Ritschl's». Mert hát a göttingai iskolának «pathologiai jelenségeihez» tartoznak azok a szakadások, a melyek ez iskolában észlelhetők voltak. Ilyen a Bender-féle vita a kiengesztelés óprot. «barbár» tanáról az ő Lutherbeszédében, s ilyen főleg az «apostolicum» vitája s annak kettős mellékága: «Schrempf és Harnack (berlini tanár) esete». E kérdések annak idején sok ingerült felszólalásra adtak alkalmat a lelkészértekezleten és a liberális és orthodox sajtóban. A «liturgiai hitvallás» ezekben a vitákban többé nem hitbéli, hanem egyházpolitikai sibilethnek vétetett az egyes theol. pártoknál. Az ilyen viták — mondja helyesen Nippold — elerőtelennítik a hitéletet és vezetnek az egyedül üdvözítő anya-szentegyház csalhatatlan aklába a német protestantismusban. E theol. pártoskodás egyik legnagyobb gyengéje a német prot. tudományosságunk.

A 4-ik szakasz egyik legtanulságosabb részlete arról a hódításról szól, a melylyel a Ritschl-féle theologia sorra egymásután «lefoglalja» újabban a német egyetemeken «a prot. theol. tanszékeket». Az orthodox Rostockot és Greifswaldot kivéve alig van ma már oly német prot. egyetem, a melynek theol. katedráin Ritschl követőivel ne találkoznánk. Legkihívóbb volt ez iskola hódítása a jeni egyetemen, a hol Lipsius tanszékére a tanári kar javaslata ellenére Wendt tanár kinevezését ki tudta erőszakolni a göttingai iskola, s a giesseni theol. fakultáson is hasonló eljárás volt észlelhető. A Ritschl-féle theologusok gyakorlati egyháziassága és élénk tudományos históriai érzéke szerintünk oka a göttingai iskola oly rohamos terjedésének és óriási hódításainak. Végül «a békére vezet út» egyik legszébb és legirenikusabb részlete e tanulságos szakasznak, mely a klasszikus Rothe és Hase tradícióinak befolyása alatt készült.

Az utolsó 2 szakasz «békeprogramot» ad, s megjelöli az utat «a további hadviselés elkerüléséhez». Itt közelebbről behatóbban tárgyalja az egyházi liberális irányzatnak történeti örökségét és jövődő feladatait, mi mellett élesen elítéli a napjainkban szemeink előtt lefolyt «osnabrücki inquisitívó eljárást», mely tudvalevőleg Weingart lelkész letételével végződött. Weingart esete sokkal ismeretesebb, hogysen annak részletesebb ismertetésével itt foglalkozhatnánk. Egyik szegyenlapja ez a német protestantismusnak.

Im ez rövid vonásokban Nippold művének a tartalma, a melyből a theologiában kevésbé járatos művelt olvasó is alaposan megismerheti a göttingai iskola rendszerét és annak egyházpolitikai útjait. A mű jeni ironikus állásponton s a protestantismus iránti lángoló szeretettel van

megríva. Históriai tudása rengeteg, de irálya kissé nehézkes. Korántsem közelíti meg a «legújabb egyháztörténet» elegáns objektív előadását és írmodorát. Jól mondja róla *Zöckler*, az orthodox greifswaldi theologus a maga ismertetésében, hogy az «ein Wort zur rechten Zeit und ein lehrreicher Beitrag zur inneren kirchlichen Zeitgeschichte jüngsten Datums», de fájjalja egyúttal «a mai német vallásos-egyházi ellentéteket és a Ritsch!-féle iskola erőszakoskodó hódításait a katedrákon és az irodalomban». Legújabb theol. irodalmunk e legérdekesebb jelenségét mi is a legmelegebben ajánljuk érdeklődő közönségünk szives figyelmébe.

Sz. M.

Nippold: Schriften zur inneren Geschichte des Katholicismus. II. Band: Abseits vom Kulturkampf. Jena, 1899. 494 lap. Ára 10 márka

A nagyírú legújabb egyháztörténetíró, Hase jénai tanszékének méltó örököse e 2-ik kötetben is értekezéseket és tanulmányokat közöl a «Kulturkampf idejéből 1861—1878». Így az utrechti ókath. egyházzól s a berni ókath. theol. fakultás fölvatása alkalmából tartott tanulságos beszédeit itt csak érintve, fontosabb tanulmányainak ismertetésére térünk át. Számszerint 14 beszéd, értekezés és tanulmány van a testes kötetben, a melyek találó jellemzése az újabb és legújabb katholicismus fejlődésének. E részleges tanulmányok méltó kiegészítései a katholicismus XIX. század fejlődéséről szóló nagy művének, a melyből annak idején mi is több ízben közölvünk szemelvényeket a «Prot. Egyházi és Iskolai Lap» hasábjain. Főleg a vatikáni zsinatot megelőző s az azt követő kath. egyházi és irodalmi események megítélésére nézve rendkívül becses adalékok e tanulmányok, a melyeknek mindegyike egy-egy élő kritika és tiltakozás a vaticanismus ellen és igazolása az ókath. reformmozgalomnak Svájcban és Németországban egyaránt. Az ókatholicismus és a német centrumpárt az a két nagy ellentét, a mely egészen természetes folyománya a legújabb pápás vaticanismusnak.

Ennek szolgálatában áll p. o az «Ultramontan oder katholisch?» s «az ókath. mozgalom eredete, terjedése, akadályai és kilátásai» című két tanulmány, sőt azt szolgálja és minden oldalról megvilágítja «a kath. kérdés nemzetközi jelentősége» című tanulmány is. Méltán sorakoznak e tanulmányok Beyschlag és Schultz tanároknak az ókatholicismusról írott nagyobb apologetikai műveihez. A ki az ókath. reformmozgalmat ismerni akarja, e tanulmányokat és műveket nem nélkülözheti.

A gyűjteménynek egyháztörténetileg és politikailag legérdekesebb és legtanulságosabb darabja «az utolsó mainzi püspökről» szól. Ez tudvalevőleg az 1877-ben elhunyt Ketteler volt, ki a vatikáni zsinat alkalmával egy privát audientian térdre borulva kérte Pio nonot a tervezett vatikáni dogma visszavételére, s ki alatt a német ultramontanismus óriási vívmányokat ért el a német birodalomban. Egyházpolitikai tevékenysége,

sociális mozgolódásai és klerikális tanügyi forgolódásai jellegzetesen vannak ismertetve a tanulmányban. Ő sürgette a kath. egyetemeket, klerikalizálta a nép- és középiskolai tanügyet s hangoztatta azt a téves állítást, hogy korunk sociális kérdését egyedül a katolicismus képes megoldani, míg a protestantismust a mi Schlauchunkhoz hasonlóan, a lélek önmagával való tehetetlen és terméketlen vergődésének deklarálta. A tanulságos tartalom tekintetében e tanulmány a legbecesebb, mely mély bepillantást enged a német ultramontanismus folyton erősödő és terjedő belső műhelyébe s kitűzött s fokozatosan megvalósított céljaiba.

Ugyancsak igen becses tanulmány az, a mely «egy szünidei tanulmányútról Münchenben» szól, s a mely első ízben a Beyschlag-féle «Deutsch.-Evng. Blätter» 1879. évfolyamában jelent meg. 1878-ban tette meg az utat Nippold, mely alkalommal rendkívül érdekes beszélgetést folytatott a nagy Döllingerrel a német katolicismus legújabb viszonyairól. Döllinger egyéniségének hí rajza, ritka becses kincsekben gazdag könyvtárának leírása s általában München és a katolicismus jellemzése e nemben páratlanul áll az újabb irodalomban. A jellemzéseknél van valami Nippoldban elődje, Hasenak írói egyéniségéből, mely pár vonással a találó ecset módjára tud valamit híven rajzolni és visszaadni. A Döllingerről szóló Friedrich-féle életrajz a további kötetekben bizonyára fel fogja használni e jellemzéseket, a melyeket a jezsuita Michael-féle biographia tudva vagy tudatlanul mellőzni volt kénytelen.

A korábbi kath. egyházi fejlődésre vonatkoznak «a boszorkányhit jelenkori föléledése», «VI. Hadrián pápa reformtörekvései» s «a pietismus történeti méltatása a róm. kath. egyházban» cz tanulmányok. Kár, hogy ezeknél a tanulmányoknál a legújabb irodalom közlésére nagyobb súlyt nem fektetett.

De az író saját élettörténetére és publicistikai tevékenységére is figyelemmel volt e tanulmányok megírásánál. Így a 11-ik tanulmány az írónak utolsó audientiáját írja le a német koronaörökösnél, a későbbi Frigyes császárnál. Különben a császári háznak s az udvari köröknek a kulturharczhoz való viszonyával a műnek bevezetése (1—17. l.) is foglalkozott s rendkívül sok érdekes megjegyzést közöl a katolicizmussal rokonszenvező Augusta császárnőnek Bismarck és Falk miniszterekhez való ellenséges indulatáról. E ponton igen élesen bírálja meg az egykoron hatalmas udvari főpapnak, a két császárt temető Kögelnek a császári házhoz való viszonyát, kinek gyóntatóiyai szerepét a hidegen számító és ridegen mérlegelő jezsuiták eljárásához hasonlítja (13. l.). E tekintetben egy nyomon jár a Bismarck-féle «gondolatokkal és emlékezésekkel». Kögel életíróira vár a feladat, hogy ezek a jellemzések enyhébb elbírálásnak engedjenek. Mi csak hatalmas szónoki erejét ismerjük, személyesen szerzett tapasztalatokból, az eislebeni Luther-ünnepélyek alkalmából.

Sz. M.

Haeckel, Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft. Glaubensbekenntniss eines Naturforschers. 9-te und 10. verb. Aufl. Bonn, 1900. 64 lap. Ára 1.60 márka.

Szerzőt e «természettudományi hitvallás» megírására *Schlesinger* bécsi tanár «Über naturwissenschaftliche Glaubenssätze» cz. műve indította, hogy azzal útját egyengesse ama «észszerű világnézetnek», a mely szerint «egy szellem élleti és batja át az összes dolgokat». E világnézet szerint «a tudományos psychologia a physiologia egy része», a melynek meghatározásai szerint «az öntudat világa az agyrendszer produktuma». A substantia régi metaphysikai kérdése került itt elő a maga egész valójában, a melynek értelmében az eddigi speculativ psychológiával szemben az egyéni halhatatlanság tudományosan véve nem más, mint épen «megtartása a substantiának» s így «az egész kosmos halhatatlan». Ez alapon az észszerű vallás legfőbb ethikai törvénye az emberszeretet, és pedig az egoismus és az altruismus összeegyeztetése. Törvénye közelebbről így hangzik: «Szeresd felebarátodat, mint önnönmagadat!» E monistikus ethikának legnagyobb ellensége a papismus, a melyet Haeckel következőleg jellemez: A XIX-ik századnak legnevezetesebb s az emberi értelemre nézve legszegyenletesebb ténye a vatikáni hierarchiának folyton erősbödő az a befolyása, a melyet röviden papismusnak nevezhetünk. Tudvalevőleg a kath. vallás e modern torzképének a keresztyénség eredeti tiszta formájához semmi köze. A lemondás s a felebaráti szeretet, s a szegénység és tisztaság fogadalma e papismusban régóta az ellentéteibe csapott át. A tiszta keresztyénség ethikai áldásai, a melyeknek egyetlen szilárd alapja az újszövetség evangéliuma, a papismus által átkai lettek a kulturnépeknek. Mi sem szegyenletesebb és végzetesebb az ifjú német császárságra nézve, mint az, hogy megalapítása óta az ultramontán centrum minoritása döntő befolyást nyert az ügyeire. Pedig a centrumnak csak takaró a vallás a politikai czélok szolgálatában, s a hierarchiai szervezet tökéletessége s a vak és engedelmes tömeg éretlensége még félelmetes hatalommal fogja növelni a papismust.

Fejtegetéseinek eredményét így foglalja össze Haeckel: A monistikus természetkutatás, mint az igaznak ismerete, s a monistikus ethika, mint a jóra való nevelés, s a monistikus aesthetika, mint a szépnek fejlesztése képezi a monismus hármasságát, s ez képezi a vallás és a tudomány boldogító kapcsát. Az igaz, a jó és a szép, ez az a három istenség, a mely előtt térdre borulunk, s azok természetyszerű egyesítésében és kölcsönös kiegészítésében van a tiszta istenfogalom. Ennek a háromegységes istenideálnak, a monismus e természetileg igaz trinitásának fog a jövő század oltárokát emelni.

E «hitvallásra» mi csak azt mondhatjuk, hogy «más fundamentot senki sem vehet, mint a mely egyszer megvettetett, s ez a Jézus Krisztus!» Ennek pedig Haeckel monismusában vajmi kevés nyomaira akadhatunk, sőt «Welträthsel» cz. hirhedt művében Haeckel a keresztyénség ellenségének vallotta magát.

Sz. M.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1900. évi november 1-től 30-áig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1900-ra:
Tiszai ág. hitv. ev. Egyházkerület, Tiszai ev. ref. Egyházkerület, Dunántúli Egyházkerület, Debreczeni ev. ref. Egyházmegye, Felső-szabolcsi ev. ref. Egyházmegye, Erdélyi ev. ref. Egyházkerület (100 kor.).

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1900-ra:
Arany László örökösei Budapest, Szilády Áron ker. főjegyző Halas, Schneller István egyet. tanár Kolozsvár, Mayer Endre theol. tanár Eperjes, Pozsonyi ev. theolog. otthona, Pozsonyi theolog. akad. könyvtár, Hat. szab. kir. városi ág. h. ev. Egyházmegye, Békés-Csaba ág. h. ev. Egyház, Kiss Ferencz ev. ref. lelk., P.-Ladány, Kún Bertalan ev. ref. püspök Miskolcz, Zelenka Pál ág. h. ev. püspök Miskolcz, Kúnhegyes ev. ref. Egyház, Kecskemét ev. ref. Egyház. Szontagh Pál v. b. t. t. Horpács, Meczner József Korláth, Vécsei Oláh Miklós Tokaj, Komárom ev. ref. Egyházmegye, Mócsary Lajos Andornak, Sárospataki ev. ref. főiskola, Vajda-hunyadi ev. ref. Egyházmegye, Szemes László ev. ref. lelk. Szt-János, Tátraaljai ág. hitv. ev. Egyházmegye, Rupprecht Tassziló V.-Hadász, Vasváry Sándor ev. ref. lelk. Csepely. Debreczeni ev. ref. egyházmegyei lelkészi kör, Felső-baranyai ev. ref. Egyházmegye, Alsó-baranya—bácsi ev. ref. Egyházmegye, Händel Vilmos ág. h. ev. főesperes Selmeczbánya, Dévaványa ev. ref. Egyház, Beöthy Zsolt Budapest, Felsőzempléni ev. ref. Egyházmegye, Irinyi ev. ref. Egyház. Szobonya István ev. ref. lelkész Györke (9 kor.). **1900—1901-re:** Módra Imre ev. ref. lelk. Kőröshegy. **1896—1900-ra:** Szász Gerő ev. ref. lelkész Kolozsvár. **1899—1900-ra:** Bihari ev. ref. Egyházmegye.

3. Rendes tagsági díjak évi 12 koronával befolytak 1900-ra:
Hamar István theol. tanár Budapest, dr. Pulszky Ágost egyet. tanár Budapest Szabó Aladár theol. tanár Budapest, dr. Zelenka Lajos egyh. felügyelő Budapest, Sörös Béla ev. ref. lelk. Budapest, Szabó Károly ev. ref. lelk. Paks, Horváth Sámuel ág. h. ev. esperes Téth, Belényesi ev. ref. lelkészi kör, Soproni alsó ev. egyhm. lelkészi kör, Bancsó Antal theol. tanár Sopron, Kovács Sándor theol. tanár Pozsony, Késmárki ág. h. ev. Egyház, Lévy Lajos ev. ref. lelk. Sárkeresztur, Tisza-Derzs ev. ref. Egyház, Dalviez Hugó Pozsony (4 kor.), Szánthó János ev. ref. lelk. Kosd, Karsay Imre ág. h. ev. lelk. Szil-Sárkány, Antal Gábor ev. ref. püspök Komárom, Hacker Károly ügyvéd Pozsony, Forray Béla Pozsony, Fülep Jónás ügyvéd Pozsony, Szász-városi ev. ref. Egyház, Medgyaszay Vince ev. ref. lelk. Balatonfő Kajár, Morvay Ferencz körjegyző Vaiszló, Tóth János ev. ref. lelk. Karancs, Ambrus Péter főgymn. tanár Mezőtúr, Stromp László theol. tanár Pozsony, Budapesti ág. h. ev. hitoktató testület. Szentpéteri Sámuel ev. ref. lelk. Pelsűcz, Jónás János ker. akad. igazgató Pozsony, Kerészi Barna ev. ref. lelk. T.-Nána, Schmidt Gyula Pozsony, Kis-Marja ev. ref. Egyház, Csire István ev. ref. lelk., N.-Bajom, Dicsőfi József ev. ref. lelk. Debreczen, Fazekas Sándor réalisk. igazg. Debreczen, Idrányi Barna ev. ref. lelk. H.-Büd, br. Mannsberg Sándor Kolozsvár, Kaba ev. ref. egyház, Zsigó Endre mérnök Szalacs, Tiszakürt ev. ref. Egyház, Wenk Károly ág. h. ev. lelk. N.-Járfalu, Sziklai Ottó Pozsony, Frühwirth Samu elemi isk. igazg. Pozsony

Gömöri Péter ev. ref. lelk. Selyeb, Lengyel Imre k. táblabíró H.-Szoboszló, Fajentsik Miklós ev. egyh. felügy. Ózd, Hajdú-Hadház ev. ref. Egyház, Szabó Lajos ev. ref. lelk. H.-Hadház, Tóth Lajos ev. ref. lelk. Szürthe, Weber Samu ág. h. ev. lelk. Béla, Balogh István ág. h. ev. lelk. Porrogh-Szt-Király, Bodon Barna ev. ref. lelk. Gagy-Bátor, Kovács Béla ev. ref. lelk.; Szepsi, dr. Bernáth István Budapest, Hegedüs Károly ügyvéd Budapest, Csűrös István tanár Budapest, Dókus László, S.-A.-Ujhely, Gecse Géza ev. ref. lelk. Gálocs, Pfaff Ernő Pozsony, H. Kiss Kálmán képezdei igazg. N.-Kőrös, Vékony Sándor főgymn. tanár Mezőtúr, Borsos Károly, főgymn. tanár Mezőtúr, Mezősas ev. ref. Egyház, Soproni ev. lic. ifjúság magyartársaság. **1899-re:** Bodolay Miklós ev. ref. lelk. Beret, Nagy Imre ev. ref. lelk. Ugra, Szathmáry Sándor ev. ref. lelk. Érmihályfalva, Jóba József ev. ref. lelk., M.-Atád, **1899—1900-ra:** Nagy Dániel ev. ref. lelk., V.-Péres 20 kor.), Berey József ev. ref. lelk. N.-Ecsed, Tisza-Roff ev. ref. Egyház. **1893—1894-re:** Poros György theol. tanár Kolozsvár. **1898—1899-re:** Kálmán Sándor ev. ref. lelk. Herép **1898—1900-ra:** Farkas József theol. tanár Budapest. **1897—1900-ra:** Zilahai ev. ref. kollegium (kiegészítés 16 kor.).

4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt: 1900-ra: Payr Sándor theol. tanár Sopron, Laucsek Jónás ág. h. ev. lelkész Vadosfa, Fürst János ág. h. ev. lelkész Pozsony, Szekeres Mihály ev. ref. esperes Takácsi, Szabó Zsigmond ev. ref. lelkész Győr, Rácz Károly ev. ref. lelkész Ete, dr. Márk Ferencz ev. ref. lelk. Okány, Pelsücz ev. ref. Egyház, Cseresnyés Ödön ev. ref. lelk. Balázs-falva, Halász Antal főgymn. tanár Makó, Stromszky Oszkár Pozsony, Svingor József ev. ref. lelkész Vadna, Kontra Sándor ev. ref. lelk. A.-Dabas, Bicske ev. ref. Egyház, Kemény János ág. h. ev. lelk. K.-Kőrös, Vadász Imre ev. ref. lelk. Noszvaj, Félegyházy Antal kol. tanár Székely-Udvarhely. Farkas Sándor B.-Sellye, Szabó Sándor ev. ref. lelk. Túrkeve, Földes ev. ref. Egyház, Raksányi Károly ev. ref. lelk. B.-Henyé, Szücs József ev. ref. lelk., Alsó-Örs, Szontagh Sándor ág. h. ev. lelk. Szepesváralja, Jakab János ev. ref. lelk. Szala, Kovács Károly ev. ref. lelk. T.-Palkonya, Parragh Lajos ev. ref. lelk. Ajka, dr. Imre Sándor főgymn. tanár Kolozsvár, Görgey János ev. ref. lelk. Nagy-Ída, Tirscher István gyógyszerész Bártfa, Lénárt József ev. ref. lelk. Magyaró, dr. Dirner Gusztáv Budapest. Mód Lénárt ág. h. ev. lelkész Vas-Simonyi, Püspök-Ladány ev. ref. Egyház, Kiss Mór jegyző Kócs, Elek János ev. ref. lelk. Bábony, Uzoni ev. ref. Egyház, Zathureczky Gyula gondnok Baróth, Dávid Gyula ev. ref. lelk. Hangács, Illyés János ev. ref. lelk. Atány, Bajesi Lajos ev. ref. lelk. D.-Mócs, Móri Elek ev. ref. lelk. Pinkócz, Szele György ev. ref. lelk. Bakonszeg, Kolbai Arnold tanár Pozsony, Bodnár István ev. ref. lelk. S.-Velezd, Novák Sándor ev. ref. lelkész Cserépfalu. **1899—1900-ra:** Eperjesi ev. theol. önközpökök, Tóth Pál igazgató Miskolcz, Szécsi Ferencz ev. ref. lelk. Felvinez, Rigó Lajos ev. ref. lelk. Bihar, Linczényi Lajos ág. h. ev. lelk. K.-Lehota; Geréb Márton tanár Kolozsvár, Kerekes János ev. ref. lelk. F.-Barczika.

5. Alapító tag tőkefizetése: Szobonya István ev. ref. lelk. Győrke (180 korona).

6. Könyvekért: Szalay ev. ref. lelkész Acsován (5 korona).

Összesen befolyt 2296 korona.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1900 december 1-én.

Bendi Henrik,
pénztárnok.